

ТОНИ ДЖУД

СЛЕД ВОЙНАТА
ИСТОРИЯ
НА ЕВРОПА
СЛЕД 1945 ГОДИНА

 ciela

След войната История на Европа след 1945 г.

Тони Джуд

На Дженифър

[Предговор и благодарности](#)

[Въведение](#)

[ЧАСТ ПЪРВА: След войната: 1945 – 1953 г.](#)

[I Наследството на войната](#)

[II Възмездие](#)

[III Възстановяването на Европа](#)

[IV Невъзможното споразумение](#)

[V Настъпването на Студената война](#)

[VI Във вихрушката](#)

[VII Културни войни](#)

[ЧАСТ ВТОРА: Благоденствието и неговите недоволства: 1953 – 1971 г.](#)

[VIII Политиката на стабилност](#)

[IX Изгубени илюзии](#)

[X Заможни времена](#)

[Послеслов: Разказ за две икономики](#)

[XI Социалдемократическият момент](#)

[XII Призракът на революцията](#)

[XIII Краят на играта](#)

[ЧАСТ ТРЕТА: Години на отстъпление: 1971 – 1989 г.](#)

[XIV Намалени очаквания](#)

[XV Политика в нова тоналност](#)

[XVI Време на преход](#)

[XVII Новият реализъм](#)

[XVIII Силата на безсилните](#)

[XIX Краят на стария ред](#)

[Четвърта част: След Стената: 1989 – 2005 г.](#)

[XX Континентът се разцепва](#)

[XXI Разплатата](#)

[XXII Старата Европа – и Новата](#)

[XXIII Разновидностите на Европа](#)

[XXIV Европа като начин на живот](#)

[Епилог](#)

[От дома на мъртвите: Есе за съвременната европейска памет](#)

Предговор и благодарности

Европа е най-малкият континент. Дори и континент не е – само субконтинентален придагък към Азия. Всичко на всичко (като изключим Русия и Турция) обхваща едва пет и половина милиона квадратни километра: по-малко от две трети територията на Бразилия, не повече от половината на Китай или САЩ. Истинско джудже в сравнение с Русия, която покрива седемнайсет милиона квадратни километра. Ала по интензитета на своите вътрешни различия и контрасти Европа е уникална. По последни сметки тя включва четирийсет и шест страни. Повечето от тях се състоят от държави и нации със свои собствени езици; немалко включват допълнителни нации и езици без държави; всички имат своите отделни и припокриващи се истории, политики, култури и спомени; всяка е щателно изучена. Даже за краткия шейсетгодишен период на европейската история след края на Втората световна война – всъщност преди всичко за този период – допълнителната литература дори само на английски е неизчерпаема.

За това и никой не може да се стреми да напише напълно изчерпателна или окончателна история на съвременна Европа. За мен самия близостта усложнява допълнително без друго непосилната задача: роден малко след края на войната, аз съм съвременник на повечето от описаните в тази книга събития и мога да си спомня как съм учил или гледал – или дори участвал – в много от тях още докато са се случвали. Дали това ми помага или пречи да разбере историята на следвоенна Европа? Не знам. Знам обаче, че понякога това може да затрудни безпристрастното отстранение на историка.

Тази книга не се стреми към подобно олимпийско безстрастие. Без, надявам се, да изоставя обективността и справедливостта, „След войната” предлага откровено лична интерпретация на близкото европейско минало. Според една дума, която прие незаслужено пейоративни конотации, тя е *opinionated*, основана на лично мнение. Някои от нейните преценки може би ще бъдат оспорвани, други сигурно ще се окажат погрешни. Никой не е съвършен. За добро или за зло те са лично мои – както и всички грешки, които неизбежно се промъкват в творба с подобна дължина и мащаб. Но ако те са ограничени, а поне някои от оценките и изводите в тази книга се окажат трайни, то аз дължа това в голяма степен на многото учени и приятели, на които разчитах в хода на нейната подготовка и писане.

Книга от този тип стъпва на първо място на раменете на други книги ^[1]. Класическите творби на съвременната историография, от които съм търсил пример и вдъхновение, включват „Векът на крайностите” на Ерик Хобсбаум, „Европа през два века” на Джордж Лихтхайм, „Английската история 1914 – 1945 г.” на А. Дж. П. Тейлър и „Миналото на една илюзия” на покойния Франсоа Фюре. Напълно различни във всеки друг аспект, тези книги и техните автори се характеризират с увереност, родена от широка начетеност, и онова интелектуално самочувствие, което рядко се среща у техните наследници – както и яснота на стила, която трябва да бъде образец за всеки историк.

Сред учените, от чиито творби върху близката европейска история съм научил най-много, трябва специално да спомена и благодаря на Харълд Джеймс, Марк Мазауър и Андрю Моравчик. Отпечатъкът на техния труд ще проличи в следващите страници. На Алън С. Милуърд I аз – и всеки, който изучава съвременна Европа – дължим много за неговите

начетени, иконоборчески изследвания на следвоенната икономика.

Доколкото мога да претендирам за познания върху историята на Централна и Източна Европа – тема, често пренебрегвана от общите европейски истории, писани от специалисти от западната половина на континента, – дължа това на работата на една талантлива кохорта по-млади учени, сред които Брад Адамс, Катрин Меридейл, Марси Шор и Тимъти Снайڈър, както и на приятелите си Жак Рупник и Ишван Деак. От Тимъти Гартън Аш съм научил много не само за Централна Европа (тема, с която той се занимаваше години наред), но и особено много за двете Германия през епохата на *Ostpolitik*. В хода на дългогодишни разговори с Ян Грос – и благодарение на неговите първопроходни текстове – научих някои неща не само за полската история, но и за социалните последици от войната – тема, по която Ян е писал с несравнима дълбочина и човечност.

Разделите за Италия в тази книга неприкрито дължа на работата на Пол Гинсбърг, също както тези за Испания отразяват онова, което съм научил, четейки и слушайки забележителния Виктор Перес – Диас. И на двамата, както и на Анет Виieviорка – чийто авторитетен анализ на амбивалентната реакция спрямо Холокоста в следвоенна Франция, *Deportation et Genocide*, дълбоко повлия на моя разказ за тази неспокойна страница от историята – дължа специални благодарности. Заключителните ми размишления за „Европа като начин на живот“ бяха силно повлияни от текстовете на една брилянтна международна адвокатка, Ан – Мари Слотър, чиято работа върху „дизагрегираните държави“ застава твърдо зад формата на управление в ЕС не защото тя е по-добра сама по себе си или представя някакъв идеален модел, а защото – в света, в който се намираме – нищо друго няма да върши работа.

Из цяла Европа приятели, колеги и читатели ме научиха далеч повече за близкото минало и настоящето на континента, отколкото бих могъл да извлека от книги и архиви. Особено съм благодарен на Кшищов Чижевски, Питър Келнър, Иван Кръстев, Денис Лакорн, Кшищов Михалски, Мирча Михаес, Бerti Муслиу, Сюзан Найман и Дейвид Травис за гостоприемството и помощта им. Задължен съм на Ишван Рев за неговото безценно настояване да посетя „Дома на терора“ в Будапеща, колкото и подобно преживяване да не ми е по вкуса. В Ню Йорк моите приятели и колеги Ричард Митън, Катрин Флеминг и Джерълд Сайгел бяха щедри на време и идеи. Дино Бутурович беше така любезен да прегледа под лупа разказа ми за югославската лингвистична каша.

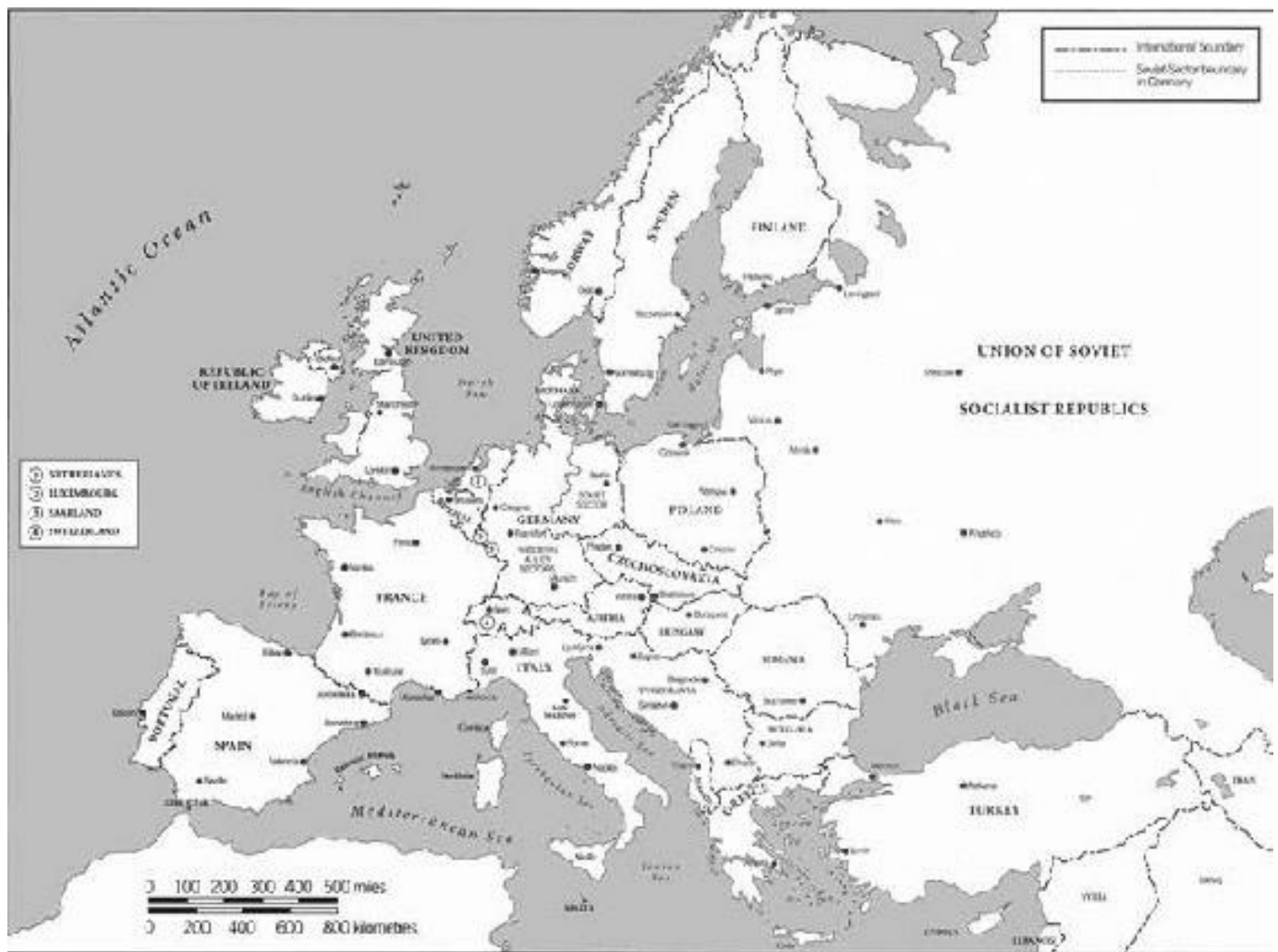
Благодарен съм на трима поредни декана на Факултета по изкуствата и науките в Нюйоркския университет – Филип Фурмански, Джес Бенхабиб и Ричард Фоли, – че подкрепиха както моите собствени изследвания, така и Институт „Ремарк“, който аз създадох, за да насърча други да изследват и дискутират Европа. Нямаше да мога да развия този институт – който бе домакин на много от семинарите и лекциите, от които научих толкова много, – без щедрата подкрепа и патронажа на Ив – Андре Истел; а нямаше да мога да напиша тази книга, управлявайки „Ремарк“, без търпеливото и ултраефикасно сътрудничество на неговия административен директор Джеър Кеслър.

Като мнозина други, дълбоко съм задължен за приятелството и съветите на моите агенти Андрю Уайли и Сара Чалфант; те неотклонно подкрепяха един проект, който се оказва по-времеемък – и все по-голям, – отколкото въобще биха могли да очакват. Трябва да посоча особено Скот и неговата колега Джейн Флеминг от „Penguin Press“ в Ню Йорк – те знаят колко много им дължа, заедно успешно изведоха тази книга до публикация. Благодарение на гостоприемството на Леон Визелтиър някои от оценките и мненията, които се появяват в

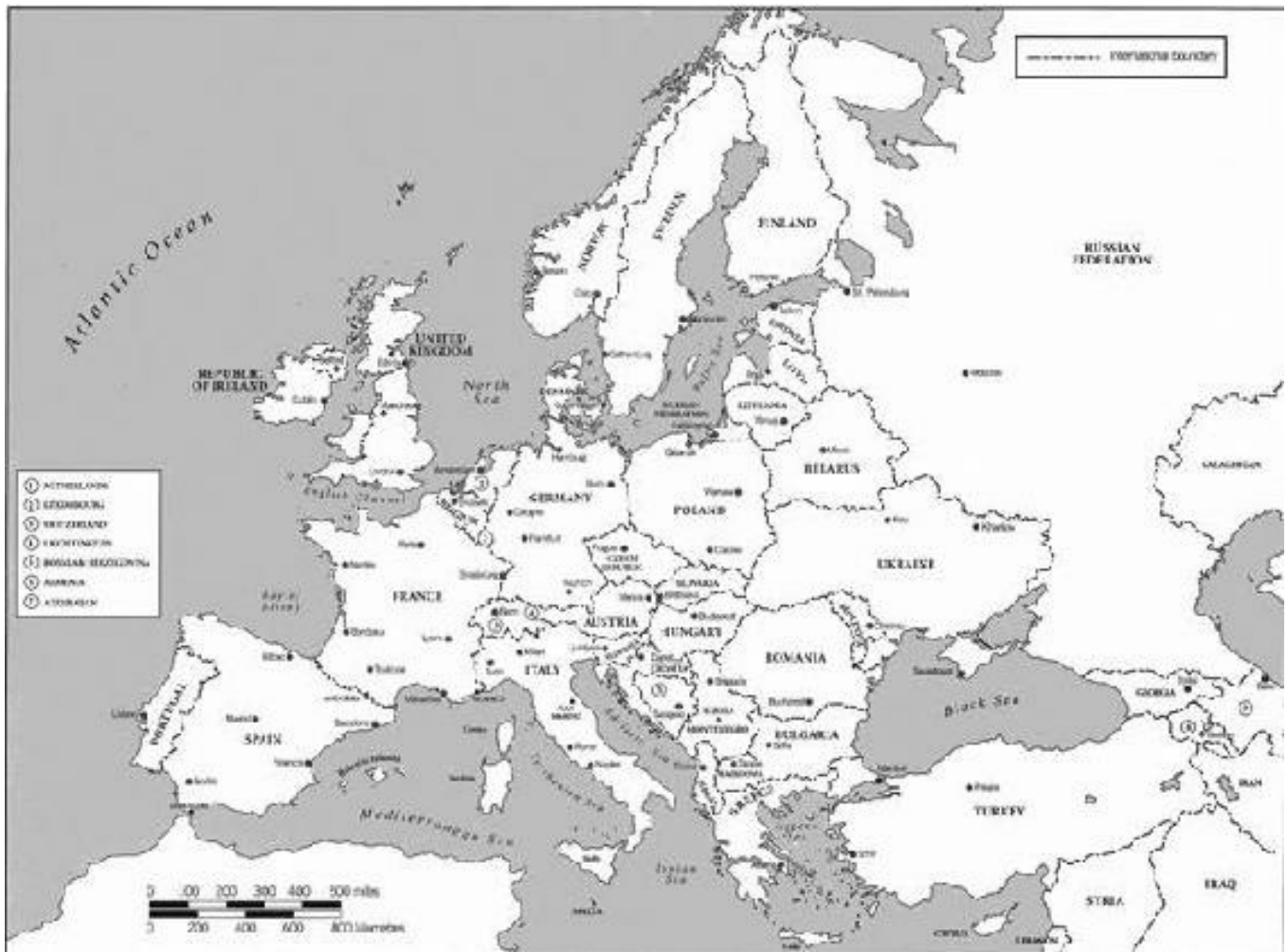
глави 12 и 14, бяха за пръв път публикувани под формата на есе в забележителните страници за изкуства, които той култивира на гърба на The New Republic. Безспорно най-големият ми професионален дълг е към Робърт Силвърс, неподобният редактор на The New York Review of Books, който през годините ме насърчаваше да обхождам все по-широка политическа и историческа територия при всички рискове и ползи от подобен авантюризм.

Тази книга стана по-добра благодарение на приноса на студенти от Нюйоркския университет. Някои от тях – особено докторите Полина Брен, Даниъл Кoen (сега в университета Райс) и Никол Рудолф – допринесоха към моето разбиране за периода чрез собствените си исторически изследвания, които ще намерят упоменати на тези страници. Други – Джесика Купърман и Ейви Пат – ми донесоха неоченима полза като помощник – изследователи. Мишел Пинто, заедно със Саймън Джаксън, се превърна безропотно в умела откривателка на снимки; тя намери някои от най-завладяващите илюстрации, особено опакования Ленин в края на трета част. Алекс Молот прилежно намери и събра публикуваните и непубликувани статистически доклади и информационни серии, на които книга от този тип неизбежно и задължително разчита. Наистина не бих могъл да я напиша без тях.

Семейството ми живя със следвоенна Европа дълго време – в случая на децата ми през целия им млад? РАНЕН живот. Те не само бяха толерантни към породените от нея отсъствия, пътувания и обсеии, но и дадоха отчетлив принос към нейното съдържание. На Даниел тази книга дължи заглавието си; на Никълъс напомнянето, че не всички добри истории имат щастлив край. На жена ми Дженифър тази книга също дължи много – не на последно място два много внимателни и конструктивни прочита. Но авторът ѝ дължи далеч, далеч повече. „След войната” е посветена на нея.

Европа през 1947

Европа днес

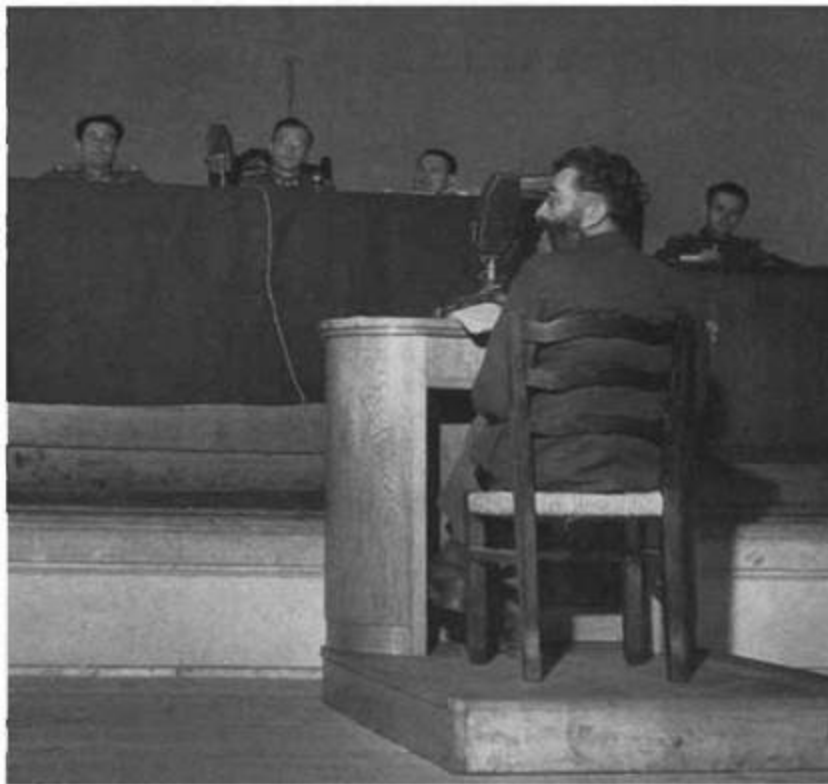

Малко след поражението на Германия през 1945 г. дете прекосява трупите на стотици бивши затворници от концентрационния лагер Берген – Белсен, положени покрай пътя. Подобно на повечето възрастни германци в следвоенните години, той избягва да гледа.

Германски войници публично екзекутирани в Киев през 1946 г. след присъдата си за военни престъпления.

Въпреки, че са задвижвани от съветската мотивация за провеждане на следвоенни процеси и екзекуции, ужасните престъпления, извършени от германската армия, СС и техните местни сътрудници, били достатъчно реални.

Драза Михайлович, военен водач на четническата (националистическа) съпротива на Югославия, пред военен съд през юни 1946 г. За комунистическите партизани четниците представляват почти толкова голяма заплаха, както чуждестранните окупатори; след войната Тито безмилостно ги преследва. Самият Михайлович е застрелян на 18 юли 1946 г.

Обвинявана за „хоризонтално сътрудничество“ с германските окупатори, францужойка е обръсната и разведена в град Лавал няколко часа след освобождението му от американски войски през август 1944 г. Хиляди жени във Франция, Белгия и Холандия претърпяват подобно наказание.

Жените, които чакат за въглища в Лондон в разгара на горчивата зима през февруари 1947 г. Недостигът на гориво бил толкова осезаем, че повечето от тези жени трябвало да чакат цял ден, за да вземат седмичната си дажба. Количките са за транспортиране на въглища, а не бебета.

Майка и децата ѝ получават семейни помощи в Стратфорд, източен Лондон, на 6 август 1946 г. – деня, в който помощите бяха въведени за първи път. Следвоенните държави на благоденствието в Европа извършиха уникална социална революция, подобрявайки драстично шансовете за живот както на средната класа, така и на трудещите се.

Първата доставка на захар от Карибския басейн по плана „Маршал“ пристига в пристанищата на Лондон на 3 февруари 1949 г. (посрещнато от министъра на труда Джон Страчи – вляво, и Елмър Холмгрийн, представител на плана „Маршал – в центъра).

Атина, Коледа 1949: Хляб, произведен от брашно по План „Маршал“, се раздава на гръцки сираци. Дори в разорена Гърция функциите на Плана за повишаване на морала бяха поне толкова важни, колкото и материалният му принос за икономическото възстановяване.

„Хората по света не искат повторение на скръбта от войната „ – Й. Сталин (пушката, придружаваша яйцата, е обвита в документ, обозначен като“ Северноатлантически пакт „). Обърнете внимание, че западните поддръжници на СССР маршируват под френски флаг.

Чехите се събират на пражкия площад Вацлав на 25 февруари 1948 г., за да чуят Клемент Готвалд да обявят създаването на ново правителство. Обърнете внимание на обсега на контрастиращите емоции сред зрителите – комунистическият преврат в никакъв случай не е посрещнат с всеобщ страх.

Изображението на Йосип Броз Тито украсява сградата на Белград през юли 1948 г. Сталин се разби с комунистическа Югославия през пролетта на 1948 г. не заради политиката си, а заради раздражението към неподчинението на Тито, култа към личността и нарастващото предизвикателство пред Московския монопол на комунистическата власт.

Американска самолет, кацаша на летище „Темпълхоф“ в Берлин, юни 1948 г. Единадесетмесечната Берлинска блокада е сериозен, стратегически погрешен ход от страна на Сталин: разсейва неутралните илюзии в Германия, ангажира западните съюзници в Берлин и отхвърля формирането на НАТО.

Отляво надясно: Дийн Ашсън, американски държавен секретар и движещ се дух зад политиката на „задържане“; Ърнест Бевин, следвоенният външен министър на Обединеното кралство, който пръв замисля идеята за Атлантическия алианс; Робер Шуман, френският държавник, който предложил европейска общност за въглища и стомана.

Социализъм с човешко лице: „Чичо Джо“ на прием в Москва, 1949. „Напомни ми ренесансовите деспоти – никакви принципи, никакви методи, но без цветист език – винаги „Да“ или „Не“, въпреки че може да разчитате само на него ако отговора е „Не“ „ (Климент Атли, британски министър – председател)

Революционното въстание в Източен Берлин на 17 юни 1953 г. беше първият знак в съветския блок, че хората могат да „загубят доверието на правителството“. Опцията (предложена подигравателно от Брехт) за „разпускане на народа и избиране на друг“ се оказа непостижима, макар и да не са липсвали опити за това.

Ласцо Райк (в средата) на последния ден от делото му, 23 септември 1949 г. Като комунистически министър на вътрешните работи, Райк сам е отговорен за смъртта на много невинни; но процесът му и последвалата му екзекуция го превърнаха в мъченик за бъдещите поколения.

Работници в съветския гулаг, около 1952 г. През тази година, в разгара на втория сталински терор, в съветските трудови лагери са задържани 1,7 милиона затворници, още 800 000 трудови колонии и 2 753 000 в „специални селища“. „Нормалната“ присъда в гулаг била 25 години.

Жан – Пол Сартр се възхищава на редки книги в Националната библиотека в Ленинград, 23 юни 1954 г. Отдадеността на Сартр към комунизма през тези години се дължи на романтични илюзии (и антиамериканизъм), а не на идеология; но през следващите десетилетия да заличи международната си репутация и помрачи следвоенния си блясък.

**Реймънд Арон (вляво), на посещение в Радио Свободна Европа в Мюнхен, 1952 г. Арон бил либерал в нелиберална епоха; политическият му избор често е неразбираем за много от неговите колеги интелектуалци:
„В политиката изборът никога не е между доброто и злото, а между предпочитания и омразния „.**

Никита Хрушчов посещава колективна ферма. „Г – н К“ се е смятал за аграрен експерт, макар експериментите му да са били обикновено катастрофални неуспехи. Но неговият принос за десталинизирането (особено „Тайната реч“ от февруари 1956 г.) е безценен – въпреки че последствията надхвърлят неговите желания.

Имре Наги (в центъра) след обжалването си пред ООН на 1 ноември 1956 г. Наги плати скъпо за ролята си в обреченото унгарско въстание, но в дългосрочен план Москва плати по-високата цена, заличавайки илюзиите на собствените си последователи.

Изграждането на Берлинската стена, 19 август 1961 г. Въпреки протестите им, противно на западните правителства, не съжаляваха, че трайната криза над Берлин се реши от Съветския съюз, а именно да издигне физическа бариера между двете половини на окупирания град.

„Сватбата на Мария Браун“ (1978), режисьора на филма Рейгър Фасбиндър, язвителна дисекция на следвоенната федерална република. За младите си критици обсебването на Западна Германия от просперитет, политическа демобилизация и колективна загуба на паметта бяха просто старите германски дефекти в нов вид.

„Заедно с канцлера всички германци гледат с тревога столицата им“. В действителност Конрад Аденауер (който е приветстван от Католическата провинция) откровено не харесва пруския Берлин. Но не беше по силите му да използва разделения град като лост за извличане на отстъпки от неговите западни съюзници.

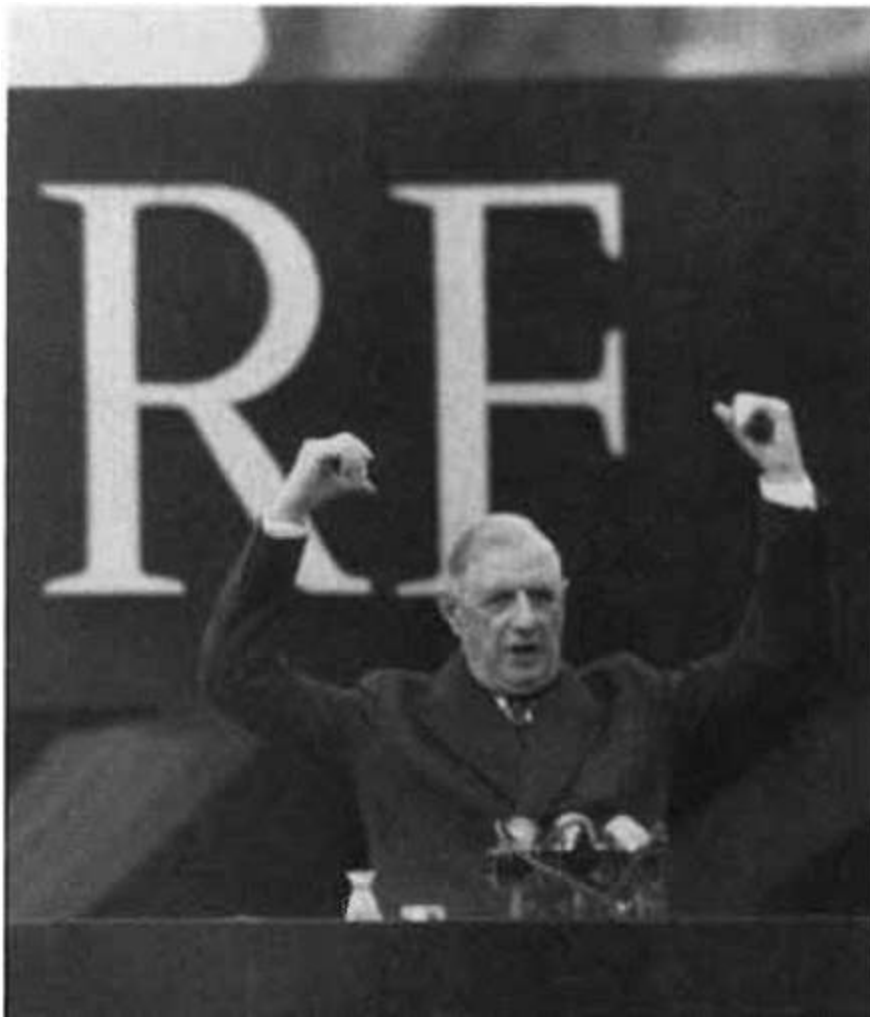
Портрети на холандски губернатори са изнесени от двореца в Джакарта на 26 декември 1949 г. – ден преди провъзгласяването на Индонезийската република. Загубата на Индиите беше тежък за холандците, които сега трябваше да играят по-малка роля в Европа.

Виетмински войски придружават френски войници в плен след битката на Диен Биен Пху, май 1954 г. Унизителното изгласване на Франция от Виетнам допринесе за катастрофалната съпротива, особено от страна на армията, да се откаже от останалите владения в Северна Африка.

Египтяните настояват за оттеглянето на англо – френските сили през декември 1956 г. Суецкият канал е бил крайъгълен камък в следвоенна Европа: това ускорява европейското оттегляне имперските желания и преразпределя (по много различни начини) политическият курс, подобно на Франция и Великобритания

„През целия си живот имах определена представа за Франция „. Шарл дьо Гол завладява властта през май 1958 г. с истински преврат; но той възстановява Франция като присъствие в световните дела и Петата му република се е доказала като по-стабилна от предшествениците си.

Организацията на тайните армия (OAS) водила кървава война с отмъстителен терор срещу онези, които държаха отговорни за загубата на Алжир. Тяхната ненавист била насочена преди всичко към Де Гол, защото предал каузата (обърнете внимание на счупения Кръст на Лорейн, голистката емблема).

Европейци от Конго, бягат в Танзания, юли 1960 г. Оттеглянето на Белгия от империята е безотговорно фиаско: когато белгийците напускат Конго през 1960 г., след десетилетия на експлоатация, те оставят само трийсет конгоански университетски кадри, за да запълнят четири хиляди висши административни длъжности.

"ER, COULD I BE THE HIND LEGS. PLEASE?"

Известната забележка на Дийн Ахесън от 1962 г. за пост – императорското недоволство на Великобритания подтиква карикатуриста Вики да обрисова унизителните и раболепни „специални отношения“ на британския премиер Харолд Макмилан с Вашингтон в застой, които след четири десетилетия си остават все такива.

Чешкият Татра – 603 изложен на търговския панаир в Бърно през септември 1959 г. Автомобилите от съветския блок показваха в същността си много, което не беше наред с икономиките на комунистическия блок: те бяха слабо проектирани и достъпни само за няколко привилегировани. Те обаче бяха изключително издръжливи.

Три жени надничачи в лимузина, Лондон 1960 г. Въпреки че съвременните потребителски стоки за дългосрочно ползване – коли, хладилници, перални машини – сега са на разположение на много западноевропейски домакинства, остават огромни отличия за богатство, класа и привилегии. Лимузината вероятно все още се управлява от личен шофьор.

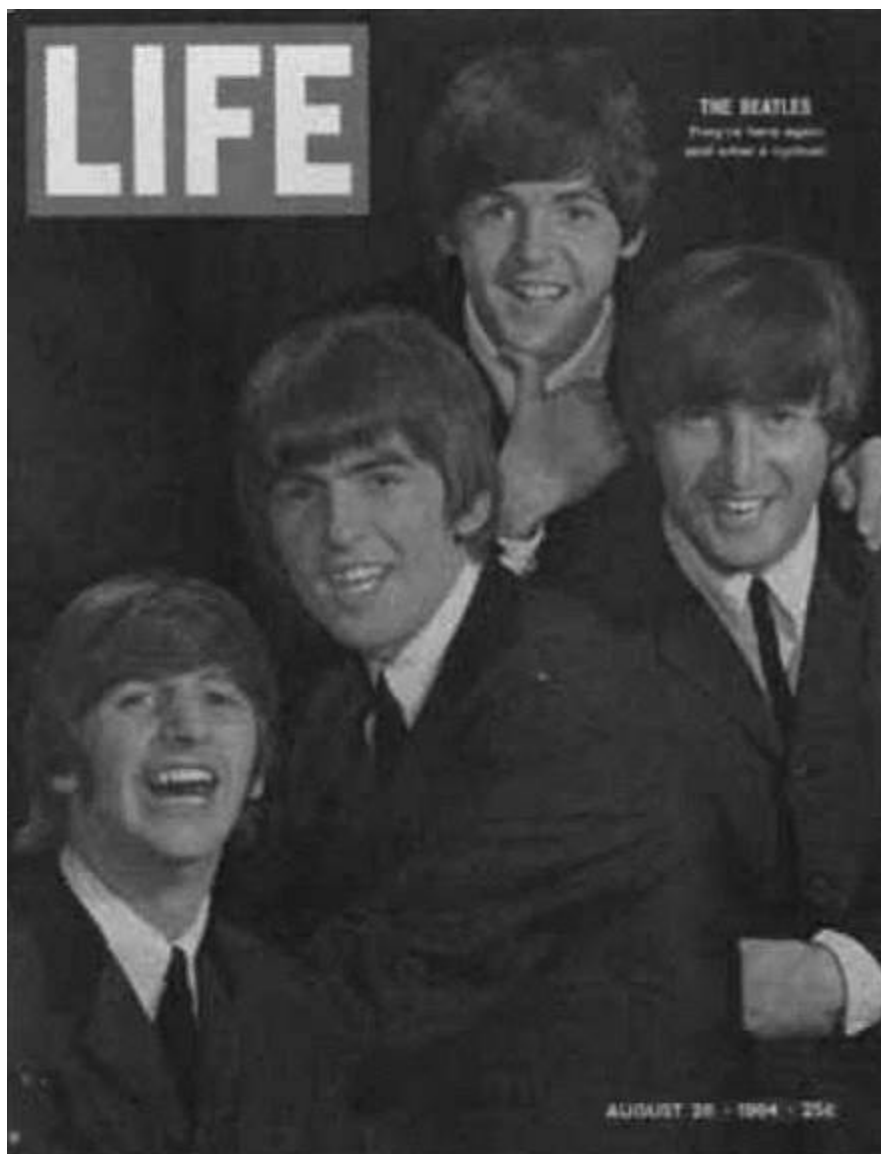
И Бог създаде жената. Забавлението под слънцето сега е реално за нарастващ брой европейски туристи. Бардо остава за известно време на „Кот д'Азур“, който направи известен, но много от приятелите ѝ се оттеглиха, бягайки от атаките на масовия турист.

В цяла следвоенна Европа „разчистването на бедняшки квартали“ и градоустройството довежда до появата на високи жилищни сгради: непопулярни сред жителите им и обикновено подлежащи на ранно разпадане и преждевременно събаряне. „Moss Heights“ в Глазгоу, показан тук по време на строеж, е типичен представител.

Момчета на Теди в „Elephant & Castle“, Лондон, юли 1955 г. Петдесетте години на 20 – ти век, „загубено поколение – тийнейджъри, между ерата на депресията и последвалия бейбум, нямали съоръжения за развлечения или отдиш. Много от blouson noirs (Франция), skinknuttar (Германия) или skinknuttar (Швеция) се превърнали в буйни банди.

Бийтълс наистина имаше значение. Четири десетилетия по-късно те остават забележителната, може би единствената, обща референтна точка за спомените от 60 – те години в световен мащаб. И наистина правиха много добра музика – дори когато сержант Пепър не беше (съвсем) „решителен момент в историята на западната цивилизация“ (Кенет Тайнън).

Студенти, окупирали Сорбоната, Париж 1968 г. Независимо от марксистката иконография – Мао, Сталин, Енгелс и Маркс на флаг с чук и сърп – бунтовниците на 1968 не бяха особено доктринални. Повечето от тях не бяха особено сериозни. Както един от тях си припомни, ние просто „обичахме Революцията (Дани Койн – Бендит).

Работници от автомобилни заводи и фабрики за гуми, които демонстрират на площад Сан Карло в Турино, 25 септември 1969 г. В Италия, както във Франция, масовите стачки и протестите на работниците представляват по-голяма заплаха за властите, отколкото преходния радикализъм в университетите.

Прага, август 1968 г. „Всяка комунистическа партия е свободна да прилага принципите на марксизма – ленинизма ... но не е свободна да се отклонява от тези принципи, ако иска да остане комунистическа партия“ (Леонид Брежнев, 3 август 1968 г.). Съветското нашествие изгаси Пражката пролет – и останалите илюзии за самия комунизъм.

Anarchistische Gewalttäter

- Baader/Meinhof-Bande -

Wegen Beteiligung an Morden, Sprengstoffverbrechen, Banküberfällen und anderen Straftaten werden stetig gesucht:

Meinhof, Ulrike
1. 10. 1931

Baader, Andreas
1. 7. 1942

Gerner, Gudrun
1. 9. 1944

Mann, Golo
16. 11. 1927

Schabert, Werner
18. 7. 1940

Jurgens, Sabina
11. 2. 1945

Meinhof, Holger
1. 1. 1947

Isenhardt, Ingrid
1. 11. 1944

Lorenz, Peter
11. 2. 1945

Schüttler, Rainer
17. 2. 1946

Schabert, Ina
1. 1. 1947

Isenhardt, Ingrid
11. 2. 1945

Meinhof, Holger
1. 1. 1947

Mann, Golo
16. 11. 1927

Jurgens, Sabina
11. 2. 1945

Schabert, Ina
1. 1. 1947

Meinhof, Holger
1. 1. 1947

Schüttler, Rainer
17. 2. 1946

Lorentz, Jürgen
1. 12. 1946

Für Hinweise, die zur Ergreifung der Gewalttäter führen, sind insgesamt 100 000 DM Belohnung ausgesetzt, die nicht für Beamte bestimmt sind, zu deren Berufspflichten die Verfolgung strafbarer Handlungen gehört. Die Zuweisung und die Verteilung erfolgen unter Ausschluss des Rechtsweges.

Mitteilungen, die auf Wunsch vertraulich behandelt werden, nehmen entgegen:

Kriminalpolizei - Abteilung Sicherungsgruppe -

11 Bonn-Süd Godesberg, Friedrich-Ebert-Straße 1 - Telefon: 02229 / 53801

oder jede Polizeidienststelle

Vorsicht! Diese Gewalttäter machen von der Schußwaffe rücksichtslos Gebrauch!

Постер с „най-издирваните“ за Baader – Meinhof Group, 1972 (Ulrike Meinhof и Andreas Baader; горе вляво). „Извънпарламентарни“ радикали в Германия се обърнаха към тероризма, за да „остранят булото“ от Федерална република и да разкрият „цивилизованата унищожителна технология на Новия ред на Бретън Уудс“.

Денят на откриването на процеса от април 1982 г. на 63 членове на „червената бригада“, обвинени в убийството на бившия италиански премиер Алдо Моро. В Италия левите терористи подчертават своите (илюзорни) връзки с пролетариата, но точно терористите са представлявали по-голямата опасност (и са убили повече хора).

Членовете на ЕТА („Баска родина и свобода“) от 1982 г.

Разочаровани от нарастващата им изолация от страна на проспериращото местно население (мнозина от други места в Испания), което било равнодушно към миража на „независими баски“, стрелци на ЕТА средно годишно убивали по 34 човека през осемдесетте години.

„... намерих голям камък, който да хвърля на един войник ... Ще взема оръжие, когато съм малко по-възрастен ...“ (Детска песничка от Белфаст, около 1976 г.). Трийсетгодишното, тристранен конфликт между ИРА, протестантски въоръжени лица и британската армия доведе до близо две хиляди смъртни случая.

Португалски работници, пристигащи във Франция през 1970 г.

До 1973 г. чужденците съставляват 11% от работната сила на Франция. В Западна Германия имало почти три милиона „гастербайтери“, най-вече от средиземноморски страни. „Икономическото чудо“ на Европа зависеше в голяма степен от приноса на тези мигранти и от паричните преводи, които изпращаха вкъщи.

Италиански жени на демонстрация относно реформата в бракоразводното право, 1974 г. Законодателството на Западноевропейското социално подпомагане след края на войната е предимно за работници и семейства. Въпросите, които засягат предимно жените – аборт, контрацепция, развод – трябваше да изчакат шейсетте години в Северна Европа, а през седемдесетте и на други места.

Франсиско Франко и неговия приемник, принц Хуан Карлос, октомври 1971 г.

Генералсимото (починал през 1975 г.) би бил много разочарован от протежето си: като крал, Хуан Карлос осуетява военен преврат през 1981 г. и се доказва като непоколебим и известен защитник на демократична Испания.

Първите парламентарни избори в Португалия, април 1975 г.

В ретроспекция преходът към парламентарна демокрация в Средиземноморска Европа изглежда гладък и дори неизбежен. По онова време обаче мнозина от левията и от дясно очакваха нещо друго и бяха изненадани (и разочаровани) от резултата.

Канцлер Уили Бранд и премиера на ГДР Уили Стъп в Ерфурт, през март 1970 г.

По време на първите разговори между Източна и Западна Германия. Остполитиката на Бранд отвори контакти и облекчи напрежението в Централна Европа, но за някои Западна Германия сякаш легитимираше и дори подкрепяше своите комунистически съседни.

„Очите на Калигула и устата на Мерилин Монро“.

Успехът на Маргарет Тачър в извличането на огромна отстъпка от бюджета на ЕС за Великобритания, се дължеше до голяма степен на уменията си да съблазнява и да сплашва не само британският електорат, но и опитни циници като Франсоа Митеран.

**Йоан Павел II по време на първата му папска визита в Полша през юни 1979 г.
Въпреки, че Карол Войтила не сваля собственоръчно комунизма – както много наивно вярваха, той сериозно
допринесе за дискредитирането на режима в Полша.**

Адам Михник в Гданск, 1984.

Михник бил един от най-смелите и най-ранни критици на комунизма в Източна Европа. Особено значим е неговият акцент върху ненасилието и върху подриването на комунистическата власт отвътре, вместо да се стреми да и се противопоставя или да я събори.

Михаил Горбачов се радва на народни хвалебствия: Прага, април 1987 г.

Последният съветски лидер никога не е бил толкова популярен у дома, колкото на запад; но успехът в чужбина го насърчава да проведе реформа у дома, може би отвъд първоначалните си намерения.

Източногермански бежанци в запечатан влак, тръгващ през Прага на Запад, ноември 1989 г. Революцията на болшевиките започнала с Ленин прекосявайки Германия в запечатан влак, така че изпращането на комунистически граждани на свобода по този начин, било напълно подходящо.

Прага, ноември 1989 г.

Дори и „Каdifената революция“ имаше брутално встъпление. Но освен в Румъния, преходите през 1989 г. не се характеризират с почти никакво насилие, може би защото много комунистически кадри разбират по-добре от своите критици, че тези режими са обречени.

Александър Дубчек и Вацлав Хавел, Прага, 24 ноември 1989 г.

Планът за назначаване на президента на посткомунистическата Чехословакия Dubček бързо е отхвърлен: за революционерите от 1989 г., които вместо това избраха Хавел, героят на „реформиране на комунизма“, той беше неуместен и остарял както и самият сталинизъм.

Борис Елцин и Михаил Горбачов, Москва 1991.

Скандалите на председателството на Елцин не трябва да заличават постиженията му. Той беше много по-бърз от Горбачов, за да разбере какво се случва и да се адаптира, особено към повторната поява на националните държави при пробуждането на империята.

Първата московска пратка от Big Macs, 1 януари 1990 г.

Западните стоки и пари се изсипват в посткомунистическия вакуум. Но нерегулираната икономика бързо се превърна в плячка за малък брой „олигарси“, които станаха необичайно богати: капитализмът като клептокрация.

Минск, Беларус, 1999:

Болницата за ракови заболявания на деца. Тридесет хиляди души загинаха в резултат на експлозията в Чернобил през 1986 г. Един от четирима беларуски жители били натровени. Също така Чернобил не била първата ядрена катастрофа в съветската история – просто най-лошата.

Аралско море, Узбекистан, октомври 1997 г.

Комунистическата индустриална политика съчетава икономическата дисфункция с екологичната безотговорност. Смъртта на Аралско море – както и отравянето на езерото Байкал – е екологична катастрофа и огромен залог за бъдещето.

Демонстранти в Киев през септември 1991 г. (една седмица след украинската независимост), които държат снимки на жертвите на НКВД.

Споменът за съветската репресия беше особено силен в Украйна, подложени от Сталин на изкуствено предизвикан недоимък и глад, равняващ се на геноцид.

Цигани (роми) в Букурещ, 1996.

Около пет милиона цигани живеят в Европа, най-малко два милиона само в Румъния. Те са навсякъде изложени на предразсъдъци и злоупотреби (или иначе – както в Обединеното кралство – забрана за влизане в страната).

**Тази румънска жена се продавала за 800 долара, Букурещ, декември 2002 г.
Източно Европейската секс търговия достига епидемични размери. Криминални синдикати подмамвали или
отвлечали момичета от Румъния и бившия СССР с цел проституция в Западна Европа и на Балканите.**

Докато чакаше да влезе в ЕС, Унгария се присъедини към НАТО като втора най-добра (през 1999 г.) и бързо се ангажира (донякъде неохотно) с войната в Косово.

Банерът над шанда на НАТО на Международния панаир в Будапеща от 1997 г., гласи: „На вратата на НАТО“.

**Сърби през юни 1989 г., отбелязващи 600 – годишнината от „битката за Косово“ – последен отпор на средновековна Сърбия срещу настъпващите турци.
Слободан Милошевич умишлено подклажда историческите несправедливости, обещавайки да защитава сръбската „национална и духовна цялост“.**

Жертвите на клането в Сребреница, юли 1995 г.

Докато мироопазващият контингент от въоръжени холандски войници на ООН стояха с кръстени ръце, сръбски нередовни войници под командването на Ратко Младич провели 7,400 босненски мъже и момчета извън града и ги застреляли.

Косовските албанци, 21 март 1999 г.

В последните действия от югославските войни Милошевич се опитва да тероризира албанската общност, за да се оттегли. Тази очевидна проява на етническото прочистване със закъснение задейства въоръжената намеса на НАТО, и първа изобщо.

Турция – една преобладаващо мюсюлманска държава в Мала Азия – има определено европейска „наклонност“.
Тук привържениците му, махайки знамената на Турция и ЕС, поздравяват министър – председателя Ердоган,
когато се завръща в Анкара през декември 2004 г., след като осигури начална дата за преговорите за членство в
ЕС.

CONSTITUTION EUROPÉENNE

les capitalistes disent oui

NOUS RÉPONDONS

NON

Projet de loi (Décret) - No 648 - 2005 - No 648 - 2005 - No 648 - 2005 - No 648 - 2005 - No 648 - 2005

*Alternative
libertaire*

Alternative libertaire, BP 295, 75921 PARIS Cedex 19
www.alternativelibertaire.org

Франция – член на Европейския съюз – отхвърли предложената „Европейска конституция“ с национален референдум, май 2005 г.

Някои френски избиратели се опасяваха от твърде малко европейско регулиране; някои се опасяваха от твърде много европейско регулиране. Много от тях се страхуваха твърде много от Европа, и преди всичко от Турция.

Йорг Хайдер, лидер на крайно десната партия на свободата в Австрия. Въпреки случайните пропуски, Хайдер успя да се дистанцира от австрийското нацистко минало, докато атакува други партии и „чуждестранни нападки“. Заглавието гласи: „Той не те излъга!“

„Гласувай датчанино!“, Pia Kjaersgaard, чиято датска народна партия спечели 12% от гласовете през 2001 г. Дори в Скандинавия новият популизъм принуди основните партии да покажат своята „твърдост“, като ограничават правото на политическо убежище и това на чужденците.

„Трети път“ на Тони Блеър между европейския „модел“ и свободният пазар – подобно на усилията му да балансира между ЕС и „специалните отношения“ на Лондон с Вашингтон – имаше ограничен успех. Когато им се даде възможност, много британци потърсиха медицинска помощ на континента.

Мароканци в испанския град Алмерия, протестират срещу испанския расизъм, февруари 2000 г. Докато голяма част от Западна Европа стана все по-мултикултурна, въздействието от предрасизъм и напрежението остана високо, особено по пропускливата средиземноморска граница на ЕС.

Сомалийци пред Санта Мария Новела, Флоренция, 1997 г.

До 2000 г. имало петнайсет милиона мюсюлмани в ЕС. Ислямът беше най-бързо растящата религия в Европа – иронично наследство на имперското минало на християнска Европа.

Жак Ширак на церемония по повод депортирането на 13 000 парижки евреи през юли 1942 г. За своя сметка Ширак е първият френски президент, който признава ролята на Франция в окончателното решение: той обявява годишнината за ден на „траур и срам за французите“.

Германският канцлер Герхард Шрьодер, по време на 60 – годишнината от освобождението на Аушвиц. Унищожаването на европейските евреи по време на войната, очевидно отсъстващо от общественото съзнание в началните следвоенни десетилетия, се превърна в основен елемент на европейската памет: в Германия и навсякъде другаде.

Въведение

„Всяка епоха е сфинкс, който скача в пропастта веднага щом загадката му бъде решена”.
Хайнрих Хайне

„Обстоятелствата (които според някои господа нищо не струват!) придават всъщност на всеки политически принцип неговия характерен цвят и отличително качество”.
Едмънд Бърк

„Събития, скъпо момче, събития”.

Харълд Макмилън

„Световната история не е почвата, върху която расте щастието. Периодите на щастие са празни страници в нея”.

Георг Вилхелм Фридрих Хегел

Идеята за тази книга ми хрумна, докато сменях влака на Вестбанхоф, главния железопътен терминал на Виена. Беше декември 1989 – а и моментът бе благоприятен. Току – що се бях върнал от Прага, където драматурзите и историците на Вацлав Хавеловия Граждански форум тъкмо сваляха комунистическата полицейска държава и изхвърляха четирийсет години „реален социализъм” на бунището на историята. Няколко седмици по-рано Берлинската стена бе ненадейно разкъсана. И в Унгария, както и в Полша, всички бяха приели предизвикателствата на посткомунистическата политика: старият режим – всемогъш допреди няколко месеца – ставаше все по-незначителен. Комунистическата партия на Литва току – що бе поискала незабавна независимост от Съветския съюз. А в таксито ми на път към гарата австрийското радио излъчваше първите репортажи за въстанието срещу семейната диктатура на Чаушеску в Румъния. Политически земетръс беше раздвижил замръзналата топография на следвоенна Европа.

Една ера беше свършила, една нова Европа се раждаше. Това бе очевидно. Но с отмирането на стария ред много дългогодишни презумпции щяха да се поставят под въпрос. Онова, което някога беше изглеждало вечно и някакси неизбежно, щеше да придобие по-преходни измерения. Конфронтацията от Студената война; схизмата, разделила Изтока и Запада; съревнованието между „комунизма” и „капитализма”; независимите и некомуникиращи помежду си приказки за западното благоденствие и онези за страните от Варшавския договор: всички тези неща вече нямаше как да се обяснят като резултат от идеологическата необходимост или желязната логика на политиката. Бяха просто случайни продукти на историята – а тя ги захвърляше настрани.

Бъдещето на Европа вече се очертаваше съвършено различно – а така също и нейното минало. В ретроспекция периодът 1945 – 1989 може да се разглежда не като праг на нова епоха, а като интермедия; следвоенното заскобяване, незавършената история на един конфликт, който свърши през четирийсет и пета, само че епилогът му се проточи още половин век. Затова все едно каква форма би приела Европа в следващите години,

подреденият и добре познат разказ за предхождащите събития никога нямаше да е същият. Струваше ми се очевидно в онзи леден централноевропейски декември, че историята на следвоенна Европа ще трябва да се пренапише.

Времето бе подходящо; същото се отнасяше и за мястото. През 1989 г. Виена беше палимпсест на сложните и припокриващи се европейски истории. В ранните години на двайсети век Виена е била Европа: плодовитият, животрептящ, самозаблуден пъп на една култура и цивилизация на прага на апокалипсиса. Между двете световни войни, принизена от славна имперска метрополия до обедняла и смалена столица на опоскана държавица, Виена непрекъснато губи позиции и завършва като провинциален аванпост на нацистката империя, на която повечето ѝ граждани възторжено се кълнат във вяроност.

След поражението на Германия Австрия попада в Западния лагер и получава статута на „първа жертва” на Хитлер. Този двойно незаслужен късмет позволява на Виена да изчисти миналото си. Удобно забравяйки съюзничеството си с нацистите, австрийската столица – „западен” град, обкръжен от съветската „Източна” Европа, получава нова идентичност като авангард и витрина на свободния свят. За закотвените в днешна Чехословакия, Полша, Унгария, Румъния и Югославия свои бивши поданици Виена означава „Централна Европа”:

въобразена общност на космополитната цивилизованост, която европейците някак си са изгубили през последния век. В предсмъртните години на комунизма градът се превръща в радиоприемник на свободата, възродено място на срещи и отправна точка за бягащите на Запад източноевропейци и за строящите мостове към Изтока западнци.

Затова през 1989 – а Виена беше мястото, откъдето „да се мисли” Европа. Австрия въплъщаваше всички леко самодоволни атрибути на следвоенния Запад: капиталистическият просперитет, подплатен от богата социална държава; граждански мир, гарантиран от щедрото разпределение на работни места и блага между всички основни социални групи и политически партии; външна сигурност, гарантирана от негласната защита на западния ядрен чадър, докато самата Австрия бе останала надменно „неутрална”. Междувременно само на километри отвъд Лейта и Дунав се простираше „другата” Европа на мизерната бедност и тайната полиция. Дистанцията между тези две територии беше ефектно демонстрирана от контраста между многолюдния, енергичен Вестбанхоф, откъдето бизнесмени и туристи се качваха на лъскавите модерни експреси за Мюнхен, Париж или Цюрих, и – от друга страна – мрачния и отблъскващ Зюдбанхоф: мърлявото, мизерно, леко плашещо сборище на безсребрени чужденци, слизащи от мръсните стари влакове от Будапеща и Белград.

Също както двете главни железопътни гари в града потвърждаваха без да искат географската схизма в Европа – едната оптимистично и изгодно обърната на запад, другата нехайно признаваща източното призвание на Виена, – улиците на австрийската столица бяха символи на пропастта от безмълвие, която делеше мирното настояще на Европа от смущаващото ѝ минало. Импозантните и уверени сгради по величествената Рингшрасе напомняха за имперското минало, въпреки че самата улица вече изглеждаше твърде голяма и натруфена, за да служи като проста артерия на ежедневното движение в една средна по размер европейска столица, а градът с основание се гордееше с обществените си сгради и открити пространства. Всъщност с доста желание демонстрираше минала слава, но за близкото минало предпочиташе да мълчи.

А най-вече мълчеше за евреите, които бяха някога обитавали много сгради в централната част, и за техния изключителен принос към изкуството, музиката и театъра, към

литературата, журналистиката и идеите, които на практика съставляваха златния век на Виена. Споменът за насилието, с което тези хора са били изведени от домовете си, откарани на изток и изтрети от паметта на града, обясняваше гузното спокойствие на австрийската столица днес. Следвоенна Виена – като цялата следвоенна Европа – бе внушителна сграда, издигната върху неописуемо минало. Много от най-ужасните епизоди от това минало се бяха разиграли по земите, останали впоследствие под контрола на СССР: затова така лесно биваха забравяни (на Запад) или заличавани (на Изток). Със завръщането на Източна Европа това минало щеше да бъде все така неописуемо, ала неговото описване ставаше неизбежно. След 1989 – а нищо – нито настоящето, нито бъдещето, а пък най-малко миналото – нямаше да бъде същото.

Въпреки че реших да се заема с историята на следвоенна Европа през декември 1989 – а, книгата остана ненаписана още дълги години. Обстоятелствата ѝ попречиха. В ретроспекция смятам, че това беше хубаво: днес немалко от неизвестните по това време неща са по-ясни. Архивите са отворени. Неизбежното объркване при всеки революционен поврат е отминало и поне някои от дългосрочните последици на събитията от 1989 – а са понятни. А вторичните трусове не отминаха бързо. При следващото ми гостуване във Виена градът се мъчеше да побере десетки хиляди бежанци от Хърватия и Босна.

Три години по-късно Австрия изостави внимателно култивираната си следвоенна анатомия и се присъедини към Европейския съюз, чието утвърждаване като фактор в Европа беше пряка последица от източноевропейските революции. Пристигайки във Виена през октомври 1999 – а, аз намерих Вестбанхоф в плакати на Партията на свободата на Йорг Хайдер, който въпреки откритите си възторзи от „достойните мъже” на нацистките армии, „изпълнили дълга си” на Източния фронт, същата година спечели двацет и седем процента от изборните гласове. Той се възползва от страховете на своите съотечественици, които не разбираха настъпилите през последното десетилетие промени в техния свят. След почти един век летаргия Виена – както и цяла Европа – се завръщаше в историята.

Тази книга разказва историята на Европа след Втората световна война, затова и започва през 1945 – а: Stunde nul, както казват немците – нулевият час. Ала както и всичко друго през изминалото столетие, този разказ има своята предистория в трийсетгодишната война, започнала през 1914 – а година и довела европейския континент до катастрофа. Сама по себе си Първата световна война представлява травматично избиване на участниците от всички страни – половината мъжко население на Сърбия на възраст между 18 и 55 години загива в битките – без обаче да реши нищо. Противно на широкоразпространените по онова време схващания, Германия не е била смазана нито от войната, нито от следвоенните договори; ако беше така, трудно можем да обясним нейната почти пълна доминация над Европа едва двацет и пет години по-късно. Всъщност тъй като Германия не изплаща репарациите си, цената на победата за Антантата надвишава цената на поражението за немците, които по този начин се оказват по-силни, отколкото през 1913 – а. „Германският въпрос”, който възникнал в Европа поколение по-рано с възхода на Прусия, си останал все така нерешен.

Появилите се след краха на големите сухоземни империи малки държавици били бедни, несигурни и нестабилни – и настроени срещу съседите си. Между двете световни войни Европа била пълна с „реваншистки” държави: Русия, Германия, Австрия, Унгария и България претърпели поражение и чакали да се открие възможност за териториално прекрояване. 1918 г. не възвърнала международната стабилност, не възстановила равновесието на силите: била само антракт за изтощените от войната. Насилието не стихнало, а било

трансформирано във вътрешнодържавна агресия – в националистическа полемика, расови предразсъдъци, класова омраза и гражданска война. През двайсетте и особено трийсетте години Европа навлязла в зоната на здрача между отгласа от една война и предчувствието за друга.

Вътрешните конфликти и междудържавния антагонизъм между двете световни войни се изостряли – ако не и подклаждали – от съпътстващия колапс на европейската икономика. И действително през онези години стопанският живот на континента претърпял троен удар. Първата световна война променила радикално моделите на заетостта, разрушила търговията и опустошила цели региони; много страни претърпели банкрут. Немалко държави – преди всичко в Централна Европа – не успели да преодолеят последиците. А онези, които успели, били смазани пак от Депресията през трийсетте, когато дефлацията, масовите банкрути и отчаяните усилия да се наложат протекционистки тарифи срещу чуждестранната конкуренция довеждат не само до безпрецедентни нива на безработица и пропиленни индустриални възможности, но и до срыв на международната търговия (между 1929 г. и 1936 г. френско – немският търговски обмен спаднал с 83%), придружен от безмилостно междудържавно съперничество и неприязън. После идва Втората световна война, чието безпрецедентно отражение върху *цивилното* население и националните икономики на засегнатите страни се разглежда в Част първа на настоящата книга.

Взети заедно, тези удари разрушават една цивилизация. Още докато се разразявала предизвиканата от самата Европа катастрофа, нейните мащаби били пределно ясни за съвременниците. Някои в крайнолевите и крайнодесни части на политическия спектър виждали самоубийството на буржоазна Европа като шанс да се борят за нещо по-добро. Трийсетте били „низкото и безчестно десетилетие” на Оудън, но и ера на убеждения и политическа вяра, чиято най-висока точка били отнетите по време на Гражданската война в Испания илюзии и човешки животи. Това било циганското лято на радикалните визии от деветнайсети век, сега вече облечени в агресивните идеологически проекти на един по-мрачен век: „Какъв мощен копнеж по нов човешки порядък съществувал между двете световни войни, и какъв жалък провал в неговото осъществяване.” (Артур Кьостлер)

Отчаяни от Европа, някои я напускат: бягат първо в останалите либерални демокрации в западния ѝ край, после – ако смогнат да се измъкнат навреме – към Америка. Други посягат на живота си, като Стефан Цвайг и Валтер Бенямин. Което е било загубено при имплозията на европейската цивилизация – загуба, чието значение отдавна е предусетено от Карл Краус и Франц Кафка в същата тази Виена на Цвайг – няма никога да се върне. В едноименната филмова класика на Жан Реноар от 1937 – а „Великата илюзия” на века е войната като политическо средство и съпътстващите я митове за чест, каста и клас. През 1940 – а обаче за по-наблюдателните европейци най-великата и невъзвратно разбита илюзия е самата „европейска цивилизация”.

Имайки предвид предходния крах е наистина изкушаващо да разкажем историята на неочакваното възстановяване на Европа след 1945 г. с горд и даже лиричен тон. И, разбира се, това е основният лайтмотив в историите на следвоенна Европа, особено писаните преди 1989 г. Същия тон използват европейските политици, когато описват собствените си постижения през въпросния период. Самото оцеляване и въземане на отделните страни от континентална Европа след катаклизма на тоталната война; липсата на междудържавни вражди и постепенното разрастване на институционализираните форми на

вътрешноевропейско сътрудничество; трайното възстановяване след трийсет години икономическа криза и „нормализацията“ на просперитета, оптимизма и мира: всички тези неща ни подмамват да говорим с хиперболи. Съвземането на Европа било „чудо“. „Постнационална“ Европа била научила горчивите уроци на близката си история. Един миролюбив и спокоен континент се надигнал „подобно на феникс“ от пепелищата на своето смъртоносно – самоубийствено – минало.

Също като много други митове, тази приятна версия за Европа през втората половина на двайсети век съдържа зрънце истина. Но и много истини премълчава. Източна Европа например – от австрийската граница до Урал, от Талин до Тирана – не се вмести в нея. *Нейните* следвоенни десетилетия бяха наистина мирни в сравнение с предходните, но само благодарение на неканеното присъствие на Червената армия: тъмничарски мир, гарантиран от танкове. А ако сателитите на СССР участваха в международно сътрудничество, привидно съпоставимо със западното, то това се дължеше единствено на наложените със сила от Москва „братски“ институции и обмени.

Историята на двете половини на следвоенна Европа не могат да бъдат разказвани поотделно. Наследството на Втората световна война – и на Първата, и на времето между двете – поставя правителствата и народите и на двете Европи пред трудния въпрос как да уредят управлението си така, че да избегнат всякакво завръщане към миналото. Единият вариант – да следват радикалните цели на Народните фронтове от трийсетте – отначало бил много популярен и в *двете* части на Европа (напомняйки, че 1945 г. никога не е била чисто ново начало, каквото ни се струва понякога). В Източна Европа било неизбежно да се стигне до някакъв вид радикална трансформация. Всяко завръщане към дискредитираното минало било изключено. Какво тогава можело да го замени? Комунизмът може и да е бил погрешен отговор, но въпросът бил напълно реален.

На Запад перспективата за радикална промяна била изгладена не на последно място благодарение на американската помощ (и на американския натиск). Привлекателността на Народните фронтове и на комунизма отслабнала: и двете били рецепта за тежки времена, а на Запад – поне след 1952 г. – времената не били вече толкова тежки. И така, през следващите десетилетия несигурностите на първите следвоенни години били забравени. Но през 1945 г. било не просто възможно, а и твърде вероятно събитията да се развият в съвсем различна посока; тъкмо за да избегне завръщането на старите демони (безработицата, фашизма, германския милитаризъм, войната и революцията), Западна Европа поела по новия път, който днес така добре познаваме. Пост – националната, социално отговорна Европа на мирното сътрудничество не била рожба на онзи оптимистичен, амбициозен и вгледан в бъдещето проект, измислен със задна дата от днешните евроидеалисти. Тя била несигурното дете на страха. Преследвани от историята, нейните водачи предприели социални реформи и създали нови институции като профилактика срещу натрапчивото минало.

Този факт става по-лесно смислаем, ако си спомним, че водачите на Източния блок са били поставени пред практически идентични задачи. Те също се стремяли преди всичко да издигнат бариера пред политическия регрес – макар че комунистическите страни се заели да постигнат това чрез физическа сила вместо чрез социален напредък. Най-новата история била пренаписана (а гражданите били насърчавани да я забравят) в съответствие с твърдението, че социалната революция под егидата на комунизма е премахнала не само

недостатъците на миналото, а и породилите ги условия. Както ще видим, това също е мит; или най-малкото полуистина.

Но комунистическите митове неволно доказват колко важно (и трудно) било и за *двете* части на континента да се справят с бремето на наследството си. Първата световна война унищожила старата Европа; Втората световна война положила основите на новата. Ала десетилетия след 1945 – а тя останала в дългата сянка на диктаторите и войните от близкото си минало. Това било едно от нещата, които свързвали европейците от следвоенното поколение и ги отличавали от американците, на които дваисети век преподавал други, доста по-оптимистични уроци. То е важна отправна точка за всеки, който иска да разбере европейската история преди 1989 г. и да осъзнае колко много се е променила впоследствие.

Описвайки възгледите на Толстой за историята, Исая Бърлин прокарва една прочута разлика между два типа интелектуални съждения, цитирайки известния стих на старогръцкия поет Архилох: „Лисицата знае много неща, таралежът – едно, ама важно”. Според класификацията на Бърлин тази книга не би минала за „таралеж”. Няма да ви предлагам някаква важна теория за съвременната европейска история; няма да разгръщам някаква всеобемаща тема; няма да ви разказвам никакъв строен и всеобхватен сюжет. Това обаче не значи, че според мен в следвоенната история на Европа няма оформена тема. Тъкмо напротив, има повече от една. Също като лисицата, Европа знае много неща.

Преди всичко това е история на нейното смалвяване. След четирийсет и пета съставляващите Европа държави вече не можели да се стремят към световен или имперски статут. Двете изключения от това правило – СССР и Великобритания – били само полуевропейски в собствените си очи, а и към края на разглеждания тук период също били сериозно смалени. По-голямата част от континентална Европа била унижена от поражението и окупацията. Не успяла нито да се освободи от фашизма със собствени сили, нито без чужда помощ да държи настрана комунизма. Следвоенна Европа била освободена – или обградена – от външни за нея сили. Били нужни десетки години и немалко усилия, за да си възвърне контрола върху собствената съдба. Лишени от колониите си, някогашните морски империи (Великобритания, Франция, Нидерландия, Белгия и Португалия) се свили до своите европейски ядра и насочили вниманието си към самия континент.

На второ място, през следващите десетилетия заглъхнаха „големите разкази” на европейската история: великите исторически теории на деветнайсети век с прилежащите им модели на прогрес и промяна, революция и трансформация, които подклаждали политическите проекти и народни движения, разкъсали Европа през първата половина на века. Това също може да се обясни само в паневропейски план: стихването на политическите страсти на Запад (като изключим маргинализираното интелектуално малцинство) бе съпътствано – по съвсем други причини – от загубата на политическа вяра и дискредитацията на официалния марксизъм на Изток. През осемдесетте за кратко изглеждаше, че интелектуалната десница ще възроди също толкова вехтия проект за детронирането на „обществото” в полза на неограничавания от нищо пазар и минималния дял на държавата. Но този спазъм отмина. След 1989 г. в Европа не съществуваше нито ляв, нито десен широкомащабен идеологически проект извън стремежа към свобода, който за мнозина европейци бе изпълнено обещание.

На трето място идва закъснялата и до голяма степен случайна поява на „европейския

модел” като скромен заместител на погребаните амбиции на идеологическото минало. Получен от еkleктичната смесица на социалдемократично и християндемократско законодателство и чрез раковидното институционално разрастване на Европейската общност и нейния наследник ЕС, той се оказва типично „европейски” начин за регулиране на социалния диалог и междудържавните отношения. Обхващайки всичко от детските градини до международните правни норми, този подход означава много повече от бюрократичните практики на Европейския съюз и неговите членки; в началото на двайсет и първи век той се превръща в маяк и еталон за страните – кандидатки и глобално предизвикателство към Съединените щати и също толкова привлекателния „американски начин на живот”.

Тази определено непредвидена трансформация на Европа от (доста оспорвано) географско понятие в ролеви модел и магнит за хора и държави била бавен, постепен процес. Ако цитираме Александър Ват и неговата иронична перифраза на междувоенните заблуди на полските политици, Европа не била „обречена на величие”. Нейното развитие в тази насока не можело да се предусети нито през 1945 – а, нито дори през 1975 – а година. Тази нова Европа не била заплануван общ проект: никой не се опитвал да я осъществи. Но когато след 1992 – а проличало, че тя вече е заела това ново място на международната сцена, нейните отношения със Съединените щати придобили различен оттенък – както за европейците, така и за американците.

Това е четвъртата тема, вгъкана в моя разказ за следвоенна Европа – нейните сложни и често недоразбрани отношения към Съединените американски щати. След 1945 г. западноевропейците искали САЩ да вземе отношение към европейската политика, но в същото време негодували срещу това участие, което свидетелствало за упадък на континента. Още повече, че въпреки американското присъствие (особено след 1949 г.) двете части на „Запада” си останали коренно различни. Отсам Атлантическия океан Студената война съвсем не предизвиквала паникьорска реакция като в САЩ, а както ще видим по-нататък, последвалата „американизация” на Европа често бива преувеличена.

Разбира се, Източна Европа гледаше съвсем другояче на Америка и нейните отличителни белези. Но и тук би било подвеждащо да надценяваме увеличащото влияние на САЩ върху източноевропейците както преди 1989 – а, така и след нея. Дисидентите в двете половини на Европа – като Реймон Арон във Франция или Вацлав Хавел в Чехословакия – държаха да подчертаят, че не виждат в Америка еталон за собствените си общества. И макар че помладото поколение източноевропейци след 1989 г. се опитваха известно време да либерализират страните си по американски модел, ограничавайки социалната сфера за сметка на ниските данъци и свободния пазар, тази мода не издържа дълго. „Американското увлечение” на Стария континент е загърбено. Бъдещето на източноевропейските „малки Америки” е категорично в Европа.

Най-накрая трябва да кажем, че следвоенната история на Европа е осеяна с мълчания и отсъствия. Някога континентът е бил многоцветен гоблен от преплитачи се езици, религии, общности и народи. Много от неговите градове – особено тези между старите и нови имперски граници като Триест, Сараево, Солун, Черновци, Одеса и Вилнюс – били наистина мултикултурни, преди измислянето на тази дума. В тях живеели в близко познанство католици, православни, евреи, мюсюлмани и какви ли не още. Ние не бива да идеализираме тази стара Европа. Така нареченият от полския писател Тадеуш Боровски „невероятен, почти

абсурден котел от народи и националности, заплашително блъбукащ в самото сърце на Европа” бил периодично разтърсван от метежи, кланета и *погроми*. Но бил истински и оцелял в живата памет.

Между 1914 – а и 1945 – а обаче *тази* Европа била сравнена със земята. По-спретнатата Европа, която се появила в своя блясък през втората половина на двайсети век, имала по-малко смесени зони. В резултат на войни, окупация, преначертани граници, гонения и геноцид, почти всички живеели в собствените си страни, между своите. Четирийсет години след Втората световна война европейците от двете части на континента заживяха в херметични национални анклави, където оцелелите религиозни или етнически малцинства – като евреите във Франция например – представляваха незначителен процент от цялото население и бяха напълно интегрирани в неговото културно и политическо мнозинство. Единствено Югославия и Съветският съюз – който, както казахме по-горе, бе не държава, а империя, при това само донякъде европейска – останаха встрани от тази нова Европа на серийната хомогенизация.

Ала от осемдесетте години насам (и особено след разпада на СССР и разширяването на Европейския съюз) Европа е изправена пред едно мултикултурно бъдеще. Взети заедно, бежанците, гастарбайтерите и търсещите свобода и работни места жители на едновременни европейски колонии, както и всички доброволни или недотам емигранти от неуспешните и деспотични държави покрай новите граници на Съюза са превърнали насила Лондон, Париж, Антверпен, Амстердам, Берлин, Милано и още десетина градове като тях в космополитни световни центрове.

Този наплив на живите „други” в Европа (в ЕС има например към петнайсет милиона мюсюлмани, а още осемдесет милиона в България и Турция чакат прием) подчертава не само страховете от бъдещото все по-силно многообразие, но и леснината, с която сме пропъдили мисълта за мъртвите „други” от европейското минало. След 1989 г. започна да става все по-ясно до каква степен стабилността на следвоенна Европа се дължеше на приноса на Йосиф Сталин и Адолф Хитлер. С помощта на съюзниците си тези двама диктатори изравниха с взрив демографския терен, върху който впоследствие бяха поставени основите на един нов и не толкова сложен континент.

Тази смуцаваща извивка по равния път на континента към „широките слънчеви поля” на Уинстън Чърчил като цяло се премълчава и в двете части на следвоенна Европа – поне до шейсетте години, след което се споменава само във връзка с немския геноцид спрямо евреите. С незначителни и оспорвани изключения действията на другите извършители – и на другите жертви – не се разгласяват. Историята и спомените за Втората световна война обичайно се свеждат до познатия набор от морални клишета: добро/зло, антифашисти/фашисти, Съпротива/колаборационизъм и т.н.

След 1989 – а много дългогодишни задръжки отпаднаха и вече можеше да се признае (понякога въпреки яростната съпротива и отричане) моралната цена на възродена Европа. Поляците, французите, швейцарците, италианците, румънците и други европейски народи вече имат по-добър шанс да узнаят (стига да искат) какво наистина се е случило в техните страни само преди няколко десетилетия. Днес за пръв път се обръща внимание на страданието и жертвите от немска страна – причинени от английските бомбардировачи, руските войскове части или чешките екстрадиратори. Някои уважавани кръгове колебливо се

вършат към тезата, че евреите не са били единствените жертви...

Може да се поспори върху ползата от подобни дискусии. Дали опресняването на обществената памет е знак за политическо здраве? Или понякога е по-благоразумно да забравим, както твърде добре е усещал и дьо Гол (между немалко други)? Ще се върнем на този въпрос в епилога. Тук бих искал просто да отбележа, че тези неотдавнашни пристъпи на задавящи спомени не е задължително да се схващат – както става понякога (преди всичко в Съединените щати) в светлината на новите изблици на етническа или расова омраза – като мрачно свидетелство за първородния грях на Европа, нейното неумение да се учи от миналите си престъпления, носталгичната ѝ амнезия, постоянната склонност да се хлъзва обратно към 1938 г. Не, не става въпрос – както казваше Йоги Бера – за „все същото дежавю“.

Старият континент не се връща към своето бурно военно минало – тъкмо напротив, напуска го. Днес Германия, както и цяла Европа, познава по-добре от всякога през последните петдесет години своята нова история. Но това не означава, че се връща към нея. Защото тази история никога не е приключвала. Както тази книга се опитва да покаже, дългата сянка на Втората световна война тегне над следвоенна Европа. Тя обаче не може да бъде призната докрай. Премълчаването на близкото минало е необходимо условие за изграждането на европейското бъдеще. Днес – след мъчителните обществени дебати в кажи – речи всяка втора европейска страна – ни изглежда уместно (и във всеки случай неизбежно) немците също да могат открито да се усъмнят в каноните на добронамерената официална памет. Това може би е смущаващо; може даже да не е добър знак. Ала все пак е някакъв край. Шейсет години след смъртта на Хитлер неговата война и последствията от нея вече влизат в историята. Следвоенната ера в Европа продължи твърде дълго, но най-сетне приключва

ЧАСТ ПЪРВА: След войната: 1945 – 1953 г.

I Наследството на войната

„Европеизираният свят не страдал от бавен упадък – другите цивилизации се рушали парче по парче, европейската била взривена”.

Хърбърт Уелс, „Война във въздуха” (1908 г.)

„Все още не можем да си представим, камо ли да осмислим наследения от войната хуманитарен проблем. Досега не познавахме ни такава разруха, ни такъв разпад на самата структура на живота”.

Ан О ’Хеър Маккормик

„Навсякъде бленуват за чудеса и изцеление. Войната върна неаполитанците в Средните векове”.

Норман Люис, „Неапол 1944”

През годините след войната Европа предлагала само абсолютна мизерия и разруха. Фотографиите от онова време показват жалки върволици от безпомощни цивилни, пъплеци из помлени пейзажи от съсипани градове и неплодни поля. Осиротели деца скитат безцелно покрай групички от измъчени жени, ровещи из руините. Депортирани с обръснати глави и лагерници в раирани униформи гледат неспокойно в обектива, изтощени от глад и от болести. Дори трамваите, тласкани колебливо по релсите от спорадично пусканото електричество, изглеждат травмирани от войната. Всичко и всички (с немаловажното изключение на добре хранените окупационни войски на съюзниците) изглеждат похабени, изцедени, измъчени.

Този образ трябва да бъде нюансиран, ако искаме да разберем как въпросният разрушен континент е успял така бързо да се съвземе през следващите години. И все пак той съдържа една основна истина по отношение на състоянието на Европа след поражението на Германия. Европейците се чувствали обезнадеждени и били изтощени – и това било обяснимо. Войната, която започнала с нахлуването на Хитлер в Полша през септември 1939 – а и завършила с безусловната капитулация на Германия през май 1945 – а, била тотална война. Включвала не само войниците, а и цивилните.

И наистина, в окупираните от нацистка Германия страни от Франция до Украйна и от Норвегия до Гърция Втората световна война била преди всичко цивилна катастрофа. Формалните военни действия се ограничавали до началото и края на конфликта. Между тях се войната се изразявала в окупация, репресии, експлоатация и изстребление, в което войници, шурмоваци и полицаи се разпореждали с ежедневния живот и самото съществуване на десетки милиони затворници. В някои страни окупацията продължила през по-голямата част от войната; и навсякъде носела страх и мизерия.

За разлика от Първата световна война, Втората – войната на Хитлер – била почти универсално събитие. При това продължила дълго време – близо шест години за страни като Великобритания и Германия, които участвали в нея от началото до края. В Чехословакия тя

започнала още по-рано с нацистката окупация на Судетите през октомври 1938 г. В Източна Европа и на Балканите тя не свършила дори с поражението на Хитлер, тъй като окупацията (от страна на Съветската армия) и гражданската война продължили дълго след разчленяването на Германия.

Разбира се, окупационните войни не са нещо непознато в Европа. Ни най-малко. Споменът за Тридесетгодишната война в Германия през седемнайсети век, по време на която чуждестранни наемници грабели земята и тероризирали населението, бил запазен три века по-късно в местни приказки и легенди. Чак до трийсетте години на двайсети век испанските баби плашели внуците си с Наполеон. Но окупацията по време на Втората световна война била с по-особена интензивност. Това отчасти се дължало на специфичното отношение на нацистите към подчиненото население.

По-ранните окупационни армии – шведите в Германия през седемнайсети век, прусаците във Франция след 1815 г. – грабели земята, нападали и убивали местното население безсистемно и дори безразборно. Но народите, които паднали под нацистка власт след 1939 г. били или принуждавани да служат на Райха, или обречени на изстребление. За европейците това било нещо ново. В своите отвъдморски колонии европейските държави нормално използвали като черноработници и роби представителите на местното население. Не им били чужди и изтезанията, осакатяванията и масовите убийства като методи за подчиняване на техните жертви. Ала от осемнайсети век тези практики били почти непознати в самата Европа или поне на запад от реките Буг и Прут.

Така че именно Втората световна война била първият случай, когато пълната мощ на съвременната европейска държава била мобилизирана с цел завладяване и експлоатация на други европейци. За да се бият във войната и да я спечелят, британците харчели и изчерпвали *собствените си* ресурси; към края Великобритания харчела повече от половината от брутният си вътрешен продукт за военните действия. Нацистка Германия обаче водела войната (особено на по-късен етап) с немалка помощ от страна на ограбваните икономики на жертвите си (също като Наполеон след 1805 – а, но с несравнимо по-голяма ефикасност). Норвегия, Холандия, Белгия, Бохемия – Моравия и особено Франция дали своя неволен, но значителен принос за немската армия. Техните мини, фабрики, ферми и железопътни линии трябвало да обслужват нуждите на немците, а хората им били принуждавани да работят за германската военна индустрия: първо в собствените си страни, после и в самата Германия. През септември 1944 – а в нея имало 7 487 000 чужденци, повечето от които били там против волята си и съставлявали 21% от работното население на страната.

Нацистите живяли колкото могли по-дълго от притежанията на своите жертви – всъщност толкова успешно, че едва през 1944 г. цивилното немско население започнало да усеща въздействието на военновременните ограничения и дефицити. По това време обаче военният конфликт стигал все по-близо до тях, първо чрез въздушните бомбардировки на Съюзниците, после чрез едновременното настъпление на съюзническите армии от изток и запад. Тъкмо през тази последна година на войната, през сравнително краткия период на активни бойни действия на запад от Съветския съюз, се състояли най-тежките физически разрушения.

От гледна точка на съвременниците ефектът на войната се измервал не в индустриални печалби и загуби, нито с нетната стойност на националните активи през 1945 г. в сравнение с 1938 г., а с видимите щети върху непосредствената им среда и техните общности. С тях и

трябва да започнем, ако искаме да разберем травмата, която се криела зад образите на отчаяние и безнадеждност, привлекли вниманието на наблюдателите през 1945 г.

Много малко европейски градове от какъвто и да било мащаб преживели войната без разрушения. По неофициално съгласие или благодарение на добрия си късмет древните и ранномодерни центрове на няколко прочути европейски града – Рим, Венеция, Прага, Париж, Оксфорд – никога не били атакувани. Но през първите години на войната немските бомбардировачи изравнили със земята Ротердам и се заели да унищожат индустриалния английски град Ковънтри. Вермахтът заличил множество по-малки градчета по време на своето нашествие през Полша и – по-късно – в Югославия и СССР. Цели квартали в централен Лондон, особено в по-бедните райони около доковете в Ийст Енд, станали жертва на блицкрига на Луфтвафе в хода на войната.

Но най-големите материални щети били нанесени от безпрецедентните бомбардировки на западните съюзници през 1944 г. и 1945 г. и от неумолимото настъпление на Червената армия от Сталинград до Прага. Френските крайбрежни градове Роян, Хавър и Каен били заличени от американските въздушни сили. Хамбург, Кьолн, Дюселдорф, Дрезден и десетки други немски били унищожени със систематични бомбардировки от британските и американски самолети. На изток 80% от белоруския град Минск били разрушени в края на войната; украинският Киев бил тлееща руина; а полската столица Варшава била систематично опожарявана и взривявана, къща по къща, улица по улица, от отстъпващата през есента на 1944 г. немска армия. Когато войната в Европа свършила – след като Берлин бил превзет от Червената армия през май 1945 г. и поел 40 000 тона снаряди през последните четиринайсет дни, – голяма част от немската столица била превърната в димящи хълмчета отломки и огънат метал. Седемдесет и пет процента от жилищата му били негодни за обитаване.

Разрушените градове били най-очевидното – и привличащо обективите – свидетелство за разрушенията, затова и послужили като универсален визуален знак за потреса от войната. Тъй като много от пострадалите сгради били къщи и жилищни блокове, и затова толкова много хора останали бездомни (около 25 милиона души в Съветския съюз, още 20 милиона в Германия – от които 500 000 само в Хамбург), осеяният с руини градски пейзаж бил най-недвусмисленото напомняне за току – що приключилата война. Ала не и единственото. В Западна Европа транспортът и комуникациите били сериозно нарушени: от 12 000 железопътни локомотива в предвоенна Франция по време на немската капитулация функционирали едва 2 800. Много пътища, релси и мостове били взривени – от отстъпващите немци, от настъпващите Съюзници или от френската съпротива. Две трети от френската търговска флота били потопени. Само през периода 1944 – 1945 г. Франция изгубила 500 000 жилища.

Французите – също като британците, белгийците, холандците (които загубили наводнените от германците 219 000 хектара земи и 60% от предвоенния си железопътен, автомобилен и воден транспорт), датчаните, норвежците (които по време на германската окупация изгубили 14% от предвоенния капитал на страната) и дори италианците се отървали сравнително леко, макар и да не го знаели. Истинските ужаси на войната били доста по на изток. Нацистите се отнасяли към западноевропейците с известно уважение, макар и само за да ги експлоатират по-добре; а те отвърнали на комплимента, като не

правели кой знае какво, за да пречат на немската офанзива. В Източна и Югоизточна Европа немските окупатори не познавали милост; и не само защото местните партизани – най-вече в Гърция, Югославия и Украйна – водели срещу тях неуморна и отчаяна война.

Така на Изток и материалните последици от немската окупация, преминаването на съветската армия и партизанските борби коренно се различавали от онези на Запад. През войната в Съветския съюз били разрушени 70 000 села и 1 700 градове, 32 000 завода и 63 500 километра железопътни линии. Гърция изгубила две трети от жизнено необходимата си търговска флота, една трета от горите си и хиляда села. Междувременно политиката на немците да определят цената на окупацията спрямо собствените си нужди вместо спрямо възможностите на гръцкото население довела до хиперинфлация.

Югославия загубила 25% от лозята си, 50% от селскостопанските си животни, 60% от пътищата си, 75% от плуговете и железопътните мостове, 20% от предвоенните си жилища и една трета от ограничените си индустриални ресурси – заедно с 10% от предвоенното си население. В Полша три четвърти от стандартните железопътни линии били негодни за употреба, а едно от всеки шест стопанства спряло да действа. Повечето от градовете и селата в страната едва функционирали (въпреки че само Варшава била разрушена изцяло).

Но дори тези цифри, колкото и драматични да са, предават само част от картината на войната. Все пак материалните разрушения, въпреки страшните си размери, били незначителни в сравнение с човешките загуби. Между 1939 и 1945 година войната отнела живота на приблизително 36,5 милиона европейци (колкото *цялото* предвоенно население на Франция) – цифра, която не включва починалите от естествена смърт през онези години, нито приблизителния брой деца, незаченати или неродени тогава или по-късно благодарение на войната.

Общият брой на жертвите е стъписващ (при това, без да включваме падналите японци, американци и други неевропейци). Той помита уродливата иначе статистика на Първата световна война. Историята не помни друг конфликт, в който да са били убити толкова много хора за такъв кратък период. Но най-страшното е числото на цивилните жертви, неучаствали във военните действия: поне 19 милиона, повече от половината. Техният брой надвишава този на военните жертви в СССР, Унгария, Полша, Югославия, Гърция, Франция, Нидерландия, Белгия и Норвегия; само във Великобритания и Германия падналите военни са значително повече от цивилните.

Данните за цивилните жертви на територията на СССР варират, но числото най-вероятно надхвърля 16 милиона души (приблизително двойно повече от загиналите съветски войници, 78 000 от които падат само в битката за Берлин). Цивилните жертви на територията на предвоенна Полша наближават пет милиона; в Югославия – 1,4 милиона; в Гърция – 430 000, в Унгария – 270 000, в Нидерландия – 204 000, в Румъния – 200 000. Сред тях (и особено в Полша, Холандия и Унгария) са шест – седем милиона евреи, към които би следвало да прибавим и 221 000 цигани (роми).

Причините включват масово изстребление в лагери на смъртта и поголовни разстрели от Одеса до Балтийско море; болести, недохранване, глад (предизвикан изкуствено или не); разстрел и изгаряне на военнопленници от страна на Вермахта, Червената армия и всевъзможните партизански отряди; наказателни акции; бомбардировки, артилерийски обстрел и пехотни битки сред полята и градовете – на Източния фронт през целия период на

войната, а на Западния – от десанта в Нормандия през юни 1944 до смъртта на Хитлер на следващата година; предумишлената стрелба по колоните бежанци и изтощаването до смърт на каторжниците във военната индустрия и затворническите лагери.

Най-големи са *военните* загуби на Съветския съюз (изчислявани на около 8,6 милиона), Германия (4 милиона), Италия (изгубила 400 000 войници, моряци и пилоти) и Румъния, която изгубила 300 000 военни, предимно в битка заедно с армиите на Тристранния пакт на Руския фронт. Ако обаче съпоставим тези данни с населението на страните, то най-тежките военни загуби са претърпени от австрийците, унгарците, албанците и югославяните. Ако вземем предвид всички жертви – и цивилните, и военните – най-засегнати се оказват Полша, Югославия, СССР и Гърция. Полша губи 1/5 от предвоенното си население, като процентът е далеч по-висок сред образованите слоеве, умишлено унищожавани от нацистите [2]. Югославия губи 1/8 от предвоенното си население, СССР – 1/11, Гърция – 1/14. За сравнение ще изтъкнем, че Германия губи 1/15 от населението си, Франция – 1/77, Великобритания – 1/125.

Сред съветските жертви има най-много военнопленници. В хода на войната немците залавят 5,5 милиона съветски войници, като три четвърти вземат в плен през първите седем месеца след нападението срещу СССР през юни 1941 г. От тях 3,3 милиона умират от глад, тормоз и мизерия в немските лагери; между 1941 и 1945 година в германските военнопленнически лагери умират повече руски войници, отколкото през цялата Първа световна война. От пленените при превземането на Киев 750 000 съветски войници само 22 000 доживяват да видят поражението на Германия. На свой ред СССР има 3,5 милиона военнопленници (преди всичко немци, австрийци, румънци и унгарци), повечето от които се завръщат по домовете си след войната.

Като имаме предвид тези цифри, няма да се изненадаме, че следвоенна Европа (и най-вече Централна и Източна) е страдала от драстичен недостиг на мъже. В Съветския съюз броят на жените надхвърлял този на мъжете с 20 милиона – дисбаланс, който нямало да се тушира напълно и за цяло едно поколение. Съветското селско стопанство разчитало предимно на жените за всякакъв вид работа; не достигали не само мъжете – и конете били на изчерпване. В Югославия – вследствие на германските наказателни акции, при които били разстрелвани всички от мъжки пол над петнайсет години – в много села не останали никакви възрастни мъже. В самата Германия двама от всеки трима родени през 1918 г. мъже не преживели войната на Хитлер; в една общност, за която разполагаме с точни данни (берлинското предградие Трептов) през февруари 1946 г. във възрастовата група 19 – 21 г. имало само 181 мъже на 1 105 жени.

Много се е говорило за численото превъзходство на жените, особено в следвоенна Германия. Унизителният, принизен статут на немските мъже – деградирани от свръхчовеците на Хитлеровата бляскава армия до окъсняла групичка дрипави затворници, които любопитно оглеждали поколението закалени жени, по неволя привикнали да се справят без тях – не е художествена измислица. (Канцлерът Герхард Шрьодер е само едно от хилядите немски деца, израснали без бащи след войната.) Райнер Вернер Фасбиндер заснема успешно този образ на следвоенната немска жена в „Бракът на Мария Браун“ (1979), където едноименната героиня „употребява“ хубостта и циничната си енергия въпреки молбите на

майка си да не прави нищо, което „ще погуби душата ѝ“. Но докато Мария на Фасбиндер носи бремето на разочарованото негодувание на едно по-късно поколение, пред реалните жени на Германия през 1945 г. стоели далеч по-непосредствени трудности.

През последните месеци от войната, докато съветските армии напредвали през Централна Европа и Източна Прусия, милиони цивилни – повечето немци – бягали пред тях. Американският дипломат Джордж Кенън пише в своите мемоари: „Катастрофата, връхлетяла тази част от Европа с навлизането на съветските части, няма равна в съвременната европейска история. Имаше обширни области, в които – по всичко личеше – след първото преминаване на съветските войски не беше останал жив мъж, жена или дете... Руснаците... изстребиха местното население по начин, който нямаше аналог от времената на азиатските орди”.

Най-многобройни сред жертвите били зрелите мъже (ако имало останали такива) и жените на всякаква възраст. По данни на клиници и лекари 87 000 виенчанки били изнасилени от съветските войници през трите седмици след пристигането на Червената армия в града. Малко по-висок бил броят на жените, изнасилени в Берлин по време на победния марш на съветските войски, преди всичко през седмицата 2 – 7 май, непосредствено преди немската капитулация. И двете числа са със сигурност по-ниски от реалните, тъй като не включват нерегистрираните нападения над жени в села и градове по пътя на съветските войски през Австрия и Западна Полша към Германия.

Поведението на Червената армия не е тайна. Милован Джилас, близък съратник на Тито от югославската партизанска армия и навремето пламенен комунист, дори повдигнал въпроса пред самия Сталин. Отговорът на диктатора, записан от самия Джилас, е доста красноречив: „Нима Джилас, който сам е писател, не познава страданието и човешкото сърце? Нима няма да разбере войника, минал през кръв, огън и смърт, ако си поиграе с жена или вземе някоя джунджурийка?”

По един гротесков начин Сталин бил отчасти прав. В Червената армия не се позволявали отпуски. Много от пехотинците и танкистите били прекарвали три ужасни години в непрекъснати битки и походи през западните територии на Съветския съюз, през Русия и Украйна. Междувременно виждали и чували изобилни свидетелства за немските зверства. Отношението на Вермахта към военнопленниците, цивилните, партизаните и въобще всеки и всичко, изпречило му се първо по гордия път към Волга и портите на Москва и Ленинград, после по време на горчивото, кърваво отстъпление, оставило своя отпечатък по лицето на земята и в душата на народа.

Когато Червената армия най-сетне стигнала Централна Европа, нейните изтощени войници срещнали един друг свят. Контрастът между Русия и Запада открай време бил силен (цар Александър I навремето съжалявал, че позволил на руснаците да видят как живеят хората на запад), а през войната още повече се изострил. Докато немските войници сеели опустошение и масови убийства на изток, самата Германия продължавала да процъфтява – до такава степен, че мирното ѝ население не усетило материалната цена на войната чак до последните ѝ етапи. Военновремена Германия била един свят на градове, електричество, храна, дрехи, магазини и стоки за потребление, на добре хранени жени и деца. За обикновения съветски войник това било коренно различно от собствената му съсипана родина. Немците причинили страховити неща на Русия; сега бил техен ред да страдат.

Вещите и жените им били на разположение. С мълчаливото съгласие на своите командири Червената армия се нахвърлила върху цивилното население на новозавзетите немски земи.

По време на похода си на запад съветските войски насилвали и грабели (изразът този път е брутално точен) в Унгария, Румъния, Словакия и Югославия, но най-много пострадали германките. През 1945 и 1946 в окупираната от СССР зона на Германия се родили между 150 000 и 200 000 „руски бебета“, при това тези цифри не включват безбройните аборти, в резултат от които много жени умрели заедно с нежеланите си зародиши. Много от оцелелите бебета станали част от растящия брой осиротели и бездомни деца: човешките отломки на войната. Само в Берлин в края на 1945 г. имало 53 000 изгубени деца. В Рим градините на Квиринал се прочули за кратко като сборище на хилядите осакатени, обезобразени и непотърсени деца на Италия. В освободената Чехословакия имало 49 000 осиротели деца; в Нидерландия – 60 000; в Полша са изчислили към 200 000 сираци; в Югославия – към 300 000. Малко от по-невръстните били от еврейски произход – оцелелите след погромите и изстреблението еврейчета били предимно юноши. След освобождението на Бухенвалд в лагера били намерени 800 живи деца; в Белзен – само 500, някои от които преживели дори похода на смъртта от Аушвиц.

Но едно било да преживееш войната, съвсем друго – да преживееш мира. Благодарение на ранната и ефективна намеса на новосформираната Агенция за хуманитарна помощ и възстановяване към Обединените нации (UNRRA) и на съюзническите армии били избегнати големите епидемии и неконтролираното разпространение на заразни болести; още бил пресен споменът за азиатския грип, помел Европа след Първата световна война. Но картината била мрачна и без това. През по-голямата част от 1945 г. населението на Виена живеело с дажба от по 800 калории на ден; в Будапеща през декември 1945 официално осигурената дажба била едва 556 калории на ден (децата в яслите и градините получавали по 800). По време на холандската „гладна зима“ на 1944 – 45 (когато части от страната вече били освободени) *седмичната* дажба калории в някои региони паднала под *дневния* порцион, препоръчан от Съюзническите експедиционни сили за собствените им войници; 16 000 холандци умрели от глад, предимно деца и старци.

Средният калориен прием за възрастни в Германия бил 2 445 калории дневно през периода 1940 – 41 и 2 078 през 1943 – а; през периода 1944 – 45 г. обаче паднал до 1 412 калории на ден. През юни 1945 в американската окупационна зона официалната дневна дажба за „нормалните“ немски консуматори (с изключение на привилегированите категории работници) възлиза на едва 860 калории. Тези числа придават мрачен смисъл на немския военновременен виц: *Радвайте се на войната, че какъв мир ви чака...* Положението обаче не било по-добро в по-голямата част от Италия, а в някои райони на Югославия и Гърция било и по-лошо ^[3].

Проблемът се криел отчасти в разрушените селски стопанства, отчасти в прекъснатите комуникации и най-вече в огромния брой безпомощни и непроизвеждащи нищо усти, които трябвало да бъдат нахранени. Там, където европейските селяни *можели* да произвеждат храни, те не искали да ги доставят в градовете. Повечето европейски валути не стрували нищо; а дори да би имало някаква твърда валута, с която да се плати на селяните, надали и тя би ги примамила – просто нямало какво да се купи. На черния пазар храна имало, но цената

и можели да платят само престъпниците, богатите и окупаторите.

Междувременно хората гладували и боледували. През 1945 г. една трета от населението на Пирея, Гърция, страдало от трахома вследствие на остра авитаминоза. При избухналата в Берлин дизентерия през юли 1945 (резултат от повредени отходни канали и замърсени водоизточници) починали 66 на всеки сто живородени бебета. През октомври същата година американският политически съветник за Германия Робърт Мърфи докладвал, че средно по 10 души на ден умирали на гара Лертер в Берлин от изтощение, недохранване и болести. В британската зона на Берлин през декември 1945 смъртността при децата под една година била 25%, като през същия месец били регистрирани нови 1 023 случая на тиф и 2 193 на дизентерия.

Седмици наред след края на войната през лятото на 1945 г. съществувал сериозен риск от зарази вследствие на множеството разлагащи се трупове, преди всичко в Берлин. Във Варшава един на всеки пет души страдал от туберкулоза. През януари 1946 чехословашките власти съобщили, че половината от седемстотинте хиляди бедни деца в страната са заразени от същата болест. Из цяла Европа децата страдали от болестите на мизерията, най-вече туберкулоза и рахит, но също така и пелагра, дизентерия и импетиго. И не можели да разчитат на нищо: за деветдесетте хиляди деца на освободена Варшава имало само една болница с мръсни легла. Иначе здрави деца умирали от недостиг на мляко (в битките из Южна и Източна Европа през 1944 – 45 г. били изстребени милиони глави добитък), а повечето били хронично недохранени. Детската смъртност във Виена през лятото на 1945 г. била почти четири пъти по-висока от данните за 1938 г. Дори по сравнително богатите улици на западните градове децата ходели гладни, а храната била строго разпределена.

Проблемът с храната, подслона, облеклото и въобще грижата за измъченото мирно население на Европа (и милионите пленени войници на бившия Тристранен пакт) се усложнявал и изострял от безпрецедентната по мащабите си бежанска криза. За европейците това било нещо ново. Всички войни разстройват живота на цивилните: като опустошават земите и домовете им, като разрушават съобщителните средства, като мобилизират и убиват съпрузи, бащи и синове. Но през Втората световна война най-големите поражения били в резултат на държавна политика, а не на въоръжен конфликт.

Сталин продължил предвоенната си практика да преселва цели народи из Съветската империя. Между 1939 и 1941 година над един милион души били депортирани на изток от окупираната от СССР Полша, Западна Украйна и Балтийските земи. По същото време нацистите на свой ред прогонили на изток 750 000 полски селяни от Западна Полша, предлагайки овакантиените им земи на т.нар. *Volksdeutsche*, етнически немци от окупираната Източна Европа, поканени да се „върнат“ в новоразширения Райх. Това предложение привлякло 120 000 балтийски немци, още 136 000 от Полша под съветска окупация, 200 000 от Румъния и така нататък. Те на свой ред ще бъдат експулсирани няколко години по-късно. Хитлеровата политика на расови преселвания и геноцид в завладените от Германия източни територии трябва да бъде тълкувана в пряка връзка с нацисткия проект за завръщане в Райха (и настаняване в пряко разчистените имоти на жертвите) на всички немци, заселени извън територията на страната още от Средновековието. Немците изселвали славяни, избивали евреи и внасяли робски труд както от запад, така и от изток.

През периода 1939 – 1943 г. Хитлер и Сталин прогонили, преселили, експулсирали,

депортирали и разпръснали около 30 милиона души. С отстъплението на войските на Оста този процес бил обърнат. Новозаселените германци се впуснали в панически бяг заедно с милиони от традиционни немски общности в цяла Източна Европа пред Червената армия. Тези, които успели да достигнат Германия, се стопили в гъмжилото на още бежанци. Уилям Бифърд – Джоунс, офицер от британската армия, дава следното описание на ситуацията през 1945 г.: „Човешки отломки! Жени, изгубили мъжете и децата си; мъже, изгубили съпругите си; мъже и жени, изгубили домовете и децата си; семейства, изгубили обширни стопанства и имоти, магазини, дестилерии, заводи, мелници, имения. Имаше и малки деца, които се скитаха сами с вързопчетата си с прикрепените към тях жалки надписи. Или някак се бяха откъснали от майките си, или майките им бяха мъртви и погребани от други бездомници по пътя.”

От изток идвали балтийци, поляци, украинци, казаци, унгарци, румънци и така нататък: някои просто бягали от ужасите на войната, други емигрирали на Запад, за да не попаднат под комунистическо управление. Един репортер на „Ню Йорк Таймс“ описва движещата се през Южна Австрия колона от 24 000 казашки войници и техните семейства – „без съществени разлики спрямо това, което би могъл да нарисува един художник от времето на Наполеоновите войни“.

От Балканите идвали не само етнически немци, но и повече от 100 000 хървати от падналия военновременен фашистки режим на Анте Павелич, които се страхували от отмъщението на Титовите партизани^[4]. В Германия и Австрия покрай милионите пленени от Съюзническите сили войници на Вермахта и новоосвободените военнопленници от немските лагери имало и множество не – германци, които се били сражавали срещу Съюзниците заедно с немците или под немско командване: руски, украински и други войници от антисъветската армия на генерал Андрей Власов; доброволци – есесовци от Норвегия, Нидерландия, Белгия и Франция; както и спомагателни немски войници, персонал от концентрационните лагери и т.н., обилно набирани от Латвия, Украйна, Хърватия и т.н. Всички имали сериозни причини да бягат от съветското отмъщение.

После следвали новоосвободените мъже и жени, принуждавани от нацистите да работят в Германия. Доведени в немските ферми и фабрики от цяла Европа, те наброявали милиони и били пръснати из страната и анексираните от нея територии, съставлящи най-голямата група откъснати от домовете си хора през 1945 г. В този смисъл *принудителната* икономическа емиграция била основното социално преживяване на войната за много европейски цивилни граждани, включително 280 000 италианци, насилствено преселени в Германия от бившите си съюзници след капитулацията на Италия през септември 1943 г.

Повечето от чуждестранните работници в Германия били отведени там против волята си – но не всички. Някои от понесените във вихрушката на германското поражение през май 1945 били дошли доброволно – като безработните холандци, приели предложения за работа в нацистка Германия преди 1939 г. и останали там през войната^[5]. Дори мизерните надници, плащани от военновременните немски работодатели, за хората от Източна Европа, Балканите, Франция, Белгия, Нидерландия и Люксембург често били далеч по-добри от онези в родината. А съветските работници (които през септември 1944 наброявали над два милиона), дори да били насилствено откарани в Германия, не винаги съжалявали за това.

Както си припомня след войната една от тях, Елена Скрябина: „Никой не се оплакваше, че немците са го изпратили да работи за тяхната индустрия. За всички това беше единственият шанс да се измъкнат от Съветския съюз”.

Доста по-различно се чувствали други откъснати от домовете си хора – оцелелите от концентрационните лагери. Техните „престъпления“ били най-различни – политическо или религиозно противопоставяне на нацизма или фашизма, въоръжена съпротива, колективни наказания за нападения срещу войници или съоръжения на Вермахта, дребни нарушения на правилника на окупационния режим, реални или измислени криминални прояви, престъпване на нацисткото расово законодателство. Тези хора оцелели в лагери, в които към края на войната имало камари от трупове и където върлували всякакви болести: дизентерия, туберкулоза, дифтерия, петнист и коремен тиф, бронхопневмония, гастроентерит, гангрена и какво ли не още. Но дори и тези хора имали по-голям късмет от евреите, защото не били систематично и целокупно предопределени за избиване.

Останали малко евреи. Четирима от всеки десет освободени починали през първите седмици след пристигането на съюзническите армии – състоянието им било отвъд познатите на западната медицина случаи. Но оцелелите евреи, също като другите бездомни милиони на Европа, се отправили към Германия. Там щели да бъдат разположени представителствата и лагерите на Съюзниците – а така или иначе, Източна Европа все още не била безопасна за тях. След серия следвоенни погроми в Полша много от оцелелите напуснали страната завинаги: 63 387 евреи пристигнали от Полша в Германия само за периода между юли и септември 1945 г.

Случващото се през 1945 – а и предходната ѝ година било безпрецедентен случай на етническо прочистване и масово изселване. Отчасти това било последица от „доброволното“ етническо разделение: да речем, оцелелите евреи напускали Полша, където били в несигурност и нежелани, а италианците предпочитали да емигрират от полуостров Истрия, вместо да живеят под югославска власт. Много етнически малцинства, които подпомагали окупаторите (италианците в Югославия, унгарците във вече върнатата към Румъния Северна Трансилвания, украинците в западната част на Съветския съюз и т.н.), побягнали заедно с отстъпващия Вермахт, за да избегнат отмъщението на местното мнозинство или на напредващата Червена армия, и никога не се завърнали. Тяхното заминаване може да не е било разпоредено или наложено от местните власти, но друг избор нямали.

Другаде обаче официалната политика била в сила много преди края на войната. Разбира се, германците започнали този процес с геноцида на евреите и с масовото експулсиране на поляците и другите славянски нации. Под егидата на Германия между 1939 – а и 1943 – а румънци и унгарци сновели напред – назад през новите гранични линии в спорната Трансилвания. На свой ред съветските власти организирали серия принудителни преселения между Украйна и Полша; един милион поляци напуснали или били изгонени от домовете си на територията, която станала Западна Украйна, а половин милион украинци се отправили от Полша към Съветския съюз; между октомври 1944 и юни 1946 за няколко месеца пъстрата смесица от вероизповедания, езици и общности се разделила на две ясно разграничени, моноетнически територии.

България прехвърлила 160 000 турци в Турция; съгласно спогодбата от февруари 1946 г. Чехословакия заменила живеещите в Унгария 120 000 словаци за същия брой унгарци от

селищата на север от Дунав, на територията на Словакия. Други подобни преселения се състояли между Полша и Литва и между Чехословакия и СССР; 400 000 души от южна Югославия били прехвърлени на север, за да заемат мястото на избягалите немци и италианци. И тук като навсякъде другаде никой не се интересувал от желанията на самото население. Но най-засегнати били немците.

Тези от Източна Европа вероятно и без друго биха емигрирали: през 1945 г. те не били желани в страните, където техните предци се били заселили преди стотици години. Предвид искреното желание на народните маси да накажат местните немци за опустошенията на войната и окупацията и възползващите се от това настроение следвоенни правителства, немскоговорящите малцинства в Югославия, Унгария, Чехословакия, Полша, балтийските републики и Западен СССР били обречени и го знаели.

Но и без това не ги оставили да избират. Още през 1942 г. Великобритания тайно приела чешките искания за следвоенно изселване на немското население от Судетите, а руснаците и американците дали съгласието си година по-късно. На 19 май 1945 г. президентът на Чехословакия Едвард Бенеш обявил: „решихме веднъж завинаги да елиминираме германския проблем в нашата република“^[6]. Немците (заедно с унгарците и други „предатели“) трябвало да предадат имуществото си в ръцете на държавата. През юни 1945 земите им били експроприирани, а на 2 август същата година изгубили чехословашкото си гражданство. През следващите осемнайсет месеца в Германия били експулсирани почти три милиона немци, повечето от Судетите. Почти 267 000 загинали по време на този процес. Ако през 1930 г. немците съставлявали 29% от населението на Бохемия и Моравия, при преброяването от 1950 – та възлизали едва на 1,8% от него.

От Унгария били изгонени още 623 000 немци, от Румъния – 786 000, от Югославия – половин милион, а от Полша – 1,3 милиона. Най-много немски бежанци обаче идвали от бившите източни територии на самата Германия: от Силезия, Източна Прусия, Източна Померания и Източен Бранденбург. На Потсдамската конференция на САЩ, Великобритания и СССР (17 юли – 2 август 1945) се взело решение (член XIII от подписаното споразумение) трите правителства да „признаят необходимостта от прехвърляне в Германия на останалото в Полша, Чехословакия и Унгария немско население или неговите елементи“. Отчасти тази формулировка само потвърждавала вече състоялото се преселване, ала в същото време представлявала официално признание на преместването на полските граници на запад. Около седем милиона немци изведнъж се оказвали в Полша, а полските власти (и окупиралите страната съветски войски) искали те да се изнесат оттам – за да могат поляците и другите изгубили имотите си в присъединените към СССР източни полски територии на свой ред да бъдат заселени в опразнените земи на запад.

Резултатът бил узаконяване на новата реалност. Източна Европа била насила прочистена от немското си население: както обещал през септември 1944 г., Сталин върнал „Източна Прусия на славянския свят, където ѝ е мястото“. В Потсдамската декларация се казвало, че „всички прехвърляния трябва да се проведат дисциплинирано и хуманно“, но при дадените обстоятелства било малко вероятно да се случи така. Някои западни наблюдатели били шокирани от третирането на немските общности. Кореспондентката на „Ню Йорк Таймс“ Ан Маккормик записва своите впечатления от 23 октомври 1946 г.: „Мащабите на това

изселване и условията, при които се провежда то, нямат precedent в историята. Който види ужасите му със собствените си очи, няма да се усъмни, че това е престъпление срещу човечеството, за което историята ще донесе страшно възмездие”.

Историята не донесла нищо подобно. Всъщност експулсираните 13 милиона били заселени и интегрирани в западногерманското общество със забележителен успех, въпреки че спомените остават – в Бавария (където отишли много от тях) темата все още предизвиква бурни емоции. За съвременното ухо звучи малко странно експулсирането на германците да бъде наричано „престъпление срещу човечеството“ едва месеци след разкриването на престъпления от съвсем друг порядък, извършени в името на същите тези германци. Но по онова време те били живи и пред очите на репортерката, а техните жертви – преди всичко евреи – били в по-голямата си част мъртви или прогонени. Както пише години по-късно Телфърд Тейлър, американският прокурор на Нюрнбергските процеси срещу нацистките водачи: има съществена разлика между следвоенното експулсиране и военновременното етническо прочистване, когато гонителите придружават жертвите си, за да ги държат в гетата и впоследствие да ги избият или да ги принудят да работят за тях.

В края на Първата световна война се чертаели и намествали граници, но хората общо взето си оставали по местата ^[7]. След 1945 г. се случило точно обратното: с едно голямо изключение границите си останали почти непокътнати, вместо тях били местени хората. Западните политици имали чувството, че Обществото на народите и клаузите за малцинствата във Версайската система от договори се били провалили и би било грешка да се прави какъвто и да било опит за тяхното възстановяване. По тази причина те лесно се съгласили с идеята за преселване на население. След като не могли да осигурят надеждна международна защита на оцелелите малцинства от Централна и Източна Европа, по-добре им се струвало да ги прехвърлят в по-подходящи територии. Терминът „етническо прочистване“ още не съществувал, но реалността зад него била налице – и далеч не предизвиквала масово възмущение или срам.

Изключение била Полша, както впрочем нередко се случвало. Географското ѝ пренареждане – загубата на 180 000 кв. км от източните територии в полза на СССР и компенсирането ѝ със 104 000 кв. км доста по-добри земи от немските територии източно от реките Одер и Ниса – драматично променило живота на поляците, украинците и немците в засегнатите области. В контекста на 1945 г. обаче това решение било необичайно и следва да се разглежда като част от общите териториални промени, наложени от Сталин по западната граница на неговата империя: възвръщането на Бесарабия от Румъния, отнемането на Буковина и Закарпатска Рутения съответно от Румъния и Чехословакия, присъединяването на Балтийските републики към Съветския съюз и запазването на Карелския провлак, отнет от Финландия по време на войната.

На запад от новите съветски граници нямало кой знае какви промени. България си възвърнала педя земя от Румъния в Добруджа; Чехословакия получила от Унгария (победена съюзничка на Тристранния пакт и следователно лишена от право на възражения) три села на десния бряг на Дунав, срещу Братислава; Тито успял да задържи част от бившите италиански територии около Триест и Венеция Джулия, окупирани от неговите войски към края на войната. Във всички останали случаи завзетите между 1938 г. и 1945 г. земи били върнати и

предвоенният териториален статут бил възстановен.

С някои изключения резултатът бил една Европа на националните държави, по-хомогенна от всякога в етническо отношение. Разбира се, Съветският съюз си останал многонационална империя. Югославия не загубила нищо от етническата си комплицираност въпреки кървавите вътрешни борби по време на войната. Румъния все още имала значително унгарско малцинство и огромен брой цигани, милиони. Ала Полша, чието население през 1938 – а било само 68% полско, през 1946 била населена изключително с поляци. Германия била почти изцяло немска (без да броим временните бежанци и откъснатите от дома си); Чехословакия, чието население преди Мюнхенското споразумение било 22% немско, 5% унгарско, 3% закарпатски украинци и 1,5% еврейско, сега била населена почти изцяло с чехи и словаци; от оцелелите през войната 55 000 чехословашки евреи през 1950 г. в страната останали само 16 000. Старите диаспори на Европа – гърците и турците в южните Балкани и по крайбрежието на Черно море, италианците в Далмация, унгарците в Трансилвания и северните Балкани, поляците във Волиния (Украйна), Литва и Буковина, немците от Балтийско до Черно море, от Рейн до Волга и евреите от всички части на континента – се смалили и изчезнали. Раждала се една нова, „по-подредена” Европа.

Повечето от първоначалната работа по проблема с бежанците и откъснатите от домовете си хора – тяхното събиране, построяването на лагери, снабдяването им с храна, дрехи и медицинска помощ – била поета от окупиралите Германия съюзнически сили и по-специално американската армия. Нямамо друга власт нито в Германия, нито в Австрия и северна Италия – другите области, в които се тълпели бежанци. Само войската имала възможността и организационните ресурси да управлява демографския еквивалент на една средна по размер държава. Това обаче представлявало безпрецедентна отговорност за огромната военна машина, която само допреди няколко седмици била почти изцяло заета да се бие с Вермахта. Както казва генерал Дуайт Д. Айзенхауер (главнокомандващ на Съюзническите сили), докладвайки на президента Хари Труман на 8 – ми октомври 1945 г. в отговор на критики за отношението към бежанците и оцелелите от концентрационните лагери: „Действително в някои случаи не бяхме на нужното ниво, но искам да изтъкна, че цялата армия бе поставена пред сложната задача да се пренастрои от военни действия към масово репатриране и оттам – към настоящата статична фаза с нейните уникални хуманитарни проблеми”.

Ала след като била изградена системата от лагери, отговорността за грижата и последващото репатриране или заселване на милионите без дом паднала все по-силно върху Агенцията за хуманитарна помощ и възстановяване на Обединените нации. Основана на 9 ноември 1943 г. във Вашингтон на среща на представителите на 44 бъдещи страни – членки на ООН в отговор на очакваната криза, UNRRA изиграла жизненоважна роля в следвоенната ситуация. Между юли 1945 – а и юни 1947 – а агенцията похарчила 10 милиарда долара, предоставени почти изцяло от правителствата на САЩ, Канада и Обединеното кралство. Голяма част от тези пари отишли директно за бившите съюзници в Източна Европа – Полша, Югославия и Чехословакия – и за Съветския съюз, както и за решаване на проблема с бежанците в Германия и други страни. От бившите съюзници на Оста само Унгария получила помощ от UNRRA, и то незначителна.

В края на 1945 г. UNRRA управлявала 227 лагера и хуманитарни центъра за бежанци в

Германия, други 25 в съседна Австрия и още няколко във Франция и страните от Бенелюкс. Към юни 1947 г. в Западна Европа имало 762 такива центрове, като множеството от тях били в Западните зони на Германия. В най-тежкия период, септември 1945 г., UNRRA и другите хуманитарни организации на Съюзниците издържали или репатрирали 6 795 000 цивилни от Обединените нации (т.е. без гражданите на страните от Оста), към които следва да прибавим 7 000 000 под съветско управление и милиони бездомни немци. В национално отношение най-голям бил процентът на съветските граждани – освободени затворници и лагерници. След тях се нареждали двата милиона французи (военнопленници, лагерници и депортирани), 1,6 милиона поляци, 700 000 италианци, 350 000 чехи, повече от 300 000 холандци, 300 000 белгийци и др.

Хранителните доставки от UNRRA се оказали особено важни за Югославия: без помощта на агенцията през периода 1945 – 1947 биха загинали много повече хора. В Полша UNRRA спомогнала да се задържи консумацията на храни на 60% от предвоенното равнище; в Чехословакия – на 80%. В Австрия и Германия тя споделяла отговорността за бездомните и бежанците с Международната организация за бежанците (IRO), чийто правилник бил одобрен от Общото събрание на ООН през декември 1946 г.

IRO също било финансирано предимно от западните съюзнически сили. В първия годишен бюджет на организацията (за 1947 г.) дялът на Съединените щати бил 46%, като до 1949 г. достигнал 60%; Великобритания предоставяла 15%, Франция – 4%. Поради разногласията между западните съюзници и СССР по въпроса за насилственото репатриране IRO се възприемала от Съветския съюз и по-късно от целия социалистически блок като чисто западна агенция, затова и нейната дейност засягала само нуждаещите се в управляваните от западните армии окупационни зони. Нещо повече – тъй като била насочена изключително към проблемите на бежанците, откъснатите от домовете си немци не могли да се възползват от помощта ѝ.

Това разграничение между изтръгнатите от войната (за които се смятало, че все пак имат някъде дом, в който да се завърнат) и бежанците (които били класифицирани като бездомни) било само един от многото нюанси, въведени през онези години. Хората били третирано различно в зависимост от това дали били граждани на съюзническа държава (Чехословакия, Полша, Белгия и др.) или на бивш враг (Германия, Румъния, Унгария, България и т.н.) Това разграничение определяло и реда за репатриране на бежанците. Първи били обслужени и изпратени у дома освободените от концентрационните лагери граждани на Обединените нации; след тях се нареждали бившите военнопленници от ООН, следвани от други насилствено експулсирани свои съграждани (най-често сред принудително набираната работна ръка); после идвали експулсираните италианци и най-накрая – гражданите на противниковите държави. Германците трябвало да останат на място и да се слоят с местното население.

Завръщането на френските, белгийските, холандските, британските и италианските граждани било сравнително плавен процес, при който единствените усложнения били от логистично естество: да се определи кой къде има право да замине и да се намерят достатъчно влакове. До 18 юни 1945 г. едва 40 550 от намиращите се в Германия при подписаната едва месец по-рано капитулация 1,2 милиона французи не се били завърнали във Франция. Италианците трябвало да чакат по-дълго – защото страната им била бивш

противник и защото правителството им нямало координиран план за тяхното репатриране. Но и те си били у дома още през 1947 г. На Изток обаче два фактора значително усложнявали този процес. Технически погледнато, някои източноевропейци били останали без държава, в която да се завърнат. А мнозина нямали никакво желание да си отиват у дома. Този факт отначало стъписвал западните администратори. Съобразно с подписаното през май 1945 г. споразумение в Хале, Германия, всички бивши военнопленници и други граждани на СССР трябвало да се завърнат по домовете си; предполагало се, че и те биха искали тъкмо това. Имало само едно изключение: страните от Западния фронт не признавали присъединяването на Балтийските републики към СССР и предоставяли на естонците, латвийците и литовците от бежанските лагери в Западните зони на Австрия и Германия правото да избират дали да се върнат на изток или да намерят нови домове на запад.

Ала не само балтийците не желяели да се връщат. Голям брой бивши граждани на СССР, Полша, Румъния и Югославия също предпочитали да останат във временни лагери в Германия, вместо да се приберат по страните си. За съветските граждани това нежелание често било продиктувано от основателен страх от репресии срещу всеки, живял известно време на Запад – дори ако това време било прекарано в затворнически лагер. От своя страна балтийците, украинците, хърватите и други източноевропейци не искали да се връщат в страните си, които били де факто (ако не още де юре) под комунистически контрол. В много случаи тази неохота се дължала на страха от възмездие за реални или приписани военни престъпления, но и нерядко била продиктувана от простото желание да потърсят по-добър живот на Запад.

През 1945 – а и 1946 – а година западните власти предпочитали като цяло да игнорират подобни настроения и задължавали съветските граждани и останалите източноевропейци да се завърнат по домовете си, понякога и насила. Докато съветските функционери активно събирали собствените си хора от немските лагери, бежанците от Изток отчаяно се опитвали да убедят развеселените френски, американски или британски чиновници, че не искат да се завърнат „у дома” и предпочитат да останат в Германия – колкото и парадоксално да звучало това. Не винаги успявали: между 1945 – а и 1947 – а западните съюзници репатрирали 2 272 000 съветски граждани.

Имало страховити сцени на отчаяна борба – особено в първите месеци след войната, когато британските или американските войници събирали никога неживелите под съветска власт руски емигранти, украински партизани и много други и ги тласкали (понякога в буквалния смисъл на думата) през границата в ръцете на НКВД^[8]. Оттам те се вливали в стотиците хиляди репатрирани съветски граждани, унгарци, германци и други бивши врагове, депортирани на изток от Червената армия. До 1953 г. били репатрирани общо пет и половина милиона съветски граждани. Един от всеки петима бил разстрелян или изпратен в ГУЛАГ. Много други били директно заточени в Сибир или разпределени в трудови батальони.

Репатрирането спряло едва през 1947 г. с началото на Студената война и решението да се третират емигрантите от социалистическия лагер като *политически бежанци* (петдесетте хиляди чехословашки граждани, намиращи се в Германия и Австрия по време на комунистическия преврат в Прага от февруари 1948 г., получили автоматично този статут).

По този начин общо милион и половина поляци, унгарци, българи, румънци, югославяни, съветски граждани и евреи успяли да избегнат репатрирането. Заедно с бежанците от балтийските държави те образували преобладаващото мнозинство бездомни чужденци, останали в западните окупационни зони на Австрия, Германия и Италия. През 1951 г. Европейската конвенция за правата на човека фиксираше полагашата се на тези хора защита и най-сетне им гарантираше, че няма да бъдат насилно предадени на гонителите си.

Остава обаче въпросът какво да се прави с тях? Самите бежанци нямали никакви съмнения. По думите на Genet (Джанет Фланър), писала за „Ню Йоркър“ през октомври 1948 г., „(тези хора) са готови да идат навсякъде освен по домовете си“. Ала кой би ги приел? Западноевропейските държави, страдащи от недостиг на работна ръка и заети с икономическата си и материална реконструкция, отначало били доста склонни да внасят някои категории безотечественици. Белгия, Франция и Великобритания имали нужда преди всичко от миньори, строители и селскостопански работници. През 1946 – а и 1947 – а Белгия прибрала 22 000 безотечественици (заедно със семействата им), за да работят в мините на Валония. Франция поела 38 000 души за различни видове тежък физически труд. Великобритания приела 86 000 души на същия принцип, включително много ветерани от полската армия и украинци, които се били сражавали в дивизия „Халичина“ на *Вафен – СС* [9].

Критериите били прости – западноевропейските държави се интересували от физически силни работници (мъже) и не се свенели да предпочетат по този параграф балтийци, поляци и украинци, независимо от действията им по време на войната. Неомъжените жени се допускали като работнички или прислужници, но през 1948 г. канадското министерство на труда отхвърляло търсещите подобна работа жени и момичета при най-малкия знак за нещо повече от средно образование. Никой не искал възрастни хора, сираци или самотни майки. Като цяло бежанците не били посрещнати с отворени обятия – следвоенните допитвания в Съединените щати и Западна Европа показвали доста слабо съчувствие към тяхната съдба. Повечето западноевропейци искали потокът на емигранти да намалее, вместо да се засилва.

Особен проблем представлявали евреите. Отначало Западните власти ги третирали като всички други нуждаещи се и ги събирали в лагери редом с много от бившите им гонители. Но през август 1945 г. президентът Труман обявил, че за всички бездомни евреи в американската окупационна зона трябва да се осигурят отделни съоръжения: според формулировката в поръчания от президента доклад по въпроса, дотогавашните интегрирани лагери и центрове били „явно нереалистичен подход към проблема. Отказът да се разпознаят евреите като такива означава... да си затворим очите за тяхното досегашно и по-варварско преследване“. Към края на септември 1945 г. всички евреи в американската зона били отделени.

И въпрос не можело да става да се връщат на Изток – никой в СССР, Полша или където и да било не проявявал какъвто и да било интерес да ги приеме обратно. На Запад също не били твърде желани, особено ако били образовани или упражнявали някакви квалифицирани професии. Затова, колкото и да е парадоксално, те останали в Германия. Проблемът с „поместването“ на европейските евреи се решил едва с основаването на държавата Израел: между 1948 г. и 1951 г. 332 000 евреи заминали натам било от централните в ИРО в Германия,

било направо от Румъния, Полша и т.н. Други 165 000 се отправили по-късно към Франция, Великобритания, Австралия, Северна и Южна Америка.

Там към тях щели да се присъединят другите бежанци и бездомници от Втората световна война, към които трябва да добавим и новото поколение политически бежанци от Централна и Източна Европа между 1947 – а и 1949 – а година. През този период Съединените щати приели общо 400 000 души, като още 185 000 пристигнали между 1953 – а и 1957 – а година. Канада поела общо 157 000 бежанци и пострадали, Австрия – 182 000, сред които 60 000 поляци и 36 000 балтийци.

Държа да подчертая мащаба на това постижение. Някои (предимно определени категории етнически немци от Югославия и Румъния) не знаели къде да отидат, тъй като Потсдамското споразумение не покривало техния случай. И все пак за пет – шест години работа на един покрит с белези, пропит с горчилка и обеднял континент, излязъл от шест години ужасни опустошения и вече предчувстващ разделенията на Студената война, съюзните военни управления и гражданските агенции на Обединените нации успели да репатрират, интегрират или презаселят безпрецедентен брой – милиони – отчаяни хора от всички краища на континента, от десетки народности и общности. Към края на 1951 г., когато UNRRA и IRO били заместени от новоучредената Висша комисия за бежанците към ООН, в лагерите за разселени лица били останали едва 177 000 души – най-вече възрастните и болните, тъй като тях никой не ги искал. Последният такъв лагер в Германия – във Фьоренвалд в Бавария – бил затворен през 1957 г.

Бежанците и разселените лица на Европа били преживели не само общата война, а и цяла серия от локални, граждански войни. Всъщност от 1939 г. до 1949 г. Европа станала свидетел на безпрецедентна поредица от смъртоносни граждански конфликти в рамките на съществуващите държави. В много случаи последвалата чужда окупация (било то от германците, италианците или руснаците) преди всичко подпомагала и легитимирала преследването на довоенни политически цели и антагонизми с нови и насилствени средства. Разбира се, окупаторите не били неутрални. Обикновено те се съюзявали с някакви движения в окупираната страна срещу общия враг. По този начин губещите в мирно време политически тенденции и етнически малцинства можели да използват променените обстоятелства, за да вземат надмощие. Немците били особено доволни от възможността да събуждат и експлоатират подобни чувства не само за да разделят и владеят по-лесно, но и за да намалят усилията и разходите по управляването на завладените територии. Нали можели да разчитат на местните колаборационисти да правят това вместо тях.

От 1945 г. насам терминът „колаборационист“ е придобил явна и негативна етическа конотация. Но военновременните разделения и връзки често имали много по-сложно и амбивалентно местно значение, отколкото става ясно от простите следвоенни определения „колаборация“ и „съпротива“. Така в окупирана Белгия част от фламандски говорещото население (повтаряйки грешката си от Първата световна война) приветствало немското управление, изкушено от обещанието за автономия и възможност да разкъса контрола на френскоговорящия елит върху държавата. В този и много други подобни случаи немците с удоволствие заложили на картата на малцинството, доколкото им било изгодно: фламандскоговорящите белгийски военнопленници били освободени още с края на военните действия през 1940 г., а френскоговорящите валонци останали във военнопленнически

лагери до края на войната.

Във Франция и Белгия, както и в Норвегия, съпротивата срещу германците била реална – особено през последните две години на окупацията, когато опитите на нацистите да набират насилствено млади мъже за принудителен труд в Германия накарали много от тях да изберат горите като по-малко рисковани. Но едва към самия край на окупацията броят на активните участници в Съпротивата започнал да надвишава броя на онези, които сътрудничели на нацистите било от убеждения, от користолюбие или личен интерес. По приблизителни данни във Франция са участвали горе – долу еднакво количество ангажирани мъже и жени от двете страни: между 160 000 и 170 000 души. А техният основен враг били противниците – французи; немци почти нямало.

В Италия обстоятелствата били по-сложни. Фашистите били на власт вече двацет години към момента, когато Мусолини бил свален с дворцов преврат през юли 1943 г. Може би затова и режимът не срещнал никаква особена съпротива; повечето активни антифашисти били вече в изгнание. След септември 1943 – а, когато страната официално станала „съвоюваща“ на Съюзническите сили, окупираният от немците Север се разкъсвал между марионетния режим – Република Сало на Мусолини – и малкото, но храбро партизанско движение, което си сътрудничило с напредващите Съюзнически армии и понякога било подпомагано от тях.

Но и тук онова, което било представяно в двата лагера като „схватка между мнозинството от здравомислещи италианци и сдушилите се с чужда армия кръвожадни терористи“ през периода 1943 – 45 г. представлявало всъщност истинска гражданска война, в която участвали значителен брой италианци и от двете страни. Фашистите от Сало наистина били непредставителни колаборационисти на един брутален окупатор; и все пак вътрешната подкрепа, на която можели да разчитат по онова време, съвсем не била незначителна, нито видимо по-малка от тази на техните най-агресивни противници – водените от комунистите партизани. Антифашистката съпротива в действителност била само едната страна от конфликта между самите италианци, чиято памет се оказала услужливо замъглена през следвоенните десетилетия.

В Източна Европа положението било още по-сложно. Словаците и хърватите се възползвали от немското присъствие, за да си основат номинално независими държави в съответствие с лелеяните проекти на предвоенните сепаратистки партии. В Полша немците не търсели колаборационисти; но по-далеч на север – в Балтийските републики и дори Финландия – Вермахтът отначало бил приветстван като алтернатива на окупацията и поглъщането от страна на Съветския съюз. Украинците в най-голяма степен се постарали да използват германската окупация след 1941 г., за да осигурят дълго чаканата си независимост, а земите на Източна Галиция и Западна Украйна станали свидетели на кървави граждански сблъсъци между украинските и полските партизани под егидата на борбата както срещу фашизма, така и против съветската власт. При тези обстоятелства тънките разграничения между идеологическа война, вътрешен конфликт и битка за политическа независимост изгубили смисъл: не на последно място за местното население, което винаги било основният потърпевш.

Поляците и украинците се биели със или срещу Вермахта, Червената армия или едни с други в зависимост от времето и мястото. В Полша този конфликт, който след 1944

прераснал в партизанска война срещу комунистическата държава, отнел живота на близо 30 000 поляци в периода 1945 – 1948 г. В окупираната от СССР Украйна последният партизански командир Роман Шухевич бил убит близо до Лвов през 1950 г., въпреки че спорадичните антисъветски бойни действия продължили още няколко години в Украйна и особено в Естония.

И все пак Втората световна война била преживяна като гражданска най-вече на Балканите. При това – като безпрецедентно кървава гражданска война. В Югославия смисълът на стандартните етикети – колаборационист, борец от съпротивата и т.н. – бил особено замъглен. Какъв бил Дража Михайлович, водачът на сръбските четници [10]? Патриот? Борец от съпротивата? Колаборационист? Какво карало хората да се бият? Съпротивата срещу (немския или италианския) окупатор? Желанието да отмъстят на вътрешните си политически врагове от междувоенната югославска държава? Местни конфликти между сърби, хървати и мюсюлмани? Про – и антикомунистически цели? За мнозина мотивите били повече от един.

Така усташкият режим на Анте Павелич в марионетната хърватска държава избивал сърби (доста над 200 000 души) и мюсюлмани. Но роялистките партизани на Михайлович (предимно сърби) също убивали мюсюлмани. Това само по себе си било достатъчна причина босненските мюсюлмани понякога да се опитвали да се защитят, сътрудничейки с немските войски. Комунистическите партизани на Тито, въпреки стратегическата си цел да освободят Югославия от немските и италианските части, най-напред посветили времето и усилията си на това да разгромят четниците – не на последно място, защото имали възможността да го направят. Десетилетие по-късно, вече разочарован от изхода на борбата между партизани и четници, в която самият той изиграл героична роля, Милован Джилас свидетелства за истинското преживяване на войната и съпротивата в окупирана Югославия: „Войниците се катереха часове наред по остри канари, за да избегнат унищожението или да избият малка група свои съотечественици, нерядко съседи, на някой стърчащ две хиляди метра връх сред гладувашата, кървяща, пленена земя. Смях се в какво се бяха превърнали всички наши теории и мечти за борбата на селяни и работници срещу буржоазията”.

На юг Гърция – също като Югославия – преживяла Втората световна война като цикъл от нашествия, окупация, съпротива, отмъщение и гражданска война. Той достигнал своята кулминация в петте седмици на сблъсъци в Атина между комунистите и поддържащите роялистите британски сили през декември 1944 г., завършили с примирие през февруари 1945 г. Конфликтът обаче избухнал отново през 1946 г. и продължил още три години, завършвайки с разгрома на комунистите в техните твърдини в планинския Север. Макар несъмнено гръцката съпротива срещу италианците и германците да била по-ефективна от по-известните движения във Франция или Италия – само между 1943 – а и 1944 – а гръцките партизани убили или ранили над 6 000 немци – тя нанесла далеч по-големи щети на самите гърци. Комунистическите партизани от ККЕ и базираното в Атина и подкрепяно от Западните сили царско управление тероризирали села, рушили комуникации и разделили страната за десетилетия наред. Когато битките свършили през септември 1949 г., десет процента от населението нямало дом. В гръцката гражданска война липсвали етническите измерения на конфликта в Югославия и Украйна [11], но човешката й цена била още по-

висока.

Следвоенните последици от тези европейски граждански войни били неизмерими. В недвусмислен план те означавали, че войната в Европа не приключила през 1945 г. с отстъплението на немците: една от травматичните черти на гражданската война е, че врагът остава дори когато е победен, а с него и споменът за конфликта. Но междуособните борби от онова време довели и до още нещо. Заедно с безпрецедентната бруталност на нацистката и – по-късно – на съветската окупация те разрушили самата тъкан на европейската държава. След тях нищо нямало да бъде същото. В най-истинския смисъл на една доста изтъркана фраза, те превърнали Втората световна война – войната на Хитлер – в социална революция.

Като начало, серийното окупиране на територии от страна на чуждестранни войски подкопало авторитета и легитимността на местното управление. Номинално автономният режим на Виши във Франция – също като Словашката държава на отец Йозеф Тисо или усташкият режим на Павелич в Загреб – бил зависим от Хитлер и повечето хора го знаели. На общинско равнище колаборационистките местни власти в Холандия или Бохемия запазили правото на някаква инициатива, но само като избягвали всякакъв конфликт с желанията на своите немски господари. На изток нацистите и по-късно СССР заместили съществуващите институции със собствените си хора и машини, с изключение на случаите, където за тях било изгодно да се възползват временно от местните разделения и амбиции. Парадоксално, но някаква степен на истинска местна независимост останала само в страните, които били съюзнички на нацистите и затова били оставени да се управляват сами – Финландия, България, Румъния и Унгария – поне до 1944 г.

Като изключим Германия и централната част на СССР, всяка континентална европейска държава била окупирана поне два пъти: първо от враговете си, после от армиите – освободителки. Някои страни – Полша, прибалтийските държави, Гърция, Югославия – били окупирани три пъти за пет години. С всяка следваща инвазия предишният режим бил разрушаван, властта му била сривана, а елитът – избиван. В някои случаи резултатът бил табула раза – старите йерархии били дискредитирани, а техните представители – компрометирани. В Гърция например предвоенният диктатор Метаксас измита старата парламентарна класа. Германците свалят Метаксас. После те на свой ред биват изгонени, а всички сътрудничили с тях са заплашени и опозорени.

Ликвидирането на старите социални и икономически елити било може би най-драматичната промяна. Избиването на евреите в Европа било не само ужасяващо като факт. То имало и значими социални последици за множеството градове в Централна Европа, където евреите съставлявали местната класа на професионалистите: лекари, адвокати, бизнесмени, университетски преподаватели. По-късно, и то често в същите градове, била прогонена и друга важна част от местната буржоазия – немците, както вече видяхме. Всичко това довело до радикална трансформация на обществения пейзаж – и дало шанс на поляци, балтийци, словаци, унгарци и т.н. да заемат опразнените работни места (и домове).

Този нивелиращ процес, при който местното население на Централна и Източна Европа заело мястото на пропъдените малцинства, представлявал най-трайният принос на Хитлер към европейската обществена история. Планът на немците бил да унищожат евреите и образованата местна интелигенция в Полша и западната част на СССР, да докарат останалите славянски народи до полукрепостен статут и да оставят земята и управлението в

ръцете на заселените немци. Но с пристигането на Червената армия и експулсирането на немците новата ситуация се оказала особено подходяща за истински радикалните проекти на съветската власт.

Сред причините за това бил фактът, че годините на окупация довели не само до бърза и наложена с кръв социална мобилност, но и до пълния колапс на закона и житейските навици в правова държава. Подвеждащо е да мислим за немската окупация на Централна Европа като за време на умиротворяване и ред под погледа на всевиждащата и повсеместна власт. Дори в Полша, най-пълно контролираната и репресирана от всички окупирани територии, обществото продължило да функционира напук на новите си управници: поляците си изградили паралелен подземен свят на вестници, училища, културни дейности, социални услуги, стопански обмен и дори армия – всички това бидейки забранено от германците и осъществявано извън закона с цената на голям личен риск.

Но тъкмо там бил въпросът. Да живееш нормално в окупирана Европа означавало да нарушаваш закона: на първо място законите на окупаторите (полицейски час, ограничения за пътуване, расови закони и др.), но също така и конвенционалните закони и норми. Повечето обикновени хора, които нямали достъп до селскостопанска продукция, били принудени например да прибегват към черния пазар или нелегални бартери, просто за да нахранят семействата си. Кражбата – било от държавата, от друг гражданин или плякосан еврейски магазин – била толкова разпространена, че в очите на много хора вече не била престъпление. Всъщност тъй като жандармите, полицаите и местната кметска власт представлявали и обслужвали окупатора, а самите окупаторски войски практикували организирана престъпност за сметка на някои части от цивилното население, обикновените престъпления се превърнали в актове на съпротива (макар и често в следосвобожденска ретроспекция).

Преди всичко насилието станало част от ежедневието. Върховната власт на модерната държава винаги се е заключавала *in extremis* в нейния монопол върху насилието и готовността ѝ при необходимост да прибегва до сила. Но в окупирана Европа властта винаги била функция на голата сила, упражнявана без задръжки. Колкото и да е странно, тъкмо при тези обстоятелства държавата *изгубила* монопола си върху насилието. Партизанските отряди и войските се състезавали за легитимността, определяна от способността им да налагат волята си в дадена територия. Това било най-очевидно в по-затъntenите райони на Гърция, Черна гора и източните блатата на Полша, където властта на модерната държава открай време не била особено силна. Но в края на Втората световна война това се отнасяло и за някои части на Франция и Италия.

Насилието родило цинизъм. Като окупатори и нацистите, и съветските войски разбунили война на всички срещу всички. Те подривали не само лоялността към сринатата власт на предишния режим или държава, но и всяко чувство за цивилизовано отношение или връзка между отделните индивиди, и като цяло успели. Ако управляващата власт се държи брутално и незаконно към съседа ти – защото е евреин, член на образован елит или на етническо малцинство, защото е изпаднал в немилост или без всякаква видима причина, – защо ти самият да демонстрираш към него по-голямо уважение? Всъщност често било разумно да отидеш още по-далеч и да си издействаш предварително благоразположението на властите, като тормозиш съседа си.

Из цялата окупирана от немците Европа (и дори в неокупираната) до самия край на

войната имало изключително чести случаи на анонимни доноси, персонални обвинения и откровени слухове. Между 1940 – а и 1944 – а година огромен брой хора били предавани на СС, на Гестапо и на местната полиция в Унгария, Норвегия, Нидерландия и Франция. Мнозина дори не го правели за материална или друга изгода. И под съветско управление (особено в окупираната от СССР Полша през 1939 – 1941 г.) процъфтявали якобинското насърчаване на доносниците и навикът от (Френската) революция да се хвърля съмнение върху чуждата лоялност.

Накратко, всеки имал основателна причина да се страхува от всеки. Подозрителни към мотивите на другите, хората бързали да ги издадат за някаква предполагаема простъпка или неправомерно възползване. Никой не можел да разчита на защита отгоре: всъщност най-големите беззакония често били дело тъкмо на властта. За повечето европейци между 1939 и 1945 г. вече не съществувало понятието „права“ – били те граждански, правни или политически. Държавата престанала да бъде обиталище на закона и справедливостта; тъкмо наопаки, при Новия ред на Хитлер най-големият хищник била самата власт. Отношението на нацистите към живота и телесната цялост с право буди всеобщото възмущение; но тяхното поведение спрямо *собствеността* може би е най-важното им практическо наследство, формирало следвоенния свят.

Под немска окупация правото на собственост било в най-добрия случай условно. Парите, вещите, домовете, магазините и предприятията на европейските евреи просто били ограбвани. Собствеността им била разделена между нацистите, колаборационистите и техните приятели, а остатъкът бил предоставен за кражба и плякосване от страна на местните хора. Ала секвестрирането и конфискацията не се отнасяли само за евреите. „Правото“ на собственост се оказало крехко и често безсмислено, зависещо изключително от добрата воля, интересите или прищевките на властимащите.

В тази радикална серия от принудително прехвърляне на имущество имало не само губещи, но и печеливши. Когато евреите и другите етнически жертви били премахнати, техните магазини и апартаменти можели да бъдат заети от местните хора; техните оръдия на труда, мебели и дрехи били конфискувани или откраднати от новите си собственици. Този процес стигнал до най-големи крайности в „кървавата зона“ от Одеса до Балтийско море, но протичал навсякъде – оцелелите от концентрационните лагери често установявали при завръщането си в Париж или Прага, че домът им е зает от военновременни „самоуправци“, които сърдито настоявали на собственото си право и отказвали да напуснат. По този начин стотици хиляди обикновени унгарци, поляци, чехи, холандци, французи и др. станали съучастници в нацисткия геноцид, пък било то и само като благодетелствани лица.

Във всяка окупирана страна заводите, превозните средства, земята, машините и търговските стоки били без компенсация експроприирани в полза на новата власт в хода на нещо, което де факто се равнявало на целокупна национализация. В Централна и Източна Европа значителни частни авоари и множество финансови институции били присвоени от нацистите за военната икономика. Това невинаги било в радикален разрез със съществуващата практика. Катастрофалният завой към автаркия в този регион след 1931 г. довел до високо равнище на държавна намеса и манипулация; в Полша, Унгария и Румъния секторът на държавната промишленост се бил разширил значително в последните предвоенни и първите военни години като предохранителна мярка срещу немската

икономическа експанзия. Държавното управление на икономиката в Източна Европа не започнало през 1945 г.

Следвоенното изземване на собствеността на немското население от Полша до Югославия завършило радикалната трансформация, започнала с премахването на евреите. Много етнически немци в Судетите, Силезия, Трансилвания и северна Югославия притежавали значителни поземлени имоти. Когато тези имоти били иззети от държавата за преразпределение, ефектът бил незабавен. В Чехословакия стоките и имотите, иззети от германците и техните сътрудници, възлизали на една четвърт от националното богатство, като само от преразпределението на земеделските земи пряко се облагодетелствали над 300 000 селяни, селскостопански работници и техните семейства. Промени от такъв мащаб могат да бъдат описани само като революционни. Също като самата война, те представлявали както радикална цезура, ясно скъсване с миналото, така и подготовка за предстоящите още по-големи промени.

В освободена Западна Европа нямало много немска собственост за преразпределяне, а войната не била преживяна като чак такъв катаклизъм, както я усетили на изток. Но и там легитимността на конституираните власти била поставена под въпрос. Местните администрации във Франция, Норвегия и страните от Бенелюкс не били покрити със слава. Тъкмо напротив, те като цяло играли пъргаво по свирката на окупатора. През 1941 г. немците можели да владеят окупирана Норвегия само с 806 души административен персонал. Нацистите управлявали Франция със само 1500 свои човека. Толкова били уверени, че могат да разчитат на френската полиция и военни структури, че отделили (в допълнение към административния си състав) едва 6000 германци, цивилна и военна полиция, за да си осигурят послушанието на нация от 35 милиона. Същото се отнасяло за Холандия. В следвоенните си свидетелства началникът на немските служби за сигурност в Амстердам заявил, че „основната подкрепа на немските сили в полицейския сектор и извън него беше холандската полиция. Без нея нямаше да бъдат изпълнени и 10% от немските окупационни задачи”. Сравнете това с Югославия, която изисквала неотклонното внимание на цели немски военни дивизии, само за да удържат въоръжените партизани [12].

Това била една от разликите между Западна и Източна Европа. Другата се състояла в отношението на самите нацисти към окупираните нации. Норвежците, датчаните, холандците, белгийците, французите и – след септември 1943 г. – италианците били унижавани и експлоатирани. Но ако не били евреи, комунисти или участници в някакъв вид съпротива, те като цяло били оставяни на мира. Вследствие на това освободените народи на Западна Европа можели да си представят връщане към нещо, което наподобявало миналото. Всъщност дори парламентарните демокрации от междувоенните години изглеждали не тъй мизерни благодарение на нацистката интерлюдия – Хитлер успешно дискредитирал поне една радикална алтернатива на политическия плурализъм и закононото управление. Изтощеното население на континентална Западна Европа се стремяло преди всичко да си върне външните белези на нормалния живот в една правилно регулирана държава.

Следователно ситуацията в новоосвободените страни на Западна Европа било достатъчно тежко. В Централна Европа обаче, по думите на Джон Дж. Макклой от американската Контролна комисия в Германия, царяла „пълна икономическа, социална и политическа

разруха... в степен, непозната в историята, освен ако не се върнем към рухването на Римската империя”. Макклой говорел за Германия, където военните управления на Съюзниците трябвало да построят всичко от нулата: закони, ред, услуги, комуникации, администрация. Но те поне имали ресурсите, с които да го направят. На изток нещата били още по-тежки.

Така Хитлер не по-малко от Сталин прокарал клин между двете половини на континента и го разделил. Историята на Централна Европа – на земите на Германската и Хабсбургската империи, северните части на старата Османска империя и дори най-западните територии на руските царе – открай време била различна по степен на развитие от тази на западните национални държави. Но не била непременно различна по своето естество. Преди 1939 г. унгарците, румънците, чехите, поляците, хърватите и балтийците може да гледали завистливо към по-благоденстващите жители на Франция или Нидерландия. Но те не виждали причина да не се стремят към подобен просперитет и стабилност за самите себе си. Румънците мечтаели за Париж. Чешката икономика през 1937 г. надминавала съседна Австрия и се съревновавала с Белгия.

Войната променила всичко. На изток от Елба СССР и неговите местни представители наследили един субконтинент, където радикалното скъсване с миналото вече се било състояло. Онова, което не било напълно дискредитирано, било непоправимо разрушено. Правителствата в изгнание на Осло, Брюксел или Хага можели да се върнат от Лондон и да поемат легитимното управление, което били принудени да изоставят през 1940 г. Но старите управници на Букурещ и София, Варшава, Будапеща и дори Прага нямали бъдеще: техният свят бил пометен от преобразяващото насилие на нацистите. Оставало само да се определи политическата форма на новия ред, който трябвало да замести невъзвратимото минало.

II Възмездие

„През войната белгийците, французите и холандците били научени да вярват, че техен патриотичен дълг е да лъжат, мамят, контрабандират, дискредитират и грабят; за пет години тези навици се превърнали в тяхна втора природа”.

Пол – Анри Спаак (външен министър на Белгия)

„Отмъщението е безсмислено, но някои хора нямаха място в света, който искахме да построим”.

Симон дьо Бовоар

„Нека да се издаде и наложи тежка и справедлива присъда, изисквана от народа и заслужена от неговия най–голям предател”.

Резолюция на организациите на чехословашката съпротива с искане за тежка присъда над отец Йозеф Тисо, ноември 1946 г.

За да бъдат легитимни и да претендират за авторитета на правилно конституирани държави, правителствата на освободена Европа трябвало най–напред да се справят с наследството на дискредитираните военновременни режими. Нацистите и техните помощници били победени, но с оглед на мащаба на техните престъпления това очевидно не било достатъчно. Ако легитимността на следвоенните правителства се основавала единствено на военната им победа над фашизма, с какво самите те биха били по-добри от военновременните фашистки режими? Затова било съществено да се дефинират действията им като престъпни и да се наложат съответните наказания. В това имало добра юридическа и политическа логика. Но желанието за възмездие отговаряло и на една по-дълбока потребност. За повечето европейци Втората световна война не се състояла просто от походи и битки, а от ежедневна деградация, при която мъжете и жените били предавани и унижавани, принуждавани да извършват всеки ден дребни престъпления и пошлости, при които всеки изгубил по нещо, а някои изгубили всичко.

Нещо повече – в ярък контраст с още живия на много места спомен за Първата световна война през 1945 г. имало твърде малко поводи за гордост и твърде много поводи за срам и немалко вина. Както видяхме, повечето европейци преживели войната пасивно – победени и окупирани от едни чужденци, после освободени от други. Единственият източник на колективна национална гордост били въоръжените партизански движения, които се съпротивлявали на нашественика – затова и митът за Съпротивата бил най–важен в Западна Европа, където реалната съпротива била най–малка. В Гърция, Югославия, Полша или Украйна, където голям брой истински партизани се биели срещу окупационните сили и един срещу друг, нещата както обикновено били далеч по-сложни.

В освободена Полша например съветските власти не насърчавали публичното възславяне на въоръжените партизани, чиито настроения били колкото антинацистки, толкова и антикомунистически. В следвоенна Югославия, както видяхме, някои противници на окупацията били по-равни от другите – поне в очите на маршал Тито и неговите победоносни комунистически бойци. В Гърция, както и в Украйна, през 1945 г. местните

власти прибирали, затваряли или разстрелвали всеки въоръжен партизанин, когото успели да намерят.

Казано накратко, „Съпротивата“ била разтеглива и неясна категория, а в някои случаи дори изобретена. „Колаборационизмът“ обаче бил напълно реален. Колаборационистите можели да бъдат открити и презрени. Тези мъже и жени били сътрудничили с окупатора или спали с него, били застанали на страната на нацистите или фашистите, били следвали опортюнистично политическите или икономическите си цели под прикритието на войната. Понякога представлявали религиозно, етническо или лингвистично малцинство и като такива и без друго будели презрение или страх; и макар „колаборационизмът“ да не съществувал преди войната като престъпление с юридическа дефиниция и указани последствия, колаборационистите можели убедително да бъдат обвинени в предателство – истинско престъпление, което водело до удовлетворително тежки наказания.

Наказанието за колаборационистите (истински или въображаеми) започнало още преди края на бойните действия. Всъщност възмездие се въздавало през целия период на войната – било на индивидуална основа, било по поръчка на нелегални организации на съпротивата. Но в интервала между отстъплението на германските войски и установяването на ефективен контрол от страна на Съюзническото управление масовите фрустрации и личните вендети, често повлияни от политическия опортюнизъм и икономическата изгода, довели до кратък, но кървав цикъл на отмъщение. Във Франция близо 10 000 души били убити в хода на „извънсъдебното“ правораздаване, най-често осъществявано от независими отряди на въоръжената съпротива и преди всичко на *Milices Patriotiques*, които арестували заподозрените в колаборационизъм, конфискували имуществото им и в много случаи ги разстрелвали.

Около една трета от набързо екзекутираните били убити преди десанта в Нормандия от 6 юни 1944 г., а повечето от останалите паднали жертва през следващите четири месеца битки на френска територия. Тези числа са дори ниски, като се има предвид градусът на взаимната подозрителност и омраза във Франция след четирите години окупация и режима на маршал Петен във Виши. Отмъщението не изненадало никого – по думите на възрастния бивш премиер – министър на Франция Едуард Ерио „Франция трябва да мине през кървава баня, преди републиканците да поемат отново юздите на властта“.

Същото настроение се усещало и в Италия, където наказателните акции и неофициалното отмъщение (особено в областите Емилия – Романя и Ломбардия) довели до близо 15 000 жертви през последните месеци на войната, като броят им продължил да нараства спорадично поне още три години. В други краища на Западна Европа кръвопролитията били далеч по-малки – в Белгия по този начин били линчувани или екзекутирани около 256 мъже и жени, в Нидерландия – по-малко от 100. Там обаче били разпространени други форми на отмъщение. Обвиненията към жените в това, което френскоговорещите циници наричали „collaboration horizontale“ били често срещани; в Холандия т.нар. „moffenmeiden“ били поливани с катран и овалвани в пера. Други били остригвани до голо и събличани по площадите на Франция – често в деня на местното освобождение или непосредствено след него.

Показателна е честотата, с която жените били обвинявани (в много случаи от други жени) в подобен род общуване с немци. В много от обвиненията имало доза истина: предлагането

на сексуални услуги срещу храна, дрехи или персонална помощ бил един от пътищата (нерядко единственият) пред изпаднали в безизходица жени и семейства. Но популярността на това обвинение и отмъстителната наслада при прилагането на наказанието ни напомнят, че и двата пола преживявали окупацията преди всичко като *унижение*. По-късно Жан – Пол Сартр описва колаборацията в недвусмислено сексуален смисъл като „покорност” пред властта на окупатора, а в не един френски роман от четирийсетте години колаборационистите са обрисувани като жени или слаби („женствени”) мъже, съблазнени от мъжествения чар на своите тевтонски господари. Отмъщението спрямо „падналите” жени било начин да се преодолее смуцаващият спомен за личната и колективна безпомощност.

Анархистичните актове на насилствено възмездие в освободената Източна Европа също били повсеместни, но приемали различна форма. На Запад германците активно търсели колаборационисти; в окупираните славянски земи те управлявали директно и чрез сила. Единственият колаборационизъм, който последователно насърчавали, бил този на местните сепаратисти, и то само докато им било изгодно. Затова и в мига, в който немците се оттеглили, първите жертви на спонтанното възмездие били етническите малцинства. Съветските войски и техните местни съюзници не направили нищо, за да възпрепятстват този процес. Тъкмо напротив, спонтанното уреждане на сметките (в някои случаи не без вдъхновение отвън) допринесло за по-нататъшното премахване на местните елити и политици, които можели да се окажат пречка за следвоенните комунистически амбиции. В България например новообразуваният Отечествен фронт насърчавал неофициалното отмъщение срещу всички разновидности на военновременния колаборационизъм, използвайки обвинението „профашистки” на общо основание, приканвайки към доноси за всеки, заподозрян в прозападни настроения.

В Полша основната мишена на народното отмъщение често се оказвали евреите – през първите месеци на 1945 г. в освободена Полша били убити 150 евреи. Към април 1946 цифрата вече възлизала на почти 1 200. Нападения в по-малък мащаб били извършени в Словакия (във Велке Тополчани през септември 1945) и в Кунмадараш (Унгария) през май 1946 г. Но най-тежкия погром бил извършен в Келце (Полша) на четвърти юли 1946, когато четирийсет и двама евреи били убити и още много ранени след слухове за отвлечане и ритуално убийство на местно дете. В известен смисъл това било и отмъщение спрямо колаборационисти, защото в очите на мнозина поляци (включително и бивши антинацистки партизани) евреите били симпатизанти на съветските окупатори.

Точният брой на хората, избити в окупираната от СССР Източна Европа или в Югославия през първите месеци на „нерегламентирани” убийства и чистки, не е известен. Но никъде подобно несанкционирано уреждане на сметки не продължило твърде дълго. Несигурната нова власт, далеч не всепризната и често доста импровизирана, нямала интерес да позволява на въоръжени отряди да кръстосват страната, като арестуват, измъчват и убиват по свое усмотрение. Първата задача на новите власти била да установят монопол върху силата, легитимността и институциите на правораздаването. Ако някой трябвало да бъде арестуван и обвинен в извършени по време на окупацията престъпления, това било отговорност на съответните власти. Ако трябвало да има процеси, те трябвало да се провеждат под егидата на закона. Ако трябвало да се лее кръв, това било изключителен прерогатив на държавата. Този преход бил извършен в момента, в който новото управление се усетило достатъчно

силно, за да обезоръжи бившите партизани, да наложи властта на собствената си полиция и да посмекчи всеобщата жажда за тежки присъди и колективни наказания.

Обезоръжаването на партизаните се оказало учудващо лесно поне в Западна и Централна Европа. Властите си затворили очите за престъпленията, които вече били извършени през френетичните месеци на освобождението: временното правителство на Белгия обявило амнистия за всички простъпки, извършени от и в името на Съпротивата за период от 41 дни след датата на освобождението на страната. Подразбирало се обаче, че току – що възстановените институции трябва да поемат отговорността да накажат виновните.

И тук започнали проблемите. Какво значело „колаборационист“? С кого и с какви цели били сътрудничили тези хора? В какво били виновни, ако изключим недвусмислените случаи на убийства и грабежи? Някой трябвало да плати за страданията на нацията, но как това страдание да бъде дефинирано и върху кого да бъде хвърлена отговорността? Тази главоблъсканица била формулирана различно в различните страни, но основната дилема си оставала една и съща: събитията в Европа от последните шест години нямали прецедент.

На първо място всеки закон срещу сътрудничилите с немците трябвало да действа със задна дата, тъй като преди 1939 г. престъплението „колаборационизъм“ не било познато. Имало предишни войни, при които окупационните войски активно търсели и получавали помощ и съдействие от хората, чиито земи били завзели, но като изключим някои много специфични случаи – например фламандските националисти в окупираната от германците Белгия през 1914 – 1918 г. – това не се възприемало като покана за престъпление, а като част от косвените щети на войната.

Както отбелязахме, престъплението „колаборационизъм“ не попадало под съществуващите закони, освен ако не възлизало на предателство. За да вземем един показателен случай, независимо от детайлите на своето поведение много колаборационисти във Франция били подведени под отговорност и осъдени по член 75 от Наказателния кодекс от 1939 г. за „разузнаване в полза на врага“. Но изправените пред френските съдилища мъже и жени често били работили не за нацистите, а за режима на Виши, ръководен и администриран от французи и привидно легитимен наследник на предвоенната френска държава. И тук, както и в Словакия, Хърватия, Протектората Бохемия, Социална република Сало на Мусолини, Румъния на маршал Йон Антонеску и военновременна Унгария, колаборационистите можели да твърдят (и го правели), че са сътрудничили само на властта на собствената си държава.

Когато ставало въпрос за висши полицаи или правителствени служители, които видимо били обслужвали нацистките интереси чрез марионетните режими, в които участвали, подобна защита била доста далеч от истината. Но по-дребните фигури и преди всичко хилядите обвинени, че са постъпили на работа в институциите на тези режими или свързаните с тях фирми или агенции, можели да се позоват на едно реално съществуващо объркване. Редно ли било например даден човек да бъде съден за военновременното си членство в партия, която преди войната била легитимно представена в парламента, но по време на окупацията сътрудничила на немците?

Френското, белгийското и норвежкото правителства в изгнание се опитали да предотвратят тези проблеми, издавайки военновременни декрети, с които предупреждавали колаборационистите за тежкото следвоенно възмездие. Но подобни декрети имали за цел да

възпрат хората от сътрудничество с нацистите; те не давали отговор на по-широките въпроси от сферата на юриспруденцията и справедливостта. Преди всичко те не могли да решат дали отговорността трябва да бъде лична или колективна. Балансът на политическото предимство през 1944 – 45 г. изисквал търсенето на обща отговорност за военните престъпления и престъпленията на колаборационизма от предварително дефинирани категории хора: членове на определени политически партии, военни организации и правителствени учреждения. Ала подобна процедура би пропуснала много престъпници, чието възмездие било очаквано от мнозина; би наказала хора, чието основно провинение била инерцията или страхливостта; и преди всичко би изисквала съставянето на колективен обвинителен акт – нещо, което било анатема за повечето европейски юристи.

Вместо това пред съда били изправени конкретни хора. Резултатът от този подход варираше в съответствие с времето и мястото. Много мъже и жени били несправедливо обвинени и наказани. Още по-голям бил броят на онези, които избегнали каквото и да било възмездие. В юридическите процедури имало много нередности и парадокси, а мотивите на властите, прокурорите и съдебните заседатели нерядко били оцветени от личния интерес, политическите сметки или емоциите. Справедливостта била несъвършена. Но когато оценяваме съдебните процеси и асоциирания с тях обществен катарзис, белязал прехода на Европа от войната към мира, не трябва и за миг да забравяме драматизма на току – що преживяното. При обстоятелствата от 1945 г. било забележително, че върховенството на закона въобще било възстановено – все пак никога дотогава един цял континент не се бил заемал да дефинира нова категория престъпления в такъв мащаб, за да въздаде на престъпниците някакво подобие на справедливост.

Броят на наказаните хора и размерът на техните наказания варираше значително от страна на страна. В Норвегия, страна с едва 3 милиона население, пред съда били изправени всичките 55 000 членове на *Nasjonal Samling*, основната организация на пронацистки колаборационисти, заедно с още 40 000 души; 17 000 мъже и жени били осъдени на затвор, а 30 получили смъртни присъди, от които 25 били изпълнени.

Никъде другаде не се стигнало до такива пропорции. В Нидерландия били разследвани 200 000 души, от които почти половината били хвърлени в затвора, някои само защото поздравявали по нацистки; 17 500 държавни служители загубили работата си (но почти никой от сферите на бизнеса, образованието или свободните професии); 154 души били осъдени на смърт, а 40 от тях били екзекутирани наистина. В съседна Белгия били издадени доста по-многобройни смъртни присъди (2 940), но значително по-малък процент от тях (едва 242) били изпълнени. Горещо – долу един и същ брой колаборационисти били изпратени в затвора, но докато холандците скоро амнистирали повечето от осъдените, белгийската държава ги оставила в затвора по-дълго, а осъдените за по-тежки провинения бивши колаборационисти никога не възстановили напълно гражданските си права. Противно на упорития следвоенен мит, фламандското население не било диспропорционално набеждавано и наказвано, но чрез ефективните репресии срещу (предимно фламандските) поддръжници на военновременния Нов ред предвоенните белгийски елити – католически, социалистически и либерални – възстановили контрола си както върху Фландрия, така и върху Валония.

Показателен е контрастът между Норвегия, Белгия, Нидерландия (и Дания), където

законните правителства били прекарвали войната в изгнание, и – от друга страна – Франция, където за много хора режимът Виши представлявал легитимната власт. В Дания престъплението „колаборационизъм“ било практически непознато. И въпреки това следвоенните процеси осъдили 374 от всеки 100 000 датчани на лишаване от свобода. Във Франция, където военновременният колаборационизъм бил широко разпространен, тъкмо по тази причина той се наказвал доста леко. Тъй като основен колаборационист била самата държава, изглеждало сурово и подклаждащо премного разногласия обикновените граждани да бъдат обвинявани за същото престъпление – още повече, че трима на всеки четири съдии в процесите срещу колаборационисти сами били работили за колаборационистката държавна власт. При това положение едва 94 на всеки 100 000 души – по-малко от 0,1% от населението – били лишени от свобода за военновременни престъпления. От затворените 38 000 повечето били освободени при частичната амнистия от 1947 г., а след амнистията от 1951 г. по затворите останали едва 1 500 колаборационисти.

От 1944 г. до 1951 г. официалните съдилища във Франция издали 6 763 смъртни присъди (3 910 от тях в отсъствието на обвиняемите) за предателство и свързаните с него провинения. От тези присъди били изпълнени само 791. Основното наказание, което трябвало да понесат френските колаборационисти, било така нареченото „обществено унижение“, въведено на 26 август 1944 г. (непосредствено след освобождението на Париж). То е описано саркастично от Джанет Фланър: „Общественото унижение означава лишаване от кажи – речи всичко, което французите намират за хубаво – като правото да носиш военни отличия, правото да бъдеш адвокат, нотариус, учител в държавно училище, съдия или дори свидетел; правото да ръководиш издателство, радио или киностудио; и преди всичко правото да бъдеш директор в застрахователна компания или банка.“

Такава присъда получили 49 723 французи. Единайсет хиляди държавни служители (1.3% от общия брой, но все пак далеч по-малко от 35 – те хиляди, изгубили местата си по време на режима Виши) били отстранени или другояче санкционирани, но повечето от тях били възстановени на работа за по-малко от шест години. Като цяло тази *epuration* (чистка), както била известна, засегнала около 350 000 души, като животът и кариерата на повечето от тях не пострадали сериозно. Никой не бил наказан за онова, което сега бихме описали като „престъпление срещу човечеството“. Отговорността за тези и всички останали военни престъпления била хвърлена изцяло върху германците.

Италианският случай бил особен по ред причини. Макар да участвала в Тристранния пакт, Италия получила от Съюзническите правителства правото сама да провежда своите процеси и наказателни операции – нали все пак през септември 1943 – а била преминала на тяхна страна. Само че трудно можело да се определи кой и какво трябвало да се наказва. Ако другаде в Европа повечето колаборационисти по дефиниция били обвинявани във „фашизъм“, в Италия този термин покривал твърде широка и многолика група от хора. След като била управлявана от собствените си фашисти между 1922 – а и 1943 – а година, страната отначало била освободена от управлението на Мусолини от един от собствените му маршали, Пиетро Бадوليو, чието първо антифашистко правителство се състояло почти изцяло от бивши фашисти.

Единственото безспорно подсъдно фашистко престъпление било сътрудничеството с врага след (германското нашествие от) 8 септември 1943 г. В резултат на това повечето от

тези обвинения били съсредоточени в окупирания Север и били свързани с марионетното правителство на република Сало при езерото Гарда. Предизвикалият немалко насмешки въпросник „Бяхте ли фашист? ” (*Scheda Personale*), разпространяван през 1944 г., подчертавал именно разликата между фашистите от Сало и останалите фашисти. Санкциите срещу първите се аргументирали с Декрет No159, издаден през юли 1944 от временното Законодателно събрание и описващ „особено тежки простъпки, които не са дефинирани като престъпления, но се смятат за несъвместими с нормите за разумно поведение и с политическата етика”.

Тази неясна законодателна формулировка имала за цел да заобиколи проблема със съдебното преследване за действия, извършени в служба на легитимната държавна власт. Но съдиите и адвокатите от Върховния съд, учреден през септември 1944 г. за делата срещу повисшестоящите затворници, били предимно бивши фашисти – също както и членовете на Извънредните съдилища в Асизи, където се гледали делата срещу нисшестоящите служители на колаборационисткия режим. При тези обстоятелства нямало вероятност процесите да предизвикат особен респект сред населението.

Както можело да се очаква, резултатът не удовлетворил никого. Към февруари 1946 г. били разследвани 394 000 правителствени служители, от които едва 1 580 били уволнени. Повечето от разпитваните си приписвали „gattopardismo” („хамелеонство” или „смяна на боята” съобразно пейзажа), сложна двойна игра пред лицето на фашисткия натиск – в крайна сметка членството във Фашистката партия било задължително за държавните служители. И тъй като много от провеждащите разследването можели със същия успех да се намират от другата страна на масата, те се отнасяли с безусловно разбиране към тази стратегия на защита. След широко разгласените процеси срещу неколцина висши фашисти и генерали обещаното прочистване на правителството и администрацията бързо замряло.

Натоварената с тази задача Върховна комисия била закрыта през март 1946 г., а три месеца по-късно били обявени и първите амнистии, включително и отмяната на всички затворнически присъди, възлизаци на по-малко от пет години лишаване от свобода. Практически всички от уволнените през 1944 и 1945 г. префекти, кметове и бюрократи от средно равнище щели да си възвърнат службите и да избегнат плащането на наложените им глоби, а по-голямата част от осъдените за фашистка дейност почти 50 000 италианци не останали дълго в затвора^[13]. Не повече от 50 души били правомерно екзекутирани за престъпленията си, но тази цифра не включва избитите от партизаните фашисти в затвора Скио на 17 юли 1945 г.

По време на Студената война подозрително безболезнената трансформация на Италия от участничка в Тристранния пакт в демократичен съюзник често била обяснявана с политическото влияние на Ватикана. В действителност ситуацията била по-сложна. Католическата църква действително се измъкнала много леко, като се имат предвид топлите взаимоотношения на папа Пий XII с фашизма и решителното му нежелание да забележи нацистките престъпления както в Италия, така и извън нея. Натискът от страна на църквата наистина оказал влияние. А англо – американските военни власти действително не желали да отстранят компрометираните администратори, докато се опитвали да възстановят нормалния живот на полуострова. Пък и като цяло дефашизацията била проведена далеч по-

ефикасно в районите, където управлявали лявата Съпротива и нейните политически представители.

И все пак проектът за амнистията от юни 1946 г. принадлежал на Палмиро Толиати, петдесет и една годишният лидер на Италианската комунистическа партия, в качеството му на министър на правосъдието в следвоенното коалиционно правителство. След две десетилетия в изгнание и дълги години като висш член на Комунистическия интернационал, Толиати нямал много илюзии относно възможните и невъзможни неща в следвоенна Европа. След завръщането си от Москва през март 1944 г. той обявил в Салерно националното единство и парламентарната демокрация за приоритети на своята партия, предизвиквайки учудването и объркването на много от своите последователи.

В страна, където милиони хора (далеч не всички принадлежащи към политическата десница) били компрометирани от връзките си с фашизма, Толиати не виждал смисъл да тласка ситуацията към ръба на гражданска война – или по-точно казано, да продължава онази, която и без друго се водела. Далеч по-добре било да се работи за възстановяването на реда и нормалния живот, да се загърби фашистката ера и да се потърси път към властта, който да минава през изборната урна. Нещо повече: от своята привилегирована гледна точка като важна фигура от международното комунистическо движение, чиито стратегически перспективи стигали далеч отвъд бреговете на Италия Толиати имал пред очите си ситуацията в Гърция като предупреждение и поучителен пример.

Въпреки сериозното ниво на военновременен колаборационизъм сред бюрократическите и стопанските елити, следвоенните чистки в Гърция били насочени не срещу десницата, а срещу левите сили. Този случай бил уникален, но доста показателен. Гражданската война от 1944 – 45 г. убедила британците, че само твърдото възстановяване на консервативния режим в Атина може да стабилизира тази малка, но стратегически важна страна. Да се прочистват или заплашват свързаните с италианците или германците бизнесмени или политици можело да има радикални последици в държава, в която революционната левица изглеждала готова да вземе властта.

И така, за кратък период от време заплахата за стабилността в района на Егейско море и в южната част на Балканите се оказала не оттеглящата се германска армия, а добре окопалите се гръцки комунисти и свързаните с тях партизански отряди в планините. Малцина били наказани за военновременен сътрудничество с войските на Тристранния пакт, но смъртните присъди не се пестели във войната срещу левицата. И тъй като в Атина не се правело никакво последователно разграничение между воювалите срещу Хитлер леви партизани и комунистите, които се опитвали да свалят следвоенното управление на Гърция (и наистина в повечето случаи това били едни и същи хора), в годините след войната съдът и затворът очаквали не колаборационистите, а антифашистите, които се оказали изключени от гражданския живот за десетилетия напред. Цена, която трябвало да плащат дори децата и внуците им, недопускани на работа в раздутия държавен сектор чак до средата на седемдесетте.

И така, чистките и процесите в Гърция били неприкрито политически. Но такива били и по-конвенционалните процеси в Западна Европа. Политически е всеки съдебен процес, заведен като пряка последица от война или политическа борба. Настроението по време на делата срещу Пиер Лавал или Филип Петен във Франция или срещу полицейския началник

Пиетро Карузо в Италия съвсем не било типичното за всеки съдебен процес настроение. Както жаждата за кръв и отмъщение, така и политическите сметки изиграли водеща роля в тези и много други следвоенни процеси и чистки. Не бива да забравяме това обстоятелство, когато обръщаме внимание на официалните следвоенни възмездия в Централна и Източна Европа.

Няма съмнение, че от гледна точка на Сталин и съветските окупационни власти по цялата контролирана от Червената армия територия процесите и другите типове наказания за колаборационистите, фашистите и германците били преди всичко начин да се прочисти местният политически и обществен пейзаж от пречките пред комунистическото управление. Същото се отнасяло за Югославия на Тито. Много мъже и жени били обвинени във фашизъм, докато всъщност основното им престъпление била принадлежността към неподходяща национална или социална група, връзките с неудобна религиозна общност или политическа партия, та дори просто някаква особена видимост или популярност на местно равнище. Както ще видим по-нататък, чистките, експроприацията на земята, експулсирането, затворническите присъди и екзекуциите с цел унищожаване на обвинените политически опоненти били важни етапи в процеса на социална и политическа трансформация. От друга страна обаче те уличавали и наказвали и истинските фашисти и военнопредстъпници.

Така в хода на атаката си срещу католическата църква в Хърватия Тито подел процес и срещу прословутия кардинал на Загреб Алойзие Степинац – аполог на някои от най-тежките престъпления на усташкия режим в Хърватия, за когото било късмет да прекара следващите 14 години под домашен арест, преди да умре в леглото си през 1960 г. Водачът на четниците Дража Михайлович бил осъден и екзекутиран през юли 1946 г. След него през първите две години след освобождението на Югославия били убити десетки хиляди некомунисти. Всички те били жертви на политически мотивираната политика на отмъщението; но като се имат предвид техните военновременни действия като четници, усташки, участници в словенската Бяла гвардия или въоръжени домобранци, много от тях биха получили тежки присъди при всяка юридическа система^[14]. Югославяните екзекутирали и депортирали много етнически унгарци за ролята им в унгарските военни кланета във Войводина през януари 1942 г., а земята им била дадена на принадлежащите към други етноси привърженици на новия режим. Това било добре калкулирана политическа стъпка, но в много случаи жертвите били със сигурност виновни за приписаните им действия.

Югославия била особено заплетен случай. По-далеч на север, в Унгария, следвоенните Народни съдилища наистина започнали да съдят истински военнопредстъпници и най-вече активисти на прогерманските режими на Дьоме Стояй и Ференц Салаша през 1944 г. Процентът на осъдените в Унгария фашисти и колаборационисти не надхвърлял осъдените в следвоенна Белгия или Холандия – и без съмнение тези хора били извършили сериозни престъпления, дори предугадили и ентузиазирано изпълнили немските планове да съберат и изпратят на смърт унгарските евреи. Едва по-късно унгарските власти добавили категории като „саботаж” и „конспирация”, чиято прикрита цел била да обхванат по-широка мрежа от опоненти и потенциални противници на комунистическата власт.

В Чехословакия Извънредните народни съдилища, създадени чрез президентски указ от 19 май 1945 г., издали 713 смъртни присъди, 741 доживотни и 19 888 по-малки затворнически

присъди на „предатели, колаборационисти и фашистки елементи от редиците на чешкия и словашкия народи“. Езикът навява асоциации със съветската юридическа лексика и определено предизвестява мрачното бъдеще на Чехословакия. Но наистина в окупираната страна имало предатели, фашисти и колаборационисти; един от тях, отец Тисо, бил обесен на 18 април 1947 г. Основателен е въпросът дали Тисо и подобните нему били съдени справедливо и дали това въобще било възможно в атмосферата, която царяла по онова време. И все пак те били третираны не по-зле от – да кажем – Пиер Лавал. Следвоенното правораздаване в Чехия било погълнато от смушаващата и неясна категория „престъпления срещу народа“, имаща за цел да въздаде колективно възмездие най-вече върху судетските немци. Но същото се отнасяло и за френското правораздаване от онези години, при това с по-малко основание.

Трудно е да отсъдим доколко следвоенните процеси и антифашистки чистки в окупираната доскоро Европа имали успех. По онова време принципите на правораздаването били много критикувани – тези, които били съдени по време на войната или непосредствено след нея, обикновено получавали много по-тежки присъди от онези, които заставали пред съда по-късно. В резултат от това съдените през пролетта на 1945 г. дребни престъпници получили далеч по-тежки затворнически присъди от основните колаборационисти, чиито случаи влезли в съда чак след една – две години. В Чехия и Моравия един сериозен процент (95%) от смъртните присъди били изпълнени поради правило, според което затворниците трябвало да бъдат екзекутирани до два часа след произнасянето на присъдите; навсякъде другаде онези, които успявали да избегнат незабавната екзекуция, можели да се надяват присъдите им да бъдат отменени.

Смъртните наказания по онова време се срещали често и не предизвиквали особени протести: по време на войната животът толкова се бил обезценен, че те изглеждали не толкова крайни – и по-оправдани, – отколкото биха били при нормални обстоятелства. Посмушаваща и вероятно в крайна сметка по-пагубна за смисъла на цялата операция на някои места била явната непоследователност на присъдите; още повече, че много от тях били издавани от съдии и съдебни заседатели, чиито действия по време на войната били най-малкото съмнителни. Най-тежко били наказани писателите и журналистите, тъй като били оставили писмени свидетелства за пристрастията си по време на войната. Широко разгласените процеси срещу видни интелектуалци – като този срещу Робер Бразияк в Париж през януари 1945 г. – предизвикали протестите на истински борци от Съпротивата като Албер Камю, който намирал за несправедливо и неразумно хората да бъдат съдени за своите възгледи, колкото и ужасяващи да са те.

Затова пък възползвалите се от окупацията бизнесмени и висши държавни чиновници почти не пострадали, поне не в Западна Европа. В Италия Съюзническите сили настоявали хора като Виторио Валета от Фиат да бъдат оставени на мира въпреки известните им връзки с фашистките власти. Други крупни италиански бизнесмени оцелели, като демонстрирали първоначалното си противопоставяне на Социалната република на Мусолини в Сало – и наистина те често били против нея тъкмо защото била твърде „социална“. Във Франция съдебните мерки срещу икономическия колаборационизъм били обезсмислени от предварителната селективна национализация – например на заводите Рено като възмездие за значителната подкрепа на Луи Рено за немската военна офанзива. И навсякъде дребните

бизнесмени, банкери и чиновници, спомогнали за управлението на окупационния режим, били оставени да извършват подобни услуги и за появилите се на негово място демокрации, осигурявайки по този начин континуитет и стабилност.

Подобни компромиси навярно били неизбежни. Самите мащаби на разрушенията и моралния колапс през 1945 г. означавали, че всичко, което било оцеляло, трябвало да се използва като градивен камък за бъдещето. Временните правителства от първите месеци на освобождението били почти безпомощни. Безусловното (и благодарно) сътрудничество на икономическите, финансови и индустриални елити изглеждало жизнено необходимо, за да се доставят на окаяното и гладуващо население храна, дрехи и гориво. Икономическите чистки щели да бъдат контрапродуктивни и дори осакатяващи.

Само че тази стратегия била заплатена с политически цинизъм и рязък крах на илюзиите и надеждите на освобождението. Още на 27 декември 1944 г. неаполитанският писател Гулиелмо Джанини пише следните редове в „L'Uomo Qualunque” – вестника на едноименната партия, която се възползвала тъкмо от това чувство на иронично разочарование: „Аз съм човекът, който при среща с бивш *gerarca*^[15] пита „Ти как така гониш фашистите?” ... Аз съм човекът, който се оглежда и казва „Това са фашистки методи и системи” ... Аз съм човекът, който вече не вярва в нищо и в никого”.

Както видяхме, Италия била особено проблематичен случай. Но към края на 1945 г. подобни нагласи се срещали често в Европа, подготвяйки почвата за една по-рязка смяна на настроението. След като разпределили вината за близкото минало и наказали онези, чиито случаи били най–фрапиращи или психологически удовлетворителни, мнозинството от хората в доскоро окупираните от немците земи предпочитали да загърбят неудобните или неприятни спомени и да продължат своя пропухан живот. Във всеки случай по онова време малцина били склонни да обвиняват своите съотечественици за най–тежките престъпления. Всички били съгласни, че пълна отговорност за тях трябвало да поемат немците.

Толкова разпространено било схващането, че основната вина за ужасите на Втората световна война лежала единствено на плещите на германците, че това бреме било спестено дори на Австрия. Съгласно съюзническо споразумение от 1943 г. Австрия била официално обявена за „първата жертва” на Хитлер, което й осигурило различна съдба след края на войната. Това било в унисон с убедеността на Чърчил в пруския произход на нацизма – повлияна от обесията на неговото поколение с възникването на пруската заплаха за европейската стабилност през последната третина на деветнайсети век. Но подобно решение устройвало и останалите съюзници – ключовото геополитическо положение на Австрия и несигурността в политическото бъдеще на Централна Европа правели целесъобразно отделянето на нейната съдба от тази на Германия.

И все пак Австрия трудно би могла да бъде третирана като обикновена окупирана от нацистите страна, чиито местни фашисти и пронацистки колаборационисти трябвало да бъдат наказани, а животът после да поеме нормалния си ход. В страна с по-малко от 7 милиона население имало 700 000 членове на NSDAP; към края на войната били останали 536 000 регистрирани нацисти, а 1,2 милиона австрийци били служили в немски войскове части. Австрийците били диспропорционално представени в СС и в администрацията на концентрационните лагери. Австрийският обществен живот и висока култура били наситени

с нацисти и техни симпатизанти: 45 от 117 – те члена на Виенската филхармония били нацисти (докато в Берлинската от 110 души едва 8 членували в Нацистката партия).

При тези обстоятелства Австрия се измъкнала леко, удивително леко. 130 000 австрийци били разследвани за военни престъпления; от тях 23 000 били изправени пред съда, 13 600 били осъдени, 43 получили смъртни присъди и едва 30 били екзекутирани. През есента на 1946 г. четирите окупирани страната съюзнически сили се договорили от този момент нататък да оставят Австрия сама да се справя със своите престъпници и с „денацификацията“ си. Надлежно прочистена от нацисти била особено поразената образователна система: били уволнени 2 943 начални и 477 гимназиални учители, но едва 27 университетски преподаватели – въпреки всеизвестните пронацистски тежнения на голяма част от висшия академичен състав.

През 1947 г. австрийските власти прокарали закон, с който се правело разграничение между „повече“ и „по-малко“ виновните нацисти. 500 000 от вторите били амнистирани на втората година от присъдите си и електоралните им права били възстановени. Всички измежду първите – общо около 42 000 – били амнистирани до 1956 г. След това австрийците просто забравили за техните действия в служба на Хитлер. Една от причините за леснината, с която Австрия се измъкнала от своя флирт с нацизма, се криела в интереса на всички местни сили да използват близкото минало в своя изгода. Консервативната Народна партия, наследница на предвоенната Християнсоциална партия, имала сериозни основания да тръби за своите собствени „антигермански“ заслуги и за тези на Австрия като цяло, за да отклони вниманието от корпоративния режим, който наложила със сила през 1934 г. Австрийските социалдемократи, безспорни противници на нацизма, трябвало въпреки всичко да се справят с бремето на своите призови за *Анилу* с Германия преди 1933 г. Освен това всички партии имали интерес да ласкаят и примамват като свои гласоподаватели бившите нацисти – значителна електорална маса, която щяла да влияе върху политическото бъдеще на страната. А и, както ще видим, започващата Студена война довела до създаването на нови конфигурации.

Подобни сметки се правели и в Германия. Но там местното население нямало думата по отношение на собствената си съдба. В същата Московска декларация от 30 – и октомври 1943 г., която освободила Австрия от отговорността за сътрудничеството ѝ с нацистите, Съюзническите сили предупредили германците, че ще трябва да понесат вината за военните престъпления. Така и станало. В серия процеси между 1945 – а и 1947 – а година окупационните Съюзнически сили в Германия съдили нацистите и техните сътрудници за военни престъпления, престъпления срещу човечеството, убийства и други често срещани провинения, извършени в името на нацистките цели.

Най-известен сред тези процеси е Международният военен трибунал в Нюрнберг, където между октомври 1945 г. и октомври 1946 г. са съдени основните нацистки лидери, но той далеч не е единствен. Американски, британски и френски военни съдилища гледат делата на част от нисшестоящите нацисти в техните зони на окупирана Германия, а други доставят в сътрудничество със Съветския съюз на други страни – предимно на Полша и Франция, – за да бъдат съдени по местата, на които са извършени престъпленията им. Програмата на Процесите за военни престъпления продължила по време на цялата Съюзническа окупация на Германия: в западните зони повече от 5 000 души били осъдени за военни престъпления

или престъпления срещу човечеството; от тях почти 800 били осъдени на смърт и 486 били екзекутирани, последният измежду тях – в затвора Ландсберг през юни 1951 г. сред настойчиви германски призови за помилване.

И дума не можело да става немците да се наказват заради самото си членство в Нацистката партия, макар тя да била обявена в Нюрнберг за престъпна организация. Цифрите били твърде високи, а аргументите против колективната вина били твърде убедителни. Отговорността на нацистките лидери обаче била ясна и никой не се съмнявал каква съдба ги очаква. По думите на Телфърд Тейлър, един от американските прокурори в Нюрнберг и главен прокурор в различни по-късни процеси: „Твърде много хора смятаха, че са *несправедливо* пострадали от водачите на Третия райх и искаха това да бъде потвърдено с *присъда*“¹.

От самото си начало немските процеси за военни престъпления имали колкото юридически, толкова и възпитателни цели. Основният процес в Нюрнберг се предавал два пъти дневно по немското радио и събраните от него доказателства били използвани в училищата, кината и университетите в цялата страна. Ала дидактичната полза от процесите невинаги била очевидна. През първата серия от процеси срещу ръководители и надзиратели на концентрационни лагери много от обвиняемите избегнали каквото и да било наказание. Техните адвокати се възползвали от англо – американската система на персонална защита, за да подлагат на унижение и кръстосан разпит свидетелите и оцелелите лагерници. По време на Люнебергския процес срещу персонала на лагера Берген – Белзен (17 септември – 17 ноември 1945 г.) тъкмо британските адвокати на защитата твърдели с известен успех, че техните клиенти само следвали (нацистките) закони: 15 от 45 – те обвиняеми били оправдани.

Загова трудно можем да преценим доколко процесите срещу нацистите допринесли за политическото и моралното превъзпитание на Германия и германците. Определено мнозина ги отхвърляли като „правосъдие на победителите“ и те наистина представлявали тъкмо това. Но освен това били и истински процеси срещу истински престъпници за доказуемо криминално поведение; те създали жизненоважен прецедент за международното правораздаване през следващите десетилетия. Следствията и процесите от периода 1945 – 1948 г. (когато била разпусната Комисията по военните престъпления на Обединените нации) събрали в архивите необикновено количество документи и свидетелства (особено що се отнасяло до плановете на Германия за унищожение на европейските евреи) в момента, когато германците и много други народи били най-предразположени колкото се може побързо да забравят случилото се. Тези процеси дали да се разбере, че извършените от индивида престъпления в името на идеологически или държавни цели си оставали негова отговорност и подлежали на наказание според закона. Изпълняването на заповеди не било никаква защита.

И все пак въздаденото от Съюзническите сили възмездие спрямо немските военнопръстъпници имало два неизбежни недостатъка. Присъствието на съветски прокурори и съдии било интерпретирано от много коментатори в Германия и Източна Европа като доказателство за двуличие. Поведението на Червената армия и съветските практики в „освободените“ от нея земи не били никаква тайна – всъщност те вероятно били по-добре познати и оповестени тогава, отколкото през следващите години. А чистките и

кланетата от трийсетте години били още пресни в паметта на мнозина. Фактът, че СССР съдел нацистите – понякога за извършени от собствените му хора престъпления – обезценявал Нюрнбергския и други процеси и като че ли ги свеждал до прост акт на антигерманско отмъщение. Както казва Джордж Кенан, „Тази процедура би могла да внуши само, че подобни престъпления са оправдани и простими, ако са извършени от водачите на едно управление и при едни обстоятелства, но остават неоправдани и непростими, ако са извършени от друго управление при други обстоятелства”.

Съветското присъствие в Нюрнберг било цената, която трябвало да се заплати за военновременната подкрепа и за първостепенната роля на Червената армия в поражението на Хитлер. Ала вторият недостатък на трибунала бил залегнал в самата природа на юридическия процес. Тъкмо поради пълното установяване на персоналната вина на нацистките лидери начело със самия Хитлер мнозина немци се чувствали в правото си да вярват, че останалата част от нацията била невинна и че немците като цяло били жертви на нацизма също като всички други. Нацистките престъпления може да били „извършени в името на Германия” (както каза половин век по-късно бившият немски канцлер Хелмут Кол), но малцина си давали сметка, че те били извършени *от* германци.

Американците най-добре съзнавали този факт и веднага разработили програма за превъзпитание и денацификация в своята зона – за да забранят Нацистката партия, да я изтръгнат из корен и да посеят в немския обществен живот семената на свободата и демокрацията. Американската армия в Германия била придружена от куп психолози и други специалисти, които имали за задача да открият какво е накарало немците да стигнат до подобни крайности. Британците предприели подобни стъпки, макар и с повече скептицизъм и по-малко средства. Французите не проявили почти никакъв интерес към тази тема. Съветските власти, от друга страна, отначало били напълно съгласни и агресивните мерки за денацификация били един от малкото въпроси, по които Съюзническите окупационни власти можели да постигнат поне временно споразумение.

Проблемът с всяка последователна програма за изкореняване на нацизма от живота на немците се криел просто в нейната неприложимост в условията от 1945 г. По думите на генерал Лусиъс Клей, командващ американските войски в Европа, „основният ни административен проблем беше да намерим достатъчно компетентни германци, които да не са принадлежали или служили по някакъв начин на нацисткия режим... Твърде често изглеждаше, че единствените квалифицирани хора... са държавните чиновници от кариерата ...голяма част от които бяха недотам номинални (според нашата дефиниция) участници в действията на Националсоциалистическата партия”.

Клей не преувеличавал. На 8 май 1945 г., когато завършила войната в Европа, в Германия имало 8 милиона нацисти. В Бон 102 от 112 – те лекари били бивши или настоящи членове на Хитлеровата партия. В разрушения Кьолн нацисти били осемнайсет от двайсет и един специалисти от градската служба по водоснабдяване, чиито умения били изключително важни за възстановяването на канализационната система на града и предпазването му от епидемии. С държавната администрация, общественото здравеопазване, реконструкцията на градовете и частното предприемачество в следвоенна Германия трябвало да се заемат тъкмо този род хора, макар и под надзора на Съюзническите сили. И дума не можело да става да бъдат просто изключени от функционирането на държавата.

И въпреки това се полагали усилия. Шестнайсет милиона *Fragebogen* (въпросника) били попълнени в трите западни зони на окупирана Германия, повечето в областта под американски контрол. Там американските власти регистрирали 3,5 милиона немци (около една четвърт от цялото население в зоната) като „подлежащи на обвинение казуси”, макар много от тях никога да не били изправени пред местните денацификационни трибунали, учредени през март 1946 г. под немска отговорност, но със Съюзнически надзор. Цивилните немци били водени на задължителни посещения в концентрационни лагери и принуждавани да гледат филми, документиращи нацистките зверства. Нацистките учители били уволнени, библиотечният фонд сменен, вестниците и хартиените доставки преминали под пряк съюзнически контрол и предадени на нови собственици и редактори с доказано антинацистко минало.

Дори тези мерки срещнали значителна съпротива. На 5 май 1946 г. бъдещият западногермански канцлер Конрад Аденауер възразил срещу мерките за денацификация в публична реч във Вупертал, настоявайки „случайните спътници на нацизма” да бъдат оставени на мира. Два месеца по-късно, в реч пред новосформирания Християндемократически съюз, той отново заявил, че денацификацията продължава твърде дълго и не носи никаква полза. Притесненията на Аденауер били искрени. Според него изправянето на немците лице в лице с нацистките престъпления – в процеси, трибунали или превъзпитателни проекти – по-скоро би довело до отведен национализъм, отколкото до покаяние. Точно защото нацизмът действително имал дълбоки корени в страната, бъдещият канцлер смятал за по-благоразумно да се допусне и дори насърчава мълчанието по този въпрос.

Думите му не били напълно погрешни. През четирийсетте години немците слабо съзнавали как гледа на тях останалият свят. Нямали никакво понятие за извършеното от самите тях и техните водачи и се интересували предимно от собствените си следвоенни трудности – недостига на храна, недостига на жилища и т.н., отколкото от страданията на своите жертви из цяла окупирана Европа. Всъщност те били по-склонни да виждат като жертви себе си и смятали процесите и други опити за конфронтация с престъпленията на нацизма за Съюзническо отмъщение спрямо победения режим^[16]. С някои благородни изключения следвоенните политически и религиозни управници на Германия почти не противоречали на тези възгледи, а естествените лидери на страната – хората от свободните професии, юридическата система и държавната администрация – били по-компрометираны от когото и да било.

За това и въпросниците били посрещнати с насмешка. Ако въобще послужили за нещо, това било оневиняването на подозрителни иначе индивиди, на които помогнали да получат своите сертификати за благонадеждност (така наречените „Сертификати Персил”, по едноименния прах за пране). Превъзпитанието имало видимо нищожен ефект. Лесно било да задължиш немците да отидат на документален филм, но трудно било да ги принудиш да гледат, още по-малко – да осмислят видяното. Години по-късно писателят Щефан Хермлин описва ситуацията в едно франкфуртско кино, където германците трябвало да изгледат документални филми за Дахау и Бухенвалд, преди да получат купоните си: „На слабата светлина на прожектора виждах как повечето хора извъръщаха лицата си в началото на филма

и оставаха така до края му. Днес ми се струва, че това извърнато лице изразяваше отношението на милиони... Моят злощастен народ беше едновременно сантиментален и коравосърдечен. Той не желаше да бъде разтърсван от събития, нито да „познава себе си”” [17]

Когато в началото на Студената война западните съюзници изоставили денацификационните си усилия, резултатът от тях бил явно незначителен. До края на 1946 г. били уволнени близо половината гимназиални учители в Бавария, само за да се върнат на местата си две години по-късно. През 1949 г. новоосновената Федерална република прекратила всякакво разследване на миналото на държавните служители и армейските офицери. През 1951 г. в Бавария 94% от съдиите и прокурорите, 77% от служителите на финансовото министерство и 60% от служителите в регионалното министерство на земеделието били бивши нацисти. През 1952 г. един от всеки трима служители на Външно министерство в Бон бил бивш член на Нацистката партия. Четирийсет и три процента от новосформирания Западногермански дипломатически корпус били бивши есесовци, а други 17% били служили в СД или в Гестапо. Ханс Глобке, главен съветник на канцлера Аденауер през петдесетте години, бил автор на официалния коментар по Нюрнбергските закони на Хитлер от 1935 г. Начело на полицията в Рейнланд – Пфалц стоял Вилхелм Хаузер – оберщурмфюрерът, отговорен за кланета в Белорусия.

Същата схема била валидна и извън държавните служби. Университетските длъжности и юридическите професии били най-слабо засегнати от денацификацията въпреки прословутите си симпатии към хитлеристкия режим. Бизнесмените също се отървали леко. Фридрих Флик, осъден като военнопръстъпник през 1947 г., бил освободен три години по-късно от властите на Бон и успял да възстанови предишното си положение като основен акционер на Даймлер – Бенц. Висши фигури от инкриминираните промишлени комбинати на Фарбен и Круп били освободени бързо и се върнали в обществения живот без особени поражения. До 1952 г. Фордверке, немският клон на Форд Мотор Кампъни, възстановил *цялото* си висше ръководство от годините на нацизма. Дори наказанията на осъдените под американска юрисдикция нацистки съдии и лекари от концентрационни лагери били намалени (от американския администратор Джон Дж. Макклой).

Проучванията на общественото мнение от първите следвоенни години потвърждават незначителния ефект от усилията на съюзническите власти. След края на Нюрнбергския процес през октомври 1946 едва 6% от немците били склонни да признаят, че той им се струвал „несправедлив”, а четири години по-късно един на всеки трима застъпвал това схващане. Подобни чувства не бива да ни изненадват, тъй като през периода 1945 – 1949 г. едно постоянно мнозинство от немците смятали нацизма за „добра идея, но зле осъществена”. През ноември 1946 г. 37% от анкетираните в американската зона немци заявили, че „избиването на евреи, поляци и други неарийски групи било необходимо за сигурността на техните сънародници”.

В същото проучване от ноември 1946 г. един на всеки трима германци се съгласил, че „евреите не трябва да имат същите права като представителите на арийската раса”. Това не било особено учудващо, след като анкетираните току – що били прекарвали дванайсет години под управлението на посветен на същата кауза авторитарен режим. По-изненадваща била

направената шест години по-късна анкета, в която един малко по-висок процент западногерманци – 37% – заявили, че за страната им било по-добре на територията ѝ да няма евреи. Пак през същата година (1952) 25% от западногерманците признали, че имат „добро мнение“ за Хитлер.

В окупираната от СССР зона към нацисткото наследство имало друг подход. Въпреки че съветски адвокати и съдии участвали в Нюрнбергския процес, основният акцент на денацификацията на Изток падал върху колективното наказание на нацистите и изключването на нацизма от всички сфери на живота. Както казал бъдещият лидер на ГДР Валтер Улбрихт пред представители на Германската комунистическа партия в реч, произнесена в Берлин само шест седмици след поражението на страната, „Трагедията на немския народ се състои в това, че се подчиняваше на една шайка престъпници... Немската работническа класа и другите продуктивни слоеве от населението се провалиха пред историята“.

Това било повече, отколкото Аденауер и повечето западногермански политици били склонни да признаят, поне публично. Ала Улбрихт, също като контролиращите го съветски ръководители, не се стремял толкова да получи възмездие за нацистките престъпления, а да осигури комунистическа власт в Германия и да елиминира капитализма. И затова, макар денацификацията в съветската зона да стигала нерядко по-далеч, отколкото на Запад, тя била основана на две погрешни понятия за нацизма – едното неразривно свързано с комунистическата теория, другото премерено опортюнистично.

Според марксистките възгледи и официалната съветска доктрина нацизмът бил просто фашизъм, а фашизмът на свой ред бил продукт на капиталистическия личен интерес в период на криза. Затова и съветските власти не обръщали особено внимание на ясно изразената расистка страна на нацизма и на произтичащия от нея геноцид, а вместо това насочили арестите и експроприациите си преди всичко срещу бизнесмените, компрометираните държавни служители, учителите и всички останали, които работели в интерес на стоящата, според тях, зад Хитлер класа. По този начин предприятият от СССР демонтаж на нацисткото наследство в Германия не се различавал принципно от започнатата от Сталин социална трансформация в други части на Централна и Източна Европа.

Опортюнистичното измерение на съветската политика спрямо бившите нацисти било функция на слабостта. Комунистите в окупирана Германия не били силни – и тяхното пристигане в багажното отделение на Червената армия трудно можело да им спечели симпатиите на гласоподавателите. Техният единствен политически шанс извън грубата сила и електоралната измама бил да апелират към пресметливия личен интерес. На Изток и на Юг комунистите постигали това, като насърчавали изгонването на етническите немци и предлагали да станат гаранتي и защитници на настанилите се в изоставените ферми, офиси и апартаменти поляци, словаци или сърби. Това очевидно не можело да стане в самата Германия. На изборите към края на 1945 г. Австрийската комунистическа партия направила грешката да отхвърли решаващата може би подкрепа на нисшестоящи нацисти и бивши партийни членове. По този начин тя провалила шансовете на комунизма в следвоенна Австрия. В Берлин си взели поука. Германската комунистическа партия (ГКП) решила вместо това да предложи услугите и протекцията си на милиони бивши нацисти.

Двете перспективи – доктринерската и пресметливата – не били непременно в конфликт.

Улбрихт и колегите му наистина вярвали, че единственият начин да очистят Германия от нацистите била социално – икономическата трансформация: те не се интересували особено от индивидуалната отговорност или моралното превъзпитание. Но те разбирали също така, че нацизмът не бил просто хватка, приложена върху невинния немски пролетариат. Немската работническа класа, също като немската буржоазия, се била провалила в своите отговорности. Ала тъкмо по тази причина тя щяла да бъде по-склонна да се адаптира към комунистическите цели при подходяща дозировка на моркова и тоягата. Пък и във всеки случай властите в Източна Германия – също както и в Западна – нямали кой знае какъв избор: с кого да управляват страната, ако не с бившите нацисти?

И така, от една страна съветските окупационни сили уволнили огромен брой бивши нацисти – 520 000 към април 1948 г., – и назначили „антифашисти” на административните постове в своята окупационна зона. От друга страна обаче немските комунистически лидери активно насърчавали бивши нацисти с не особено опетнена публична репутация да се присъединят към тях. Както може да се предположи, имали голям успех. Бившите нацисти с удоволствие отхвърляли миналото си, за да заложат на победителите. Като партийни членове, местни администратори, доносници и полицаи те се оказали уникално добре пригодени за нуждите на комунистическата държава.

Все пак новата система забележително приличала на онова, което познавали: комунистите просто поели контрола върху нацистки институции като Трудовите фронтове или домсъветите и им дали нови имена и нови началници. Но пригодността на бившите нацисти се дължала и на леснината, с която можели да бъдат изнудвани. Съветските власти били готови да лъжат заедно с бившите си врагове за природата и разпространението на нацизма в Източна Германия – твърдейки, че немското капиталистическо и нацистко наследство се е ограничавало до Западните зони, а бъдещата ГДР била земя на работници, селяни и героични антифашисти. Но те знаели каква е истината и разполагали с нацистки архиви, за да я докажат при нужда. И така черноборсаджиите, военновременните спекуланти и всички видове нацисти ставали отлични комунисти, тъй като имало защо да се стараят.

В началото на петдесетте години повече от половината ректори на източногерманските висши учебни заведения били бивши членове на нацистката партия, също както и 10% от депутатите в парламента десет години по-късно. Новосформираната Щази (агенцията за държавна сигурност) приела не само ролята и практиките на нацисткото Гестапо, но и хиляди от неговите служители и информатори. Политическите жертви на новия комунистически режим, често обвинявани на едро като „нацистки престъпници”, били арестувани от бивши нацистки полицаи, съдени от бивши нацистки съдии и пазени от бивши лагерни надзиратели в затвори и концентрационни лагери, останали от времето на нацизма и мобилизирани накуп от новите власти.

Леснината, с която индивиди и институции преминавали от нацизма или фашизма към комунизъм не била уникална за Източна Германия, освен може би по мащаба си. По време на войната в италианската съпротива се включили много бивши фашисти, а следвоенната умереност на Италианската комунистическа партия вероятно се дължала отчасти на факта, че много от потенциалните ѝ поддръжници били компрометирани от връзки с фашизма. В следвоенна Унгария комунистите открито ухажвали бившите членове на фашистката „Партия на кръстосаните стрели” и дори стигали дотам да им предлагат подкрепа срещу

евреите, които се опитвали да си възвърнат имотите. В Лондон по време на войната словашките комунисти Владо Клементис и Ойген Льобл били следени от вербувани измежду предвоенните чешки фашисти съветски агенти, чиито свидетелства щели да се използват срещу тях в проведения десет години по-късно публичен процес.

Но не само комунистите си затваряли очите за нечие фашистко или нацистко минало в замяна на следвоенни политически услуги. В Австрия бившите фашисти често били предпочитани от западните власти и можели да работят в областта на журналистиката и други подобни чувствителни професии: тяхната връзка с корпоративния, авторитарен режим на предвоенна Австрия бил неутрализиран от нацисткото нашествие и тяхната безспорна и все по-удобна антипатия към левицата. Съюзническото военно управление в граничната зона на североизточна Италия защитавало бившите фашисти и колаборационисти, много от които били издирвани от Югославия, докато западните разузнаватели служби вербували опитни и добре информирани бивши нацисти (в това число и „Лионския касапин“, офицера от Гестапо Клаус Барби) за бъдеща употреба: не на последно място срещу бившите нацисти в служба на СССР, които те лесно можели да разпознаят.

В първото си официално обръщение към парламента на Федерална република Германия на 20 – и септември 1949 г. Конрад Аденауер казал следното по повод денацификацията и нацисткото наследство: „Вярвайки, че мнозина са изкупили своята индивидуална и не толкова тежка вина, Правителството на Федералната република е решено да обърне гръб на миналото там, където това ни се струва приемливо“. Много немци без съмнение искрено приветствали това заявление. Провалът на денацификацията се дължал отчасти на факта, че на 8 май 1945 г. самите германци спонтанно решили да се „денацифицират“ в политически план.

И не само те. В Италия всекидневникът на новата Християндемократическа партия излязъл в деня на Хитлеровата смърт със сходен призив към забвение: „Имаме силата да забравим!“, заявявал той. „Забравете възможно най-бързо!“ На Изток най-силният коз на комунистите било тяхното обещание за революционно ново начало в страните, където всеки имал какво да забравя – едни претърпяното, други стореното. Навсякъде из Европа хората изпитвали нужда да сложат кръст на миналото и да започнат начисто, следвайки препоръката на Исократ към атиняните в края на Пелопонеските войни: „Нека управляваме заедно така, сякаш нищо не се е случило“.

Недоверието към краткосрочната памет и търсенето на удобни антифашистки митове – за една Германия на антинацизма, една Франция на Съпротивата или една Полша на жертвите – било най-важното невидимо наследство на Втората световна война в Европа. В позитивен план то помогнало на народите да се съвземат, като позволило на хора като маршал Тито, Шарл дьо Гол или Конрад Аденауер да предложат на съотечествениците си правдоподобна и дори горда версия за самите тях. Дори Източна Германия си приписала благороден произход, измислила си традиция: легендарният и до голяма степен изфабрикуван комунистически „бунт“ в Бухенвалд през април 1945 г. Подобни легенди позволили на пасивно преживелите войната страни като Нидерландия да игнорират спомена за направените компромиси, а страните с активизъм в погрешна посока като Хърватия – да забулят фактите в смътен разказ за един от друг по-големи подвизи.

Без подобна колективна амнезия удивителното следвоенно възстановяване на Европа не

би било възможно. Наистина, голяма част от така погребаното минало щяла да се връща по смущаващи начини. Но едва по-късно щяло да стане ясно до каква степен следвоенна Европа била построена върху митове, които с времето започвали да се приплъзват и пропукват. Когато през 1945 г. целият континент бил заринат с отломки, имало смисъл да гледаш на миналото като на нещо мъртво и погребано в зората на една нова епоха. Това обаче се заплащало с известна доза селективна, колективна амнезия, преди всичко в Германия. Но от друга страна – и най-вече в Германия – имало доста неща за забравяне.

III Възстановяването на Европа

„Всички вече съзнаваме, че след тази война няма как да се върнем към частната инициатива, че войната сама по себе си предизвиква една тиха революция, като подготви почвата за нов тип планирана икономика”.

Карл Манхайм

„Всички освен общественото мнение смятат, че капиталистическите методи ще бъдат недостатъчни за процеса на възстановяване”.

Йозеф Шумпетер

„Много от нас се разочароваха от онази Британия, в която се върнаха... никой не можеше да я превърне за една нощ в страната, която желяхем”.

Мис Уини Уайтхаус (в „Now The War Is Over” на Пол Адисън)

„Изходът е да разчупим порочния кръг и да възстановим доверието на европейците в икономическото бъдеще на собствените им страни и на Европа като цяло”.

Джордж Маршал

Самият мащаб на европейската катастрофа разкривал нови възможности. Войната променила всичко. Всяко завръщане към предвоенното статукво било изключено почти навсякъде. Подобно гледище било естествено за младите и радикалите, но този път то било очевидно дори за проникателните наблюдатели от по-старите поколения. Шарл дьо Гол (роден в консервативно католическо буржоазно семейство в Северна Франция, петдесет и четири годишен по време на нейното освобождение) дефинирал въпроса с характерната си прецизност: „В хода на катастрофата, под бремето на поражението в човешките умове се зароди промяна. Мнозина възприеха краха от 1940 г. като провал на управляващата класа и система във всяко едно отношение”.

Но проблемите не били започнали през 1940 г. – нито във Франция, нито където и да било другаде. Навсякъде участниците в антифашистката съпротива вярвали, че водят борба не само срещу военните окупатори и техните местни сурогати, но и срещу цялата политическа и обществена система, която смятали за пряко отговорна за преживените от техните страни нещастия. Тъкмо политиците, bankerите, бизнесмените и войниците от годините между войните докарали държавите си до катастрофа, обезсмислили жертвите от Първата световна война и подготвили почвата за Втората. Както пише в един памфлет срещу консервативните привърженици на компромисната политика преди 1940 г., тъкмо те били „Виновните”. И тъкмо те и тяхната система били в центъра на плановете за следвоенна промяна.

Така че съпротивата навсякъде била имплицитно революционна. Това било залегнало в самата ѝ логика. Бунтът срещу породилото фашизма общество имплицитно подтиква човек да мечтае за „революция, която да започне от tabula rasa” (Итало Калвино). Както видяхме, в голяма част от Източна Европа съществуващият порядък бил пометен наистина. Но дори и в западната половина от континента много хора очаквали драматична и бърза социална трансформация: кой в крайна сметка би застанал на пътя ѝ?

От гледна точка на военновременните съпротивителни движения следвоенната политика

трябвало да бъде връхната точка на техните усилия, естествено продължение и проекция на тайното им съществуване. Много младежи и девойки, които излезли на преден план в нелегалната борба през войната, не познавали друга форма на обществен живот. В Италия от 1924 г., в Германия, Австрия и по-голямата част от Източна Европа – от началото на трийсетте, а в окупирана континентална Европа от 1940 г. нормалната политика била непозната. Политически партии били забранявани, изборите били манипулирани или направо не се провеждали. Да се противопоставиш на властите, да призоваваш към социална промяна или дори политическа реформа, означавало да поставиш себе си извън закона.

За това ново поколение политиката се *заклучавала* в съпротивата – съпротива срещу властта, съпротива срещу конвенционалния социален или икономически порядък, съпротива срещу миналото. Клод Бурде, активист от френската Съпротива, редактор на водещо ляво списание и писател от следвоенните години, улавя това настроение в своите мемоари „L'aventure incertaine”: „Съпротивата, пише той, превърна всички нас в „contestataires”^[18] в пълния смисъл на думата – протестиращи както срещу обществената система, така и срещу самата природа на човека”. Изглеждало естествено да се премине от съпротива срещу фашизма към съпротива спрямо следвоенното завръщане към грешките от трийсетте. Това породило странно оптимистичното настроение, забелязано от много наблюдатели непосредствено след освобождението. Въпреки повсеместната разруха – или по-точно тъкмо поради нея – не можело да не се появи нещо ново, по-добро от предишното. „Никой от нас, пишат редакторите на италианския вестник „Societa” през ноември 1945 г., не разпознава собственото си минало. То ни се струва неразбираемо... Животът ни днес е доминиран от вцепенението и инстинктивното търсене на посока. Ние сме просто обезоръжени от фактите.”

Основната пречка пред радикалната промяна след поражението на Хитлер не били реакционерите, нито фашистите, които заложили на диктаторите и били пометени с тях; а легитимните правителства в изгнание, повечето от които през войната си стоели в Лондон и чакали завръщането си. Те виждали местните съпротивителни организации в своите страни по-скоро като проблем, отколкото като съюзник: безгрижни младежи, които трябвало да бъдат разоръжени и върнати към мирния живот, а обществените въпроси да останат в ръцете на надлежно прочистената от предатели и колаборационисти политическа класа. Всичко друго би означавало или анархия, или непрестанна окупация от страна на Съюзническите армии.

От своя страна отрядите на съпротивата, организирани през 1944 – 1945 г. в различни политически движения, били също изпълнени с подозрение. За тях избягалите от окупацията политици, функционери и царедворци били двойно дискредитирани – веднъж чрез своите предвоенни грешки, втори път – от своето отсъствие. Във Франция и Норвегия избраните през 1936 г. депутати били дисквалифицирани от своите действия през 1940 г. В Белгия и Нидерландия завръщащите се след петгодишно отсъствие правителства нямали реална представа за изстраданото от техните сънародници и за настъпилите промени в техните нагласи по време на нацистката окупация. В Централна и Източна Европа (със значимото изключение на Чехословакия) бившите правителства били обезсмислени от присъствието на Червената армия, макар и понякога трудно да осъзнавали този факт.

Завръщащите се управници били напълно готови на компромиси в политиката – особено по отношение на социалните и икономическите реформи, както ще видим по-нататък. Те обаче настоявали на така наречения от дъо Гол и други „плавен преход”. И тъй като такива били и предпочитанията на окупационните съюзнически войски и на Запад, и на Изток, илюзиите на Съпротивата скоро били разбити. В Източна Европа (с изключение на Югославия) съветските власти определяли формите на следвоенното инвестиции в големите индустрии за сметка на вътрешното потребление, жилищното строителство и услугите. Политическите последици от това можели да се предскажат: през 1947 г. и Франция, и Италия били заплашвани от стачки, бурни демонстрации и постоянно нарастване на подкрепата за комунистическата партия и нейните профсъюзи. Преднамереното пренебрегване на потребителските стоки и отклоняването на оскъдните национални ресурси към малък брой ключови индустриални сектори имал дългосрочен икономически смисъл; но това била една доста рискована стратегия.

Плановата икономика черпела директно от уроците на трийсетте – всяка успешна стратегия за следвоенно възстановяване трябвало да изключва каквото и да било връщане към икономическата стагнация, депресията, протекционизма и преди всичко безработицата. Същите съображения стояли зад създаването на модерната европейска социална държава. Според популярните през четирийсетте схващания, политическите поляризации през последното десетилетие между войните били пряка последица от икономическата депресия и нейната социална цена. И фашизмът, и комунизмът черпели мощта си от социалната безизходица, от огромната пропаст, разделяща бедните и богатите. За да се възстановят демокрациите, трябвало да се реши въпросът с „положението на народа”. Както казал век по-рано Томас Карлайл, „ако нещо не бъде направено, един ден нещо ще *се* направи по начин, който няма да се хареса на никого”.

Но „държавата на благоденствието” – *социалното* планиране – била нещо повече от профилактика срещу политически брожения. Настоящото ни неудобство пред понятия като раса, евгеника, „израждане” и други подобни ни пречи да видим изиграната от тях важна роля в европейското обществено мислене през първата половина на двайсети век: не само нацистите се отнасяли сериозно към тези въпроси. До 1945 г. две поколения европейски лекари, антрополози, чиновници в сферата на общественото здравеопазване и политически коментатори давали своя принос към популярните спорове и дискусии за „расовото здраве”, прираста на населението и необходимите за тяхното подобряване и контрол естествена среда, условия на труд и обществени политики. Съществувал широк консенсус, че физическото и моралното състояние на гражданите било въпрос от общ интерес и следователно част от отговорностите на държавата.

В следствие на това преди 1945 г. били широко разпространени различни видове рудиментарни политики на благоденствието, въпреки че тяхното качество и мащаб варирали значително. Както може да се предположи, Германия била най-напреднала, тъй като разполагала със създадените от Бисмарк между 1883 – а и 1889 г. системи за пенсионно, медицинско и застрахователно осигуряване. Но другите страни започнали да я настигат през годините непосредствено преди и след Първата световна война. Зачатъчни национални схеми за застраховане и пенсионно осигуряване били въведени във Великобритания от либералните правителства на Аскуит през първото десетилетие на века; веднага след края на

Първата световна и Англия, и Франция създали министерства на здравеопазването – съответно през 1919 – а и 1920 – а година.

Задължителната застраховка срещу безработица, въведена за първи път във Великобритания през 1911 г., била приложена в Италия (1919 г.), Австрия (1920 г.), Ирландия (1923 г.), Полша (1924 г.), България (1925 г.), Германия и Югославия (1927 г.) и Норвегия (1938 г.). Още преди Първата световна война Румъния и Унгария вече имали модели за застраховка срещу инциденти и болести, а между войните всички страни от Източна Европа въвели национални пенсионни системи. Семейните добавки били ключов елемент от плановете за повишаване на раждаемостта – след 1918 централна обесия в по-засегнатите от войната страни – и били въведени първо в Белгия (1930 г.), после във Франция (1932 г.), а непосредствено преди Втората световна война и в Холандия и Унгария.

Ала нито една от тези политики, дори в случая на нацистите, не представлявала цялостна система на благоденствието. Това били кумулативни реформи *ad hoc*, всяка от които стремяла да разреши специфичен социален проблем или да коригира проявените недостатъци на предишните решения. Въведените във Великобритания схеми за пенсионно и медицинско осигуряване например носели незначителни суми и се отнасяли само за работещите мъже: техните жени и другите зависими от дохода им членове на семейството не могли да се възползват. Отпускането на помощи за безработни във Великобритания между войните ставало само след „Доходен тест”. Той се базирал на залегналия в Закона за бедността от деветнайсети век принцип на „най–ниската избираемост” и изисквал от кандидата за социални помощи да демонстрира пълната си мизерия. Все още никъде от държавата не се изисквало да гарантира определен набор от услуги на всички граждани независимо от пола, възрастта и трудовото им положение.

Войната променила всичко това. Също както Първата световна ускорила последвалото въвеждане на закони и социални уредби – макар и само като мярка за подпомагане на оставените от нея вдовици, сираци, инвалиди и безработни, – така и Втората трансформирала както ролята на съвременната държава, така и отправените към нея очаквания. Промяната била най–забележима във Великобритания, където Мейнард Кейнс правилно предсказал следвоенната „жажда за социална и лична *сигурност*”. Но навсякъде (по думите на историка Майкъл Хауърд) „войната и социалната политика вървели ръка за ръка”. В някои страни снабдяването с храни и медицински услуги всъщност се подобрило по време на войната: да мобилизираш хората за тотална война означавало да научиш нещо повече за тяхното положение и да направиш необходимото за тяхната продуктивност.

Следвоенните европейски държави на благоденствието се различавали значително по отпусканите средства и източниците на тяхното финансиране. И все пак могат да се направят някои обобщения. Осигуряването на социални *услуги* засягало преди всичко образованието, жилищното строителство и медицинските грижи, както и градските зони за отдих, субсидираният градски транспорт, общественото финансиране на изкуството и културата и други непреки предимства на държавната намеса. Социалната *сигурност* се състояла преди всичко в държавното осигуряване – срещу болести, безработица, инциденти и свързаните с възрастта проблеми. Всяка европейска държава през следвоенните години предлагала или финансирала повечето от тези неща, едни повече, други по-малко.

Важните разлики се криели в схемите за финансиране на тези нови социални

придобивки. Някои страни събирали средства чрез данъчно облагане и осигурявали безплатни или силно субсидирани грижи и услуги – такава система била избрана във Великобритания, където тя отразявала тогавашните предпочитания за държавен монопол. В други страни на гражданите се изплащали парични помощи на подбрани по обществено приети критерии нуждаещи се, оставяйки им сами да си заплатят избраните от тях услуги. Във Франция и някои по-малки страни от гражданите се очаквало да платят предварително за някои категории медицинско обслужване, но пък можели да си поискат обратно голяма част от парите.

Тези разлики отразявали различните системи на национално финансиране и счетоводство, но в същото време били и фундаментален стратегически избор. Само по себе си социалното осигуряване, колкото и щедро да било, принципно не било политически радикално – както видяхме, то било въведено сравнително рано дори от най-консервативните режими. *Цялостните* системи на благоденствието обаче били преразпределителни по своята същност. Техният универсален характер и самата им мащабност изисквали прехвърлянето на средства – обичайно чрез данъчното облагане – от привилегированите към по-бедните. Затова държавата на благоденствието сама по себе си била радикално начинание, а разликите между европейските социални държави след 1945 г. отразявали не само институционалните процедури, но и политическите сметки.

В Източна Европа например комунистическите режими след 1948 г. обикновено *не* предпочитали системите на универсално подпомагане – и нямало защо да ги предпочитат, след като можели свободно да преразпределят наличните средства, без да харчат оскъдните държавни ресурси за социални услуги. Селяните например били често изключвани от схемите за социално осигуряване и от пенсионните схеми по политически съображения. В Западна Европа само шест страни – Белгия, Италия, Норвегия, Австрия, ФРГ и Великобритания – въвели след 1945 г. задължително и повсеместно осигуряване срещу безработица. Субсидираните доброволчески схеми продължили да действат в Холандия до 1949 г., във Франция до края на 1967 г., в Швейцария до средата на седемдесетте. В католическа Европа отдавна установеното местно и комунално осигуряване срещу безработица вероятно забавило развитието на универсални осигурителни системи, намалявайки нуждата от тях. В страните, където безработицата между войните била особено травматична – Великобритания или Белгия – социалните разходи били мотивирани отчасти от желанието да се поддържа пълна или почти пълна трудова заетост. Там, където това не било толкова важно – например във Франция или Италия, – се наблюдавал различен баланс на приоритетите.

Макар Швеция и Норвегия (но не и Дания) да били в авангарда на осигуряването на широка гама от социални услуги, а Западна Германия да запазила наследените от предишни режими социални клаузи (включително и останалите от ерата на нацизма програми за насърчаване на раждаемостта), Великобритания била страната с най-амбициозните усилия да се построи от нулата истинска „държава на благоденствието“. Отчасти този факт отразявал уникалните позиции на британската лейбъристка партия, която постигнала решителна победа на изборите през юли 1945 г. и – за разлика от правителствата на повечето европейски страни – можела свободно да узакони цялата си предизборна програма, без да се съобразява с коалиционни партньори. Но той също така отразявал и характерните източници

на британския реформизъм.

Социалното законодателство на следвоенна Великобритания се базирало на основателно прочулия се военновременен доклад на сър Уилям Бевъридж, публикуван през ноември 1942 г. и веднага превърнал се в бестселър. Бевъридж бил роден през 1879 г. в семейството на британски съдия в колониална Индия и неговите амбиции и нагласи били тези на реформаторски настроените либерали от епохата на крал Едуард VII. Неговият доклад бил едновременно обвинение към социалните неправди на британското общество до 1939 г. и политически модел за реформа от най-ниското до най-високото стъпало след края на войната. Дори консервативната партия не смеела да се противопостави на ключовите му препоръки. Докладът станал морална основа за най-популярните и трайни елементи в следвоенната програма на лейбъристите.

Бевъридж направил четири предложения за следвоенната социална програма, които до едно залегнали в британската политика от следващото поколение: необходимостта от въвеждане на национална здравна система, адекватна държавна пенсия, семейни добавки и почти пълна трудова заетост. Последното не било само по себе си социална клауза, но стояло в основата на всичко останало, тъй като приемало за даденост, че нормалната ситуация на един здрав възрастен след войната би била пълната заетост на трудов договор. Ако това условие било изпълнено, можело да се говори за трудово осигуряване, пенсии, семейни добавки, медицински и други услуги, тъй като средствата за тях щели да дойдат от подоходното облагане, както и от прогресивно нарастващи данъци от работещото население като цяло.

Това означавало много. За пръв път били осигурени неработещите жени, които нямали лична здравна застраховка. Свършено било с унижението и социалната зависимост на стария Закон за бедността/Доходен тест: в (предполагаемо) редките случаи, когато гражданинът на държавата на благоденствието имал нужда от обществена помощ, той (или тя) вече можел да я получи по право. Медицинските и зъболекарските услуги не се плащали при своето изпълнение, пенсиите станали универсални, били въведени семейните добавки (към 5/ – (25р) седмично за второто и всяко следващо дете). Основният законопроект в този смисъл получил кралска ратификация през ноември 1946 г., а Законът за Националната здравна служба – сърцевината на социалната система – бил приет на 5 юли 1948 г.

Така британската социална държава била едновременно и завършек на по-ранен цикъл от реформи, чиито корени се криели в заводските закони от средата на деветнайсети век, и наистина радикална иновация. Контрастът между Великобритания от „Пътят към Уигън Пиър“ на Джордж Оруел (публикувана през 1937 г.) и онази от прословутата реплика на консервативния министър – председател Харълд Макмилан към негов критик двайсет години по-късно („Вие никога не сте живял толкова добре“) свидетелства в полза на Националната здравна система и придружаващите я мерки за сигурност, стабилни приходи и трудова заетост. Твърде лесно е да подценяваме и дори да отричаме постигнатото, когато гледаме назад към заблудите на първите следвоенни реформатори. След няколко години много от универсалните придобивки на Националната здравна система се оказали непоносимо скъпи; качеството на предлаганите услуги не се запазило през годините. С времето станало ясно, че някои от фундаменталните статистически допускания – включително оптимистичните прогнози за постоянна и пълна заетост – били в най-добрия случай късогледни. И все пак

всеки израснал в следвоенна Британия (като автора на тези редове) имал причини да бъде признателен на държавата на благоденствието.

Същото се отнасяло за следвоенното поколение из всички краища на европейския континент, въпреки че никъде извън Великобритания не било предприето толкова мащабно и едновременно повсеместно социално осигуряване. Благодарение на появата на социалните държави европейците се хранели повече и (като цяло) по-добре, живеели по-дълго и по-здравословно, имали по-добри жилища и дрехи от когато и да било. Преди всичко били сигурни. Неслучайно повечето европейци, запитани какво мислят за обществените си услуги, почти винаги първо заговарят за предпазната мрежа на осигуровките и пенсиите, създадена за тях от следвоенната държава. Дори в Швейцария, където тези мерки са крайно недостатъчни по европейските социални стандарти, Федералният закон за осигуряването на възрастните и семействата на починалите от декември 1948 г. се смята от много граждани за едно от най-добрите постижения на страната им.

Държавата на благоденствието обаче не била евтина. Тя струвала скъпо на страни, които още не се били възстановили от кризата през трийсетте и разрушенията на войната. Франция, която през 1938 г. посветила само 5% от брутния си вътрешен продукт за социални услуги, през 1949 г. отделяла 8,2% – увеличение от 64%. Във Великобритания към 1949 г. почти 17% от всички обществени разходи били хвърлени само за социална сигурност (тоест като изключим общественото осигуряване на услуги и съоръжения, които не се водели под това название) – 50% увеличение спрямо нивото от 1938 г. в момент на тежък недостиг на държавни финанси. Дори в Италия – една доста по-бедна страна, чиито правителства искали да избегнат високите цени на социалната сигурност, като отклонявали услугите и обезпечаването към частния сектор или работното място, държавните разходи като дял от брутния вътрешен продукт нараснали от 3,3% през 1938 г. до 5,2% през 1949 г.

Защо европейците били склонни да плащат толкова много за осигуровки и други видове дългосрочно социално обезпечаване в момент, когато животът бил наистина труден и навсякъде имало недостиг на материални ресурси? Първата причина е, че тъкмо защото времената били трудни, следвоенните социални системи били гаранция на определен минимум честност и справедливост. Това не била духовната и обществена революция, за която мечтаели мнозина участници в съпротивата, но все пак била първа стъпка срещу безнадеждността и цинизма на предвоенните години.

Второ, социалните държави на Западна Европа не делели хората по политическа линия. Те наистина били социално преразпределителни в общите си намерения (едни повече, други по-малко), но не били революционни – те не „скубели богатите”. Напротив: макар най-осезаемите незабавни предимства да се почувствали от бедните, истинска дългосрочна полза имали хората с професии и търговската средна класа. В много случаи те до този момент не можели да получават срещу работата си здравни, трудови и пенсионни осигуровки и до войната били принудени да купуват тези услуги от частния сектор. Сега имали пълен достъп до тях – безплатно или на ниска цена. Заедно с осигуреното от държавата безплатно или субсидирано средно и висше образование за децата им това давало на наемните професионалисти и квалифицираните класи по-добро качество на живот и повече свободни приходи. Вместо да противопоставя класите една на друга, европейската държава на благоденствието ги свързвала повече от всякога чрез общия интерес за своето съхраняване и

отбрана.

Ала главната причина за подкрепата към държавно субсидираните социални грижи и услуги се криела в общото схващане, че това били истинските задачи на управлението. Следвоенната държава в цяла Европа била „социална” държава с имплицитната (и често конституционално експлицитна) отговорност за добруването на своите граждани. Тя имала задължението да осигурява не само институциите и услугите, необходими за една добре регулирана, безопасна и процъфтяваща страна, а и да *подобрява* положението на хората, измервано чрез широк и нарастващ набор от показатели. Дали тя можела да отговори на всички тези изисквания било съвсем друг въпрос.

Очевидно идеалите на социалната държава „от люлката до гроба” можели да се бъдат постигнати по-лесно в богатата страна като Швеция, отколкото в бедна страна като Италия. Но вярата в държавата била поне толкова отявлена в бедните страни, колкото и в богатите – дори може би повече, тъй като на тези места само тя можела да даде надежда или спасение на основната част от населението. А след икономическата депресия, окупацията и гражданската война, държавата – като агент на социалното благоденствие, сигурността и справедливостта – била важна основа за общността и социалната съгласуваност. Мнозина съвременни коментатори са склонни да разглеждат държавната собственост и държавния контрол като европейски проблем, а „спасението отгоре” като илюзия на тогавашното време. Ала за поколението от 1945 г. търсенето на някакъв работещ баланс между политическите свободи и рационалната, безпристрастна разпределителна функция на административната държава изглеждало единственият разумен изход от бездната.

Поривът към промяна след 1945 г. стигал далеч отвъд клаузите на социалното обезпечаване. Годините след Втората световна война били съкратена версия на Ерата на реформите: най-сетне било потърсено решение на много отдавна наболели проблеми. Един от най-важните сред тях бил въпросът за аграрната реформа, смятан от мнозина съвременници за една от най-нетърпящите отлагане дилеми на Европа. Бремето на миналото още тегнело над селяните на континента. Само в Англия, Белгия, Нидерландия, Дания, алпийските земи и част от Франция можело да се говори за просперираща и независима фермерска класа. Огромното мнозинство от предимно селското население на Европа живеело в недоимък и дългове.

Една от причините била, че големи пространства от най-добрата обработваема земя и най-вече от пасищата били още в ръцете на сравнително малобройни богати земевладелци, които често отсъствали и в много случаи рязко се противопоставяли на всяко подобрене в състоянието на земята, на арендаторите и работниците си. Друг фактор бил дългият спад в цените на селскостопанската продукция в сравнение с тези на промишлената – процес, който се усилвал от седемдесетте години на деветнайсети век с вноса на евтино зърно и (по-късно) месо от Америките и от британските колонии. Към трийсетте години на двайсети век европейските селяни вече били преживявали три поколения непрестанен упадък на условията си на живот. Мнозина – от Гърция, Южна Италия, Балканите и Централна и Източна Европа – емигрирали към САЩ, Аржентина и други държави. Онези, които останали, често се оказвали лесна плячка на националистически и фашистки демагози. Затова след войната се смятало (най-вече сред левицата), че фашизмът е особено привлекателен за отчаяните селяни и че всяко възраждане на фашизма в Европа ще започне в селата. Затова аграрният

проблем имал две страни: трябвало да се подобрят шансовете на селянина, тъй че той да забрави за авторитарните изкушения.

Още между войните съществували опити да се постигне първата от тези две цели чрез серия от поземлени реформи – преди всичко в Румъния и Италия, но в една или друга степен практически навсякъде, – чиято цел била да се преразпределят едрите имения, да се намали броят на т.нар. „микрофундии” (неефикасните малки парцели) и да се даде на селяните по-добър шанс да произвеждат ефективно за пазара. Ала тези реформи се провалили – отчасти защото при катастрофалните икономически обстоятелства на Европа по онова време, когато цените падали дори по-бързо, отколкото преди 1914 г., „независимите” отскоро земевладелци се оказали по-уязвими от всякога.

След Втората световна война отново бил направен опит за аграрна реформа. При румънската поземлена реформа от март 1945 г. един милион хектара били отнети от „кулаците” и „военнопръстълниците” и разпределени на над 600 000 селяни, които до този момент били бедни или не притежавали земя. В Унгария, където междувоенният режим на адмирал Хорти дотогава блокирал всяко значително преразпределение на земи, една трета от площта на страната била иззета от предишните си собственици в съответствие със Сегедската програма от декември 1944 г. на служебното следвоенно коалиционно правителство. През същата година правителството на военновременния Чехословашки национален фронт съставило подобна програма и през първите месеци след войната надлежно преразпределило значителни парцели земя – особено иззетите от судетските немци и от унгарците имения. Между 1944 г. и 1947 г. във всички източноевропейски страни била създадена голяма класа от дребни земевладелци, които дължали земите си на новите власти. Няколко години по-късно те на свой ред били обезземлени в хода на предприетата от комунистическите режими колективизация. Междувременно обаче в Полша, Източна Прусия, Унгария, Румъния и Югославия цели класи едри земевладелци и богати фермери просто изчезнали. От Западна Европа само в Южна Италия се случило нещо подобно на предприетите на изток драматични промени. През 1950 г. били приети законите за широкомащабни реформи, които да преразпределят земите от именията в Сицилия и Южна Италия след експроприации и присвоявания в Базиликата, Абруци и Сицилия.

Ала въпреки целия шум не се променило нищо съществено: по-голямата част от преразпределените земи на старите латифундии страдали от недостиг на вода, пътища или сгради. От преразпределените в Сицилия след Втората световна война седемдесет и четири хиляди хектара 95% били „маргинални” или необработваеми земи. Те били предложени на обеднели селяни, които нямали нито пари, нито достъп до кредити, и не могли да направят особено много с новите си владения. Поземлените реформи в Италия се провалили. Тяхната обявена цел – разрешаването на „Южния въпрос” – щяла да бъде постигната едва десет години по-късно, при това само отчасти, когато излишното селячество на Юга изоставило земята и отишло да търси работа в процъфтяващите северни градове на италианското „чудо”.

Но Южна Италия била тежък случай. Новите юридически права на арендаторите във Франция и други държави ги мотивирали да инвестират в малките си имения, а новаторските кредитни системи и аграрните банки им помагали да го направят. Държавно субсидираните системи за поддръжка на селскостопанските цени помогнали да се преодолее десетилетния упадък в стойността на земеделската продукция, като насърчавали фермерите

да произвеждат възможно най-много, гарантирайки откупуването на реколтата при фиксирани минимални цени. Междувременно безпрецедентният следвоенен недостиг на работна ръка в градовете източил излишните работници от по-бедните селски райони, оставяйки по-продуктивните селски стопани с по-малко гърла за хранене.

Политическите измерения на аграрния проблем били индиректно засегнати във въведения през първите следвоенни години по-широк пакет политически реформи. Много от тях били конституционни по своята същност и отново довеждали докрай незавършените политики от 1918 г. В Италия, Франция и Белгия жените най-сетне получили правото да гласуват. През юни 1946 г. италианците гласували за републиканска форма на управление, но електоралната разлика била малка (12,7 милиона души искали монархията да бъде премахната, 10,7 милиона искали тя да остане), като вотът задълбочил историческите разделения в страната: Югът (с изключение на областта Базиликата) гласувал предимно за краля (в Неапол съотношението било 4: 1).

От своя страна през септември 1946 г. гърците гласували за запазването на монархията си. Белгийците също запазили своята, но свалили титуляра крал Леополд III като наказание за сътрудничеството му с нацистите. Това решение, взето под обществен натиск през петдесетте години срещу желанието на малко повече от половината население, разделило рязко страната по общностна и езикова линия: френскоговорящите валонци гласували за свалянето на Леополд от трона, а 72% от нидерландскоговорящите фламандци предпочитали да го оставят. Французите нямали монарх, върху който да излеят спомена за военновременните си унижения, и затова през 1946 г. гласували само за замяната на опозорената си Трета република със следващата по ред на номерата. Също като Основния закон на Германия от 1949 г., конституцията на Четвъртата република трябвало да сведе до минимум риска от авторитарни или цезаристки изкушения – амбиция, която по-нататък се оказала напълно неуспешна.

Временните или учредителни събрания, които приели тези следвоенни конституции, предложили народни референдуми по спорните въпроси и гласували основните институционални реформи, били преобладаващо леви. В Италия, Франция и Чехословакия комунистическите партии имали добър успех след войната. По време на изборите от 1946 г. Италианската комунистическа партия (РСІ) получила 19% от гласовете; Френската комунистическа партия (РСF) спечелила 28,6% от гласовете на вторите избори през същата година – най-добрият ѝ резултат за всички времена. В Чехословакия, на свободните избори през май 1946 г., комунистите взели 38% от националния вот (40% в Чехия). На други места комунистите не се справили толкова добре на свободните избори, макар все пак да постигнали по-добър резултат, отколкото по-късно можели да се надяват – от 13% в Белгия до едва 0,4% във Великобритания.

Първоначалния политически престиж на комунистите в Западна Европа се дължал на връзката им със социалистическите партии, повечето от които до 1947 г. не желали да скъсат с обединения от типа на Народните фронтове, сформирани наново в хода на съпротивителните движения. На първите следвоенни избори социалистическите партии във Франция и Италия се справили почти толкова добре, колкото и комунистите, а в Белгия постигнали значително по-добри резултати. В скандинавските страни социалдемократите надминали с голяма преднина всички останали партии, получавайки между 38% и 41% от

вота в Дания, Норвегия и Швеция на проведените между 1945 г. и 1948 г. избори.

И въпреки това извън Великобритания и северните страни „старата левица“ на комунисти и социалисти никога не успяла да управлява сама. В Западна Европа балансът винаги бил поддържан и в много случаи доминиран от „новото политическо животно“, християндемократическите партии. Католическите партии били познати в континентална Европа – те отдавна процъфтявали в Белгия и Нидерландия. Вилхелмова и Ваймарска Германия имали Партия на католическия център, а консервативното крило на австрийската политика отдавна било тясно свързано с (католическата) Народна партия. Дори самата „християндемократия“ не била съвсем нова идея – нейният произход се криел в католическия реформизъм от началото на двайсети век и в католическите движения на политическия център, които безуспешно се опитвали да си проправят път в бурните години след Първата световна война. Ала след 1945 г. ситуацията била напълно различна и много благоприятна за тях.

Преди всичко тези партии – и особено Християндемократическият съюз (CDU) в Западна Германия, християндемократите (DC) в Италия и Народното републиканско движение (MRP) във Франция вече имали почти пълен монопол върху католическия вот. В Европа от 1945 г. това все още означавало много: католическият вот бил все още силно консервативен, особено по социалните въпроси и в регионите с много практикуващи католици. Традиционните католически гласоподаватели в Италия, Франция, Белгия, Нидерландия, Южна и Западна Германия рядко гласували за социалистите и почти никога – за комунистите. Но – и това било особеност на следвоенната ера – дори консервативните католици в много страни често нямали друг избор, освен да гласуват за християндемократите въпреки реформисткия уклон на християндемократическите политици и политики, тъй като конвенционалните десни партии или били под подозрение, или направо били забранени. Дори неизповядващите католицизма консерватори все по-често се обръщали към християндемократите като бариера пред „марксистката“ левица.

Второ, и то по сходни съображения, християндемократическите партии обрели големия процент женски гласове – през 1952 г. близо две трети от практикуващите католички във Франция гласували за Народното републиканско движение. Несъмнено влиянието на амвона си казало думата. Но привлекателността на християндемократичните партии за жените се дължала до голяма степен на техните програми. За разлика от неизличимия бунтовен привкус и на най-кратката социалистическа и комунистическа реторика видните християндемократи – Морис Шуман и Жорж Бидо във Франция, Алчиде де Гаспери в Италия и Конрад Аденауер във Федералната република – винаги подчертавали необходимостта от помирение и стабилност.

Християндемократията избягвала да отправя призови към определени класи, акцентирайки вместо това върху социалните и етически преобразувания. Преди всичко тя подчертавала значението на *семеитството*, една истински християнска тема с важни социални импликации във време, когато нуждите на бездомните и мизерстващи семейства с един родител били безпрецедентни. Затова християндемократическите партии имали уникалната възможност да трупат дивиденти от почти всеки аспект на следвоенната ситуация: желанието за стабилност и сигурност, очакването за обновление, отсъствието на традиционните десни алтернативи и възложените на държавата надежди. За разлика от

традиционните католически политици от по-старото поколение, лидерите на християндемократическите партии и техните по-радикални млади последователи не се притеснявали да използват силата на държавата за преследване на целите си. Всъщност християндемократите от първите следвоенни години виждали като свой основен опонент либералните привърженици на свободния пазар, а не колективистичната левица, и бързали да демонстрират, че съвременната държава може да бъде адаптирана към несоциалистически форми на добронамерена намеса.

Като следствие от това в Италия и Западна Германия християндемократическите партии постигнали (с малко американска подкрепа) почти пълен монопол върху политическата власт за много години напред. Във Франция – благодарение на корозивния ефект на две колониални войни, последвани през 1958 г. от завръщането на дьо Гол на власт – християндемократите не се справили толкова добре. Но дори там те останали арбитър на властта до средата на петдесетте и задължително държали някои ключови министерства (най-вече външнополитическото). Католическите партии от християндемократически тип упражнявали непрекъсната власт в страните от Бенелюкс повече от едно поколение, а в Австрия и до края на седемдесетте.

Лидерите на християндемократическите партии, като Уинстън Чърчил във Великобритания, били хора от по-старо време: Конрад Аденауер бил роден през 1876 г., Алчиде де Гаспери – пет години по-късно, самият Чърчил през 1874 г. Това не е просто съвпадение или любопитен биографичен факт. Към 1945 г. много страни от континентална Европа били загубили две поколения потенциални лидери: едните били убити или ранени през Първата световна война, другите били изкушени от фашизма или избити от нацистите и техните съратници. Този дефицит се изразявал в доста посредственото като цяло качество на по-младите политици от онези години. Палмиро Толиати (който прекарал голяма част от предишните двадесет години като политически оперативен работник в Москва) бил изключение. Част от харизмата на завърналия се в обществения живот на Франция след затворничеството си от режима Виши и престоя си в Дахау и Бухенвалд Леон Блум се криела не само в неговия героизъм, но и във възрастта му (той бил роден през 1872 г.).

На пръв поглед може да изглежда странно, че толкова голяма част от възстановяването на следвоенна Европа било дело на хора, пораснали и навлезли в политиката преди десетки години. Чърчил, който за първи път влязъл в парламента през 1901 г., винаги описвал себе си като „дете на викторианската епоха”. Клемънт Атли също бил викторианец, роден през 1883 г. Но може би това в крайна сметка не е толкова странно. На първо място тези по-възрастни мъже били доста необикновени, тъй като преживели политически и етически неопетнени трийсет години политически вълнения. Второ, всички те идвали от едно забележително поколение на европейски социални реформисти, достигнали своята зрялост между 1880 – а и 1910 – а година – било като социалисти (Блум, Атли), било като либерали (Бевъридж или бъдещият италиански президент Луиджи Ейнауди, роден през 1874 г.), било като прогресивни католици (Де Гаспери, Аденауер). Техните инстинкти и интереси били в пълно съзвучие със следвоенните настроения.

Третият и най-важен фактор бил символизираният от тези хора континуитет. Между войните на мода било новото и модерното. Парламентите и демокрациите били смятани от мнозина – не само от фашистите и комунистите – за упадъчни, стагниращи, корумпирани и

във всеки случай неадекватни на задачите на съвременната държава. Войната и окупацията разсеяли тези илюзии за гласоподавателите, ако не за интелектуалците. На суровата светлина на мира скучните компромиси на конституционната демокрация станали привлекателни по нов начин. Да, наистина през 1945 г. повечето хора копнеели за социален прогрес и обновление, само че съчетани със сигурността на стабилни и познати политически форми. Ако Първата световна война имала политизиращ и радикализиращ ефект, то Втората предизвикала точно обратното: дълбок копнеж по нормалността.

Особено привлекателни били държавниците, чийто опит се простирал отвъд неспокойните междувоенни години към по-уседналата и самоуверена епоха преди 1914 г. Чрез континуитета на своите собствени личности те можели да подпомогнат мирния преход от разгорещената политика на близкото минало към приближаващата ера на светкавична социална трансформация. Независимо от партийния си „етикет“, към 1945 г. всички по-възрастни европейски държавници скептично и прагматично практикували изкуството на възможното. Тази лична дистанция спрямо твърде уверените догми на политиката между войните била в съгласие с настроението на техните избиратели. Започвала една „пост – идеологическа“ ера.

Перспективите за политическа стабилност и обществена реформа в Европа след Втората световна война зависели преди всичко от възстановяването на нейната икономика. И най-доброто държавно планиране и политическо лидерство не можели да стопят хималайските планини от задачи, които стояли пред европейците през 1945 г. Най-видимият икономически удар бил нанесен върху жилищния фонд. Пораженията в Лондон, където в района на метрополията били унищожени три и половина милиона домове, били по-големи от тези по време на Големия пожар през 1666 г. Деветдесет процента от всички домове във Варшава били разрушени. Само 27% от жилищните сгради в Будапеща били обитаеми. Унищожени били 40% от немския жилищен фонд, 30% от британския, 20% от френския. В Италия 1,2 милиона домове били разрушени, преди всичко в градове с над 50 000 души население. Както видяхме, проблемът с бездомните вероятно бил най-видимото наследство от войната в първите години на мира – в Западна Германия и Великобритания недостигът на жилищни сгради продължил чак до средата на петдесетте години. Както казала една жена от средната класа на излизане от Лондонското изложение на следвоенни жилища: „Толкова съм отчаяна, че бих харесала всичко. Четири стени и таван са върхът на моята амбиция”^[19].

Втората очевидно пострадала област бил транспортът – търговски флоти, железопътни линии, превозни средства, мостове, пътища, канали и трамвайни релси. Няколко мостове по Сена между Париж и морето, а по Рейн бил останал само един. В резултат от това дори мините и заводите да можели да произвеждат необходимите стоки, те не можели да ги транспортират – през декември 1945 г. много въглищни мини в Европа отново работели, но във Виена въглища все още нямало.

Най-драстичен бил визуалният отпечатък: много страни *изглеждали* съсипани и разрушени отвъд каквато и да било надежда за възстановяване. И действително в почти всяка участничка във Втората световна война националната икономика забуксувала или се свила дори в сравнение с посредственото си представяне от междувоенния период. Но войната не винаги означава икономическа катастрофа – тъкмо напротив, тя може да бъде мощен стимул

за бърз растеж в определени сектори. Благодарение на Втората световна война САЩ постигнаха недостижимо търговско и технологическо първенство, също като Великобритания по време на Наполеоновите войни.

И наистина, както скоро открили съюзническите инспектори, разрушителният *икономически* ефект на войната срещу Хитлер далеч не бил толкова тотален, колкото им се сторило отначало, дори и в самата Германия. При цялата си човешка цена бомбардировките нанесли по-малко икономически щети, отколкото очаквали техните поддръжници. Към май 1945 г. били разрушени малко повече от 20% от немската промишленост; дори в Рурската област, където била съсредоточена голяма част от бомбардировките, две трети от заводите и съоръженията останали невредими. На други места, например в Чехия, промишлеността и селското стопанство процъфтявали по време на немската окупация и останали практически незасегнати от войната; Словакия, както и някои части на Унгария, претърпели ускорена индустриализация и на практика се оказали в по-изгодна позиция.

Изключително неравномерният характер на разрушенията (тежко пострадалите хора и градове и сравнително незасегнатите заводи и стоки) допринесъл за неочаквано бързото следвоенно възстановяване на ключови икономически сектори. Инженерната промишленост просперира по време на войната. Великобритания, СССР, Франция, Италия и Германия (заедно с Япония и САЩ) през 1945 г. *до една* се оказали с по-голям от първоначалния си машинен инвентар. В Италия сериозно пострадали само аеронавтиката и корабостроенето. Разположените на Север (далеч от най-тежките бойни действия по време на Италианската кампания) инженерни фирми печелели доста добре, както и през Първата световна война. Тяхната военновременна продукция и инвестиции предостатъчно компенсирали всички нанесени им поражения. Що се отнася до машиностроителната индустрия в бъдеща Западна Германия, тя загубила едва 6,5% от съоръженията си.

В някои страни, разбира се, войната не нанесла *никакви* поражения. Ирландия, Испания, Португалия, Швейцария и Швеция останали неутрални по време на конфликта. Това не означава, че не били засегнати. Тъкмо напротив, повечето от неутралните европейски страни били тясно въввлечени, макар и непряко, в нацистката военна офанзива. Германия била силно зависима от доставките на манган от франкистка Испания. Волфрамът достигал до нея през Лисабон от колониите на Португалия. Четирийсет процента от военновременните нужди на Германия от желязна руда се покривали от Швеция (доставени в немските пристанища на шведски кораби). Всичко това било платено в злато, голяма част от което ограбено от жертвите на Германия и прекарано през Швейцария.

А тя не била само място за пране на пари и канал за извършването от немците плащания – макар и това да било съществен принос към войната на Хитлер. През 1941 – 1942 г. 60% от произведените в Швейцария муниции, 50% от оптичката и 40% от инженерната ѝ продукция се изнасяли за Германия и били заплатени в злато. През април 1945 г. малката оръжейна фирма Бюрле – Ерликон все още продавала картечници на Вермахта. Като цяло по време на Втората световна война германската Райхсбанк депозирала в Швейцария равностойността в злато на 1 638 000 000 швейцарски франка. И тъкмо швейцарските власти били тези, които преди избухването на конфликта поискали на немските паспорти да бъде указано дали притежателите им са евреи, за да могат по-добре да ограничат нежеланите емигранти.

В тяхна защита можем да кажем, че те имали сериозни причини да поддържат приятелски отношения с нацистките власти. Въпреки че главно командването на Вермахта отложило плановете си за завземане на Швейцария от юни 1940 г., то никога не ги изоставило напълно. А опитът на Белгия и Холандия бил мрачно свидетелство за съдбата, която очаквала изпречилите се на пътя на Хитлер слаби неутрални държави. По подобни причини шведите не отказвали своето сътрудничество на Берлин, от чиито възгледи били исторически зависими. Швеция от години продавала желязна руда на Германия – дори преди войната половината от внесената в Германия руда идвала през Балтийско море и съставлявала три четвърти от шведския износ на тази суровина. Във всеки случай шведският неутралитет отдавна бил наклонен към Германия от страх пред руските амбиции. Сътрудничеството с нацистите – включително пропускането на 14 700 воина на Вермахта в началото на операция „Барбароса” и на завръщащите се у дома немски войници от Норвегия, отлагането на военната повинност за работниците от шведските железодобивни мини, така че да се осигурят редовни доставки за Германия – всичко това не било в разрез с изградените навици.

След войната швейцарците (но не и шведите) отначало били обект на международна неприязън и подозрение като съучастници на Германия. С Вашингтонското споразумение от май 1946 г. те са задължени да предложат „доброволно” дарение от 250 милиона швейцарски франка за възстановяването на Европа като окончателна компенсация за всички свързани с транзакциите на Райхсбанк обвинения. По това време обаче Швейцария вече била реабилитирана като цветущ остров на фискална праволинейност; банките ѝ били много доходоносни, фермите и инженерната ѝ индустрия били готови да доставят храна и съоръжения на нуждаещите се европейски пазари.

Преди войната нито Швейцария, нито Швеция били особено проспериращи – всъщност в тях имало обширни региони на селска бедност. Но осигурените междуременно водещи позиции се оказали дълготрайни: от четири десетилетия и двете държави са сред най-силните в Европа. За други пътят към възстановяването се оказал малко по-стръмен. Но дори и в източната част на континента поне икономическата инфраструктура била възстановена със забележителна скорост. Въпреки цялото старание на отстъпващия Вермахт и настъпващата Червена армия мостовете, пътищата, железниците и градовете на Унгария, Полша и Югославия били построени отново. Към 1947 г. транспортните мрежи и превозните средства на Централна Европа достигнали или задминали равнището си отпреди войната. В Чехословакия, България, Албания и Румъния, където свързаните с войната разрушения били по-малко, този процес отнел по-малко време, отколкото в Югославия или Полша. Но дори полската икономика се възстановила доста бързо – отчасти защото новоприсъединените немски територии били всъщност по-плодородни и по-богати на заводи и градове с развита промишленост.

В Западна Европа материалните щети също били възстановени със забележителна скорост – най-бързо в Белгия, малко по-бавно във Франция, Италия и Норвегия, най-бавно в Нидерландия, където най-тежките поражения (на ферми, диги, пътища, канали и хора) били нанесени през последните месеци на войната. Белгийците се възползвали от привилегирования статут на Антверпен като единственото горе – долу незасегнато европейско пристанище към 1945 г. и от високата концентрация на съюзнически войски в страната, които вливали постоянен поток от валута в една отдавна специализирана в

нужните за възстановяването въглища, цимент и полуготови метали.

Норвегия обаче се справяла значително по-зле. Половината от жизненоважната за страната риболовна и търговска флота била изгубена по време на войната. Благодарение на целенасочените усилия на оттеглящия се Вермахт промишлената продукция на Норвегия през 1945 г. била едва 57% от произведеното през 1938 г., а почти една пета от наличните капитали били стопени. През следващите години контрастът с Швеция не убягнал на огорчените норвежци. Но към края на 1946 г. дори Норвегия успяла да възстанови по-голямата част от пътната и железопътната си мрежа; а през следващата година недостигът на гориво и адекватни комуникации вече не били пречка пред икономическото възстановяване на останалите страни от Западна Европа и на по-голямата част от Източна.

За тогавашните наблюдатели обаче най-забележителни от всичко изглеждали възстановителните способности на Германия. Това било доказателство за усилията на местното население, което с удивителна целеустременост се трудело да възроди разрушената си страна. В деня на Хитлеровата смърт функционирали 10 процента от немските железници и страната буквално не можела да мръдне. Година по-късно, през юни 1946 г., 93% от релсите в Германия били отново в действие, а 800 моста били построени наново. През май 1946 г. производството на въглища било едва една десета от продукцията през 1939 г.; година по-късно цифрата се била увеличила пет пъти. През април 1945 г. на Сол К. Падоувър (психолог към напредващата през Западна Германия американска армия) му се струвало, че на сравнения със земята Аахен ще му трябват поне двацет години, за да се възроди. Ала няколко седмици по-късно той вече свидетелства за повторното откриване на заводите за текстил и автомобилни гуми и за възраждането на икономическия живот.

Една от причините за бързото първоначално въземане на Германия се криела във факта, че след като къщите на работниците били поправени, а транспортните мрежи – възстановени, индустрията била повече от готова да осигури нужните стоки. В заводите на Фолксваген 91% от оборудването било оцеляло след военните бомбардировки и следвоенните грабежи, така че през 1948 г. заводът можел да произведе една от всеки две създадени в Западна Германия коли. Немските заводи на Форд били почти незасегнати. Благодарение на военновременните инвестиции, през 1945 г. една трета от немското промишлено оборудване било на по-малко от пет години; докато през 1939 г. новите съоръжения съставлявали едва 9%. А индустриите, в които нацистите инвестирали най-много – оптическа и химическа промишленост, машиностроене, автомобилостроене и цветни метали – били тъкмо онези, които поставили основите на икономическия бум от петдесетте години. Към началото на 1947 г. основната пречка пред възстановяването на Германия вече не били разрушенията от войната, а недостигът на суровини и други ресурси, както и – преди всичко – несигурното политическо бъдеще на страната.

Годината 1947 се оказала съдбоносна – оста, около която се завъртяла съдбата на континента. До този момент европейците били погълнати от ремонти и реконструкции или били заети да градят институционалната инфраструктура за дългосрочно възстановяване. През първите осемнайсет месеца след победата на Съюзниците настроението на континента преминало от облекчение пред самата перспектива за мир и ново начало до мрачно примирение и растящо обезверение пред планината от предстоящи задачи. Към началото на 1947 г. вече станало ясно, че най-трудните решения все още не са взети и че те не могат да

бъдат отлагани повече.

Като начало още не бил преодолян фундаменталният проблем с хранителните провизии. Храната не достигала навсякъде, като изключим Швеция и Швейцария. Само натрупаните през пролетта на 1946 г. запаси на UNRRA спасили австрийците от глад през последвалите дванайсет месеца. Калорийната дажба в британската зона на Германия паднала от 1 500 кал/ден за възрастен към средата на 1946 г. до едва 1 050 кал/ден в началото на 1947 г. Италианците, които преживели две последователни години на глад през 1945 – а и 1946 – а, през пролетта на 1947 г. имали най–ниски средни дажби от цялото западноевропейско население. Според направените през 1946 г. проучвания на общественото мнение във Франция „храната“, „хлябът“ и „месото“ изместили всичко друго като основна грижа на хората.

Отчасти проблемът се криел във факта, че западноевропейците вече не могли да се обърнат към традиционно използваните от тях житници на Източна Европа. Защото там също никой нямал достатъчно храна. В Румъния през 1945 г. реколтата била провалена благодарение на зле проведените поземлени реформи и лошото време. От западна Влахия през Молдова до западна Украйна и Поволжието в СССР сушата и оскъдните реколти довели през есента на 1946 г. до бедствен глад, при който хуманитарните работници говорели за едногодишни деца с тегло едва три килограма и цитирали случаи на канибализъм. Техните колеги в Албания описали положението там като ситуация на „ужасяваща нищета“.

После дошла страшната зима на 1947 г., най–тежката от 1880 г. насам. Канали замръзвали, пътищата били непроходими седмици наред, замръзнали участъци парализирали цели железопътни мрежи. Започващото следвоенно възстановяване ударило на камък. Все още недостатъчните въглища не могли да покрият търсенето в страната, пък и така или иначе не могли да бъдат транспортирани. Индустриалната продукция спаднала рязко – едва съвземащият се стоманодобив веднага паднал с 40% спрямо предишната година. Когато снеговете се стопили, много области от Европа били наводнени. Няколко месеца по–късно, през юни 1947 г., континентът навлязъл в едно от най–горещите и сухи лета, регистрирани дотогава. Ясно било, че реколтата ще е недостатъчна, на някои места за трета поредна година: селскостопанските добиви паднали с една трета дори спрямо миналогодишната мизерна продукция. Недостигът на въглища можел да бъде отчасти компенсиран с внос от Америка (34 милиона тона през 1947 г.). Храната също можела да бъде купена от САЩ и британските колонии. Но този внос трябвало да бъде заплатен в твърда валута, обикновено долари.

Две структурни дилеми стоели в основата на европейската криза от 1947 г. Едната се заключавала в практическото изличаване на Германия от икономиката на континента. Преди войната тя била основен пазар за по–голямата част от Централна и Източна Европа, както и за Нидерландия, Белгия и Средиземноморието (до 1939 г. например Германия изкупувала 38% от износа на Гърция и осигурявала около една трета от нейния внос). Германските въглища били основна суровина за френските производители на стомана. Но до изясняването на политическото бъдеще на Германия нейната икономика – при целия си възстановен потенциал – си оставала замразена и на практика блокирала икономическата реконструкция на останалата част от континента.

Вторият проблем засягал не Германия, а Съединените щати, макар двата въпроса да били

свързани. През 1938 г. 44% от внесеното във Великобритания оборудване (като стойност) идвало от САЩ, а 25% – от Германия. През 1947 г. цифрите били съответно 65% и 3%. Аналогично било положението в други европейски страни. Това рязко повишено търсене на американски стоки било парадоксален израз на съживяване на европейската икономическа активност – но купуването на американски суровини или продукти изисквало американски долари. Европейците нямали какво да продадат на останалия свят; но без твърда валута те не могли да получат храна, за да спасят милиони от глад, нито да внесат нужните за развитието на собственото им производство суровини и машини.

Доларовата криза била сериозна. През 1947 г. вносът от САЩ съставлявал половината от общия внос на Великобритания, чийто национален дълг бил скочил четирикратно от 1939 г. Парите изтичали от страната. Франция, най-големият световен вносител на въглища, имала 2 049 милиона долара годишен дефицит на плащанията към САЩ. Повечето от останалите европейски страни дори нямали валути, с които да търгуват. Румънската инфлация била най-висока през август 1947 г. Инфлацията в съседна Унгария (най-тежката регистрирана дотогава и далеч надхвърляща дори тази в Германия от 1923 г.), достигнала 5 квинтилиона (5^{30}) хартиени пенго за долар. Другояче казано, когато през август 1946 г. пенгото било заменено с форинта, доларовата равностойност на всички унгарски банкноти в обращение била едва една хилядна от цента.

В Германия нямало функционираща валута. Черният пазар процъфтявал и цигарите били общоприетото средство за размяна: учителите в бежанските лагери получавали заплата от пет кутии седмично. Цената на картон американски цигари в Берлин варираше между 60 и 165 долара, което давало възможност на войниците от американските окупационни сили да натрупат сериозна печалба, като осребряват и конвертират обратно тютюневата си дажба. През първите четири месеца от окупацията само американските войници от Берлин изпратили у дома си 11 милиона долара повече от полученото като надница. В Брауншвайг за 600 цигари можело да се купи велосипед – нещо също толкова необходимо в Германия, колкото и в Италия, както незабравимо свидетелства филма на Виторио де Сика „Крадци на велосипеди” от 1948 г.

Дълбочината на европейската криза не убягвала на американците. Както ще видим, тя била една от основните причини те да настояват проблемът с Германия да се реши със или без сътрудничеството на СССР. Според добре информирани президентски съветници като Джордж Кенън през пролетта на 1947 г. Европа била на ръба. Недоволството на западноевропейците, които били подведени да очакват бързо възстановяване и завръщане към нормалните икономически условия, както и безнадеждността на немците и другите централноевропейци, задълбочена от непредвидената хуманитарна криза през 1947 г., можели да направят комунизма още по-привлекателен или да предизвикат анархия.

Тази примамливост на комунизма била напълно реална. Въпреки че комунистическите партии на Италия, Франция и Белгия (както и тези на Финландия и Исландия) останали в управляващите коалиции до май 1947 г., чрез прилежащите към тях профсъюзи и масовите демонстрации те успели да мобилизират народния гняв и да натрупат дивиденди от провалите на собствените си правителства. Изборните успехи на местните комунисти, съчетани с аурага на непобедимата Червена армия, правели твърде вероятен и примамлив евентуалния италиански (или френски, или чешки) „път към социализма”. Към 1947 г. 907

000 мъже и жени влезли във Френската комунистическа партия. В Италия цифрата била 2,25 милиона, далеч повече от Полша и дори от Югославия. Даже в Дания и Норвегия един на осем гласоподаватели отначало бил привлечен от обещанията на комунистическата алтернатива. В западните зони на Германия Съюзническите власти се бояли, че носталгията по доброто старо време на нацизма, съчетано с реакцията срещу денацификационните програми, недостига на храна и масовата дребна престъпност все още можели да се обърнат в полза на неонацизма или дори на СССР.

Западноевропейските държави вероятно имали късмет, че през пролетта на 1947 година техните комунистически партии все още следвали приетата през 1944 г. умерена, демократична посока. Във Франция Морис Торез все още призовавал миньорите „да произвеждат”. В Италия британският посланик описвал Толиати като човека, който удържал своите по-„пламенни” социалистически съратници. По свои собствени съображения Сталин все още не насърчавал многобройните си поддръжници в Централна и Източна Европа и не се възползвал от масовото недоволство и обезверение. Но дори и при това положение призракът на гражданската война и революцията продължавал да витае наоколо. В Белгия наблюдателите на Съюзническите сили описвали междуобщностните и политически напрежения като сериозни и категоризирали страната като „нестабилна” заедно с Гърция и Италия.

Във Франция икономическите трудности през зимата на 1947 г. вече водели до масово разочарование от новата следвоенна република. Според проучване на общественото мнение от 1 юли 1947 г. 92% от респондентите смятали, че нещата във Франция се развиват „лошо или по-скоро лошо”. Във Великобритания лейбъристският министър на финансите Хю Далтън пише в дневника си по повод на променливия ентузиазъм от първите следвоенни години: „Няма повече слънчеви и уверени сутрини”. Френският му колега Андре Филип, социалист и министър на националната икономика, казва същото с по-драматичен тон в речта си от април 1947 г.: „Ние сме заплашени, твърди той, от тотална икономическа и финансова катастрофа”.

Чувството за безнадеждност и приближаващо бедствие било повсеместно. „През последните два месеца, съобщава Джанет Фланър от Франция през март 1947 г., Париж и може би цяла Европа са обзети от атмосфера на несъмнено и растящо безпокойство – сякаш французите и всички европейци очакват нещо да се случи; или по-лошо, очакват нищо да не се случи”. Европейският континент, както отбелязва тя няколко месеца по-рано, бавно навлиза в нова ледена епоха. Джордж Кенън би се съгласил с нея. Във вътрешния планов доклад шест месеца по-късно той изказва предположението, че истинският проблем не бил комунизмът, или поне не пряко. Истинският източник на европейското безпокойство били последствията от войната и онова, което Кенън диагностицирал като „дълбоко изтощение на физическите, производствени и духовни сили”. Трудностите пред континента изглеждали огромни, след като преминал първоначалният тласък на следвоенна надежда и възстановяване. Хамилтън Фиш, редактор на влиятелното издание на американската външнополитическа конюнктура „Foreign Affairs”, описва своите впечатления от Европа през юли 1947 г. така:

„Имаше твърде малко от всичко – недостатъчно влакове, трамваи, автобуси и автомобили, за да могат хората да отиват на работа, камо ли на почивка; твърде малко брашно, за да

правят хляб без примеси; и като цяло недостатъчно хляб, за да имат сили за тежък физически труд; твърде малко хартия, за да могат вестниците да отразят повече от частица от световните новини; твърде малко зърно за сеитба и твърде малко торове за неговото подхранване; твърде малко къщи за живеене и твърде малко стъкло за прозорци; твърде малко кожа за обувки, вълна за пуловери, газ за готвене, памук за пелени, захар за конфитюр, мазнина за пържене, мляко за бебетата и сапун за миене. ”

Днес повечето учени вярват, че при все мрачните настроения тъкмо първоначалното следвоенно съвземане и направените през периода 1945 – 1947 г. реформи и планове положили основите на бъдещото благоденствие на Европа. И наистина, поне за западната половина от континента 1947 г. се оказала повратна точка в процеса на възстановяване. Но по онова време това съвсем не било очевидно. Тъкмо напротив. Може би Втората световна война и несигурните години след нея предшествали необратимия упадък на Европа? За Конрад Аденауер и много други обхваналият Европа хаос изглеждал по-страшен дори от онзи през 1918 г. Като имали предвид прецедента на направените след Първата световна война грешки, много европейски и американски наблюдатели действително се страхували от най-лошото. В най-добрия случай – предвиждали те – континентът бил обречен на десетилетия бедност и мизерия. Немските жители на американската зона очаквали да минат поне двайсет години, преди страната им да се възстанови. През октомври 1945 г. Шарл дьо Гол побързал да предупреди френския народ, че трябвало да минат двайсет и пет години „бесен труд”, преди Франция да се съживи.

Само че според песимистите много преди това континентална Европа щяла да потъне отново в блатото на гражданските войни, фашизма и комунизма. Когато държавният секретар на САЩ Джордж Маршал се върнал на 28 април 1947 г. от московска среща на външните министри на Съюзническите сили, разочарован от нежеланието на СССР да сътрудничи за намирането на решение за Германия и разтърсен от видяното от него икономическо и психологическо състояние на Западна Европа, той вече бил уверен в необходимостта от някакви особено драматични и незабавни мерки. А съдейки по примиреното, фаталистично настроение в Париж, Рим, Берлин и други европейски столици, инициативата трябвало да дойде от Вашингтон.

Планираната от Маршал Програма за възстановяване на Европа, обсъдена през следващите няколко седмици с неговите съветници и оповестена на 5 юни 1947 г. в прочутата му реч по случай откриването на учебната година в Харвардския университет, наистина била уникална и драматична. Но не идвала като гръм от ясно небе. Между края на войната и обнародването на Плана Маршал Съединените щати вече били похарчили милиарди долари като заеми и дарения за Европа. Най-облагодетелствани дотук били Великобритания и Франция, които получили съответно по 4,4 и 1,9 милиона долара заеми, но нито една страна не била изключена. Към средата на 1947 г. заемите за Италия надхвърляли 513 милиона долара, за Полша – 215 милиона, за Дания – 272 милиона, Гърция – 161 милиона и т.н., като много други страни също били задължени на САЩ.

Но тези суми служели само за запушване на дупки и решаване на остри кризисни ситуации. Дотук американската помощ не била използвана за реконструкция или дългосрочни инвестиции, а за насъщни стоки, услуги и ремонти. Нещо повече – заемите – особено тези към големите западноевропейски държави – вървели с определени условия.

Непосредствено след капитулацията на Япония президентът Труман необмислено отменил военновременната спогодба „Заем – наем” (Land – Lease) и накарал Мейнард Кейнс да заяви на британския кабинет в меморандум от 14 август 1945 г., че страната е изправена пред „икономически Дюнкерк”^[20]. В хода на следващите месеци Кейнс успява да договори значителен американски заем, за да осигури необходимите на Великобритания за закупуване на стоки долари, само че при поставени от САЩ нереалистично рестриктивни условия. Преди всичко, това е изискването Великобритания да се откаже от империалистическото си покровителство на своите презокеански владения, да изостави контрола върху валутния обмен и да направи лирата стерлинг напълно конвертируема. Това, както предрекли Кейнс и много други, довело до първия от многото сривове на лирата, бързото пресушаване на британските доларови резерви и настъпилата през следващата година още по-сериозна криза.

Условията по договорения през май 1946 г. между САЩ и Франция заем били почти толкова рестриктивни. В допълнение към опрощаването на 2,25 милиарда долара военновременни заеми Франция получила стотици милиони долари като кредит и обещанието за по-нататъшни ниско лихвени заеми. В замяна Париж обещал да изостави протекционистките импортни квоти и да позволи свободен внос на американски и други чуждестранни продукти. Също като британския заем, част от смисъла на тази договореност била да съдейства за търсената от САЩ по-голяма свобода в международната търговия, открит и стабилен валутен обмен и по-тясно международно сътрудничество. На практика обаче парите били похарчени за година и единственият средносрочен резултат било растящото масово недоволство (широко използвано от левицата) спрямо подобна демонстрация на икономически мускули от страна на американците.

И така, към пролетта на 1947 г. двустранните подходи на Вашингтон към икономическите проблеми на Европа били претърпели видим провал. Търговският дефицит между Европа и САЩ през 1947 г. достигнал 4 742 милиона долара – над два пъти повече от числото през 1946 г. Ако това било „хълцавица на растежа”, както предполагат някои по-късни коментатори, то тогава Европа била на път да се задави. Затова британският външен министър Ърнест Бевин откликнал на думите на Маршал, наричайки ги „една от най-великите речи в световната история” – и не грешал.

Предложенията на Маршал рязко скъсвали с дотогавашната практика. Като начало, отвъд определени рамкови условия европейците можели сами да решават дали да приемат американската помощ и как точно да я използват, въпреки че американските съветници и специалисти щели да играят водеща роля в администрирането на фондовете. Второ, помощта щяла да бъде разпределена върху период от няколко години, което от самото начало я превръщало в стратегическа програма за възстановяване и растеж, вместо в хуманитарен фонд.

Трето, ставало въпрос за наистина значителни суми. Когато през 1952 г. Планът Маршал приключил, Съединените щати били похарчили 13 милиарда долара, повече от всички отпуснати дотогава помощи, взети заедно. Великобритания и Франция получили най-много в чисто парично отношение, но сравнителният ефект върху Италия и по-малките получатели вероятно бил още по-силен: в Австрия 14% от приходите на страната през първата пълна година от Програмата за възстановяване на Европа (ПВЕ) от юли 1948 г. до юни 1949 г.

идвали от Плана Маршал. Тези цифри били огромни за времето си: паричното изражение на ПВЕ било около 100 милиарда днешни (към 2004 г.) долара, но като съответен дял от брутният вътрешен продукт на САЩ (около 0,5% за периода 1948 – 1951 г.) един План Маршал в началото на двайсет и първи век би струвал около 201 милиарда долара.

Веднага след речта на Маршал външните министри на Великобритания, Франция и СССР се срещнали в Париж по предложение на Бевин, за да обсъдят своя отговор. На втори юни съветският външен министър Вячеслав Молотов напуснал разговорите и два дни по-късно Великобритания и Франция официално поканили представители на двайсет и две европейски страни (изключвайки само Испания и СССР) да разговарят за предложенията. На 12 юли шестнайсет европейски страни взели участие в тези дискусии. Всички те – Великобритания, Франция, Италия, Белгия, Люксембург, Нидерландия, Дания, Норвегия, Швеция, Швейцария, Гърция, Турция, Ирландия, Исландия, Австрия и Португалия – щели да бъдат облагодетелствани. Ала въпреки първоначалния интерес от Полша, Чехословакия, Унгария, България и Албания нито една бъдеща комунистическа държава не взела участие в Програмата за възстановяване на Европа, нито получила и долар помощ от Плана Маршал.

Заслужава си да помислим какво означавало това. Фактът, че парите трябвало да се ограничат само на Запад (плюс Гърция и Турция като почетни западноевропейци) несъмнено помогнало на Труман да осигури гласуването на ПВЕ в Конгреса на следващата година. Междувременно много неща се били променили и Конгресът лесно можел да бъде убеден, че Планът Маршал представлява икономическа бариера пред съветската експанзия. През юни 1947 г. обаче помощта по линия на новата програма на Маршал била предложена на всички европейски страни без разграничение. Сталин и Молотов естествено се отнасяли подозрително към мотивите на американците – предложените от Маршал условия били напълно несъвместими със затворената съветска икономика. Ала тяхното мнение не се споделяло в много части на Източна Европа, която все още не била *блок*.

Затова Ян Масарик, некомунистическият външен министър на Чехословакия, ентусиазирано приел общата френско – британска покана от 4 юли. Още на следващия ден министър – председателят и лидер на Чешката комунистическа партия Клемент Готвалд бил извикан в Москва и първоначално инструктиран да отиде на Парижката конференция. Ала заповедите били ясни: той трябвало да използва присъствието си в Париж, за да демонстрира „неприемливостта на англо – френския план, да предотврати приемането на единодушни решения и после да напусне конференцията, повеждайки със себе си колкото се може повече делегати”.

Четири дена по-късно Сталин размислил. Готвалд трябвало да отхвърли вече приетата покана за Париж. На среща с делегация на чешкото правителство (в това число и Масарик), Сталин обяснил на чехите, че „ние смятаме това за фундаментален въпрос, от който зависи (чешката) дружба с СССР. Ако отидете в Париж, вие ще покажете желанието си за участие в едно действие, което цели изолацията на Съветския съюз”. На следващия ден чешкото коалиционно правителство надлежно обявило, че няма да изпрати делегация в Париж. „Чехословашкото участие би било интерпретирано като действие срещу дружбата с СССР и останалите ни съюзници. Затова правителството единодушно реши да не взема участие в тази конференция”.

Защо отстъпили чехите? Ефективното комунистическо управление и непосредствената

близост на Червената армия не оставяли друг избор на техните полски и унгарски съседи, освен да приемат „съветите” на СССР. Но съветските войски отдавна били напуснали Чехословакия, а комунистите още нямали монопол върху властта. И все пак Масарик и неговите колеги поддали при първата демонстрация на раздразнение от страна на Москва. Ако некомунистическите чешки партии бяха настояли да приемат помощта по Плана Маршал, те биха повели след себе си подавяващото мнозинство граждани (но съвсем малко от комунистите) и за Сталин би било доста по-трудно да оправдае налагането на волята си. В по-широкия контекст на пост – мюнхенската политика чешкото решение да се предпочете съюзът със СССР било разбираемо; но то определено проправило пътя за успешния комунистически преврат в Прага седем месеца по-късно.

Исключването на Чехословакия от Плана Маршал представлявало икономическа и политическа катастрофа за страната. Същото се отнася и за „избора”, наложен на всяка друга страна в региона и преди всичко навярно за самия Съветски съюз. Решението да остане встрани от Програмата за възстановяване на Европа било една от най-големите стратегически грешки на Сталин. Каквито и собствени сметки да правели, американците нямало как да не включат Източна Европа в ПВЕ, след като веднъж вече отправили предложението си към всички. Това можело да доведе до неизмерими последствия за бъдещето. Вместо това помощта била ограничена до Запада и отбелязала началото на разединението между двете половини на континента.

От самото начало Планът Маршал бил самоограничителен. Неговата цел, формулирана от самия му автор в прочутата харвардска реч, била да „разкъса порочния кръг и да възвърне вярата на европейците в икономическото бъдеще на собствените им страни и на Европа като цяло”. Вместо обикновена парична помощ планът предвиждал осигуряване на безплатни стоки, доставени на европейските страни на базата на годишни заявки, формулирани като част от съставен от всяка облагодетелствана страна четиригодишен план. Продадени на място, тези стоки щели да генерират така наречените „партньорски фондове” в местна валута, които щели да се използват в съответствие с двустранна спогодба между Вашингтон и всяко национално правителство. Някои страни използвали тези фондове, за да внесат още стоки; други – като Италия – ги превели в националния резерв с оглед на бъдещи външнотърговски нужди.

Този необикновен начин на осигуряване на подкрепа имал новаторски импликации. Програмата задължавала европейските правителства да планират и изчисляват бъдещите нужди от инвестиции. Тя изисквала от тях да се договарят и съветват не само със Съединените щати, но и помежду си, тъй като предвидените в програмата търговски и други видове обмен трябвало да спомогнат за възможно най-бърз преход от двустранните към многостранни икономически отношения. Планът задължавал правителствата, корпорациите и профсъюзите заедно да планират по-високи темпове на производство и необходимите за тях условия. Преди всичко този план блокирал всяко завръщане към изкушенията, които оказвали такъв задушаващ ефект върху икономиката между войните: недостатъчно производство, взаимно разрушителен протекционизъм и колапс на търговията.

Макар американските администратори на Плана да не криели своите очаквания, те оставили на европейците да поемат пълната отговорност по определянето на размера на помощта и начина на нейното разпределение. Европейските политици – привикнали към

неприкрито користния подход на САЩ при предишни двустранни преговори за заеми – били доста изненадани. Объркването им било разбираемо. Самите американци не били единодушни за целите на Плана. Идеалистите от традицията на „Новия курс“ – а такива в следвоенните американски администрации имало много – видели възможност да реконструират Европа по образ и подобие на САЩ, наблягайки на модернизацията, инфраструктурните инвестиции, индустриалната продуктивност, икономическия растеж и общите усилия на труда и капитала.

Тези „производствени мисии“, финансирани от Плана Маршал, довели в Съединените щати хиляди мениджъри, инженери и профсъюзни дейци, за да изучат американския бизнес модел. Само от Франция между 1948 – а и 1952 – а година дошли пет хиляди (една четвърт от общия брой). Сто четирийсет и пет „европейски производствени екипи“ пристигнали в САЩ само между март и юли 1951 г. и в повечето случаи се състояли от мъже (рядко жени), които никога дотогава не били излизали извън Европа. Междувременно ентузиазирани привърженици на Новия курс в Организацията за европейско икономическо сътрудничество (ОЕИС), създадена през 1948 г. за разпределяне на фондовете по ПВЕ, възхвалявали пред европейските си колеги достойнствата на свободната търговия, международното сътрудничество и междудържавната интеграция.

Трябва да кажем, че тези американски призови на първо време имали ограничен успех. Повечето европейски политици и плановници още не били готови да обмислят мащабни проекти за международно икономическо сътрудничество. Най-голямото постижение на администраторите на Плана Маршал в това отношение вероятно бил Европейският разплащателен съюз, чието създаване било предложено през декември 1949 г. и осъществено година по-късно. Неговата скромна цел била да направи европейската търговия „мултилатерална“, като учреди нещо като клирингова къща за дебити и кредити в европейски валути. Тази мярка трябвало да предотврати риска всяка европейска страна да се опита да пести толкова необходимите долари чрез ограничения върху вноса от други европейски страни – нещо, което в крайна сметка би навредило на всички.

Използвайки като посредник Банката за международни плащания, европейските държави били насърчавани да договорят кредитни лимити в съответствие с търговските си нужди. Така вместо да черпят от оскъдните си доларови запаси, те можели да уредят задълженията си чрез вътрешноевропейски кредитен трансфер. Важното било не с кого търгуваш, а какъв е общият баланс на кредити и дебити в европейските валути. До своето закриване през 1958 г. Европейският разплащателен съюз тихомълком допринесъл не само за постепенното разширяване на вътрешноевропейската търговия, но и за безпрецедентно равнище на взаимноизгодно сътрудничество – финансирано, дължни сме да отбележим, от значително вливане на американски долари в първоначалния кредитен фонд.

От една по-конвенционална американска гледна точка обаче свободната търговия и съпътстващите я ползи били достатъчни като цел и основание за провеждането на ПВЕ. Пострадали особено силно от търговския и експортен срив през трийсетте години, Съединените щати не пестели усилия да убедят другите във важността на следвоенното възстановяване на либерализираните тарифни режими и конвертируеми валути. Също като ентузиазираната подкрепа на свободния пазар от страна на английските либерали до 1914 г., подобни американски призови за неограниченото движение на стоките не били напълно без

собствен интерес.

И все пак този интерес бил подчертано просветен. В крайна сметка, както отбелязал директорът на ЦРУ Алън Дълес, „планът предполага, че ние искаме да спомогнем за възстановяването на една Европа, която потенциално и действително да се конкурира с нас на световните пазари и тъкмо по тази причина да бъде в състояние да купува значителни количества от нашите продукти”. В няколко случая ставало въпрос и за по-непосредствени ползи: в самите Съединени щати профсъюзната подкрепа за Плана Маршал била осигурена с обещания, че всички американски помощи в натура ще се превозват с американски кораби, натоварени от американски докери, профсъюзни членове на AFL – СЮ. Но това представлявало рядък случай на незабавна и непосредствена изгода. Като цяло Дълес бил прав: Планът Маршал щял да работи за САЩ, като възстанови основния им търговски партньор, вместо да осъжда Европа на имперска зависимост.

И все пак имало и нещо друго. Дори и не всеки по онова време да го забелязвал, Европа била изправена пред избор. Донякъде този избор бил между възстановяването и пълния срив, но по-дълбокият въпрос бил дали Европа и европейците са загубили контрол над съдбата си, дали трийсетте години убийствени вътрешноевропейски конфликти не са предали бъдещето на континента в ръцете на двете периферни суперсили, Съединените щати и Съветския съюз. СССР нямал нищо против да изчака подобна перспектива. Както отбелязва в мемоарите си Джордж Кенън, през 1947 г. тегнещият над Европа страх подготвял континента да падне като зрял плод в ръцете на Сталин. За американските държавници обаче уязвимостта на Европа не била благодатна възможност, а проблем. Според един доклад на ЦРУ от април 1947 г., „най-голямата опасност за сигурността на Съединените щати е перспективата за икономически срив на Западна Европа и последващото издигане на власт на комунистически елементи”.

Специално събрана група на координиращата комисия на държавния, военния и военноморския департаменти формулирала тази теза по-пълно в доклад от 21 април 1947 г.: „Важно е да запазим в приятелски ръце областите, които съдържат или пазят източници на метали, петрол и други природни ресурси; тези, които съдържат стратегически цели или са стратегически разположени и със значителен индустриален потенциал; областите със значителни човешки ресурси и големи по мащаб организирани военни формирования или областите, които по политически или психологически причини позволяват на Съединените щати да упражняват по-голямо влияние върху стабилността, сигурността и мира по света.” Това е по-широкият контекст на Плана Маршал – един мрачен политически и военностратегически пейзаж, в който американските интереси били тясно преплетени с тези на крехкия и болнав европейски субконтинент.

По-добре информираните европейски получатели на тази помощ – преди всичко Бевин и Жорж Бидо, неговият колега във френското външно министерство Ке д’Орсе – прекрасно разбирали това. Ала вътрешноевропейския интерес към самата Програма за възстановяване на Европа и нейните приложения варирали значително от страна на страна. В Белгия, където американската помощ вероятно била най-малко необходима, дългосрочният ефект на Плана Маршал бил по-скоро отрицателен, тъй като позволил на правителството да инвестира големи суми в традиционни промишлени предприятия и политически чувствителни индустрии като въгледобива, без да си дава сметка какво ще му струва това за в бъдеще.

В повечето случаи обаче Планът Маршал бил приложен по предназначение. През първата година на програмата помощта за Италия била разпределена най-вече в полза на неотложно необходимия внос на въглища и зърно, както и за подкрепа на нуждаещи се индустрии като текстилната. След това обаче 90% от партньорските фондове на Италия отивали директно за инвестиции: в машиностроенето, енергетиката, селското стопанство и транспортните мрежи. Всъщност под ръководството на Алчиде де Гаспери и християндемократите италианското икономическо планиране в края на четирийсетте години доста приличало на своя източноевропейски аналог, тъй като потребителските стоки били нарочно дискриминирани, потреблението на храна било сведено до предвоенните си равнища, а ресурсите били насочени за инфраструктурни инвестиции. Това било почти прекалено: американските наблюдатели нервничели и се опитвали безуспешно да насърчат правителството да въведе по-прогресивни данъци, да отпусне строгия си подход, да позволи на резервите да отслабнат и да избегне рецесията. И тук, както и в Западна Германия, администраторите на американския План Маршал предпочитали социалните и икономически политики да клонят по-скоро към центъра, отколкото към традиционните дефлационни политики.

Във Франция отпуснатата помощ служела преди всичко на целите на „плановиците”. Както по-късно признава Пиер Юри, един от съратниците на Моне: „ние използвахме американците, за да наложим на френското правителство онова, което ни се струваше необходимо”, игнорирайки американското желание за либерализация, но реагирайки ентузиазирани на презокеанските призови за инвестиции и модернизация. Доларите на Програмата за възстановяване на Европа – 1,3 милиона през периода 1948 – 1949 г. и още 1,6 милиона през следващите три години – финансирали почти 50% от френските обществени инвестиции по плана „Моне”. Без тях страната не би успяла да се справи. Затова е наистина парадоксално, че тъкмо във Франция Планът Маршал срещнал най-масови критики. Към средата на петдесетте години само един на всеки трима възрастни французи признавал, че е чувал за подобен план; а 64% от тази третина заявявали, че той е бил „във вреда” на страната му!

Сравнително лошият имидж на Плана Маршал във Франция представлявал частичен PR успех на френските комунисти: може би най-големият отбелязан от тях ^[21]. В Австрия местните комунисти – подкрепяни от все още окупираните източните области на страната съветски войски – никога не успели да накърнят популярността на американците и тяхната помощ. Янките слагали храна на масата на хората, а това било най-важното. В Гърция ситуацията била още по-ясна. В контекста на брутална гражданска война Планът Маршал, обхванал Гърция през април 1948 г., спасил страната от пълна безизходица. 649 – те милиона американска помощ по Програмата за възстановяване на Европа издържали бежанците и не допусkali глад и болести; дори само доставката на мулета за мизерстващите фермери спасила от смърт хиляди селски семейства. През 1950 г. Планът Маршал осигурявал половината от брутният вътрешен продукт на страната.

Доколко успешна била Програмата за възстановяване на Европа? Западна Европа несъмнено се възстановила и то точно през периода на действие на Плана Маршал. Към 1949 г. продукцията на френската промишленост и на френското селско стопанство за пръв път

надхвърлила нивото от 1938 г. По същия критерий трайното възстановяване било постигнато през 1948 г. в Нидерландия, през 1949 г. в Австрия и Италия, през 1950 г. в Гърция и Западна Германия. От окупираните по време на войната страни само Белгия, Дания и Норвегия се възстановили по-рано (през 1947 г.) Между 1947 г. и 1951 г. общият брутен вътрешен продукт на Западна Европа нараснал с 30 процента.

В краткосрочен план основният принос на Програмата за това възстановяване безспорно се заключавал в осигуряването на доларови кредити. Те служели като гаранция за търговските дефицити, подпомагали широкомащабния внос на спешно необходими суровини и така извели Западна Европа от настъпилата по средата на 1947 г. криза. Четири пети от консумираната от европейците пшеница през периода 1949-1951 г. идвала от страните в доларовата зона. Без Плана Маршал не е ясно как биха могли да бъдат преодолените на политически приемлива цена кризите с горивата, с хранителните продукти, памука и други недостигащи продукти. Защото макар икономиките на Западна Европа да *могли* да продължат да растат без американска помощ, това можело да бъде постигнато само чрез потискане на вътрешното търсене, намаляване на нововъведените социални услуги и още по-голямо снижаване на жизнения стандарт.

Подобен риск повечето избрани с гласуване правителства не желали да поемат по обясними причини. През 1947 г. коалиционните правителства на Западна Европа нямали полезен ход и го знаели. Лесно е за нас да кажем със задна дата, че Планът Маршал „само“ измъкнал Европа от водовъртежа на подновеното търсене, че новият подход на Вашингтон преодолял „временния“ недостиг на долари. Но през 1947 г. никой не можел да знае, че 4,6 милиардният доларов вакуум е „временен“. И кой по онова време можел да бъде сигурен, че завъртелият крехките европейски демокрации водовъртеж не ги носи към зееща пропаст? Дори ПВЕ да не представлявала нищо повече от спечелено време, ползата пак била изключителна, тъй като на европейците тъкмо време им липсвало. Планът Маршал бил икономическа програма, но избегнатата чрез него криза била политическа.

По-дългосрочната полза от Плана Маршал е по-трудно определяема. Някои наблюдатели били разочаровани от привидния неуспех на американците да убедят европейците да си сътрудничат, интегрирайки плановете си (каквито били първоначалните надежди). И наистина, каквито и навици и институции за съвместна работа да развили с времето европейците, тяхната връзка с американските усилия в тази насока била само индиректна, ако въобще съществувала. Но в светлината на неотдавнашното минало на Европа *всяко* движение в тази посока представлявало прогрес. А поканата на Маршал поне задължавала изпълнените с взаимно подозрение европейски държави да седнат заедно и да координират първо отговорите си, а след това и много други неща. Вестник „Таймс“ не бил твърде далеч от истината, когато във водещата си колонка от 3 януари 1949 г. заявил, че „когато сравним миналогодишните съвместни усилия с напрегнатия икономически национализъм от периода между войните, със сигурност имаме право да допуснем, че Планът Маршал слага началото на една нова и оптимистична епоха в европейската история“.

Истинските предимства били психологически. И наистина почти може да се обобщи, че Планът Маршал дал самочувствие на европейците. Помогнал им да скъсат решително с наследството на шовинизма, депресията и авторитарните решения. Благодарение на него координираното икономическо планиране започнало да изглежда нормално, а не

необичайно. Благодарение на него „изкуството да разориш съседа си” като принцип на търговските и валутни практики от трийсетте години започнало да звучи най-напред непрактично, после ненужно и най-накрая абсурдно.

Нищо от това не би било възможно, ако Планът Маршал беше представен като модел за „американизацията” на Европа. Тъкмо напротив, след войната европейците толкова болезнено съзнавали своята унижителна зависимост от американската помощ и протекция, че всяка по-нечувствителна мярка от онзи край на света би била контрапродуктивна в политическо отношение. Като позволил на европейските правителства да следват продиктуваните от местния опит и от местните компромиси политики и избягвал стандартизирания подход към възстановителните програми, Вашингтон всъщност трябвало да забрави някои от надеждите си относно западноевропейската интеграция – поне на първо време.

Защото Програмата за възстановяване на Европа не била изстреляна във вакуум. Западна Европа успяла да се възползва от американската помощ, защото била регион с отдавна установена частна собственост, пазарна икономика и (като изключим последните години) стабилни политики. Ала точно по тази причина Западна Европа трябвало да вземе своите собствени решения и в крайна сметка щяла да настоява да го направи. По думите на британския дипломат Оливър Франкс, „Смисълът на Плана Маршал бил да даде в ръцете на европейците американски долари, с които те да си купят инструментите за своето възстановяване”. Останалото – конвертируемите валути, добрите трудови взаимоотношения, балансираните бюджети и либерализираната търговия – щяло да зависи от самите европейци.

Очевидното сравнение обаче било не между американските визии и европейските практики, а между 1945 г. и 1918 г. Двата следвоенни периода си приличали в повече аспекти, отколкото днес бихме могли да си представим. През двайсетте години американците вече призовавали европейците да приемат техните производствени техники и трудови взаимоотношения. Много американски наблюдатели от онова време виждали спасението на Европа в икономическата интеграция и дългосрочните инвестиции. А тогавашните европейци също търсели отвъд Атлантика насоки за своето бъдеще и практическа помощ за своето настояще.

И все пак съществувала една основна разлика: след Първата световна война САЩ давали само заеми, а не дарения; при това сумите за тях почти винаги се набирали чрез частния капиталов пазар. Затова те излизали скъпо и най-често били краткосрочни. Когато в началото на Депресията трябвало да се изплатят, това довело до катастрофа. Контрастът в това отношение е впечатляващ: след първоначалното лутане между 1945 г. и 1947 г. американските държавници положили големи усилия да избегнат грешките от предишния следвоенен период. Планът Маршал е важен не само заради всичко заложено в него, но и заради всичко, което било внимателно избегнато.

И все пак съществувал един европейски проблем, който Програмата за възстановяване на Европа не можела нито да разреши, нито да избегне, при все че от него зависело всичко останало. Това бил Германският въпрос. Без възстановяването на Германия френското планиране нямало да доведе до нищо: Франция например трябвало да използва съответните фондове по Плана Маршал, за да построи огромни нови стоманодобивни заводи в

Лотарингия, но без немските въглища те биха били безполезни. Да, идеята да се купят с кредити по ПВЕ била чудесна: но какво би се случило, ако въглища просто няма? През пролетта на 1948 г. немската промишлена продукция все още била едва наполовина на равнището от 1936 г. Британската икономика никога нямало да се възстанови, докато страната харчела безпрецедентни суми (317 милиона само за 1947 г.), за да поддържа безпомощното население на своята окупационна зона в северозападна Германия. Ако немците не купували тяхната продукция, търговските икономики на Белгия, Нидерландия, Люксембург и Дания щели да рухнат.

Логиката на Плана Маршал изисквала вдигането на всички ограничения върху (западно)германското производство и износ, тъй че страната отново да поеме централната си роля в европейската икономика. И действително държавният секретар Маршал от самото начало заявил недвусмислено, че неговият План означава край на френските надежди за репарации от страна на Германия: в крайна сметка целта била страната да се развие и интегрира, а не да се докарва до просешка зависимост. Но за да се избегне трагичното завръщане на събитията от двайсетте години – когато отчаяните усилия да се измъкнат репарации от съсипаната Германия породили (както изглеждало в ретроспекция) френската несигурност, немското недоволство и възхода на Хитлер, – за американците и техните приятели било ясно, че Планът Маршал можел да успее само като част от едно по-широко политическо решение, от което да имат полза и французите, и германците. Това не било тайна за никого – следвоенното уреждане на Германския въпрос било ключът към бъдещето на Европа и това било също толкова ясно в Москва, колкото и в Париж, Лондон и Вашингтон. Съвсем друг бил обаче въпросът под каква именно форма трябвало да се случи това.

IV Невъзможното споразумение

„Който не е живял по онова време, трудно би оценил до каква степен следвоенната европейска политика бе подчинена на страха от евентуалното възраждане на Германия и на стремежа това никога повече да не се случи”.

Сър Майкъл Хауърд

„Не се заблуждавайте – целият Балкански полуостров с изключение на Гърция ще бъде болшевиизиран и аз с нищо не мога да предотвратя това. И за Полша нищо не бих могъл да направя”.

Уинстън Чърчил, януари 1945 г.

„Той ми напомняше за ренесансовите деспоти – принципи никакви, методи всякакви, само дето езикът му не бе дотам цветист: или „да”, или „не”, ала само на „не” – то му можеше да се разчита”.

Клемънт Атли за Сталин

„За период от пет години ние си изградихме внушителен комплекс за малоценност”.

Жан – Пол Сартр (1945 г.)

„Никой на този свят няма да разбере какво изпитват европейците към германците, ако не разговаря с белгийци, французи или руснаци. За тях единственият добър германец е мъртвият.” Автор на тези думи, записани в дневника му през 1945 г., е Сол К. Падоувър – същият психолог към американската армия, с когото се запознахме в глава Трета. Това негово наблюдение трябва да се има предвид при всеки разказ за следвоенното разделение на Европа. Целта на Втората световна война в Европа била да бъде победена Германия и почти всички други съображения били оставени настрана до края на бойните действия.

Основната грижа на Съюзниците по това време била дали всички държави от тяхната коалиция ще продължат да воюват. Американците и британците не преставали да се страхуват, че Сталин може да сключи сепаративен мир с Хитлер, особено след като Съветският съюз си възвърнел завзетите след юни 1941 г. територии. Сталин от своя страна виждал забавеното откриване на Втория (Западен) фронт като заговор на западните съюзници да оставят Русия да се изтощи докрай и така да се възползват от нейните жертви. И двете страни разглеждали предвоенните пактове и отстъпки като свидетелства за ненадеждността на съюзника; не ги свързвало нищо освен общият враг.

Това взаимно недоверие хвърля светлина върху военните договори и споразумения, сключени между трите основни съюзнически сили. През януари 1943 г. в Казабланка се решило, че войната в Европа може да приключи само с безусловната капитулация на Германия. Единайсет месеца по-късно в Техеран „тримата големи” (Сталин, Рузвелт и Чърчил) постигнали принципно съгласие за следвоенно обезоръжаване на Германия, за завръщане към т.нар. „линия Кързън”^[22] между Полша и СССР, за признаване на Титовата

власт в Югославия и на съветски достъп до Балтийско море през бившето източно пруско пристанище Кьонигсберг.

На пръв поглед и трите споразумения облагодетелствали Сталин, но тъй като до този момент Червената армия играела най-важната роля в борбата срещу Хитлер, това звучало логично. Същото се случило през октомври 1944 г., когато Чърчил седнал със Сталин в Москва и подписал прословутата „процентна подялба” – той чисто и просто отстъпвал на съветския диктатор земите, които последният със сигурност щял да завземе. В това споразумение, надраскано набързо от Чърчил и плъзнато по масата към Сталин, който „взе синия си молив и направи една едра отметка”, Великобритания и СССР се съгласили след войната да упражняват контрол върху Югославия и Унгария в съотношение 50:50, Румъния трябвало да бъде 90% под съветски контрол, България – 75%, а Гърция – да е 90% „британска”.

За тази тайна „сделка” си заслужава да се кажат три неща. Първо, процентите за Унгария и Румъния били нищо незначеща математика; основният въпрос били Балканите. Второ, както ще видим, и двете страни като цяло спазили поетите договорености. И трето – колкото и безсърдечно да звучи от гледна точка на засегнатите страни – това не било особено важно. Същото се отнася за преговорите в Ялта от февруари 1945 г. „Ялта” е влязла в речника на централноевропейската политика като синоним на западното предателство – на мига, в който западните съюзници изоставили Полша и другите малки държави между Германия и Русия.

Но Ялта всъщност нямала особено значение. Да, наистина всички съюзници подписали Декларацията за освободена Европа: „за да създадат условията, при които освободените народи ще могат да упражняват тези (демократични) права, и трите правителства заедно ще помогнат на народите на всяка освободена европейска държава или бивш сателит на Тристранния пакт в Европа... ” да формират представително управление, да организират свободни избори и т.н. Следвоенният цинизъм на СССР спрямо тези обещания щял да бъде хвърлен в лицето на Запада от основателно разгневените говорители на потиснатите народи. Ала в Ялта не било подписано нищо, което да не е било предварително договорено на срещата в Техеран и на други военновременни срещи.

Ялтенската конференция не била нищо повече от блестящ пример на недоразумение, при което по-специално Рузвелт станал жертва на собствените си илюзии. Защото към този момент Сталин нямал нужда от разрешението на Запада, за да прави каквото си иска в Източна Европа, както британците поне прекрасно разбирали. Източните територии, предадени на Сталин по силата на тайните нацистко – съветски пактове от 1939 – а и 1940 г. отново били твърдо в съветски ръце. Докато се провеждала срещата в Ялта (4 – 11 февруари 1945 г.) във Варшава властта била вече в ръцете на „Люблинския комитет” на полски комунисти, превозени на запад като съветски багаж, за да управляват следвоенна Полша ^[23].

Всъщност Ялта оставила нерешен истински важния въпрос – управлението на следвоенна Германия – тъкмо защото той бил толкова значим и нерешим. Немало голям шанс западните лидери да успеят да договорят по-добра сделка със Сталин през последните месеци на войната, дори да им хрумнело да опитат. Единствената надежда на поляците и на други била Сталин да бъде милостив към тях в отговор на проявената от Запада добра воля. Само че той

и без друго я имал. Дълго след поражението на Хитлер западните съюзници търсели неговото сътрудничество, а не той – тяхното. Съветският съюз трябвало да остане във войната срещу Германия (а след това, както се предполагало на времето, и срещу Япония); проблемът с Централна Европа можел да почака, докато се подпише мирът. Да не беше така, Рузвелт и Чърчил биха протестирали малко повече през август 1944 г., когато немците избили 200 000 поляци в отчаяното Варшавско въстание, а Червената армия ги гледала от другата страна на Висла.

Западните лидери може и да не споделяли мнението на Сталин за полската тайна Армия Крайова като за „шепа алчни за власт авантюристи и престъпници”, но със сигурност не искали да дразнят основния си военен съюзник само шест седмици след Десанта в Нормандия. За поляците това и до днес си остава предателство спрямо смисъла на целия конфликт: в крайна сметка през септември 1939 г. Великобритания и Франция обявили война на Хитлер заради нападението му срещу Полша. Но за западните съюзници била очевидна необходимостта да оставят на Изток ръцете на Сталин развързани. Смисълът на войната се състоял в поражението на Германия.

Това си останало основен импулс до самия край. През април 1945 г., когато Берлин бил победен във всички отношения освен номинално, Рузвелт все още можел да заяви, че дори по отношение на следвоенните договорености спрямо Германия „ние трябва да проучваме въпроса и да отлагаме крайното решение”. Той имал достатъчно добри основания да заема подобна позиция – търсенето на отговор на Германския въпрос щяло да се окаже изключително трудно, както по-прозорливите наблюдатели вече усещали, а разумът повелявал да се пази възможно най-дълго антигерманският съюз, който свързвал военновременните съратници. В резултат на това обаче параметрите на следвоенна Европа зависели на първо място не от военновременните съглашения и спогодби, а от месторазположението на окупационните армии по времето на германската капитулация. Както обяснил Сталин на Молотов, когато последният изразил съмнение във формулировката на добронамерената „Декларация за освободена Европа”: „Ние ще си решим как ще я изпълняваме. Важното тук е съотношението на силите”.

В Югоизточна Европа войната била завършила в края на 1944 г., като съветските войски имали пълен контрол върху северните Балкани. Към май 1945 г. в Централна и Източна Европа Червената армия била освободила и съответно окупирала Унгария, Полша и по-голямата част от Чехословакия. Съветските войски преминали Прусия и навлезли в Саксония. На Запад, където британците и американците водели на практика отделни войни, съответно в северозападна и югозападна Германия, Айзенхауер определено *можел* да стигне Берлин преди руснаците, но от Вашингтон го предупредили да не прави това. Чърчил би се радвал да види Берлин в западни ръце, но Рузвелт си давал сметка за опасенията на своите генерали от по-нататъшни човешки жертви (една пета от всички загинали по време на Втората световна война американци паднали в Арденската офанзива в Белгия предишната зима) и за интереса на Сталин към германската столица.

Затова и в Германия и Чехословакия (където американската армия първоначално стигнала на 29 километра от Прага и освободила региона на Пилзен в Западна Бохемия, само за да го предаде малко по-късно на Червената армия), разделителната линия между още необособените „Западна” и „Източна” Европа била прокарана малко по-далеч на запад,

отколкото можело да се предположи от развоя на бойните действия. Но само малко: колкото и усилено да напредвали генералите Патън или Монтгомъри, крайният резултат не би бил много по-различен. Междувременно на юг на 2 – ри май 1945 г. югославската Армия на народното освобождение и Осма британска армия се срещнали лице в лице в Триест и прекарвали през най–космополитния централноевропейски град линия, която щяла да се превърне в първата истинска граница на Студената война.

Разбира се, „официалната” Студена война все още предстояла. Ала в някои отношения тя започнала дълго преди май 1945 г. Докато Германия си оставала вражеска, лесно можели да се забравят по-дълбоките разногласия и конфликти между СССР и военновременните му съюзници. Ала те си оставали. Четирите години на предпазливо сътрудничество в смъртна битка срещу общия враг ни най–малко не успели да заличат почти трийсетте години взаимна подозрителност. На практика Студената война в Европа започнала не след Втората световна, а след края на Първата.

Това било кристално ясно в Полша, която водила отчаяна борба с новосъздадения Съветския съюз през 1920 г.; във Великобритания, където Чърчил изградил своята междувоенна репутация върху „червената заплаха” от началото на двайсетте години и темата за антиболшеvizма; във Франция, където антикомунизмът бил най–силният коз на десницата във вътрешната политика от 1921 г. до германското нашествие през май 1940 г.; в Испания, където и Франко, и Сталин имали изгода да преувеличават ролята на комунизма в Гражданската война; и естествено преди всичко в самия Съветски съюз, където Сталиновият монопол върху властта и кървавата му чистка на критиците на Партията почивали върху тезата, че Западът и неговите местни агенти кроят заговор за саботаж на Съветския съюз и за унищожаване на комунистическия експеримент. Годишите между 1941 – а и 1945 – а били само затишие в международната борба между западните демокрации и съветския тоталитаризъм – борба, чиито параметри били замъглени, но далеч не фундаментално променени от надвисналата над двете страни заплаха от надигането на фашизма и нацизма в сърцето на континента.

Тъкмо Германия събрала Запада и Русия през 1941 г., както се случило и преди 1914 г. Но съюзът им бил обречен. От 1918 г. до 1934 г. съветската стратегия в Централна и Източна Европа (разделяне на левицата и насърчаване на саботажа и въоръжения протест) създали представа за „болшеvizма” като нещо фундаментално чуждо и враждебно. Четирите години на несигурни и противоречиви „народнофронтовски” съюзи донякъде спомогнали за разсейването на това впечатление въпреки състоялите се по онова време в самия Съветски съюз процеси и масови убийства. Само че пактът Рибентроп – Молотов от август 1939 г. и съучастието на Сталин в предприетото от Хитлер разпокъсване на общите им съседи през следващата година значително намалили пропагандния ефект на народнофронтовските години. Само героизмът на Червената армия и съветските граждани между 1941 г. и 1945 г. и безпрецедентните престъпления на нацистите успели да изместят тези спомени.

Що се отнася до руснаците, те никога не загубили своето недоверие към Запада – недоверие, чиито корени естествено стигали далеч преди 1917 г., но били обилно напоени от западната военна интервенция по време на гражданската война от 1917 г. до 1921 г., от отсъствието на Съветския съюз от международните организации и решения през последвалите 15 години, от основателното подозрение, че при необходимост повечето

западни лидери биха предпочели фашистите пред комунистите и от усещането, че най-вече Великобритания и Франция не биха имали нищо против да видят СССР и нацистка Германия вкопчени във взаимно унищожителен конфликт. Дори след сключването на военен съюз и ясното установяване на общ интерес от поражението на Германия степента на взаимното недоверие била все така удивителна: показателно е колко малко разузнавателни данни били разменени по време на войната между Изтока и Запада.

Затова и разплитането на военновременния съюз и последвалото разделение на Европа не били въпрос на грешка, на безогледен егоизъм или злонамереност; техните корени били в историята. Преди Втората световна война отношенията на САЩ и Великобритания със СССР винаги били напрегнати. Само че по онова време нито една от тези страни не носела отговорност за големи отрязъци от европейския континент. Освен това те били разделени от (покрай всичко останало) присъствието на Франция и Германия. Но след френското унижение през 1940 г. и немското поражение пет години по-късно всичко се било променило. Подновяването на Студената война в Европа било винаги вероятно, но не и неизбежно. То се дължало на принципната несъвместимост между целите и нуждите на различни заинтересовани страни.

Благодарение на германската агресия Съединените щати за пръв път се оказали сила в Европа. Тяхната удивителна мощ била очевидна дори за запленените от постиженията на Червената армия. Брутният вътрешен продукт на САЩ се бил удвоил в хода на войната и през пролетта на 1945 г. Америка съставлявала половината от производствения капацитет на света, по-голямата част от хранителните излишъци и на практика всички международни финансови резерви. Съединените щати били мобилизирали 12 милиона мъже във война с Германия и нейните съюзници, а по време на японската капитулация американската флота била по-голяма от всички останали флоти по света, взети заедно. Какво можели да направят Съединените щати със своята мощ? След Първата световна война Вашингтон бил избрал да не я упражнява; колко различни можели да бъдат нещата след Втората? Какво искала Америка?

Що се отнасяло до Германия – а 85% от американските действия по време на войната били насочени срещу нея – първоначалните намерения на САЩ били доста драстични. На 26 април 1945 г., две седмици след смъртта на Рузвелт, президентът Труман получил директива от Съвета на началник – шабовете, JCS 1067. Изразявайки възгледите на хора като Хенри Моргентау, американски министър на финансите, тя препоръчвала следното:

„Немците трябва да разберат, че водената от Германия жестока война и фанатичната съпротива на нацистите са разрушили немската икономика и са направили хаоса и страданието неизбежни; че не могат да избегнат отговорността за онова, което сами са си навлекли. Германия няма да бъде окупирана за целите на освобождението, а като победена вражеска нация”. Или както се изразил самият Моргентау, „Изключително важно е всеки в тази държава да осъзнае, че този път Германия е победена страна”.

С други думи идеята била да се избегне една от основните грешки на Версайския договор, както я виждали в ретроспекция политическите стратегии от 1945 г.: той не успял да убеди германците в тежестта на техните грехове и в полагащото им се възмездие. Логиката на този първоначален американски подход към Германския въпрос била демилитаризация, денацификация и деиндустриализация – лишаване на Германия от нейните военни и

икономически ресурси и превъзпитание на нейното население. Тази политика била надлежно приложена, поне в някои отношения: Вермахтът бил официално разпуснат (на 20 – и август 1946 г.); програмите за денацификация били проведени най-вече в американската зона, както видяхме в глава Втора, а на немското производство и производствени мощности били наложени строги ограничения. Сред тях най-драстични били лимитите върху стоманодобива според приетия през март 1946 г. „План за нивото на следвоенната (германска) икономика”.

Само че от самото начало „Стратегията Моргентау” била остро критикувана вътре в самата американска администрация. Каква била ползата да се връща (американската зона на) победената страна към нейното прединдустриално състояние? Повечето от най-добрите селскостопански земи на довоенна Германия били вече под съветски контрол или присъединени към Полша. Междувременно Западна Германия била залята от бежанци, които нямали достъп до земя и храна. Ограниченията върху градското и индустриалното производство можели да поставят Германия на колене, но не можели да я изхранят или построят наново. Това нелеко бреме се падало на победоносните окупатори. Рано или късно те трябвало да прехвърлят тази отговорност на самите немци и тогава *се налагало* да им разрешат да възстановят икономиката си.

Към тези съображения американските критици на първоначалния „твърдолинеен” подход добавили още един аргумент. Немците можели да бъдат принудени да осъзнаят поражението си, но без никакви перспективи за по-добро бъдеще резултатът можел да бъде същият като преди: една унижена и негодуваща нация, податлива на леви или десни демагогии. Както казал бившият президент Хърбърт Хувър на самия Труман през 1946 г., „Можем да имаме или отмъщението, или мира, но не можем да имаме и двете”. Ако в американската политика към Германия вземем все повече се накланяли към „мира”, това се дължало преди всичко на все по-мрачните перспективи на американско – съветските отношения.

За един ограничен кръг посветени във Вашингтон от самото начало било очевидно, че несъвместимостта на съветските и западните интереси ще доведе до конфликт и че ясно разграничените зони на власт могат да се окажат разумно решение на следвоенните проблеми. Това било становището на Джордж Кенън. Защо, пише той на 26 януари 1945 г., „да не можем да сключим честен и ясен компромис със (СССР)? – да разделим Европа открито на сфери на влияние, да не се бъркаме в руската сфера, нито руснаците – в нашата?... А в рамките на оставената ни сфера на действие бихме могли поне... (да се опитаме) да поставим живота след войната върху достойни и здрави основи”.

Шест седмици по-късно една по-песимистична и скрито конфронтационна реакция към съветските действия в Източна Европа била предложена на президента Рузвелт в паметна бележка на американския посланик в Москва Аверел Хариман: „Трябва да намерим начин да спрем хегемонистката политика на СССР, освен ако не сме готови да приемем едно варварско нашествие в Европа през двайсети век с репресии, които стигат все по-далече на Изток... Ако не се заемем с тези въпроси сега, следващият период ще влезе в историята като „съветската ера”.

Въпреки имплицитните си разногласия относно препоръчителната реакция на САЩ, Хариман и Кенън били на едно мнение спрямо действията на Сталин. Други американски лидери обаче били доста по-оптимистично настроени, и то не само през пролетта на 1945 г.

Американският дипломат и получател на гореспоменатото писмо на Кенън Чарлс Боулън вярвал във възможността за следвоенно споразумение, базирано на широко дефинирани принципи на самоопределение и сътрудничество между Великите сили. Признавайки необходимостта да се запази съветското сътрудничество в търсенето на решение в самата Германия, Боулън и някои други като следвоенния Държавен секретар Джеймс Бърнс вярвали в Съюзническата окупация на бившите страни от Тристранния пакт и техните сателити, както и в свободните избори съгласно приетите в Ялта насоки. Едва по-късно – като наблюдавали действията на съветската власт под егидата на Съюзническите контролни комисии особено в Румъния и България – те приели несъвместимостта на тези цели и започнали да споделят предпочитанията на Кенън към *реалполитиката* на отделни сфери на влияние.

Една от причините за първоначалния оптимизъм било широко разпространеното схващане, че Сталин няма интерес да провокира конфронтация и война. Както казал самият Айзенхауер пред президента Труман и Съвета на началник – щабовете през юни 1946 г., „Не вярвам червените да искат война. Какво могат да спечелят сега от един въоръжен конфликт? Те общо взето завоюваха всичко, което могат да асимилират”. В един по-тесен смисъл Айзенхауер бил прав: Сталин нямал намерение да влиза във война със САЩ (макар от това да не следвало логичното заключение, че Съветският съюз имал интерес да си сътрудничи със своя бивш съюзник). А в такъв случай Съединените щати, които имали монопол върху атомните оръжия, не рискували нищо в поддържането на отношения със Съветския съюз и търсенето на взаимноизгодни решения на общите проблеми.

Друг елемент от политиката на САЩ през първите следвоенни години били новите международни институции, за чието създаване американците били спомогнали и чийто успех те искрено желали. Очевидно най-известна измежду тях е ООН, чиято Харта била ратифицирана на 24 октомври 1945 г. и чиято Генерална асамблея заседавала за пръв път през януари 1946 г. Но по-важни за политическите стратегии по онова време били свързаните с „Бретън Уудс” финансови и икономически институции и споразумения.

Преди всичко американците смятали икономическия срив от периода между войните за основен източник на европейската (и световна) криза. Ако валутите не станели конвертируеми и държавите не започнели да намират взаимна изгода от увеличениния търговски обмен, нищо не можело да предотврати завръщането на тежките дни от септември 1931 г., когато се разпаднала следвоенната монетарна система. Водени от Мейнърд Кейнс – движещата сила зад срещата от юли 1944 г. в конференцията център „Бретън Уудс” в Ню Хемпшир, – икономисти и държавници търсели алтернатива на международната финансова система от предвоенния период: нещо не така ригидно и дефлационно като златния стандарт и все пак по-стабилно и взаимноукрепващо от плаващите валутни курсове. Каквато и форма да приемел този нов режим, според Кейнс за неговото прилагане била необходима международна банка с функциите на централна банка за дадена национална икономика. Такава банка можела да поддържа фиксирания валутен курс, като в същото време насърчава и подпомага чуждестранния валутен обмен.

Това в общи линии било договорено в „Бретън Уудс”. Бил създаден (с американски пари) Международен валутен фонд, „за да подпомага разширяването и балансирания растеж на международната търговия” (член Първи). Първият Изпълнителен борд, създаден по модела

на Съвета за сигурност към Обединените нации, включвал представители на САЩ, Великобритания, Франция, Китай и СССР. Направено било предложение за създаването на Международна търговска организация, която възникнала през 1947 г. под името Общо споразумение за търговията и митата (по-късно наречена Световна търговска организация). Нейните членове договорили мита и други концесии за своите договорни партньори, както и правилниците за търговските практики и процедурите за уреждане на спорове и неустойки. Всичко това само по себе си представлявало драматична промяна спрямо досегашния „меркантилен“ подход към търговията и имало за цел да открие нова епоха на открит търговски обмен.

В целите и институциите на „Бретън Уудс“, сред които била и нова „Световна банка“, била заложена безпрецедентна степен на външна намеса в националните практики. Нещо повече – валутите трябвало да станат конвертируеми (като предварително условие за дългогодишна и стабилна международна търговия) въз основа на курса си спрямо американския долар. На практика това се оказало проблем. Великобритания и Франция се възпротивили на конвертируемостта: британците заради своята защитена „стерлингова зона“^[24] и слабостта на следвоенната си икономика, французите заради отдавнашната си obsesия по „силния франк“ и желанието да запазят различни обменни курсове за отделните сектори и продукти – част от неоколберианското наследство от една отминала епоха. Постигането на пълна конвертируемост отнело повече от десетилетие, като франкът и паундът се присъединили към системата от „Бретън Уудс“ съответно през 1958 – а и 1959 – а година (последвани от германската марка през май 1959 г. и от италианската лира през януари 1960 г.).

Тъй че следвоенната система на „Бретън Уудс“ не била създадена отведнъж. Участниците в конференцията предполагали всеобща международна конвертируемост до края на четирийсетте години, но техните сметки не включвали политическите и икономически последици от започването на Студената война (нито пък последиците от Плана Маршал). Другояче казано, високите идеали на онези, които крояли планове и създавали институции, предполагали една стабилна ера на взаимноизгодно международно сътрудничество. Съветският съюз отначало бил неделима част от предложената в „Бретън Уудс“ финансова система – той трябвало да направи третия по големина принос към квотата на Международния валутен фонд. Било може би наивно от страна на американците (и някои британци) да си представят, че тези предложения ще бъдат приемливи за руските, пък и за френските държавници. Във всеки случай те преодолели тази пречка просто като съставили плановете си, без да се консултират с руснаците, с французите или с когото и да било.

И въпреки това те чистосърдечно очаквали взаимната изгода от нарастването на международния търговски обмен и от увеличената финансова стабилност в крайна сметка да надделее над националните традиции и политическото недоверие. А когато Съветският съюз рязко заявил в началото на 1946 г., че няма да вземе участие в институциите от „Бретън Уудс“, финансовото министерство на САЩ изпаднало в искрено недоумение. За да обясни скритата зад хода на Сталин логика, вечерта на 22 – ри февруари 1946 г. Джордж Кенън изпратил от Москва прословутата си Дълга телеграма, първото значимо американско признание за зараждащата се конфронтация.

Този начин на изложение представя създателите на американската външна политика (с изключение на Кенън) като забележително наивни. И те може би наистина били такива – при това не само хора като сенатор Естес Кефоувър или Уолтър Липман, които просто отказали да повярват на разказите за действията на СССР в Източна Европа и не само там. Поне до средата на 1946 г. много американски лидери говорели и действали така, сякаш искрено вярвали в продължението на своето военновременно партньорство със Сталин. Дори Лукрециу Патрашкану, високопоставена фигура в ръководството на Румънската комунистическа партия (и по-късно жертва на монтиран процес в страната си) се изкушил да възкликне по време на преговорите за Парижкия мирен договор през лятото на 1946 г., че „американците са полудели. Те дават на руснаците дори повече, отколкото те са искали и очаквали”^[25].

Но не само наивността била в основата на американската политика. През 1945 г. и доста след това Съединените щати сериозно очаквали да се изтеглят от Европа възможно най-бързо, което обяснявало желанието им да оставят след себе си работещо решение, което да не изисква американско присъствие и управление. Никой днес не помни и разбира този аспект от следвоенното мислене на САЩ, но по онова време той представлявал основно съображение в правените от Америка сметки. Както обяснил Рузвелт в Ялта, Съединените щати не смятали да остават като окупатори в Германия (и оттам в Европа) повече от две години.

Труман бил подложен на силен натиск да осъществи това намерение. Рязкото прекъсване на споразумението „Заем – наем” било част от едно цялостно орязване на икономическите и военни ангажименти към Европа. Между 1945 – а и 1947 – а година американският бюджет за отбрана бил намален с пет шести. В края на войната в Европа САЩ имали 97 готови за бой пехотни дивизии; към средата на 1947 г. те били едва дванайсет, като повечето от тях не били в най-добрата си форма и били заети с административни задачи. Останалите се върнали у дома, където били демобилизирани. Това отговаряло на очакванията на американските гласоподаватели, от които през октомври 1945 г. едва 7 процента поставяли чуждестранните проблеми пред националните задачи. Но пък подлудявало европейските съюзници на Америка, които сериозно започвали да се боят от завръщане на междувоенния изолационизъм. Те били донякъде прави: както знаели британците, в случай на съветско нашествие в Западна Европа след 1945 г. американската стратегия би се състояла в незабавно отстъпление към периферни бази във Великобритания, Испания и Близкия Изток.

Но докато намалявали военните си ангажименти към Европа, американските дипломати получили бърз урок. Същият секретар Бърнс, който отначало вярвал във военновременните спогодби и съветската добронамереност, на 6 септември 1946 г. произнесъл в Щутгарт реч, в която уверявал немските си слушатели: „Докато Германия се нуждае от окупационна сила, армията на Съединените щати ще бъде част от нея”. Това надали представлявало убедителен ангажимент към европейската отбрана, но – вероятно подсказано от писмото на Труман през юни („омръзна ми да бъда бавачка на руснаците”) – то отразявало растящата американска фрустрация от трудното сътрудничество със Съветския съюз.

Германците не били единствените, които имали нужда от уверения: британците били особено разтревожени от видимото желание на САЩ да избягат от европейското бреме. Не

всички във Вашингтон обичали Великобритания. В една реч от 12 април 1946 г. вицепрезидентът Хенри Уолъс напомнил на публиката си, че „като изключим общия език и общата литературна традиция, с империалистическа Англия ни свързва също толкова малко, колкото и с комунистическа Русия”. Уолъс, разбира се, бил прочут с „мекото” си отношение към комунизма, но неговата неприязън към американското обвързване с Великобритания и Европа било широко споделяно сред целия политически спектър. Когато през март 1946 г. Уинстън Чърчил произнесъл във Фултън, Мисури, прословутата си реч за „желязната завеса”, „Уолстрийт джърнъл” коментирал язвително: „Реакцията на страната към фултънската реч на мистър Чърчил трябва да бъде убедително доказателство, че САЩ не искат никакъв съюз и никакво подобие на съюз с която и да било друга нация”.

Най-вече, Чърчил едва ли бил изненадан – било от Уолъс, било от автора на редакционната статия в „Уолстрийт джърнъл”. Още през 1943 г. той усетил до каква степен Рузвелт искал да види Британската империя ликвидирана. Всъщност имало моменти, в които Рузвелт изглеждал поне толкова загрижен за оряването на следвоенна Британия, колкото и за възпирането на Съветска Русия. Ако можем да говорим за кохерентна американска стратегия между 1944 и 1947 г., тя би звучала така: да се споразумеем със Сталин за континентална Европа; да притиснем Великобритания да изостави задморската си империя, да приеме откритата търговия и конвертируемостта на лирата; и да се изтеглим от Европа колкото се може по-скоро. От тези цели била постигната само втората: третата паднала жертва на невъзможността да се постигне първата.

Британската перспектива била доста различна. Една подкомисия на кабинета през 1944 г. изброила четири области от първостепенно значение, които трябвало да се имат предвид в преговорите със Съветския съюз: 1) нефтът в Близкия изток; 2) Средиземноморският басейн; 3) „морските връзки от първостепенно значение”; 4) поддържането и защитата на британската индустриална мощ. Трябва да се отбележи, че нито една от тях не засягала пряко самата Европа – освен втората, която обяснява британската намеса в Гърция. За Източна Европа не се споменавало. Ако британските лидери били предпазливи в общуването си със Сталин, то не било заради плановете му в Централна Европа, а заради предчувствия за бъдещи съветски ходове в Централна Азия и Близкия Изток.

Това имало смисъл в светлината на трайните британски приоритети – в Източна Азия, Индия, Африка и Карибския басейн. Но същите тези имперски илюзии (както не само във Вашингтон ги наричали някои) правели британските стратегии по-реалистични от американските им съюзници, когато ставало въпрос за Европа. От гледна точка на Лондон смисълът на войната бил в победата над Германия; и ако цената за това била Съветска империя в Източна Европа, значи така щели да стоят нещата. Британците продължавали да гледат на европейските въпроси от гледна точка на равновесието на силите: по думите на сър Уилям Странг от Форийн офис, „по-добре Русия да доминира над Източна Европа, отколкото Германия да доминира над Западна”.

Странг пишел през 1943 г. През 1945 г., когато ставала ясна степената на руското господство, британските лидери били по-песимистично настроени от американските си колеги. След дирижирания от руснаците преврат в Букурещ през февруари 1945 г. и последвалия силен съветски натиск както върху Румъния, така и върху България, вече било очевидно колко висока щяла да бъде местната цена на съветската хегемония. Но британците

не хранели особени надежди за подобрение в региона. Както се изразил външният секретар Ърнест Бевин пред американския си колега Бърнс: „В тези страни трябва да бъдем подготвени да заменим една шайка мошеници с друга”.

Всъщност британците не се страхували толкова, че СССР ще контролира Източна Европа – към края на 1944 г. това било свършен факт, – колкото че руснаците ще придърпат към своята орбита и свалената на колене негодуваща Германия, и така ще покорят целия континент. За да бъде предотвратено това, както заключили британските главни военачалници през есента на 1944 г., вероятно щяло да се наложи да се раздели Германия и да се окупира западната част. В този случай, както заявявала поверителна британска докладна от март 1945 г., един от отговорите на германския проблем би бил да се изостави амбицията за все германско решение и вместо това да се интегрира напълно тази западногерманска зона в Западната икономика. Както записал в дневника си на 27 юли 1944 г. генерал Алън Брук, шеф на Имперския генерален щаб, „Германия вече не е доминиращата сила в Европа... А Русия... Тя... задължително ще се превърне в основна заплаха през следващите петнайсет години. Затова да се подпомага Германия, постепенно да се изправи на крака и да се включи в някаква западноевропейска федерация. За жалост това трябва да стане под маската на свещен съюз между Русия, Англия и Америка”.

Това, разбира се, общо взето се случило четири години по-късно. От всички съюзнически сили Великобритания била тази, която в най-голяма степен предугаждала и дори се стремяла към подобно споразумение. Но британците не били в положение да налагат такъв вариант, нито пък сами по себе си да налагат каквото и да било. Към края на войната било очевидно, че Лондон не можел да се мери с Вашингтон и Москва. Великобритания се била изтощила в епическата си борба с Германия и не можела дълго да поддържа дори външните отличителни знаци на велика сила. Между Деня на победата в Европа през 1945 г. и пролетта на 1947 г. британските сили били орязани от максималния си брой 5,5 милиона въоръжени мъже и жени до едва 1,1 милиона. През есента на 1947 г. страната дори била принудена да отмени военноморски маневри, за да спести гориво. По думите на американския посланик Уилям Клейтън, който се отнасял с немалко съчувствие, „британците са безнадеждно вкопчени в надеждата, че по някакъв начин с наша помощ ще успеят да запазят Империята и своето владение над нея”.

При тези обстоятелства не трябва да се учудваме, че англичаните се тревожели не толкова от евентуалното нападение на руснаците – британската политика се основавала на допускането, че съветската агресия може да приеме всяка друга форма *освен* война, – колкото от изтеглянето на САЩ. Едно малцинство в управляващата Лейбъристка партия би било доволно да ги изпроводи, залагайки вместо това на неутрален европейски отбранителен съюз. Но премиерът Клемънт Атли не хранел подобни илюзии и обяснил защо в писмо до лейбъристкия си съпартиец Фенър Брокуей:

„Някои (в Лейбъристката партия) смятаха, че трябва да съсредоточим всичките си усилия, за да изградим Трета сила в Европа. Много хубаво, без съмнение. Но по онова време нямаше нито духовна, нито материална основа за подобно нещо. Онова, което бе останало от Европа, не беше достатъчно силно, за да противостои само на Русия. Трябваше световна сила, защото бяхме изправени именно пред такава... Без възпиращата мощ на американците руснаците като нищо биха опитали да продължат право напред. Не знам дали щяха да го направят, но

просто не можехме да игнорираме тази възможност”.

Но дали можели да разчитат на американците? Британските дипломати не били забравили Закона за неутралитет от 1937 г. И, естествено, те прекрасно разбирали американските колебания по отношение на отвъдморските ангажименти, които не се отличавали особено от собствената им позиция преди време. От средата на осемнайсети век до изпращането на британски експедиционни сили във Франция през 1914 г. англичаните предпочитали друг да се бие от тяхно име, не поддържали професионална армия, избягвали продължителните континентални схватки и не държали постоянен контингент на европейска почва. В миналото една морска сила, която искала да води европейска война с чужди войници, можела да разчита на испанците, холандците, швейцарците, шведите, прусаците и разбира се руснаците да ѝ бъдат съюзници. Но времената се били променили.

Оттук и британското решение от януари 1947 г. за приемане на собствена програма за атомно въоръжаване. Значението на този избор обаче се криело в бъдещето. При обстоятелствата от първите следвоенни години най-големият шанс на Великобритания бил да насърчи продължителния американски ангажимент в Европа (което означавало публично да подкрепи американското доверие в договореното споразумение), като в същото време си сътрудничи с руснаците, доколкото това било все още реалистично. Докато страхът от немския реваншизъм надделявал над всичко останало, тази политика можела да бъде удържана.

Към началото на 1947 г. обаче тя очевидно се сривала. Не било сигурно дали СССР представлявал реална и настояща заплаха (чак до декември 1947 г. дори Бевин смятал, че Русия не е толкова опасна, колкото една бъдеща надигаща се Германия). Затова пък било болезнено ясно, че нестабилното положение в Германия, където икономиката на страната била заложник на нерешените политически дебати, а британците плащали огромни сметки в своята окупационна зона, не можело да продължи дълго. Германската икономика трябвало да се съживи със или без съветско съгласие. Затова тъкмо британците – които водили две дълги войни с Германия от началото до края и били съсипани от трудно извоюваните си победи – били тези, които най-много желали да затворят тази страница, да установят някакъв *modus vivendi* в континенталните дела и да продължат нататък.

В по-добри времена те биха се оттеглили на своите острови, също както подозирали, че американците искат да се оттеглят на своя континент, и да оставят сигурността на Западна Европа на традиционните ѝ опекуни, французите. Чак до 1938 г. това била основата на британските стратегически сметки: те разчитали, че като най-голяма военна сила на континента Франция ще бъде противотежест не само на германските амбиции, но дори и на бъдещите съветски заплахи на Изток. Този образ на Франция като – основната – европейска суперсила се пропукал в Мюнхен, но извън кабинетите на източноевропейските управници още не бил разрушен. Сеизмичният шок, който пробягнал през Европа в май и юни 1940 г., когато великата френска армия се сгромолясала и разпаднала пред панцеровата атака през река Маас и Пикардия, бил още по-голям, защото бил неочакван.

За шест травматични седмици основните отправни точки на европейските междудържавни отношения се променили завинаги. Франция спряла да бъде не само Велика сила, но и каквато и да била сила; и въпреки усилията на дьо Гол от последващите десетилетия никога повече не станала такава. Защото разтърсващото поражение от юни 1940

г. било последвано от четири години унизителна, недостойна, слугинска окупация. Ако Германия била злодейт Бил Сайкс, то режимът Виши на маршал Петен играел ролята на Юрая Хийп. Каквото и да говорели пред публика, френските управници и политически стратегии не можели да не знаят какво се било случило със страната им. Както пишело в един вътрешнополитически доклад седмица след освобождението на Париж през 1944 г.: „Ако Франция бъде подложена на трето нападение през следващото поколение, опасяваме се, че тя... ще отстъпи завинаги”.

Това било при закрити врата. Навън следвоенните френски държавници и политици настоявали на претенциите на страната си за признание като член на победоносната Съюзническа коалиция, като световна сила, заслужила да бъде третирана като равна. Тази илюзия можела донякъде да бъде поддържана, защото останалите имали изгода да се преструват, че това е така. СССР искал тактически съюзник на Запад, който споделял неговите подозрения към „англоамериканците”; британците искали една съживена Франция да поеме тяхното място в европейските съвещания и да освободи страната им от континентални задължения; дори американците смятали, че би имало някаква (макар и неголяма) полза да дадат на Париж място на високата маса. И така французите получили постоянно представителство в новия Съвет за сигурност на ООН. Предложена им била роля в съвместните военни администрации на Виена и Берлин и (по британско настояване) свой окупационен район, изрязан от американската зона в Югозападна Германия, до френската граница и далеч на запад от съветската фронтова линия.

Взети заедно обаче, тези насърчения допълнително унижавали без друго опозорената нация. И французите отначало реагирали с предсказуема нервност. В Съюзническата контролна комисия в Германия те последователно блокирали или поставяли вето върху прилагането на решенията, взети на Потсдамската конференция на Големите три, с обяснението, че Франция не участвала в тях. Временното френско управление първоначално отказвало да сътрудничи на UNRRA и на Съюзническите военни власти по отношение на бежанците, заявявайки, че *френските* бежанци и изселени граждани трябвало да бъдат идентифицирани и администрирани като част от независима и изключително *френска* операция.

Преди всичко френските следвоенни управления усещали много силно, че са изключени от най-високите форуми на Съюзническите договаряния. Те смятали, че на британците и американците поотделно не можело да се има доверие (спомняйки си американското изтегляне от Европа след 1920 г. и унищожената от британците френска флота при Мерс – ел – Кебир през юли 1940 г.). Но още по-малко можели да им се доверят заедно – чувство, което дълго Гол изпитвал особено остро, измъчван от спомена за унизителния си военновременен статут като гост в Лондон и ниското си положение в очите на Рузвелт. Французите започнали да вярват, че във Вашингтон и Лондон се взимат решения, които пряко ги засягали, но те не можели да им повлияят.

Също като Великобритания Франция била империя, поне на хартия. Но в хода на окупацията Париж се отчуждил от колониалните си владения. Във всеки случай, и въпреки солидните притежания на страната в Африка и Югоизточна Азия, Франция открай време била преди всичко континентална сила. Съветските ходове в Азия или назряващата криза в Близкия Изток били въпроси, които вече касаели французите само индиректно (за разлика от

британците). Тъкмо защото Франция била смалена, Европа заемала по-голяма част от полезрението ѝ. С френското влияние в Източна Европа – арената, на която френската дипломация между войните била най-активна – било свършено. През октомври 1938 г. шокираният Едвард Бенеш направил прочутото заключение, че неговата „голяма грешка пред Историята... ще да е верността ми към Франция”. Неговото разочарование се споделяло из целия регион.

Сега вниманието на Франция било фокусирано, да не кажем фиксирано, върху Германия. Това не било неоснователно: между 1814 г. и 1940 г. френската територия била нападана и окупирана от немците пет пъти, три от които още имали живи свидетели. Страната платила неизчислима цена в материални и териториални загуби, както и като човешки живот и страдание. Провалът след 1918 г. на намеренията за създаване на система от контрол и съюзи, която да удържа възстановяващата се и жадуваща отмъщение Германия, тегнел над Ке д'Орсе, седалището на френското външно министерство. Първият приоритет на страната след поражението на Хитлер бил да се погрижи тази грешка да не бъде повторена.

Така първоначалната позиция на Франция по германския проблем била много ясна и стъпвала директно върху уроците от 1918 – 1924 г.: дотолкова, че за външен поглед тя приличала на опит да се повтори сценарият от годините след Първата световна война, само че този път с друга армия. Френските политически стратегии се стремели към пълното разоръжаване и икономическо унищожение на Германия: да се забранят оръжията и свързаните с тях производства, да се наложат репарации (включително задължителна трудова повинност във Франция за немски работници), селскостопанската продукция, дървесината, въглищата и машините да бъдат реквизириани и иззети. Миннодобивните области на Рур, Саарланд и части от Райнланд да бъдат отделени от германската държава, а техните ресурси и производство да бъдат предоставени на Париж.

Ако би била приложена, подобна програма със сигурност би разрушила Германия за много години напред: това била полупризнатата цел (и привлекателна политическа платформа във Франция). Но освен това тя би поставила огромните природни суровини на Германия в служба на плановете за възстановяване на западната ѝ съседка. Всъщност Планът „Моне” предполагал достъпността особено на доставките от немски въглища, без които френската стоманодобивна индустрия била безпомощна. Дори през 1938 г. Франция била най-големият вносител на въглища в света, като купувала от чужбина около 40% от нужните си количества въглища и кокс. Към 1944 г. френският вътрешен добив на въглища паднал до по-малко от половината на нивото през 1938 г. Страната станала още по-зависима от вноса. Но през 1946 г., когато вътрешният въгледобив се върнал на нивата от 1938 г., френският внос на въглища – възлизащ на 10 милиона тона – все още отчаяно не успявал да покрие нужните количества. Без германските въглища и кокс следвоенното възстановяване на Франция би било мъртвородено.

Френските сметки обаче били криви в няколко момента. На първо място те подлежали на същите възражения, които Кейнс повдигнал четвърт век по-рано. Защо да се унищожават немските ресурси, след като те били жизненоважни за възстановяването на самата Франция. Пък и просто нямало как да бъдат принудени германците да работят за Париж, докато самите те са принудени да живеят мизерно в страната си без особени надежди за подобрене. Рискът да се провокира националистическа реакция в Германия срещу

следвоенната чужда окупация изглеждал поне толкова сериозен през четирийсетте, колкото и двайсет години по-рано.

Но най-сериозното възражение срещу френските планове за следвоенна Германия се състояло в това, че те не отчитали интересите и плановете на западните съюзници. Доста неблагоприятно недоглеждане по време, когато Франция била напълно зависима от същите тези съюзници не само за сигурността си, но и за самото си оцеляване. По второстепенните въпроси – като митническия и валутен съюз със Саарланд, за който французите постигнали своето през 1947 г. – западните съюзници можели да отстъпят пред френските желания. По централния въпрос за бъдещето на Германия обаче Париж нямал никакво средство да принуди „англоамериканците“ да изпълнят исканията му.

Отношенията на Франция със Съветския съюз били малко по-различни. Франция и Русия влизали и излизали от различни общи съюзи през последния половин век и Русия все още имала специално място във френското обществено внимание. Проучванията на общественото мнение в следвоенна Франция постоянно показвали значителни запаси от симпатия за Съветския съюз ^[26]. Така след немското поражение френските дипломати можели да се надяват, че едно естествено сходство на интересите – споделяният страх от Германия и подозрителността към „англоамериканците“ – може да се превърне в трайна съветска подкрепа за френските дипломатически цели. Също като Чърчил, д-р Гол мислел и говорел за СССР като за „Русия“ и разсъждавал в грандиозни исторически аналогии. На път за Москва през декември 1944 г., за да постигне доста безсмисления Френско – руски договор срещу всяко възобновяване на германска агресия, френският лидер отбелязал пред антуража си, че подхождал към Сталин така, както Франсоа I към Сюлейман Великолепни четири века по-рано: с тази разлика, че „във Франция от шестнайсети век нямало мюсюлманска партия“.

Сталин обаче не споделял френските илюзии. Той нямал интерес да служи като противотежест, за да помага на французите да се справят с външнополитическата тежест на Лондон и Вашингтон, макар това да станало ясно чак през април 1947 г., на московската среща на съюзническите външни министри. Тогава Молотов отказал да подкрепи предложенията на Жорж Бидо за отцепване на Райнланд и чуждестранен контрол над Рурската индустриална област. И все пак французите продължавали да мечтаят за алтернативни начини да си осигурят невъзможно независима политика. Били започнати неуспешни преговори с Чехословакия и Полша, които трябвало да доставят въглища и пазари за френската стоманодобивна и селскостопанска продукция. А френското министерство на войната можало – конфиденциално – да предложи през 1947 г. Франция да приеме статут на международен неутралитет, като сключи превантивни съглашения и съюзи със САЩ и СССР, заставайки срещу онази от двете страни, която предприеме агресия срещу нея.

Ако през 1947 г. Париж най-сетне изоставил тези фантазии и приел позицията на западните си партньори, за това имало три причини. На първо място френските стратегии за Германия се били провалили: тя нямало да бъде „демантирана“ и нямало да плаща репарации. Франция не била в позиция сама да наложи решение на Германския въпрос, а никой друг не искал онова, което тя предлагала. Втората причина за отстъплението на французите от първоначалните им позиции била отчаяната икономическа ситуация от

средата на 1947 г. Също като останалата част на Европа, Франция (както видяхме) спешно се нуждаела не само от американска помощ, но и от възстановяването на Германия. Първото индиректно, но еднозначно зависело от френското съгласие за второто.

Но трето – и най-важно – френските политици и френските национални нагласи се променили радикално през втората половина на 1947 г. Отказът на СССР да приеме помощта по Плана Маршал и създаването на Коминформа (което ще обсъдим в следващата глава) превърнали Френската комунистическа партия от неудобен коалиционен партньор на правителството в несдържан критик на всички френски политики в страната и чужбина. Дотолкова, че през последните месеци на 1947 г. и през по-голямата част на 1948 г. мнозина смятали, че Франция върви към гражданска война. В същото време в Париж имало нещо като предвоенна паника, която смесвала продължаващите страхове от немски реваншизъм с новите слухове за скорошна съветска инвазия.

При тези обстоятелства – и срязани безцеремонно от Молотов – французите неохотно се обърнали на запад. Когато през април 1947 г. държавният секретар на САЩ Джордж Маршал го попитал дали Америка „може да разчита на Франция”, външният министър Бидо отвърнал „да” – стига да има достатъчно време и стига страната му да избегнела гражданската война. Както може да се предположи, Маршал не бил особено впечатлен – както и единайсет месеца по-късно, когато описал Бидо като „тресящ се от нерви”. Маршал намирал френската обесия по темата за немската заплаха „старомодна и нереалистична”^[27].

Тази оценка била несъмнено вярна, но тя показвала липса на съчувствие към неотдавнашното минало на Франция. Така че когато през 1948 г. френският парламент приел англоамериканските планове за Германия (макар и с красноречиво малката разлика от 297 срещу 289 гласа), това съвсем не било незначително постижение. Французите нямали друг избор и го знаели. Ако искали икономическо възстановяване и някаква степен на британска и американска защита срещу евентуален германски реваншизъм или съветско нашествие, те трябвало да се съгласят: особено сега, когато Франция била въввлечена в скъпоструваща колониална война в Индокитай и спешно се нуждаела от подкрепата на САЩ.

Американците и британците можели да гарантират на Франция сигурност срещу възраждането на немската военна заплаха, а политиката на Вашингтон предлагала обещания за икономическо възстановяване на Германия. И двете обаче не решавали старата френска дилема – как да се осигури привилегирован достъп на Париж до суровините и ресурсите на победената страна. Ако тези цели не можели да бъдат постигнати чрез сила или анексиране, трябвало да се намери алтернативен подход. Оформилото се в хода на следващите месеци решение се криело в „европеизацията” на германския проблем. Както казал през януари 1948 г. отново Бидо, „в икономически, но и в политически план ние трябва... да предложим на съюзниците и на самите немци интегрирането на страната им в Европа... това е... единственото средство да дадем живот и плътност на една политически децентрализирана, но икономически просперираща Германия”.

С други думи – щом не може да се разруши, тогава да се вгради в европейска икономическа рамка: неспособна да нанесе военна вреда, но способна да донесе огромна икономическа полза. Ако идеята не била хрумнала на френските лидери преди 1948 г., то било не защото им липсвало въображение, а защото подобен подход недвусмислено се

възприемал като „pis aller”, резервен изход. „Европейското” решение на германския проблем на страната можело да бъде прието едва след изоставянето на истински „френското” решение: на парижките лидери им трябвали три години, за да се примирят с това. За това време Франция успяла де факто да преглътне края на триста години история. При тези обстоятелства постижението не било никак малко.

Положението на СССР през 1945 г. било диаметрално противоположно на френската ситуация. След две десетилетия ефективна изолация от европейските дела Русия отново излизала на преден план. Издръжливостта на нейното население, успехите на Червената армия и – дължни сме да отбележим – способността на нацистите да настройват срещу себе си дори най-антисъветски ориентираните нации – донесли на Сталин авторитет и влияние както в правителствените съвети, така и на улицата.

Новооткритият чар на болшевиките се основавал на съблазънта на силата. А Съветският съюз бил наистина много силен: въпреки огромните загуби през първите шест месеца от германската инвазия (когато Червената армия изгубила 4 милиона души, 8 000 самолета и 17 000 танка) съветските войски успели да се окопитят дотолкова, че през 1945 г. съставлявали най-голямата военна сила, която Европа някога била виждала. Само в Унгария и Румъния през 1946 г. Москва поддържала военно присъствие от 1 600 000 души. Сталин упражнявал пряк или (в случая на Югославия) непряк контрол върху огромна част от Източна и Централна Европа. Бързото напредване на британците под командването на Монтгомъри едва успяло да спре войските му да не продължат през Северна Германия чак до датската граница.

Както западните генерали добре знаели, абсолютно нищо не можело да попречи на Червената армия да достигне Атлантика, ако Сталин го разпоредял. Наистина американците и британците имали видимо предимство в областта на стратегическите бомбардировки. А Вашингтон разполагал и с атомно оръжие, както Сталин знаел още преди Труман да му го каже през юли 1945 г. в Потсдам. Несъмнено Йосиф Висарионович искал да има съветска атомна бомба – това била една от причините да настоява СССР да контролира онези части от Източна Германия и особено Чехословакия, където имало залежи на уран. Само след няколко години 200 000 източноевропейци щели да работят в тези мини като част от съветската атомна програма ^[28].

Но макар да тревожела съветските лидери и да правела Сталин още по-подозрителен към американските мотиви и планове, атомната бомба не променила особено съветските военни намерения. Те следвали пряко от политическите цели на Сталин, които на свой ред се базирали на старите руски и съветски приоритети. Първата цел била териториална: Сталин искал да си върне земите, които болшевиките били изгубили при Брест – Литовския мирен договор от 1918 г., както и в хода на войната срещу Полша две години по-късно. Тази цел била отчасти постигната чрез тайните клаузи на двата пакта с Хитлер от 1939 и 1940 г. Останалото Сталин дължал на решението на Хитлер да нападне Съветския съюз през юни 1941 г., позволявайки на Червената армия на свой ред да окупира спорните територии по пътя си към Берлин. По този начин съветската окупация и анексирането на Бесарабия (от Румъния), Буковина (също от Румъния), Закарпатска Рутения (от Чехословакия), Западна Украйна (от Полша), Източна Финландия, трите независими балтийски републики и

Кьонигсберг/Калининград в Източна Прусия можели да бъдат представени като дарове на победата, вместо като нездрави сделки с фашисткия враг.

За Съветския съюз това териториално окрупняване имало двоен смисъл. От една страна, Москва вече нямало да бъде европейският парий. Този въпрос не бил маловажен за Сталин, който ставал водач на огромен евразийски блок и можел да демонстрира новата си сила, настоявайки на система от вета в новосформирания Съвет за сигурност към Обединените нации. Ала земята му носела не само престиж, но и също така преди всичко сигурност. От съветска гледна точка един укрепителен насип на запад представлявал основна предохранителна мярка: широка ивица земя, която по-специално немците трябвало да изминат, ако искали да нападнат Русия. По време на преговорите в Ялта и Потсдам Сталин изрично настоявал териториите между Германия и СССР да бъдат или изцяло включени в състава на СССР, или управлявани от приятелски настроени режими, „без никакви фашистки и реакционни елементи”.

Тълкуванията на последния израз щели да се окажат меко казано спорни. Но през 1945 г. американците и британците не били склонни да спорят със Сталин по този въпрос. Те усещали, че руснаците са си извоювали привилегията да се грижат за своята сигурност както намерят за добре; също както първоначално се съгласили, че Москва е в правото си да изтръгне репарации, плячка, трудова повинност и суровини от бившите страни от Оста (Германия, Австрия, Унгария, Румъния, България и Финландия). Обръщайки се назад, можем бъдем изкушени да видим в териториалните анекси и икономическия грабеж първите стъпки на болшевизацията на източната половина на Европа – както се и оказало. Но навремето това не било очевидно за всички: западните наблюдатели откривали дори нещо познато и успокоително традиционно в първоначалната следвоенна позиция на Москва ^[29]. Пък и имало прецедент.

Като цяло е невъзможно да разберем комунистическия режим в Русия, без да приемем сериозно неговите идеологически твърдения и амбиции. Ала има моменти – и годините 1945 – 1947 са един от тях, – когато дори слабо запознатите с болшевишката доктрина можели да проумеят съветската *външна* политика, просто като я сравнят с политиката на царете. Все пак самият Петър Велики въвел стратегията, според която Русия щяла да доминира чрез „протекция” над своите съседи. Екатерина Велика разширила империята на юг и югозапад. И най-вече: цар Александър I бил онзи, който заложил схемата на руското имперско присъствие в Европа.

По време на Виенския конгрес през 1815 г., където – както и през 1945 г. – победните и изпълнени с взаимна подозрителност съюзнически сили се срещнали, за да възстановят равновесието на континента след поражението над един тиранин, целите на цар Александър били повече от явни. Желанията на малките нации трябвало да бъдат подчинени на Великите сили. Тъй като британските интереси били преди всичко в колониите, а никоя друга континентална сила не можела да се мери с Русия, царят трябвало да служи като арбитър на следвоенното разпределение на Европа. Местните протести трябвало да бъдат третираны като заплаха за системата като цяло и потушавани с необходимата енергия. Руската сигурност щяла да се определя от териториите под царски контрол – никога вече западна армия не трябвало да достига безпрепятствено до Москва – и от степента, до която техните

жители били принудени да се адаптират към новата система.

В това описание няма нищо, което да не се отнася и за логиката на СССР през 1945 г. И наистина, Александър I и неговите министри не биха намерили никакви недостатъци в политическия меморандум от ноември 1944 г. на Иван Майски, заместник – народен комисар по външните работи: „За нас би било най-изгодно след войната в Европа да съществува само една голяма континентална сила – СССР, и само една голяма морска сила – Великобритания”. Разбира се, след промеждутък от 130 години няма как всичко да е все същото: през 1945 г. Сталин се интересувал повече от Централна Азия и Близкия Изток в сравнение с Александър I (макар преките наследници на царя да били много активни и в тези региони). И обратно, съветските стратегии не споделяли напълно царистката obsesия по Константинопол, Босфора, Дарданелите и южните Балкани. Но приликите далеч надвишавали разликите. Те вероятно стоят зад плановите на Сазонов (външен министър на Русия при избухването на войната през 1914 г.), който вече виждал бъдещето на Източна Европа като конгломерат от малки и слаби държави – независими на думи, но на практика клиенти на Велика Русия.

Към тези неувяхващи принципи на руската царистка политика в Европа Сталин добавил свои собствени характерни съображения. Той наистина очаквал близкия икономически колапс на Запада – аргументирайки се както със ситуацията между войните, така и с марксистката догма – и преувеличавал „неизбежния” конфликт между Великобритания и САЩ като имперски конкуренти в един свиващ се световен пазар. Оттам той си правел изводи не само за приближаващите бурни времена – и за необходимостта Съветският съюз да извлече полза то тях, – но и за реалния шанс за „разединение” на западните съюзници: най-вече по въпроса за Близкия Изток, но и по проблема с Германия. Това била една от причините да не бърза да търси решение там: Сталин вярвал, че времето е на негова страна.

Но това не го накарало да се чувства по-сигурен. Тъкмо напротив, всички аспекти на съветската външна политика се характеризирали със свръхчувствителност и подозрителност: „кремълският невротичен възглед по световните въпроси”, както го описва Кенън през 1946 г. Това обяснява и прочутата реч в Большой театър от 9 февруари 1946 г., когато Сталин обявил завръщането на Съветския съюз към предвоенния курс на индустриализация и военна готовност, както и неизбежността на конфликта между капитализма и комунизма, с което изразил гласно вече очевидното намерение на СССР да си сътрудничи със Запада, само когато му било изгодно.

В това нямало нищо ново: Сталин се завръщал към „твърдата” линия, приета от болшевиките преди 1921 г. и отново между 1927 г. и зараждането на Народните фронтове. Болшевишкият режим открай време бил несигурен (все пак той бил роден от преврата на едно малцинство при неблагоприятни обстоятелства и в силно враждебна среда), а Сталин като всички тирани имал нужда от врагове и заплахи, били те вътрешни или външни. При това той знаел по-добре от всеки друг, че Втората световна война била спечелена на косъм: ако немците били нападнали месец по-рано (какъвто бил първоначалният план на Хитлер), Съветският съюз като нищо можел да се срине. Като Съединените щати след Пърл Харбър, но с повече основания, съветските лидери изпитвали почти параноичен страх от „внезапни нападения” и предизвикателства към новия им статут. А руснаците (дори повече от

французите) от десетилетия наред смятали за основна заплаха Германия

Какво тогава искал Сталин? Несъмнено можем да кажем, че той предвиждал приближаващото охлаждане на отношенията със Запада и смятал да се възползва максимално от своите предимства и западните слабости. Дали обаче е имал някаква по-нататъшна ясна стратегия съвсем не е сигурно. Както заключава Норман Наймарк, изследовател на съветската окупация на следвоенна Източна Германия, „действията на руснаците се ръководели от конкретните събития в зоната, а не от никакви предварителни планове или идеологически императиви”. Това е съпоставимо със сведенията ни за общия подход на Сталин и може да се приложи не само към Източна Германия.

Москва определено не планирала Трета световна война в близко време. Между юни 1945 г. и края на 1947 г. Червената армия била намалена от 11 365 000 на 2 874 000 души – пропорционално на свиването на американските и британските сили (макар все още навън да оставал далеч по-многоброен контингент, включващ много добре въоръжени, моторизирани дивизии). Разбира се, съветските намерения по никакъв начин не били очевидни за западните съвременници и дори онези, които виждали в Сталин предпазлив прагматик, не били съвсем сигурни. И все пак Молотов определено казва истината, когато пише в мемоарите си, че Съветският съюз предпочитал да се възползва от благоприятните ситуации, без обаче да поема риска да ги предизвиква: „Нашата идеология е да започваме офанзива, когато това е възможно, а в противен случай да изчакваме”.

Самият Сталин бил прочут с нежеланието си да поема рискове и за това оттогава насам някои коментатори съжаляват, че Западът не е приложил по-рано и по-пълно политиката на „ограничаване”. Само че през онези години никой не искал нова война и макар Сталин да можел да бъде разубеден да се опитва да дестабилизира Париж или Рим (тъй като нямал армии там), съветското присъствие на изток не подлежало на обсъждане, както признавали всички. В съюзническите контролни комисии в България или Румъния руснаците не се и престрували, че обръщат внимание на британските или американските мнения, още по-малко на местното население. Само в Чехословакия имало някаква степен на амбивалентност, тъй като Червената армия отдавна се била изтеглила от страната.

От своя гледна точка Сталин действал коректно – поне според представите на Москва. Той и неговите колеги приемали, че западните съюзници са наясно с плановете на СССР да окупира и контролира „своята” половина от Европа. И били склонни да смятат западните протести срещу действията им там за формално и маловажно демократично дърдорене. Когато им се струвало, че Западът приема своята реторика твърде сериозно и настоява за свобода и автономия в Източна Европа, съветските лидери реагирали с искрено възмущение. В този тон е издържана една бележка на Молотов от февруари 1945, в която той коментира западните опити за намеса в бъдещето на Полша: „Ние не знаем как е уредено управлението на Белгия, Франция, Гърция и т.н. Никой не ни е питал, макар да не сме казали, че едно или друго управление ни допада. Не сме се месили, защото това е англоамериканската зона на военно действие”.

Европа очаквала Втората световна война да свърши като Първата с всеобхващащ Мирен договор. И наистина, през 1946 г. в Париж били подписани пет отделни мирни договора. Те уреждали териториални и други въпроси с Румъния, България, Унгария, Финландия и

Италия, но не и с Норвегия, която формално да останала във война с Германия до 1951 г. Но каквото и да означавали за засегнатите народи (а в случаите на Румъния, България и Унгария те били знак за необратимото им попадане под съветски контрол), тези споразумения можели да бъдат постигнати, защото в крайна сметка никоя от Великите сили не искала да рискува конфронтация заради тях.

Съвсем другояче стоели обаче нещата с Германия. За руснаците това бил наистина важен въпрос. Германия стояла в основата както на войната, така и на мира; а призрактът на немския реваншизъм стряскал съветските стратегии, също както и френските. Когато Сталин, Труман и Чърчил се срещнали в Потсдам (от 17 юли до 2 август 1945 г., като Атли заместил Чърчил след победата на лейбъристите на изборите във Великобритания), те успели да се споразумеят за експулсирането на немците от Източна Европа, за административното разделение на Германия за целите на окупацията и за посоките на „демократизация“, „денацификация“ и „декартелизация“. Отвъд това ниво на най-общи намерения обаче започвали трудностите.

Така например въпреки уговорката немската икономика да бъде третирана в своята цялост, СССР получил правото да получава и иззема стоки, услуги и финансови средства от своята зона. Освен това на руснаците им били дадени 10 процента от репарациите от Западните зони в замяна на храни и суровини, които щели да се доставят от Източна Германия. Тези споразумения обаче въвели едно противоречие, тъй като разглеждали икономическите ресурси на Изтока и Запада като отделни и разграничени. Така от самото начало репарациите се оказали ябълката на раздора (също както било и след Първата световна война). Руснаците (и французите) ги искали, а съветските власти не се поколебали да разглобят и премахнат немските фабрики и съоръжения от самото начало със или без съгласието на своите съюзници.

Нямало окончателно споразумение за новите граници на Германия с Полша и дори осъществяването на общото намерение за демократизация довело до практически трудности. Затова лидерите на Съюзническите сили се разбрали да си отстояват мнението и да протакат, инструктирайки външните си министри да се срещнат и да продължат разговорите на по-късна дата. Така започнали две години на преговори на ниво външни министри, които представлявали съветското, американското, британското и към края френското правителства. Първата среща се състояла в Лондон два месеца след Потсдам, а последната – през декември 1947 г. и отново в Лондон. По принцип целта им била да съставят окончателни споразумения за следвоенна Германия и да подготвят мирните договори между Съюзническите сили от една страна и Берлин и Виена от друга. Тъкмо в хода на тези срещи (и най-вече в Москва през март и април 1947 г.) станала явна пропагандата, която разделяла западните и съветските методи за решаване на германския проблем.

Англоамериканската стратегия била продиктувана отчасти от съображения за политическа целесъобразност. Ако немците в Западната окупационна зона останели бедни и смачкани без никакви шансове за развитие, те рано или късно щели или да се върнат към нацизма, или да се обърнат към комунизма. Затова в регионите под британска и американска военна окупация акцентът бил поставен отрано върху възстановяването на гражданските и политически институции и прехвърлянето на отговорността за вътрешната уредба на

Германия върху самите немци. Това дало на новопоявилите се германски политици доста повече тежест, отколкото можели да се надяват към края на войната, а те не се поколебали да я използват – намеквайки, че ако положението не се подобри и окупаторите не последват съветите им, не биха могли да гарантират бъдещите политически пристрастия на немската нация.

За щастие на Западните съюзници комунистическите окупационни политики в Берлин и окупираната от СССР територия на Източна Германия трудно биха привлекли симпатиите и гласовете на немците. Колкото и непопулярни да били американците, британците и французите в очите на засегнатите немци, алтернативата била далеч по-лоша. Ако Сталин искрено желяел Германия да остане единна, както инструктирал немските комунисти да настояват през първите следвоенни години, то съветската тактика била ужасно зле подбрана. От самото начало руснаците установили без съгласието на Съюзниците едно де факто доминирано от комунистите правителство в своята окупационна зона и се заели да направят излишно Потсдамското споразумение, като изземат и демонтират всичко, до което успеят да се докопат.

Но пък Сталин нямал голям избор. Поначало било изключено комунистите да установят контрол върху страната или дори върху съветската зона без употребата на сила. На местните избори в Берлин на 20 – и октомври 1946 г. комунистическите кандидати останали далеч зад социалдемократите и християндемократите. При това положение съветската политика станала осезаемо по-твърда. По същото време обаче Западните окупатори срещали свои собствени трудности. До юли 1946 г. британците били принудени да внесат 112 000 тона пшеница и 50 000 тона картофи, за да изхранят местното население от своята зона (урбанизирания и индустриален Северозапад на Германия), платени с американски заем.

Британците получавали максимум 29 милиона долара репарации от Германия, но окупацията струвала на Лондон 80 милиона годишно. Разликата трябвало да се плаща от британския гласоподавател по време, когато неговото правителство било принудено да наложи купонна система за хляба на Острова (мярка, която била избегната по време на войната). Според техния финансов министър Хю Далтън „британците плащали репарации на немците”. Американците не били така притиснати икономически и тяхната зона не била толкова пострадала от войната, но ситуацията им се струвала не по-малко абсурдна. Най-недоволна била армията им, тъй като сумите за изхранването на милиони гладни германци се приспадали от техния бюджет. Както отбелязал Джордж Кенън: „безусловната капитулация на Германия... ни остави цялата отговорност за един отрязък от страната, който никога през модерната епоха не е бил икономически самодостатъчен и чийто капацитет в това отношение бе катастрофално намален от войната и немското поражение. В момента, в който приехме тази отговорност, ние нямахме никаква програма за възстановяването на икономиката в нашата зона, като предпочитаме да оставим всичко това на по-късни решения, взети чрез международни спогодби. ”

Изправен пред тази дилема и растящото немско недоволство от демонтажа на фабриките и инсталациите с цел извозване на изток, през май 1946 г. американският военен губернатор генерал Клей едностранно спрял изплащането на репарации от американската зона за СССР (и където и да било другаде) с аргумента, че съветските власти не са спазили своята част от Потсдамското споразумение. Два месеца по-късно британците последвали техния пример.

Това било знак за първото разединение, но нищо повече от това. Французите, също като СССР, още искали репарации, а и четирите съюзника все още спазвали спогодбата за „Нивото на развитие на индустрията” от 1946 г., според която Германия трябвало да бъде задържана до стандарт, не по-висок от средния за Европа (изключвайки Великобритания и Съветския съюз). При това на сесия през май 1946 г. британският кабинет още не искал да приеме формалното разделение на победената страна на Източна и Западна половина с всичките му последици за европейската сигурност.

И все пак ставало очевидно, че четирите окупационни сили няма да стигнат до споразумение. След като главният Нюрнбергски процес приключил през октомври 1946 г. и през следващия месец били финализирани условията по Парижките мирни договори, Съюзниците не били обвързани от нищо извън общата си отговорност за Германия и произтичащите от нея все по-явни противоречия. В края на 1946 г. американците и британците се разбрали да слоят икономиките на своите две окупационни зони в така наречената „Бизония”. Но дори и това все още не означавало твърдо разделение на Германия, още по-малко пък решение за интеграция на Бизония в Запада. Тъкмо напротив: три месеца по-късно, през февруари 1947 г., французите и британците показно подписали Договора от Дюнкерк, в който си обещавали взаимна подкрепа срещу всяко бъдещо *германско* нападение. А в началото на 1947 г. американският държавен секретар Маршал още вярвал, че каквито и решения да се търсят на германския икономически ребус, те не трябва да водят до разделение на Германия. Поне по тази точка Изтокът и Западът все още поддържали формално съгласие.

Истинският разрыв дошъл през пролетта на 1947 г., когато (от 10 – и март до 24 април) външните министри на САЩ, Великобритания, Франция и Съветския съюз се срещнали за пореден път в Москва, за да съставят мирния договор за Германия и Австрия. Разделителните линии вече били ясни. Британците и американците били решени да изградят западногерманската икономика, за да могат немците да издържат себе си и да спомагат за съживяването на европейската икономика като цяло. Съветските представители искали възобновяване на репарациите от западните зони на Германия, както било предвидено (макар и неясно) в Потсдам. Междувременно обаче западните съюзници вече не държали на единна администрация на страната. Това би означавало не само да изоставят населението на своите зони – което вече бил самостоятелен политически фактор, – но и на практика да предадат страната под съветски контрол, като се имат предвид военните асиметрии от онова време.

Както признава Робърт К. Мърфи, политически съветник към американското военно управление в Германия, „именно Московската конференция от 1947 година... спусна Желязната завеса”. Ърнест Бевин бил изоставил всяка сериозна надежда за споразумение по този въпрос още преди да пристигне в Москва, но за Маршал (и Бидо) това бил повратен момент. Също както – безспорно – и за Сталин и Молотов. До 27 юни – 2 юли същата година, когато външните министри на четирите страни се срещнали отново в Париж, за да обсъдят драматичния нов план на Маршал, американците и британците вече се били разбрали (на 23 май) да допуснат германски представители в новия „икономически съвет” на Бизония – нещо като зачатък на западногерманско правителство.

От този момент нататък нещата се развивали бързо. Нито една от страните не търсела или

правела по-нататъшни отстъпки: американците и британците, които отдавна се боели от сепаративен руско – германски мир и се стараели да го избегнат чрез отлагане и компромиси, спрели да се съобразяват с тази вече въображаема възможност. През август те едностранно увеличили производството в Бизония (въпреки хоровите съветски и френски критики). Директива JCS 1067 („планът Моргентау“) на Съвета на началник – щабвете била заменена от JCS 1779, която формално признавала новите цели на САЩ: икономическо обединение на западните окупационни зони и насърчаване на германското самоуправление.

[32]

Германия все по-бързо излизала от ролята на врага – особено за американците.

Външните министри – Молотов, Бевин, Маршал и Бидо – се срещнали за последен път в Лондон от 25 ноември до 16 декември 1947 г. Това била една доста особена среща, тъй като отношенията им на практика вече били прекъснати. Западните съюзници вече следвали свои независими планове за западногерманското възстановяване, докато два месеца по-рано Сталин бил учредил Коминформа, инструктирал комунистическите партии на Франция и Италия да заемат безкомпромисни позиции в политиката на страните си и затегнал здраво контролираните от комунистите страни във вече оформил се Източен блок. Както и досега, министрите дискутирали възможностите за съставяне на общо германско управление под съюзнически контрол, както и други условия от бъдещия мирен договор. Не били постигнати обаче никакви нови споразумения за общата администрация на Германия, нито били начертани общи планове за нейното бъдеще. Срещата приключила без насрочване на следваща сбирка.

Вместо това Франция, Великобритания и САЩ започнали тристранни преговори за бъдещето на Германия на разширена конференция, проведена отново в Лондон и започнала на 23 февруари 1948 г. През същата седмица комунистическата партия в Чехословакия осъществила своя успешен преврат – знак, че Сталин окончателно е изоставил първоначалната си стратегия и е приел неизбежността на конфронтацията със Запада. В сянката на Пражкия преврат на 17 март Франция и Великобритания разширили своя Договор от Дюнкерк в Брюкселски пакт, който обвързвал тях и страните от Бенелюкс в общ съюз за отбрана.

Сега вече нищо не възпирало Западните лидери, така че участниците в Лондонската конференция бързо се съгласили да включат Западна Германия в Плана Маршал и да съставят планове за бъдещо управление на западногерманската държава (одобрени от френската делегация в замяна на временно отделяне на Саарланд от Германия и предложение за отделни надзорни инстанции за Рурската индустрия). Тези планове представлявали недвусмислено отклонение от духа на Потсдамското споразумение и съветският представител в Съюзническата контролна комисия (СКК) в Берлин генерал Василий Соколовски отправил съответните протести (пропускаяки да признае честите нарушения на същото споразумение от страна на самия Съветски съюз).

На 10 март Соколовски осъдил плановете за Западна Германия като насилствено налагане на капиталистически интереси на немското население, на което бил отказан шансът да демонстрира предпочитанието си към социализма. Той повторил съветските твърдения, че Западните сили злоупотребявали с присъствието си в Берлин – който според него бил част от съветската зона, – за да се месят в управлението на Източна Германия. Десет дни по-късно

на среща на СКК в Берлин на 20 март Соколовски отхвърлил „едностранните действия“ на Западните съюзници, „предприети в Западна Германия срещу интересите на мирните държави и миролюбивите немци, които се стремят към мирното единство и демократизацията на своята страна“. След тези думи той напуснал залата, последван от останалите съветски делегати. Не била договорена дата за следваща среща. Това бил краят на съюзническото управление на Германия: не минали и две седмици и на 1 април съветските военни власти в Берлин започнали да възпрепятстват наземния трафик между Западна Германия и окупационните зони на Западните съюзници в Берлин. Това било началото на действителната Студена война в Европа.

Би трябвало вече да е станало ясно, че няма особен смисъл да се питаме „Кой започна Студената война?“. Доколкото тя се водела за Германия, крайният резултат – разделението – вероятно бил предпочитан от всички заинтересовани страни пред една обединена срещу тях държава. През май 1945 г. никой не планирал подобно развитие, но малцина били особено разочаровани. Някои немски политици и преди всичко Конрад Аденауер дори дължали кариерата си на това разделение. Ако Германия бе останала четири зонова или обединена страна, един никому неизвестен местен политик от най-западната част на католически Райнланд надали би стигнал до върха.

Но Аденауер не би могъл да подкрепя разделението на своята страна като цел, дори неофициално да го приветствал. Основният му опонент през първите години на Федералната република, социалдемократът Курт Шумахер, бил протестант от Западна Пруссия и неуморен пропагандатор на германското единство. За разлика от Аденауер *той* бил готов да приеме една неутрализирана Германия като цена за единна немска държава – което като че ли било предложението на Сталин. По онова време позицията на Шумахер изглеждала по-популярна, тъй че Аденауер трябвало да стъпва предпазливо и да внимава отговорността за разделението да падне единствено и само върху окупаторите.

Към 1948 г. Съединените щати, също като Великобритания, нямали нищо против възникването на една разделена Германия с преобладаващо американско влияние в западната половина. Но макар и да съществували хора като Джордж Кенън, които предусетили тази възможност (още през 1945 г. той заключил, че САЩ нямат „друг избор освен да поведат своята част от Германия... към някаква форма на независимост, която да бъде толкова просперираща, стабилна и превъзхождаща, че Изтокът да не представлява заплаха“), те били малцинство. През онези години американците импровизирали също като Сталин. Понякога се предполага, че дадени ключови американски решения и декларации (и особено Доктрината Труман от март 1947 г.) накарали Сталин да изостави компромисите и да се върне към ригидната политика, така че причините за разделението на Европа се криели в нечувствителността или дори в пресметнатата безкомпромисност на Вашингтон. Но това не било вярно.

Защото Доктрината Труман – да вземем този пример – имала забележително малко влияние върху курса на Сталин. Когато на 12 март 1947 г. президентът Труман обявил пред Конгреса, че „Политиката на Съединените щати трябва да подкрепя свободните народи, които противостоят на опитите да бъдат подчинени от въоръжени малцинства или външен натиск“, това се отнасяло пряко до неспособността на Лондон да продължи с помощта за Гърция и Турция след британската икономическа криза от февруари 1947 г. Америка

трябвало да поеме ролята на Великобритания. С речта си Труман се стремил към одобрение на 400 милиона долара увеличение на бюджета за чуждестранна помощ. За да получи финансиране, той представил молбата си в контекста на криза, причинена от комунистически бунт.

Тези думи били приети сериозно в Конгреса, ала не и в Москва. Сталин не се интересувал особено от Гърция и Турция – основните получатели на пакета помощи, – а в същото време прекрасно разбирал, че собствената му сфера на интереси надали би била засегната от помпозните приказки на Труман. Тъкмо напротив – той продължавал да мисли, че съществуват добри възможности за разцепление в Западния лагер, като прехвърлянето британските отговорности в Източното Средиземноморие върху американците било техен знак и предвестник. Каквото и да накарало Сталин да промени логиката на действията си в Източна Европа, то определено не било реториката на американската вътрешна политика [33].

Непосредствената причина за разделянето на Германия и Европа се криела по-скоро в грешките на самия Сталин през онези години. В Централна Европа, където той би предпочел единна, но слаба и неутрална Германия, той пропилял предимството си през 1945 – а и следващите години с безкомпромисна твърдост и конфронтационна тактика. Ако се е надявал да остави страната да гние, докато плодът на немското недоволство и безнадеждност сам падне в ръцете му, то сметките му били доста криви – въпреки че имало моменти, когато Съюзническите власти в Западна Германия се чудели дали пък няма да успее. В този смисъл Студената война в Европа била неизбежен резултат от личността на съветския диктатор и управляваната от него система.

И все пак си оставало факт, че Германия била в краката му, както знаели неговите противници. „Проблемът е, че си играем с огън, а нямаме с какво да го гасим”, както казал Маршал пред Националния съвет за сигурност на 13 февруари 1948 г. Съветският съюз трябвало само да приеме Плана Маршал и да убеди мнозинството немци в доброто желание на Москва да създаде една неутрална и независима Германия. През 1947 г. това радикално би променило баланса в Европа. Каквото и да мислели Маршал, Бевин или техните съветници за подобни маневри, те не биха могли да им попречат. Не е заслуга на Запада, че Сталин не бил способен на подобни тактически ходове. Както казва Дийн Ачисън по друг повод, „Случихме на противници”.

Със задна дата е донякъде парадоксално, че след като водили смъртоносна война с цел отслабят една твърде силна Германия в сърцето на европейския континент, победителите се оказали толкова неспособни да се разберат как точно да удържат повален немския колос, че в крайна сметка го разцепили на парчета, за да се възползват поотделно от възродената му мощ. Станало ясно – първо на британците, после на американците, със закъснение на французите и най-накрая на руснаците, – че единственият начин Германия да не бъде проблем бил да променят речника си и да я обявят, вместо за проблем, за решение. Това било неудобно, но вършело работа. По думите на Ноел Анан, британски разузнавач в окупирана Германия, „Беше ни противно да влизаме в съюз с хора, следвали Хитлер, за да държим комунизма на разстояние. Но най-големият шанс на Запада беше да насърчи самите немци да построят една западна демократична държава”.

V Настъпването на Студената война

„Представете си Австрийската империя, раздробена на безброй по-големи и по-малки републики. Каква хубава основа за световна руска монархия”.

Франтишек Палацки, април 1848 г.

„Югославяните искат да вземат Гръцка Македония. И Албания искат, та дори части от Австрия и Унгария. Това е неразумно. Не ми харесва как се държат”.

Йосиф Сталин, 1945 г.

„За да стигне до Северно море, Червената армия се нуждаела единствено от ботуши”.

Денис Хейли

„Идеята за един европейски ред не е изкуствено германско творение, а необходимост”.

Пол – Анри Спаак, април 1942 г.

„Вътре в себе си ние знаем, че не можем да направим това”.

Антъни Идън, януари 1952 г.

„Тази война не е като досегашните; който окупира дадена територия, той налага там собствения си обществен строй. Сега всеки налага своята система дотам, докъдето могат да стигнат войските му. Не може да бъде иначе”. Този прочут афоризъм на съветския вожд – цитиран от Милован Джилас в неговите „Разговори със Сталин” – не бил толкова оригинален, колкото изглеждало на пръв поглед. Втората световна война не била първият европейски конфликт, при който военният резултат определял обществени системи. Религиозните войни от шестнайсети век завършили през 1555 г. с Аугсбургския мир, при който принципът *cuius regio, eius religio* давал право на управляващите да установят на своята територия избраната от тях религия. А в ранните етапи на Наполеоновите завоевания в Европа от началото на деветнайсети век военният успех много бързо се превръщал в обществена и институционална революция по френски модел.

И все пак логиката на Сталин била ясна – и изложена пред Джилас доста преди комунистите да превземат Източна Европа. От съветска страна войната имала за цел победата над Германия и възстановяването на руската сила и сигурността по западните граници на СССР. Каквото и да станело с победената страна, регионът между нея и Русия не можел да остане с неясна принадлежност. Териториите по северно – южната дъга от Финландия до Югославия включвали малки и уязвими държави, чиито междувоенни правителства (с частичното изключение на Чехословакия) били единодушно враждебни към Съветския съюз. Преди всичко Полша, Унгария и Румъния били последователно неприятелски настроени към Москва и подозрителни към съветските намерения. Единственото приемливо за Сталин решение било установяването (в онези части на региона, които не били превантивно присъединени към самия Съветски съюз) на правителства, на които можело да се разчита никога да не отправят заплаха към съветската сигурност.

Но единственият начин да се гарантира такова развитие бил да се съгласуват

политическите системи на страните от Източна Европа с тази на СССР. Тъкмо това от самото начало било желанието и намерението на Сталин. От една страна подобна цел изглежда достатъчно праволинейна: старите елити в страни като Румъния и Унгария били дискредитирани и не било трудно да се изтръгнат, за да се започне начисто. На много места съветските окупатори били първоначално посрещнати като освободители и вестители на промяна и реформи.

От друга страна обаче Съветският съюз нямал почти никаква тежест във вътрешните работи на западните си съседи извън авторитета на своето респектиращо военно присъствие. В по-голямата част на региона комунистите били изключени от обществения живот и от легална политическа дейност през повечето от последните двама и пет години. Дори там, където комунистическите партии били легални, тяхната идентификация с Русия и наложените от Москва след 1927 г. твърди сектантски тактики маргинализирали значението им в източноевропейската политика. Съветският съюз ги отслабил допълнително, като хвърлил в затвора или елиминирал много от потърсилите убежище в Москва полски, унгарски, югославски и други комунисти. В полския случай ръководният състав на междувоенната Полска комунистическа партия бил почти напълно избит.

Така че когато през февруари 1945 г. лидерът на Унгарската комунистическа партия Матяш Ракоши бил върнат от Москва в Будапеща, той можел да разчита на подкрепата на около 4 000 комунисти в страната си. В Румъния, според самата комунистическа водачка Ана Паукер, партията имала по-малко от хиляда членове при население от почти двама милиона. Ситуацията в България не била много по-добра: през септември 1944 г. комунистите наброявали около 8 000. Само в индустриалните райони на Бохемия и в Югославия, където партията била идентифицирана с победоносната партизанска съпротива, комунизмът имал нещо като широка основа.

Предпазлив както обикновено и във всеки случай все още поддържащ някакви работни отношения със Западните сили, Сталин първоначално следвал тактика, позната от Народните фронтове от трийсетте и от комунистическата практика по време на Испанската гражданска война: сформирание на правителства на „фронтовете”, коалиции от комунисти, социалисти и други „антифашистки” партии, които да изключат от управлението и да накажат стария режим. Същевременно да бъдат предпазливи и „демократични”, реформаторски вместо революционни. Към края на войната или непосредствено след нея всяка страна в Източна Европа имала такова коалиционно правителство.

В светлината на продължаващите научни спорове чия е отговорността за подялбата на Европа вероятно си струва да подчертаем, че нито Сталин, нито местните му представители се съмнявали в своята дългосрочна цел. Коалициите били път към властта за комунистическите партии в един традиционно неблагоприятен за тях регион; те били само средство. Както водачът на източногерманските комунисти Валтер Улбрихт обяснил неофициално на своите последователи, когато те изразили учудването си от партийната политика през 1945 г., „Всичко е ясно – трябва да изглежда демократично, но всичко да бъде под наш контрол”.

Всъщност контролът бил по-важен от политиките. Неслучайно във всяко коалиционно правителство в Източна Европа – „Отечествен фронт”, „Правителство на националното единство” или „Блок на антифашистките партии” – комунистите се стремели да вземат

определени ключови министерства: министерството на вътрешните работи, което давало на Партията власт над полицията и силите за сигурност, както и властта да дава или отказва право за печатане на вестници; министерството на правосъдието, което контролирало чистки, трибунали и съдии; министерството на селското стопанство, което администрирало поземлените реформи и преразпределения, и така можело да раздава възнаграждения и да купува лоялността на милиони селяни. Комунистите заели ключови постове и в „денацификационни“ комитети, районни комисии и профсъюзи.

От друга страна комунистите в Източна Европа не бързали да заемат постове президент, министър – председател или външен министър, като често предпочитали да ги оставят на своите коалиционни партньори от социалистическите, аграрните или либералните партии. Това отразявало първоначалното следвоенно разпределение на местата в управлението (където комунистите били малцинство) и успокоявало Западните наблюдатели. Местното население обаче не се заблудило и взело съответните мерки – до края на 1945 г. членският състав на Румънската комунистическа партия нараснал до 800 000 души, – но в много отношения комунистическата стратегия наистина била успокоително умерена. Все още далеч от колективизацията на земята, Партията призовавала към нейното разпределение между безимотните селяни. Извън конфискацията на „фашистките“ имоти тя все още не настоявала за национализация или държавна собственост – определено не повече, а обикновено и помалко от някои свои коалиционни партньори. При това почти не се говорело за „социализма“ като цел.

Заявеното намерение на комунистите през 1945 г. и 1946 г. било да „завършат“ незавършените буржоазни революции от 1848 г., да преразпределят собствеността, да гарантират равенството и да установят демократични права в една част на Европа, където и трите неща открай време не достигали. Това били приемливи цели, поне на повърхността, и те допадали на много хора в региона и в Западна Европа, които искали да възприемат позитивно Сталин и неговите стремежи. Тяхната привлекателност за самите комунисти обаче рязко спаднала след серия местни и национални избори в Източна Германия, Австрия и Унгария. Там отрано станало ясно (в унгарския случай още на общинските избори в Будапеща през ноември 1945 г.), че колкото и успешно да са се добрали до значими за дадено място позиции, комунистите никога нямало да постигнат обществена власт чрез електоралната урна. Въпреки всички предимства на военната окупация и икономическия патронаж, комунистическите кандидати били последователно побеждавани от представители на старите либерални, социалдемократически и аграрни/дребнособственически партии.

В резултат на това комунистическите партии предприели стратегия на прикрит натиск, последван от открит терор и репресии. През 1946 г. и началото на 1947 г. електоралните съперници били злепоставяни, заплашвани, бити, арестувани, съдени като „фашисти“ или „колаборационисти“, затваряни и дори разстрелвани. „Народната“ милиция спомогнала за създаване на един климат на страх и несигурност, след което комунистическите говорители хвърляли вината за него върху своите политически критици. Уязвими или непопулярни политици от некомунистическите партии били публично охулвани, а техните колеги приемали това с надеждата, че няма да ги сполети тях. Така в България още през лятото на 1946 г. седем от двайсет и двамата членове на „Постоянното присъствие“ на БЗНС и трийсет

и пет от осемдесетте члена на неговия Управителен съвет били в затвора. Типичен пример за отправяните обвинения бил случаят със земеделския публицист Кунев, който бил обвинен, че в своя статия „по престъпен начин е нарекъл българските управници политически и икономически мечтатели”.

Земеделската, либералната и други популярни партии се оказали лесна цел, били очерняни като фашистки или антинародни и прочиствани на етапи. По-сложна пречка за комунистическите амбиции били местните социалистически и социалдемократически партии, които споделяли техните собствени реформаторски амбиции. Не било лесно да се обвинят социалдемократите в Централна и Източна Европа във „фашизъм” или колаборационизъм – те обикновено били не по-малко от комунистите репресирани. И доколкото съществувал индустриален работнически електорат в предимно аграрната Източна Европа, неговите убеждения били традиционно социалистически, а не комунистически. И понеже социалистите не можели лесно да бъдат победени, комунистите решили да се присъединят към тях.

Или по-скоро да накарат социалистите да се слоят с *тях*. Това бил изпитан комунистически трик. Първоначалната тактика на Ленин от 1918 до 1921 г. включвала разцепване на европейските социалистически партии, подбиране на ляворадикалните елементи в новосформирани комунистически движения и осъждане на останалите като отхвърлени от историята реакционери. Но когато в хода на следващите две десетилетия комунистите се оказвали малцинство, подходът на Москва се променял и комунистите предлагали на (обичайно по-големите) социалистически партии идеята за „ляво единство” – но под свое водачество. В контекста на прясно освободената Източна Европа това предложение звучало разумно за много социалисти.

Дори в Западна Европа някои по-леви членове на френската и италианската социалистически партии били изкушени от комунистическите покани за сливане в обща политическа сила. В Източна Европа те били буквално неустойими. Процесът започнал в съветската зона на Източна Германия, където (на тайна среща в Москва през февруари 1946 г.) комунистите решили да се слоят със значително по-многобройните си социалистически „съюзници”. Два месеца по-късно от този брак се родила Единната социалистическа партия (характерно за подобни сливания е, че новообединената партия умишлено се въздържала да използва думата „комунистическа”). Много от бившите лидери на социалдемократите в Източна Германия били благоразположени към сливането и получили почетни постове в новата политическа сила, а по-нататък и в управлението на страната. Социалистите, които възразявали или се противопоставяли на идеята, били очерняни, изключвани и в най-добрия случай принудени да напуснат обществения живот или дори страната.

В останалата част от Съветския блок тези структурирани по подобен начин комунистическо – социалистически „съюзи” дошли малко по-късно, през 1948 г.: в Румъния през февруари 1948 г.; в Унгария и Чехословакия през юни; в България през август; в Полша през декември. Междувременно социалистическите партии претърпели множество разцепления по въпроса за обединението и дълго преди края си престанали да бъдат ефективни политически сили в съответните страни. Както и в Германия, заложилите на комунистите бивши социалдемократи били надлежно възнаградени с празни титли: първият държавен глава в комунистическа Унгария – назначен на 30 – и юли 1948 г. – бил Арпад

Сакашич, бивш социалист.

Социалдемократите в Източна Европа били поставени в невъзможна позиция. Западните социалисти често ги насърчавали за подобно сливане или с невинната вяра, че това би било от полза за всички, или с надеждата да внесат известна умереност в действията на комунистите. Още 1947 г. на независимите социалистически партии в Източна Европа (тоест онези социалисти, които отказвали да сътрудничат със своите комунистически другари) им било забранено да членуват в международни социалистически организации под предлог, че така биха били пречка пред съюза на „прогресивните“ сили. Междувременно у дома те били подложени на унижения и насилие. Дори когато приемали комунистическата прегръдка, ситуацията им не се подобрявала особено. На „обединителния“ конгрес на двете партии в Румъния през февруари 1948 г. водачката на комунистите Ана Паукер обвинила някогашните си социалистически съратници в системен саботаж, сервилност към реакционните правителства и антисъветски клевети.

След като разчистили, затворили или абсорбирали основните си опоненти, комунистите наистина се справили по-добре на изборите през 1947 г. и след това, като си помагали с кървави нападения срещу останалите противници, заплахи край изборните пунктове и безскрупулно подправяне на изборните резултати. После обичайно се сформирали правителства, в които комунистите или новополучените „работнически“ или „обединени“ партии доминирали безусловно: ако имало някакви коалиционни партньори, за тях оставали само празни и формални роли. В съответствие с този преход от правителства на обединени фронтове към комунистически монопол над властта, съветската стратегия през 1948 – а и 1949 – а година преминала към радикална политика на държавен контрол, колективизация, унищожаване на средната класа и чистки и наказания на реални или въображаеми противници.

Този разказ за първите години на съветската доминация в Източна Европа описва процес, който се отнасял до всички страни в региона. Стратегията на Сталин обичайно била безразлична към националните специфики. Там, където комунистите можели да се надяват да вземат властта чрез законни или полузаконни средства, съветският вожд предпочитал да действа така – поне до есента на 1947 г. Но целта била властта, а не законът; тъй че когато електоралният успех видимо им се изплъзвал, тактиките на комунистите ставали по-конфронтационни и по-несмущавани от правни или политически задръжки въпреки риска от охлаждане на отношенията със Запада.

Все пак съществували значителни местни вариации. В България и Румъния съветската ръка била най-тежка: отчасти защото и двете страни били във война с СССР, отчасти поради слабостта на местните комунистически партии, но най-вече защото от самото начало географското им предопределение към съветската сфера било толкова очевидно. В България комунистическият водач Георги Димитров обявил в прав текст още през октомври 1946 г., че всеки гласувал за антикомунистическата опозиция ще бъде смятан за предател. Въпреки това опонентите на комунистите спечелили 101 от 465 – те депутатски места в последвалите избори за Народно събрание. Ала опозицията била обречена. Единственото, което възпирало окупационната Червена армия и нейните местни съюзници да не унищожат моментално всяко инакомислие, била необходимостта да се изработи мирен договор за България и да се осигури англоамериканското признаване на воденото от комунистите правителство като

законно управление на страната.

След подписването на договора обаче комунистите нямали защо да чакат повече, както личи от хронологията на събитията. На 5 юни 1947 г. американският Сенат ратифицирал Парижките мирни договори с България, Румъния, Унгария, Финландия и Италия въпреки скептицизма на американските дипломати в София и Букурещ. Още на следващия ден бил арестуван основният антикомунистически настроен политик в България, земеделският водач Никола Петков (отказал да се присъедини към Отечествения фронт като по-сговорчиви

земеделци)^[34]. Процесът срещу него продължил от 5 до 15 август. На 15 септември официално влязъл в сила мирният договор за България, а четири дни по-късно САЩ дали дипломатическо признание на правителството в София. 96 часа по-късно Петков бил екзекутиран, като присъдата му била отложена до официалната американска нота. След това юридически оформено убийство българските комунисти нямали защо да се боят от по-нататъшни пречки. Както отбелязал в ретроспекция съветският генерал Бирюзов за подкрепата на Червената армия срещу „буржоазните“ партии на България, „ние не можехме да откажем помощ на българския народ за смачкването на това влечуго“.

В Румъния позицията на комунистите била дори по-слаба, отколкото в България, където Партията поне можела да се опита да стъпи върху традиционните русофилски настроения^[35]. Макар СССР да гарантирал връщането на Северна Трансилвания на Румъния (принудително дадена на Унгария през 1940 г.), Сталин нямал намерение да се отказва от присъединените към Съветския съюз Бесарабия или Буковина, нито пък да прехвърля обратно вече българската Южна Добруджа. Вследствие на това румънските комунисти били принудени да оправдават големи териториални загуби – също както през междувоенните години били саботирани от съветските претенции спрямо Бесарабия, която по това време била румънска територия.

Нещо по-лошо: техните комунистически лидери често дори не били румънци, поне по традиционните критерии в страната. Ана Паукер била еврейка, Емил Боднъраш бил украинец, Василе Лука бил от трансилванско немско потекло^[36]. Други били унгарци или българи. Възприемани като чужд елемент, румънските комунисти изцяло разчитали на съветските сили. Тяхното оцеляване на местен терен зависело не от спечелването на изборите – което и през ум не им минавало като практическа цел, – а от скоростта и ефикасността, с която могли да завладеят страната, да разделят и унищожат своите опоненти от „историческите“ партии на либералния център. Задача, в която се показали удивително сръчни и още през март 1948 г. правителствената листа спечелила 405 от 414 – те места в националния парламент. В Румъния, както и в България (и в Албания, където Енвер Ходжа мобилизирал южните тоски общности срещу племенната съпротива на северните геги), разединението и насието не били просто възможен ход, а единственият път към властта.

Поляците също били предопределени да влязат в съветска орбита след Втората световна война. Причините се криели в тяхното местоположение по пътя между Берлин и Москва, в тяхната история на традиционна пречка пред руските имперски амбиции на запад, и в също толкова минималния шанс да гласуват по своя воля за просъветско правителство. За разлика

от балканските държави обаче Полша била жертва на Хитлер, а не негов съюзник. Стотици хиляди полски войници се били сражавали заедно със Съюзническите армии на Източния и Западния фронт: затова и поляците хранили надежди за бъдещето си след войната.

Както изглеждало, шансовете им не били твърде лоши. Полските комунисти от така наречения Люблински комитет (учреден през юли 1944 г. от съветските власти, тъй че при пристигането си във Варшава да разполагат с готово правителство) не могли да претендират за широк електорат, но все пак имали някаква местна подкрепа най-вече сред младите. Те могли да посочат някакви реални ползи от съветската „дружба“: ефективна гаранция срещу немския териториален реваншизъм (основателен страх по онова време) и мерки на размяна на население, чрез които страната да бъде „прочистена“ от останалото украинско малцинство, а етнически поляци от Изток да бъдат заселени в новите териториални граници. Тези аргументи помогнали на полските комунисти при цялата им маргиналност (много от тях също били с еврейски произход) да претендират за място в полските национални и дори националистически традиции.

И въпреки това те щели винаги да си останат незначително малцинство в електорално отношение. През декември 1945 г. Полската селска партия на Станислав Миколайчик наброявала 600 000 членове – десет пъти повече от активистите в комунистическата Полска работническата партия (Полска *обединена* работническа партия след поглъщането на социалистите през декември 1948 г.). Но Миколайчик, министър – председател на военновременното правителство в изгнание, бил фатално компрометиран от типично полското самоопределение на неговата партия като *едновременно* антинацистка и антисъветска.

Сталин бил общо взето безразличен към успеха на „социализма“ в Полша, както щели да покажат по-нататъшните събития. Но далеч не бил безразличен към общия дух на полската политика, особено на полската външна политика. И действително заедно с разрешаването на Германския въпрос това било по-важно за него от всичко друго, поне в Европа. Затова и Полската селска партия била последователно изтласкана встрани, поддръжниците ѝ били заплашвани, водачите атакувани, доверието в нея – подкопавано. На безочливо манипулираните парламентарни избори през януари 1947 г. воденият от комунистите „Демократичен блок“ спечелил 80% от гласовете, а Селската партия – само 10%^[37]. Девет месеца по-късно Миколайчик избягал от страната, страхувайки се за живота си. Остатъци от военновременната Армия Крайова продължили още няколко години да водят партизанска война срещу комунистическите власти, но и това била обречена кауза.

В Полша Съветският съюз толкова видимо се интересувал от политическото оцветяване на страната, че военновременните илюзии на поляците – и преди, и след Ялта – биха могли да изглеждат донкихотовски. В Унгария обаче идеите за „унгарски път към социализма“ не били толкова безпочвени. За Москва след войната нейната територия била важна преди всичко като безопасен коридор за войниците на Червената армия в случай, че се наложи да бъдат прехвърлени на запад към Австрия (или – по-късно – на юг към Югославия). Ако местните комунисти имали широка обществена подкрепа, техните съветски наставници може би биха играли „демократичната“ карта по-дълго време.

Само че и в Унгария комунистите се оказали трайно непопулярни, дори в Будапеща.

Въпреки че била наричана реакционна и дори фашистка, Партията на дребните стопани (унгарският еквивалент на земеделските партии в други страни) получила абсолютно мнозинство на националните избори през ноември 1945 г. С подкрепата на социалистите (чиято водачка Анна Кетли отказвала да повярва, че комунистите биха паднали толкова ниско, че да манипулират изборите), червените успели да изгонят от парламента някои от депутатите на мнозинството, да ги обвинят през февруари 1947 г. в заговор, а техния лидер Бела Ковач – в шпионаж срещу Червената армия (Ковач бил изпратен в Сибир, откъдето се върнал през 1956 г.). На следващите избори през август 1947 г., безсрамно подправени от комунистическия вътрешен министър Ласло Райк, комунистите все пак успели да си осигурят едва 22% от гласовете, въпреки че Дребните стопани били надлежно сведени до 15 – процентен дял. При тези обстоятелства пътят на Унгария към социализма бързо се слял с този на източните ѝ съседи. На следващите избори през май 1949 г. „Народният фронт“ можел да се похвали с 95.6% от вота.

В ретроспекция лесно се вижда, че надеждите за източноевропейска демокрация след 1945 г. винаги били напразни. В Централна и Източна Европа имало малко местни демократични или либерални традиции. Междувоеенните режими в тази част на континента били корумпирани, авторитарни и в някои случаи кървави. Старите управляващи класи нерядко били продажни. Истински овластената класа в междувоенна Източна Европа била бюрокрацията, набирана от същите социални групи, които щели да родят административните кадри на комунистическите държави. При цялата реторика на „социализма“ преходът от авторитарна изостаналост към комунистическа „народна демокрация“ бил къс и лесен. Не е дотам учудващо, че историята се развила така.

Още повече, че алтернативата за връщане на политиците и политиките отпреди 1939 г. в Румъния, Полша или Унгария значително отслабвала позициите на антикомунистите – поне докато след 1949 г. не била почувствана пълната сила на съветския терор. В крайна сметка, както лидерът на френските комунисти Жак Дюкло лукаво попитал комунистическия ежедневник *L'Humanite* на 1 юли 1948 г., нима Съветският съюз не бил най-добрият гарант на тези държави не само срещу завръщането на мрачното минало, но и срещу собствената им независимост? И наистина за мнозина по онова време нещата изглеждали точно така. Както отбелязал Чърчил: „Един ден немците ще си поискат обратно територията и поляците няма да могат да ги спрат“. Съветският съюз сега бил самоназначен защитник на новите граници на Румъния и Полша, да не говорим за преразпределената земя на изгонените немци и други етноси из региона.

Това трябвало да напомня (като че ли било нужно) за вездесъщото присъствие на Червената армия. Трийсет и седма армия на Трети украински фронт била отделена от окупиращите Румъния сили през септември 1944 г. и разположена в България, където останала до подписването на мирните договори през 1947 г. Съветските войски останали в Унгария до средата на петдесетте (и се върнали отново след 1956 г.), в Румъния – до 1958 г. Германската демократична република била под съветска военна окупация през целия си четирийсетгодишен живот, като войски на СССР преминавали редовно през Полша. Съветският съюз нямал намерение да напуска тази част на Европа, чието бъдеще се оказало тясно свързано със съдбата на своя гигантски съсед, както щели да покажат събитията.

Привидното изключение била, естествено, Чехословакия. Много чехи приветствали

руснаците като освободители. След Мюнхен те не хранели особени илюзии по отношение на западните сили и базираното в Лондон правителство в изгнание на Едвард Бенеш било единственото, което протягало недвусмислено ръка към Москва много преди 1945 г. Както самият Бенеш обяснил позицията си на Молотов през декември 1943 г., „що се отнася до въпросите от основна важност, винаги ще говорим и действаме по начин, приемлив за представителите на съветското управление”. Бенеш може и да не осъзнавал като своя ментор (бившия президент Томаш Масарик) рисковете от руската или съветска прегръдка, но не бил и глупак. Прага щяла да бъде дружелюбно настроена към Москва по същите причини, по които търсила близки връзки с Франция преди 1938 г.: защото Чехословакия била малка, уязвима страна в Централна Европа и имала нужда от защитник.

И така, макар в много отношения да била най-западната от „източноевропейските” страни – с традиционно плуралистична политическа култура, значителен градски и индустриален сектор, процъфтяваща капиталистическа икономика преди войната и прозападна социалдемократическа политика след нея, – Чехословакия била също така най-близкият съюзник на СССР в региона след 1945 г. И то въпреки загубата на най-източната си област, Закарпатска Рутения, в хода на съветските териториални „настройки”. Затова Бенеш единствен от премиер – министрите в изгнание на държавите от Източна и Югоизточна Европа успял да върне правителството си в страната – където през април 1945 г. то било преконфигурирано със седем комунисти и единайсет министри от останалите четири партии.

Чешките комунисти под водачеството на Клемент Готвалд искрено вярвали, че имат добри шансове да дойдат на власт чрез урните. Те се справили прилично на последните довоенни избори в Чехословакия, като през 1935 г. получили 849 000 гласа (10 процента). Не били зависими от Червената армия, която се оттеглила от страната им през ноември 1945 г. (макар и в Прага като навсякъде СССР да поддържал значителен контингент разузнаване и тайна полиция чрез своите дипломатически служби). По време на истински свободните, макар и психологически напрегнати избори през май 1946 г. комунистическата партия спечелила 40,2% от гласовете в чешките региони на Бохемия и Моравия и 31% в предимно аграрната и католическа Словакия. Само Словашката демократическа партия се справила по-добре, а нейната популярност по дефиниция била ограничена до словашката третина от населението [38]

Чешките комунисти очаквали успехите им да продължат и затова първоначално приветствали идеята за Плана Маршал и предприели обиколки из страната, за да наберат повече членове и да увеличат шансовете си на бъдещите избори. Членският състав на партията се увеличил от 50 000 през май 1945 г. до 1 220 000 през април 1946 г. и достигнал 1 310 000 през януари 1948 г. (при общо население от едва 12 милиона). Комунистите определено не се свенели да използват клиентелизъм и натиск, за да си осигурят подкрепа. Пък и тук се били постарали да си осигурят основните министерства и да сложат свои хора на ключови позиции в полицията и други подобни институции. И все пак преди изборите от 1948 г. домораслите комунисти на Чехословакия се подготвяли да вземат пълната власт по „чешки път”, който все още изглеждал доста различен от онези на Изток.

Не е ясно дали съветската власт вярвала на уверенията на Клемент Готвалд, че

Чехословашката комунистическа партия ще възтържествува без чужда помощ. Но поне до есента на 1947 г. Сталин оставил страната на мира. Чехите били прогонили судетските немци (което ги излагало на германската враждебност и правело държавата още по-зависима от съветската протекция), а акцентът в следвоенните правителства на Бенеш върху икономическото планиране, държавната собственост и усърдния труд напомнял на поне един френски журналист през май 1947 г. на реториката и настроението на ранния съветски стахановизъм. По пражките билбордове били окачени портрети на Сталин редом с тези на самия президент Бенеш дълго преди комунистите да съставят свое собствено правителство, камо ли да установят монопол върху властта. Както видяхме, през лятото на 1947 г. външният министър Ян Масарик и неговите колеги не се поколебали да откажат помощта по Плана Маршал съобразно с желанията на Москва. С две думи, Сталин не можел да се оплаче от поведението на Чехословакия.

И въпреки това през февруари 1948 г. комунистите осъществили политически преврат в Прага, възползвайки се от неразумно подадената оставка на некомунистическите министри (по важния, но недоказан въпрос за инфилтрирането на комунисти в полицията), за да установят контрол върху страната. Пражкия преврат бил от изключително значение именно защото се случвал в една общо взето демократична страна, която изглеждала толкова приятелски настроена към Москва. Той галванизира западните съюзници и ги накарал да мислят, че комунизмът е поел към тях^[39]. Вероятно това спасило финландците: благодарение на предизвиканите от Пражкия преврат проблеми в Германия и не само там, през април 1948 г. Сталин бил принуден да направи компромис с Хелзинки и да подпише Договор за приятелство (след като първоначално се опитал да наложи на Финландия източноевропейско решение, разделяйки социалдемократите и принуждавайки ги да се слоят с комунистите във „Финландска народна отбранителна лига“ – и така да доведат последните на власт).

На Запад случаят с Прага отворил очите на социалистите за реалностите на политическия живот в Източна Европа. На 29 февруари 1948 г. застаряващият Леон Блум публикувал във френския социалистически вестник „Попюлер“ изключително влиятелна статия, в която критикувал френските социалисти, че мълчат за съдбата на източноевропейските си колеги. Благодарение на Прага значителна част от некомунистическата левица във Франция, Италия и други страни застанала категорично на страната на Запада – факт, който обрекъл комунистическите партии в страните извън обсега на СССР на изолация и растящо безсилие.

Сталин замислил Пражкия преврат без оглед на тези последици не просто защото от край време възнамерявал да наложи волята си по определен начин из целия блок. Нито защото Чехословакия била толкова важна в по-крупен план. Случилото се в Прага – и случващото се по същото време в Германия, където съветската политика преминавала бързо от блокаж и разногласия към открита конфронтация с бившите съюзници – било неговото завръщане към стила и стратегията на една по-ранна епоха. Тази промяна била като цяло предизвикана от притесненията на съветския лидер, че не успява да моделира по свое желание събитията в Европа и Германия; но и най-вече от растящото му раздражение спрямо Югославия.

През 1947 г. комунистическото правителство в Югославия под ръководството на Йосип

Броз Тито имало уникален статут. Единствени сред комунистическите партии на Европа югославяните дошли на власт със собствени сили, без да разчитат нито на местни съюзници, нито на чуждестранна подкрепа. Наистина през декември 1943 г. британците спрели да изпращат помощи на противниковите четници и прехвърлили залозите си към Тито, а в първите следвоенни години UNNRA похарчила в полза на Югославия повече пари (415 милиона долара), отколкото където и да било в Европа, като 72% от парите идвали от Съединените щати. За съвременниците обаче най-важното било, че югославските комунистически партизани водили единствената успешна съпротивителна война срещу немските и италиански окупатори.

Окуражени от победата, комунистите на Тито нямали нужда от коалиции като онези, които били създадени в други части на освободената Източна Европа и се заели незабавно да унищожат *всички* свои противници. На първите следвоенни избори през ноември 1945 г. гласоподавателите били изправени пред недвусмислена алтернатива: „Народният фронт” на Тито.. или урната, открито белязана като „Опозиция”. През януари 1946 г. Комунистическата партия на Югославия въвела конституция, която пряко повтаряла тази на СССР. Тито продължил напред с масови арести, затвор и екзекуция на своите опоненти ведно с насилствена колективизация на земята по време, когато комунистите в съседните Унгария и Румъния все още внимателно търсели някакъв по-отстъпчив образ. Югославия като че ли била острието на европейския комунизъм.

На пръв поглед югославският радикализъм и установеният от Комунистическата партия на Югославия твърд контрол върху един стратегически ключов регион били от полза за СССР и отношенията между двете страни били топли. Москва не скъпяла похвалите си за Тито и неговата партия, демонстрирала голям ентузиазъм за техните революционни постижения и давала Югославия за пример на останалите държави. Югославските лидери на свой ред използвали всеки случай, за да засвидетелстват своето уважение към Съветския съюз. Те смятали, че въвеждат болшевишкия модел на революция и управление на Балканите. Както пише в спомените си Милован Джилас, „всички ние бяхме предразположени (към СССР) по дух. И всички щяхме да му останем верни, ако не бяха неговите великодържавни стандарти за лоялност”.

От гледна точка на Сталин обаче югославската преданост към болшевизма винаги се оказвала *прекалено* ентузиазизирана. Както видяхме, Сталин се интересувал не толкова от революцията, колкото от властта. Именно Москва трябвало да определя стратегиите на комунистическите партии, Москва трябвало да решава кога да се използва умерен подход и кога – радикален. Като люлка и първоизточник на световната борба срещу капитализма Съветският съюз не бил просто възможен модел за революция, а *единственият* модел. При подобавщи обстоятелства по-малките комунистически партии можели да последват съветската, но не се препоръчвало да я задминават. И това била основната грешка на Тито в очите на Сталин. В своята амбиция да забие комунистическото знаме в Югоизточна Европа бившият партизански водач изпреварвал съветските планове. Революционните успехи му замайвали главата: той ставал по-голям католик от папата.

Сталин не стигнал до тези заключения изведнъж, макар че неговото недоволство от „неопитния” Тито е документирано още през януари 1945 г. Извън растящото в Москва усещане, че Тито си позволява твърде много и поставя местната югославска революция като

контрамодел на съветската, възникнали и практически разногласия между Йосиф Висарионович и Йосип Броз по практически въпроси на регионалната политика. Югославяните на Тито хранили породени от по-старата балканска история амбиции да присъединят Албания, България и част от Гърция в една разширена Югославия под формата на една нова „Балканска федерация”. Тази идея имала известна привлекателност и зад граница: тя имала икономически смисъл за България (според Трайчо Костов, един от комунистическите лидери в София) и щяла да представлява още по-категорично скъсване с национализма на малките държави, който толкова спъвал възможностите на тези страни преди войната.

Самият Сталин първоначално нямал нищо против идеята за една балканска федерация, а неговият довереник в Коминтерна и пръв комунистически водач на България Георги Димитров говорел открито за тази перспектива чак до януари 1948 г. Само че съществували два проблема в иначе привлекателния план за събиране на цяла Югоизточна Европа в обща федерална структура под комунистическо управление. Онова, което започнало като основа за взаимно сътрудничество между местните комунисти, скоро започнало да изглежда на подозрително настроение Сталин като заявка за регионална хегемония. Дори само това навярно би накарало съветския лидер след време да прекърши амбициите на Белград. Полошото обаче било, че Тито създавал на Москва проблеми на Запад.

Югославяните открито поддържали и насърчавали гръцките партизани както през 1944 г., така и (което било по-важно) след избухването на Гръцката гражданска война три години по-късно. Подкрепата им била в духа на доста нарцисисткия активизъм на Тито – да помогнем на гръцките комунисти да повторят собствените ни успехи – и освен това била продиктувана от югославските интереси в оспорваните „славянски” области на Гръцка Македония. Ала Гърция била в Западната сфера на интереси, както Чърчил и впоследствие Труман недвусмислено заявили. Сталин нямал никакъв интерес да предизвиква скандал със Запада заради Гърция, която била от второстепенно значение за него. Гръцките комунисти наивно предполагали, че тяхното въстание ще им донесе подкрепата и дори военната намеса на СССР, но за това поначало и дума не можело да става. Тъкмо напротив, Сталин ги смятал за недисциплинирани авантюристи, които преследвали изгубена кауза и могли да предизвикат американска интервенция.

Затова провокативната подкрепа на Тито за гръцките въстаници дразнела съветския лидер – който с основание смятал, че без югославска помощ гръцкото недоразумение отдавна щяло да се разреши тихо и кротко ^[40] – и още повече го отблъсквала от неговия балкански последовател. Но не само на Южните Балкани Тито излагал Сталин и подхранвал англоамериканското недоволство. В Триест и на полуостров Истрия югославските териториални амбиции пречели на съюзниците да се споразумеят за мирен договор с Италия. Когато последният бил най-сетне подписан през септември 1947 г., бъдещето на областта Триест оставало нерешено, а Съюзническите войски оставали разположени там като гарант срещу югославско нашествие. В съседна Каринтия (най-южната област на Австрия) Тито изисквал териториално разпределение в полза на Югославия, докато Сталин предпочитал несигурното статукво (чието очевидно предимство било, че позволявало на СССР да поддържа войски в Източна Австрия и оттам – в Унгария).

Така Титовата комбинация от югославски иредентизъм и партизанско – революционен плам се оказвала все по-непрестижна за Сталин. Според „Официална британска история на Втората световна война” в западните военни кръгове след май 1945 г. мнозина смятали, че ако в скоро време избухнал трети подобен конфликт, то това щяло да се случи в района на Триест. Ала Сталин нямал интерес да предизвика Трета световна война, още по-малко заради затънтен ъгъл на североизточна Италия. Освен това не му било приятно Италианската комунистическа партия да бъде компрометирана от непопулярните териториални амбиции на комунистическата съседка на Рим.

Поради всички изброени причини към лятото на 1947 г. съветският вожд вече губел търпение спрямо Югославия. Надали бил доволен, че гарата в българската столица била покрита с портрети на Тито редом с тези на Сталин и Димитров, нито че унгарските комунисти започвали да говорят за следване на югославския модел на комунистическо управление. Разказва се, че дори робски лоялният Ракоши славел Тито пред самия Сталин на една московска среща в края на 1947 г. Югославският лидер не бил само дипломатическа спънка за СССР в отношенията му със западните съюзници; той създавал проблеми и вътре в самото международно комунистическо движение.

За външните наблюдатели комунизмът бил единна политическа цялост, формирана и управлявана от московския „център”. Но от гледна точка на Сталин нещата били по-сложни. От края на двайсетте до избухването на войната Москва наистина успяла да наложи своя контрол върху световното комунистическо движение с изключение на Китай. Но войната променила всичко. В своята съпротива срещу германците Съветският съюз бил принуден да говори за патриотизъм, свобода, демокрация и много други „буржоазни” цели. Комунизмът загубил революционната си острота и нарочно се превърнал в част от широка антифашистка коалиция. Естествено, такава била тактиката и на предвоенните Народни фронтове, но през трийсетте години Москва успявала да държи под строг контрол чуждестранните партии – чрез финансова помощ, лична намеса и терор.

По време на войната този контрол бил изгубен – както личало от затварянето на Коминтерна през 1943 г. През първите следвоенни години контролът не бил напълно възстановен: югославската партия единствена в Европа дошла на власт без съветска намеса. В Италия и Франция комунистическите партии уж продължавали да бъдат лоялни към Москва, но всъщност вземали ежедневните си решения без съвети или инструкции отвън. Партийните лидери не били посветени в намеренията на Сталин. Като чехите, но с още по-малко насоки от СССР, те следвали така наречения от тях френски или италиански „път към социализма”, като работели вътре в управляващите коалиции и смятали националните и комунистическите цели за безпроблемно съвместими.

Всичко това започнало да се променя през лятото на 1947 г. През май комунистическите министри били изхвърлени от правителствата на Франция и Италия. Това доста ги изненадало: партийният им водач Морис Торез известно време продължавал да смята, че скоро неговата политическа сила ще успее да се върне в управляващата коалиция. На конгреса на Френската комунистическа партия в Страсбург през юни 1947 г. той нарекъл привържениците на безусловната опозиция „авантюристи”. Комунистите в Западна Европа не били сигурни как да реагират на Плана Маршал, като едва със закъснение взели пример от негативната позиция на Сталин. Като цяло комуникацията между Москва и нейните

западни партии била слаба. След отпадането от властта на френските комунисти Андрей Жданов изпратил конфиденциално писмо на Торез (с копие, забележете, до чешкия комунистически лидер Готвалд): „Мнозина смятат, че действията на френските комунисти са съгласувани с нас. Вие знаете, че това е невярно и че предприетите от вас стъпки бяха истинска изненада за Централния комитет”.

Очевидно западните комунисти изоставали. Седмици след предаването на писмото до Торез, на 2 юни Москва сключила търговски договори с източноевропейските си съседки и сателити като част от съгласувана реакция срещу Плана Маршал и отправяната от него заплаха към съветското влияние в региона. Политиката на сътрудничество, следвана в Прага, Париж и Рим и досега одобрявана от Сталин, бързо била заменена от връщане към стратегията на конфронтация, както личало от теорията на Жданов за двата непримирими „лагера”.

За да приложи новия подход, в края на септември 1947 г. Сталин свикал среща в Шкларска Поремба в Полша. Поканени да участват били комунистическите партии на Полша, Унгария, Румъния, България, Чехословакия, Югославия, Франция, Италия и естествено Съветския съюз. Обявената цел на срещата било учредяването на Коминформ (Информбюро) – Комунистическо информационно бюро – наследник на Комунистическия интернационал, чиято цел била да „координира” международната комунистическа дейност и да подобри връзките между Москва и сателитните ѝ партии. Ала реалната цел и на срещата, и на организацията (която се събрала само три пъти и била разпусната през 1956 г.) била да възстанови съветската доминация в международното движение.

Точно както постъпил със самата болшевишка партия преди двайсет години, Сталин се заел да наказва и дискредитира „дясното” залитане. В Шкларска Поремба френските и италианските представители били подложени на снизходителни лекции по революционна стратегия от страна на югославските делегати Едвард Кардел и Милован Джилас, чието изключително „левичарство” било давано за пример от съветските делегати Жданов и Маленков. Западните комунисти (заедно с представителите на чешката и словашката партии – явно критиката била предназначена и за тях) били крайно изненадани. Настъпвал краят на мирното съвместно съществуване – такова, каквото се опитвали да постигнат във вътрешнополитически план. Сформирал се „антиимпериалистически демократичен лагер” (по думите на Жданов) и имало нова линия за следване. Оттук нататък Москва очаквала от комунистите да внимават повече и да подчиняват местните съображения на съветските интереси.

След Шкларска Поремба комунистите навсякъде преминали към конфронтационни тактики: стачки, демонстрации, кампании срещу Плана Маршал и – в Източна Европа – ускорено поемане на властта. Централният комитет на Френската комунистическа партия се събрал в Париж на 29 – 30 октомври 1947 г. и официално започнал кампания за очерняне на някогашните си социалистически съюзници. Италианските комунисти се нуждаели от повече време за подобен поврат, но на конгреса си от януари 1948 г. Италианската комунистическа партия (РСИ) също приела „нов курс”, чийто фокус трябвало да бъде „борбата за мир”. Това определено било във вреда на западноевропейските комунисти: те били маргинализирани във вътрешната политика на страните си. В италианския случай, претърпели тежка загуба на общите избори през април 1948 г., на които Ватиканът и

американското посолство се намесили решително на страната на антикомунистите. Но това нямало значение. Според „двулагерната“ теория на Жданов на комунистите от Западния лагер вече била отредена второстепенната роля на въздушни дефлектори.

Човек би могъл да помисли, че досега възприеманата като пречка пред дипломацията на Сталин хипер революционност на югославяните вече ще бъде предимство. Така изглеждало в Шкларска Поремба, където югославската компартия получила звездната роля. Делегатите от Франция, Италия и останалите страни определено не простили на югославяните тяхното високомерие и привилегирован статут на въпросната среща. След съветско – югославския разрыв комунистите от всички страни с удоволствие осъдили „Титовото предателство“ и нямали нужда от особени съветски напътствия, за да изливат ругатни и презрение върху низвергнатите си балкански другари.

Вместо това, разцеплението между Тито и Сталин излязло на бял свят, когато през февруари 1948 г. Москва осъдила идеята за Балканска федерация, прекъснала търговските преговори и месец по-късно повикала обратно от Белград съветските военни и граждански съветници. Разрывът продължил чрез серия формални обръщения и обвинения, в които и двете страни уж оставали добронамерени, и достигнал връхната си точка с отказа на Тито да присъства на приближаващата втора среща на Коминформа. Тъкмо там на 28 юни 1948 г. бил подписан разводът с официална резолюция, която изключвала Югославия от организацията за отказа ѝ да признае водещата роля на Червената армия и СССР за освобождението и социалистическото преустройство на страната. Официално Белград бил обвинен в провеждане на националистическа външна политика и следване на неправилен вътрешнополитически курс. Всъщност Югославия представлявала международния еквивалент на „лява опозиция“ в сталинисткия монопол на властта и конфликтът бил неизбежен. Сталин трябвало да пречупи Тито, за да покаже ясно на другите комунисти, че Москва няма да търпи разногласия.

Тито, разбира се, не бил пречупен. Но и той, и страната му били по-уязвими, отколкото изглеждали навремето, тъй че без растящата западна подкрепа той трудно би издържал съветския икономически бойкот. През 1948 г. 46% от югославския търговски обмен бил със Съветския блок – число, което година по-късно спаднало до едва 14%. Правдоподобна била и заплахата от съветска интервенция. Югославяните определено платили висока реторическа цена за своите самомнителни действия. Следващите две години преминали под непрекъснат обстрел от коминформски нападки. В добре смазаната лексика на ленинистките обиди Тито станал „Юдата Тито и неговите подстрекатели“, „новият крал на великосръбските шовинисти и на цялата югославска буржоазия“. Неговите последователи били „презрени предатели и империалистически слуги“, „злокобни глашатаи на лагера на войната и смъртта, коварни войнолюбци и достойни наследници на Хитлер“. Югославската комунистическа партия била заклеймена като „банда шпиони, провокатори и убийци“, „кучета на американска каишка, захапали империалистическия кокал и лаещи за американския капитал“.

Важно е да се отбележи, че нападките срещу Тито и неговите последователи съвпаднали с пълното разгръщане на Сталиновия култ към личността и чистките и публичните процеси от следващите години. Няма съмнение, че Сталин действително е виждал в Тито заплахата и

предизвикателство, боейки се от неговия подривен ефект върху вярността и послушанието на други комунистически режими и партии. Настояването на Коминформа (в протоколите и публикациите) върху „изострянето на класовата борба при прехода от капитализъм към социализъм” и „водещата роля” на Партията рискувал да напомни на хората, че тъкмо такава била политиката на Югославската партия от 1945 г. насетне. Затова вторият акцент падал върху предаността към Съветския съюз и Сталин, отхвърлянето на всички „национални” или „особени” пътища към социализма и изискването за „удвоена бдителност”. Започвала втората сталинска ледена епоха.

Ако Сталин положил такива усилия, за да установи и укрепи властта си в Източна Европа, това до голяма степен се дължало на изгубената инициатива в Германия^[42]. На 1 юни 1948 г. западните съюзници се срещнали в Лондон и обявили плановете си за създаване на отделна западногерманска държава. На 18 юни била обявена новата валута, *дойче марката*; три дни по-късно тя вече била в циркулация (банкнотите били отпечатани при строга секретност в Съединените щати и транспортирани до Франкфурт с американски ескорт. Старите *райхсмарки* били изтеглени и всеки немски резидент имал право да обмени само четирийсет от тях при курс 1:1, а останалите – при курс 10:1. Първоначално непопулярна (защото унищожавала спестяванията, вдигала реалните цени и правела стоките недостижими за повечето хора), тази валута била бързо приета, когато магазините се напълнили със стоки, които фермерите и търговците вече били съгласни да продават при фиксирани цени и срещу стабилно средство за размяна.

На 23 юни съветските власти отговорили с отпечатването на нова, източногерманска марка и пресичане на железопътните линии, свързващи Берлин със Западна Германия (три седмици по-късно каналите също щели да бъдат затворени). На следващия ден Западното военно правителство в Берлин блокирало съветските опити да разпространят новата източногерманска валута в западната част на града – важна принципна точка, тъй като столицата била под управлението на четирите сили и до този момент западната зона не била третирана като част от окупираната от СССР Източна Германия. Докато съветските войници стягали контрола си върху наземните пътища към града, американското и британското правителства решили да снабдяват своите зони по въздуха; на 26 юни първият транспортен самолет кацнал на летище Темпелхоф в (Западен) Берлин.

Този начин на снабдяване продължил до 12 май 1949 г. През тези единайсет месеца западните съюзници превозили около 2,3 милиона тона храна с 277 500 полета, които стрували живота на 73 техни пилоти. Целта на Сталин при блокадата на Берлин била да принуди Запада да избира дали да напусне града (като се има предвид фактът, че в Потсдамската спогодба липсвала каквато и да било писмена гаранция за достъпа на Съюзниците до него) или да изостави плановете си за отделна западногерманска държава. Това искал всъщност Сталин – за него Берлин поначало бил само обменна монета, – но в крайна сметка не постигнал нито едното, нито другото.

Западните съюзници не само запазили своя дял от германската столица (учудвайки донякъде сами себе си и предизвиквайки удивената признателност на самите западноберлинчани). Предприета непосредствено след Пражкия преврат, съветската блокада само затвърдила решението им да създадат Западна Германия и направила разделението на

страната по-приемливо за нейните граждани. Франция се присъединила към Бизония през април 1949 г., създавайки единна западногерманска икономическа цялост с 49 милиона жители (срещу едва 17 милиона в съветската зона).

Като повечето дипломатически авантюри на Сталин берлинската блокада била импровизация, а не част от някакъв пресметнат план за агресия (макар че Западът надали може да бъде винен, че не разбрал това навремето). Съветският лидер нямало да тръгне на бой за Берлин^[43]. Когато блокадата се провалила, той сменил тактиката си. На 31 януари 1949 г. той предложил да отвори достъпа до града срещу отлагане на плановете за западногерманска държава. Западните съюзници нямали намерение да правят подобни отстъпки, но се съгласили да се срещнат и да обсъдят въпроса, тъй че на 12 май Съветският съюз вдигнал блокадата само срещу насроченото за 23 май съвещание на външните министри.

Това съвещание наистина се състояло и продължило един месец, но – както можело да се очаква – не довело до споразумение. Всъщност то едва било започнало, когато западногерманският парламентарен съвет в Бон официално приел „Основния закон”, с който се учредявало западногерманското правителство. Седмица по-късно Сталин реагира, обявявайки плановете си за съответната източногерманска държава, официално създадена на 7 октомври^[44].

Когато съвещанието завършило на 20 – и юни, военното управление в Западна Германия било заместено от висши представители на Съединените щати, Великобритания и Франция. Била създадена Федерална република Германия, макар съюзниците да си запазвали известно право на намеса и дори правото да възобновят прякото си управление, ако сметнат за необходимо. На 15 септември 1949 г. след успеха на християндемократическата партия месец преди това Конрад Аденауер станал първият канцлер на републиката.

Берлинската криза имала три важни последици. На първо място тя довела пряко до създаването на две германски държави – вариант, който четири години по-рано никой от съюзниците не преследвал. За Западните сили това станало привлекателна и постижима цел: всъщност въпреки всички приказки колко желателно било обединението на Германия, никой не бързал това да се случи. Както отговорил британският премиер – министър Харълд Макмилън на президента Шарл дьо Гол девет години по-късно, когато последният го попитал какво мисли за една обединена Германия: „На теория. На теория винаги трябва да подкрепяме обединението. Това не е опасно”. След като Сталин проумял, че не може нито да се съревновава със Съюзниците за лоялността на немците, нито да ги принуди да изоставят плановете си, той приел източногерманската комунистическа държава като по-малкото зло.

Второ, Берлинската криза за пръв път обвързала Съединените щати със значително военно присъствие в Европа за неопределено време. Това било постижение на британския външен министър Ърнест Бевин. Тъкмо той успял да подтикне американците да започнат снабдяването на Берлин по въздуха, след като Труман бил уверен от Маршал и от генерал Клей (командващият американските войски в Берлин), че рискът си струва да бъде поет. Французите взели по-слабо участие в берлинските събития, тъй като от 18 юли до 10 – и септември 1948 г. страната била изпаднала в политическа криза без ясно управляващо мнозинство в парламента.

Третата последица била резултат от първите две: берлинската криза довела до преоценка на западната отбранителна стратегия. Ако Западът смятал да защитава немските си клиенти от съветска агресия, той трябвало да си набави средствата за това. В началото на Берлинската криза американците разположили във Великобритания стратегически бомбардировачи, оборудвани да носят атомни бомби: по онова време Съединените щати имали 56 такива. Ала Вашингтон нямал установена политика за употребата на атомно оръжие (самият Труман с особена неохота разисквал подобна възможност) и в случай на съветско нападение в Европа американската стратегия все още предвиждала изтегляне от континента.

Военното преосмисляне започнало с чешкия преврат. След него Европа навлязла в период на повишена несигурност; говорело се за война. Дори генерал Клей, който не обичал хиперболите, споделил обзелия всички страх: „Месеци наред благодарение на логическите анализи аз чувствах и твърдах, че е слабо вероятно да избухне война поне през следващите десет години. През последните няколко седмици усетих тънка промяна в поведението на СССР. Не мога да я определя, но ме кара да чувствам, че тя може да дойде с разтърсваща внезапност”. В такава атмосфера американският Конгрес приел Плана Маршал, а на 17 март 1948 г. европейските съюзници подписали Брюкселския пакт. Последният всъщност представлявал конвенционален петдесетгодишен мирен договор, задължаваш Великобритания, Франция и страните от Бенелюкс да „си сътрудничат с мерки на взаимна подкрепа в случай на нова германска агресия”. Това станало в момент, когато европейските политици видимо все повече осъзнавали колко безпомощни са пред *съветския* натиск. В това отношение те били все така уязвими: както отбелязал в ретроспекция холандският външен министър Дирк Стикер, „Тук в Европа ние имахме само устните уверения на президента Труман, че Америка ще ни подкрепи”.

Британците били тези, които поставили началото на новия подход към Вашингтон. В реч пред парламента от 22 януари 1948 г. Бевин обвързал Великобритания с нейните континентални съседи в обща отбранителна стратегия, „Западноевропейският съюз”, с аргумента, че британската сигурност била станала неотделима от европейската. Това било значителна промяна спрямо досегашното мислене в страната. Така Западноевропейският съюз бил официално създаден с Брюкселския пакт. Но както обяснил Бевин на Маршал в писмо от 11 март, подобна схема би била незавършена, ако не обхваща понятието за северноатлантическа сигурност като цяло – теза, която Маршал бил особено склонен да приеме, защото тъкмо тогава Сталин упражнявал значителен натиск върху Норвегия да подпише пакт за „ненападение” със Съветския съюз.

Така че по настояване на Бевин във Вашингтон се провели тайни дискусии, на които британски, американски и канадски представители съставили договор за атлантическа отбрана. На 6 юли 1948 г., десет дни след началото на берлинската блокада и непосредствено след отлъчването на Югославия от Коминформа, тези разговори били открити и за други членове на Брюкселския пакт, сред които французите с неудоволствие открили как за пореден път „англоамериканците” подреждали света зад гърба им. До април следващата година Организацията на северноатлантическия договор (НАТО) била приета и подписана от Съединените щати, Канада и десет европейски държави.

НАТО била забележителна стъпка. Дори през 1947 г. малцина можели да предскажат, че

Съединените щати ще се обвържат с европейски военен съюз. И действително много американски конгресмени категорично не искали да приемат Член V от договора (който обвързвал членките на НАТО да си помагат взаимно в случай на нападение). Ако договорът въобще бил приет от Конгреса след три месеца обсъждане, то се дължало на неговото представяне като „Атлантически” пакт за отбрана вместо като евро – американски съюз. И наистина, когато Дийн Ачисън представил позицията на администрацията пред Сената, той внимателно подчертал, че Америка *няма* да разполага значителни наземни войски на Стария континент.

И действително такова било американското намерение. Ако Съединените щати за пръв път се ангажирали с обвързващ европейски алианс, то било защото мнозина във Вашингтон гледали на НАТО така, както гледали на Плана Маршал: начин да се помогне на европейците да наберат увереност и сами да решават проблемите си – в случая проблема със собствената им сигурност. Сама по себе си НАТО не променила нищо в европейския военен баланс: от разположените в Западна Европа четиринасет дивизии само две били американски. Западните съюзници все още били числено превъзходани в съотношение 12:1. През 1949 г. американските началник – щабове изчислили, че най-рано през 1957 г. може да се изгради ефективна защита по Рейн. Затова в никакъв случай не било неуместно, когато на 9 април 1949 г. на церемонията по подписването на договора за НАТО в Конституционната зала във Вашингтон оркестърът свирел „I’ve Got Plenty of Nothing...”^[45].

И все пак от страна на Европа нещата изглеждали доста по-различно. Американците не придавали особена важност на военните съюзи; но европейците, както обяснил на колегите си от плановата комисия на Държавния департамент Уолтър Бедел Смит „отдават далеч по-голямо значение на парчето хартия с обещания за подкрепа, отколкото ние някога сме виждали в него”. Това не било особено странно: те нямали нищо друго. Британците поне били остров. Но французите, както и всички останали, били все така уязвими: откъм германците, а сега и откъм руснаците.

Така НАТО била двойно примамлива, особено за Париж: тя изтегляла отбранителната линия срещу Съветския съюз по-далече на изток. Както отбелязал Чарлс Боулън няколко месеца преди подписването на Северноатлантическия пакт, „единствената мъничка утеха, на която се уповават (французите) е фактът, че американските войници стоят между тях и Червената армия, колкото и да са малобройни”. Нещо (може би) повече: те служели като застраховка срещу немския реваншизъм. И действително само с обещанието за подкрепа от НАТО френското правителство склонило да приеме създаването на западногерманската държава въпреки неизбледния спомен от изхода на Първата световна война.

Така французите приветствали Северноатлантическия пакт като гаранция срещу възраждането на Германия – гаранция, каквато не успели да постигнат с дипломатически средства през предишните три години. Холандците и белгийците също виждали в НАТО пречка пред бъдещия германски реваншизъм. Италианците се включили, за да съберат подкрепа за Алчиде де Гаспери срещу критикуващите го комунисти. Британците смятали Северноатлантическия пакт за знаково постижение в усилията си да ангажират Съединените щати с отбраната на Европа. А администрацията на Труман представила споразумението пред Конгреса и американския народ като бариера срещу съветската агресия в северната част

на Атлантика. Оттук идва и прочутата фраза на лорд Исмей, който през 1952 г. заел поста на пръв Генерален секретар на НАТО: целта на Организацията на северноатлантическия договор била да държи „руснаците вън, американците вътре, а германците – долу”.

Северноатлантическият пакт бил блъф. Както отбелязва в мемоарите си Денис Хийли, бъдещият британски министър на отбраната, „за повечето европейци НАТО нямаше смисъл, ако не успееше да предотврати следващата война; те не искаха да се бият”. Оригиналното в пакта се криело не толкова в евентуалните ползи, колкото в самия му замисъл. Също като Плана Маршал и като породилият го Брюкселски пакт, НАТО илюстрирала най-важната промяна, настъпила в Европа (и САЩ) в резултат на войната: желанието за споделяне на информация и сътрудничество в отбраната, сигурността, търговията, валутните регулации и какво ли не още. В крайна сметка интегрираното съюзническо командване в мирно време било нечувано скъсване с досегашната практика.

Но НАТО не се родила напълно оформена от сключените през 1949 г. споразумения. През пролетта на 1950 г. Вашингтон все още се чудел как да обясни на французите и останалите европейци, че единствената реалистична надежда за западноевропейска отбрана било повторното въоръжаване на Германия. Това било тема, която карала всички да потръпват и можела да провокира непредсказуема реакция от страна на Сталин. Във всеки случай никой не искал да харчи безценни ресурси за въоръжаване. Неутралността ставала все по-примамлива като алтернатива на беззащитната конфронтация както за Германия, така и за Франция. Ако Корейската война не избухнала точно в този момент (основателна хипотеза, тъй като за малко да бъде предотвратена), очертанията на близката европейска история можеха да изглеждат съвсем другояче.

Подкрепата на Сталин за предприетото от Ким Ир Сен нападение над Южна Корея от 25 юни 1950 г. била най-сериозната му грешка. Американците и западноевропейците незабавно си извадили (погрешното) заключение, че Корея е само диверсия или прелюдия, след което идва ред на Германия: логика, насърчавана от неразумната хвалба на Валтер Улбрихт, че Федералната република ще е следващата жертва. Само осем месеца по-рано СССР успешно бил тествал атомна бомба, карайки американските военни експерти да преувеличават съветската бойна готовност. Но дори и при това положение исканите с Доклад 68 на Съвета за национална сигурност (7 април 1950 г.) увеличения на бюджета надали биха били гласувани, ако не било нападението над Корея.

Рискът от европейска война бил силно преувеличен, но не отсъствал напълно. Сталин *действително* обмислял възможно нападение – над Югославия, а не над Западна Германия, – но изоставил идеята пред започналото западно превъоръжаване. Както Западът изтъквал невярно съветските цели в Корея, така и Сталин – акуратно предупреден от своите разузнавателни служби за последвалата светкавична военна подготовка от страна на Съединените щати – погрешно предположил, че американците имат свои планове за агресия спрямо неговата сфера на контрол в Източна Европа. По онова време обаче никой от тези грешки и презумпции не била ясна, тъй че политици и генерали действали според възможностите си на базата на ограничената информация и съществуващите прецеденти.

Мащабът на западното превъоръжаване бил наистина изключителен. Американският военен бюджет скочил от 15,5 милиарда долара през август 1950 г. на 70 милиарда към декември на следващата година, след обявеното от президента Труман извънредно

положение. Към 1952 – 1953 г. разходите за отбрана поглъщали 17,8% от brutния вътрешен продукт на Съединените щати в сравнение с едва 4,7% през 1949 г. По искане на Вашингтон американските съюзници в НАТО също увеличили военните си бюджети. След като падали постепенно от 1946 г. нататък, разходите на Великобритания по този параграф скочили до почти 10% от brutния вътрешен продукт за 1951 – 52 г., като растяли дори по-бързо от трескавото превъоръжаване от последните предвоенни години. Франция също увеличила военния си бюджет до подобно ниво. Във всяка държава – членка на НАТО разходите за отбрана достигнали следвоенния си връх през периода 1951 – 1953 г.

Икономическият резултат от този внезапен скок на военните инвестиции бил също толкова безпрецедентен. Преди всичко Германия била залята от поръчки за оборудване, инструменти, превозни средства и други продукти. Тях Федералната република била особено добре подготвена да предложи, особено след като жителите ѝ имали забрана да произвеждат оръжия и можели да се концентрират върху произвеждането на всичко останало. Само стоманодобивът нараснал от 2,5 милиона тона през 1946 г. и 9 милиона тона през 1949 г. до почти 15 милиона тона през 1953 г. Доларовият дефицит спрямо Европа и останалата част на света паднал с 65% само за една година, тъй като Съединените щати похарчили огромни суми за внос на оръжия, запаси от оборудване, военни платформи и войски. Заводите на Фиат в Торино получили първите си американски поръчки – за реактивен самолет за наземна защита (американското посолство в Рим настояло САЩ да подпишат договора по политически причини).

Но икономическите новини не били само добри. Британското правителство било принудено да отклони обществени средства от социалната сфера, за да плати поетите ангажименти – решение, което разцепило управляващата Лейбъристка партия и допринесло за провала ѝ на изборите през 1951 г. Цената на живота в Западна Европа скочила, тъй като правителствените разходи довели до инфлация. Във Франция цените на дребно се увеличили с 40% през двете години след избухването на войната в Корея. Западноевропейците, които току – що били започнали да усещат ползата от Плана Маршал, очевидно не били в състояние дълго да удържат една на практика военна икономика. През 1951 г. Американският закон за взаимна отбрана отчел този факт, като на практика прекратил Плана Маршал и го трансформирал в програма за военна подкрепа. Към края на 1951 г. Съединените щати превеждали близо 5 милиарда долара военна помощ за Западна Европа.

Така от психологически допинг за европейската увереност НАТО се превърнала в основен военен ангажимент, който черпел от неизчерпаемите сякаш ресурси на американската икономика и обвързвал САЩ и техните съюзници с безпрецедентно мирновремено струпване на хора и съоръжения. Генерал Айзенхауер се върнал в Европа като Върховен главнокомандващ на съюзническите сили, а в Белгия и Франция били създадени съюзнически военни щабове и административни служби. Северноатлантическият пакт вече недвусмислено се бил превърнал в *алианс*. Неговата основна задача била така наречената от военните планьори „изнесена напред защита” на Европа: т.е. конфронтация с Червената армия наред Германия. За тази цел на Лисабонската среща на Съвета на НАТО от февруари 1952 г. се решило за две години алиансът да сформира поне деветдесет и шест нови дивизии.

Но дори със значимо и растящо американско военно присъствие съществувал само един начин Северноатлантическият пакт да постигне своите цели: чрез въоръжаване на

западногерманците. Благодарение на Корея американците се почувствали длъжни да повдигнат този деликатен въпрос (Дийн Ачисън за пръв път го засегнал официално на среща на външните министри през септември 1950 г.), макар самият президент Труман отначало да не го искал. От една страна никой не желал да слага оръжия в ръцете на немците едва пет години след освобождаването на Европа. От друга страна и по аналогия с икономическите трудности на Бизония само три години по-рано имало нещо перверзно в това да харчиш милиони долари, за да пазиш западногерманците от руско нападение, без да ги приканиш сами да допринесат с нещо. А щом (както някои предвиждали) Германия щяла да става нещо като буферна зона и бъдещо бойно поле, то рискът от отблъскване на немците и насърчаване на неутралистки настроения не можел да бъде пренебрегван.

Москва, разбира се, нямало да се отнесе благосклонно към западногерманското въоръжаване. Но след юни 1950 г. съветските чувства не били вече първостепенно съображение. Въпреки неохотата си британците не виждали друг избор, освен да намерят начин да въоръжат Германия, като в същото време я оставят твърдо под съюзнически контрол. Французите били тези, които поначало били най-категорично против тази идея. Страната им определено не била влязла в НАТО, за да види как организацията се превръща в чадър на германската ремилитаризация. Франция успяла да блокира и отложи въоръжаването на Германия до 1954 г. Ала дълго преди това френската политика претърпявала знакова трансформация, която позволила на Париж да приеме сравнително хладнокръвно ограниченото възстановяване на досегашния ѝ враг. Недоволна и фрустрирана от статута си на най-малката сред Великите сили, Франция си намерила ново призвание като инициатор на нова Европа.

Идеята за Европейски съюз под една или друга форма не била нова. Деветнайсети век бил свидетел на най-разнообразни повече или по-малко неуспешни съюзи в Централна и Западна Европа, а дори преди Първата световна война се чували идеалистични приказки, че бъдещето на континента се криело в събирането на разнородните му части. Самата война далеч не разпръснала тези оптимистични визии, а напротив – още повече ги подхранила. Както настоявал Аристид Бриан, френски държавник и сам ентусиазиран автор на такъв тип пактове и предложения, било време да се преодолеят миналите съперничества, да се мисли европейски, да се говори европейски и да се чувства европейски. През 1924 г. френският икономист Шарл Жид се присъединил към събираната из цяла Европа подписка за създаването на международен комитет за европейски митнически съюз. Три години по-късно един заместник – министър от британското външно министерство заявил, че е „смаян“ от степента на континенталния интерес към „паневропейската“ идея.

По-прозаично погледнато, Първата световна война накарала по особен начин французите и германците да оценят колко са зависими едни от други. След като стихнали следвоенните неуредици и Париж изоставил безплодните си усилия да изтръгне насила репарации от Германия, през септември 1926 г. бил подписан международен „стоманен пакт“ между Франция, Германия, Люксембург, Белгия и (тогава автономната) Саарланд с цел регулиране на стоманодобива и избягване на излишния капацитет. Въпреки че на следващата година към пакта се присъединили Чехословакия, Австрия и Унгария, той си останал картел от традиционен тип. Но германският външен министър Густав Щреземан определено виждал в него зародиша на бъдещи транснационални споразумения. И не бил единствен.

Също като други амбициозни проекти от двайсетте години, „стоманеният пакт“ едва преживял кризата от 1929 г. и последвалата Депресия. Ала той бил признание за това, което през 1919 г. вече ставало ясно на френските фабриканти на железни изделия: след като удвоила размера си поради връщането на Елзас и Лотарингия, френската стоманена индустрия щяла да бъде напълно зависима от германските въглища и затова се нуждаела от основа за дългосрочно сътрудничество. Ситуацията била също толкова очевидна за немците. Когато нацистите окупирали Франция през 1940 г. и постигнали споразумение с Петен за система от плащания и доставки, включително насилственото насочване на френски ресурси за германски военни цели, мнозина и от двете страни виждали в това последно френско – германско „сътрудничество“ зародиша на нов „европейски“ икономически ред.

Така Пиер Пюшьо, ексекүтираният по-късно от Свободните френски сили висш администратор на Виши, предвиждал следвоенен европейски ред, в който митническите бариери щели да бъдат елиминирани и една обща европейска икономика щяла да обхваща целия континент с единна валута. Визията на Пюшьо – споделяна от Алберт Шпеер и мнозина други – представлявала нещо като осъвременяване на Наполеоновата континентална система под Хитлерово водачество и се харесвала на по-младото поколение бюрократичен и технически персонал, който изпитал фрустрациите на европейското политическо планиране през трийсетте години.

Подобни проекти ставали особено привлекателни, защото обикновено били представяни под формата на някакъв споделен, паневропейски интерес на мястото на егоистичните проекции на отделните национални цели. Те били „европейски“ вместо френски или германски и по време на войната будели възхищението на онези, които отчаяно искали да вярват, че от немската окупация може да излезе нещо добро. Фактът, че самите немци като че ли обединили в техническо отношение голяма част от Европа – премахвайки граници, експроприрайки собственост, интегрирайки транспортните мрежи и така нататък – правел идеята още по-правдоподобна. Никой не пропускал да забележи и колко привлекателна би била една освободена от миналото си и неговата взаимна враждебност Европа. Четири години след поражението на нацизма, през октомври 1949 г., Джордж Кенън признал на Дийн Ачисън, че макар да разбирал притесненията относно растящото място на Германия на западноевропейската сцена, „през войната тук често ми се струваше, че проблемът на хитлеристкия Нов ред беше фактът, че е хитлеристки“.

Забележката на Кенън била направена зад кулисите. След 1945 г. малцина били склонни да кажат публично добра дума за военновременния Нов ред – чиято неефикасност и двуличие Кенън доста подценявал. Разбира се, това не накърнявало каузата на вътрешноевропейското икономическо сътрудничество. След войната Жан Моне например продължавал да вярва, също както и през 1943 г., че за да се радват на „просперитет и социален прогрес... държавите в Европа трябва да сформират... „европейска общност“, която да ги направи единна цялост“. Имало и ентузиастични за „Движението за европейско единство“, сформирани по идея на Чърчил през януари 1947 г.

Уинстън Чърчил бил един от ранните и влиятелни привърженици на идеята за европейска организация от един или друг вид. На 21 октомври 1942 г. той писал на Антъни Идън: „Трябва да призная, че мислите ми се въртят преди всичко около Европа, около възраждането на нейната слава... би било неизмерима катастрофа, ако руският болшеvizъм се наслои върху

културата и независимостта на древните европейски държави. Колкото и трудно да изглежда сега, аз вярвам, че европейското семейство може да действа единно под управлението на Съвет на Европа.” Но следвоенните политически обстоятелства изглеждали неблагоприятни за такива идеали. В най-добрия случай можело да се очаква създаването на някакъв форум за европейски дискусии, какъвто всъщност бил предложен на конгреса на Движението за европейско единство през май 1948 г. в Хага. Роденият от това предложение „Съвет на Европа” бил създаден в Страсбург през май 1949 г. и през август същата година провел там първата си сесия. В него взели участие делегати от Великобритания, Ирландия, Франция, страните от Бенелюкс, Италия, Швеция, Дания и Норвегия.

Съветът нямал никаква практическа и теоретична власт, никакъв правен, законодателен или изпълнителен статут. Неговите „делегати” не представлявали никого. Основното му преимущество бил самият факт на съществуването му, макар че през ноември 1950 г. той обнародвал „Европейска конвенция за правата на човека”, която през следващите десетилетия щяла да придобие по-голямо значение. Самият Чърчил признал в своя реч в Цюрих на 19 септември 1946 г.: „Първата стъпка в новото изграждане на европейското семейство трябва да бъде партньорството между Франция и Германия”. Но през онези първи следвоенни години французите, както видяхме, не били никак склонни на такова партньорство.

Техните малки съседи на север обаче били доста по-бързи. Още преди края на войната правителствата в изгнание на Белгия, Люксембург и Холандия подписали „Бенелюкската спогодба”, с която елиминирали митническите бариери и предпоставяли бъдещото свободно движение на работна ръка, капитали и услуги между своите страни. Митническият съюз Бенелюкс влязъл в сила на 1 януари 1948 г., последван от безсистемни разговори между Франция, Италия и страните – участнички в него относно различни проекти за разширяване на подобен тип сътрудничество. Но тези полуоформени проекти за една „малка Европа” до един се препъвали в проблема с Германия.

Както заключили представителите на Плана Маршал в Париж през юли 1947 г., всички били съгласни, че „германската икономика трябва да бъде така интегрирана в икономиката на Европа, че да допринася за покачването на общия жизнен стандарт”. Въпросът бил как да стане това. Дори след като през 1949 г. се превърнала в държава, Западна Германия нямала други органични връзки с останалата част на континента освен механизмите на Плана Маршал и Съюзническата окупация. Ала и двете били временни. Повечето западноевропейци все още мислели за Германия като за заплаха, а не като за партньор. Холандците открай време били икономически зависими от нея – 48% от „невидимите” доходи в страната идвали от преминаващата през нидерландските пристанища и водни пътища германска търговия. Икономическото възраждане на Германия било жизненоважно за тях. И все пак през 1947 г. едва 29% от холандците имали „приятелско” отношение към немците: за Нидерландия било важно икономически съживената Германия да бъде слаба в политическо и военно отношение. Този възглед бил много популярен и в Белгия. Нито една от двете страни не можела да си представи някакво споразумение с Германия, без то да е балансирано от успокоителното участие на Великобритания.

Този затворен кръг бил разбит от международните събития през 1948 – 1949 г. След Пражкия преврат, споразумението за създаване на западногерманска държава, блокадата на

Берлин и плановете за НАТО, на френски държавници като Жорж Бидо и Робер Шуман станало ясно, че Франция трябвало да преосмисли подхода си към Германия. Оттук нататък щяла да съществува западногерманска политическа цялост, включваща Рур и Райнланд – само малката Саарланд била временно отделена от основния блок на Германия, а възгледите от този регион не били подходящи за кокс. Как ресурсите на тази нова Федерална република да бъдат едновременно ограничавани и мобилизирани в полза на французите?

На 30 – и октомври 1949 г. Дийн Ачисън апелирал пред Шуман Франция да поеме инициативата за инкорпорирането на новата западногерманска държава в европейските дела. Французите добре съзнавали необходимостта да направят *нещо*. Както Жан Моне щял по-късно да напомни на Жорж Бидо, САЩ със сигурност щели да насърчат придобилата независимост Западна Германия да увеличи стоманодобива си, при което тя можела да наводни пазара, да накара Франция да защитава своята собствена стоманодобивна индустрия и така да предизвика връщането на търговските войни. Както видяхме в Трета глава, планът на самия Моне – а с него и възраждането на Франция – зависел от успешното разрешаване на тази дилема.

При тези именно обстоятелства Жан Моне предложил на външния министър на Франция онова, което по-късно станало известно като „плана Шуман”. Той представлявал истинска дипломатическа революция, макар и планирана вече пета година. По същество тя била много проста. Както казал Шуман, „френското правителство предлага цялото френско – германско производство на възглед и стомана да бъде поставено под съвместно управление с участието на други страни от Европа”. Нещо повече от картел за стоманодобив и възгледобив, но неизмеримо по-малко от модел за европейска интеграция. Предложението на Шуман представлявало практическо решение на проблема, който измъчвал Франция от 1945 г. Според неговия план Върховният орган щял да има властта да насърчава конкуренцията, да определя ценовата политика, да насочва инвестициите и да купува и продава от името на страните – участнички. Но преди всичко той щял да изझे от чисто немски ръце контрола върху Рурската област и други важни ресурси на Германия. Това било европейско решение на един френски проблем, на *основния* френски проблем.

Робер Шуман обявил своя План на 9 май 1950 г., информирайки ден по-рано Дийн Ачисън. Британците не получили предварително предупреждение. Това доставило известно удоволствие на Ке д’Орсе, защото било първото от множество дребни отмъщения за взетите без консултация с Париж англоамерикански решения. Последното от тях била едностранната девалвация на стерлинга с 30% от страна на Великобритания едва осем месеца по-рано: само американците били предупредени, а останалата част на Европа била принудена да

последва примера на Лондон ^[46]. По силата на иронията тъкмо това припомняне на рисковете от завръщане на икономическия егоизъм и липсата на комуникация между европейските държави подсказало на Моне и останалите да потърсят предлаганото решение.

Немското правителство незабавно приветствало предложението на Моне, както можело да се очаква. Конрад Аденауер заявил доволно пред Шуман, че „този план на френското правителство даде на отношенията между нашите две страни, които за малко не бяха парализирани от недоверие и резервираност, нов тласък в посока към конструктивното сътрудничество”. Или както се изразил по-безцеремонно пред своите помощници, *Das ist*

unser Durchbruch – „Това е нашият пробив“. За пръв път ФРГ влизала в международна организация на равни начала с други независими държави – и сега щяла да бъде обвързана със Западния алианс, точно както искал Аденауер.

Германците първи ратифицирали плана „Шуман“. Италия и страните от Бенелюкс я последвали, макар холандците отначало да не искали да участват без британците. Последните обаче отхвърлили поканата на Шуман, а без Великобритания и дума не можело да става скандинавците да подпишат спогодбата. Затова Парижкият договор за основаване на Европейската общност за въглища и стомана (ЕОВС) бил подписан от едва шест европейски държави.

Може би си струва да се спрем на една особеност на Общността, която не убягнала от вниманието на съвременниците. И шестимата външни министри, които подписали Договора през 1951 г., били членове на християндемократическите партии в съответните си страни. Тримата най-важни политици в основните държави – членки – Алчиде Де Гаспери, Конрад Аденауер и Робер Шуман – идвали от провинцията: Де Гаспери от Трентино в Североизточна Италия, Аденауер от Райнланд, Шуман от Лотарингия. При раждането на Де Гаспери и през по-голямата част от съзнателния му живот Трентино било част от Австро – Унгарската империя, а той самият учил във Виена. Шуман израсъл в една Лотарингия, която била включена в Германската империя. Също като Аденауер, като млад той членувал в католически асоциации – впрочем същите, към които принадлежал и райнландецът десет години по-рано. Когато се срещали, тримата мъже разговаряли на общия си език, на немски.

И за тримата, както и за техните християндемократически колеги от двуезичен Люксембург, двуезична и двукултурна Белгия и от Нидерландия проектът за европейско сътрудничество имал не само икономически, но и културен смисъл. Можели да видят в него принос към преодоляването на онази цивилизационна криза, която разтърсила космополитната Европа на тяхната младост. Идвайки от перифериите на собствените си страни, където идентичностите отдавна били множествени, а границите – заменяеми, Шуман и колегите му не се притеснявали особено от идеята за известно сливане на националните суверенитети. И шестте членки на новата ЕОВС съвсем доскоро виждали своя суверенитет игнориран и прегазен от войната и окупацията; не им бил останал много суверенитет за губене. А тяхната обща християндемократическа загриженост за социалната кохезия и колективната отговорност карала всички тях да се чувстват удобно с идеята за транснационален „Върховен орган“, който да упражнява изпълнителната власт в името на общото добруване.

По-далеч на Север обаче перспективата била различна. В протестантските земи на Скандинавския полуостров и Великобритания (или от протестантската гледна точка на един северногерманец като Шумахер) Европейската общност за въглища и стомана намирисвала на авторитарност. Таге Ерландер, социалдемократическият премиер – министър на Швеция от 1948 до 1968 г., всъщност оправдал своите собствени съмнения относно присъединяването с преобладаващото католическо мнозинство в новата Общност. Кенет Янгър, старши съветник на Бевин, отбелязал в дневника си на 14 май 1950 г. – пет дни, след като научил за плана „Шуман“ – че макар като цяло да бил „за“ европейската икономическа интеграция, новите предложения можели „от друга страна... да бъдат само стъпка към консолидацията на католическия „черен интернационал“, който винаги съм смятал за

основна движеща сила зад Съвета на Европа”. По онова време тази гледна точка не била нито крайна, нито рядко срещана.

ЕОВС не била „черен интернационал”. Тя дори не била особено ефективен икономически лост, тъй като нейният Върховен орган никога не упражнил онзи тип власт, който предвиждал Моне. Вместо това, като много други международни институционални нововъведения от онези години, той осигурил психологическото пространство, благодарение на което Европа можела да се придвижва напред с подновена увереност. Както обяснил Аденауер на Макмилън десет години по-късно, всъщност ЕОВС дори не била икономическа организация (и в този смисъл според него Великобритания била права да остане встрани). Не била и проект за европейска интеграция, като оставим настрана фантазиите на Моне, а по-скоро най-малкото общо кратко на западноевропейския взаимен интерес по времето на своето подписване. Това било политическо средство под икономическо прикритие, механизъм за преодоляване на френско – германската враждебност.

Междувременно проблемите, които ЕОВС била създадена да преодолява, започнали да се решават сами. През последната четвърт на 1949 г. ФРГ си възвърнала нивата на промишлено производство от 1936 г.; към края на 1950 г. ги задминала с една трета. През 1949 г. западногерманският търговски баланс с Европа се основавал на износа на суровини (преди всичко въглища). Година по-късно, през 1950 г., този търговски баланс бил негативен, тъй като Германия консумирала собствените си суровини, за да захранва местната индустрия. През 1951 г. балансът отново бил позитивен и щял да остане такъв години наред благодарение на немския износ на *манифактурни* стоки. Към края на 1951 г. германският износ бил нараснал до над шест пъти нивото от 1948 г., а германските въглища, готови стоки и търговия захранвали европейския икономически ренесанс. Фактически към края на петдесетте Западна Европа страдала от пренасищане с твърдо гориво. Каква част от това може да бъде приписана на ЕОВС е съмнително – западногерманската индустрия дължала разцветата си на Корея, а не на Шуман. Но в крайна сметка това нямало голямо значение.

Ако Европейската общност за въглища и стомана представлявала много по-малко от очакваното – ако френските предпочитания към наднационалните организми били просто начин да контролират все още подозрителната за тях Германия, и ако европейският икономически бум дължал малко на действията на един Върховен орган, чието въздействие върху конкуренцията, трудовия пазар и цените било минимално, – защо тогава британците отказвали да се присъединят? И защо техният отказ бил толкова важен?

Британците нямали нищо против европейски митнически съюз – те били благосклонни към него, поне що се отнася до останалите европейци. Притеснявала ги идеята за наднационална изпълнителна власт, вплътена в институцията на Върховния орган, дори той да ръководел производството и ценовата политика само на две стоки. Дълго време позицията на Лондон била недвусмислена. През 1948 г., когато Бевин обсъждал с лейбъристкия кабинет американските предложения за бъдеща Организация за европейско икономическо сътрудничество, неговата основна загриженост била, че „ефективният контрол трябва да бъде в ръцете на националните делегации... за да се попречи на секретариата (или на „независимия” председател) да действат на своя глава... И дума не трябва да става организацията да дава инструкции на отделните страни – членки.”

Британското нежелание да преотстъпят каквато и да била част от националния контрол

било очевидно несъвместимо с целите на Моне в ЕОВС. Но Лондон виждал в тази организация тънкото вклиняване на Европа в британските дела. Последниците от това действие били толкова по-опасни, колкото били неясни. Както обяснил Бевин на Ачисън, оправдавайки отказа на Великобритания да участва, „Когато става дума за въпроси от такава изключителна важност, не можем да купим котка в чувал и аз съм убеден, че ако американците бяха поставени в подобна ситуация, те биха мислили по същия начин.” Или както изразил по-колоритно резервите си към Съвета на Европа пред своите помощници: „Ако отвориш кутията на Пандора, не знаеш какви троянски коне ще изскочат оттам”.

Част от британските доводи били икономически. Британската икономика – особено онази част от нея, която разчитала на търговията – изглеждала далеч по-здрава от континенталните си съседи. През 1947 г. британският износ бил равен по стойност на общия износ на Франция, Италия, Западна Германия, страните от Бенелюкс, Норвегия и Дания. Докато западноевропейските държави по онова време търгували главно помежду си, Великобритания имала значителен обмен с целия свят – всъщност нейният търговски обмен с Европа през 1950 бил доста *по-малък*, отколкото през 1913 г.

Затова в очите на британските управници страната можела повече да загуби, отколкото да спечели от участието в обвързващи икономически структури със страни, чиито перспективи изглеждали много несигурни. Година преди предложението на Шуман позицията на Обединеното кралство, изразена при закрити врата от висши държавни служители, не намирала „никаква полза за нас от дълготрайно икономическо сътрудничество с Европа. В най-добрия случай това ще използва ресурсите ни. В най-лошия може сериозно да увреди нашата икономика.” Към тези думи трябва да добавим конкретните притеснения на лейбъристите спрямо континентални организации, които биха могли да ограничат свободата им да следват „социалистически” политики на Острова, политики тясно свързани с корпоративните интереси на старите профсъюзи, които основали Лейбъристката партия петдесет години по-рано. Както обяснил действащият премиер – министър Хърбърт Морисън на кабинета през 1950 г., когато се разглеждало (за кратко) предложението на Шуман: „Не става, не можем, миньорите в Дърам не носят такива неща”.

Да не забравяме и Британската общност. През 1950 г. тя обхващала обширни парчета от Африка, Южна Азия, Австралия и Америките, голяма част от които били още в британски ръце. Колониалните територии от Малая до Златния бряг (Гана) носели нетни доларови печалби и държали значителни суми в Лондон – прословутите „стерлингови резерви”. Британската общност (или Империята, както мнозина все още я наричали) била основен източник на суровини и храни, а освен това била неразделна част от националната идентичност – или поне така изглеждало навремето. За повечето държавници било очевидно неразумно – пък и практически невъзможно – да направят Великобритания част от каквато и да било европейска система, която би откъснала страната от другото измерение на самото ѝ съществуване.

Така че Обединеното кралство било част от Европа, но в същото време било част и от световната англоезична имперска общност. При това страната имала особени отношения със Съединените щати. Британците имали амбивалентно отношение към Америка: възприемали я от далеч като „рай на консуматорските чудеса” (Малкълм Брадбъри) за разлика от собствения си ограничен живот, но тъкмо по тази причина не я обичали. Техните

правителства обаче продължавали да демонстрират вяра в онова, което по-късно щяло да бъде наречено „специални взаимоотношения“ между двете страни. До известна степен това се дължало на присъствието на Великобритания на военновременната „висока маса“ като една от трите Велики сили в Ялта и Потсдам и като трета атомна сила след успешния тест на британска бомба през 1952 г. Основавало се също така на близкото сътрудничество между двете страни по време на самата война. И в малка степен – върху особеното чувство за превъзходство на англичаните спрямо страната, която ги изместила на имперския връх ^[47].

Американците се дразнели от нежеланието на Обединеното кралство да обвърже съдбата си с Европа и се ядосвали на претенциите му да запази имперския си статут. И все пак в позициите на Лондон през 1950 г. имало нещо повече от имперски самозаблуди и злонамереност. Както по-късно щял да признае в мемоарите си Жан Моне, Великобритания не била нито завземана, нито окупирана: „Тя не чувствала нужда да се очисти от историята“. Британците преживели Втората световна война като период на национално помирение и сплотяване, вместо като разрушително съдиране на самата тъкан на държавата и нацията, както я помнели на другия бряг на Ламанша. Във Франция войната разкрила всички проблеми на политическата култура на страната; във Великобритания тя сякаш потвърдила всичко правилно и добро в националните институции и привички. За повечето британци Втората световна война била водена между Германия и Обединеното кралство, което излязло от нея триумфиращо и уверено в своята правота ^[48].

Това чувство на тиха гордост от способността на страната да страда, търпи и побеждава разграничавало Великобритания от континента. Освен това то формирало политическата култура на следвоенните години. На изборите през 1945 г. лейбъристите за пръв път в историята спечелили категорично парламентарно мнозинство и както видяхме, успели да прокарат широк спектър от национализации и социални реформи, чиято върхна точка било конституирането на първата в света държава на всеобщото благоденствие. Правителствените реформи били като цяло популярни – въпреки че довели до удивително малко промени в най-дълбоките навици и пристрастия на нацията. По думите на Дж. Б. Пристли, публикувани в „Ню Стейтсман“ през юли 1949 г., „Ние сме социалистическа монархия, която представлява последният паметник на либерализма“.

Вътрешната политика в следвоенна Великобритания се занимавала с въпросите на социалната справедливост и необходимите за нея институционални преобразувания. Това до известна степен се дължало на последователното игнориране на социалните неравенства от страна на предишните правителства. Закъснялото връщане в центъра на дебата на спешно необходими обществени разходи – за здравеопазване, образование, транспорт, жилищно строителство, пенсии и т.н. – изглеждало на мнозина заслужена награда за наскоро направените от страната жертви. Но то също така означавало, че повечето британски гласоподаватели (и много членове на Парламента) нямали абсолютно никаква представа колко бедна била страната им и какво им струвало да спечелят своята епична борба с Германия.

През 1945 г. Великобритания била банкрутирала. Жителите ѝ били мобилизирани по-широко и по-продължително от тези на всяка друга страна: през 1945 г. 10 милиона мъже и жени носели оръжие или го произвеждали при трудоспособно население от 21,5 милиона

възрастни. Вместо да нагоди военната си стратегия към ограничените възможности на страната, Уинстън Чърчил ги напрегнал докрай: заемал от американците и продавал колониалните активи на кралството, за да не спира потокът на пари и военна техника. Както отбелязал един военновременен министър на финансите, тези години видели „прехода на Англия от позицията на най-големия световен кредитор до тази на най-големия световен дължник”. Цената на Втората световна война била двойно по-голяма от тази на Първата. Страната загубила една четвърт от националното си богатство.

Това обяснява повтарящите се следвоенни валутни кризи на Великобритания, докато страната се борела да плати огромните доларово – деноминирани дългове от драстично намалените си приходи. Това е една от причините Планът Маршал да не окаже почти никакво въздействие върху инвестициите и модернизацията в индустрията: 97% от съответните фондове (повече, отколкото навсякъде другаде) били използвани, за да изплатят гигантския дълг на страната. Тези проблеми биха били достатъчни за всяка средна по размер европейска страна, поставена при трудните условия в следвоенна Британия. В този случай те били изострени от имперските отговорности на Лондон.

След 1939 г. на Великобритания ѝ било много по-трудно да остане велика сила. Разходите на страната за всички военни и дипломатически дейности през периода 1934 – 1938 г. били 6 милиона лири годишно. През 1947 г. само за военни цели правителството определило бюджет от 209 милиона лири. През юли 1950 г., в навечерието на войната в Корея – т.е. *преди* последвалия нейното избухване скок на разходите за отбрана – Великобритания поддържала пълна военна флота в Атлантическия океан, друга в Средиземно море и трета в Индийския океан, както и постоянна „Китайска станция”. Страната поддържала 120 ескадрони на Кралските военновъздушни сили по целия свят и имала войски или войскови части, перманентно базирани на следните места: Хонг Конг, Малая, Персийският залив и Северна Африка, Триест и Австрия, Западна Германия и самото Обединено кралство. В допълнение имала големи и скъпи дипломатически, консулски и разузнавателни звена по целия свят – заедно с колониалните държавни институции, които сами по себе си представлявали значително бюрократично и административно бреме, въпреки че наскоро били облекчени с британския отказ от Индия.

Единственият начин страната да продължи да плаща при тези утежнени обстоятелства бил британците да си наложат безпрецедентни самоограничения и доброволна оскъдица. Това обяснява и широко дискутираната особеност от онези години: гордата победителка Великобритания изглеждала някак по-пестелива, победна, по-сива и по-мрачна от всички наскоро победени, окупирани и опустошени страни отвъд Ламанша. Всичко било разпределено на дажби, ограничено, контролирано. Редакторът и есеист Сирил Конъли, който наистина си бил песимист и в най-добри времена, все пак уловил твърде добре духа на времето в сравнение между САЩ и Великобритания през април 1947 г.:

„Тук егото е наполовина изключено; повечето от нас не са мъже и жени, а членове на многобройна западна, изтощена от работа и натоварена със закони безполова класа с дрипави дрехи, класьори с купони и истории за убийства, с нашите завистливи, строги, наследени от миналото апатии – един угрижен народ. А символът на това настроение е Лондон, който сега е най-големият, най-тъжният и най-мръсният от великите градове с цели мили небоядисани, полунаселени къщи, с ресторанти без ядене и кръчми без бира.

Живописните някога квартали губят своята индивидуалност, площадите му са лишени от елегантност... тълпите му се мотаят покрай мръсните зелени плетени столове на кафенетата в мизерните си шлифери под едно постоянно сиво и схлупено като метален капак небе”.

Това било времето на лишенията. За да се увеличи износът на страната (и така да се спечели тъй важната чужда валута), почти всичко било или разпределено на дажби, или просто не се намирало: месо, захар, дрехи, коли, бензин, задгранични пътувания, дори сладкиши. Купоните за хляб, до които не се стигнало през войната, били въведени през 1946 г. и се използвали чак до юли 1948 г. Правителството привидно отпразнувало „кладата на ограниченията” на 5 ноември 1949 г. Но много от същите тези ограничения трябвало да бъдат върнати със затягането на коланите по време на Корейската война, така че купонната система за основните храни във Великобритания била премахната през 1954 г. – много след останалата част на Западна Европа. Уличните сцени в следвоенна Великобритания биха били познати на гражданите на Съветския блок. По думите на една английска домакиня, която си припомня онези години: „Имаше опашки за всичко, нали разбирате, дори да не знаеш за какво е опашката... пак се нареждаш, защото все нещо ще са пуснали”.

Британците се оказали забележително търпеливи към своите лишения – отчасти защото смятали, че поне са разпределени справедливо сред цялата общност, – макар че насъбралото се недоволство от дажбите и разпоредбите, както и лъхацият от някои лейбъристски министри пуритански патернализъм (особено от министъра на финансите сър Стафърд Крипс) допринесли за електоралното съвземане на консерваторите през петдесетте. По думите на писателя Дейвид Лодж чувството, че няма друг избор и че правителството знае най-добре, направило първото поколение на следвоенна Англия „предпазливо, несмело, благодарно за дребни добрини и скромно в амбициите си”, в рязък контраст с онова поколение, което щяло да го замени. А добрините не изглеждали чак толкова дребни. Както напомнил на годишната конференция на Лейбъристка партия през 1950 г. Сам Уотсън, старият лидер на профсъюза на миньорите в Дъръм: „Бедността е победена. Гладът е непознат. Болните са лекувани. Възрастните са ценени, децата ни растат в страна на много възможности”.

Великобритания си останала йерархично, класово разделено общество – а държавата на благоденствието, както видяхме, помогнала най-вече на „средната” част от спектъра. Но приходите и богатството наистина били преразпределени в резултат на следвоенното законодателство. Делът от националното богатство, притежаван от най-богатия един процент от населението, паднал от 56% през 1938 г. до 43% през 1954 г., а практическото стопяване на безработицата влизало в оптимистичен контраст с мрачното довоенно десетилетие. Между 1946 г. и 1948 г. 150 000 британци мигрирали към Канада, Австралия и Нова Зеландия, а много техни съвременници скоро ги последвали. И все пак от 1951 г. нататък изглеждало, че най-тежките години са свършили и страната си позволила оптимистичния спектакъл на „Фестивала на Британия”, който бележел стогодишнината от Голямото изложение на принц Албърт през 1851 г.

Духът на времето е добре уловен в снимания тогава документален филм на Хъмфри Дженингс за Англия през 1951 г. „Семеен портрет”. Самото заглавие подсказва нещо типично за страната: никой документален режисьор от Франция, Италия, Германия или Белгия не би и помислил да го използва. Филмът е апотеоз на английското, ярко оцветен от

общите спомени за страданието и славата по време на завършилата наскоро война и пропит с частично осъзната гордост от особеностите на страната. Имало силен акцент върху науката и прогреса, промисъла и труда. И въобще не се споменавало за така наречените съюзници или съседи на Англия. През 1951 г. страната била представена такава, каквато била в действителност и през 1940 г.: сама.

През 1828 г. немският поет Хайнрих Хайне направил известното вече наблюдение, че „рядко се случва англичаните в своите парламентарни дебати да изведат някой принцип. Те обсъждат само полезността или безполезността на дадено нещо и вадят факти „за” и „против”. През 1950 г. британците отхвърлили поканата на Робер Шуман, защото им се сторило безполезно да участват в европейски икономически проект и поради отколешната си подозрителност към заплетените ситуации на континента. Но решението на Британия да остане встрани от ЕОВС било преди всичко инстинктивно, психологическо и дори емоционално, продукт на така различния британски опит от последните години. Както Антъни Идън резюмирал британското решение пред нюйоркска публика през януари 1952 г., „До мозъка на костите си знаем, че такова нещо не можем да направим”.

Това решение не било окончателно. Но взето точно в този момент, то се оказало съдбоносно. В отсъствието на Великобритания (и съответно на Скандинавските страни) властта в „малка Европа” на Запада се паднала по подразбиране на Франция. Французите мигновено направили онова, което при други обстоятелства биха сторили британците, преправяйки „Европа” по свой образ и подобие и в крайна сметка моделирайки нейните институции и политики по френски модел. По онова време за това стечение на обстоятелствата съжалявали континенталните европейци, а не англичаните. Много видни европейски лидери дълбоко искали Великобритания да се присъедини към тях. Както си припомня със съжаление Пол – Анри Спаак, белгийски и европейски политик: „Моралното водачество – то беше ваше, стига да го бяхте поискали”. Моне също поглеждал назад и се чудел колко различно можели да се развият събитията, ако Великобритания бе избрала да поеме инициативата в момент, в който нейният авторитет все още нямал равен на себе си. Десет години по-късно британците наистина щели да премислят. Но в следвоенна Европа десет години били много време и междуременно жребият бил хвърлен.

VI Във вихрушката

„Кой каквото ще да казва – комунистите бяха по-умни. Имаха грандиозна програма, план за чисто нов свят, в който всеки да намери мястото си... От самото начало съществуваха хора, които чувстваха, че им липсва нужният темперAMENT за такава идилия и искаха да напуснат страната. Но тъй като по дефиниция идилията е един свят за всички, желаещите да емигрират имплицитно отричаха нейната валидност. Вместо да отидат в чужбина, те отиваха зад решетките“.

Милан Кундера

„И така трябвало да се научат хората да не мислят и да не разсъждават, да се задължат да виждат несъществуващото и да твърдят обратното на онова, което било очевидно за всички“.

Борис Пастернак, „Доктор Живаго“

„В лагера срещнах мнозина, които успяваха да съчетаят остро чувство за ставащото в страната като цяло с религиозен култ към Сталин“.

Евгения Гинзбург, „Крутой маршрут“

„Сталинизмът означаваше убийството на вътрешния човек. Все едно какво казват софистите, все едно какви лъжи разправят комунистическите интелектуалци – всичко се свежда до това. Вътрешният човек трябва да бъде убит, за да може комунистическите божии заповеди да се разположат в душата“.

Александър Ват

„Тук първо бесят човека, а после го съдят“.

Молиер, „Господин дьо Пурсоняк“

За западните наблюдатели през годините след 1945 – а СССР представлявал плашеща перспектива. Червената армия се движела пеша и товарела оръжията и провизиите си на каруци, теглени от впрегатни животни. За войниците й нямало отпуска, а ако се разколебаели, нямало и милост: 157 593 били екзекутирани за „страхливост“ само през 1941 и 1942 г. Но след несполучливия старт СССР успял да надвие в производството и боя нацисткия колос, откъсвайки сърцето на страховитата германска военна машина. И за приятелите, и за враговете съветската победа през Втората световна война била свидетелство за постигнатото от болшевиките. Политиката на Сталин била оправдана, предвоенните му престъпления – общо взето забравени. Успехът, както Сталин добре разбирал, бил печеливша формула.

Но съветската победа била купена на безпрецедентно висока цена. От всички победители във Втората световна война – впрочем от всички участници, включително и победените – Съветският съюз бил единственият, който претърпял перманентни икономически щети. Измеримата загуба на хора и ресурси била огромна и щяла да се усеща десетилетия наред.

Чешкият комунист Зденек Млинарж, който учил в Москва през 1950, си спомня столицата като тънеща в „бедност и изостаналост... огромно село от дървени къщи”. Извън градовете ситуацията била далеч по-лоша. Из по-голямата част на Беларус, Украйна и Западна Русия били нарочно разрушени пътищата, мостовете и железниците. Реколтата от зърно в началото на петдесетте била по-малка от онази през 1929 г., която на свой ред била далеч по-слаба от последната мирновременна реколтата по царско време. Войната била водена из част от най-добрите обработваеми земи на Съветския съюз и стотици хиляди коне, крави, прасета и други животни били избити. Украйна, която така и не се била възстановила от предизвикания с наказателна цел глад през трийсетте години, била изправена пред нов – този път неплануван – през зимата и пролетта на 1946 – 1947 г.

Но военните години донесли и друго – трайната (както се оказало) полу – милитаризация на съветския живот. Централизираното управление и безапелационното съсредоточаване върху производството на танкове, огнестрелни оръжия и самолети превърнало СССР в изненадващо ефективна военна машина, небрежна към човешкия живот и състояние, но иначе добре адаптирана към воденето на тотална война. Кохортата от партийни бюрократи, сформирана по онова време – поколението на Брежнев – приравнявала силата и успеха с широкомащабното действие на отбранителните индустрии и щяла да управлява страната през следващите четирийсет години, без да изпуска от очи този модел. Старите ленинистки метафори за класовата борба и конфронтацията сега щели да бъдат свързвани с гордите спомени за истинската война. Съветската партия – държава придобила нов основополагащ мит: Великата отечествена война.

След поведението на нацистите спрямо прегазените от тях земи и хора войната от 1941 – 1945 г. в Русия *наистина* била Велика отечествена война. Сталин насърчавал автономното изразяване на руски национални и религиозни чувства, позволявайки партийните цели да бъдат временно изместени от аурата на общата цел в титаничната война срещу немските нашественици. Същият фокус върху корените на Съветския съюз в имперското минало на Русия послужил на неговите цели в следвоенното нахлуване из Централна Европа.

Както видяхме, в Европа Сталин искал преди всичко сигурност. Но освен това го интересувала икономическата полза от неговите победи на Запад. Малките държави от Централна Европа – от Полша до България – дълго преди Втората световна война били живели под сянката на немското влияние. Особено през трийсетте нацистка Германия била техен основен търговски партньор и източник на чуждестранни капитали. По време на войната отношенията били опростени до тези между господар и роб, като Германия изтръгвала в полза на военната си машина максималното, което земята и хората можели да дадат. След 1945 г. Съветският съюз поел съвсем буквално нейната роля, прикрепяйки Източна Европа към своята икономика като ресурс, който да експлоатира на воля.

Съветският съюз наложил репарации на Унгария и Румъния като бивши съюзници на Хитлер. Тези репарации, също като прибраните в натура от съветската зона на Германия, ни най-малко не успели да компенсират загубите на Русия, но представлявали значителни жертви за съответните страни. Към 1948 г. румънските репарации към СССР възлизали на 15% от националния приход на страната; в Унгария цифрата била 17%. Не по-малки били изискванията на Сталин към страните, които не били воювали с него: само че по „братска” вместо по наказателна линия.

Приблизително до края на петдесетте Съветският съюз извличал от ГДР, Румъния и Унгария значително повече от похарчените за контрола върху тях суми. В Чехословакия цифрите били равни. България и особено Полша вероятно стрували на Москва повече като помощи (между 1945 – а и 1960 г.), отколкото допринасяли в търговски или друг план. Подобна схема на смесени ползи в икономическите отношения между метрополия и колония е позната на историците на колониализма и в това отношение връзката между СССР и земите на запад от него била конвенционално „имперска” (само че в съветския случай имперският център всъщност бил по-беден и изостанал от подчинената периферия).

Онова, което отличавало Сталин от другите имперски строители и дори от руските царе, било неговото настояване контролираните от него територии да възпроизведат *идентични* със съветските форми на управление и обществен строеж. Също както направил в Източна Полша между 1939 г. и 1941 г. и в балтийските държави през 1940 г. и отново (след повторното им завземане от нацистите) през 1945 г., Сталин се заел да преправи Източна Европа по образ и подобие на СССР. Да възпроизведе съветската история, институции и практики във всяка от малките държави, които вече били контролирани от комунистически партии.

Албания, България, Румъния, Унгария, Чехословакия, Полша и ГДР трябвало да станат, по уместните думи на един учен, „географски приближени държави – реплики”^[49]. Конституцията на всяка от тях трябвало да прилича на съветската (първата от тези конституции била приета в България през декември 1947 г., а последната – в Полша през юли 1952 г.). Всяка от страните трябвало да претърпи икономически „реформи” и да приеме петилетни планове, за да съгласува своите практики и институции с тези на Съветския съюз. Всяка трябвало да стане полицейска държава по съветски модел. И всяка трябвало да бъде управлявана от апарата на една комунистическа партия, служеща (фактически, ако не номинално) на управляващата Комунистическа партия в Москва^[50].

Мотивите на Сталин да възпроизведе съветското общество в сателитните държави за пореден път не били много прости. Широко разпространеното в следвоенна Източна Европа желание за мир, земя, храна и ново начало може и да улеснило пътя на комунистите към властта, но то не гарантирало местната подкрепа за съветските политики. Не можело да се разчита, че хората ще преглътнат практическия опит от комунистическото управление, само защото предпочитат комунистите пред фашистите или имат склонност към някакъв тип демократичен социализъм. Дори привлекателността на съветската защита срещу немския реваншизъм щяла да избледнее с времето.

Сталин имал нужда да си осигури неотклонната вярност на своите сателитни съседи и знаел само един начин да я постигне. Първо: Партията трябвало да си осигури монопол върху властта. Както е записано в Унгарската конституция от август 1949 г., тя трябвало да поеме и задържи своята „водеща роля”, като унищожава или абсорбира всички други политически партии. Партията станала единственото средство за социална мобилност, единственият източник на закрила и правосъдие (чрез контрола си върху съдилищата). Неотделима от държавата, чиито институции монополизирала, и приемаща инструкции директно от Москва, местната Партия и нейният апарат за държавна сигурност били най-пряката форма на съветско командване.

Второ, Партията – държава трябвало да упражнява монопол върху икономическите решения. Това не било проста работа. Икономиките на Източна Европа били доста различни. Някои били модерни, урбанизирани и индустриални, със значителна работническа класа; други (мнозинството) били селски и мизерстващи. Някои, като Полша и Унгария, имали доста значителни държавни сектори, които се дължали на предвоенни стратегии на защита срещу германското икономическо влияние. В други, като Чехословакия, собствеността и производството били предимно частни преди войната. Някои държави и региони имали процъфтяващ търговски сектор, други напомняли части от самия Съветски съюз. По-голямата част от региона била пострадала сериозно от Депресията и предприетите срещу нея автаркични протекционистически политики. Но както видяхме, по време на войната определени производствени сектори – особено в Унгария и Словакия – всъщност спечелили от германските инвестиции във военната индустрия.

Въпреки това разнообразие завземането на властта от комунистите било бързо последвано от налагането на икономическа еднаквост в целия регион. Първо, в съответствие с ленинското предефиниране на „социализма“ като въпрос на собственост вместо на обществени взаимоотношения, държавата експроприирала големите компании в областта на услугите, търговията и производството там, където те не били поначало обществена собственост. Второ, държавата поела, обложила с данъци или изтласкала от пазара всички фирми с повече от петдесет служители. Към декември 1948 г. в Чехословакия почти не били останали частни компании с повече от двама души персонал. По същото време в държавни ръце били 83% от унгарската индустрия, 84% от полската, 85% от румънската и цели 98% от българската.

Едно от наличните средства за елиминиране на имотната средна класа в Източна Европа била паричната реформа. Това била ефективна тактика за унищожаване на спестяванията както на селяните, така и на бизнесмените – осъвременена версия на по-стари събирания като принудителния капиталов данък. В Румъния това било предприето на два пъти – през август 1947 г. (с легитимната цел да се сложи край на хиперинфлацията) и през януари 1952 г., когато пестилите четири години селяни (които нямало какво да купуват) видели как спестяванията им били унищожени.

Както в Съветския съюз, така и в управляваната от СССР Източна Европа селячеството било обречено. Първоначалните следвоенни реформи в провинцията разпределили малки парцели земя на голям брой стопани. Но въпреки политическата си популярност тези реформи само изострили дългогодишната аграрна криза в региона. Твърде малко инвестиции в техника и торове, твърде много работници на непълна заетост и пет десетилетия постоянно падащи цени на селскостопанската продукция. Преди здраво да се укрепят във властта, комунистическите партии на Източна Европа активно подкрепяли неефикасното преразпределение на земите. От 1949 г. обаче те се заели с все по-силно настървение и настойчивост да унищожават „НЕП – овците“ и „кулаците“.

В ранните етапи на аграрната колективизация дребните селски стопани – вече почти не били останали едри – били товарени с наказателни данъци (често надвишаващи паричните им приходи), диференцирани цени и квоти в полза на новите кооперативни и държавни стопанства, чрез задържане на купонните им книжки и дискриминация срещу децата им, на които не се позволявало да продължат образованието си след началния курс. Дори при

такива условия учудващо висок брой независими селяни упорствали да задържат земите си, макар те да спадали към икономически незначителните „микротеритории“ от два хектара или по-малко.

В Румъния, където през есента на 1950 г. десетки хиляди селяни били принудително регистрирани в кооперативни стопанства и където режимът бил безскрупулен в употребата на сила, едва през 1962 г. бъдещият президент Николае Чаушеску успял гордо да обяви за завършена колективизацията на селското стопанство „три години предсрочно“. В България в хода на първите два петилетни плана след 1949 г. добрите земеделски земи били напълно иззети от ръцете на частниците. В Чехия, където колективизацията започнала доста късно (през 1956 г. повечето обработваеми земи все още били частни), през следващите десет години щели да бъдат иззети 95% от земеделските площи и доста по-малко (85%) в изостаналите и недостъпни области на Словакия. Но и тук, както в Унгария и целия регион, независимите стопани оцелели само на име. Мерките срещу тях и унищожаването на пазарите и разпространителните мрежи довели до тяхното сигурно обедняване и разорение.

Ирационалният и понякога сюрреалистичен характер на съветските икономически практики бил съвместно възпроизведен из целия блок. На 30 септември 1948 г. Георге Георгиу – Деж от Румънската комунистическа партия обявил, че „ние искаме да постигнем социалистически напредък за сметка на капиталистическите елементи в страната“ – в държава, където „капиталистически елементи“ в селската икономика очевидно отсъствали. В Словакия през 1951 г. имало дори опити да се изпращат градските чиновници и правителствени функционери на полето. Така наречената „Операция 70 000 трябва да бъде продуктивна“ се оказала катастрофална и бързо била изоставена. Но това упражнение по маоизъм *avant l'heure* ^[51] само на осемдесетина километра източно от Виена говори много за духа на времето. Междувременно в прясно съветизирани балтийски земи последиците от комунистическата поземлена реформа били дългосрочните институционализирани лишения, и то в страни, където дотогава храната била изобилна и евтина ^[52].

За да се справят с този осезаем провал на своята политика, властите въвели закони от съветски тип, които криминализирали „паразитизма“, „спекулантството“ и „саботажа“. Както казала на 27 март 1952 г. пред своите колеги – законодатели д – р Зденка Патсхова, съдия и член на чехословашкото Народно събрание: „Разобличаването на селските богаташи е първостепенна задача на криминалното следствие... Непредаването на продукцията и неизпълнението на петилетния производствен план (в селското стопанство) трябва да се наказва тежко като саботажа“. Както предполага това вярно ехо на съветската реторика от трийсетте години, антипатията към селяните и успешното прилагане на аграрната колективизация били един от главните тестове за сталинистка праволинейност.

В краткосрочна перспектива прилагането на производствени планове от съветски тип в индустрията не било толкова очевидна катастрофа: има неща, с които управляваните икономики се справят много добре. Колективизацията на земята и разрушаването на малкия бизнес освободил огромно количество мъже и жени за работа в мините и заводите; едностранчивият комунистически фокус върху инвестициите в тежката промишленост за сметка на потребителските стоки и услуги довел до безпрецедентен растеж на производството. Навсякъде били приети петилетки с изключително амбициозни цели. По

отношение на brutния продукт цифрите на растежа в това първо поколение на индустриализация били внушителни, особено в страни като България и Румъния, които започнали практически от нула.

Дори в Чехословакия – най–урбанизираната държава в региона – броят на заетите в селското стопанство паднал с 18% между 1948 и 1952 г. В съветската зона на Германия производството на сурова стомана нараснало от 120 000 тона през 1946 г. до над 2 милиона тона към 1953 г. Части от Източна Европа (югозападна Полша и индустриалният пояс северозападно от Букурещ) били преобразени почти за една нощ; били построени цели нови градове като Нова Хута до Краков, за да подслонят хилядите производители на желязо, стомана и машини. В подобавашо умален мащаб из целия Източен блок била копирана полувоенизираната, монолитна първа вълна на междувоенната индустриализация в Съветския съюз. Също както постъпили в Русия, комунистите в Източна Европа възпроизвеждали съкратена и ускорена версия на западноевропейската индустриална революция от деветнайсети век.

Погледната в тази светлина, икономическата история на Източна Европа след 1945 г. носи някаква бегла прилика с принципите на западноевропейското възстановяване през същия период. И в Западна Европа инвестициите в производителността и растежа имали предимство над осигуряването на потребителски стоки и услуги, макар че Планът Маршал смекчил тежестта на тази стратегия. И в Западна Европа някои производствени сектори и региони (особено в Италия и Франция) тръгнали от ниски първоначални позиции и през петдесетте претърпели драматичен преход от селото към града. Но с това приликите свършват. Отличителната черта на икономическата история на комунистическа Източна Европа се заключава в това, че наред с въглищата, стоманата, заводите и жилищните блокове, първата вълна на съветската индустриализация довела до гротескни изкривявания и противоречия – дори повече, отколкото в самия Съветски съюз.

След създаването на СИВ (Съвет за икономическа взаимопомощ ^[53]) през януари 1949 г. били установени правилата за търговските отношения между комунистическите държави. Всяка страна била задължена да търгува двустранно със Съветския съюз (още един отглас от изискванията на нацистката ера, като Москва за пореден път заемала мястото на Берлин) и да изпълнява безпрекословно възложената ѝ роля в международната комунистическа икономика. Така Източна Германия, Чехословакия и Унгария трябвало да доставят на СССР завършена индустриална продукция (на определената от Москва цена), докато Полша и Румъния трябвало да се специализират в производството и експорта на храни и първични индустриални продукти. В замяна СССР щял да изнася суровини и гориво.

Като изключим вече отбелязаната любопитна инверсия – при която имперската сила осигурявала суровините, а колониите изнасяли готовите стоки – тази структура напомня на европейската отвъдморска колонизация. И също като в случая с неевропейските колонии, така и в Източна Европа местните икономики останали деформирани и недоразвити. На някои страни не се позволявало да произвеждат готови стоки, други били инструктирани да доставят в голямо количество определени продукти (обувки от Чехословакия, камиони от Унгария) и да ги продават на СССР. Не се обръщало никакво внимание на икономиката на сравнителните предимства.

Съветският модел от трийсетте години, импровизиран с оглед на уникалните за СССР огромни разстояния, изобилни суровини и безкрайна, евтина и неквалифицирана работна ръка, нямал никакъв смисъл за малки държавици като Унгария и Чехословакия, които не разполагали със суровини, но пък имали квалифицирани работници и трайно установени международни пазари за продукти с висока добавена стойност. Чешкият случай е особено фрапиращ. Преди Втората световна война чешките области Бохемия и Моравия (които преди 1914 г. вече представлявали индустриалното сърце на Австро – Унгарската империя) имали по-висока производителност на глава от населението от Франция. Те се специализирали в производството на кожени изделия, моторни превозни средства, високотехнологични оръжия и широк спектър от луксозни стоки. По отношение на равнището на индустриална квалификация, производителността, жизнения стандарт и дяла от международните пазари до 1938 г. Чехословакия била сравнима с Белгия и далеч изпреварвала Австрия и Италия.

Към 1956 г. комунистическа Чехословакия не само изостанала зад Австрия, Белгия и останалата част от Западна Европа, но и била далеч по-неефикасна и бедна, отколкото двайсет години по-рано. През 1938 г. броят автомобили на глава от населението в Чехословакия и Австрия бил на сходно равнище; към 1960 г. съотношението било 1: 3. Дори отраслите, в които страната все още имала някаква конкурентоспособност – особено производството на маломерни оръжия – вече не носели полза на чехите, тъй като те били задължени да насочат износа си изключително към своите съветски господари. Що се отнася до манифактурните гиганти като стоманодобивния завод „Готвалд“ в Острава, идентични на стоманодобивните заводи в Полша, ГДР, Унгария, Румъния, България и СССР, за чехите те представлявали не бърза индустриализация, а наложена изостаналост (ускорените програми за индустриализация на базата на стоманодобива били следвани въпреки силно ограничените залежи от желязна руда в Чехословакия). След първоначалните ползи от безпрецедентния растеж в тежката промишленост същото се отнасяло и за всяка друга сателитна държава. Към средата на петдесетте доминираната от СССР Източна Европа вече започвала своя постоянен упадък към „планова“ атрофия.

В този кратък разказ за икономиките на Източния блок има две частични изключения. В Полша тежката индустриализация започнала също толкова ентузиазно, колкото и навсякъде другаде, но не и колективизацията на земите. Сталин изглежда осъзнавал колко било непрактично да насилва полските селяни да влязат в кооперативни стопанства, но сама по себе си тази мисъл не би го разколебала. Съветската предпазливост в отношенията с Полша (по-нататък отново ще се сблъскаме с нея) била абсолютно прагматична. В подчертан контраст с другите подчинени народи на Източна Европа поляците били многобройни, тяхната склонност и способност да се бунтуват срещу руското подтисничество била позната на поколения руски офицери и бюрократи, а съветското управление било по-очевидно ненавиждано в Полша, отколкото където и да било.

От съветска гледна точка полската опозиция била дразнеща – останки от полското нелегално движение водели партизанска война срещу комунистическия режим поне до края на четиридесетте години – и привидно незаслужена. Нима поляците не били спечелили 100 000 квадратни километра доста добри земеделски земи в замяна на 170 000 квадратни километра източни блага, прехвърлени към СССР след войната? И нима Москва не била (единственият) гарант на поляците срещу една Германия, чието възраждане всички

предвиждали? Освен това сега страната била „прочистена“ от предвоенните си малцинства – евреите били избити от немците, а немците и украинците били прогонени от руснаците. Ако Полша била станала „по-полска“ от когато и да било в своята сложна история, тя трябвало да благодари на Москва.

Но междудържавните отношения – преди всичко в Източния блок – не се въртели около признателността или нейното отсъствие. Полша била полезна на Москва най-вече като буфер срещу германската или въобще западната агресия. Добре би било да стане социалистическа, но било задължително да остане стабилна и сигурна. За да запази спокойната обстановка в страната, Сталин бил склонен да толерира класа от независими селски стопани (колкото и да била неефикасна и идеологически нестройна) и обществено активна католическа църква по начин, който бил немислим по-далеч на юг или на изток. Полските университети били оставени практически недокоснати за разлика от чистките, които премахнали преподавателския състав на висшите образователни институции в съседна Чехословакия и в другите държави.

Разбира се, другото изключение била Югославия. До разрива между Сталин и Тито тя била (както видяхме) „най-напредналата“ от всички източноевропейски държави по пътя към социализма. Първият петилетен план на Тито изпреварил Сталин, като заложил по-висок процент инвестиции в индустрията от където и да било в Източния блок. Създадени били седем хиляди кооперативни стопанства още преди колективизацията да е започнала в другите сателитни държави. Следвоенна Югославия била на път да задмине самата Москва с ефикасия си и вездесъщ репресивен апарат. Военновременните служби за сигурност на партизаните били разширени до мащабна полицейска мрежа, чиято задача по думите на Тито била „да всява ужас в сърцата на онези, които не обичат тази Югославия“.

Приходите на глава от населението по време на разрива със Сталин били най-ниските в Европа, с изключение на съседна Албания. Без друго бедните земи били докарани до пълна мизерия в хода на четирите години окупация и гражданска война. Тежкото наследство на войната в Югославия било допълнително усложнено от нейния етнически състав като последната голяма многонационална държава на континента: според преброяването от 1946

[54] 15,7 милионният югославски народ включвал 6,5 милиона сърби, 3,8 милиона хървати, 1,4 милиона словенци, 800 000 мюсюлмани (основно в Босна), 800 000 македонци, 750 000 албанци, 496 000 унгарци, 400 000 черногорци, 100 000 власи и неопределен брой българи, чехи, немци, италианци, румънци, руснаци, гърци, турци, евреи и цигани.

От тях само сърбите, хърватите, словенците, черногорците и македонците получили специално признание в конституцията от 1946 г., макар да били съветвани да възприемат себе си (както всички останали) като „югославяни“ [55]. Но като югославяни те нямали особени шансове. Пишейки от Белград на свой гръцки приятел в края на четирийсетте, Лорънс Дърел казал следното за страната: „Положението тук е доста мрачно – почти военни условия, пренаселеност, бедност. Колкото до комунизма – скъпи ми Теодоре, едно кратко посещение тук е достатъчно да те убеди, че си струва да се биеш за капитализма. Колкото и да е черен и окървавен, поне не е толкова мрачен, сух и безнадежден от тази инертна и ужасяваща полицейска държава“.

През първите месеци след разрива със Сталин Тито всъщност станал *по-голям* радикал и

болшевик, сякаш за да докаже легитимността на своите претенции и грешката на своите съветски критици. Но тази поза не можела да бъде удържана твърде дълго. Без външна помощ и изправен пред реалната опасност от съветско нашествие, той се обърнал за помощ към Запада. През септември 1949 г. американската Банка за износ и внос заела на Белград 20 милиона долара. През следващия месец Югославия взела три милиона долара заем от Международния валутен фонд, а през декември същата година сключила търговско споразумение с Великобритания и получила 8 милиона долара кредити.

Съветската заплаха накарала Тито да увеличи разходите си за отбрана (като дял от мизерния национален приход на Югославия) от 9,4% през 1948 г. до 16,7% през 1950 г. Оръжейните заводи в страната били преместени в планините на Босна от съображения за сигурност (което не било без значение за войните през деветдесетте години). През 1950 г. американският Конгрес вече бил убеден в потенциалното значение на Югославия за глобалната Студена война и предложил още 50 милиона долара помощи по Постановлението за спешно възстановяване на Югославия от 1950 г. През ноември 1951 г. той подкрепил действията си със споразумение, съгласно което Югославия можела да получава военна помощ съобразно с Договора за взаимна отбрана. Към 1953 г. югославският национален дефицит по текущата сметка бил напълно покрит от американските помощи. През периода 1949 – 1955 г. получените от всички западни източници суми възлизали на 1,2 милиарда долара, от които едва 55 милиона били върнати. Спорът за Триест, който помрачавал отношенията на Белград с Италия и Запада след май 1945 г., най-накрая бил разрешен с Меморандум за разбирателство между Югославия, Италия, Великобритания и Съединените щати от 5 октомври 1954 г.

Западната помощ позволила на югославския режим да продължи да акцентира върху тежката индустрия и отбраната така, както правел това преди разрива от 1948 г. Но макар и Съюзът на югославските комунисти да запазил пълен контрол върху авторитарната власт, ултраболшевизмът от следвоенните години бил изоставен. През пролетта на 1951 г. само пощенските услуги и железопътният, въздушният и речният транспорт били останали под федерален (т.е. централизирано – държавен) контрол. Всички други услуги и икономически предприятия били в ръцете на отделните републики. Към 1954 г. 80% от земеделските земи били върнати в ръцете на частниците след декрет от 30 март 1953 г., с който се разрешавало на селяните да се оттеглят заедно със земите си от кооперативните стопанства. От 7000 подобни стопанства останали само хиляда.

Победата над Хитлер направила Сталин по-силен от всякога, окъпан в отразената слава на „своята“ Червена армия както в страната, така и в чужбина. Култът към личността на съветския диктатор, добре развит още преди войната, достигнал своя апогей. В популярните съветски документални филми за „Великата отечествена“ той печелел войната почти сам, планирал стратегии и ръководел битките, без край него да се виждат никакви генерали. В почти всички сфери на живота – от диалектиката до ботаниката – Сталин бил обявен за върховен и неоспорим авторитет. Съветските биолози били инструктирани да приемат теориите на шарлатана Лисенко, който обещал на Сталин невъобразими земеделски успехи, ако неговите измислици за наследствеността на придобитите характеристики бъдат официално приети и приложени в съветското селско стопанство. Така и станало, а

результатите били плачевни ^[56]. На седемдесетия рожден ден на Сталин през декември 1949 г. образът на диктатора, образуван от лъчите на издигнати с балони прожектори, осветявал небето над Кремъл. Поетите се надпреварвали да пеят в прослава на Вожда – ето един представителен куплет от латвийския поет В. Лукс:

*Като с прекрасна червена прежда сме вплели в сърцата си
твоего име – Сталин, братко и бащице наш.*

Това угодническо неовизантийско миропомазване на деспота и приписваните му почти магически сили се развивало на все по-мрачния фон на тиранията и терора. През последните години на войната, под прикритието на руския национализъм, Сталин прогонил на изток към Сибир и Централна Азия множество малки народи от западните и югозападните погранични райони, преди всичко от Кавказ. Това били чеченци, ингуши, карачаи, балкарци, калмици, кримски татари и т.н., подир депортираните през 1941 г. волжки немци. Това брутално отношение към малките народности не било ново. Стотици хиляди поляци и балтийци били заточени на изток между 1939 и 1941 г., украинците ги предхождали през трийсетте, а други етноси – още по-рано, от 1921 г. нататък.

Първите следвоенни процеси срещу колаборационисти и предатели в региона отразявали и националистически настроения. Лидерите на земеделските партии в Полша, Унгария и България били арестувани, съдени и разстреляни между 1945 г. и 1947 г. за смесица от реални и въображаеми престъпления, вариращи от профашистки симпатии до военен колаборационизъм и прозападен шпионаж. Но във всеки случай обвинителите се стараели да поставят под съмнение техния патриотизъм и благонадеждност като представители на българския/унгарския/полския „народ”. Отхвърлилите прегръдката на комунистическата партия социалисти като българина Кръстю Пастухов (осъден през 1946 г. и хвърлен в затвор, където умира три години по-късно) били нарочени за наказание като врагове на народа.

Удивителното при некомунистическите жертви на тези ранни публични процеси е фактът, че (като изключим онези, които наистина подпомагали германците и чиито действия били известни на всички) те категорично отказвали да се признаят за виновни или да се съгласят с приписваните им „антинародни” престъпления. По време на видимо манипулирания процес в София срещу земеделския лидер Никола Петков и неговите „съзаклятници” през август 1947 г. четирима от петимата обвиняеми настоявали на своята невинност въпреки изтезанията и лъжесвидетелствата ^[57].

След кризата с Югославия от 1948 г. Сталин променил позицията си. Белград изглеждал привлекателен за мнозина като алтернатива на Москва. За разлика от Сталин Тито не представлявал имперска заплаха (освен в местния балкански контекст). А като освободил страната си и я повел към комунизма без помощ от СССР, югославският лидер създал примамлив прецедент за всеки комунист в Източна Европа, който все още се изкушавал да използва националните чувства за организиране на местна революция. Сталин бил прочут с параноичния си страх от заплахи срещу неговия монопол над властта; но това не значи, че нямал никакви основания да вижда в Тито и „титовизма” истинска опасност. Затова оттук нататък национализмът („дребно – държавният национализъм”, „буржоазният

национализъм”) се превърнал от местно предимство в основен враг. Думата „националист” била за пръв път използвана пейоративно в комунистическата реторика през юни 1948 г. на срещата на Коминформа, на която било осъдено югославското „отклонение от правия път”.

Но след като вътрешните не – комунистически опоненти били мъртви, на какви реални рискове бил изложен съветският монопол върху властта? Интелектуалците можели да бъдат купени или сплашени. Армията била твърдо под контрола на окупационните съветски сили. Единствената значима заплаха към комунистическите режими били евентуалните масови протести, тъй като те можели сериозно да подкопаят основите на една „работническо – селска” държава. Но през ранните си години народните демокрации в никакъв случай не били непопулярни сред пролетариата, когото твърдели, че защитават. Тъкмо напротив: унищожаването на средните класи и експулсирането на етническите малцинства отваряли възможност за социално израстване на селяните, индустриалните работници и техните деца.

Шансовете били изобилни, особено що се отнасяло до долните стъпала на обществената стълбица и до държавните служби: имало работни места, апартаменти на субсидиран наем, училищата били открити за децата на работниците и затворени за тези на „буржоазията”. Компетентността значела по-малко от политическата праволинейност, заетостта била гарантирана, а разрастващата се комунистическа бюрокрация търсела благонадеждни мъже и жени за всичко, от управител на домсъвета до следовател в милицията ^[58]. По-голямата част от населението на комунистическа Източна Европа, особено в по-изостаналите райони, приела съдбата си без протести – поне в онези години.

Двете най-известни изключения от това обобщение се случили в най-урбанизираните и напреднали части на Блока: в индустриална Бохемия и на улиците на окупирания от съветски сили Берлин. „Паричната реформа” от 31 май 1953 г. в Чехословакия, на теория „съкрушителен удар срещу бившите капиталисти”, на практика намалила работническите надници с 12% (поради последвалия скок в цените). Заедно с постоянно влошаващите се работни условия в напредналата някога индустриална икономика, основана на добре заплатения квалифициран труд, реформата предизвикала масови демонстрации на 20 000 работници от завода на „Шкода” в Пилзен, голям индустриален център в Западна Бохемия. На 1 юни 1953 г. хиляди работници манифестирали пред градския съвет, носейки портретите на Бенеш и на предвоенния президент Томаш Масарик.

Демонстрациите в Пилзен, ограничени в един провинциален град, претърпели фиаско. Но само дни по-късно на няколко десетки километра на север пламнал далеч по-сериозен протест по повод значителните (неплатени) увеличения в официалните трудови норми в Германската демократична република. Те били наложени от непопулярни управници, които и без това (и не за последен път) били по-твърди и от своите съветски господари в Москва и игнорирали техния съвет да спрат с реформи и компромиси изтичането на квалифицирани работници на Запад. На 16 юни близо 400 000 работници из цяла Източна Германия започнали стачка, а най-големите демонстрации били в самия Берлин.

Както в случая с пилзенските демонстранти, немските работници лесно били разбити от „народната милиция” – но на каква цена? Почти триста били убити след пристигането на съветските танкове; били арестувани хиляди, от които 1400 получили дълги затворнически присъди. Двеста „подбудители” били разстреляни. Берлинското въстание станало повод за

единственото явно несъгласие на Бертолд Брехт с комунистическия режим, към който – малко двусмислено – той бил съпричастен:

*След бунта от седемнайсти септември
секретарят на Писателския съюз
прати да пръснат по алея „Сталин”
позиви, че народът
не оправдал доверието на правителството
и можел да си го възвърне само
с удвоени усилия. Няма ли да е по-лесно
при тези обстоятелства
правителството да разпусне народа
и да си избере друг народ?*

Гневните, разочаровани работници по индустриализираната западна граница на източноевропейската империя били лоша реклама на комунизма, но едва ли представлявали заплаха за съветската власт. Не е съвпадение, че и Пилзен, и Берлин въстанали след смъртта на Сталин. По времето на диктатора реалната заплаха сякаш идвала от самия комунистически апарат. Това било истинското значение на югославската схизма: в пряк отговор на „титовизма” Сталин се върнал към по-ранните си методи, осъвременени и адаптирани към обстоятелствата. От 1948 до 1954 г. комунистическият свят преживял втора вълна арести, чистки и преди всичко политически „показни процеси”.

Основен прецедент на тези чистки и процеси бил големият съветски терор от трийсетте години. И тогава основните жертви били самите комунисти, а целта била да се прочисти Партията от „предатели” и други заплахи към политиката и личността на Генералния секретар. През трийсетте години предполагаемият подбудител бил Леон Троцки – също като Тито истински комунистически герой, с нищо незадължен на Сталин и притежаваш собствени възгледи за комунистическата стратегия и практика. Терорът от трийсетте години осигурил и онагледил неограничената власт на Сталин, а чистките от следвоенните години трябвало да послужат за подобна цел в Източна Европа.

Но московските процеси от трийсетте години и особено делото срещу Николай Бухарин от 1938 г. били уникални театрални нововъведения, чиято ударна мощ се криела в стряскащия спектакъл на Революцията, изяждаща не само децата, но и самите си архитекти. А процесите и чистките от по-късните десетилетия били безсрамни имитации, нарочно създадени по модела на по-ранни съветски практики, сякаш сателитните режими не заслужавали дори опит за правдоподобност. И без това всички те дошли в края на дълга поредица от узаконени чистки.

В допълнение към следвоенните обвинения в предателство и политическите процеси срещу антикомунистически настроените политици, комунистическите режими на Източна Европа използвали съдилищата, за да накажат свещениците и да затворят църквите навсякъде. Освен в Полша, където откритата конфронтация с католическата църква била преценена като твърде рискована. През 1949 г. лидерите на Обединените евангелски църкви в България били съдени за заговор с цел „възстановяване на капитализма”. Година по-рано

Униатската църква в Румъния била насилствено слята от комунистическия режим с неподатливата на влияние Румънска православна църква – в унисон с дългата традиция на преследване, която стигала чак до руските царе от осемнайсети век. На два пъти избрани католически свещеници били съдени в Прага по обвинения в шпионаж в полза на Ватикана (и САЩ) и получили присъди от десет години до доживотен затвор. В началото на петдесетте в чехословашките затвори имало 8 000 монаси и монахини. Монсиньор Грос, който наследил хвърления в затвора кардинал Миндсенти като глава на католическата църква в Унгария през януари 1949 г., бил успешно обвинен в опит за реставрация на Хабсбургите и заговор с титовистите за въоръжаване на унгарските фашисти.

Процесите срещу самите комунисти попадали в две ясно разграничени категории. Първите – започнали през 1948 и продължили до края на 1950 г. – били пряк отговор на разрива между Тито и Сталин. В Албания комунистическият вътрешен министър Кочи Дзодзе бил съден през май – юни 1949 г., признат за виновен и месец по-късно обесен. Обвинен в титовщина, Дзодзе бил уникален с това, че *наистина* бил поддръжник на Тито и неговите планове за Балканите – по време, когато те се ползвали с подкрепата на Москва. В това отношение неговият случай бил малко необичаен, както и поради факта, че всичко станало тайно.

Албанският процес бил последван в България от ареста, обвинението и екзекутирането на Трайчо Костов, един от основателите на Българската комунистическа партия. Осакатен след преживяното в ръцете на междувоенните български власти ^[59], Костов бил известен противник на Тито и неговите планове да погълне България в Балканска федерация (Тито не харесвал Костов и чувствата били взаимни). Но Сталин въпреки това не му вярвал: Костов неразумно разкритикувал едно българо – съветско икономическо споразумение като неизгодно за страната си и станал идеален кандидат за процес, който имал за цел да илюстрира престъпленията на национализма.

През декември 1949 г. той и неговата „група“ („предателската група за шпионаж и саботаж на Трайчо Костов“) били обвинени в съучастие с предвоенните български фашисти, шпионаж в полза на британското разузнаване и заговор с Тито. След като не издържал на дългите мъчения и подписал „признание“ на вината си, Костов отказал да прочете предварително съгласувания текст в съдебната зала, публично оттеглил признатото пред следователите и по време на отвеждането си твърдял, че е невинен. Два дни по-късно, на 16 декември 1949 г., Трайчо Костов бил обесен, а неговите „съзаклятници“ получили дълги присъди в съответствие с взетите още преди началото на процеса решения на Сталин и началника на неговите тайни служби Лаврентий Берия. Случаят на Костов бил необичаен, защото той единствен сред източноевропейските комунисти оттеглил признанието си и обявил своята невинност по време на публичен процес. Това създавало на режима известни неудобства в международен план (процесът срещу Костов бил излъчван по радиото и широко отразяван на Запад). Наредено било това повече да не се повтаря. Не се повторило.

Малко преди екзекуцията на Костов унгарските комунисти провели показен процес срещу своя „кандидат – Тито“ – комунистическия вътрешен министър Ласло Райк. Текстът бил същият като в България – дума по дума, само имената били променени. Обвиненията, подробностите и признанията били идентични, в което нямало нищо странно, тъй като

сценарият се пишел в Москва. Самият Райк не бил невинен: като комунистически вътрешен министър той бил изпратил мнозина други в затвора или към по-лоша съдба. Но в този случай обвинението положило особени усилия да наблегне на неговите „предателски дела“ като „платен агент на чужда сила“. Съветската окупация била особено непопулярна в Унгария и Москва не искала да рискува да превърне Райк в герой на „националния комунизъм“.

В този случай нямало такава опасност. Райк добросъвестно казал репликите си, признал се за англоамерикански агент и противник на комунистическия режим в Унгария, уведомил съда, че истинското му име било Райх (т.е. от немски, а не унгарски произход) и че през 1946 г. бил вербуван от югославското разузнаване, което заплашило да разкрие военновременното му сътрудничество с унгарските нацисти, „ако не изпълня всичките им желания“. Процесът на Трибунала срещу Райк и неговите „съконспиратори“ бил излъчван пряко от Радио Будапеща, в това число и самопризнанията на главния подсъдим (на 16 септември 1949). Предопределената присъда била обявена на 24 септември: Райк и двама други били осъдени на смърт. Екзекуцията чрез обесване била проведена на 15 октомври.

Публичните процеси срещу Райк и Костов били само върхът на айсберга от тайни процеси и трибунали в лова на титовисти в комунистическите партии и правителства от региона. Най-силно пострадал „южният пояс“ комунистически държави, разположени най-близо до Югославия: България, Румъния, Албания и Унгария. Само в последната – където страхът на Сталин от пълзящ титовизъм бил малко по-основателен поради близостта на Югославия, голямото унгарско малцинство в сръбската област Войводина и тясното съгласуване на унгарската и югославска външни политики през 1947 г. – набързо били екзекутирани около 2000 комунистически кадри, други 150 000 били хвърлени в затвора, а около 350 000 – изключени от Партията (което често означавало загуба на работа, жилища, привилегии и право на висше образование).

Преследванията в Полша и Източна Германия, където в затвора били хвърлени хиляди мъже и жени, не довели до големи показни процеси. В Полша имало кандидат за ролята на Тито – Костов – Райк: Владислав Гомулка, генерален секретар на Полската обединена работническа партия и заместник – председател на Министерския съвет. Гомулка открито критикувал плановете за колективизация на земеделските земи и бил публично асоцииран с приказки за „национален път“ на Полша към социализма. Той наистина бил критикуван за това от верните сталинисти в полската Партия и през август 1948 г. бил заменен на поста генерален секретар от Болеслав Биерут. Пет месеца по-късно той подал оставка от министерския си пост, през ноември 1949 г. бил изключен от Партията, а през декември същата година Биерут официално обвинил Гомулка и неговата „група“ в национализъм и титовизъм.

Понижен до поста на администратор на службите за Социална сигурност във Варшава, накрая Гомулка бил арестуван през юли 1951 г. и освободен едва през септември 1954 г. И все пак той не пострадал, а във Варшава не бил проведен анти – титовски процес. В Полша действително *имало* подобни дела – едно от тях, срещу група обвинени в антидържавен заговор офицери, започнало в деня на ареста на Гомулка. Според разработената от тайните служби в Москва схема Гомулка трябвало да бъде свързан с Райк, Тито *и сие* чрез сложна мрежа от реални или въображаеми контакти, на дъното на която бил американецът Ноел

Фийлд, директор на центъра на Унитариянската църква за възстановяване на следвоенна Европа. Базирана в Будапеща, въображаемата мрежа на Фийлд от изкусни шпиони и титовисти вече била използвана в процесите срещу Райк и други заподозряни; тя трябвало да бъде основното доказателство срещу Гомулка.

Но поляците успели да се противопоставят на съветския натиск да проведат широкомащабен лов на вещици по унгарски модел. След като десет години по-рано Сталин избил голяма част от изгнаната в Москва Полска комунистическа партия, Биерут знаел каква е вероятната му съдба, ако Полша навлезе във вихъра на арестите, чистките и процесите. Освен това поляците улучили подходящо време: докато досието на Гомулка се бавело – той отказал да се поддаде при разпит и да подпише изфабрикуваното признание, – Сталин умрял, а неговият оръженосец Берия бил убит преди назначаването на полския процес. И трето, някои съветски водачи очевидно смятали за неразумно в тези ранни години да разкъсват управлението на Полската комунистическа партия пред очите на всички.

Подобни задръжки обаче не действали в Чехословакия, където през ноември 1952 г. в Прага бил проведен най-големият от всички показни процеси. Нещо подобно се планирало още от 1950 г., непосредствено след чистките срещу Райк и Костов. Но когато процесът най-сетне започнал, акцентът му бил променен. Тито все още бил враг и прозападният шпионаж все още бил високо в списъка на обвиненията. Но от четиринайсетте обвиняеми в „Процеса срещу водачите на антидържавния конспиративен център“ единайсет били евреи. Още от първата страница на списъка с обвиненията ставало повече от ясно, че това не е случайност. „Троцкистко – титовистките буржоазно – националистически предатели и врагове на чехословашкия народ“ били също така преди всичко „ционисти“.

Сталин открай време бил антисемит. Но до Втората световна война неговата неприязън към евреите била толкова удобно вплетена в унищожаването на други категории хора – старите болшевики, троцкистите, левите и десни сектанти, интелектуалците, буржоата и така нататък, – че техният еврейски произход като че ли почти не влияел на съдбата им. Във всеки случай, според догмата, комунизмът не търпял никакви расови или религиозни предразсъдъци. А след като съветската кауза била пришита към знамето на „антифашизма“ (както това станало от 1935 г. до август 1939 г. и отново след юни 1941 г.), евреите в Европа нямали по-голям приятел от самия Йосиф Висарионович.

Последното твърдение е само отчасти иронично. Европейските комунистически партии, особено тези в Централна и Източна Европа, имали немалко еврейско членство. Евреите на междувоенна Полша, Чехословакия, Унгария и Румъния били потискано и ненавиждано малцинство. Младите, светски настроени евреи имали твърде малко политически опции: ционизъм, бундизъм^[60], социалдемократия (там, където това било легално) или комунизъм. За най-безкомпромисно антинационалистически настроените и амбициозните сред тях комунизмът бил особено привлекателен. Каквито и да били временните му недостатъци, Съветският съюз предлагал революционна алтернатива по време, когато Централна и Източна Европа сякаш трябвало да избират между авторитарното си минало и фашисткото си бъдеще.

Примамливостта на СССР се усилвала от преживяното през войната. Евреите, които се оказали в окупираната от руснаците Полша след немското нападение през 1939 г., били

депортирани на изток и много от тях загинали от болести и лишения. Но те не били систематично избивани. Походът на Червената армия през Украйна, Беларус, прибалтийските републики, Румъния, Унгария, Чехословакия, Полша и Германия спасил останалите евреи в тези земи. Аушвиц бил освободен от Червената армия. Сталин определено *не бил* водил Втората световна война заради евреите. Но ако Хитлер беше спечелил – ако германците и техните помощници запазеха контрола си върху завзетите до битката за Сталинград територии, – още милиони евреи щяха да бъдат избити.

Когато комунистическите партии завзели властта в Източна Европа, много от техните ръководни кадри били с еврейски произход. Това било особено видимо във втория ешелон на властта: началниците на милицията в Полша и Унгария били евреи, както и икономическите стратегии, административните секретари, известните журналисти и партийни теоретици. В Унгария партийният ръководител (Матяш Ракоши) бил евреин. В Румъния, Чехословакия и Полша партийният лидер не бил евреин, но по-голямата част от върховното партийно ръководство – да. Еврейските комунисти из целия социалистически блок дължали всичко на Сталин. Те не били особено добре приети в страните, в които се завръщали, често след дълго изгнание: нито като комунисти, нито като евреи. Преживяното по време на войната и окупацията изпълнило местното население с още повече неприязън към тях („Защо се върна?“, попитала една съседка Хеда Марголиус, след като тя избягала от похода на смъртта от Аушвиц и стигнала до Прага в самия край на войната ^[61]). Източноевропейските евреи – комунисти били повече от всеки друг верни на Сталин.

През първите следвоенни години той не показал враждебност към своите еврейски подчинени. В Обединените нации Съветският съюз бил ентузиазизиран поддръжник на ционисткия проект и радеел за създаването на еврейска държава в Близкия Изток като пречка пред британските имперски амбиции. У дома Сталин гледал благосклонно на работата на Еврейския антифашистки комитет, сформиран през войната, за да мобилизира еврейското обществено мнение в СССР и (особено) зад граница в полза на съветската борба срещу нацизма. Съветските евреи, като мнозина други под управлението на Москва, горещо се надявали по-космополитното настроение от годините на войната, когато Сталин търсел и приемал помощ отвсякъде, да им осигури по-мирен живот след победата.

Всъщност станало точно обратното. Още преди войната да свърши, Сталин (както видяхме) заточвал цели народи на Изток и без съмнение имал подобни планове и за евреите. Републиките на Съветския съюз не се различавали особено от Централна Европа: въпреки че евреите били изгубили повече от всеки друг, било лесно и привично те да бъдат обвинени за страданията на всички останали. Вдигнатото през войната знаме на руския национализъм доста приближило съветската реторика до славяноцентричния език на староруските антисемити: и това определено не било във вреда на режима. За самия Сталин то представлявало завръщане към позната територия, като собствените му антисемитски инстинкти се усилвали от наблюденията върху успешно експлоатирания от Хитлер популярен антисемитизъм.

По различни причини за Съветския съюз винаги било удобно да прикрива ясно изразения *расистки* характер на нацистките зверства. Клането на украински евреи в Бабин Яр било официално отбелязано като „убийство на мирни съветски граждани“ – също както

следвоенният мемориал в Аушвиц се задоволявал с общи препратки към „жертвите на фашизма”. Расизмът нямал място в марксисткия речник: мъртвите евреи били посмъртно асимилирани в същите онези общности, които толкова силно ги отхвърляли приживе. Но сега предполагаемо космополитните качества на евреите – международните връзки, от които Сталин се надявал да се възползва в мрачните месеци след нападението на Германия – започнали отново да се изтъкват срещу тях с прокарването на бойните линии на Студената война. Със задна дата международните контакти и комуникации от времето на Великата отечествена станали престъпление в очите на Сталин.

Първите жертви били лидерите на самия военновременен Антифашистки комитет. Соломон Михоелс, неговият основен водач и главна фигура в Еврейския театър на Русия, бил убит на 12 януари 1948 г. Пристигането в Москва на израелския посланик Голда Меир на 11 септември 1948 г. станало повод за спонтанни изблици на еврейски ентузиазъм: с улични демонстрации по случай Рош Ашана и Йом Кипур и викове „Догодина в Йерусалим” пред израелската легация. Това би било провокативно и неприемливо за Сталин по всяко време. Но сега ентузиазмът му спрямо държавата Израел спадал бързо. Въпреки смъртно социалистическите си наклонности тя явно нямала никакво намерение да става съветски съюзник в региона. Нещо по-лошо, еврейската държава демонстрирала смущаващо проамерикански настроения в един доста деликатен момент. Блокадата на Берлин тъкмо била започнала, а разривът между СССР и Тито навлизал в острата си фаза.

На 21 септември 1948 г. в – к „Правда” публикувал статия на Иля Еренбург, в която ясно личала смяната на курса спрямо ционизма. От януари 1949 г. в „Правда” започнали да се появяват статии, атакуващи „космополитите – безотечественици”, „непатриотичните групи театрални критици”, „космополитите без корен”, „лицата без идентичност” и „безпаспортните скитници”. Училищата и театрите на идиш се закривали, вестниците на идиш били забранени, библиотеките – закрити. Самият Еврейски антифашистки комитет бил разтурен на 20 ноември 1948 г. Останалите от него водачи, художници, писатели и правителствени функционери били арестувани през следващия месец и държани в затвора три години. Принудени чрез изтезания да се признаят за виновни в „антисъветски заговор”, те явно били подготвяни за показен процес.

Провеждащият разпитите полковник от службите за сигурност Владимир Комаров се стремял да разшири обвиненията, за да стигне до широкомащабна еврейска конспирация срещу СССР, режисирана от Вашингтон и Тел Авив. Както казал пред един от затворниците, Соломон Лозовски: „Евреите са долни, мръсни хора, всички евреи са гадни копелета, цялата опозиция срещу Партията се състои от евреи. Евреите из целия Съветски съюз провеждат антисъветска подмолна кампания. Евреите искат да унищожат всички руснаци”^[62]. Подобен явен антисемитизъм обаче бил компрометиращ дори за Сталин. В крайна сметка през лятото на 1952 г. петнайсетимата обвиняеми (до един еврей) били тайно съдени от Военен трибунал. Всички без един били екзекутирани: единствената оцеляла, Лина Щерн, получила десет години затвор.

Междувременно антисемитската вълна набирала сила в сателитните държави. В Румъния, където значителна част от еврейското население оцеляло през войната, през есента на 1948 г. започнала антиционистка кампания, продължила с различна степен на енергия през

следващите шест години. Но размерът на румънската еврейска общност и връзките ѝ със Съединените щати не позволявали тя да бъде атакувана пряко. Всъщност румънците известно време експериментирали с идеята да оставят евреите да напуснат страната: молбите за виза били разрешени от пролетта на 1950 г. и не били спрени до април 1952 г., като през това време само за Израел заминали 90 000 румънски евреи.

Плановете за показан процес в Румъния се въртели около (нееврейския) румънски комунистически лидер Лукрециу Патрашкану. Неговите публично огласени съмнения в земеделската колективизация го правели естествен кандидат за румънския „процес Райк“, базиран на обвинения в титовщина. И през април 1948 г. той бил арестуван. Но докато следователите го приготвят за процес, целите били сменени и случаят „Патрашкану“ бил сложен под общ знаменател с този на Ана Паукер. Паукер действително *била* еврейка: дъщеря на еврейски *шохет* (ритуален касап) от Молдова, тя била първият еврейски министър в румънската история (и първата жена – външен министър в света). Освен това тя била известна с твърдостта си по отношение на партийната доктрина и политика. Това я правело идеална мишена за румънското партийно ръководство, което се опитвало да си спечели симпатиите на местното население.

Смъртта на Сталин попречила на плановете на румънския комунистически лидер Георге Георгиу – Деж да проведе показан процес срещу Паукер и останалите. Вместо това през 1953 и началото на 1954 г. Румънската комунистическа партия провела серия тайни процеси срещу по-дребни риби, обвинени в платен от „империалистическите агенти“ ционистки шпионаж. Жертвите, вариращи от истински членове на (десните) Ционистки ревизионисти до очернени с ционистката четка евреи – комунисти, били обвинени в незаконни отношения с Израел и съучастничество с нацистите по време на войната. Затворническите им присъди били от десет години до доживотни. Най-накрая след шест години гниене в затвора през април 1954 г. бил осъден и самият Патрашкану: обвинен в британски шпионаж, той бил осъден и екзекутиран.

Паукер имала повече късмет: защитавана от Москва (първо от Сталин, после от Молотов), тя никога не била пряко обвинявана като „ционистка“. Оцеляла след изключването си от Партията през септември 1952 г., тя потънала в неизвестност до смъртта си през 1960 г. Румънската комунистическа партия, по-малка и по-изолирана от всяка друга източноевропейска партия, открай време била разкъсвана от междуособици, тъй че поражението на „десния“ Патрашкану и „левичарката“ Паукер било преди всичко победа на зловещо ефикасния диктатор Георгиу – Деж, чийто ръководен стил (като този на наследника му Николае Чаушеску) мрачно напомнял едновременното авторитарно управление на Балканите.

През този период евреите били подложени на чистка в румънската компартия и свалени от правителствени постове. Същото се случило в Източна Германия и Полша – други две страни, където една партийна клика можела да мобилизира ширещите се антисемитски настроения срещу „космополитите“ в комунистическите редици. Източна Германия била особено плодородна почва в това отношение. През януари 1953 г., докато в Москва се разигравал „лекарският заговор“, видни източногермански евреи и еврейски комунисти избягали на Запад. Един член на източногерманския Централен комитет, Ханс Йендрецки, поискал евреите – „врагове на държавата“ – да бъдат изключени от обществения живот. Но

дали по случайност, по силата на обстоятелствата или от благоразумие, и трите страни избегнали широкомащабни антисемитски показни дела като онези, които били планирани в Москва и проведени в Прага.

Процесът Слански, както станал известен, бил класически комунистически показен процес. Той бил щателно подготвян в продължение на три години. Първи трябвало да бъдат „разследвани” група словашки комунистически лидери и най-вече чехословашкият външен министър Владимир Клементис, арестуван през 1950 г. и обвинен в „буржоазен национализъм”. Към тях се прибавили различни чешки комунисти от средно ниво, обвинени заедно със словаците в участие в титовистко – троцкистка конспирация по модела на делото Райк. Ала никой сред онези, които били заподозряни и хвърлени в затвора през 1950 и 1951 г. не бил достатъчно високопоставен, за да служи за водач и подбудител по време на искания от Сталин основен публичен процес.

През пролетта на 1951 г. началникът на съветската милиция Берия инструктирал чехите да прехвърлят фокуса си от титовистки към ционистки заговор. От сега нататък цялото начинание било в ръцете на съветските тайни служби. Полковник Комаров и още един офицер били изпратени в Прага да поемат разследването в свои ръце, а чешките служби за сигурност и комунистически лидери получавали заповеди от тях. Нуждата от високопоставена жертва насочила съветското внимание към втория човек в чешката йерархия след президента Клемент Готвалд: партийния генерален секретар Рудолф Слански. За разлика от Готвалд, който бил удобен марионетен водач и лесно управляем партиен лоялист, изявеният (също като Райк) сталинист Слански бил евреин.

Отначало Готвалд не искал да арестува Слански – през последните три години двамата прочистили своите колеги в тясно сътрудничество и ако генералният секретар бѐдел обвинен, самият Готвалд можел да се окаже следващият. Но руснаците настоявали, представяйки фалшиви доказателства за връзките на Слански с ЦРУ, и Готвалд се поддал. На 23 ноември 1951 г. Слански бил арестуван. В следващите дни все още свободните видни еврейски комунисти го последвали в затвора. Оттук нататък службите за сигурност се заели да изтръгват признания и „доказателства” от множеството задържани, за да изфабрикуват голямо обвинение срещу Слански и неговите сътрудници. Тѐй като жертвите (и преди всичко самият бивш генерален секретар) оказали известна съпротива въпреки варварските изтезания, тази задача отнела почти цяла година.

Най-накрая през септември 1952 г. обвинението било готово. Текстът на признанията, обвинителният акт, предрешените присъди и сценарият на процеса били изпратени в Москва за лично одобрение от Сталин. После в Прага била проведена – и записана на лента – „генерална репетиция” на пълния процес. Записът имал за цел да осигури алтернативен текст за „предаване на живо” в малко вероятния случай, че някой от обвиняемите оттегли самопризнанията си пред съда подобно на Трайчо Костов. Не станало нужда.

Процесът продължил от 20 до 27 ноември 1952 г. Той следвал установения модел: на подсъдимите били приписвани думи и действия, които те не били казвали или извършили (на базата на насилствено изтръгнати признания на други свидетели, включително жертви). Те били обвинявани и за *реални* постъпки, на които обаче се приписвало ново значение (така трима от подсъдимите били обвинени за търговски преференции спрямо Израел по време, когато това все още било официална съветска политика). Прокурорите обвинили Клементис

заради негова среща с Тито („палача на югославския народ и лакей на империализма Тито”), макар по онова време Клементис да бил заместник – външен министър на Чехословакия, а Тито все още да разполагал с одобрението на СССР.

Две неща отличавали този процес от предходните. Прокурорите и свидетелите многократно подчертавали еврейския произход на повечето обвиняеми: „космополита Рудолф Марголиус”, „Слански... голямата надежда на всички евреи в Комунистическата партия”, „представители на международния ционизъм” и т.н. Фразата „еврейски произход” (понякога „ционистки произход”) била презумпция за вина, за антикомунистически и античешки намерения. А езикът на обвинителите, излъчван по чехословашкото радио, напомнял и дори усъвършенствал грубите злословия на прокурора Вишински по време на московските процеси: „отвратителни предатели”, „кучета”, „вълци”, „вълчи наследници на Хитлер” и още много в същия дух. Този език бил използван и от чешката преса.

На четвъртия ден от процеса пражкият комунистически ежедневник „Руде право” публикувал следната редакторска статия: „Потреперваш от отвращение и погнуса при вида на тези студени, безчувствени същества. Юдата Слански – продължава вестникът – заложил на тези чужди елементи, на тази сбирщина с тъмно минало”. Никой чех, обяснява авторът, не би могъл да извърши тези престъпления: „само циничните ционисти – безотечественици... хитри космополити, продали се за последния долар. Те са водени в тези престъпни деяния от ционизма, буржоазния еврейски национализъм и расовия шовинизъм”.

Единайсет от четиринайсетте обвинени били осъдени на смърт и екзекутирани, трима получили доживотни присъди. В обръщение към Националната конференция на Чехословашката комунистическа партия месец по-късно Готвалд намерил следните думи за бившите си другари: „Обикновено bankerите, индустриалистите и бившите кулаци не влизат в нашата Партия. Но ако те са с еврейски произход и ционистка ориентация, не се обръща особено внимание на класовия им произход. Това положение бе породено от нашето отвращение спрямо антисемитизма и нашето уважение към страданията на евреите”.

Процесът срещу Слански бил криминален маскарад, юридическо убийство под формата на обществен театър ^[63]. Също като предшествалото ги дело срещу Еврейския антифашистки комитет в Москва, пражките процеси трябвало да послужат и като увертюра към ареста на съветските еврейски лекари, чийто „заговор” бил разкрит в „Правда” на 13 януари 1953 г. Тези еврейски лекари – „ционистка терористична банда” – били обвинени в убийството на Андрей Жданов, в заговор с „англоамериканската буржоазия” и в действия в полза на „еврейския национализъм” в съучастничество с Американския еврейски комитет (заедно покойният „буржоазен еврейски националист” Соломон Михоелс). Те трябвало да бъдат изправени пред съда до три месеца след издаването на присъдите по делото „Слански”.

По всичко личи, че в Кремъл искали това дело на свой ред да послужи като преамбюл и мотивация за предстоящото масово арестуване на съветски евреи и тяхното заточение в Биробиджан (определеното за тях „отечество” на изток) и съветска Централна Азия, където между 1939 и 1941 г. били вече изпратени много полски евреи. Издателството на министерството на вътрешните работи вече било отпечатало и подготвило за разпространение един милион бройки на памфлет, разясняващ „Защо евреите трябва да бъдат преселени от индустриалните региони на страната”. Но дори Сталин явно се поколебал (Иля

Еренбург го предупредил за унищожителния ефект от един антиеврейски показан процес върху мнението на Запада). Във всеки случай преди да успее да вземе решение, на 5 март 1953 г. Сталин умрял.

Предразсъдъците на съветския диктатор не изискват обяснение: в Русия и Източна Европа антисемитизмът бил достатъчно привлекателен сам по себе си. По-интересно е какво целял Сталин с цялата тази шарада от чистки, обвинителни актове, самопризнания и процеси. Защо въобще му е трябвало да ги изправя пред съд? Москва имала възможност да елиминира когото си поиска навсякъде в Източния блок просто чрез „административни процедури”. Процесите можели да изглеждат контрапродуктивни. Очевидно фалшивите свидетелства и признания или безскрупулното очерняне на определени индивиди и социални категории едва ли можели да убедят външни наблюдатели в принципността на съветските юридически процедури.

Но показните процеси в комунистическия блок не служели на правосъдието. Те служели по-скоро за нещо като публична „педагогика чрез примери”: любима комунистическа практика (първите подобни процеси в СССР били проведени през 1928 г.), чиято цел била да онагледят с конкретни примери структурите на властта в съветската система. Те казвали на обществото кой е прав и кой – крив, те хвърляли вината за провала на политиката. Те възнаграждавали лоялността и сервилността, те дори пишели сценария и одобрения речник за всяка дискусия на обществена тематика. След ареста си Рудолф Слански бил споменаван единствено като „шпионинът Слански” и този ритуал служел като форма на политически екзорцизъм ^[64].

Съгласно официалната версия показните процеси – или трибунали, според речника на издаденото през 1936 г. „Съветско ръководство по криминално разследване” на Вишински – се провеждали с цел „мобилизация на общественото мнение на пролетариата”. Както резюмира въпроса чехословашкият „Закон за организацията на съдилищата” от януари 1953 г., функцията на съда била „да възпитава гражданите във вяроност и преданост към Чехословашката република” и т.н. Роберт Фогелер, подсъдим на процес в Будапеща през 1948 г., пише: „По стила на сценариите личеше, че най-важното бе да установят нашата алегорична идентичност, а не нашата „вина”. В показанията си всеки от нас беше задължен да се „разобличи” пред коминформистката преса и радиото”.

Обвинените били понижени от предполагаеми политически критици или опоненти до банда безпринципни заговорници с користолюбиви и предателски цели. Тромавостта на съветския имперски стил понякога маскира тази функция: какво може да разбере човек от реторика, която трябвало да мобилизира общественото мнение в метрополия като Будапеща срещу противниците на „борбата с кулаците”? Но от „обществото” не се искало да повярва на чутото: то било само обучавано да го повтаря.

Една от целите на показните процеси била намирането на изкупителни жертви. Ако комунистическата икономическа политика не водела до предварително обявените успехи, ако съветската външна политика стигала до задънена улица или принудителен компромис, някой трябвало да поеме вината. Как иначе да бъдат обяснени грешките на безгрешния Вожд? Кандидати не липсвали: Слански будел неприязън у мнозина вътре и извън Чехословашката комунистическа партия. Райк бил жесток сталинистки вътрешен министър. И тъкмо защото

провеждали непопулярни и възприемани като неуспешни вътрешни политики, всички комунистически вождове и министри били потенциални жертви. Също както победените генерали във Френската революция често били обвинявани в предателство, комунистическите министри се признавали за виновни в саботаж, когато лансираната от тях политика не успявала – често буквално – да достави обещаната стока.

Самопризнанието имало предимството (в допълнение към символичната си употреба като упражнение по прехвърляне на вина) да потвърждава комунистическата доктрина. В сталиниската вселена нямало разногласия, само ереси; нямало критици, а само врагове; нямало грешки, а само престъпления. Процесите служели едновременно да илюстрират качествата на Сталин и да посочат престъпленията на неговите врагове. Освен това те свидетелстват за степента на неговата параноя и заобикалящата го култура на подозрението. Част от нея била свързана с дълбоката несигурност на руската или по-общо казано „източната“ малоценност, със страха от западно влияние и от съблазнителното западно богатство. През 1950 г., по време на процес в София срещу „американските шпиони в България“ подсъдимите били обвинени в пропагандиране на възгледа, че „избраните раси живеят само на Запад, въпреки че географски всички са тръгнали от Изток“. По-нататък обвинителният акт описвал подсъдимите като показващи „чувство на сервилно самоподценяване“, успешно експлоатирано от западните шпиони.

Така че Западът бил заплаха, която се нуждаела от многократно ритуално пропъждане. Западни шпиони съществували, разбира се: и то истински. В началото на петдесетте, след избухването на войната в Корея, Вашингтон наистина обмислял възможността да дестабилизира Източна Европа и американското разузнаване направило поредица от неуспешни опити да проникне в Съветския блок. Тези опити придавали изкуствена правдоподобност на самопризнанията на онези комунисти, които уж били работили за ЦРУ или шпионирали за британските тайни служби. А през последните си години Сталин като че ли наистина очаквал война: както обяснил в „интервю“ в „Правда“ от февруари 1951 г., сблъсъкът между капитализма и комунизма бил неизбежен и все по-вероятен. От 1947 г. до края на 1952 г. Източният блок бил в постоянна бойна готовност: военното производство в Чехословакия нараснало седем пъти за периода 1948 – 1953 г. Все повече съветски войници били прехвърляни в ГДР, съставяли се планове за стратегически бомбардировач.

Така че арестите, чистките и процесите трябвало да напомнят на хората за предстоящия сблъсък, да оправдаят съветския страх от евентуална война и зададат стратегия (позната от предишни десетилетия) на свиване на лениниската партия с цел подготовка за битка. Отправеното през 1949 г. обвинение, че Райк заговорничил със САЩ и Великобритания срещу комунистите изглеждало правдоподобно на тях и на техните симпатизанти на Запад. Дори иначе странните обвинения срещу Слански и компания се основавали на общопризнатата истина, че Чехословакия имала много повече връзки със Запада от другите държави от блока. Но защо Райк? Защо Слански? Как били избирани изкупителните жертви?

В очите на Сталин всеки живял на Запад (извън съветския обсег) комунист будел подозрения – с каквото и да се занимавал там. Първи били заподозрени комунистите – участници в Испанската гражданска война през трийсетте – а такива в Източна Европа и Германия имало много. Ласло Райк например се сражавал в Испания (като политически комисар на „Батальон Ракоши“), както и Ото Слинг, обвинен заедно със Слански. След

победата на Франко много от испанските ветерани избягали във Франция, където попаднали във френски лагери. Оттам значителна част от тях се втели във френската Съпротива и се присъединили към забягнали във Франция немски и други чуждестранни комунисти. Тези хора били достатъчно многобройни, за да бъдат организирани от Френската комунистическа партия в отделно подразделение на нелегалното движение – „Main d’œuvre Immigre” (MOI). Видни следвоенни комунисти като Артур Лондон (също обвиняем по делото Слански) завързали много западни контакти по време на военновременната си работа в MOI, а това също събудило подозрения у Сталин и по-късно било използвано срещу тях.

Военновременният Еврейски антифашистки комитет в СССР бил инструктиран да завързва контакти със Запада и да документира нацистките зверства – и тъкмо тези действия залегнали в основата на криминалните обвинения срещу членовете му. Немски комунисти като Паул Меркер, които прекарвали годините на войната в Мексико; словашки комунисти като бъдещия външен министър Клементис, които работили в Лондон; всички, които останали в окупираната от нацистите Европа: всички можели да бъдат атакувани, че са били във връзка със западни агенти или са влезли в твърде тясно сътрудничество с борци от некомунистическата съпротива. Оцелелият в Бухенвалд чешки комунист Йозеф Франк бил обвинен по делото Слански, че използвал прекараното в лагера време, за да завърже подозрителни отношения с „класови врагове”.

Единствените комунисти, които не били на първо време заподозрени от Сталин, били прекарвали дълги периоди от време в Москва, под надзора на Кремъл. Те били двойно благонадеждни: понеже прекарвали много години в ползването на съветските власти, нямали почти никакви външни контакти. А след като надживели чистките от трийсетте (в които било елиминирано почти цялото задгранично ръководство на полската, югославската и други комунистически партии), на тях можело да се разчита да изпълняват безпрекословно заповедите на съветския диктатор. От своя страна останалите на родна земя „национални” комунисти се смятали за неблагонадеждни. Те обикновено участвали по-героично в местната съпротива от своите московски събратя, които дължали завръщането си на Червената армия – и затова били по-популярни в родината си. И били склонни да формират свои собствени възгледи на тема местен или национален „път към социализма”.

По тези причини „националните” комунисти били почти винаги основни жертви на следвоенните монтирани процеси. Така Райк бил „национален” комунист, а Ракоши и Герьо – режисиралите делото му унгарски партийни водачи – били „московчани” (макар Герьо да бил активен и в Испания). Не ги отличавало почти нищо друго. В Чехословакия организаторите на Словашкото народно въстание срещу нацистите (в това число и Слански) автоматично попаднали под съветско подозрение: Сталин не обичал да дели заслугите за освободението на Чехословакия. Кремъл предпочитал познатите си надеждни, не особено героични и лишени от въображение „московчани”: хора като Клемент Готвалд.

До ареста си Трайчо Костов бил водач на българските комунистически партизани. След войната заел второто място след току – що завърналия се от Москва Георги Димитров, докато военновременните му заслуги не се обърнали срещу него. В Полша Гомулка бил организирал въоръжената съпротива срещу нацистите заедно с Мариан Спихалски. Но след войната Сталин предпочитал Биерут и други живели в Москва поляци. Спихалски и Гомулка били арестувани и едва избегнали звездната роля в свой собствен показен процес.

Имало и изключения. В Румъния един от „националните“ комунисти, Деж, организира падението на друг „национален“ комунист, Патрашкану, както и залеза на безупречната „московчанка“ и сталинистка Ана Паукер. А дори Костов бил прекарал началото на трийсетте години в Москва, в Балканския секретариат на Коминтерна. Освен това той бил доказан критик на Тито (макар и по свои съображения: Костов виждал в Тито приемник на сръбски териториални амбиции за сметка на България). Това обаче съвсем не го спасило, а само утежило престъплението му: Сталин не се интересувал от разбирателство, нито дори от съгласие – само от неотклонното подчинение.

Най-накрая в подбора на жертвите и обвиненията срещу тях имало немалка доза лично уреждане на сметки и циничен инструментализъм. Както обяснил Карол Бацилек на национална конференция на Чешката комунистическа партия на 17 декември 1952 г., „Въпросът кой е виновен и кой – невинен ще бъде решен от Партията с помощта на националните органи за сигурност“. В някои случаи последните фабрикували обвинения срещу дадени лица въз основа единствено на съвпадения и фантазии; в други случаи нарочно твърдели обратното на известните им факти. Така двама от подсъдимите по делото Слански били обвинени в надписване на цени на изпращаните в Москва чешки продукти. Обичайно цените на произведени в сателитните държави стоки били нарочно занижавани в полза на СССР: само Москва можела да разреши изключенията. „Надписването“ в чешкия случай обаче било установена съветска практика, както прокурорите добре знаели: начин да се прекарат пари през Прага към Запада за финансиране на разузнавателни операции.

Също толкова цинични – и част от кампания на персонално очерняне – били обвиненията срещу Ана Паукер. Тя била упрекната в десни и леви „отклонения“ едновременно: първо била „критично настроена“ към земеделската колективизация, после накарала селяните да обединят земите си насила. Райк бил обвинен в разпускане на мрежата на компартията в унгарската полиция през 1947 г. Всъщност той направил това (в навечерието на изборите през 1947 г. и с официално одобрение) като прикритие за разпускането на далеч по-силната социалдемократическа полицейска организация. По-късно той тайно възстановил комунистическата мрежа, запазвайки забраната спрямо другите партии. Но когато дошло времето да бъде изхвърлен, безупречно праволинейните за времето си действия се оказали прът в колелото на съветската мелница.

Подсъдимите на големите показни процеси били комунисти. Други техни другари били избити без публични дела, а често без каквито и да било юридически процедури. Но преобладаващото мнозинство от жертвите на Сталин в СССР и сателитните държави естествено въобще не били комунисти. В Чехословакия през периода 1948 – 1954 г. комунистите представлявали едва 0,1% от осъдените на затвор или трудови лагери и една двайсета от осъдените на смърт. На 8 февруари 1950 г. в ГДР била създадена Щази със задачата да надзирава и контролира не само комунистите, а и цялото общество. Сталин принципно подозирал не само комунистите с връзки или опит на Запад, а *всеки*, който бил живял извън Съветския блок.

Несъмнено на практика цялото население на Източна Европа подлежало на подозрение през онези години. Не че следвоенните репресии вътре в самия Съветски съюз не били също толкова всеобхватни. Понеже се предполагало, че контактът на руснаците със Западното влияние през 1813 – 1815 г. довел до Декабристката революция от 1825 г., Сталин се

страхувал да не би неговите собствени поданици да „прихванат” нещо и да започнат да протестираат. Затова всеки оцелял след нацистката окупация или нацистките затвори съветски гражданин или войник бил обект на подозрение. Когато през 1949 г. Президиумът на Върховния съвет прокара закон, с който осъждаше на 10 до 15 години лагер извършилите изнасилване войници, последната грижа била да се покаже неодобрение на мародерствата из Източна Германия и Австрия. Истинският мотив бил да се измисли механизъм, чрез който своеволно да могат да се наказват съветски войници.

Мащабът на наказателната вълна срещу съветски и източноевропейски граждани в десетилетието след Втората световна война бил монументален – и напълно безпрецедентен извън самия Съветски съюз. Процесите били само видимият връх на архипелага на репресиите: затвор, изгнание, каторжни колонии. През 1952 г., в разгара на втория Сталинов терор, в съветските трудови лагери имало 1,7 милиона затворници, още 800 000 били в трудови колонии, а 2 753 000 – в „специални селища”. „Нормалната” присъда в ГУЛАГ била 25 години, обичайно последвани (за оцелелите) от заточение в Сибир или в съветската част на Централна Азия. В България, където индустриалната работна ръка била по-малко от половин милион, двама на всеки девет души били каторжници.

В Чехословакия през периода 1948 – 1953 г. около един милион души (при по-малко от десет милиона съвкупно население) били преживели арест, съдебно преследване, затвор или депортиране. Едно от всеки три унгарски семейства било пряко засегнато. Роднините също страдали. Фрици Льобл, съпругата на един от „съзаклятниците” на Слански, била държана година в затвор в Рузин близо до Прага и разпитвана от руснаци, които я наричали „воняща чифутска проститутка”. След освобождаването си тя била заточена в завод в Северна Бохемия. Жените на затворниците и депортираните губели работа, апартаменти и лично имущество. В най-добрия случай след това те били забравяни като Йозефина Лангер, чийто съпруг Оскар Лангер – свидетел по делото Слански – бил впоследствие осъден на таен процес на 22 години затвор. Тя и дъщерите ѝ преживели шест години в килер.

Може би най-тежки били преследванията в Румъния: със сигурност там били най-продължителни. Освен че държала в затвори, трудови лагери и каторга по канала Дунав – Черно море над един милион души, от които десетки хиляди измрели (без да броим депортираните в СССР), Румъния била забележителна със суровостта на условията в затворите си и с различните „експериментални” затвори. Става дума особено за онзи в Питещ, където в продължение на три години от декември 1949 до края на 1952 г. затворниците били насърчавани да се „превъзпитават” един друг чрез физически и психически изтезания. Повечето от жертвите били студенти, „ционисти” и некомунистически политзатворници.

Комунистическата държава била в постоянно състояние на необявена война срещу собствените си граждани. Също като Ленин, Сталин разбирал нуждата от врагове, а логиката на сталинската държава изисквала нейната постоянна мобилизация срещу противниците – външни, но преди всичко вътрешни. Както казал правосъдният министър на Чехословакия Стефан Райс на конференция на чехословашките адвокати от 11 юни 1952 г.:

„(адвокатът) трябва... да разчита на най-зрялата, единствено правилна и вярна наука в света, съветската юридическа наука, и щедро да черпи от опыта на съветската правна

практика... Непрекъснато разрастващата се класова борба е неизбежна необходимост на нашия период”.

Така любимият на съветската реторика милитаризиран речник отразявал това състояние на постоянен конфликт. Военните метафори изобилствали: класовият конфликт изисквал съюзи, връзка с масите, поврати, фронтални нападения. Твърдението на Сталин, че класовата борба се изостряла с приближаването на социализма трябвало да обясни любопитния факт, че докато изборите навсякъде показвали 99% подкрепа за Партията, нейните врагове въпреки всичко се множели, битката трябвало да бъде водена все по-решително, а вътрешната история на СССР трябвало да бъде щателно възпроизведена из целия Източен блок.

Основни врагове привидно били селяните и буржоата. Но на практика най-лесна мишена били често интелектуалците – също както и за нацистите. В яростната атака на Андрей Жданов срещу Анна Ахматова – „монахиня или курва, или по-точно монахиня *и* курва, смесваща блудството с молитвата. Поезията на Ахматова е напълно откъсната от народа“^[65] – прозвучават повечето стандартни сталински антиинтелектуални акорди: религията, проституцията и отчуждението от масите. Ако Ахматова беше еврейка като по-голямата част от централноевропейската интелигенция, карикатурата би била пълна.

Политическите репресии, цензурата и дори диктатурата в никакъв случай не били непознати на източната половина на Европа до идването на сталинизма. Все пак при наличието на база за сравнение всички предпочитали следователите и затворите в междувоенна Унгария, Полша или Румъния пред тези на „народните демокрации”. След 1947 г. хората на Сталин усъвършенствали инструментите за контрол и терор, чрез които функционирала комунистическата държава, но в по-голямата си част те не трябвало да се внасят от изток: те вече си съществували. Неслучайно затворът в Питещ бил създаден и управляван от някой си Еуджен Цуркану, който в по-ранното си превъплъщение бил студент – активист в Яшкия университет на Желязната гвардия, фашисткото движение в междувоенна Румъния.

Комунистическата Партия – държава се отличавала от своите авторитарни предшественици не толкова по чистата ефикасност на своя репресивен апарат, а поради монопола си върху властта и ресурсите, и злоупотребата с тях в почти изключителна полза на една *чуждестранна* сила. Съветската окупация последвала нацистката с минимални преходни сътресения, въвличайки все по-дълбоко източната половина на Европа в съветската орбита (преходът бил още по-гладък за гражданите на Източна Германия, които тъкмо излизали от дванайсетте години нацистка диктатура). Този процес и неговите последици – „съветизацията” и „русификацията” на всичко в Източна Европа, от производствените процеси до академичните титли – рано или късно щял да отблъсне всички освен най-непоколебимите сталинисти.

Като допълнителен ефект той замъглявал паметта на много хора относно собствената им амбивалентност пред лицето на комунистическата трансформация. Години по-късно било лесно да се забрави, че антисемитският и често ксенофобски тон на публичния сталинистки език намерил благосклонен прием в голяма част на Източна Европа, също както и в самия Съветски съюз. Икономическият национализъм също имал здрави местни корени, тъй че експроприацията, национализацията, контролът и държавната регулация на труда съвсем не

били непознати. В Чехословакия например според въвеждането през 1946 г. двугодишен план недисциплинираните работници можели да бъдат изпращани в трудови лагери (макар наистина повечето чешки съдии през 1946 – 1948 г. да отказвали да прилагат тези наказания).

И така, в своите начални фази съветският преврат в Източна Европа не бил толкова едностранен и брутален преход, колкото изглежда в ретроспекция, дори да не вземем предвид големите надежди, възлагани на комунистическото бъдеще от едно малцинство младежи във Варшава или Прага. Но също както нацистките зверства отблъснали потенциално приятелски настроеното местно население в „освободените“ от съветско управление територии през 1941 – 1942 г., така и Сталин скоро разсеял илюзиите и очакванията в сателитните държави.

Вече описахме резултата от налагането на ускорена версия на мрачната икономическа история на самия Съветски съюз върху по-високо развитите земи на запад от него. Единственият ресурс, на който комунистическите ръководители можели да разчитат трайно, бил интензивният производствен труд, форсиран до точката на пречупване. Затова сталинският терор от 1948 – 1953 г. толкова много приличал на съветския си модел отпреди двамайсет години: и двата били обвързани с политика на насилствена индустриализация. Централно планираните икономики били доста ефикасни в изтръгването на принадлежна стойност от миньорите и заводските работници, но това било всичко, което можели да направят. Селското стопанство в Съветския блок изоставало все повече и повече. Неговата сюрреалистична неефикасност можела да се илюстрира в СССР с бюрократите от Фрунзе (днес Бишкек в Киргизстан), които през 1960 г. подтиквали местните селяни да изпълняват своята (произволна и непостижима) норма за производство на масло, като го изкупуват от местните магазини...

Процесите, чистките и съпътстващият ги хор от лъжливи коментари разрушили и последните остатъци от публичната сфера в Източна Европа. Политиката и управлението станали синоними на корупцията и произволните репресии, практикувани от и за една продажна клика, която на свой ред била разкъсвана от подозрения и страх. Естествено, това не било новост за региона. Но в *комунистическото* управление се съдържал един характерен цинизъм: сега старите злоупотреби били усърдно вградени в реторичното клише на равенството и социалния прогрес – лицемерие, от каквото не чувствали нужда нито междувоенните олигарси, нито нацистките окупатори. Струва си да повторим и факта, че тази форма на неадекватно ръководство била адаптирана почти изключително в полза на една чужда сила, което правело съветското управление толкова нежелано извън границите на самия СССР.

Ефектът от съветизацията на Източна Европа бил все по-силното ѝ откъсване от западната половина на континента. Точно когато Западна Европа навлизала в ера на радикални преобразувания и безпрецедентен просперитет, Източна Европа изпадала в кома: зимата на инерцията и недоволството, осеяна със спорадични цикли на протест и подчинение, продължила почти четири десетилетия. Симптоматичен и донякъде уместен е фактът, че тъкмо когато Планът Маршал инжектирал 14 милиарда долара във възстановяващата се икономика на Западна Европа, Сталин изтръгнал приблизително същата сума *от* Източна Европа чрез репарации, задължителни доставки и налагане на драстично

неизгодни търговски спекулации.

Източна Европа винаги била различна от Западна. Но разликата между тях не била единственият план, в който континентът тълкувал себе си, нито дори най-важният. Средиземноморска Европа била видимо различна от северозападните му региони: там религията имала много по-голямо значение от политиката за установяване на историческите граници вътре в държавите и между тях. До Втората световна война в Европа разликите между Севера и Юга, богатите и бедните, селските и градските райони означавали много повече от разликите между Изтока и Запада.

Затова и ефектът от съветското управление върху земите източно от Виена бил в някои отношения дори по-явен, отколкото в самата Русия. Все пак Руската империя открай време била само отчасти европейска, а европейската идентичност на Русия след Петър I била доста оспорвана през века, предшестваш Лениновия преврат. Като отрязали брутално Съветския съюз от връзките му с европейската история и култура, болшевиките нанесли големи и трайни щети на Русия. Но тяхната подозрителност към Запада и страхът им от западното влияние не били безпрецедентни. Те имали дълбоки корени в съзнателно славянофилските теории и практики много преди 1917 г.

Такива прецеденти в Централна и Източна Европа нямало. Като част от несигурния национализъм на малките държави поляците, румънците, хърватите и останалите виждали себе си не като далечни предградия в покрайнините на европейската цивилизация, а като недооценени защитници на основното европейско наследство. Също както чехите и унгарците гледали на себе си с немалко основание като на хора, живеещи в самото сърце на континента. Румънските и полските интелектуалци следвали парижката мода във философията и изкуството, също както немскоговорящата интелигенция от бившите земи на Хабсбургската империя – от Закарпатска Рутения до Триест – открай време гледала към Виена.

Разбира се, *тази* интегрирана, космополитна Европа съществувала само за едно малцинство – и загинала през 1918 г. Но новите създадени във Версай държави били крехки и някак преходни от самото начало. Затова и десетилетията между войните били нещо като междуцарствие – нито мир, нито война – и съдбата на пост – имперска Централна и Източна Европа си оставала някак нерешена. Най-вероятният изход – възраждащата се Германия да се превърне във фактически наследник на старите империи в териториите от Шчечин до Истанбул – бил избегнат само поради допуснатите от самия Хитлер грешки.

Налагането на руско наместо немско решение отрязало уязвимата източна половина на Европа от основната част на континента. По това време този въпрос не тревожел особено самите западноевропейци. С изключение на Германия (най-засегната от разделението, но без особено право да изрази недоволство), западноевропейците като цяло били безразлични към изчезването на Източна Европа. Всъщност те скоро толкова свикнали с него, пък и били толкова заети с настъпващите в собствените им страни забележителни промени, че им се струвало съвсем естествено съществуването на непреодолима въоръжена бариера от Балтийско до Адриатическо море. Обаче за хората на *Изток* от тази бариера, захвърлени сякаш в едно мрачно и забравено кътче на собствения им континент на милостта на получуждата, бедна като тях и паразитираща върху пресъхващите им ресурси Велика сила, самата история сякаш забавяла ход и спирала.

VII Културни войни

„Всички ние отхвърляхме предходната ера. Аз я познавах предимно чрез литературата и тя ми се струваше епоха на глупост и варварство”.

Милан Шимечка

„Всяко действие наред двайсети век предполага и включва заемането на позиция спрямо съветското начинание”.

Реймон Арон

„Аз бях прав да греша, а ти и твоите хора сгрешихте, като отидохте вдясно”.

Пиер Куртад (към Едгар Морен)

„Независимо дали ни харесва, изграждането на социализма има предимството да не може да бъде разбрано, ако не го вземеш присърце и не приемеш неговите цели”.

Жан – Пол Сартр

„Не можеш да попречиш на хората да бъдат прави по неправилни съображения... Този страх да не се окажеш в лоша компания не е израз на морална чистота: той е израз на ниска увереност в себе си”.

Артур Кьостлер

Със смайваща за бъдещите поколения бързина едва свършилата борба между фашизма и демокрацията в Европа била изместена от нов разлом: онзи, който разделял комунистите от некомунистите. Заемането на политически и интелектуални позиции за и против Съветския съюз не започнало с разделението на Европа след Втората световна война. Но тъкмо в тези следвоенни години, от 1947 – а до 1953 – а, разделителната линия между Изтока и Запада, лявото и дясното, се врязала дълбоко в културния и интелектуален живот на континента.

Обстоятелствата били извънредно подходящи. Между двете войни крайната десница се радвала на по-широка подкрепа, отколкото повечето хора биха искали да си спомнят. От Брюксел до Букурещ полемическата журналистика и литература от трийсетте години изобилствала от расизъм, антисемитизъм, ултранационализъм, клерикализъм и политическо реакционерство. Интелектуалците, журналистите и учителите, които преди и по време на войната изразявали фашистки или ултрареакционерски възгледи, след 1945 г. имали солиден мотив да обявят на висок глас своите новооткрити акредитиви като прогресисти или радикали (или да се покрият за по-дълъг или по-кратък период от време). Тъй като повечето партии и издания с фашистки или дори ултраконсервативен уклон вече били така или иначе забранени (освен на Иберийския полуостров, където случаят бил обратен), публично изразените политически пристрастия се ограничавали до централната и лявата част на спектъра. Дясното мислене и говорене в Европа преживявало затъмнение.

Но макар *съдържанието* на публикациите и публичните действия да било радикално преобразено от падането на Хитлер, Мусолини и техните последователи, *тонът* си оставал в

обща линия същият. Апокалиптичната настойчивост на фашистите, техните призови за насилствени, „категорични“ решения (сякаш истинската промяна *задължително* минавала през разрушаване на всичко от корен), ненавистта към компромисите и „лицемерието“ на либералната демокрация и вкусът към алтернативи от манихейски тип (всичко или нищо, революция или упадък): тези импулси можели да служат също толкова добре на крайната левица, и след 1945 г. нещата се развили тъкмо така.

В своите фиксации върху нацията, израждането, саможертвата и смъртта фашистките междувоенни писатели се обръщали към Първата световна война. След 1945 г. интелектуалната левица също била повлияна от преживяното през войната, но този път като сблъсък на несъвместими морални алтернативи, изключващи всеки шанс за компромис: доброто срещу злото, свободата срещу робството, съпротивата срещу колаборационизма. Освобождението от нацистка или фашистка окупация било широко приветствано като повод за радикална политическа и обществена промяна: възможност военните опустошения да се използват за целите на революцията и новото начало. И когато – както видяхме – тази възможност била като че ли задушена и „нормалният“ живот бил набързо възстановен, разочарованието бързо преминало към цинизъм – или към крайната левица в един свят, който за пореден път бил разделен на непримирими политически лагери.

Следвоенните европейски интелектуалци били припрени и нямали търпение за компромиси. Те били млади. По време на Първата световна война било избито цяло поколение млади мъже. След Втората от сцената като цяло слязла една по-възрастна и дискредитирана кохорта. На нейно място се появили писатели, художници, журналисти и политически активисти, които били твърде млади, за да помнят войната от 1914 – 1918 г., но твърде нетърпеливи да наваксат изгубените през следващата война години. *Тяхното* политическо образование било натрупано в епохата на Народните фронтове и антифашистките движения; и когато постигали обществено признание и влияние, често като резултат от военновременната си дейност, те все още били необичайно млади по традиционните европейски стандарти.

Във Франция Жан – Пол Сартр бил на 40 в края на войната, Симон дьо Бовоар била на 37. Албер Камю, най-влиятелният от групата, бил едва на 32. От по-старото поколение само Франсоа Мориак (роден през 1885 г.) можел да се мери с тях по влияние – точно защото не бил опетнен от връзки с решима Виши. В Италия само неаполитанският философ Бенедето Кроче (роден през 1866 г.) останал от по-старото поколение обществени фигури. В постфашистка Италия роденият през 1900 г. Иняцио Силоне бил сред най-старите влиятелни интелектуалци; писателят и политически коментатор Алберто Моравия бил на 38, комунистическият редактор и писател Елио Виторини – година по-млад. В Германия, където нацистките пристрастия и войната взели най-много жертви сред публично активните интелектуалци и писатели, Хайнрих Бьол – най-талантливият от самоосъзнатото новото поколение писатели, които две години след поражението на Хитлер сформирали „Група 47“ – в края на войната бил едва на 28.

В Източна Европа, където интелектуалните елити от предвоенните години носели клеймото на ултраконсерватизма, мистичния национализъм или нещо още по-дискредитиращо, общественото предимство на младите било още по-силно изразено. Чеслав Милош, едва четиридесет годишен и вече изгнаник по време на публикацията на своето

прочуто есе „Поробеният разум“ (1951 г.), съвсем не бил изключение. Йежи Анджейевски (описан в далеч не ласкателна светлина в романа на Милош) публикувал известния си роман за следвоенна Полша „Пепел и диаманти“, преди да навърши четирийсет. Роденият през 1922 г. Тадеуш Боровски бил на около двацет и пет, когато публикувал спомените си за Аушвиц: „Дами и господа, моля заповядайте в газта“.

Водачите на източноевропейските комунистически партии обикновено били малко по-възрастни мъже, които преживели периода между войните като политзатворници или като изгнаници в Москва – или пък двете заедно. Точно под тях обаче била кохорта много млади мъже и жени, чиято идеалистична вяра в подкрепяните от СССР преврати изиграла важна роля за успеха им. В Унгария Геза Лошонци (паднал в жертва на съветските репресии след Унгарската революция от 1956 г.) нямал трийсет години, когато заедно със стотици подобни младежи кроял планове да издигне на власт Унгарската комунистическа партия. Съпругът на Хеда Ковай Рудолф Марголиус, един от подсъдимите по делото „Слански“ през декември 1952 г., бил назначен за министър в комунистическото правителство на Чехословакия едва трийсет и пет годишен. Обвиненият по същото дело Артур Лондон, бил още по-млад: когато комунистите дошли на власт, той бил едва на трийсет и три. Лондон получил политическото си възпитание във френската Съпротива. Като много други нелегални комунистически дейци той се научил съвсем млад как да упражнява политически и военни отговорности.

Младежката вяра в комунистическото бъдеще била широко разпространена сред интелектуалците от средната класа – както на Изток, така и на Запад. Тя била придружена от ясен комплекс за малоценност спрямо пролетариата, облечената в дочени дрехи работническа класа. В първите следвоенни години квалифицираните работници били в привилегировано положение – в рязък контраст с годините на Депресията, споменът за които бил още съвсем пресен в колективната памет. Трябвало да се добиват въглища, да се поправят или възстановяват пътища, железници, сгради и електрически мрежи; трябвало да се произведат инструменти, за да бъдат приложени в производството на други стоки. За всички тези задачи не достигала квалифицирана работна ръка; както видяхме, младите и здрави мъже в бежанските лагери нямали проблем да си намерят работа и подслон, за разлика от обвързаните жени или от „интелектуалците“ от каквато и да било разновидност.

Сред последиците било повсеместното възхваляване на заводския труд и работниците – явно политическо предимство за партиите, които претендирали да представляват техните интереси. Срамуващите се от социалния си произход ляво ориентирани, образовани мъже и жени от средната класа можели да успокоят съвестта си, отдавайки се на комунизма. Но дори да не станели чак партийни членове, много художници и писатели преди всичко във Франция и Италия се „прекланяли пред работническата класа“ (Артур Кьостлер) и превъзнасяли „революционния пролетариат“ (обичайно представен в соцреалистическа/фашистка светлина като строг, мускулест мъж) до почти божествен статут.

Въпреки че това явление било паневропейско по своите мащаби и стигало извън комунистическата политика (най-известният интелектуалец – привърженик на „работничеството“ в Европа бил Жан – Пол Сартр, който до края не влязъл във Френската комунистическа партия), тези чувства имали истински последици в Източна Европа. Студенти, учители, писатели и художници от Великобритания, Франция, Германия и други страни се тълпяли в (предсхизматична) Югославия, за да възстановяват железопътни линии с

голи ръце. През август 1947 г. Итало Калвино писал ентусиазирано за младите доброволци, които били заети с подобни дейности в Чехословакия. Посветеността на едно ново начало, култът към реална или въобразена общност от работници и възхищението от Съветския съюз (с неговата всепобеждаваща Червена армия) откъснали младото следвоенно поколение от неговите социални корени и национално минало.

Решението да станеш комунист (или „марксист“, което в условията на момента обикновено значело комунист) се вземало по принцип на млада възраст. Ето какво казва чехът Лудек Пахман: „Станах марксист през 1943 г. Бях на деветнайсет години и внезапно бях омагьосан от идеята, че разбирам всичко и мога всичко да обясня. Както и от идеята, че мога да крача с пролетариата по целия свят – първо срещу Хитлер, после срещу световната буржоазия”. Дори онези като Чеслав Милош, които устояли на очарованието на догмата, недвусмислено приветствали въведените от комунизма социални реформи: „С радост видях полуфеодалната структура на Полша най-сетне разбита, университетите – отворени пред работниците и селяните, аграрната реформа започната и страната най-сетне поела по пътя на индустриализацията”. Както отбелязал Милован Джилас, спомняйки си своя собствен опит като близък съратник на Тито: „Тоталитаризмът отначало е възторг и убеждение; едва по-късно става организации, власт и кариеризъм”.

Компартиите отначало ласкаели интелектуалците, за които амбициите на комунистическото движение привлекателно контрастирали с дребно държавното тесногърдие на родните им страни, както и с жестокия антиинтелектуализъм на нацистите. За много млади интелектуалци комунизмът бил въпрос не толкова на убеждение, колкото на вяра. Както щял да отбележи Александър Ваг (друг по-късно отрекъл се от комунизма поляк), светската интелигенция на Полша жадувала за един „рафиниран катехизис”. Макар активните комунисти да били малцинство сред източноевропейските студенти, поети, драматурзи, романисти, журналисти или професори, те често били най-талантливите мъже и жени от своето поколение.

Така Павел Кохоут, който в по-късни десетилетия щял да получи международно признание като дисидент и посткомунистически есеист и драматург, за пръв път привлякъл общественото внимание в родната си Чехословакия като ултра – ентусиаст на новия режим в страната. Връщайки се назад във времето през 1969 г., той описва „чувството на увереност”, което изпитал, гледайки партийния вожд Клемент Готвалд на препълненото Старе место в Прага в деня на преврата от февруари 1948 г. Тук, в тази „тръгнала да търси справедливост човешка глъч и в този човек (Готвалд), който я водеше в решителна битка”, двайсетгодишният Кохоут открил „напусто търсеният от Коменски *Centrum Securitatis*“. Четири години по-късно, прегърнал вярата, Кохоут пише „Кантата за нашата родна комунистическа партия”.

*„Привет на Партията да запеем!
Че тя е с млади ударници млада,
с ума на милиони – мъдра
и с милион човешки длани силна.
За нея бастион са думите
на Сталин и на Готвалд.*

*Сред цъфтящия май
из далечни предели
знаме над стария Храд се вее
с надпис „Правдата ще надделее”
тези думи се сбъднаха славно:
трудовата правда надделя!
Към славно бъдеще страната ни въстава:
На Партията Готвалдова слава!
Слава!
Слава!”*^[66]

Този род вяра била широко разпространена сред поколението на Кохоут. Както щял да отбележи Милош, комунизмът действал на принципа, че писателите не трябва да мислят, а само да разбират. А дори за разбирането не се искало нещо повече от отдаденост – а младите интелектуалци в региона търсели тъкмо това. „Ние бяхме деца на войната”, пише Зденек Млинарж (постъпил в комунистическата партия през 1946 г., на шестнайсет години), „и без с никого да сме се били, внесохме военното мислене в първите следвоенни години, когато най-сетне имахме шанса да се бием за нещо”. Поколението на Млинарж познавало само годините на войната и нацистката окупация, по време на която „който не бе с нас, беше против нас – средно положение нямаше. Така нашият уникален опит ни накара да мислим, че победата на правилната концепция означаваше просто ликвидацията, разрушението на другата”^[67].

Невинният ентузиазъм, с който някои млади източноевропейци прегърнали комунизма („Обзема ме това бунтовно настроение...”, възкликва пред приятелката си писателят Лудвик Вацулик при влизането си в Чешката комунистическа партия), не намалява отговорността на Москва за онова, което в крайна сметка било установяване на съветска власт в техните страни. Но той ни помага да разберем мащаба на последвалото разочарование и обезверение. Малко по-старите комунисти като Джилас (роден през 1911 г.) вероятно винаги разбирали, че (по неговите думи) „манипулирането на страстта ражда робството”. Но по-младите новопостъпили и особено интелектуалците били стъписани да открият строгостта на комунистическата дисциплина и реалностите на съветската власт.

Така налагането на „двукултурната” догма на Жданов след 1948 г. с настояването за приемане на „правилни” позиции по всичко от ботаниката до поезията било особено силен шок за народните демокрации в Източна Европа. Робското интелектуално придържане към партийната линия, отдавна установено в СССР, където така или иначе съществувала дълга традиция на потисничество и праволинейност, било по-тежко за страните, които едва отскоро се били отделили от доста по-благоприятния режим на Хабсбургите. В Централна Европа от деветнайсети век интелектуалците и поетите придобили навика и отговорността да говорят от името на нацията. При комунизма тяхната роля била различна. Ако някога представлявали абстрактния „народ”, то сега не били нищо повече от говорители на (реалните) тирани. Нещо повече: скоро щели да станат предпочитани мишени – като космополити, „паразити” или евреи – на същите тези тирани, които търсели изкупителни

жертви за грешките си.

Така комунистическият ентузиазъм на повечето източноевропейски интелектуалци (дори в Чехословакия, където бил най–силен) се изпарил още преди смъртта на Сталин, макар и част от него да останала още няколко години под формата на различни проекти за „ревизия” или „реформиран комунизъм”. Разделението вътре в комунистическите държави вече не било между комунистите и техните опоненти. Важното разграничение отново било между властимащите – Партията – държава със своята полиция, бюрокрация и щатна интелигенция – и всички останали.

В този смисъл разломната линия на Студената война била не толкова между Изтока и Запада, колкото *вътре* в самите тях. Както видяхме, в Източна Европа комунистическата партия и нейният апарат били в състояние на необявена война с останалата част от обществото, а по-близкото запознаване с комунизма прокарало нови фронтови линии: между тези, за които той носел практически ползи от един или друг порядък, и онези, за които означавал дискриминация, разочарование и репресии. В Западна Европа мнозина интелектуалци попаднали от двете страни на същата разломна линия. Но теоретическият ентузиазъм бил обратно пропорционален на прекия опит с комунистическата практика.

Това широко разпространено невежество относно съдбата на тогавашна Източна Европа, съчетано с растящото безразличие на Запада, било източник на удивление и фрустрация за мнозина на Изток. Проблемът на източноевропейските интелектуалци и други граждани се състоял не в тяхната периферна ситуация – с тази съдба те отдавна се били примирили. Боляло ги, че са двойно изключени: от собствената си история благодарение на съветското присъствие и от съзнанието на Запада, чиито най–известни интелектуалци не обръщали внимание на техния опит и пример. В източноевропейските текстове за Западна Европа от началото на петдесетте се усеща постоянен тон на болка и стъписана изненада: на „разочарована любов”, както я описва Милош в „Поробеният разум”. Нима Европа не разбира, писал през април 1952 г. изгнаният румънец Мирча Елиаде, че е ампутирана част от самата ѝ плът? „Защото.. всички тези страни *са* в Европа, всички тези народи принадлежат към европейската общност”.

Но те вече не принадлежали към нея и тъкмо там бил въпросът. Сталин вдълбал успешно отбранителния си периметър в центъра на Европа и така извадил от уравнението източната половина. Европейският интелектуален и културен живот след Втората световна война се осъществявал на драстично умалена сцена, от която набързо били свалени поляците, чехите и останалите. И макар предизвикателството на комунизма да лежало в сърцето на западноевропейските дискусии и дебати, почти никакво внимание не се обръщало на практическия опит на „реално съществуващия комунизъм” на няколкостотин километра на изток. А от страна на най–пламенните почитатели на комунизма вниманието било нулево.

Интелектуалното състояние на следвоенна Западна Европа би било неузнаваемо за гост от дори най–близкото минало. Немскоговорящата Централна Европа – двигателят на европейската култура през първата третина на двайсети век – спряла да съществува. Виена, която след падането на Хабсбургите през 1918 г. вече била сянка на предишната си слава, била разделена като Берлин между четирите съюзнически сили. Тя едва смогнала да нахрани и облече гражданите си, камо ли да допринесе за интелектуалния живот на континента. Австрийските философи, икономисти, математици и учени, също като съвременниците си в

Унгария и останалата част на бившата Дуалистична монархия, или избягали в изгнание (във Франция, Великобритания, Канада или САЩ), или сътрудничили на властите, или били избити.

Самата Германия била в руини. Немската интелектуална емиграция след 1933 г. не оставила след себе си практически нито едно известно име, което да не е компрометирано от връзките си с режима. Прословутият флирт на Мартин Хайдегер с нацизма бил нетипичен само заради противоречивата сянка, която хвърлял върху влиятелните му философски творби. Десетки хиляди по-дребни хайдегеровци в училищата, университетите, местните и национални бюрократични апарати, вестници и културни институции били също толкова компрометирани от ентузиазма, с който нагаждали думите и действията си към нацистките изисквания.

Следвоенната ситуация в Германия била допълнително усложнена от наличието на две държави със същото име, като една от тях претендирала за монопол върху „доброто“ немско минало: антифашистко, прогресивно и просветено. Много интелектуалци и творци били изкушени да свържат съдбата си със съветската зона и нейната наследница, ГДР. За разлика от Федералната република около Бон, непълно денацифицирана и отказваща да погледне в лицето недалечната си история, Източна Германия гордо настоявала на своите антинацистки достойнства. Комунистическите власти насърчавали историците, драматурзите и режисьорите, които искали да напомнят на публиката за престъпленията на „другата“ Германия – стига да зачитали определени табута. На изток мигрирали някои от най-големите оцелели таланти от Ваймарската република.

Една от причините била, че окупираната от СССР Източна Германия представлявала единствената страна в Социалистическия блок със западен двойник и нейните интелектуалци имали достъп до западна публика, с какъвто румънските или полските писатели не разполагали. А ако цензурата и натискът станели нетърпими, за тях оставала възможността да се върнат на Запад през пунктовете в Берлин – поне до 1961 г. и построяването на Стената. Така Бертолд Брехт избрал да живее в ГДР; млади писатели като Криста Волф избрали да останат там; а трети, още по-млади (като бъдещия дисидент Волф Бирман) де факто емигрирали на Изток, за да учат и пишат (самият Бирман направил това на седемнайсетгодишна възраст, през 1953 г.)^[68].

На радикалните интелектуалци от „материалистичния“ Запад допадало самопредставянето на ГДР като прогресивна, егалитарна и антинацистка държава, трезва и изчистена алтернатива на Федералната република. Последната им изглеждала хем обременена с тежестта на историята, която предпочитала да не обсъжда, хем странно безтегловна – лишена от политически корени и културно зависима от западните съюзници и преди всичко от изобретилите я американци. На интелектуалния живот в ранната ФРГ му липсвала политическа посока. Радикалните опции във всяка една от политическите крайности били изрично изключени от политическия живот и младите писатели като Хайнрих Бьол не искали да се занимават с партийна политика (в рязък контраст със следващото поколение).

Възможности за културен излаз определено не липсвали. От 1948 г., след като бил преодолян недостигът на хартия и печатни материали и били възстановени

разпространителните мрежи, в западногерманската зона циркулирали над двеста литературни и политически издания (макар много от тях да изчезнали след валутната реформа). Новата Федерална република можела да се похвали с необикновено разнообразие от качествени вестници, сред които трябва да отбележим новия седмичник „Ди Цайт“, печатан в Хамбург. И все пак Западна Германия била и още дълги години щяла да остане в периферията на европейския интелектуален живот. През 1950 г. базираният в Берлин западен журналист и редактор Мелвин Ласки писал за интелектуалното положение в Германия, че „Мисля, че никога в съвременната история една нация и един народ не са се показвали толкова изчерпани, толкова лишени от вдъхновение и дори талант“.

Контрастът с предишното културно лидерство на Германия обяснява отчасти разочарованието на мнозина вътрешни и чужди наблюдатели на новата Република. Реймон Арон не бил единственият, който припомнял как преди години се смятало, че два века е векът на Германия. Такава голяма част от немското културно наследство била омърсена и отхвърлена заради употребата си за нацистки цели, че вече не било ясно какво въобще можели немците да дадат на Европа. Немските писатели и мислители били обяснимо обсебени от специфично *германски* дилеми. Важно е да се отбележи, че Карл Ясперс – единствената значима фигура от пред нацисткия интелектуален свят, която взела активно участие в дебатите след 1945 г., – е най-известен с едничък свой принос към *вътрешногермански* дебат: с есето си от 1946 г. „По въпроса за немската вина“. Ала тъкмо внимателното избягване на идеологическата политика от страна на западногерманските интелектуалци ги маргинализирало през първото следвоенно десетилетие: по време, когато публичните дискусии в Западна Европа били разгорещено и поляризиращо политизирани.

През тези години британците също оставали в периферията на европейския интелектуален живот, макар и по доста различни причини. Разделящите Европа политически спорове не били непознати във Великобритания – междувоенните конфронтации по въпроса за пацифиза, Депресията и Испанската гражданска война разцепили Лейбъристката партия и интелектуалната левица и тези разделения не били забравени. Но в междувоенна Великобритания нито фашистите, нито комунистите не успели да превърнат социалното недоволство в политическа революция. Влиянието на фашистите като цяло се ограничавало до по-бедните квартали на Лондон, където през трийсетте играли за кратко върху популярния антисемитизъм. Комунистическата партия на Великобритания (CPGB) така и не намерила особена подкрепа извън старите си бастиони в шотландската корабостроителна индустрия, някои миньорски общности и шепа заводи в западната част на Централна Англия. Дори в краткия си електорален връх през 1945 г. Партията спечелила само 102 000 гласа (0,4% от националния вот) и получила две места в Парламента – губейки и двете на изборите през 1950 г. На следващата година тя получила едва 21 000 гласа при население от 49 милиона.

Следователно комунизмът в Обединеното кралство бил политическа абстракция. Това в никакъв случай не пречело на интелектуалните симпатии към марксизма сред лондонската интелигенция и в университетите. Болшеvizмът поначало криел известна привлекателност за британските социалисти – фабианци като Хърбърт Уелс, който виждал в политиката на Ленин и Сталин нещо познато и разбираемо: социалното инженерство отгоре надолу, осъществявано от онези, които знаели най-добре. А изтънчените британски левичари, също

както съвременниците си от Форин Офис, нямали време за неволите на малките държавици между Германия и Русия, които открай време смятали за досадна подробност.

Но докато тези въпроси подклаждали разгорещени дебати от другата страна на Ламанша, комунизмът нито мобилизирал, нито разделял британските интелектуалци в съизмерима степен. Както отбелязал през 1947 г. Джордж Оруел, „англичаните не се вълнуват достатъчно от интелектуалните въпроси, за да проявят нетолерантност по тях”. Вместо това интелектуалният и културният дебат в Англия (и в по-малка степен в останалата част на Великобритания) се въртял около една вътрешна тема: първите признаци на продължаващия десетилетия наред страх от национален „упадък”. Симптоматичен за амбивалентното настроение в следвоенна Англия е фактът, че макар страната току – що да била завършила с победа шестгодишна война срещу смъртния си враг и да започвала безпрецедентен експеримент по капитализъм на благоденствието, културните анализатори били погълнати от предчувствия за провал и разпад.

Така Т. С. Елиът в своите „Бележки към определението за култура” (1948 г.) твърдял „с известна увереност, че нашият период е период на упадък, че стандартите за култура са пониски, отколкото са били преди петдесет години и че доказателствата за този упадък са видими във всяка област на човешката дейност”. Гласкана от подобни опасения, през 1946 г. The British Broadcasting Corporation (БиБиСи) започнала своята Трета програма по радиото: продукт на висок вкус и високи цели, отявлено предназначено да насърчава и разпространява „качеството”, и насочен към онази публика, която в континентална Европа се наричала „интелигенция”. И все пак излъчваната смесица от класическа музика, тематични лекции и сериозни дискусии била несъмнено английска във внимателното заобикаляне на поляризиращи или политически чувствителни теми.

Британците не били апатични към европейските въпроси. Европейската политика и литература били редовно отразявани в седмичните и периодични издания и британските читатели можели да бъдат добре информирани, стига да пожелали. Не може и да се каже, че британците не съзнавали мащабите на току – що преживяната от Европа травма. Пишейки в собственото си списание „Хоризонт” през септември 1945 г., Сирил Конъли намерил следните думи за състоянието на континента: „Морално и икономически Европа загуби войната. Голямата шатра на европейската цивилизация, в чиято жълта светлина ние всички сме расли, чели, писали, обичали или пътували, вече е паднала; страничните възета са окъсани, централният стълб е счупен, столовете и масите са на парчета, палатката е празна, розите вехнат по своите арки...”

Но въпреки тази загриженост за състоянието на континента британските (и особено английските) коментатори стояли малко встрани – като че ли въпреки очевидната си свързаност проблемите на Европа и на Великобритания се различавали в ключови аспекти. С

някои значими изключения ^[69] британските интелектуалци не играели важна роля в големите дебати на континентална Европа, а ги наблюдавали от зрителската скамейка. Най-общо казано, неотложните *политически* въпроси в Европа будели само интелектуален интерес във Великобритания, а *интелектуалните* проблеми на континента в Обединеното кралство обичайно се обсъждали само в академичните кръгове, ако изобщо някой ги забелязвал.

Ситуацията в Италия била почти напълно противоположна. От всички страни в Западна Европа тъкмо Италия най–пряко *преживяла* болестите на века. В продължение на два десет години страната била управлявана от първия фашистки режим в света. Била окупирана от германците, а после освободена от западните Съюзници в една мудна война на изтощение и разрушение, която продължила почти две години, покрила три четвърти от територията и довела голяма част от земите и хората до едва ли не безнадежно положение. Нещо повече, от септември 1943 до април 1945 г. северната част на Италия била разтърсвана от конфликт, който по всичко освен по име представлявал пълномасщабна гражданска война.

Като бивша участничка в Тристранния пакт Италия била обект на подозрение както за Запада, така и за Изтока. До разрива между Тито и Сталин нейната неустановена граница с Югославия била най–нестабилната и потенциално взривоопасна граница на Студената война. Нелеките отношения с нейната съседка се усложнявали от факта, че в Италия съществувала най–голямата комунистическа партия извън Съветския блок: 4 350 000 гласа (19% от общия брой) през 1946 г., увеличили се до 6 122 000 (23%) през 1953 г. През същата година *Partito Comunista Italiano* (PCI) можела да се похвали с 2 145 000 плащащи вноса си членове. Местното влияние на Партията се усилвало допълнително от почти пълния ѝ монопол върху властта в някои региони (най–вече в Емилия – Романя около град Болоня), от подкрепата на Италианската социалистическа партия (PSI) на Пиетро Нени^[70] и от широката популярност на своя умерен и умен лидер Палмиро Толиати.

Поради тези причини интелектуалният живот в следвоенна Италия бил силно политизиран и тясно обвързан с проблемите на комунизма. Подавяващото мнозинство от младите италиански интелектуалци, дори част от изкушените от фашизма, били формирани в сянката на Бенедето Кроче. Неговата специфична смесица от хегелиански идеализъм във философията и характерния за 19 век либерализъм в политиката задавала етическата рамка на поколение антифашистки интелектуалци. Но в следвоенните обстоятелства тя била видимо недостатъчна. Истинският избор пред италианците изглеждал съставен от две крайни алтернативи: политически клерикализъм (съюз с консервативния Ватикан на Пий XII и подкрепяните от американците християндемократи) или политически марксизъм.

PCI притежавала едно особено качество, което я отличавало от другите комунистически партии както на Изток, така и на Запад. Тя била ръководена от интелектуалци от самото начало. Също като Антонио Грамши и други млади основатели на Партията отпреди два десет години, Толиати бил забележимо по-интелигентен – и ценящ интелигентността – от лидерите на повечето други комунистически партии в Европа. Нещо повече: в десетилетието след Втората световна война Партията открито приветствала интелектуалците – като членове и като съюзници – и внимавала да тушира онези елементи в своята реторика, които можели да ги отблъснат. Всъщност Толиати съзнателно се стремял да направи комунизма привлекателен за италианските интелектуалци с намерената от самия него формула: „Наполовина Кроче и наполовина Сталин”.

Формулата постигнала уникален успех. Пътят от либералния антифашизъм на Кроче до политическия марксизъм бил поет от някои от най–талантливите млади лидери на Италианската комунистическа партия: хора като Джорджо Амендола, Лучио Ломбардо Радиче, Пиетро Инграо, Карло Касола и Емилио Серени. Всички те дошли в

комунистическата политика от света на философията и литературата. След 1946 г. към тях се присъединили мъже и жени, разочаровани от неуспеха на Партията на действието да постигне на практика целите на военновременната съпротива – неуспех, който сложил край на надеждите за една светска, радикална и немарксистка алтернатива в италианския обществен живот. Един писател от онова време ги нарекъл „посрамените крочеанци”.

Представена като глас на прогреса и модерността в една стагнираща държава и като най-сериозна надежда за социални и политически реформи, Италианската комунистическа партия събрала около себе си свита от единомислещи писатели и учени, които придавали на нея и на политиката ѝ аура на достойнство, интелигентност и дори общочовешки смисъл. След разделението на Европа обаче стратегията на Толиати била поставена под натиск. Отправените към неговата партия критики на първата среща на Коминформа през септември 1947 г. разкрила решимостта на Сталин да постави италианските комунисти (също както и френските) под по-силен контрол. Политическата им тактика трябвало да бъде по-пряко координирана с Москва, а техният локален подход към културните въпроси трябвало да бъде заместен с безкомпромисната теза на Жданов за „двете култури”. Междувременно след безсрамната, но успешна американска интервенция в полза на християндемократите по време на изборите от 1948 г. следвоенната политика на Толиати за работа вътре в институциите на либералната демокрация започвала да изглежда наивна.

За това въпреки съмненията си Толиати нямал друг избор, освен да затегне контрола и да наложи сталинистките норми. Това събудило публичното несъгласие на някои партийни интелектуалци, които дотогава се чувствали свободни да правят разлика между политическия авторитет на Партията, който не поставяли под въпрос, и територията на „културата”, където те ценели своята автономност. Както напомнил Виторини, издателят на комунистическия културен журнал *Il Politecnico* в отворено писмо до Толиати от януари 1947 г., „културата” не можела да бъде подчинена на политиката освен в свой ущърб и в ущърб на истината.

Толиати, който прекарал трийсетте години в Москва и играл водеща роля в испанските операции на Коминтерна през 1937 – 1938 г., имал други наблюдения. В една комунистическа партия всички получавали инструкции отгоре, всичко било подчинено на политиката. „Културата” не била защитена зона, в която съветските закони не важали. Виторини и другите като него трябвало или да приемат партийната линия в литературата, изкуството и идеите, или да напуснат. През следващите няколко години Италианската комунистическа партия се подчинявала още по-силно на съветската власт, а Виторини и много други интелектуалци се отдалечили от нея. Но въпреки неотклонната лоялност на Толиати към Москва РСІ никога не загубила докрай своята недогматична „аура” като единствената голяма комунистическа партия, която толерирала и дори насърчавала интелигентното инакомислие и автономната мисъл. Тази репутация щяла да ѝ послужи добре през следващите десетилетия.

И наистина критиците на Толиати от некомунистическата левица били постоянно спъвани от широкоразпространеното схващане и в Италия, и (особено) в чужбина, че РСІ не е като другите комунистически партии. Както по-късно щял да признае Иняцио Силоне, италианските социалисти и подобните им партии можели да се сърдят само на себе си. Тесните връзки между комунисти и социалисти в Италия поне до 1948 г. и последващото

нежелание на некомунистическите марксиста да критикуват Съветския съюз пречело на появата на ясна лява алтернатива на комунизма в италианската политика.

Но ако Италия била необикновена в Западна Европа поради сравнително симпатичното поведение на своите комунисти, тя била нетипична и по други причини. Падането на Мусолини през 1943 г. не можело да скрие съучастието на мнозина италиански интелектуалци в неговото двайсетгодишно управление. Ултранационализмът на Мусолини бил насочен освен всичко друго срещу чуждата култура и влияние. Фашизмът безскрупулно фаворизирал „националните“ интелектуалци, като прилагал към литературата и изкуствата автаркичните политики на протекция и заместване, подобни на наложените спрямо по-обикновените чужди продукти мерки.

Неизбежно много италиански интелектуалци (особено по-младите) приемали подкрепата и субсидиите на фашистката държава: алтернативата била изгнание или мълчание. Самият Елио Виторини бил печелил награди на фашистки литературни конкурси. Виторио де Сика бил известен актьор във филми от фашистката ера, преди да стане водещият представител на следвоенния неореализъм. Друг нео – реалист режисьор, Роберто Роселини, чиито следвоенни филми били отявлено комунистически по своите политически симпатии, само допреди няколко години използвал спонсорството на властите в Мусолиниева Италия, за да снима своите документални и игрални творби. Това не бил изолиран случай. До 1943 г. управлението на Мусолини било в реда на нещата за милиони италианци, които нямали зрял спомен от друго мирно правителство. ^[71]

Затова моралните позиции на голямото мнозинство италиански интелектуалци в годините след войната отразявали амбивалентното международно положение на страната като цяло – твърде неудобно поставена със своето авторитарно минало, за да заеме основно място на следвоенната европейска сцена. Във всеки случай Италия отдавна била странно периферна за съвременната европейска култура – може би поради своята собствена центробежна история и разпределение. Неапол, Флоренция, Болоня, Милано и Торино образували свои малки светове със собствени университети, вестници, академии и интелигенции. Рим бил източник на властта, извор на протекции и средоточие на силата. Но той никога нямал монопол върху културния живот на нацията.

Така че в годините след Втората световна война можело да съществува само едно място на истински *европейски* културен живот: само един град, една държавна столица, чиито обесии и разделения можели да отразят и определят културното състояние на континента като цяло. Интелектуалците от неговите конкуренти били зад решетките, саморазрушавали се или били поглъщани от по-крупни центрове. Още от двайсетте години на миналия век, когато европейските държави падали една след друга под властта на диктаторите, политическите бежанци и интелектуални изгнаници се насочвали към Франция. Някои останали през войната и се влели в Съпротивата, като много от тях паднали жертва на нацистите и режима Виши. Някои избягали в Лондон, Ню Йорк или Латинска Америка, но се върнали след Освобождението. Други, като Чеслав Милош или унгарския историк и политически журналист Франсоа Фейтъ, емигрирали чак когато съветските войски в Източна Европа ги принудили да напуснат страните си – и тогава им изглеждало напълно естествено да отидат в Париж.

И така за пръв път след четирийсетте години на деветнайсети век (когато в парижко изгнание живели Карл Маркс, Хайнрих Хайне, Адам Мицкевич, Джузепе Мацини и Александър Херцен) Франция отново станала естественият дом на обезнаследените интелектуалци, централен пункт на съвременната европейска мисъл и политика. Следвоенният интелектуален живот в Париж бил двойно космополитен: от една страна в него вземали участие мъже и жени от цяла Европа, а от друга той бил единствената европейска сцена, от която мненията и дебатите се усилвали и предавали на широката международна публика.

И така въпреки разтърсващото поражение на Франция през 1940 г., унижителното ѝ покорство под четирите години германска окупация, моралната двойственост (да не кажем нещо по-лошо) на режима Виши на маршал Петен и смущаващото подгласничество спрямо САЩ и Великобритания в международната дипломация след войната, френската култура била във фокуса на вниманието. Френските интелектуалци придобили особена международна значимост като говорители на своя век, а тенденциите във френските политически спорове въплъщавали идеологическите разриви в света като цяло. За пореден и последен път Париж бил столицата на Европа.

Иронията на това положение се усещала още тогава. Само историческият шанс изстрелял френските интелектуалци в светлината на прожекторите, тъй като вълнуващите ги въпроси били също толкова провинциални като тези на всички останали. Следвоенна Франция била също толкова погълната от собствените си проблеми покрай разчистването на сметки, недоимъка и политическата нестабилност, колкото и всяка друга страна. Френските интелектуалци интерпретирали политиката на останалия свят в светлината на собствените си обесии, а нарцистичното самочувствие на Париж в рамките на Франция било проектирано безкритично върху света като цяло. По незабравимите думи на Артур Кьостлер, следвоенните френски интелектуалци („кокетките от „Сен Жермен де Пре“) били „воайори, които гледат оргиите на Историята през дупка в стената“. Но Историята им отделила най-удобната лежа.

Отначало не се забелязвали разделителните линии, които щели да характеризират френското общество през следващите години. Когато през 1945 г. Жан – Пол Сартр основал *Les Temps Modernes*, редакционната колегия включвала не само Симон дьо Бовоар и Морис Мерло – Понти, а и Реймон Арон, отразявайки един широк консенсус около лявата политика и „екзистенциалистката“ философия. Последният етикет бил отнасян (за известно негово неудоволствие) и към Албер Камю: по онова време бил близък приятел на Сартр и дьо Бовоар, а със своята колонка на редакционната страница на ежедневника *Combat* и най-влиятелен писател в следвоенна Франция.

Всички те споделяли известни „съпротивистки“ позиции (макар че само Камю бил взел активно участие в самата Съпротива – Арон бил със Свободните френски сили в Лондон, а останалите прекарвали годините на окупацията без особени проблеми). По думите на Мерло – Понти, военновременната борба помогнала на френските интелектуалци да надмогнат дилемата „да бъдеш или да действаш“. Оттук нататък те били „вътре“ в Историята и трябвало да се *ангажират* напълно с нея. Тяхната ситуация вече не им позволявала лукса да отказват да правят политически избор: реалната свобода се състояла в приемането на тази истина. По думите на Сартр, „да си свободен означава не да правиш каквото искаш, а да искаш да

правиш каквото можеш”.

Сартр и неговото поколение претендирали да са научили и един друг урок – според който политическото насилие било неизбежно, а оттам в известна степен и желателно. Това далеч не било специфично френска интерпретация на неотдавнашния опит: към 1945 г. много европейци били преживели три десетилетия военно и политическо насилие. Младите хора из целия континент били запознати с някакво ниво на публична бруталност в думите и действията, което би шокирало техните прадеди от деветнайсети век. А съвременната политическа реторика предлагала „диалектика” за опитомяването на различни призови за насилие и конфликт. През 1949 г. редакторът на списание *Esprit* и влиятелен глас от християнската левица Еманюел Муние несъмнено говорел от името на мнозина, когато настоявал колко е лицемерно да се противопоставяш на насилието или класовата борба, когато „бялото насилие” било упражнявано ежедневно върху жертвите на капитализма.

Но във Франция привлекателността на насилствените решения не била единствено проекция на преживяното неотдавна. Тя била също така отглас от едно по-старо наследство. Обвиненията в колаборационизъм, предателство и измяна, исканията за възмездие и ново начало не започнали с Освобождението. Те били рекапитулация на една уважавана френска традиция. Още от 1792 г. революционният и контрареволюционният полюси на френския обществен живот въплъщавали и подсилвали разделението на страната на две: за и против Монархията, за и против Революцията, за и против Робеспьер, за и против Конституциите от 1830 г. и 1848 г., за и против Комуната. Никоя друга държава нямала такава дълга и непрекъсната история на двуполусна политика, утвърдена от конвенционалната историография на националния революционен мит – такава, каквато се преподавала на френските ученици десетилетия наред.

Нещо повече: в по-голяма степен от всяка друга западна нация – държава Франция била страна, чиято интелигенция одобрявала и дори славела насилието като инструмент на обществената политика. Жорж Санд си припомня разходка край Сена през 1835 г. с приятел, който настойчиво проповядвал нуждата от кървава пролетарска революция. Само когато Сена поаленее, обяснявал той, само когато Париж пламне и бедните заемат полагащото им се място, само тогава щели да възтържествуват мирът и справедливостта. Около век по-късно английският есеист Питър Кенел описал в *New Statesman* „преобладаващото у мнозина френски писатели почти патологично преклонение пред насилието”.

Тъй че когато старият политик от Радикалната партия Едуар Ерио (председател на Националната асамблея до смъртта си на 85 – годишна възраст през 1957 г.) обявил по време на Освобождението, че нормалният политически живот не може да бъде възстановен, преди „Франция да премине през кървава баня”, думите му не прозвучали необичайно за французите, макар да идвали от един шкембест провинциален парламентарист от политическия център. Френските читатели и писатели отдавна били запознати с идеята, че историческата промяна и пречистващите кръвопролития вървели ръка за ръка. Когато Сартр и неговите съвременници настоявали на комунистическото насилие като форма на „пролетарски хуманизъм”, „акушерка на Историята”, те били по-конвенционални, отколкото мислели.

Познатото място на революционното насилие във френското *imaginaire*^[72], заедно с

пожълтелите спомени за старите френско – руски съюзи предразполагали интелектуалците във Франция да приемат комунистическите апологии на съветската бруталност с видимо разбиране. Диалектиката също оказвала ефект. Коментирайки делото „Слански” за издавания от Сартр *Temps Modernes*, Марсел Пежю напомнил на читателите, че няма нищо лошо в това да убиваш политическите си врагове. Основният проблем в Прага бил фактът, че „церемонията около тяхното убийство (т.е. показният процес) е като карикатура на онова, което би била, ако това насилие беше оправдано от комунистическа гледна точка. В крайна сметка обвиненията не са на пръв поглед неправдоподобни”.

Посещаващите Съветския блок френски интелектуалци се прехласвали повече от всички други при вида на строящия се комунизъм. Така поетът – сюрреалист Пол Елюар казал пред (несъмнено развеселената) публика в Букурещ през октомври 1948 г.: „Аз идвам от страна, където никой вече не се смее, никой не пее. Франция е в сянка. Но вие сте открили слънцето на Щастието”. А ето какво заявил същият Елюар в окупираната от СССР Унгария на следващата година: „Само народът да стане господар на земята си и след няколко години Щастието ще стане върховен закон, а Радостта – ежедневен хоризонт”.

Елюар бил комунист, но неговите възгледи били широко разпространени дори сред множеството творци и интелектуалци, които изобщо не влезли в Партията. След чешкия преврат от 1948 г. Симон дьо Бовоар била сигурна, че комунистите са на път да победят навсякъде: както писал преди години нейният съвременник Пол Низан, революционният философ може да успее, само ако избере класата – носител на тази революция, а комунистите били самоназначени представители на тази класа. Ангажираните интелектуалци били длъжни да заемат позиция на страната на прогреса и Историята, каквито и морални резерви да се появявали от време на време. ^[73]

Значението на комунистическия въпрос за интелектуалците във Франция било следствие и от повсеместното присъствие на Френската комунистическа партия (PCF). Макар никога да не достигнала размерите на италианската (в най-добрите си времена имала 800 000 члена), през първите следвоенни години тя постигнала още по-висок електорален успех, като през 1946 г. спечелила 28% от вота. А за разлика от италианците френските комунисти нямали пред себе си обединена дясноцентристка католическа партия. От друга страна – благодарение на дългия си междувоенен опит с комунистическата тактика – Френската социалистическа партия не застанала безрезервно зад комунистите в ранните стадии на Студената война (макар едно малцинство сред нейните членове да желало това). Така че PCF била едновременно по-силна и по-изолирана от всяка друга комунистическа партия.

Освен това тя била особено неблагоприятна към интелектуалците. В рязък контраст с италианските комунисти PCF винаги била водена от закостенели, праволинейни партийни бюрократи, чийто типичен представител бил бившият миньор Морис Торез, управлявал Партията от 1932 до смъртта си през 1964 г. Също като Готвалд в Чехословакия, за Сталин Торез бил ценен предимно с това, че изпълнявал всички нареждания неотклонно и без въпроси. Не е случайност, че след като дезертирал от френската армия по време на фиктивната война от 1939 – 1940 г., Торез прекарал следващите пет години в Москва. Така че Френската комунистическа партия била благонадеждна, макар и малко ригидна сателитна партия, удобно средство за прокламиране и осъществяване на сталинската линия.

За следвоенното поколение студенти, търсещи водачество, посока, дисциплина и обещанието за действие в общ впряг с „работниците”, самата закостенялост на Френската комунистическа партия съдържала известна привлекателност, поне за няколко години: също както нейната чешка или полска посестрима отначало вдъхвала ентузиазъм на колегите си на Изток. Но за по-утвърдените френски интелектуалци внесеният от културните комисари на РСФ плам в налагането на правата линия по бомбастичните страници на партийния всекидневник *L'Humanite* и навсякъде другаде поставял на ежедневно изпитание техните прогресивни възгледи. За разлика от Виторини в Италия или Групата на историците към комунистическата партия в Лондон, заложилите на РСФ писатели и учени не могли да очакват никаква свобода на действие. ^[74]

По тази причина пристрастията на парижката интелигенция са нашият най-добър ориентир в разседните линии на вярванията и мненията в Европа по времето на Студената война. В Париж – като никъде другаде – интелектуалните схизми следвали контура на политическите както в страната, така и в чужбина. Източноевропейските публични процеси били обсъждани тук с особен интензитет, тъй като много от техните комунистически жертви били живели и работили във Франция: Ласло Райк бил интерниран във Франция след Испанската гражданска война; Артур Лондон работил за френската Съпротива, бил съпруг на известна френска комунистка и бъдещ свекър на друга; „Андре Симон” (Ото Кац, друга жертва по делото „Слански”) бил широко известен в парижките журналистически кръгове с работата си там през трийсетте. Трайчо Костов бил запомнен от времето, когато работел за българската дипломация в Париж – впрочем неговият арест в София бил отбелязан на първа страница на издавания от Камю *Combat*.

Париж дори станал сцена на два собствени публични процеса с широк отзвук. През 1946 г. под заглавие „Аз избрах свободата” излезли мемоарите на Виктор Кравченко – съветски бюрократ от средния ешелон, избягал в САЩ през април 1944 г. Когато те се появили във Франция през май следващата година като *J'ai choisi la Liberte*, те предизвикали сензация с разказите за съветските чистки, масови убийства и особено за съветската система от концентрационни лагери ГУЛАГ. През ноември 1947 г., два месеца след срещата на Коминформа в Полша (където лидерите на РСФ били печени на бавен огън за неспазване на новата съветска линия), интелектуалното партийно издание *Les Lettres françaises* излязло със серия статии, според които книгата на Кравченко била изтъкана от лъжи, фабрикувани от американските тайни служби. Когато вестникът повторил още по-силно тези обвинения през април 1948 г., Кравченко завел дело за клевета.

На процеса, продължил от 24 януари до 4 април 1949 г., Кравченко довел в своя защита поредица от твърде неизвестни свидетели. Отсрещната страна можела да се похвали с набор клетвени показания от големи френски некомунистически интелектуалци: писателя от Съпротивата Веркор, физика – лауреат на Нобелова награда Фредерик Жолио – Кюри, художествения критик Жан Касу, герой от Съпротивата и директор на Музея за модерно изкуство в Париж, и още много други. Всички те свидетелствали за големите заслуги на комунистическата партия в Съпротивата, за безспорните революционни постижения на Съветския съюз и неприемливите обвинения в направените от Кравченко твърдения – дори те да били истина. В крайна сметка на Кравченко бил присъден един франк – обидно ниско

символично обезщетение.

Тази „морална” победа на Прогресивната левица съвпаднала с първия рунд на показните процеси в Източна Европа и с приемането на интелектуални позиции за и против Съветския съюз – както Сартр започнал да твърди няколко месеца по-рано, „Трябва да се избира между СССР и англосаксонския блок”. Но за много критици на Съветския съюз Кравченко съвсем не бил идеалният представител. Като избягал в САЩ дългогодишен съветски апаратчик той не допадал на онези антикомунистически настроени европейски интелектуалци (може би мнозинството), за които било не по-маловажно да запазят дистанция спрямо Вашингтон, отколкото да оспорят съветския монопол върху прогресивното развитие. Както писали Сартр и Мерло – Понти през януари 1950 г., към такъв човек не можеш да изпиташ братски чувства: той бил живото доказателство за упадъка „на марксистките ценности в самата Русия”.

Другото дело обаче се оказало по-трудно за пренебрегване. На 12 ноември 1949 г., четири месеца след екзекуцията в Будапеща на Ласло Райк, Давид Русе публикувал в *Le Figaro litteraire* апел към бившите затворници в нацистки лагери да му помогнат да разследва *съветските* концентрационни лагери. Базирайки се на самия съветски Закон за изправителния труд, той твърдял, че не става въпрос за превъзпитателни центрове (както гласяла официалната версия), а за формираща неразделна част от съветската икономическа и наказателна система верига от концентрационни лагери. Седмица по-късно (отново в *Les Lettres françaises*) комунистическите писатели Пиер Декс и Клод Морган го обвинили, че е изфабрикувал източниците си и че окарикатурява Съветския съюз с долни злословия. Русе завел дело за клевета.

Действащите лица в тази конфронтация били необикновено интересни. Русе не бил дезертър от Кремъл. Той бил французин, дългогодишен социалист, едновременно троцкист, герой от Съпротивата и бивш лагерист от Бухенвалд и Нойенгаме, приятел на Сартр и съосновател на сформираното от тях двамата през 1948 г. кратко просъществувало политическо движение, *Rassemblement démocratique révolutionnaire*. Когато такъв човек обвинявал Съветския съюз в поддържане на концентрационни или трудови лагери, това било в остър разрез с конвенционалните политически групирания по онова време. Декс също бил арестуван за участие в Съпротивата и депортиран – в неговия случай в Маутхаузен. Сблъсъкът между двама леви бивши участници в Съпротивата и бивши лагеристи илюстрирал степента, до която бившите политически съюзи и лоялности вече зависели от основния въпрос за комунизма.

Свидетелският списък на Русе включвал широк набор от високоуважавани експерти с преки наблюдения върху съветската система от затвори. Кулминация било драматичното свидетелство на Маргарете Бубер – Нойман, която разказала за опита си не само в съветските лагери, но и в Равенсбрук (където попаднала, след като през 1940 г. Сталин я върнал на нацистите като дребна притурка към пакта Рибентроп – Молотов). Русе спечелил делото. Той дори оказал известно въздействие върху съзнанието и съвестта на своите съвременници. След обявяването на присъдата през януари 1950 г. Морис Мерло – Понти признал, че „така събраните факти поставят под въпрос смисъла на руската система”. Симон дьо Бовоар се почувствала задължена да вмъкне в своя нов *roman – a – clef* „Мандарините” серия напрегнати диалози между главните си герои около новините за съветските лагери (макар и ласкателно да преиначила хронологията така, че Сартр и приятелите му да

изглеждат запознати с тези неща още през 1946 г.).

За да опонират на Русе и подобните нему – и да задържат „прогресивните” интелектуалци в правата линия, – комунистическите партии използвали моралния лост на „антифашизма”. Той имал предимството да е нещо познато. За мнозина европейци първият опит с политическа мобилизация бил в антифашистките Народни фронтове от трийсетте. За повечето хора Втората световна война била запомнена с победата над фашизма, чествана като такава най-вече във Франция и Белгия в следвоенните години. „Антифашизмът” бил успокоителна, универсална връзка с едни по-прости времена.

В сърцевината на използваната от официалната левица антифашистка реторика стояло простото бинарно отношение към политическите пристрастия: ние сме онова, което те не са. Те (фашистите, нацистите, франкистите, националистите) са десни, ние сме леви. Те са реакционери, ние сме прогресивни. Те са за Войната, ние сме за Мира. Те са силите на Злото, ние сме на страната на Доброто. Както казал Клаус Ман в Париж през 1935 г.: какъвто и да е фашизмът, ние не сме такива, ние сме против него. Тъй като повече от противниците на антифашизма държали да определят собствената си политика като преди всичко антикомунистическа (това донякъде обяснява защо по време на войната нацизмът бил привлекателен за консервативните елити в толкова раздалечени страни като Дания и Румъния), тази подредена симетрия работела в полемична полза на комунистите. Филокомунизмът, или поне анти – антикомунизмът, съставлявал логическата същност на антифашизма ^[75].

Разбира се, в годините след войната Съветският съюз бил дълбоко заинтересован да насочи вниманието към своите антифашистки заслуги, особено след като САЩ изместили Германия като негов враг. Сега антифашистката реторика била насочена срещу Америка, обвинена първо в защита на фашистките реваншисти, а после и по съвместителство описвана като протофашистка заплаха сама по себе си. Разбира се, тази комунистическа тактика била особено ефективна поради факта, че в Европа бил широко разпространен искреният страх от евентуално възраждане на фашизма или поне от надигане на неофашистки настроения.

Напомняща за съпротивата и съюзничеството, думата „антифашизъм” била свързана и с неизбледния положителен образ на СССР през войната, искрената симпатия на много западноевропейци към героичните победители от Курск и Сталинград. Както пише в мемоарите си Симон дьо Бовоар с характерния си широк размах: „В дружбата ни с СССР нямаше резерви: жертвите на руския народ доказваха, че неговите водачи въплъщаваха неговите желания”. Според Едгар Морен Сталинград помитал всички съмнения, всички критики. За това спомагал и фактът, че Париж бил освободен от *западните* съюзници, тъй че техните грехове изглеждали по-тежки в местната памет.

Но в интелектуалната русофилия имало нещо повече от това. Важно е да си спомним какво ставало в същото време само на десетина километра на изток. Западните интелектуални привърженици на комунизма надигали глас не във времето на „гулаш – комунизма” или „социализма с човешко лице”, а в моментите на най-големи жестокости на режима: 1935 – 39 и 1944 – 56 г. Писатели, професори, художници, преподаватели и журналисти често се възхищавали от Сталин не въпреки недостатъците му, а *точно* поради

тях. Тъкмо когато той избивал хора в индустриален мащаб, а показните процеси демонстрирали театралния ужас на съветския комунизъм, хората извън неговия обсег били най-силно съблазнени от самия човек и от култа към него. Тъкмо абсурдно широката пропаст между реториката и реалността я правела толкова неустоима за добронамерените мъже и жени в търсене на голямата Кауза ^[76].

Комунизмът вълнувал интелектуалците по начин, по който нито Хитлер, нито (особено) либералната демокрация биха могли да мечтаят. Той бил екзотичен в местен план и героичен по мащаб. През 1950 г. Реймон Арон отбелязал „нелепата изненада... че европейската Левица е взела пирамидостроител за своя Бог”. Но наистина ли било толкова изненадващо? Жан – Пол Сартр например бил най-привлечен от комунизма точно в момент, когато „пирамидостроителят” предприемал своите последни, налудничави проекти. Идеята, че Съветският съюз бил ангажиран в начинание от изключителна важност, чиято амбициозност сама по себе си оправдавала и извинявала неговите недостатъци, импонирала невероятно на рационалистки настроени интелектуалци. Главният порок на фашизма се състоял в тесногърдието на намеренията му. А комунизмът бил ориентиран към напълно универсални и трансцедентни цели. *Неговите* престъпления били извинени от множество не – комунистически наблюдатели като цената на, така да се каже, правенето на История.

Но дори и така, в първите години на Студената война в Западна Европа имало мнозина, които биха били по-открито критични към Сталин, СССР и местните си комунисти, ако не ги възпирал страхът да не играят в полза на своите политически опоненти. Това също било наследство на „антифашизма”: настояването, че „няма врагове отляво” (трябва да отбележим, че самият Сталин не обръщал особено внимание на това правило). Както обяснил на Франсоа Фейтьо прогресивният абат Булие, разубеждавайки го да пише за делото „Райк”: да привличаш внимание към комунистическите прегрешения означавало да играеш играта на империалистите. ^[77]

Този страх да не послужиш на антисъветски интереси не бил нов. Но в началото на петдесетте той бил основно съображение в европейските интелектуални дебати, преди всичко във Франция. Дори след като източноевропейските показни процеси най-накрая принудили Еманюел Муние и мнозина от неговата група *Esprit* да се дистанцират от Френската комунистическа партия, те усърдно отричали всяко допускане, че са станали „антикомунисти”: или нещо по-лошо, че са спрели да бъдат „антиамериканци”. Анти – антикомунизмът започвал да става политическа и културна самоцел.

И тъй, от едната страна на разделителната линия в европейската култура били комунистите и техните приятели и апологети: прогресивните и „антифашистите”. От другата страна, далеч по-многобройни (извън Съветския блок), но също видимо хетерогенни, били антикомунистите. Тъй като покривали целия спектър от троцкисти до неофашисти, критиците на СССР често споделяли една платформа или петиция с хора, чиято политика ненавиждали във всяко друго отношение. Този тип съюзи с дявола били лесна мишена за съветската пропаганда. Затова и понякога било трудно да се убедят либералните критици на комунизма да си изкажат мненията публично, от страх да не бъдат очернени като реакционери. Както обяснил през 1948 г. Артур Кьостлер пред многобройната публика в Карнеги Хол, Ню Йорк: „Не можеш да попречиш на хората да бъдат прави по неправилни

съображения... Този страх да не се окажеш в лоша компания не е израз на морална чистота: той е израз на ниска увереност в себе си”.

През първото десетилетие след войната истинските интелектуалци – реакционери не се срещали често. Дори онези, които като Жак Лоран или Роже във Франция открито наричали себе си десни, изпитвали известно удоволствие да признават безнадеждността на своята кауза, демонстрирайки някаква необожемска носталгия по дискредитираното минало и парадирайки със своята политическа непригодност като с почетен знак. Ако Левицата плавала с издути платна и имала Историята на своя страна, то новото поколение десни *literati* се гордеели с предизвикателната си обреченост. Те превръщали автентичната упадъчност и дирекция смъртта солипсизъм^[i] на междувоенни писатели като Дрийо ла Рошел и Ернст Юнгер в социален и контешки стил – и така станали предшественици на „младите консерви” на тачъристка Британия.

По-представителни – поне във Франция и Великобритания – били интелектуалните консерватори, чиято неприязън към комунизма не се била променила особено през последните трийсет години. И в двете страни, както и в Италия, активните католически интелектуалци играели важна роля в антикомунистическата полемика. Ивлин Уо и Греъм Грийн наследили Хилер Белок и Дж. К. Честъртън на запазеното в английския културен живот място за даровити, намусени католически традиционалисти. Но ако английските консерватори можели да беснеят срещу безсъдържателността на съвременния живот или напълно да се оттеглят от него, един *френски* католик като Франсоа Мориак бил естествено въввлечен в полемика с политическата левица.

През цялата история на дългото следвоенно участие на Мориак в обществените дебати (той пишел редовно за „Фигаро” до осемдесетгодишна възраст – починал на 85 г. през 1970 – а) неговите спорове винаги били по въпросите на етиката: първо с Албер Камю за морала на следвоенните чистки, после с другите консерватори за войната в Алжир (която не одобрявал) и винаги с комунистите, които ненавиждал. Както обяснил на читателите на „Фигаро” на 24 октомври 1949 г., намираните от френските комунисти оправдания за течащия по онова време в Будапеща показан процес били „*une obscenite de l'esprit*”^[78]. Но моралната яснота на Мориак спрямо престъпленията на комунизма през онези години била придружена със също толкова морализиращо отвращение към „чуждите ценности” на американското общество: като много европейски консерватори, той открай време имал резерви спрямо налаганият от Студената война съюз с Америка.

Това не било проблем за либерални реалисти като Реймон Арон. Като много „бойци от Студената война” от политическия център, Арон хранил твърде малко симпатии към Съединените щати. „За мен американската икономика, пише той, не е модел нито за човечеството, нито за Запада”. Но Арон разбирал основната истина за европейската политика след войната: вътрешните и външните конфликти оттук нататък били преплетени. „В наши дни, пише той през юли 1947 г., изборът и пред отделните хора, и пред нациите е глобален, на практика географски. Или си във вселената на свободните страни, или на земите, поставени под сурово съветско управление. Отсега нататък всеки във Франция ще трябва да заяви своя избор”. Или както казал при друг случай, „Борбата никога не е между доброто и злото, а между поносимото и отвратителното”.

Така че либералните интелектуалци, били те континентални като Арон или Луиджи Ейнауди или от островен тип като Исаяя Бърлин, определено се чувствали по-удобно от повечето консерватори в наложената им от историята американска връзка. Колкото и да е странно, същото се отнасяло и за социалдемократите. Това се дължало отчасти на факта, че споменът за Франклин Делано Рузвелт бил още пресен, а много от работещите с европейци американски дипломати и стратегии били привърженици на Новия курс, които насърчавали активната роля на държавата в икономическата и социалната политика и чиито политически симпатии клонели вляво от центъра.

Ала тези настроения били и пряка последица от политиката на САЩ. Американската федерация на труда, американските разузнавателни служби и Държавният департамент смятали умерените, базирани на профсъюзите социалдемократични и лейбъристички партии за най-добрата бариера пред комунизма, особено във Франция и Белгия (в Италия, където политическата конфигурация била различна, те залагали надеждите си и основната част от финансите на християндемократията). До средата на 1947 г. това бил несигурен залог. Но след изключването на комунистическите партии от управлението във Франция, Белгия и Италия същата пролет и особено след Пражкия преврат през февруари 1948 г., западноевропейските социалисти и комунисти се разединили. Тежките сблъсъци между комунистическите и социалистическите работнически съюзи, както и между водените от комунистите стачници и повиканите от социалистическите министри войници, заедно с новините за арестувани и хвърлени в затвора източноевропейски социалисти, превърнали много западни социалдемократи в убедени противници на Съветския блок и охотни получатели на прикрити американски трансове.

За социалистите като Леон Блум във Франция или Курт Шумахер в Германия Студената война наложила политически дилеми, които поне в едно отношение били познати: те познавали старите комунисти и имали достатъчно дълга памет, за да помнят тежките братоубийствени сблъсъци в мрачните години преди обединенията на Народните фронтове. По-младите нямали тази утеха. Албер Камю – който през трийсетте за кратко влязъл в Алжирската комунистическа партия и след това я напуснал – излязъл от войната твърдо вярващ (като мнозина свои съвременници) в съпротивистката коалиция на комунисти, социалисти и радикални реформатори от всякакви разновидности. „Антикомунизмът, пише той в Алжир през март 1944 г., е началото на диктатурата”.

Камю изпитал първите си съмнения по време на следвоенните процеси и чистки във Франция, когато комунистите заели твърда линия като единствената Партия на Съпротивата и настоявали за изключването, затварянето и смъртното наказание на хиляди реални или въображаеми колаборационисти. После, когато след 1947 г. артериите на политическите и интелектуалните съюзи започнали да се втвърдяват, Камю се оказал все повече склонен да се съмнява в добронамереността на своите политически съюзници – съмнения, които отначало потискал по навик и в името на единството. Губейки предишната си политическа увереност и оптимизъм, през юни 1947 г. той предал контрола върху вестник *Combat*. В най-важния си роман „Чумата”, публикуван през същата година, станало ясно, че Камю не се вмести удобно в острия политически реализъм на своите политически съратници. Както казва сам той през устата на един от героите си, Тару: „Реших да отхвърлям всичко, което пряко или непряко кара хората да умират или оправдава онези, които ги убиват”.

Въпреки това Камю все още не искал публично да скъса с бившите си приятели. Публично той все още се опитвал да балансира честните критики към сталинизма с уравновесени, „обективни“ отпратки към американския расизъм и други извършени в капиталистическия лагер престъпления. Но делото „Русе“ и източноевропейските показни процеси сложили край на всичките му илюзии. В частните си дневници той пише: „Едно от съжаленията ми е, че твърде много се поддадох на обективността. Обективността понякога е примирение. Днес нещата са ясни и трябва да наречем едно нещо „концентрационен лагер“, ако то е такова – дори това нещо да е социализмът. В известен смисъл аз никога повече няма да бъда учтив”.

Тук може би се усеща несъзнателно ехо от една реч пред Международния конгрес на ПЕН – клуба две години по-рано, през юни 1947, когато Иняцио Силоне – в изказване за „*La Dignite de l'Intelligence et l'Indignite des Intellectuels*“ („Достойнството на интелекта и недостойнството на интелектуалците“) – публично съжалил за собственото си мълчание и това на другите леви интелектуалци: „Ние оставихме настрана – като танкове в депо-принципите на всеобщата свобода, човешкото достойнство и така нататък“. Също като Силоне, който щял да напише едно от най-добрите есета в сборника на Ричард Кросман от 1950 г. „Провалилият се Бог“, Камю станал един от най-язвителните критици на „прогресистките“ илюзии. Критика, чиято кулминация било осъждането на революционното насилие в есето му от 1951 г. „Бунтуващият се човек“, провокирало окончателния му разрыв с някогашните му приятели от парижката интелектуална левица. За Сартр първостепенният дълг на радикалния интелектуалец бил да не предава работниците. За Камю най-важното било човек да не предава себе си. Бойните линии на културната Студена война били начертани.

От дистанцията на десетилетията е трудно да усетим в пълната им сила резките контрасти и реториката на Студената война през онези ранни години. Все още никой не се срамувал от Сталин – тъкмо напротив. Както се изразил Морис Торез през юли 1948 г., „Мислят, че могат да обидят нас комунистите, като ни нарекат „сталинисти“. Но за нас тази дума е чест, която се стараем да заслужим“. А както видяхме, мнозина талантиливи некомунисти по същия начин избягвали да осъждат съветския лидер, търсели начини да омаловажат престъпленията или изцяло да ги оправдаят. Добронамерените илюзии за съветската страна били придружени от широко разпространени резерви – ако не и по-лошо – спрямо Америка ^[79].

Съединените щати, заедно с новата Федерална република Германия, станали основна мишена на комунистическата реторика. САЩ не били особено популярни в Западна Европа въпреки и в някои случаи поради щедрата си подкрепа за икономическото възстановяване на континента. През юли 1947 г. само 38% от възрастните французи вярвали, че Планът Маршал не представлява сериозна заплаха за френската независимост. Тази подозрителност към американските мотиви била допълнително разпалвана от страха от война през 1948 г. и бойните действия в Корея две години по-късно. Фалшивите комунистически обвинения, че американската армия използвала биологично оръжие в Корея, намерили благосклонна публика.

В културно отношение комунистите дори нямало нужда да поемат инициативата. Страхът от американско господство и от загуба на национална автономност и инициатива изпратил в „прогресивния“ лагер мъже и жени от всякакви (или никакви) политически разцветки. В

сравнение с обеднелите си западноевропейски подопечни, Америка изглеждала икономически хищна и културно обскурантистка ^[ii]: една смъртоносна комбинация. През октомври 1949 г. – през втората година на Плана Маршал и тъкмо когато се финализирали плановете за НАТО – френският културен критик Пиер Еманюел информирал читателите на „Монд“, че основният дар на Америка към следвоенна Европа бил... фалосът. Дори в земята на Стендал „фалосът е на път да стане Бог“. Три години по-късно християнските редактори на *Esprit* напомнили на читателите си, че „ние от самото начало ви предупредихме за опасностите, поставени пред нашето национално благоденствие от американската култура, която атакува самите корени на умственото и морално единство на европейските народи“.

Междувременно из континента странствал един коварен американски продукт. Между 1947 и 1949 г. компанията „Кока – Кола“ отворила фабрики за бутилиране в Холандия, Белгия, Люксембург, Швейцария и Италия. Пет години след създаването си Западна Германия щяла да има 96 такива фабрики и да стане най-големият пазар на напитката извън самите Съединени щати. Но ако в Белгия и Италия се надигнал някой и друг недоволен глас, във Франция плановете на „Кока – Кола“ предизвикали истинска буря. Когато „Монд“ разкрил, че компанията си е поставила за цел през 1950 г. да продаде във Франция 240 милиона бутилки, протестите били бурни – насърчавани, но не и дирижирани от комунистите. Те се задоволили да предупредят, че дистрибуторите на „Кока – Кола“ несъмнено ще играят двойна роля като американска шпионска мрежа. Както гласяла редакционната статия на „Монд“ от 29 март 1950 г., „„Кока – Кола“ е Данциг ^[80] на европейската култура“.

Фурорът около „кока – колонизацията“ имал своята лековата страна (съществували слухове, че компанията смята да окачи логото си, изписано с неон, на Айфеловата кула...), но скритите под него настроения били сериозни. Безсъдържателността на американската култура, от филмите до напитките, заедно с алчността и империалистическите амбиции зад присъствието на Америка в Европа били стандартни теми както за левите, така и за десните. Съветският съюз може да представлявал пряка заплаха за Европа, но Америка отправяла по-коварното дългосрочно предизвикателство. Този възглед станал по-правдоподобен след избухването на войната в Корея, когато Съединените щати започнали да настояват за повторното въоръжаване на западногерманците. Сега комунистите можели да подправят нападките си срещу „бившите нацисти“ в Бон с обвинението, че американците подкрепят „фашисткия реваншизъм“. Националистическата враждебност към „англо – американците“, насърчавана по време на военната окупация, но заглушена след Освобождението, била отръскана от прахта и вкарана в употреба в Италия, Франция и Белгия – както и в самата Германия от страна на Брехт и други източногермански писатели.

В стремежа си да натрупа дивиденди от рудиментарния, но пък широко разпространен страх от война и подозрителност към всичко американско, Сталин иницирал Международно движение за мир. От 1949 г. до смъртта на Сталин „мирът“ бил в основата на съветската културна стратегия. Движението за мир било създадено през август 1948 г. във Вроцлав, Полша, на „Световен конгрес на интелектуалците“. Вроцлавската среща била последвана през април 1949 г. от първите „Конгреси на мира“, проведени почти едновременно в Париж, Прага и Ню Йорк. Като типична „фронтowa“ организация,

Движението за мир било привидно ръководено от изтъкнати учени и интелектуалци като Фредерик Жолио – Кюри, но комунистите управлявали различните му комитети, а дейностите му били тясно съгласувани с Коминформа, чието собствено печатано в Букуреш издание вече било преименувано *За траен мир, за народна демокрация*.

По своите критерии Движението за мир било успешно. Отправеното през март 1950 г. от Стокхолм възвание на „Постоянния комитет на Световния конгрес на поддръжниците на мира” получило милиони подписи в Западна Европа (в допълнение към десетките милиони задължителни подписи от Източния блок). Всъщност събирането на тези подписи съставлявало основната дейност на Движението – особено във Франция, където подкрепата за него била най–силна. Но под чадъра на Движението за мир много други фронтови организации внушавали същото послание: СССР бил на страната на мира, а американците (и техните приятели в Корея, Югославия и западноевропейските правителства) били военолюбците. Пишейки от Париж за „Ню Йоркър” през май 1950 г., Джанет Фланър била впечатлена: „В момента комунистическата пропаганда се радва на най–необикновения си успех във Франция, особено сред не – комунистите”.

Отношението на комунистите към техните масови движения било строго инструментално. Движението за мир било само лост на съветската политика, поради което през 1951 г. то внезапно подхванало темата за „мирното съвместно съществуване”, подсказана му от промяната в международната стратегия на Сталин. Помежду си комунистите – особено в Източния блок – изпитвали само презрение към илюзиите на своите съратници. По време на организиранияте визити из народните демокрации поддръжниците на Движението за мир (предимно от Франция, Италия и Индия) били чествани и почитани за демонстрираната подкрепа; зад гърба им обаче те били подигравани като „лапнишарани”, като ново поколение Ленинови „полезни идиоти”.

Успешният опит на комунистите да привлекат поне условните симпатии на мнозина в Западна Европа и заиграването на комунистическите партии (най–вече във Франция и Италия) с подкрепата на подозрителния към Америка културен елит предизвикали закъснялата, но решителна реакция на група западни интелектуалци. Притеснени, че Сталин ще спечели без бой културната битка, те се заели да създадат свой собствен културен „фронт”. Учредителното събрание на Конгреса за културна свобода (CCF) се състояло в Берлин през юни 1950 г. Конгресът бил замислен като отговор на учреденото през предишната година от Москва Движение за мир, но съвпаднал с избухването на войната в Корея, която му придала допълнителна тежест. Неслучайно за място на събранието бил избран Берлин, а не Париж: от самото начало Конгресът щял да обърне културната си война срещу СССР.

Конгресът за културна свобода бил сформиран под официалния патронаж на Бертранд Ръсел, Бенедето Кроче, Джон Дюи, Карл Ясперс и френския католически философ Жак Маритен. Тези старци придали тежест и авторитет на новото начинание, но политическият порив и интелектуалната енергия зад него се дължали на едно блестящо средно поколение либерални или екскомунистически интелектуалци – Артур Кьостлер, Реймон Арон, А. Дж. Айер, Маргарете Бубер – Нойман, Иняцио Силоне, Никола Киаромонте и Сидни Хук. Те на свой ред били подпомагани от група по-млади мъже, предимно американци, които поели отговорността за всекидневното планиране и администриране на провежданите от CCF

дейности.

С времето конгресът отворил офиси в трийсет и пет държави, но вниманието му било фокусирано върху Европа, а в рамките на континента – върху Франция, Италия и Германия. Целта била да се съберат, галванизират и мобилизират интелектуалци и учени за борба с комунизма, предимно чрез издаването и разпространението на културна периодика: *Encounter* във Великобритания, *Preuves* във Франция, *Tempo Presente* в Италия и *Der Monat* в Германия. Някои от тези издания не достигнали широка публика: най-успешното, *Encounter*, към 1958 г. можело да се похвали с тираж от 16 000 бройки; през същата година *Preuves* имало едва 3 000 абонати. Съдържанието им обаче било с неотклонно високо качество, техните дописници били сред най-добрите писатели от следвоенните десетилетия. Тези издания запълвали важна ниша – особено във Франция, където *Preuves* осигурявал единствения либерален, антикомунистически форум в един доминиран от неутралистка, пацифистка, прокомунистическа или направо комунистическа периодика културен пейзаж.

Конгресът и множеството му дейности разполагали с публичната подкрепа на фондация Форд и негласните гаранции на ЦРУ – факт, който почти никой от неговите активисти и поддръжници не подозирал, преди да стане широко известен години по-късно. Произтичащите от това изводи, че американското правителство прикрито субсидирало антикомунистически културни издания в Европа, вероятно не били толкова сериозни, колкото изглеждат в ретроспекция. По време, когато комунистическите и „фронтовите“ журналы и други културни продукти били прикрито субсидирани от Москва, американската подкрепа надали би накарала част от авторите на ССФ да се чувстват неловко. Артур Кьостлер, Реймон Арон или Иняцио Силоне не се нуждаели от официалното насърчение на Америка, за да застанат твърдо срещу комунизма, а няма сведения собствените им критични възгледи спрямо САЩ да са били смекчени или цензурирани в полза на касиерите от Вашингтон.

Съединените щати били новобранци в културните войни от този тип. Съветският съюз основал своето „Дружество за чуждестранни културни връзки“ през 1925 г.; французите, немците и италианците активно развивали трансконтинентална „културна дипломация“ още преди 1914 г. Американците започнали да отделят бюджет за подобни дейности едва малко преди избухването на Втората световна война, а навлезли в тази област сериозно чак през 1946 г. със създаването на програмата „Фулбрайт“. До есента на 1947 г. американските културни и образователни проекти в Европа били насочени към „демократично преориентиране“. Едва след това антикомунизмът се превърнал в основна стратегическа цел.

Към 1950 г. Информационната агенция на САЩ поела управлението на американския културен обмен и информационните програми в Европа. Заедно с Отдела за информационни услуги на американските окупационни власти в Западна Германия и Австрия (който контролирал напълно всички медийни и културни изяви в американската зона в двете страни), Информационната агенция вече можела да упражнява огромно влияние върху западноевропейския културен живот. През 1953 г., в разгара на Студената война, американските международни културни програми (без да броим скритите субсидии и частни фондации) имали 13 000 служители и стрували 129 милиона долара, голяма част от които се харчели в битката за сърцата и умовете на западноевропейския интелектуален елит.

„Борбата за мир“, както я наричала комунистическата преса, била водена на културния

„фронт“ като „битка на книгите“ (забележете характерния милитаристичен ленински език). Първите сражения се състояли във Франция, Белгия и Италия през ранната пролет на 1950 г. Изтъкнати комунистически автори – Елза Триоле, Луи Арагон – пътували до различни провинциални градове, за да държат речи, да раздават автографи и да излагат на показ литературните достойнства на комунистическия свят. На практика това не помогнало особено на комунистическата кауза: две от най-продаваните книги в следвоенна Франция били „Мрак по пладне“ на Артур Кьостлер (продала 420 000 екземпляра между 1945 и 1955 г.) и „Аз избрах свободата“ на Виктор Кравченко (503 000 екземпляра през същия период). Но целта била не да се продават книги, а да се напомни на читателите и всички останали, че комунизмът означавал култура – френската култура.

В отговор САЩ основали „Домове на Америка“ с библиотеки и читални за периодика, с гост – лектори, срещи и курсове по английски. Към 1955 г. в Европа имало шестдесет и девет такива центрове. На места тяхното влияние било доста значимо: в Австрия, където през годините на Плана Маршал из цялата страна се разпространявали едва 134 милиона екземпляра книги на английски език, значителен процент от населението на Виена и Залцбург (единият град администриран от Четирите сили, другият – в американска окупационна зона) посещавал най-близкия американски център, за да заема книги или да прочете вестниците. Изучаването на английски език заместило френския и класическите езици като пръв избор на австрийските гимназисти.

Също като спонсорираните от САЩ радиостанции (Радио „Свободна Европа“ било създадено в Мюнхен месец след избухването на войната в Корея), програмите на американските центрове понякога били компрометирани от грубите пропагандни императиви, идващи от Вашингтон. В разгара на маккартизма директорите на „Домове на Америка“ прекарвали доста време в *сваляне* на книги от лавиците. Сред десетките окачествени като неподходящи автори били не само очевидните заподозрени – Джон Дос Пасос, Артър Милър, Дашиъл Хамет и Ъптън Синклер, – но и Алберт Айнщайн, Томас Ман, Алберто Моравия, Том Пейн и Хенри Торо. Ако не другаде, то в Австрия на мнозина наблюдатели им се струвало, че в „битката на книгите“ САЩ понякога били най-силният си враг.

За късмет на Запада американската популярна култура имала чар, който американската политическа несръчност не успяла да помрачи. Комунистите страдали от факта, че тяхното официално неодобрение на упадъчния американски джаз и американското кино видимо напомняли възгледите на Гьобелс. Докато източноевропейските комунистически държави забранявали джаза като чужд и упадъчен, радио „Свободна Европа“ излъчвало в Източния блок три часа популярна музика всеки делничен ден, примесени с по десет минути новини на всеки кръгъл час. Киното – другата универсална медия на онова време – можело да бъде регулирано в страните под комунистически контрол. Но в цяла *Западна* Европа американските филми се харесвали. Тук съветската пропаганда нямала с какво да отвърне и дори западните прогресисти, често привлечени от американската музика и кино, не се трогвали особено от партийната линия.

Културното съперничество през ранните години на Студената война било асиметрично. Сред европейските културни елити все още било широко разпространено чувството за една обща култура въпреки идеологическите разломи и дори въпреки Желязната завеса: култура,

спрямо която Америка представлявала заплаха. Французите особено ревностно подели тази теза, повтаряйки първите следвоенни опити на своите дипломати да търсят независима от американския контрол международна политика. Симптоматичен е примерът на управляващия френската културна мисия в окупиран Берлин Феликс Люсе, който се разбираше много по-добре със съветския си колега (Александър Димшиц), отколкото с британските и американски представители. Също като парижките си началници той мечтаел за една възстановена културна ос от Париж през Берлин до Ленинград.

САЩ харчели стотици милиони долари в опита си да спечелят симпатиите на Европа, но много от постигнатите публикации и продукти били недоцялани и контрапродуктивни, потвърждавайки вътрешните подозрения на европейската интелигенция. В Германия поставяният от американците акцент върху комунистическите престъпления се смятал от мнозина за съзнателен опит да бъдат забравени или релативизирани престъпленията на нацистите. В Италия злополучните антикомунистически кампании на Ватикана обезсмисляли антисталинистките аргументи на Силоне, Виторини и останалите. Само в изкуството и литературата, където абсурдите на сталинската културна политика навлизали пряко в територията на художниците и поетите, западните интелектуалци последователно се дистанцирали от Москва. И дори тук тяхната опозиция била приглушена от страха да не станат заложници на американската „пропаганда“^[81].

От друга страна в борбата за симпатиите на огромната маса от населението на Западна Европа руснаците бързо губели територии. Навсякъде освен в Италия комунистическият вот продължил да пада от края на 40 – те нататък, а ако може да се вярва на проучванията, дори гласувалите за комунистите често гледали на вота си или като на символичен протест, или като на израз на класова или общностна солидарност. Много преди катаклизмите от 1956 г., когато повечето европейски интелектуалци рязко оттеглили симпатиите си спрямо Съветския блок, атлантическата ориентация на повечето от останалите западноевропейци вече била решена.

Интермецо. Краят на стара Европа

„След войната животът се промени удивително малко“.

Дейвид Лодж

„Прекарах ранните си години в заводски градчета и прилежащите им предградия, сред тухли, сажди, комини и калдъръмени улици. За кратки разстояния вземахме трамвая, за дълги – влака. Купувахме прясна храна за всяко отделно ядене не защото бяхме кревоугодници, а защото няхахме хладилник (по-трайните припаси се държаха в килера). Майка ми ставаше всяка сутрин в студа, за да стъкне печката във всекидневната. Водата от чешмата имаше една температура: ледена. Общувахме чрез пощите и научавахме новините основно от вестниците (все пак бяхме достатъчно модерни, тъй като притежавахме радио горе – долу с размерите на шкаф за картотека). Първите ми класни стаи имаха печки на въглища и двойни чиновци с мастилници, в които топяхме писците си. Ние момчетата носехме къси панталонки, докато не станехме на дванайсет и не минехме церемонията първо причастие. И така нататък. Но не идеше реч за някое забутано местенце в Карпатите, а

за следвоенна Западна Европа, като „следвоенният” сезон продължи почти двацет години”^[82].

Това описание на индустриална Валония през петдесетте години от белгийския автор Люк Сант би могло да бъде приложено към по-голямата част от Западна Европа през този период. Пишещият тези редове, израснал в лондонския квартал Пътни, си спомня чести посещения в сумрачна сладкарница, където една сбръчкана бабка му мърмореше, че е „продавала пломботрошачки на момчета като теб още от златния юбилей на Кралицата” – т.е. от 1887 г.

Разбира се, тя имаше предвид Виктория – Кралицата с главно „К”^[83]. На същата улица в местната бакалия – „Сейнсбърис” – подът беше посипан с талаш, а персоналът се състоеше от яки мъже в раирани ризи и пъргави девойки с колосани престилки и шапчици. Изглеждаше точно като пожълтелите снимки на стените, правени при откриването на магазина през 70 – те години на деветнайсети век.

В много от основните си аспекти ежедневието през първото десетилетие след Втората световна война би се сторило много познато на живелите петдесет години по-рано мъже и жени. През тези години въглищата все още покривали девет десети от нуждите на Великобритания от гориво и 82% от нуждите на Белгия и другите страни от новата Европейска общност за въглища и стомана. Благодарение отчасти на вездесъщото твърдо гориво Лондон – град на трамваи и товарни пристанища – още периодично бил скриван от влажната мъгла, тъй позната от изображенията на промишления град в края на Викторианската епоха. Британските филми от онези години лъхат силно на времето на крал Едуард VII – или по социалната си разстановка (напр. „Уинслоу” от 1948 г.), или по характерния за периода тон. В „Човекът с белия костюм” (1951 г.) тогавашният Манчестър е показан като град от деветнайсети век във всички основни аспекти (ръчни колички, къщи, социални отношения); началници и профсъюзни водачи единодушно вярват в моралната стойност на аматьорското предприемачество независимо от неговата производствена ефективност. Три милиона британци ходели всяка седмица в лицензирани танцувални зали, а само в йоркширското градче Хъдърсфийлд в началото на петдесетте имало седемдесет работнически клуба (макар че и двата вида развлечения губели популярност сред младите).

Същото чувство за спряло време тегнело и над голяма част от континентална Европа. Селският живот в Белгия можел да бъде нарисуван от Жан – Франсоа Миле: сеното се събирало с дървени гребла, сламата се вършеела с млатило, плодовете и зеленчуците се беряли на ръка и се пренасяли с конски каруци. Също като френските провинциални градове, където мъже с баретки наистина купували багета на път за къщи от *Cafe de la Paix* на ъгъла (както може да се очаква, наречено така през 1919 г.), или Испания, замръзнала в желатиновата смес на франкисткия авторитарен режим, Белгия и Британия висели в някакво закъсняло едуардианско безвремие. Следвоенна Европа все още се топлела на гаснещите въглени на икономическата революция от деветнайсети век, която почти се била изчерпала. След нея оставали наслоенията на едни културни навици и социални взаимоотношения, които вече съвсем не подходжали на новия век на самолети и атомни оръжия. Доколкото войната успяла да задвижи часовника, тя го върнала назад. Модернизационната треска от двацетте и дори трийсетте години била изтляла, оставяйки зад себе си едни по-стари порядки. В Италия, както и в голяма част от селска Европа, децата все още излизали на

пазара на труда след завършването (или често незавършването) на началното си образование. През 1951 г. само едно от девет италиански деца ходело на училище след тринайсетгодишна възраст.

Религията, и особено католическата религия, се радвала на краткото циганско лято на възстановения си авторитет. В Испания католическата йерархия разполагала и със средствата, и с политическата подкрепа за осъществяването на контрареформация. В конкордата ^[iii] от 1953 г. Франко не само освободил Църквата от данъци и всякаква държавна намеса, ами й дал и правото да изисква цензура върху всякакъв вид писмено и устно слово. В замяна църковната йерархия поддържала и налагала консервативното сливане на религия с държавна принадлежност. И наистина сега Църквата била толкова пълно интегрирана в наративите на националната идентичност и дълг, че основният исторически учебник за началното училище *Yo soy espanol* („Аз съм испанче”, публикуван за пръв път през 1943 г.) преподавал испанската история като единен, непрекъснат разказ: започвайки с Райската градина и завършвайки с Генералисимуса ^[84].

Към това се прибавил новият култ към мъртвите – „мъчениците” от страната – победител във водената наскоро гражданска война. По хилядите паметници на жертви на антиклерикалното републиканство испанската църква организираща безброй церемонии и възпоменания. Една премерена смесица от религия, гражданска власт и култ към победителите подсилвала духовния и мнемонически монопол на църковната йерархия. Понеже Франко се нуждаел от католицизма дори повече, отколкото Църквата се нуждаела от него – как иначе да поддържа крехките следвоенни връзки на Испания с международната общност и „Запада”, – той на практика й дал неограниченото право да пресъздаде в съвременна Испания „кръстоносния” дух на стария монархически режим.

В другите западноевропейски държави католическата църква трябвало да се съобразява с конкурентни и противникови претенции за лоялността на народа. Но дори в Нидерландия нейните висши служители се чувствали достатъчно самоуверени, за да отлъчат всеки гласувал за опонентите от Партията на труда на първите следвоенни избори. Дори през 1956 г., две години преди смъртта на Пий XII да сложила край на стария ред, седем от всеки десет италианци редовно посещавали неделната служба. Също като във Фландрия, църквата в Италия била на особена почит сред монархистите, жените и старците – които съставлявали огромното мнозинство от населението като цяло. Член 7 на приетата през март 1947 г. италианска конституция потвърждавал условията на сключения от Мусолини през 1929 г. конкордат с Църквата. Католическата йерархия запазвала влиянието си в сферата на образованието и надзорните си правомощия по отношение на всичко свързано с брака и морала. По настояване на Толиати дори комунистическата партия неохотно гласувала този закон, макар че това не попречило на Ватикана да отлъчи всички гласували за нея на изборите през следващата година.

Във Франция католическата йерархия и нейните политически поддръжници се чувствали достатъчно уверени, за да настояват за специални образователни привилегии в т.нар. „*guerre scolaire*”, кратък отзвук от борбите между църквата и държавата през осемдесетте години на предишния век. Главно бойно поле била старата тема за държавното субсидиране на католическите училища: традиционно, но добре подбрано искане. Подклаждалата стария

антиклерикализъм енергия (и във Франция, и в Италия и Германия) била почти разсеяна или канализирана в съвременни идеологически конфликти, но цената и качеството на образованието били сред малкото теми, които можели да мобилизират дори най-нередовните богомолци.

От традиционните европейски религии през четирийсетте и петдесетте години на миналия век само католиците увеличавали броя на активните си последователи. Това се дължало отчасти на съществуването на пряко свързани с католическата църква партии (които в някои случаи били пряко задължени за нейната подкрепа) – в Германия, Нидерландия, Белгия, Италия, Франция и Австрия. И отчасти на традиционните ѝ корени тъкмо в онези райони на Европа, които през същите години се променяли най-бавно. Но преди всичко католическата църква можела да предложи на членовете си нещо много рядко по онова време: чувството за непрекъснатост, за сигурност и утеха в един свят, който през последното десетилетие се бил променил драстично и щял да се преобрази още по-драматично в следващите години. Тъкмо връзката на католическата църква със стария ред и най-вече твърдите ѝ позиции срещу модерността и промяната я правели особено привлекателна през онези години на преход.

Разнообразните протестантски църкви на Северозападна Европа нямали подобна аура. В Германия значителен сегмент от некатолическото население вече бил под комунистическо управление. Реномето на немските евангелски църкви било най-малкото помрачено от компромисите им с Хитлер, както се признавало с половин уста в Щутгартската изповед на протестантските водачи през 1945 г. Но основният проблем на протестантските църкви (не само в Западна Германия) бил, че те не предлагали алтернатива на съвременния свят, а по-скоро начин да заживееш в хармония с него.

Духовният авторитет на протестантския пастор или на англиканския викарий по традиция се представял не като конкурент на държавата, а като неин по-маловажен партньор: и това била една от причините протестантските църкви в Централна Европа да не издържат на натиска на комунистическата държава през онези години. Само че по време, когато западноевропейската държава поемала доста по-значима роля като духовен и материален наставник на своите граждани, разликата между нея и църквата като арбитри на общественото поведение и морал ставала доста неясна. Така краят на четирийсетте и началото на петдесетте години изглеждат преходен период, в който конвенциите на социалния авторитет и представите за ранг и власт все още важали, но модерната държава започвала да измества църквата и дори класата като арбитър на колективното поведение.

Характерът на тази епоха е добре уловен в една книжка с инструкции („Популярни програми на БиБиСи, ръководство за автори и продуценти“), подготвена за вътрешна употреба през 1948 г. Съвсем ясно изразено е чувството за *морална* отговорност, която обществената медийна корпорация искала да си наложи: „Влиянието, което (БиБиСи) може да упражнява върху своите слушатели е огромно, което ни налага високата отговорност да поддържаме висок стандарт на вкус“. Шегите на религиозна тематика били забранени, както и да наричаш старомодния музикален вкус „В. С.“ („преди Христа“, но и „преди Кросби“)^[85]. Не можело да се споменават тоалетни и да се пускат шегите за „женствеността у мъжете“. На авторите било забранено да използват вицове, които добили популярност в

разпуснатия амбианс на войната, както и да пускат двузначни алюзии за дамско бельо като в израза „зимата се белее”. Били забранени всички видове сексуални алюзии: не можело да се говори за „зайци” или други подобни „животински привички”^[86].

Нещо повече: не бивало членове на парламента да участват в радиопрограми, които можели да бъдат „непристойни или неподходящи” за обществени фигури, нито пък се позволявали шеги и препратки, които можели да насърчат „Стачки или производствени спорове. Черноборсаджии, търтеи и лентяи.” Всъщност „търтеи” и „лентяи” се отнасяли до упадъчните типове и дребните престъпници, а „черноборсаджии” било универсален израз за заобикалящите купонната система и останалите рестрикции търговци и клиенти. Тези термини показват до каква степен Великобритания живяла поне няколко години в сянката на войната. Дълго след 1950 г. от БиБиСи си позволили да укорят продуцента Питър Итън от популярната радио комедия „The Goon Show”, че е позволил на играния от Питър Селърс майор Денис Блъднок да получи „Орден на Британската империя” за „изпразване на боклукчийски кофи в разгара на битката” (и затова, че позволил на един актьор „да имитира гласа на Кралицата, опитваща се да пъди гълъбите на Трафалгар Скуеър”).

Подобни рестрикции и съдържащата се в тях нотка предвзет, едурдиански реформизъм вероятно били характерни специално за Великобритания. Но техният тон би бил познат из целия континент. В училище, в църквата, по държавното радио, в уверения и поучителен тон на сериозните вестници и дори таблоидите, в речите и облеклото на публичните фигури европейците все още били подвластни на навици и порядки на една по-ранна епоха. Вече отбелязахме, че много от политическите лидери на века били хора от друго време. Британският Клемънт Атли не би изглеждал странно във викторианска мисия до индустриалните гета, а било и съвсем уместно отговорният за прехода на Великобритания към съвременна държава на благоденствието министър – председател да е започнал обществената си кариера с добри дела в Ийст Енд на единния Лондон преди Първата световна война.

Срещу този образ на стара Европа – движеща се със скоростта на старите дни, едновременно променена от войната и ограничена от предвоенните рутинни и навици – трябва да поставим безусловно *модерната* форма на нейния основен източник на забавление. Това бил златният век на киното. Във Великобритания посещенията в кината достигнали връхната си точка съвсем скоро след края на войната, като през 1946 г. петте хиляди кина в страната продали 1 700 милиона билети. През същата година един от всеки трима души ходел всяка седмица в местното кино. Дори през 1950 г., когато посещенията в кината вече започнали да намаляват, среднестатистическият англичанин ходел на кино двайсет и осем пъти годишно – цифра, която надвишавала с почти 40% данните от последната предвоенна година.

Докато британската кинопублика започнала постепенно да оредява през петдесетте години, в континентална Европа тя продължавала да нараства. Във Франция през първата половина на десетилетието отворили врати хиляда нови кина; близо толкова били открити и в Западна Германия. В Италия се появили 3000 нови кина, като с тях общата цифра за страната станала около 10 000 през 1956 – а. Година преди това продажбата на билети достигнала връхната си точка с 800 милиона продадени места (половината от цифрата за

Обединеното кралство при еднакво по брой население). Френската публика, която била най-многобройна в края на четирийсетте, въобще не достигала по мащаб британската и дори италианската [87]. Нито пък западногерманската, макар че във Федералната република пикът на кино посещенията бил едва през 1959 г. По всички други критерии публиката наистина била голяма: дори в Испания, където броят на продадените билети на глава от (възрастното) население през 1947 г. бил сред най-високите в Европа.

Част от причината за този следвоенен кино ентузиазъм се криела в незадоволеното търсене по време на войната, особено по отношение на американското кино. Това търсене било подклаждано от наложеното върху повечето щатски филми вето от страна на нацистите, на Мусолини (след 1938 г.) и на режима Петен във Франция, а и най-общо казано от военновременния недостиг. През 1946 г. 87% от продадените билети в Италия били за чужди (предимно американски) филми. От около петте хиляди заглавия, прожектирани в Мадрид между 1939 г. и края на петдесетте, 4 200 били чуждестранни (отново предимно американски). През 1947 г. френската филмова индустрия произвела 40 филма на фона на внесените от САЩ 340 ленти. При това американските филми не били само достъпни в големи количества, а и популярни: най-голям комерсиален успех в следвоенен Берлин имали „Треска за злато“ на Чаплин и „Малтийският сокол“ (заснет през 1941 г., но достъпен в Европа чак след края на войната).

Ала американското предимство пред следвоенното европейско кино не се дължало единствено на прищевките на популярния вкус. Политическият контекст също бил важен: „позитивните“ американски филми нахлули в Италия тъкмо навреме за ключовите избори през 1948 г. През същата година Парاماунт Пикчърс били насърчени от Държавния департамент да направят римейк на „Ниночка“ (1939 г.), за да подсилят антикомунистическия вот. От друга страна Вашингтон поискал „Гроздовете на гнева“ на Джон Форд (заснет през 1940 г.) да не се разпространява във Франция: неблагоприятното представяне на Америка от времето на Депресията можело да бъде използвано от Френската комунистическа партия. Като цяло филмите били част от очарованието на Америка и с това ставали съществено предимство в културната Студена война. Само интелектуалците можели да бъдат достатъчно развълнувани от Одеса на Сергей Айзенщайн в „Броненосецът Потьомкин“, за да преобразуват естетическата си оценка в политически пристрастия. Ала всеки – включително и интелектуалците – можел да оцени Хъмфри Богарт.

И все пак нашествието на американското кино в Европа било водено преди всичко от икономически съображения. Американските филми открай време били изнасяни на Стария континент и носели печалби там. Но след Втората световна война американските продуценти, притиснати между спада в местното потребление и нарастващите цени на кинопроизводството, настоявали все по-упорито за достъп до европейските пазари. От друга страна, европейските правителства ни най-малко не искали да отворят пазарите си за американската продукция; местната филмова индустрия, която все още била силен фактор, особено във Великобритания и Италия, имала нужда от защита срещу американския „дъмпинг“. А доларите били твърде оскъдни и ценни, за да бъдат похарчени за внос на американски филми.

Още през 1927 г. британският парламент прокарал закон, с който установявал квотна

система: 20% от всички прожектирани във Великобритания филми трябвало да бъдат заснети в страната. След Втората световна война целта на британското правителство била да наложи тази квота като 30% за 1948 г. Французите, италианците и испанците следвали подобни и дори по-амбициозни проекти (германската филмова индустрия, разбира се, не можела да изисква такива протекции). Но активното лобиране от страна на Холивуд поддържало натиска на Държавния департамент върху европейските преговарящи, така че клаузата за отворен достъп на американските филми била част от всяко голямо двустранно споразумение или договор за заем между САЩ и техните европейски съюзници през първото десетилетие след войната.

Така по силата на споразумението Блум – Бърнс от май 1946 г. френското правителство неохотно намалило своята протекционистка квота от 55% френски филми годишно до 30%. В резултат от това за по-малко от година местното производство спаднало наполовина. Британското лейбъристко правителство също не успяло да задържи американския внос. Само Франко успял да ограничи вноса на американски филми в Испания (въпреки опита за „бойкот“ на испанския пазар от страна на американските продуценти от 1955 до 1958 г.), до голяма степен защото не чувствал нужда да се съобразява с общественото мнение или да предвижда политическия отзвук от своите решения. Но дори и в Испания, както видяхме, американските филми били далеч по-многобройни от местните.

Американците знаели какво правят: когато след 1949 г. европейските правителства започнали да облагат с данъци приходите на кината, за да субсидират местното кинопроизводство, американските продуценти започнали да инвестират пряко в чуждестранни продукции, като изборът им на европейска площадка за снимане на даден филм или група филми често зависел от нивото на достъпните там „национални“ субсидии. След време се оказало, че европейските правителства непряко субсидират самия Холивуд чрез местни посредници. Към 1952 г. 40% от приходите на американската филмова индустрия идвали от чужбина, преди всичко от Европа. Шест години по-късно цифрата щяла да нарасне до 50%.

В резултат от американската доминация на пазара *европейските* филми от онзи период не са винаги най-показателни за очакванията и настроенията на кинолюбителите от Стария континент. Преди всичко британският зрител бил склонен да базира представите си за същината на тогавашна Англия колкото на прекия си опит, толкова и на нейния холивудски образ. Заслужава си да се отбележи, че сред филмите от четирийсетте „Мисис Минивър“ (1942 г.) – един доста *английски* разказ за силата и издръжливостта на британския дух и за съдържаността и упорството на средната класа, по типичному разгърнат на фона на битката при Дюнкерк, където тези качества се смятали за най-изявени – бил чисто холивудски продукт. И все пак за първото си поколение английски зрители той щял да остане задълго най-вярното отражение на националната памет и себепредстава.

Това, което правело американските филми толкова привлекателни (извън лукса и лустрото, които внасяли в сивия контекст на своята прожекция), било тяхното качество. Те били добре направени – обичайно с размах, далеч надхвърлящ възможностите на всеки европейски продуцент. Не били обаче „искейпистки“ в стила на „чудаческите“ комедии или романтичните фантазии от трийсетте. Всъщност някои от най-популярните американски филми от края на четирийсетте са (както по-късните им почитатели биха ги нарекли) „film

poir”. Сюжетът можел да е детективски разказ или социална драма, но настроението – и кинематографската тъкан – били по-мрачни и по-трезви от произвежданите през предишни десетилетия американски ленти.

Затова пък по онова време *европейците* били склонни да правят искейпистки филми – като захаросаните немски романси от началото на петдесетте, ситуирани сред вълшебните пейзажи на Шварцвалд или баварските Алпи. Или пък британските лековати жанрови комедии от рода на „Инцидент на Пикадили” (1946 г.), „Пролет на Парк Лейн” (1948 г.) или „Май в Мейфеър” (1949 г.), всички заснети от Хърбърт Уилкокс, разположени в модния (и сравнително незасегнат от войната) лондонски Уест Енд и включващи звезди като Анна Нийгъл, Майкъл Уайлдинг и Рекс Харисън в ролята на духовити дебютанти или капризни аристократи. Техните също толкова забравими италиански и френски еквиваленти обикновено били осъвременени костюмни драми, в които селяните и аристократите от време на време били заменяни от механици или бизнесмени.

Най-добрите европейски филми от следвоенното десетилетие – онези, които по-късните зрители най-лесно могат да оценят – неизбежно се занимавали по един или друг начин с войната. След Освобождението имало краткотрайно натрупване на „филми за Съпротивата”: „Взвод за екзекуция” (*Peloton d’execution*, 1945), „Страшният съд” (*Le Jugement dernier*, 1945) и „Битката за железницата” (*La Bataille du rail*, 1946) във Франция; „Рим – открит град” (1945), „Пайза” (1946) и „Един ден от живота” (1946 г.) в Италия. Във всички тях една етическа пропаст разделя героичните бойци от Съпротивата от страхливите колаборационисти и бруталните немци. След тях дошла група филми, чието действие се развивало в буквалните и духовни развалини на Берлин: „Германия, година нулева” (*Germania anno zero*, 1947) на Роберто Роселини; „Международен скандал” (*A Foreign Affair*, 1948) – американски, но режисиран от австрийския емигрант Били Уайлдър; и „Убийците са сред нас” (1946 г.) на Волфганг Щаудте, забележителен на времето като единствения немски филм, който изобщо се захващал да разглежда в морален план нацистките зверства (но в него думата „евреин” изобщо не била произнесена).

Три от тези филми – „Рим – открит град”, „Пайза” и „Германия, година нулева” – били на Роберто Роселини. Заедно с Виторио Де Сика, режисирал „Шуша” (1946), „Крадци на велосипеди” (1948) и „Умберто Д” (1952 г.), Роселини стоял зад цикъла неореалистски филми, заснети през периода 1945 – 1952 г. и изстреляли италианците начело на световното кино. Като една – две от тогавашните английски комедии на Ийлинг Студио, най-вече „Паспорт до Пимлико” (1949 г.), неореалистските филми избрали погрома и разрухата на войните (преди всичко в градовете) като контекст и до някаква степен тема на следвоенното кино. Но и най-добрите английски филми никога не достигнали мрачния хуманизъм на италианските шедьоври.

Простата „истинност” на тези филми отразява не толкова какъв бил тогава европейският свят, колкото как преминавал през решетката на спомените и митовете за войната. Работниците, незасегнатите селски райони и преди всичко децата (особено момчетата) означавали нещо добро, непокуварено и истинско – дори наред с разрухата и отчаянието на градовете. То било противопоставено на фалшивите ценности на класата, богатството, алчността, колаборационизма, *luxe et volupte* ^[88]. В тези филми обичайно липсвали

американци (като изключим войниците, чиито обувки биват лъскани в „Шуша” или плакатите на Рита Хейуърт, които се появяват в „Крадци на велосипеди” редом с опърпания герой, който ги разлепва). Това е Европа на европейците, живеещи в полупостроените, полуразрушени покрайнини на своите градове – заснета сякаш като свидетелство (и затова черпеща донякъде от опита на движещите се с армиите по време на войната документалисти). Също като самия следвоенен свят това кино изчезва след 1952 г., макар неореализмът да води нещо като втори живот в Испания, където през 1953 г. Луис Гарсия Берланга режисира „Добър ден, мистър Маршал”, а Хуан Антонио Бардем прави „Смъртта на велосипедиста” три години по-късно.

Също като останалите развлечения от онази епоха, ходенето на кино било колективно удоволствие. В малките италиански градчета филмът за седмицата се гледал и коментирал от по-голямата част от населението – едно обществено дискутирано публично забавление. В Англия по време на сутрешните съботни прожекции за деца текстът на песните се прожектирал на екрана, а публиката била насърчавана да припява в такт с бялото топче, което подскачало от дума на дума. Една такава песен от около 1946 г. е запазена в спомен за детството в следвоенен Южен Лондон:

*„Ние идваме в събота сутрин,
с усмивка посрещаме всички
ние идваме в събота сутрин,
че струва си – знаем самички.
Тук в Одеон с нас елате,
Добри граждани ние ще бъдем
И воини на свободата. ”^[89]*

Дидактическият тон не бил представителен – поне не и в такава откровена форма – и щял да изчезне след няколко години. Но простодушните, старомодни нотки добре улавят момента. Популярните работнически развлечения като отглеждане на гълъби, състезания с мотопеди и с хрътки достигнали връхната си точка през онези години, преди да започнат постепенния си упадък, който ставал все по-бърз в края на петдесетте. Техните късновикториански корени можели да се забележат по главите на зрителите: баретата (във Франция) и каскетът (Англия) станали популярни през деветдесетте години на 19 век и все още били обичайни през петдесетте години на двайсети. Момчетата все още се обличали като своите дядовци, като изключим вездесъщите къси панталонки.

Танците също били популярни, до голяма степен благодарение на американските войници, които въвели суинга и би – бопа. И двата стила били широко разпространени из танцувалните зали и нощните клубове, като се популяризирали предимно по радиото (малцина можели да си позволят грамофони до средата на петдесетте, а джубокът още не бил изместил живия акомпанимент на танците). Все още не се забелязвали признаци на разрыв между поколенията, характерен за следващото десетилетие. „Новият вид” на Кристиан Диор от февруари 1947 г. – един агресивно разточителен стил, противопоставящ се на военновременния недостиг на платове със спускащите се до глезена поли, подплатени буфан ръкави и множество панделки и плисета – бил носен от жени от всички възрасти,

стига да можели да си го позволят. Външният вид все още бил функция на класата (и доходите), а не на възрастта.

Разбира се, напрежение между поколенията имало. По време на войната американската мода на дългите сака и стесняващите се панталони се ширела както сред лондонските „търтеи“, така и сред парижките „зазу“, за отвращение и ужас на по-възрастните. А в края на четирийсетте слабостта на бохемите и интелектуалците към дюфелкота, вариация на дотогавашното традиционно облекло на белгийските рибари, сякаш предшествала бъдещата склонност на младите да се обличат по-скоро неглиже, отколкото официално. В ултрамодерния парижки клуб *Le Tabou*, отворил врати през април 1947 г., се отнасяли много сериозно към шивашките своеволия. А един френски филм от 1949 г., *Rendez – vous de juillet* („Юлска среща“), разглежда обстойно липсата на достойнство у разглезеното младо поколение: по време на обяд характерният баща в един традиционен буржоазен дом е отвратен от поведението на най-младия си син и преди всичко от упорството му да яде без вратовръзка.

Но всичко това било само дребните монети на младежкия бунт, нищо ново под слънцето. Повечето хора от всички възрасти в следвоенна Европа били преди всичко заети да свързват двата края. В началото на петдесетте едно от четири италиански семейства живеело в мизерия, а повечето от останалите не били много по-добре. По-малко от половината къщи имали вътрешна тоалетна, а само една на всеки осем можела да се похвали с баня. В най-западналите региони на дълбокия италиански Югоизток бедността била повсеместна: деветте хиляди жители на село Куто в Маркезато ди Кротоне се снабдявали с чиста вода от една – единствена чешма.

Италианският Юг бил драстичен случай. Но през 1950 г. в Западна Германия 17 милиона от 47 – милионното население на страната все още били класифицирани като „нуждаещи се“, главно защото нямали къде да живеят. Дори в Лондон семейство, чието име фигурирало в списъците за къща или апартамент, обичайно чакало седем години да бъде настанено. Междувременно такива семейства живеели в следвоенните „полуготови жилища“ – метални кутии, инсталирани из празните крайградски парцели за подслон на бездомните – докато строежите на нови сгради успеят да насмогнат на нуждите. В следвоенните проучвания на общественото мнение „жилищният въпрос“ винаги оглавявал листата на най-широко споделяните проблеми. В „Чудо в Милано“ на Де Сика (1951 г.) тълпата бездомници скандира „Искаме дом, за да можем ние и децата ни да повярваме в бъдещето“.

Потребителските модели на следвоенна Европа отразявали продължаващата мизерия на континента и трайния отпечатък на Депресията и войната. Дажбеният режим продължил най-дълго във Великобритания, където купоните за хляб били въведени между юли 1946 и юли 1948 г., дрехите били с купони до 1949 г., военновременният режим за работни облекла и мебели останал в сила до 1952 г. Месото и много други продукти не се продавали свободно до лятото на 1954 г. – въпреки че режимът бил облекчен за коронацията на кралица Елизабет II през юни 1953 г., когато всеки получил допълнително половин кило захар и стотина грама маргарин ^[90]. Но дори и във Франция, където купонната система (а оттам и черният пазар) си заминали доста по-рано, военновременната обсеия по снабдяването с храна не затихнала поне до 1949 г.

Почти всичко било или недостатъчно, или твърде малко (препоръчаният размер на мечтаните нови фамилни жилища, строени от лейбъристикото управление във Великобритания, бил едва 83 кв. м. за тристайна къща). Малцина европейци притежавали кола или хладилник. Жените от работническата класа във Великобритания, където жизненият стандарт бил по-висок от повечето страни на континента, пазарували храна два пъти дневно, пеша или с градски транспорт, също както постъпвали техните майки и баби. Стоките от далечни страни били екзотични и скъпи. Широко разпространеното чувство за ограничение, лимити и въздържаност се усилвало от контрола върху международните пътувания (за да се пести ценната чужда валута) и законите, които не допускали чуждестранни работници и други емигранти (следвоенната република във Франция запазила всички закони от трийсетте години и времето на окупацията, забраняващи достъпа на работници и други нежелани чужденци, с изключение само на квалифицираните, и то според конкретните нужди).

В много отношения Европа от края на четирийсетте и началото на петдесетте била по-малко отворена и мобилна и повече откъсната от света, отколкото през 1913 г. Със сигурност била по-поругана, и то не само в Берлин, където към 1950 г. били разчистени едва една четвърт от руините на войната. Английският социален историк Робърт Хюисън описал британците през онези години като „износен народ с износена техника”. Докато в САЩ в края на четирийсетте по-голяма част от индустриалното оборудване било на по-малко от пет години, в следвоенна Франция стандартната възраст на машините била двайсет години. Типичният френски фермер произвеждал храна за петима свои сънародници; американският вече произвеждал три пъти повече. Четирийсетте години война и икономическа депресия оставили своя тежък отпечатък.

Така че „следвоенният период” продължил дълго време. Във всеки случай по-дълго, отколкото понякога предполагат историците, като си припомнят трудните следвоенни години в благоприятната светлина на бъдещите десетилетия на просперитет. Малцина европейци по онова време, все едно дали били добре информирани или не, предвиждали колко мащабни промени щели да настъпят. Опитът от последния половин век вдъхнал у мнозина скептичен песимизъм. През годините преди Първата световна война Европа била оптимистично настроен континент, чиито държавници и анализатори очаквали едно сигурно бъдеще. Трийсет години по-късно, след Втората световна война, погледът на всички бил неотклонно и нервно прикован в ужасното минало. Много наблюдатели предвиждали събитията да се повторят: друга следвоенна депресия, нова серия политика на екстремизма, трета световна война.

Но самият мащаб на колективното нещастие, което европейците си навлекли през първата половина на века, имал дълбоко деполитизиращ ефект: наместо да търсят екстремни решения като тези от междувоенния период, европейските общества от годините след Втората световна война обърнали *гръб* на политиката. Още не си личало ясно до какво щял да доведе фактът, че комунистическите и фашистките партии не се възползвали от трудностите на ежедневното съществуване, че икономиката изместила политиката като цел и език на колективното действие и че домашните развлечения и потребление заели мястото на участието в обществените въпроси.

Случвало се и нещо друго. Както забелязала още през май 1946 г. Джанет Фланър от „Ню

Йоркър”, втората по важност стока (след долните дрехи) в следвоенна Франция били бебешките колички. За пръв път от много години европейците отново започвали да раждат деца. През 1949 г. във Великобритания раждаемостта се повишила с 11% в сравнение с 1937 г.; във Франция тя нараснала с безпрецедентните 33%. Последиците на този забележителен бум в континент, чийто водещ демографски маркер от 1913 г. бил преждевременната смърт, били неизмерими. В повече отношения, отколкото можели да предвидят множеството съвременници, се раждала една нова Европа.

**ЧАСТ ВТОРА: Благоденствието и неговите
недоволства: 1953 – 1971 г.**

VIII Политиката на стабилност

„Още преди Втората световна война да направи това очевидно, повечето хора трябва да са били наясно колко безвъзвратно отминало е времето, когато европейските нации са можели да спорят помежду си коя да владее света. Европа няма какво повече да търси в тази посока и всеки ламтящ за световна мощ европеец ще стане жертва или на отчаяние, или на подигравки, като многото наполеоновци в институциите за душевноболни”.

Макс Фриш (юли 1948 г.)

„Понеже нашите войски бяха там, европейците не се постараха. Не искаха да правят жертви, за да осигурят войници за собствената си отбрана”.

Дуайт Айзенхауер

„Основната причина да не даваме ядрена информация на французите беше страхът от ефекта върху германците – да не ги подтикне да направят същото”.

Джон Ф. Кенеди

„Договорите, видите ли, са като момичетата и розите: колкото изтраят, изтраят”.

Шарл дьо Гол

„Само политическите институции са способни да формират характера на една нация”.

Мадам дьо Стал

В своето класическо изследване на политическата стабилност на Англия в началото на осемнайсети век английският историк Дж. Х. Плъмб пише: „Има едно разпространено схващане, насадено най-вече от Бърк и историците на деветнайсети век, според което политическата стабилност расте бавно, като коралите; че е въпрос на време, обстоятелства, благоразумие, опит и мъдрост, трупани постепенно векове наред. Нищо по мое мнение не е по-далеч от истината. (...) Политическата стабилност, когато я има, често идва в дадено общество доста бързо, тъй внезапно, както водата се превръща в лед”^[91]. Нещо такова се случило в Европа, съвсем неочаквано, през първата половина на петдесетте години.

От 1945 г. до началото на 1953 г. европейците живели (както видяхме) в сянката на Втората световна война и в страх от трета. Споменът за проваления мир от 1919 г. още бил пресен в паметта както на държавниците, така и на обществото. Налагането на комунизма в Източна Европа остро напомняло за последвалата Първата световна война революционна нестабилност. Пражкия преврат, напрежението в Берлин и Корейската война в Далечния Изток изглеждали притеснително сходни със серията международни кризи от трийсетте. През юли 1951 г. Западните съюзници обявили своето „състояние на война” с Германия за приключило, но при обстоятелствата на бързо задълбочаваща се Студена война все още нямало мирен договор, нито изгледи да се подпише такъв. Пък и никой не можел да бъде

сигурен, че фашизмът няма отново да намери плодородна почва в нерешения проблем на Германия или впрочем където и да било другаде.

Разширяващата се мрежа от международни съюзи, агенции и съглашения не предлагала особени гаранции за международна хармония. Със задна дата днес можем да видим, че взети заедно, Съветът на Европа, Европейската общност за въглища и стомана, Европейският разплащателен съюз и най-вече Северноатлантическият пакт били зародишът на една нова и стабилна система на междудържавни отношения. Документи като подписаната през 1950 г. Конвенция за защита на човешките права на Съвета на Европа щели да придобият трайна значимост през бъдещите десетилетия. По онова време обаче тези документи, също като издаващите ги организации, твърде много приличали на добронамерените, но обречени пактове и лиги от двайсетте години на 20 век. Не бива да виним скептичните съвременници, че не им обръщали особено внимание.

И въпреки това със смъртта на Сталин и края на Корейската война Западна Европа попаднала почти ненадейно в епоха на политическа стабилност. За пръв път от четири десетилетия държавите от западната половина на континента не били нито във война, нито заплашени от такава – поне помежду си. Вътрешните политически престрелки били стихнали. Комунистическите партии навсякъде освен в Италия започнали бавното си оттегляне към политическата периферия. А заплахата от възраждане на фашизма вече не звучала убедително, освен може би на политическите митинги на комунистите.

Западноевропейците дължали своето новооткрито благоденствие на несигурностите на Студената война. Международният мащаб на политическите конфронтации и свързаният с него ангажимент на Съединените щати притъпили жилото на вътрешните конфликти. Спорните теми, които в миналото неминуемо биха довели до насилие и война – нерешеният проблем с Германия, териториалните конфликти между Югославия и Италия, бъдещето на окупирана Австрия – били овладяни и щели да се решават в контекста на противопоставяне между Великите сили, за което европейците нямали думата.

Германският въпрос оставал без отговор. Дори след като паниката от 1950 г. утихнала и западните лидери разбрали, че Сталин не възнамерява в скоро време да „направи една Корея“ в Централна Европа, двете страни не били по-близо до споразумението. Официално Западът настоявал двете възникнали през 1949 г. Германия да бъдат обединени в единна демократична държава. Такова обединение обаче било невъзможно, преди всички германци да бъдат свободни да решат сами при какъв политически режим искат да живеят. Междувременно ФРГ щяла да бъде третирана като представител на всички германски граждани. *Неофициално* американците, също като западноевропейците, нямали нищо против Германия да остане разделена за неопределен период от време. Както формулирал въпроса Джон Фостър Дълес пред президента Айзенхауер през февруари 1959 г., „предимствата на статуквото“ били немалко, но не можело „подобно мнение да бъде застъпено публично“.

Колкото и да е странно, съветската позиция била доста сходна. През последните си години Сталин продължавал да твърди, че Москва се стреми към една обединена Германия и дори би приела тя да бъде неутрална, стига да не е въоръжена. В серия дипломатически ноти през пролетта на 1952 г. Сталин предлагал четирите окупационни сили да съставят мирен договор, с който трябвало да се създаде такава обединена Германия: неутрална и демилитаризирана страна, от която окупационните войски да са изтеглени, а правителството

да е избрано чрез свободни общогермански избори. Много историци са критикували Вашингтон, че не е приел тези предложения на Сталин – „пропусната възможност” да се сложи край на Студената война или най-малкото да се извади жилото от най-опасната точка на противопоставяне.

Несъмнено е вярно, че западните лидери не приели нотите на Сталин сериозно и отказали да повярват в предложението на СССР. Както се оказва обаче, те били прави. Самите съветски лидери не придавали особено значение на собствените си оферти и не очаквали сериозно американците, британците и французите да изтеглят окупационните си войски и да оставят една неутрална и невъоръжена Германия да плава свободно по средата на един разделен континент. Всъщност Сталин и неговите наследници не роптаели особено против продължаващото американско присъствие на немска почва. От гледна точка на съветските лидери от това поколение, наличието на американски войници във ФРГ било една от по-сериозните гаранции срещу германския реваншизъм. Струвало си да се рискува тази гаранция в замяна на една демилитаризирана Германия в сянката на СССР (цел, за която Москва без угризения би изоставила източногерманските си подопечни и тяхната Демократична република), но не и за нещо по-дребно от това.

Затова пък руснаците със сигурност *не искали* една ремилитаризирана Западна Германия. Целта на съветските демарши била не да се постигне споразумение със Запада за германското обединение, а да се предотврати надвисналата заплаха от германско въоръжаване. Американците повдигнали този въпрос само пет години след поражението на Хитлер, като пряка последица от Корейската война. Ако Конгресът приемел исканията на Труман за увеличаване на военната помощ отвъд Атлантика, то съюзниците на САЩ – включително и Германия – трябвало да увеличат и своя принос за отбраната на континента.

Когато през септември 1950 г. държавният секретар Дийн Ачисън за пръв път подхванал въпроса за въоръжаването на немците с Великобритания и Франция, французите рязко се противопоставили на тази идея. Тя потвърждавала всичките им по-ранни подозрения, че НАТО съвсем не представлява твърда американска гаранция за сигурността на страната им откъм източния ѝ фланг, а просто троянски кон за ремилитаризацията на Германия. Дори самите немци подхождали с неохота, макар и по свои собствени съображения. Конрад Аденауер разбирал прекрасно каква възможност му предоставят така променените обстоятелства: вместо да се хване за шанса да се превъоръжи, Федералната република щяла да изчака. В замяна на немския принос към западната отбрана Бон щял да настоява за пълно международно признание на ФРГ и амнистия за немските военнопръстълници под съюзнически арест.

Предвиждайки сключването на някаква подобна сделка зад гърба им, французите решили да изпреварят по-нататъшното обсъждане на германски военен принос към НАТО със свое собствено контрапредложение. През октомври 1950 г. френският министър – председател Рьоне Плевен предложил да се създаде Европейска отбранителна общност, аналогична на плана на Шуман. Освен Събрание, Министерски съвет и Съдебен съвет тази Общност трябвало да има свои собствени Европейски сили за отбрана (ЕСО). Американците, също като британците, не били особено въодушевени от тази идея, но се съгласили да я подкрепят като второ възможно решение на проблема със сигурността на Европа.

Учредителният договор на Европейската отбранителна общност (ЕОО) бил подписан на

27 май 1952 г. заедно с прилежащите към него документи, според които след пълната му ратификация САЩ и Великобритания щели да сътрудничат напълно с ЕСО и военната окупация на Германия щяла да достигне своя край. Тъкмо *това* споразумение СССР неуспешно се опитвал да предотврати със своите предложения за един демилитаризиращ Германия мирен договор. Западногерманският Бундестаг ратифицирал договора за ЕСО през март 1953 г., а страните от Бенелюкс го последвали ^[92]. Оставало само френският парламент да ратифицира договора и Западна Европа щяла да разполага с нещо като европейска армия с интегрирани и смесени национални контингенти, в това число и германски.

Ала французите още били недоволни. Както проникателно отбелязала Джанет Фланър през ноември 1953 г., „според французите като цяло проблемът на ЕСО са немците – а не Русия, както е за американците”. Колебанията на Франция дразнели САЩ. На срещата на съвета на НАТО през декември 1953 г. новият държавен секретар на Айзенхауер Джон Фостър Дълес заплашил с „мъчителна преоценка” на американската външна политика при евентуален провал на Европейските сили за отбрана. Но макар планът „Плевен” да бил рожба на френския премиер – министър, общественият дебат разкрил до каква степен сънародниците му не желали да приемат въоръжаването на Германия при каквито и да било условия. На всичкото отгоре предложенията за германско превъоръжаване и европейски войски идвали във възможно най–неподходящия момент: френската армия била изправена пред поражение и унижение във Виетнам, а новият френски министър – председател, Пиер Мендес – Франс, правилно преценил колко неразумно би било да заложи бъдещето на своето крехко коалиционно правителство на непопулярното предложение за превъоръжаване на националния враг.

Така че когато договорът за ЕСО най–сетне влязъл за ратификация в парламента, Мендес – Франс не посмял да настоява за неговото подписване и на 30 август 1954 г. той бил отхвърлен с 319 на 264 гласа. Свършено било с плановете за Европейска общност за отбрана, а с нея и за една превъоръжена Германия в рамките на европейска армия. В частен разговор с белгийския външен министър Пол – Анри Спаак и с премиер – министъра на Люксембург Йозеф Бех, фрустрираният Аденауер приписал поведението на Мендес на неговото „еврейство” – което спорен немския канцлер той свръхкомпенсирал чрез сливане с френския национализъм. По-вероятно е обяснението на самия Мендес за провала на ЕСО: „В ЕСО имаше твърде много интеграция и твърде малко Англия”.

Европейците и техните американски съюзници се били върнали в изходната си точка. Но сега обстоятелствата били много по-различни. Корейската война била свършила, Сталин бил мъртъв, Северноатлантическият пакт бил постоянен фактор на международната сцена. Французите успели да отложат за известно време проблема с европейската отбрана, но не можели да го отлагат още дълго. Няколко седмици след вота на френския парламент срещу ЕСО западните съюзници – САЩ, Великобритания и Франция – се срещнали два пъти на набързо свикани конференции в Лондон и Париж. По инициатива на британския външен

^[93] министър Антъни Идън скоростно били одобрени серия предложения – така наречените Лондонски споразумения, които след финализирането си в последващите Парижки договори поставили основата на европейската политика на отбрана през следващия половин век.

За да преодолее проблема с „недостатъчността” на Англия, Идън предложил да ангажира

британски военни части (четири дивизии) с постоянно присъствие в континентална Европа (за пръв път от Средновековието насам). Брюкселският договор от 1948 г. щял да бъде разширен в Западноевропейски съюз (ЗЕС), а Германия и Италия щели да се присъединят към него (въпреки че договорът от 1948 г., както видяхме, имал за своя явна цел тъкмо взаимната защита *срещу* Германия). В замяна французите щели да се съгласят ФРГ да поддържа армия от не повече от половин милион души, а Германия щяла да се присъедини към НАТО като суверенна държава ^[94].

Когато тези договори бѐдели ратифицирани и влезели в сила, германският окупационен статус щял да падне и западните съюзници на практика щели да се окажат в официален мир с доскорошния си враг. Съюзническите войници щели да останат във ФРГ, за да предотвратят евентуален рецидив, но по взаимно споразумение и като част от европейско присъствие. Французите определено не били единодушни в одобрението си на тези нови планове – но нямало как да протестират, след като провалили собствените си алтернативни предложения, въпреки че условията на договора от 1954 г. били по-изгодни за ФРГ от тези в плана „Плевен”. Не за пръв път в международните спорове за Германия Франция била най-страшният си враг. Не е странно, че френската подкрепа за Парижките договори била доста колеблива. Когато парламентът гласувал за тяхното ратифициране, те били приети с 287 на 260 – мнозинство от едва 27 гласа.

Ако французите се колебаели, руснаците били явно недоволни. На 15 май 1955 г., десет дни след официалното включване на ФРГ в НАТО и премахването на съюзническата Висша контролна комисия във Федералната република, СССР обявил сформирането на своя Варшавски договор. Полша, Чехословакия, Унгария, Румъния, България, Албания и СССР образували съюз на „дружба, сътрудничество и взаимопомощ” под общо командване. Москва анулирала военновременните си съюзнически договори с Великобритания и Франция и, приемайки неизбежното, потвърдила пълната суверенност на ГДР като я включила във Варшавския договор. Не можело да се каже, че Германският въпрос е получил своя отговор. Но тъй като и двете страни били напълно интегрирани в съответните си международни съюзи, той можел да бѐде оставен настрана за известно време, а неговото място да бѐде заето от още неразрешената дилема за разделената бивша столица, Берлин.

След като близкото бъдеще на Германия било начертано, и двете страни побързали да разгледат второстепенните конфликти и точки на напрежение. Новите хора в Кремъл и особено Никита Хрущов приемали сериозно собствените си планове за „мирно съвместно съществуване” в Европа и споделяли американското желание за минимизиране на риска от бъдещи конфронтации. В деня след обявяването на Варшавския договор четирите окупационни сили подписали Австрийския държавен договор. Австрия щяла да бѐде независима и неутрална, неприкрепена нито към НАТО, нито към Варшавския договор,

свободна да избира своя собствена посока ^[95]. И четирите окупационни армии щели да се оттеглят – макар че СССР, който вече бил извлякъл около 100 милиона долара от своята окупационна зона в Източна Австрия, успял да спечели още една кола жълтици, задължавайки Австрия да „изкупи” съветските икономически интереси в източния сектор на страната с още 150 милиона долара.

Междувременно южно от Виена Югославия и Италия се споразумели да приключат спора

си за Триест. Според постигнатото с посредничеството на САЩ и Великобритания съглашение от октомври 1954 г. град Триест щял да остане в Италия, а околностите му, населени предимно със словенци, щели да преминат към Югославия. Споразумението от Триест, като толкова много неща през онези години, било улеснено от схващането, че ще бъде прието за „временно”. По думите на италианския посланик в САЩ Алберто Таркиани, споразумението за Триест „само изглеждало временно, а на практика било окончателно”.

Споразуменията за Австрия, Югославия и Италия станали възможни благодарение на новото настроение на „разведряване” в европейските отношения, символизирано от срещата на върха в Женева през юли 1955 г. (първата след Потсдам). На нея били приети шестнайсет нови страни – членки на Обединените нации, което сложило край на десетгодишната патова ситуация между Изтока и Запада. Извън атмосферата на любезности между Айзенхауер, Хрущов и Идън най-важният разрешен в Женева въпрос била съдбата на около десетте хиляди немски военнопленници, които още били в съветски ръце. Съветските лидери се съгласили да върнат тези мъже в отговор на посещението на Аденауер в Москва през септември 1955 г. и установяването на дипломатически отношения. 9 626 били освободени същата година, а останалите – до края на януари 1956 г. Междувременно малките западни съседки на Германия също разрешили проблемите си с Бон. През 1955 г. датчаните се споразумели по дребни гранични въпроси и по компенсацията за германски военни престъпления. Година по-късно ги последвали белгийците (но не и Великото херцогство Люксембург, което не постигнало договореност с германците до 1959 г., а холандците – едва през 1960 г.). Макар и негласно, всичко това обръщало страницата на престъпленията и наказанията на европейската война и нейната следистория.

Тези оптимистични промени се случвали на фона на голяма международна надпревара във въоръжаването. Този парадокс – че мирното европейско съществуване се градяло в момента, в който двете тогавашни свръхсили се въоръжавали до зъби и се подготвяли за евентуална термоядрена война – не бил толкова странен, колкото може да ни се стори. Все по-силният акцент в американското и съветското стратегическо мислене върху ядрените оръжия и междуконтиненталните ракети за тяхното изстрелване освобождавал европейските държави от необходимостта да се съревновават в една област, в която те не можели да се надяват да достигнат ресурсите на свръхсилите (въпреки че Централна Европа си оставала най-вероятният терен за воденето на една евентуална бъдеща война). По тази причина Студената война в Западна Европа звучала много по-различно, отколкото в САЩ или впрочем в СССР.

Ядреният арсенал на Съединените щати нараснал бързо през петдесетте. От 9 броя през 1946, 50 през 1948 и 170 в началото на десетилетието, запасите от ядрени оръжия на разположение на американските въоръжени сили достигнали 841 през 1952 г., преди да нараснат до около 2 000 по време на влизането на Германия в НАТО. Те щели да стигнат 28 000 в навечерието на Кубинската криза седем години по-късно. За да пусне тези бомби, американската въздушна авиация имала флота от изнесени напред бомбардировачи В – 29, чийто брой нараснал от около 50 в началото на берлинската блокада от 1948 г. до над 1 000 пет години по-късно. Първите междуконтинентални бомбардировачи В – 52 влезли в употреба през юни 1955 г. Като се има предвид подавяващото преимущество на СССР откъм брой на военнослужещи и конвенционални оръжия в континентална Европа, тези въздушни ядрени оръжия неизбежно щели да станат гръбнак на стратегията на Вашингтон, особено

след тайната заповед на президента Труман от 10 март 1950 г. за ускоряване производството на водородна бомба.

Решението на Труман дошло, след като през август 1949 г. Съветският съюз провел успешен тест на атомна бомба. Дистанцията между американския и съветския ядрен потенциал намалявала. Първият успешен американски термоядрен тест бил проведен на атола Елугелаб в Тихия океан на 1 ноември 1952 г. Първият подобен съветски тест, в Семипалатинск, бил обявен едва десет месеца по-късно, на 12 август 1953 г. Американските бойни ядрени оръжия започнали да пристигат в Западна Германия през следващия месец. През януари Дълес обявил политиката на „Новия подход“ на Айзенхауер. НАТО трябвало да бъде „ядрено подплатена“: заплахата от използване на тактически ядрени оръжия на европейското бойно поле трябвало да стане част от отбранителната стратегия на Алианса. За да повярва СССР, че Западът наистина може да го нападне, трябвало да бъде премахнато разграничението между ядрени и конвенционални оръжия. Както обяснил Дълес на среща на Съвета на НАТО през април 1954: „Съединените щати смятат, че възможността за използването на атомни оръжия е съществена за отбраната на територията на НАТО в лицето на настоящата заплаха. Накратко, тези оръжия трябва вече да се третираат практически като конвенционални“.

Съвпадението между „ядреното укрепване“ на НАТО и стабилизацията на континента не било случайност. Съветският съюз също смятал, че конвенционалната война в Централна и Западна Европа губела своята стратегическа значимост. Москва също трупала ядрени оръжия – започвайки с едва 5 през 1950 г., до края на десетилетието тя разполагала с около 1 700. Но основните съветски усилия били съсредоточени в разработването на методи за тяхното изстрелване не на европейското бойно поле, а през океана: като компенсация за плановете на американците да базират ядрени оръжия в Германия, само на няколко километра от самата Русия.

Прословутият „ракетен кордон“, за който говорел Джон Ф. Кенеди по време на президентската си кампания през 1960 г., бил мит, успешно упражнение по съветска пропаганда. Същото се отнасяло и за разпространените по онова време разкази за съветското образователно и техническо превъзходство. Две десетилетия преди германският канцлер Хелмут Шмит да изрече гласно това наблюдение, Хрущов и някои негови високопоставени колеги вече разбирали интуитивно, че управляваната от тях империя представлявала „Горна Волта^[96] с ядрени ракети“. Но Съветският съюз определено влагал големи усилия в развитието на своите балистични възможности. Първият успешен съветски тест на междуконтинентални балистични ракети бил проведен през август 1957 г., пет месеца преди американците. Последвалото изстрелване на „Спутник“ на 4 октомври 1957 г. демонстрирало за каква мощ ставало дума (за ужас на американците^[97]).

Балистичните оръжия – междуконтинентални ракети, способни да изстрелят ядрени глави от вътрешността на СССР до американски цели – особено се харесвали на Никита Хрущов. Те били по-евтини от конвенционалните оръжия. Позволявали на Хрущов да поддържа добри отношения с тежката промишленост и военните, докато отклонява ресурси към производството на потребителски стоки. А освен това имали парадоксалния ефект (както щели да оценят и двете страни) да правят по-малко вероятно избухването на голяма война.

Ядрените оръжия правели и Москва, и Вашингтон по-войнствени на вид – важно било да изглеждат готови да ги използват, – но далеч по-сдържани на практика.

За американците те имали и още един плюс. САЩ все още търсели начин да се измъкнат от европейската каша, в която попаднали въпреки добрите намерения на своите водачи. Ядреното въоръжаване на Европа било вариант да се справят с това. Вече нямало да бъде необходимо да предвиждат огромно американско военно присъствие, разположено за неопределено време в сърцето на Европа. И държавниците, и военните стратегии чакали с нетърпение деня, в който Старият континент щял да бъде способен да се защитава практически сам, поддържан само с твърдото обещание за масирано американско ядрено отмъщение в случай на съветска атака. Както повторил Айзенхауер през 1953 г., американското присъствие в Европа поначало било предвиждано само като временна мярка, която да вдъхне сигурност и увереност на нашите презокеански приятели”.

Различни причини попречили на американците да осъществят плановете си да напуснат Стария континент. Към края на петдесетте САЩ настоявали за европейско ядрено оръжие под общо европейско командване. Ала нито британците, нито французите одобрявали тази идея. Не защото правителствата им били принципно против ядреното оръжие. Британците взривили първата си плутонна бомба в австралийската пустиня през август 1952 г.; четиринайсет месеца по-късно първата британска атомна бомба била доставена на Кралските военновъздушни сили. По военни и икономически съображения тогавашните британски правителства с нетърпение чакали да преминат от стратегия на континентална отбрана към стратегия на ядрено възпиране. Всъщност настояването на англичаните било една от причините Айзенхауер да излезе със своята нова стратегия, а Великобритания не възразила срещу разполагането на американски атомни бомбардировачи на нейна територия ^[98].

Французите също имали програма за разработване на атомни оръжия, одобрена от Мендес – Франс през декември 1954 г., макар че първата независима френска бомба не била успешно взривена до февруари 1960 г. Въпреки това нито британците, нито французите искали да предадат контрола върху ядрените оръжия на европейска отбранителна общност. Преди всичко французите се отнасяли подозрително към всеки намек, че американците могат да дадат на немците достъп до ядрения бутон. Янките неохотно признали колко належащо било тяхното присъствие на Стария континент – а тъкмо такова признание искали да чуят техните европейски съюзници. ^[99]

Вторият въпрос, който обвързвал американците с Европа, бил проблемът с Берлин. Поради падането на блокадата от 1948 – 1949 г. бившата столица на Германия останала нещо като открит град: Източен и Западен Берлин били свързани с телефонни линии и транспортни мрежи, които сновяли из различните окупационни зони. Освен това градът бил единственият пункт за преминаване от Източна към Западна Европа. Бягащите на Запад германци можели да дойдат в Източен Берлин от всяка точка на ГДР, да се отправят от руската окупационна зона към западните зони и оттам по автомобилните и железопътни маршрути, които свързвали Западен Берлин с останалата част от ФРГ. Стигнали ли там, те автоматично имали право на западногерманско гражданство.

Пътуването не било изцяло лишено от рискове, а и бегълците можели да вземат само

ръчния си багаж. Но и двете съображения не спирани по-младите източногерманци. Между пролетта на 1949 и август 1961 г. между 2,8 и 3 милиона източногерманци избягали през Берлин на Запад: около 16% от населението на страната. Много от тях били образовани професионалисти – бъдещето на Източна Германия; но сред тях били и хилядите бягащи от колективизацията през 1952 г. фермери, както и работниците, напуснали режима след грубото потушаване на протестите от юни 1953 г.

Така особеният статут на Берлин поставял в неловко положение и криза на представителността комунистическия режим на Източна Германия. Както съветският посланик в ГДР тактично посъветвал Москва през декември 1959 г.: „Присъствието в Берлин на отворена и честно казано неконтролирана граница между социалистическия и капиталистическия свят неволно подсказва на населението да сравнява двете части на града, а това сравнение за жалост не винаги е в полза на демократичен Берлин”. Разбира се, ситуацията в разделения град имала своите преимущества и за СССР, и за други страни – там бил основният подслушвателен пост и шпионски център на Студената война. Към 1961 г. там действали около 70 различни агентури. Тъкмо в Берлин съветските шпионски мрежи отбелязали някои от най-големите си успехи.

И все пак: след като съветските лидери били приели разделението на Германия и издигнали Източната зона до пълноправна суверенна държава, те не можели вечно да игнорират изтичането на нейните човешки ресурси. Ала когато Москва отново привлякла международното внимание към Берлин и предизвикала тригодишна криза около статута на града, тя не направила това от грижа за наранените чувства на източногерманските управници. Към 1958 г. Съветският съюз отново се опасявал, че американците може да възнамеряват да въоръжат своите западногермански клиенти, този път с ядрено оръжие. Както видяхме, този страх не бил съвсем неоснователен – в крайна сметка той бил споделян от някои западноевропейци. Затова Хрушчов се заел да използва Берлин – град, към чиято съдба руснаците били иначе безразлични – като лост, с който да блокира ядреното въоръжаване на Бон, което вече ги вълнувало силно.

Първият ход от „Берлинската криза” бил направен на 10 ноември 1958 г. в Москва, когато Хрушчов се обърнал към Западните съюзници в публична реч така:

„Империалистите превърнаха Германския въпрос в постоянен източник на международно напрежение. Управляващите кръгове в Западна Германия правят всичко възможно, за да разбудят милитаристични настроения срещу Германската демократична република.... Речите на канцлера Аденауер и министъра на отбраната Щраус, атомното въоръжаване на Бундесвера и различни военни учения говорят за определена насока в политиката на управляващите кръгове във ФРГ... Очевидно е дошло време за подписаните Потсдамското споразумение да прекратят окупационния режим в Берлин и така да подпомогнат нормализирането на ситуацията в столицата на Германската демократична република. Съветският съюз ще предаде на суверенната ГДР контрола върху онези функции, които все още се осъществяват от неговите организации”.

Привидната цел на предприетата от Хрушчов офанзива (която се засилила две седмици

по-късно, когато съветският лидер поискал от Запада да обяви изтеглянето си в срок от шест месеца) била да накара американците да напуснат Берлин и да му позволят да стане „свободен град”. Ако се съгласели, правдоподобността на техния ангажимент към отбраната на Западна Европа щял да бъде силно накърнен и неутралистичните, антиядрени настроения в Западна Германия и на други места вероятно щели да се усилят. Но дори западните сили да настоявали да останат в Берлин, СССР можел да изтъргува съгласието си срещу твърдото обещание на Запада да откаже ядрено оръжие на Бон.

Когато западните лидери отказали да правят каквито и да било отстъпки за Берлин с мотива, че самият Съветски съюз е нарушил Потсдамското споразумение, интегрирайки източната му част напълно в управлението и институциите на ГДР преди подписването на окончателен договор, Хрущов опитал отново. След неуспешна серия от разговори на външните министри в Женева през лятото на 1959 г. той повторил своите искания – първо през 1960 г., а после през юни 1961 г. Западното военно присъствие в Берлин трябвало да приключи. В противен случай Съветският съюз щял едностранно да се изтегли от града, да сключи независим мирен договор с ГДР и да остави Запада да решава съдбата на своите окупационни зони при независима източногерманска държава. От ноември 1958 до лятото на 1961 г. кризата около Берлин набъбвала, нервите на дипломатите се изопвали, а потокът източногермански бегълци преминавал в потоп.

Ултимагумът на Хрущов от юни 1961 г. бил поставен във Виена на среща на върха с новоизбрания американски президент Джон Ф. Кенеди. Последната подобна среща (между Хрущов и Айзенхауер през май 1960 г.) била прекратена, когато съветски пилоти свалили американския военен летец Гари Пауърс и неговия самолет U2, а американците неохотно признали за провеждания от тях височинен шпионаж (след като отначало отричали да знаят каквото и да било по въпроса). В преговорите си с Кенеди Хрущов заплашил да „ликвидира” западните права в Берлин, ако въпросът не бъде разрешен до края на годината.

Пред медиите Кенеди, също като Айзенхауер, заел твърда позиция и настоявал, че Западът никога няма да изостави своите ангажименти. Вашингтон държал на правата си по Потсдамското споразумение и увеличавал националния бюджет за отбрана, тъкмо за да подкрепи американското военно присъствие в Германия. Неофициално обаче САЩ били доста по-склонни към отстъпки. За разлика от западногерманските си клиенти американците приемали реалността на източногерманската държава и разбирали съветските притеснения за агресивния тон на последните речи на Аденауер и особено на неговия военен министър Йозеф Щраус. Нещо трябвало да се направи за развитието на германската ситуация: както казал Айзенхауер на Макмилън на 28 март 1960 г., Западът не можел „да си позволи да стои на тръни през следващите петдесет години”. В подобен дух Кенеди уверил Хрущов във Виена, че Съединените щати не искали „да откъснат с действията си Съветския съюз от неговите връзки в Източна Европа”: заобиколно признание, че руснаците можели да задържат всичко, което имали, включително източната зона на Германия и намиращите се [100]

понастоящем в Полша, Чехословакия и СССР бивши германски територии.

Скоро след завръщането на Кенеди във Вашингтон източногерманските власти започнали да налагат рестрикции върху пътуването на потенциалните емигранти. Като пряка реакция от техните действия американският президент публично потвърдил западния ангажимент към *Западен* Берлин – негласно признавайки, че източната половина на града е в съветската

сфера на влияние. Емигрантският поток станал по-бърз от всякога: 30 415 души избягали на Запад през юли; до първата седмица на август 1961 г. ги последвали още 21 828, половината от които нямали двайсет и пет години. С тези темпове ГДР скоро щяла да се обезлюди.

Отговорът на Хрущов бил да разсече Гордиевия възел на Берлин. След като на 6 август съюзническите външни министри на срещата си в Париж отхвърлили поредната съветска нота, заплашваща с отделен мир с ГДР при непостигане на споразумение, Москва упълномощила източногерманците да прокарат в буквалния смисъл на думата линия, която да разделя веднъж завинаги двете части на града. На 19 август 1961 г. източноберлинските власти наредили на войници и работници да издигнат преграда. Три дни по-късно била построена груба стена, достатъчна, за да препречи свободното преминаване между двете половини на Берлин. През следващите седмици стената била достроена и укрепена. Добавени били прожектори, бодлива тел и часовои; вратите и прозорците на съседните сгради били отначало запечатани, а после и зазидани. Улици и площади били пресечени на две и всички връзки в разделения град били следени отблизо или изцяло прекъснати. Берлин получил своята Стена.

Официално Западът бил ужасен. В продължение на три дни през октомври 1961 г. съветски и американски танкове се гледали през пропускателния пункт, разделяш съответните зони – едно от последните останали свързващи ги звена. Източногерманските власти пък проверявали доколко Западът е склонен да настоява за продължаващо право на достъп до Източната зона в съответствие с първоначалното споразумение между четирите Велики сили. Сблъскали се с упорството на местния американски военкомандващ – който отказвал да признае на *източногерманците* каквото и да било право да възпират движението на съюзниците, руснаците неохотно признали правотата му. През следващите трийсет години и четирите окупационни сили останали по местата си, макар че и двете страни прехвърлили *де факто* управлението на своите зони на местните германски власти.

Зад кулисите мнозина западни лидери изпитвали тайно облекчение от появата на Стената. В продължение на три години Берлин заплашвал да възпламени международна конфронтация, също както станало през 1948 г. Кенеди и други западни лидери неофициално се съгласили, че издигнатата стена е далеч по-добро решение от евентуална война. Каквото и да се говорело публично, малцина западни политици можели сериозно да си представят как призовават войниците си „да умрат за Берлин”. Както дискретно отбелязал Дийн Ръск (държавният секретар на Кенеди), Стената имала своите преимущества: „изгледите тя реално да улесни постигането на споразумение за Берлин”.

Изходът от берлинската криза показал, че двете Велики сили си приличали повече, отколкото понякога осъзнавали. Ако Москва обещаела да не зачеква отново въпроса за статуса на Съюзниците в Берлин, Вашингтон можел да приеме реалността на източногерманското правителство и да отклонява натиска на западногерманците да получат ядрено оръжие. И двете страни имали интерес от една стабилна Централна Европа; но по-важното било, че и САЩ, и СССР се били уморили да отговарят на исканията и оплакванията на съответните си германски васали. Първото десетилетие на Студената война дало на германските политици от двете страни на разделителната линия безпрецедентни козове срещу техните патрони във Вашингтон и Москва. Страхувайки се да не загубят авторитета си пред „своите” немци, Великите сили позволили на Аденауер и Улбрихт да ги

изнудят да „стискат здраво”.

Москва (която, както видяхме, поначало не се стремяла да създаде васална държава в източната зона на окупирана Германия, а приела това като резервно решение) положила твърде много усилия да брани слабия и непопулярен комунистически режим в Берлин. На свой ред източногерманските комунисти винаги изпитвали известен страх, че съветските им покровители ще ги предадат ^[101]. Стената им вдъхвала известна увереност, въпреки че били разочаровани от отказа на Хрущов да продължи да настоява за мирен договор след издигането на преградата. Що се отнася до Бон, там отдавна се бояли, че „Die Amis” (американците) просто ще станат и ще си тръгнат. Вашингтон винаги правел невъзможното, за да увери Бон в неотклонната подкрепа на Америка, но след издигането на Стената и подозрителното примирение на САЩ тревогата на западногерманците само нараснала. Това било и причината след построяването ѝ Вашингтон да повтаря обещанията си, че никога няма да напусне своята зона – контекстът на прочутото изказване на Кенеди *Ich bin ein Berliner* („Аз съм берлинчанин”) през 1963 г. С 250 000 войници в Европа към 1963 г. американците (също като руснаците) явно нямало скоро да се измъкнат оттам.

Стената сложила край на ролята на Берлин като кризисна точка в света и Европа. Въпреки че постигането на формално споразумение по механизмите на достъп отнело десет години, след ноември 1961 г. градът загубил важността си и Западен Берлин започнал необратимия си упадък до политическа незначителност. Дори руснаците изгубили интерес към него. Кой знае защо, Западът не разбрал това веднага. Когато на следващата година избухнала Кубинската криза, Кенеди и неговите съветници били убедени, че Хрущов е замислил сложен макиавелистки заговор да постигне старите си цели в Германия. Уроците от 1948 – 1950 г. били научени твърде добре.

Също както Труман и Ачисън гледали на Корейската офанзива като на възможна прелюдия към съветско преминаване отвъд разделението на Германия, Кенеди и неговите колеги виждали в разполагането на ракети в Куба опит да се изнуди уязвимата Америка да отстъпи позиции в Берлин. Не минавал и час през първите десет дена от Кубинската криза, без американските лидери да се върнат на въпроса за Западен Берлин и необходимостта да се „неутрализира” предвижданият контраход на Хрущов в разделения град. Както обяснил Кенеди на 22 октомври 1962 г. на британския министър – председател Харълд Макмилън: „Няма нужда да ви изтъквам възможната връзка на този таен и опасен ход на Хрущов с Берлин”.

Проблемът бил, че Кенеди приел неотдавнашните съветски заплахи и лозунги твърде сериозно и изградил схващането си за американо – съветските отношения около Берлинския въпрос. Това драматично покачило привидното значение на Кризата в Куба и накарало президента да заяви на 19 октомври на най-близките си съветници: „Не мисля, че имаме никакви удовлетворителни алтернативи... Нашият проблем е не просто Куба, а и Берлин. А когато си дадем сметка колко значим е Берлин за Европа и колко важни са нашите съюзници за нас, се изправяме пред дилемата от последните дни. Иначе отговорът би бил много лесен.” Три дни по-късно, в самото начало на Кубинската криза, държавният секретар Дийн Ръск резюмирал собствената си интерпретация на съветските действия: „Мисля също така, че във всичко това е замесен Берлин. За пръв път започвам да се чудя дали г – н Хрущов гледа

съвсем рационално на въпроса за този град”.

Но Хрущов, както се оказало, гледал *напълно* рационално на Берлин. Съветският съюз наистина поддържал огромно превъзходство от конвенционални сили в Европа и можел да окупира бившата германска столица (и по-голямата част от Западна Европа) когато пожелаел. Но след като САЩ се били заклели да защитават свободата на Западен Берлин с всички средства (което на практика означавало ядрени оръжия), Хрущов нямал намерение да рискува ядрена война заради Германия. Както по-късно отбелязал в мемоарите си съветският посланик във Вашингтон, „Кенеди надценяваше готовността на Хрущов и неговите съюзници да предприемат решителни действия за Берлин, най-агресивното сред които беше всъщност издигането на Берлинската стена”^[102].

Оставили зад себе си Берлин и Куба, суперсилите предприели изненадващо бързи действия, за да разрешат несигурностите на първата Студена война. На 20 юни 1963 г. била създадена „гореща линия” между Вашингтон и Москва. Месец по-късно разговорите в Москва между САЩ, СССР и Великобритания довели до подписване на Договор за частична забрана на ядрените опити. Този договор, който влязъл в сила на 10 октомври, имал сериозно значение за Европа – не толкова заради видимите си цели, колкото заради скрития в него подтекст.

Истинският смисъл на договора бил нежеланието на двете велики сили да допуснат попадането на ядрени оръжия в ръцете на Китай и Западна Германия. Обещанието за една не – ядрена Германия било разменната монета за направения от Москва берлински компромис; американците от своя страна били склонни да загубят популярност в Бон, за да го постигнат. Западногерманците с известно недоволство приели ветото върху германското ядрено въоръжаване, също както приели разделението на Берлин – като цената, която трябвало да заплатят за продължаващото американско присъствие. Междувременно договорът потвърдил ясният завой в съветските стратегически приоритети, които се насочвали към други континенти за сметка на Стария.

Стабилизацията на Студената война в Европа, намаленият риск от нейното „сгорещаване” и фактът, че тези въпроси се решавали без тяхно участие, вдъхнали на западноевропейците доста удобната увереност, че конвенционалният въоръжен конфликт е останал в историята. На мнозина наблюдатели през 1953 – 1963 г. им се струвало, че войната е немислима, поне на европейския континент (навсякъде другаде тя никога не престанала да бъде предпочитаният подход за разрешаване на конфликти). Ако избухнула война, огромните ядрени арсенали на Великите сили означавали, че тя със сигурност би имала невъобразимо ужасни последици и следователно можела да бъде резултат само от нечия грешка. В този случай европейците можели да направят твърде малко, за да облекчат последствията.

Не всички виждали нещата така. Сред някои малцинства същите факти вдъхновили движения, призоваващи към незабавно ядрено разоръжаване. Британската Кампания за ядрено разоръжаване (CND) стартирала в Лондон на 17 февруари 1958 г. От самото начало тя се вписвала идеално във великата традиция на инакомислието в британската радикална политика. Повечето от поддръжниците ѝ били образовани, с про – леви и антивоенни убеждения, и отправяли искания на първо място към собствените си управници, а не към руснаците или американците (и двете големи партии във Великобритания били убедени в

нуждата от независимо британско ядрено оръжие, макар към края на петдесетте да станало ясно, че без американски ракети и подводници британската бомба никога не би достигнала целта си).

В най-силната си 1962 г. CND успяла да събере 150 000 поддръжници на ежегодния си протестен поход до Центъра за атомни оръжия в Олдърмастън. Ала заедно с подобните движения за разоръжаване в Западна Германия и страните от Бенелюкс британската кампания загубила доста от размаха си в хода на шейсетте години. Антиядрените активисти станали ненужни след забраната на ядрените опити; ставало все по-трудно да твърдиш убедително, че Европа е изправена пред скорошно унищожение, а нови теми изместили разоръжаването от дневния ред на радикалите. Дори в Съветския съюз дисидентът ядрен физик Андрей Сахаров изоставил темата за надвисналото ядрено изпепеляване и се обърнал (по своите думи) „от световните проблеми към защитата на отделния човек”.

Без съмнение повечето западноевропейци (когато изобщо се замисляли по въпроса) били за ядреното разоръжаване: направените през 1963 г. проучвания показали, че особено италианците биха приветствали унищожението на всички ядрени оръжия. Французите не били чак толкова единодушни, а немците и британците били разделени, макар и в двата случая с ясно антиядрено мнозинство. Но в контраст с отчаяните дебати за разоръжаването от 20 – те и началото на 30 – те години ядреният въпрос в Европа не вълнувал особено силно хората. Той бил твърде абстрактен.

Единствено британците и (на думи) французите имали ядрени оръжия, а сред останалите само едно малцинство в западногерманското политическо управление искало да се сдобие с тях. Италианците, датчаните и холандците от време на време се притеснявали заради разположените на тяхна територия американски бази, които ги излагали на опасност в случай на евентуална война. Но създаващите тревоги оръжия принадлежали на свръхсилите: а повечето европейци съвсем разумно заключавали, че не могат с нищо да повлияят на вземаните в Москва и Вашингтон решения. И наистина след като пряката опасност от ядрена война преминала, твърдят *идеологически* тон на американската реторика от времето на Студената война позволил на мнозина в Западна Европа да смятат, че правят услуга на Съединените щати, позволявайки им да ги защищават. И така, вместо да се ангажират по един или друг начин в дебатите за разоръжаването, те прекопавали собствените си градинки.

Най-забележителното в европейската политическа сцена през петдесетте не били настъпилите там промени, а промените, които *не* настъпили. Възраждането на самоуправляващите се демократични държави в следвоенна Европа – лишени от средствата и желанието да водят война и ръководени от възрастни мъже, чието общо и имплицитно политическо кредо било „никакви експерименти” – било доста изненадващо. Въпреки широкоразпространените очаквания за обратното, политическата температура на Западна Европа слязла от трескавите върхове на последните четирийсет години. Понеже катастрофите от близкото минало още били пресни в колективната памет, повечето европейци с облекчение обърнали гръб на политиката на масовата мобилизация. Осигуряването на администрация и слуги заменило революционните надежди и икономическото отчаяние като основна грижа на гласоподавателите (сред които на много места за пръв път имало и жени): правителствата и управляващите партии реагирали съответно.

В Италия промяната била особено поразителна. За разлика от другите средиземноморски държави – Португалия, Испания и Гърция – тя въвела демократично управление при всичките му несъвършенства и останала демократична през следвоенните десетилетия. Това било немалко постижение. Италия била дълбоко разделена страна. Всъщност самото ѝ съществуване като държава дълго време било доста спорен въпрос – и отново щяло да бъде оспорвано през идущите години. Изследвания от началото на петдесетте показват, че по-малко от един възрастен италианец на петима общувал изключително на италиански: мнозина продължавали да се идентифицират преди всичко с местността или региона си и използвали неговия диалект или език за повечето си ежедневни разговори. Това се отнасяло с особена сила за онези, които нямали средно образование – тоест за мнозинството от населението през онези години.

Прословута със своята изостаналост била Южна Италия, тъй нареченото *Mezzogiorno*. Разквартируваният в Неапол по време на войната британски офицер Норман Люис особено потресен от вездесъщите неаполитански водоносци, „почти същите като тези по фреските на Помпей”. Карло Леви – доктор от Пиемонт, заточен от Мусолини заради участието си в Съпротивата – споделя подобни наблюдения в „Исус спря в Еболи” (публикувана за пръв път през 1945 г.), своя класически разказ за живота в едно затънтено село из голите чукари на Южна Италия. Но Югът не бил само непроменящ се, а и беден. Парламентарно изследване през 1954 г. показало, че 85% от най-бедните италиански семейства живеят южно от Рим. Един селски работник в Пулия (Югоизточна Италия) можел в най-добрия случай да очаква да спечели половината от надниците на своя събрат в провинция Ломбардия. Ако средният италиански доход на глава от населението през тази година бил 100, то цифрата за Пиемонт в богатия италиански Северозапад била 174, а в Калабрия в далечния Юг – едва 52.

Войната допълнително изострила историческото разделение на Италия. Докато след септември 1943 г. Северът преживял почти две години немско управление и политическа съпротива, следвани от Съюзническа военна окупация на неговите радикализирани градове, италианският Юг бил практически изваден от войната чрез пристигането на Съюзническите войски. Така в Южна Италия наследените от фашистите обществени и административни структури оцелели непокътнати след безкръвния преврат, който заменил Мусолини с един от неговите генерали. Към старите политически и икономически контрасти между Северна и Южна Италия се прибавили и драстично различните спомени от войната.

Провалът на следвоенните аграрни реформи накарал италианските правителства да потърсят нов подход към заплетения „южен въпрос” на страната. През август 1950 г. италианският парламент създал „Cassa per il Mezzogiorno”, Фонд за Юга, чрез който да насочи националното богатство към обеднелия регион. Идеята сама по себе си не била нова – усилията на Рим да се справи с бедността и безнадеждността на Юга датират поне от реформистки настроените правителства на Джовани Джолити от първите години на двайсети век. Но предишните опити постигнали твърде малко и единственото ефективно решение за проблемите на южняците все още била емиграцията – също както в зората на модерна Италия. Новата Cassa обаче представлявала доста по-голямо съсредоточаване на ресурси от всеки предишен план и имала по-добри шансове за успех, защото пасвала добре на ключовите политически механизми на новата италианска република.

По своята функция републиканската държава не се различавала особено от фашистката си предшественичка, от която наследила и повечето бюрократи ^[103]: ролята на Рим била да осигурява работа, услуги и грижи на множеството италиански граждани, за които градът бил единствено убежище. Чрез различни посредници и холдингови агенции – някои от които (като Института за възстановяване на индустрията или Националния институт за социална сигурност) основани от Мусолини, други (като Националната агенция за въглеродородите) създадени през петдесетте – италианската държава притежавала или контролирала големи сектори от икономиката. Това се отнася особено за енергетиката, транспорта, строителството, химическата и хранителната промишленост.

Каквито и да били икономическите аргументи срещу тази стратегия (нейните корени се криели преди всичко в междувоенния фашистки стремеж към икономическа автаркия), нейните обществени и политически предимства били ясни. В началото на петдесетте години Институтът за възстановяване на индустрията давал работа на 216 000 души. Други агенции, включително множеството клонове на националната бюрокрация, осигурявали заплатите на още стотици хиляди. Финансираните от Фонда за Юга обществени поръчки – за строеж на пътища, жилищни сгради и напоителни системи – и държавните субсидии за нови заводи и търговски услуги представлявали друг значителен източник на централизирано финансиране, също като държавните работни места. Към средата на петдесетте почти три от всеки петима държавни служители били от Юга, въпреки че в този регион живеела малко повече от една трета от населението на страната.

Тези инициативи създавали значителни възможности за корупция и престъпност: и тук Републиката следвала плътно традицията от ранните години на обединената държава. Всеки, който контролирал страната, бил в изключително изгодна позиция за раздаване на преки и непреки услуги. Следователно политиката в следвоенна Италия при цялата си патина или идеологически плам била основно борба за завземане на държавата, за достъп до нейните лостове на привилегии и патронаж. А когато ставало въпрос за тяхното достигане и задействане, християндемократите под водачеството на Алчиде де Гаспери и неговите последователи демонстрирали несравнима сръчност и предприемчивост.

През 1953 и отново през 1958 г. християндемократите си осигурили повече от 40% от вота (дялът им не паднал под 38% до края на седемдесетте). В коалиция с малките центристски партии те управлявали страната без прекъсване до 1963 г., когато преминали към партньорство с партиите на малцинството от некомунистическата левица. Тяхната най-силна подкрепа извън традиционно католическите гласоподаватели от Венеция и Венето била от Юга: в Базиликата, Молизе, Калабрия и островите Сардиния и Сицилия. Тук не вярата, а услугите привличали провинциалните гласоподаватели към християндемократите и запазвали тяхната лоялност поколения наред. Един християндемократически кмет в южна община или представител в националния парламент бил избран и преизбран с обещания за електричество, водопроводни системи, земеделски ипотeki, пътища, училища, заводи и работа – и понеже неговата партия имала монопол върху властта, той можел да изпълни обещанията си.

Християндемократията в Италия в много отношения напомняла на подобни партии в Западна Германия, Холандия и Белгия. Тя нямала идеологически багаж. Със сигурност Де

Гаспери и неговите наследници се стараели да се срещат редовно с ватиканските власти и никога да не предлагат или подкрепят закони, които Ватикана не би одобрила. Следвоенна Италия в някои отношения била краткото отмъщение на църквата за агресивно антиклерикалния светски характер на новата италианска държава след 1861 г. Но активната роля на католическата църква в италианската политика била по-малка, отколкото твърдели нейните защитници и критици. Основното средство за обществен контрол били силните централни министерства – струва си да се отбележи, че също като комунистите в Източна Европа през първите следвоенни години Де Гаспери много внимавал да запази за своята партия контрола над вътрешното министерство.

С времето създадената от християндемократите клиентелистка система на патронаж и услуги се превърнала в отличителна черта на италианската политика като цяло. Другите партии били принудени да последват примера ѝ: в контролираните от компартията градове и области и най-вече в „червената” Болоня и околния регион Емилия – Романя комунистите поддържали *своите* приятели и предпочитали *своите* клиенти, градските работници и дребните селски стопани от долното поречие на По. Ако съществувала разлика, то тя била в поставяния от комунистите акцент върху честността и справедливостта на тяхната общинска администрация в контраст с широко признатата корумпираност и слуховете за връзки с мафията на християндемократичните общински власти в Юга. През петдесетте години широкомащабната корупция била почти пълен монопол на християндемократите; в следващите десетилетия управляващите големите северни градове социалисти им подражавали със значителен успех. В политиката корупцията е общо взето въпрос на възможности.

Италианският стил на управление не бил особено поучителен, но вършел работа. С времето цели сфери на обществена и гражданска дейност били *де факто* вградени в политически семейства. Цели индустрии били „колонизирани” от християндемократите. Контролът и работните места във вестниците и радиото – а по-късно и в телевизията – били разделени между християндемократите, социалистите и комунистите. От време на време се допускали оределите поддръжници на антиклерикалните либерали от старата школа. Работните места и услугите били създавани и разпределяни пропорционално на местната, регионална и национална тежест на съответните партии. Всеки обществен организъм от профсъюзите до спортните клубове имал своите християндемократически, социалистически, комунистически, републикански и либерални варианти. От гледна точка на „икономическия човек” тази система водела до ужасно разхищение и спъвала частната инициатива и фискалната ефикасност. Италианското „икономическо чудо” (както ще видим) се случило въпреки, а не поради нея.

И все пак: следвоенната стабилност на Италия била главната предпоставка за икономическото представяне и оттам – за последвалата социална трансформация на страната. А колкото и парадоксално да звучи, тази стабилност се дължала на току – що описаните доста особени институционални решения. В страната липсвало твърдо мнозинство в подкрепа на която и да било партия или програма, а създадените чрез сложната електорална система на пропорционално представителство парламенти били твърде разединени, за да постигнат съгласие по съществените или спорни закони. Чак до 1956 г. следвоенната републиканска конституция нямала Конституционен съд, който да взема

отношение по нейните разпоредби; а широко дискутираната необходимост от регионална автономия не била гласувана в парламента още четиринайсет години.

За това (както по времето на Четвъртата френска република и по същите причини) Италия на практика била управлявана от назначени без избори администратори, които работели в централното управление или в някоя от многото парадържавни агенции. Този явно недемократичен резултат карал историците да гледат на италианската политическа система с известно презрение. Възможностите за обогатяване, подкупи, корупция, политическо протежиране и явен грабеж *действително* били безбройни и работели най-вече в полза на практически еднопартийния монопол на християндемократите ^[104]. И все пак под шапката на това управление държавата и обществото в Италия се оказали забележително устойчиви пред наследените и нововъзникнали предизвикателства. По стандартите на Канада или Дания Италия от петдесетте години изглежда лишена от обществено доверие и институционална прозрачност, но по стандартите на другите държави от Средиземноморска Европа, с които се сравнявала по традиция, Италия направила удивителен скок напред.

В някои важни отношения състоянието на Италия след войната може да се сравнява с това на Австрия. И двете държави воювали на страната на Германия и били съответно наказани (Италия платила общо 360 милиона долара репарации на Съветския съюз, Гърция, Югославия, Албания и Етиопия). Също като Италия, Австрия била бедна и нестабилна страна, чието следвоенно възстановяване трудно можело да се дедуцира от близкото минало. Двете основни политически групировки в страната прекарвали междувоенните години в остър конфликт. Повечето австрийски социалдемократи намирали появилата се през 1918 г. орязана държава сред руините на Хабсбургската империя за икономическа и политическа безсмислица. Те смятали, че немскоговорящите остатъци от старата Дуалистична монархия логически трябва да се присъединят към своите събратя германци в *Аншлус* (съединение) и щели да го направят, ако клаузите за самоопределение във Версайския договор били прилагани последователно.

Австрийската левица открай време получавала най-силната си подкрепа от работническа Виена и градските центрове на Източна Австрия. През междувоенните години на Първата австрийска република останалата част на страната – селска, алпийска и дълбоко католическа – гласувала предимно за християнсоциалистите: една провинциална и консервативна партия, настроена подозрително към промяната и чужденците. За разлика от социалдемократите, християнсоциалистите нямали никакви пангермански стремления да се вливат в градската и предимно протестантска Германия. Нито пък изпитвали никакви симпатии към социалдемократическата политика на виенското работническо движение. През 1934 г. осъщественият от десницата преврат разрушил бастиона на социалдемократите в „червена Виена“, а с него и австрийската демокрация. От 1934 г. до нашествието на нацистите Австрия била управлявана от авторитарен клерикалистски режим, в който католическата партия упражнявала монопол върху властта.

Наследството на първия и неуспешен опит на Австрия с демокрацията тегнело над следвоенната Република. Християнсоциалистите, преродени като Австрийска народна партия, гордо се хвалели с оказания през 1938 г. отпор на немското нашествие. Но загадъчно мълчали за изключителния си принос за погубването на австрийската демокрация четири

години по-рано. Социалистите, както вече се наричали социалдемократите, могли основателно да претендират за статута на двойни жертви: първо на гражданската война през 1934 г., после на нацистите. Това обаче замазвало някогашния им ентузиазъм за Аншлуса. Д – р Карл Ренер, лидер на социалистите и пръв президент на създадената с Австрийския държавен договор от 1955 г. независима република, поддържал високо принципния си ентузиазъм от съюз на Австрия и Германия чак до 1938 г.

Така и двете партии имали интерес да оставят миналото зад себе си – вече видяхме какво се случило с първите опити за денацификация в следвоенна Австрия. Социалистите имали мнозинство във Виена (където живеела една четвърт от населението на страната), а Народната партия разполагала с гласовете от провинцията и малките градчета в алпийските долини. В политическо отношение страната била разделена почти точно наполовина: на изборите през 1949 г. Народната армия изпреварила социалистите едва със 123 000 гласа; през 1953 г. социалистите повели с 37 000; през 1956 г. Народната партия спечелила отново – със 126 000 гласа; през 1959 г. резултатът бил в полза на социалистите – с 25 000 гласа; а през 1962 г. се обърнал отново, като Народната партия спечелила само с 64 000 от общо четири милиона и двеста и петдесет хиляди гласа.

Тези уникално ниски разлики напомняли за също толкова оспорваните избори в междувоенната република. Така католическа Австрия и социалистическа Австрия отново били изправени пред перспективата парламентарната политика да деградира до гражданска война между двете култури. Дори с помощта на трета партия – либералите, които зависели в смущаваща степен от вота на бившите нацисти и чийто процент във всеки случай падал системно на всеки нови избори – никоя от двете не можела да се надява да сформира стабилно правителство. А всеки противоречив закон рискувал да събуди горчиви спомени. Перспективите на австрийската демокрация не били особено обещаващи.

И все пак Австрия не само успяла да избегне повторението на историята, но и за кратко време да се препакетира като образец за алпийска демокрация: неутрална, просперираща и стабилна. Това се дължало отчасти на неудобната близост на Червената армия, която окупирала Долна Австрия до 1955 г. и след това се оттеглила едва на няколко километра на изток. Това било напомняне, че новите съседи на страната включвали три комунистически държави (Югославия, Унгария и Чехословакия) и че при това уязвимо географско разположение е препоръчително да се следват консенсусни и неконфронтационни вътрешни и външни политически линии. В допълнение към това Студената война отредила на Австрия идентичност по асоциация – западна, свободна и демократична, – каквато тя трудно би могла да генерира сама.

Но основният източник на успешното следвоенно политическо решение се криело в широко признатата нужда да се избегнат идеологически противопоставяния като онези, които разкъсвали страната преди Втората световна война. Тъй като Австрия трябвало да съществува – след 1945 г. и дума не можело да става за нейното анексиране към съседна Германия, – нейните политически общности трябвало да намерят начин да съществуват съвместно. В крайна сметка лидерите на страната решили да елиминират самата възможност за конфронтация, като я управляват в постоянен тандем. В политиката двете основни партии се съгласили да поемат съвместно властта: от 1947 до 1966 г. Австрия била управлявана от „голяма коалиция” на Социалистическата и Народната партии. Министерските кресла били

внимателно поделени, като Народната обикновено осигурявала министър – председателя, Социалистическата – външния министър и т.н.

В публичната администрация – която в следвоенна Австрия обхващала всички обществени услуги, повечето от медиите и голяма част от икономиката, от банкирането до дърводобива – било постигнато подобно разпределение на отговорностите, известно като *Proporz*. На почти всяко ниво работните места се запълвали по споразумение с кандидати, предложени от една от двете доминиращи партии. С времето тази система на „работа за момчетата“ навлязла дълбоко в австрийския живот, образувайки верига от взаимосвързани патрони и протежета, които уреждали почти всеки спор с преговори или чрез размяна на услуги и назначения. Трудовите спорове се решавали чрез арбитраж, вместо чрез конфронтация, тъй като двуглавата държава се стараела да избягва разногласията, като инкорпорира спорещите страни в своята споделена система на възнаграждения и изгоди. Безпрецедентният просперитет от онези години позволил на голямата коалиция да глазира несъгласията и конфликтите на интереси и на практика да купи консенсуса, върху който почивало равновесието на страната.

Някои групи в австрийското общество неизбежно останали извън тази схема – дребните магазинери, независимите занаятчии, отделни фермери и всеки, чиято работа или нетипични възгледи го поставяли извън решетката на разпределените позиции и ползи. А в районите, където едната или другата страна имали подавяващо предимство, пропорционалността понякога била игнорирана заради монопола на едната партия върху постове и услугите. Но обикновено необходимостта да се избегне конфронтацията надделявала над местните интереси. И както новооткритата неутралност на Австрия била ентузиазизирано приета като търговска идентичност на страната, измествайки болезнените спомени за по-спорни идентичности от миналото – „хабсбургска“, „германска“, „социалистическа“, „християнска“, – така и пост – идеологическите (и дори пост – политически) импликации на коалиционното управление и *Proporz* – администрацията станали символ на австрийския обществен живот.

На пръв поглед това разграничавало австрийското решение на проблема с политическата нестабилност от италианския вариант: все пак основното политическо разделение в Италия било между комунисти и католици – едно противопоставяне, което трудно би могло да бъде описано като „постидеологическо“^[105]. Но всъщност двата случая много си приличали. Особеното на Толиати и неговата партия било отдаването от тях през следвоенните десетилетия значение на политическата стабилност: на запазването и укрепването на институциите на демократичния обществен живот, дори за сметка на репутацията на самите комунисти като революционен авангард. А освен това Италия също била управлявана чрез система от услуги и постове, която приличала донякъде на австрийския *Proporz*, макар везните да били силно наклонени на една страна.

Ако Италия платила за политическата стабилност с едно в крайна сметка нетърпимо равнище на обществена корупция, за австрийците цената била не така осезаема, но също толкова пагубна. Един западен дипломат веднъж описал следвоенна Австрия като „опера, изпята от дубльори“ – и определението било точно. В резултат на Първата световна война Виена изгубила своето право на съществуване като имперска столица. По време на

нацистката окупация и Втората световна война градът изгубил евреите си, които съставлявали значителен процент от неговите най-образовани и космополитни граждани [106]. След като руснаците си заминали през 1955 г., Виена не разполагала дори със съмнителния чар на разделения Берлин. Всъщност за забележителния успех на Австрия в преодоляването на бурното минало можем да съдим по факта, че за много посетители тя се отличавала главно с уютната си скучноватост.

Зад спокойната привлекателност на все по-проспериращата „алпийска република“ обаче Австрия била корумпирана по свой начин. Също като Италия тя спечелила своята новооткрита сигурност за сметка на известна национална амнезия. Но докато повечето други страни (и особено Италия) можели да се похвалят поне с мита за националната съпротива срещу германските окупатори, австрийците не можели правдоподобно да използват спомените си от войната за такива цели. А за разлика от западногерманците те не били задължени да признаят поне публично извършените или допуснати от тях престъпления. По един странен начин Австрия приличала на *Източна* Германия, и то не само по бюрократичната монотонност на обществените си служби. И двете страни били произволни географски формирания, чийто следвоенен обществен живот почивал на негласното споразумение да се изфабрикува за обща консумация една ласкателна нова идентичност. Само че в австрийския случай това упражнение се оказало по-успешно.

Реформистки настроена християндемократическа партия, парламентарна левица, широк консенсус да не се набляга на наследените идеологически и културни разделения, за да не се предизвика поляризация и дестабилизация, и деполитизирано гражданство: това били отличителните черти на следвоенните решения в Западна Европа. В различни конфигурации италианската или австрийската схема могат да бъдат открити почти навсякъде. Дори в Скандинавия имало равномерен спад на политическата мобилизация, достигната към средата на трийсетте. Годишните продажби на първомайски значки в Швеция падали все повече от 1939 до 1962 г. (с кратък възход в края на войната), преди отново да се покачат с ентузиазма на едно ново поколение.

В страните от Бенелюкс различните съставни общности (католици и протестанти в Нидерландия, валонци и фламандци в Белгия) отдавна били организирани в отделни общностни структури – *zuilen* или „стълбове“ – които обхващали повечето човешки дейности. Католиците в предимно протестантска Холандия не само че се молели отделно и ходели в различни църкви от своите протестантски съграждани. Те гласували различно, четели различни вестници и слушали свои собствени радиопрограми (а в по-късни времена гледали отделни телевизионни канали). От католическите холандчета през 1959 г. 90% ходели на католическо начално училище; 95% от холандските фермери – католици членували в католически фермерски съюзи. Католиците пътували, плували, карали велосипед и играели футбол в католически организации. Те се осигурявали в католически дружества и когато ударел часът им, те естествено били погребвани отделно от протестантите.

Подобни доживотни разделения характеризирали ежедневието и на фламандците от Северна Белгия и ги отделяли категорично от френскоговорящите жители на Валония, въпреки че в този случай и двете общности били предимно католически. В Белгия обаче тези *стълбове* определяли не само лингвистични, а и политически общности: съществували

католически профсъюзи и социалистически профсъюзи, католически вестници и социалистически вестници, католически радио канали и социалистически радио канали – като всички тези категории били разделени на обслужващи фламандската и валонската общности. Както подобава, по-малобройната либерална фракция и в двете страни не била тъй отчетливо комунитарна.

Преживяното през войната и окупацията и споменът от ожесточените граждански конфронтации през предишните десетилетия насърчавал усилването на тенденцията към сътрудничество пряко тези общностни разделения. По-крайните движения, най-вече фламандските националисти, били дискредитирани от опортюнистичния си колаборационизъм с нацистите. Като цяло войната отслабила идентификацията на хората с установените *политически* партии, но не и със свързаните с тях комунитарни услуги. И в Белгия, и в Нидерландия една католическа партия – Християн – социалната в Белгия и Католическата народна в Нидерландия – станала неизменен елемент от управлението от края на четирийсетте до края на шейсетте, та и след това ^[107].

Католическите партии от страните на Бенелюкс били умерено реформистки по своята реторика и функционирали до голяма степен като християндемократическите партии в други страни: защитавали интересите на католическата общност, колонизирали управлението на всяко ниво от държавно до общинско и задоволявали чрез властта нуждите на своята широка избирателна база. Като изключим религиозните нотки, това описание подхожда и за основните опозиционни партии – Партията на труда в Холандия и Белгийската работническа (по-късно социалистическа) партия. И двете се доближавали по-скоро до северноевропейския модел на работническо движение на профсъюзна основа, отколкото до средиземноморските социалистически партии с тяхното по-радикализирано наследство и често антиклерикална реторика. И двете не показвали особено неудобство да се борят за властта (и да споделят лукса ѝ) с католиците.

Тъкмо тази характерна следвоенна смесица от самоподдържащи се културни общности и реформистки партии от ляво – и дясноцентристки тип създава политическото равновесие в региона. Това невинаги било така. През трийсетте например Белгия станала сцена на значително политическо насилие, когато фламандските сепаратисти и фашистките *Rexistes* на Леон Дьогрел заплашвали парламентарния режим. През шейсетте страната щяла да преживее още по-остър пристъп на междуобщностни конфликти. Ала старите политически и административни елити (и местната католическа йерархия), чието управление било за кратко заплашено през 1945 г., възвърнало властта си, оставяйки значителни възможности за социални и други реформи. Тези *стълбове* просъществували до шейсетте – анахронично ехо от пред политическа ера, останала точно колкото да послужи като културен и институционален стабилизатор през период на трескава икономическа трансформация.

Най-радикалният пример за политическа стабилизация в следвоенна Европа – и несъмнено най-важният – в ретроспекция ни изглежда най-малко учудващ. По времето на своето присъединяване към НАТО през 1955 г. Федералната република (Западна) Германия вече вървяла по пътя към онова *Wirtschaftswunder* (икономическо чудо), с което предпочитала да бъде известна. Още по-забележително обаче било как републиката около Бон оставила с пръст в уста множеството наблюдатели от двата лагера, които очаквали най–

лошото. Под ръководството на Конрад Аденауер Западна Германия навигирала успешно между Сцилата на неонацизма и Харибдата на просъветския неутрализъм, спускайки сигурна котва в Атлантическия съюз въпреки изказаните от вътрешни и външни критици резерви.

Институциите на следвоенна Германия били нарочно структурирани така, че да минимизират риска от повторение на Ваймар. Управлението било децентрализирано; първостепенната отговорност за администрацията и осигуряването на услуги била предадена на т.нар. *Lander* – териториалните единици, на които била разделена страната. Някои от тях, като Бавария или Шлезвиг – Холщайн, отговаряли на независимите някога немски държави, абсорбирани от имперска Германия в хода на деветнайсети век. Други, като Райнланд – Вестфалия на северозапад, били създадени за административно удобство и комбинирали или разделяли по-старите териториални единици.

Западен Берлин станал *Land* през 1955 г. и бил надлежно представен в Бундесрата – горната камара на парламента, където заседавали делегатите от областите (макар неговите представители в пряко избираната долна камара, Бундестага, да не можели да гласуват на пленарните сесии). Правомощията на централното управление от една страна били значително ограничени в сравнение с тези на неговите предшественици: западните съюзници обвинявали за възхода на Хитлер пруската традиция на авторитарно управление и се заели да предотвратят всяка възможност за повторение на този сценарий. От друга страна Бундестагът не можел току – така да свали веднъж избрания канцлер и неговото правителство. За да направят това, те трябвало да имат готов кандидат за неговото място с достатъчен брой парламентарни гласове, които да осигурят успеха му. Целта на това ограничение била да се предотвратят серийната политическа нестабилност и слабото управление от последните години на Ваймарската република. Ала то допринесло и за дълголетието и авторитета на силни канцлери като Конрад Аденауер, а след него Хелмут Шмит и Хелмут Кол.

Този стремеж да се избегнат или сдържат конфликтите давал тон на цялата обществена култура на западногерманската република. „Социално – пазарното” законодателство имало за цел да намали риска от трудови конфликти или от политизация на икономическите разногласия. Съгласно Закона за съуправлението от 1951 г. големите компании в тежките въгледобивни, стоманодобивни и железодобивни индустрии били задължени да включват представители на работниците в своите управителни съвети – практика, която се прехвърлила и в други сектори и в по-малките фирми. Федералното управление и различните *Lander* се намесвали в много стопански сектори. И въпреки принципните си възражения срещу национализираните монополи управляваната от християндемократите държава през петдесетте притежавала или контролирала 40% от целия въгледобив и железодобив, две трети от електроцентралите, три четвърти от производството на алуминий и най-вече мнозинството германски банки.

С други думи, децентрализацията на властта не означавала ненамеса на правителството. Като поддържало пряко или непряко (чрез холдингови компании) активно икономическо присъствие, западногерманското регионално и национално управление било в позиция да насърчава политики и практики в полза на социалния мир и на частния интерес. Банките, действащи като посредници между правителството и компаниите, в чиито управителни

съвети банкери участвали по правило, играели ключова роля в този процес. Завърнали се по-стари немски икономически практики, между които си струва да отбележим фиксирането на цените и консенсуалното поделяне на пазара. Най-вече на местно ниво били уволнени твърде малко бюрократи, бизнесмени и банкери от епохата на нацизма, така че към края на петдесетте голяма част от германската икономика се управлявала по начин, който би бил познат на гигантските тръстове и картели от предишните десетилетия.

Този *де факто* корпоративизъм вероятно не съвпадал с идеите на американските надзиратели за новата германска република: всички вярвали, че картелите и тяхната власт допринесли за възхода на Хитлер и във всеки случай били несъвместими със свободния пазар. Ако икономистът Лудвиг Ерхард – дългогодишен министър на икономиката при Аденауер – успеел да постигне своето, западногерманската икономика и оттам западногерманските обществени взаимоотношения биха изглеждали доста различно. Но регулираните пазари и близките отношения между държавата и бизнеса пасвали добре на християндемократическата схема както по общите си социални принципи, така и откъм практическите сметки. Профсъюзите и бизнес сдруженията като цяло си сътрудничели – през онези години икономическият пай бухнал достатъчно, за да могат повечето искания да се разрешават без конфликт.

Християндемократическият съюз управлявал без прекъсване от първите избори във ФРГ през 1949 до 1966 г. Преди Конрад Аденауер да се оттегли през 1963 г. на 87 – годишна възраст, той контролирал без прекъсване функционирането на западногерманската република. Причините Християндемократическият съюз с Аденауер за канцлер да се радва на такъв дълъг период на управление били най-различни. Една от тях била силната роля на католическата църква в следвоенна Западна Германия: след като предимно протестантските области Бранденбург, Прусия и Саксония преминали в ръцете на комунистите, католиците представлявали малко повече от половината население на ФРГ. В Бавария, където консервативните католици съставлявали огромното мнозинство от гласоподавателите, местният Християн – социален съюз имал непробиваема електорална база и я използвал, за да си осигури постоянно място като младши коалиционен партньор в правителствата на Аденауер.

Самият канцлер бил достатъчно стар, за да си спомня ранните години на Вилхелмовата империя, когато католическата църква била мишена на Бисмарковия *Kulturkampf*. Той се пазел да не се възползва прекалено от новия баланс на силите и така да рискува подновяване на конфликта около отношенията между църквата и държавата, особено в сянката на доста негероичното поведение на немските църкви по време на нацизма. Затова от самото начало той се стремял да направи от своята партия национална *християнска* политическа сила, вместо изключително католическа, наблягайки на социално – икуменическата тяга на християндемократията. В това отношение той постигнал голям успех: християндемократите/християнсоциалните спечелили с малка преднина пред социалдемократите на първите избори през 1949 г., но към 1957 г. техният вот бил почти удвоен, а делът на победителите от общия брой гласували бил над 50%.

Друга сходна причина за успеха на ХДС/ХСС (заедно двете партии оттук нататък щели да си подсигурят минимум 44% от националния вот) се криела във факта, че също като християндемократите в Италия те се харесвали на широк електорат. Баварските

християнсоциалисти, също като своите събратя в Ниските земи, не били толкова популярни и привличали гласоподаватели от една консервативна, набожна общност в един – единствен регион. Ала ХДС на Аденауер, макар и традиционно консервативен по културните въпроси – например в множество малки градове и селски общини местните активисти на ХДС се съюзявали с католическата църква и други християнски групи, за да контролират и цензурират програмите на кината – в други отношения бил доста икуменически настроен, особено що се отнася до социалната политика.

По този начин християндемократите в Германия си създали трансрегионална база, която минавала отвъд границите на вероизповеданията. Те можели да разчитат на гласове от селото и града, от работодателите и от работниците. Докато италианските християндемократи колонизирали държавата, в Германия ХДС колонизирал темите. По въпросите на икономическата политика, социалните придобивки и грижи и особено по твърде чувствителните теми за разделението Изток – Запад и съдбата на многото немски изгнаници ХДС под ръководството на Аденауер имал непоклатими позиции като партията – шапка на центристкото мнозинство – ново явление в германската политическа култура.

Основната жертва на успеха на ХДС била Социалдемократическата партия, СДП. На пръв поглед СДП трябвало да бъде по-добре поставена, дори като се вземе предвид загубата на традиционно социалистическите гласоподаватели от Северна и Източна Германия. Антинацистката репутация на Аденауер била доста неравна: чак до 1932 г. той вярвал, че Хитлер можел да бъде убеден да действа отговорно. И вероятно е имал късмета да бъде обект на нацистко подозрение както през 1933 г. (когато бил свален от поста кмет на Кьолн) и отново в последните месеци на войната, когато за кратко бил хвърлен в затвора като опонент на режима. Без тези факти в негова полза би било съмнително дали западните съюзници биха подкрепили политическата му кариера.

Социалистическият лидер Курт Шумахер от своя страна бил решителен антинацист от самото начало. На 23 февруари 1932 г. той произнесъл в Райхстага прочутата си реч, в която заклеймил националсоциализма като „последователен апел към скритата в човека свиня” с уникален за човешката история успех в „непрестанното си мобилизиране на човешката глупост”. Арестуван през юли 1933 г., той прекарал по-голямата част от следващите дванайсет години в концентрационни лагери, които увредили завинаги неговото здраве и скъсили живота му. Изпит и прегърбен, със своя личен героизъм и неуморно настояване след войната страната му да признае своите престъпления Шумахер бил не само естествен лидер на социалистите, но и единственият политик от национално значение в Германия, който можел да даде на сънародниците си ясен морален ориентир.

Но при всичките си качества той твърде бавно схващал естеството на новия международен режим в Европа. Роден в Крайсшат в Прусия, той не искал да изостави перспективата за една обединена, неутрална Германия. Не харесвал комунистите, нямал им доверие и не хранил илюзии спрямо тях. Но изглежда сериозно вярвал, че една демилитаризирана Германия би била оставена на мира да решава съдбата си и че тези обстоятелства биха били в полза на социалистите. Затова той яростно опонирал на прозападната ориентация на Аденауер и неговото видимо желание да се примири с разделението на страната за неопределено време. За социалистите възстановяването на суверенна, обединена и политически неутрална Германия стояло преди всички други

международни съюзи.

Шумахер бил особено вбесен от ентузиазма на Аденауер по отношение на проекта за западноевропейска интеграция. Според лидера на социалистите планът на Шуман от 1950 г. имал за цел да създаде една Европа, която щяла да бъде „консервативна, капиталистическа, клерикална и доминирана от картелите”. Дали грешал или не, тук не е толкова важно. Проблемът бил, че социалдемократите на Шумахер не могли да предложат никаква практическа алтернатива. Като комбинирали своята традиционна социалистическа програма на национализации и социални гаранции с искането за обединение и неутралитет, те се справили прилично добре на първите избори във ФРГ през 1949 г., получавайки 29,2 % от вота и подкрепата на 6 935 000 гласоподаватели (424 000 по-малко от ХДС/ХСС). Но към средата на петдесетте, когато страната била здраво свързана със западните съюзници и със зреещия проект за Европейски съюз, а след като предричаното от социалистите второ икономическо пришествие така и не дошло, СДП забуксувала. На изборите през 1953 и 1957 г. социалистическият вот нараснал съвсем леко и техният дял от електората стагнирал.

Едва през 1959 г., седем години след преждевременната смърт на Шумахер, едно ново поколение германски социалисти официално изоставило седемдесетгодишното обвързване на своята партия с марксизма и потърсило хубавите страни на необходимия компромис със западногерманската реалност. Функцията на марксизма в следвоенния немски социализъм отдавна била реторична: СДП спряла да храни истински революционни амбиции най-късно през 1914 г., ако въобще някога имала такива. Но решението да изоставят остаряващите формули на социалистическия максимализъм дало на германските социалисти свободата да адаптират субстанцията на своето мислене към контекста. Въпреки че мнозина продължавали да не одобряват ролята на Германия в новата Европейска икономическа общност, те се примирили както с участието на страната си в западния алианс, така и с необходимостта да станат общонародна *Volkspartei* – вместо да разчитат на своето работническо ядро – ако искат някога сериозно да оспорят монопола на Аденауер върху властта.

След време реформаторите на СДП постигнали успех: по-добрите резултати на изборите през 1961 и 1965 г. довели през 1966 г. до „голямо” коалиционно правителство с участието на социалдемократите, които сега под водачеството на Вили Брант за пръв път били на власт след Ваймарската епоха. Но те щели да платят особена цена за по-добрите си перспективи. Докато продължавали принципно да опонират на повечето политики на Аденауер, социалдемократите неволно допринасяли за политическата стабилност на западногерманската република. Комунистическата партия никога не била особено успешна във ФРГ (през 1947 г. тя получила едва 5,7% от вота, през 1953 г. – 2,2%, а през 1956 г. била забранена от Западногерманския конституционен съд). Така СПД имала монопол върху политическата левица и абсорбирала всички млади и радикални инакомислещи по онова време. Но след като влязла в коалиция с християндемократите и приела умерена и реформистка програма, тя изгубила лоялността на крайната левица. Отворило се пространство *извън* парламента за ново и дестабилизиращо поколение политически радикали.

Западногерманските политически лидери не трябвало да се тревожат за появата на пряк наследник на нацистите, тъй като подобни партии били изрично забранени от Основния

закон на републиката. Съществували обаче милионите бивши нацистки гласоподаватели, повечето от тях разпределени между различните главни политически сили. А сега имало и едни нови избиратели: *die Vertriebene* – етнически немци, изгонени от Източна Прусия, Полша, Чехословакия и т.н. От приблизително тринайсетте милиона немски изгнаници почти девет милиона отначало се заселили в западните зони. Към средата на шейсетте с постоянния поток бежанци през Берлин още 1,5 милиона немци от източните територии на Европа пристигнали в Западна Германия.

Предимно дребни земеделци, собственици на магазинчета и бизнесмени, тези *Vertriebene* били твърде многобройни, за да бъдат игнорирани: като „етнически немци” (*Volksdeutsche*) техните права на граждани и бежанци били записани в Основния закон от 1949 г. В ранните години на републиката те по-често от останалите си сънародници се оказвали без подходящо жилище или работа и били по-мотивирани да гласуват на изборите, а политическите им възгледи се ръководели преди всичко от един стремеж: правото да се върнат по земите и къщите си в страните от Съветския блок или поне да получат някаква компенсация за загубите си.

В допълнение към *Vertriebene* имало милиони ветерани от войната – дори повече, след като през 1955 г. Хрущов се съгласил да върне останалите военнопленници. Също като прогонените, ветераните и техните защитници се възприемали предимно като несправедливо ощетени жертви на войната и следвоенните споразумения. Всеки намек, че техните страдания са предизвикани и оправдани от начина, по който страната им и особено нейните въоръжени сили са се държали през войната, бил гневно отхвърлян. Германия на Аденауер предпочитала да се възприема като тройна жертва. Първо на Хитлер – огромният успех на филми като *Die letzte Brücke* („Последният мост”, 1954) за противопоставяща се на нацистите лекарка, или *Канарис* (1955 г.) спомагал да се популяризира схващането, че повечето добри немци прекарвали войната в антихитлеристка съпротива. Второ – Германия се смятала за жертва на враговете на Хитлер: надупченият от бомбите градски пейзаж на следвоенна Германия подклаждал идеята, че както на бойното поле, така и на своя територия немците страдали ужасно в ръцете на враговете си. И накрая – жертва поради злонамереното „изопачаване” на следвоенната пропаганда, която – както се приемало – нарочно преувеличавала „престъпленията” на страната и омаловажавала загубите ѝ.

В ранните години на Федералната република имало някои признаци, че тези настроения могат да доведат до значителен политически рикошет. Още на изборите през 1949 г. 48 депутатски места – три пъти повече от комунистите и почти толкова, колкото на свободните демократи – отишли за различни популистски партии от националистическата десница. След като на бежанците било разрешено да се организират политически, те създали „Блок на изгнаниците и обезземлените”: през 1950 г. на местни избори в Шлезвиг – Холщайн (преди селски бастион на нацистката партия) „Блокът” спечелил 23% от вота. На следващата година в близката Долна Саксония *Sozialistische Reichspartei* – която се харесвала на сходни избиратели – спечелила 11 процента. Тъкмо с този далеч немаловажен електорат наум Конрад Аденауер много внимавал да избягва преките критики към близкото минало на Германия и открито обвинявал Съветския съюз и западните Съюзници за продължаващите проблеми на страната си, особено за онези, които били следствие от Потсдамското споразумение.

За да отговори на исканията на бежанците и техните поддръжници, Аденауер и ХДС се държали твърдо с Изтока. В международните си отношения Бон настоявал германските граници от 1937 г. да останат в сила до окончателна мирна конференция. Според приетата през 1955 г. доктрина „Халщайн“ ФРГ отказвала дипломатически отношения с всяка признала ГДР страна (и така имплицитно отхвърляла претенциите на Бон според приетия през 1949 г. Основен закон да представлява *всички* германци). Единственото изключение бил Съветският съюз. Непреклонността на Бон била демонстрирана през 1957 г., когато Аденауер скъсал дипломатическите отношения с Югославия след признаването на ГДР от страна на Тито. През следващите десет години отношенията на ФРГ с Източна Европа били практически замразени.

Във вътрешната си политика правителствата от петдесетте не само отделяли значителни ресурси, за да помогнат на бежанците, завръщащите се военнопленници и техните семейства да се интегрират в западногерманското общество, а и насърчавали отявлено безкритичен подход към близкото минало на страната. През 1955 г. външното министерство официално протестираше срещу показания на фестивала в Кан през същата година документален филм на Ален Рене „Нощ и мъгла“. С оглед на предстоящото включване на Федералната република в НАТО като пълноправен партньор филмът можел да навреди на отношенията на страната с другите държави – членки: по думите на официалното писмо той „би смутил международната хармония на фестивала, напомняйки твърде гръмка за болезненото минало“. Френското правителство последвало инструкциите и филмът бил изтеглен ^[108].

Това не било временна грешка. До 1957 г. западногерманското Министерство на вътрешните работи забранявало всякакви прожекции на (източногерманския) филм на Волфганг Щаудте по романа на Хайнрих Ман *Der Untertan* („Верноподаникът“, 1951 г.), възразявайки срещу изказаното в него внушение, че авторитаризмът в Германия има дълбоки исторически корени. Това сякаш потвърждава мисълта, че следвоенна Германия страдала от остра форма на колективна амнезия; но реалността била по-сложна. Немците не просто забравяли, а помнели избирателно. През петдесетте години западногерманските власти насърчавали удобна представа за немското минало, според която Вермахтът бил героичен, а нацистите били едно справедливо наказано малцинство.

В хода на серия амнистии затворените до този момент военнопръстъпници били постепенно освободени да се върнат в цивилния живот. Междувременно повечето от най-тежките немски военни престъпления – извършените на Изток и в лагерите – не били разследвани. Въпреки че Централното управление на провинциалните съдилища било създадено в Щутгарт през 1956 г., местните прокурори упорито не започвали никакви разследвания до 1963 г., когато започнали да ги притискат от Бон, а с по-голям ефект след 1965 г., когато федералното правителство удължило двайсетгодишната давност за убийство.

Отношението на самия Аденауер към тези въпроси било сложно. От една страна той ясно чувствал, че благоразумното мълчание е по-добро от провокативното публично изговаряне на истината – немците от това поколение били твърде морално компрометирани, за да може демокрацията да работи – освен на тази цена. Всичко друго можело да доведе до възраждане на крайната десница. За разлика от Шумахер, който говорел публично и разтърсващо за страданията на евреите в немски ръце, или от германския президент Теодор Хойс, който

през ноември 1952 г. обявил в Берген – Белзен, че *Diese Scham nimmt uns niemand ab*, Аденауер говорел твърде малко по този въпрос. Всъщност той споменавал само еврейските жертви, но не и немските извършители.

От друга страна той признавал колко наложително е да се дадат компенсации. През септември 1952 г. Аденауер се споразумял с израелския министър – председател Моше Шарет да плати на оцелелите евреи сума, която през годините щяла да достигне над 100 милиарда марки. Сключвайки това споразумение, Аденауер поемал известен вътрешнополитически риск: през декември 1951 г. само 5% от анкетираните западногерманци заявявали, че се чувстват „виновни” спрямо евреите. Още 29% признавали, че Германия дължи някакви компенсации на еврейския народ. Сред останалите около две пети от респондентите смятали, че само „който наистина е извършил нещо” носи отговорност и трябва да плаща, а 21% намирали, че „самите евреи са отчасти виновни за случилото се с тях по време на Третия райх”. Когато споразумението за компенсацията било обсъждано в Райхстага на 18 март 1953 г., комунистите гласували против, свободните демократи се въздържали, а Християнсоциалният съюз и партията на самия Аденауер били разделени, като мнозина гласували срещу всякакви *Wiedergutmachen* (репарации). За да бъде одобрено споразумението, Аденауер зависел от гласовете на своите социалдемократически опоненти.

Немският канцлер неведнъж се възползвал от широкоразпространения международен страх от възраждане на нацизма, за да тласка западните съюзници в желаната от него посока. Намеквал, че ако съюзниците искали немците да участват в европейската отбрана, те трябвало да се въздържат да критикуват поведението на Германия или да се връщат към бурното минало. Ако желаели да избегнат вътрешнополитическия реприз, трябвало твърдо да подкрепят Аденауер в отхвърлянето на съветските планове за Източна Германия. И така нататък. Западните съюзници прекрасно разбирали какви ги крои Аденауер. Но те също четяли проучванията на германското обществено мнение. И затова му оставяли значителна свобода на действие и приемали твърденията му, че само той стои между тях и една доста по-несговорчива алтернатива, както приемали и претенциите му да получи чуждестранни отстъпки, за да се справи с вътрешнополитическите проблеми. През януари 1951 г. дори Айзенхауер бил принуден да заяви, че било грешка да се приравнява Вермахтът с нацистите – „немският войник се би храбро и честно за своята родина”. В подобен дух генерал Риджуей (наследник на Айзенхауер като главнокомандващ на Съюзническите сили в Европа) поискал от Главните съюзнически комисари през 1953 г. да помилват всички германски офицери, осъдени за военни престъпления на Източния фронт.

Поведението на Аденауер не го правело симпатичен на неговите събеседници. Дийн Ачисън например особено силно се дразнел от настояването на Бон да поставя условия, за да влезе в общността на цивилизованите нации – сякаш Западна Германия правела услуга на победоносните западни Съюзници. Но в редките случаи, когато Вашингтон или Лондон показвали публично своята фрустрация или когато се чували някакви намеци за разговори с Москва зад гърба на Бон, Аденауер бързо обръщал ситуацията в своя политическа полза, напомняйки на немските гласоподаватели колко непостоянни са съюзниците на Германия и как само на него можело да се разчита да бди за националните интереси.

Вътрешната подкрепа за германското превъоръжаване не била особено силна през петдесетте, а създаването през 1956 г. на нова западногерманска армия, *Bundeswehr* – само единайсет години след поражението – не събудило широк ентузиазъм. Дори самият Аденауер имал колебания и настоявал – с известна откровеност по собствените му критерии, – че отговаря на международен натиск. Ако не друго, поддържаното от СССР „Движение за мир” от началото на петдесетте успяло да убеди много западногерманци, че страната им може да бъде едновременно обединена и сигурна, стига да се обяви за „неутрална”. Над една трета от анкетираните в началото на петдесетте възрастни предпочитали при всякакви обстоятелства обединена и неутрална Германия и почти 50% искали Федералната република да обяви неутралитет в случай на война.

Като знаем, че най-вероятният повод за Трета световна война в Европа била ситуацията в самата Германия, тези желания може да звучат нелепо. Но една от странностите на следвоенна ФРГ била, че привилегированата позиция на страната като де факто американски протекторат носела на част от гражданите ѝ колкото сигурност, толкова и негодувание. Тези чувства се засилили, когато след края на петдесетте станало ясно, че в евентуална война в Германия биха се използвали атомни оръжия – под изключителния контрол на външни сили.

Още през 1956 г. Аденауер предупредил, че Федералната република не може вечно да остане „атомен протекторат”. Когато в началото на шейсетте станало ясно, че западните съюзници са се споразумели с Москва по този чувствителен въпрос и че са решили никога да не позволят Германия да има достъп до *атомни* оръжия, канцлерът бил бесен ^[110]. За кратко изглеждало, че лоялността на Бон към Вашингтон ще се прехвърли към Париж на дъо Гол, с когото споделяли общото негодувание към заповедническото отношение на англоамериканците и подозрението, че САЩ се опитват да се измъкнат от задълженията спрямо европейските си клиенти.

Френското желание за независимо ядрено презастраховане било изкушаващ прецедент за Западна Германия – прецедент, който дъо Гол сръчно използвал, за да отбие Бон от неговите американски приятели. Според собствените му думи на същата пресконференция от 14 януари 1963 г., на която казал „Non!” на британското членство в Европейската икономическа общност, той „симпатизирал” на западногерманския стремеж към ядрен статут. А на следващата седмица формулирал това „съчувствие” в Договор за френско – германска дружба. Но при цялата си приповдигнатост договорът бил несъществен. Привидната промяна в курса на Аденауер била отхвърлена от мнозина в собствената му партия; по-късно същата година колегите му скроили заговор да го свалят от власт и да препотвърдят лоялността си към НАТО. Що се отнася до дъо Гол, от всички той хранил най-малко илюзии за немците. Шест месеца по-рано, в Хамбург, френският президент казал пред екзалтираното множество *Es lebe die Deutsch – französische Freundschaft! Sie Sind ein grosses Volk!* („Да живее френско – германската дружба! Вие сте велик народ!”), но добавил пред своя помощник „Ако наистина още бяха велик народ, нямаше да ме аплодират така”.

Във всеки случай, независимо от всяко охлаждане на отношенията, никой западногермански лидер не смеел да скъса с Вашингтон заради някаква илюзорна френска алтернатива. Въпреки това външнополитическите интриги на Аденауер заигравали със

скритото негодувание срещу неизбежното раболепие към САЩ. В ретроспекция твърде лесно приемаме, че следвоенната Федерална република ентусиазирано приветствала всичко американско: че американските войници, разположили се из Централна и Южна Германия през онези години със своите военни инсталации, бази, конвои, филми, музика, храна, дрехи, дъвки и пари, били обичани от всички и приемани от хората, чиято свобода трябвало да гарантират.

Реалността била по-сложна. Отделните американски (и британски) войници като цяло били харесвани. Но след като преминало първоначалното облекчение, че са били „освободени” от Запада (а не от Червената армия), на повърхността излезли други чувства. Трудните следвоенни години на Съюзническата окупация били в неблагоприятен контраст с живота под нацистко управление. По време на Студената война някои обвинявали Америка, че е поставила Германия в центъра на „своя” конфликт със СССР и излага страната на риск. Много консерватори, особено от католическия Юг, приписвали възхода на Хитлер на „светското” влияние на Запада и твърдели, че страната им трябва да следва „среден път” между трите злини на модерността: нацизма, комунизма и „американизма”. А растящото значение на ФРГ на източната граница на западния алианс негласно напомняло на възприетата от нацистка Германия роля като културен бастион на Европа срещу азиатските съветски орди.

При това американизацията на ФРГ – и вездесъщото присъствие на чуждестранните окупатори – красноречиво контрастирало с хигиенизираната Германия от народните мечти, подхранвани най-вече в началото на петдесетте с диета от носталгични местни филми. Действието в така нареченото *Heimat* („родно”) кино обикновено се развивало из планинските пейзажи на Южна Германия, и описвало истории за любов, вяръност и съобщност, облечени в исторически или народни носии. Безсрамно кичозни, тези извънредно популярни развлечения често били близки копия на филми от нацистката ера, понякога с идентични заглавия (напр. заснетият през 1950 г. „Девојката от Шварцвалд” бил римейк на едноименния филм от 1933 г.), и дело на режисьори като Ханс Депе, преуспял по време на нацизма, или на обучени от тях по-млади творци като Рудолф Шюндлер.

Заглавията – „Зелени са полята” (1951 г.), „Земя на усмивки” (1952 г.), „Щом белите люляци пак разцъфтят” (1953 г.), „Виктория и нейният хусар” (1954 г.), „Верният хусар” (1954 г.), „Веселото село” (1955 г.), „Като цъфнат алпийските рози” (1955 г.), „Рози от Шварцвалд” (1956 г.) и още десетки такива – описват страна и народ, несмушавани от бежанци и бомби, една „дълбока Германия”: здрава, селска, без примеси, щастлива и руса. А самата им безвременност говорела успокояващо за страна, свободна не само от източни и западни окупатори, но и от вината, от петното на близкото минало.

Heimat филмите отразявали провинциалността и консерватизма на ранната ФРГ, искреното желание на жителите ѝ да бъдат оставени на мира. Тази демобилизация на немците вероятно се усилвала от диспропорционалния брой на жените сред възрастното население. През първото следвоенно преброяване от 1950 г. една трета от всички западногермански домакинства били ръководени от разведена жена или вдовица. Дори след завръщането през 1955 и 1956 г. на оцелелите военнопленници от СССР, дисбалансът останал: през 1960 г. жените във Федералната република превъзхождали числено мъжете в съотношение 126: 100. Също както във Великобритания и Франция, но в още по-голяма

степен, семейните и домашни въпроси стоели на първо място в общественото съзнание. В този свят на жени, много от които работели на пълен работен ден и отглеждали децата си сами ^[111] – с ужасни лични спомени от последните месеци на войната и началото на следвоенната ера, – реториката на нацията, национализма, превъоръжаването, военната слава или идеологическата конфронтация не изглеждала никак примамлива.

Приемането на нови обществени цели в замяна на дискредитираните амбиции на миналото било напълно нарочно. Както обяснил на 4 февруари 1952 г. Конрад Аденауер пред своя кабинет, изтъквайки значението на плана „Шуман“ за своите сънародници: „Трябва да дадем на народа нова идеология. Тя може да бъде само европейска“. Западна Германия се отличавала по това, че само тя можела да *възвърне* своята независимост чрез влизането си в международни организации. А самата идея за Европа можела да запълни празнината, която се отворила в германския обществен живот след оперирането на национализма – както Шуман открито се надявал.

За интелектуалните и политически елити това пренасочване на енергиите се оказало ефективно. Но за средностатистическата жена истинският заместител на старата политика не била новата „Европа“, а задачата да оцелееш – и да просперираш. В края на войната, според британския лейбъристски политик Хю Далтън, Уинстън Чърчил изказал желание Германия да стане „дебела, но импотентна“. Така и се получило – по-бързо и в по-голяма мяра, отколкото Чърчил би посмял да се надява. Вниманието на западногерманците през двете десетилетия след поражението на Хитлер не трябвало да бъде *отклонявано* от политиката към производството и потреблението: то се движело в тази посока еднозначно и чистосърдечно.

Да произвеждаш, пестиш, получаваш и харчиш станало не просто основната дейност на повечето западногерманци, а и обществено приетата и одобрена цел на националния живот. Размишлявайки много години по-късно върху тази любопитна колективна трансформация и върху концентрираното усърдие, с което гражданите на ФРГ си вършели работата, писателят Ханс Магнус Енценсбергер забелязал, че „човек не може да разбере озадачаващата енергия на немците, ако отхвърля идеята, че са превърнали недостатъците си в добродетели. Те съвсем буквално изгубили ума си и това било условието за техния бъдещ успех“.

Обвинявани след падането на Хитлер от останалите народи, че сляпо са следвали неморални заповеди, немците превърнали недостатъка на своята усърдна покорност в национална добродетел. Разтърсващият ефект от тоталното поражение на страната им и последвалата го окупация направил западногерманците податливи на наложената демокрация по начин, който малцина биха могли да си представят десетилетие по-рано. На мястото на „предаността към владетеля“, която Хайне за пръв път забелязал у своите съотечественици преди един век, немците от петдесетте години на двайсети век привлекли уважението на другите нации със своята също толкова беззаветна преданост към ефикасността, детайлите и качеството в производството на готови продукти.

По-старите хора особено недвусмислено приветствали тази новооткрита преданост към благоденствието. Дълго след 1960 г. много германци над шейсетгодишна възраст – а сред тях били почти всички властимащи – все още мислели, че при кайзера се живеело по-добре. С оглед на случилото се по-късно обаче сигурността и спокойствието, осигурени от пасивната

рутина на ежедневието във Федералната република, били повече от приемлив заместител. По-младите граждани обаче били настроени подозрително. „Скептичното поколение” – родените през последните дни на Ваймарската република мъже и жени, т.е. достатъчно големи, за да са преживели нацизма, но твърде млади, за да носят отговорност за неговите престъпления – се отнасяло с особено недоверие към новоустановения германски ред.

За хора като писателя Гюнтер Грас или социалния теоретик Юрген Хабермас (и двамата родени през 1927 г.) Западна Германия била демокрация без демократи. Нейните граждани прескочили с шокираща лекота от Хитлер към консуматорството. Те успокоили гузната си памет, като станали богати. В немското загърбване на политиката в полза на частния просперитет Грас и мнозина други виждали отказ от миналите и настоящите граждански отговорности. Те категорично подкрепили кмета на Западен Берлин Ернст Ройтер в несъгласието му с афоризма на Бертолд Брехт: *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral* („Първо яденето, после морала”). През март 1947 г. Ройтер заявил: „Няма по-опасно изречение от „Първо яденето, после морала”. Ние сме гладни и мръзнем, защото позволихме съществуването на произтичащата от това изречение грешна доктрина”.

По-късно Хабермас щял да бъде тясно свързан с търсенето на *Verfassungspatriotism* („конституционен патриотизъм”), единственият вид национално чувство, който му се струвало уместно – и благоразумно – да насърчава у своите сънародници. Но още през 1953 г. той привлякъл общественото внимание със статия във „Франкфуртер Алгемайне Цайтунг”: в нея той атакувал Мартин Хайдегер, задето позволил неговите Хайделбергски лекции да бъдат преиздадени с оригиналните си алюзии към „вътрешното величие” на нацизма. По това време случаят бил единичен и привлякъл твърде слабо международно внимание. Но той все пак бил предвестник на горчивите спорове десетилетие по-късно.

През 1978 г. във филма си „Бракът на Мария Браун” Райнер Вернер Фасбиндер (роден през 1945 г.) прави дълбока дисекция на серията недостатъци на Федералната република – такива, каквито изглеждали те на нейните млади критици. Едноименната героиня се връща към живота си в руините на поражението, в една Германия, където „всички мъже изглеждат спихнати” и хладнокръвно оставя миналото зад себе си, обявявайки, че „сега не е време за емоции”. След това Мария се посвещава с нетрепваща последователност на националната мания за трупане на пари, в която се оказва удивително веща. По пътя героинята, чиято първоначална уязвимост вече е покрита с цинизъм, експлоатира средствата, чувствата и доверчивостта на мъжете – включително и един (чернокож) американски войник, – оставяйки междуременно „вярна” на мъжа си Херман, немски войник и затворник в СССР, чиито дела по време на войната са оставени нарочно неизяснени.

Всички връзки, постижения и утехи на Мария се измерват в пари, чиято кулминация е новата пълна с техника къща, в която тя смята да посрещне завърналия се съпруг. Двамата се канят да се съберат в брачно блаженство, когато те и техните земни блага са взривени от едно недоглеждане: изпусната газ (!) в ултрамодерната им кухня. Междуременно радиото истерично аплодира победата на ФРГ на Световната купа по футбол през 1954 г. За Фасбиндер и новото поколение гневни и инакомислещи западногерманци новооткритите качества на тяхната нова родина в нейната нова Европа – просперитетът, компромисът, политическата демобилизация и мълчаливата договореност да не се рови излишно в националната памет – не можели да отклонят вниманието от старите недостатъци. Те били

старите недостатъци в нова опаковка.

IX Изгубени илюзии

„Indie verloren, rampspoed geboren”. („Ако загубим Индиите, и ние сме загубени.”)

Холандска поговорка, цитирана често през четирийсетте

„Над този континент вее вятърът на промените и независимо дали ни харесва, събуждането на (африканското) самосъзнание е политически факт”.

Харълд Макмилън в реч от 3 февруари 1960 г. в Кейптаун

„Великобритания изгуби цяла империя и още не си е намерила роля”.

Дийн Ачисън в реч от 5 декември 1962 г. в Уестпойнт

„Говори Имре Наги, председател на Министерския съвет на Унгарската народна република. Рано тази сутрин съветските войски нападنا нашата столица с явното намерение да свалят законното и демократично унгарско правителство. Нашите бойци се бият. Правителството си е на мястото. Нека народът на тази страна и световната общественост знаят това”.

Имре Наги по Унгарското радио, 5:20 сутринта, 4 ноември 1956 г.

„Груба грешка е да викаш чужди войски, за да дадеш урок на собствения си народ”.

Йосип Броз Тито, 11 ноември 1956 г.

Към края на Втората световна война народите на Западна Европа – които трудно можели да се управляват и дори изхранват сами – продължавали да владеят голяма част от неевропейския свят. Този нелеп парадокс, чието значение не убягнало на местния елит в европейските колонии, имал превратни последици. За мнозина във Великобритания, Франция или Нидерландия колониите и имперските владения на съответните им държави в Африка, Азия, Близкия Изток и Америките били балсам за страданията и униженията на войната в Европа: при това демонстрирали своята материална ценност като важни национални ресурси в хода на същата тази война. Без достъп до своите далечни територии, доставки и хора британците и французите (най-вече) биха били в още по-неизгодна позиция в борбата си срещу Германия и Япония.

Това изглеждало особено очевидно на британците. За всеки израсъл (като настоящия автор) на Острова след войната, „Англия”, „Великобритания” и „Британската империя” били почти синоними. Географските карти в началното училище показвали един обилно напоен с имперско червено свят. Учебниците по история се спирали нашироко на британските завоевания, предимно в Индия и в Африка; кинопрегледите, новинарските емисии по радиото, вестниците, илюстрираните списания, детските приказки, комиксите, спортните състезания, кутиите за бисквити, етикетите на компотите и витрините на месарниците: всичко напомняло за основополагащото присъствие на Англия в историческото и географско сърце на една международна морска империя. Имената на колониалните и доминионните градове, реки и политически фигури били така познати, както тези от самата

Великобритания.

Британците загубили своята „първа“ империя в Северна Америка: нейната наследница, макар и придобита не чак „в пристъп на разсеяност“, определено не била планирана. Тя била скъпа за опазване, обслужване и управление. И – също като френската империя в Северна Африка – била най–пламенно ценена и защитавана от една малка заселническа класа фермери и дребни земевладелци на места като Кения и Родезия. „Белите“ доминиони – Канада, Австралия, Нова Зеландия – и Южна Африка били независими; но тяхната формална зависимост от Короната, емоционалната им връзка с Великобритания и способността им да осигуряват храна, суровини и въоръжение сили били считани за неофициални активи на нацията. Материалната ценност на остатъка от Британската империя не била толкова очевидна, колкото нейните стратегически употреби. Британските колонии в Източна Африка – като различните контролирани от британците територии и пристанища в Близкия Изток и около Арабския полуостров и Индийския океан – били ценени предимно като допълнения към основното имперско притежание на Англия: Индия, която по онова време включвала и бъдещите Пакистан, Бангладеш, Шри Ланка и Бирма.

Всички европейски империи били придобити спорадично, епизодично и (с изключение на сухоземните и морски пътища, които обслужвали Британска Индия) без системно внимание към логистичната състоятелност или икономическата изгода. Испанците вече били изгубили по-голямата част от своята империя, отнета им първо от британците, после от поривите за независимост на собствените си заселници, а накрая от растящата мощ на Съединените щати – източник на трайни антиамерикански настроения в Испания както тогава, така и сега. Останали само някакви анклави в Мароко и Екваториална Гвинея, които вечният реалист Франко щял да изостави между 1956 и 1968 г.

Голяма част от Африка и Азия обаче все още били в европейски ръце: управлявани или пряко от имперските столици чрез назначена на място каста от образовани в Европа интелектуалци, или чрез местни владетели във васален съюз с европейските си господари. И така политиците в следвоенна Европа познавали само такива хора и като цяло не подозирали бързото разрастване на националистически настроения сред раждащото се поколение активисти навсякъде из имперските владения (освен може би в Индия, но дори и там мащабът и решимостта на тези движения дълго били подценявани).

Така нито британците, нито някоя друга от европейските колониални сили предвиждали близкия колапс на своите задморски владения и влияния. Както свидетелства британският историк Ерик Хобсбаум, през 1939 г. краят на европейските колониални империи изглеждал много далечен дори на студентите от семинари за млади комунисти от Британия и нейните колонии. Шест години по-късно светът все още бил разделен на управляващи и управлявани, силни и безсилни, богати и бедни – и пропастта била толкова дълбока, че мост в близко бъдеще не се предвиждал. Дори през 1960 г., дълго след като тенденцията към независимост набрала скорост, 70% от общият световен продукт и 80% от добавената икономическа стойност в производството идвали от Западна Европа и Северна Америка.

Мъничката Португалия – най–малката и най–бедната от европейските колониални сили – извличала суровини на много изгодни цени от своите колонии в Ангола и Мозамбик. Тези страни представлявали и принудителен пазар за произведените в Португалия стоки, които иначе не били конкурентноспособни на международния пазар. Така Мозамбик отглеждал

памук за португалската стокова борса, вместо храна за народа си – изкривяване, което довело до значителни печалби и редовни гладни епидемии. При тези обстоятелства и въпреки неуспешните бунтове в колониите и военните преврати в метрополията португалската деколонизация била отлагана колкото се може по-дълго ^[112].

Дори ако европейските държави можели да се справят без империите си, малцина по онова време можели да си представят как колониите ще се справят сами, неподдържани от чуждо управление. Дори либералите и социалистите, които проповядвали автономия и последваща независимост за колониалните поданици на Европа, очаквали да минат много години, преди техните цели да бъдат реализирани. Полезно е да си припомним как дори през 1951 г. според британския външен министър, лейбъриста Хърбърт Морисън, да дадеш независимост на африканските колонии означавало „да дадеш на десетгодишно дете ключ, банкова сметка и картечница”.

Световната война обаче довела до по-големи промени в колониите, отколкото повечето европейци осъзнавали. Териториите на Великобритания в Източна Азия били отнети от японските окупатори и въпреки че след поражението на Токио тези земи били възвърнати, авторитетът на старата колониална сила бил радикално подкопан. Капитулацията в Сингапур през февруари 1942 г. била унижение, от което британската империя в Азия никога не се възстановила. Макар нейните сили да успели да предотвратят падането на Бирма и оттам на Индия в ръцете на японците, митът за непобедимите европейци бил разбит веднъж завинаги. След 1945 г. „белите господари” в Азия били изправени пред все по-силен натиск да изоставят традиционните си претенции.

Последствията били особено драматични за най-старата колониална сила в региона, Холандия. Нидерландските Източни Индии и придобилата ги търговска компания били част от националния мит, пряка връзка със Златния век и символ на холандската търговска и мореплавателска слава. Освен това всички вярвали (особено в мрачните и бедни следвоенни години), че суровините от Индиите и най-вече каучукът ще донесат икономическото спасение на страната. Само че по-малко от две години след поражението на Япония холандците отново били във война: техните територии в Югоизточна Азия (днешна Индонезия) задържали 140 000 холандски войници (професионални, наборни и доброволци), а революцията за индонезийска независимост предизвиквала възхита и подражателство в останалата част на холандската империя в Тихия океан, Карибския басейн и Южна Америка.

Произтеклата от това партизанска война продължила четири години и струвала на страната повече от 3 000 военни и цивилни жертви. Индонезийската независимост, едностранно обявена от националистическия лидер Сукарно на 17 ноември 1945 г., била най-сетне призната от холандските власти (и разплаканата кралица Юлиана) на конференция в Хага през декември 1949 г. Непресъхващ поток европейци (много от които всъщност били родени в Индиите и не били виждали Нидерландия) се отправили „към дома”. До края на 1957 г., когато президентът Сукарно затворил Индонезия за холандските бизнесмени, броят на репатрираните достигнал няколко десетки хиляди.

Деколонизацията се отразила тежко на обществения живот в Нидерландия, която и без това била тежко засегната от войната и нейните страдания. Много бивши жители на колониите и техните приятели създали „мита за доброто управление” (както щял да стане

известен по-късно) и обвинявали левицата за неуспеха на страната да възвърне колониалния си авторитет след периода на японската окупация. От друга страна наборните войници (които били подавяващо мнозинство) просто се радвали, че са си у дома живи след една колониална война, с която никой не се гордеел и в която мнозина чувствали, че военният успех е бил възпрепятстван от настояването на Обединените нации властта да бъде предадена чрез преговори. Това бързо изчезнало в белите петна на паметта.

В по-дългосрочен план насилственото оттегляне на холандците от колониите предизвикало растящо национално чувство към „Европа”. Втората световна война показала, че не могат да останат извън международните проблеми, особено тези на големите си съседки, и загубата на Индонезия била навременно припомняне за истинското положение на страната им като малка и уязвима европейска държава. Търсейки предимствата на ситуацията, холандците се преквалифицирали в ултраентузиазирани поддръжници на европейската икономическа, а по-късно и политическа интеграция. Но процесът не представлявал нито безболезнена, нито бърза промяна в колективните чувства на нацията. До пролетта на 1951 г. военните сметки и разходи на следвоенните правителства били разчетени не за европейска отбрана (въпреки участието на Нидерландия в Брюкселския пакт и НАТО), а за задържане на колониите. Съвсем бавно и с известно потискано съжаление холандските политици обърнали цялото си внимание към европейските въпроси и изоставили старите си приоритети.

Същото се отнасяло в различна степен за всички колониални и ексколониални сили на Западна Европа. Американските учени, които проектират опита и целите на Вашингтон върху останалата част от Запада, понякога пропускат тази отличителна черта на Стария континент след Втората световна война. В Съединените щати най-важна била Студената война и това се отразявало на външно и вътрешнополитическите приоритети и реторики. В Хага, Лондон и Париж обаче същите тези години били изпълнени от скъпоструващи партизански войни в далечните и все по-неуправляеми колонии. Стратегическите главоболия през петдесетте години били предизвиквани от националните движения за независимост, а не от Москва и нейните амбиции – макар в някои случаи двете теми да се преплитали.

Френската империя, също като британската, спечелила от наложеното през 1919 г. преразпределение на отнетите от победените Централни сили азиатски и африкански колонии. Така през 1945 г. освободената Франция отново управлявала Сирия и Ливан, както и значителни територии от Субсахарна Африка, някои острови в Карибския басейн и Тихия океан. Но „перлите” в имперската корона на страната били нейните територии в Индокитай и особено старите френски поселища по средиземноморския бряг на Северна Африка: Тунис, Мароко и най-вече Алжир. Във френските исторически текстове обаче мястото на колониите било малко по-амбивалентно, отколкото от другата страна на Ламанша – отчасти защото Франция била република, в която имперското управление нямало естествено място, отчасти защото много от ранните завоевания на страната били отнети от англоговорящи господари. През 1950 г. все още имало милиони французи, които си спомняли „случая Фашода” от 1898 г., когато Франция отстъпила при сблъсък с Великобритания контрола върху Египет, Судан и Горен Нил. Приказките за империя във Франция напомняли не само за победи, а и за поражения.

От друга страна на френските ученици непрекъснато бил представян образът на страната

като някакъв презокеански континуум, място, където гражданските и културните атрибути на „френското“ били достъпни за всички. Където началните училища от Сайгон до Дакар преподавали за „*nos ancetres les Gaulois*“ („нашите предци, галите“) и възхвалявали – макар и само по принцип – добродетелите на една гладка културна асимилация, която би била немислима за администраторите на една британска, холандска, белгийска, испанска или

португалска колония ^[113]. Само в Париж властите в метрополията можели сериозно да смятат своите най-ценни колониални владения не за чужда земя, а за административно продължение на самата Франция. Така „Алжир“ бил само географски израз: обозначаващата така площ била администрирана като три френски департамента (в които обаче само *европейските* жители се радвали на пълни граждански права).

По време на войната французите – също като британците и холандците – загубили безценните си колонии в Югоизточна Азия. Но във френския случай японската окупация дошла късно – до март 1945 г. френски Индокитай оставал под опеката на режима Виши – и във всеки случай далеч не била така травматична като поражението на самата Франция през 1940 г. Унижението на страната в Европа подсилвало символичното значение на нейната задокеанска империя. Ако в собствените си очи французите не били сведени до една „безпомощна, безнадеждна протоплазмена маса“ (както ги описва Айзенхауер през 1954 г.), това до голяма степен се дължало на техния още стабилен авторитет като водеща колониална сила; а това не било без значение.

В Африка дьо Гол възстановил присъствието на страната си на конференция в Бразавил в началото на февруари 1944 г. Там, в столицата на Френска Екваториална Африка, на една река разстояние от Белгийско Конго, лидерът на Свободните французи дал следния характерен израз на своята визия за колониалното бъдеще на Париж:

„Във Френска Африка и навсякъде под нашето знаме не може да има истински прогрес, ако той да не носи морална и материална полза на хората на родната им земя; ако те не могат малко по малко да се издигнат до ниво, на което ще могат да участват в управлението на собствените си дела. Дълг на Франция е да спомогне това да се случи“.

Както обикновено, не е много ясно какво е искал да каже дьо Гол с тези думи. Може би това е нарочно. Но те определено били *изтълкувани* като намек за колониална еманципация и евентуална автономия. обстоятелствата били подходящи. Френското обществено мнение не било зле настроено към идеята за реформи в колониите. Безпощадните критики на Андре Жид към практиката на принудителния труд в неговото произведение „Пътуване в Конго“ (1927 г.) разбудили предвоенното обществено съзнание за европейските престъпления в Централна Африка – а междувремето американците вдигали заплашително антиколониален шум. Държавният секретар на САЩ Кордел Хъл наскоро говорил одобрително за евентуален международен контрол върху по-слабо напредналите европейски колонии и ранно самоуправление за останалите. ^[114]

Реформистките приказки в обеднялата и изолирана франкофонска Африка не стрували нищо, особено преди да бъде освободена самата метрополна Франция. Югоизточна Азия обаче била друг въпрос. На 2 септември 1945 г. Хо Ши Мин – вьетнамският националистически лидер (и съосновател на Френската комунистическа партия, присъствал

на младини на конгреса ѝ в Тур през декември 1920 г.) – обявил независимостта на своята нация. След две седмици британски сили започнали да пристигат в южния град Сайгон, следвани месец по-късно от французите. Междувременно северните райони на Виетнам, дотогава под китайски контрол, били върнати на французите през февруари 1946 г.

В този момент имало сериозни изгледи да се договори автономия или независимост, тъй като властите в Париж започнали преговори с представители на националистите. Но на 1 юни 1946 г. френският адмирал и местен пълномощен министър Тиери д'Аржанлийо едностранно обявил отделянето на Кошиншин (южната част от страната) от доминирания от националистите Север, саботирайки колебливите усилия на собственото си правителство да постигне компромис и преустановявайки правителствените преговори с Хо. До есента на същата година французите бомбардирали пристанището Хайфон, националистическият Виетмин нападнал европейците в Ханой и така започнала Първата виетнамска война.

Следвоенните усилия на Франция да възстанови властта си в Индокитай били политическа и военна катастрофа. Хо Ши Мин имал двоен авторитет пред френската вътрешна левица – като борец за национална независимост и като комунистически революционер – две идентичности, които били тъй неделимо слети в собственото му мислене, както и в неговия лъскав международен имидж ^[115]. За повечето френски гласоподаватели нямало особен смисъл да изпращат младежите да се бият и мрат в „мръсната война“ в Индокитай. А да оставят Ханой да победи не било очевидно по-лошо от подкрепата за осезаемо неадекватния Бао Дай, обявен от колонизаторите за новия „император“ на страната през март 1949 г.

От друга страна, френският офицерски корпус определено държал да продължи борбата във Виетнам. Там, както по-късно в Алжир, сякаш били заложени на карта остатъците от френското военно наследство: Главното командване искало да докаже правотата си. Ала френската икономика нямало да издържи продължителна война в далечна колония без значителна помощ отвън. Войната на Франция в Индокитай била спонсорирана от САЩ. Отначало приносът на Вашингтон бил непряк: благодарение на американски заеми и помощи французите можели да отделят значителни ресурси за все по-скъпата и неуспешна битка срещу Виетмин. На практика САЩ плащали следвоенната икономическа модернизация на Франция, докато нейните жители харчели собствените си оскъдни ресурси за войната.

От 1950 г. американската помощ приела по-пряка форма. От юли същата година (месец след избухването на войната в недалечна Корея) САЩ рязко увеличили военната си помощ за френските сили в Югоизточна Азия. Французите се пазарили сериозно, преди да дадат подкрепата си за обречения проект за европейска отбрана и да позволят западногерманското членство в НАТО: те получили в замяна (на позволенията САЩ да ги защитят, както смятали огорчените вашингтонски чиновници) доста значителна американска военна подкрепа. От всички европейски държави през 1953 г. Франция била най-зависима от помощта на САЩ – както в брой, така и в натура.

Едва през 1954 г. Вашингтон ударил спирачки и отхвърлил все по-отчаяните молби за военновъздушна подкрепа за обречения френски гарнизон в Диен Биен Фу. След почти осем години безплодни и кървави битки, за САЩ било ясно не само, че французите не са в

състояние да си възвърнат властта в Индокитай, но и че не могат да се мерят с редовните и партизански войски на Хо Ши Мин. От гледна точка на Америка техните съюзници пропилили парите и представлявали все по-рискова инвестиция. Когато Диен Биен Фу се предал на 7 май 1954 г. и французите поискали примирие, никой не бил изненадан.

Загубата на Френски Индокитай предшества падането на последното от опитващите се да го задържат коалиционни правителства и поемането на премиерския пост от Пиер Мендес – Франс. Водени от „ПМФ“, французите договорили подписаното на 21 юли 1954 г. в Женева споразумение, според което Франция се оттегляла от региона и оставяла две отделни държави – „Северен“ и „Южен“ Виетнам, чието политическо управление и институции трябвало да се определят чрез бъдещи избори. Такива избори така и не били проведени, а бремето да поддържат южната половина на бившата колония на Франция паднало изцяло върху американците.

Малцина в Париж съжалявали за загубата на Индокитай. За разлика от холандците, французите не били отдавна в тази част на света; и макар Америка да плащала за първата война във Виетнам (нещо, което малцина във Франция съзнавали), там се биели и умирали френски войници. Предимно политици от десницата обвинявали Пиер Мендес – Франс и неговите предшественици за неефективното водене на войната, но никой не предлагал нещо по-добро и почти всички били тайно доволни от загърбването на Виетнам. Само френската армия – или по-точно професионалният офицерски корпус – недоволствала дълго. Някои помлади офицери (особено онези, които били служили в Съпротивата или в Свободните френски сили и навикнали на независима политическа преценка) започнали да хранят хаотични, но опасни негодувания. За пореден път – мърморели те – френските воители на бойното поле били предадени от своите политически господари в Париж.

Със загубата на Индокитай вниманието на французите се обърнало към Северна Африка. В едно отношение това станало почти буквално – Алжирското въстание започнало на 1 ноември 1954 г., само четиринайсет седмици след подписването на мирния договор в Женева. Но Северна Африка отдавна била в центъра на парижките тревоги. Още откакто французите пристигнали в днешен Алжир през 1830 г., колонията била част от по-големи и по-стари амбиции на страната да доминира Африка от Атлантика до Суец. Възпрени на изток от англичаните, французите се задоволили с господство над Западното Средиземноморие и през Сахара до западната и централната част на континента.

Като изключим доста по-старата колония в Квебек и някои острови в Карибско море, Северна Африка (и особено Алжир) била единствената френска колония, в която французите се били заселили за постоянно и масово. Но мнозина европейци там не били с галски произход, а по-скоро испанци, италианци, гърци и т.н. Дори емблематичен алжирски французин като Албер Камю бил полуиспанец, полуфранцузин и неговите френски предци били пристигнали доста наскоро. Във Франция отдавна нямало излишък от хора и за разлика от Русия, Полша, Гърция, Италия, Испания, Португалия, скандинавските страни, Германия, Ирландия, Шотландия (и дори Англия) Франция от поколения не била страна на емигранти. Французите не били естествени колонизатори.

И все пак, ако „Франция извън Франция“ съществувала, тя била в Алжир. Както видяхме, това се потвърждавало от формалното алжирско присъствие *вътре* в самата метрополия като част от нейната административна структура. Най-близкият външен аналог бил Ълстър, друг

отвъдморски анклав в бивша колония, институционално включен в „основната територия” и притежаващ значителен брой заселници, за които връзката с имперското ядро означавало много повече, отколкото за мнозинството в центъра. Идеята, че Алжир може един ден да стане независим (тоест под арабско управление, като се има предвид огромното числено превъзходство на араби и бербери в неговото население) била немислима за европейското малцинство.

Затова и френските политици отдавна избягвали да мислят по въпроса. Нито едно френско правителство освен краткото управление на Народния фронт на Леон Блум от 1936 г. не обръщало сериозно внимание на ужасното управление, практикувано от колониалните администратори във френската част на Северна Африка. Умерени алжирски националисти като Ферхат Абас били добре известни на френските политици и интелектуалци както преди, така и след Втората световна, ала никой не очаквал сериозно Париж да задоволи скромните им искания за самоуправление или „народовластие” в скоро време. Въпреки това арабските лидери отначало смятали оптимистично, че падането на Хитлер ще придвижи дълго чаканите реформи и когато издали своя манифест след десанта на Съюзниците в Северна Африка на 10 февруари 1943 г., те внимателно подчертали верността си към идеалите от 1789 г. и своята любов към „културата на Франция и Запада, която са получили и почитали”.

Техните молби останали нечути. Правителството на освободена Франция не се интересувало особено как се чувстват арабите и когато през май 1945 г. това безразличие довело до въстание в областта Кабилия на изток от град Алжир, бунтовниците били безжалостно смазани. През последвалото десетилетие вниманието на Париж било насочено другаде. Когато на 1 ноември 1954 г. годините насъбиран гняв и напразно очакване предизвикали избухването на организиран бунт, компромис вече не се предвиждал. Алжирският *Front de Liberation Nationale* (Фронт за национално освобождение) бил воден от едно младо поколение арабски националисти, които презирали умерените, франкофилски стратегии на своите бащи. Те се стремели не към самоуправление или реформа, а към независимост – цел, която няколко поред френски правителства не могли да си представят. Резултатът бил осем кръвопролитни години гражданска война.

Със закъснение френските власти предложили реформи. През март 1956 г. новото социалистическо управление на Ги Моле дало независимост на съседните френски колонии Тунис и Мароко – първо предаване на колониалната власт на африканския континент. Но когато Моле посетил Алжир, тълпа европейски заселници го обсипали с гнили плодове. Париж бил притиснат между неумолимите искания на нелегалната FLN и отказа на европейските жители на страната, ръководени вече от Комитет за защита на Френски Алжир (*l'Algerie française*) да приемат какъвто и да било компромис с арабските си съседи. Стратегията на Франция, доколкото въобще имало такава, била да победи със сила FLN, преди да окаже натиск върху заселниците да приемат политически реформи и някакви мерки за споделяне на властта.

Така френската армия предприела тежка изтощителна война срещу партизаните от FLN. И двете страни редовно прибегвали до заплахи, изтезания, убийства и откровен тероризъм. След особено ужасяваща серия арабски атентати и европейски репресии през декември 1956 г. политическият представител на Моле Робер Лакост дал на полковника на френските

десантни части Жак Масю картбланш да унищожи бунтовните националисти както намери за добре. Към септември 1957 г. Масю постигна победа, след като прекратил всеобщата стачка и смазал въстаниците в Битката за град Алжир. Арабското население платило ужасна цена, но репутацията на Франция била невъзвратно опетнена. А европейските заселници останали все така подозрителни към дългосрочните намерения на Париж. [116]

През февруари 1958 г. новоизбраното управление на Феликс Гайар било компрометирано от френските бомбардировки над Сахиет, погранично градче в Тунис, за което подозирали, че служи като база на алжирските националисти. Последвалият международен скандал и предложенията на „добрите служби“ на САЩ и Великобритания да спомогнат за разрешаването на алжирския възел довели до растящи страхове сред европейците в страната, че Париж възнамерява да ги изостави. Полицаи и войници в Париж и Алжир започнали открито да демонстрират съпричастието си към каузата на заселниците. Правителството на Гайар – третото френско правителство в рамките на единайсет месеца – подало оставка на 15 април. Десет дена по-късно в Алжир се състояла голяма демонстрация с искане за запазване на френското управление в страната и връщане на власт на дьо Гол. Организаторите на събитието сформирали „Комитет за обществено спасение“ – провокативен отглас от едноименната институция на Френската революция.

На 15 май, четирийсет и осем часа след назначаването на поредното правителство с премиер Пиер Пфимлен генерал Раул Салан – френският военкомандващ в Алжир – изкрещял името на дьо Гол пред аплодиращата тълпа на форума в северноафриканската столица. Самият дьо Гол, който подозрително замлъкнал след оттеглянето си от обществения живот в родното си село Коломбе в Източна Франция, се появил отново на пресконференция на 19 май. Въоръжени въстаници завзели остров Корсика и в Париж плъзнали слухове за предстоящ десант. На 28 май Пфимлен подал оставка и президентът Ръоне Коти призовал дьо Гол да сформира правителство. Без дори симулирана съпротива дьо Гол встъпил в длъжност на 1 юни, а на следващия ден парламентът му гласувал пълни правомощия. Той незабавно отлетял за град Алжир, където на 4 юни обявил двусмислено пред ентузиазирания тълпа аплодиращи войници и благодарни европейци „*Je vous ai compris*“ („Разбрах ви“).

Новият френски премиер – министър наистина разбирал алжирските си поддръжници по-добре, отколкото те предполагали. Той бил изключително популярен сред тамошните европейци, които гледали на него като на свой спасител. На референдума от септември 1958 г. дьо Гол спечелил 80% от вота във Франция, но 96% от този в Алжир [117]. Сред многото му отличителни черти обаче била неотклонната вяра в реда и легитимността. Героят на Свободните френски сили, неумолимият критик на Виши, човекът, който възстановил репутацията на френската държава след август 1944 г., не симпатизирал на алжирските въстаници (сред които мнозина бивши поддръжници на Петен), да не говорим за свободомислещите бунтовни млади офицери, които застанали на тяхна страна. Той виждал като своя първа задача възстановяването на авторитета на властта във Франция. Неговата втора и свързана с първата цел била да разреши алжирския конфликт, който толкова драматично я подривал.

За по-малко от година станало ясно, че Париж и Алжир вървят към сблъсък.

Международното мнение все по-силно подкрепяло FLN и неговите искания за независимост. Британците се оттегляли от своите африкански колонии. Дори белгийците най-сетне освободили Конго през юни 1960 г. (макар и по безотговорен начин, довел до катастрофални резултати)^[118]. Колониален Алжир все по-бързо се превръщал в анахронизъм, както напълно разбирал дьо Гол. Той вече бил основал „Communaute Francaise” като първа стъпка към „общност” на бившите френски колонии. На юг от Сахара формалната независимост щяла да бъде дадена бързо на образованите във Франция елити на страни, които били твърде слаби да съществуват сами и щели да зависят от Париж десетилетия наред. През септември 1959 г., само една година след идването си на власт, френският президент предложил „самоопределение” на Алжир.

Вбесени от подобно „предателство”, военни и заселници в северноафриканската страна започнали да планират широкомащабен бунт. Имало заговори, преврати и приказки за революция. През януари 1960 г. в град Алжир били издигнати барикади и „ултрапатриотите” стреляли по френски жандарми. Но бунтът се сринал пред непреклонността на дьо Гол, а ненадеждните висши военни (включително Масю и неговият началник генерал Морис Шал) били внимателно преназначени по-далеч от страната. Размириците обаче продължили и довели до неуспешен военен пуч през април 1961 г., вдъхновен от новосформираната *Organisation de l'Armee Secrete* (Организация на тайната армия). Но конспираторите не успели да свалят дьо Гол, който продължил да осъжда по френското национално радио „военното *pronunciamento*”^[119] на шепа пенсионирани генерали”. Основна жертва на този преврат било самочувствието и международното реноме (доколкото било останало такова) на френската армия. Преобладаващото мнозинство французи (сред които немалко родители на служещи в Алжир войници) заключили, че независимостта на северноафриканската страна е не само неизбежна, но и желателна – и колкото по-бързо, толкова по-добре за Франция^[120].

Дьо Гол, както винаги реалист, започнал преговори с FLN в балнеолечебния курорт Евиан до Женевското езеро. Първите срещи, проведени през юни 1960 г. и отново през юни и юли 1961 г., не успели да доведат до разбирателство. Подновените през март 1962 г. опити били по-успешни: само след десетдневни дискусии двете страни стигнали до споразумение и на 19 март, след почти осем години непрекъснати бойни действия FLN обявила примирие. На основата на договореностите от Евиан дьо Гол поискал референдум и на 1 юли, неделя, френският народ с огромно мнозинство пожелал да се освободи от алжирските окови. Два дни по-късно Алжир се превърнал в независима държава.

Но трагедията не свършила дотук. OAS се превърнала в истинска нелегална организация, стремяща се отначало към запазването на Френски Алжир, а след провала на тази кауза – към отмъщение спрямо „предалите” я. Само през февруари 1962 г. дейци и бомби на OAS убили 553 души. Зрелищните опити за убийство на френския министър на културата Андре Малро и на самия дьо Гол били неуспешни, макар поне една планирана засада на президентския автомобил из парижкото предградие Пти Кламар да била опасно близо до успеха. За няколко години в началото на шейсетте Франция била под една решителна и все по-отчаяна терористична заплаха. В крайна сметка френските разузнавателни служби успели да разбият OAS, но споменът останал.

Междувременно милиони алжирци били принудени да забегнат във Франция против волята си. Европейските *pied – noirs* ^[121] в по-голямата си част се заселили в южните провинции. Първото поколение хранело трайна неприязън към френските власти, които предали каузата им и ги принудили да напуснат домовете и работните си места. Евреите на Алжир също напуснали страната. Някои заминали за Израел, а мнозина – като мароканските евреи преди тях – за Франция, където с времето щели да съставят най-голямата (и предимно сефарадска) еврейска общност в Западна Европа. Много араби също напуснали независим Алжир. Някои емигрирали, предвиждайки репресивното и догматично управление на FLN. Други, особено онези, които работели с французите или служили като помощници на френската полиция и военни власти – така наречените *harkis* – бягали от предсказуемия гняв на победилите националисти. Мнозина били заловени и претърпели ужасно отмъщение, но дори успели да достигнат Франция не получили никакви благодарности от бившите колонизатори. Техните жертви срещнали мизерно признание и компенсация.

Франция бързала да забрави своята алжирска травма. Евианските споразумения от 1962 г. сложили край на почти пет десетилетия война или страх от война във френския живот. На всички им било писнало – от кризи, от заплахи, от слухове и заговори. Четвъртата република продължила едва дванайсет години. Недолюбвана и неоплаквана, от самото начало тя била жестоко отслабена от отсъствието на ефективен глава – наследство от режима Виши, заради който следвоенните законодатели не желали да установят силно президентство. Тя била спъвана от своите парламентарни и изборни системи, които насърчавали разоряването на партиите и създавали нестабилни коалиционни правителства. Тази република провела безпрецедентни социални промени, чийто рикошет обаче разделил страната. Пиер Пужад, книжар от Сен Сер в дълбокия Югозапад на Франция, сформирал първата в Европа „еднотемна“ партия на протеста, за да защити „*des petits, des matraques, des spolies, des lamines, des humiliés*“: ограбените, излъганите, унизените малки хора, на които историята обърнала гръб. Петдесет и двама отхвърлящи системата „пужадистки“ депутати спечелили места в парламента на националните избори през 1956 г.

Но най-силен бил ударът на колониалните конфликти. Също като *Ancien Regime* ^[122], Четвъртата република била парализирана от цената на водените войни. Между декември 1955 и декември 1957 г. Франция изгубила две трети от валутните си резерви въпреки стабилния растеж на икономиката. Контролираният обмен, двойните валутни курсове (сравними с прилаганите в Източния блок през по-късните десетилетия), външният дълг, бюджетните дефицити и хроничната инфлация можели да се обяснят с неконтролираните разходи на неуспешните колониални войни от 1947 до 1954 г. и от 1955 г. нататък. Изправени пред тези трудности, правителствата от всяка политическа разцветка преживявали разкол и падение. Дори без обезверената армия Четвъртата република трудно би успяла да се справи с подобни предизвикателства само десетилетие след най-тежкото военно поражение в историята на страната и унизителната четиригодишна окупация. Цяло чудо било, че и толкова издържала.

Институциите на Петата френска република на Шарл дьо Гол били създадени именно за да избегнат недостатъците на своите предшественици. Намалена била ролята на парламента и политическите партии, изпълнителната власт била радикално засилена: конституцията

давала на президента значителен контрол и инициатива в избора на политически курс, както и абсолютно превъзходство над министър – председателите, които той можел да назначава и освобождава на практика по свое усмотрение. След успешния край на алжирския конфликт дьо Гол предложил оттук нататък президентът на републиката да се избира с пряко всеобщо гласуване (вместо непряко, чрез парламента, както ставало дотогава). Тази поправка в конституцията била надлежно одобрена с референдум на 28 октомври 1962. Подкрепян от своите институции, от заслугите и харизмата си – и от спомена на французите за възможната алтернатива, – френският президент вече разполагал с повече власт от всеки друг свободно избран държавен глава на света.

Във вътрешнополитическо отношение дьо Гол като цяло нямал нищо против да остави злободневните задачи на своите премиер – министри. Радикалната програма за икономически реформи, започнала с пускането на новия франк на 27 декември 1958 г., съответствала на направените по-рано препоръки на Международния валутен фонд и допринесла пряко за стабилизирането на несигурните финанси на Франция. При целия си мандарински блясък дьо Гол бил роден радикал и не се боял от промяната. Както писал в *Vers l'armee de metier* („Към професионална армия“), младежки трактат върху военната реформа: „Нищо не може да просъществува, без непрекъснато да се подновява“. Затова не бива да се учудваме, че много от най-важните преобразувания на френската транспортна инфраструктура, градоустройство и ръководените от държавата производствени инвестиции били замислени и започнати под негово управление.

Но като много страни на търсената от дьо Гол вътрешна модернизация – особено амбициозните планове на Малро да реставрира и почисти всички исторически обществени сгради във Франция – тези промени винаги били част от една по-голяма политическа цел: възстановяването на френското величие. Също като генерал Франко в Испания (с когото иначе нямал нищо общо) дьо Гол разбирал икономическата стабилизация и модернизация преди всичко като средства в борбата за възстановяване на националната слава. Франция западала поне от 1871 г.: мрачна траектория, белязана от военни поражения, дипломатически унижения, колониално отстъпление, икономическа разруха и вътрешна нестабилност. Целта на дьо Гол била да сложи край на епохата на френския упадък. „Цял живот, пише той в своите военни мемоари, съм имал определена представа за Франция“. Сега той смятал да я приложи на практика.

Предпочитаната от френския президент арена била външната политика – избор, продиктуван както от личния му вкус, така и от държавнически съображения. Дьо Гол отдавна бил чувствителен към серията унижения на Франция – не толкова от страна на немския си противник през 1940 г., колкото в ръцете на своите англоамерикански съюзници впоследствие. Дьо Гол никога не забравил своето собствено неловко положение като беден и в общи линии пренебрегван говорител на Франция във военновременен Лондон. Неговият поглед върху военните реалности го възпирал да изрази болката, която споделял с други французи, когато британците потопили гордата средиземноморска флота на страната при Мерс – ел – Кебир през юли 1940 г. Но символиката на това действие все пак дала своя отпечатък.

Дьо Гол имал особени причини да изпитва двойки чувства към Вашингтон, където Франклин Рузвелт никога не го приемал сериозно. Съединените щати поддържали добри

отношения с режима Виши много по-дълго, отколкото диктували моралът и благоразумието. Франция отсъствала от военновременните съюзнически преговори. И макар това по-късно да позволило на дьо Гол цинично да се откаже от всякаква отговорност за тайно одобряването от него Ялтенско споразумение, споменът продължавал да го човърка. Но най-тежките унижения дошли след спечелването на войната. Франция на практика била изключена от всички важни решения относно Германия. Размяната на разузнавателни данни между Великобритания и САЩ никога не включвала и нея (поради основателни подозрения в изтичане на информация). Ядреният „клуб“ не включвал Франция, отреждайки ѝ безпрецедентна незначителност в международните военни сметки.

Нещо по-лошо, Франция била изцяло зависима от САЩ за колониалната си война в Азия. През октомври 1956 г., когато Великобритания, Франция и Израел се договорили да нападнат Египет на Насър, президентът Айзенхауер накарал британците да се откажат въпреки безсилния гняв на Париж. Година по-късно, през ноември 1957 – а, френските дипломати напразно роптаели срещу доставките на американски и британски оръжия в Тунис и опасенията, че те ще завършат в ръцете на алжирските бунтовници. Малко след встъпването си в длъжност през 1958 г. самият дьо Гол бил безпardonно уведомен от генерал Норстад, американския главнокомандващ на НАТО, че няма право да научава подробности за американското разполагане на атомни оръжия на френска територия.

Това е контекстът на външната политика на дьо Гол, след като се сдобил с пълни президентски правомощия. От американците той не очаквал много. От атомните оръжия до привилегирания международен статут на долара като резервна валута, САЩ били в състояние да наложат интересите си на останалата част на западния съюз и вероятно щели да постъпят точно така. Не били благонадеждни, но поне били предсказуеми: важното било да не се разчита на Вашингтон, за да не се повторят грешките в Индокитай и Суец. Франция трябвало да отстоява интересите си възможно най-добре – например като се сдобие със свое собствено атомно оръжие. Отношението на дьо Гол към Великобритания обаче било по-сложно.

Като повечето наблюдатели френският президент имал основания и право да твърди, че Великобритания ще се опита да поддържа позицията си на посредник между Европа и Америка – и че при нужда Лондон би избрал своя атлантически съюзник пред европейските си съседи. Това станало пределно ясно през декември 1962 г., когато британският министър – председател Харълд Макмилън се срещнал с президента Кенеди в Насау, на Бахамите, и приел САЩ да снабдяват страната му с ядрени ракети, базирани на подводници Поларис (като част от многостранна военна сила, която практически поставяла ядрените оръжия на Великобритания под американски контрол).

Дьо Гол бил бесен. Преди да отпътува за Насау, Макмилън водил преговори с него в Рамбуе, без обаче да даде на френския президент каквито и да било намеци за предстоящите си действия. Следователно Насау бил поредното „англоамериканско“ споразумение, сключено зад гърба на Франция. Към това се прибавила и една допълнителна обида, когато на Париж били предложени същите ракети Поларис, при сходни условия, без изобщо да е участвал в обсъждането. Тъкмо на този фон президентът дьо Гол съобщил на своя пресконференция от 14 януари 1963 г., че Франция обявява вето на британската кандидатура за присъединяване към Европейската икономическа общност. Щом

Великобритания държала да бъде американски сателит, добре. Но не можела заедно с това да бъде и „европейска”. Междувременно – както видяхме – дьо Гол се обърнал към Бон и подписал наговарения със символика, макар и абсолютно несъществен Договор с Федералната република.

Идеята, че Франция може да компенсира своята уязвимост към англоамериканското влияние, като се съюзи със стария си враг отвъд Рейн, не била особено нова. Още през юни 1926 г. френският дипломат Жак Сейду изпратил конфиденциална нота на своите началници с думите, че „е по-добре да доминираме Европа в сътрудничество с германците, отколкото да се окажем срещу тях... едно френско – немско споразумение би ни позволило по-бързо да се измъкнем от англоамериканската хватка”^[123]. Подобни разсъждения се криели зад сметките на консервативните дипломати, които подкрепили Петен през 1940 г. Но при обстоятелствата от 1963 г. договарянето с Германия нямало особени практически последици. Французите не смятали да напускат Западния алианс, а дьо Гол нямало никакво намерение да бъде въвличан в каквито и да било немски заговори за ревизиране на следвоенните решения на Изток.

Ако договарянето от 1963 г. и новото френско – германско съглашение утвърждавали нещо, то било решителното обръщане на Франция към Европа. За Шарл дьо Гол урокът на двайсети век бил, че страната му можела да се надява да възвърне изгубената си слава само като инвестира в европейския проект и го моделира в служба на френските цели. Алжир бил минало. Колониите вървели по неговия път. Англоамериканците били по-коравосърдечни от всякога. Серийните поражения и загуби от последните десетилетия не оставяли на Франция друг избор, ако желаела да възвърне част от някогашното си влияние. Както Аденауер уверил френския премиер – министър Ги Моле в деня, в който американският натиск и британската услужливост принудили французите да спрат операцията си в Суец, „Европа ще бъде вашето отмъщение”.

С едно важно изключение, оттеглянето на Великобритания от нейната империя било доста различно. Британското колониално наследство било по-голямо и по-сложно. Британската империя, също като съветската, преживяла войната непокътната, макар и доста измъчена. Великобритания зависела силно от колониалните земеделци за основни храни (за разлика от Франция, която била самодостатъчна в това отношение и чиито предимно тропически имперски територии произвеждали съвсем различни продукти). А на някои фронтове – особено в Северна Африка – войниците от колониите превишавали по брой британците. Жителите на самата Британия, както видяхме, били много по-наясно с имперските въпроси от френските си събратя – една от причините Лондон да е толкова по-голям от Париж се криела в имперската му роля като пристанище, търговски склад, производствен център и финансова столица. Ръководството на БиБиСи от 1948 г. съветвало журналистите да имат предвид своите предимно нехристиянски слушатели от колониите: „Неуважителните, да не говорим за презрителни квалификации на будисти, индуци, мюсюлмани и т.н... могат да нанесат дълбока обида и трябва да се избягват изцяло”.

Ала след 1945 г. британците не можели особено да се надяват да задържат имперското си наследство. Ресурсите на страната били безнадеждно недостатъчни и цената на поддържането дори на индийските колонии вече не се уравнивала от икономическото

или стратегическо предимство. Докато през 1913 г. износът за индийския субконтинент бил почти една осма от общия британски експорт, след Втората световна война той съставлявал едва 8,3% и продължавал да пада. Във всеки случай почти за всекиго било очевидно, че волята за независимост ставала неудържима. Британската общност, създадена с Уестминстърското постановление от 1931 г., имало за цел да избегне необходимостта от бърз преход към колониална независимост, като вместо това предложи схема от автономни и полуавтономни територии, които да останат васални и подчинени на британската корона без нежеланата показна страна на имперското управление. Сега обаче тя се превърнала в клуб за задържане на бившите колонии – независими държави, чието членство в Британската общност ги обвързвало само дотолкова, доколкото им диктували собствените им интереси и сантименти.

Индия, Пакистан и Бирма получили независимост през 1947 г., Цейлон – на следващата година. Процесът съвсем не бил безкръвен – милиони индуси и мюсюлмани били избити при последвалите етнически чистки и размени на население, – но самата колониална сила се оттеглила сравнително незасегната. Комунистическото въстание в съседна Малая обаче накарало британското правителство да обяви през юни 1948 г. военно положение, което щяло да бъде отменено едва дванайсет години по-късно след решителното поражение на бунтовниците. Като цяло обаче, макар от Индия и нейните съседи да си заминали хиляди заселници и администратори, британското оттегляне от Южна Азия било по-организирано и не толкова травматично, колкото можело да се очаква.

В Близкия Изток нещата били по-сложни. В своята мандатна зона в Палестина Великобритания изоставила отговорностите си през 1948 г. при унизителни, но (отново от английска гледна точка) сравнително безкръвни обстоятелства: едва след като британците напуснали сцената, араби и евреи се нахвърлили един срещу друг. В Ирак, където Лондон и Вашингтон имали общи петролни интереси, САЩ постъпателно изместили Обединеното кралство като доминантно имперско влияние. Затова пък в Египет (парадоксално страна, която никога не била британска колония в конвенционалния смисъл на думата) Великобритания преживяла ирониите и драмата на деколонизацията и претърпяла поражение с исторически мащаби. В Суецката криза от 1956 г. Островът за първи път бил подложен на онзи тип международно унижение – илюстриращо и ускоряващо упадъка на страната, – който бил станал така познат на французите.

Британските интереси в Египет произлизали пряко от важността на Индия, към която през последните години се прибавила нуждата от петрол. Британските войници завладели за пръв път Кайро през 1882 г., тринайсет години след откриването на Суецкия канал, управляван от Париж чрез специална компания за канала. До Първата световна война Египет била ръководен де факто, ако не и де юре, от британски резидент (през по-голямата част от този период това бил бележитият лорд Кроумър). От 1914 до 1922 г. Египет бил британски протекторат, след което станал независим. Известно време отношенията между двете страни останали стабилни, а мирният договор от 1936 г. им придал официална форма. През октомври 1952 г. обаче новото правителство в Кайро, водено от свалилите египетския крал Фарук военни, анулирало договора. От своя страна британците, страхувайки се да не загубят привилегирования си достъп до стратегически важния воден път, наново окупирали зоната на Канала.

За по-малко от две години един от разбунтувалите се военни, Гамал Абдел Насър, станал държавен глава и поискал изтеглянето на английските войници от египетска земя. Британците били склонни на компромис – те се нуждаели от сътрудничеството на Египет. Обединеното кралство ставало все по-зависимо от египетския петрол, внасян през Суецкия канал и заплащан в стерлинги. Нещо повече – както тогавашния външен министър Антъни Идън посъветвал британския кабинет през февруари 1953 г.: „Военната окупация може да се поддържа със сила, но в случая на Египет тя зависи от база, която става безполезна без местна работна ръка”.

Затова през октомври 1954 г. Лондон се съгласил да се изтегли от Суецкия канал до 1956 г. – но при условие, че британското военно присъствие в Египет може да се „реактивира”, ако британските интереси са заплашени от атаки срещу или от страна на държавите в региона. Това споразумение било спазено и последните британски войници се изтеглили от Суец на 13 юни 1956 г. Междувременно обаче полковник Насър – който се самообявил за президент на Египет през ноември 1954 г. – се превръщал в проблем сам по себе си. Той бил важен играч в новосформираното движение на независими държави от Азия и Африка, които се срещнали на конференция в Бандунг (Индонезия) през април 1955 г. и осъдили „колониализма във всичките му прояви”. Насър бил харизматичен пример за арабските радикали от целия регион. И започнал да привлича съветско внимание: през септември 1955 г. Египет обявил мащабна оръжейна сделка с Чехословакия.

Следователно към 1956 г. британците все повече гледали на Насър като на заплаха – както в индивидуалното му амплуа на радикален деспот, управляващ важен воден път – а и чрез примера, който давал на другите. Идън и неговите съветници го сравнявали с Хитлер: заплаха, която трябвало да бъде спряна, а не умилостивявана. Париж споделял това мнение, макар че френската неприязън към Насър се дължала не толкова на заплахата за Суец и дори на собствената му растяща дружба със Съветския блок, а на неговото разрушително влияние върху северноафриканските поданици на самата Франция. Съединените щати също не били особено доволни от президента на Египет. На среща с Тито в Югославия на 18 юни 1956 г. Насър – заедно с индийския министър – председател Джавахарлал Неру – издали обща декларация на „необвързаност”, което открито откъсвало Египет от всякаква зависимост спрямо Запада. Американците се засегнали: въпреки че през ноември 1955 г. започнал преговори за американско финансиране на язовира Асуан на река Нил, държавният секретар Дълес ги прекратил на 19 юли. Седмица по-късно, на 26 юли, Насър национализирал Суецкия канал ^[124].

Първоначалната реакция на западните сили била обединен фронт: Великобритания, САЩ и Франция свикали в Лондон конференция, за да решат как да реагират. Всичко минало по план и на 23 август бил съставен „план”, който австралийският министър – председател Робърт Мензис трябвало да представи на Насър. Ала Насър го отхвърлил. Участниците на лондонската конференция се събрали отново от 19 до 21 септември, като този път се разбрали да сформират Асоциация на потребителите на Суецкия канал. Междувременно британците и французите обявили, че ще отнесат спора за Суец до Обединените нации.

До този момент особено англичаните внимавали да съгласуват реакцията си на действията на Насър с тази на Вашингтон. Великобритания все още била сериозно

задължена на САЩ, плащайки лихви върху огромни заеми. Натискът върху стерлинга през 1955 г. дори принудил Лондон да обмисли временно замразяване на плащанията. Британците открай време били доста скептични относно американските мотиви в региона. Смятали, че Вашингтон крои планове да измести страната им в Близкия Изток и това била причината американски оратори да се впускат от време на време в антиколониалистка реторика, за да съблазнат по-успешно местните елити. Но отношенията между двете страни били общо взето добри. Корея – и динамиката на Студената война – загладили взаимната неприязън от четирийсетте, а англичаните чувствали, че могат да разчитат на американската съпричастност към своите международни интереси и ангажименти. Затова (макар да чули от самия Айзенхауер, че твърде много се тревожат за Насър като евентуална заплаха) британците приемали за даденост, че САЩ винаги ще ги подкрепят при евентуално изостряне на ситуацията.

В този контекст британският министър – председател Антъни Идън (който наследил преди година застаряващия Чърчил) се заел да се справи веднъж завинаги с проблематичния египтянин. Независимо какво заявявали публично, Англия и Франция се дразнели от ООН и тежките ѝ процедури. Те *не искали* дипломатическо решение. Още докато се свиквали и обсъждали провокираните от действията на Насър конференции и планове, британското правителство започнало тайни преговори с Франция за съвместна военна инвазия в Египет. На 21 октомври тези планове били разширени, за да включат и израелците, които се присъединили към тях на строго секретна среща в Севър. Израелският интерес бил съвсем недвусмислен: границата между Египет и Израел била установена след примирие от февруари 1949 г., но и двете страни я смятали за временна. Набезите били чести, особено покрай Газа. Египтяните блокирали залива Акаба още през юли 1951 г.: едно ограничение на израелската търговия и свобода на придвижване, което Йерусалим бил твърдо решен да премахне. Израел искал да намали влиянието на Насър и да осигури своите териториални претенции и сигурността си в и около Синай.

В Севър заговорниците постигнали споразумение. Израел щял да атакува египетската армия в Синай, да настъпи и да окупира целия полуостров, включително и Суецкия канал в западния му край. Французите и британците щели да издадат ултиматум, с който щели да изискат оттеглянето и на двете армии и тогава, в привидната си роля на безкористна трета страна, действаща от името на международната общност, Франция и Великобритания щели да атакуват Египет: първо по въздух, а после и по море. Щели да установят контрол върху Канала, да обявят Египет за некомпетентен да управлява справедливо и ефикасно един толкова важен ресурс, да възвърнат предишното статукво и фатално да подкопаят авторитета на Насър. Планът наистина бил държан в строга тайна: във Великобритания само Идън и четирима дългогодишни министри от кабинета знаели за подписания в Севър протокол след тридневните дискусии между 21 и 24 октомври.

Отначало всичко се развивало по план. На 29 октомври, две седмици след като Съветът за сигурност към Обединените нации не успял да намери решение на Суецката криза (благодарение на съветското вето) и само седмица след срещата в Севър, израелските сили нахлули в Синай. Едновременно с това британски бойни кораби отплавали на изток от базата си в Малта. На следващия ден, 30 октомври, Великобритания и Франция обявили вето на предявеното от ООН искане за изтегляне на Израел и отправили ултиматум към Израел и

Египет, призовавайки *и двете* страни да спрат огъня и да приемат англо – френската военна окупация на зоната на Канала. На следващия ден британски и френски самолети атакували египетското въздушно пространство. За по-малко от четирийсет и осем часа израелците завършили окупацията на Синай и Газа, игнорирайки призива на Общото събрание на ООН за прекратяване на огъня. Египтяните от своя страна потопили кораби в Суецкия канал и практически го направили непроходим. Два дни по-късно, на 5 ноември, първите англо – френски пехотни войски дебаркирали в Египет.

И тогава планът започнал да се разплита. На 6 ноември Дуайт Айзенхауер бил преизбран за президент на Съединените щати. Администрацията във Вашингтон била бясна заради англо – френската измама и дълбоко засегната от всички лъжи относно действителните намерения на нейните съюзници. Лондон и Париж откровено игнорирали и буквата, и духа на тристранната декларация от 1950 г., която задължавала Великобритания, Франция и САЩ да действат срещу агресора в случай на какъвто и да било израелско – арабски конфликт. Съединените щати започнали да оказват значителен явен и скрит натиск най-вече върху Обединеното кралство, за да спрат нахлуването в Египет; те дори заплашвали да „дръпнат тапата” на британската лира. Шокиран от подобна директна американска реакция, но неспособен да удържи все по-силния натиск върху стерлинга, Идън се поколебал, но в крайна сметка капитулирал. На 7 ноември, само два дни след като първите британски десантчици дебаркирали в Порт Саид, английските и френските сили прекратили огъня. Още същия ден Обединените нации одобрили изпращането в Египет на мироопазващи сили, които Насър приел на 12 ноември при условие суверенитетът на страната му да остане ненакърнен. Три дни по-късно мироопазващите сили на ОН пристигнали в Египет и на 4 декември се прехвърлили в Синай.

Междувременно британците и французите обявили собственото си изтегляне от Суец, което станало факт на 22 декември. Великобритания, чиито резерви от стерлинги и долари били спаднали с 279 милиона долара по време на кризата, получила обещания за американска финансова помощ (изпълнени под формата на 500 милиона долара кредит от the US Export – Import Bank). На 10 декември Международният валутен фонд обявил одобрението на заем от 561,47 милиона долара за Великобритания плюс допълнително споразумение за още 738 милиона. Израел, след като си осигурил публичната подкрепа на САЩ за правото си на преминаване през залива Акаба и Тиранския проток, изтеглил своите войници от Газа през първите седмици на март 1957 г. Прочистването на Суецкия канал започнало седмица след окончателното изтегляне на англичаните и французите и Каналът бил отново отворен на 10 април 1957 г. Той останал в египетски ръце.

Всяка страна си направила свои собствени изводи от Суецката криза. Израелците, въпреки своята зависимост от френската военна техника, видели съвсем ясно, че бъдещето им зависи от възможно най-тясното обвързване на техните интереси с американските. Още повече след като през януари 1957 г. американският президент обнародвал своята „доктрина Айзенхауер”, според която САЩ щели да използват въоръжена сила в случай на „международна комунистическа” агресия в Близкия Изток. Авторитетът на Насър сред необвързаните страни нараснал значително благодарение на привидното му надмощие над старите колониални величия. Както се боели французите, сега неговото морално влияние и примерът му пред арабските националисти и техните поддръжници достигнали нови висоти.

Провалът в Египет вещаел нови тревоги за французите в Алжир.

За Съединените щати суецкото приключение било напомняне за собствените им отговорности, както и възможност да разкършат мускулите си. Айзенхауер и Дълес негодували срещу начина, по който Моле и Идън приели американската подкрепа за даденост. Били ядосани на англичаните и французите: не само затова, че тайно предприели толкова зле замислена и изпълнена офанзива, а и заради лошо подбраното време. Суецката криза съвпаднала почти напълно със съветската окупация на Унгария. Впускайки се в толкова очевидно империалистически заговор срещу една – единствена арабска държава, за да ѝ отмъстят за упражняването на собствения ѝ суверенитет, Лондон и Париж отклонили вниманието на света от съветската инвазия в една независима държава и унищожаването на нейното управление. Те поставили своите собствени – и по мнението на Вашингтон, анахронични – интереси над тези на Западния алианс като цяло.

Нещо по-лошо, те дали на Москва безпрецедентен пропаганден подарък. СССР не изиграл почти никаква роля по време на самата Суецка криза – съветската нота от 5 ноември (заплашваща с бойни действия Франция, Великобритания и Израел, ако не прекратят огъня) не изиграла почти никаква роля, тъй като Хрущов и неговите колеги нямали никакво намерение да изпълнят заплахата си. Но като позволили на Москва да играе, макар и символично, ролята на защитник на онеправданата страна, Франция и Великобритания позволили на СССР да опита тактика, върху която Съюзът щял с удоволствие да импровизира през идните десетилетия. Благодарение на Суецката криза разделенията и реториката на Студената война щели да бъдат експортирани дълбоко в Близкия Изток и Африка.

Грешните сметки на Суецката офанзива се отразили най-остро на Великобритания. Щели да минат много години, преди да бъде разкрит целият мащаб на конспирацията срещу Насър, въпреки че мнозина го подозирали. Но само за седмици Антъни Идън бил принуден да подаде оставка, унижен от некомпетентността на одобрената от него военна стратегия и от публичния американски отказ от подкрепа. Макар самата управляваща консервативна партия да не пострадала особено на изборите – под водачеството на Харълд Макмилън, който с известна неохота взел участие в планирането на Суецката експедиция, консерваторите съвсем спокойно спечелили парламентарните избори от 1959 г. – британското правителство било принудено радикално да преосмисли своята външна политика.

Първият урок от Суец гласял, че Великобритания не можела повече да поддържа глобално колониално присъствие. Страната не разполагала с военните и икономически ресурси, както недвусмислено се видяло в Египет. След една толкова осезаема демонстрация на британското безсилие страната най-вероятно щяла да се изправи пред все по-многобройни искания за независимост. След прекъсване от близо десетилетие, през което само Судан (през 1956) и Малая (през 1957 г.) били прекъснали връзките си с Лондон, сега Обединеното кралство навлизало в ускорена фаза на деколонизация, и то преди всичко в Африка. Златният бряг получил свободата си през 1957 г. като независима държава Гана, първата от мнозина подобни. Между 1960 – а и 1964 г. още седемнайсет британски колонии устроили церемонии по случай независимостта си, докато английски сановници обикаляли света да свалят британското знаме и да въздигат нови правителства. Британската общност, която към 1950 г. наброявала едва осем членки, към 1965 г. щяла да има двайсет и една, а броят им щял да продължи да се увеличава.

В сравнение с травмата на Алжир или катастрофалните последици от белгийското изоставяне на Конго през 1960 г., разглобяването на Британската империя било сравнително мирно. Имало обаче и изключения. В Източна и (особено) Южна Африка разпадът на империята се оказал по-проблематичен, отколкото в западната част на континента. Когато Харълд Макмилън информирал южноафриканците в прословутата си реч в Кейптаун през 1960 г., че „вятърът на промяната духа из този континент и независимо дали това ни харесва, този растеж на (африканското) самосъзнание е политически факт”, той не очаквал дружелюбен прием и не го и получил. За да запазят системата на апартейда, която действала от 1948 г., през 1961 белите заселници от Южна Африка се самообявили за република и напуснали Британската общност. Четири години по-късно в съседна Южна Родезия белите колонизатори едностранно обявили своята независимост и самоуправление. И в двете страни управляващото малцинство успяло още няколко години безжалостно да смазва всяко противопоставяне на своята власт.

Но Южна Африка била необичаен случай. Навсякъде другаде – например в източната част на континента – също толкова привилегированите бели заселнически общности приели съдбата си. След като станало ясно, че Лондон няма нито ресурсите, нито желанието да налага колониално управление пряко опозицията на мнозинството – нещо, което дори не било така очевидно в началото на петдесетте, когато британските сили провели своя собствена тайна и кървава война срещу въстанието Мау – Мау в Кения, – европейските колонисти приели своята съдба и тихомълком се изнесли.

През 1968 г. лейбъристкото правителство на Харълд Уилсън направило последния и неизбежен извод от събитията от ноември 1956 г. и обявило, че отгук нататък британските сили ще се изтеглят перманентно от различните бази, пристанища, заливи, междинни портове и други съоръжения от имперската епоха, които страната поддържала „източно от Суец”, най-забележително сред които било прочутото естествено пристанище Аден на Арабския полуостров. Обединеното кралство не можело повече да си позволи да претендира за власт и влияние отвъд океаните. Като цяло този изход бил посрещнат с облекчение на Острова. Както предвидил Адам Смит в залеза на първата Британска империя през 1776 г., отказът от „разкошния и бляскав екипаж на империята” бил най-добрият начин да се контролира дългът и да се позволи на страната да „пригоди своите бъдещи планове и

позиции към реалната посредственост на положението си”.

Вторият урок от Суец, както го разбирало преобладаващото мнозинство в британското управление, бил следният: Великобритания не трябвало никога повече да се оказва опонент на Вашингтон. Това не означавало, че двете страни винаги ще са на едно мнение – по въпроса за Берлин и Германия например Лондон бил далеч по-склонен на отстъпки към Москва и това довело до известно охладняване на англоамериканските отношения между 1957 и 1961 г. Но демонстрацията, че Вашингтон не би подкрепил своите приятели при всички обстоятелства, довела Харълд Макмилън до точно противоположното заключение на онова, което си извадил неговият френски съвременник дьо Гол. Каквито и колебания да имали, колкото и да се съмнявали в конкретните американски действия, оттук нататък британските управници се придържали вярно към американските позиции. Само така можели да се надяват да повлияят на американските решения и да си осигурят американската подкрепа за британските интереси във важни за тях моменти. Тази стратегическа реориентация щяла да промени ситуацията както във Великобритания, така и в Европа.

Трайните последици от Суецката криза били усетени на Острова. В началото на петдесетте Великобритания и особено Англия били отявлено оптимистично настроени. Изборът на консервативно правителство през 1951 г. и плахите намеци за икономически бум разпръснали егалитарния мрак на ранните следвоенни години. През първите години от управлението на новата кралица англичаните се радвали на мекото циганско лято на самодоволното благоденствие. Те първи покорили Еверест (1953 г.) с помощта на подобаващо колониален водач – и първи пробягали 1 600 метра за по-малко от четири минути (1954 г.). Нещо повече, тъкмо британците – както често им било напомняно – разбили атома, изобретили радара, открили пеницилина, построили реактивния двигател и какво ли не още.

Тонът от онези години – с малко пресилен ентузиазъм наречен „новата елизабетинска епоха” – е добре уловен в киното от онова време. Най-популярните британски филми от първата половина на петдесетте – комедии като „Женвиев” (1953 г.) или „Доктор в къщата” (1954 г.) – отразяват една доста наперена, млада, заможна и самоуверена южна Англия. Обстановката и героите вече не са сиви и смачкани, но в други отношения остават твърдо традиционни: всички са умни, млади, образовани, от средната класа, изискани, учтиви и почтителни. Това била една Англия, в която дебютантките от висшите класи все още били приемани в Двора (анахроничен и все по-абсурден ритуал, който Кралицата най-сетне изоставила през 1958 г.); където един от всеки петима консервативни парламентаристи бил учил в Итън; и където процентът студенти от работнически произход през 1955 бил не по-висок, отколкото през 1925 г.

В допълнение към благонравната социална комедия, английското кино от онези години се захранвало от стабилна диета военни филми: „Дървеният кон” (1952 г.), „Жестокото море” (1953 г.), „Взривеният язовир” (1954 г.), „Героите от една черупка” (1955 г.), „Битката за река Плейт” (1956 г.) Базирани с различна достоверност на моменти на британски героизъм от Втората световна война (наблягайки особено силно на флотата), тези филми приятно напомняли, че британците имат право да се чувстват горди – и самодостатъчни. Без да славят битките, те изграждали мита за войната на Британия, обръщайки специално внимание на силата на другарството отвъд класата и професията. Когато се намеждало за социални

напрежения или класови разделения, тонът бил обичайно пропит с улични остроумия и скептицизъм, а не с гняв и противопоставяне. Само в „Тълпата от Лавъндър Хил” на Чарлс Крайтън (1951 г.), най–острата от комедиите Ийлинг, долавяме нещо повече от намек за социален коментар. Тук това е английски вариант на пужадизма: негодуванието и мечтите на кротките хорица от средината.

От 1956 г. нататък обаче тонът започнал значително да помръква. Военни филми като „Мостът на река Куай”(1957 г.) или „Дюнкерк” (1958 г.) съдържали нотки на несигурност и съмнение, сякаш увереното наследство на 1940 г. започвало да се пропуква. През 1960 г. „Да потопиш „Бисмарк”, твърдо излят в старата формулировка филм, изглеждал странно анахроничен, в разрез с господстващите нагласи. Сегашното настроение било зададено от новаторската пиеса на Джон Осбърн „Обърни се с гняв назад”, поставена за пръв път в Лондон през 1956 г. и филмирана удивително вярно две години по-късно. В тази драма на фрустрацията и разочарованието главният герой Джими Портър се задушава сред обществото и брака, които не може нито да напусне, нито да промени. Той обижда жена си Алисън заради буржоазния ѝ произход. Тя на свой ред е притисната между мъжа си – работник и възрастния си ексколониален баща, объркан и огорчен от света, който вече му е непонятен. Или както го предупреждава Алисън: „Тебе те боли, защото всичко се е променило. Джими го боли, че всичко си е все същото. И никой от вас не може да го приеме”.

Тази диагноза на нестабилното настроение във Великобритания по времето на Суецката криза вероятно не била твърде нюансирана, но звучала вярно. Когато „Обърни се с гняв назад” пристигнал в кината, той бил придружен от цял пасаж подобни филми, повечето стъпили върху романи или пиеси от втората половина на петдесетте: „Място на върха” (1959), „Събота вечер и неделя сутрин” (1960), „Самотният бегач на дълги разстояния” (1962), „Начин да се обичаме” (1962), „Този спортен живот” (1963). Във филмите от началото на петдесетте играели или добре сресани актьори от средната класа с БиБиСи акцент – Кенет Мор, Дърк Богард, Джон Грегсън, Рекс Харисън, Джефри Кийн, – или симпатични лондонски „типажи”, обичайно представени от характерни еврейски актьори (Сидни Джеймс, Алфи Бас, Сидни Тафлър или Питър Селърс). В по-късните филми, наричани „драми около кухненската мивка” заради откровеното описание на ежедневиия живот, играела кохорта по-млади актьори – Том Куртене, Албърт Фини, Ричард Харис и Алън Бейтс. Действието обикновено се развивало в северни работнически общности със съответните си акценти и лексика. Те представяли Англия като един свят на разделенията, огорчението, предразсъдъците и безсърдечието, един свят с разбити илюзии. Единственото общо нещо между киното от началото на петдесетте и началото на шейсетте бил фактът, че жените винаги играели второстепенна роля и всички актьори до един били бели.

Ако имперските илюзии загинали при Суец, островитянското самочувствие на средностатистическа Англия отдавна било под обсада. Катастрофата от 1956 г. само ускорила рухването му. Символиката на първото поражение на английския национален отбор по крикет, нанесено от карибски отбор (през 1950 г., при това на „свещената почва” на домакина – игрището Лордс в Лондон), била затвърдена три години по-късно, когато футболният отбор на Англия бил разбит през 1953 г. на националния си стадион – от отбора на презряна Унгария, при това с безпрецедентна разлика от шест на три гола. В двете

международни игри, които англичаните разпространили по света, тяхната страна вече не носела първенството.

Тези неполитически признаци на национален упадък оказали още по-силно въздействие, тъй като британското общество от онези години било като цяло аполитично. Британската Лейбъристка партия, в опозиция по времето на Суецката криза, не успяла да се възползва от провала на Идън точно защото електоратът вече не филтрирал опита през предимно партийно – политическа решетка. Също като другите западноевропейци, британците все повече искали да консумират и да бъдат забавлявани. Интересът им към религията спадал, а заедно с него вкусът им към всякакви видове колективна мобилизация. Харълд Макмилън, консервативен политик с либерални инстинкти – политически опортюнист от средната класа, представящ се за едуардиански провинциален джентълмен, – бил извънредно подходящ лидер за този преходен момент, продавайки колониално отстъпление в чужбина и проспериращо спокойствие в страната. По-старите гласоподаватели били доста доволни от това развитие на нещата; само младите били все по-разочаровани.

Отстъплението от Империята подклаждало страха на британците, че страната им е загубила посоката. Като оставим настрана имперската слава, Общността служела на Великобритания преди всичко като източник на храни. Благодарение на нейните преференции (т.е. по-ниски мита за вноса от страните – членки), храната от бившите колонии била евтина и съставлявала почти една трета от стойността на целия внос в Обединеното кралство към началото на шейсетте. Ала износът на Британия към тези страни представлявал постепенно *намаляващ* дял от националния експорт, все по-голяма част от който вече се насочвала към Европа (през 1965 г. за пръв път британската търговия с Европа щяла да надмине обмена с Общността). След провала в Суец Канада, Австралия, Южна Африка и Индия усетили степента на британския упадък и пренасочили съответно търговските и политическите си приоритети: към САЩ, към Азия и към онова, което скоро щяло да бъде наречено „Трети“ свят.

Що се отнася до самата Великобритания: Америка можела да е незаменим съюзник, но не можела да вдъхне на британците ново чувство за цел, да не говорим за осъвременена национална идентичност. Напротив, тъкмо зависимостта на кралството от Вашингтон илюстрирало фундаменталната слабост и изолираност на нацията. И така, макар почти нищо от техните инстинкти, култура или образование да ги насочвало към континентална Европа, за мнозина британски политици и граждани – не на последно място за самия Макмилън – ставало ясно, че по един или друг начин бъдещето на страната лежи отвъд Ламанша. На кого освен на Европа можела Великобритания да разчита за възстановяването на своя международен престиж?

„Европейският проект”, доколкото съществувал извън главите на малцина идеалисти, бил замрял към средата на петдесетте. Френският парламент гласувал вето на предложението за европейска армия, а с него и на всякакви приказки за по-съществена европейска координация. Постигнати били различни регионални споразумения по модела на Бенелюкс – най-вече скандинавския „Общ нордически трудов пазар” от 1954 г., – но нищо по-амбициозно не се предвиждало. Проповедниците на европейското сътрудничество можели да посочат само новата Европейска общност за атомна енергия, чието създаване било обявено през пролетта на 1955 г. Но тя – също като Европейската общност за въглища и

стомана – била инициатива на французите и успехът ѝ симптоматично зависел от тяхното тясно и като цяло техническо управление. Ако британците били все тъй скептични за перспективните пред европейското единство, възгледите им не били дотам безпочвени.

Натискът за ново начало дошъл, както подобавало, от страните от Бенелюкс, които имали най-голям опит в трансграничните съюзи и най-малко можели да загубят от размиването на националните идентичности. Вече било ясно за европейските държавници – и особено за Пол – Анри Спаак, външен министър на Белгия, – че политическата или военна интеграция не била постижима, поне засега. Във всеки случай към средата на петдесетте европейските приоритети забележимо се отдалечили от военната ориентация на предишното десетилетие. Изглеждало очевидно, че фокусът трябва да се постави върху европейската *икономическа* интеграция – област, в която националният интерес и сътрудничеството можели да се развиват синхронно, без да засегнат традиционните нагласи. Спаак, заедно с холандския си колега, свикал среща в Месина през юни 1955 г., за да бъде обсъдена тази стратегия.

В конференцията в Месина участвали шестима от Общността за въглища и стомана, както и един британски „наблюдател” (с нисък ранг). Спаак и сътрудниците му излезли с набор от предложения за митнически съюз, търговски споразумения и други съвсем конвенционални проекти за транснационално сътрудничество, всички внимателно представени така, че да не се наранят чувствата на Франция или Великобритания. Французите показали предпазлив ентузиазъм; британците – категорични резерви. След Месина преговорите продължили в международен комитет по въпросите на планирането, председателстван от самия Спаак, с цел да се изведат твърди препоръки за по-интегрирана европейска икономика, един „общ пазар”. Към ноември 1955 г. обаче британците се отказали, стреснати от перспективата за една пред федерална Европа точно според техните опасения.

Французите обаче се престрашили. Когато Комисията Спаак излязла през март 1956 г. с официално становище в полза на Общия пазар, Париж дал съгласието си. Британските наблюдатели запазили резервите си. Те определено осъзнавали риска да останат невключени. Както британската правителствена комисия отбелязала само седмици преди обнародването на препоръките на Спаак, „ако държавите от Месина постигнат икономическа интеграция без участието на Обединеното кралство, това би означавало германска хегемония в Европа^[125]”. Но въпреки това, въпреки призивите на англофила Спаак и крехкостта на международната стерлингова зона, разкрита едва месеци по-късно при Суец, Лондон не можел да се реши да заложи на „европейците”. Когато Договорът за създаване на Европейска икономическа общност (и Евратом, институцията за управление на ядрената енергия) бил подписан в Рим на 25 март 1957 г. и влязъл в сила на 1 януари 1958 г., новата ЕИО с център Брюксел включвала същите шест страни, които седем години по-рано образували Общността за въглища и стомана.

Значението на Римския договор в никакъв случай не бива да се надценява. В по-голямата си част той представлява декларация за бъдещи добри намерения. Подписалите го съставили план за намаление и хармонизация на митническите тарифи, предложили перспективи за бъдещи валутни съгласувания и се разбрали да си сътрудничат за свободното движение на стоки, валути и работна ръка. В по-голямата си част текстът представлява рамка за институционални процедури, които трябвало да въведат и наложат бъдещите правила.

Единственото действително важно нововъведение – учредяването по Член 177 на Европейския съд, на който националните съдилища трябвало да прехвърлят дела за крайна инстанция – щяло да се окаже извънредно значимо през идните десетилетия, но навремето минало почти незабелязано.

Европейската икономическа общност била основана на слабостта, а не на силата. Както подчертава докладът на Спаак от 1956 г., „Европа, която някога е държала монопола върху производствените индустрии и е извличала важни ресурси от колониите си по другите континенти, днес вижда външните си позиции отслабени, влиянието си западащо и способността си да прогресира – изгубена сред разделенията”. Тъкмо защото британците – все още – не разбирали по този начин своето положение, те отказали да се присъединят към Европейската икономическа общност. Идеята, че Европейският общ пазар е част от някаква обмислена стратегия за конкуриране на растящата мощ на Съединените щати – понятие, което щяло да добие известна популярност в политическите кръгове на Вашингтон през следващите десетилетия, – е напълно абсурдна. Новосформираната ЕИО зависела изцяло от американските гаранции за своята сигурност, без която нейните членове никога нямало да си позволят лукса на икономическата интеграция за сметка на всички грижи по общата отбрана.

Но дори и сред страните – членки не всички били напълно доволни от новите предложения. Във Франция мнозина консервативни (включително и голистки) депутати гласували против ратификацията на Римския договор по „национални” съображения, докато някои социалисти и леви радикали (в това число Пиер Мендес – Франс) се противопоставили на сформиранието на „малка Европа” без вдъхващото уверение присъствие на Великобритания. В Германия икономическият министър на самия Аденауер, ентузиастът на тема свободна търговия Лудвиг Ерхард, останал критично настроен към нео – меркантилисткия „митнически съюз”, който можел да навреди на връзките на Германия с Обединеното кралство, да ограничи търговския поток и да изкриви цените. Според Ерхард ЕИО била „макроикономическа безсмислица”. Както наблюдателно отбелязал един учен, нещата можели да се развият различно: „Ако Ерхард управлявал Германия, това най-вероятно би довело до Англо – германска асоциация за свободна търговия без селскостопански компонент, а ефектът на икономическото изключване в крайна сметка би принудил Франция да се присъедини”^[126].

Но не се случило така. И във финалния вариант на ЕИО се съдържала известна логика. В течение на петдесетте години страните от континентална Западна Европа търгували все повече една с друга. При това всяка една търгувала най-вече със Западна Германия, от чиито пазари и продукти зависело все по-силно европейското икономическо възстановяване. Нещо повече, всяка следвоенна европейска държава по това време била дълбоко въввлечена в икономическите въпроси: чрез планиране, регулация, целеви растеж и всевъзможни субсидии. Ала повишаването на износа, пренасочването на ресурси от стари към нови индустрии и насърчаването на предпочитани сектори като селското стопанство или транспорта изисквали трансгранично сътрудничество. Нито една от западноевропейските икономики не била самодостатъчна.

Така тази тенденция към взаимноизгодна координация била водена от националния

икономически интерес, а не от целите на Въглишно – стоманеното управление на Шуман, които били безполезни за икономическите стратегии от онези години. Същият стремеж към защита и насърчаване на местните интереси, който преди 1939 г. обърнал европейските държави навътре, сега ги сблизявал една с друга. Премахването на пречките и уроците от близкото минало били може би най-важните фактори, подпомагащи тази промяна. Холандците например не били особено доволни от перспективата за високи ЕИО тарифи, които биха надули местните цени, а също като белгийските си съседи се тревожели и от отсъствието на британците. Но те не можели да си позволят да се откъснат от основните си търговски партньори.

Германските интереси били противоречиви. Като главна страна – износител на континента Германия имала все по-силен интерес от свободна търговия със Западна Европа – особено след като немските производители загубили важните си източноевропейски пазари и не разполагали с бивши колониални територии, които да експлоатират. Но както разбирал Ерхард, един съставен само от шест страни митнически европейски съюз на протекционистки тарифи не бил непременно рационална стратегическа цел за Германия. Също като британците той и много други негови сънародници биха предпочели по-широка и по-свободно дефинирана европейска търговска зона. Но като принцип на външната си политика Аденауер никога нямало да допусне разрыв с Франция, колкото и различни да били интересите на двете страни. И тогава оставал въпросът за селското стопанство.

През първата половина на двайсети век произвежданата от много непродуктивни европейски селяни храна едва стигала за пазара, който не можел да им плати достатъчно, за да преживяват. Резултатът бил бедност, емиграция и селски фашизъм. В гладните години непосредствено след Втората световна война били въведени всевъзможни програми за насърчаване и подпомагане преди всичко на онези, които обработвали земята, тъй че да произвеждат повече. За да се намали зависимостта от доларово – деноминирания внос на храни от Канада и САЩ, акцентът бил поставен върху насърчаването на производството вместо върху ефикасността. Фермерите не трябвало да се страхуват от завръщането на предвоенната дефлация: до 1951 г. селскостопанското производство в Европа не се върнало до предвоенните си нива, а техният доход така или иначе бил практически гарантиран от протекционистките политики и подкрепените от държавата цени. В известен смисъл четирийсетте години били златен век за европейските фермери. В хода на петдесетте производството продължавало да се увеличава, въпреки че излишната трудова ръка се отливала към новите работни места в градовете: европейските селяни ставали все по-ефикасни фермери. Но те продължавали да се възползват от практически перманентното социално подпомагане.

Този парадокс бил особено остър във Франция. През 1950 г. страната все още била нетен вносител на храни. През последвалите години обаче селскостопанското производство процъфтявало. Произведеното във Франция масло се увеличило със 76% между 1949 и 1956 г.; сиренето – със 116% между 1949 и 1957 г. Производството на захар от цвекло нараснало с 201% от 1950 г. до 1957 г. През същия период реколтите от ечемик и царевица се увеличили съответно с удивителните 348% и 815%. Франция станала не просто самодостатъчна: тя разполагала с излишества от храни. Третият модернизационен план, покриващ периода 1957 – 1961 г., все още наблягал на инвестициите в месо, мляко, сирене, захар и пшеница

(основните продукти на Северна Франция и Парижкия басейн, където влиянието на мощните фермерски синдикати било най-силно). Междувременно френското правителство, което винаги съзнавало символното значение на земята в обществения живот на страната си – и съвсем реалната тежест на селския вот – се стараело да поддържа цените и да намира външни пазари за цялата тази храна.

Тази тема изиграла жизненоважна роля за решението на французите да се присъединят към ЕС. Главният икономически интерес на Франция към общия европейски пазар бил преференциалният достъп до чуждите – особено немските (или британски) пазари за месо, млечни и зърнени продукти. Това, заедно с обещанието за продължаваща ценова поддръжка и задължението на европейските партньори да изкупуват излишната френска селскостопанска продукция, убедило парламента да гласува за Римския договор. В замяна на ангажимента да отворят вътрешния си пазар за немски нехранителни стоки, французите на практика прехвърлили вътрешната си система за селскостопанско обезпечаване на гърбовете на другите членки на ЕИО, освобождавайки Париж от непоносимо скъпото (и политически експлозивно) трайно бреме.

Това е контекстът на прословутата Обща аграрна политика на Европейската икономическа общност (ОАП), започната през 1962 и формализирана през 1970 г. след почти десетилетие преговори. Докато фиксираните европейски цени растяли, *цялата* хранителна продукция на Европа ставала твърде скъпа, за да се конкурира на световния пазар. Ефикасните холандски млекопреработвателни комбинати не били в по-добро положение от малките и непродуктивни немски ферми, тъй като всички вече подлежали на обща ценова структура. В хода на шейсетте Европейската икономическа общност посветила енергията си на създаването на комплекс от практики и регулации, които трябвало да се справят с този проблем. За всички хранителни продукти трябвало да се установят целеви стойности. Външните тарифи на ЕИО трябвало да качат цената на вносната селскостопанска продукция до тези равнища, които обичайно били настроени според най-скъпоструващите и неефикасни производители в Общността.

Всяка година ЕИО изкупувала излишната селскостопанска продукция на всички свои членки на цени 5 – 7% под „целевите“ стойности. След това разчиствала излишъка, като субсидирала препродажбата му извън Общия пазар на по-ниски цени. Тази очевидно неефикасна практика била резултат от старомодната размяна на кон за кокошка. Малките ферми на Германия имали нужда от тежки субсидии, за да останат в бизнеса. Френските и италианските фермери не произвеждали скъпа стока, но никой не смеел да ги инструктира да ограничат производството, още по-малко да изисква да приемат пазарна цена за храните си. Вместо това всяка страна давала на фермерите си това, което искали, като прехвърляла цената на градските потребители, но преди всичко на данъкоплатците.

Общата аграрна политика не била напълно безпрецедентна. Зърнените тарифи в Европа от края на деветнайсети век, замислени срещу евтиния внос от Северна Америка, били донякъде аналогични. В най-тежките дни на Депресията от трийсетте имало опити да се задържат цените на селскостопанската продукция, като се изкупува излишъкът или се плаща на фермерите да произвеждат по-малко. Според едно никога неприложено споразумение между Германия и Франция Берлин обещал да поеме френския селскостопански износ, ако отсрещната страна отвори вътрешния си пазар за германските химически и инженерни стоки

(едно военновременно изложение в окупиран Париж, наречено „La France européenne” подчертавало аграрното богатство на Франция и ползите, които щяло да ѝ донесе участието в Хитлеровата „Нова Европа”).

Модерното земеделие никога не е било свободно от политически мотивирани протекции от един или друг вид. Дори САЩ, чиито външни тарифи паднали с 90% между 1947 и 1967 г., се стараели (и още го правят) да изключват селското стопанство от тази либерализация на търговията. А земеделските продукти отрано били извън Общото споразумение за тарифите и търговията. Така че ЕИО не била уникален случай. Но парадоксалните последици от Общата аграрна политика въпреки това се отличавали. Тъй като европейските производители ставали все по-ефикасни (гарантираните високи доходи им позволявали да инвестират в най-доброто оборудване и най-добрите торове), реколтата далеч надхвърляла търсенето, особено на онези стоки, които били облагодетелствани от протекциите. Последните осезаемо фаворизирали зърнените храни и скотовъдството, в които бил специализиран едрият френски аграрен бизнес, а правели твърде малко за отглеждащите плодове, маслини и зеленчуци селяни от Южна Италия.

И така, когато в края на шейсетте цените на храните паднали в целия свят, тези в ЕИО останали на абсурдно високи равнища. Само за няколко години след въвеждането на Общата аграрна политика европейската царевица и европейското говеждо се продавали на 200% от световните цени, а европейското масло – на 400%. Към 1970 г. ОАП осигурявала работа на четирима от всеки пет администратори на Общия пазар, а селското стопанство коствало 70% от бюджета – доста странна ситуация за някои от най-индустриализираните държави на света. Никоя отделна страна не можела да издържи толкова абсурден набор от политики, но като прехвърлило бремето върху Общността като цяло и го обвързало с по-голямата цел на Общия пазар, всяко национално управление имало какво да спечели, поне на първо време. Само градските бедни (и фермерите извън ЕИО) загубили от ОАП, а първите поне били компенсирани по други начини.

На този етап повечето западноевропейски страни *не били* членки на ЕИО. Година след въвеждането на Общия пазар британците – които още се опитвали да попречат на възникването на наднационален европейски блок – предложили ЕИО да се разшири до индустриална зона за свободна търговия, включваща досегашните държави – членки, други европейски страни и страните от Британската общност. Както можело да се очаква, дьо Гол отхвърлил идеята. В отговор и по инициатива на Обединеното кралство представители на ред страни се срещнали в Стокхолм през ноември 1959 г. и сформирали Европейската асоциация за свободна търговия (ЕФТА). Страните – членки – Австрия, Швейцария, Дания, Норвегия, Швеция, Португалия и Великобритания, към които по-късно се присъединили Ирландия, Исландия и Финландия – били като цяло богати, периферни и ентузиазирани защитнички на свободната търговия. Тяхното селско стопанство, като изключим Португалия, било дребно по мащаб, но високоефективно и ориентирано към световния пазар.

По тези причини и поради близките си връзки с Лондон (особено в случая на скандинавските страни) те нямали особена полза от ЕИО. Но ЕФТА била (и си остава) минималистична организация, по-скоро реакция срещу дефектите на Брюксел, отколкото истинска алтернатива. Тя била само свободна търговска зона за *манифактурни* стоки. Селскостопанските продукти били оставени да намерят сами ценовите си нива. Някои от по-

малките страни – членки като Австрия, Швейцария или Швеция можели да процъфтяват в нисхов пазар за своите индустриални продукти с висока добавена стойност и със своята туристическа атрактивност. Други, като Дания, зависели силно от Обединеното кралство като пазар за своите месни и млечни продукти.

Но самата Великобритания се нуждаела от много по-голям индустриален износ, отколкото можели да ѝ осигурят малките ѝ скандинавски и алпийски съюзници. Признавайки неизбежното – макар и все още надявайки се да повлияе на политиката на ЕИО, – през юли 1961 г. правителството на Харълд Макмилън официално се кандидатираше за членство в Европейската икономическа общност. Това станало шест години след презрителното напускане на преговорите от Месина. Ирландия и Дания, чиито икономики били пълно свързани с английската, също поискали да се присъединят. Дали британската кандидатура би била успешна е несигурно – повечето от членките на ЕИО все още искали Великобритания да влезе, но били и оправдано скептични спрямо верността на Лондон към основните цели на Римския договор. Въпросът обаче бил предрешен: както видяхме, през януари 1963 г. дьо Гол публично обявил вето на присъединяването на Великобритания. Доста показателен за скоростта, с която се развивали събитията след Суецката криза е фактът, че отхвърлянето на Обединеното кралство от подценяваната дотогава Европейска общност предизвикало следната отчаяна записка в личния дневник на Макмилън: „Това е краят.. на всичко, за което съм работил толкова години. Всички наши политики в страната и чужбина рухнаха”.

Британците нямали друг избор, освен да опитат пак – което и направили през май 1967 г. и шест месеца по-късно били посрещнати с вето от хладно отмъстителния френски президент. Най-сетне, през 1970 г., след оставката и последвалата смърт на дьо Гол, преговорите между Великобритания и Европа били възобновени за трети път и довели до успешна кандидатура (отчасти защото търговският обмен на Кралството с Британската общност бил паднал толкова, че Лондон вече не притискал неохотния Брюксел да гарантира търговски преференции за страни извън ЕИО). Ала когато Великобритания, Дания и Ирландия най-после се присъединили през 1973 г., Европейската икономическа общност вече била оформена и те не били в позиция да ѝ влияят, както се надявали някога британските лидери.

ЕИО била френско – германско съуправление, в което Бон гарантирал финансите, а Париж диктувал политиките. Така желанието на западногерманците да бъдат част от Европейската общност било купено на висока цена, но десетилетия наред Аденауер и неговите наследници плащали тази цена без оплаквания и се придържали строго към съюза с французите – за известна изненада на Великобритания. Французите междуременно „европеизирали” селскостопанските си субсидии и трансфери, без да заплащат това със загуба на суверенитет. Това притеснение винаги имало първостепенно значение за френската дипломатическа стратегия. Още в Месина през 1955 г. френският външен министър Антоан Пине представил пределно ясно целите на страната си: наднационалните административни институции били хубаво нещо, но само ако се подчинявали на решения, взети единодушно на междуправителствено равнище.

В името на тази цел дьо Гол тероризирал другите страни – членки на Европейската икономическа общност в хода на първото ѝ десетилетие. Според първоначалния Римски договор всички основни решения (освен приемането на нови членки) трябвало да се вземат с

мнозинство от междуправителствения Съвет на министрите. Но като се оттеглил от междуправителствените преговори през юни 1965 г., докато останалите лидери не се съгласили да пригледат своите селскостопански субсидии към френските искания, дьо Гол слагал прът в механизма на Общността. След шест месеца упорство другите държави се предали. През януари 1966 г. те неохотно се съгласили за в бъдеще Съветът на министрите да няма право да приема мерки чрез вот на мнозинството. Това било първото престъпване на първоначалния договор и забележителна демонстрация на сурова френска сила.

Въпреки това ранните постижения на Европейската икономическа общност били забележителни. Вътрешните тарифи били свалени през 1968 г., доста преди определения срок. За същия период търговията между шестте страни – членки се увеличила четворно. Броят на селскостопанските работници спадал постоянно с около 4% на година, а земеделската продукция през шейсетте нараствала годишно с 8,1%. Към края на първото си десетилетие, въпреки сянката на дьо Гол, Европейската икономическа общност придобила аурата на неизбежността и тъкмо затова другите европейски държави се наредили на опашка за членство.

Ала имало и проблеми. Високите цени и себичните интереси на един митнически съюз, дирижиран в Брюксел от централизирана администрация и неизбираем управляващ, не носел безспорна полза на Европа или останалия свят. Всъщност мрежата от протекционистки споразумения и непреки субсидии, въведени по искане на Франция, била напълно в разрез с духа и институциите на международната търговска система, възникнала в десетилетията след Бретън Уудс. Доколкото (а то не било малко) системата на управление на ЕИО се базирала на френската, нейното Наполеоново наследство не било добра поличба.

И накрая, влиянието на Франция върху ранните години на Европейската общност спомогнало за изковаването на една нова „Европа“, която можела да бъде укорена във възпроизвеждане на всички най-лоши страни на нацията – държава в субконтинентален мащаб. Винаги съществувал немалък риск възстановяването на Западна Европа да бъде заплатено с известен евроцентристки провинциализъм. При цялото си растящо богатство светът на ЕИО бил доста незначителен. В някои отношения той бил доста по-малък от онзи свят, който французите или холандците познавали от времето, когато техните национални държави били отворени към далечни хора и места. При тогавашните обстоятелства това не било от особено значение за повечето западноевропейци, които без друго нямали голям избор. След време обаче щяло да доведе до видимо ограничена визия за „Европа“ с тревожни последици за бъдещето.

Смъртта на Йосиф Сталин през март 1953 г. разбунила борба за власт между нервните му наследници. Отначало шефът на тайната полиция, Лаврентий Берия, сякаш имал най-голям шанс да мине за единствен наследник на диктатора. Точно по тази причина обаче колегите му скроили заговор за неговото убийство през юли същата година и след кратко отклонение по посока на Георгий Маленков два месеца по-късно за първи секретар на компартията на СССР бил избран Никита Хрущов – далеч не най-известният от вътрешния кръг на Сталин. В това имало известна ирония: при все психотичните си нагласи Берия бил привърженик на реформите и дори на онова, което още не се наричало „десталинизация“. В краткия период между смъртта на Сталин и своя собствен арест той отрекъл „лекарския заговор“, пуснал някои затворници от ГУЛАГ и дори предложил реформи в сателитните държави за

объркване на тамошните партийни лидери.

Новото управление (на теория колективно, а на практика Хрущов ставал все повече *primus inter pares*) нямало друг избор, освен да следва застъпената от Берия посока. Смъртта на Сталин след толкова години репресии и бедност довела до широки протести и искания за промяна. През 1953 и 1954 г. избухнали бунтове в сибирските трудови лагери в Норилск, Воркута и Кенгир. За да си възвърне контрола, Кремъл трябвало да използва танкове, самолети и значителен войсков контингент. Но след като възстановил „реда“, Хрущов се върнал към стратегията на Берия. През 1953 – 1956 г. от ГУЛАГ били освободени около пет милиона затворници.

В народните демокрации пост – сталинската ера била белязана не само от Берлинския бунт през 1953 г. (вж. Глава шеста), но и от опозиция дори в затътен и лесно сплашван аванпост като провинциална България, където през май и юни същата година се разбунтували работниците в тютюневите заводи. Съветската власт не била сериозно заплашена никъде, но управляващите в Москва приели много сериозно мащаба на общественото недоволство. Сега пред Хрущов и неговите съратници стояла задачата да погребат Сталин и неговите ексцесии, без да подлагат на риск изградената чрез Сталинов терор система и всички привилегии, които Партията извличала от своя монопол върху властта.

Както се разбрало през следващите години, стратегията на Хрущов имала четири страни. Първо, както видяхме, той трябвало да стабилизира връзките си със Запада след превъоръжаването на Западна Германия, нейното приемане в НАТО и създаването на Варшавския договор. В същото време Москва започнала да строи мостове към „необвързания“ свят – започвайки с Югославия, която Хрущов и маршал Булганин посетили през май 1955 г. (само месец след подписването на Австрийския държавен договор), за да възобновят съветско – югославските отношения след седем години на дълбоко замразяване. Трето, Москва започнала да насърчава партийните реформатори в сателитните държави, позволявайки обходни критики на „грешките“ на сталиниската стара гвардия и реабилитацията на някои от нейните жертви, слагайки край на показните процеси, масовите арести и партийните чистки.

В този контекст Хрущов предпазливо достигнал до четвъртия (и по негово мнение финален) стадий на контролираната реформа: скъсването със самия Сталин. Мястото на действието бил XX партиен конгрес на КПСС през февруари 1956 г., на който Хрущов държал прочутата си днес „тайна реч“, разобличавайки престъпленията, грешките и „култа“ към генералния секретар. В ретроспекция тази реч придобила митична аура, но нейното епохално значение не трябва да се надценява. Никита Хрущов бил комунист, ленинист и не по-малко от съвременниците си твърд привърженик на водещата роля на Партията. Сам той си поставил трудната цел да признае и изреди в подробности делата на Сталин, като ограничи отговорността за тях до самия човек. Неговата задача (както сам той я виждал) била да утвърди легитимността на комунистическия проект, като струпа хулите и отговорността върху трупа на дядо Йосиф.

Произнесената на 25 февруари реч била напълно конвенционална по дължината и езика си. Тя била адресирана до партийния елит и се задоволявала да опише „извращенията“ на комунистическата доктрина по вина на Сталин. Диктаторът бил обвинен в „пренебрегване

на нормите на партийния живот и потъпкване на ленинистките принципи на колективно партийно ръководство”. С други думи, вземал решенията си сам. Неговите младши колеги (сред които бил и Хрущов от началото на трийсетте) така били освободени от отговорност както за криминалните му ексцесии, така и (по-важно) за провала на политиките му. Хрущов поел пресметнатия риск да опише подробно мащаба на личните недостатъци на Сталин (като така шокирал и засегнал послушните кадри в публиката си), за да запази и дори укрепи ненакърнения образ на Ленин, ленинистката система на управление и наследниците на самия Йосиф Висарионович.

Тайната реч постигнала целта си, поне сред КПСС. Тя теглила дебела черта под сталинската епоха, като признала зверствата и катастрофите, но запазила фикцията, че настоящето партийно ръководство не носело никаква отговорност. Така Хрущов затвърдил своята власт и си осигурил сравнителна свобода да реформира съветската икономика и да либерализира апарата на терора. Старите сталинисти били изтласкани встрани – Молотов бил свален от поста външен министър в навечерието на ответната визита на Тито в Москва през юни. Що се отнася до връстниците на Хрущов и по-младите апаратчици като Леонид Брежнев, те също като него били съучастници в престъпленията на Сталин и затова не можели нито да отхвърлят твърденията му, нито да изкажат съмнение в искреността му. Контролираната десталинизация била удобна почти за всички.

Но нападките на Хрущов срещу Сталин не можели да бъдат държани в тайна и тъкмо там се криели семената на техния провал. Речта не била официално публикувана в СССР до 1988 г., но западното разузнаване чуло за нея още след дни. Също и западните комунистически партии, въпреки че Хрущов не споделил намеренията си с тях. В резултат на това за седмици навсякъде плъзнали слухове, че новият съветски ръководител се е отрекъл от Сталин. Ефектът бил заразителен. За комунистите отричането от Сталин и делата му било объркващо и тревожно, но и носело облекчение. Оттук насетне, както смятали мнозина, на комунистите нямало да им се налага да оправдават или отричат най-скандалните обвинения на своите критици. Някои западни партийни членове и симпатизанти се отдръпнали, но други останали с подновена вяра.

В Източна Европа слухове за отхвърлянето на Сталин имали още по-драматично въздействие. Разчетени в контекста на скорошното помирение на съветския лидер с Тито и на разпускането на затихващия Коминформ на 18 април, критиките на Хрущов към неговия предшественик сякаш вещаели, че Москва вече ще погледне благосклонно на различни „пътища към социализма”, че е отхвърлила терора и репресиите като инструмент за комунистически контрол. Сега, смятало се, за пръв път било възможно да се говори открито. Както обяснил чешкият автор Ярослав Зайферт пред писателски конгрес в Прага през април 1956 г., „За кой ли път на този конгрес се повтаря, че писателите трябва да казват истината. Това означава, че през последните години не са писали истината... С всичко това вече е свършено. Кошмарът беше прогонен”.

В Чехословакия – чиито комунистически лидери мълчали със стиснати уста за собственото си сталинистко минало – споменът за терора бил прекалено пресен, за да могат слухове от Москва да преминат в политическо действие. ^[127] Въздействието на шоквата вълна на десталинизация в съседна Полша било доста по-различно. През юни на полската

армия било наредено да потуши демонстрации в западния град Познан, предизвикани (като тези в Източен Берлин преди три години) от спорове за надници и норми. Но тези мерки само разбунили широкото недоволство през есента в една страна, където съветизацията така и не била проведена щателно и чиито партийни водачи преживели следвоенните чистки сравнително незасегнати.

През октомври 1956 г., разтревожена от перспективата да изгуби контрол върху народните настроения, Полската обединена работническа партия решила да свали съветския маршал Константин Рокосовски от поста министър на отбраната и да го изключи от Политбюро. В същото време Партията избрала Владислав Гомулка за първи секретар на мястото на сталиниста Болеслав Биерут. Това бил драматичен и символичен ход: само преди няколко години Гомулка бил в затвора и едва избегнал процес. За полското общество той представлявал „националното” лице на полския комунизъм и неговото издигане било прието като акт на имплицитно предизвикателство от страна на една Партия, принудена да избира между народа си и висшата власт в Москва.

Поне така виждали нещата съветските лидери. Хрущов, Микоян, Молотов и три други висши фигури отлетели за Варшава на 19 октомври с намерението да блокират назначението на Гомулка, да забранят изключването на Рокосовски и да възстановят реда в Полша. За да не остане съмнение относно техните намерения, Хрущов инструктирал бригада съветски танкове да се придвижи едновременно с него към Варшава. В разгорещени дискусии със самия Гомулка обаче Хрущов заключил, че е в интерес на СССР да признае новата ситуация в полската комунистическа партия, вместо да нажежава обстановката и почти със сигурност да провокира кръвопролития. Гомулка на свой ред уверил руснаците, че ще възстанови контрола и че няма намерение да орязва властта си, да вади Полша от Варшавския договор или да настоява съветските войски да напуснат страната.

Като имаме предвид диспропорцията на силите между Хрущов и Гомулка, изглежда удивително как новият полски ръководител успял да избегне катастрофа за страната си. Но Хрущов добре усетил събеседника – както обяснил на съветското Политбюро при връщането си в Москва на следващия ден, съветският посланик във Варшава Пономаренко „дълбоко грешал в преценката си за Гомулка”. Цената на комунистическия контрол в Полша можела да включва някои персонални промени и либерализацията на обществения живот, но Гомулка бил стабилен партиец и нямал намерение да предава властта на улицата или на противниците на Партията. Освен това бил реалист: ако *той* не можел да укроти броженията в Полша, алтернативата била Червената армия. Десталинизацията, както разбирал Гомулка, съвсем не предполагала Хрущов да се откаже от съветското териториално влияние или политически монопол.

Затова „Полският октомври” имал непредвидено добър изход – малцина по онова време знаели колко близко била Варшава до втора съветска окупация. В Унгария обаче събитията щели да приемат друг обрат. Това не станало очевидно веднага. Още през юли 1953 г. унгарското сталинистко ръководство било заменено (по инициатива на Москва) от един реформистки настроен комунист, Имре Наги. Също като Гомулка Наги бил минал през чистката и затвора, така че не носел почти никаква отговорност за преживените от страната му терор и лошо управление. Всъщност първата му работа като партиен водач била да представи (с подкрепата на Берия) програма за либерализация. Трудовите и

концентрационни лагери трябвало да бъдат затворени, на селяните да се разреши да напуснат колхозите, ако желаят. Като цяло селското стопанство трябвало да се насърчава повече, като се изоставят нереалистичните индустриални цели. Както било формулирано това на характерно мъглявия език на конфиденциалната резолюция на Унгарската комунистическа партия от 28 юни 1953 г., „неправилната икономическа политика разкри едно донякъде самохвално и рисковано поведение, доколкото насилственото развитие на тежката индустрия предполагаше ресурси и суровини, с които донякъде просто не разполагахме”.

От гледна точка на Москва Наги определено не бил конвенционален избор. През септември 1949 г. той критикувал ултрасталинистката линия на Матяш Ракоши и бил един от едва двамата членове на унгарското политбюро, които се противопоставили на екзекуцията на Ласло Райк. Този факт, заедно с критиките му към колективизацията на земята, довел до неговото изключване от партийното ръководство и публична „самокритика”, в която Наги признал своите „опортюнистични нагласи” и непридържане към партийната линия. Въпреки това той станал логичен избор, когато настъпило времето за промени в страната, чийто политически елит – също като икономиката – бил съсипан от сталинските изстъпления. Между 1948 и 1953 г. под ръководството на Ракоши били екзекутирани около 480 общественици – без да броим Райк и другите жертви – комунисти; над 150 000 души (за население, по-малко от девет милиона) били хвърлени в затвора.

Наги останал на власт до пролетта на 1955 г. По това време Ракоши и други твърди партийци, които се стараели да подлеят вода на размирния си колега още от връщането му на поста, успели да убедят Москва, че на него не може да се разчита да поддържа твърд контрол в момента, когато СССР бил изправен пред заплахата на едно разширено НАТО, а съседна Австрия била на път да стане независима, неутрална държава. Съветският ЦК надлежно обвинил „десния уклон” на Наги. Той бил свален от поста си (и по-късно изключен от Партията), а Ракоши и приятелите му се върнали на власт в Будапеща. Това отстъпление от реформите само осем месеца преди речта на Хрущов илюстрира предварително колко малко съветският лидер възнамерявал да смути гладкото упражняване на комунистическата власт, дори когато рушал репутацията на Сталин.

В продължение на около година неофициалната „група на Наги” функционирала като един вид неформална „реформистка” опозиция, първата по рода си в следвоенните комунистически държави. Междувременно дошъл ред на Ракоши да предизвика неприязънта на Москва. Както видяхме, Хрущов бързал да възобнови съветските връзки с Югославия. Но в хода на антититовската истерия от миналото Ракоши бил изиграл особено видна роля. Неслучайно обвиненията в „титовщина” звучали толкова силно в унгарските публични процеси, преди всичко в делото срещу самия Райк: на унгарската партия била дадена ролята на обвинител и нейните лидери изпълнили задачата си с ентузиазъм.

Следователно Ракоши ставал неудобен, анахронична спънка за съветските проекти. Докато през юни 1956 г. в Москва се провеждали съветско – югославски преговори на високо равнище, изглеждало ненужно провокативно да се поддържа властта на един неразкачал се сталинист, така тясно свързан с лошото старо време – още повече, че миналите му деяния и настоящата му твърдост започвали да провокират обществени протести в Унгария. Въпреки цялото старание на Ракоши – през март 1956 г. той публикувал в унгарския вестник *Szabad Nép* пламенна атака срещу Берия и неговия унгарски полицейски заместник Габор Петер

(атака, която повтаряла критиките на Хрущов спрямо „култа към личността“ и приветствала „ликвидирането“ на такива хора заради престъпното преследване на невинни) – неговото време било минало. На 17 юли 1956 г. Анастас Микоян отлетял за Будапеща и безцеремонно свалил Ракоши от поста му, този път окончателно.

На негово място Москва сложила Ерньо Герьо, друг унгарец с безупречно сталинистки произход. Това се оказало грешка: Герьо не можел нито да поведе промяната, нито да я укроти. На 6 октомври, като жест преди всичко към Белград, властите в Будапеща позволили публичното препогребване на Ласло Райк и другите жертви от неговия процес. Един от оцелелите от делото, Бела Сас, казал на гроба му:

„След екзекуцията в резултат на изфабрикувани обвинения, останките на Ласло Райк лежаха седем години в безименен гроб. И все пак неговата смърт се превърна в предупредителен сигнал за унгарския народ и за целия свят. Защото стотиците хиляди, които минават край този ковчег, искат не просто да почетат един мъртвец – те хранят страстна надежда и твърда решимост да погребат една цяла епоха. Беззаконието, произволът и моралният упадък на онези безсрамни години трябва да бъдат погребани завинаги. И навеки да се отхвърли опасността, която представляват унгарските привърженици на силовото управление и култа към личността”.

Имало известна ирония в съчувствието, което предизвиквала съдбата на Райк – човек, който сам бил изпратил много невинни (некомунистически) жертви на бесилката. Иронично или не обаче, новото погребение на Райк дало искрата, която щяла да запали унгарската революция.

На 16 октомври 1956 г. студенти в провинциалния град Сегед образували „Лига на унгарските студенти“, независима от официалните комунистически студентски организации. За седмица подобни сдружения възникнали в цялата страна; кулминацията дошла на 22 октомври, когато студентите от Техническия университет в самата Будапеща създали „Шестнайсет точков“ манифест. Техните искания включвали промишлени и аграрни реформи, по-голяма демокрация и свобода на словото, край на множеството дребни ограничения и регулации в живота под комунистическо управление. Но по-страшното било, че студентите изявявали желание да видят Имре Наги като министър – председател, Ракоши и колегите му – съдени за престъпленията си, а съветските войски – изтеглени от страната им.

На следващия ден, 23 октомври, студентите започнали да се събират на Парламентарния площад в Будапеща, за да демонстрират в подкрепа на своите искания. Режимът не знаел как да реагира: Герьо първо забранил, а после разрешил демонстрацията. След като тя се състояла същия следобед, той разкритиковал сбирката и нейните организатори в реч, излъчена вечерта по националното радио. Час по-късно вбесените демонстранти съборили статуята на Сталин в центъра на града, съветските войски влезли в Будапеща, за да нападнат тълпите, а унгарският Централен комитет се събрал посред нощ. На следващата сутрин, в 8.13 часа, било обявено назначаването на Имре Наги като министър – председател на Унгария.

Ако партийните лидери се надявали, че връщането на Наги ще сложи край на революцията, те направили сериозна грешка. Самият Наги определено достатъчно силно желаел редът да бъде възстановен: по-малко от час след встъпването си в длъжност той

обявил военно положение. В преговорите си със Суслов и Микоян (които пристигнали от Москва на същия ден) той и другите членове на новото унгарско ръководство настоявали на необходимостта да се преговаря с демонстрантите. Както докладвали руснаците на специално събрание на Президиума на КПСС на 26 октомври, Янош Кадар^[128] им обяснил, че е възможно и важно да се прави разлика между верните маси, отчуждени от Партията поради миналите ѝ грешки, и въоръжените контрареволуционери, които правителството на Наги се надявало да изолира.

Разграничението на Кадар може и да е убедило някои съветски лидери, но то не отговаряло на унгарската реалност. Студентски организации, работнически съвети и революционни „национални комитети“ се сформирали спонтанно из цялата страна. Сблъсъците между полицията и демонстрантите провокирали контраатаки и линчове. Въпреки съветите на някои от своите членове ръководството на Унгарската комунистическа партия отначало отказало да признае бунта като демократична революция, настоявайки вместо това да го нарича „контрареволуционен“, и така пропуснало възможността да го асимилира. Едва на 28 октомври, близо седмица след първите демонстрации, Наги отишъл в радиото да предложи примирие във въоръжените сблъсъци. Той признал легитимността и революционния характер на неотдавнашните протести, обещал разпускането на омразната тайна полиция и обявил близкото изтегляне на съветските войски от Будапеща.

Съветското ръководство, каквито и да били съмненията му, решило да подкрепи новия подход на унгарския лидер. Суслов, докладвайки в деня на радио – обръщението на Наги, представил новите отстъпки като цената, на която масовото движение можело да бъде поставено под контрола на СССР. Но събитията в Унгария изпреварвали сметките на Москва. Два дни по-късно, на 30 октомври, след нападения срещу дома на комунистическата партия в Будапеща и смъртта на двама и четирима от защитниците на сградата, Имре Наги отново говорил по унгарското радио. Този път той обявил, че оттук нататък неговото управление ще бъде основано на „демократичното сътрудничество между коалиционните партии, преродено през 1945 г. “. С други думи, Наги сформирал многопартийно управление. Далеч от конфронтиране с опозицията, сега Наги все повече основавал властта си върху самото народно движение. В своето последно изречение, прославящо „свободната, демократична и независима“ Унгария, той дори за пръв път изпуснал дискредитираното прилагателно „социалистическа“. И публично призовал Москва да „започне изтеглянето на съветските войски“ както от Будапеща, така и от цяла Унгария.

Рискованият ход на Наги – искреното му убеждение, че може да възвърне реда в страната си и така да предотврати неизречената заплаха от съветска интервенция – бил подкрепен от другите комунисти в кабинета му. Но той бил изпуснал инициативата. Навсякъде из страната никнели революционни комитети, политически партии и вестници. Антируските настроения били повсеместни, често се споменавало как имперска Русия смазала Унгарското въстание от 1848 – 49 г. И най-важното – съветските лидери губели доверие в него. Когато Наги обявил, на 31 октомври следобед, че започва преговори за излизането на Унгария от Варшавския договор, съдбата му вероятно била вече решена.

Хрущов и неговите колеги поначало застъпвали мнението, че в Унгария – както и преди това в Полша – ще трябва да се намесят, ако „контрареволуцията“ излезе извън контрол.

Изглежда обаче, първоначално те не искали да прибягват към този вариант. Дори на 31 октомври Президиумът на ЦК излязъл със становище, заявяващо готовност за „влизване в съответните преговори” с унгарските лидери относно изтеглянето на съветските войски от унгарска територия. Но в мига, в който правели тази отстъпка, те получавали доклади за студентски демонстрации в Тимишоара (Румъния) и за „вражески настроения” сред български интелектуалци, съпричастни на унгарските революционери. Това започвало да звучи като началото на заразата, от която дълго се бояли съветските ръководители – така че те предприели друг подход.

И така, в деня след обещанието да преговарят за изтегляне на войските, съветският Президиум научил от Хрущов, че за това вече и дума не можело да става. „Империалистите” щели да интерпретират такова оттегляне като свидетелство за съветската слабост. Тъкмо напротив, СССР трябвало сега да „поеме инициативата за възстановяване на реда в Унгария”. На съветските бойни дивизии в Румъния и Украйна било наредено да се придвижат към унгарската граница. Научавайки за това, унгарският министър – председател извикал съветския посланик (Юрий Андропов) и го информирал, че в знак на протест срещу подновените движения на съветски войски Унгария едностранно прекратява членството си във Варшавския договор. Същата вечер на 1 ноември, в 7. 50 ч., Наги съобщил по радиото, че оттук нататък Унгария ще бъде неутрална държава, призовавайки Обединените нации да признаят новия ѝ статут. Това решение срещнало широко одобрение из страната: работническите съвети в Будапеща, които стачкували от началото на бунта, реагирали с призив за връщане на работа. Наги най-сетне спечелил повечето от онези унгарци, които се отнасяли подозрително към неговите намерения.

Същата вечер, в която Наги направил своето историческо съобщение, Янош Кадар бил тайно изведен в Москва, където Хрущов го убедил в нуждата да сформира ново управление в Будапеща със съветска подкрепа. Червената армия щяла да влезе и да възстанови реда при всички случаи: единственият въпрос бил кои унгарци щели да имат честта да ѝ сътрудничат. Евентуалната неохота на Кадар да предаде Наги и съотечествениците си била пресечена от признанието на Хрущов, че руснаците вече знаели каква грешка са допуснали с назначаването на Герьо през юли. Тази грешка нямало да бъде повторена след възстановяването на реда в Будапеща. След това Хрущов заминал за Букурещ, за да се срещне с румънските, българските и чешките ръководители и да координира планове за намеса в Унгария (делегация на по-ниско равнище се срещнала с полските лидери предишния ден). Междувременно Наги продължил да протестира срещу нарасналата съветска военна активност. На 2 ноември той призовал генералния секретар на ООН Даг Хамарскьолд да посредничи между Унгария и СССР и потърсил западно признаване на неутралитета на страната си.

На следващия ден, 3 ноември, правителството на Наги започнало (или си мислело, че започва) преговори със съветските военни власти за изтеглянето на войските. Но когато унгарският преговарящ екип се върнал вечерта в щаба на съветската армия в Тьокьол, Унгария, той бил незабавно арестуван. Скоро след това, в 4 ч. сутринта на 4 ноември, съветски танкове атакували Будапеща. Час по-късно радиосъобщение от окупираната източна част на страната информирало за замяната на Имре Наги с ново правителство. В отговор самият Наги отправил последно обръщение към унгарския народ, призовавайки за съпротива

срещу нашественика. После той и най-близките му колеги се укрили в югославското посолство в Будапеща, където им било дадено убежище.

Военният изход никога не бил поставян под въпрос: въпреки усилената съпротива съветските сили превзели Будапеща за седемдесет и два часа, а правителството на Янош Кадар положило клетва на 7 ноември. Някои работнически съвети оцелели още месец – Кадар предпочел да не ги напада директно, – а спорадични стачки имало до 1957 г. Според конфиденциален доклад до съветския ЦК от 22 ноември 1956 г. въгледобивните мини на Унгария били принудени да работят на 10% от капацитета си. След по-малко от месец обаче новите власти се почувствали достатъчно уверени, за да поемат инициативата. На 5 януари било въведено смъртно наказание за „подбудителство към стачки“ и репресиите започнали наистина. В допълнение към близо 2 700 – те унгарци, загинали в хода на битките, още 341 били екзекутирани в следващите години (последната смъртна присъда била изпълнена през 1961 г.) Общо около 22 000 унгарци били осъдени на затвор (мнозина за пет или повече години) за своята роля в „контрареволуцията“. Още 13 000 били изпратени в концентрационни лагери, а много били уволнени от работните си места или подложени на щателен надзор до общата амнистия през март 1963 г.

Приблизително 200 000 души – над 2% от населението – напуснало Унгария след съветската окупация. Много от тях били сред младия и образован елит на Будапеща и урбанизирания запад на страната. Те се заселили в САЩ (които приели около 80 000 унгарски бежанци), Австрия, Великобритания, Западна Германия, Швейцария, Франция и много други държави. За известно време съдбата на Наги и неговите колеги оставала неясна. След като прекарвали почти три седмици в югославското посолство в Будапеща, те на 22 ноември били подмамани да го напуснат, незабавно арестувани от съветските власти и отвлечени в румънски затвор.

На Кадар му трябвали месеци, за да реши какво да прави с някогашните си приятели и другари. Повечето наказателни акции срещу млади работници и войници, участвали в уличните боеве, били провеждани възможно най-тихо, за да се избегнат международни протести. Въпреки това от чужбина било поискано помилването на ред обществени фигури като писателите Йозеф Гали и Дюла Обершовски. Съдбата на самия Наги била особено болен въпрос. През април 1957 г. Кадар и колегите му решили да върнат Наги и неговите „съучастници“ в Унгария, за да ги изправят пред съд. Самият процес обаче бил отложен до юни 1958 г., а дори и тогава бил държан в строга тайна. На 15 юни 1958 г. обвинените били обявени за виновни в подстрекателство към контрареволуция и осъдени на смърт или дълго затворничество. Писателите Ищван Бибо и Арпад Гьонц (бъдещ президент на посткомунистическа Унгария) получили доживотни присъди. Двама други – Йозеф Силади и Геза Лошонци – били убити в затвора преди началото на процеса. Имре Наги, Пал Малетер и Миклош Гимеш били екзекутирани призори на 16 юни 1958 г.

Унгарската революция, кратък и безнадежден бунт в една малка провинция на съветската империя, имала разтърсващ ефект върху формата на световната политика. На първо място тя била нагледен урок за западните дипломати. До този момент Съединените щати, макар официално да признавали невъзможността да откъснат източноевропейските сателити от съветски контрол, продължавали да насърчават „духа на съпротивата“ там. Подмолните действия и дипломатическата подкрепа имали за цел, според формулировката на Доклад по

националната сигурност No174 (декември 1953 г.), „да създадат условия, които да направят възможно освобождението на сателитите в бъдещ благоприятен момент”. Само че, както подчертавал един по-късен конфиденциален документ, в който през юли 1956 г. трябвало да се опишат размириците от същата година, „Съединените щати не са готови да прибегнат към война, за да елиминират съветската доминация над сателитите” (NSC5608/1 „U. S. Policy toward the Soviet satellites in Eastern Europe”).

И действително, след потушаването на Берлинското въстание през 1953 г. Държавният департамент заключил, че в близко бъдеще СССР държи безспорен контрол върху своята „зона”. „Ненамесата” била *единствената* стратегия на Запада за Източна Европа. Но унгарските бунтовници не могли да знаят това. Много от тях искрено се надявали на западна помощ. Те били насърчавани от безкомпромисния тон на американската публична реторика и от емисиите на радио „Свободна Европа”, чиито водещи – емигранти призовавали унгарците да вземат оръжие и им обещавали незабавна чуждестранна подкрепа. Когато тя не дошла, победените бунтовници били разбираемо огорчени и разочаровани.

Но дори и западните правителства да искали да направят нещо повече, обстоятелствата по това време били повече от неблагоприятни. В деня, в който избухнала Унгарската революция, представители на Франция и Великобритания се намирали в Севър на тайни преговори с израелците. Франция била особено погълната от своите северноафрикански проблеми: както обяснил външният министър Кристиан Пино на 27 октомври в строго поверителна бележка до френския представител в Съвета за сигурност на ООН, „Изключително важно е проекторезолюцията, която ще бъде представена на Съвета за сигурност по унгарския въпрос, да не съдържа никакви препоръки, които да попречат на действията ни в Алжир... Ние сме най-вече против сформиранието на комисия за разследване”. Британският външен министър Селуин Лойд писал на министър – председателя Антъни Идън в подобен дух четири дни по-късно. В отговор на предложение от британския посланик в Москва Лондон да апелира пряко пред съветското ръководство за въздържане от намеса в Унгария, той заявил: „Аз лично не смятам, че сега е моментът за такова становище”.

Както обяснил Хрущов пред колегите си от Президиума на ЦК на 28 октомври, „англичаните и французите са затънали сериозно в Египет”^[129]. Що се отнася до Айзенхауер, той бил в последната седмица на предизборна кампания – в деня на неговото преизбиране се водили някои от най-тежките битки в Будапеща. Неговият Съвет за национална сигурност дори не обсъждал Унгария, докато не минали три дни от съветското нашествие. Там твърде бавно осъзнали пълното значение на действията на Наги, особено изоставянето на еднопартийното управление в страна, твърде маловажна за голямата американска стратегия (неотдавнашната криза в Полша получила далеч повече внимание във Вашингтон). А когато Унгария станала част от дневния ред на Съвета за национална сигурност (на среща на 8 ноември), всички от Айзенхауер надолу се съгласили, че вината е на англичаните и французите. Ако те не били нападнали Египет, Съветският съюз нямало да има извинение да навлезе в Унгария. Съвестта на администрацията на Айзенхауер била чиста.

Така че съветските ръководители видели своето предимство и го използвали. В очите на комунистите истинската заплаха от страна на Наги не се криела нито в либерализацията на

икономиката, нито в отслабването на цензурата. Дори обявеният от Унгария неутралитет (макар да бил смятан в Москва за „провокативен“) не бил причина за падането на Наги. Това, което Кремъл не можел да толерира, бил отказът на унгарските комунисти от монопол върху властта, от „водещата роля на Партията“ (нещо, което Гомулка в Полша се постарал никога да не позволи). Подобно отклонение от съветските практики било тънкият край на демократическия клин, който щял да разцепи комунистическите партии навсякъде по света. Затова комунистическите ръководители във всички други сателитни държави с такава готовност се съгласили с решението на Хрущов да свалят от власт Наги. Когато чехословашкото Политбюро се събрало на 2 ноември и изразило готовност да даде активен принос към „поддържането с всички необходими мерки на народната демокрация в Унгария“, тази готовност била безспорно искрена и непресторена. [\[130\]](#)

Дори Тито в крайна сметка признал, че отпадането на партийния контрол в Унгария и срывът на апарата за държавна сигурност давал опасен пример. Югославският ръководител първоначално приветствал промените в Унгария като пореден пример за десталинизация. Към края на октомври обаче ходът на събитията в Будапеща го накарал да промени становището си. Близостта на Унгария до Югославия, присъствието на голямо унгарско малцинство в областта Войводина в неговата страна и произтичащият оттам риск от „прихващане“ занимавали ума му. Когато Хрущов и Маленков си дали труда на 2 ноември да отлетят до неговата резиденция на остров в Адриатическо море и да го осведомят за бъдещото нашествие, Тито реагира с тревога, но и с разбиране. Основната му грижа била новото марионетно управление в Унгария да не включва Ракоши и други неразкажли се сталинисти. По тази точка Хрущов с удоволствие го успокоил.

Съветският ръководител нямал обаче повод за доволство, когато само два дни по-късно Тито дал убежище на Наги, на петнайсет членове на правителството му и на техните семейства. Югославското решение изглежда било взето в разгара на унгарската криза и предполагало, че руснаците нямат интерес да създават мъченици. Но когато съветските водачи изразили недоволство и особено след отвличането на Наги и останалите на излизане от югославското посолство с обещание за безопасно преминаване от самия Кадар, Тито бил поставен в неудобна позиция. Публично югославският лидер продължил да изразява одобрение към новото правителство на Кадар. Неофициално обаче не се стараел да крие недоволството си от хода на събитията.

Прецедентът на несдържана съветска намеса в работата на братска комунистическа държава нямал за цел да сближи съветското ръководство с югославяните. Отношенията между Москва и Белград охладнели за пореден път и югославският режим предприел отваряне към Запада и неутралните страни от Азия. Така реакцията на Тито спрямо съветското нашествие в Унгария била смесена. Също като съветските лидери той посрещнал с облекчение възстановяването на комунистическия ред; но начинът за постигането му създавал опасен прецедент и оставял лош вкус.

Другаде реакцията не била толкова двусмислена. След като стигнала до Запада, тайната реч на Хрущов отбелязала края на един вид комунистическа вяра. Но тя давала надежда за постсталинистка реформа и обновление: като пожертвал самия Сталин, за да запази илюзията за ленинска революционна чистота, Хрущов предложил на партийните членове и

останалите прогресивни елементи мит, за който да се заловят. Ала отчаяните улични боеве в Будапеща разпръснали всички илюзии за този нов, „реформиран“ съветски модел. За пореден път станало ясно, че комунистическата власт почива единствено върху дулото на танка. Останалото било диалектика. Западните комунистически партии започнали да кървят. По сметки на самата Италианска комунистическа партия около 400 000 членове напуснали между 1955 и 1957 г. Както обяснил Толиати в разгара на унгарската криза, „унгарските събития се развиха по начин, който прави нашите обяснения пред партията много трудни. Трудно е също така да се постигне консенсус в полза на ръководството”.

В Италия, както и във Франция, Великобритания и други страни, най-масово напускали младите и образовани партийни членове ^[131]. Също като некомунистическите интелектуалци от левицата, те били привлечени както от обещанието за постсталинистки реформи в СССР, така и от самата Унгарска революция с нейните работнически съвети, студентски инициативи и идеята, че дори една управляваща партия от Съветския блок може да се адаптира и да приеме нови посоки. Хана Арент например смятала, че възходът на съветите (вместо реставрацията на политическите партии от страна на Наги) е белег за истинско надигане на демокрацията срещу диктатурата, на свободата срещу тиранията. Най-сетне изглеждало възможно да се говори за комунизъм и свобода на един дъх. Както по-късно щял да го формулира Хорхе Семпрун, тогава млад испански комунист, работеш нелегално в Париж, „Тази тайна реч ни освободи: тя ни даде поне шанса да бъдем свободни от... съня на разума”. След нашествието в Унгария този миг надежда си бил отишъл.

Неколцина западни наблюдатели се опитали да оправдаят съветската интервенция или поне да я обяснят, като приемат официалното комунистическо твърдение, че Имре Наги е водил – или е бил поведен от – *контрареволуция*. Типично в свой стил Сартр настоявал, че унгарският бунт бил белязан от „духа на десницата”.

Но каквито и да били мотивите на бунтовниците в и извън Будапеща – а те били далеч по-разнообразни, отколкото било ясно навремето, – западните наблюдатели се впечатлявали не толкова от унгарското въстание, колкото от съветските репресии. Сега комунизмът щял навеки да бъде асоцииран с потисничество, а не с революция. В продължение на четирийсет години западната левица гледала към Русия, прощавайки и дори възхищавайки се на болшевишкото насилие като цената на революционната увереност и на хода на Историята. Москва била ласкателното огледало на техните политически илюзии. През ноември 1956 г. това огледало се строшило.

В меморандум от 8 септември 1957 г. унгарският писател Ищван Бибо отбелязал, че „смазвайки Унгарската революция, СССР нанесе силен и навярно смъртоносен удар върху движенията на своите „сподвижници” (мирни, женски, младежки, студентски, интелектуални и т.н.), които допринесоха за силата на комунизма”. Неговото прозрение се оказало вярно. Без особения магнетизъм на сталинския терор, разкрил се в Будапеща в цялото си въоръжено тесногърдие, съветският комунизъм изгубил своето очарование за повечето западни симпатизанти и почитатели. Опитвайки се да избяга от „вонята на сталинизма”, бившите комунисти като френския поет Клод Роа обърнали „ноздрите си към други хоризонти”. След 1956 г. тайните на Историята вече не били търсени в мрачните заводи и неефективните колхозни на народните демокрации, а в други, по-екзотични селения.

Едно топящо се малцинство от непокаяли се апологети на ленинизма още се държали за миналото; но от Берлин до Париж новото поколение западни прогресисти търсели утеха и пример извън самата Европа, в надеждите и броженията на това, което още не се наричало „Трети свят”.

Илюзиите били разбити и в Източна Европа. Както докладвал един британски дипломат в Будапеща на 31 октомври, в разгара на първата поредица схватки: „Цяло чудо е, че унгарският народ издържа и окажа отпор на това дяволско нападение. Той нито ще го прости, нито ще го забрави”. Ала не само унгарците щели да вземат присърце посланието на съветските танкове. Румънски студенти демонстрирали в подкрепа на унгарските си съседи; източногермански интелектуалци били арестувани и съдени за критикуване на съветските действия; в СССР тъкмо събитията от 1956 г. отворили очите на верни дотогава комунисти като младия Леонид Плющ. Едно ново поколение интелектуални дисиденти, хора като Паул Гома в Румъния или Волфганг Харих в ГДР, се родило сред отломките на Будапеща.

Разбира се, за разлика от Западна Европа тук разочарованите поданици на дискредитирания режим не можели да обърнат лица към далечни земи, нито да подклаждат гаснештата си революционна вяра с искрата на далечни селски бунтове. Те били принудени да живеят във и със комунистическите режими, в чиито обещания вече не вярвали. Източноевропейците преживели събитията от 1956 г. като дестилация на натрупващи се разочарования. С техните очаквания от комунизма, за кратко подновени с обещанието за десталинизация, било свършено. Същото обаче се отнасяло и до надеждите за западна подкрепа. Ако до този момент разкритията на Хрущов за Сталин или колебливите опити да се реабилитират жертвите на показните процеси можели да съдържат семена на обновление и свобода, след Унгария преобладаващо било чувството на цинична резигнация.

Това имало и предимства. Точно защото населението на комунистическа Източна Европа спряло да вдига шум и редът бил възстановен, съветските ръководители от ерата на Хрущов използвали момента да позволят ограничена степен на местна либерализация – по ирония на съдбата, най-вече в Унгария. Там, след наказателната акция срещу бунтовниците от 1956 г. и техните симпатизанти, Кадар установил образцовата „пост – политическа” комунистическа държава. В замяна на безропотното приемане на партийния авторитет и монопол върху властта, на унгарците била позволена строго ограничена, но пък реална степен на свобода да произвеждат и консумират. Те не били задължени да вярват в комунистическата партия, още по-малко в нейните водачи: трябвало само да се въздържат от всякаква проява на опозиция. Мълчанието им щяло да се тълкува като знак на съгласие.

Така възникналият „гулаш – комунизъм” осигурил стабилността на Унгария; а споменът за тамошните събития осигурил стабилността на целия блок – поне за следващото десетилетие. Но това имало своята цена. За повечето хора, които живеели в комунистически строй, „социалистическата” система загубила всяко радикално, напредничаво и утопично обещание, с което някога се асоциирала и което било част от нейната привлекателност – особено за младите – чак до началото на петдесетте. Сега тя била просто начин на живот, който трябвало да се изтърпи. Това съвсем не означавало, че няма да издържи дълго – малцина след 1956 г. предвиждали ранен край на съветската система на управление. Наистина, преди събитията от тази година оптимизмът бил доста повече. Но след ноември 1956 г. комунистическите държави в Източна Европа, също като самият Съветски съюз,

започнали да затъват в десетилетия стагнация, корупция и цинизъм.

СССР също щял да плати цената – в много отношения 1956 г. представлявала поражение и срыв на революционния мит, така успешно култивиран от Ленин и неговите наследници. Както щял да признае Борис Елцин много години по-късно в реч пред Унгарския парламент от 11 ноември 1992 г., „трагедията от 1956 – а... завинаги ще остане неизличително петно върху съветския режим”. Но това било нищо в сравнение с цената, която СССР наложил на своите жертви. Трийсет и три години по-късно, на 16 юни 1989 г., в празненство по случай прехода на Будапеща към свободата, стотици хиляди унгарци взели участие в друго церемониално препогребване: този път на Имре Наги и неговите съратници. Една от речите над гроба му била на младия Виктор Орбан, бъдещ министър – председател на страната си. „Пряка последица от кървавото потушаване на Революцията е фактът, казал той на събралото се множество, че трябва да приемем бремето на неплатежоспособността и да търсим изход от азиатската сляпа улица, в която бяхме натикани. През 1956 г. Унгарската социалистическа работническа партия наистина ограби бъдещето на днешната младеж”.

Х Заможни времена

„Да си го кажем направо: повечето хора тук никога не са живели толкова добре”.

Харълд Макмилън, 20 юли 1957 г.

„Лапнишаранска наричам цялата система на нараснала производителност плюс инфлация, плюс завишен жизнен стандарт, плюс настойчива реклама и търговски натиск, плюс масовите комуникации, културната демокрация и създаването на масово съзнание, на масовия човек”.

Дж. Б. Пристли

„ – Погледни тези хора! Примитиви!

– Откъде са?

– От Лукания.

– Това къде е?

– Долу на дъното! ”

„Роко и неговите братя”, реж. Лукино Висконти (1960 г.)

„Отиваме там, където слънцето грее ярко,
отиваме там, където морето е синьо,
виждали сме го на кино – да видим дали е вярно”.

Клиф Ричард, от „Summer Holiday” (1959 г.)

„Твърде нерадостно е да живееш в американския век – освен, разбира се, ако не си американец”.

Джими Портър в „Обърни се с гняв назад” (1956 г.)

През 1979 г. френският писател Жан Фурастие публикува изследване на социалната и икономическа трансформация на Франция през трийсетте години след Втората световна война. Заглавието – *Les trente glorieuses: ou, La Revolution invisible de 1946 a 1975*^[132] – било избрано добре. В Западна Европа трите десетилетия след поражението на Хитлер наистина били „славни”. Забележителното ускорение на икономическия растеж съпътствало началото на епоха на безпрецедентен просперитет. Само за едно поколение икономиките на континентална Западна Европа възвърнали загубеното за четирийсет години война и депресия, а европейските икономически и потребителски показатели започнали да напомнят тези на САЩ. По-малко от десетилетие след несигурното си изпълняване от руините европейците навлезли (за свое удивление и с известна предпазливост) в ерата на богатството.

Икономическата история на следвоенна Западна Европа може най-добре да бъде разбрана като инверсия на разказа за предходните десетилетия. Малтусианският акцент върху протекциите и ретранширането от трийсетте бил изоставен в полза на либерализираната търговия. Вместо да оръзват разходите и бюджетите си, правителствата ги увеличавали.

Почти навсякъде се залагало трайно на публичните и частни инвестиции в инфраструктурата и оборудването; по-старите заводи и техника се обновявали или заменяли, което водело до увеличена ефикасност и производителност. Чувствително нараснала международната търговия; младото и трудово заето население изисквало и можело да си позволи все по-голям набор от стоки.

Следвоенният икономически „бум“ настъпил с незначителни разлики във времето на различните места: първо в Германия и Великобритания и малко по-късно във Франция и Италия. Той бил преживян различно в зависимост от националните особености по отношение на данъците, обществените разходи или инвестиционните акценти. Първоначалните приоритети на повечето следвоенни правителства наблягали преди всичко на осъвременяването на инфраструктурата – строежа или подобряването на пътища, железопътни трасета, заводи и сгради. Потреблението в някои държави било задържано изкуствено: както видяхме, в резултат от това много хора преживели първите следвоенни години като време на продължаващи, макар и променени, лишения. Разбира се, степента на сравнителната промяна зависела също така и от изходната позиция: колкото по-богата била страната, толкова по-малко вероятно било промяната да бъде осезаема и драстична.

И все пак всяка европейска страна се радвала на постоянно растящи БВП и БНП на глава от населението – брутен вътрешен продукт и брутен национален продукт – новоприетите мерки за сила и благоденствие на нациите. В хода на петдесетте средният *годишен* ръст на доходите на глава на населението в Западна Германия бил 6,5 %; в Италия 5,3%; във Франция 3,5%. Значението на тези така високи и трайни нива на растеж може да се оцени най-пълно в сравнение с показателите на същите страни през предишните десетилетия: между 1913 и 1950 г. средният годишен ръст на доходите на глава от населението за Германия бил едва 0,4%; за Италия – 0,6%; за Франция – 0,7%. Дори в десетилетията на просперитет на Вилхелмовата империя след 1870 г. германската икономика достигнала среден годишен ръст от едва 1,8%.

Към шейсетте този растеж започнал да се забавя, но западноевропейските икономики все още растяли с исторически необикновена скорост. Като цяло между 1950 и 1973 г. германският брутен вътрешен продукт на глава от населението нараснал повече от три пъти в реално отношение. БВП на Франция нараснал със 150%. Италианската икономика, която започнала от по-ниска база, се справила още по-добре. Исторически бедните държави усетили драстично подобрене на икономическите си показатели: между 1950 и 1973 г. БВП на глава от населението в Австрия нараснал от 3 731 на 11 308 долара (стойност на долара от 1990 г.); в Испания – от 2 397 на 8 739 долара. Холандската икономика нараствала с 3,5% всяка година между 1950 и 1970 г. – *седем пъти* средният годишен прираст от предишните четирийсет години.

Основен фактор в тази история било трайното увеличение на задграничната търговия, която растяла по-бързо от общия национален продукт в повечето европейски държави. Само като свалили пречките пред международния обмен, правителствата на следвоенния Запад направили огромна крачка към преодоляване на стагнацията от предишните десетилетия ^[133]. Основният печеливш била Западна Германия, чийто дял от световния износ на промишлени стоки нараснал от 7,3% през 1950 г. до 19,3% едва десет години по-

късно, връщайки германската икономика обратно на мястото, което заемала в международния обмен преди кризата от 1929 г.

През четирийсет и петте години след 1950 г. обемът на световния износ се увеличил шестнайсет пъти. Дори страна като Франция, чийто дял от световната търговия през тези години останал около 10%, имала страхотна полза от това огромно общо увеличение на международната търговия. Всъщност *всички* индустриални страни спечелили през този период. Условието на пазара се променили драстично в тяхна полза след Втората световна война, тъй като цената на внасяните от незападния свят суровини и храни непрекъснато падала, а цената на промишлените стоки продължавала да нараства. През трите десетилетия на привилегирован, неравен обмен с „Третия свят“, Западът един вид разполагал с правото да печата пари ^[134].

Отличителна черта на западноевропейския икономически бум обаче била степента на предизвиканата от него *фактическа* европейска интеграция. Дори преди Римския договор бъдещите страни – членки на Европейската икономическа общност търгували предимно помежду си: през 1958 г. 29% от германския износ (като стойност) заминавали за Франция, Италия и страните от Бенелюкс и още 30% за други европейски държави. В навечерието на подписването на Римския договор 44% от белгийският износ вече отивал за бъдещите европейски партньори на страната. Дори държави като Австрия, Дания или Испания, които официално нямало да се присъединят към ЕИО още дълги години, вече били интегрирани в търговските ѝ мрежи. През 1971 г., двайсет години преди да се присъедини към бъдещия Европейски съюз, Австрия приемала над 50% от вноса си от първите шест страни от ЕИО. Европейската общност (по-късно „съюз“) не поставила основата на икономически интегрираната Европа: по-скоро може да се каже, че тя била институционален израз на един вече започнал процес ^[135].

Друг важен елемент от следвоенната икономическа революция била увеличената производителност на европейския работник. Между 1950 и 1980 г. трудовата производителност в Западна Европа нараствала три пъти по-бързо в сравнение с предишните осемдесет години: БВП на изработен час растял дори по-скоростно от БВП на глава от населението. Като се има предвид колко повече хора имали работа, това показва забележително увеличаване на ефикасността и – почти навсякъде – чувствително подобрени трудови взаимоотношения. Това също в известна степен било последица от наваксването: политическите брожения, безработицата, ниските инвестиции и физическата разруха от предходните трийсет години оставили по-голямата част от Европа на исторически по-ниска стартова позиция след 1945 г. дори без тогавашния интерес към модернизацията и новите методи, икономическите резултати вероятно биха показали известно подобрение.

Зад постоянното нарастване на производителността обаче се криела една по-дълбока и перманентна промяна в естеството на труда. През 1945 г. по-голямата част от Европа още била преиндустриална. Средиземноморските страни, Скандинавският полуостров, Ирландия и Източна Европа били все още предимно аграрни и по всякакви стандарти изостанали. През 1950 г. трима от всеки четирима работещи възрастни в Югославия и Румъния били селяни. Със селско стопанство се занимавал един от всеки двама трудоспособни в Испания, Португалия, Гърция, Унгария и Полша; в Италия – двама на всеки

пет. Един от всеки трима трудово заети австрийци работел във ферма; във Франция почти трима от всеки десет трудещи бил един или друг вид фермер. Дори в Западна Германия 23% от работещото население било заето в селското стопанство. Само в Обединеното кралство, където цифрата била само 5%, и в по-малка степен в Белгия (13%) индустриалната революция от деветнайсети век наистина довела едно пост – аграрно общество ^[136].

В хода на следващите трийсет години огромен брой европейци изоставили земите и намерили работа в градовете, като най-големите промени били през шейсетте. Към 1977 г. едва 16% от трудово заетите италианци обработвали земята; в североизточната област Емилия – Романя делът на заетото в селското стопанство активно население паднал рязко от 52% през 1951 г. на едва 20% през 1971 г. В Австрия цифрата на национално ниво паднала до 12%, във Франция – на 9,7%, в Западна Германия – на 6,8%. В Белгия (на 3,3%) и Великобритания (2,7%) фермерите ставали статистически (макар и не политически) пренебрежими. Земеделието и млечната промишленост ставали по-ефикасни и не толкова трудоемки – особено в страни като Дания или Нидерландия, където маслото, сиренето и свинските продукти се превърнали в доходоносни стоки за износ и в стълбове на местната икономика.

Процентът на селското стопанство от БВП непрекъснато намалявал: в Италия делът му от националното производство паднал от 27,5% на 13% между 1949 и 1960 г. Много от бившите селяни – или техните деца – се влели в третия сектор, включително на държавна длъжност. Някои места – Италия, Ирландия, части от Скандинавския полуостров и Франция – в рамките на едно поколение минали директно от аграрна икономика към икономика на услугите, като на практика прескочили индустриалната фаза, в която Великобритания или Белгия били заседнали повече от век ^[137].

Към края на 70 – те голямото мнозинство от трудово заетото население на Великобритания, Германия, Франция, страните от Бенелюкс, Скандинавския полуостров и алпийските държави работело в сферата на услугите – комуникации, транспорт, банкиране, обществена администрация и т.н. Италия, Испания и Ирландия вървели по стъпките им.

В комунистическа Източна Европа обаче преобладаващото мнозинство от бившите селяни били насочени към трудоемките и технологически изостанали минна промишленост и индустриално производство. В Чехословакия работата в третия сектор (на услугите) на практика *намаляла* в хода на петдесетте. Докато към средата на петдесетте производството на въглища и желязна руда замирало в Белгия, Франция, Западна Германия и Великобритания, то продължавало да нараства в Полша, Чехословакия и ГДР. Комунистическият догматичен акцент върху добива на суровини и производството на стоки от първа необходимост наистина довела до бърз първоначален растеж на брутната продукция и на БВП на глава от населението. Така в краткосрочен план индустриалните приоритети на управляваните от комунистите икономики изглеждали внушителни (не на последно място за много западни наблюдатели). Но те не вещаели нищо хубаво за бъдещето на региона.

Дори само свиването на селското стопанство би обяснило до голяма степен растежа на Европа, тъй както движението от града към селото, от земеделието към индустрията придружавало издигането на Великобритания към лидерска роля един век по-рано. И наистина фактът, че в Обединеното кралство не останало излишно земеделско население,

което да се прехвърли на нископлатени длъжности в производството или услугите и така да допринесе за ефикасността на бързия преход от изостаналостта, би могъл да обясни сравнително слабото представяне на Великобритания през тези години. Нейният растеж постоянно изоставал зад този на Франция или Италия (та дори и на Румъния). По същата причина през тези десетилетия Нидерландия изпреварила съседна индустриализирана Белгия, възползвайки се от „еднократния” пренос на излишна работна ръка от селското стопанство в слабо развитите дотогава сектори на индустрията и услугите.

Трудно може да се прецени ролята на държавата и планирането в европейското икономическо чудо. На някои места тя изглеждала едва ли не излишна. „Новата” икономика на Северна Италия например извличала по-голямата част от своята енергия от хилядите малки фирмички – работещите в тях роднини често се изявявали и като сезонни работници в селското стопанство – с ниски режийни разноски и инвестиции, малки или никакви данъци. През 1971 г. 80% от работната ръка в страната била заета във фирми с по-малко (често много по-малко) от сто служители. Не е ясно какво са правили централните италиански власти за подкрепа на икономическите усилия на тези фирми, освен че са си затваряли очите за фискалните, градоустройствени, строителни и други нарушения.

В същото време държавата имала ключова роля във финансирането на широкомащабни промени, които иначе биха били извън възможностите на индивидуалната инициатива или частните инвестиции. Неправителственото европейско капитално финансиране щяло дълго време да остане минимално, а частните инвестиции от Америка започнали да заменят помощта по Плана Маршал или военната подкрепа чак в края на петдесетте. В Италия *Cassa per il Mezzogiorno*, подкрепена от голям заем от Световната банка, инвестирала първоначално в развитието на инфраструктурата и селското стопанство: мелиорация на земи, строеж на пътища, пресушаване на блата, виадукти и т.н. По-късно се насочила към подкрепянето на нови заводи. Предлагала поощрения – заеми, дарения, данъчни облекчения – на частните фирми, които искали да инвестират на юг. Тя била средството, което накарало държавните холдинги да разположат там до 60% от новите си инвестиции, а в десетилетията след 1957 г. създавала дванайсет „зони на растеж” и трийсет „ядра на растеж” в южната третина на полуострова.

Също като мащабните държавни проекти в други страни, италианската *Cassa* била неефективна и доста корумпирана. Повечето от парите отивали за облагодетелстваните крайбрежни райони. Доведените от нея нови индустрии в по-голямата си част изисквали много капиталовложения и създавали малко работни места. Повечето от по-дребните, „независими” стопанства, сформирани след аграрната реформа в региона, останали зависими от държавата, превръщайки италианското *Mezzogiorno* в област, която била почти постоянно на социална издръжка. И въпреки това към средата на седемдесетте потреблението на глава от населението в Юга се удвоило, местните приходи нараствали средно с 4% годишно, детската смъртност намаляла наполовина и електрификацията била на път да бъде завършена – в област, която по-старото поколение помнело като една от най-запуснатите и изостанали в Европа. Предвид скоростта, с която се развивал индустриалният Север – донякъде, както ще видим, благодарение на работниците от Юга – стъписващ е не неуспехът на *Cassa* да сътвори икономическо чудо на юг от Рим, а фактът, че регионът изобщо успявал да навакса. Затова властите в столицата заслужават известна похвала.

В други части на континента ролята на държавата варираше: но никъде не била пренебрежима. Във Франция тя се ограничила с това, което щяло да стане известно като „индикативно планиране“ – използване на властта, за да се насочат ресурси към избрани области, индустрии и дори продукти, съзнателно компенсирайки спъващия малтусиански недостиг на инвестиции от предвоенните десетилетия. Правителствените служители могли да упражнят доста ефективен контрол върху вътрешните инвестиции, особено като се има предвид, че през първите следвоенни десетилетия валутните закони и ограничената мобилност на международния капитал задържал чуждестранната конкуренция. Ограничавани да търсят по-големи краткосрочни печалби в чужбина, bankerите и частните заемодатели във и извън Франция инвестирали в страната. [138]

В Западна Германия, където от междувоенния период още се помнели конфликтите и нестабилността (както политическа, така и валутна), властите в Бон били доста по-слабо активни от френските или италианските си колеги в планирането и ръководенето на икономическото поведение, но обръщали много по-голямо внимание на инструментите за предотвратяване или задържане на социалните конфликти, най-вече между работодатели и работници. Преди всичко те насърчавали и гарантирали преговорите и „обществените договори“, чрез които трябвало да се намали рискът от стачки или инфлация на заплатите. В следствие на това частните индустрии (и банките, с които те работели или които ги притежавали) били по-склонни да инвестират в бъдещето си, защото могли да разчитат на дългосрочно ограничаване на възнагражденията от страна на своите служители. Работниците в Западна Германия, както и в скандинавските страни, били компенсирани за това сравнително кротко поведение с осигуряването на работа, ниска инфлация и преди всичко пълен набор от социално обслужване и предимства, финансирани от рязко покачващите се нива на данъчно облагане.

Във Великобритания държавата се намесила по-пряко в икономиката. По-голямата част от предприятията от лейбъристкото правителство от 1945 – 51 г. национализации били запазени от последвалите го консервативни кабинети. Но и двете партии изоставили дългосрочното икономическо планиране и агресивната намеса в управлението на труда. Активната намеса приемала формата на управление на търсенето – манипулиране на лихвените нива и маргиналните данъчни ставки, за да насърчават спестяването или харченето. Това били краткосрочни тактики. Основната *стратегическа* цел на британските правителства от всички политически разцветки през онези години била да предотвратят завръщане към травматичните нива на безработица от трийсетте.

Така че из цяла Западна Европа правителства, работодатели и работници заедно създали един омагьосан за добро кръг: високи държавни разходи, нарастващо данъчно облагане и ограничен ръст на доходите. Както видяхме, тези цели вече били вписани в постигнатия през и след войната широк консенсус относно нуждата от планова икономика и някаква форма на „държава на благоденствието“. Така те били продукт на държавна политика и колективно намерение. Но благоприятното условие за техния безпрецедентен успех се криело отвъд прекия обсег на правителствените действия. Двигател на европейското икономическо чудо и на последвалите го социални и културни катаклизми било бързото и трайно увеличение на населението на континента.

Европа и друг път била преживявала скокове в демографския си растеж – за последен път през средата на деветнайсети век. Те обаче рядко водели до трайно увеличение на населението: или защото традиционното земеделие не можело да изхранва толкова много усти, или поради войните и болестите, или защото новото излишно население, особено младото, емигрирало отвъд океана в търсене на по-добър живот. И през двайсети век войната и емиграцията задържали демографския растеж в Европа далеч под онова, което можело да се очаква от увеличената раждаемост от предишните десетилетия.

В навечерието на Втората световна война поразяващите ефекти от загубата на поколение млади мъже в Първата световна, заедно с икономическата депресия, гражданските войни и политическата несигурност от трийсетте, намалили раждаемостта в части на Западна Европа до исторически ниски равнища. В Обединеното кралство на всеки хиляда души имало едва 15,3 живи раждания; в Белгия – 15,4; в Австрия – 12,8. Във Франция, където ражданията през 1939 г. били 14,6 на хиляда, смъртността надхвърляла раждаемостта не само през Първата световна война, през 1919 и отново през 1929 г., но и всяка година между 1935 и 1944 г. И там, както в Испания от времето на Гражданската война, населението непрекъснато намалявало. В останалата част на Средиземноморска Европа и на изток от Виена раждаемостта била по-висока, понякога двойно повече на тази на Запад. Но завишените нива на детска смъртност и по-високата смъртност във всички възрастови групи означавала, че дори там ръстът на населението не бил особено забележителен.

Следвоенният бейби – бум трябва да се разглежда на този фон и на фона на демографската катастрофа на самата Втора световна война. Между 1950 и 1970 г. населението на Великобритания нараснало с 13%; това на Италия – със 17%. В Западна Германия населението през тези години се увеличило с 28%; в Швеция – с 29%; в Нидерландия – с 35%. В някои от тези случаи към местния прираст се добавяла емиграцията (на завръщащи се колонисти в Холандия, на източногермански и други бежанци във Федералната република). Но външните фактори играели съвсем второстепенна роля във Франция: между първото следвоенно преброяване от 1946 г. и това в края на шейсетте френското население нараснало с почти 30% – най-високият прираст, регистриран някога там.

Така удивителната особеност на Европа през петдесетте и шейсетте години на двайсети век (както от пръв поглед се усеща по всички тогавашни улични фотографии) – бил броят на децата и младежите. След четиридесетгодишно прекъсване Европа отново ставала млада. Пиковите години на следвоенната раждаемост в повечето страни били 1947 – 1949 г. – през 1949 г. във Франция се родили 869 000 бебета, в сравнение с едва 612 000 през 1939 г. Около 1960 г. в Холандия, Ирландия и Финландия 30% от населението било под петнайсетгодишна възраст. Към 1967 г. във Франция един от всеки трима бил под двайсет години. Не бил важен само фактът, че след войната се родили милиони деца: безпрецедентен брой от тях оцелели.

Благодарение на по-доброто хранене, по-добрите жилища и медицински грижи през тези десетилетия детската смъртност – броят на децата на хиляда живо родени бебета, които умират преди първия си рожден ден – паднала рязко в Западна Европа. В Белгия тя паднала от 53,4 през 1950 на 21,1 през 1970 г., като повечето от промените настъпили през първото десетилетие. В Италия тя паднала от 63,8 на 29,6, във Франция – от 52,0 на 18,2. Старите хора също живеели по-дълго – поне в Западна Европа, където смъртността постоянно

намалявала през същия период. Детската смъртност в Източна Европа също намаляла. Наистина от много по-лоша изходна точка: в Югославия тя паднала от 118,6 на хиляда през 1950 на 55,2 двайсет години по-късно ^[139]. В самия СССР смъртността паднала от 81 на хиляда през 1950 на 25 през 1970 г., макар и с големи разлики между различните републики. Ала раждаемостта в комунистическите държави намаляла по-бързо, отколкото на Запад, и от средата на шейсетте тя била повече от балансирана от постепенно увеличаващата се смъртност (особено сред мъжете).

Има много обяснения за възстановяването на европейската раждаемост след Втората световна война, но повечето се свеждат до комбинация от оптимизъм и безплатно мляко. По време на дългия демографски спад от 1913 – 1945 г. държавите напразно се опитвали да повишат възпроизводството, да компенсират чрез патриотични призови, семейни „кодекси” и други законодателни мерки хроничния недостиг на мъже, жилища, работа и сигурност. А сега – дори преди следвоенният растеж да се е трансформирал в трудова сигурност и икономика на потреблението – едновременното настъпване на мира, сигурността и известна доза държавно насърчение успели да постигнат онова, което никаква пронатална пропаганда преди 1940 г. не успяла.

Демобилизираните войници, завръщащите се военнопленници и депортираните по политически причини, насърчавани от купонните и разпределителни схеми, които отдавали предпочитание на семейните двойки с деца, както и от паричните помощи за всяко дете, използвали първата възможност да се оженят и да създадат семейство. Имало и нещо друго. Към началото на петдесетте години на двайсети век страните на Западна Европа можели да предложат на своите граждани нещо повече от надежда и мрежа за социална сигурност: те осигурявали и изобилие от работа. В хода на трийсетте средното ниво на безработицата в Западна Европа било 7,5% (11,5% във Великобритания). До 1950 г. цифрата паднала под 3% навсякъде с изключение на Италия. Към средата на шейсетте средният процент за Европа бил едва 1,5. За пръв път от началото на тази статистика Западна Европа преживявала пълна трудова заетост. В много сектори имало повсеместен недостиг на работна ръка.

Макар това да давало много лостове за влияние на трудовите организации, профсъюзите (с решителното изключение на британските) били или твърде слаби, или не желали да упражнят силата си. Това било наследство от междувоенните десетилетия: войнствено или политически настроените профсъюзи не се били окопитили напълно от Депресията и фашистките репресии. В замяна на новата си роля като уважавани партньори в националните преговори, през петдесетте и шейсетте техните представители предпочитали да си сътрудничат с работодателите, вместо да се възползват от недостига на работна ръка, за да извлекат незабавна полза. През 1955 г., когато било постигнато първото в историята споразумение по производителността между представители на автомобилостроителите и национализираните автомобилни заводи Рено, симптоматично за променената перспектива основната печалба на работниците се измервала не в заплащане, а в новаторски отстъпената трета седмица платен отпуск. ^[140]

Друга причина, поради която старите профсъюзи на фабричните работници губели значението си в Западна Европа, бил резкият спад на членската им маса – мъжете, които се занимавали с квалифициран физически труд. Работните места във въгледобивната,

стоманодобивната, текстилната и други индустрии от деветнайсети век намалявали, макар че това станало явно едва през шейсетте. Все повече работни места се откривали в третия сектор и много от заемащите ги били жени. Някои професии – текстилното производство, домакинският труд – били силно феминизирани десетилетия наред. Но след войната възможностите за труд и в двете сфери намалели рязко. Женският труд вече не означавал неомъжени момичета, работещи като слугини или заводски работнички. Вместо това все по-често ставало въпрос за по-възрастни жени (често омъжени), които работели в магазини, офиси и някои нископлатени професии, предимно като медицински сестри и учителки. Към 1961 г. жените съставлявали една трета от трудовото население на Великобритания; две от всеки три работещи жени заемали чиновнически или секретарски длъжности. Дори в Италия, където по-възрастните жени традиционно не се вливали в редиците на (официално) работещите, до края на шейсетте 27% от трудово заетото население било от женски пол.

Ненаситното търсене на работна ръка в проспериращия северозападен квадрант на Европа обяснява забележителните масови миграции през петдесетте и в началото на шейсетте. Те приели три форми. На първо място мъжете (и в по-малка степен жените и децата) напускали селото в полза на града и се заселвали в по-развитите области на собствената си страна. В Испания повече от един милион жители на Андалусия заминали на север към Каталония в двете десетилетия след 1950 г.; до 1970 г. 1,6 милиона родени в Андалусия испанци живеели извън родните си места, като 712 000 от тях били само в Барселона. В Португалия значителен процент от жителите на бедната област Алентежу заминали за Лисабон. В Италия между 1955 и 1971 г. приблизително девет милиона души се преселили в други части на страната си.

Този тип движение на населението не бил характерен само за Средиземноморието. Милионите младежи, които напуснали ГДР за Западна Германия между 1950 и 1961 г., може и да избирали политическата свобода, но отправяйки се на Запад, те също така търсели по-добре платена работа и по-добър живот. В това отношение те не се различавали много от своите испански или италиански съвременници – или от онези четвърт милион шведи от земеделските централни и северни области на страната си, които се преселили в градовете през десетилетието след 1945 г. До голяма степен това разместване било диктувано от неравенството на доходите. Но желанието да се избегне трудният, изолиран и мрачен живот на село, както и хватката на традиционните селски йерархии, също изиграло своята роля, особено при младите. Като неочаквана последица се увеличили заплатите на онези, които останали по селата, както и количеството земя, с която разполагали.

Втората посока на преселване се състояла в придвижването от една европейска държава към друга. Европейската емиграция, разбира се, не била нищо ново. Но петнайсетте милиона италианци, които напуснали страната си между 1870 и 1926 г., обикновено се отправяли отвъд океана: за Съединените щати или Аржентина. Същото се отнасяло за милионите гърци, поляци, евреи и т.н., които емигрирали през същите години, или за скандинавците, немците и ирландците от предишното поколение. След Първата световна война наистина имало слаб, но постоянен приток на миньори и селскостопански работници от Италия и Полша към Франция, да речем. А през трийсетте политически бежанци бягали на запад от нацизма и фашизма. Но вътрешноевропейската миграция, особено в търсене на работа, си оставала изключение.

Към края на петдесетте всичко това се променило. Трансграничното движение на работната ръка започнало малко след края на войната. След споразумение от юни 1946 г. десетки хиляди млади италиански работници отпътували в организирани конвои, за да работят в мините на Валония срещу белгийското обещание за доставка на въглища в Италия. В хода на петдесетте обаче икономическата експанзия на Северозападна Европа изпреварвала прираста на местното население: поколението от „бейби – бума“ още не можело да работи, а търсенето на работна ръка достигало своя връх. Докато особено германската икономика забързвала ход, правителството в Бон било принудено да търси евтина работна ръка в чужбина.

През 1956 г. канцлерът Аденауер бил в Рим и предлагал безплатен транспорт на всеки италиански работник, решил да отпътува за Германия. Той търсел сътрудничеството на италианските власти, за да прехвърли безработните южняци през Алпите. В течение на следващото десетилетие управляващите в Бон щели да подпишат серия спогодби не само с Италия, но и с Гърция и Испания (1960 г.), Турция (1961 г.), Мароко (1963 г.), Португалия (1964 г.), Тунис (1964 г.) и Югославия (1968 г.) Чуждестранните гастарбайтери били насърчавани да намерят работа в Германия – при условие в крайна сметка да се върнат в родната си страна. Също като финландските имигранти, работещи в Швеция, или ирландските във Великобритания, тези мъже – повечето под 25 г. – почти във всички случаи идвали от бедни, селски или планински области. Повечето били неквалифицирани (макар някои да се представяли за такива, за да намерят работа). Спечеленото от тях в Германия и други северни страни изиграло важна роля за икономиките в родните им региони, а заминаването им облекчило местния недостиг на жилища и работни места. През 1973 г. изпратените от турските гастарбайтери суми съставлявали 90% от турските експортни приходи; 50% било числото в Гърция, Португалия и Югославия.

Демографският ефект на тези преноси на население било съществен. Макар и официално „временни“, на практика емигрантите напуснали домовете си завинаги. Ако се връщали, те се връщали години по-късно, за да се пенсионират. Седем милиона италианци напуснали страната си между 1945 и 1970 г. Между 1950 – а и 1970 – а една четвърт от цялото трудоспособно население на Гърция заминало да търси работа в чужбина: в пика на емиграцията, към средата на шейсетте, 117 000 гърци напускали страната си всяка година ^[141]. Между 1961 и 1974 г. приблизително милион и половина португалци намерили работа в чужбина – най-голямото преселение в португалската история, оставило в страната работна сила от само 3,1 милиона души. Това били драматични цифри за държава, чието население през 1950 г. било едва осем милиона и триста хиляди. Емиграцията на млади жени в търсене на домакинска работа в Париж и на други места имала особено явен ефект върху провинцията, където недостигът на млади хора бил само отчасти компенсиран от пристигането на емигранти от португалски колонии като островите Кабу Верде и тези във Африка. В една португалска община, Сабугал в земеделския Север, емиграцията намалила местното население от 43 513 души през 1950 на едва 19 174 души трийсет години по-късно.

Икономическата полза за „страната – вносител“ била значителна. До 1964 г. чуждестранните (предимно италиански) работници съставлявали една четвърт от трудовия капацитет на Швейцария, чийто туристически отрасъл бил дълбоко зависим от евтината,

сезонна работна ръка: лесно наемана, бързо уволнявана. В Западна Германия, през пиковата 1973 г. имало 2,8 милиона чужди работници, преди всичко в строителството, металургията и автомобилостроенето. Те съставлявали една осма от националния трудов капацитет. Във Франция регистрираните през същата година 2,3 милиона чуждестранни работници били 11% от общото трудоспособно население. Много от тях били жени, работещи по домовете като готвачки, чистачки, портиерки и бавачки – предимно от португалски произход.

Повечето от тези мъже и жени нямали постоянно право на жителство и не били включени в подписаните от профсъюзи и работодатели споразумения, гарантиращи сигурността, социалното обезпечаване и пенсионирането на местните служители. Така те не изисквали никакво обвързване или дългосрочни разходи от работодателя и страната, в която били дошли. Дори към средата на осемдесетте гастарбайтерите в Германия били задържани на възможно най-ниски позиции и заплати. Те живеели както можели, изпращайки повечето от спечеленото у дома. Колкото и малко да им плащали в марки или франкове, то многократно надвишавало техния доходен потенциал в родните им села. Положението им напомняло онова на отчаяния италиански келнер в Люцерн, леко окарикатурен във филма на Франко Брузати *Pane e Cioccolata* („Хляб и шоколад“) от 1973 г.

През тази година само в Западна Германия имало почти половин милион италианци, 535 000 югославяни и 605 000 турци^[142]. Немците – също като швейцарците, французите, белгийците или британците – не били особено щастливи от внезапната поява на толкова много чужденци на тяхна земя. Ако проявявали сравнителна толерантност и изблиците на предразсъдъци и насилие били редки, това до известна степен се дължало на факта, че чуждестранните работници живеели отделно от местното население, в мрачните предградия на големите градове. Те не представлявали никаква икономическа заплаха в епоха на пълна трудова заетост; поне християните от Португалия, Италия и Югославия били физически и културно „асимилируеми“, т.е. не били тъмнокожи, нито мюсюлмани. И всички смятали, че един ден те ще си заминат.

Подобни съображения обаче не се отнасяли за третия източник на работна ръка: имигрантите от бившите и настоящи европейски колонии. Броят на хората в тази категория първоначално не бил значителен. Много от онези, които се върнали в Нидерландия, Белгия и Франция от бившите имперски владения в Азия, Африка, Южна Америка и Пасифика били бели професионалисти или пенсионирани фермери. Дори алжирците във Франция през 1969 г. наброявали едва 600 000, по-малко от местните италианци или испанци.

Даже във Великобритания, където правителствата от петдесетте активно насърчавали имиграцията от Карибите, за да намерят персонал за влакове, автобуси и общински служби, цифрите не били особено впечатляващи. При преброяването от 1951 г. в Обединеното кралство живеели 15 000 души от Карибските острови (предимно Барбадос), от които 4 000 били в Лондон. Към 1959 г. карибската емиграция във Великобритания възлизала на около 16 000 души годишно. Имиграцията от други части на Британската общност била още по-малка – през 1959 г. имало само 3 000 емигранти от Индия и Пакистан. След години цифрите щели да се увеличат – особено след като британското правителство неохотно се съгласило да допусне азиатци от Източна Африка, прогонени от диктатора на Уганда Иди Амин. Но дори през 1976 г. сред британското население все още имало едва 1,85 милиона „цветнокожи“, 3%

от общото число. И 40% от тях били родени в страната.

Разбира се, за разлика от другите емигранти тези хора били с черна или мургава кожа – а като граждани на Британската общност имали по презумпция правото на постоянно жителство и по-нататъшно гражданство в имперския център. През 1958 г. вече имало расови размирици, които накарали правителството да се замисли върху предполагаемия риск от приемане на „твърде много“ емигранти в едно по традиция бяло общество. И така, въпреки че икономическото търсене на неквалифицирани имигранти оставало силно и общите цифри били незначителни, Обединеното кралство въвело първата от много мерки за контрол върху извън европейската имиграция. Законът за имигрантите от Британската общност от 1962 г. за пръв път въвел „ваучери за заетост“ и наложил строг контрол върху имиграцията на други раси във Великобритания. Последвалият го закон от 1968 г. затегнал още повече тези мерки, ограничавайки британското гражданство до хора с поне един родител – британец. И през 1971 г. още един закон, открито насочен към цветнокожите, строго ограничавал приемането на близки на вече намиращите се в страната имигранти ^[143].

Сумарният ефект от тези закони се предполагало да сложи край на неевропейската емиграция във Великобритания по-малко от двайсет години след началото ѝ. Оттук нататък растящият дял на другите раси сред британското население щял да бъде функция на високата раждаемост на хората с африкански, карибски или южноазиатски произход вътре в страната. От друга страна тези драстични ограничения на правото на чернокожи и азиатци да влизат във Великобритания с времето били придружени със значително подобрене на техните условия на живот след приемането им. Законът за расовите отношения от 1965 г. забранявал дискриминацията на обществени места, въвеждал мерки срещу трудовата дискриминация и предвиждал наказания за подбуждане към расова омраза. Единайсет години по-късно бил приет още един закон, с който най-сетне се поставяла извън закона *всякаква* дискриминация на расова основа и се създавала Комисия за расова равнопоставеност. В някои отношения новото, неевропейско население на Обединеното кралство (и по-късно на Франция) имало повече късмет от европейците „втора класа“, които намерили работа на север от Алпите. Английските хазайки вече не можели да слагат табели „Без черни, ирландци или кучета“, но знаците, забраняващи достъпа на „кучета и италианци“ не били рядкост в швейцарските паркове още години наред.

В Северна Европа положението на чуждестранните работници било нарочно поддържано несигурно. Холандското правителство насърчавало работници от Испания, Югославия, Италия (и по-късно Турция, Мароко и Суринам) да идват и да работят в текстилната промишленост, мините и корабостроенето. Но когато старите производства затваряли врати, тъкмо тези работници губели работата си, често без всякакво осигуряване или социална предпазна мрежа, която да смекчи удара върху тях и семействата им. В Западна Германия Законът за чужденците от 1965 г. включвал „Полицейски наредби за чужденците“, обнародвани за пръв път от нацистите през 1938 г. Чуждестранните работници били описани и третиранни като временно присъствие, разчитащи на милостта на държавата. Към 1974 г. обаче, когато европейската икономика съвсем забавила ход и много от емигрантите не били нужни, те вече били станали постоянни жители. През тази година 17,3% от всички родени в Западна Германия бебета били деца на „чужденци“.

Общият ефект от това човешко раздвижване трудно би могъл да бъде надценен. В своята цялост то възлизало на около 40 милиона души, които се разселвали вътре в страната си, в друга страна или от други континенти – в Европа. Без евтината и изобилна работна ръка в тази ѝ уязвима и като цяло неорганизирана форма, европейският бум не би бил възможен. Следвоенните европейски държави – и частни работодатели – имали огромна полза от постоянния поток кротки, ниско платени работници, за които те често избягвали да плащат пълната социална цена. Когато бумът свършил и дошло време да се съкрати излишната работна ръка, имигрантите и мигрантите пострадали първи.

Също като всички останали, новите работници не само произвеждали разни неща, а и ги купували. Това било нещо съвсем ново. В продължение на цялата записана история повечето хора в Европа – пък и навсякъде из света – притежавали само четири вида вещи: тези, които наследили от родителите си; тези, които произвеждали сами; тези, които разменяли като бартер с другите и онези малобройни неща, които били принудени да купят срещу пари и почти винаги били произведени от човек, когото познавали. Индустриализацията в хода на деветнайсети век преобразила света на гражданите. Но в много части на селска Европа традиционната икономика функционирала общо взето непроменена до началото и дори след края на Втората световна война.

Досега най-големият разход в бюджета на едно традиционно домакинство бил за храна и за дрехи, които заедно с подслона поемали голяма част от спечеленото в семейството. Повечето хора не пазарували и не „консумирали“ в съвременния смисъл на думата: те оцелявали. За преобладаващото мнозинство от европейското население до средата на двайсети век изразът „излишни доходи“ бил оксиморон. Дори през 1950 г. средното *западноевропейско* домакинство харчело повече от половината си налични пари за основни нужди: храна, напитки и тютюн (!). В Средиземноморска Европа цифрата била значително по-висока. След като се добавели дрехите и наемът, не оставало много за недотам неотложните неща.

За следващото поколение всичко това щяло да се промени. През двете десетилетия след 1953 г. заплатите в Западна Германия и страните от Бенелюкс почти се утроили. В Италия доходите нараствали още по-бързо. Дори във Великобритания покупателната способност на средностатистическия гражданин почти се удвоила през тези години. Към 1965 г. храната и облеклото поглъщали едва 31% от потребителските разходи във Великобритания. През 1980 г. средната цифра за по-голямата част от Северна и Западна Европа била по-малко от една четвърт.

Хората имали излишни пари и ги харчели. През 1950 г. западногерманските магазини продали само 900 000 чифта дамски найлонови чорапи (емблематичният артикул на „лукса“ през първите следвоенни години). Четири години по-късно те продали 58 милиона чифта. При по-традиционните стоки тази революция в харченето се отразила най-вече на опаковките и на продадените количества. Започнали да се появяват супермаркети, особено през шейсетте – десетилетието, през което ефектът на нарасналата покупателна способност се усещал най-драматично. В Нидерландия, където през 1961 г. имало само седем супермаркета, десет години по-късно работели 520. През същото десетилетие броят на супермаркетите в съседна Белгия нараснал от 19 на 456; във Франция – от 49 на 1833^[144].

Супермаркетите почивали на идеята, че купувачите (предимно домакини) биха харчили повече при всяко пазаруване, ако повечето от желаните неща – или онези, които биха ги изкушили – са удобно достъпни на едно място. Това на свой ред предполагало, че жените имат къде са сложат храната, когато я занесат въщи; а това все по-често означавало наличието на хладилник. През 1957 г. повечето западноевропейски домакинства още не притежавали хладилници (цифрите варирали от 12% в Западна Германия до по-малко от 2% в Италия). Причината не била толкова техническа (към средата на петдесетте на практика цяла Западна Европа била напълно електрифицирана, с изключение на части от селска Норвегия и южните и планински части на Италия), колкото логистична. Докато домакините не можели да си позволят да купят голямо количество малотрайни продукти на едно излизане и да ги транспортират до въщи, нямало голям смисъл да харчат големи суми за хладилник [145].

Тъй че симптоматичен за много други подобни промени е фактът, че през 1974 г. в по-голямата част на Европа отсъствието на хладилник би направило впечатление. В Белгия и Великобритания такъв уред имали 82% от домакинствата; във Франция – 88%; в Нидерландия и Западна Германия – 93%. Най-забележително било, че 94% от италианските домакинства вече притежавали хладилник – най-високият процент в Европа. Наистина Италия била станала водещият европейски производител на хладилници и друга „бяла техника“. През 1951 г. италианските заводи произвели едва 18 500 хладилника; две десетилетия по-късно Италия произвеждала 5 247 000 годишно – почти колкото САЩ и останалата част от Европа, взети заедно.

Също като домашния хладилник, пералната машина се появила през онези години. Тя също имала за цел да облекчи труда на замогналата се домакиня и да я насърчи да разшири кръга от покупките си. Този уред обаче се разпространил по-бавно от хладилника. Това е така, отчасти защото към средата на петдесетте течашата вода още не била пристигнала в повече от половината домакинства на Белгия, Италия, Австрия, Испания и в много части на Франция и Скандинавския полуостров; отчасти защото електрическата мрежа на много места не можела да поддържа повече от два големи уреда в едно и също жилище [146]. Дори през 1972 г., когато повечето западноевропейци живеели в домове с вътрешни тоалетни и пълно водоснабдяване, само две от всеки три домакинства притежавали перална машина – съотношение, което се променяло сигурно, но бавно с всяко изминало десетилетие. В продължение на много години пералните оставали извън възможностите на бедните, особено на големите семейства, които най-много се нуждаели от тях. Отчасти по тази причина пералнята – като миялните машини след средата на седемдесетте – останали свързани в комерсиалната образност с домашното снаряжение на заможната средна класа.

Пералните и хладилниците поевтинявали. Също като играчките и дрехите, те се произвеждали по-масово от когато и да било, като цените намалявали поради инвестициите в единия край и трайното търсене в другия. Дори във Франция, където масовата индустрия винаги изоставала малко, оборотът в производството на играчки се увеличил с 350% през първите години на бейби – бума, 1948 – 1955 г. Но щастливо омагьосаният кръг на милионите новоназначени потребители имал най-силен ефект не у дома, а навън. Най-ясната мярка за европейския просперитет била революцията на семейната кола.

До петдесетте години автомобилът бил лукс за повечето европейци и из повечето райони се виждал рядко. Дори в големите градове бил навлязъл наскоро. Повечето хора не пътували на големи разстояния за удоволствие, а когато ходели на работа или на училище, използвали обществения транспорт: влакове, трамваи и автобуси. В началото на петдесетте в Испания имало едва 89 000 частни коли (без да се броят такситата): една на всеки 314 000 души. През 1951 г. само едно от всеки дванайсет френски домакинства притежавало кола. Само във Великобритания явлението било масово: през 1950 г. там имало 2 258 000 частни автомобили. Но географското разпределение било неравномерно: почти четвърт от всички коли били регистрирани в Лондон – по-голямата част на провинциална Великобритания била също така лишена от автомобили като Франция и Италия. А дори при това положение много лондончани не притежавали коли и имало хиляди продавачи от пазара, амбулантни търговци и други, които още разчитали на коня и каруцата за своята работа.

През следващите две десетилетия броят на личните автомобили щял да се увеличи внушително. Във Великобритания, където първоначалният подем от трийсетте бил спрял от войната и следвоенната оскъдица, той се удвоявал на всяко десетилетие от 1950 до 1980 г. От 2 250 000 през 1950 г. броят на личните автомобили достигнал до 8 милиона през 1964 и 11,5 милиона в края на шейсетте. Италианците, които при избухването на войната притежавали едва 270 000 частни коли, а през 1950 – 342 000 (по-малко от броя на автомобилите само в Лондон и околностите), през 1960 г. имали два милиона лични превозни средства, през 1965 г. – пет и половина милиона, през 1970 г. – над десет милиона, а пет години по-късно – приблизително 15 милиона: по две коли на всеки седем жители на страната ^[147]. Във Франция броят на притежаваните автомобили нараснал от по-малко от два милиона до почти шест милиона коли в хода на петдесетте, а после отново се удвоил през следващите десет години. Симптоматичен бил фактът, че в края на петдесетте били въведени паркинг автоматите: отначало във Великобритания, а през шейсетте – из Франция и по други места ^[148].

Ако европейците можели да купуват коли за лична употреба в такива безпрецедентни количества, това не се дължало единствено на повечето излишни пари. Имало много повече коли, които можели да посрещнат сдържаното търсене от десетилетията на Депресията и войната. Дълго преди 1939 г. ред европейски автомобилостроители (Порше в Германия, Рено и Ситроен във Франция, Морис във Великобритания), предчувствайки, че след Депресията ще настъпи подем в търсенето на частни автомобили, започнали да мислят за нов тип семейна кола. Тя трябвало да е аналогична по функции на „Модел Т“ на Хенри Форд отпреди двайсет години: стабилна, масова и евтина. Войната отложила появата на тези модели, но в началото на петдесетте те слизали от новоинсталираните производствени линии във все по-растящи количества.

Във всяка западноевропейска страна имало доминираща местна марка и модел кола, но по същина всички забележително си приличали. Фолксваген Костенурка, Рено 4CV, Фиат 500 и 600, Остин А30 и Морис Minor били малки коли с две врати за семеен транспорт: евтини като себестойност и разходи, лесни за ремонт. Имали тънки, тенекиени брони; малки, не особено силни двигатели (за да харчат възможно най-малко гориво) и били снабдени с минимум аксесоари и екстри. Автомобилите на Фолксваген, Рено и Фиат били

със заден двигател и задна предавка, оставяйки отделението пред шофьора за малко багаж, както и акумулатора, резервната гума, манивелата и инструментите.

Оборудвания с преден двигател Морис, също като своя съвременник и конкурент Форд Popular (американска собственост, но произвеждан в британския завод на Форд в Дагенам, до Лондон, за вътрешния пазар), се стремял към малко по-високо ниво на комфорт. По-късно той щял да пусне модел с четири врати, както подходило на по-големия просперитет на Великобритания в годините на първата му поява. Френският Ситроен въвел своя напълно различен 2CV (първоначално рекламиран на фермерите, които искали да заменят волските си каруци) – с четири врати, свалящи се покрив и седалки, и двигател като на средно голям мотоциклет. Въпреки тези културни вариации малките коли от петдесетте имали обща цел: да направят личния автомобил достъпен и постижим за почти всяко западноевропейско семейство.

В първите няколко години от началото на следвоенната транспортна революция в Европа предлагането на коли не можело да насмогне на търсенето (ситуация, която останала валидна в Източна Европа чак до 1989 г.). Така за известно време процъфтявали велосипедите, мотоциклетите и комбинациите от мотоциклет с кош – последното като пригодно семейно превозно средство за онези, които не можели да си позволят кола или още не можели да си намерят. Скутерите също се появили на сцената: във Франция и особено в Италия, където първото рали с мотор скутери в Рим от 13 ноември 1949 г. било последвано от бум в продажбите на тези удобни и не особено скъпи символи на градската свобода и мобилност. Те били популярни сред младите хора и надлежно възпети – особено модел „Веспа” – във всички тогавашни филми от или за Италия.

В началото на шейсетте обаче колата твърдо властвала в Западна Европа, измествайки трафика от релсите към пътищата и от обществените към частните транспортни средства. Железопътните мрежи достигнали максималната си дължина и натовареност в годините след Първата световна война. Сега недоходоносните услуги били прекратени и хиляди километри релси – демонтирани. Във Великобритания през 1946 г. железниците превозвали 901 милиона пътници, почти най-високото число в историята на страната. Оттук нататък обаче броят им намалявал с всяка година. На други места из Западна Европа железопътният транспорт се задържал по-добре. В малките, многолюдни страни с ефикасни мрежи – като Белгия, Нидерландия и Дания – той даже растял, но далеч по-бавно от автомобилния.

Броят на пътниците в автобусите също започнал да спада за пръв път, тъй като все повече и повече хора отивали на работа с кола. Между 1948 и 1962 г. в претъпканата столица на Великобритания общият брой пътници в автобусите, трамваите, трелеите и метрото на лондонския транспорт паднал от 3 955 милиона души годишно на 2 485 милиона, като лондончани пътували със собствените си коли. Въпреки явно непригодните условия по пътищата на Европа – извън Германия нямало значително подобрене на никоя национална пътна мрежа след края на двайсетте – хората, особено семействата, използвали колите си за всякакви цели: за пазаруване в супермаркетите, за пръв път разположени в края на градовете, и преди всичко за екскурзии през уикендите и ваканциите ^[149].

Пътуването за удоволствие в Европа не било новост, макар досега да се ограничавало до аристокрацията, а после и до по-заможните и културно амбициозни средни класи. Но като

всички останали икономически сектори „туризъмът“ пострадал от войната и икономическата рецесия. През 1913 г. швейцарската туристическа индустрия можела да се похвали с 21,9 милиона легло дни: тя нямало да достигне това число чак до петдесетте. А когато дошъл, туристическият бум от петдесетте бил нещо различно. Той бил подпомогнат и насърчаван от достъпността на частния транспорт и преди всичко от растящия брой хора, които се радвали на платени отпуски. През шейсетте повечето работещи в континентална Европа имали официалното право на две седмици платена отпускат (три в Норвегия, Швеция, Дания и Франция) и все повече от тях прекарвали тази отпускат далеч от дома си.

Пътуването за удоволствие се превръщало в масов туризъм. Автобусните компании процъфтявали, превръщайки традицията на годишните *chalet* – а – *banc*^[150] екскурзии до морето за фабрични и селскостопански работници в комерсиални услуги вътре в страните и между тях. Едва оперилите се самолетни предприемачи като Фреди Лейкър от Великобритания, който изкупил военния излишък от турбовитлови самолети „Дакота“, развили чартърни услуги към новооткритите летни ваканционни курорти в Италия, Франция и Испания. Къмпингът – популярен още преди войната между не толкова богати туристи и любители на природата – през петдесетте се превърнал в сериозна индустрия, обхващаща крайбрежни и пасторални местности, търговски площи за къмпинг оборудване, печатни гидове и специализирани магазини за дрехи. По-старите ваканционни курорти – по бреговете и провинцията на Северна и Западна Европа – процъфтявали. Появявали се новооткрити (или преоткрити) места, които заемали централно място в лъскавите брошури и в популярните митове. Френската Ривиера, някога спокойно зимно убежище за дребни едуардиански благородници, получила младежко и съблазнително преображение в новия жанр на *fun – in – the – sun* („забава под слънцето“) филмите. През 1956 г. Роже Вадим „измислил“ Сен Тропе като сцена за новата си старлетка Брижит Бардо в „И Бог... създаде жената“.

Не всеки можел да си позволи Сен Тропе или Швейцария – макар френското и италианското крайбрежие и планини още да не били скъпи за туристите от Великобритания и Германия, обменящи стерлинги и дойче марки за по-евтините тогава франкове и лири. Но почивките в *страната*, все още търсени преди всичко от британците, холандците и немците, били наистина евтини. Били Бътлин, канадски работник от увеселителен парк, започнал бизнеса си в Скегнес през 1936 г., а през петдесетте натрупал състояние от продажбата на „евтини и весели“, *all – inclusive* семейни почивки във ваканционни лагери, стратегически разположени по крайбрежието на индустриална Англия: „Уолмарт с преспиване“, както ги подиграл един критик в цинична ретроспекция. Ала „Бътлинс“ бил много популярен навремето – и се явява непризнат институционален предшественик на френския „Клуб Мед“, колективното ваканционно предпочитание на едно по-късно и по-космополитно поколение: чак до „*gentils moniteurs*“ или „*redcoats*“^[151], както ги нарекъл Бътлин.

За малко по-авантюристично настроените съществували и новооткритите курорти по средиземноморското крайбрежие на Испания, където гостите можели да избират между хотелчета с включена закуска, пансиони или скромните крайбрежни хотели, запазени на блок от туроператорите. До всички тях сега можело да се стигне с кола. Облечени в лятно ваканционно облекло (само по себе си нов продукт, белег на ново благосъстояние), милиони

семейства можели да се натъпчат във фиата, реното, фолксвагена или мориса – често в един и същи ден, тъй като официалните отпуски обичайно се въртели около няколко седмици през август – и да се отправят към далечни брегове по зле обслужвани пътища, строени за друга транспортна епоха.

Това довело до безпрецедентни и доста страховити задръствания, които се влошавали с всяка изминала година от края на петдесетте. Те следвали предсказуемите пътни артерии: A303 на югозапад от Лондон към Корнуол; *Routes Nationales 6* и *7* от Париж към средиземноморското крайбрежие; *Route Nationale 9* от Париж към границата с Испания (от няколко хиляди туристи през 1955, през 1962 г. броят на френските гости в Испания наброявал три милиона, а две години по-късно – седем милиона. При Франко дори френската валута вървяла доста навътре в страната, особено след голистката ревалвация) [152].

Немските туристи следвали средновековния търговски път на юг, като все повече от тях се изливали през австрийски Тирол и прохода Бренер в Италия. Мнозина продължавали към Югославия, която, като Испания, през тези години се отворила за чуждестранния туризъм. Достигнали 1,7 милиона през 1963 г., чуждите туристи в единствената достъпна комунистическа страна в Европа (благословена с дълго и много евтино адриатическо крайбрежие) десетилетие по-късно наброявали почти 6,3 милиона годишно.

Както правилно се отбелязва, масовият туризъм може да е екологически нечувствителен, но допринася за преразпределението на благата. Докато проспериращите жители на Севера се тълпяли към бедното дотогава Средиземноморие, там се откривали работни места за строители, готвачи, сервитьори, камериерки, таксиметрови шофьори, проститутки, портиери, летищен персонал и т.н. За пръв път неквалифицираните млади мъже и жени в Гърция, Югославия, Италия и Испания можели да намерят нископлатена сезонна работа в страната си, вместо да я търсят в чужбина. Вместо да мигрират към разширяващите се икономики на север, сега те обслужвали същите тези икономики в собствените си земи.

Пътуването в чужбина може би не разширило умствения хоризонт. Колкото по-популярна ставала чуждата дестинация, толкова по-бързо заприличвала – освен като климат – на страните, от които идвали посетителите. Наистина, успехът на масовия туризъм през шейсетте и после зависел от това англичани, немци, холандци, французи и останалите туристи – първопроходци да се чувстват колкото се може по-комфортно, заобиколени от сънародници и изолирани от чуждото, непознатото и неочакваното. Но самият факт, че се ходело някъде надалеч редовно (ежегодно), и новите транспортни средства за това (личен автомобил, чартърен полет) отворили пред милиони дотогава ограничени в своя роден контекст мъже и жени (и най-вече пред техните деца) прозорец към много по-широк свят.

До шейсетте основният източник на информация, възгледи и забавления, достъпен за преобладаващото мнозинство европейци, било радиото. От него хората научавали новините и ако съществувала обща национална култура, тя била формирана много повече чрез онова, което гражданите чували, отколкото чрез видяното или прочетеното. Във всяка европейска страна по това време радиото било регулирано от държавата (във Франция националната радио мрежа спирала работа в полунощ). Радиостанциите, предавателната и честотите били лицензирани и обикновено притежавани от държавата. Симптоматично, първите радиостанции, които предавали отвъд националните граници, обикновено били

разположени на кораби или острови и неофициално наричани „пиратски“.

Радиоапаратите, широко разпространени още преди войната, през 1960 г. били почти навсякъде: през тази година имало едно радио на всеки пет души в СССР, едно на всеки четирима във Франция, Австрия и Швейцария, едно на всеки трима в скандинавските страни и Източна Германия. На практика почти всяко семейство притежавало радио ^[153]. Повечето домашни радиоапарати не били еволюирали твърде от големите, тремави, лампови устройства от междувоенните десетилетия. Обикновено имало по един на семейство. Той заемал видно място в хола или кухнята и семейството било принудено да го слуша, когато се съберяло там. Дори автомобилните радиоапарати не променяли почти нищо в това отношение – семействата се возели заедно, слушали заедно и родителите избирали програмите. Затова безжичното радио се оказало консервативно – както по природа, така и по насърчаваните и утвърждавани от него социални структури.

Транзисторите променили всичко това. Транзисторното радио било още рядкост през 1958 г. – в цяла Франция например имало едва 260 000 екземпляра. Три години по-късно обаче, през 1961 г., французите притежавали два милиона и четвърт транзисторни радиоапарата. Към 1968 г., когато девет от всеки десет човека в страната притежавали радио, две трети от апаратите били преносими модели. Тийнейджърите вече не трябвало да седят със семействата си да служат новини и пиеси, съобразени с вкуса на родителите им и програмирани за „часовете за семеен отдых“, обикновено след вечерята. Сега те имали свои собствени програми – ‘*Salut les Copains*’ по френското национално радио, ‘*Pick of the Pops*’ по БиБиСи и др. Индивидуалните радиоапарати довели до таргетирано програмиране, а когато държавните радиосистеми реагирали твърде бавно, „периферните“ радиостанции – Радио Люксембург, Радио Монте Карло, Радио Андора, предаващи легално, но отвъд държавните граници и финансирани чрез реклами – използвали шанса си.

Захранваният с батерии транзистор бил лек и преносим, и така лесно пригодим за времето на все по-силна мобилност: неговата естествена среда били туристическото крайбрежие или общественият парк. Но радиоапаратът все още бил аудио медия, тоест ограничен в своята способност да се адаптира в една все по-визуална епоха. За по-старите радиопредавателят си оставало основен източник на информация, просвета и забавление. В комунистическите страни той бил и единственото, макар и неадекватно средство за достъп до нецензурирани новини и мнения от Радио Свободна Европа, Гласът на Америка и преди всичко БиБиСи Уърлд Сървис. Навсякъде обаче младите вече слушали радио предимно заради популярната музика. За всичко останало все повече се обръщали към телевизията.

Тя навлязла в Европа бавно, а на някои места – доста късно. Във Великобритания редовните предавания започнали през четирийсетте и много хора гледали коронясването от юни 1953 г. на живо на екраните си. До 1958 г. били издадени много повече лицензи за телевизия, отколкото за радио: още преди началото на шейсетте в страната се използвали десет милиона домашни апарати. За разлика от нея през юни 1953 г. Франция можела да се похвали с едва 60 000 телевизора (по времето, когато в Западна Германия вече имало 200 000, а в САЩ – петнайсет милиона). Дори през 1960 г. само едно на осем френски семейства притежавало телевизор, една пета от цифрата за Великобритания при сходно население. В Италия броят им бил още по-малък.

През шейсетте обаче телевизията се разпространила почти навсякъде – малките черно – бели телевизори станали достъпна и все по-основна част от домашното обзавеждане дори на най-скромните домакинства. Към 1970 г. имало средно по един телевизор на всеки четирима души в Западна Европа – повече във Великобритания, доста по-малко в Ирландия. В някои страни по това време – Франция, Холандия, Ирландия, Италия (най-големият европейски производител на телевизионни апарати, както и на хладилници) – било вероятно семействата да притежават телевизор, отколкото телефон, въпреки че по съвременни стандарти не го гледали много: три четвърти от възрастните италианци гледали по-малко от тринайсет часа седмично. Две от всеки три източногермански домакинства притежавали телевизор (а по-малко от половината имали хладилник). Чехите, унгарците и естонците (които можели да гледат фински телевизионни програми още от 1954 г.) били близко след тях.

Влиянието на телевизията било сложно. Отначало нейното съдържание не било особено оригинално: държавните телевизионни канали следели политическото и морално съдържание на програмите и за деца, и за възрастни да бъде строго регулирано. Комерсиалната телевизия стартирала във Великобритания през 1955 г., но другаде навлязла доста по-късно, а в повечето европейски страни частните телевизионни канали били недопустими дълго след началото на седемдесетте. Повечето телевизионни програми в първите десетилетия на медията били конвенционални, сковани и доста менторски: те потвърждавали, а не подривали традиционните норми и ценности. В Италия Филиберто Гуала, директор на RAI (*Radio Audizioni Italiane* – италианската национална радиотелевизионна мрежа) от 1954 до 1956 г. – инструктирал служителите си техните програми „да не подкопават институцията на семейството” и да не представят „положения, пози и детайли, които биха могли да възбудят низки инстинкти”^[154].

Нямало голям избор – на повечето места се хващали един или най-много два канала, които се излъчвали само за няколко часа следобед и вечерта. Въпреки това телевизията действително разклащала социалните устои. Тя имала изключителен принос за края на изолацията и невежеството на затъntenите райони, като осигурила на всички един и същ опит и обща визуална култура. Да бъдеш „французин”, „немец” или „холандец” вече зависело не толкова от началното образование или обществените празници, отколкото от разбирането за собствената страна, получено от изпращаните във всеки дом образи. „Италианците”, за добро или за лошо, били формирани повече от спортните или развлекателни програми по RAI, отколкото от цял век единно национално управление.

Преди всичко телевизията въвела националната политика в домашното огнище. Преди нея политиката в Париж или Бон, Рим или Лондон била работа на елита, вършена от далечни лидери, познати само по безплатните си гласове по радиото, неподвижни вестникарски снимки или кратки, стилизирани изяви по кинопрегледите. Сега, за по-малко от две десетилетия, политическите лидери трябвало да се научат как да се държат по телевизията. Да умеят да внушават авторитет и увереност, докато имитират егалитарна спонтанност и топла фамилиарност с масовата публика – представление, за което повечето европейски политици били по-неподготвени от американските си колеги. Мнозина от по-старата гвардия претърпели жалък провал пред телевизионните камери. По-младите и

приспособими кандидати спечелили неимоверно много от новата медия. Както сякаш да отбележи в мемоарите си британският консервативен политик Едуард Хийт по повод медийния успех на своя противник, лидера на Лейбъристката партия Харълд Уилсън: с телевизията можел „да злоупотребява всеки шарлатанин, който успее да я манипулира правилно. Така и се оказа през следващото десетилетие”.

Като визуална медия телевизията била пряка конкуренция на киното. Тя не само предлагала алтернативно развлечение от екрана, но можела да доведе игралните филми в домовете на хората, елиминирайки нуждата да излизат, за да видят друго освен последните заглавия. Във Великобритания между 1946 и 1958 г. кината загубили 56% от своите зрители. В останалата част на Европа цифрите падали по-бавно, но рано или късно паднали навсякъде. Посещаемостта се задържала най-дълго в средиземноморска Европа – особено в Италия, където останала горе – долу постоянна до средата на седемдесетте. От друга страна италианците не само ходели на кино редовно (обикновено всяка седмица), те го и правели. В Рим от средата на петдесетте филмовата индустрия била на второ място по осигурени работни места след строителството; създавали се не само класически филми от прочути автори, но и също така (по-доходоносният) постоянен поток филми – едnodневки с участието на красавици и ефимерни старлетки – „*le maggiorate fisiche*” („физически благодетелстваните”).

В крайна сметка дори италианската филмова индустрия и италианската кинопосещаемост западнали. Европейските филмови продуценти, понеже не разполагали с ресурсите на Холивуд и не се надявали да се мерят с американските филми по мащаби или „стойност на продукцията” и все повече се ограничавали до киното на „обикновения живот”, все едно дали се наричало „нова вълна”, „при кухненската мивка” или „домашна комедия”. Киното в Европа западнало от социална дейност до вид изкуство. Докато публиката през четирийсетте и петдесетте автоматично ходела да гледа всичко, което се прожектирало в местното кино, сега зрителят ходел само ако е привлечен от определен филм. За случайно забавление, за да видят „какво са пуснали”, хората се обръщали към телевизията.

Макар да била млада медия, тя била особено привлекателна за по-старите зрители – особено в първите си държавно регулирани и културно предпазливи години. Докато преди слушали радио или отивали на кино, сега възрастните мъже и жени предпочитали да си останат вкъщи и да гледат телевизия. От новото явление пострадал комерсиалният спорт, и особено традиционните зрелищни спортове като футбола и надбягванията с кучета: на първо място защото тяхната публика вече имала алтернативен източник на забавление, по-достъпен и комфортен. И второ, защото спортът скоро също бил пуснат по телевизията, обикновено през уикендите. Само младите хора излизали масово. А техният вкус към забавленията започвал да се променя.

Към края на петдесетте европейската икономика започвала да чувства пълния комерсиален ефект от бейби – бума. Първа била експлозията в продуктите за бебета и деца: колички, креватчета, пелени, бебешка храна, детско облекло, спортна екипировка, книги, игри и играчки. После дошло голямото разрастване на училищата и образователните услуги, носейки със себе си нов пазар за училищни униформи, чиновове, учебници, учебни пособия и все по-голям набор от образователни продукти (включително и учители). Но купувачите на всички тези неща били възрастните: родители, роднини, училищни администратори и

централни ръководства. Около 1957 г., за пръв път в европейската история, младите хора започнали сами да си купуват разни неща.

До този момент младежите изобщо не съществували като отделна група потребители. Всъщност „младежите“ не съществували въобще. В традиционните семейства и общества децата си оставали деца, докато не завършили училище и не започнали работа, а тогава били млади възрастни. Новата средна категория „тийнейджър“, според която поколението се определяло не от статуса, а от възрастта си – нито дете, нито възрастен, – нямала прецедент. А идеята, че тези хора – тийнейджърите – можели да представляват отделна група потребители, би била немислима само преди няколко години. За повечето хора семейството открай време било единица за производство, а не за потребление. Доколкото младите хора в семейството имали независими приходи, те били част от семейния доход и трябвало да помогнат за покриването на колективните разходи.

Но с бързото нарастване на реалните заплати повечето семейства можели да се справят – и то доста добре – със заплатата на един от родителите; ако двамата работели, още по-добре. Ако синът или дъщерята напуснал(а) училище на четиринайсет (обичайната възраст за повечето млади западноевропейци през онези години), живеел у дома и работел постоянно или на непълен работен ден, от него вече не се очаквало автоматично да предава всичко спечелено всеки петък. През 1965 г. във Франция 62% от всички младежи между 16 и 24 години, които още живеели при родителите си, запазвали припечелените пари и можели да ги харчат както пожелаят.

Най-лесно забележимата проява на тази новопридобита пазарна мощ на младежите била в облеклото. Дълго преди самото бейби – бум поколение да открие миниполите и дългата коса, неговият пряк предшественик – поколението, родено през войната вместо непосредствено след нея – демонстрирало присъствието си и външността си чрез култовите банди от края на петдесетте. Облечени в тъмни, впити дрехи – понякога кожени, понякога велурени, винаги добре скроени и смъртно заплашителни, – това били така наречените *blouson noirs* (Франция), *Halbstarker* (Германия и Австрия) или *skinknuttar* (Швеция), както и лондонските *teddy boys*. Те показвали цинично, безразлично поведение, нещо между Марлон Бранто (в „Дивият“) и Джеймс Дийн („Бунтовник без кауза“). Но въпреки откъслечните изблици на насилие – по-сериозно във Великобритания, където банди младежи в кожени дрехи нападали карибските емигранти – тези хора и техните дрехи заплашвали основно чувството за приличие на по-старите. Те *изглеждали* различно.

Характерното за възрастта облекло било важно като заявка за независимост и дори бунт. Освен това било ново – в миналото младите нямали друг избор, освен да носят същите дрехи като своите майки и бащи. Ала то не било, икономически погледнато, най-важната промяна вследствие на пазарните навици на тийнейджърите: младите харчели много пари за дрехи, но дори повече – далеч повече – за музика. Връзката между „тийнейджър“ и „поп – музика“, която станала толкова автоматична в началото на шейсетте, имала както културна, така и комерсиална основа. И в Европа, и в Америка, когато семейният бюджет можел да се лиши от приноса на подрастващите, първата работа на освободения младеж била да отиде и да си купи грамофон.

Дългосвирещата плоча била изобретена през 1948 г. Първият „сингъл“ на 45 оборота, с по една песен от всяка страна, бил пуснат от RCA на следващата година. Продажбите в Европа

не скочили така бързо, както в Америка, където оборотът от плочи нараснал от 277 милиона долара през 1955 г. на 600 милиона долара четири години по-късно. Но все пак растяли. Във Великобритания, където младите отначало били по-силно изложени на американската популярна музика от своите връстници на континента, наблюдателите смятали за начало на бума в поп – музиката излизането през 1956 г. на „Rock Around the Clock” с Бил Хейли и групите „Кометс” и „Платърс”. Самият филм бил посредствен дори по невзискателните стандарти на музикалното рок – кино, но песента от заглавието (изпълнена от Хейли) наелектризирала цяло поколение британски тийнейджъри.

Младежите от работническата класа, които никога не се прехласвали твърде по джаза, моментално били привлечени към американската (и последвалата я британска) революция в популярната музика: увличаща, мелодична, достъпна, секси и преди всичко тяхна собствена ^[155]. В нея обаче нямало нищо особено гневно, още по-малко пък агресивно; дори секът бил държан под прикритие от продуцентските компании, маркетинговите мениджъри и директорите на радиостанции. Това се дължало на факта, че революцията в поп – музиката била явление от петдесетте: тя не съпътствала културната трансформация от шейсетте, а я предшествовала. Вследствие на това тя често била мишена на официални критики. Неодобрително настроените местни цензорни съвети забранили „Rock Around the Clock” – както и решително по-добрия рок мюзикъл на Елвис Пресли „Jailhouse Rock”.

Градските старейшини на Суонси в Уелс смятали британския изпълнител на скифъл Лони Донеган за „неуместен”. Томи Стийл, умерено енергичен британски рок певец от края на петдесетте, не получил позволение да излезе на сцена в Портсмут в неделен ден. Джони Холидей, полууспешен френски опит за клониране на американските рок – изпълнители от типа на Джин Винсънт или Еди Кокран, предизвикал възмущение у поколение френски консервативни интелектуалци, когато издал първата си плоча през 1960 г. Със задна дата ужасената реакция на родители, учители, свещеници, философи и политици из цяла Западна Европа изглежда чудато непропорционална. За по-малко от десетилетие Хейли, Донеган, Стийл, Холидей и подобните там щели да изглеждат безнадеждно старомодни, останки от невинната предистория.

Европейските тийнейджъри от края на петдесетте и началото на шейсетте не се стремели да променят света. Те били израснали сред сигурност и скромно благосъстояние. Повечето от тях просто искали да изглеждат различно, да пътуват повече, да свирят поп – музика и да си купуват разни неща. В това те отразявали вкусовете и поведението на любимите си певци и дисководещите, чиито радиопрограми слушали на транзисторите си. Но въпреки това те били тънкият край на един революционен клин. Дори повече от родителите си те били целева група на рекламната индустрия, която следвала, съпътствала и предричала потребителския бум. Все повече стоки се произвеждали и купували, при това в безпрецедентно разнообразие. Коли, дрехи, бебешки колички, пакетирани храни и прахове за пране се появявали на пазара в смайващ набор от форми, размери и цветове.

Рекламата имала дълга история в Европа. Вестниците, особено процъфтяващите от 1890 г. нататък популярни вестници, винаги съдържали реклами. Крайпътните плакати и табели загрозявали Италия дълго преди петдесетте години на двайсети век, а всеки пътешественик във Франция от средата на века бил запознат с изписаните високо по стените на селските

къщи и градските тераси призови да пие „Сен Рафаел” или „Дюбоне”. Рекламните песнички и фотографии отдавна съпътствали кинопрегледите и вторите филми в кината из Европа. Но тези традиционни реклами не обръщали особено внимание на целевите групи, нито на пазарите, сегментирани по възраст и вкус. От средата на петдесетте обаче потребителският избор станал основна грижа на маркетинга. А рекламата, която все още била сравнително дребен разход за бизнеса в предвоенна Европа, заела централна роля.

Нещо повече, докато рекламираните в първите години на комерсиалната телевизия почистващи продукти и зърнени закуски били насочени към домакините и децата, рекламните паузи по Радио Монте Карло и други медии били насочени преди всичко към пазара на „младите”. Парите, които можели да харчат по свое усмотрение – за тютюн, алкохол, мотопеди и мотоциклети, по-скромни като цена дрехи, обувки, грим, прически, бижута, списания, плочи, грамофони и радиоапарати – били огромен и неизползван дотогава ресурс. Рекламните агенции се впуснали да се възползват от него. Разходите за реклама на дребно във Великобритания нараснали от 1 02 милиона лири годишно през 1951 на 2,5 милиарда през 1978 г.

Във Франция вложенията в насочени към тийнейджърите реклами в списанията нараснали с 400% през ключовите години 1959 – 1962. За мнозина показваният в рекламите свят все още бил недостъпен. През 1957 г. мнозинството от анкетираните младежи във Франция се оплаквали, че нямат достъп до избраните от тях развлечения и мечтаните от тях ваканции, нито собствено превозно средство. Симптоматично обаче било, че анкетираните вече смятали тези стоки и услуги за права, от които били лишени, а не за фантазии, на които не можели да се надяват. От другата страна на Ламанша през същата година група активисти от средната класа, смутени от непосредственото влияние на рекламата и разцвета на продаваните от нея стоки, публикували първия пътеводител на потребителя в Европа. Струва си да се отбележи, че заглавието било не „Какво?”, а „Кое?”.

Това бил прекрасният нов свят, който британския писател Дж. Б. Прийстли описал през 1955 г. като „admass”^[156]. За много други съвременни наблюдатели той бил просто „американизация”: приемането в Европа на всички практики и стремежи на съвременна Америка. Макар за мнозина това да изглеждало радикална промяна, всъщност преживяването не било ново. Европейците се „американизирали” – ужасявайки се от тази мисъл – поне трийсет години^[157]. Модата на производствените конвейери от американски тип и „Тейлървите” работни норми, също като увлечението по американските филми и моди, били стара новина още преди Втората световна война. Европейските интелектуалци между войните оплаквали „бездушния” свят на американската модерност, който предстоял на всички. Както нацистите, така и комунистите си придавали доста важност като защитници на културата и ценностите пред заплахата на необуздания американски капитализъм и „нечистокръвната”, лишена от корени космополитност, чийто символ бил Ню Йорк и неговият все по-имитиран пример.

И все пак, въпреки присъствието си в европейското въображение – и самата физическа реалност на базираните из цяла Западна Европа американски войници, – Съединените щати все още били съвсем непознати за повечето европейци. Американците говорели английски, а това не бил език, с който повечето жители на континентална Европа били запознати през

онези години. Историята и географията на САЩ не се учели в европейските училища; американските писатели били непознати дори на образованото малцинство; политическата система била мистерия за всички освен за малцина привилегировани. Почти никой не предприемал дългото и скъпо пътешествие до САЩ: само богатите (и то малко от тях); избрани профсъюзни дейци и други, пътуващи на разноски на фондовете „Маршал“; няколко хиляди студенти на университетски обмен – и известен брой гърци и италианци, които емигрирали в Америка след 1900 г. и сега се завръщали на стари години в Сицилия или по гръцките острови. Източноевропейците често имали повече връзки със САЩ от западниците, тъй като много поляци или унгарци познавали по някой заминал за Америка приятел или роднина, а много други биха заминали, стига да можели.

Наистина американското правителство и много частни институции – най-вече фондация Форд – правели всичко възможно да преодолеят пропастта, деляща Европа от Америка. Петдесетте и началото на шейсетте били златната ера на презокеанските културни инвестиции – от „Американските домове“ до стипендиите „Фулбрайт“. На някои места – най-вече във Федерална република Германия – последиците били дълбоки: между 1948 и 1955 г. 12 000 германци били доведени в Америка за престой от месец и повече. Цяло поколение западногерманци израли във военната, икономическа и културна сянка на Съединените щати. Лудвиг Ерхард веднъж описал себе си като „американско изобретение“.

Важно е обаче да подчертаем, че този тип американско влияние и пример зависели забележително малко от прякото икономическо участие на САЩ. Америка през 1950 г. притежавала три пети от основния капитал на Запада и около същия дял от продукцията, но много малко от постъпленията заминавали отвъд Атлантика. Инвестициите след 1945 г. идвали преди всичко от американското правителство. През 1956 г. американските частни инвестиции в Европа възлизали едва на 4,15 милиарда долара. После те започнали да нарастват стремглаво, умножавали се през шейсетте (най-вече във Великобритания) и достигнали 24,52 милиарда долара през 1970 г. Междувременно те провокирали куп тревожни статии, предупреждаващи за надигането на американската икономическа мощ; например есето на Ж. – Ж. Серван – Шрайбер от 1967 г. *Le Defi americain* („Американското предизвикателство“).

Американското икономическо присъствие в Европа се усещало не толкова в преките икономически инвестиции или намеси, а по потребителската революция, която превземала както Новия, така и Стария континент. Сега европейците получавали достъп до безпрецедентен набор от продукти, които били познати на американските потребители: телефони, бяла техника, телевизори, фотоапарати, почистващи продукти, пакетирани храни, евтини цветни дрехи, коли и аксесоари за тях и т.н. Това бил просперитетът и потреблението като начин на живот – „американският начин на живот“. За младите хора привлекателността на „Америка“ се криела в нейната агресивна съвременност. Като абстракция тя била противоположност на миналото: била голяма, отворена, просперираща – и млада.

Един аспект на „американизацията“, който вече отбелязахме, била популярната музика – въпреки че тук схемата сама по себе си не била нова. „Рагтаймът“ се свирил за пръв път във Виена през 1903 г., а американските танцови ансамбли и джазови оркестри били широко познати както преди, така и след Втората световна война. Освен това процесът не бил само едностранен: по-голямата част от съвременната популярна музика била хибрид от внесени и

местни жанрове. „Американската“ музика във Великобритания била малко по-различна от „американската“ музика във Франция или Германия. Френските вкусове били особено повлияни от чернокожите изпълнители, които заминали за Париж, за да избегнат предразсъдъците в родината си – една от причините идеята за „Америка“ във френската култура да е видимо пропита с образа на расизма.

Към петдесетте влиянието на американския пример върху европейската публика минавало все повече през киното. Европейските зрители имали почти неограничен достъп до всичко, което Холивуд можел да изнесе. В края на петдесетте САЩ продавали около 500 филма годишно, докато цяла Европа произвеждала към 450. Разбира се, американските филми страдали от проблема с езика (макар че на много места, и най-вече в Италия, те просто били масово дублирани). Отчасти по тази причина зрителите над определена възраст продължавали да предпочитат местната продукция. По-младата публика все повече харесвала американските игрални филми – често създадени от европейски режисьори, избягали от Хитлер или Сталин.

Съвременните критици се притеснявали, че надменният конформизъм на американската култура в комбинация с явните или прикрити политически послания в предназначенията за масова публика филми ще покварят или притъпят умовете на европейските младежи. Ако имало някакъв ефект, той бил точно обратният. Младите европейски зрители филтрирали пропагандното съдържание на стандартните американски филми: завиждали на изображения на екрана „хубав живот“, също както техните родители двайсет години по-рано, но се смеели на пресиления патос и наивност на американските романтични и домашни клишета. Междувременно обаче те обръщали внимание на често предизвикателния *стил* на артистите.

Музиката от американските филми се появявала и по радиото, в кафенетата, баровете и танцувалните зали. Езикът на тялото на бунтовната американска младеж – такъв, какъвто го виждали по филмите – станал моден символ за техните европейски връстници. Младите европейци започнали да се обличат „по американски“ – когато „истинските Levi“ джинси се появили на разпродажба в Париж, в Marche aux Puces през май 1963 г., търсенето далеч надхвърлило предлагането. Униформата от джинси и тениска на американските младежи носела твърде малко от маркерите на класата (поне докато и двете не били експроприирани от скъпите дизайнерски къщи, но дори и тогава разграничението било не по социален статус, а по материални възможности). Наистина, носени както от средната, така и от работническата класа, джинсите били показателна инверсия на традиционното развитие на модата „отгоре надолу“, тъй като се развили „отдолу нагоре“ от истинско работно облекло. Освен това били недвусмислено *младежки*: като много други обгръщащи фигурата моди от филмите в края на петдесетте, те не стоели добре на по-възрастни хора.

За съвсем кратко време джинсите – като мотоциклетите, кока – колата, обемната коса (при мъжете и при жените) и поп – звездите – родили местни вариации из цяла Западна Европа (както филмите, така и показваните в тях продукти били недостъпни по-далеч на изток). Това било част от по-голяма тенденция. Характерните американски филмови тематики – научната фантастика, детективските истории, уестърните – били адаптирани в стилизирани европейски версии. Милиони западногерманци научавали за каубоите от евтини романи, написани от нестъпвали в Америка местни автори. Към 1960 г. немскоезичните „индиански“ романи вече се продавали със скорост деветдесет и един

милиона годишно само във Федералната република. Вторият по популярност европейски комиксов герой след белгийското момче – детектив Тентен бил друг белгийски продукт: Лъки Люк, злополучен и симпатичен каубой, появяващ се всяка седмица в комикси на френски и нидерландски. Америка, истинска или въобразена, се превръщала в естествен контекст на лековатите развлечения от всички жанрове.

Американското влияние върху младите европейци допринесло пряко за това, което вече било оплаквано като „пропаст между поколенията”. Възрастните забелязвали и окайвали склонността на младите европейци навсякъде да подправят речта си с истински или въображаеми американизми. Едно изследване изчислило приблизително, че „американизмите” са се увеличили четиринайсет пъти в австрийската и германската преса в хода на шейсетте. През 1964 г. френският критик Ръоне Етиембл публикувал *Parlez – vous franglais?*^[158], забавен (и, както биха казали някои, пророчески) разказ за щетите, нанесени на френския език от англофонското замърсяване.

Антиамериканизацията – принципното недоверие и нехаресване на американската цивилизация и всички нейни прояви – обикновено се ограничавала до културните елити, чието влияние я правело да изглежда по-широко разпространена, отколкото била в действителност. Културните консерватори като Андре Зигфрид във Франция – чиято *Tableau des Etats – Unis* от 1954 г. повторила цялото негодувание и част от антисемитизма на междувоенната полемика – се съгласявали с културни радикали като Жан – Пол Сартр (или британеца Харълд Пинтър в по-късните десетилетия). За тях Америка била страна на истерични пуритани, завладяна от технологията, стандартизацията и конформизма, лишена от оригинална мисъл. Подобни културни несигурности били по-скоро свързани със скоростта на промяната в самата Европа, отколкото с поставени от Америка заплахи или предизвикателства. Също както европейските тийнейджъри асоциирали бъдещето с почти непознатите им Съединени щати, техните родители обвинявали Америка за загубата на една Европа, която никога всъщност не била съществувала: континент, уверен в своята идентичност, в своя авторитет и ценности, глух за сирените на модерността и масовото общество.

Тези настроения не се усещали още в Германия или Австрия, нито дори в Италия, където по-старите още смятали американците за освободители. Обратно, антиамериканизмът бил по-разпространен в Англия и Франция, двете бивши колониални сили, директно изместени от възхода на Съединените щати. Както Морис Дюверже информирал читателите на френския седмичник *L'Express* през март 1964 г., комунизмът вече не бил заплаха: „За Европа съществува само една пряка опасност и това е американската цивилизация”. „Цивилизация на вани и хладилници, ” както я отхвърлил поетът Луи Арагон тринайсет години по-рано. Но въпреки надменното презрение на парижките интелектуалци цивилизацията на ваните и хладилниците – и на течащата вода, и на централното отопление, на телевизията и колите – била тъкмо това, което искали сега повечето европейци. А те искали тези стоки не защото били американски, а защото представлявали комфорт и известна доза удобство. За пръв път в историята комфортът и удобството били достъпни за повечето хора в Европа.

Послеслов: Разказ за две икономики

„Германия е страна, преливаща от деца. Ужасяваща е мисълта, че в дългосрочен план немците може все пак да са спечелили войната”.

Сол Падоувър, 1945 г.

”Разбира се, ако успеем да загубим две световни войни, да анулираме дълговете си – вместо да имаме почти 30 милиона лири дългове – да се избавим от всичките си чуждестранни облигации и да не поддържаме никакви войски зад граница, може и да станем богати като немците”.

Харълд Макмилън

„Просперитетът и силата на британската икономика, които (британският финансов министър Р. А.) Бътлър възхвали в няколко речи през 1953 и 1954 г., бяха само последната вълна благоденствие, достигнала британските брегове от кърмата на понеслата се напред германска икономика, която дърпаше след себе си цялата прилежаща европейска флотилия. Със задна дата 1954 г. изглежда последното велико лято на илюзии за Обединеното кралство”.

Алън Милуърд

Удивителна черта на историята на следвоенна Западна Европа бил контрастът между икономическите показатели на Западна Германия и Великобритания. За втори път в рамките на едно поколение Германия била победената сила – градовете ѝ разбити, валутата ѝ унищожена, работоспособните мъже мъртви или в затворнически лагери, транспортната и обслужваща инфраструктура на пух и прах. Великобритания била единствената европейска държава, която излязла от Втората световна война като недвусмислена победителка. Като оставим настрана пораженията от бомбите и човешките жертви, тъканта на страната – пътища, железници, корабостроителници, заводи и мини – била останала непокътната. И все пак в началото на шейсетте Федералната република била процъфтяващият, проспериращ двигател на Европа, докато Великобритания била мудна и изоставаща, с темпове на растеж далеч зад тези на останалата част на Западна Европа ^[159]. През 1958 г. германската икономика вече била по-силна от британската. В очите на много наблюдатели Обединеното кралство било на път да се превърне в болния човек на Европа.

Причините за този ироничен обрат на съдбата са поучителни. Корените на германското икономическо „чудо” от петдесетте било възстановяването през *трийсетте*. Изобретенията на нацистите – в комуникациите, оръжейното и автомобилно производство, оптиката, химическата и лека промишленост, както и в неръждаемите метали – били създадени за една стегната за война икономика; но те се отплатили двацет години по-късно. Социалната пазарна икономика на Лудвиг Ерхард се кореняла в политиката на Алберт Шпеер. И наистина много от младите мениджъри и плановици, които заели високи постове в следвоенния германски бизнес или администрация, започнали кариерите си по времето на Хитлер. Те внесли в комисиите, плановите институции и фирмите на Федералната

република политиките и практиките, предпочитани от нацистките бюрократи.

Основната инфраструктура на германския бизнес преживяла войната без поражение. Промислените фирми, банките, застрахователните и разпространителските компании отново действали в началото на петдесетте, осигуряващи продукти и услуги на ненаситния чуждестранен пазар. Дори все по-високо ценената дойче марка не забавила немския прогрес. Тя направила вносните суровини евтини, без да ограничи външното търсене на германски продукти – те обикновено били скъпи и технологично развити и се продавали заради качеството, а не заради цената си. Във всеки случай през първите следвоенни десетилетия нямало особена конкуренция. Ако шведските, френски или холандски фирми искали даден вид промишлен продукт или инструмент, те нямали друг избор, освен да си го купят от Германия, при това на указаната цена.

Разходите на германския бизнес оставали ниски благодарение на постоянните инвестиции в нови и ефикасни производствени методи – и от послушните работници. Федералната република се развивала благодарение на практически неизчерпаемата евтина работна ръка: квалифицирани млади инженери, избягали от Източна Германия, полуквалифицирани оператори на машини и монтьори от Балканите, неквалифицирани работници от Турция, Италия и т.н. Всички тези хора били благодарни за стабилната твърда валута, с която се заплащала постоянната им работа, така че – също като непротестиращото старо поколение немски работници от трийсетте – те не били склонни да създават проблеми.

Резултатите могат да се илюстрират с примера дори само на една индустрия. През шейсетте германските автомобилостроители си били създали репутация на качествено и стабилно производство, така че компании като Мерцедес – Бенц в Щутгарт и БеЕмВе в Мюнхен можели да продават все по-скъпи коли на почти пленения пазар първо в страната, а после и в чужбина. Правителството в Бон неприкрито поддържало такива „национални шампиони”, също както правели преди него нацистите, като в първите им години ги подхранвало с изгодни заеми и насърчавало връзките между банките и бизнеса, които осигурявали на германските компании готови пари за инвестиране.

В случая на Фолксваген основата вече била положена през 1945 г. Като голяма част от следвоенната западногерманска индустрия Фолксваген спечелил много от предимствата на свободната пазарна икономика – най-вече от растящото търсене на неговите продукти, – без да пострада от проблемите на конкуренцията или цената на изследванията, развитието и оборудването. Компанията получила неизчерпаеми ресурси преди 1939 г. Нацизмът, войната и военната окупация ѝ понесли добре: Съюзническото военно управление погледнало благосклонно на Фолксваген, тъкмо защото техният производствен капацитет бил изграден преди войната и можел да заработи без по-нататъшни главоболия. Нямало особена вътрешна конкуренция за модела „Костенурка”, когато се разраснало търсенето на масово произведени малки семейни автомобили и дори при ниски и фиксирани цени колите носели печалба. Благодарение на нацистите компанията нямала стари дългове, които да изплаща.

Във Великобритания също имало „национален шампион” – Бритиш Мотър Корпорейшън (БиЕмСи), конгломерат от различни независими дотогава автомобилостроителни компании като Морис или Остин, който по-късно се слял с Лейланд Мотърс, за да се създаде Бритиш Лейланд (БиЕл). Чак до 1980 г. БиЕл продавала продуктите си като емблематично британски: „Разходете знамето – купете си Остин Морис”. И също като немските производители,

британските залагали все повече на чуждестранния пазар. Но с това приликите свършвали.

След войната няколко последователни британски правителства притискали преди всичко БиЕмСи (те имали по-малко влияние върху контролирания от Америка Форд или филиалите на Дженеръл Мотърс в Обединеното кралство) да продават в чужбина колкото се може повече – като част от отчаяното търсене на печалба в чужда валута, която да компенсира огромните военни дългове на страната (официалната експортна цел на държавата в края на четиридесетте била 75% от цялата автомобилна продукция на страната). Компанията съвместно и съзнателно пренебрегвала качествения контрол в полза на бързото производство. Произтичащото от това ниско качество на британските коли отначало нямало голямо значение. Британските фирми имали сигурен пазар: търсенето и в страната, и в Европа надхвърляло наличностите. А континенталните производители не могли да им съперничат по мащаби. През 1949 г. Обединеното кралство произвело повече пътнически автомобили, отколкото цяла останала Европа. Но след като веднъж си създали репутация на ниско качество и лошо обслужване, станало невъзможно да я променят. Европейските купувачи масово изоставили британските коли още щом се появили по-добрите местни алтернативи.

Когато най-сетне решили да обновят автопарка си и да модернизират производствените си линии, британските автомобилостроители не разполагали с афилирани банки, от които да поискат заеми и инвестиции по немски маниер. Нито пък (за разлика от Фиат в Италия или Рено във Франция) могли да разчитат на държавата да попълни дефицита. И все пак под тежък политически натиск от Лондон те строели заводи и дистрибуторски центрове в икономически неизгодни райони – за да спазят официалната регионална политика и да угодят на местните политици и профсъюзи. Дори след като тази икономически ирационална стратегия била изоставена и била предприета известна консолидация, британските автомобилостроителни компании останали безнадеждно атомизирани. През 1968 г. Бритиш Лейланд се състояла от шейсет различни завода.

Правителствата активно насърчавали неефикасността на британските производители. След войната властите разпределяли оскъдните стоманени ресурси на производителите на базата на техния *предвоенен* пазарен дял, замразявайки важен сектор от икономиката в калъпа на миналото и явно ощетявайки новите и потенциално по-ефективни производители. Гарантираните доставки, изкуствено високото търсене за всичко произведено и политическият натиск за икономически неефективно поведение вкупом довели британските фирми до фалит. Към 1970 г. европейските и японските производители завземали пазарите им и ги превъзхождали както по качество, така и по цени. Кризата от началото на седемдесетте, влизането в ЕИО и краят на последните протекционистки пазари на Великобритания в колониите и доминионите окончателно разрушили независимата британска автомобилна индустрия. През 1975 г. Бритиш Лейланд, единственият независим производител на масови автомобили, се сринал и трябвало да бъде спасяван чрез национализация. Няколко години по-късно печелившите му части щели да бъдат купени на безценица... от БеЕмВе.

Упадъкът и последвалото изчезване на автономното британско автомобилостроене могат да бъдат пример за британския икономически опит въобще. Икономиката на Обединеното кралство отначало не вървяла толкова зле: през 1951 г. Великобритания все още била основният производствен център на Европа, произвеждайки два пъти повече от Франция и

Германия, взети заедно. Тя осигурявала пълна трудова заетост и наистина растяла, макар и по-бавно от икономиките на другите държави. От друга страна тя страдала от два смазващи недостатъка – единият продукт на исторически малшанс, другият самонавлечен.

Повсеместната криза с баланса на плащанията във Великобритания била до голяма степен резултат от дългове, натрупани за шестгодишната война срещу Германия и Япония, към които трябвало да се прибави огромната цена на поддържането на ефективна следвоенна национална сигурност (8,2% от националния приход през 1955 г., като Германия харчела по-малко от половината на тази цифра). Лирата – все още основна валута за международни трансакции през петдесетте – била надценена и затова британците трудно можели да я продават в чужбина, за да компенсират хроничния дефицит на стерлинга спрямо долара. Като островна държава, напълно зависима от вноса на храни и жизненоважни суровини, до този момент Великобритания компенсирала тази структурна уязвимост с привилегирания си достъп до протежирани пазари в Империята и Британската общност.

Но тази зависимост от далечни пазари и ресурси (предимство в първите следвоенни години, докато останалата част на континента се възстановявала с мъка) станала сериозна спънка след възхода на Европа и особено на ЕИО зоната. Британците не можели да се съревновават със САЩ, а по-късно и с Германия, на свободните от протекции презокеански пазари, а британският износ в самата Европа оставал далеч зад този на останалите европейски производители. През 1950 г. износът на британски промишлени стоки представлявал 25% от общата стойност за света; двайсет години по-късно процентът бил едва 10,8. Британците били изгубили своя дял от световните пазари, а техните традиционни доставчици – в Австралия, Канада и африканските колонии – също се обръщали към нови търговски партньори.

Така в известна степен сравнителният икономически упадък на Великобритания бил неизбежен. Но не трябва да се подценява и собственият принос на Лондон. Още преди Втората световна война британската промишленост си създавала заслужена репутация като неефикасна и разчитаща на стари лаври. Не че британците излизали скъпо. Тъкмо напротив. Както изтъква Мейнард Кейнс в саркастичен коментар за следвоенните икономически перспективи на Великобритания, „в тази страна надницата е (приблизително) 2 лири на час; в САЩ тя е 5 лири на час... Дори прочутата неефикасност на британските производители едва ли (да се надяваме) би могла да компенсира в много отрасли цялата тази първоначална ценова разлика в тяхна полза, макар че те наистина са се справили в някои важни случаи... Наличната статистика предполага, че стига никога досега да не сме произвеждали даден продукт, можем да бием по цени целия свят”^[160].

Донякъде проблемът бил в работната ръка. В британските заводи работели мъже (и някои жени), които по традиция били организирани в – буквално – стотици отдавна съществуващи професионални организации. В автомобилните заводи на Бритиш Лейланд през 1968 г. се наброявали 246 различни профсъюзи, с които ръководството трябвало да договаря всеки детайл на работните норми и надници. Това била ерата на пълната трудова заетост. И наистина, поддържането на тази заетост била основната социална цел на всяко британско правителство през онези години. Твърдата решимост да се избегне връщането към ужаса на трийсетте, когато хората и машините гниели без работа, натежавала пред всички

съображения за растеж, производителност или ефикасност. Профсъюзите – и особено техните местни представители, началник – цеховете – били по-силни от когато и да било. Стачките – симптом както на войнствено настроени работници, така и на некомпетентно управление – били повсеместни в следвоенния британски промишлен живот.

Дори профсъюзното ръководство на Великобритания да би следвало немския пример и да предложило добри трудови взаимоотношения и удържане на заплатите в замяна на инвестиции, сигурност и растеж, едва ли повечето работодатели биха се хванали на тази въдица. Още през трийсетте лейбъристкият министър – председател Клемънт Атли правилно определил положението на британската икономика като проблем на недостатъчните инвестиции, липса на нововъведения, слабо мобилна работна ръка и посредствено ръководство. След като дошъл на власт обаче, той и неговите наследници явно не можели да направят много, за да спрат процеса на гниене. Докато немската промишленост наследила всички предимства на внесените от нацизма и войната промени, британските отдавна установени, неконкурентни индустрии наследили стагнация и дълбок страх от промени.

Текстилните фабрики, мините, корабостроителниците, стоманопреработването и леката промишленост имали нужда от реструктуриране и преоборудване в следвоенните десетилетия. Но също както решили да угодят на профсъюзите, вместо да атакуват неефикасните трудови практики, директорите на британските заводи предпочитали да действат в затворения цикъл на ниските инвестиции, ограниченото изследване и развитие, ниските заплати и топящите се клиенти, вместо да рискуват ново начало с нови продукти на нови пазари. Решението не било очевидно. Отново Кейнс: „Ако по някакво злощастно географско объркване Американските въздушни сили (твърде късно е да възлагаме особени надежди на врага) разруши всички заводи по североизточното крайбрежие и Ланкашир (по време, когато в тях се намират директорите и никой друг), няма от какво да се тревожим. Как иначе ще си върнем бликащата неопитност, която явно е необходима за успеха, не мога да си представя”.

Във Франция подобно наследство от некомпетентно управление и инерция било преодоляно чрез обществени инвестиции и агресивно указателно планиране. Британските правителства обаче се ограничавали с колективни споразумения, управление на търсенето и призови. За държава, която национализираща такива огромни части от икономиката си след 1945 и към 1970 г. била отговорна за харченето на 47% от брутният национален продукт на страната, тази предпазливост изглежда странен парадокс. Но британската държава, макар да притежавала или управлявала по-голямата част от транспортния, здравния, образователния и комуникационния сектори, никога не можела да се похвали с някаква цялостна амбиция за национална стратегия. По практически съображения икономиката била оставена да се оправя сама. На едно по-късно поколение реформатори – привърженици на свободния пазар – и на радикално избягващата държавата консервативна министър – председателка – останала задачата да приложат пълната сила на централното управление към проблема на британската икономическа стагнация. По това време обаче някои от критиките към зле адаптираната „стара” икономика на Великобритания били отправяни по различни причини и към несигурната икономика на Германия.

XI Социалдемократическият момент

„За правителството е важно да не се захваща с неща, които индивидите вече правят, и да ги прави малко по-добре или малко по-лошо, а да прави нещата, които в момента не се вършат въобще”.

Джон Мейнърд Кейнс (1926 г.)

„Предизвикателството няма да дойде от САЩ... от Западна Германия или от Франция; предизвикателството ще дойде от онези нации, които въпреки всичките си грешки – а аз мисля, че те грешат в много фундаментални отношения – най-сетне имат възможност да берат материалните плодове на икономическото планиране и държавната собственост”.

Анейрин Беван (1959 г.)

„Нашата нация държи на демокрацията и доброто отводняване”.

Джон Бечъман

„Искам да отворя прозорците на Църквата, за да можем ние да виждаме какво става навън, а хората – какво става вътре”.

Папа Йоан XXIII

„Фотографията е истина. Киното е истина два-сет и четири пъти в секунда”.

Жан – Люк Годар

През шейсетте бил апогеят на европейската държава. Отношението на гражданина към държавата в Западна Европа в хода на предишния век било плаващ компромис между военните нужди и политическите претенции: съвременните права на новопредставените граждани на фона на старите задължения да защитават страната. От 1945 г. обаче това отношение все повече било характеризирано от гъстата тъкан на социалните придобивки и икономическите стратегии, в които държавата служела на своите поданици, вместо те на нея.

В по-късни години всеобхватните амбиции на западноевропейските държави на благоденствието щели да загубят част от своята привлекателност – не на последно място защото те вече не можели да изпълнят обещаното: безработицата, инфлацията, стареещото население и икономическото забавяне поставили непреодолими пречки пред усилията на държавите да изпълнят своята част от сделката. Трансформацията на международните капиталови пазари и модерните електронни комуникации пречела на правителствата да планират и налагат вътрешна икономическа политика. И най-важното, самата легитимност на интервенционистката държава била подкопана: в страната – от ригидността и неефикасността на организациите и производителите от обществения сектор, в чужбина – от неоспоримите доказателства за хронична икономическа дисфункция и политически репресии в социалистическите държави от Съветския блок.

Но всичко това било в бъдещето. В пиковите години на съвременната европейска социална

държава, когато административният апарат още упражнявал широкообхватна власт и неговият авторитет оставал неоспорван, бил постигнат забележителен компромис. Ширело се убеждението, че държавата винаги би се справила по-добре от неограничавания пазар: не само като раздава справедливост и пази сигурността на страната, или като преразпределя стоки и услуги, а като проектира и прилага стратегии за социална спойка, морално съхранение и културна жизненост. Идеята, че подобни неща трябва да се оставят на просветения личен интерес и на механизмите на свободния пазар на стоки и идеи в повечето европейски политически и академични кръгове се смятала за странна останка от времената преди Кейнс. В най-добрия случай тя била неразбиране на уроците на Депресията, в най-лошия – покана за конфликт и прикрит апел към най-долните човешки инстинкти.

Следователно държавата била нещо добро: и изобилно. Между 1950 и 1973 г. правителствените разходи нараснали от 27,6% до 38,8% от брутния вътрешен продукт във Франция, от 30,4 на 42 процента в Западна Германия, от 34,2 процента на 41,5 процента във Великобритания и от 26,8 процента на 45,5 процента в Нидерландия. Това ставало по време, когато самият вътрешен продукт растял по-бързо от когато и да било (и преди, и след това). Преобладаващата част от увеличените разходи отивали за осигуровки, пенсии, здравеопазване, образование и жилищно подпомагане. В скандинавските страни дялът от националния доход, посветен само на социалното осигуряване, нараснал с 250% в Дания и Швеция между 1950 и 1973 г. В Норвегия се утроил. Само в Швейцария харченият от държавата дял от следвоенния брутен вътрешен продукт останал сравнително нисък (не достигнал 30% до 1980 г.), но дори там драматично контрастирал с цифрата от едва 6,8% през 1938 г.

Успехът на следвоенния европейски капитализъм навсякъде бил съпътстван от нарастващата роля на обществения сектор. Но естеството на държавните ангажименти варирало значително. В по-голямата част на континентална Европа държавата се отказвала от пряка собственост върху производството (макар и не върху обществения транспорт или комуникациите), предпочитайки да упражнява индиректен контрол: често през формално автономни дружества, сред които най-голямо и известно било италианското многоръко IRI (вж. Глава осма)

Конгломерати като IRI обслужвали не само своите работници и потребители, но и множество политически партии, профсъюзи, агенции за социално обслужване и дори църкви, чийто патронаж разпусkali и чието влияние увеличавали. Християндемократическата партия на Италия „колонизирала” на всяко ниво от селски до национален капитал непрекъснато променящ се набор от обществени услуги, контролирани или субсидирани от държавата продукти: транспорт, електронни медии, банки, енергия, машиностроителна и химическа промишленост, строителната и хранителната индустрии. Основните печеливши, освен самата партия, били милионите деца и внуци на безимотни селяни, които намерили стабилна работа в народилите се покрай това учреждения. Италианският национален институт за сираците от войната наемал 12 души на всеки 70 сираци и харчел 80% от годишния си бюджетен дял за заплати и администрация.

По подобен начин контролът върху компаниите от обществения сектор в Белгия позволил на националното правителство в Брюксел да смекчи местните недоволства и да подкупи спорещите регионални и лингвистични интереси с услуги, работни места и скъпи

инфраструктурни инвестиции. Във Франция следвоенните национализации установили трайни мрежи на влияние и патронаж. Electricite de France (EDF) бил основният доставчик на енергия в страната. От друга страна компанията била и един от най-големите работодатели. Със споразумение от времето на първото следвоенно законодателство един процент от френския оборот на EDF бил отделян годишно за социален фонд, управляван от водещото тогава профсъюзно движение, Confederation Generale du Travail (CGT). Отпуските и другите придобивки, изплащани от този фонд (да не говорим за откритите в самия него работни места) представлявали десетилетия наред примамлив и политически значим лост за подпомагане на патрона на самата CGT, Френската комунистическа партия.

Така държавата смазвала колелата на търговията, политиката и обществото по ред начини. И тя била отговорна, пряко или непряко, за наемането и заплащането на милиони мъже и жени, които така имали вложен интерес към нея, било като професионалисти, било като бюрократи. Завършилите водещи британски университети, също като своите връстници във френските *Grandes ecoles*, обичайно търсели работа не в професиите от частния сектор, да не говорим за промишлеността и търговията, а в образованието, медицината, социалната сфера, държавното право, държавните монополи или администрацията. Към края на седемдесетте 60% от всички дипломирани студенти в Белгия постъпвали на работа в обществената сфера или в публично субсидирания социален сектор. Европейската държава създала уникален пазар за стоките и услугите, които можела да осигури. Тя затворила благотворния кръг на заетостта и влиянието, който бил оценен почти навсякъде.

Доктриналните различия относно видимите цели на държавата можели шумно да противопоставят леви и десни, християндемократи и комунисти, социалисти и консерватори, но почти всеки имал какво да спечели от възможностите, които им предлагала държавата като приходи и влияние. Вярата в държавата – като стратег, координатор, помощник, арбитър, хранител, уредник и наставник – била широко разпространена и пресичала почти всички политически разграничения ^[161]. Тази държава била социална, но съвсем не социалистическа. В този смисъл капитализмът на благоденствието такъв, какъвто се развивал в Западна Европа, бил наистина пост – идеологически.

Въпреки това в рамките на общия следвоенен европейски консенсус все пак имало една отделна визия, тази на социалдемократите. Социалдемократията открай време била хибрид: всъщност точно това изтъквали срещу нея враговете ѝ както отляво, така и отдясно. Като вечно търсеща своята теория практика социалдемократията се родила от едно прозрение, завещано на поколение европейски социалисти в началото на двайсети век: радикалната социална революция в сърцето на съвременна Европа – такава, каквато я предсказвали и планирали социалистическите пророци на деветнайсети век – лежала в миналото, а не в бъдещето. Като решение на несправедливостта и неефикасността на индустриалния капитализъм възприетата през деветнайсети век парадигма на въоръжените градски бунтове била не само нежелателна и по всяка вероятност неефективна – тя била и излишна. Истинските подобрения в положението на всички класи можели да се получат постепенно и мирно.

Оттук не следвало, че основните социалистически постулати от деветнайсети век били отхвърлени. Преобладаващото мнозинство европейски социалдемократи от средата на

двайсети век може да се дистанцирали от Маркс и самопровъзгласилите се негови наследници, но продължавали да вярват, че капитализмът бил вътрешно дисфункционален, а социализмът го превъзхождал морално *и икономически*. От комунистите ги разграничавало тяхното нежелание да се кълнат, че скорошната гибел на капитализма е неизбежна и че е разумно да ускорят тази гибел със собствените си политически действия. Тяхната задача, както започнали да я схващат през десетилетията на Депресията, противопоставянето и диктатурата, била да използват ресурсите на държавата за елиминиране на социалните патологии, присъщи на капиталистическите форми на производство и неограничаваните механизми на пазарната икономика. Да строят не икономически утопии, а добри общества.

Социалдемократическите възгледи невинаги били съблазнителни за нетърпеливите млади хора, както щели да покажат по-късните събития. Те обаче интуитивно се харесвали на хората, които преживели ужасните десетилетия след 1914 г. В някои части на Западна Европа социалдемократията към средата на шейсетте не била толкова политика, колкото начин на живот. Това никъде не било по-явно, отколкото в скандинавските страни. Между 1945 и 1964 г. дялът на Датската социалдемократическа партия на националните избори нараснал от 33% на 42%; през същите години Норвежката партия на труда спечелила между 43% и 48%; що се отнася до шведските социалдемократи, техният дял от следвоенния вот никога не паднал под 45%. На изборите през 1968 г. той дори надхвърлил 50%.

Забележителното в тези изборни резултати не са самите цифри: Австрийската социалистическа партия се справяла понякога почти толкова добре, а на британските парламентарни избори през 1951 г. Лейбъристката партия на Клемънт Атли спечелила 48,8% от гласовете (макар конзерваторите, с по-малко общи гласове, да получили повече места в парламента). Забележителна била тяхната последователност. Година след година скандинавските социалдемократически партии си осигурявали над две пети от гласовете в страната си, което довело до десетилетия непрекъснат контрол върху управлението, понякога начело на коалиция от малки и послушни младши партньори, но обикновено самостоятелно. Между 1945 и 1968 г. осем от десет датски правителства били ръководени от социалдемократи. През същите години имало пет норвежки правителства, от които три били социалдемократически; имало четири шведски, и четирите от социалдемократи. Хората също се запазвали същите: норвежецът Ейнар Герхардсен ръководел две социалдемократически правителства за общо четиринайсет години. В Швеция Таге Ерландер ръководел както партията си, така и страната си двайсет и три години, от 1946 до 1969 г. [162]

Скандинавските общества наследили определени предимства. Малки и социално хомогенни, без презокеански колонии или имперски амбиции, те от години били конституционни държави. Датската конституция от 1849 г. въвела ограничено парламентарно управление, но затова пък широка свобода на пресата и религиите. Шведската (по това време и норвежка) конституция от 1809 г. учредила съвременни политически институции, включително пропорционално представителство и образцовата система на *омбудсмана* – впоследствие въведен из целия Скандинавски полуостров, – осигурявайки стабилна рамка, в която можела да се развива партийната политическа система. Тя щяла да остане в сила до 1975 г.

Но скандинавските страни били исторически бедни – регион на гори, ферми, рибарници

и шепа основни производства, повечето от които в Швеция. Трудовите отношения най-вече в Швеция и Норвегия били хронично смущавани от конфликти – броят на стачките и в двете страни бил сред най-високите в света през първите десетилетия на двайсети век. По време на Депресията от трийсетте безработицата в региона била хронична. През 1932 – 33 г. една трета от шведското трудоспособно население било безработно. В Норвегия и Дания 40% от възрастните нямали работа – цифри, сравними с най-лошите години на безработица във Великобритания, Ваймарска Германия или индустриалните щати на Америка. В Швеция кризата довела до кръвопролитни сблъсъци, особено в Одален през 1931 г., където стачка в хартиената фабрика била потушена от армията (сблъсък, ярко пресъздаден от шведския режисьор Бо Видерберг във филма му от 1969 г. „Одален 31“).

Ако скандинавските страни – и особено Швеция – не последвали пътя на други икономически потиснати общества в периферията на Европа между войните, основна заслуга имали социалдемократите. След Първата световна война скандинавските социалистически партии като цяло изоставили радикалните догми и революционните амбиции, които споделяли с германските и други социалистически движения от Втория интернационал. В хода на трийсетте те преминали към исторически компромис между капитала и труда. В Салтсйобаден през 1938 г. представители на шведските работодатели и работници подписали пакт, който щял да положи основата на бъдещите социални отношения в страната. То било и предвкусване на нео – корпоративисткото социално партньорство, което щяло да се формира в Германия и Австрия след 1945 г., но било практически непознато преди войната, освен под фашистка егида. [\[163\]](#)

Скандинавските социалдемократи били отворени към такива компромиси, защото нямали илюзии относно евентуалния „пролетарски“ електорат, на който другите социалистически партии разчитали за твърда подкрепа. Ако разчитали само на вота на градската работническа класа или дори на работническата класа в съюз с реформаторите от средната, социалистическите партии в скандинавските страни завинаги щели да си останат малцинство. Техните политически шансове зависели от тяхната по-широка привлекателност за предимно селското население в региона. И така, за разлика от почти всяка друга социалистическа или социалдемократична партия в Европа, скандинавските социалдемократи не били белязани от инстинктивната антипатия към селото, която характеризирала голяма част от европейската левица, от забележките на Маркс за „идиотщината на селския живот“ до неприязънта към „кулаците“.

Огорчените и мизерстващи селяни от междувоенна Централна и Южна Европа били готов електорат за нацистите, фашистите или аграрните популисти с програми от една точка. Но също толкова нещастните земеделци, дървосекачи, арендатори и рибари от далечния север на Европа се обръщали все по-масово към социалдемократите, които открито подкрепяли селските кооперативи – особено важни в Дания, където комерсиалното земеделие било широко разпространено и ефикасно, но твърде дребно. Така местните социалдемократи заличили традиционните социалистически разграничения между частно производство и колективистки цели, „назадничавото“ село и „модерния“ град, които довели до такава електорална катастрофа в други страни.

По този начин съюзът между труда и земята – подпомогнат от необикновената

независимост на скандинавските селяни, събрани в ревностни протестантски общности, неограничавани от традиционното селско подчинение на свещеника или земевладелеца – щял да създаде дългосрочната платформа за изграждането на най–успешните социални демокрации в Европа. „Червено – зелените” коалиции (първо между Аграрната и Социалдемократическата партии, по-късно само вътре във втората) били немислими навсякъде другаде; в скандинавските страни те станали норма. Социалдемократическите партии били инструментът, чрез който традиционното селско общество и индустриалните работници заедно навлезли в урбанистичната ера: в този смисъл социалдемократията в скандинавските страни не била просто един сред многото политически възгледи, а формата на самата модерност.

Така еволюираните след 1945 г. скандинавски държави се развили на базата на двата социални пакта от трийсетте: между работодатели и работници и между труда и селото. Социалните придобивки и другите обществени достояния, които щели да характеризират скандинавския „модел”, отразявали този произход, като акцентирали върху универсалността и равноправието – всеобщи социални права, изравнен доход, равни придобивки, изплащани със стръмната скала на данъците. Така те рязко контрастирали с типичната континентално – европейска версия, в която държавата прехвърляла или връщала приходите към семействата и индивидите, позволявала им да платят кеш онова, което по същество били субсидирани частни услуги (особено осигуряването и здравеопазването). Но с изключение на образованието, което вече било повсеместно и всестранно преди 1914 г., скандинавската социална система не била измислена и приложена наведнъж. Тя била въведена постепенно. Здравеопазването особено изоставало: в Дания всеобщото здравно обслужване било постигнато чак през 1971 г., двацет и три години, след като Националната здравна служба на Анейрин Беван била учредена отвъд Северно море, във Великобритания.

Нещо повече – това, което отвън изглеждало единна нордическа система, в действителност било доста различно във всяка страна. Дания била най–малко „скандинавска”. Тя не само била критично зависима от външния пазар за своята селскостопанска продукция (предимно млечни и свински продукти) и така по-чувствителна към политиките и политическото развитие в Европа, но и нейните квалифицирани работници били много по-силно разделени от традиционните занаятчийски принадлежности и организации. В това отношение тя приличала на Великобритания повече, отколкото да речем на Норвегия. Наистина, през шейсетте години датските социалдемократи неведнъж били принудени да повтарят действията на британските правителства и да се опитват да налагат контрол върху цените и заплатите на нестабилния трудов пазар. По британски критерии политиката била успешна, но по по-високите скандинавски стандарти датските социални отношения и икономическото представяне на страната винаги били малко несигурни.

Норвегия била най–малката и най–хомогенна от всички нордически общества (с изключение на Исландия). Тя пострадала и най–много от войната. Държава от фронта на Студената война и затова принудена да харчи много повече за отбрана, отколкото мъничката Дания или неутралната Швеция, тя била и най–издължената от северните страни. Малобройното ѝ население от под четири милиона души било разпределено по 1 752 километровото крайбрежие, най–дългото в Европа. Много от по-далечните градове и села

били и си остават напълно зависими от риболова за своето изхранване. Социалдемократически или не, властите в Осло били принудени да прилагат ресурсите на държавата за обществени и общностни цели. Субсидиите от центъра за периферията (за транспорт, комуникации, образование и осигуряването на специалисти и услуги, най-вече в горната третина на страната, на север от Арктическият кръг) били живата кръв на норвежката национална държава.

Швеция също се отличавала – макар *нейните* особености с времето да били възприети като скандинавската норма. С население почти колкото Дания и Норвегия, взети заедно (само в Стокхолм и околностите живеел еквивалентът на 45% от населението на Норвегия), Швеция била най-богатото и индустриализираното скандинавско общество. Към 1973 г. нейният добив на желязна руда можел да се сравни с този на Франция, Великобритания и Западна Германия, взети заедно, и достигал половината от цифрите за САЩ. В производството на хартия, талаш и в спедицията тя била световен лидер. Там, където години наред норвежката социалдемократия се заключавала в пренареждането, разпределението и препращането на оскъдни ресурси в едно бедно общество, през шейсетте Швеция вече била една от най-богатите страни в света. Социалдемократията там била въпрос на разпределение и изравняване на богатството и услугите за общо добро.

Из целия Скандинавски полуостров, но особено в Швеция, частната собственост и експлоатацията на средствата за производство никога не били поставяни под въпрос. За разлика от британското лейбъристко движение, чиято основна доктрина и програма от 1918 г. почивала върху неизкоренимата вяра в предимствата на държавната собственост, шведските социалдемократи били съгласни да оставят капитала и инициативата в частни ръце. Примерът на Бритиш Мотър Корпорейшън, беззащитното опитно зайче за държавни експерименти в централизираното разпределение на ресурси, никога не бил последван в Швеция. Волво, Сааб и другите частни предприятия били оставени да процъфтяват или да се провалят свободно.

Наистина промишленият капитал в „социалистическа“ Швеция бил концентриран в по-малко на брой частни ръце, отколкото където и да било в Западна Европа. Държавата никога не се месела нито в частното натрупване на средства, нито в пазара на стоки и капитали. Дори в Норвегия, след петнайсет години социалдемократическо управление, пряко притежавания или управляван от държавата сектор бил всъщност по-малък, отколкото в християндемократическа Западна Германия. Но и в двете страни, както и в Дания и Финландия, ролята на държавата се състояла в безмилостното и прогресивно данъчно облагане и преразпределение на частната печалба за обществени цели.

За мнозина чуждестранни наблюдатели и за повечето скандинавци резултатите сякаш говорели сами за себе си. Към 1970 г. Швеция (заедно с Финландия) била една от четирите водещи икономики в света като популателни способности на глава от населението (другите две били САЩ и Швейцария). Скандинавците живеели по-дълго и по-здравословно от повечето хора по света (факт, който би удивил изолираните, бедни северни селяни отпреди три поколения). Осигурените образователни, социални, медицински, застрахователни, пенсионни и развлекателни услуги и съоръжения нямали паралел (не на последно място в Щатите и дори Швейцария), също както и икономическата и физическа сигурност, в която гражданите на Нордическа Европа водели доволния си живот. Към средата на шейсетте

„мразовитият Север” на Европа придобил почти митически статус: скандинавският социалдемократически модел може да не бил имитиран навсякъде, но будел всеобщо възхищение и повсеместна завист.

Всички запознати с нордическата култура от Ибсен и Мунк през Ингмар Бергман ще разпознаят друга страна на скандинавския живот: меланхоличният, вгледан в себе си дух – често схващан през онези години като склонност към депресия, алкохолизъм и самоубийство. През шейсетте и понякога след тях консервативните критици на скандинавската политика обичали да обясняват тези недостатъци с морална парализа, причинена от прекалената икономическа сигурност и централизирано управление. Съществувала още и едновременната склонност на скандинавците да свалят дрехите си на обществени места (и по филмите) и – както се говорело – да правят секс с напълно непознати хора: допълнителни доказателства (според някои наблюдатели) за психическите разстройства, причинени от твърде мощната държава, която осигурява всичко и не забранява нищо.

[164]

Ако това било най–лошото, което можело да се каже за скандинавския „модел”, то социалдемократите в Швеция и останалите страни можели с право да се смеят (или, както им бил обичаят, да се оплакват) по целия път към банката. Но критиците имали право: наистина всеобхватната държава имала своята тъмна страна. В началото на двайсети век увереността в способностите на държавата да създаде по-добро общество приемала много форми: скандинавската социалдемократия – като фабианския реформизъм на британската социална държава – била рожба на разпространеното увлечение по всякакъв вид социално инженерство. А близо до намесата на държавата за коригиране на приходите, разходите, заетостта и информацията дебнело изкушението да се поправя самите индивиди.

Евгениката – „науката” за расовото усъвършенстване – била нещо повече от едуардианска мода като вегетарианството или разходките (макар често да допадала на същите групи от хора). Подхваната от теоретици от всякаква политическа окраска, тя се съчетавала особено добре с амбициите на добронамерени социални реформатори. Ако нечия социална цел била да подобри живота на хората като цяло, защо междувременно да подминава възможностите на съвременната наука да внася подобрения на дребно? Защо превенцията или премахването на несъвършенствата в човешкия живот да не обхващат и превенцията (или премахването) на несъвършените човешки същества? В ранните десетилетия на двайсети век идеята за научно манипулираното социално или генетично планиране била широко приета и уважавана. Едва благодарение на нацистите, чиито „хигиенни” амбиции започнали с ерзац – антропометрия и завършили с газовите камери, тя била напълно дискредитирана в следвоенна Европа. Или така се предполагало.

Но както се оказало много години по-късно, поне в скандинавските страни властите не били изгубили интерес към теорията – и практиката – на „расовата хигиена”. Между 1934 и 1976 г. в Норвегия, Швеция и Дания били проведени програми за стерилизация, винаги под егидата и със знанието на социалдемократическите правителства. През тези години около 6000 датчани, 40 000 норвежци и 60 000 шведи (90% от които жени) били стерилизирани по „хигиенни” причини: „за подобряване на населението”. Интелектуалната движеща сила зад тези програми – Институтът за расова биология в университета в Упсала, Швеция – бил

създаден през 1921 г., когато модата на тази тема била най–силна. Той бил разпуснат едва петдесет и пет години по–късно.

Какво ни казва тази тъжна история за социалдемократията (ако изобщо нещо ни казва) не е ясно – видимо *несоциалистически* и *недемократични* общества са правили много повече и по–страшни неща. Легитимността на държавата в следвоенните скандинавски страни, авторитетът и инициативата, предоставени ѝ от рядко съмняващото се в нея гражданство, давала на правителството свободата да действа в името на това, което забележително безгрижно приемало за общ интерес. На никой омбудсман не му хрумвало да разследва накърнените права на някого, който стоял извън правоимащата общност на гражданите – данъкоплатци. Линията, която разделяла прогресивното данъчно облагане и отпускане по бащинство от насилствената намеса в репродуктивните способности на „дефектните“ граждани явно не била особено ясна на някои следвоенни правителства в социалдемократическите скандинавски страни. Ако не друго, това предполага, че моралните уроци на Втората световна война не били толкова ясни, колкото се предполагало – точно (и може би неслучайно) в страни като Швеция, чиято колективна съвест широко се смятала за чиста.

Извън Скандинавския полуостров най–близо до социалдемократическия идеал стигнала друга малка и неутрална страна в периферията на Западна Европа: Австрия. Наистина, на повърхността приликите били такива, че наблюдателите започнали да говорят за „австро – скандинавския модел“. В Австрия, също като в Швеция и Норвегия, предимно земеделската и исторически бедна провинция била преобразена, както видяхме, в проспериращ, стабилен, политически спокоен оазис на осигурено от държавата благоденствие. В Австрия също било сключено фактическо споразумение – в този случай между социалистите и консервативната Народна партия, – за да се избегне всякакво връщане към откритите конфликти от междувоенните десетилетия. Но тук приликите свършвали.

Австрия наистина била „социална“ (и след Финландия имала най–големия национализиран сектор сред всички западноевропейски демокрации), но не била особено социалдемократическа. Едва през 1970 г. страната избрала своя пръв следвоенен социалистически ръководител, когато Бруно Крайски станал канцлер. Макар с времето Австрия да създала много от социалните услуги и обществени политики, свързани със скандинавското социалдемократическо общество – детски градини, щедри помощи за безработни и държавни пенсии, семейни добавки, здравеопазване и образование за всички, образцов субсидиран от държавата транспорт, – за разлика от Швеция тя въвела почти универсално разпределение на заетостта, влиянието, услугите и финансовите средства въз основа на *политическата* принадлежност. Тази употреба на австрийската държава и нейните ресурси за стабилизиране на пазара през политически референции била свързана не толкова със социалните идеали, колкото със спомена за миналите травми. След опита си от междувоенните години социалистите в Австрия били по–заинтересовани от стабилизирането на крехката демокрация в страната, отколкото от революционизирането на нейните социални политики.

[165]

Също като цялото австрийско общество, социалдемократите в страната се оказали забележително сръчни в загърбването на миналото. Другаде социалдемократическите

партии по-бавно изоставили известна носталгия по социалните трансформации. В Западна Германия социалдемократическата партия чакала до 1959 г. и конгреса си в Бад Годесберг, за да преосмисли своите цели и задачи. Приетата там нова партийна програма смело заявила, че „демократичният социализъм, който в Европа се корени в християнската етика, в хуманизма и класическата философия, няма намерение да провъзгласява абсолютни истини”. Държавата, както се твърдяло в програмата, „трябва да се ограничи предимно в индиректните методи за влияние върху икономиката”. Свободният пазар на стоки и работни места бил жизненоважен: „Тоталитарно ръководената икономика унищожава свободата”^[166].

Това закъсняло признание на очевидното контрастира с решението на Белгийската работническа партия (Parti Ouvrier Belge) на следващата година да препотвърди основополагащата си харта от 1894 г. с искането за колективизация на средствата за производство. И с отказа на британската Лейбъристка партия, също през 1960 г., да последва препоръката на своя реформистки лидер Хю Гейтскел и да изтрие идентичния ангажимент, запечатан в Клауза IV в програмата на партията от 1918 г. Част от обяснението на този контраст в поведението се крие в преживяното неотдавна: споменът за разрушителните борби и близостта на тоталитарната заплаха, все едно дали в най-близкото минало или през границата, фокусирал вниманието на немските и австрийските социалдемократи – също както на италианските комунисти – върху ползите от компромиса.

Британската Лейбъристка партия нямала да гони подобни кошмари. Също като своята белгийска (и датска) посестрими, от самото начало тя била *работническо* движение, а не *социалистическа* партия: тя била движена преди всичко от приоритетите (и парите) на афилираните към нея профсъюзи. Затова била по-малко идеологическа, но пък по-ограничена. Ако ги попитали, говорителите на Лейбъристката партия с готовност биха припознали общите цели на континенталните европейски социалдемократи; но техните собствени интереси били далеч по-практични и тесни. Точно *поради* вродената стабилност на британската (или поне английската) политическа култура и благодарение на отдавна създадената (макар и намаляваща) работническа база, Лейбъристката партия не проявявала особен интерес към нововъведенията, които формирали скандинавските и немскоговорящите държави на благоденствието.

Вместо това британският компромис се характеризирал с манипулираща търсенето фискална политика и скъпоструващи универсални социални придобивки, подкрепяни от остро прогресивното данъчно облагане и широкия национализиран сектор, и провеждани на фона на нестабилни и исторически конфликтни промишлени отношения. Като изключим лейбъристкия акцент върху вътрешните предимства на национализацията, тези *ad hoc* аргументи като цяло били поддържани от по-голямата част на Консервативната и Либералната партии. Ако в известен смисъл британската политика също била формирана от минали сътресения, то това било широкото, междупартийно признание, че връщането към масовата безработица трябвало да бъде избегнато на всяка цена.

Дори след като новият лейбъристски лидер Харълд Уилсън върнал партията си на власт през 1964 г. след тринайсет години в опозиция и заговорил ентусиазирано за „нажежената до бяло техническа революция” на епохата, много малко се променило. Измъчената победа през

1964 г. (парламентарно мнозинство от четирима души) не го предразполагало да поема политически рискове и макар Лейбъристката партия да се справила по-добре на свиканите две години по-късно избори, радикален завој в икономическата или социалната политика не се предвиждал. Самият Уилсън наследил от Атли и Бевъридж традицията на фабианската теория и кейнсианската практика и слабо се интересувал от икономическите (или политически) нововъведения. Като повечето британски политици от всякаква окраска той бил дълбоко конвенционален и прагматичен, с гордо късогледни възгледи по обществените въпроси: както казал веднъж, „една седмица в политиката е много време”.

Въпреки това британската социалдемократическа държава имала своите особености извън тесногърдия отказ на всички партии да я наричат така. Това, с което били заети британската левица (а по това време и голяма част на центъра и дясноцентристката част на политическия спектър) била преди всичко *справедливостта* като цел. Отявнената несправедливост и неправдите на живота преди войната предизвикали както реформите на Бевъридж, така и масовия вот за лейбъристите през 1945 г. Обещанието да либерализират икономиката, запазвайки *справедливо* разпределение на възнагражденията и услугите докарало консерваторите на власт през 1951 г. и ги задържало там толкова дълго. Британците приели прогресивното данъчно облагане и приветствали всеобщото здравеопазване не защото били представени като „социалистически”, а защото били по-интуитивно справедливи.

По същия начин странно регресивните механизми на „плоската” британска система на придобивки и услуги – която диспропорционално облагодетелствала по-заможната средна класа на специалистите – била широко приемлива, защото била егалитарна, макар и само на вид. А най-важното нововъведение на лейбъристкото правителство от шейсетте – въвеждането на неспециализирано пълно средно образование и премахването на приемните изпити за отбрани гимназии (стара лейбъристка идея, благоразумно изоставена от Атли след 1945 г.), било прието не толкова заради вътрешните си достойнства, а защото било „анти – елитистко” и следователно „справедливо”. Затова образователната реформа била продължена дори от консервативните правителства след слизането от власт на Уилсън през 1970 г., макар от всички страни да валяли предупреждения за евентуалните изкривявания, до които би

[167]

могло да доведе това.

Зависимостта на Лейбъристката партия от подкрепата на профсъюзите я накарала да отложи онзи вид промишлени реформи, които мнозина (включително някои от собствените ѝ лидери) смятали за отдавна наизреци. Британските промишлени отношения продължили да затъват в остри конфронтации на работното място, плащане според специалността и изработеното количество и спорове за заплати, на практика непознати в скандинавските страни, Германия, Австрия или Нидерландия. Лейбъристките министри правели половинчати опити да скъсат с бремето на това наследство, но без особен успех. Отчасти по тази причина постиженията на континенталната социалдемократия никога не били повторени.

Нещо повече, универсалните черти на британската система от социални грижи, въведени две или три десетилетия преди тези на Франция или Италия, да речем, скривали от погледа твърде ограничените практически постижения на британската държава дори в областта на

материалното равенство. Чак до 1967 г. 10% от населението на страната все още притежавало 80% от цялото лично богатство. Нетният ефект от преразпределителните политики от първите три десетилетия бил прехвърлянето на приходите и имуществото от първите десет към следващите четирийсет процента: долните петдесет процента спечелили твърде малко въпреки общото подобрене на сигурността и социалните придобивки.

Всеки общ преглед на ерата на държавата на благоденствието в Западна Европа неизбежно би бил помътнен от онова, което знаем за проблемите ѝ през следващите десетилетия. Така днес лесно можем да видим, че инициативи като западногерманския Закон за реформата в социалната сигурност от 1957 г., който гарантирал на работниците пенсия, обвързана със заплатата в момента на пенсиониране и свързана с индекса на цената на живота, щял да се окаже непоносимо бреме върху бюджета в променените демографски и икономически обстоятелства. Със задна дата е ясно, че радикалното изравняване на приходите в социалдемократическа Швеция намалило частните спестявания и така възпрепятствало бъдещите инвестиции. Дори по онова време било очевидно, че правителствените трансфери и плоските социални плащания облагодетелствали онези, които знаели как да се възползват от тях: а именно образованата средна класа, която нямало да отстъпи без борба онова, което на практика било нов набор привилегии.

И въпреки това постиженията на европейските „държави – бавачки“ били реални, независимо дали били въведени от социалдемократи, патерналистки католици или благоразумно настроени консерватори и либерали. Започвайки с основните програми за социална и икономическа защита, тези държави преминали към системи на упълномощяване, осигуряване, социална справедливост и преразпределение на приходите – и успели да осъществят тази значителна трансформация на нищожна политическа цена. Дори създаването на една самообслужваща се класа от социални бюрократи и привилегирани облагодетелствани имало своите плюсове: също като фермерите, доста оплюваната „средна класа“ сега имала интерес от институциите и ценностите на демократичната държава. Това било добро както за социалдемократите, така и за християндемократите, както тези партии своевременно забелязали. Ала било зле за фашистите и комунистите, което било по-важното.

Тези промени отразявали вече описаните демографски трансформации, но и безпрецедентни нива на лична сигурност и нов интензитет на образователната и социална мобилност. Понеже западноевропейците сега по-рядко оставали на мястото, професията, доходите и социалната класа, в която били родени, те били по-малко склонни да се идентифицират автоматично с политическите движения и социалните принадлежности от света на своите родители. Поколението от трийсетте се задоволявало да търси икономическа сигурност и обръщало гръб на политическата мобилизация и свързаните с нея рискове. Неговите деца, много по-голямото поколение на шейсетте, познавали само мира, политическата стабилност и държавата на благоденствието. Те приемали тези неща за даденост.

Нарасналото влияние на държавата върху заетостта и социалната сигурност на нейните граждани било придружено от постепенно намаляване на властта ѝ върху техните нрави и мнения. Навремето това не изглеждало парадоксално. Либералните и социалдемократични застъпници на европейската държава на благоденствието не виждали принципна причина

управляващите да не обръщат пълно внимание на икономическото или медицинско благосъстояние на населението, да гарантират благополучието на гражданите от люлката до гроба, като решително избягват да си пъхат носа в техните възгледи и практики по строго лични въпроси като религията, секса или художествения вкус и преценка. Християндемократите в Германия или Италия, за които държавата все още имала легитимен интерес към маниерите и *нравите* на своите граждани, не могли толкова лесно да направят това разграничение. Но те също усещали все по-силен натиск да се адаптират.

До началото на шейсетте обществените власти в цяла Западна Европа (отчасти с изключение на Скандинавския полуостров) упражнявали твърд и като цяло репресивен контрол върху личния живот и възгледите на своите граждани. Хомосексуалните сношения били незаконни почти навсякъде и наказуеми с дълги години затвор. В много страни те дори не могли да се изобразяват в изкуството. Абортът бил незаконен в повечето държави. Дори контрацепцията била технически незаконна в някои католически страни, макар на практика да била толерирана. Разводът бил труден, на някои места невъзможен. В много части на Западна Европа (скандинавските страни отново правели донякъде изключение) правителствени агенции още налагали цензура върху театъра, киното и литературата. Радиото и телевизията били държавен монопол почти навсякъде, подчинявали се (както видяхме) на строги правила спрямо съдържанието и с много ниска толерантност към несъгласието или „неуважението“ спрямо традиционните ценности. Дори в Обединеното кралство, където комерсиалната телевизия била въведена през 1955 г., тя също била строго регулирана и задължена пред обществото да осигурява „информация и просвета“, освен забава и реклами.

Цензурата, също като данъчното облагане, се засилила от войната. Във Великобритания и Франция някои от най-строгите ограничения върху поведението и изразяването на възгледи били въведени по време на Първата или Втората световна война и така и не били отменени. Другаде – в Италия, Западна Германия и някои от окупираните от тях страни – следвоенните регулации били наследство от фашистките закони, които демократичните законодатели предпочели да оставят. Сравнително малко от най-репресивните „морални“ правила, които още били в сила през 1960 г., датирали отпреди началото на двацети век (най-очевидният анахронизъм бил Кабинетът на лорд – шамбелана във Великобритания, който отговарял за пред – цензурата на театъра, където постове на екзаминатор и заместник – екзаминатор на пиеси били създадени още през 1738 г.). Огромното изключение от това правило била, разбира се, Католическата църква.

Още от Първият ватикански събор през 1870 г., проведен под влиянието и егидата на отявлено реакционния папа Пий IX, Католическата църква възприела всеобхватно и откровено догматично схващане за своите отговорности като морален наставник на паството. Тъкмо защото бил постепенно изблъскан от територията на властта от модерната държава, Ватиканът поставял по друг начин безкомпромисни изисквания пред своите последователи. Наистина дългото и – в ретроспекция – доста спорно папство на Еудженио Пачели, папа Пий XII (1939 – 1958 г.) не само поддържало нейните духовни претенции, но и фактически върнало официалната църква в политиката.

Открито на страната на политическото реакционерство, от близките връзки на Ватикана с Мусолини и амбивалентното отношение към нацизма до ентузиазираното приемане на

католическите диктатори в Испания и Португалия, папството на Пачели приело и безкомпромисна линия във вътрешната политика на демокрациите. За католиците в Италия особено не била оставена и капка съмнение, че да се гласува против християндемократите било духовно непристойно, ако не и нещо по-лошо. Но дори в сравнително либералните Белгия или Нидерландия местната католическа йерархия имала строги инструкции да насочва католическия вот към католическите партии и само към тях. Едва през 1967 г., девет години след смъртта на Пий XII, един холандски епископ си позволил публично да спомене, че съотечествениците му католици могат да дадат некатолически вот, без да се боят от отлъчване.

При тези обстоятелства надали е изненадващо, че следвоенната католическа йерархия заела безкомпромисна позиция по въпросите, свързани със семейството, моралното поведение или непристойните книги и филми. Ала по-младите католически миряни и новото поколение свещеници с тревога съзнавали, че в края на петдесетте авторитарната ригидност на Ватикана както по обществените, така и по частните проблеми била и анахронична, и неразумна. През 1900 г. повечето бракове в Италия продължавали около двайсет години, преди да бъдат разтрогнати от смъртта на единия от съпрузите. В края на третата четвърт на века браковете продължавали над трийсет и пет години и исканията за право на развод ставали все по-силни.

Междувременно следвоенният бейби бум обезсмислил демографската кауза срещу контрацепцията, изолирайки духовните власти в тяхното безкомпромисно противопоставяне. Присъствието на служба намалявало навсякъде в Западна Европа. Каквито и да били причините – географската и социална мобилност на послушните досега селяни, политическата еманципация на жените, намаляващото значение на католическите благотворителни организации и енорийските училища в ерата на социалната държава – проблемът бил реален и, както изглеждал на по-проницателните католически водачи, не можел да бъде решен с позоваване на традицията и авторитета, нито да бъде потиснат чрез събуждане на антикомунизма в стилистиката от края на четирийсетте.

След смъртта на Пачели неговият наследник папа Йоан XXIII свикал нов ватикански събор, който да обсъди тези трудности и да осъвремени възгледите и практиките на Църквата. Ватикан II, както станал известен, се събрал на 11 октомври 1962 г. В хода на неговата работа през следващите няколко години той преобразил не само литургията и езика на католическото християнство (съвсем буквално – латинският вече нямало да се използва в ежедневната църковна практика, колкото и това да вбесявало едно неразбиращо малцинство традиционалисти), но и – което било по-важно – реакцията на църквата към дилемите на съвременния живот. Изявленията на Втория ватикански събор дали да се разбере, че Църквата вече не се страхува от промените и предизвикателствата, че не е противник на либералната демокрация, смесените икономики, съвременната наука, рационалната мисъл и дори светската политика. Били направени първите – много колебливи – стъпки към помирение с другите християнски деноминации и имало някакво (макар и неголямо) признание, че Църквата е длъжна да се противопоставя на антисемитизма, като преработи старата версия, че евреите са отговорни за смъртта на Исус. Преди всичко Католическата църква вече не била сигурен поддръжник на авторитарните режими – тъкмо напротив: в Азия, Африка и Латинска Америка тя почти толкова често била на страната на техните

опоненти.

Тези промени не били приветствани навсякъде дори сред реформаторите на самата Католическа църква. Един делегат на Ватикан II, млад свещеник от Краков, по-късно щял да се издигне до папството и да сметне за своя задача да възстанови пълната тежест на моралния авторитет и влиянието на една безкомпромисна католическа йерархия. Не може и да се каже, че Ватикан II преобърнал постоянния спад на религиозните практики сред европейските католици: дори в Италия ходенето на служба паднало от 69% от всички католици през 1956 г. до 48% дванайсет години по-късно. Но тъй като упадъкът на религията в Европа в никакъв случай не се отнасял само за католическото вероизповедание, вероятно и не било по силите им. Това, което Вторият ватикански събор успял да постигне – или поне да подпомогне и разреши – бил окончателният развод между политика и религия в континентална Европа.

След смъртта на Пий XII никой папа и почти никой епископ не се опитвал да заплашва католиците със сериозни последици, ако не гласуват по правилния начин. Някога близката връзка между църковната йерархия и католическите или християндемократически партии в Нидерландия, Белгия, Западна Германия, Австрия и Италия била разтрогната [168]. Дори в Испания на Франко, където местната католическа йерархия се радвала на необикновени привилегии и правомощия, Ватикан II предизвикал драматични промени. До средата на шейсетте испанският лидер забранявал всички външни прояви на некатолически религиозни вярвания или практики. От 1966 г. нататък обаче той се почувствал задължен да прокара закон, позволяващ на другите християнски църкви да съществуват, макар и все още привилегировайки католицизма. След четири години била разрешена пълната свобода на (християнските) вероизповедания. Лобирайки успешно за тази закъсняла „деинституционализация“ на Католическата църква в Испания и така разединявайки църквата и режима, докато Франко бил още жив, Ватиканът успял да спести на испанската църква поне част от последиците на нейните дълги и проблематични отношения с *ancien regime*.

Тази *rupture culturelle*, както станал известен в Белгия и в други страни разрывът между религия и политика, и между Католическата църква и нейното недалечно минало, изиграла ключова роля за формирането на „шейсетте“. Разбира се, реформаторската нагласа на Ватикана имала своите граници: за много от участниците стратегическата цел на Ватикан II била не приемането на радикални промени, а тяхното предотвратяване. Когато правото на аборт и либерализацията на развода били поставени на гласуване няколко години по-късно, в предимно католически страни като Италия, Франция или Западна Германия духовните власти се противопоставили енергично, макар и неуспешно. Но дори и по тези чувствителни въпроси Църквата не се противопоставила с всички средства и нейната опозиция вече не можела да фрагментира общността. В едно общество, което било на път да стане „пост – религиозно“, тя приела своето по-скромно място и гледала да го използва колкото се може по-добре [169].

В не – католическите общества – което означавало скандинавските страни, Великобритания, части от Нидерландия и малцинство от немскоговорящата Западна Европа – освобождението на гражданите от традиционните морални авторитети било неизбежно по-

дифузно, но дори и по-драматично, когато настъпвало. Преходът бил най-стъписващ във Великобритания. До края на петдесетте на британските граждани все още било забранено да играят комар; да четат или гледат нещо, което някой „отгоре“ е сметнал за „непристойно“ или политически спорно; да пропагандират (да не говорим за това да практикуват) хомосексуални отношения; да извършват аборт върху себе си или други хора; или да се развеждат без големи трудности и публични унижения. А ако извършили убийство или друго углавно престъпление, можели да бъдат обесени.

И тогава, започвайки от 1959 г., валмата на конвенцията започнали да се разплитат. Според Закона за непристойните публикации от същата година, една нецензурирана творба за възрастни можела да бъде защитена от обвинения в „непристойност“, ако се сметне, че е „в интерес на науката, литературата, изкуството или образованието“. Оттук нататък издатели и автори можели да се защитят в съда, като се позоват на стойността на творбата като цяло и да поискат „експертно“ мнение в своя защита. През октомври 1960 г. било прословутото дело за „Любовникът на лейди Чатърли“, в което „Пенгуин Букс“ били съдени за публикуване във Великобритания на първото нецензурирано издание на иначе незабележимия роман на Д. Х. Лоурънс. Случаят „Чатърли“ бил от особен интерес за британците не само заради незаконните до момента пасажки, на които били изложени, но и заради междукласовата еротика, на която почивала неговата известност. Запитан от прокурора дали би позволил на „жена си или слугинята си“(!) да прочете този роман, един свидетел отговорил, че това ни най-малко не би го притеснило. Но никога не би допуснал книгата да попадне в ръцете на неговия лесничей.

„Пенгуин Букс“ били оправдани, след като извикали в своя защита трийсет и пет експертни свидетели. Това решение може да се смята за начална дата на упадък на моралния авторитет на британските институции. През същата година в Обединеното кралство бил легализиран комарът. Четири години по-късно смъртното наказание било премахнато от встъпващото в длъжност лейбъристко правителство, а под ръководството на Рой Дженкинс, забележително реформистки настроен вътрешен министър, лейбъристите следели въвеждането на държавно финансирани клиники за семейно планиране, реформата на закона за хомосексуалността, легализацията на аборта през 1967 г. и премахването на театралната цензура през следващата година. През 1969 г. бил гласуван Законът за разводите, който не толкова предизвикал драматична трансформация в институцията на брака, колкото разкрил нейните мащаби: докато през последната година преди Втората световна война имало само по един развод на всеки петдесет и осем брака в Англия и Уелс, четирийсет години по-късно съотношението наближавало един на три.

Либералните и либерализиращи реформи от шейсетте във Великобритания били повторени из цяла Северозападна Европа, макар и с различно забавяне. Ръководените от социалдемократите коалиционни правителства в Западна Германия на Вили Брант въвели подобни промени в края на шейсетте и през седемдесетте, ограничавани в този случай не толкова от закона или прецедента, колкото от нежеланието на коалиционните партньори – особено икономически либералните, но социално консервативни Свободни демократи. Във Франция премахването на смъртното наказание трябвало да дочака идването на власт на социалистите на Франсоа Митеран през 1981 г., но там – както и в Италия – законите за развода и аборта били пренаписани в началото на седемдесетте. Като цяло, с изключение на

Великобритания и скандинавските страни, „шейсетте“ години на либерализацията настъпили в Европа чак през седемдесетте. След като били приети законодателните промени обаче социалните последици се развивали достатъчно бързо: приблизителният процент на разводите в Белгия, Франция и Нидерландия се утроил между 1970 – а и 1985 – а година.

Намаляващият престиж на обществените власти по въпросите на морала и личните взаимоотношения по никакъв начин не предполагал упадък на ролята на държавата в културното развитие на нацията. Тъкмо напротив. Широкият западноевропейски консенсус на тази епоха предполагал, че само държавата има ресурсите да обслужва културните нужди на своите граждани. Оставени сами на себе си, индивидите и общностите не биха имали нито средствата, нито инициативата. Отговорност на добре ръководените обществени власти било да осигуряват културна храна, също както и препитание, жилища и заетост. По тези въпроси социал – и християндемократите били на едно мнение: и двете партии наследили големите общественици от викторианската епоха, макар и с много повече налични ресурси. Естетическата революция от шейсетте не променила много в това отношение: новата („контра” –)култура изисквала и получавала същото финансиране като старата.

Петдесетте и шейсетте били великата ера на културните субсидии. Още през 1947 г. британското лейбъристко правителство добавило незначителна сума към местните данъци, за да финансира местните художествени инициативи – театри, филхармонични дружества, местната опера и т.н. Това било прелюдия към Художествения съвет от шейсетте, който разпределял обществената щедрост към безпрецедентен набор местни и национални фестивали и институции, както и към художественото образование. Финансово притеснената Четвърта френска република била по-малко щедра, освен към традиционните, престижни места за висока култура – музеите, парижката опера, „Комеди Франсез” – и държавните радио – и телевизионни станции. Но след като дьо Гол се върнал на власт и назначил Андре Малро за свой министър на културата, ситуацията се променила.

Френската държава отдавна играела ролята на меценат. Но Малро интерпретирал тази роля по напълно нов начин. По традиция силата и кесията на кралския двор и неговите републикански наследници се използвали за привличането на творците и изкуството към Париж (или Версай), изцеждайки останалата част от страната. Сега правителството харчело пари, за да изпрати изпълненията и изпълнителите в провинцията. Из цяла Франция започнали да никнат музеи, галерии, фестивали и театри. Най–известният от тях, летният фестивал в Авиньон под ръководството на Жан Вилар, започнал през 1947 г., но набрал скорост през петдесетте и шейсетте, когато постановките на Вилар играели основна роля за трансформацията и обновлението на френския театър. Много от най–прочутите актьори на Франция – Жана Моро, Мария Казарес, Жерар Филип – играели в Авиньон. Там, както и на изненадващи места като Сент Етиен, Тулуза, Рен или Колмар, започнал френският артистичен ренесанс.

Естествено, политиката на Малро да насърчава културния живот в провинцията зависела от централизираната инициатива. Дори проектът на самия Вилар бил типично парижки в иконоборческите си намерения. Целта била не да се доведе културата до регионите, а да се скъса с конвенциите на театралния мейнстрийм: „да върнем живота на театъра, на колективното изкуство... да му помогнем отново да диша свободно, неограничаван от ателиета и салони; да примирим архитектурата и драматичната поезия” – нещо, което

можело да се постигне по-лесно далеч от Париж, но с централно – държавно финансиране и министерска подкрепа. В една истински децентрализирана страна като Федерална република Германия културата и изкуствата израствали пряко от местната политика и регионалния интерес.

В Германия, както навсякъде из Западна Европа, обществените разходи за изкуство нараснали много драматично в следвоенните десетилетия. Но тъй като културните и образователни въпроси в Западна Германия попадали под управлението на областите, често работата в това отношение се дублирала. Всяка област и най-важните градове имали оперна трупа, оркестър и концертни зали, танцов ансамбъл, субсидирани театри и художествени групи. Според една груба статистика по времето на обединението в Западна Германия имало 225 местни театри, чийто бюджет бил субсидиран от 50% до 70% или от областната, или от градската управа. Както и във Франция, тази система се кореняла в миналото – в случая на Германия в предмодерните миниатюрни княжества, херцогства и църковни владения, много от които поддържали постоянни придворни музиканти и художници и често поръчвали нови творби.

Ползата била значителна. Въпреки културните терзания на пост – нацистка Западна Германия щедро финансираните културни институции в страната се превърнали в Мека за най-различни творци. Щутгартският балет, Берлинският симфоничен оркестър, Кьолнската опера и дузина по-малки институции – Националният театър на Манхайм, Градският театър на Висбаден и т.н. – предлагали сигурна работа (както и социални, здравни и пенсионни осигуровки) на хиляди танцьори, музиканти, актьори, хореографи, театрални техници и административен персонал. Много от танцьорите и музикантите (най-вече) идвали от чужбина, включително от САЩ. Те, не по-малко от местната публика, която плащала субсидирани билети, за да ги гледа и слуша, имали огромна полза от разцъфтяващата европейска културна сцена.

Също както шейсетте не настъпили всъщност на много места до началото на седемдесетте, така и стереотипните 50 години – улегнали, тесногръди, стерилни, стагнирани – били общо взето мит. В „Обърни се с гняв назад” Джон Осбърн карал Джими Портър да отхвърля фалша на следвоенния просперитет и самодоволство. Няма съмнение, че лустрото на любезния конформизъм, което не било отнесено до края на десетилетието, било силно фрустриращо за много наблюдатели, особено за младите. ^[170] Но всъщност през петдесетте били създадени много оригинални творби – много от които, особено в театъра, литературата и киното, от по-траен интерес в сравнение с онова, което щяло да последва. Сега Западна Европа наваксвала в областта на изкуствата онова, което загубила като сила и политически престиж. Наистина, краят на петдесетте бил нещо като циганско лято за „високото” изкуство в Европа. обстоятелствата били необичайно благодатни: „европейското качество” (кавичките още не носели ироничния привкус на следващите десетилетия) за пръв път било подкрепяно с мащабно публично финансиране, но още не било изложено на популистки изисквания за „достъпност”, „отчетност” или „релевантност”.

С премиерата на „В очакване на Годо” в парижкия Theatre de Babylone през март 1953 г. европейският театър навлязъл в златната ера на модернизма. От другата страна на Ламанша the English Stage Company в лондонския Royal Court Theatre въвели Бекет и източногерманския

Бертолд Брехт, както и постановки от Джон Осбърн, Харълд Пинтър и Арнълд Уескър – пиеси, които прегръщали стилистическия минимализъм до степен на естетическо презрение в една техника, която често трудно можела да бъде наложена на конвенционалния политически спектър. Дори британският мейнстрийм театър станал по-авантюристичен. В края на петдесетте към едно неповторимо поколение рицари на английския театър – Оливие, Гилгуд, Ричардсън, Редгрейв, Гинес – се присъединили млади артисти, току – що завършили университет (повечето Кеймбридж) и забележителна група оригинални режисьори и продуценти, сред които били Питър Брук, Питър Хол и Джонатан Милър.

Предложен за пръв път през 1946, Британският национален театър бил официално основан през 1962 г. с Лоурънс Оливие като учредителен директор и театралния критик Кенет Тайнън като негов съветник и помощник, макар постоянният му дом на Саут банк в Лондон да не отворил врати до 1976 г. Заедно с Кралската Шекспирова компания, Националният театър – който щял да стане водещ спонсор и постановчик на новата британска драма – се възползвал максимално от щедростта на Съвета по изкуствата. Трябва да се отбележи, че това не означавало, че театърът станал *по-популярен* форма на развлечение. Тъкмо обратното: от упадъка на мюзикховете насам театърът бил сферата на средната класа – дори когато тематиката била привидно пролетарска. Драматурзите можели да пишат за живота на работническата класа, но средната класа била тази, която идвала да ги гледа.

Също както Бекет и неговите творби мигрирали към Великобритания, британският театър и неговите водещи фигури работели напълно успешно в чужбина. След като изградил репутацията си с лондонски постановки на Шекспир (най-прочутата между тях била „Сън в лятна нощ“), Питър Брук се установил за постоянно в Париж, с лекота прекарвайки естетическите и лингвистични бариери. В началото на шейсетте ставало възможно да се говори за „европейски“ театър или поне театър, който приемал за своя материя противоречиви, съвременни европейски теми. „Наместникът“ на Ролф Хохут, поставена за пръв път в Германия и скоро след това във Великобритания, осъждала папа Пий XII за неокazanата подкрепа на евреите по време на Втората световна война. Но в следващата си творба, „Войници“, Хохут нападнал Уинстън Чърчил за бомбардировките на германски градове и пиесата отначало била забранена в Обединеното кралство.

Тъкмо през петдесетте европейските изкуства били завладени от „нова вълна“ писатели и режисьори, чието скъсване с наративната конвенция и тематизиране на секса, младостта, политиката и отчуждението предшестваха много от онова, което поколението на шейсетте смятало за свое собствено постижение. Най-влиятелните западноевропейски романи от петдесетте – „Конформистът“ на Алберто Моравия (1951 г.), „Пропадане“ на Албер Камю, издаден през 1956 г., или „Тенекиеният барабан“ на Гюнтер Грас (1959 г.) – били по един или друг начин по-оригинални и определено по-смели от всичко, което идвало след тях. Дори „Добър ден, тъга“ на Франсоаз Саган (1953 г.) или „Аутсайдерът“ на Колин Уилсън (1956 г.), нарцисистки разкази за пост – пубертетната погълнатост от себе си (оцветена в случая на Уилсън с нещо повече от намек за авторитарна мизантропия) били оригинални за времето си. Написани, когато техните автори били съответно на осемнайсет и двавет и четири години, тяхната тематика – и успех – предшестваха „младежката революция“ от шейсетте с цяло десетилетие.

Като оставим настрана вече споменатия спад в посещаемостта, през втората половина на петдесетте и в началото на шейсетте европейските филми си изградили трайна репутация на артистизъм и оригиналност. Всъщност между двете тенденции вероятно имало връзка, тъй като киното в Западна Европа се въздигнало (или изпаднало) от популярно забавление до висока култура. Ренесансът на европейското кино определено не бил воден от широкото търсене. Ако зависело от зрителите, френското кино щяло да се ограничи с „качествената“ костюмна драма от началото на петдесетте, немските салони щели да продължат да прожектират романтични „Heimat“ истории на фона на Шварцвалд, а британците щели да се радват на диета от военни филми и все по-изпъстрени с намеци леки комедии. Във всеки случай европейската масова публика продължавала да показва видимо предпочитание към американските популярни филми.

По ирония на съдбата тяхното собствено възхищение от американски филми и особено от мрачния, пестелив стил *film noir* от края на четирийсетте разпалили революция сред новата кохорта френски режисьори. Отчаяни от тематичните клишета и рококо – декора на своите предшественици, група млади французи – наречени през 1958 г. „Новата вълна“ от френския критик Пиер Бийяр – се заели да преоткрият киното във Франция: първо на теория, после и на практика. Теоретичният аспект, скициран в новото списание *Cahiers du cinema*, се въртял около понятието за режисьора като *auteur* (творец). Това, на което тези критици се възхищавали у Алфред Хичкок или у Хауърд Хоукс, например, или в творбите на италианските неореалисти, била тяхната „автономност“: начинът, по който те успявали да „подпишат“ своите филми, дори да работели за студия. По същата причина те приветствали – а после изоставили – филмите на едно предишно поколение френски режисьори, най-вече на Жан Виго и Жан Реноар.

Макар всичко това да предполагало интуитивен добър вкус, обвиващите го теоретични светлосенки не били особено интересни и всъщност често били неразбираеми отвъд един доста ограничен кръг. Но практиката в ръцете на Луи Мал, Жан – Люк Годар, Клод Шаброл, Жак Ривет, Ерик Ромер, Аньес Варда и преди всичко на Франсоа Трюфо променила лицето на киното. Между 1958 и 1965 г. френските студия създали удивителни творби. Мал режисирал „Асансьор към ешафода“ и „Любовници“, и двата през 1958 г.; „Зази в метрото“ (1960 г.); „Частен живот“ (1961 г.) и „Блуждаещият огън“ (1963 г.). Годар режисирал „Малкият войник“ (1960 г.), „Жената е жена“ (1961 г.), „Да живееш живота си“ (1962 г.), „Особняците“ (1964 г.) и „Алфавил“ (1965 г.) Творчеството на Шаброл от същите години включва „Хубавият Серж“ (1958 г.), „На двоен оборот“ (1959 г.), „Добрите жени“ (1960 г.) и „Седемте смъртни греха“ (1962 г.).

По-интересните творби на Ривет се появили малко по-късно. Като Варда, най-известна през тези години с „Клео от 5 до 7“ (1961 г.) и „Щастието“ (1965 г.), той често се поддавал на прищевките си. Това обаче не се отнасяло за Ерик Ромер, най-стария в групата, който по-късно се прочул с елегичните си „приказки с поука“, от които първите две „Хлебарката от Монсо“ и „Кариерата на Сюзан“ били заснети през 1963 г. Но несравнимият Франсоа Трюфо бил този, който щял да въплъти стила и влиянието на Новата вълна. Прочут преди всичко заради серия филми с Жан – Пиер Лео като Антоан Доанел (автобиографичният „герой“ на Трюфо) – особено „Четиристотинте удара“ (1959 г.), „Любовта на 20 години“ (1962 г.) и „Откраднати целувки“ (1968 г.) – Трюфо не само бил основният теоретик зад революцията

във френското кино, но и най-последователно успешният му практик. Много от неговите отделни филми – „Жюл и Жим“ (1962 г.), „451 градуса по Фаренхайт“ (1966 г.) или „Последното метро“ (1980 г.) са класика в изкуството.

Една от силните страни на най-добрите режисьори от Новата вълна бил фактът, че макар да гледали на творбите си като на интелектуални изявления, а не на развлекателни продукти (авторите на *Cahiers du cinema* често пишели колко са задължени на движението, което още наричали „екзистенциализъм“), техните филми въпреки това били интересни (никой никога не е казал за Трюфо или Мал – както се шепнеше за по-късните творби на Годар и Ривет, – че да гледаш филмите им е като да гледаш как съхне боята). Тъкмо тази комбинация от интелектуална сериозност и визуална достъпност била толкова важна за чуждестранните последователи. Както подсказва реакцията към „Хирошима, моя любов“ на Ален Рене (1959 г.), френският филм се превърнал в предпочитан носител на международния етически дебат.

Така, когато група от 26 млади германски кинорежисьори се събрали през 1962 г. в Оберхаузен да провъзгласят „краха на конвенционалното немско кино“ и да обявят намерението си да „създадат новия германски игрален филм... свободен от конвенциите на установената индустрия, от контрола на специалните заинтересовани групи“, те открито признали влиянието на французите. Също както Жан – Люк Годар възхвалил Ингмар Бергман в прочутото си есе за *Cahiers du cinema* от 1957 г. под заглавие „Бергманорама“, в което той твърдял, че шведският „auteur“ е „най-оригиналният режисьор от европейското кино“, така Едгар Райц и неговите колеги в Германия, също като младите кинорежисьори из цяла Западна Европа и Латинска Америка черпели вдъхновение от Годар и неговите приятели ^[171].

Онова, на което Трюфо, Годар и колегите им се възхищавали в черно – белите американски филми от своята младост била липсата на „престореност“. Това, за което щатските и другите наблюдатели завиждали на френската киноверсия на американския реализъм била тяхната деликатност и интелектуална изтънченост: уникалната френска способност да насищаш обикновеното човешко общуване с вдъхваща страхопочитание културна значимост. В „Моята нощ при Мод“ на Ерик Ромер (1969 г.) Жан – Луи – провинциален професор по философия, изигран от Жан – Луи Трентинян – прекарва една снежна нощ на дивана в дома на Мод (Франсоаз Фабиан), съблазнително интелигентната приятелка на негов познат. Като католик Жан – Луи се терзае от етическите импликации на ситуацията, чудейки се дали трябва или не трябва да спи с домакинята си и спирайки от време на време да размени морални разсъждения със свой колега – комунист. Нищо не се случва и той се прибира вкъщи.

Трудно е да си представим американски или дори британски кинорежисьор да направи подобен филм, още по-малко да го вкара в разпространение. Но за едно ново поколение евро – американски интелектуалци филмът на Ромер улавял всичко изтънчено, светско, духовито, изпълнено с алюзии, зряло и европейско във френското кино. Съвременните италиански филми, макар широко разпространявани в чужбина, нямали същия ефект. По-успешните продукти играели твърде осъзнато върху новия образ на Италия и италианците като богати и „секси“ – често въртейки се около физическите атрибути на София Лорен или комичните роли на Марчело Матространи като циничен развратник: например в „Развод по италиански“

(1961 г.) или „Брак по италиански” (1964 г.)

Мастрояни игра за първи път тази роля в доста по-сериозна тоналност в „Сладък живот” на Федерико Фелини (1960 г.). Самият Фелини имал верни последователи в много от същите кръгове като Трюфо и Годар, особено след излизането на „Осем и половина” (1963 г.) и „Жулиета на духовете” (1965 г.). Едно по-старо поколение даровити италиански режисьори още не било напуснало сцената: Виторио де Сика режисирал „Затворниците от Алтона” (1962 г.) по пиесата на Сартр, сърежисирал „Бокачо „70” (1962 г.) с Фелини и щял да режисира „Градината на Финци – Контини” в края на десетилетието. Но техните творби не успели да си върнат политическото и естетическо влияние на големите неореалистски филми от четирийсетте, с които бил свързан преди всичко Де Сика. По-силно влияние упражнявали хора като Микеланджело Антониони. В „Приключение” (1960 г.), „Загъмнение” (1962 г.) и „Червената пустиня” (1964 г.), всички с Моника Вити, суровата кинематография и непривлекателните, цинични, лишени от заблуди герои предшестваха разочарования и отчужден свят на изкуството в края на шейсетте, съзнателно уловен от самия Антониони във „Фотоувеличение” (1966 г.).

Италианското кино не притежавало съблазнителната интелектуалност на френските (или шведски) филми, но пък като тях имало предостатъчно *стил*. Този европейски стил – променлив баланс от художествена увереност, интелектуални претенции и култивирана духовитост – отличавал европейското изкуство за чуждестранните (и особено американските) зрители. Към края на петдесетте Западна Европа не просто се възстановила от депресията и войната: тя отново станала магнит за стремящите се към изтънченост. Ню Йорк имал парите и, може би, модерното изкуство. Но Америка все още била (както се струвало дори на много от нейните граждани) малко сурова. Част от привлекателността на Джон Ф. Кенеди като кандидат и президент била култивираната космополитност на неговия вашингтонски антураж: „Камелот”. А Камелот на свой ред дължал много на европейското минало и континенталното поведение на президентската съпруга.

Ако Жаклин Кенеди внесла европейския стил в Белия дом, в това нямало нищо учудващо. Европейският „дизайн” в края на петдесетте и през шейсетте процъфтявал като никога досега, като мерило за статус и качество. Европейският етикет – прикачен към стока, идея или персونا – гарантирал внимание и съответно по-висока цена. Това било съвсем отскоро. Със сигурност „articles de Paris” отдавна имали място в търговията с луксозни стоки, датираща поне от края на осемнайсети век; а швейцарските часовници били уважавани от много десетилетия. Но идеята, че произведените в Германия коли принципно ще са по-добре направени от другите, или че облеклото с италиански дизайн, белгийският шоколад, френските кухненски прибори или датските мебели ще са неоспоримо най-добрите: тази идея би звучала странно само поколение по-рано.

Съвсем доскоро английското производство имало такава репутация – наследство от индустриалното първенство на Великобритания през деветнайсети век. Британските домакински стоки, превозни средства, инструменти или оръжия отдавна били високо ценени на чуждите пазари. Ала в хода на трийсетте и четирийсетте британските производители толкова успешно подкопали собствената си позиция почти във всеки бранш освен мъжката мода, че единствената останала ниша за британските търговци на дребно в началото на шейсетте били претенциозните, но нискокачествени „тренди” моди – пазар, който те щели

да експлоатират безскрупулно през следващото десетилетие.

Забележителното в европейския търговски стил била сегментацията както по страни, така и по продукти. Италианските коли – Фиат, Алфа Ромео, Ланчия – се знаели като некачествени и несигурни. И все пак тяхната смуцаваща репутация не накърнявала видимо високия статут на Италия на други пазари, като този на кожени изделия, висша мода и дори в нещо не толкова възвишено като бялата техника ^[172]. Международно търсене на германски дрехи или храни на практика не съществувало, и то заслужено. Но към 1965 г. всичко, произведено на германски струг или проектирано от немски инженери можело да излезе от британски или американски шоурум закупено на поисканата цена. Само скандинавските страни имали обща репутация за качество на най-различни видове продукти, но дори тук пазарът имал видими вариации. Заможните чужденци пълнели домовете си със стилни шведски или датски мебели, въпреки известната им чупливост, защото били толкова „модерни“. Но същият консуматор би бил привлечен от шведското Волво въпреки решителната *липса* на стил, точно защото изглеждало неразруσιμο. И двете качества – „стил“ и „стойност“ – вече били неразривно свързвани с „Европа“, често в контраст с Америка.

Париж останал столица на висшата мода в дамското облекло. Но Италия с по-ниските цени на труда и без ограниченията на текстилните квоти (за разлика от Франция и Великобритания) вече била сериозен конкурент още през 1952 г., когато в Сан Ремо се състоял първият международен Фестивал на мъжката мода. Колкото и оригинална да била в стила си, френската висша мода – от Кристиан Диор до Ив Сен Лоран – била доста социално конвенционална. Чак до 1960 г. редакторите на списания и колумнистите във Франция и други страни носели шапки и ръкавици не само на годишните модни ревюта, а и в бюрата си. Докато буржоазните жени черпели вдъхновение за облеклото си от шепа парижки дизайнери и модни къщи, статутът (и печалбата) на последните оставал сигурен. Но в началото на шейсетте европейките – както и европейците – вече не носели по подразбиране официални шапки, стилизирани връхни дрехи или вечерно облекло. Масовият пазар на дрехи черпел вдъхновение както от висините, така и от низините. Репутацията на Европа като столица на стила и шика била сигурна, но бъдещето било на по-еклектичните моди, много от които били европейски адаптации на американски и дори азиатски стилове – нещо, в което италианците се оказали особено сръчни. В облеклото, както и в идеите, Париж доминирал европейската сцена и така щяло да бъде още малко. Но бъдещето било другаде.

На събранието на Конгреса за културна свобода, проведено в Милано през март 1955 г., Реймон Арон предложил за тема на дискусиата „краят на идеологическата епоха“. Тогава част от публиката намерила предложението му за малко преждевременно: все пак отвъд Желязната завеса, а и не само там, идеологията изглежда се радвала на добро здраве. Но Арон знаел какво говори. Западноевропейската държава, която възникнала през онези години, била все по-откъсната от всеки доктринерски проект. И както видяхме, възходът на държавата на благоденствието размил старите политически вражди. Повече хора от когато и да било имали пряк интерес от политиките и разходите на държавата, но те вече не се биели за контрол върху нея. Като че ли западноевропейците стигнали по-бързо от очакваното до „широките, слънчеви възвишения“ (Чърчил) на просперитета и мира: там, където политиката

отстъпвала място на управлението, а управлението все по-често се ограничавало до администриране.

И все пак: като предсказуема последица от държавата – бавачка (дори тя да била пост – идеологическа) всеки израсъл без опит за нещо различно смятал, че държавата е длъжна да изпълнява обещанието си за все по-добро общество. Затова нейна била вината, ако нещата не се развиели добре. Привидната рутинност на обществените въпроси в ръцете на една добронамерена каста ръководители не гарантирала обществена апатия. В това отношение поне прогнозата на Арон била неточна. Така именно поколението, което съзряло в бленувания от родителите си социалдемократически рай, най-силно се дразнело и възмущавало от неговите недостатъци. Един назряващ симптом на този парадокс може да бъде видян – съвсем буквално – в областта на общественото планиране и развитие, в която прогресивната държава от двете страни на Желязната завеса била необичайно активна.

Следвоенната комбинация от демографски растеж и бърза урбанизация оказала безпрецедентен натиск върху градоустройствените власти. В Източна Европа, където много градски центрове били разрушени или полуизоставени към края на войната, двацет милиона души се преселили от селата към градовете през първите две следвоенни десетилетия. През 1970 г. половината население на Литва живеело в градовете; двацет години по-рано цифрата била едва 28%. В Югославия, където земеделското население намалело с 50% между освобождението и 1970 г., имало голям миграционен прилив от селото към града: между 1948 и 1970 г. хърватската столица, Загреб, удвоила размера си от 280 000 жители на 566 000. Същото се случило и с националната столица Белград, която нараснала от 368 000 на 746 000.

Букурещ нараснал от 886 000 на 1 475 000 между 1950 и 1970 г. В София броят на жителите се покачил от 435 000 на 877 000. В СССР, където градското население надминало селското през 1961 г., Минск – столица на белоруската република – станал от 509 000 през 1959 на 907 000 само дванайсет години по-късно. Резултатът във всички тези градове от Берлин до Сталинград бил класическото жилищно решение от съветската ера – километри след километри идентични сиви или кафяви циментови блокове: евтени, лошо конструирани, без никакви отличителни архитектурни черти и без никакви естетически качества (или обществени съоръжения).

Независимо дали центърът на града оцелял непокътнат (като в Прага) или бил внимателно престоен по старите планове (Варшава, Ленинград), повечето от новите строежи никнели в края на града, създавайки дълга върволица крайградски спални, стигащи чак до полето. На други места – например в словашката столица Братислава – новите гета били издигнати в самото сърце на града. Що се отнася до по-малките градове и села, принудени да погълнат десетките хиляди бивши селяни, сега рециклирани като миньори или стоманолеяри, те нямали какво да запазват и буквално за нула време били превърнати в индустриални спални комплекси, на които липсвала красотата дори на остатък от стар град. Кооперативните работници били принудени да живеят в агроградовете, създадени през петдесетте от Никита Хрущов и по-късно доразвити от Николае Чаушеску. Съществуващата нова обществена архитектура – техникуми, културни и партийни домове – старателно имитирала съветските прецеденти – понякога съзнателно соцреалистична, винаги импозантна, рядко привлекателна.

Насилствената индустриализация, земеделската колективизация и агресивното презрение към нуждите на индивида може да обясни донякъде катастрофата на комунистическото градоустройство. Но западноевропейските градски старейшини не се справили много по-добре. Особено в средиземноморска Европа масовата миграция от селото към градовете изправила последните пред подобни затруднения. Атина и околностите ѝ нараснали от 1 389 000 души през 1951 на 2 540 000 през 1971 г. Населението на Милано нараснало от 1 260 000 на 1 724 000 души за същия период; това на Барселона – от 1 280 000 на 1 785 000. На всички тези места, също както и в по-малките градове из Северна Италия и бързо растящите предградия на Лондон, Париж, Мадрид и т.н. урбанистите не можели да насмогнат на търсенето. Също като своите съвременници в комунистическите общински съвети, техният инстинкт бил да построят големи квартали с еднотипни жилища – или на терени, разчистени от войната и градското обновление, или на зелено в края на града. Особено в Милано и Барселона, където първото поколение мигранти от Юга започнало да се придвижва от бедняшките гета в блоковете през шейсетте, резултатът потискащо напомнял за комунистическите страни – но с допълнителното неудобство, че много от бъдещите обитатели не можели да си позволят да наемат жилище близо до работното си място. Затова те били принудени да пътуват дълго всеки ден с неадекватния градски транспорт или с новопридобитите си коли, натоварвайки още повече градската инфраструктура.

Но отличителната грозота на градската архитектура в Западна Европа през тези години не може да се обясни само с демографския натиск. „Новият брутализиъм” (както го нарекъл архитектурният критик Райнър Банъм) не бил нито случайност, нито недоглеждане. В Западна Германия, където много от големите градове на страната били препостроени със смайваща липса на въображение и визия; или в Лондон – където архитектурният департамент на Лондонския областен съвет одобрил масовите жилищни проекти като агресивно линеарния, ветровит, вдъхновен от Корбюзие Алтън Истейт в Роухемптън – грозотата изглеждала почти нарочна, продукт на внимателен дизайн. Ужасната Торе Веласка в Милано, бетонен небостъргач, построен между 1957 и 1960 г. от частен англо – италиански консорциум, била типична за агресивния хипермодернизъм на епохата, в която целта била да се скъсат всички връзки с миналото. Когато през март 1959 г. френският Съвет по сградите одобрил проекта на бъдещата Тур Монпарнас, докладът му заключавал: „Париж не може да си позволи да се изгуби в миналото. В идните години Париж трябва да претърпи внушителни метаморфози”.

Резултатът бил не само Тур Монпарнас (и неговата естествена рожба, отвратителният комплекс сгради в Ла Дефанс), а епидемия от нови градчета: свръх гъсто населени, пълни с блокове („grands ensembles“, както симптоматично ги наричали), лишени от възможности за работа или местни услуги, разположени край околностите на Париж. Най-ранното и известно сред тях, в Сарсел на север от столицата нараснало от население едва 8 000 през 1954 г. на 35 000 седем години по-късно. Социологически и естетически то нямало корени и приличало на съвременните му работническо – общежитийни предградия в други страни (като удивително подобното селище Лаздинай край Вилнюс в Литва) много повече, отколкото на каквото и да било в местната френска традиция на жилищно и градско проектиране.

Разривът с миналото бил нарочен. Европейският „стил”, който будел такова възхищение в

други сфери на живота, тук не се забелязвал. Всъщност той бил съзнателно и внимателно избягван. Архитектурата на петдесетте и особено на шейсетте била съзнателно не – исторична: тя скъсвала с миналото по дизайн, мащаб и материали (стоманата, стъклото и железобетонът били най–предпочитани)^[173]. Резултатът не бил непременно по-оригинален от строеното преди. Тъкмо напротив: проектите за „градско обновление”, преобразили лицето на европейските градове през тези десетилетия, били колосална пропусната възможност.

Във Великобритания, както в други страни, градското „планиране” било в най–добрия случай тактическо, кърпеж. Не били разработени никакви дългосрочни стратегии за интегриране на жилищното благоустройство, услугите, работата и развлеченията (почти никой от новите градове и жилищни комплекси не разполагал с кина, да не говорим за спортни съоръжения и адекватен обществен транспорт)^[174]. Целта била да се разчистят градските гета и да се подслони растящото население бързо и евтино: между 1964 и 1974 г. само в Лондон били построени 384 високи блока. Много от тях щели да бъдат изоставени през следващите двайсет години. Един от най–грозните, „Ронан Пойнт” в лондонския Ийст Енд, бил така добър да се срине сам през 1968 г.

Обществената архитектура не била в по-добро положение. Центърът Жорж Помпиду (проектиран през 1960 г., макар и открит едва през януари 1977 г.) – като комплексът на Халите на запад от него – наистина събрал различни културни ресурси в центъра на Париж, но в дългосрочен план въобще не успял да се интегрира с околността, нито да допълни по-старата архитектура наоколо. Същото се отнасяло за новия Институт по образованието на Лондонския университет, демонстративно разположен на Уобърн Скуеър, в сърцето на стария Блумсбъри – „уникално противен”, по думите на историка на Лондон Рой Портър. В подобен дух комплексът на лондонския Саут Банк събрал безценен набор от сценични изкуства и художествени услуги. Но неговите мрачни, ниски сгради, ветровити улички и напукани бетонни фасади остават потискащо свидетелство за онова, което критичката – урбанистка Джейн Джейкъбс нарича „чумата на скуката”.

Защо всъщност следвоенните европейски политици и урбанисти направили толкова много грешки остава неясно, дори ако допуснем, че след две световни войни и дълга икономическа депресия имало глад за всичко свежо, ново и несвързано с миналото. Не че по онова време хората не съзнавали грозотата на новата си среда: обитателите на гигантските жилищни комплекси, блокове и нови градове никога не са ги харесвали и казвали това достатъчно ясно на всеки, който си давал труда да ги попита. Архитектите и социолозите може и да не разбирали, че техните проекти за едно поколение щели да отгледат социални маргинали и агресивни банди, но тази перспектива била достатъчно ясна на повече от живущите там. Дори европейското кино – което само допреди няколко години обгръщало с любящо, носталгично внимание старите градове и градския живот – сега се фокусирало върху студената, твърда безличност на съвременния метрополис. Режисьори като Годар или Антониони изпитвали почти чувствено удоволствие да снимат безвкусната нова градска и индустриална среда във филми като „Алфавил” (1965) или „Червената пустиня” (1964).

Особена тежко от следвоенното архитектурно иконоборчество пострадала железопътната гара, монументално vyplъщение на викторианския дух и често сама по себе си важен

архитектурен паметник. Гарите пострадали и в Съединените щати (разрушаването на нюйоркската „Пенсилвания стейшън“ през 1966 г. още се помни от мнозина като емблематична проява на официално хулиганство), но американските урбанисти поне имали извинението, че притиснат между колата и самолета, железопътният транспорт имал доста мрачни перспективи. Но в пренаселения по-малък континент бъдещето на железопътния транспорт никога не било сериозно поставяно под въпрос. Разрушените в Европа сгради били заменени с блудкави, непривлекателни постройки, изпълняващи същата функция. Разрушаването на гара Юстън в Лондон, на парижката Гара Монпарнас или на елегантната Анхалтер Банхоф в Берлин нямало практически цели и било естетически незащитимо.

Самият мащаб на градските разрушения, паневропейското желание да скъсаш с миналото и да прескочиш за едно поколение от руини към ултрамодерност щяло да предизвика собствения си крах (за щастие подпомогнат от рецесията през седемдесетте, която орязала обществените и частни бюджети и спряла оргията на обновлението). Още през 1958 г., дори преди пароксизмът на градското обновление да стигне върха си, група презервационисти във Великобритания основали Викторианското дружество. Това била типично британска доброволна организация, посветена на идентифициране и запазване на заплашеното архитектурно наследство на страната. Но подобни мрежи никнели из цяла Западна Европа през следващото десетилетие, настоявайки жителите, учените и политиците да предприемат съвместни действия срещу по-нататъшните загуби. Там, където закъсняли да спасят определен район или сграда, поне успели да запазят останалото. Така било с фасадата и вътрешния двор на Палацо деле Стелине на Корсо Маджента в Милано: всичко, което останало от градското сиропиталище от седемнайсети век – останалото било разрушено в началото на седемдесетте.

Във физическата история на европейския град петдесетте и шейсетте били наистина ужасни десетилетия. Вредата, нанесена на материалната тъкан на градския живот е тъмната, все още полунепризната страна на „трийсетте славни години“ на икономическо развитие – аналогични по своему на цената, платена за индустриалната урбанизация през предишния век. В последващите десетилетия били направени известни компенсаторни стъпки: преди всичко във Франция, където планираната модернизация и солидните инвестиции в пътища и транспортни мрежи довели до значително подобряване на качеството на живот в някои по-мрачни предградия. Но щетите никога не били напълно преодоленни. Големите градове – преди всичко Франкфурт, Брюксел, Лондон – открили твърде късно, че са продали градското си потекло за купчина бруталистки чирепи.

Една от ирониите на шейсетте се крие във факта, че безжалостно „обновените“ и построени наново градски пейзажи били дълбоко мразени преди всичко от младите хора, които живеели там. Техните къщи, улици, кафенета, заводи, учреждения, училища и университети може да били модерни и неотклонно „нови“. Но като изключим най-привилегированите между тях, те създавали среда, преживявана като грозна, бездушна, задушаваша, нечовешка и – според един все по-популярен израз – „отчуждена“. Напълно уместно, когато добре нахранените, отгледани и образовани деца на благонамерената обслужваща държава пораснали и се разбунтували срещу „системата“, първите намеци за приближаващата експлозия можели да се почувстват в панелните общежития на един бездушен университетски „кампус“, небрежно разположен около високите блокове и

задръстванията на едно преливащо парижко предградие.

XII Призрактът на революцията

„Сексът се появи през шейсет и трета, когато възбраната върху Чатърли беше снета, а Бийтълс записаха първата си дългосвиреща плоча”.

Филип Ларкин

„Революцията – толкова я обичахме”.

Даниел Кон – Бендит

„Бунтът на каещата се буржоазия срещу безучастния и угнетителен пролетариат е едно от най–странните явления на нашето време”.

Сър Исая Бърлин

„Сега всички журналисти на света ви лижат задниците... не и аз, милички. Имате физиономии на глезльовци и аз ви мразя, също както мразя и бащите ви... Когато вчера набихте полицаите във Вале Джулия, аз съчувствах на тях, защото те са синовете на бедните”.

Пиер Паоло Пазолини (юни 1968 г.)

„Ние не сме с Дубчек. Ние сме с Мао”.

(Лозунг на италиански студенти, 1968 г.)

Миговете от огромно културно значение често се оценяват едва със задна дата. Шейсетте бяха нещо различно: трансцедентната важност, която съвременниците придаваха на собственото си време – и на самите себе си, – беше една от особеностите на периода. Една важна част от шейсетте премина (по думите на „The Who”) в „говорене за Моето поколение”. Както ще видим, това схващане не беше напълно нереалистично, но както можеше да се очаква, то доведе до някои изкривявания на перспективата. Шейсетте наистина бяха десетилетие с необикновени последици за съвременна Европа, но не всичко, което изглеждаше важно тогава, е оставило своя печат върху Историята. Самовлюбеният, иконоборски импулс – в дрехите и идеите – много бързо излезе от мода; от друга страна минаха години, преди започналата в края на шейсетте истински революционна промяна в политиката и обществения живот да има сериозен ефект. А политическата география на този период може да бъде подвеждаща – най–важните събития не се случват винаги на най–известните места.

Към средата на шейсетте социалното влияние на следвоенния демографски взрив се чувствало навсякъде. Европа изглеждала пълна с младежи – във Франция към 1968 г. кохортата в студентска възраст, хора от 16 до 24 години, наброявала осем милиона и съставлявала 16,1% от общото население. В други времена подобно разрастване на популацията би създавало огромни затруднения в изхранването на страната; а дори ако хората можели да бъдат нахранени, шансовете им да си намерят работа биха били мизерни. Но във време на икономически растеж и просперитет основният проблем пред европейските държави не бил как да нахранят, облекат, подслонят и накрая наемат растящия брой млади

хора, а как да ги образават.

До петдесетте повечето деца в Европа напускали училище след завършване на началното си образование, обикновено от дванайсет до четиринайсетгодишна възраст. На много места самото задължително начално образование, въведено в края на деветнайсети век, било слабо налагано – децата на селяните от Испания, Италия, Ирландия и предкомунистическа Източна Европа обикновено спирали да ходят на училище през пролетта, лятото и ранната есен. Средното образование все още било привилегия, запазена за средните и висшите класи. В следвоенна Италия по-малко от пет процента от населението било завършило средно училище.

Предвид бъдещите бройки и като част от по-широкия цикъл социални реформи правителствата в следвоенна Европа въвели серия основни образователни промени. В Обединеното кралство възрастта за приключване на училище била вдигната до 15 през 1947 г. (а през 1972 г. и на 16). В Италия, където на практика повечето деца в първите следвоенни години все още напускали чиновите на 11, през 1962 г. тя била вдигната на 14. Броят на децата с пълно образование в Италия се удвоил между 1959 и 1969 г. Във Франция, която през 1950 г. можела да се похвали едва с 32 000 bacheliers (среднисти), през следващите двайсет години тази цифра се увеличила повече от петорно. През 1970 – а bacheliers съставлявали двайсет процента от своята възрастова група.

Тези образователни промени можели да се окажат подривни. Досега културната линия на разлома в повечето европейски общества минавала между подавяващото мнозинство на онези, които напускали училище след научаването на четмо, писмо, основните математически задачи и общите очертания на националната история, и привилегированото малцинство на онези, които оставали в училище до седемнайсет – осемнайсетгодишна възраст, получавали високо ценената диплома за завършено средно образование и оттам преминавали към професионално обучение или работа. Средните училища, лицееите и гимназиите на Европа били територия на управляващия елит. Наследници на класическото образование, някога затворено за децата на селското и градско беднячество, сега те се отворили към една все по-широка маса младежи от всяка социална прослойка. Докато все повече деца влизали и минавали през системата на средното образование, между тях и познатия на родителите им свят се отворил процеп.

Този нов и напълно безпрецедентен луфт между поколенията съставлявал де факто сам по себе си социална революция – макар и нейните импликации да се ограничавали в семейната сфера. Но докато десетки хиляди деца се вливали в набързо построените средни училища и така натоварвали безпрецедентно физическата и финансовата тъкан на създадената за съвсем друга епоха образователна система, плановиците вече се притеснявали какво ще означават тези промени за една област, която дотогава била запазена за още по-малоброен елит: университетите.

Ако повечето европейци преди 1960 г. никога не били виждали гимназия отвътре, още по-малко можели да мечтаят да влязат в университет. В хода на деветнайсети век имало известно разширение на традиционните висши училища и увеличаване на броя на други институции след завършване на гимназия, предимно за техническо обучение. Но висшето образование в Европа през петдесетте още било достъпно само за малцина избраници, чиито семейства можели да се лишат от надниците на децата си и да ги държат зад чина до

осемнайсетгодишна възраст, и които можели да си позволят таксите и на средните, и на висшите училища. Имало, разбира се, стипендии, отворени за децата от беден и среден произход. Но като изключим похвално меритократските и егалитарни институции на Третата и Четвъртата френски републики, тези стипендии рядко покривали формалната цена на допълнителното обучение, а никъде не компенсирали загубата на доходи.

Въпреки най-добрите намерения на предишното поколение реформатори Оксфорд, Кеймбридж, Ecole Normale Supérieure, университетите в Болоня и Хайделберг и останалите стари образователни институции оставали недостъпни за почти всички. През 1949 г. в Швеция имало 15 000 студенти, в Белгия – 20 000. Само 50 000 били студентите в цяла Испания, по-малко от двойно повече били те във Великобритания (при население 49 милиона). Френското студентство през тази година едва надхвърляло 130 000. Но след като Европа достигнала пика на масовото средно образование, очаквал се неудържим натиск за разширяване и на университетската сфера. Много неща трябвало да се променят.

Най-напред Европа щяла да се нуждае от много повече университети. На много места нямало „система“ за след гимназиално образование като такова. Повечето страни били наследили случайно конфигурирана мрежа от отделни институции: инфраструктура от малки, остарели, номинално независими системи, създадени да приемат най-много по няколкостотин студенти годишно и често разположени в провинциални градчета с малка или никаква обществена инфраструктура. Нямали пространство за разширяване и техните лекционни зали, лаборатории, библиотеки и общежития (ако имало такива) били съвсем неспособни да приемат още хиляди млади хора.

Типичният европейски университетски градец – Падуа, Монпелие, Бон, Лувен, Фрибур, Кеймбридж, Упсала – бил малък и често на известно разстояние от основните градски центрове (и нарочно избран преди векове точно поради тази причина). Парижкият университет бил изключение, макар и важно. Повечето европейски университети нямали кампуси в американския смисъл на думата (тук очевидното изключение били британските висши училища и най-вече Оксфорд и Кеймбридж) и били физически интегрирани в градската си среда: техните студенти живеели в града и разчитали на неговите жители за квартира и услуги. Преди всичко, въпреки в много случаи вековната си история, европейските университети нямали почти никакви собствени материални ресурси. Те напълно зависели от града или държавата за финансиране.

Ако висшето образование в Европа трябвало да отговори навреме на надвисналата демографска крива, която си пробивала път през основните и средните училища, инициативата трябвало да дойде от центъра. Във Великобритания и до по-малка степен в скандинавските страни проблемът бил решаван с построяването на нови университети „на зелено“ извън провинциални градове и градчета: Колчестър и Ланкастър в Англия, Орхус в Дания. Когато първата след гимназионна кохорта започнала да пристига, тези нови университети, колкото и да били архитектурно бездушни, поне съществували и можели да посрещнат увеличеното търсене на места – и да наемат растящия брой завършили магистри, които търсели преподавателска работа.

Вместо да отворят тези нови университети към масите, британските образователни стратегии предпочели да ги интегрират в старата, елитна система. Британските университети така си запазили правото да подбират или връщат кандидат – студенти. Само онези, които се

представели над определено ниво на националните матури, можели да се надяват да влязат в университет, а всяко висше училище имало право да предложи място на когото си реши – и да приема само толкова студенти, с колкото можело да се справи. Студентите в Обединеното кралство останали нещо като привилегировано малцинство (не повече от шест процента от своята възрастова група през 1968 г.) и дългосрочните последици били несъмнено социално – регресивни. За малцината щастливци обаче системата проработила много гладко и им спестила почти всички проблеми, с които се сблъскали техните колеги в Европа.

Защото на континента висшето образование се движело в съвсем друга посока. В мнозинството западноевропейски държави никога не била съществувала пречка да преминеш от средно към по-нататъшно обучение: ако издържиш националните матури, автоматично получаваш право да следваш в университет. До края на петдесетте това не представлявало никаква трудност: бройката била ниска и нямало защо да се страхуват, че ще се напълнят със студенти. Във всеки случай академичното обучение в повечето континентални институции било по стара традиция доста отвлечено и неструктурирано. Високопарни и недостъпни професори четели официални лекции в зали, пълни с анонимни студенти, които не смятали за наложително да се дипломират в определен срок и за които студентството било повече социална инициация, отколкото средство да се образуват ^[175].

Вместо да строят нови университети, повечето отговорници за централното планиране в Европа просто наредили да се разширят съществуващите. В същото време не наложили никакви допълнителни бариери, нито система на предварителен подбор. Тъкмо напротив, при това с най-добри намерения, те често се заемали да премахват и малкото останали такива. През 1965 г. италианското министерство на образованието отменило всички приемни изпити за университетите, както и фиксираните квоти по предмети. Висшето образование, някога привилегия, сега щяло да бъде право. Към 1968 г. Университетът в Бари, например, който традиционно приемал около 5 000 души, се опитвал да се справи със студентски състав от над 30 000. През същата година Неаполският университет имал 50 000 студенти, Римският – 60 000. Само тези три институции приемали общо повече възпитаници, отколкото едва преди осемнайсет години наброявало цялото италианско студентство. Много от тези хора никога нямало да се дипломират ^[176].

Към края на шейсетте един от седем италиански младежи посещавал университет (сравнен с един от двайсет преди десет години). В Белгия цифрата била един от шест. В Западна Германия, където през 1950 г. имало 108 000 студенти и където традиционните университети вече започвали да страдат от препълване, в края на шейсетте имало почти 400 000. Във Франция през 1967 г. имало толкова студенти, колкото през 1956 г. били гимназистите. Из цяла Европа имало много повече студенти от когато и да било, а качеството на техния академичен опит бързо западало. Всичко било *претърпано* – библиотеките, общежитията, аудиториите и столовите – и в подчертано лошо състояние (дори ако било ново; всъщност особено ако било ново). Следвоенните правителствени разходи за образование, които навсякъде се вдигнали много рязко, били съсредоточени върху осигуряването на основно и средно обучение, на оборудване и учители. Това определено бил правилният избор и във всеки случай се диктувал от електоралната политика. Но той имал цена.

Тук си струва да си припомним, че дори през 1968 – а повечето младежи във всяка европейска страна не били студенти (подробност, която често бива пренебрегвана в разказите за този период), особено ако родителите им били селяни, работници, неквалифицирани или имигранти, било то от периферните провинции или от чужда държава. По неволя това нестудентско мнозинство усетило шейсетте доста по-различно: особено края на десетилетието, когато толкова събития се случвали във и около университетите. За техните възгледи и най-вече за политическите им предпочитания не бива да съдим по тези на техните връстници студенти. В други отношения обаче младите хора дележали една определена – и обща – култура.

Всяко поколение вижда света като нов. Поколението на шейсетте виждало света като нов – и *млад*. Повечето младежи в историята навлизали в един свят, пълен с възрастни, които заемали влиятелни и служещи за пример позиции. За поколението от средата на шейсетте обаче нещата стояли различно. Културната екосистема се въртяла много по-бързо, отколкото през миналото. Разломът между голямото, проспериращо, глезено, самоуверено и културно автономно поколение и необичайно малкото, несигурно, белязано от Депресията и разбито от войната поколение на техните родители бил по-голям от обичайната дистанция между възрастовите групи. Най-малкото на мнозина младежи им се струвало, че са родени в едно общество, което преобразувало пред очите им и по тяхно желание себе си, своите ценности, стил, правила. Популярната музика, киното и телевизията били пълни с млади хора и все повече се обръщали към тях като към своя публика и пазар. Към 1965 г. вече имало радио и телевизионни програми, списания, магазини, продукти и цели индустрии, които съществували специално за младите и зависели от тяхното благоволение.

Въпреки че всяка национална младежка култура имала своите отделни икони и институции, своите изключително локални крайъгълни камъни (22 юни 1963 г. *Fete des copains* на Place de la Nation в Париж било основополагащото събитие на младежката култура на шейсетте във Франция, но останало на практика незабелязано навсякъде другаде), много от популярните културни форми на периода преливали с безпрецедентна лекота през националните граници. Масовата култура ставала международна по дефиниция. Тенденциите (в музиката или дрехите) започвали в англоговорящия свят, често в самата Англия, и после се придвижвали на юг и на изток: подпомогнати от все по-визуалната (и затова трансгранична) култура и само от време на време забавяни от местно генерирани алтернативи или по-често от политическа намеса ^[177].

Новите моди били по необходимост адресирани към по-богатите младежи: децата на бялата европейска средна класа, които можели да си позволят плочи, концерти, обувки, дрехи, грим и актуални прически. Но представянето на тези стоки привидно минавало пряко конвенционалните граници. Най-успешните музиканти от онова време – Бийтълс и техните имитатори – вземали ритмите на американските блус – китаристи (повечето от които чернокожи) и ги съчетавали с материал, почерпан пряко от езика и опита на британската работническа класа ^[178]. Тази много оригинална комбинация се превърнала после в местната, транснационална култура на европейската младеж.

Съдържанието на популярната музика имало голямо значение, но още по-важна била нейната форма. През шейсетте хората обръщали особено внимание на *стила*. Може да си

помислите, че това не било нещо ново. Но точно тогава стилът можел толкова пряко да замести съдържанието. Популярната музика на шейсетте била независима по тон, по маниера на своето изпълнение – докато думите често били безвредни и в най-добрия случай разбрани наполовина от чуждестранните публики. В Австрия да изпълняваш или слушаш британска или американска поп – музика означавало да покажеш среден пръст на шокираните родители, на поколението на Хитлер. Същото важало, *mutatis mutandis*, отвъд границата в Унгария или Чехословакия. Музиката, така да се каже, протестирала от твое име.

Ако по-голямата част от типичната музикална култура на шейсетте като че ли се въртяла около секса – т.е. докато не се обърнала за кратко към наркотиците и политиката, – това също било до голяма степен въпрос на стил. Повече млади хора живеели далеч от родителите си, при това в по-ранна възраст, отколкото това ставало досега. А контрацептивите ставали по-безопасни, по-леснодостъпни и по-легални ^[179]. Публично разголената плът и представянето на необуздан сексуален екстаз във филмите и литературата станали по-често срещани, поне в Северозападна Европа. По тези причини по-старото поколение било убедено, че сексуалните бариери окончателно са се сринали – а на техните деца им било приятно да подклаждат този кошмар.

Всъщност „сексуалната революция“ от шейсетте почти със сигурност била мираж за преобладаващото мнозинство – и за старите, и за младите. Доколкото знаем, сексуалните интереси и практики на повечето млади европейци не са се променили нито толкова скоростно, нито толкова радикално, колкото обичали да твърдят тогава. Съдейки по тогавашни проучвания, дори сексуалният живот на студентите не се различавал особено от този на предишните поколения. Освободеният сексуален стил на шейсетте обичайно се разглеждал в контраст с петдесетте, обрисувани (донякъде несправедливо) като епоха на морална праволинейност и емоционален запек. Но сравнени с двайсетте или с европейския *fin – de – siecle*, или пък с демимонда на Париж от шейсетте години на деветнайсети век, „the Swinging Sixties“ били доста кротки.

В съответствие с акцента върху стила поколението на шейсетте особено настоявало да *изглежда* различно. Дрехите, прическата, гримът и онова, което все още се наричало „модни аксесоари“ станали жизненоважни поколенчески и политически разпознавателни белези. Лондон бил източникът на подобни тенденции: европейският вкус в облеклото, музиката, фотографията, модната индустрия, рекламата и дори масовите списания вземали пример оттам. С оглед на установената репутация на британския бозав дизайн и безвкусни конструкции това било доста изненадващо младежко преобръщане на традиционния порядък на тези неща; както се оказало, и нетрайно. Но фалшивата зора на „Swinging London“, както го нарекло списание „Тайм“ през април 1966 г. хвърлила характерната светлина на епохата.

До 1967 г. в британската столица имало над 2 000 магазина, които описвали себе си като „бутици“. Повечето били безсрамни имитации на магазините за дрехи, които се били появили по „Карнаби Стрийт“, някогашно място за срещи на хомосексуалисти, сега рециклирано като епицентър на „мод“ тенденцията за хора с всякаква ориентация. В Париж бутикът за дрехи „New Man“, първата френска имитация на шивашката революция, отворил врати на Rue de l’Ancienne Comedie на 13 април 1965 г. За година той бил последван от цяла поредица подобни, всички кръстени с модно британски – звучащи имена като „Dean“,

„Twenty”, „Cardiff“ и т.н.

Стильът от „Карнаби Стрийт” – клониран из цяла Западна Европа (макар и не толкова забележимо в Италия, отколкото по други места) – наблягал на цветните, контурни тоалети с андрогинен привкус и нарочна неприложимост към преминалите трийсетте. Тесните червени джинси и вталените черни ризи от „New Man” станали задължителна униформа на парижките улични демонстранти през следващите три години и били широко копирани навсякъде. Като повечето неща от шейсетте те били измислени от мъже за мъже, но младите жени също можели да ги носят и все по-често го правели. Дори модните къщи от парижкия мейнстрийм били повлияни: от 1965 г. нататък дизайнерите в града кроели повече панталони, отколкото поли.

Освен това намалили производството на шапки. Симптоматичен за първенството на младежкия пазар бил фактът, че косата се наложила като основен белег за самоизразяване, а традиционните шапки се ограничавали до официалните събирания за „възрастни”^[180]. Не че шапките изчезнали. На втория етап от шивашкия преход веселите, основни цветове на „мод” тенденциите (наследени от края на петдесетте) били заменени от по-„сериозни” облекла, което отразявало и подобна промяна в музиката. Облеклото на младите хора сега било кроено и продавано с повече от половин око към „пролетарските” и „радикални” източници на своето вдъхновение: не само сини джинси и „работнически ризи”, но и ботуши, тъмни якета и кожени „ленинки” (или варианти с филцово покритие, отглас от „кошутките” на унгарските бунтовници от 19 век). Тази по-самоосъзната политическа мода така и не се наложила напълно във Великобритания, но до края на десетилетието станала полуофициалната униформа на немските и италиански радикали, както и на техните последователи сред студентите^[181].

С двете тенденции се припокривали и циганските дипли на хипитата. В контраст с модата а ла „Карнаби Стрийт” и „уличен боец”, хипарската визия – смътно „утопична” в своята незападна, „контракултурна”, асексуална етика на очебийното антиконсуматорство – била американски внос. Търговската полза от нея била видима и много от магазинчетата (които изникнали през средата на шейсетте, за да отговорят на търсенето на тесни и добре скроени дрехи) се заели да адаптират зареждането си. Дори за кратко се опитали да продават „маоистка мода”. Безформено яке с внимателно скроена яка и вездесъщото „пролетарско” кепе към нея – маоистката мода успявала да съчетае аспекти и от трите стила, особено с „аксесоари” като „Червената книжка” с революционни прозрения на китайския диктатор. Но въпреки филма „Китайката” на Годар от 1967 г., в който група френски студенти прилежно изучават водача на Червената революция и се опитват да следват неговия пример, „маоистката” си останала слабо застъпена – даже сред „маоистите”.

Контракултурната политика и нейните символи се изострили след 1967 г., по асоциация с украсените разкази за бунтовните партизани от „Третия” свят. Но въпреки това те никога не навлезли напълно в Европа. Не трябва да се заблуждаваме по забележителния задгробен живот на Че Гевара като исусоподобен мъченик от плакатите на разочаровани западни тийнейджъри: шейсетте години в Европа винаги са били европоцентрични. Дори „революцията на хипитата” не преминала докрай Атлантика. В най-добрия случай достигнала до бреговете на Великобритания и Холандия, оставяйки някои седиментни

свидетелства под формата на по-развита култура на дрогата – и една изключително оригинална дългосвиреща плоча.

Фриволната страна на шейсетте – модата, поп – културата, сексът – не трябва да бъде отхвърляна като чисто външна. Това бил начинът новото поколение да скъса с епохата на своите дядовци – с геронтокрацията (Аденауер, дьо Гол, Макмилън – и Хрущов), която още управлявала делата на континента. Със сигурност търсещите внимание, позьорски аспекти на шейсетте – нарцисисткото задоволяване на инстинкти, което винаги ще бъде свързвано с тази ера – звучат фалшиво, когато ги възприемем наведнъж. Но в своето време и за своята публика те изглеждали нови и свежи. Дори студеният, суров блясък на съвременното изкуство или на циничните филми от края на десетилетието изглеждали освежаващи и автентични след уютната буржоазна изкуственост от близкото минало. Солипсистката заблуда на времето – че младите могат да променят света, като „тръгнат по свой път”, „вадят всичко на показ” и „правят любов, а не война”, – винаги е била илюзорна, а и годините не ѝ се отразиха добре. Но това не бе нито единствената илюзия на епохата, нито най-глупавата.

Шейсетте били великата ера на Теорията. Важно е да изясним какво означава това: то със сигурност не се отнася за действително първопроходната работа, започната в областта на биохимията, астрофизиката или генетиката, тъй като тя като цяло била игнорирана от неспециалистите. Нито описва ренесанса на европейската социологическа мисъл: средата на двайсети век не произвела социални теоретици от ранга на Хегел, Конт, Маркс, Вебер или Дюркейм. „Теория” не означавало и философия: най-известните западноевропейски философи от онова време – Берtrand Ръсел, Карл Ясперс, Мартин Хайдегер, Бенедето Кроче, Морис Мерло – Понти, Жан – Пол Сартр – били мъртви, стари или заети с друго, а водещите мислители на *Източна* Европа – Ян Паточка или Лешек Колаковски – все още били непознати извън собствените си страни. Що се отнася до бляскавата кохорта икономисти, философи и социолози, които пишели в Централна Европа преди 1934 г.: повечето от оцелелите трайно емигрирали в САЩ, Великобритания или на Южното полукълбо, където формирали интелектуалното ядро на съвременната „англосаксонска” наука в своите области.

В новоизлязлата на мода употреба „теорията” означавала нещо съвсем различно. Тя се занимавала преди всичко с „поставяне под въпрос” (израз от съвременното изкуствознание) на методите и целите на академичните дисциплини: преди всичко на обществените науки – историята, социологията, антропологията, – но и на хуманитарните, а през последните години дори и на самите лабораторни науки. В епохата на многократно разширените университети и на търсещите „текстове” списания, журнари и лектори се отворил пазар за „теории” от всякакъв вид – подхранвани не от подобрения интелектуален ресурс, а от ненаситното потребителско търсене.

В авангарда на теоретичната революция било академичното изучаване на историята и на другите „по-меки” социални науки. Възобновяването на историческите изследвания в Европа започнало преди поколение: *Economic History Review* и *Annales. Economies, Societes, Civilisations* били създадени през 1929 г., а техните ревизионистки проекти се усещали още по името. През петдесетте се появили „Група на историците към Британската комунистическа партия” и влиятелният журнал по обществена история *Past & Present*; ядрото по „Културни изследвания” към Бирмингамския университет, вдъхновено от работата на Ричард Хогарт и Реймънд Уилямс; а малко по-късно и школата по социална история около

Ханс – Улрих Велер в Университета Билефелд в Западна Германия.

Произвежданата от асоциираните с тези групи мъже и жени наука не била непременно иконоборческа; всъщност, макар и обикновено висококачествена, тя често била методически конвенционална. Затова пък била осъзнато *интерпретативна*, обичайно от недогматична, но непогрешимо клоняща наляво позиция. Тук историята се разглеждала през социалната теория и през акцента върху значението на класата, особено на низшите класи. Целта била не просто да се разкаже или дори обясни даден исторически момент, а да се разбули неговият по-дълбок смисъл. Историческото писане от този тип като че ли хвърляло мост през пролома между минало и настояще, между академични размишления и съвременна ангажираност, и новото поколение студенти го четяли (нерядко погрешно) тъкмо в тази светлина.

Но въпреки всичките си политически импликации Историята е дисциплина, особено неподатлива на висши теоретически спекулации: колкото повече се натрапва Теорията, толкова по-назад отстъпва Историята. Въпреки че един – двама от водещите историци на шейсетте постигнали култов статут в късна възраст, никой от тях – колкото и подривни да били теориите му – не се наложил като културен гуру. Други дисциплини имали по-добър късмет – или по-лош, зависи от гледната точка. Стъпвайки върху по-ранна насока на теоретизиране в областта на лингвистиката, културните антрополози – водени от Клод Леви – Строс – предложили систематизирано ново обяснение на вариациите и разликите сред отделните общества. Важни били не повърхностните социални практики или културни симптоми, а вътрешните същности, дълбинните структури на човешките дела.

„Структурализъмът”, както била наречена тази школа, бил извънредно съблазнителен. Като начин за сортиране на човешкия опит той носел семейна прилика с историографската школа „Анали”. Нейният най-известен тогавашен представител, Фернан Бродел, изградил репутацията си върху изучаването на *longue duree*: птичи поглед върху историята, описваш бавно променящите се географски и обществени структури в хода на дълги периоди – и така паснал добре на академичния стил на времето. По-релевантна била непосредствената достъпност на структурализма за интелектуалци и неспециалисти. Както го обяснявали почитателите на Леви – Строс от когнитивните дисциплини, той дори не бил представителна теория: описваните от него социални кодове или „знаци” не се отнасяли към конкретни народи, места или събития, а само до други знаци в една затворена система. Затова той не подлежал на емпирична проверка или опровержение – нямало смисъл, в който можело да се демонстрира неговата „погрешност”, – а иконоборческата амбиция на неговите постулати, свързани с неподатливостта му на противоречия, му гарантирала широка публика. Всички и всичко можело да бъде обяснено като комбинация от „структури”: както отбелязал Пиер Булез, озаглавявайки една от композициите си „Структури”, „това е ключовата дума на нашето време”.

В хода на шейсетте се появили множество приложни структурализми: в антропологията, историята, социологията, психологията, политологията и – разбира се – литературата. Най-прочутите му практиканти – обикновено онези, които комбинирали в подходяща доза академична дързост с естествен талант за самопромотиране – станали международни звезди, след като имали късмета да застанат под интелектуалните прожектори точно когато телевизията станала масмедия. В едни по-ранни времена Мишел Фуко можел и да стане

фаворит по литературните салони, хит на парижкия читателски кръг като Анри Бергсон петдесет години по-рано. Но когато „Думите и нещата” се продали в 20 000 екземпляра само за четири месеца след появата си през 1966 г., той получил звезден статут почти за една нощ.

Самият Фуко презирал етикета „структуралист”, също както Албер Камю държал да подчертае, че никога не е бил „екзистенциалист” и не знае какво е това ^[182]. Но както Фуко най-малкото бил принуден да признае, нямало особено значение какво мисли той. „Структурализъм” вече било готова фраза за всяка привидно подривна версия за миналото и настоящето, при която конвенционалните линейни обяснения били разтърсени, а техните презумпции – поставени под въпрос. Нещо повече, „структуралистите” били хора, които омаловажавали и дори отричали ролята на индивидите и индивидуалната инициатива в човешките дела ^[183].

Но въпреки всичките си протеични приложения идеята, че всичко е „структурирано”, оставяла необяснено нещо важно. За Фернан Бродел, Клод Леви – Строс и дори Мишел Фуко целта била да се разкрият дълбинните механизми на една културна система. Това би могло да бъде или да не бъде подривен научен импулс – в случая на Бродел определено не бил такъв, – но той замазвал или омаловажавал промяната и прехода. Преди всичко решаващите политически събития се оказвали резистентни на този подход: можеш да обясниш защо нещата е *трябвало* да се променят на определен етап, но не е ясно точно *как* са го направили или защо отделните обществени фигури са решили да подпомогнат този процес. Като интерпретация на човешкия опит всяка теория, зависеща от подреждането на структури без участието на човешкия избор, била спъвана от своите собствени допускания. Интелектуално революционен, структурализмът бил политически пасивен.

Младежният импулс на шейсетте не се въртял около разбирането на света. По думите на Карл Маркс в неговия „Единадесети тезис за Фойербах” (написан едва на 26 години и много цитиран през разглеждания период): „Досега философите само са тълкували света по различни начини; важното обаче е той да бъде променен”. Но що се отнася до промяната на света, все още имало само една голяма теория, претендираща да свърже неговата интерпретация с всеобхватен план за подобрене. Имало само един голям наратив, който предлагал да обясни всичко, оставяйки място и за човешката инициатива: политическият проект на самия марксизъм.

Интелектуалните афинитети и политическите обесии на шейсетте в Европа могат да бъдат разбрани само в светлината на това трайно увлечение по Маркс и марксизма. Както казал Жан – Пол Сартр през 1960 г. в своята „Критика на диалектическия разум”: „Аз смятам марксизма за ненадминатата философия на нашето време”. Неговата непоколебима вяра не се споделяла от всички, но общо взето целият политически спектър бил съгласен, че ако някой иска да разбере света, той трябва да приеме много сериозно марксизма и неговото политическо наследство. Реймон Арон – съвременник, някогашен приятел и настоящ интелектуален противник на Сартр – цял живот бил антикомунист. Но той също свободно признавал (със смесица от съжаление и възхита), че марксизмът бил доминантната идеология на времето: светската религия на епохата.

Между 1956 и 1968 г. марксизмът в Европа живеел – и впрочем процъфтявал – в състояние на безтегловно оживление. Сталинският комунизъм бил дискредитиран благодарение на

разкритията и събитията от 1956 г. Комунистическите партии на Запада били или политически ирелевантни (в скандинавските страни, Великобритания, ФРГ и страните от Бенелюкс), в бавен, но отчетлив упадък (Франция), или, като в италианския случай, се стремели да се дистанцират от московското си наследство. Официалният марксизъм, vyplътен в историята и доктрините на ленинистките партии, бил като цяло дискредитиран – особено на териториите, които продължавал да управлява. Дори тези на Запад, които избирали да гласуват за комунистите, показвали слаба заинтересованост от този въпрос.

В същото време имало широк интелектуален и академичен интерес към онези части от марксисткото наследство, които можели да бъдат отделени от съветската версия и спасени от нейното морално крушение. Още след смъртта на Основателя имало марксистки и *марксистоидни* секти и отцепнически групи: доста преди 1914 г. съществували мънички политически партии, които претендирали за Истинското наследство. Шепа от тях, като Социалистическата партия на Великобритания (SPGB) още съществували, хвалейки се с политическата си девственост и утвърждаващи своята единствено вярна интерпретация на оригиналните марксистки текстове ^[184]. Но повечето социалистически движения, кръгове, клубове и дружества от края на деветнайсети век били погълнати от широките социалистически и работнически партии, които се обединили през първото десетилетие на двайсети век. Съвременните марксистки диспути се коренели в последвалата ленинистка схизма.

Борбите между фракциите в ранните съветски години родили най–трайната марксистка „ерес“: тази на Троцки и неговите последователи. Четвърт век след смъртта на Троцки в Мексико от ръката на сталинистки убиец (и до голяма степен тъкмо поради нея) троцкистките партии можели да се открият във всяка европейска държава, където не били изрично забранени. Те обикновено били малки и водени (по образ и подобие на своя основател) от харизматичен, авторитарен вожд, който диктувал доктрината и тактиката. Тяхната характерна стратегия била „вклиняването“, работата вътре в големи леви организации (партии, профсъюзи, академични дружества), за да ги колонизират или насочат техните политики и политически съюзи в посоките, диктувани от троцкистката теория.

За външен наблюдател троцкистките партии – и ефимерният Четвърти (Работнически) Интернационал, към който принадлежали – изглеждали странно неразличими от комунистите, тъй като споделяли тяхната вяроност към Ленин и били отделени само от кървавата история на борбата за власт между Троцки и Сталин. Но съществувала една важна разлика в догмата – троцкистите продължавали да говорят за „перманентна революция“ и да обвиняват официалните комунисти, че са провалили революцията на работниците, като са я ограничили до една отделна страна. Но в други отношения единствената очевидна разлика била, че сталинизмът бил политически успех, а троцкистката история била поредица безупречни провали.

Тъкмо тези провали, разбира се, били толкова привлекателни за по–късните последователи на Троцки. Миналото можело да изглежда мрачно, но техният анализ на историческата грешка – Съветската революция била узурпирана от бюрократични реакционери, също както Термидорският преврат бил краят на якобинците през 1794 г. – щял, както им се струвало, да им осигури успех в идните години. И все пак дори Троцки

носел полъха на властта: в крайна сметка той играл важна роля в първите години на съветския режим и носел известна отговорност за неговите изкривявания. За едно ново и политически невинно поколение, *истински* интересните провали били изгубените лидери на европейския комунизъм, мъжете и жените, които нямали възможност да упражнят каквито и да било политически отговорности.

Така през шейсетте били преоткрити Роза Люксембург, полско – еврейската социалистка, убита от войниците на германския Freikorps по време на обречената Берлинска революция от януари 1919 г.; Дьорд унгарският комунистически философ, чиито политически текстове от двайсетте за кратко предполагали алтернатива на официалните комунистически интерпретации на историята и литературата, преди той да бъде принуден публично да се отрече от тях; и преди всичко Антонио Грамши, съосновател на Италианската комунистическа партия и автор на цикъл бляскави, непубликувани трактати за революционната политика и италианската история, повечето писани във фашистките затвори, където гниел от 1926 г. до смъртта си на 46 – годишна възраст през април 1937 г.

В течение на шейсетте и тримата били многократно преиздавани или издавани за пръв път на много езици. Между тях нямало много общо: обединявало ги предимно негативното. Никой от тях не бил упражнявал власт (освен в случая на Лукач като комисар по културата в кратката комунистическа диктатура на Бела Кун в Будапеща от март до август 1919 г.); всички по едно или друго време изказали несъгласие с ленинистките практики (в случая на Люксембург дори преди болшевиките да вземат властта); и тримата, като мнозина други, били за дълго пренебрегвани в сянката на официалната комунистическа теория и практика.

Ексхумацията на текстовете на Люксембург, Лукач, Грамши и на други забравени марксисти [185] от началото на двайсети век била съпътствана от преоткриването на самия Маркс. Действително, изнамирането на нов и привидно доста различен Маркс било съществено за привлекателността на марксизма през онези години. „Старият” Маркс бил онзи на Ленин и Сталин: викторианският социолог, чийто неопозитивистични разсъждения предшестваха и оправдавали демократическия централизъм и диктатурата на пролетариата. Дори ако този Маркс не можел да бъде държан пряко отговорен за начините, по които се употребявали неговите зрели текстове, той бил неразривно свързан с тях. Независимо дали се използвали от комунизма или от социалдемократията, те принадлежали на *старата* левица.

Новата левица, както тя започнала да се нарича към 1965 г., търсела нови текстове. И ги намерила в писанията на младия Карл Маркс, в метафизичните есета и бележки, написани в началото на четирийсетте години на деветнайсети век, когато Маркс едва бил навършил двайсет години – млад немски философ, потопен в хегелианския историцизъм и романтичната мечта за абсолютна свобода. Самият Маркс бил избрал да не публикува част от тези текстове – всъщност след провала на революциите през 1848 г. той решително им обърнал гръб в полза на изучаването на политическата икономика и съвременната политика, с която щял да бъде свързан насетне.

Затова и много от текстовете на ранния Маркс не били широкоизвестни дори на учените. Когато за пръв път били издадени изцяло под егидата на Института Маркс – Енгелс в Москва през 1932 г., те не привлекли особено внимание. Възраждането на интереса към тях –

особено към „Икономико – философски ръкописи” и „Немска идеология” – дошло трийсет години по-късно. Изведнъж станало възможно да бъдеш марксист, отказвайки се от тежкия, кален багаж на традиционната западна левица. Младият Маркс сякаш се занимавал с удивително съвременни проблеми: как да преобразуваме „отчужденото” съзнание и да освободим човешките същества от невежеството за истинското им състояние и способности; как да преобърнем приоритетите на капиталистическото общество и да сложим хората в центъра на собственото им съществуване; накратко, как да променим света.

За едно по-старо поколение изследователи на Маркс и за установените марксистки партии това опако настояване върху текстовете, които самият Маркс избрал да не публикува, изглеждало дълбоко несериозно. Но то било и имплицитно подривно: ако някой можел да подходи към самите текстове и да интерпретира Маркс на воля, тогава авторитетът на комунистическите (а в този случай и на троцкистките) лидери щял да се срине, а с него и голяма част от оправданието на основния тип революционна политика, както била схващана тогава. Не е чудно, че марксисткият истаблишмънт отвърнал на удара. Луи Алтюсер – водещ теоретик на Френската комунистическа партия, международно известен експерт по марксизма и преподавател във френската Ecole Normale Supérieure – изградил професионалната си репутация и преходната си слава върху претенциите, че е вдигнал стена между „младия”, хегелиански Маркс и „зрелия”, материалистичен Маркс. Само по-късните [\[186\]](#) текстове, настоявал той, са научни и следователно автентично марксистки.

Както комунистите и други консервативни марксисти с право предричали, този нов и хуманистичен Маркс можел лесно да бъде адаптиран към съвременните вкусове и моди. Жалбите на един романтик от началото на деветнайсети век срещу капиталистическата модерност и дехуманизиращото влияние на индустриалното общество добре подхождали на съвременните протести срещу „репресивната толерантност” на пост – индустриална Западна Европа. Привидно безкрайната гъвкавост на проспериращия, либерален Запад, неговата гъбоподобна способност да абсорбира страсти и различия вбесявала критиците му. Потисничеството, настоявали те, е присъщо на буржоазното общество. То не може просто да се изпари. Липсващото на улиците потисничество трябва да е отишло *някъде*: то било влязло в самите души на хората – и преди всичко в телата им.

Херберт Маркузе, интелектуалец от Ваймарската ера преселил се в Южна Калифорния – където сръчно приспособил старата си епистемология към своята нова среда – предлагал удобно сливане на всички тези теоретични посоки. Западното консуматорско общество, обяснявал той, вече не почива върху директната икономическа експлоатация на класа лишени от собственост пролетарии. Вместо това то отклонява човешката енергия от търсенето на удовлетворение (предимно сексуално удовлетворение) към консумация на стоки и илюзии. Истинските потребности – сексуални, социални, граждански – били изместени от фалшиви, чието задоволяване било целта на въртящата се около потреблението култура. Тази логика извеждала дори младия Маркс по-далеч, отколкото той би желал да отиде. Но привличала широка публика: не само малцината, които четяли есетата на Маркс, но и многобройната аудитория, която подхванала езика и общия дух на аргументацията, когато тя придобила известност.

Акцентът върху *сексуалното* удовлетворение като радикална цел бил доста оскърбителен

за едно по-старо поколение левичари. Свободната любов в едно свободно общество не била нова идея – някои социалистически секти от началото на деветнайсети век я проповядвали, а първите години на Съветския съюз се отличавали с морална разпуснатост. Но основната традиция на европейския радикализъм била морално и семейно праволинейна. Старата левица никога не била *културно* дисидентска или сексуално авантюристична дори на младини: това било работа на бохемите, естетите и художниците, често от индивидуалистична и дори политически реакционерска закваска.

Но колкото и неудобно да било, това сливане на секса и политиката не представлявало реална заплаха: всъщност, както не един комунист се стараел да изтъкне, новият акцент върху частните желания за сметка на колективните борби бил *обективно* реакционен ^[187]. Истински подривните импликации на новолевичарската адаптация на Маркс се криела другаде. Комунистите и останалите можели да пренебрегнат приказките за сексуално освобождение. Не ги притеснявала дори антиавторитарната естетика на едно по-младо поколение със своите искания за самоуправление в спалнята, аудиторията и магазина: всичко *това* те може би неблагоприятно отхвърлили като преходно смущение на естествения ред на нещата. Далеч по-силно ги засягала появилата се тенденция младите радикали да идентифицират марксистката теория с революционни практики в екзотични земи, където сякаш не можела да бъде приложена никоя от установените категории и авторитети.

Основната претенция на историческата левица в Европа била да представлява и в случая на комунизма да *въплъщава* пролетариата: неквалифицираната индустриална работническа класа. Тази близка идентификация на социализма с градския пролетариат не била само родство по избор. Тя била отличителен белег на идеологическата левица, разграничавайки я от добронамерените либерални или католически социални реформатори. Вотът на работническата класа, особено на мъжката ѝ част, бил основата на силата и влиянието на Британската лейбъристка партия, на холандската и белгийската работнически партии, на комунистическите партии във Франция и Италия и на социалдемократическите партии в немскоговоряща Централна Европа.

Като изключим скандинавските страни, мнозинството от работниците никога не били социалисти или комунисти – техните предпочиталия били из целия политически спектър. Традиционните леви партии въпреки това силно зависели от вота на работническата класа и затова тясно се идентифицирали с нея. Но към средата на шейсетте тази класа изчезвала. В развитите страни на Западна Европа миньорите, стоманолеярите, корабостроителите, металурзите, текстилните работници, железничарите и всички видове физически работници масово прекратявали работа. В настъпващата епоха на обслужваща индустрия тяхното място било заето от съвсем различен тип трудещо се население.

Това сигурно притеснявало конвенционалната левица: профсъюзното и партийното членство и средства силно зависели от тази масова база. Но макар бъдещото изчезване на класическия европейски пролетариат да било широко оповестено в съвременните социални изследвания, по-старата левица продължавала да настоява на своята работническа „база”. Комунистите останали особено непреклонни. Съществувала само една работническа класа: пролетариатът; само една партия, която можела да представлява и защитава интересите на тази класа: комунистите; и само един правилен изход от борбата на работниците под

комунистическо ръководство: революцията такава, каквато била патентована в Русия преди петдесет години.

Но за всеки, който не се чувствал венчан за тази версия на европейската история, пролетариатът вече не бил единственото възможно средство за радикална социална трансформация. В това, което все по-често бивало наричано „Третия свят“, имало алтернативни кандидати: антиколониалните националисти в Северна Африка и Близкия Изток; чернокожите радикали в САЩ (те не можели да минат за „Трети свят“, но били тясно свързани с него); и селските партизани навсякъде от Централна Америка до Южнокитайско море. Заедно със „студентите“ и просто младите те съставлявали далеч по-голяма и лесна за мобилизиране база за революционни надежди от улегналите и задоволени работнически маси на проспериращия Запад. След 1956 г. младите западноевропейски радикали загърбили угнетяващата история на комунизма в източната част на Европа и потърсили вдъхновение по-далеч.

Този нов вкус към екзотичното бил подхранван отчасти от съвременната деколонизация и стремленията на национално – освободителните движения, отчасти от проекцията на изгубените илюзии на самата Европа върху други краища на света. Тя почивала върху забележително малко местно знание въпреки зараждащата се академична дребна индустрия на „изследвания на селото“. На тези революции, особено в Куба и Китай, били приписани всички качества и постижения, които така разочаровашо липсвали в Европа. Италианската марксистка писателка Мария – Антониета Мачоки възпявала контраста между жалкото състояние на съвременна Европа и пост – революционната утопия на маоистки Китай, който тогава бил в разгара на Културната революция: „В Китай ги няма признаците на отчуждение, нервни разстройства или вътрешна фрагментация, които се срещат в потребителското общество. Светът на китаеца е компактен, интегриран и абсолютно цял“.

Селските революции в неевропейския свят имали допълнително качество, което по онова време се харесвало на западноевропейските интелектуалци и студенти: те били кървави. Разбира се, недостиг на насилие нямало само на няколко часа на изток, в Съветския съюз и неговите сателити. Но това било насилието на държавата, на официалния комунизъм. Насилието на революциите от Третия свят било освобождаващо насилие. Според прочутото обяснение на Жан – Пол Сартр в предговора му от 1961 г. към френското издание на „Нищите на земята“ на Франц Фанон, насилието на антиколониалните революции било „човекът, който се пресъздава... да застреляш европейец е като да убиеш с един куршум два заека, да разрушиш едновременно и потисника, и потискания: остават ти един мъртъв и един свободен човек; оцелелият за пръв път усеща *народна* почва под краката си“.

Тази самопожертвувателна възхита към чуждите модели не била нова в Европа: Токвил отдавна забелязал нейната привлекателност за предреволюционната интелигенция във Франция от осемнайсети век. Някога тя била част от аурата на самата Съветска революция. Но през шейсетте имало призови примерът на Далечния Изток или далечния Юг да бъде последван. Студентите – радикали в Милано и Берлин били призовавани да имитират успешните ориенталски стратегеме. В красноречива комбинация от маоистка реторика и троцкистка тактика немският студентски лидер Руди Дучке подтиквал последователите си през 1968 г. да предприемат „дълъг поход през институциите“.

За консервативното по-старо поколение това небрежно позоваване на външни модели

иллюстрирало недисциплинираната лекота, с която уважаваният революционен синтаксис на стара Европа се изразявал в идеологически Вавилон. Когато италианските студенти заявили, че в новата икономика на услугите университетите представлявали епицентровете в производството на знание, а самите те били новата работническа класа, те разтягали до краен предел границите на марксисткия дискурс. Но поне имали диалектически прецедент и играели според установените правила. Няколко години по-късно, когато миланският студентски вестник *Re Nudo* прокламираше „Пролетарска младеж на Европа, Джими Хендрикс ни съединява!”, диалектиката се била превърнала в пародия. Както техните критици настоявали от самото начало, момчетата и момичетата от шейсетте просто не говорели сериозно.

И все пак – шейсетте били и изключително важно десетилетие. Третият свят бил пламнал – от Боливия до Югоизточна Азия. „Вторият” свят на съветския комунизъм бил стабилен само на пръв поглед, а дори и така не задълго, както ще видим. А водещата сила на Запад, разтърсена от убийства и расови размирици, започвала мащабна война във Виетнам. Американските разходи за отбрана нараствали постоянно през средата на шейсетте и достигнали върхната си точка през 1968 г. Войната във Виетнам не била спорна тема в Европа – тя срещала несъгласие из целия политически спектър – но послужила като катализатор на мобилизация из целия континент. Дори във Великобритания, където най-големите демонстрации на десетилетието били организирани като явен протест срещу политиката на САЩ. През 1968 г. кампанията „Солидарност с Виетнам” извела десетки хиляди студенти на протест през улиците на Лондон до американското посолство на Гровнър Скуеър, за да искат гневно край на войната във Виетнам (и на дадената с половин уста британска подкрепа за нея).

Красноречив за особените обстоятелства на шейсетте и за социалния произход на най-изявените обществени активисти е фактът, че много от тогавашните разногласия и искания били конструирани около политически, а не икономически цели. Също като 1848 г., шейсетте били революция на интелектуалците. Но актуалните брожения все пак имали икономически аспект, дори много от участниците още да не го съзнавали. Макар просперитетът на следвоенните десетилетия още да не се бил изчерпал докрай и безработицата в Европа да била на забележително ниско равнище, един цикъл трудови разногласия из цяла Западна Европа в началото на шейсетте загатвал за бъдещи проблеми.

Зад тези стачки и онези, които щели да дойдат през 1968 – 1969 г., се криело известно недоволство от спада на реалните заплати, когато следвоенният растеж минал върхната си точка. Но истинският повод за оплакване били условията на труд и по-точно отношенията между служителите и техните началници. Като изключим особения случай на Австрия, Германия и скандинавските страни, отношенията между ръководство и работници в европейските заводи и офиси не било добро. В един типичен цех в Милано – или в Бирмингам, или в парижкия индустриален пояс – недоволните, воинствени работници били надзиравани от непоколебимо авторитарни работодатели с минимум комуникация. „Индустриални взаимоотношения” в някои части на Западна Европа било оксиморон.

Същото се отнасяло отчасти за сферата на услугите и престижните професии. Френската национална организация за радио и телевизия, ORTF, и Комисариатът по атомна енергия, да вземем само два прочути примера, преливали от недоволен технически персонал – от

журналисти до инженери. Традиционните стилове на ръководство, дисциплина и обръщение (та дори и на обличане) изоставали от бързите социални и културни трансформации на изминалото десетилетие. Заводите и учрежденията били ръководени отгоре надолу без никакво участие на долните нива. Мениджърите можели да наказват, унижават и уволняват по свое усмотрение. Служителите нерядко получавали твърде малко уважение, мнението им оставало нечуто. Навсякъде се чували призови за по-голяма работническа инициатива, повече професионална автономия, дори „самоуправление“ (*autogestion* на френски).

Тези въпроси не били заемали челно място в европейските индустриални конфликти от периода на Народните фронтове през 1936 г. Като цяло те убягвали от вниманието на профсъюзите и политическите партии, които били фокусирани върху по-традиционни и лесно манипулируеми искания: по-високи заплати, по-късо работно време. Но те лесно се припокривали с реториката на студентите – радикали (с които иначе бунтовно настроените работници почти нямали общи точки), които протестирали срещу същите неща в своите претъпкани и лошо управлявани университети.

Чувството за липса на достъп до вземането на решения и оттам до властта отразявало друго измерение на шейсетте, чиито импликации по онова време не били оценени напълно. Благодарение на системата на двуетапните парламентарни избори и на пряко избираемия президентски пост политическият живот във Франция към средата на шейсетте се обединил в стабилна система на електорални и парламентарни коалиции, изградени около две политически семейства: комунисти и социалисти отляво, центристи и голисти отдясно. С негласно споразумение на целия спектър по-малките партии и маргиналните групи били принудени или да се слоят с едно от четирите големи формирания, или да бъдат изтласкани от политиката.

По различни причини същото се случвало в Италия и Германия. От 1963 г. широката лявоцентристка коалиция в Италия заемала по-голямата част от националното политическо пространство, изключвайки само комунистическата и бившите фашистки партии. От 1966 г. Федерална република Германия била управлявана от „голяма коалиция“ на християндемократи и социалдемократи, които заедно със свободните демократи монополизирали Бундестага. Това положение осигурявало политическа стабилност и континуитет; но в резултат в трите големи демокрации на Западна Европа радикалната опозиция била изтласкана не само в периферията, а направо извън парламента. „Системата“ изглеждала управлявана изключително от „онези там“, както Новата левица настоявала от известно време. Възползвайки се от неблагоприятните обстоятелства, радикалните студенти се обявили за „извънпарламентарна“ опозиция и политиката се изнесла на улицата.

Най-известният пример за това, във Франция през пролетта на 1968 г., бил и най-краткотрайният. Той дължи своята известност повече на предизвикания шок и на специалната символика на бунта по улиците на *Париж*, отколкото на някакъв траен ефект. Майските „събития“ започнали през есента на 1967 г. в Нантер, мрачно вътрешно предградие на Западен Париж, където било разположено едно набързо построено разширение на стария Парижки университет. Студентските общежития в Нантер от известно време подслонявали едно непостоянно население правоимащи студенти, „сенчести“ радикали и малобройни наркодилъри и наркомани. Наемът не се плащал. Имало и значително нощно движение

между мъжките и женските общежития въпреки строгите официални забрани

Академичната администрация в Нантер предпочитала да не налага правилата, но през януари 1968 г. изключила един „самонанесъл се” и заплашила с дисциплинарни мерки един правоимащ студент, Даниел Кон – Бендит, за обида към дошлия на посещение министър

[189]

. Последвали демонстрации и на 22 март след ареста на атакувалите сградата на „Американ Експрес” в Париж студенти – радикали било сформирано движение, сред чиито водачи бил и Кон – Бендит. Две седмици по-късно студентският комплекс в Нантер бил затворен след нови сблъсъци между студентите и полицията, а Движението – и действието – се пренесло в достопочтените университетски сгради в и около Сорбоната, в центъра на Париж.

Има смисъл да обърнем внимание на тесните и отявлено егоистични въпроси, които дали искрата на Майските събития, за да не се заблудим от идеологическия заряд на езика и амбициозните програми от следващите седмици. Студентската окупация на Сорбоната и последвалите улични барикади и сблъсъци с полицията, особено вечерта на 10 – 11 май и 24 – 25 май, били водени от представители на (троцкистката) *Jeunesse Communiste Revolutionnaire*, както и от ръководството на съществуващи съюзи на студенти и младши преподаватели. Но съпътстващата марксистка реторика, макар и достатъчно позната, прикривала един по същество анархистки дух, чиято непосредствена цел била премахването и унижението на властта.

В този смисъл, както презряното ръководство на Френската комунистическа партия с право настоявало, това не било революция, а партия. Притежавало цялата символика на традиционния френски бунт – въоръжени демонстранти, улични барикади, окупация на стратегически сгради и пресечки, политически искания и контраискания – но нищо от съдържанието. Младите мъже и жени в студентските тълпи били предимно от средната класа – всъщност много от тях били от самата парижка буржоазия – *filis a papa* („таткови синчета”), както презрително ги нарекъл лидерът на Френската комунистическа партия Жорж Марше. Техните собствени родители, лели и баби ги гледали от прозорците на удобните буржоазни сгради, докато те се тълпели по улиците да отправят предизвикателство към въоръжената власт на френската държава.

Голисткият министър – председател Жорж Помпиду бързо оценил какво точно се случва. След първите сблъсъци той изтеглил полицията въпреки критиките в собствената си партия и правителство, оставяйки парижките студенти де факто да контролират своя университет и околния квартал. Помпиду – и неговият президент дьо Гол – били в неудобно положение след широко оповестените действия на студентите. Но с изключение на съвсем кратък период на изненада в началото, те не се чувствали застрашени от тях. Когато дойдело времето, полицията – особено тази за борба с масовите безредици, – съставена от синовете на бедни провинциални селяни и не отказваща възможност да спуга главите на привилегированата парижка младеж – можела да се намеси, за да възстанови реда. Помпиду се тревожел от нещо далеч по-сериозно.

Студентските бунтове и окупации хвърлили искрата, разпалила из цялата страна стачки и окупации на работното място, които почти парализирали Франция в края на май. Някои от първите протести – на репортерите във Френската телевизия и радио например – били

насочени към техните политически началници заради цензура върху отразяването на студентското движение и по-точно излишната жестокост на някои от полицаите. Но с разпространето на общата стачка през самолетостроителните заводи в Тулуза и електродобивната и нефтохимическата индустрии – и, най-страшното, през огромните заводи на Рено в покрайнините на самия Париж – станало ясно, че залогът е нещо повече от няколко хиляди развълнувани студенти.

Стачките, блокадите, завземането на офиси и съпътстващите ги демонстрации и походи били най-голямото движение на социален протест в съвременна Франция, далеч по-широко от тези през юни 1936 г. Дори в ретроспекция е трудно да кажем за какво по-точно се борели те. Водената от комунистите профсъзна организация Confederation Generale du Travail (CGT) отначало не разбирала какво става. Когато профсъюзните организатори се опитали да поемат стачката на Рено, те били освиркани, а споразумението между правителството, профсъюзите и работодателите било решително отхвърлено от работниците въпреки обещанието за по-високи заплати, намалено работно време и повече допитване.

Милионите мъже и жени, които спрели работа, споделяли със студентите едно. Каквито и да били местните им поводи за недоволство, те били преди всичко фрустрирани от условията на своето съществуване. Искали не толкова да сключат по-добра сделка, колкото да променят нещо в начина си на живот: памфлетите, манифестите и речите откровено заявявали това. Това било добра новина за обществените власти, тъй като размивало настроението на стачниците и отклонявало вниманието им от политическите цели, но от друга страна говорело за общо безпокойство, на което можело да се отговори по-трудно.

Франция била просперираща и сигурна, тъй че някои консервативни коментатори заключили, че вълната от протести е предизвикана не от недоволство, а просто от скука. Съществувала обаче и искрена фрустрация, не само в заводи като тези на Рено, където условията на труд отдавна били неудовлетворителни, а навсякъде. Петата република подчертала стария френски навик властта да се съсредоточава на едно място и в шепа институции. Франция била управлявана (и то видимо) от малък парижки елит: социално ексклузивен, културно привилегирован, надменен, йерархичен и недостъпен. Дори някои от неговите членове (и особено техните деца) го намирали за задушаващ.

Застаряващият дьо Гол също не успял (за пръв път след 1958 г.) да разбере накъде вървят събитията. Първоначалната му реакция била да излезе с неефективна телевизионна реч и после да се изгуби от полезрението ^[190]. Когато се опитал да обърне в своя полза това, което приемал за антиавторитарна национална нагласа, назначавайки референдум на следващата година и предлагайки мерки за децентрализиране на управлението и вземането на решения във Франция, той бил решително и унизително победен. При тези обстоятелства той подал оставка, пенсионирал се и се оттеглил в своя провинциален дом, където починал няколко месеца по-късно.

Помпиду междуременно се оказал прав да изчака края на студентските демонстрации. В разгара на студентските блокади и набиращото скорост стачно движение някои студентски лидери и шепа политици от висок ранг, комуто подобни грешки не подхождали (включително бившият премиер Пиер Мендес – Франс и бъдещият президент Франсоа Митеран) заявили, че управляващите са безпомощни: всеки можел да вземе властта. Това били опасни и глупави

приказки: както забелязал по онова време Реймон Арон, „да свалиш един избран с всеобщ вот президент не е същото като да свалиш крал”. Дьо Гол и Помпиду бързо се възползвали от грешките на левицата. Страната, предупредили те, е заплашена от комунистически преврат ^[191]. В края на май дьо Гол обявил светкавични избори, призовавайки французите да изберат между легитимното управление и революционната анархия.

За да даде тласък на предизборната си кампания, десницата стартирала огромна контрадемонстрация. Далеч по-големи от студентските *манифестации* отпреди две седмици, преминалите по Шанз – Елизе на 30 май тълпи опровергали твърдението на левицата, че управляващите са изгубили контрол. Полицията получила инструкции да овладее наново университетските сгради, заводите и учрежденията. На последвалите парламентарни избори управляващите голистки партии спечелили съкрушителна победа, увеличавайки вота си с повече от една пета и осигурявайки си преобладаващо мнозинство в парламента. Работниците се върнали зад машините. Студентите излезли във ваканция.

Майските събития във Франция имали психологически ефект, абсолютно несъпоставим с истинското им значение. Това било революция, която сякаш се развивала в реално време и пред международна телевизионна публика. Нейните водачи били изключително телегенични: привлекателни и умеещи да говорят млади мъже, повели младежта на Франция през историческите булеварди по левия бряг на Париж ^[192]. Техните искания – дали по-демократично университетско управление, край на моралната цензура или просто един по-приятен свят – били разбираеми и въпреки стиснатите юмруци и революционната реторика, не били застрашителни. Националното стачно движение, макар и загадъчно и смущаващо, само подсилвало аурата на студентските действия: след като случайно детонирали взрива на социалното недоволство, те постфактум били смятани за негови предшественици и дори говорители.

Преди всичко майските събития във Франция били удивително мирни по стандартите на революционните брожения в други страни или в миналото на своята. Много сгради и вещи пострадали, а след „Нощта на барикадите” на 24 май немалко студенти и полицаи трябвало да бъдат хоспитализирани. Но и двете страни се съдържали. През май 1968 г. не бил убит нито един студент: не били нападнати политическите представители на Републиката. И нейните институции не били сериозно поставени под въпрос (като изключим френската университетска система, където започнало всичко – тя преживяла продължително вътрешно объркване и дискредитиране, без да бъде подложена на някакви съществени реформи).

Радикалите от 1968 г. имитирали до карикатурност стила и реквизита на миналите революции – те, в крайна сметка, играели на същата сцена. Въздържали се обаче да повтарят тяхното насилие. Вследствие на това френската „психодрама” (Арон) от 1968 г. влязла в популярната митология почти веднага като предмет на носталгия, стилизирана борба, в която силите на Живота, Енергията и Свободата били противопоставени на обезличаващата, сива скука на хората от миналото. Някои от най-популярните любимци на тълпата от майските събития направили обичайна политическа кариера: харизматичният водач на троцкистките студенти Ален Кривин днес, четирийсет години по-късно, е шейсетгодишният лидер на най-старата троцкистка партия във Франция. Дани Кон – Бендит, екстрадиран от Франция през май, станал уважаван общински съветник във Франкфурт, а после и депутат от

Зелената партия в Европейския парламент.

Симптоматичен за фундаментално аполитичното настроение на май 1968 г. е фактът, че най-продаваните френски книги по темата поколение по-късно не са сериозни исторически анализи, а сборници графити и лозунги от този период. Открити по стените, таблата за обяви и улиците на града, тези остроумни афоризми призовавали младежите да правят любов, да се забавляват, да се подиграват на властта и въобще да правят каквото им харесва – променяйки света почти между другото. *Sous le pave*, както гласял лозунгът, *la plage* („Под паветата – плажът“). Това, което авторите на лозунги от май 1968 г. никога не правели, било да призовават читателите си към някакво сериозно насилие. Дори атаките срещу дьо Гол го третирали като някаква досадна спънка, вместо като политически враг. Те издавали раздражение и фрустрация, но забележително малко *гняв*. Това трябвало да бъде революция без жертви, тоест в крайна сметка не било никаква революция.

Положението било доста по-различно в Италия въпреки привидните прилики в реториката на студентските движения. На първо място социалният фон на италианските конфликти бил съвсем специфичен. Масовата миграция от юг към север през първата половина на десетилетието породила в Милано, Торино и другите индустриални северни градове търсене на транспорт, услуги, образование и преди всичко жилища. Никое правителство на страната не успявало да реши този проблем. Италианското „икономическо чудо“ дошло по-късно от където и да било другаде, а преходът от аграрно общество бил по-рязък.

Вследствие на това стълкновенията на индустриализацията от първо поколение се припокрили и сблъскали с конфликтите на модерността. Неквалифицирани и полуквалифицирани работници – обикновено от Юга, често жени – така и не били абсорбирани от установените профсъюзи на квалифицираните работници – мъже от Севера. Традиционното напрежение между работодател и работници сега се усилвало от споровете между квалифицирани и неквалифицирани, обединени и неорганизиран работници. По-добре платените, по-добре защитени квалифицирани работници в заводите на Фиат или в компанията „Пирели“ искали повече участие във вземането на управленските решения – за часовете на смените, за изчислението на заплатите и дисциплинарните мерки. Неквалифицираните работници преследвали някои от тези цели, а на други се противопоставяли. *Тяхното* основно недоволство било изтощаващото заплащане в зависимост от изработеното, неотклонният ритъм на механизирани конвейери и необезопасените условия на труд.

Следвоенната икономика на Италия била преобразена от стотици малки инженерни, текстилни и химически компании, в които повечето работници нямали правна или институционална защита срещу исканията на своите работодатели. Италианската социална държава през шейсетте била все още груба схема, която щяла да съзрее едва през следващото десетилетие (до голяма степен благодарение на социалните стълкновения през шейсетте), а много неквалифицирани работници и техните семейства още нямали трудови права или достъп до семейно осигуряване (през март 1968 г. се провела национална стачка с искане за всеобщ пенсионен план). Това не били въпроси, които традиционните леви партии и профсъюзи били готови да решават. Тъкмо напротив, тяхната основна грижа по това време било размиването на старите трудови институции от страна на тази нова и

недисциплинирана работна ръка. Когато полуквалифицираните работнички потърсили подкрепа от комунистическите профсъюзи за завишените си норми, те получили съвет вместо това да поискат по-високо възнаграждение.

При тези обстоятелства най-голяма полза от социалното напрежение в Италия имали не утвърдените леви организации, а шепа неформални мрежи от „извънпарламентарната“ левица. Техните лидери – дисиденти – комунисти, академични теоретици на работническата автономия и говорители на студентски организации – по-бързо идентифицирали новите източници на недоволство в индустриалната трудова среда и ги абсорбирали в проектите си. Още повече, че самите университети предлагали неустоима аналогия. И там една нова и неорганизирана работна сила (огромният приток студенти първо поколение) се сблъсквала с дълбоко неудовлетворителни условия на живот и труд. И там един стар елит упражнявал неограничена власт над студентските маси, налагайки по свое усмотрение работа, тестове, оценки и наказания.

От тази гледна точка администраторите и утвърдените профсъюзи и други професионални организации в училищата и университетите – не по-малко, отколкото в заводите и работилниците – имали собствен „обективен“ интерес от статуквото. Фактът, че италианското студентство било събрано предимно от градската средна класа, не бил пречка за тази логика: като производители и консуматори на знание студентите представлявали (в собствените си очи) още по-голяма заплаха за властта и авторитета от традиционните сили на пролетариата. Според начина на мислене на Новата левица значение имал не социалният произход на дадена група, а нейната способност да разтърси институциите и структурите на властта. Една аудитория била също толкова добра за целта, колкото и машиностроителен цех.

Многоликата адаптивност на италианската радикална политика през онези години е добре запечатана в следния списък от искания, циркулиращ из един милански лицей. Целите на ученическото движение, пишело в него, били „контрол и евентуална елиминация на оценките и наказанията, последван от премахване на подбора в училищата; правото на всеки на образование и гарантирана ученическа стипендия; свобода да се провеждат събрания; общо събрание всяка сутрин; отчетност на учителите пред учениците; уволняване на всички реакционни и авторитарни учители; учебната програма да се избира от учениците“.

[193]

Цикълът на протестите от края на шейсетте и вълненията в Италия започнал в Торино през 1968 г. със студентски възражения срещу плановете да се премести част от университета (Факултетът по естествени науки) в предградията: ехо от протестите в крайградски Нантер точно по същото време. Имало паралел и в принудителното затваряне през март 1968 г. на Римския университет след тамошните студентски вълнения в знак за протест срещу внесения в парламента проектозакон за университетска реформа. За разлика от френското студентско движение обаче интересът на организаторите на италианските студенти към реформата на академичните институции винаги стоял на второ място след тяхната идентификация с работническото движение. Това показват имената на техните сдружения – *Avanguardia Operaia* или *Potere Operaio* („Работнически авангард“, „Работническа сила“).

Трудовите спорове, започнали в миланските заводи на компанията „Пирели“ през септември 1968 г. и продължили до края на ноември 1969 г. (когато правителството

притиснало „Пирели“ да приеме основните искания на стачниците) дали на италианските студенти индустриален контрапункт и насърчение. Стачното движение през 1969 г. било най-голямото в италианската история и имало мобилизиращо и политизиращо влияние върху младите италиански радикали извън всякакво сравнение с кратките, едномесечни протести във Франция предишната година. „Горещата есен“ на 1969 – а с нейните дръзки стачки и спонтанни окупации от малки групи работници, които искали да вземат участие в управлението на заводите, накарала поколение италиански студенти – теоретици и техните последователи да заключат, че повсеместното отхвърляне на „буржоазната държава“ на всички нива било правилната тактика. Работническата автономия – като тактика и като цел – била пътят на бъдещето. Реформите – както в аудиториите, така и в заводите – били не само непостижими, те били нежелани. Компромисът бил поражение.

Защо точно „неофициалните“ марксисти заели подобна позиция остава спорен въпрос. Традиционно премерената и компромисна стратегия на Италианската комунистическа партия я излагала на обвинението, че работи вътре „в системата“, че има интерес от стабилността и следователно, както твърдели нейните критици, е „обективно реакционна“. А самата италианска политическа система била както корумпирана, така и сякаш неподлежаща на промяна: на парламентарните избори през 1968 г. християндемократите и комунистите *едновременно* увеличили електоралния си дял, а никоя друга партия не стигнала доникъде. Но ако това може да мотивира разочарованието на извънпарламентарната левица, то не може да обясни напълно защо тя избрала насилието.

„Маоизмът“ – или във всеки случай безкритичната възхита от китайската Културна революция, която тогава била в разгара си – бил по-разпространен в Италия, отколкото където и да било в Европа. Партии, групи и журнали с маоистки убеждения, разпознаваеми по акцента върху прилагателното „марксистко – ленински“ (което трябвало да ги разграничи от презираните официални комунисти), никнели едни след други през тези години. Те били вдъхновени от китайските хунвейбини и концентрирани върху идентичните интереси на работници и интелектуалци. Студентите – теоретици в Рим и Болоня дори имитирали реториката на доктринерите от Пекин, разделяйки академичните предмети на „предбуржоазни останки“ (гръцки и латински), „чисто идеологически“ (напр. история) и „косвено идеологически“ (физика, химия, математика).

Предполагаемо маоистката комбинация от революционна романтика и проработническа догма била вплътена в списанието (и движението) *Lotta Continua* („Непрестанна борба“), в чието име, както често се случвало, се съдържала неговата цел. *Lotta Continua* се появило за пръв път през есента на 1969 г., когато преходът към насилие отдавна бил започнал. Сред лозунгите на торинските студентски демонстрации от юни 1968 г. били „Не на социалния мир в заводите!“ и „Само насилието помага, когато насилието управлява“. През следващите месеци демонстрациите в университети и заводи показали изостряне на вкуса към насилие – както реторическо („Смажи държавата, не я променяй!“), така и реално. Най-популярната песен на италианското студентско движение през тези месеци била, както се полага, *La Violenza* („Насилието“).

Иронията на ставащото не убягвала на неговите съвременници. Както режисьорът Пиер Паоло Пазолини отбелязал непосредствено след студентските сблъсъци с полицията в градините на римската Вила Боргезе, класовите роли били разменени: привилегированите

деца на буржоазията крещели революционни лозунги и биели нископлатените синове на южните бедни земеделци, на които било възложено опазването на гражданския ред. За всеки с ясни спомени от неотдавнашното италианско минало този преход към насилие можел да свърши единствено зло. Докато френските студенти си играели с идеята, че обществената власт може да се окаже податлива на разклащане отдолу, каприз, който стабилните голистки институции им позволили да следват безнаказано, италианските радикали имали сериозна причина да смятат, че може действително да успеят да раздерат тъканта на постфашистката република. И много държали да опитат. На 24 април 1969 г. били заложени бомби на Търговския панаир в Милано и на централната железопътна гара. Осем месеца по-късно, след като конфликтът в „Пирели“ бил решен и стачките спрели, била взривена Земеделската банка на Пиаца Фонтана в Милано. Това било началото на „стратегията на напрежението“ от първите години на седемдесетте.

Италианските радикали от шейсетте могат да бъдат обвинени, че забравили неотдавнашното минало на своята страна. В Западна Германия се случвало точно обратното. До 1961 г. следвоенното поколение било възпитано да смята нацизма за отговорен за войната и поражението: най-ужасните му аспекти обаче били последователно омаловажавани. Воденият през тази година в Йерусалим процес срещу Адолф Айхман, последван от 1963 до 1965 г. от така наречените „процеси за Аушвиц“ във Франкфурт, със закъснение запознали немската общественост със зверствата на нацисткия режим. Във Франкфурт 273 свидетели говорили за мащаба и размера на немските престъпления срещу човечеството, които далеч не се ограничавали до обвинените 23 мъже (22 есесовци и един концлагерен надзирател). През 1967 г. Александър и Маргарете Мичерлих публикували изключително влиятелното си изследване на *Die Unfähigkeit zu trauern* („Неспособността за траур“), твърдейки, че официалното западногерманско признаване на нацисткото зло никога не било съпътствано от искрено индивидуално признание на отговорността.

Западногерманските интелектуалци енергично подели тази идея. Утвърдени писатели, драматурзи и режисьори – Гюнтер Грас, Мартин Валзер, Ханс – Магнус Енценсбергер, Юрген Хабермас, Ролф Хохут и Едгар Райц, всички родени между 1927 и 1932 г., – сега фокусирали вниманието си все повече върху нацизма и отказа от неговото осмисляне. Но една по-млада кохорта интелектуалци, родени по време на Втората световна война или непосредствено след нея, заели по-сурови позиции. Без да имат пряк опит от предходните събития те виждали всички недостатъци на Германия през призмата на провала не толкова на нацизма, колкото на Федералната република. Така за Руди Дучке (роден през 1940 г.), Петер Шнайдер (1940 г.), Гудрун Енслин (1940 г.) и малко по-младите Андреас Баадер (роден през 1943 г.) и Райнер Вернер Фасбиндер (1945 г.) западногерманската следвоенна демокрация била не решение, а проблем. Аполитичният, потребителски, защитен от Америка пашкул на *Бундесрепубликата* бил не просто несвършен и страдащ от амнезия; той активно помагал на западните си господари да отрекат немското минало, да го затрупат под материални блага и антикомунистическа пропаганда. Дори конституционните му атрибути не били автентични: както заявил Фасбиндер, „нашата демокрация беше разпоредена в Западна окупационна зона, ние самите не сме се били за нея“.

Младата радикална интелигенция на шейсетте в Германия обвинявала републиката в Бон, че е прикрила престъпленията на поколението, което я основало. Много от мъжете и

жените, родени в Германия през войната и първите следвоенни години, не познавали бащите си: кои били те, какво били направили. В училище не им преподавали нищо за германската история след 1933 г. (а и почти нищо за Ваймарската епоха). Както по-късно щели да обяснят Петер Шнайдер и другите, те живеели във вакуум, конструиран върху празнина: дори у дома – всъщност особено там – никой не говорел за ”онова”.

Техните родители, генерацията немци, родени между 1910 и 1930 г., не просто отказвали да дискутират миналото. Скептични към политическите обещания и големите идеи, тяхното внимание било неотклонно и малко гузно фокусирано върху материалното благополучие, стабилността и репутацията. Както разбирал Аденауер, тяхната идентификация с Америка до голяма степен произлизала от желанието им да избягнат асоциациите с целия багаж на „немското”. В резултат на това в очите на техните синове и дъщери те не се асоциирали с *нищо*. Техните материални постижения носели петното на моралното им наследство. Ако имало поколение, чийто бунт наистина се криел в отхвърлянето на всичко, което представлявали неговите родители (*всичко* – националната гордост, нацизма, парите, Запада, мира, стабилността, закона и демокрацията), това били „децата на Хитлер”, западногерманските радикали от шейсетте.

В техните очи Федералната република излъчвала самодоволство и лицемерие. Първо била аферата „Шпигел”. През 1962 г. водещото немско седмично списание публикувало серия статии върху западногерманската военна политика, които намеквали за сенчести сделки на баварския министър на отбраната на Аденауер, Франц – Йозеф Щраус. Със съгласието на Аденауер и по искане на Щраус правителството оказало натиск върху списанието, арестувало издателя му и претърсило редакцията. Това безсрамно използване на политическа власт за потискане на нежелани репортажи било осъдено от всички – дори неотклонно консервативният „Франкфуртер Алгемайне Цайтунг” заявил, че „това е срам за нашата демокрация, която не може да живее без свободна преса, без ненакърнима свобода на пресата”.

После, четири години по-късно през декември 1966 г., управляващите християндемократи избрали за канцлер на мястото на Лудвиг Ерхард бившия нацист Курт – Георг Кизингер. Новият канцлер бил партиен член на заплата дванайсет години и неговото назначение било прието от мнозина като красноречиво доказателство за циничния отказ от покаяние на републиката в Бон. Ако човекът начело на правителството не се срамувал от дванайсетгодишната си подкрепа за Хитлер, кой би могъл да вземе насериозно заявленията на Западна Германия, че се разкайва за миналото? И че приема либералните ценности по време, когато неонацистки организации отново възниквали в политическата периферия? Както писал Грас в отворено писмо до Кизингер в момент на неонацистки проявление, „Как младите хора в нашата страна ще намерят аргументи срещу Партията, която умря преди две десетилетия, но възкръсва като NPD, ако вие хвърляте върху канцлерския пост все още твърде значителното бреме на собственото си минало?”.

Кизингер управлявал правителството три години, от 1966 до 1969 г. През това време германската извънпарламентарна левица (както започнала да се нарича) навлязла в университетите с драматичен успех. Някои от каузите, подети от SDS, Социалистическия студентски съюз, вече били установена практика из цяла континентална Западна Европа: претъпканите общежития и аудитории; недостъпните и откъснати от студентите професори,

скучното и лишено от въображение преподаване. Но парещите въпроси от онези години били специфични за Западна Германия. Най-оживеният кампус бил този на берлинския Свободен университет (основан през 1948 г. като компенсация на затварянето на кампуса на утвърдения Хумболтов университет в комунистическата зона), където много студенти се записвали, за да избегнат военната служба ^[194].

Антимилитаризмът имал специално място в немските студентски протести като удобен начин за едновременно осъждане на Федералната република и нейния нацистки предшественик. С нарастването на опозицията срещу войната във Виетнам това сливане между минало и настояще обхванало и военния ментор на Западна Германия. Америка, винаги „фашистка“ в реториката на едно малцинство радикали, сега станала „врагът“ за много повече хора. И наистина, нападките срещу „Amerika“ за нейната престъпна война във Виетнам служели почти за сурогат на дискусиите върху военните престъпления на самата Германия. В пиесата на Петер Вайс „Vietnam – Discourse“ от 1968 г. се прави явен паралел между Съединените щати и нацистите.

Ако Америка не била по-добра от хитлеристкия режим – ако, според лозунга от онова време, US=SS, – следващата (малка) крачка било да се разглежда самата Германия като Виетнам. И двете страни били разделени от чуждестранни окупатори, и двете били безпомощни заложници на чужди конфликти. Този начин на говорене позволявал на западногерманските радикали да презират републиката в Бон не само за нейните настоящи империалистко – капиталистически връзки, а и за фашисткото ѝ минало. Нещо по-страшно, то позволявало на радикалната левица да рециклира твърдението, че истинските жертви били самите германци – теза, до този момент свързвана само с крайната десница ^[195].

Затова не бива да се учудваме, че при целия си гняв към „поколението Аушвиц“, младите немци от шейсетте не се вълнували особено от еврейския Холокост. Също като родителите си, те не обичали да обсъждат „еврейския въпрос“. Предпочитали да го подчиняват на академични искания за лекции по „Faschismustheorie“, замазвайки расистките измерения на нацизма и наблягайки вместо това на неговите връзки с капиталистическото производство и имперската власт – а оттам и с Вашингтон и Бон. Истински „репресивният държавен апарат“ били империалистките лакеи в Бон; техни жертви били онези, които се противопоставяли на войната на Америка във Виетнам. По тази странна логика популисткият, евтин таблоид „Билд“ с неговите съкрушителни критики към студентската политика бил възроденият „Дер Щюрмер“, студентите били новите „евреи“, а нацистките концентрационни лагери били просто удобна метафора за престъпленията на империализма. Както гласял един лозунг, надраскан на стените на Дахау през 1966 г. от група радикали, „Виетнам е американският Аушвиц“.

Така германската извънпарламентарна левица загубила досег с корените си в антинацисткия мейнстрийм. Разгневени на социалдемократическата партия на Вили Брант заради участието ѝ в правителствена коалиция с Кизингер, някогашните студентски социалдемократически организации бързо се изтеглили към периферията. По-явно антизападно настроени от движенията през шейсетте другаде в Европа, сектите на техните последователи нарочно приемали имена от Третия свят: маоисти, разбира се, но също така „индианци“, „мескалерос“ и тям подобни. Този антизападен акцент на свой ред подхранвал

една съзнателно екзотична и доста ексцентрична дори по стандартите на времето си контракултура.

Един специфично немски вариант на културното объркване през шейсетте виждал секса и политиката по-тясно свързани, отколкото навсякъде другаде. Следвайки Маркузе, Ерих Фром, Вилхелм Райх и други родени през 20 век немски теоретици на сексуалното и политическо потискане, някои радикални кръгове в Германия (и Австрия или поне Виена) възхвалявали голотата, свободната любов и антиавторитарното отглеждане на децата. Прословутите сексуални неврози на Хитлер били свободно цитирани като обяснение на нацизма. И тук в някои отношения се правела странна и вледеняваща аналогия между еврейските жертви на Хитлер и младежите на шейсетте, мъченици на сексуално репресивния режим на своите родители.

„Komune 1”, маоистка микросекта, агресивно проповядваща сексуалния промискуитет като освобождение, разпространявала през 1966 г. свой автопортрет: седем голи младежи и девойки, разперили ръце и крака до стена. „Голи маоисти пред гола стена”, гласял надписът под снимката в „Шпигел” през юни 1967 г. Акцентът върху голотата бил експлицитно предназначен да извика асоциации с безпомощните, голи тела от концентрационните лагери. Погледнете, казвал той: първо жертвите на Хитлер, после бунтовно разсъблечените тела на революционерите – маоисти. Ако немците могат да погледнат истината за *нашите* тела, те ще успеят да видят и други истини.

„Посланието” – че младежкият промискуитет ще принуди по-старото поколение да говори открито за секса, а оттам и за Хитлер, и за всичко друго – провокирало лидера на SDS Руди Дучке (в това отношение конвенционален ляв моралист от по-стария тип) да осъди „комунарите” като „невротици”. И те несъмнено били такива. Но техният агресивно анахроничен нарцисизъм, небрежно смесващ масовите убийства и сексуалния екхибиционизъм, за да възбудят и шокират буржоазията, не останал без последствия. Един член на „Komune 1”, който гордо обявил, че оргазмът му имал по-големи революционни последици от Виетнам, през 1970 – те се появил наново в партизански тренировъчен лагер в Близкия Изток. Пътят от прищевките към насието бил дори по-къс в Германия, отколкото навсякъде другаде.

През юни 1967 г. на една берлинска демонстрация срещу шаха на Иран полицията застреляла Бено Онезорг, студент. Дучке обявил смъртта на Онезорг за „политическо убийство” и призовал към масова реакция: за няколко дена 100 000 студенти излезли на демонстрации из цяла Западна Германия. Юрген Хабермас, дотук виден критик на властите в Бон, няколко дни по-късно предупредил Дучке и неговите приятели за рисковете от играта с огъня. „Левият фашизъм”, напомнил той на лидера на SDS, е също толкова смъртоносен, колкото и дясната му разновидност. Тези, които говорели небрежно за „скритото насилие” и „репресивната толерантност” на мирния режим в Бон – и които се заемали нарочно да провокират властите към репресии чрез волунтаристични актове на реално насилие – не знаели какво правят.

През март на следващата година, след като радикалните студентски лидери неколнократно призовали към конфронтация с „режима” в Бон, а правителството заплашило да отвърне на агресивните провокации в Западен Берлин и други градове, Хабермас – заедно с Грас, Валзер, Енценсбергер и Хохут – отново апелирали към демократичния разум, приканвайки и

правителството, и студентите да уважават републиканското право. Месец по-късно самият Дучке щял да плати цената на насърчаваната от него агресивна поляризация: на 11 април 1968 г. той бил застрелян в Берлин от неонацистки симпатизант. В последвалите гневни седмици само в този град двама души били убити и четиристотин били ранени. Правителството на Кизингер прокарало закон за военно положение (с 384 на 100 гласа и с подкрепата на много социалдемократи), позволяващ му да управлява с декрети при необходимост – и събудило широки опасения, че републиката в Бон е на път да се срина също като Ваймарската република трийсет и пет години по-рано.

Все по-агресивните маргинални секти на германското студентско движение – K – Gruppen, Autonome, крайното крило на SDS – били на думи марксистки, обикновено „марксистко – ленински” (т.е. маоистки). Много от тях били тихомълком финансирани от Източна Германия или Москва, макар по онова време този факт да не бил широко известен. Всъщност и в Западна Германия, както и другаде, Новата левица стояла настрана от официалния комунизъм – който във Федералната република и без друго бил политически ирелевантен. Но като голяма част от западногерманската левица (а и не само от левицата), радикалите имали нееднозначни отношения с ГДР.

Много от тях били родени в това, което вече се наричало Източна Германия – или в други земи на изток, от които техните етнически немски семейства били прогонени – Източна Прусия, Полша, Чехословакия. Може би няма нищо учудващо, че носталгията на родителите им по изгубеното немско минало несъзнателно отеквала в техните собствени мечти за една алтернативна, по-добра Германия на изток. Въпреки (или може би тъкмо поради?) своята репресивна, цензурна авторитарност, ГДР била особено привлекателна за твърдите млади радикали: тя била точно обратното на Бон и не се преструвала, че е нещо различно.

Така омразата на радикалите към „лицемерията” на Федералната република ги правела особено податливи на твърденията на източногерманските комунисти, че са приели немската история и са прочистили *своята* Германия от нейното фашистко минало. Нещо повече, антикомунизмът, който обвързвал ФРГ с Атлантическия съюз и съставлявал нейната основна политическа доктрина, сам по себе си бил мишена за Новата левица, особено през годините на войната във Виетнам, и спомага за разбирането на нейния анти антикомунизъм. Акцентът върху престъпленията на комунизма само отклонявал вниманието от престъпленията на капитализма. Комунистите, както се изразил Даниел Кон – Бендит в Париж, може да са „сталинистки негодници”, но либералните демократи не били по-добри от тях.

Така немската левица останала глуха за ропота на недоволството във Варшава или Прага. Лицето на шейсетте в Западна Германия и в Западна Европа като цяло било решително обърнато навътре. Културната революция от онази епоха била забележително ограничена: ако западните младежи въобще поглеждали извън своите граници, то било към далечни земи, чийто образ се носел без дразнещите ограничения на познатото и информацията. За *близките* до дома чужди култури шейсетте на Запад не знаели нищо. Когато Руди Дучке отишъл на братско посещение в Прага в разгара на чешкото реформистко движение през пролетта на 1968 г., местните студенти били стъписани от неговото настояване, че истинският враг била плуралистичната демокрация. За тях тя била целта.

XIII Краят на играта

„Революцията е акт на едно огромно мнозинство от обществото, насочен срещу управлението на малцинството. Тя е съпътствана от криза на политическата власт и отслабване на апарата за принуда. Затова не е нужно да се провежда със силата на оръжията”.

Яцек Курон и Карол Модзелевски, „Отворено писмо до Партията ”(март 1965 г.)

„Всяка комунистическа партия е свободна да прилага принципите на марксизма – ленинизма и социализма в собствената си страна, но не и да се отклонява от тези принципи, ако иска да остане комунистическа партия”.

Леонид Брежнев (3 август 1968 г.)

„Едва след пражката пролет на 1968 г. започнахме да виждаме кой кой е”.

Зденек Млинар

„Вчера дойде внезапно”.

Пол Макартни

Шейсетте години в Източна Европа по силата на обстоятелствата били преживени много по-различно, отколкото на Запад. Десталинизацията след 1956 г. стимулирала исканията за промяна, също както деколонизацията и Суецката криза провокирали подобно развитие на Запад. Но смазването на Унгарската революция показало ясно от самото начало, че реформите могат да се провеждат само под егидата на Партията. Това на свой ред послужило като напомняне, че движещата пружина на комунизма е властта в Москва; значение имали единствено настроението и политиката на съветското ръководство. До свалянето си от власт през 1964 г. Никита Хрущов определял историята на източната половина на Европа.

Неговото поколение съветски лидери още вярвало в световната класова борба. Всъщност романтичната проекция на съветски революционни спомени върху латиноамериканските бунтове накарала Хрущов да направи погрешните стъпки, довели до Кубинската криза през 1962 г. и собственото му падане от власт. Борбата с Китай, която станала открита пред 1960 г. и дала на левите критици на Москва „маоистка” алтернатива на съветския модел, не била просто борба за геополитическо първенство. Тя била отчасти истински конфликт за душата на „световната революция”. Под тази форма съперничеството с Пекин поставяло постсталинистките ръководители в Москва в противоречива позиция. Като родина на антикапиталистическата революция те продължавали да прокламират бунтарските си амбиции и да настояват на ненакърнения авторитет на Партията както в СССР, така и в неговите сателити. От друга страна, Кремъл продължавал да предпочита съвместното съществуване със Западните сили – и със собствените си граждани.

През годините на Хрущов имало реални подобрения. От 1959 г. „Краткият курс” на Сталин вече не бил последна инстанция по съветска история и марксистка теория ^[196]. Терорът стихнал, макар породените от него институции и практики да не отпаднали. ГУЛАГ

още съществувал и десетки хиляди политически затворници все още били по лагерите или в изгнание – половината от тях украинци. При Хрущов сталинистките закони за ограничаване на трудовата мобилност били премахнати, били установени минимални работни заплати и система на отпуск по майчинство заедно с национална пенсионна схема (обхващаща и кооперативните работници след 1965 г.). Накратко, Съветският съюз – и по-напредналите му сателити – се превръщали в ембрионални държави на благоденствието, поне формално.

Само че по-амбициозните реформи на Хрущов не успели да произведат обещаните излишъци от храна (друга причина, поради която колегите му го изхвърлили през октомври 1964 г.). Обработването на „девствените“ дотогава земи в Казахстан и Южен Сибир било особено катастрофално: половин милион тона плодородна почва бивали отмивани всяка година от земя, напълно неподходяща за насилствено засяване със зърно, а наличната реколта често била пълна с плевели. В трагикомична смесица от централизирано планиране и местна корупция комунистическите началници в Киргизстан притискали кооперативните селяни да изпълняват официалните селскостопански квоти, като купуват продукцията от местните магазини. В провинциалните градове имало гладни бунтове (най-големият бил в Новочеркасск през юни 1962 г.). През януари 1964 г. след катастрофалната реколта от 1963 г. СССР бил принуден да внася зърно от Запада.

В същото време спорадично насърчаваните от Хрущов частни микростопанства били почти смущаващо успешни: в началото на шейсетте трите процента обработваема почва в частни ръце давали над една трета от селскостопанската продукция на СССР. Към 1965 г. две трети от консумираните в страната картофи и три четвърти от яйцата идвали от частни стопани. В Съветския съюз, както и в Полша или Унгария, оцеляването на „социализма“ зависело от скритата в него неофициална „капиталистическа“ икономика, чието съществуване той се стараел да не вижда ^[197].

Икономическите реформи от петдесетте и шейсетте от самото начало били откъслечни опити да се закърпи структурно дисфункционалната система. Доколкото намеквали за някакво половинчато желание да се децентрализират икономическите решения или да се оторизира *де факто* частното производство, те били трън в очите на хардлайнерите сред старата гвардия. Ала иначе предприетите от Хрущов и след него от Брежнев либерализации не представлявали пряка заплаха за мрежата на властта и патронажа, от която зависела съветската система. Всъщност тъкмо поради това, че икономическите подобрения в Съветския блок винаги били подчинени на политическите приоритети, те успявали да постигнат толкова малко.

Съвсем друг бил въпросът с културната реформа. Ленин винаги се тревожел повече за критиците си, отколкото за принципите: неговите наследници не били подобри. Интелектуалната опозиция, независимо дали срещала по-широко ехо в партията или извън нея, била нещо, към което съветските лидери (включително и Хрущов) били силно чувствителни. След първото развенчаване на Сталин през 1956 г. мнозина и в СССР, и извън него хранели надежди за отслабване на цензурата и отваряне на пространство за известни разногласия и критики (през същата година Борис Пастернак неуспешно дал ръкописа на романа си „Доктор Живаго“ на литературното списание „Новий мир“). Но в Кремъл скоро се изплашили от евентуалното надигане на това, което им се струвало културна слободия. Три

години след Двайсетия партиен конгрес Хрущов произнасял агресивни публични речи, защитаващи официалния соцреализъм в изкуствата и заплашващи неговите критици със сериозни последици, ако продължават да го очернят, дори със задна дата. В същото време през 1959 г. властите затегнали режима върху православните свещеници и баптистите – форма на културно инакомислие, на която след падането на Сталин била позволена известна свобода.

И все пак самият Хрущов, ако не неговите колеги, бил последователно непредсказуем. Двайсет и вторият конгрес на КПСС, през октомври 1961 г., разкрил степента на схизмата между Китай и СССР (на следващия месец руснаците закрили посолството си в Албания, европейския наместник на Пекин), а в надпреварата за глобално влияние Москва се стараела да представи ново лице на обърканите и лугащи се чуждестранни последователи. През 1962 г. на неизвестен провинциален учител, Александър Солженицин, било позволено да публикува своя песимистичен и имплицитно подривен роман „Един ден от живота на Иван Денисович” в „Новий мир” – същото списание, което преди по-малко от шест години отхвърлило Борис Пастернак.

Сравнителната толерантност от последните години на Хрущов не се простирала над пряката критика към съветското ръководство: по-късните творби на Солженицин определено не биха били допуснати до печат дори в най-голямото „размразяване”. Но в сравнение с предишната ситуация началото на шейсетте било време на литературна свобода и предпазливо културно експериментирание. С преврата в Кремъл от октомври 1964 г. обаче всичко се променило. Съзаклятниците срещу Хрущов се дразнели от провалите на неговата политика и от авторитарния му стил; но най-много ги притеснявала неговата непоследователност. Самият Първи секретар можел и да знае какво е позволено и какво – не, но другите можели да се изкушат да интерпретират погрешно привидната му толерантност. Можело да станат грешки.

Месеци след вземането на властта новото ръководство на Кремъл започнало да притиска интелигенцията. През септември 1963 г. били арестувани двама млади писатели, Андрей Синявски и Юлий Даниел. Под псевдонимите Абрам Терц и Николай Аржак те успели да измъкнат различни художествени творби за издаване на Запад. Терц – Синявски публикувал също така – в чужбина – кратко критично есе за съвременната съветска литература, „За социалистическия реализъм”. През февруари 1966 г. двамата били изправени пред съд. Тъй като никой закон в Съветския съюз не забранявал публикациите в чужбина, властите заявили, че съдържанието на техните творби само по себе си било доказателство за престъплението антисъветска дейност. Двамата били намерени за виновни и изпратени в трудови лагери: Синявски за седем години (макар да бил освободен след шест), а Даниел за пет.

Процесът Синявски – Даниел се водил при закрити врати, въпреки че общественото внимание към тяхната съдба било привлечено от очернящата кампания във вестниците. Но ходът на делото бил тайно записан и транскрибиран от няколко души, допуснати в залата. Година по-късно техните записки били публикувани както на руски, така и на английски, пораждайки международни петиции с искания за освобождаването на двамата писатели ^[198]. Необичайното в тази афера бил фактът, че при цялата бруталност на

сталинските десетилетия нико́й дотогава не бил арестуван и осъден *само* заради съдържанието на своите (художествени) творби. Дори ако веществените доказателства срещу тях да били фабрикувани, интелектуалците в миналото винаги били обвинявани в *дела*, а не само в *думи*.

Контрастирайки със сравнително разхлабения режим по времето на Хрущов, процесът срещу Синявски и Даниел предизвикал безпрецедентни протести вътре в самия Съветски съюз. Дисидентското движение от последните десетилетия води началото си от този момент: нелегалният „самиздат“ започнал в годината на арестите и тъкмо поради тях, а много от най-влиятелните фигури в съветските дисидентски кръгове от седемдесетте и осемдесетте се изявили за пръв път в протестите срещу отношението към Синявски и Даниел. Владимир Буковски, тогава 25 – годишен студент, бил арестуван през 1967 г. за организиране на демонстрация на Пушкиновия площад в защита на гражданските права и свободата на словото. Той вече бил арестуван от КГБ през 1963 г. по обвинение в притежаване на антисъветска литература и изпратен в психиатрична болница за принудително лечение. Сега бил осъден на три години в трудов лагер за „антисъветска дейност“.

Делото „Синявски – Даниел“ и неговият отклик сякаш ясно показвали ситуацията в Съветския съюз – какво се било променило и какво – не. По всички стандарти освен тези на своята собствена история режимът бил непоклатим, репресивен и ригиден. Миражът на 1956 г. избледнял. Перспективите за огласяване на истината за миналото и за реформи в бъдещето сякаш се отдалечили. Илюзиите от ерата на Хрущов били разбити. Каквото и лице да представял пред Запада, на своя територия съветският режим потъвал в нескончаемия здрач на икономическата стагнация и моралния упадък.

В сателитните държави от Съветския блок в Източна Европа обаче перспективите за промяна изглеждали доста по-благодатни. На пръв поглед това било парадоксално. В крайна сметка, ако гражданите на Съветския съюз били безсилни пред лицето на постсталинската диктатура, то жителите на Унгария или Чехословакия и техните съседи били двойно по-безпомощни: те не само живеели при репресивен режим, но и самите им управници били подчинени на истинската власт в имперската столица. Принципите на съветската империя били нагледно илюстрирани в Будапеща през ноември 1956 г. Още повече, че в Чехословакия и Румъния някои от оцелелите жертви от показните процеси още гниели в затворите десетилетие по-късно.

И все пак Източна Европа действително била различна – отчасти, разбира се, просто защото била скорошна колониална придобивка на комунистическото управление. През шейсетте комунизмът бил единствената форма на управление, позната на повечето жители на Съветския съюз; в сянката на Великата отечествена война той дори придобил известна легитимност. Но по-далеч на Запад споменът за съветската окупация и насилственото завземане на властта бил още пресен. Самият *факт*, че били марионетки на Москва и така нямали местен авторитет, правел партийните лидери на държавите – сателити почувствителни към необходимостта да се съобразяват с местните настроения.

Това изглеждало по-възможно, защото местните критици на партийните режими в Източна Европа между 1956 и 1968 г. в никакъв случай не били анти – комунисти. Реагирайки на твърденията на Сартр през 1956 г., че Унгарската революция била белязана от

„десен дух“, унгарският учен – бежанец Франсоа Фейтъ отвърнал, че десни били сталинистите. Те били „версайците“. „Ние оставаме хората на Левицата, верни на идеите си, на идеалите и на традициите“. Акцентът на Фейтъ върху качествата на антисталинистката *Левица* разкрива тона на източноевропейската интелектуална опозиция през следващите дванайсет години. Целта била не да се очерни комунизмът, още по-малко да се отхвърля: а по-скоро да се помисли какво се било объркало така ужасно и да се предложи някаква алтернатива в логиката на самия комунизъм.

Това бил „ревизионизмът“: термин, който лидерът на Полша Владислав Гомулка използвал за пръв път на събрание на ЦК на Полската обединена работническа партия от май 1957 г., за да опише своите интелектуални критици. Тези „ревизионисти“ – в Полша най-известният бил младият марксист Лешек Колаковски – в много случаи до 1956 г. били ортодоксални марксисти. Те не отхвърлили тези си убеждения за ден – два. Вместо това прекарвали следващите дванайсет години (по думите на словашкия писател Милан Шимечка) „в търсене на грешката в чертежа“. Като повечето съвременни западни марксисти те неотклонно вярвали в идеята, че е възможно да се прави ясна разлика между състоятелността на марксизма и престъпленията на Сталин.

За много източноевропейски марксисти Сталин бил трагична пародия на марксистката доктрина, а Съветският съюз – постоянна пречка пред авторитета на проекта за социалистическо преобразуване. Но за разлика от Новите леви на Запад, интелектуалните ревизионисти на Изток продължавали да работят с комунистическата партия, а често и вътре в нея. Това било отчасти по необходимост, разбира се; но отчасти и от искрени убеждения. В по-дългосрочен план тази принадлежност щяла да изолира и дори дискредитира реформистки – настроените комунисти от онези години, най-вече в очите на надигащото се поколение, все по-силно настроено на вълната на своите западни връстници: неговата база за сравнение не било сталинското минало, а капиталистическото настояще. От 1956 до 1968 г. обаче ревизионисткото движение в Източна Европа позволявало на писатели, режисьори, икономисти, журналисти и други кратък миг на оптимистична вяра в алтернативното социалистическо бъдеще.

В Полша най-важното пространство за критика било онова, което предлагала Католическата църква и закрилата, която можела да предложи на работещите под нейното крило – особено в Католическия университет в Люблин и списанията „Знак“ и „Тигодник Повшехни“. Една особеност на годините на Гомулка в Полша бил фактът, че марксистките философи и католическите теолози можели да намерят общ език в защитата на словото и гражданските свободи – зачатък на съюзите, които щели да бъдат сключени през седемдесетте. В останалите страни обаче самата комунистическа партия била единственият форум, където подобни критики можели да бъдат изречени безопасно. Най-благодатният терен за „конструктивна“ критика било комунистическото управление на икономиката.

Това донякъде се дължало на факта, че конвенционалният марксизъм на теория почивал върху политическата икономия и следователно икономическата политика (веднъж освободена от мъртвата хватка на Сталин) била позволена територия за интелектуално разноречие. В същото време много източноевропейски интелектуалци още приемали марксизма много сериозно и третирали проблема за комунистическата икономика като важна теоретична отправна точка за сериозни реформи. Но основното обяснение било

просто, че в началото на шейсетте икономиките на комунистическите държави в Европа показвали първите признаци на сериозно разстройство.

Недостатъците на комунистическите икономики не били тайна. Те едва успявали да снабдят гражданите си с достатъчно храна (в Съветския съюз често се проваляли дори и в това). Били посветени на масовото производство на излишни основни промишлени стоки. Затова пък продуктите (преди всичко потребителски), за които имало все по-усилено търсене, не се произвеждали или се произвеждали в недостатъчно количество и с недостатъчно качество. А системата за разпространение и продажба на наличните стоки била управлявана толкова зле, че истинският недостиг бил изострен от изкуствено създадени липси: чрез стесняване на каналите за дистрибуция, чрез прибиране на най-добрата продукция, чрез корупция и – в случая на храните и другите малотрайни продукти – чрез високи нива на пилеене.

През първото следвоенно десетилетие присъщата на комунизма неефикасност била замаскирана от нуждите на следвоенното възстановяване. В началото на шейсетте обаче след хвалбите на Хрущов, че комунизмът ще „задмине“ Запада и официалните твърдения за вече завършения преход към социализма пропастта между партийната реторика и ежедневната мизерия вече не можела да бъде прехвърлена с директиви да се възстановят разрушенията на войната или да се произвежда повече. А твърденията, че отговорни за забавянето на победния комунистически поход са различни саботьори – кулаци, капиталисти, евреи, шпиони или западни „интереси“ – макар още да се чували на някои места, вече били свързвани с времето на терора: време, което повечето комунистически лидери след Хрущов искали да оставят зад себе си. Все по-често се признавало, че проблемите вероятно се крият в самата икономическа система на комунизма.

Самобитните „икономически реформатори“ („ревизионисти“ носело пейоративни конотации) се срещали най-често в Унгария. През 1961 г. Янош Кадар дал да се разбере, че оттук нататък Партията – държава ще приема, че всеки, който не ѝ се противопоставя активно, е за нея. Така под егидата на кадаристкия режим критиците на комунистическата икономическа практика за пръв път се почувствали в безопасност, ако заговорят ^[199]. Икономическите реформатори признавали, че колективизацията на земите от четирийсетте и петдесетте била грешка. Освен това те отчитали, макар и предпазливо, че съветската мания по широкомащабния добив и производство на тежкопромишлени стоки пречи на растежа. С други думи те признали – макар и не тъй многословно, – че безогледното прилагане в Източна Европа на съветските практики на насилствена индустриализация и унищожаване на частната собственост било катастрофа. И дори по-радикално, те започнали да търсят начини, чрез които комунистическите икономики да инкорпорират ценови сигнали и други пазарни стимули в колективистичната система на собственост и производство.

През шейсетте дебатът за икономическата реформа в Източна Европа трябвало да стъпва внимателно. Някои партийни лидери били достатъчно прагматични (или притеснени), за да признаят техническите грешки на миналото – дори неосталинисткото чешко ръководство изоставило акцента върху тежката промишленост през 1961 г. посред катастрофалната Трета петилетка. Но да се признае провалът на централното планиране или колективната собственост било съвсем друго. Икономически реформатори като Ота Шик или унгареца

Янош Корнай се стремели да открият „трети път“: смесена икономика, в която неподлежащият на коментирание факт на общата собственост и централното планиране да бъде смекчен от увеличена местна автономия, някои ценови стимули и отслабването на контролните механизми. В крайна сметка икономическите аргументи били безспорни: без такива реформи комунистическата система щяла да дегенерира до стагнация и бедност – „да възпроизвежда дефицит“, както писал Корнай в едно прочуто съчинение.

Само в Унгария Кадар отговорил на критиците си, като допуснал известна степен на истински реформи: Новият икономически механизъм, стартиран през 1968 г. Колективните стопанства получили значителна автономия и не само позволение, а и стимули да поддържат и частни парцели. Някои монополи били разбити. Цените на определени стоки били обвързани със световния пазар и оставени да се променят в съответствие с множество обменни курсове. Разрешени били частните магазинчета на дребно. Смисълът на упражнението бил не толкова да се конструира работещ среден път между двете несъвместими икономически системи, колкото да се въведе максимум пазарна дейност (и така, дай боже, вдъхващ задоволство потребителски просперитет), съвместима с неотслабващия политически контрол от командните висини на икономиката.

В ретроспекция е ясно, че реформаторите се самозаблуждавали, ако мислели подобен „трети път“ между комунизма и капитализма за реалистичен. Но това се дължало не на някакъв формален недостатък на техния икономически анализ. Истинската им грешка се криела в странно наивния прочит на системата, при която живеели. За комунистическото ръководство била важна не икономиката, а политиката. Техните теории неизбежно водели до извода, че за да се възстанови нормалният икономически живот, трябва да се отслаби централната власт на Партията – държава. Поставени пред *този* избор обаче, комунистическите Партии – държави винаги щели да предпочетат икономическата аномалност.

Междувременно обаче режимите се интересували преди всичко от стабилността. Затова имало три нововъзникнали модела. Първият, „кадаризмът“, не бил удобен за износ – и до голяма степен стратегията на унгарския лидер се състояла в това да убеди властите в Кремъл, че *няма* „унгарски модел“, а само ограничено практическо решение на местни трудности. Ситуацията в Унгария била наистина уникална: Кадар цинично размахвал достъпа до проспериращия Запад пред лишените от пътуване свои сънародници като един вид награда за добро поведение – негласно признание за провала на самия комунизъм. Сега страната била управлявана от и за „новата класа“, както я нарекъл югославският дисидент Милован Джилас в своята важна книга от 1957 г.: образована технокрация от бюрократи и професионалисти, прагматично загрижена преди всичко да застеле с пух гнездото си и да осигури собственото си оцеляване. Истинското освобождение било немислимо, но връщането към репресиите – доста невероятно.

Унгария на Кадар – „най-добрата казарма в лагера“ – будела много завист, макар рядко да била имитирана. Вторият модел, Югославия на Тито, бил още по-видимо единствен по рода си. Не че Югославия успяла да избегне проблемите на своите съседи. Много от икономическите дисфункции на съветските сателити били точно толкова познати на югославяните – напомняне, че безтегловното положение на страната им между Изтока и Запада било историческа случайност, а не идеологически избор. Но в хода на петдесетте и

шейсетте Тито въвел известна децентрализация на вземането на решения и позволил експерименти със заводска и работническа „автономия“.

Тези нововъведения били породени колкото от икономическа необходимост, толкова и от етническите и географски разделения. В една федерална държава, чиито съставни републики и народи нямали много общо отвъд мрачните и взаимно антагонистични спомени, налагането на универсални инструкции откъм Белград много приличало на връщане към предвоенни практики. Трудната топография на региона предразполагала към частна инициатива; а благодарение на скъсването със Сталин Титовата версия на диктатурата на пролетариата вече не била принудена да повтаря в подробности всяка грешка по пътя на СССР към индустриална модерност. Тъкмо тези обстоятелства – а не оригиналният, алтернативен социалистически подход, който западните почитатели искали да припишат на Тито през онези години – формирал югославския модел.

Но въпреки това Югославия била различна: не непременно по-толерантна към критиците си, както Джилас и други открили за своя сметка, когато се отклонили от ортодоксалния титовизъм [200], но по-гъвкава спрямо нуждите и желанията на населението като цяло (не на последно място благодарение на западната помощ). Когато югославската есеистка Дубравка Угрешич пише за своята носталгия по изгубената Югославия на своята младост, тя се сеща за „истински шпиц – обувки, промазани шлифери, първият найлонов чорапогащник... първото пътуване до Триест“. Подобен списък с евтини потребителски стоки би бил доста по-къс в спомените на българите или румънците например – а „първото пътуване до Триест“ би било немислимо. Югославяните не били богати и не били свободни; но не били и заключени в херметична система. „Титовизмът“ бил по-скоро тираничен, отколкото репресивен. По онова време тази разлика била важна.

Третият път към стабилността бил „националният сталинизъм“. Това било албанската опция – затворено, мизерстващо общество под абсолютното управление на един местен партиен автократ, параноичен и всемогъщ. Но Румъния все повече се отправяла в същата посока. Никита Хрущов, който дълбоко ненавиждал тази страна (чувство, широко споделяно от неговото поколение руснаци), искал да ѝ припише изцяло селскостопанска роля в международното комунистическо разпределение на труда. Но партийните лидери в Букурещ нямали намерение да бъдат принизени до доставчици на суровини и храна на по-проспериращи и напреднали комунистически икономики.

След като спомогнали за потушаването на унгарския бунт и за затварянето на неговите лидери, през 1958 г. румънците си осигурили изтеглянето на съветските сили и поели по все по-независим път. Под управлението на Деж и (от 1965 г.) Чаушеску, Румъния отказала да вземе участие в дръзгите между Москва и Китай и дори отказала да позволи маневри на силите на Варшавския договор на своя територия. Румънските ръководители водели предварителни разговори с Тито (чиито отношения с Варшавския договор били по-скоро формални, отколкото приятелски), като през 1963 г. Георгиу – Деж дори говорил пред югославската Народна скупщина. Те и подкрепили румънската неосталинистка индустриализация с пари и машини, получени от Западна Европа. Румънските сделки със Запада постепенно се увеличили, докато търговията със страните от СИВ намаляла – от 70% от общата външна търговия на страната в началото на шейсетте до 45% десет години по-

късно.

Широко разгласената стратегия „Румъния на първо място“ не била непопулярна – всъщност един от начините Румънската комунистическа партия да компенсира отявлено нерумънския си произход бил да се обвие в мантията на национализма. Деж започнал това, Чаушеску само отишъл по-далеч. Но стратегията жънела още повече успехи в чужбина. Докато Албания, европейският сурогат на Китай, не била привлекателна за никого освен носталгично настроените сталинисти и ултра – омаяните маоисти, международният имидж на комунистическа Румъния бил странно позитивен. Просто като се дистанцирали от Москва, политиците в Букурещ си събрали куп неочаквани западни почитатели. През август 1966 г. *The Economist* нарекъл Чаушеску „Дьо Гол на Източна Европа“.

Що се отнася до самия дьо Гол, на посещение в Букурещ през май 1968 г. той отбелязал, че макар комунизмът на Чаушеску да не бил подходящ за Запада, вероятно бил много удачен за Румъния: *Chez vous un tel regime est utile, car il fait marcher les gens et fait avancer les choses* („За вас такъв режим е полезен, защото кара хората да се размърдат и нещата да вървят“). Дьо Гол несъмнено бил прав, че румънският комунизъм не би бил подходящ за Запада. Комунизмът в Румъния бил особено зловещ и репресивен: като се дистанцирали от Съветския съюз след 1958 г., Георгиу – Деж и Чаушеску се дистанцирали и от всяка необходимост да повтарят десталинизацията и реформите, свързани с ерата на Хрушчов. За разлика от другите сателитни държави Румъния не оставяла никакво пространство за вътрешна опозиция – букурещките интелектуалци през шейсетте, откъснати от собственото си общество, не играели никаква роля във вътрешните дебати (такива нямало). Те трябвало да се задоволят с четене на последните *nouveaux romans* от Париж, участвайки косвено в космополитната френска култура, към която образованите румънци винаги демонстрирали особен афинитет.

Но вместо да осъдят румънските диктатори, западните правителства всячески ги насърчавали. След като Румъния престъпила съветското вето и формално признала Западна Германия през януари 1967 г., отношенията станали още по-топли. Когато отишъл в Букурещ през август 1969 г., Ричард Никсън станал първият американски президент, посетил комунистическа държава. Националният комунизъм – *He may be a Commie but he is our Commie* („Може да е комуняга, ама е наш“) – донесъл дивиденди на Чаушеску. След време Румъния била първата страна от Варшавския договор, влязла в ГАТТ (през 1971 г.), Световната банка и МВФ (1972 г.), получила търговски преференции на Европейската общност (1973 г.) и статут на най–облагодетелствана нация от страна на САЩ (1975 г.) ^[201].

Това, което западните дипломати си мислели, че виждат в антируските автократи в Букурещ, бил зародишът на един нов Тито: стабилен, податлив на наддаване и интересуваш се по-силно от местната власт, отколкото от международни неуредици. Поне в едно отношение били прави. Тито и Чаушеску, също като Кадар и неосталинисткото ръководство на ГДР, успешно навигирали из плитчините на шейсетте. Всеки по своему успял да си осигури власт и контрол в страната си, поддържайки поне някакъв *modus vivendi* с Москва. Комунистическите лидери във Варшава и Прага нямали този късмет.

Мирният изход от полските бунтове през 1956 г. имал своята цена. Докато в Полша на Гомулка се допускали католически институции и писатели, опозицията вътре в самата Партия била сурово ограничавана. Полската обединена работническа партия оставала дълбоко консервативна, макар успешно да избегнала кървави чистки през сталинистките години. Боейки се от перспективата за повторение на бунтовете от 1956 г., партийното ръководство третираше всяка критика към своята политика като пряка заплаха срещу политическия си монопол. Резултатът бил дълбока фрустрация сред „ревизионистките“ интелектуалци, не само към режима като цяло, но и заради изгубената възможност за нова посока, недовършената задача на полския октомври.

През лятото на 1964 г. двама студенти от горните курсове на Варшавския университет, Яцек Курон и Карол Модзелевски, съставили академична критика на политическата и икономическата система на Народна Полша. Тяхната дисертация била безукорно марксистка по тон и съдържание, но това не им попречило да бъдат изключени от Партията и от Съюза на социалистическата младеж, и да бъдат осъдени в официалните кръгове за разпространение на антипартийна пропаганда. Тяхната реакция била да публикуват „Отворено писмо до Партията“, връчено на партийната организация на Варшавския университет през март 1965 г. В писмото авторите обрисували един бюрократичен, автократичен режим, глух за интересите на всички освен обслужвания от него управляващ елит, който ръководел некомпетентно едно бедно трудово население и цензурирал всички коментари и критики. Единствената надежда на Полша, заключавали Курон и Модзелевски, била истинска революция, основаваща се на работнически съвети, свобода на пресата и премахване на политическата полиция.

В деня след връчването на писмото двамата мъже били арестувани и обвинени в подбудителство към премахване на държавната власт. На 19 юли 1965 г. те били осъдени съответно на три и три и половина години затвор. Властите били особено чувствителни към безупречно марксистката терминология на тяхната критика, ефективното използване на социологическа информация за илюстриране на мизерните икономически показатели на режима и призивите за работническа революция, която да замести настоящата бюрократична диктатура (нео – троцкистки момент, който никак не помогнал на авторите ^[202]). Преди всичко Партията вероятно била решена да предотврати тъкмо тази комбинация на интелектуална диагноза и пролетарско действие, към която призовавало писмото на Курон и Модзелевски.

Случаят предизвикал искрена реакция в университета. Тайният процес срещу двамата студенти дошъл като шок и имало искания не само за тяхното освобождаване, но и за обнародване на писмото и по-ранната научна разработка. Учени от по-висок ранг поели каузата. Лешек Колаковски, професор по философия във Варшавския университет, се обърнал към студентите от Института по история на следващата година, на десетата годишнина от пленарната сесия на Полската партия от октомври 1956 г. Полският октомври беше пропусната възможност, обяснил той. Десет години по-късно Полша била страна на привилегии, неефикасност и цензура. Комунистите изгубили досег с нацията, а репресиите срещу Курон, Модзелевски и техните критики били знак за упадък на Партията – и на страната.

Колаковски бил надлежно изключен от Партията като „буржоа либерал“, макар неговите колеги от Варшавския университет храбро да потвърдили неговата международно призната марксистка репутация. Двайсет и двама изтъкнати полски комунистически писатели и интелектуалци писали до Централния комитет, защитавайки „другаря Колаковски“ като говорител на „свободната и автентична социалистическа култура и демокрация“. Те на свой ред били изключени от Партията. Към пролетта на 1967 г. тромавото полско ръководство, вбесено на критиките отляво, успяло да създаде истинска интелектуална опозиция. А Варшавският университет бил станал център на студентската революция – в името на свободното слово и в защита, освен всичко, на преследваните професори.

През януари 1968 г. въпросът за свободата на словото във Варшавския университет отново бил повдигнат. От края на ноември 1967 г. университетският театър поставял „Деди“, пиеса от Адам Мицкевич, националният поет на Полша. Написана през 1832 г., но опасно съвременна в обрисовката на бунтовниците от деветнайсети век, борещи се срещу потисничеството, пиесата привлякла жива и очевидно ангажирана публика. В края на януари комунистическите власти обявили, че тя трябва да слезе от сцена. След последното представление стотици студенти манифестирали до паметника на Мицкевич в полската столица, протестирайки срещу цензурата и отправяйки искания за „свободен театър“. Двама от студентите, Хенрик Шлайфер и Адам Михник, описали ситуацията пред варшавския кореспондент на „Монд“, чийто репортаж бил излъчен и по Радио „Свободна Европа“. Михник и колегата му били съвременно изключени от университета.

Реакцията била вълна организирани от студентите петиции до полския парламент, съпричастни резолюции на Полския писателски съюз и речи на Колаковски и други изтъкнати професори и писатели в защита на студентите. Един писател публично осъдил комунистическото отношение към културата като „диктатура на тъпаците“. На 8 март полицията насилствено разпръснала студентски митинг във Варшавския университет в знак на протест срещу изключването на Михник и Шлайфер. Три дни по-късно започнали студентски демонстрации из цялата страна и стачка в самия Варшавски университет. Неосталинистките кръгове в Партията започнали да говорят многозначително за изгубения партиен контрол, някои дори предупреждавали Москва за опасността от „ревизионизъм“ в чехословашки стил.

Режимът на Гомулка отвърнал решително на удара. Стачката и последвалите протести били смазани със значително насилие – достатъчно, за да провокира един член на Политбюро и двама важни министри да подадат оставка в знак на протест. Още трийсет и четирима студенти и шестима професори (включително и Колаковски) били изгонени от университета. После, след смазването на Пражката пролет в съседна Чехословакия (виж по-долу), властите арестували организаторите на протестите и петициите срещу съветското нашествие и ги изправили пред съд. В дългата серия процеси между септември 1968 и май 1969 г. студенти и други интелектуалци от Варшава, Вроцлав, Краков и Лодз били осъдени на от шест месеца до три години затвор за „участие в тайни организации“ и други престъпления. Най-тежките присъди били дадени на хора като Адам Михник, Ян Литински и Барбара Торунчик, които също били активни в първоначалните студентски протести.

Непропорционален брой от арестуваните, изключени и хвърлени в затвора професори и студенти в Полша между 1967 – а и 1969 – а година били от еврейски произход, и това не

било случайност. От връщането на власт на Гомулка през 1956 г. консервативното (неосталинистко) крило на полската Партия търсело случай да отмени дори ограничените либерализации, въведени от него. Под ръководството на вътрешния министър Мечислав Мочар тази партийна опозиция се обединила около антисемитизма.

От смъртта на Сталин до 1967 г. антисемитизмът – макар и широко разпространен в Източна Европа и самия Съветски съюз – оставал извън официалната комунистическа реторика. След войната повечето оцелели евреи в тази част на континента били отишли на Запад или в Израел. От останалите мнозина избягали (ако можели) по време на преследванията от последните години на Сталин. Все още оставали значителни еврейски общности в Полша и (особено) Унгария, но повечето от тях не били практикуващи евреи и въобще не се възприемали като такива. В случая на родените след войната те дори не знаели, че принадлежат към тази общност – родителите им смятали за благоразумно да си

[203]
мълчат

Особено в Полша все още значителният брой евреи комунисти – някои от тях на политически постове, други в университетите и професиите – били като цяло безразлични към еврейския си произход, а някои били достатъчно наивни да предполагат, че тяхното безразличие се споделя от поляците като цяло. Но те предлагали неустоима мишена за всеки,

търсещ път към властта в Партията и демагогска популярност в страната [204]. Липсвал само повод, а Шестдневната война между Израел и арабските му съседи го предоставила през юни 1967 г. Съветската подкрепа за арабската кауза легитимирала гласните критики към Израел, ционизма – и евреите.

Така в реч от 19 юни 1967 г., осъждайки подкрепящите Израел в неотдавнашния конфликт, Гомулка безскрупулно смесил своите еврейски критици и ционистката държава: „Искам да заявя, че няма да пречим на полските граждани от еврейски произход да се върнат (така) в Израел, ако желаят това. Нашата позиция е, че всеки полски гражданин трябва да има само една страна: Народна Полша... Нека тези, които чувстват, че тези думи са обърнати към тях, независимо от националността си, да си направят необходимите изводи. Не искаме пета колона в страната си”. Описанието на евреите като пета колона в Полша било предадено по радиото и телевизията и чуто от милиони поляци. Посланието било еднозначно.

Дали Гомулка изразявал собствените си възгледи, дирел изкупителни жертви за провала на политиката от последното десетилетие или просто предусещал усилията на Москва да го свали и бил решил да измести сталинистките си опоненти, така и не станало ясно. Но последиците от неговото решение били драматични. Полските власти отприщили поток от предразсъдъци срещу евреите: из цяла Полша, но особено в Партията и академичните институции. Открито се правела разлика между „добрите” комунисти, взели присърце полските интереси, и другите (евреите), чиято истинска лоялност била насочена другаде.

През 1968 г. родителите и другите роднини на арестуваните или изключени еврейски студенти сами били уволнени от държавни и академични постове. Прокурорите обръщали специално внимание на имената и произхода на изправените пред съда професори и студенти – познат метод от делото „Слански” и други процеси от петдесетте, но прецедент в комунистическа Полша. В разгара на антисемитския бяс вестниците определяли евреите по критерии, извлечени пряко от Нюрнбергските закони – факт, който вероятно не би трябвало

да изненадва, като се има предвид присъствието на рециклирани полски фашисти в сталинисткото крило на управляващата Партия.

Сега евреите били приканени да напуснат страната. Мнозина го направили – при унизителни обстоятелства и на огромна лична цена. От съществуващите в страната 30 000 евреи 20 000 заминали през 1968 – 69 г. Останали само няколко хиляди, предимно възрастните и най-младите – включително Михник и състудентите му, които излежавали затворническа присъда. Сред облагодетелстваните от тези събития били Мочар и неговите поддръжници, които заели овакантените партийни и държавни постове. Губещи, освен полските евреи, били образователните институции в страната (останали без много от най-добрите си учени и преподаватели, включително и Колаковски – сам поляк, но женен за еврейка). Сред губещите бил и Гомулка, който осъзнал твърде късно какво е отприщил и бил свален две години по-късно; както и самата Полша, чиято международна репутация отново – и за години наред – била неразривно свързвана с виктимизацията на нейното еврейско малцинство.

Сравнителната лекота, с която управниците на Полша успели да изолират и унищожат протестиращите студенти, се дължала на успешното им разделяне на интелектуалците и тяхното недоволство от останалата част на нацията – стратегия, в която антисемитизмът изиграл удобна роля. Самите студенти може би били донякъде отговорни за това. Във Варшавския университет (най-вече) привилегированите синове и дъщери на полската комунистическа номенклатура били начело на протестите и демонстрациите, а тяхното негодувание било фокусирано преди всичко върху темата за свободата на словото и политическите права. Както неосталинистките им врагове не закъснели да изтъкнат, варшавската дисидентска интелигенция не обръщала особено внимание на грижата на трудовото население за насъщния. В замяна полските народни маси показвали усърдно безразличие към преследването както на евреите, така и на студентите, но особено на еврейските студенти.

Две години по-късно, през 1970 г., когато правителството вдигнало цените на храните с 30% и корабостроителните работници от Гданск организирали стачка в знак на протест, жестът бил върнат трагично, макар и неволно: нямало кой да поеме каузата. Но урокът от онези години – че ако полските работници и интелектуалци искали да се вдигнат срещу Партията, те трябвало да преодолеят взаимното си безразличие и да сформират политически съюз – след време щял да бъде добре научен и приложен с исторически успех, преди всичко от самите Адам Михник и Яцек Курон. В това отношение поне 1968 г. имала един положителен ефект, макар и с отложено действие. Същото не можело да се каже за съседна Чехословакия. В началото на шейсетте тя била хибрид, замръзнал в неудобния преход от национален сталинизъм към реформистки комунизъм. Показните процеси и чистки от петдесетте дошли късно в Прага и тяхното въздействие било по-силно и по-трайно от където и да било другаде. Нямало смяна на стария сталинистки елит, нямало чешки Гомулка или Кадар. Старата гвардия на режима оставала на мястото си. Две разследващи комисии били създадени, за да разгледат делото „Слански” и други процеси: първата от 1955 до 1957 г., втората от 1962 до 1963 г. Целта и на двете била да се признае по някакъв начин неотдавнашното криминално минало на режима, без да се отслабва контролът върху настоящето.

В краткосрочен план тази цел била постигната. Жертвите на сталинските процеси били освободени и реабилитирани – в много случаи по искане на същите политици, съдии, прокурори и следователи, които ги осъдили. Бившите затворници получили обратно партийната си карта, малко пари, купони (напр. за кола) и в някои случаи дори апартаментите си. Техните жени и деца отново можели да постъпват на работа и да ходят на училище. Въпреки това *де факто* признание за миналите несправедливости Партията и нейното ръководство от сталинската ера оставали непокътнати и на власт.

Също като лидера на френските комунисти Морис Торез, първият секретар Антонин Новотни години наред изчаквал да се увери в коя посока духа вятърът, преди да последва примера на Хрущов и да осъди съветския диктатор. Чешкият опит с тежкия сталински терор бил толкова скорошен и драстичен, че партийните лидери не искали да рискуват с каквото и да било признание за „грешка“: да не би последиците от подобни действия да затъмнят събитията от 1956 г. в Полша и дори в Унгария. Затова десталинизацията в Чехословакия била съзнателно отлагана колкото се може по-дълго – дори монументалната статуя на Сталин на възвишенията над Прага, както и доста по-малкото ѝ копие в словашката столица Братислава, останали недокоснати до октомври 1962 г. ^[205].

Последиците от комунистическата социална революция се чувствали по-драматично в Чехословакия, отколкото където и да било другаде, до голяма степен тъкмо защото (както видяхме) там съществувало развито буржоазно общество – за разлика от всяка друга страна, подчинена на сталинистко управление. Основните жертви на сталинския терор в Чехословакия били все интелектуалци, обикновено произхождащи от средната класа и често евреи. Другите класи в чешкото общество не пострадали толкова много. Социалното израстване на работниците – или по-точно социалната мобилност надолу за всички останали – била отличителна черта през петдесетте за чешките и словашки земи. Процентът работнически деца в непрофесионални висши училища нараснал от под 10% през 1938 г. на 31% през 1956 и почти 40% през 1963 г. Разпределението на доходите в Чехословакия в началото на шейсетте било по-егалитарно, отколкото във всяка друга държава от Съветска Европа.

Така комунистическото ръководство наистина довело Чехословакия до „пълен социализъм“, както обявявала новата конституция от 1960 г. Това постижение обаче било заплатено с цената на стагнация, неприемлива дори по съветски стандарти. Оттук и решението на партийните власти, на Дванайсетия партиен конгрес през декември 1962 г. „да адаптира националната икономика“ към напредналия стадий на социалистическо развитие на страната – т.е. да приеме неизбежното и да позволи минимум несоциалистически реформи, за да съживи стагниралата икономика. Ала промените, предложени от Ота Шик и други икономически реформатори в Партията – като обвързването на работническото възнаграждение с дял от печалбата на завода, вместо с изпълнението на официални планове и норми – не били популярни сред партийните хардлайнери и били приети едва на Тринайсетия конгрес четири години по-късно.

Междувременно, както ръководството се бояло от самото начало, комбинацията от публична реабилитация, предпазливо признание на сталинските грешки и перспективата за дори леки икономически реформи отворили пътя за доста по-сериозен поглед върху

мъртвата хватка на Партията върху обществения живот. Започнатите през 1963 г. икономически реформи може и да не били всеобщо приветствани от редовите работници. Но сред писателите, учителите, кинодейците и философите перспективата за разхлабване на сталинистките окови предизвикала лавина от критики, надежди и очаквания.

Така една писателска конференция в Либлице през 1963 г. била посветена на Франц Кафка. До този момент темата била табу: отчасти защото Кафка бил пишец на немски пражки евреин и така напомнял за изгубената история на Бохемия. Но най-вече заради смущаващо пронизателното предчувствие в много от неговите творби за логиката на тоталитарното управление. И така позволенията да се дискутира Кафка сякаш намеквало за бъдеща по-широка либерализация на обществения дебат: от обсъждането на забранени писатели до споменаването на убити лидери имало малка крачка. През април 1963 г. Ладислав Новомески, реабилитиран словашки писател, говорил открито и хвалебствено на Словашкия писателски конгрес за своя „другар и приятел“ Клементис, жертва от делото „Слански“. Желанието да говориш – за миналото – сега излизало на сцената, макар и все още обвито във внимателно „ревизионистки“ език. Когато младият писател Милан Кундера дал статия за пражкото културно издание „Литерарни новини“ през юни 1963 г., критиките му предпазливо се ограничавали до сталинисткото „изкривяване“ в чешката литература и нуждата да се каже истината за него.

Сравнително либералното настроение от онези години било закъсняло чешко ехо на Хрущовото размразяване. Въпреки променения тон в Москва след преврата на Брежнев художественият ренесанс в Чехословакия продължавал да се разраства, забавян само от спорадична цензура и натиск. За чужденците най-известният симптом бил напливът от нови филми, внимателно третиращи теми, които допреди няколко години биха били забранени. „Строго охранявани влакове“ на Иржи Менцел (1966 г.), предпазливо подриващ ключовия комунистически мит за антинацистката съпротива по време на войната, имал за съсценарист Йозеф Шкворецки (автор на „Страхливците“ – роман, чиято живо скицирана сходна тематика създава репутацията му няколко години по-рано). Но драматурзите, поетите и писателите – много от които, включително и Кундера, през онези години работели и като сценаристи – изиграли още по-важна роля.

През 1966 г. Лудвик Вацулик публикувал „Брадвата“, художествен разказ за комунистическите идеали на собствения му баща – и за последвалото разочарование на сина. През 1967 г. друг писател, Ладислав Мнячко, публикувал язвителна критика на Новотни и партийната номенклатура, рехаво прикрита под формата на роман с прозрачното заглавие „Вкусът на властта“. През същата година самият Кундера публикувал „Шегата“, неоекзистенциалистки и отявлено автобиографичен роман за сталинисткото поколение в Чехословакия. Тези години, „ерата на строящия се социализъм“ според официалната формулировка, били станали лесна мишена за интелектуално осъждане. На Четвъртия конгрес на чехословашките писатели през лятото на 1967 г. Кундера, Вацулик, поетът и драматург Павел Кохоут и младият драматург Вацлав Хавел осъдили тогавашното комунистическо ръководство за причинената от него материална и духовна разруха. Те призовали за връщане към литературното и културно наследство на Чехословакия, за да може страната отново да заеме своето „нормално“ място в центъра на свободна Европа.

Имплицитната критика към *действащото* ръководство на Чехословакия била очевидна за

всички – със сигурност, както знаем днес, върхушката в Кремъл вече наблюдавала ситуацията в Прага с известно недоверие. Брежнев отдавна смятал Чехословакия за идеологически най-ненадеждния елемент във Варшавския договор. Тъкмо защото знаели това, стареещите сталинисти в пражкия Храд толкова дълго се опитвали да поддържат линията. Ако те не притискали здраво възникващата през 1967 г. интелектуална опозиция, то не било поради липса на желание. Пречели им обаче две неща: необходимостта да се следват приетите наскоро икономически реформи, които предполагали известна степен на откритост и толерантност към инакомислието по унгарски маниер; и възникващите трудности в Словакия.

Чехо – Словакия (както се наричала първоначално) открай време била проблемна и дисбалансирана държава. Словашкото малцинство в южните и източни райони било победно и по-селско от чехите на северозапад. Освободени от унгарско господство през 1918 г., словаците били бедните роднини в мултиетническата междувоенна Чехословакия и не били винаги третираны добре от Прага. Затова много словашки политически лидери приветствали разделянето на страната през 1939 г. и спонсорираната от нацистите поява на „независима“ марионетна държава със столица Братислава. И обратно, урбанизираните и силно социалдемократични чехи от Бохемия и Моравия поддържали комунистическите кандидати на следвоенните избори, докато католическите словаци останали безразлични или гласували против.

Въпреки това Словакия не била зле под комунистическо управление. Словашки интелектуалци паднали жертва на комунистически чистки, обвинени в буржоазен национализъм или антикомунистически заговор (или и двете). А малкият брой оцелели словашки евреи страдали заедно с чешките си събратя. Но „буржоазните националисти“, комунистите, евреите и интелектуалците били по-малобройни в Словакия и много изолирани от останалата част на обществото. Повечето словаци били бедни и работели на село. За тях бързата урбанизация и индустриализация от първите следвоенни десетилетия носела реална полза. За разлика от чехите те в никакъв случай не били недоволни от съдбата си.

Настроението в словашката част на страната обаче се променило рязко след 1960 г. Новата „социалистическа“ конституция правела още по-малко отстъпки пред местните инициативи или възгледи от предходната, а дадената на Словакия в следвоенното възстановяване на страната автономия била отменена. От по-непосредствено значение за повечето словаци обаче била стагнацията на икономиката (към 1964 г. растежът в Словакия бил най-нисък от целия блок), който се отразил най-зле на тежката промишленост в централната част на страната.

През януари 1967 г. Новотни трябвало да започне прилагането на забавилите се икономически реформи, препоръчвани от собствените му партийни експерти. Предложенията на икономическите реформатори за децентрализация на решенията и по-голяма местна автономия били приветствани в Братислава – макар някои от реформите, като обвързаното с печалбата възнаграждение, надали биха допаднали на неквалифицираните работници в неефикасните промишлени заводи на Словакия. Но всички инстинкти на Новотни му казвали да се противопоставя на подобно отслабване на партийния контрол, тъй че той предложил поправки на въпросните промени с цел да запази институциите на

централното планиране. Това не само саботирало предложенията на Шик и други партийни икономисти, а и допълнително отчуждило словаците. Сега словашките комунисти започнали да говорят за нуждата от федерализация и трудностите на сътрудничеството със стареещите комунистически апаратчици в Прага. В тон с отдавнашното недоволство на словашките чистачи, строителни работници, учители и продавачи те се почувствали пренебрегнати и подценени от чешкото мнозинство. Говорело се за отдавна забравени предвоенни унижения, както и за сталинистките чистки на словашки комунисти.

Междувременно, и за пръв път от години, имало намек и за друг род проблеми. На 31 октомври 1967 г. група студенти от Техническия университет в Прага организирали улична демонстрация в квартал Страхов, за да протестира срещу спирането на тока в общежитията: ала техните призови „Повече светлина!“ с основание били разбрани отвъд местните домакински затруднения. „Събитията от Страхов“, както ги нарекли по-късно, били ефикасно и насилствено потушени от полицията. Но те допълнително натегнали атмосферата от онова време, особено като намекнали, че една комунистическа държава може и да не е имунизирана срещу студентските настроения на Запад.

Новотни, също като Гомулка в Полша, не бил сигурен как да реагира на подобни предизвикателства. Тъй като не разполагал с антисемитската опция, той се обърнал към Брежнев за помощ в справянето с местните критици. Но когато съветският лидер пристигнал в Прага през декември 1967 г., той направил само доста смътното предложение чехословашкият президент да действа както намери за добре: „Това е ваша работа“. Колегите на Новотни се възползвали от този шанс: на 5 януари 1968 г. Централният комитет на Чехословашката комунистическа партия избрал нов Първи секретар, Александър Дубчек.

Новият човек бил млад (на 47 г., тоест 16 г. по-млад от Новотни), принадлежал към реформисткото крило на Партията и най-вече бил словак. Като лидер на Словашката комунистическа партия през последните три години той изглеждал на мнозина заслужаващо доверие компромисен кандидат: дългогодишен комунистически апаратчик, който въпреки това щял да подкрепи реформите и да укроти словашкото недоволство. Ранните ходове на Дубчек сякаш потвърждавали този прочит: месец след назначението му партийното ръководство дало своето безрезервно одобрение на замразената програма за икономически реформи. Неизкусните маниери на Дубчек допадали особено на младите, а неговата неоспорима лоялност към Партията и „социализма“ успокоявали засега тревожно следящите го кремълски и други чужди комунистически лидери.

Ако намеренията на Дубчек били неясни за наблюдателите, това вероятно се дължало на факта, че сам той не бил сигурен накъде да върви. Отначало тази амбивалентност работела в негова полза, докато различни фракции се състезавали за подкрепата му и предлагали да укрепят десницата му. Публични митинги в Прага през седмиците след избирането му искали край на цензурата, по-голяма свобода на пресата и истинско разследване на чистките през петдесетте и на отговорността на старата гвардия около Новотни (който останал президент на страната, дори след като бил свален от партийното ръководство). Носен на тази вълна от народен ентузиазъм, Дубчек приел призива за отслабване на цензурата и започнал чистка на приближените на Новотни от Партията и от чешката армия.

На 22 март Новотни неохотно сдал президентския пост и седмица по-късно бил заменен от генерал Лудвик Свобода. Пет дни по-късно Централният комитет приел „Програма за

действие”, призоваваща към равен статут и автономия за Словакия, реабилитация на жертвите от миналото и „демократизация” на политическата и икономическа система. Сега Партията официално приемала онова, което Програмата наричала „уникален експеримент по демократичен комунизъм”: „социализъм с човешко лице”, както станал известен в разговорния език. След определен период от време (в документа се говорело за петгодишен преход) Чехословашката комунистическа партия щяла да позволи появата на други партии, с които да се съревновава на истински избори. Тези идеи не били оригинални, но произнесени публично от управляващата комунистическа партия, те причинили политическо сътресение. Пражката пролет била започнала.

Събитията от пролетта и лятото на 1968 г. в Чехословакия висели на три илюзии от онова време. Първата, широко разпространена в страната след идването на Дубчек на власт и особено след обнародването на „Програмата за действие”, била, че обсъжданите реформи и свободи можели да се влеят в социалистическия (т.е. комунистическия) проект. В ретроспекция би било неправилно да предположим, че писателите, студентите и партийните реформатори от 1968 г. „в действителност” искали да заменят комунизма с либерален капитализъм или че техният ентузиазъм по „социализма с човешко лице” бил просто реторически компромис или навик. Тъкмо напротив: идеята, че съществува „трети път”, демократически социализъм, съвместим със свободните институции и уважаващ индивидуалните свободи и колективните цели, завладял въображението на чешките студенти не по-малко, отколкото това на унгарските икономисти.

Новото разграничение между дискредитирания сталинизъм от поколението на Новотни и подновения идеализъм на ерата Дубчек, било широко прието – дори от партийните членове и всъщност особено сред тях^[206]. Както твърдял Иржи Пеликан в свой предговор към третия доклад за чешките политически процеси (поръчан през 1968 г. от Дубчек, но спрял след падането му), „комунистическата партия спечели огромна популярност и престиж, народът спонтанно се обяви за социализма”^[207]. Това вероятно било малко пресилено, но не се отклонявало много от тогавашните нагласи. А това на свой ред подхранвало втора илюзия.

Ако хората вярвали, че Партията може да спаси социализма от неговата история, то партийното ръководство решило, че може да се справи със ситуацията, без да загуби контрол върху страната. На 18 април встъпило в длъжност ново правителство начело с Олдржих Черник. Насърчавано от огромни народни демонстрации на любов и подкрепа (особено на традиционните първомайски чествания), то разхлабило на практика всички формални средства за контрол върху общественото изразяване на мнение. На 26 юни официално била премахната цензурата върху пресата и медиите. На същия ден било обявено, че Чехословакия ще стане истинска федерална държава, състояща се от Чешка социалистическа република и Словашка социалистическа република (това била *единствената* от реформите на Дубчек, надживяла последвалите репресии: тя станала закон на 28 октомври 1968 г.).

Но след като отслабило всякакъв контрол върху общественото мнение, комунистическото ръководство било притискано от всички страни да следва логиката на своите действия. Защо да се чака десет години за свободни и открити избори? След като цензурата била премахната, защо да се запазва формален контрол и собственост върху медиите? На 27 юни „Литерарни листи” и други чешки издания излезли с манифест от Лудвик Вацулик „Две хиляди думи”,

адресиран до „работници, селяни, служители, творци, преподаватели, учени и техници”. Той призовавал към възстановяване на политическите партии, формиране на граждански комитети за защита и развитие на реформистката кауза, както и други предложения да се вземе инициативата за по-нататъшни реформи извън контрола на Партията. Вацулик предупреждавал, че битката още не е спечелена: реакционерите в Партията щели да се борят, за да запазят привилегиите си, а се говорело дори и за „намеса на външни сили в нашето развитие”. Народът трябвало да укрепи ръката на реформаторите сред самите комунисти, като ги насърчава да напредват още по-бързо.

Дубчек отхвърлил манифеста на Вацулик и неговите внушения, че комунистите трябва да изоставят монопола си върху властта. След като цял живот бил комунист, той не можел да си представи тази съществена качествена промяна („буржоазен плурализъм”) и във всеки случай не виждал нужда да го прави. За Дубчек Партията била единственото подходящо средство за радикална промяна, за да могат да се запазят жизненоважните атрибути на социалистическата система. Колкото по-популярна била Партията, толкова повече промени можела да въведе безопасно. Но както манифестът на Вацулик безапелационно показвал, популярността и авторитетът на Партията все по-силно щели да зависят от нейната готовност да следва промени, които можели някой ден да я изместят от властта. Така ясно се открила заетръсната линия между комунистическата държава и отвореното общество.

А това на свой ред насочило националното внимание през лятото на 1968 г. към третата илюзия, най-опасната от всички: убеждението на Дубчек, че може да държи Москва настрана и да успее да увери съветските си другари, че няма защо да се боят от чехословашките събития. Както и че всъщност те можели само да спечелят от новооткритата популярност на Чехословашката комунистическа партия и подновената вяра във възродения социалистически проект. Ако Дубчек направил тази фатална грешка, то било преди всичко защото чешките реформатори направили абсолютно погрешен прочит на урока от 1956 г. Грешката на Наги, смятали те, се криела в излизането от Варшавския договор и обявяването на унгарския неутралитет. Докато Чехословакия оставала твърдо в Пакта и недвусмислен съюзник на Москва, Леонид Брежнев и неговите колеги със сигурност щели да ги оставят на мира.

Но през 1968 г. Съветският съюз се тревожел по-малко за военната си сигурност, отколкото за загубата на монополистичен контрол от страна на Партията. Още на 21 март на среща на съветското Политбюро украинският партиен лидер Петро Шелест се оплакал от заразният ефект на чехословашкия пример: слуховете от Прага оказвали негативно въздействие върху настроенята на младите украинци, докладвал той. Полските и източногермански лидери направили сходни коментари пред съветските си колеги на среща в Дрезден същия месец (Гомулка, предвид проблемите в собствената му страна, бил особено бесен на публичната критика в Прага срещу обръщането на Полша към антисемитизма). Без знанието на пражкото ръководство шефът на КГБ Юрий Андропов вече говорел за вероятна нужда от „конкретни военни мерки”; а през април съветският министър на отбраната Андрей Гречко тихомълком бил упълномощен да състави план за евентуални военни операции в Чехословакия – чернова на онова, което щяло да се превърне в Операция „Дунав”.

С всяка либерализираща стъпка в Прага Москва ставала все по-неспокойна. Дубчек трябва

да е съзнавал това: на 4 и 5 май той и други чешки комунисти посетили съветската столица и били посрещнати от лидерите на Източния блок със списък от оплаквания относно положението в страната им. Но докато Дубчек продължавал да настоява, че Партията държи всичко под контрол и че колкото и свободно да станело чешкото слово, и дума не можело да става страната са скъса с братските си отговорности, верността на чешката армия била поставена под въпрос, а нецензурираната чешка преса публикувала съветски дисиденти. Руските студенти на посещение в Прага можели да четат и слушат хора и мнения, отдавна забранени в собствената им страна. Прага се превръщала в прозорец към Запада.

Към юли 1968 г. Москва стигнала до заключението, че събитията в Прага се изплъзват от контрола на Партията – както впрочем вероятно действително се случвало. На среща в Кремъл на 14 юли партийни лидери от СССР, Полша, Източна Германия, България и Унгария – но без присъствието на самите чехи – взели решение да се изпрати братско писмо до Чехословашката партия, което да я предупреди за риска от контрареволуция и да изложи мерките, които трябвало да се вземат: „Ситуацията в Чехословакия заплашва общите жизненоважни интереси на другите социалистически страни”. Две седмици по-късно съветски и чешки лидери се срещнали на общата граница при Черна над Тисоу и Дубчек за пореден път се опитал да убеди Брежнев, че комунистическата партия не заплашва позициите си с приложените реформи, а всъщност засилва обществената си подкрепа.

Съветският лидер не само не бил убеден: той си тръгнал още по-скептичен към перспективите на Дубчек. Варшавският договор обявил предстоящи маневри до чешката граница. На среща на Договора в Братислава на 3 август (на която Чаушеску отказал да присъства) Брежнев обявил Доктрината, която оттук нататък щяла да бъде свързвана с името му: „Всяка комунистическа партия е свободна да прилага принципите на марксизма – ленинизма и социализма в собствената си страна, но не е свободна да се отклонява от тях, ако иска да остане комунистическа партия... Отслабването на всяко от звената в световната система на социализма се отразява пряко на всички социалистически страни и те не могат да гледат на това с безразличие”.

Това изявление, леко прикрито постулиращо правото на Кремъл да действа *превантивно*, за да предотврати всяка заплаха за социализма в която и да било социалистическа страна, вероятно стреснало Дубчек. Но той не можел да направи нищо и затова продължил да твърди, че реформите в страната му не представляват заплаха за социалистическата система. На 13 август, в телефонен разговор с недоверчивия Брежнев, Дубчек подробно обяснил, че се опитва да потисне народните критики към Съветския съюз, но „този проблем не може да се реши просто с директива отгоре”. Ако знаел, че на 3 август петима негови колеги от чехословашкия президиум тайно били връчили на руснаците писмо, в което описвали непосредствена заплаха за комунистическия ред в страната и искали военна интервенция,

вероятно би се почувствал различно .

Съветското решение за нахлуване в Чехословакия не било официално взето до 18 август. Брежнев сякаш подходил неохотно – интуитивно чувствал, че колкото и лесна да бъде победата, вторичните трусове можело да създадат проблеми – но нещата станали почти неизбежни дълго преди това. Съветските лидери предчувствали, че бъдещият

Четиринадесети конгрес на Чехословашката комунистическа партия може да стане сцена на решителен превес на реформисткото крило на Партията и искрено се страхували от заразното влияние на чешкия пример върху съседните страни. Както формулирал въпроса Гречко, когато информирал събралите се съветски военни ръководители за решението за нападение: „Нахлуването ще се състои, дори да доведе до Трета световна война”. Но съветските лидери знаели много добре, че такъв риск няма и то не само защото Вашингтон бил твърде зает във Виетнам. Само пет седмици по-рано САЩ и СССР били подписали Договор за неразпространение на ядрените оръжия; Америка нямало да рискува подобни придобивки заради няколко милиона заблудени чехи. И така, на 21 август 1968 г. 500 000 войници на Варшавския договор от Полша, Унгария, България, ГДР и Съветския съюз нахлули в Чехословакия ^[210].

Нашествието срещнало известна пасивна съпротива и много улични протести, особено в Прага, но по настоятелна молба на ръководството на страната нямало друга опозиция. Недружелюбният прием дошъл като известна изненада за съветските лидери, които били подведени да мислят, че техните танкове ще срещнат широка подкрепа. Те отначало арестували Дубчек и колегите му, откарали ги със самолет в Москва и ги задължили да подпишат документ, в който се отказвали от части на програмата си и се съгласявали със съветската окупация на страната. Но Кремъл бил принуден да приеме, че реформаторите имали подкрепата на чешкия и словашкия народ и да им позволи да запазят формално управлението на страната си, поне на първо време. Било явно неразумно да се постъпи другояче.

Въпреки това унищожаването на пражките реформи – „нормализацията”, както този процес бил наречен – започнало почти незабавно. Предстоящият партиен конгрес бил отменен, цензурата била въведена отново и бил сложен край на всички приказки за прилагане на „Плана за действие”. Сред съветските лидери имало значителна подкрепа за въвеждането на военна диктатура в Прага. Това било предпочитанието не само на Андропов и Шелест, но и – един доста красноречив факт – на Валтер Улбрихт от ГДР, Тодор Живков от България и Гомулка от Полша. Вместо това обаче Брежнев предпочел да остави Дубчек на поста му още няколко месеца, да извърши федерализацията на страната (с цел да отдели словаците, чието главно искане било изпълнено, от по-радикалните чехи) и да види как ще се развият събитията – поддържайки присъствието на Варшавския договор за всеки случай.

Имало някоя и друга студентска демонстрация в защита на реформите, а в промишлените градове на Бохемия и Моравия се появила за кратко мрежа от работнически съвети по модела на 1956 – а в Унгария. (Във връхната си точка, през януари 1969 г., тези съвети твърдели, че представляват една шеста от националната работна сила, макар да били доста слаби в Словакия.) Случило се и самоубийството на Ян Палах, дваисетгодишен студент от Карловия университет, който се самозапалил на стъпалата на Националния музей на Вацлавске намести в Прага в знак на протест срещу съветското нашествие и последвалите събития. Палах живял три дни, преди да умре от изгарянията си на 19 януари 1969 г. Неговото погребение на 25 януари било повод за национален траур: за Палах и за изгубената демокрация на Чехословакия.

Следващият път, когато продемократичните демонстранти излезли на улицата (след

победата на Чехословакия над СССР в хокеен мач), Кремъл използвал случая да свали Дубчек и да го замени, на 17 април 1969 г., с един от някогашните му колеги, Густав Хусак. Като словак и бивша жертва на политически процеси (лежал в затвора по сталинско време за „национализъм“), Хусак бил идеалният кандидат за прочистване на страната от реформистка ерес, без да възбуди обвинения в завръщане към сталинизма. Последвалите репресии били не така тежки като в миналото, но пък високо ефективни. Публичните процеси били избягвани, но в хода на следващите две години Чехословашката партия била прочистена от всички „ненадеждни“ елементи (девет от всеки десет изключени били чехи). Мъжете и жените, които били активни или забележими в Пражката пролет, били извикани на „разговор“ и приканени да подпишат документи, в които се отричали от действията си и отхвърляли реформите на Дубчек. Повечето подписали. Тези, които отказали, изгубили работата си и заедно с роднините и децата си се превърнали в социални парии. Най-голямата група жертви били тези (в или извън Партията), които изиграли видима роля през последните години: журналисти, телевизионни водещи, есеисти, писатели, драматурзи, режисьори или студентски лидери [\[211\]](#).

Този „преглед“ и пресяване на интелектуалци бил проведен от нископоставени бюрократи, милиционери и партийни чиновници – най-често колеги на самите жертви. Целта им била да изтръгнат дребни признания – не толкова за да инкриминират жертвите, колкото за да ги унижат и така да си осигурят тяхното сътрудничество в самоподчинението на едно създаващо проблеми общество. Теорията била, че през 1968 г. страната преминала през масова психоза, че фалшиви пророци експлоатирали последвалата „истерия“ и че народът трябвало да бъде твърдо върнат в правия път: прилъгван с моркова на потребителските стоки и пръчката на вездесъщото наблюдение.

Разбира се, заплахата от насилие винаги била имплицитна, но фактът на рядката ѝ употреба само прибавял към общото унижение. За пореден път, както през 1938 и 1948 г., Чехословакия била превърната в съучастничка на собственото си поражение. До 1972 г. – когато поети и драматурзи миели прозорци, университетски преподаватели редяли тухли, а по-проблемните им студенти били изключени; полицията била пълна с полезни „признания“, а реформаторски настроените комунисти били сплашени или в изгнание – „редът“, по думите на едно брилянтно и горчиво есе на една от жертвите на „нормализацията“, бил „възстановен“ [\[212\]](#).

Из комунистическия блок имало малки вълни на протест. На 25 август 1968 г. демонстрантите на Червения площад, протестиращи срещу окупацията на Чехословакия, включвали Павел Литвинов (внук на външния министър на Сталин) и Лариса Даниел (съпруга на хвърления в затвора съветски писател). Източноевропейските военни подразделения, използвани при нахлуването в Чехословакия, били подведени да вярват, че защитават страната срещу западногермански или американски нашественици, и някои от тях по-късно трябвало тихомълком да бъдат изтеглени, тъй като тяхната благонадеждност – особено на окупиращите Словакия унгарски части – била сериозно поставена под въпрос. В Полша, както видяхме, репресиите в Прага едновременно стимулирали студентски протести и затвърдили ръката на потушаващите ги власти. През април 1969 г. в латвийската столица Рига една еврейска студентка, Иля Рипс, се самозапалила, за да привлече внимание към

съветската разправа с Дубчек. Отношението на самите чехи и словаци, дотогава най-проруски настроените нации в целия Блок, безвъзвратно замръзнало в състояние на мрачно примирение.

Но всичко това лесно се преживявало. Кремъл демонстрирал каквото трябвало – че братските социалистически страни имали само ограничен суверенитет и всяка пролука в партийния монопол върху властта можела да предизвика военна намеса. Непопулярността в страната и чужбина била малка цена за осигурената по този начин стабилност. След 1968 г. сигурността на съветската зона била твърдо гарантирана от опресненото съзнание за готовността на Москва при нужда да прибегне до сила. Но никога повече – и това било истинският урок на 1968 г. първо за чехите, но след време и за всички останали – не било възможно да се твърди, че комунизмът почива на широк консенсус, на легитимността на една реформирана Партия или дори на уроците на историята.

В Прага обезсилването на реформисткото движение оставило особено горчив привкус. Повечето от най-ентузиазираните участници в чистката били сред най-гласовитите привърженици на Дубчек само допреди няколко месеца. „Едва след Пражката пролет на 1968 г. започнахме да виждаме кой кой е”, писал един от водещите реформисти на комунистическата партия Зденек Млинарж. Привидната лекота, с която първо Дубчек, после Партията, а накрая и цялото общество сякаш се огънали пред съветските господари и местните им наемници, била не само унижителна (правели се неласкави сравнения с Унгария отпреди дванайсет години): тя хвърляла скептична светлина и върху идеалите и надеждите на самата реформистка епоха.

Разсъждавайки в по-късни години върху спомените си от 21 август 1968 г., когато отряд на Червената армия нахлул на среща на чешки партийни лидери и зад всеки член на Политбюро застанал по един войник, Млинарж си спомня, че „в такъв момент понятието ти за социализъм отива на последно място. Но в същото време знаеш, че то има някаква пряка връзка с насоченото към гърба ти автоматично оръжие”. Тъкмо тази връзка белязала решителната повратна точка в историята на комунизма, дори повече от унгарската трагедия през 1956 г.

Илюзията, че комунизмът може да се реформира, че сталинизмът бил просто погрешен завой, все още поправима грешка, че основните идеали на демократичния плурализъм можели по някакъв начин да се съчетаят със структурите на марксисткия колективизъм: тази илюзия била смачкана под танковете на 21 август 1968 г. и никога не се възстановила. Александър Дубчек и неговата „Програма за действие” не били начало, а край. Никога повече радикалите и реформаторите нямало да се обърнат към управляващата партия, за да осъществи надеждите им или да приложи проектите им. Комунизмът в Източна Европа продължил да крета, поддържан от странния съюз на чужди заеми и руски байонети; гниещият труп бил изнесен едва през 1989 г. Но душата на комунизма умряла двайсет години по-рано в Прага, през август 1968 г.

Шейсетте свършили лошо навсякъде. Затварянето на дългия следвоенен цикъл от растеж и просперитет разомагьосало реториката и проектите на Новата левица. Оптимистичният акцент върху постиндустриалното отчуждение и бездушието на модерния живот скоро щял да бъде заменен от подновено внимание към работните места и заплатите ^[213]. На Изток

шейсетте демонстрирали ясно, че вече не можеш да работиш вътре в „системата“; на Запад не се забелязвал по-добър избор. От двете страни на Желязната завеса илюзиите били пометени. Само истински радикалните упорствали да останат извън политическия консенсус – упорство, което в Германия и Италия, също както в САЩ и Латинска Америка, ги довело до нелегалност, насилие и престъпления.

В краткосрочен план практическите постижения на шейсетте изглеждали доста тънки. Осемнайсетгодишните получили право на глас: първо във Великобритания, после и в други страни. Университетите се опитвали, със смесен успех, да подобрят съоръженията си и да станат по-отворени за исканията на студентите. В хода на следващото десетилетие достъпът до разводи, аборти и контрацептиви бил улеснен почти навсякъде, а рестрикциите върху сексуалното поведение – изобразявано или практикувано – общо взето изчезнали. В *Statuto dei Lavoratori* от май 1970 г. италианските работници получили правото на защита срещу несправедливо уволнение. Като цяло такива промени съставяли скритата културна трансформация на европейското общество, но едва ли били „революцията“, предвиждана в лозунгите и действията на поколението от 1968 г. [214]

Всъщност тази революция от самото начало носела собственото си поражение. Същите движения, които уж презирали и мразели „консуматорската култура“ били по начало обект на културно потребление, отразявайки широкоразпространения разрыв между реторика и практика. В Париж и Берлин тези, които агресивно обявявали намерението си да „променят света“, често били най-отдадени на локални и дори телесни обсесии – предшественици на солипсистичната „първо аз“ политика на бъдещото десетилетие – и погълнати в съзерцание на собственото си въздействие. „Шейсетте“ се превърнали в култ още преди края на десетилетието.

Но ако изглеждало, че шейсетте са минали неоплакани и без много трайни паметници, това вероятно се дължало на факта, че настъпилите промени били толкова всеобхватни, че изглеждали естествени и до първите години на седемдесетте – напълно нормални. В началото на десетилетието Европа била управлявана от – и като че ли „за“ – стари хора. Властта – все едно дали в спалнята, дома, улицата, образователните институции, работното място, медиите или политиката, не била поставяна под въпрос. И все пак за десет години старите (Чърчил, Аденауер, дьо Гол) били мъртви. Властта или се оттеглила от повечето сфери на обществения живот, или била признавана само чрез предизвикателството. На някои места – Франция, Италия – преходът бил доста драматичен. На други – може би Великобритания – той се разпростирал върху няколко години и неговите измерения можели да бъдат оценени само със задна дата. [215]

Според една от самозаблудите на епохата шейсетте били време на повишено политическо съзнание. „Всеки“ (или поне всеки под двайсет и пет годишна възраст, посещаващ учебно заведение и привлечен от радикални идеи) бил във на улицата да се бори за някаква кауза. Дефлацията на каузите – и демобилизацията на идните десетилетия – придава в ретроспекция сянка на провал на това десетилетие френетична политическа дейност. Но в някои важни аспекти шейсетте били ключово десетилетие тъкмо по противоположната причина: те били моментът, в който европейците от двете половини на континента започнали решително да *загърбват* идеологическата политика.

Така лозунгите и проектите на поколението от шейсетте далеч не възродили революционната традиция, чийто език и символика толкова енергично се стремели да съживят. Те от днешна гледна точка могат да бъдат видени като нейната лебедова песен. В Източна Европа „ревизионистката” интерлюдия и нейното трагично развитие разпръснали последните илюзии за марксизма като практика. На Запад марксистките и парамарксистките теории скъсали всяка връзка с местната реалност и така се дисквалифицирали от всякаква бъдеща роля в сериозния обществен дебат. През 1945 г. радикалната десница се била дискредитирала като легитимно средство за политическо изразяване. Към 1970 г. радикалната левица била на път да сподели съдбата ѝ. Един 180 – годишен цикъл на идеологическа политика в Европа се затварял.

**ЧАСТ ТРЕТА: Години на отстъпление: 1971 – 1989
Г.**

XIV Намалени очаквания

„Доларът е наша валута, но ваш проблем”.

Джон Конъли, финансов секретар на САЩ, 1971 г.

„Да се убива може да е правилно или не, но понякога е необходимо”.

Джери Адамс

„Смъртта на един работник тежи като планина, а тази на буржоата е лека като перце”.

Мао Дзедун

„Аз зная този час – часът оловен.

Ако го минеш – ще го помниш”. ^[216]

Емили Дикинсън

„Пънкът би могъл да е изобретен заради културолозите – и отчасти е точно така”.

Робърт Хюисън

Още преди да стихне кипещт на шейсетте, породилите го уникални обстоятелства били отминали завинаги. Едва три години след края на най-проспериращото десетилетие в писаната история, следвоенният икономически бум бил свършил. „Трийсетте славни години” на Западна Европа отстъпили място на валутна инфлация и спад на растежа, придружавани от широка безработица и социално недоволство. Повечето от радикалите на шейсетте, също като своите последователи, изоставили „Революцията” и вместо това се разтревожили за изгледите да си намерят работа. Неколцина избрали въоръжената конфронтация. Нанесените от тях вреди – и реакцията, която предизвикали у властите – довели до нервни приказки за „неуправляемостта” състояние на западните общества. Подобни страхове се оказали пресилени: поставени под стрес, институциите от Западна Европа показали повече устойчивост, отколкото се опасявали повечето наблюдатели. Но не можело да има връщане към оптимизма – или илюзиите – на първите следвоенни поколения.

Влиянието на икономическото забавяне едва започвало да се чувства, когато две външни сътресения докарали западноевропейската икономика до стъписващо замиране. На 15 август 1971 г. президентът Ричард Никсън едностранно обявил, че неговата държава изоставя системата на фиксиран валутен курс. Американският долар, котвата на международната валутна система от Бретън Уудс насам, оттук нататък щял да плава срещу другите валути. Контекстът на това решение било огромното военно бреме на войната във Виетнам и растящият дефицит на американския бюджет. Доларът бил обвързан със златен стандарт и във Вашингтон се надигали страхове, че чуждестранните притежатели на американска валута (включително централните европейски банки) ще обменят доларите си за злато,

изчерпвайки американските резерви

Решението за плаващ курс на долара не било икономически ирационално. След като избрали да водят скъпоструваща война на изтощение на другия край на света – и да я платят с пари на заем, – САЩ не можели да очакват да поддържат безкрайно долара на фиксирания му и нереално висок курс. Но въпреки това американският ход шокирал останалите. Ако курсът на долара бил плаващ, това трябвало да се отнася и за европейските валути, а в този случай всички внимателно конструирани дадености на следвоенната валутна и търговска системи били поставени под въпрос. Дошъл краят на фиксираната система на курса, установена преди края на Втората световна война с оглед на бъдеща контролирана мрежа национални икономики. Но какво щяло да я замести?

След няколкомесечно объркване, две последователни обезценявания на долара и „отплаването” на британската лира през 1972 г. (закъснял и безславен край на старата и обременителна роля на паунда като валута на международния „резерв”), една конференция в Париж през май 1973 г. официално погребала така трудно постигнатите в Бретън Уудс финансови споразумения и установила на тяхно място нова система на плаващ курс. Както лесно може да се предположи, цената на тази либерализация била инфлацията. След американския ход от август 1971 г. (и последвалия го спад в цената на долара) европейските правителства, надявайки се да предотвратят очаквания икономически упадък, приели нарочни рефлационарни политики, позволявайки улесняването на кредитите, покачването на цените на вътрешния пазар и обезценяването на собствените валути.

При нормални обстоятелства тази контролирана „кейнсианска” инфлация би могла и да успее: само в Западна Германия имало дълбока историческа непоносимост към самата идея за ценова инфлация. Но несигурността, породена от оттеглянето на Америка от деноминираната доларова система предизвикала все повече валутни спекулации, които международните споразумения по плаващите курсове били безсилни да удържат. Това на свой ред подкопало усилията на отделните правителства да манипулират местните лихвени равнища и да поддържат стойността на националната си валута. Парите се обезценявали. А с това се вдигали и цените на вноса: между 1971 – а и 1973 – а година световната цена на непетролните стоки се вдигнала със 70%, на храната със 100%. И тъкмо в тази и без това нестабилна ситуация международната икономика била сполетяна от първите два петролни шока от седемдесетте.

На 6 октомври 1973 г., Йом Кипур (Денят на изкуплението) в еврейския календар, Египет и Сирия нападнали Израел. За двайсет и четири часа големите арабски държави – износители на петрол обявили плановете си да намалят производството на суровината. Десет дена по-късно те обявили петролно ембарго срещу Съединените щати в отговор на тяхната подкрепа за Израел и вдигнали цената на петрола със седемдесет процента. Самата Война на Йом Кипур свършила с египетско – израелско примирие на 25 октомври, но арабската фрустрация от западната подкрепа за Израел не стихнала. На 23 декември петролопроизводителните нации сключили споразумение за по-нататъшно повишаване на цената на петрола. Стойността му вече била достигнала двойни нива спрямо началото на 1973 г.

За да оценим важноста на тези събития за Западна Европа (най-вече), необходимо е да

си припомним, че цената на петрола, за разлика от всяка друга основна стока, на която почива съвременната промишлена икономика, останала на практика непроменена през десетилетията на икономически растеж. Един барел саудитски лек суров петрол – основна мярка – струвал 1,93 долара през 1955 г.; през януари 1971 г. той се търгувал за едва 2,18 долара. Като се има предвид скромната ценова инфлация през онези години, това означавало, че в реално отношение петролът на практика поевтинял. Сформирана през 1960 г., ОПЕК като цяло бездействала и не показвала склонност да удържа основните производители да използват петролните си резерви като политическо оръжие. Западът бил свикнал на свободно достъпно и забележително евтино гориво – ключова съставка на дългите години просперитет.

Точно колко ключова била тя може да се съди от все по-голямото място на петрола в европейската икономика. През 1950 г. твърдото гориво (предимно въглищата и коксът) съставлявали 83% от западноевропейското потребление на енергия; петролът бил едва 8,5%. През 1970 г. цифрите били съответно 29% и 60%. Седемдесет и пет процента от енергийните нужди на Италия през 1973 г. били посрещнати от вносен петрол; за Португалия цифрата била 80% [218]. Великобритания, която щяла да бъде самодостатъчна за известно време благодарение на новооткритите резерви от петрол в Северно море, започнала добива едва през 1971 г. Потребителският бум в края на петдесетте и през шейсетте силно увеличил европейската зависимост от евтиния петрол: десетките милиони нови коли по пътищата на Западна Европа не можели да се движат с въглища, нито с електричеството, което вече се генерирало – особено във Франция – с ядрена енергия.

До този момент вносното гориво се плащало с фиксирани долари. Плаващите обменни курсове и увеличените цени на петрола въвели безпрецедентен елемент на несигурност. Докато цените и заплатите нараствали постоянно, макар и умерено, в хода на предишните две десетилетия – приемлива цена за социалната хармония във време на бърз растеж – сега валутната инфлация растяла бързо. Според Организацията за икономическо развитие и сътрудничество инфлацията в некомунистическа Европа през периода 1961 – 1969 г. била твърдо 3,1%; през 1969 – 1973 г. била 6,4%; през 1973-1979 г. тя била средно 11,9%. Вътре в тази обща цифра имало значителни национални вариации. Докато западногерманските темпове на инфлация през периода 1973 – 1979 г. били удържани на поносимото ниво от 4,7%, Швеция преживяла двойно по-голямо нарастване. Френските цени скочили средно с 10,7% годишно през тези години. В Италия нивата на инфлация били средно 16,1%; в Испания – над 18%. Средната цифра за Великобритания била 15,6%, но в най-лошата година (1975) британската инфлация надминала 24% годишно.

Тези нива на инфлация на цените и заплатите не били исторически безпрецедентни. Но след стабилните равнища от петдесетте и шейсетте те били новост за повечето хора – и за техните правителства. Нещо по-лошо, европейската инфлация от седемдесетте – усложнена от второто вдигане на цената на петрола през 1979 г., когато свалянето на иранския шах предизвикало паника на пазара на суровината и 150 – процентно увеличение на цената ѝ между декември 1979 и май 1980 г. – не приличала на нищо преживяно дотогава. В миналото инфлацията била свързана с растежа, често прекалено бързия растеж. Големите икономически депресии от края на деветнайсети век и трийсетте години на дваисети били

придружени с *дефлация* – резки спадове в цените и заплатите, причинени, както изглеждало, от твърде ригидните валути и хронично ниските разходи както на държавите, така и на гражданите. Но през седемдесетте години в Европа конвенционалната схема като че ли престанала да важи.

Вместо това Западна Европа започнала да преживява онова, което недотам елегантно било наречено „стагфлация“: инфлация на цените и заплатите *и едновременно с това* икономическо забавяне. Към 1970 г. дошъл краят на голямата европейска миграция на излишна селскостопанска работна ръка към продуктивната градска промишленост; нямало повече „излишък“ за попиване и темповете на нарастване на производителността започнали неумолимо да спадат. Пълната заетост в големите икономики на индустрията и услугите все още била нормата: чак до 1971 г. безработицата във Великобритания била 3,6%, а във Франция едва 2,6%. Но това означавало, че организирани работници (свикнали да се пазарят от позиция на силата) сега се изправяли пред работодатели, чиито общи печалби започвали да се свиват.

Цитирайки като аргумент увеличените темпове на инфлация от 1971 г. нататък, представителите на работниците искали по-високи заплати и други компенсации от икономики, които показвали признаци на изтощение още преди кризата от 1973 г. Реалното заплащане започнало да надвишава нарастването на производителността; печалбите намалявали; новите инвестиции отпадали. Излишният капацитет, породен от ентузиазирани следвоенни инвестиционни стратегии, можел да бъде абсорбиран само от инфлацията или безработицата. Благодарение на кризата в Близкия Изток европейците получили и двете.

Депресията от седемдесетте изглеждала по-страшна, отколкото била, поради контраста с предишните години. По исторически стандарти средните стойности на растеж на брутния вътрешен продукт (БВП) през това десетилетие не били особено ниски. Те варирали от 1,5% в Обединеното кралство до 4,9% в Норвегия и така представлявали всъщност видимо подобрене на 1,3 процентния среден растеж, постигнат от Франция, Германия и Великобритания между 1913 – а и 1950 – а година. Но те рязко контрастирали с цифрите от близкото минало: през периода 1950 – 1973 г. френският годишен растеж бил средно 5%, Западна Германия се развивала с 6% и дори Великобритания поддържала средни темпове над 3%. Необикновени били не толкова седемдесетте, колкото петдесетте и шейсетте ^[219].

И въпреки това ударът бил реален, усилен от растящата експортна конкуренция от страна на новите индустриални държави в Азия и от още по-скъпия внос с увеличението на цената на различни стоки (не само на петрола). Към края на десетилетието броят на безработните във Франция надвишавал 7% от трудовото население; в Италия – 8%; във Великобритания – 9%. В някои страни – Белгия, Дания – нивата на безработица през седемдесетте и началото на осемдесетте били сравними с преживените през трийсетте години. Във Франция и Италия те били още по-лоши.

Една непосредствена последица от икономическия спад било втвърдяването на отношението към всички видове „чуждестранни“ работници. Ако обнародваните нива на безработица в Западна Германия (близо до нулата през 1970 г.) не се изкачили над 8% от работното население въпреки рязко намалялото търсене на потребителски стоки, то било

защото повечето безработни в страната не били немци – и затова не били отчитани. Когато Ауди и БеЕмВе, да речем, съкратили голяма част от работниците си през 1974 и 1975 г., първи пострадали гастарбайтерите: четири от всеки петима изгубили работата си служители на БеЕмВе не били германски граждани. През 1975 г. Федералната република затворила перманентно трудовите си бюра в Северна Африка, Португалия, Испания и Югославия. Както е изразено това становище в един Доклад на федерална комисия от 1977 г.: „Германия не е страна на имигранти. Тя е място за пребиваване на чужденци, които след време ще се върнат доброволно в родината си”. Шест години по-късно Федералният парламент приел закон за „Насърчаване на готовността за завръщане на чуждестранните работници”.

Доброволно или не, много от тях действително се завърнали „в родината”. През 1975 г. 290 000 гастарбайтери и техните семейства заминали от Западна Германия за Турция, Югославия, Гърция и Италия. През същата година 200 000 испанци се върнали в страната си да търсят работа; завръщащите се в Италия за пръв път в съвременната история надвишавали по брой заминаващите, както скоро щяло да се случи и в Гърция и Португалия. Към средата на седемдесетте почти една трета от милион югославски емигранти били принудени да се върнат на Балканите, където техните шансове да си намерят работа били не по-добри, отколкото в Германия или Франция. Северноевропейската криза на заетостта била експортирана обратно към Средиземноморието. Междувременно Франция наложила строг контрол върху имиграцията от Алжир и от бившите си африкански колонии, а Обединеното кралство поставило още по-сурови ограничения върху желаещите да имигрират от южноазиатския субконтинент.

Комбинацията от структурна безработица, растящи цени на петрола, инфлация и спад на експорта довела до бюджетен дефицит и кризи на плащанията в цяла Западна Европа. Дори Западна Германия, промишлено средище на континента и негов водещ износител, не била пощадена. Излишъкът в платежния баланс на страната от 9 481 милиона долара за 1973 г. паднал за по-малко от година до дефицит от 692 милиона долара. Британският национален бюджет бил в хроничен дефицит – дотолкова, че през декември 1976 г. се появил сериозен риск от мораториум върху националния дълг и се наложило Международният валутен фонд да измъкна страната. Но и другите не били по-добре. Френският платежен баланс се оказал на червено през 1974 г. и останал така през по-голямата част от последвалото десетилетие. Италия, също като Великобритания, била принудена през 1977 г. да се обърне към МВФ за помощ. Както и в британския случай, нейните ръководители после имали възможността да обвинят „световни сили” за последвалите непопулярни вътрешни мерки.

Според кейнсианската теория, бюджетните кризи и дефицитите на плащанията – също като самата инфлация – не били нещо лошо сами по себе си. През трийсетте те представлявали възможна рецепта за излизане от рецесията чрез харчене. Но през седемдесетте всички западноевропейски правителства *вече* харчели много за социални грижи и обслужване на населението, комунални услуги и инвестиции в инфраструктурата. Както мрачно обяснил британският лейбъристски министър – председател Джеймс Калахан на своите колеги: „Ние мислехме, че човек може с харчене да се измъкне от рецесията... Казвам ви абсолютно честно, че тази опция вече не съществува”. Не можели и да се обърнат към либерализация на търговията за спасение, както направили след Втората световна война: неотдавнашният рунд от търговски преговори на Кенеди през средата на шейсетте

вече смъкнал промишлените мита на исторически ниско равнище. Сега съществувал по-скоро риск от растящ вътрешен натиск за връщане на протекциите срещу конкуренцията.

Имало и още едно усложнение в избора, пред който били поставени политиците на седемдесетте. Икономическата криза, макар предизвикана от конкретни обстоятелства и връзки, съвпаднала с една дълбока трансформация, която властите не можели да спрат. В рамките на едно поколение Западна Европа преживяла трета „индустриална революция“: високите заводски комини, които били толкова неразделна част от ежедневиия живот само допреди няколко години, били на път да изчезнат. Ако стоманолеярите, миньорите, автомобилостроителите и заводските работници губели работата си, то не се дължало само на цикличен спад в местната икономика, нито дори на петролната криза. Многоуважаемата производителна икономика на Западна Европа изчезвала.

Доказателствата били неоспорими, макар политическите стратегии да се стараели да не забелязват техните следствия. Броят на миньорите спадал постоянно след пика на западноевропейския въгледобив през петдесетте. Големият минен басейн Самбр – Мьоз на Южна Белгия, който генерирал 20,5 милиона тона въглища през 1955 г., произвел едва шест милиона тона през 1968 г. и пренебрежимо количество десет години по-късно. Между 1955 и 1985 г. в Белгия изчезнали 100 000 миньорски работни места; всички видове спомагателна търговия пострадали съответно. Още по-големи загуби понесла минната промишленост на Великобритания, макар те да били разпределени на по-дълъг период. През 1947 г. Обединеното кралство можело да се похвали с 958 въгледобивни мини; четирийсет и пет години по-късно били останали едва петдесет от тях. Броят на заетите в тази индустрия щял да спадне от 718 000 на 43 000; повечето от тези работни места били закрити между 1975 и 1985 г.

Стоманодобивът, другата знакова промишленост на индустриална Европа, бил сполетян от подобна съдба. Не че търсенето на стомана спаднало толкова драматично – за разлика от въглищата, тази суровина не можела толкова лесно да бъде заменена. Но с индустриализацията на все повече неевропейски страни конкуренцията нараствала, цените падали и пазарът на скъпо произвежданата европейска стомана се свивал. Между 1974 и 1986 г. британските стоманодобивни работници изгубили 166 000 работни места (макар през последната година основният производител на Великобритания, „Бритиш Стийл Корпорейшън“, да отбелязал печалба за пръв път от над десетилетие). Корабостроенето западнало по сходни причини; също и автомобилостроенето и текстилната промишленост. „Кортодс“, водещият британски текстилно – химически комбинат, намалил броя на работниците си с 50% през периода 1977 – 1983 г.

Рецесията от седемдесетте довела до ускорено закриване на работни места на практика във всяка традиционна индустрия. Преди 1973 г. трансформацията вече била започнала във въгледобивната, железодобивната, стоманодобивната и строителната промишленост и машиностроенето; оттам тя засегнала химическата, текстилната и хартиената индустрия, както и леката промишленост. Цели региони били травмирани: между 1973 и 1981 г. британските Уест Мидландс, дом на малки машиностроителни фирми и автомобилостроителни фабрики, изгубили една четвърт от работната си сила.

Индустриалната зона Лотарингия в Северозападна Франция ^[220] изгубила 28% от работните

места в производството. Работниците в Люнебург, Западна Германия, намалели с 42% през същите години. Когато Фиат в Торино започнал да преминава към роботизация в края на седемдесетте, само за три години били закрити 65 000 работни места (от общо 165 000). В Амстердам през петдесетте 40% от трудовото население било заето в промишлеността. Четвърт век по-късно цифрата била едва една седма.

В миналото социалната цена на икономическите промени от подобен мащаб и с подобна скорост би била травматична и би носила непредсказуеми социални последици. Благодарение на институциите на държавата на благоденствието – и може би на спадналия политически ентузиазъм на епохата – протестите били сдържани. Ала те далеч не липсвали. През периода 1969 – 1975 г. имало гневни шествия, блокади, стачки и петиции из цяла индустриална Западна Европа от Испания (където в промишлени стачки били изгубени 1,5 милиона работни дни) до Великобритания, където две големи стачки на миньорите от въгледобива – през 1972 и 1974 г. – убедили притесненото консервативно управление, че може би е по-благоразумно да отложи затварянето на големите мини с още няколко години, дори с цената на продължаващи субсидии, плащани от цялото население.

Миньорите и стоманодобивните работници били най-добре познати и може би най-отчаяните фигури сред организираните протести от това време, но не те били най-войнствени. Спадът на броя работещи в старите индустрии променил баланса на силата в профсъюзните движения към съюзите в сферата на услугите, чиято членска маса растяла бързо. Докато старите, ръководени от комунистите промишлени организации в Италия губели членове, растели числеността и войнствеността на профсъюзите на учителите и държавните служители. Старите съюзи не показвали особено съчувствие към безработните: повечето се стремели преди всичко да запазят работните места (и собственото си влияние) и избягвали откритите конфронтации. Затова напористите профсъюзи от сектора на услугите – *Force Ouvriere* във Франция, NALGO, NUPE и ASTMS във Великобритания ^[221] – били тези, които ентузиазирани подели каузата на младите и безработните.

Изправени пред безпрецедентна вълна искания за сигурност на работните места и защита на заплащането, европейските лидери първоначално прибегнали до изпитаните в миналото практики. Във Великобритания и Франция с профсъюзите се договаряли инфлационни нива на заплащане. През 1975 г. в Италия била въведена плоска система на индексирание, *Scala Mobile*, свързваща заплатите с цените. Потърпевшите индустрии – особено стоманодобивната – били взети под крилото на държавата, също както при първоначалния кръг национализации. Във Великобритания „Стоманеният план” от 1977 г. спасил тази промишленост от срив, като картелизирал ценовата ѝ структура и на практика премахнал местната ценова конкуренция. Във Франция банкрутиралите стоманодобивни комбинати на Лотарингия и индустриалния център на страната били прегрупирани в държавно регулирани конгломерати, гарантирани от Париж. В Западна Германия федералното правителство привидно насърчило частната консолидация вместо държавния контрол, но с подобни картелизиращи последици. Към средата на седемдесетте една холдингова компания, *Ruhrkohle AG*, отговаряла за 95% от минния добив на Рурската област.

Оцелелите късчета от текстилните индустрии на Франция и Великобритания били съхранени заради създаваните от тях работни места в слаборазвити региони с цената на

значителни преки работни субсидии (на работодателите се плащало да запазят работници, от които не се нуждаели) и протекционистки мерки срещу вноса от Третия свят. Във Федералната република правителството в Бон се заело да покрие 80% от заплатите на работниците в промишлеността, наети на половин работен ден. Шведското правителство наляло пари в своите нерентабилни, но политически чувствителни корабостроителници.

Съществували национални различия в тези реакции на икономическия упадък. Френските власти следвали практика на микроикономическа интервенция, идентифицирайки „националните шампиони“ по сектори и награждавайки ги с договори, пари и гаранции. Същевременно британското финансово министерство продължило уважаваната си традиция на макроикономически манипулации чрез данъци, лихвени равнища и равномерно разпределени субсидии. Удивително е колко малко различия съществували в *политическо* отношение. Немските и шведските социалдемократи, италианските християндемократи, френските голисти и британските политици от всички разцветки отначало инстинктивно се придържали към следвоенния консенсус: търсели по възможност пълна заетост, компенсирайки отсъствието ѝ с увеличени заплати за работещите, социални трансфери за безработните и парични субсидии за губещите работодатели както в частния, така и в общественния сектор.

Ала в течение на седемдесетте все повече политици стигали до убеждението, че инфлацията представлявала по-голям риск от високите нива на безработица – особено като се има предвид, че човешката и политическата цена на последната била институционално смекчена. Проблемът с инфлацията не можел да бъде решен без някакво международно споразумение за регулация на валутите и обменните курсове, което да замени отхвърлената от Вашингтон система на Бретън Уудс. Шестте първоначални държави – членки на Европейската икономическа общност реагирали през 1972 г., като се споразумели да приложат „змия в тунел“: договореност да поддържат полуфиксиран курсове между своите валути, позволявайки отклонения от 2,25% в двете посоки от приетия курс. Към шестте страни първоначално се присъединили Великобритания, Ирландия и скандинавските държави, но компромисът издържал едва две години: британското, ирландското и италианското правителства не можели или не искали да издържат вътрешния натиск за обезценка отвъд установените граници и така били принудени да се оттеглят от споразумението и да оставят валутите си да паднат. Дори французите на два пъти били изкарани извън „змията“, през 1974 и 1976 г. Очевидно имало нужда от нещо повече.

През 1978 г. западногерманският канцлер Хелмут Шмит предложил да се преобразува змията в нещо далеч по-стриктно: Европейска валутна система (EMS). Щяла да се въведе схема на фиксирани двустранни обменни курсове, свързани от чисто абстрактна мерителна единица, европейската валутна единица (екю ^[222]) и гарантирана от стабилността и антиинфлационните приоритети на германската икономика и Бундесбанката. Страните – участнички щели да поемат задължението за строга вътрешна икономическа политика, за да запазят мястото си в системата. Това била първата немска инициатива от този род: на практика (ако не на думи) тя препоръчвала дойче марката да замени долара като отправна валута, поне що се отнася до Европа.

Някои страни отказали да се включат – особено Великобритания, където лейбъристият

министър – председател Джеймс Калахан правилно усетил, че EMS би попречила на страната му да приеме рефлационни политики, за да реши проблема с безработицата. Други се включили тъкмо по тази причина. Като „*solution de rigueur*“ EMS щяла да функционира като Международния валутен фонд (или Европейската комисия и еврото в по-късни години): тя щяла да задължи правителствата да вземат непопулярни решения, а те можели да се надяват да хвърлят вината върху чуждестранните правила и договорености. Всъщност в това се криело истинското дългосрочно значение на новите споразумения. Не защото прогонили навреме демона на инфлацията (а те успели в това отношение), а защото го постигнали, като лишили националните правителства от тяхната инициатива във вътрешната политика.

Това била съдбоносна промяна, далеч по-важна, отколкото се оценявало навремето. В миналото, ако дадено правителство избяряло стратегия на „твърдата валута“, следвайки златния стандарт или отказвайки да намали лихвите, то трябвало да отговаря пред своя електорат. Но при обстоятелствата в края на седемдесетте едно изправено пред необратима безработица, губещи индустрии или инфлационни искания за увеличение на заплатите правителство в Лондон – или в Стокхолм, или Рим – можело да посочи безпомощно към условията на заема от МВФ или строгите правила на предварително уговорените вътрешноевропейски курсове на обмен и да се отърси от отговорността. Тактическите ползи от подобен ход били очевидни. Но те имали своята цена.

Ако европейската държава вече не можела да намери квадратурата на кръга на пълната заетост, високите реални заплати и икономическия растеж, тя трябвало да посрещне гнева на онези избиратели, които се чувствали предадени. Както отбелязахме, инстинктивната реакция на политиците навсякъде била да смекчат тревогите на работещите в промишлеността мъже: отчасти защото те били най-зле засегнати, но преди всичко защото прецедентите показвали, че тази социална прослойка била най-склонна към организиран протест. Както се оказало обаче, истинската опозиция била другаде. Това била облаганата с тежки данъци средна класа – квалифицираните служители в частния и общественния сектор, дребните търговци и хората със свободни професии, – чиито проблеми най-ефикасно се преобразували в политически отпор.

В крайна сметка най-голяма полза от съвременната държава на благоденствието имали средните класи. Когато през седемдесетте следвоенната система започнала да се разпада, тези средни класи се почувствали не толкова заплашени, колкото измамани: от инфлацията, от данъчно – финансираните субсидии за губещи индустрии и от намаляването или премахването на обществени услуги в полза на бюджетните и валутни ограничения. Както сочел миналият опит, преразпределителният ефект на инфлацията, влошен от повсеместното високо данъчно облагане на съвременната държава на услугите, бил почувстван най-остро от гражданите от средната класа.

Тъкмо те се вълнували най-много и от въпроса за „неуправляемостта“. Много били източниците на широко изразявания през седемдесетте страх, че европейските демокрации са изгубили контрол върху съдбата си. На първо място били притесненията, провокирани от иконоборческите бунтове от шейсетте: това, което изглеждало любопитно и вълнуващо в уверената атмосфера на онези дни, сега приличало повече на предвестник на несигурност и анархия. Съществувал и по-непосредственият страх, породен от безработицата и инфлацията, срещу които правителствата изглеждали безсилни.

Всъщност самият факт, че европейските лидери сякаш губели контрол, бил източник на всеобща тревога – още повече, че както видяхме, политиките откривали известно предимство в изтъкването на собствената си неадекватност. Денис Хийли, финансов министър на злощастното лейбъристко правителство от средата на седемдесетте, се оплаквал от милионите еврадолари, плаващи из континента, дело на „безименни мъже, управляващи растящите атомни гъби на бродещи фондове, които се събирали на европазара, за да се избегне контролът на националните правителства”^[223]. По ирония на съдбата партията на самия Хийли била избрана през 1974 г. заради привидната неспособност на консерваторите да смекчат общественото недоволство – само за да се окаже обвинена в същата и по-голяма некомпетентност в следващите години.

Във Великобритания се чували дори откъслечни приказки за неадекватността на демократичните институции пред лицето на съвременните кризи. В пресата имало известни спекулации за ползата от управление от страна на безпристрастни външни лица или „корпоратистки” коалиции от „неполитически” експерти. Също като дьо Гол (през май 1968 г.), някои висши британски политически фигури от онези години счели за благоразумно да се уверят, че биха били подкрепени в случай на обществени размирици. Дори в Скандинавия и страните от Бенелюкс, където базисната легитимност на представителните институции никога не била поставяна под въпрос, безредието в световната финансова система, усещането за разпад на следвоенната икономика и разочарованието на традиционния електорат подкопали лековатата увереност на следвоенното поколение.

Зад това мъгляво надигане на съмнения и разочарование стояла една реална и, както изглеждало по онова време, вече налична заплаха. От края на Втората световна война Западна Европа като цяло била предпазена от граждански конфликти, да не говорим за открито насилие. Въоръжени сили били използвани с кървави последици из цяла Източна Европа, в европейските колонии и къде ли не из Азия, Африка и Южна Америка. Независимо от Студената война, горещите и кървави битки били характерна черта на следвоенните десетилетия, в които загинали милиони войници и цивилни от Корея до Конго. Самите Съединени щати станали сцена на три политически убийства и не един кървав бунт. Но Западна Европа била място на граждански мир.

Когато се случило европейски полицаи да бият или стрелят по граждани, последните обикновено били чужденци, често тъмнокожи^[224]. Като оставим настрана епизодичните сблъсъци с комунистически демонстранти, силите на реда в Западна Европа рядко били използвани от своите правителства за разправа с войнствена опозиция, а когато това се случило, насилието обичайно било тяхно дело. По стандартите на междувоенните десетилетия градските улици на Европа били забележително безопасни – факт, който често бил подчертаван от коментаторите, които сравнявали добре регулираните общества на Европа с дивия и суров индивидуализъм на градска Америка. Що се отнася до студентските „бунтове” от шейсетте, те само потвърждавали тази диагноза: младежта на Европа можела да си играе на революция, но това било предимно спектакъл. „Уличните бойци” не рискували да пострадат наистина.

През седемдесетте перспективите изведнъж помръкнали. Докато след инвазията в Прага Източна Европа била задушена в братската прегръдка на партийните патриарси, Западна

Европа сякаш губела контрол върху обществения ред. Предизвикателството не дошло от традиционната левица. Наистина, Москва била много доволна от баланса на международните преимущества през онези години: Уотъргейт и падането на Сайгон значително намалили престижа на Америка, докато СССР, като най-голям производител на петрол в света, спечелил доста от кризите в Близкия Изток. Но публикуването на английски на „Архипелаг ГУЛАГ“ на Александър Солженицин и неговото изгнание от Съветския съюз през февруари 1974 г., последвано след няколко години от кланетата в Камбоджа и съдбата на виетнамските „лодкари“^[225] попречили на възраждането на всякакви илюзии относно комунизма.

Същото се отнасяло за крайната десница, като изключим няколко съвсем маргинални случая. Италианското неофашистко *Movimento Sociale Italiano* (MSI) никога не получило повече от 6,8% от вота на национални избори и във всеки случай се стараело да се представя като легитимна политическа партия. Националистите в Западна Германия се интересували по-слабо от външната лицеприятност, но също като подобни партии от националистическата периферия в Белгия, Франция или Великобритания, те имали пренебрежимо електорално значение. Накратко комунизмът и фашизмът в класическите си превъплъщения нямали бъдеще в Западна Европа. Истинската заплаха за гражданския мир идвала от съвсем друга посока.

В течение на седемдесетте западноевропейското общество било изправено пред две кървави предизвикателства. Първото от тях било патологично в смисъл, че било родено от едно историческо заболяване, макар и превърнато в много модерна форма. В Баската област на Северна Испания, сред католическото малцинство на Северна Ирландия, в Корсика и на други места стари недоволства пламнали в кървав бунт. Това не било нещо ново за европейците: фламандските националисти в белгийска Фландрия и немскоговорящите „австрийци“ в италианското Алто Адидже (бивш Южен Тирол) отдавна негодували срещу своите „покорители“ и прибягвали ту към графити, ту към демонстрации, нападения, бомби и дори към изборните урни.

Но към 1970 г. проблемът с Южен Тирол бил решен със създаването на автономен двуезичен регион, което успокоило всички освен най-екстремните критици. И макар фламандските националисти от партиите *Volkspartij* и *Vlaams Blok* да не изоставили идеята за отцепване от френскоговоряща Валония, новият просперитет на Фландрия, заедно с множеството закони за федерализация на Белгия временно притъпили жилото на техните искания. От движение на негодуващи парии фламандският национализъм се превърнал в бунт на говорещите нидерландски данъкоплатци, които не желаели да субсидират безработните валонски стоманоработници (вж. глава 22). Съвсем другояче стоял въпросът с баските и с католиците от Ълстър.

Баската страна в Северна Испания открай време била мишена на гнева на Франко. Това било отчасти поради идентификацията си с републиканската кауза през Испанската гражданска война, отчасти поради отдавнашните искания на баските да бъдат признати за *различни*, противно на най-дълбоките централизационни инстинкти и самоналожената, държавно – опазваща роля на испанския офицерски корпус. През годините на Франко всичко отчетливо *баско* било агресивно потискано: езикът, обичаите, политиката. Пряко

собствените си центростремителни инстинкти испанският диктатор дори облагодетелствал Навара (регион, чието чувство за идентичност и отделеност не се и доближавало до това на баските или каталонците) с права, привилегии и собствено законодателство, единствено за да покаже на баските, че не могат да очакват такива благодеяния.

Възникването на съвременния баски тероризъм бил пряк отговор на франкистката политика, макар неговите говорители и защитници да твърждали, че корените му се крият подълбоко в техните потъпкани мечти за самостоятелност. ЕТА – *Euskadi Ta Askatasuna* (Баска родина и свобода) – била сформирана през декември 1958 г., за да води въоръжената борба за баска независимост. От ранните си дни като нелегална организация тя установила работни връзки – по-късно облечени в малко съмнителна идеологическа мотивация – с подобни групи в чужбина, които ѝ помагали да си набави пари, оръжие, обучение, убежища и публичност. Такива били групата Баадер – Майнхоф в Германия, Ирландската републиканска армия, Организацията за освобождение на Палестина, както и ОАС във Франция.

Стратегията на ЕТА – и на нейните политически поддръжници от „Хери Батасуна“, баската сепаратистка партия, сформирана през 1978 г., – била директна и използвала насилието като основен инструмент, целящ да направи непоносимо висока цената на оставането на баските в Испания. Ала също като ИРА и други подобни организации, ЕТА имала амбицията и да функционира като държава вътре в държавата. Католици и строги моралисти – по начин, който иронично напомнял за самия Франко, – активистите на ЕТА вземали на прицел не само испански полицаи (първата им жертва била убита през юни 1968 г.) и умерени баски политици и първенци, но и символите на „испанската“ упадъчност в региона: кина, барове, дискотеки, наркочилъри и тям подобни.

В залеза на ерата Франко действията на ЕТА били ограничени от самите репресии, които довели до нейното възникване: към края на диктатурата, в началото на седемдесетте, една четвърт от испанската полиция била разположена в Баската област. Това не попречило на ЕТА да взриви министър – председателя на Франко (адмирал Луис Кареро Бланко) в Мадрид на 20 декември 1973 г., нито да убие дванайсет цивилни в бомбен атентат в столицата девет месеца по-късно. Екзекуцията на петима стрелци на ЕТА през септември 1975 г., малко преди смъртта на Франко, също не укротила действията на групировката. Идването на демокрацията, от друга страна, предложило нови възможности.

ЕТА и нейните поддръжници искали пълна независимост. Това, което баският регион получил според пост – франкистката конституция (вж. глава 16), бил Закон за автономията, приет с референдум през 1979 г. Вбесена – не на последно място от перспективата да загубят подкрепата на умерените си симпатизанти, доволни от самоуправлението и правото на лингвистична и културна самоизява, – ЕТА увеличила бомбените атаки и убийствата. През 1979 – 1980 г. организацията убила 181 души; в течение на следващото десетилетие броят на убийствата бил около 34 души годишно. Но въпреки това и въпреки крехкостта на проходащата испанска демокрация ЕТА и нейните политически съюзници не можали да използват терористичните си кампании в своя полза. Единственият им успех – да провокират малка група десни офицери от армията да закрийт парламента през февруари 1981 г. в името на закона, реда и държавния интегритет – се превърнал във фиаско.

Една от причините за ограниченото въздействие на ЕТА въпреки ужасяващия мащаб и широката публичност на поредиците убийства бил фактът, че повечето баски не се

идентифицирали нито със средствата, нито с целта. Всъщност много баски дори не били истински баски. Икономическите преобразувания на Испания през шейсетте, мащабните миграции вътре в страната и в чужбина довели до промени, които старите националисти и техните фанатични млади последователи просто не проумявали. Към средата на осемдесетте по-малко от половината население на баския регион имало родители – баски, да не говорим за прародители. Тези хора с право смятали ЕТА и „Хери Батасуна“ за заплаха за своето благосъстояние (и имплицитно за самото си присъствие в областта).

Докато политическият ѝ проект губел досег с реалността, ЕТА ставала все по-екстремна. Забравила целта си, тя удвоила усилията си (ако може да цитираме дефиницията за фанатизъм на Джордж Сантаяна). Финансирани от престъпления и изнудване, нейните дейци все повече били принудени да действат през границата откъм баските департаменти в Югозападна Франция. ЕТА оцеляла и продължава да оцелява, убивайки по някой политик или селски полицаи. Но тя не успяла нито да мобилизира баския дух в подкрепа на политическата независимост, нито да принуди със сила испанската държава да клекне пред исканията ѝ. Най-големият „успех“ на ЕТА дошъл в средата на осемдесетте, когато нейните действия подтикнали социалистическия министър – председател Фелипе Гонсалес да позволи антитерористични наемни убийци (*Grupos Antiterroristas de Liberacion*) да се настанят нелегално на френска територия и да дирят активисти на ЕТА, двацет и шест от които били убити между 1983 и 1987 г. Решението на Гонсалес, разкрито едва дълги години по-късно (виж глава 22), хвърлило сянка върху ранните постфранкистки години на конституционната демокрация в Испания. При тези обстоятелства обаче може да се твърди, че това била една забележително умерена реакция.

Временната Ирландска републиканска армия приличала на ЕТА по методите и по някои от обявените си цели. Също както баската организация се стремяла да направи своята област неуправляема и така да осигури нейното откъсване от Испания, така и ИРА се опитвала да направи неконтролируема Северна Ирландия и да обедини шестте ѝ графства с Ейре. Имало обаче и съществени различия. Тъй като вече имало независима Ирландия, поне на теория съществувала реалистична национална цел, която бунтовниците можели да посочат на своите поддръжници. От друга страна имало повече от една северноирландска общности и търканията между тях били много стари.

Също като френски Алжир, Северна Ирландия – Ълстър – била както остатък от колониални времена, така и интегрална част от самата метрополна територия. Когато Лондон най-сетне отстъпил Ирландия на ирландците през 1922 г., Обединеното кралство запазило шестте северни графства на острова с разумния аргумент, че преобладаващото протестантско мнозинство там било изключително лоялно към Великобритания и отказвало да бъде управлявано от Дъблин (и включено в полутеократична република, доминирана от католическия епископат). Каквото и да говорели публично, самите политически лидери на новата република не били толкова против да си спестят присъствието на компактна и значителна общност гневно – непокорни протестанти. За едно малцинство ирландски националисти обаче това изоставяне означавало предателство и под знамената на ИРА те продължили да изискват обединението – и със сила, ако трябва – на целия остров.

Тази ситуация останала като цяло непроменена четири десетилетия. Към шейсетте официалната позиция на Дъблин напомняла тази на Бон: управлението изразявало желание

за национално обединение, но вътрешно било доволно от безсрочното отлагане на въпроса. Междувременно няколко поредни британски правителства се стремели да избягват доколкото е възможно наследената неудобна ситуация в Ълстър, където протестантското мнозинство доминирало католиците чрез фалшифицирани избори, политически клиентелизъм, сектантски натиск върху работодателите и монопол върху местата в ключови професии: държавните служби, съдебната система и преди всичко полицията.

Ако британските политици предпочитали да не знаят за тези неща, то се дължало на факта, че Консервативната партия зависела от своето „юнионистко“ крило (създадено през деветнайсети век по време на кампанията за задържане на Ирландия в кралството) за сериозен брой парламентарни места. Затова тя била обвързана със статуквото, според което Ълстър оставал неразделна част на Великобритания. Лейбъристката партия била не по-слабо обвързана със силните профсъюзи в корабостроителната и свързаните с нея индустрии в Белфаст, където работниците – протестанти отдавна получавали преференциално отношение.

Както предполага горното наблюдение, разделенията в Северна Ирландия били необикновено сложни. Религиозното противопоставяне между протестанти и католици било напълно реално и съответствало на общностно разделение, което се проявявало на всеки етап от живота: от раждането до смъртта през образованието, дома, брака, работата и развлеченията. При това било старо: препратките към свади и победи от седемнайсети и осемнайсети век може да изглеждали абсурдно ритуални за външните наблюдатели, но историята зад тях била съвсем реална. Ала разделението между католици и протестанти никога не било класово в конвенционалния смисъл въпреки усилията на ИРА да внесе в своята реторика марксистки категории. И от двете страни имало работници и свещеници – и в по-малка степен бизнесмени и образовани професионалисти.

Нещо повече, много католици от Ълстър не изгаряли от желание да бъдат управлявани от Дъблин. През шейсетте Ейре още била бедна и изостанала страна и жизненият стандарт на Север, макар и под този на останалата част от Великобритания, все още бил значително над средния за Ирландия. Дори за католиците Ълстър бил по-изгоден в икономическо отношение. Същевременно протестантите силно се идентифицирали с Обединеното кралство. Чувствата им не се споделяли от останалите британци, които нямали високо мнение за Северна Ирландия (когато изобщо се замисляли по въпроса). Старите индустрии на Ълстър, като тези в останалата част на Великобритания, били в упадък към края на шейсетте и на плановете в Лондон им било ясно, че бъдещето на предимно неквалифицираните протестантски работници там било несигурно. Извън това можем справедливо да кажем, че британските власти от години не се били замисляли сериозно за Ълстър.

ИРА била западнала до маргинална политическа секта, която отхвърляла Република Ейре като нелегитимна поради своята незавършеност, отново заявявайки своя „революционен“ стремеж да създаде различна Ирландия, радикална и обединена. Заплетената, анахронична реторика на ИРА не привличала особено младото поколение привърженици – включително седемнайсетгодишния, роден в Белфаст Джери Адамс, влязъл в нея през 1965 г. Те се интересували повече от действия, отколкото от доктрини, и сформирали собствена

организация: нелегалната, „Временна“ ИРА (Provisional IRA)^[226]. „Временните“ („Provos“), набирани предимно от Дери и Белфаст, възникнали тъкмо навреме, за да се възползват от вълната граждански демонстрации из Севера. Последните искали от правителството на Ълстър в замъка Стормонт отдавна необходими политически и граждански права за католиците и не срещнали друго освен политическа непреклонност и полицейски палки.

„Размириците“, които щели да навлязат в северноирландския (и до известна степен британския) обществен живот през следващите три десетилетия, били възпламенени от улични боеве в Дери след традиционния Чирашки марш през юли 1969 г. Това било агресивно честване на разгрома на привържениците на династията Стюарт и на католическата кауза преди 281 години. Изправено пред растящо насилие сред населението и исканата от католическите лидери намеса от Лондон, британското правителство изпратило армейски части и завзело контрола върху реда в шестте графства. Армията, чиито редици били попълвани предимно от основната част на Великобритания, била доста по-безпристрастна и като цяло по-малко брутална от местната полиция. Затова е парадоксално, че нейното присъствие дало на новосформираната ИРА – Временна нейното основно искане: британските власти и техните войници да напуснат Ълстър като пръв етап на обединяването на острова под ирландско управление.

Британците не си тръгнали. Не е ясно как биха могли да го направят. През седемдесетте различните опити да се изгради доверие между общностите и да се остави провинцията да ръководи делата си сама се провалили поради подозрителност и непреклонност и от двете страни. Католиците, дори да не им допадали техните собствени екстремисти, от опит знаели, че не трябва да вярват на обещанията за споделена власт и равни граждански права, раздавани от водачите на протестантите в Ълстър. Последните по правило не желали да правят реални отстъпки пред католическото малцинство, а сега и сериозно се страхували от непреклонните бойци на Временните. Без британското военно присъствие провинцията би изпаднала още по-тежко в състояние на открита гражданска война.

Така британското правителство се оказало в капан. Отначало Лондон симпатизирал на католическия натиск за реформи. Ала след убийството на един британски войник през февруари 1971 г. правителството въвело задържане без съд и ситуацията бързо загрубяла. През януари 1972 г., на „Кървавата неделя“, британски десантчици убили тринайсет мирни жители на улиците на Дери. През същата година в Ълстър били убити 146 членове на силите за сигурност и 321 цивилни, а почти пет хиляди души били ранени. Вдъхновена от новото поколение мъченици и упорството на своите опоненти, ИРА – Временна започнала една (както щяло да се окаже) трийсетгодишна кампания, в хода на която тя взривявала, отстрелвала и осакатявала войници и цивилни в Ълстър и в основната част на Великобритания. Направила и поне един опит да убие британския министър – председател. Дори властите в Лондон да желали да се измъкнат от Ълстър (както биха предпочели много гласоподаватели в Англия, Шотландия и Уелс), нямало начин. Както показали референдумът от март 1973 г. и по-късни допитвания, преобладаващото мнозинство от хората на Ълстър искали да запазят връзките си с Великобритания^[227].

Кампанията на ИРА не обединила Ирландия. Тя не прогонила британците от Ълстър. Не успяла и да дестабилизира британската политика, въпреки че убийствата на политици и

публични фигури (най-известният сред които бил лорд Маунтбатън, бивш вицекрал на Индия и кръстник на принца на Уелс) наистина разтърсили общественото мнение от двете страни на Ирландско море. Но ирландските „размирици“ допълнително помрачили и без това нерадостното десетилетие в британския обществен живот и подсилили прокламираната по онова време теза за „неуправляемостта“, а също така допринесли за края на безгрижния оптимизъм от шейсетте. По времето, когато ИРА – Временна – и протестантските паравоенни групировки, които се появили покрай нея – най-сетне седнали на масата за преговори, за да постигнат конституционни отстъпки, които британското правителство с удоволствие би направило от самото начало, 1800 души били убити, а един на всеки петима жители на Ълстър имал по някой загинал или ранен в боевете роднина.

На този фон другите „патологии“ на Европа от седемдесетте били наистина дребни, макар да допринесли за повсеместната атмосфера на тревожност. Една самобитна „Гневна бригада“, уж действаща от името на непредставените безработни, осеяла Лондон с бомби през 1971 г. Франкофонските сепаратисти в швейцарската Юра, имитирайки тактиката на ирландците, се разбунтували през 1974 г. срещу своето насилствено включване в (немскоговорящия) кантон Берн. Тълпи размирици в Ливърпул, Бристъл и лондонския квартал Брикстън се биели с полицията за контрол върху „непристъпните“ гета във вътрешността на града.

В една или друга тоналност всички тези протести и действия били, както вече намекнах, политическа патология: колкото и екстремна да била формата им, целите им били познати, а тактиките – съобразени с тях. Те се опитвали да постигнат нещо и щели – според собствените им думи – да спрат, ако исканията им бъдат изпълнени. ЕТА, ИРА и техните имитатори били терористични организации, но те не били ирационални. С времето повечето от тях щели да започнат преговори с враговете си с надеждата да постигнат своите цели, макар и отчасти. Но подобни съображения никога не интересували главните действащи лица във второто кръваво предизвикателство от онова време.

В по-голямата част на Западна Европа лековатите радикални теореме на шейсетте се разпръснали доста безболезнено. Ала в две страни (предимно) те се преобразували в психоза на самодостатъчната агресия. Една малка групичка някогашни студенти – радикали, опиянени от своята собствена адаптация на марксистката диалектика, се заели да „разкрият истинското лице“ на репресивната толерантност на западните демокрации. Ако парламентарният режим на капиталистическите интереси бъде притиснат достатъчно силно, твърдели те, той щял да захвърли плаща на законосъобразността и да покаже истинския си лик. Изправен пред истината за своите потисници, пролетариатът – досега „отчужден“ от собствените си интереси и жертва на „фалшивото съзнание“ за своето положение – щял да заеме полагаемото се място на барикадите на класовата война.

Подобно резюме отдава твърде голямо (и в същото време твърде малко) значение на терористичния ъндърграунд на седемдесетте. Повечето от увлечените по него младежи, колкото и да били запознати с мотивационната реторика на насието, нямали особена роля за нейното формулиране. Те били редовите войски на тероризма. От друга страна, особено в Западна Германия, инвестираната в тяхната омраза към Федералната република емоционална енергия идвала от източници далеч по-дълбоки и мрачни от зле адаптираната реторическа гимнастика на радикализма от деветнайсети век. Поривът да сринат

архитектурата на сигурността и стабилността върху главите на своите родители и тяхното поколение бил краен израз на един по-широко разпространен скептицизъм. Затова не било случайно, че „революционният терор“ приел своята най-страшна форма в Германия и Италия.

Връзката между извънпарламентарната политика и откровеното насилие се появила за първи път в Германия още през април 1968 г., когато четирима млади радикали – между които Андреас Баадер и Гудрун Енслин – били арестувани по подозрения за опожаряването на два универсални магазина във Франкфурт. Две години по-късно Баадер избягал от затвора по време на въоръжено нападение, планирано и водено от Улрике Майнхоф. После тя и Баадер издали своята „Концепция за манифест на градските партизани“, обявявайки сформирването на *Rote Armee Fraktion* (Фракция „Червена армия” – RAF), чиято цел била да разруши със сила Федералната република. Акронимът RAF бил избран нарочно: също както британските Кралски въздушни сили (Royal Air Force) атакували нацистка Германия по въздух, така и групата Баадер – Майнхоф, както се наричали неофициално, щели да принудят нейната наследница към подчинение чрез бомбардировки и стрелба.

Между 1970 и 1978 г. RAF и нейните спомагателни клонове следвали стратегия на умишлено произволен терор, убивайки войници, полицаи и бизнесмени, завземайки банки и отвличайки водещи политици. Освен че убили 28 души и ранили още 93 – ма в хода на бомбените атентати и престрелките през онези години, те взели 162 – ма заложници и провели над 30 банкови обира – отчасти за да финансират организацията си, отчасти за да получат публичност. В ранните години те вземали на прицел и американските военни бази в Западна Германия, убивайки и ранявайки много войници, особено в късната пролет на 1972 г.

Във върховата си 1977 – а година RAF отвлякла и впоследствие екзекутирала Ханс Мартин Шлайер, председател на Даймлер Бенц и президент на Западногерманската федерация на индустриите, и също така убила Зигфрид Бубак, главен прокурор на Западна Германия, и Юрген Понто, директор на Дрезднер банк. Това обаче щяло да се окаже лебедовата им песен. През май 1976 г. Майнхоф (заловена през 1972 г.) вече бил намерена мъртва в затворническата си килия в Щутгарт. Обесването ѝ изглеждало самоубийство, макар че според упоритите слухове тя била екзекутирана от държавата. Баадер, арестуван по време на престрелка във Франкфурт през 1972 г., излежавал доживотна присъда за убийство, когато на свой ред бил открит мъртъв в килията си на 18 октомври 1977 г., едновременно с Гудрун Енслин и друг затворен терорист. Тяхната нелегална организация просъществувала до осемдесетте, макар и в много намален състав. През август 1981 г. тя взривила бомба в главната щаб – квартира на Американските въздушни сили в Рамщайн, Западна Германия, а на следващия месец т.нар. Gudrun Ensslin Kommando направили неуспешен опит за убийство на американския главнокомандващ в Европа.

Тъй като нелегалните терористични организации в Германия нямали ясно определени цели, техните постижения могат да се измерват само със степента, в която успели да смутят немския обществен живот и да подкопаят институциите на републиката. В това отношение те определено се провалили. Най-явно репресивният държавен акт от това време било прокарването на *Berufsverbot* от социалдемократическото правителство на Вили Брант през 1972 г. Този декрет отказвал правото на държавна работа на всяко лице, занимаващо се със

смятани за подривачи Конституцията действия и официално целял да държи надалеч от чувствителни постове поддръжниците на крайната политическа левица и десница. В една без друго свръхпредразположена към обществен конформизъм култура това решение събудило страхове от цензура, ако не и нещо по-лошо. Но едва ли било прелюдия към диктатура, както неговите критици се боели, а по-крайните от тях се надявали.

Нито терористичната левица, нито сякаш възраждащата се неонацистка десница – отговорна за убийството на тринайсет души и раняването на още 220 в бомбена атака на мюнхенския *Oktoberfest* през 1980 г. – успели да дестабилизируют републиката. Те единствено предизвикали безразсъдни приказки в консервативните политически кръгове за нуждата да се ограничат гражданските свободи и да бъде наложен „ред“. Много по-тревожна била степента, в която групата Баадер – Майхноф (най-вече) успяла да привлече за идеите си мъглявата симпатия на иначе спазващи законите представители на интелектуалните и университетските среди ^[228].

Един източник на местно съпричастие била растящата носталгия в литературните и академични кръгове по изгубеното минало на Германия. Нараствало усещането, че страната била двойно „обезнаследена“: от нацистите, които лишили немците от почтено, „използваемо“ минало; и от Федералната република, чиито американски надзорници й наложили фалшиво самосъзнание. По думите на филмовия режисьор Ханс – Юрген Зюберберг, нацията била „лишена от духовно наследство и имущество... ние живеем в страна без отечество, без *Heimat*“. Ясно националистическият привкус на немския крайно ляв тероризъм – прицелът върху американските окупатори, мултинационалните корпорации и „международния“ капиталистически ред – ударил верния акорд, също като твърдението на терористите, че именно *немците* били сега жертва на чужди интереси и манипулации.

През същите години се излял порой от филми, речи, книги, телевизионни програми и публични коментари по проблематичната история и идентичност на страната. Също както Фракцията „Червена армия“ твърдяла, че се бори с „фашизма“ – задочно, така да се каже, – тъй и западногерманските интелектуалци, леви и десни, се борели за контрол върху истинското наследство на Германия. Колегата – кинорежисьор на Зюберберг Едгар Райц създал популярен шестнайсетчасов телевизионен минисериал: „*Heimat: Немска хроника*“. Историята на едно семейство от района Хунсрюк в Райнланд – Пфалц, филмът проследявал съвременната немска история чрез домашен наратив, който се простирал от края на Първата световна война до настоящето.

Във филма на Райц междувоенните години са особено явно окъпани в жълтеещото сияние на любящата памет: дори на нацистката ера не се позволява да се натрапва в топлите спомени за по-добри времена. Американизираният свят на следвоенната Федерална република, от друга страна, е представен с гневно, ледено презрение: неговото материалистично пренебрегване на националните цели и разрушаването на паметта и „нишката на историята“ са изобразени като грубо подкопаващи човешките цели и общност. Както в „Бракът на Мария Браун“ на Фасбиндер, и тук главната героиня – също „Мария“ – служи на една виктимизирана Германия. Ала „*Heimat*“ е твърде експлицитно носталгичен и дори ксенофобски в своята надменност към чуждите ценности и копнежа по изгубената душа на „дълбока Германия“.

Райц, също като Зюберберг и останалите, публично презирал американския телевизионен сериал „Холокост“, за пръв път излъчен по германската телевизия през 1979 г. Ако трябвало да съществуват изображения на немското минало, колкото и болезнени да били те, то тяхното създаване било работа на самите германци. „Най–радикалният процес на изземване, пише Райц, е изземването на собствената ти история. Чрез „Холокост“ американците откраднаха историята ни“. Прилагането на една „комерсиална естетика“ към миналото на Германия позволявало на американците да го контролират. Борбата на немските режисьори и артисти срещу американския „кич“ била част от борбата срещу американския капитализъм.

Райц и Фасбиндер били сред режисьорите на *Deutschland im Herbst* („Германия през есента“) – създаден през 1978 г. колаж от документални кадри, филмови откъси и интервюта, покриващи събитията от есента на 1977 г., особено отвличането и убийството на Ханс Мартин Шлайер и последвалото самоубийство на Енслин и Баадер. Филмът е забележителен не толкова заради изразеното съпричастие към терористите, колкото заради характерния начин, по който то било изразено. С помощта на внимателен монтаж Третият райх и Федералната република са показани в родствена връзка. „Капитализмът“, „системата на печалбите“ и националсоциализмът са представени като еднакво позорни и незащитими, а терористичните организации – като съвременни бойци от съпротивата: новите Антигони, които се борели със съвестта си и срещу политическата репресия.

Значителен кинематографски талант бил използван в *Deutschland im Herbst* – както и в други немски филми от онова време – за изобразяването на Западна Германия като полицейска държава, сходна на нацизма, макар и само по своята (все още неразкрита) способност за репресии и насилие. Полуразкаяният терорист Хорст Малер, който по онова време все още лежал в затвора, обяснява пред камерата, че възникването на извънпарламентарна опозиция през 1967 г. било „антифашистката революция“, която не се състояла през 1945 г. Така истинската борба срещу нацистките демони на Германия била водена от радикалния младежки ъндърграунд на страната – макар и чрез забележително подобни на нацистките методи: парадокс, който Малер не коментирал.

Скритата релативизация на нацизма в *Deutschland im Herbst* вече ставала съвсем явна в интелектуалните апологии на антикапиталистическия терор. Както обяснил през 1985 г. философът Детлеф Хартман, „Чрез очевидната връзка между парите, технологиите и изтреблението в империализма на нацисткия Нов ред ние можем да се научим... как да разбулим технологиите на цивилизованото изтребление на Новия ред от Бретън Уудс“. Това лесно подхлъзване – идеята, че общото между нацизма и капиталистическата демокрация било по-важно от техните различия – обяснява характерната нечувствителност на радикалната левица по въпроса за евреите.

На 5 септември 1972 г. палестинската организация „Черният септември“ нападнала израелския отбор на Олимпийските игри в Мюнхен и убила единайсет спортисти, както и един германски полицай. Убийците почти със сигурност били подпомогнати от местната радикална левица (любопитна особеност на немската екстремистка политика от онова време е фактът, че крайната десница би предложила услугите си със същото удоволствие). Връзката между палестински организации и европейски терористични групировки вече била добре установена: Енслин, Баадер и Майнхоф се „обучавали“ по различно време при палестински партизани, също както баски, италианци, ирландски републиканци и др. Но само немците

стигнали докрай: когато четирима въоръжени (двама немци и двама араби) отвлекли самолет на Ер Франс през юни 1976 г. и се отправили към Ентебе, Уганда, германците били тези, които се заели да идентифицират и отделят евреите от останалите пасажери.

Ако това действие, което така напомняло за селектирането на евреи от немци по друго време и на друго място, не дискредитирало категорично бандата Баадер – Майнхоф в очите на нейните симпатизанти, то било защото нейните аргументи (ако не и методите ѝ) привличали доста широк консенсус. Сега жертвите били немците, а не евреите: а виновникът бил американският капитализъм, а не немският националсоциализъм. „Военните престъпления“ били извършвани от американците – например срещу виетнамците. В Западна Германия възникнал „новият патриотизъм“ и е доста иронично, че Баадер, Майнхоф и техните приятели, чийто кървав бунт бил първоначално насочен срещу немскоцентричната самодоволност на поколението на техните родители, се оказали част от еката на същото националистическо наследство. Съвсем подобаващо Хорст Малер, един от малцината оцелели основатели на левия тероризъм в Западна Германия, три десетилетия по-късно се оказал в крайната десница на политическия спектър.

Във външните си аспекти италианският тероризъм от онова време не се отличавал особено от немската версия. Той също черпел от марксистката реторика на шейсетте, а повечето от неговите водачи били получили политическото си образование в университетските протести от онова време. Главната нелегална организация от онова време, самозваната *Brigate Rosse* (Червени бригади, BR), за пръв път привлякла общественото внимание през октомври 1970 г. с раздаването на позиви, които описвали доста близки до тези на Фракция „Червена армия“ цели. Също като Баадер, Майнхоф и останалите, водачите на BR били млади (най-известният сред тях, Ренато Курцио, бил само на 29 през 1970 г.), предимно бивши студенти, посветили се на въоръжената нелегална борба заради самата нея.

Съществували обаче и някои важни разлики. От самото начало терористите на италианската левица поставяли далеч по-силен акцент върху предполагаемата си връзка с „работниците“. И наистина в някои индустриални градове на север, най-вече в Милано, по-благовидните части на крайната левица действително имали някакви последователи из народа. За разлика от немските терористи, групирани около малко твърдо ядро от престъпници, италианската крайна левица се простирала от легитимни политически партии през градски партизански мрежи до микросекти от въоръжени политически бандити – с немалко припокриване по отношение на членска маса и цели.

Тези групи и секти преповтаряли в миниатюрен вид процеса на разоряване в историята на европейската мейнстрийм левица. В хода на седемдесетте след всеки акт на насилие отговорността се поемала от непознати до този момент организации, често подразделения или отцепници от първоначалната групировка. В орбита около самите терористи се въртяло едно хаотично съзвездие от полулегални движения и списания, чиито афористични „теоретически“ изявления предлагали идеологическо прикритие на терористични тактики. Имената на тези различни групировки, ядра, мрежи, журнари и движения са отвъд пародията: в допълнение към Червените бригади съществували *Lotta Continua* (Неспирна борба), *Potere Operaio* (Работническа сила), *Prima Linea* (Фронтна линия), *Autonomia Operaia* (Работническа автономия), *Avanguardia Operaia* (Работнически авангард), *Nuclei Armati Proletari* (Въоръжени пролетарски ядра) и *Nuclei Armati Rivoluzionari* (Въоръжени

революционни ядра), *Formazione Comunisti Combattenti* (Бойни комунистически формации), *Unione Comunisti Combattenti* (Бойни комунистически съюзи), *Potere Proletario Armato* (Въоръжена пролетарска сила) и други.

Макар този списък да издава със задна дата отчаяно желание да се раздуе социалната и революционна значимост на няколко хиляди бивши студенти и техните последователи от недоволните покрайнини на работническото движение, не трябва да се подценява ефектът от техните усилия да привлекат върху себе си общественото внимание. Курцио, неговата спътница Мара Кагол и техните приятели може да изживявали във фантазиите си разкрасена вълшебна приказка за революционерите – разбойници (базирана до голяма степен на популяризирания образ на революционните партизани в Латинска Америка), но нанесените от тях щети били достатъчно реални. Между 1970 – а и 1981 – а не минала и година, без в Италия да бъдат извършени убийства, осакатявания, отвлечения, нападения или разнообразни актове на публично насилие. В хода на десетилетието тяхна жертва станали трима политици, девет магистрати, шейсет и пет полицаи и още около триста души.

През първите си години Червените бригади и другите групировки се задоволявали предимно да отвличат и от време на време да разстрелват директори на заводи и по-дребни бизнесмени: „капиталистически лакеи“, *servi del padrone* („слуги на шефа“), в съзвучие с първоначалния си интерес към пряката демокрация в цеховете. Към средата на седемдесетте обаче те преминали към политически убийства – отначало на десни политици, после полицаи, журналисти и прокурори – като част от стратегия, която трябвало да „свали маската“ на буржоазната законност, да принуди държавата към насилие и репресии и така да поляризира общественото мнение.

До 1978 г. Червените бригади не успели да провокират желаната реакция въпреки надигащото се кресчендо от атаки в хода на предишната година. Тогава, на 16 март 1978 г., те отвлекли най-известната си жертва: Алдо Моро, лидер на Християндемократическата партия, бивш министър – председател и външен министър. Моро бил държан като заложник два месеца. Подкрепян от комунистите и от повечето си съпартийци, християндемократическият министър – председател Джулио Андреоти отказвал дори да обсъжда искането на терористите за освобождаването на „политически затворници“ в замяна на живота на Моро. Въпреки единодушното осъждане на техните действия от страна на целия политически спектър и призови от папата и генералния секретар на ООН, терористите не били омилостивени. На 10 май тялото на Алдо Моро било открито в нагло паркирана в центъра на Рим кола.

Аферата Моро определено демонстрирала некомпетентността на италианската държава. Вътрешният министър подал оставка ден след намирането на трупа. След десет години трескаво коване на антитерористични закони и национално издирване, полицията откровено се провалила в опита си да разбие терористичната мрежа ^[229]. А фактът, че Червените бригади успели да извършат политическо убийство в самото сърце на държавата и нейната столица, имал значителен отзвук. Сега вече на всички станало ясно, че Италия е изправена пред истинско предизвикателство към политическия ред. По-малко от две седмици след откриването на трупа на Моро, ВР убили ръководителя на антитерористичния отряд в Генуа. През октомври отстранили генералния директор по наказателните въпроси в римското

Министерство на правосъдието. Две седмици по-късно *Formazione Comunisti Combattenti* убили висш прокурор.

Но самият мащаб на отправеното от терористите предизвикателство започнал да им струва скъпо. Италианската комунистическа партия застанала твърдо и недвусмислено зад институциите на републиката, демонстрирайки онова, което вече било ясно на почти всички: а именно, че каквито и да били корените им в популярните движения от шейсетте, терористите от седемдесетте се били поставили отвъд спектъра на радикалната политика. Те били просто престъпници и трябвало да бъдат преследвани като такива. Същото се отнасяло и за онези, които им давали идеологическо прикритие, а може би и нещо повече. През април 1979 г. лекторът от Университета на Падуа Тони Негри, заедно с други водачи на *Autonomia Operaia*, бил арестуван и обвинен в заговор за въоръжен бунт срещу държавата.

Негри и неговите поддръжници настоявали (и продължават да настояват), че радикалните „автономисти“, нито скрити, нито въоръжени, не трябвало да се смесват с незаконните тайни общества, и че политическото решение за тяхното преследване представлявало тъкмо онова отстъпление от „буржоазния ред“, което Червените бригади предсказали и се опитвали да предизвикат. Но самият Негри признал за агресивни нападки срещу професори и служители в Университета на Падуа, които се доближавали до терористичните тактики. Лозунгите за „масово беззаконие“, „перманентна гражданска война“ и нуждата от „военно“ организиране срещу буржоазната държава били разпространявани от него навсякъде из уважаваните академични кръгове – включително в собствения му вестник *Rosso*. Година след отвличането и убийството на Моро самият Негри писал в чест на „унищожението на врага“: „Не ме боли от болката на моя враг: пролетарската справедливост разполага с продуктивната сила на самоутвърдението и способността за логическо убеждение“^[230].

Идеята, че политическото насилие би могло да бъде „продуктивната сила на самоутвърдението“ не била новост в съвременната италианска история, разбира се. Това, което Негри прославял, а Червените бригади и техните приятели практикували, не се различавало от „прочистващото действие на силата“, възхвалявано от фашистите. Както било в Германия, така било и в Италия: омразата на крайната левица към „буржоазната държава“ я върнала към „пролетарското“ насилие на антидемократичната десница. Към 1980 г. както мишените, така и методите на терористичната левица и терористичната десница в Италия станали неразличими. Наистина, Червените бригади и техните наследници в никакъв случай не били единствените отговорни за насилието през италианските *anni di piombo* („Оловни години“). Заговорническата, антирепубликанска десница отново изплувала на повърхността (и извършила най-страшното престъпление от онова време: бомбения атентат на гарата в Болоня през август 1980 г., убил 85 души и ранил още 200). А и в Юга мафията също приела по-агресивна стратегия на терор във войната с магистратите, полицията и местните политици.

Но доколкото появата на неофашистки терор и насилствените методи на мафията илюстрирали и изостряли уязвимостта на демократичните институции, техните начинания били – вероятно с право – интерпретирани от левите терористи като знак за техния собствен успех. И двете крайности се стремели да дестабилизируют държавата, като направят обикновения обществен живот непоносимо опасен – с тази разлика, че крайната десница

можела да разчита на известни протекции и сътрудничество от страна на същите сили на реда, които се опитвала да подкопае. Тайни десни конспиративни мрежи, стигащи до високи постове в полицията, банковия отрасъл и управляващата Християндемократическа партия, поръчвали убийствата на съдии, прокурори и журналисти [231].

За това си струва да се отбележи фактът, че демокрацията и законното управление в Италия оцелели през тези години. От 1977 г., особено до 1982 г., страната била под обсадата на произволни прояви на екстремно насилие от крайната левица, крайната десница и професионалните престъпници: през същия период мафията и други криминални мрежи убивали полицейски началници, политици, прокурори, съдии и журналисти, понякога едва ли не с явна безнаказаност. Макар по-сериозната заплаха да идвала от крайната десница – по-организирана и много по-близка до сърцето на държавата, – „червените“ терористи имали по-голямо въздействие върху общественото въображение. Това отчасти се дължало на факта, че също като Фракция „Червена армия“ в Германия те играели върху широко разпространената местна слабост към радикални идеи. Официалните комунисти с право смятали това присвояване на революционното наследство за основното оръжие на терористите, както и за симптом на риска, на който те излагали репутацията на легалната левица.

По ирония на съдбата, и без знанието на самите местни комунисти, Червените бригади и Фракцията „Червена армия“ – като сходно мотивираните, но неефективни *Cellules communistes combattantes* в Белгия, *Action Directe* във Франция и други още по-малки организации – били финансирани отчасти от съветските тайни служби. Парите не били част от някаква свързана стратегия. Те се раздавали общо взето на принципно основание – враговете на нашите врагове, колкото и абсурдни и незначителни да са те, все пак са наши приятели. Но в този случай действията им имали обратен ефект: единственото необратимо постижение на левия тероризъм в Западна Европа през тези години било пълното изличаване на всякакви остатъчни революционни илюзии в местната политика.

Всички мейнстрийм организации от левицата, особено комунистите, били задължени да се дистанцират трайно от всякакъв вид насилие. Това отчасти било спонтанна реакция към заплахата, която терорът представлявал за тях, както и за всички останали – профсъюзните дейци и другите представители на традиционното работническо движение били сред най-хулените мишени на нелегалните мрежи. От друга страна обаче това се дължало на факта, че „Оловните години“ през седемдесетте напомнили на всички колко крехки могат да се окажат либералните демокрации: урок, понякога пренебрегван в упоителната атмосфера на шейсетте. Сборният ефект от годините на революционно – подривна дейност в сърцето на Западна Европа не бил поляризацията на обществото, както планирали и очаквали терористите, а сплотяването на политици от всички страни на територията на безопасния център.

В полето на ума седемдесетте години били най-обезсърчаващото десетилетие на двайсети век. В известна степен това може да се обясни с описаните в тази глава обстоятелства: острият и траен икономически спад, заедно с широкоразпространеното политическо насилие, засилвал чувството, че хубавите времена на Европа си били отишли, може би за дълги години. Повечето млади хора сега се стремели не толкова да променят света, колкото

да си намерят работа: обаянието на колективните амбиции отстъпило място на вторачването в индивидуалните нужди. В един по-заплашителен свят грижата за личния интерес имала предимство пред борбата за общите каузи.

Няма съмнение, че тази промяна на настроението била и реакция към главозамайващото изобилие от предишното десетилетие. Европейците, които съвсем наскоро се радвали на безпрецедентна експлозия от енергия и оригиналност в музиката, модата, киното и изкуствата, сега можели да размишляват на спокойствие върху цената на своите неотдавнашни ексцесии. Бързо бил остарял не толкова идеализмът на шейсетте, колкото *невинността* на онези дни: чувството, че всичко въобразено може да бъде изпълнено, че всичко произведено може да бъде притежавано, и че прекрачването на нормите – морални, политически, законови и естетически – е продуктивно и привлекателно само по себе си. Докато шейсетте били белязани от наивния, самонадеян импулс да вярваш, че всичко ставащо е ново – а всичко ново е важно, – седемдесетте били време на цинизъм, на изгубени илюзии и свити очаквания.

Посредствените времена, пише Албер Камю в „Пропадане“, раждат кухи пророци. Седемдесетте предложили богата реколта. Това били времена потискащо усещаци, че идват *след* големите надежди и амбициозните идеи на близкото минало, а нямат какво друго да предложат освен безжизнени и неправдоподобни повторения и продължения на стари мисли. Това била една съвсем осъзнато „пост – всичко“ епоха, чието бъдеще изглеждало мрачно. Както отбелязал навремето американският социолог Даниъл Бел, „Употребата на представката „след“ показва усещането, че живееш в някакъв промеждутък“. Като описание на действителния свят – „следвоенен“, „пост – империалистически“ и най-пряното „пост – индустриален“ – терминът имал своето място, дори да не казал със сигурност какво следва нататък. Но приложен към категориите на мисълта – като в „пост – марксистки“, „пост – структуралистки“ и, най-неясното, „постмодерен“, той само придавал допълнителна неяснота на едно и без друго объркано време.

Културата на шейсетте била рационалистична. Като изключим леките наркотици и утопичното опиянение, общественото мислене от онази епоха, също като музиката, се движело в познат и свързан регистър, само малко „разширен“. Освен това то било удивително комунитарно: предполагало се, че студентите, също като „работниците“, „селяните“, „негрите“ и други колективни единици, споделят общи интереси и пристрастия, които ги обвързват в специални отношения едни с други и – макар и антагонистично – с остатъка от обществото. Проектите на шейсетте, колкото и фантастични да били, предполагали връзка между индивида и класата, класата и обществото, обществото и държавата; и тази връзка би била позната ако не по съдържание, то по форма на теоретиците и активистите от всяка точка на предишния век.

Културата на седемдесетте се фокусирала не върху колектива, а върху индивида. Също както антропологията изместила философията като първо – дисциплина на шейсетте, сега нейното място заела психологията. В хода на шейсетте понятието за „фалшиво съзнание“ било широко използвано от младите марксисти, за да обясни нежеланието на работниците и на други социални групи да се освободят от идентификацията с капиталистическия интерес. В един изкривен вариант тази идея формирала, както видяхме, ключовия постулат на левия тероризъм. Но тя имала интересен задгробен живот в някои по-слабо политизирани кръгове:

адаптирайки марксисткия речник към фройдистки теми, самоопределилите се „пост – фройдисти“ акцентирали върху необходимостта от освобождение не на социалните класи, а на сбора от индивидуални субекти.

Сега в Западна Европа и Северна Америка започнали да никнат теории, чиято цел била да освободят човешкия субект не от социално наложената принуда, а от самоналожените илюзии. Сексуалната вариация по тази тема – идеята, че социалното и сексуалното потискане са вътрешно свързани – била вече трюизъм в определени среди през шейсетте. Но Маркузе, или Вилхелм Райх, били преки наследници на Фройд и Маркс – търсейки колективна трансформация чрез индивидуално освобождение. Последователите на Жак Лакан, от своя страна, или съвременните теоретици на феминизма като Кейт Милет и Ани Льоклер, били едновременно повече и по-малко амбициозни. Те не се интересували толкова от традиционните проекти на социалната революция (които феминистите правилно определяли като политически движения, водени от и предимно за мъжете). Вместо това сте се стремели да подкопаят самото понятие за човешкия субект, заложено под тях.

Зад това мислене се криели две популярни презумпции, споделяни доста широко от интелектуалната общност по онова време. Според първата, властта почивала не (както предполагали повечето социални теоретици след Просвещението) върху контрола на естествените и човешки ресурси, а върху монопола над *знанието*: знание за природния свят; знание за обществената сфера; знание за себе си; и преди всичко за начина, по който самото знание бива произвеждано и легитимирано. Поддържането на властта според това обяснение почива върху способността на контролиращите знанието да продължават този контрол за сметка на другите, като потискат подривните „знания“.

По това време горното обяснение на човешкото състояние било широко и правилно асоциирано с творчеството на Мишел Фуко. Но въпреки инцидентния си обскурантизъм, по същество Фуко бил рационалист. Ранните му текстове следват доста вярно достопочтената марксистка максима, че за да освободиш работниците от оковите на капитализма, първо трябва да смениш с различен разказ за историята и икономиката твърде угодния наратив на буржоазното общество. Накратко, революционното знание трябвало да измести знанието на господарите; или казано на толкова модния допреди няколко години език на Антонио Грамши, човек трябвало да се бори с „хегемонията“ на управляващата класа.

Втората презумпция, която щяла да окаже още по-силно въздействие върху интелектуалната мода, стигала доста по-далеч. Става въпрос за съблазнителния акцент върху подкопаването не просто на старите истини, а на самата възможност за сигурна истина. Всички човешки дейности, възгледи и знания трябвало да се приемат с доза скептицизъм тъкмо защото били социално генерирани и следователно политически употребими. Самата идея, че изводите и оценките биха могли да бъдат независими от човека, който ги прави, в някои кръгове се смятала за израз и образец на една пристрастна (и имплицитно консервативна) социална позиция.

Всички заявени убеждения и оценки можели да бъдат принципно редуцирани по този начин. Дори самите критични интелектуалци можели да бъдат „позиционирани“ така. По думите на френския професор по социология Пиер Бурдийо, най-влиятелния европейски представител на новата социология на знанието, „професорският дискурс“ не бил нищо повече от израз на „доминираната фракция на доминиращата класа“. Това, което този

хитроумно подривен маниер на позициониране на знанието и възгледите въобще пропуска да уточни било как да определим дали един „дискурс“ е по-верен от друг: дилема, решена чрез третирането на „истината“ като социално позиционирана категория – идея, която скоро щяла да стане модна на много места. Естественият резултат от подобно развитие бил растящият скептицизъм към *всякакъв* рационален социален дебат. Френският философ Жан – Франсоа Лиотар, чието есе от 1979 г. по този въпрос „Постмодерната ситуация“, добре резюмирало *air du temps* ^[232], изразявало тази теза достатъчно ясно: „Аз дефинирам *постмодерното* като недоверие към метанаративите“.

Обикновено непризнатият източник в основата на тези предимно френски интелектуални влияния бил, както често се случвало в тези десетилетия, немски. Италианският писател Елио Виторини веднъж забелязал, че след Наполеон Франция била непробиваема за всяко външно влияние освен това на немската романтична философия. Тези думи били също толкова верни в 1957 г., когато били написани, колкото и двайсет години по-късно. Ако хуманистичната чувствителност на едно по-старо поколение била привлечена от Маркс и Хегел, то 70 – те, изпълнени с недоверие в себе си, били съблазнени от една доста по-мрачна жилка в немската мисъл. Радикалният скептицизъм на Мишел Фуко до голяма степен бил адаптация на Ницше. Други влиятелни френски автори, особено Жак Дерида, се позовавали на Мартин Хайдегер в своята критика на човешката способност за избор и в своята „деконструкция“, както започвала тя да се нарича, на когнитивния човешки субект и неговата текстуална субективност.

За учените – специалисти по Хайдегер или по неговия съвременник немец Карл Шмит (чийто исторически реализъм привличал вниманието на студентите по международни отношения), този интерес бил доста странен. В крайна сметка и Хайдегер, и Шмит били асоциирани с нацизма – Хайдегер съвсем явно, тъй като приел академичен пост под нацистка егида. Но подновеният интерес към критиката на оптимистичните теории за прогреса, усъмняването в основите на просветения рационализъм и неговите политически и когнитивни странични продукти, създал известен афинитет между критиците на модерността и техническия прогрес от началото на двайсети век като Хайдегер и разочарованите скептици на „постмодерната“ епоха. Той позволил на Хайдегер и останалите да измият петното от старите си връзки.

Когато немската философия стигнала през парижката социологическа мисъл до английската културология – формите, под които била позната на повечето читатели от това време, – присъщият ѝ труден речник достигнал ниво на експресивна непроницаемост, която се оказала неустойимо привлекателна за едно ново поколение студенти и техните лектори. Младшите преподаватели, наети от разрасналите се по онова време университети, в повечето случаи били завършили през шейсетте и били израснали сред модите и дебатите от онези години. Но докато европейските университети от предишното десетилетие били заети с всевъзможни едри теории – за обществото, държавата, езика, историята, революцията – до следващото поколение достигнал единствено засиленият интерес към Теорията като такава. Семинарите по „Културна теория“ или „Обща теория“ изместили традиционните дисциплинарни граници, които допреди няколко години все още доминирали дори радикалните академични дебати. „Трудността“ станала мярка за интелектуална сериозност.

В своите лишени от илюзии коментари на наследството на „Мисълта на 68 – а година” френските автори Люк Фери и Ален Рьоно саркастично заключили, че „най-голямото постижение на мислителите от шейсетте било да убедят своята публика, че неразбираемостта е знак за величие”.

Получили публиката си наготово в университетите, новите знаменитости като Лакан и Дерида издигнали капризите и парадоксите на езика до цялостни философии, безкрайно гъвкави рамки за текстуална и политическа интерпретация. В институции като Центъра за културни изследвания към Бирмингамския университет новият теоретизъм се смесвал гладко със стария. Марксизмът бил освободен от смуцаващата си обвързаност с икономически категории и политически институции и рециклиран като културна критика. Неудобното нежелание на революционния пролетариат да смаже капиталистическата буржоазия вече не било пречка. Както го изразил през 1976 – а Стюарт Хол, водещ британски говорител на културологията през онези години, „Идеята за „изчезването на класата като цяло” е заменена с далеч по-сложната и диференцирана картина, показваща как различните сектори и прослойки на дадена класа са тласнати към други посоки и избори от своите определящи социоекономически обстоятелства”.

Самият Хол след години щял да признае, че неговият Център бил „за известно време погълнат от тези трудни теоретични въпроси”. Но всъщност този нарцисистки обскурантизъм бил напълно в духа на времето си. Неговата откъснатост от всекидневния живот неволно свидетелствала за изтощаването на една интелектуална традиция. Нещо повече, тя в никакъв случай не била единственият симптом за културно изчерпване през онези години. Дори бляскавата оригиналност на френското кино от шейсетте била сведена до самопосочваща се артистичност. През 1974 г. Жак Ривет, духовитият и оригинален режисьор на „Париж ни принадлежи” (1960 г.) и „Монахинята” (1966 г.) създал „Селин и Жюли плават с кораб”. Като 193 – минутна безсюжетна стилизирана (макар и неволна) пародия на френската Нова вълна, „Селин и Жюли” белязал края на една епоха. Художественото теоретизиране измествало художеството.

Ако едната страна от наследството на шейсетте били високо културните претенции, то другата, нейната вътрешна инверсия, била втвърдяващата се коричка на знаещия цинизъм. Сравнителната невинност на рокендрола все по-често бивала изместена от медийно обиграни поп – групи, специализирани в презрителното присвояване и осакатяване на създадения от преките им предшественици стил. Точно както популярните романчета и таблоидната журналистика използвали масовата грамотност за търговска облага, „пънк” – рокът се появил през седемдесетте, за да експлоатира пазара за популярна музика. Представен като „контра – културен”, той всъщност паразитирал върху мейнстрийм – културата, използвайки агресивна образност и радикален език за често користолюбиви цели.

Отявлено политизираният език на пънк – рок групите, например в хита на Секс Пистълс от 1976 г. „Anarchy in the UK”, улавял вкиснатото настроение на онези години. Но политическите им възгледи били също толкова едноизмерни като музиката им, която твърде често се ограничавала до три акорда и прост ритъм, разчитайки на ефекта на силния звук. Също като Фракция „Червена армия”, Секс Пистълс и другите пънк – рок групи искали преди всичко да *шокират*. Дори техният предизвикателен вид и маниери били опаковани в ирония и известно количество префърцуеност: „Помните ли шейсетте? „, сякаш казвали те. „Ето

това остана от тях, все едно дали ви харесваме или не“. Музикалното предизвикателство сега се състояло от гневни песни против „хегемонията“, чието фалшиво политическо съдържание замаскирало постепенното изтърбушване на музикалната форма [233].

Колкото и фалшиви да били музиката и политическите възгледи на пънк – поколението, поне неговият цинизъм бил реален и честно придобит. Той бил мрачният и лишен от талант край на един все по-широк спектър на неуважението: към миналото, към авторитета, към обществените фигури и обществените въпроси. В по-духовитите си въплъщения това презрение към помпозното и политическото черпело вдъхновение от скептичните млади британски политически сатирици. Те се появили за пръв път преди две десетилетия: театралният преглед *Beyond the Frindge*, късното предаване на БиБиСи *That Was The Week That Was* и седмичното списание *Private Eye*. Възползвайки се от бързо растящата телевизионна публика и бавното, но сигурно отстъпление на държавната цензура, *Monty Python* и неговите наследници и имитатори смесвали обикновената клоунада, непочтителните социални коментари и саркастичната политическа подигравка – смесица, видяна за последен път в язвителните политически комикси на Гилрей и Крукшанк. Близкото заиграване между рок музиката и новата бурлеска е добре онагледена от финансовата подплата на два от филмите на *Monty Python*: „Монти Пайтън и светият Граал“ (1974 г.) и „Животът на Брайън“ (1979 г.), поръчителствани съответно от Пинк Флойд и Лед Зепелин и от Джордж Харисън от Бийтълс.

Ниският авторитет на обществените фигури предлагал богати възможности на седмичните телевизионни предавания като *Spitting Image* или френското *Bebete Show*, където водещите политици били рутинно подлагани на подигравки и презрение, които биха били немислими само допреди няколко години (и все още са в Съединените щати). Сатириците и политическите комици изместили писателите и художниците като интелектуални герои на деня. Когато в началото на осемдесетте френски студенти били запитани от кои обществени фигури се възхищават най-силно, по-старите коментатори с ужас научили, че покойният Жан – Пол Сартр е изместен от Колюш – цапнатия в устата и понякога доста невъздържан телевизионен комик, който саркастично отбелязал новия си статут, кандидатирайки се за президент на страната.

И все пак същите телевизионни канали, които излъчвали остри и непочтителни пародии на популярната и средно висока култура, предлагали и изобилна суровина за комиците. Навярно най-любимият обект за подигравки бил конкурсът за песен на „Еurovision“, ежегодното телевизионно състезание, излъчено за пръв път през 1970 г. Комерсиално упражнение, представено като апотеоз на модерните технологии за едновременно телевизионно предаване към множество страни, в средата на седемдесетте „Еurovision“ претендирала да има стотици милиони зрители. Конкурсът, в който второразредни и неизвестни певци от целия континент изпълнявали блудкав и незапомнящ се материал, преди да се върнат почти неизменно към забравата, от която излизали за кратко, бил толкова стъписващо банален като концепция и изпълнение, че сякаш предизвиквал към пародия. Но тъкмо по тази причина той възвестявал и нещо ново.

Ентузиазмът, с който конкурсът за песен на „Еurovision“ рекламирал и възхвалявал един безнадеждно остарял формат и поток недодялани изпълнители, отразявал растящата култура

на носталгията: едновременно копнеж и скептицизъм. Ако пънкът, постмодернът и пародията били едната реакция към объркването на едно лишено от илюзии десетилетие, то „ретротото“ било другата. Френската поп – група *Il Etait Une Fois* („Имало едно време“) се издокарвала с дрехи от трийсетте. Това бил един от многото модни „ренесанси“ от „бабешки поли“ до неоедуардиански прически на „новите романтици“ – последните възродени втори път за три десетилетия. В облеклото и музиката (и сградите) изкушението да се рециклират стари стилове – смесване и напасване с твърде много несигурност – заместило новаторството. Седемдесетте, едно неуверено време на тревоги, гледали назад, а не напред.

Ерата на Водолея ^[234] оставила след себе си сезона на пастиша.

XV Политика в нова тоналност

„Je declare avoir avorte“ („Заявявам, че съм правила аборт“).

Симон дьо Бовоар (и 342 други жени), 5 април 1971 г.

„В рамките най-много на едно поколение френската и италианската комунистически партии или ще скъсат връзките си с Москва, или ще се свият до незначителна роля“.

Денис Хийли (1957г.)

„С този договор не се губи нищо, което да не е проиграно отдавна“.

Канцлерът Вили Брант, август 1970 г.

„Когато две държави искат да установят по-добри отношения, те често посягат към най-високата обща баналност“.

Тимъти Гартън Аш

През седемдесетте политическият пейзаж на Западна Европа започнал да се напуква и фрагментира. От края на Първата световна война дотогава политическият мейнстрийм бил разделен между две политически „фамилии“, левицата и десницата, които на свой ред вътрешно се делели на „умерени“ и „радикали“. След 1945 г. двете страни сближили значително позициите си, но схемата не била променена драстично. Спектърът на политическите опции пред европейските гласоподаватели през 1970 г. не би бил непознат на техните дядовци и баби.

Дълголетието на европейските политически партии се дължало на забележителната устойчивост в екосистемата на електората. Изборът между лейбъристи и консерватори във Великобритания, или социалдемократи и християндемократи във Федералната република, вече не отразявал дълбоки различия по някои политически стратегии, да не говорим за съществени „лайфстайл“ предпочитания, както щели да ги наричат по-късно. На повечето места ставало въпрос за ехо от дългогодишни навици на гласуване, обхващащи няколко поколения и определени по-скоро от класата, региона или местонахождението на гласоподавателя, отколкото от програмата на партията. Мъжете и жените гласували като родителите си, в зависимост от това къде живеели, къде работели и колко печелели.

Под повърхностния континуитет обаче се задвижвала тектонична промяна в политическата социология на европейските гласоподаватели. Единният вот на белите, трудово заети мъже – работници – всеобща основа на подкрепата за комунистическите и социалистически партии – започвал да се свива и разцепва. По същия начин на „идеално – типичния“ консервативен гласоподавател – по-възрастна жена, ходеща редовно на църква – вече не можело да се разчита да състави твърдия електорат на християндемократическата или консервативната партии. Доколкото продължавали да гласуват по същия начин, тези традиционни гласоподаватели вече не били мнозинство. Защо?

На първо място, социалната и географска мобилност в хода на следвоенните десетилетия размила почти до неузнаваемост фиксираните социални категории. Християнският твърд

електорат в селска Западна Франция или в малките градчета на Венето, пролетарските индустриални крепости на Южна Белгия или Северна Англия сега бил разцепен и фрагментиран. Хората вече не живеели на същите места като своите родители, а и често работели нещо съвсем различно. Както би могло да се очаква, те гледали на света малко по-другояче: техните политически предпочитания започнали да отразяват тези промени, макар и отначало бавно.

Второ, просперитетът и социалните реформи от шейсетте и началото на седемдесетте на практика изчерпали програмите и визиите на традиционните партии. Самият им успех лишил политиките от умерената левица и десница от правдоподобни цели, особено след пороя либерални реформи през шейсетте. Държавните институции като такива не били под въпрос, нито общите цели на икономическата политика. Оставали само фината настройка на трудовите взаимоотношения, законодателството срещу дискриминацията в областта на жилищното настаняване и труда, разширяването на образователните учреждения и други подобни. Това били сериозни обществени въпроси, които обаче трудно можели да бъдат предмет на голям политически дебат.

Трето, сега съществували алтернативни знаменатели на политическа принадлежност. Етническите малцинства, често зле посрещани в белите работнически общности на Европа, не били винаги добре дошли в местните политически или профорганизации и техните възгледи отразявали това изключване. И на последно място, поколенческата политика на шейсетте въвела в обществения дебат въпроси напълно непознати на една по-стара политическа култура. „Новата левица“ може и да нямала програма, но теми не ѝ липсвали. Преди всичко тя въвела нова клиентела. Фокусът върху пола и сексуалността естествено довел до политика на пола; жените и хомосексуалистите, съответно подчинени и невидими в традиционните политически партии, сега станали пълноправни исторически субекти със свои искания и права. Младостта и нейният ентусиазъм заели централно място на сцената, особено след като възрастта за гласуване паднала на много места до осемнайсет години.

Благоденствието на онова време спомогнало вниманието да се пренасочи от производството към потреблението, от основните нужди към качеството на живот. В разгара на шейсетте малцина се измъчвали от моралните дилеми на просперитета – благодетелстваните от него били твърде заети да се наслаждават на плодовете на съдбата. След няколко години обаче мнозина – особено сред образованите младежи от Северозападна Европа – започнали да гледат на комерсиализма и материалното благополучие на петдесетте и шейсетте като на обременяващо наследство, донесло безвкусни стоки и фалшиви ценности. Цената на модерността, поне за главните благодетелствани от нея, започвала да изглежда твърде висока, а „изгубеният свят“ на техните родители и прародители – доста привлекателен.

Политизацията на това културно недоволство обичайно била дело на активисти, запознати с тактиката на по-традиционните партии, в които някога участвали семействата им. Така логиката на политиката се променила твърде малко: идеята все още била да се мобилизират съмишленици около някаква законодателна програма, която да бъде реализирана от държавата. Нов бил принципът на организиране. До този момент – в Европа – политическите бази възниквали от избирателните пристрастия на големи групи гласоподаватели, дефинирани по класа или професия и обвързани от общ, наследен и често

доста абстрактен набор от принципи и цели. Политиките били по-маловажни от традиционната преданост.

През седемдесетте обаче *програмите* излезли на преден план. Възникнали партии и движения, фокусирани върху една – единствена тема. Техният електорат бил образуван от променливата геометрия на общите каузи: често тясно фокусирани, понякога ексцентрични. Британската забележително успешна Кампания за истинска бира (CAMRA) е представителен случай. Основана през 1971 г., за да спре тенденцията към газирана, хомогенизирана бира „лагер“ (и също толкова хомогенизираните, „модернизирани“ пъбове, в които се продавала), тази принадлежаща към средната класа група за натиск мотивирала исканията си с неомарксистки анализ на поглъщането на занаятчийската бирена манифактура от монополистите на масовото производство, които манипулирали любителите на бирата с цел корпоративна печалба. Те отчуждавали потребителите от собствените им рецептори за вкус чрез безвкусен сурогат.

Със своя доста ефективен микс от икономически анализ, екологическа загриженост, естетическа изтънченост и обикновена носталгия CAMRA била предвестник на много от „еднотемните“ активистки мрежи от следващите години, както и на настъпващата мода на скъпата „автентика“ сред добре обезпечените буржоа – бохеми ^[235]. Но нейният леко архаичен чар, да не говорим за диспропорционалността между настойчивостта на нейните ангажирани активисти и възплиткия предмет на техните страсти, правели това конкретно „еднотемно“ движение малко чудновато.

Нищо ексцентрично и чудновато нямало обаче в другите еднотемни политически мрежи, повечето от които – като CAMRA – били организирани от и за средната класа. В скандинавските страни през началото на седемдесетте възникнали множество партии на протеста, сред които си струва да отбележим Селската партия (по-късно Партия на Истинския финландец) във Финландия, датската Партия на прогреса на Могенс Глиструп и норвежката Партия на прогреса на Андерс Ланге. Всички те били енергично и отначало поединично посветени на каузата за намаляване на данъците: при създаването си през 1973 г. норвежката партия се наричала „Партия на Андерс Ланге за драстично намаляване на данъците, цените и държавната намеса“, а нейната програма се състояла от една страничка, в която се повтаряли изредените в името искания.

Скандинавският опит вероятно не бил типичен: никъде другаде данъците не били толкова високи, нито обществените услуги толкова скъпи. А и определено никоя еднотемна партия извън региона не се справила толкова добре като партията на Глиструп, която спечелила 15,9 % от датския национален вот през 1973 г. Техният модел бил *Union de Defense des Commerçants et Artisans* (UDCA) на Пиер Пужад, основан през 1953 г., за да защитава дребните търговци срещу данъците и супермаркетите. Той спечелил кратка слава, осигурявайки си 12% от вота на френските избори през 1956 г. Но движението на Пужад било единствено по рода си. Повечето от възникналите след 1970 г. партии на протеста се оказали дълголетни: норвежката Партия на прогреса постигнала най-високия си изборен резултат (15,3%) четвърт век по-късно, през 1997 г.

Антиданъчните партии, като земеделските партии на протеста от междувоенна Европа, били предимно реакционни и негативни – те се обявявали срещу нежеланата промяна и

искали от държавата преди всичко да премахне онова, което смятали за неразумно финансово бреме. Други еднотемни движения имали по-позитивни искания към управлението, законодателството или институциите. Техните каузи варирали от реформи на затворите и психиатричните болници през достъп до образование и медицински услуги до осигуряването на безопасна храна, обществени услуги, подобряването на градската среда и достъпа до културни ресурси. Всички били „антиконсенсусни“ в своето нежелание да ограничат подкрепата си до една – единствена електорална база и в желанието си – по необходимост – да помислят за алтернативни начини да оповестят своите каузи.

Три от новите политически течения – женското движение, еколозите и борците за мир – са от особено значение поради своя мащаб и трайното си влияние. По очевидни причини женското движение било най-разнородно и широкообхватно. В допълнение към интересите, които споделяли с мъжете, жените имали свои отделни приоритети, които едва тогава се появявали на европейската законодателна арена: детските заведения, равното трудово възнаграждение, разводите, абортите, контрацепцията, домашното насилие.

Към тях трябва да добавим и вниманието, обръщано от по-радикалните женски организации върху правата на хомосексуалистите (лесбийките) и растящата феминистка реакция срещу порнографията. Последното доста добре илюстрира новата морална география на политиката: сексуално експлицитните литература и кино едва наскоро били освободени от цензурата благодарение на обединените усилия на старите либерали и новата левица. И все пак след по-малко от десетилетие те отново били под обстрел, този път от мрежите на женските организации, често водени от коалиции на радикални феминисти и традиционни консерватори, обединени единствено по тази точка.

Женското движение в Европа от самото начало представлявало променлива смесица от пресичащи се цели. През 1950 г. една четвърт от омъжените жени в Западна Германия имали платена работа извън дома; към 1970 г. цифрата била нараснала на една на всеки две семейни жени. От един и половина милиона новопостъпили на работа в Италия между 1972 и 1980 г. жените били милион и четвърт. Към средата на деветдесетте те съставлявали над 40% от общото (официално регистрирано) трудово население във всяка европейска страна освен Португалия и Италия. Много от новите работнички били на половин ден или на дребна чиновническа служба, където не можели да се възползват от пълни социални придобивки. Гъвкавостта на непълния работен ден устройвала много майки, но при трудните икономически обстоятелства на седемдесетте това не компенсирало ниските заплати и липсата на сигурност. Затова равното заплащане и осигуряването на детски ясли и градини бързо се открили като основни искания на повечето работещи жени на Запад, оставайки на преден план и досега.

Работещите (и неработещите) жени все по-често търсели помощ в грижите за децата си. Но не искали непременно да имат повече деца. Всъщност с нарастването на просперитета и на времето, прекарано в работа извън къщи, те предпочитали да раждат по-малко – и все по-често имали думата по въпроса. Исканията за достъп до информация за контрацепцията и до самите противозачатъчни средства датират от първите години на двайсети век, но набрали скорост по-малко от десетилетие след пика на бейби – бума. Френската *Association Maternite* била сформирана през 1956 г., за да пледира за контрацептивни права. Четири години по-късно тя била наследена от *Mouvement Francais pour le Planning Familial*, като промяната на

името ясно отразявала промяната в настроенията.

С нарастването на натиска през шейсетте като години на либерализация за всички видове сексуални свободи законите за регулиране на контрацепцията били поразхлабени (освен в някои източноевропейски страни като Румъния, където националните „репродуктивни стратегии“ продължавали да я забраняват). В началото на седемдесетте контрацептивите били широко достъпни из цяла Западна Европа, макар и не в отдалечените селски области или в районите, където католическите власти имали непрекословно морално влияние над местното население. Дори в градовете обаче новите свободи донесли най-голяма полза на жените от средната класа: за много омъжени жени от работническата прослойка и преобладаващото мнозинство от неомъжените основната форма на контрол над раждаемостта оставала същата като досега: абортът.

Затова не бива да се учудваме, че искането за реформа на законите за абортите станало лайтмотив на новата женска политика – рядък случай на точка, в която исканията на радикалния феминизъм се пресичали с нуждите на аполитичната обикновена жена. Във Великобритания абортите били декриминализирани през 1967 г., както видяхме. Но на много други места те все още били престъпление: в Италия се наказвали с пет години затвор. Законни или не, те били част от опита на милиони жени: в мъничката Латвия през 1973 г. на 34 000 живи раждания имало 60 000 аборти. А където абортите били нелегални, свързаните с тях правни и медицински рискове обединявали жени от всички класи, възрасти и политически пристрастия.

На 5 април 1971 г. френското седмично списание *Le Nouvel Observateur* публикувало петиция, подписана от 343 жени: заявявайки, че са правили аборт и така са престъпили закона, те изисквали преразглеждане на наказателния кодекс. Всички тези жени били добре известни, а някои от тях – писателките Симон дьо Бовоар и Франсоаз Саган, актрисите Катрин Денъов, Жана Моро и Мари – Франс Пизие, адвокатките и политическите активистки Ивет Руди и Жизел Алими – наистина прочути. Към тях се присъединили неизвестни, но войнствено настроени активистки от феминистките движения, които възникнали след 1968 г. Макар над триста жени да били признати за виновни като извършителки на аборт през предишната година, правителството се въздържало да повдигне обвинение срещу подписалите отвореното писмо.

Петицията била организирана от *Mouvement de Liberation des Femmes* (MLF, „Движение за освобождение на жените“), основано предишната година. Политическият отзвук на нейното въздействие подсказало на Алими и дьо Бовоар да сформират *Choisir* – политическа организация, посветена на вдигането на забраната върху аборта. На пресконференция през януари 1973 г. френският президент Жорж Помпиду признал, че законодателството на страната изостава спрямо еволюцията на общественото мнение. Той нямал друг избор: през 1972 – 1973 г. над 35 000 францужойки стигнали до Великобритания, за да направят легален аборт. Наследникът на Помпиду, Валери Жискар д’Естен, инструктирал здравната си министърка Симон Вейл да представи пред парламента преработена версия на закона. На 17 януари 1975 г. Националната асамблея легализирала аборта във Франция (през първите десет седмици от бременността).

Френският пример бил следен отблизо от жените в цяла Западна Европа. В Италия новосформираното *Movimento della Liberazione delle Donne Italiane* („Движение за

освобождение на италианските жени”) събрало сили с малката Радикална партия, за да събере 800 000 подписа в петиция за промяна на закона за абортите. Тя била подкрепена през април 1976 г. с поход на 50 000 жени към Рим. Три години след закъснялата подмяна през 1975 г. на фашистките закони с нов „семеен кодекс“, италианският парламент гласувал за легализиране на абортите: на 29 май 1978 г., три седмици след откриването на трупа на Алдо Моро.

Решението било индиректно потвърдено на национален референдум през май 1981 г., когато италианските гласоподаватели отхвърлили *едновременно* предложение за по-нататъшна либерализация на съществуващите закони за легалния аборт и опит за неговото рекриминализиране, предложен от новосформирано антиабортно движение. Ако реформите в Италия изоставали малко от Великобритания и Франция, причината била не толкова в опозицията на Католическата църква, колкото във факта, че много италиански феминистки направили първите си политически стъпки в движенията на извънпарламентарната „автономна“ левица. (Това личи от факта, че първият манифест на *Lotta Femminista* от 1971 г. се фокусирал върху искането на заплати за домакинската работа – ритуално прехвърляне на домашен терен на една по-стара, „проработническа“ визия за модерното общество като огромен завод.) Така те по-бавно започнали да използват установените политически институции в името на своята цел.

В Испания френската стратегия била следвана още по-вярно: падането на стария режим ускорило нещата. Първите феминистки демонстрации били организирани през януари 1976 г., два месеца след смъртта на Франко. Две години по-късно изневярата била декриминализирана, а контрацепцията – узаконена. През 1979 г. хиляда жени, сред които известни публични фигури, подписали публична декларация, че са престъпили закона, правейки аборт. Това било напомняне, че под управлението на Франко броят на нелегалните аборти в Испания бил сред най-високите в Европа, сравним с тези на Източна Европа и предизвикан от същото авторитарно, пронаталистко неодобрение към всички форми на контрол върху раждаемостта. Но дори и след Франко културният натиск срещу реформа на закона за абортите останал силен. Когато през май 1985 г. парламентът най-сетне одобрил закон, позволяващ абортите, това разрешение се ограничавало до случаите на изнасилване, деформации на фетуса и риск за живота на майката.

Заедно с правото на развод успешната битка за абортите била основното постижение на женските политически групи през онези години. Вследствие на това личната история на милиони жени била неимоверно подобрена. Възможността за аборт, заедно с ефективната и достъпна контрацепция, не само увеличила шансовете за по-добър живот на мнозина, особено на бедните, но и предложила на работещите жени опцията да отложат раждането на първото си дете до безпрецедентно късен период от детеродните си години.

Резултатът бил постепенен спад в броя на родените деца. Раждаемостта в Испания спаднала с почти 60% между 1960 – а и 1996 – а година, следвана плътно от тази в Италия, Западна Германия и Холандия. Няколко години след реформите през седемдесетте *никоя* западноевропейска страна освен Ирландия нямала достатъчно раждаемост, за да замени предишното поколение. Във Великобритания годишната раждаемост паднала през десетилетията след 1960 г. от 2,71 до 1,84 деца на жена. Омъжените все по-често избирали да имат едно или няколко деца. Ако не били извънбрачните раждания, цифрата щяла да бъде

още по-ниска: към края на осемдесетте извънбрачните раждания били 24% от общата годишна цифра в Австрия, 28% във Великобритания, 29% във Франция и 52% в Швеция.

Със забавянето на икономиката и все по-бързата еманципация на жените, демографията на Европа се променяла – което носело мрачни прогнози за бъдещето на държавата на благоденствието. Но предизвиканите от женското движение социални промени не намерили отражение в самата политика. Не се появила „партия на жените“, способна да събере гласове и да спечели избираеми места. Жените останали малцинство в националното законодателство и управление.

Левицата се показала като цяло по-открита към избирането на жени отколкото десницата (но не навсякъде: в Белгия и Франция дясно – центристките християнски партии години наред били по-склонни от социалистическите си опоненти да номинират жени в благоприятни избирателни райони). Ала най-добрият показател за шансовете на жените в обществения живот не била идеологията, а географията. Между 1975 и 1990 г. броят на жените във финландския парламент нараснал от 23% на 39%; в Швеция – от 21% на 38%; в Норвегия от 16% на 36%; и в Дания от 16% на 33%. На юг, в парламентите на Италия и Португалия, жените съставлявали едва една дванайсета от парламентарните представители през 1990 г. В британската Камара на общините те били едва 7% от общия брой; във френската Национална асамблея – само 6%.

Защитниците на околната среда (и от двата пола) имали значително по-голям успех в трансформацията на своята кауза в електорална политика. На определено равнище „енvironментализмът“ (неологизъм от трийсетте) било наистина нещо ново: колективен израз на страхове на средната класа от ядрените електроцентрали, галопиращата урбанизация, магистралите и замърсяването. Но Зеленото движение в Европа никога нямало да бъде толкова ефективно, ако бе само бележка под линия към шейсетте: заможни съботно – неделни лудити в изкуствено състарени естествени тъкани, балансиращи между инстинктите и интересите си. Копнежът по един по-„естествен“ свят и търсенето на лична политика на „автентичността“ имали дълбоки корени от двете страни на идеологическия вододел, които можели да се проследят до романтиците и техния ужас от опустошенията на ранния индустриализъм. Към началото на двайсети век и левицата, и десницата имали свои велосипедни клубове, вегетариански ресторанти, *Wandervogel* движения и свободни електрони, които се чувствали съпричастни към социалистическите или националистически мечти за освобождение и завръщане.

Немската носталгия по уникално *германските* пейзажи, по планините и реките на Харц и Пфалц, по немския *Heimat*; френската националистическа мечта за селска хармония в *la France profonde*, неопетнена от градовете и космополитизма; английският блян по някогашната и бъдеща провинциална идилия, изгубеният Йерусалим на Блейк: между тях имало повече общи неща, отколкото техните последователи биха искали да признаят. А макар левицата десетилетия наред да гледала с възхищение как комунистическата „производителност“ се опитвала да надмине тази на Запада, през седемдесетте гласове и от ляво, и от дясно започвали да изразяват известна тревога за колатералните щети от прогреса, продуктивността и „модерността“^[236].

Съвременната проекологична революция спечелила двойно: от една страна, тя скъсвала с

безчувствените универсални решения от близкото минало, а от друга корените й стигали до една по-далечна история, незапомнена, но атавистично успокоителна. Екологичното движение (също като пацифизма) често водело след себе си възраждане на национализма – или регионализма, – но с човешко лице. „Die Alternativen“ на Западен Берлин или антиядрените демонстранти в Австрия, които спечелили референдума през 1978 г. и забранили на правителството си да активира атомната електроцентрала в Цвентендорф, никога не биха се идентифицирали като националисти или дори патриоти. Но техният гняв срещу замърсяването преди всичко на *местната* околна среда (и сравнителното им безразличие към подобни опустошения другаде) говори красноречиво. Имплицитният лайтмотив на зараждащото се Зелено движение „не в моята градинка“ показвал връщане към един по-ранен модел.

Затова нямало нищо парадоксално в ентузиазма, с който застаряващият диктатор на Португалия Антониу Салазар наложил същите екологични мерки, които радикалите – наследници на 1968 г. предлагали на своите демократични правителства във Виена или Амстердам. Подозрителен към „материализма“ и твърдо решен да държи два пъти по-далеч, Салазар следвал със своеобразен, но искрен ентузиазъм екологичните цели – които постигал просто като държал сънародниците си в състояние на безподобно икономическо малоумие. Той определено би одобрил постижението на протестиращите във Франция, които през 1971 г. блокирали планираната военна база в Ларзак, плато в южната част на централна Франция.

Символичното значение на Ларзак – където пустеещите пасища били бранени срещу масираната власт на френската държава от една бунтовна армия еколози – било огромно, и то не само във Франция. Емоционалната победа била спечелена не толкова заради родените по Централния масив овце, колкото за техните съвсем не местни пастири – много от които млади радикали, наскоро напуснали Париж или Лион, за да бъдат рециклирани като фермери по дивите брегове на „дълбока Франция“. Фронтвата линия била решително преначертана – поне в Западна Европа.

В Източна, естествено, доктрината на неограничаваното първично производство – и отсъствието на всякакви официални гласове, защитаващи обратната теза – оставяла природата на милостта на всевъзможни официални замърсители. Докато Австрия можела да бъде принудена от вътрешната си опозиция да изостави ядреното гориво, нейните комунистически съседи нямали подобни пречки да построят ядрени реактори в Чехословакия, да планират огромни язовири малко по-надолу по Дунав, в Чехословакия и Унгария, или постоянно да увеличават производството и замърсяването на въздуха на няколко десетки километра на север в Нова Хута, „специално построеният“ стоманодобивен град на Полша. И въпреки това моралната и човешката цена на необузданото индустриално замърсяване и западането на околната среда не останала незабелязана в Източния блок.

Така циничното безразличие на режима на Хусак в Прага след 68 – а година – неговата готовност да опустоши общата дунавска граница в името на местно генерираните киловати – предизвикало все по-силно недоволство сред иначе политически инертните унгарци. Колкото и невероятно да би звучало това преди време, предложеният язовир Габчиково – Нодьмарош щял да се превърне във важен източник на вътрешна опозиция спрямо режима в самата Будапеща – както и сериозна пречка пред добрите отношения между двете „братски“

В Чехословакия една по-стара неприязън към технологичната модерност се предала на новото поколение интелектуалци чрез книгите, особено тези на философите Ян Паточка и Вацлав Белохрадски. Последният работел от дълги години в Италия, където живеел в изгнание след 1970 г., а нео – хайдегерианските му размишления се четяли в самиздат в родната му страна. Идеята за твърде високата цена на опита да се подчини и доминира природата за човешки цели – проектът на Просвещението, – вече била позната на читателите от двете страни на Желязната завеса през текстовете на Франкфуртската школа, особено на Теодор Адорно и Макс Хоркхаймер в тяхната „Диалектика на Просвещението“, издадена през 1944 г. С хайдегериански привкус – намекът, че самият комунизъм е незаконен внос от Запада, примесен с хюбристичната илюзия за безкраен материален прогрес – тези размисли формирали основата на интелектуалната опозиция, която щяла да се появи през седемдесетте. Тя смесвала етическо несъгласие с екологична критика и била водена от Паточка и от един от най–ентузиасираните читатели на Белохрадски, драматурга Вацлав

С времето общата природозащитническа критика щяла да послужи като мост между новите форми на протест на Изток и на Запад. Но при обстоятелствата от началото на седемдесетте никоя от страните още не знаела – а в западния случай и не се интересувала – особено много за възгледите или проблемите на своя аналог отгатакъ Желязната завеса. Западноевропейските природозащитници били особено заети да изграждат местната си политическа база, за да могат да обръщат внимание на международната политика, освен доколкото тя влияела на единствената тема, която ги занимавала. В това обаче те постигнали изключителен успех.

През 1973 г. на местните избори във Франция и Великобритания се явили първите „еколози“. През същата година бил основан Селски (*Bauern*) конгрес в Западна Германия, предшественик на Зелените. Подхранвано от първата петролна криза, западногерманското екологично движение бързо се вляло в политическия мейнстрийм. От седящи стачки, протестни манифестации и граждански инициативи в началото на десетилетието Зелените – подкрепяни ту от фермери, ту от еколози, пацифисти и градски скватери – успели през 1979 г. да си осигурят свои собствени представители в две от немските провинции. Четири години по-късно, след втория петролен шок, тяхната подкрепа на федералните избори през 1983 г. нараснала от 568 000 на 2 165 000 (5,6% от вота) и за пръв път им спечелила парламентарно представителство (двайсет и седем места). През 1985 г. Зелените участвали във важно регионално управление, ръководейки Хесен в коалиция със социалдемократите (и с младия зелен политик Йошка Фишер като министър на Хесен за околната среда и енергията).

Успехът на германската Зелена партия не бил моментално повторен другаде, макар с времето австрийският и особено френският ѝ аналог да се справили съвсем прилично. Западногерманците може би били необичаен случай. През тези години те развивали неприязън към самите източници на своето следвоенно възраждане: между 1966 и 1981 г. дялът от населението, което гледало благосклонно на „технолозиите“ и техните постижения паднал драстично от 72% на 30%. Западногерманските Зелени се възползвали и от германската система на пропорционално представителство, според която дори съвсем малки

партии можели да стигнат до регионалните и федерални парламенти – макар една донякъде подобна система в Италия да не направила кой знае какво за еколозите там. До 1987 г. италианските „Зелени“ спечелили по-малко от милион гласове и едва 13 от 630 места. В Белгия двете екологични партии (едната френскоговоряща, другата фламандска) също бележели постепенен напредък: от 4,8% от вота при появата си през 1981 г. до над 7,1% през 1987 г. Във Великобритания обаче електоралната система била замислена така, че да възпрепятства малките и маргинални партии. Тя се справяла с това доста успешно.

В скандинавските страни перспективите пред партиите с една кауза като природозащитниците (или пацифистите, или феминистите) били ограничени от икуменическият набор от съществуващи политически формации. Защо да „хабиш“ вот за Зелените, когато социалдемократите, или „аграрните“ партии твърдели, че споделят сходни възгледи? Зелената кауза в Норвегия например била поне толкова широко приета, както и в Германия. Още през 1970 г. планът на лейбъристкото правителство да експлоатира най-големия водопад на Северна Европа, в Мардола на Северния полярен кръг, за водноелектрическа енергия, предизвикал негодуванието на цялата нация и довел до възникване на природозащитна политика в Норвегия. Но нито аферата Мардола, нито последвалите протести срещу перспективата за атомни електроцентрали не се преобразували в отделно политическо движение: протестите – и компромисите – се случвали в рамките на управляващото мнозинство.

Зелените се справили малко по-добре в Швеция, където през 1988 г. най-сетне влезли в парламента. И във Финландия, където отделни еколози спечелили за пръв път избори през 1987 г. и едва на следващата година сформирали природозащитната партия Зелена асоциация (вероятно не бива да се учудваме, че финските еколози се справили далеч по-добре в проспериращия, урбанистичен юг на „юпитата“, отколкото в по-бедните, селски северни и централни райони). Но Финландия и Швеция били нетипичен случай: пацифистите, феминистите, природозащитниците, инвалидите и другите посветени на една кауза активисти били толкова сигурни в общата благосклонност на културната среда към тяхната проблематика, че можели да си позволят да се отцепят от мейнстрийма и да рискуват да разделят собствените си последователи, без да застрашават нито управляващото мнозинство, нито шансовете за постигане на собствените си цели.

Фокусираните върху една кауза партии, както видяхме, често възниквали след някаква криза, скандал или непопулярно предложение. Така австрийските природозащитници, които се превърнали в национален фактор, дължали възхода си на тежката конфронтация с властите след направеното през 1984 г. предложение за строеж на водна електроцентрала в мочурливите гори при Хайнбург в Източна Австрия. Зелената кауза получила силен тласък от последвалата конфронтация между воденото от социалистите коалиционно правителство и активистите – природозащитници. И макар впоследствие правителството да отстъпило, инцидентът довел до рязко увеличаване на подкрепата за Зелените от страна на разочарования социалистически електорат, особено сред интелектуалците и либералите с престижни професии.

Множенето на посветените на една кауза партии и програми, както и тяхното постепенно вливане в управлението на обществения живот, дало своя отпечатък върху традиционните организации, особено тези от левицата. Комунистическите партии на Западна Европа,

поддривани от постоянната ерозия на пролетарския си електорат и дискредитирани от нашествието в Чехословакия, били най-уязвимите. Френската комунистическа партия била водена от полуреформирани сталинисти, които така и не се дистанцирали истински от събитията през 1956 г., да не говорим за онези от 1968 г. Вътрешно консервативна и подозрителна към всички въпроси или личности, които не можела да подчини и контролира, Партията виждала как нейният дял от вота спадал с всеки следващи избори. От следвоенния пик от 28% през 1946 до 18,6% през 1977 г. и оттогава насетне, в шеметен колапс, до под 10% на изборите през осемдесетте.

Италианските комунисти се справили по-добре. Докато френската комунистическа йерархия била почти навсякъде посредствена и непривлекателна – демонстрирайки и в това, като в почти всичко останало, колко робски следвала съветския пример – Италианската комунистическа партия, от Палмиро Толиати до Енрико Берлингуер (партиен секретар от 1972 до ранната си смърт на 62 – годишна възраст през 1984 г.) била благословена с интелигентни и дори симпатични лидери. И двете партии, като всяка комунистическа организация, били дълбоко зависими от съветското финансиране: между 1971 и 1990 г. съветските служби прехвърлили 50 милиона долара на френските комунисти и 47 милиона на италианците ^[239]. Последните обаче поне изказвали публично неодобрение към безобразните съветски действия – особено към нахлуването в Чехословакия.

Към (сравнителната) автономия на италианските комунисти се прибавяло решението на Берлингуер от 1973 г. да обвърже партията си със защитата на италианската демокрация, дори това да означавало отказ от пълна опозиция спрямо християндемократите: това бил така нареченият „исторически компромис”. Промяната била предизвикана отчасти от шока на преврата в Чили от 1973 г. Той убедил Берлингуер и другарите му, че дори комунистите да спечелят парламентарно мнозинство, те никога няма да бъдат оставени – от американците или от техните съюзници сред италианските военни, икономически и църковни кръгове – да сформират свое собствено правителство. Ала както видяхме в предишната глава, това било и реакция към напълно реалната заплаха спрямо самата италианска демокрация от страна на леви и десни терористи, за които комунистическата партия била враг редом с италианската държава.

Тези промени донесли временни изборни дивиденди. Комунистическият електорат в Италия нараствал уверено – от 6,7 милиона вота на изборите през 1958 г. до 9 милиона през 1972 г., достигайки пика си четири години по-късно, на изборите през юни 1976, когато Италианската комунистическа партия събрала 12,6 милиона гласа и 228 парламентарни места. С 34,4% от подадените гласове тя била едва четири процента и 34 места зад управляващите християндемократи – безпрецедентен резултат за западна комунистическа партия. ИКП правела сериозен опит да се представи като партия „от системата”, може би дори (както се страхували Хенри Кисинджър и други наблюдатели) като алтернативно правителство в сянка ^[240].

Новият подход на италианската Партия и доста по-неубедителните усилия на френския й аналог да повтори, ако не идеите, то успеха й, станали известни като „еврокомунизъм”. Терминът бил изкован през ноември 1975 г. на среща на италиански, френски и испански комунисти и официално въведен от генералния секретар на испанските комунисти Сантяго

Карильо в есето му от 1977 г. „Еврокомунизмът и държавата“. Испанската Партия едва излизала от десетилетията нелегалност и нейните лидери бързали да затвърдят демократичната си репутация. Като своите италиански другари те разбирали, че най-добрият начин да постигнат това бил да се дистанцират не само от съвременния Съветски съюз, но и – по-важното – от общото си ленинистко минало.

„Еврокомунизмът“ за кратко изглеждал съблазнителен, макар не толкова за избирателите, колкото за интелектуалните и академични кръгове, които приемали като възраждане на марксизма нещо, което всъщност било белег за изчерпване на доктрината. Ако западните комунисти искали да преодолеят бремето на историята и да се препрограмират като (истинското) демократично движение на левицата, те трябвало да изхвърлят много повече от „диктатурата на пролетариата“ и други реторически догми, изоставени на кладата на идеологическата суета в хода на седемдесетте. Те трябвало и публично да се откажат от връзката със самия съветски комунизъм, а това било непосилно дори за Берлингуер и Карильо.

Така еврокомунизмът бил парадоксално понятие въпреки всички усилия на своите говорители. Както предвидил Ленин, васалното положение спрямо Москва било основното средство за разпознаване на всяка комунистическа партия. До изчезването на Съветския съюз комунистическите партии на Западна Европа били приковани към него – ако не в собствените си очи, то със сигурност според мнението на гласоподавателите. В Италия, където ИКП постигнала уникален успех, като успяла да се установи в определени региони като естествена партия на (местното) управление, комунистите разполагали със значителен вот, макар никога да не достигнали отново висините от 1976 г. Навсякъде другаде обаче упадъкът на еврокомунизма продължил почти без прекъсвания. Изобретилата го Испанска комунистическа партия видяла как към 1982 г. вотът ѝ се сринал до едва 4%.

По ирония на съдбата в Москва Леонид Брежнев дал благословията си на еврокомунистите да си осигурят местна подкрепа, като се дистанцират от него. Съветският ход, страничен продукт на следваната по онова време стратегия на разведряване, не успял да помогне особено на комунистическите кандидати – реформатори. От друга страна, макар да не преставали да ги подкрепят в пари и в натура, съветските лидери губели интерес към западните комунистически партии, които имали ограничено политическо влияние и надали щели да вземат властта в обозримо бъдеще. Социалдемократите обаче, особено тези на по-значими позиции, били друг въпрос. А социалдемократите в Германия, която била все още изпитание за разделения континент, представлявали действително сериозен интерес.

През 1969 г. западногерманската Социалдемократическа партия (SPD), водена от Вили Брант, спечелила мнозинство на федералните избори и поела властта в коалиция със Свободната демократическа партия, изпращайки християндемократите в опозиция за първи път след основаването на ФРГ. Брант вече бил служил три години като външен министър в Голямата коалиция на Кизингер. Там, в сътрудничество с началника на отдела за политическо планиране Егон Бар, той започнал да формулира нова насока на германската външна политика, нов подход към отношенията на Германия със Съветския блок:

Ostpolitik ^[241].

До този момент западногерманската външна политика била доминирана от възгледа на

Аденауер, че новата република, здраво обвързана със Запада чрез Западноевропейския съюз, Европейската икономическа общност и НАТО, трябва да бъде непоклатима в отказа си да признае Германската демократична република (ГДР) на изток. Твърдейки, че само ФРГ представлява Германия, Аденауер отказвал да признае и държавите, които имали дипломатически отношения с ГДР, с изключение на Съветския съюз. Неговият наследник Лудвиг Ерхард отворил търговски мисии в Букурещ, София, Варшава и Будапеща. Но първото реално престъпване на принципа дошло едва през 1967 г., когато с насърчението на Брант Бон установил дипломатически отношения с Румъния, последвана година по-късно от Югославия.

Аденауер винаги настоявал, че въпросът с разделението на Германия и старите спорове по границата на изток трябвало да се реши преди всякакво затопляне или военно оттегляне в Централна Европа. Само че с отказа си да оспорят построяването на Берлинската стена през 1961 г. Съединените щати демонстрирали своето нежелание да рискуват война, за да оставят берлинската граница открита. И Америка, както потвърдил през октомври 1966 г. президентът Линдън Джонсън, вече не можела да си позволи външната ѝ политика да бъде заложница на бъдещото обединение на Германия. Посланието било ясно: вместо да настоява за разрешаването на „германския проблем“ като условие за затоплянето, новото поколение немски дипломати трябвало да преобърне приоритетите си, ако иска да постигне своите цели.

Ако Вили Брант приемал риска да скъса с конвенциите на западногерманската политика, това до голяма степен се дължало на опита му като кмет на Западен Берлин. Наистина не е съвпадение, че някои от най-ентузиасираните поддръжници на *Ostpolitik* във всичките ѝ форми били бивши кметове на Берлин: самият Брант, бъдещият федерален президент Рихард фон Вайцекер и Ханс – Йохен Фогел, наследил Брант начело на социалдемократическата партия. За тях било очевидно, че западните съюзници няма да поемат никакъв нецелесъобразен риск, за да преодолеят разделението на Европа – интерпретация, препотвърдена от пасивната реакция на Запада спрямо нахлуването на Варшавския договор в Чехословакия. Ако западногерманците искали да излязат от патовата ситуация в Централна Европа, те трябвало да го постигнат сами, преговаряйки директно с властите на Изток.

Не забравяйки и за миг тези съображения, Брант и Бар създали собствен подход към Изтока, за да постигнат т.нар. от Бар „Wandel durch Annäherung“ – промяна чрез сближаване. Целта била „да се преодолее Ялта“ чрез множество контакти – дипломатически, институционални, човешки – и така да се „нормализират“ отношенията между двете Германия и в цяла Европа, без да се провокира безпокойство в страната и чужбина. С едно характерно реторическо нововъведение Брант тихомълком изоставил западногерманското настояване върху нелегитимността на ГДР и категоричното искане за обединение. Оттук нататък Бон щял да продължи да заявява фундаменталното единство на немския народ, признавайки обаче неоспоримия *факт* на Източна Германия: „една немска нация, две немски държави“^[242].

Между 1970 и 1974 г. Брант и външният му министър Валтер Шеел от Свободните демократи постигнали и подписали серия важни дипломатически споразумения: договори с Москва и Варшава през 1970 г., признаващи *де факто* съществуването и неприкосновеността

на следвоенните граници вътре в самата Германия и между Германия и Полша („съществуващата гранична линия... ще съставлява западната държавна граница на Полската народна република“) и предлагащи нови отношения между Германия и нейните източни съседки „въз основа на настоящата политическа ситуация в Европа“. Следвали четиристранно споразумение за Берлин през 1971 г., в което Москва се съгласила да не предприема едностранни промени там и да улесни трансграничното преминаване; Основен договор с ГДР, ратифициран от Бундестага през 1973 г., в който Бон (макар да продължавал да дава автоматично гражданство на всеки успял да се прехвърли на запад жител на ГДР) изоставял старата си претенция да бъде *единствен* легитимен представител на всички немци; договор с Прага (1973 г.); и размяната на „постоянни представители“ с ГДР през май 1974 г.

За тези постижения, и след трогващото му поклонение във Варшава, където коленичил в памет на жертвите от Варшавското гето, Вили Брант получил Нобелова награда за мир. Той триумфирал и в страната си – на изборите през 1972 г. неговата SPD за пръв път станала водещата партия във Федералния парламент. Макар да пренебрегнал дългогодишните твърдения на Бон, че не е постигнато никакво окончателно решение за границите и народите, че разделенията от Ялта нямат никакъв юридически статут и че следва да се поддържа правната фикция за просъществуване на немските граници от декември 1937 г., Брант бил много популярен в родната си Германия ^[243]. И не само на Запад: по време на пътуването си до Ерфурт, първо посещение на западногермански ръководител в ГДР, Брант бил посрещнат от възторжени тълпи.

След като той бил принуден да напусне поста си след шпионски скандал през 1974 г., неговите наследници в Канцлерството – социалистът Хелмут Шмит и християндемократът Хелмут Кол – никога не се отклонили от генералната линия на неговата *Ostpolitik*. Те я следвали не само в публичната дипломация, но и чрез множеството връзки с ГДР, официални и неофициални, предназначени да подпомагат човешките контакти, да изглаждат отношенията, да разсейват страховете от западногермански реваншизъм и като цяло да „нормализат“ отношенията на Бон с източните му съседи – приемайки, по думите на Брант след подписването на Московския договор за признаване на следвоенните граници, че „с този Договор не губим нищо, което да не сме проиграли отдавна“.

За да осъществят своите амбиции, стратегите на *Ostpolitik* трябвало да вземат предвид три ясно разграничени типа интереси. Западноевропейците се нуждаели от уверения, че Германия няма да се обърне на Изток. Първата реакция на френския президент Жорж Помпиду към Московския договор била да отправи насърчителни покани към Великобритания – британското членство в Европейската общност сега изглеждало привлекателно като противотежест на една не толкова податлива Германия. В крайна сметка французите били успокоени от обещанията на немците да обвържат Федералната република още по-здраво със западноевропейските институции (също както наследниците на Помпиду щели да черпят увереност от обвързването на Германия с общата европейска валута след обединението на страната две десетилетия по-късно). Но в Париж, както и във Вашингтон, реплики като тази на финансовия министър Хелмут Шмит от 1973 г. на тема „променящият се свят“, в който „традиционните категории на Изтока и Запада“ губели своето значение, не

били забравени скоро.

Втората важна публика били немците от двете страни на разделителната линия. За мнозина от тях политиката на Брант носела реални дивиденди. Множали се контактите и връзките между двете Германия. През 1969 г. между двете страни се провели едва половин милион телефонни разговора. Двайсет години по-късно имало около четирийсет милиона. Телефонните контакти между двете половини на Берлин, практически непознати през 1970, към 1988 г. достигнали ниво от десет милиона годишно. Към края на осемдесетте повечето източногерманци имали практически неограничен достъп до западногерманска телевизия. Всъщност източногерманските власти стигнали дотам да прокарат кабели в „долината на неосведомените“ около Дрезден (наречена така поради местните топографски пречки пред западногерманските телевизионни сигнали) с надеждата, че ако източногерманците можели да гледат западна телевизия вкъщи, те нямало да чувстват нужда да емигрират. Тези и други улеснения, включително събирането на семейства и изпращането на Запад на политически затворници, носели престиж на *Ostpolitik* и отразявали растящото доверие на комунистите в западногерманската политика на „стабилност“ и „липса на изненади“.

Управляващите Източна Германия имали особено важна причина да бъдат доволни от това развитие на събитията. През септември 1973 г. Обединените нации признали и приели Източна и Западна Германия като суверенни държави. За по-малко от година Германската демократична република била дипломатически призната от осемдесет държави, включително и САЩ. В ироничен отглас от промените в Бон лидерите на самата ГДР спрели да споменават „Германия“ и започнали да говорят с растяща увереност за ГДР като отделна и легитимна *немска* държава сама по себе си, със свое собствено бъдеще – чиито корени, настоявали те, били не само в „добрите“ немски антифашисти, но и в земята и наследството на Прусия. Докато конституцията на ГДР от 1968 г. говорела за стремеж към обединение на базата на демокрацията и социализма, тази фраза отсъствала в променената конституция от 1974 г., заменена с обещанието за „вечен и неразривен съюз със СССР“.

Съществували и по-непосредствени и користни основания за официалния интерес на ГДР към *Ostpolitik*. От 1963 г. насетне ГДР „продавала“ за пари политически затворници на Бон, като сумата зависела от „ценността“ и квалификацията на кандидата. Към 1977 г. за освобождаването на затворник от източногерманските затвори Бон плащал близо 96 000 марки на глава. Сред дипломатическите постижения на новата политика било институционализирането на трансграничното семейно обединение: за него властите в Панков изисквали допълнително 4 500 марки на глава (изгодна сделка – през 1983 г. румънският диктатор Чаушеску таксувал Бон 8 000 марки на човек, за да позволи на етническите немци да напуснат Румъния). По приблизителни данни общата сума, която ГДР измъкнала от западната си съседка в замяна на освобождаването на 34 000 затворници, събирането на 2 000 деца с техните родители и „регулирането“ на 250 000 случая на семейно обединение, възлизала към 1989 г. на почти 3 милиарда германски марки [244].

Тези събития неволно довели до практическото изличаване на „обединението“ от политическия дневен ред на Германия. Наистина съчленяването на разделената страна останало *Lebensluge* (живителната лъжа) на Федералната република, както се изразил Брант. Но към средата на осемдесетте, няколко години преди неочакваното си осъществяване,

обединението вече не мобилизиращо масовото мнение. Направените през петдесетте и шейсетте проучвания показвали, че за близо 45% от западногерманското население „обединението“ било най-важният въпрос на деня; от средата на седемдесетте нататък цифрата никога не надхвърляла един процент.

Третата важна реакция спрямо новия подход на Бон била, разбира се, тази на Съветския съюз. От първите преговори на Вили Брант с Брежнев през 1970 г. през визитата на Горбачов в Бон близо две десетилетия по-късно всички западногермански планове за „нормализация“ на Изток минавали през Москва и всички го знаели. По думите на Хелмут Шмит, „естествено в центъра на *Ostpolitik* стояха германско – съветските отношения“. И действително, след като руснаци и западногерманци се споразумели за постоянния характер на новите граници на Полша (в съгласие с утвърдената европейска практика никой не попитал поляците за тяхното мнение) и Брант се съгласил да признае народните демокрации, двете страни открили колко много ги свързвало.

Когато Леонид Брежнев отишъл в Бон през май 1973 г., първата подобна визита на съветски комунистически лидер, двамата с Хелмут Шмит успели дори да споделят мили спомени от войната: Шмит доста експедитивно се сетил, че „денем се биел за Германия, а нощем тайно желяел поражението на Хитлер“. В мемоарите си Вили Брант, който действително се противопоставял на Третия райх от началото до края, хладно отбелязва, че „когато се разменят спомени от войната, истинските и фалшивите винаги вървят ръка за ръка“. Но ако реминисценциите били илюзорни, общите интереси били напълно реални.

СССР от дълги години настоявал за официално признаване на придобитото през войната и на новите граници на Европа, по възможност на официална Мирна конференция. Западните съюзници, и особено САЩ, отдавна проявявали нежелание да стигнат отвъд фактическото приемане на статуквото в очакване на някакво разрешение, особено на „Германския въпрос“. Но след като самите немци ухажвали източните си съседи, западната позиция неминуемо щяла да се промени. Съветските лидери били на път да реализират надеждите си. Като част от своята амбициозна стратегия на затопляне на отношенията с Китай и СССР президентът Ричард Никсън и неговият съветник по националната сигурност Хенри Кисинджър били по-отворени към преговори с Москва от своите предшественици – и може би по-малко се вълнували от естеството на съветския режим. Както Кисинджър обяснил на 19 септември 1974 г. пред Комисията по външни отношения на американския Сенат, международното затопляне не трябвало да чака вътрешнополитическите реформи на Съветския съюз.

Така през декември 1971 г. министрите на НАТО се срещнали в Брюксел и принципно се споразумели да вземат участие в европейска конференция за сигурност. За по-малко от година се провела Подготвителна сесия в Хелзинки, Финландия; а през юли 1973 г., отново в Хелзинки, била открита официалната Конференция за сигурност и сътрудничество в Европа. Участвали трийсет и пет страни (включително САЩ и Канада) – само Албания отказала присъствие. През следващите две години участниците от Хелзинки съставяли конвенции, чертаели споразумения, предлагали мерки за „изграждане на доверие“ и подобряване на отношенията Изток – Запад, и какво ли не още. През август 1975 г. Хелзинските споразумения били единодушно одобрени и подписани.

На пръв поглед най-голяма полза от тях имал Съветският съюз. В Заключителния акт, под

„Първи принцип” било записано, че „страните – участнички ще уважават суверенната си равнопоставеност и индивидуалност, както и присъщите и съдържащи се в тази суверенност права, включително правото на всяка държава на юридическо равенство и териториална цялост”. Нещо повече, в „Шести принцип” страните – участнички се задължавали да се „въздържат от всякаква намеса, пряка или непряка, индивидуална или колективна, във вътрешните или външни въпроси, които попадат под националната юрисдикция на друга страна – участничка, независимо от отношенията между тях”.

Брежнев и неговите колеги не биха могли да искат повече. Не само, че политическите разделения на следвоенна Европа били официално и публично приети, а суверенността и териториалната цялост на ГДР и другите сателитни режими – официално признати: за пръв път западните сили се подписвали срещу всякаква „въоръжена намеса или заплаха от такава намеса срещу друга страна – участничка”. Наистина шансовете НАТО или САЩ да нападнат в действителност Съветския блок отдавна били пренебрежими. Всъщност *единствената* страна, която предприела подобна въоръжена намеса след 1948 г., бил самият Съветски съюз... при това на два пъти.

За това приписваната значимост на тези клаузи в Споразуменията от Хелзинки и на заложената в „Четвърти принцип” договореност, че „страните – участнички ще уважават териториалната цялост на всяка от подписалите страни”, била илюстрация на постоянната несигурност на Москва. С договореностите със Западна Германия и ретроспективното потвърждение и приемане на решенията от Потсдам в Хелзинските споразумения Съветският съюз най-сетне постигнал своите цели и можел да си откъдне. В замяна, западните участнички в Конференцията на пръв поглед не търсели и не постигнали нищо повече от безобидни проформа клаузи: социално, културно и икономическо сътрудничество и обмен, сътрудничество на добра воля за решаване на бъдещите разногласия и т.н., и т.н.

Но в така наречената „трета кошница“ от принципи в Хелзинки бил и списък с права не само на държавите, а и на хората и народите, групирани като Седми („Зачитане на човешките права и фундаментални свободи, включително свободата на мисълта, съвестта, религията и вярата“) и Осми принципи („Равноправие и самоопределение на народите“). Повечето от подписалите тези клаузи политически лидери не им обърнали особено внимание – и от двете страни на Желязната завеса ги смятали за дипломатическо замазване на очите, дребна отстъпка пред избирателите. И във всеки случай било невъзможно да бъдат наложени: принципи IV и VI изключвали външна намеса във вътрешните работи на страните – участнички. Както отбелязал навремето един огорчен чешки интелектуалец, Хелзинки на практика преповтарял „Cuius Regio, Eius Religio”^[245]: в границите на държавата си управляващите отново можели да третират гражданите си както поискат.

Но не се получило така. Повечето хелзинкски принципи от 1975 г. били просто красива опаковка на съществуващата международна ситуация. Принцип VII обаче не само задължавал подписалите спогодбата държави да „зачитат човешките права и фундаменталните свободи, включително свободата на мисълта, съвестта, религията и вярата на всички, независимо от расата, пола, езика и религията“. Той изисквал от трийсет и петте страни да „подкрепят и насърчават ефективното упражняване на гражданските, политически, икономически, социални, културни и други права и свободи“ и да признават „свободата на индивида да

изповядва и практикува, сам или заедно с други хора, религия и вяра такива, каквито му ги диктува собствената му съвест“.

От това многословно и, както изглеждало, беззъбо изброяване на права и задължения се родило Хелзинкското движение за човешки права. Година след като получили дългоочакваното си споразумение от международна конференция, съветските лидери били изправени пред растящия и в крайна сметка неконтролируем разцвет на кръгове, клубове, мрежи, харти и индивиди. Те искали „само“ техните правителства да се придържат към буквата на същото това споразумение – така, както била записана във Заключителния акт – „да изпълнят задълженията си, описани в международните декларации и спогодби в тази област“. Брежнев с право разчитал, че Кисинджър и неговите трезвомислещи наследници ще приемат сериозно клаузата за ненамеса от Хелзинки; но не му било хрумвало, че други могат да приемат също толкова сериозно последвалите по-утопични параграфи ^[246].

В краткосрочен план съветските власти и техните колеги в Източна Европа можели да заглушат достатъчно лесно всички гласове, надигнати в името на индивидуалните или колективни права: през 1977 г. водачите на украинската група „Хелзинкски права“ били арестувани и осъдени на от три до петнайсет години затвор. Но самото значение, отдавано от комунистическите лидери на „Хелзинки“ като източник на международна легитимност на техните режими, сега се обръщало срещу тях: като се позовавали на неотдавнашните обещания на Москва, критиците (в страната и чужбина) можели да упражнят обществен натиск срещу съветските режими. Срещу този вид опозиция насилието не само не помагало, а и пречело, доколкото било обществено достояние. Попаднали в клопката на собствения си цинизъм, Леонид Брежнев и съратниците му неволно отворили празнина в защитата си. Обратно на всички очаквания тя щяла да се окаже смъртоносна.

XVI Време на преход

„В ретроспекция най-голямата ни грешка беше, че позволихме изборите да се проведат. Това беше началото на нашия провал“.

Бригаден генерал Отелу Сараива де Карвалю

„Испания е проблемът. Европа е решението“.

Ортега – и – Гасет

„Европа не е само материални резултати, тя е дух. Европа е състояние на духа“.

Жак Делор

В Северна Европа вътрешните и международните промени се извършвали на постоянния фон на сделки между Великите сили и на източно – западното разделение на континента. В Средиземноморието обаче доминирала местната проблематика. До началото на седемдесетте Испания, Португалия и Гърция били в периферията на Европа, и то не само в географския смисъл на думата. Макар да били към „Запада“ според разпределенията на Студената война (Португалия и Гърция били членки на НАТО), трите страни стояли встрани от него. Техните икономики – силно зависими от вноските на наетите в чужбина селски работници и от растящия туристически бизнес – напомняли тези на други страни от южния периметър на Европа: Югославия или Турция. Стандартът на живот в Южна Испания и по-голямата част от Португалия и Гърция бил сравним с този на Източна Европа и на части от развиващия се свят.

В началото на седемдесетте и трите страни били управлявани от авторитарни лидери от разновидност, която била по-позната в Латинска Америка, отколкото в Западна Европа: политическите трансформации на следвоенните десетилетия сякаш почти ги били отминали. В Португалия – управлявана от 1932 до 1970 г. от Антониу Салазар – и в Испания, където генерал Франко извършил военния си преврат през 1936 г. и управлявал безпрепятствено от 1939 до смъртта си през 1975 г., йерархиите на властта от друга епоха още не били размразени. В Гърция една военна клика свалила краля и парламента през 1967 г.; оттам нататък страната била управлявана от хунта полковници. Призраците на нестабилното минало витаели тежко над необещаващото бъдеще на всяка от трите страни.

Над близката история на Гърция, също както и на Испания, тегнела сянката на гражданската война. В годините след Втората световна Комунистическата партия (ККЕ) тероризирала контролираните от нея села. След нея останало наследството на страха, а в спомените на много гърци радикалната левица се свързвала с мисълта за репресии и зверства. След като комунистите изоставили борбата през октомври 1949 г., дошъл ред на левицата да страда от постоянни репресии. Военновременните партизани (включително и мнозина, които преди се били срещу немците) били принудени да избягат в чужбина за десетки години. Останалите, както и техните деца и внуци, нямали право на работа в обществения сектор до средата на седемдесетте. В прословутия затвор на остров Макронисос комунистите били задържани дълго и малтретирани с фрапираща

И все пак политическите разделения на Гърция, колкото и на пръв поглед да се подреждали добре в категориите на Студената война, винаги били доминирани от ясно изразена местна проблематика. През март 1949 г., в разгара на борбата между Тито и Сталин, слугински промосковската ККЕ излязла с изявление по радиото (от Букурещ) в подкрепа на искания за независима Македония. Този призив за териториална фрагментация на Югославия трябвало да отслаби Тито, но не постигнал такъв ефект. Вместо това той подкопал авторитета на комунизма в Гърция, внушавайки, че евентуална комунистическа победа би довела до автономия за македонския север с неговите славянски и албански малцинства, и оттам до разцепване на гръцката държава.

Ако това било толкова важно, то било защото гръцкият национализъм бил особено несигурен дори по стандартите на региона. Гърция била постоянно готова за конфликт с бившите си имперски господари от Турция, в състояние на война с Албания от 1940 г. (обстоятелство, останало непроменено до 1985 г.) и нежелаета да признае дори факта на голямата славянска общност по границите с Югославия и България. Консервативните следвоенни политици на страната категорично избрали реда и стабилността пред демокрацията или помирението. Смесвайки стари национални приоритети с новите международни разделения, гръцкият крал, неговата армия и неговите министри се представили пред Запада като най-надеждните съюзници в един нестабилен регион.

Лоялността им била добре възградена. През февруари 1947 г. Парижкият договор задължил Италия да отстъпи Додеканезките острови на Атина. Гърция била силно облагодетелствана от американската помощ както след обявяването на „Доктрината Труман“, така и по Плана Маршал. Страната била приета в НАТО през 1952 г. и гръцките военни сили с радост получили обилна практическа помощ както в планирането, така и откъм материалната част. Всъщност ролята на армията щяла да се окаже ключова. Британците първоначално се надявали да завещаят на освободена Гърция подобаващо аполитична армия и съвременна полиция, но при обстоятелствата на онова време и място това се оказало невъзможно. Вместо това гръцката армия излязла от осемте години война безкомпромисно антикомунистическа, роялистка и недемократична, много по-лоялна към НАТО и американския си аналог, отколкото към политическите институции или законите на собствената си държава.

И действително – също както испанския офицерски корпус – гръцките офицери виждали *себе си*, а не ефимерните конституционни документи, които се били клели да защитават, като пазители на нацията и нейната цялост. Армията била активна от самото начало на следвоенния гръцки политически живот: на националните избори в началото на петдесетте спечелилата партия „Гръцки сбор“ била водена от маршал Александрос Папагос, командир на правителствените сили в Гражданската война. До 1963 г. военните нямали нищо против да оказват подкрепа на Константинос Караманлис, лидер на преименуваната партия „Гръцки сбор“ (сега Национален радикален съюз), за изборните победи през 1956, 1958 и отново през 1961 г. – макар след последния и най-голям сред тези успехи той да бил заподозрян в машабна електорална измама.

Самият Караманлис не бил антикомунист по убеждения, нито особено близък с

въоръжените сили. Но не е без значение, че бил роден в Гръцка Македония и бил дълбоко антиславянски настроен. Селянин по произход, православен по вяра, той бил инстинктивно провинциален, националистичен и консервативен – добър представител на страната си и сигурна машина в очите и на американските дипломати, и на гръцките офицери. Не показвал желание да налага граждански надзор на армията, нито да разследва твърде щателно растящите слухове за антипарламентарни политически мрежи и конспирации по високите етажи. Под управлението на Караманлис Гърция останала стабилна, макар да страдала от икономическа стагнация и немалка корупция.

През май 1963 г. обаче един ляв парламентарист, д – р Григорис Ламбракис, бил нападат в Солун по време на речта си на антивоенна демонстрация. Смъртта му пет дни по-късно създавала един политически мъченик за левицата и зараждащото се мирно движение в Гърция, а старателно проваленото разследване на мътните обстоятелства около убийството му

събудило широки подозрения ^[248]. Шест месеца по-късно Караманлис загубил изборите малка разлика от Центристкия съюз на Георгиос Папандреу – партия, поддържана от растящата градска средна класа в страната. На следващата година, на новия изборен рунд, партията на Папандреу и нейните съюзници се справили още по-добре, печелейки абсолютно мнозинство от подадените гласове и увеличавайки дела си от 42% на 52,7%.

Новото парламентарно мнозинство искало разследване на фалшифицираните избори от 1961 г., което довело до нарастване на напрежението между парламента и младия крал Константин. Консервативните политически пристрастия на краля били обществено достояние, а и той бил подложен на все по-силен натиск отдясно да свали Папандреу, който в крайна сметка бил принуден да подаде оставка. Наследили го серия служебни министър – председатели, никой от които не успял да сформира стабилно парламентарно мнозинство. Отношенията между парламента и съда се обтегнали още повече, когато група либерално настроени офицери била обвинена в заговор със сина на Папандреу Андреас. През март 1967 г. двайсет и един от тях били изправени пред военен съд.

Парламентарното управление в Гърция вече управлявало само номинално. Консерваторите и военните офицери мрачно предупреждавали за растящото „комунистическо“ влияние в страната като цяло. Кралят отказвал да работи със спечелилия мнозинство Центристски съюз, обвинявайки го в зависимост от гласовете на крайната левица, а опозиционният Национален радикален съюз отказвал да подкрепи постоянните усилия за налагане на „служебни“ правителства. Накрая, през април 1967 г., самият Национален радикален съюз сформирал правителство на малцинството, което просъществувало точно колкото кралят да разпусне парламента и да свика нови избори.

Предвид широкото недоволство от патовата ситуация с парламента и всеобщото усещане за неприемливо пристрастната роля на краля можело да се очаква, че предстоящите избори ще доведат до още по-остър завой наляво. Използвайки тъкмо това извинение – „комунистическата заплаха“, постоянно размахвана в Гърция от 1949 г. насетне – и сочейки несъмнената неадекватност на гръцките демократични институции и некомпетентността на политическата класа, група офицери от отдавна установените мрежи в дясното крило на армията взели властта на 21 април.

Водени от полковник Георгиос Пападопулос, те залели улиците на Атина и други гръцки

градове с танкове и войници от специални подразделения, арестували политици, журналисти, профсъюзни дейци и други обществени фигури, завладели всички традиционни ключови точки и се обявили за спасители на нацията: „демокрацията“, обяснили те, щяла да бъде сложена в „медицинска превръзка“. Крал Константин пасивно, макар и без ентузиазъм, приел да закълне конспираторите в длъжност. Осем месеца по-късно, след вял опит за „контра – преврат“ Константин и семейството му избягали в Рим. Никой не жалил за тях. Хунтата назначила регент, а Пападопулос бил обявен за министър – председател.

Превратът на полковниците бил класически пример за *pronunciamento* [249]. Първоначално разчитащи на силовите и репресивни методи, Пападополус и колегите му уволнили близо хиляда обществени служители, изпратили в затвора или в изгнание политици от центъра и левицата и настроили гърци срещу гърци за седем задушавачи години. Антимодерни до степен на пародия, полковниците цензурирали пресата, поставили стачките извън закона и забранили модерната музика и минижупа. Освен това забранили изучаването на социология, руски и български език, както и на Софокъл, Еврипид и Аристофан. „Популистки“ по стил, но патерналисти на практика, те били вманиачени на тема външен вид. При режима на полковниците дългата коса била забранена. Униформите на дворцовите стражи и други церемониални офицери били заменени с натруфено „традиционни“ гръцки носии. Атина била най-силно поразена от подредения, военизиран дух.

Икономическите последствия от гръцкия преврат били смесени. Туризмът не пострадал: политически съзнателните пътешественици, които бойкотирали полковническа Гърция, били бързо заместени от туристи, привлечени от евгините, макар и задушавачо регулирани курорти. Чуждестранните инвестиции, които в гръцкия случай едва били започнали близо десетилетие преди преврата, и брутният вътрешен продукт, който растял с по 6 процента годишно след 1964 г., практически не се повлияли от политическите събития. Както и в Испания, ниските надници (постигнати чрез потушаване на всички работнически протести) и основаният върху „закона и реда“ режим предлагали благоприятен климат за външните капитали. Първоначално хунтата дори имала широка подкрепа в земеделските райони, от които произлизали полковниците, особено след като отменили всички селски дългове през 1968 г. [250].

Но автаркичните инстинкти на полковниците благоприятствали връщането към отдавна установени навици на „заместване на вноса“ с неефикасни местни производители, създаващи нискокачествени продукти и защитени срещу чуждестранната конкуренция. Това неизбежно щяло да доведе до конфликт с представителите на градската средна класа в страната, чиито интереси като потребители и производители след няколко години щели да надделеят над облекчението от края на вечно каращите се политици. А полковниците, посредствени дори по ниските стандарти на своята категория, нямали какво да предложат за в бъдеще: нито проект за интеграция на страната във възникващата и разширяваща се европейска общност, нито стратегия за завръщане към гражданско управление [251].

Освен това режимът, доста стабилен в страната, бил все по-изолиран в чужбина. През декември 1969 г. Съветът на Европа единодушно гласувал за изключването на Гърция; два

месеца по-късно ЕИО прекратила всички преговори с хунтата. Режимът на полковниците разчитал по-неприкрито от всички върху голата сила. Затова не било странно, че диктатурата паднала в хода на некомпетентен опит за прилагане на сила отвъд границите на страната, за решаването на стария проблем с Кипър.

Този остров, част от Османската империя от 1571 г., бил администриран от Великобритания от 1878 г. и едностранно анексиран с избухването на Първата световна война. В най-източните части на Средиземно море, близо до Анадола и далеч от основната територия на Гърция и други гръцки острови, Кипър въпреки всичко имал гръцкоговорящо, православно мнозинство, което било все по-склонно да търси съюз с гръцката държава. Турското малцинство, възлизащо на 18% от населението на острова, естествено се противопоставяло на подобно развитие, а властите в Анкара го подкрепяли шумно. Съдбата на Кипър – притисната между опита на британците да се освободят от неудобното имперско наследство и старата вражда между гърци и турци – останала смуцаващо нерешена през петдесетте.

След провала на своя проект за „Еносис“ – съюз с Гърция – мнозинството от гръцко – кипърското ръководство на острова се задоволило доста неохотно с независимостта, която Великобритания му дала през 1960 г., запазвайки само някои транзитни права и една стратегически важна въздушна база. Новата Република Кипър с гарантирана от Обединеното кралство, Турция и Гърция суверенност, било управлявано от гръцко – турско „партньорство“, доминирано от президентския пост на архиепископ Макариос – някога изгонен от Лондон като въоръжен и опасен терорист, а сега уважаван говорител на „разумните“ амбиции на кипърските гърци.

Междувременно гръцката и турската общности на острова съжителствали в тревожна подозрителност, прекъсвана от спорадични изблици на междуетническо насилие. Правителствата в Атина и Анкара се провъзгласявали за защитници на своите сънародници и от време на време заплашвали да се намесят. Но благоразумието и международният натиск ги възпирали да го направят в действителност, дори когато нападенията върху кипърски гърци през 1963 г. довели до пристигането на следващата година на корпус на мироопазващи сили към ООН. Въпреки почти пълния монопол на кипърските гърци върху трудовата заетост в обществения сектор и властовите позиции (грубо сравнима с изключването на католическото малцинство от привилегиите и властта в Ълстър) – или може би точно поради тях – ситуацията в Кипър изглеждала стабилна. Но дори да не бил в кризисна ситуация, островът си оставал „болна тема“.

Така през 1973 г., когато студентите в Атина (първо от Юридическия факултет, а после и от Политехниката) поставили полковниците в неудобна ситуация, като за пръв път публично се противопоставили на тяхното управление, реакцията на военните била да отклонят вниманието и да потърсят подкрепата на обществото, като подновят гръцките претенции за Кипър. Генерал Йоанидис, „хардлайнерът“, който изместил Пападопулос като лидер на хунтата след демонстрациите в Политехниката, заговорничил с Георгиос Гривас и други гръцко – кипърски националисти за свалянето на Макариос и „връщането“ на острова към Гърция. На 15 юли 1974 г. отряди на Кипърската национална гвардия и специално подбрани гръцки офицери атакували президентския дворец, прогонили Макариос (който забягнал в чужбина) и назначили марионетно правителство в очакване на прякото ръководство от

Атина.

В този момент обаче турското правителство обявило собствените си намерения да нахлуе в Кипър, за да защити интересите на кипърските турци. На 20 юли тези намерения били изпълнени. За по-малко от седмица две пети от острова били в турски ръце. Неспособна нито да предотврати събитията, нито да отговори на този ход на далеч превъзхождащите я турски сили, хунтата изглеждала безпомощна: един ден издавала заповед за пълна мобилизация, на другия ден я отменяла. Изправени пред широкия обществен гняв от това национално унижение, гръцките диктатори се обърнали към стареещия Караманлис и го поканили да се върне от парижкото си изгнание. На 24 юли бившият министър – председател бил отново в Атина и започнал възстановяването на гражданското управление.

Преходът бил постигнат със забележителна лекота. Партията на Караманлис Нова демокрация постигнала зашеметяваща победа на изборите през ноември 1974 г. и повторила успеха си три години по-късно. През юни 1975 г. била одобрена нова конституция, макар опозиционните партии първоначално да протестирали срещу увеличените пълномощия на президента на републиката (пост, заеман от самия Караманлис от 1980 г.). С неочаквана пъргавост гръцката вътрешна политика придобила познатия европейски профил, разделена горе – долу равномерно на дясноцентристка (Нова демокрация) и лявоцентристка (Общогръцкото социалистическо движение, водено от образования в Америка син на покойния Георгиос Папандреу, Андреас).

Гладкото завръщане на Гърция към демокрацията се дължало до голяма степен на умението на Караманлис да скъса със собственото си минало, като в същото време създава усещане за опитност и континуитет. Вместо да възстановява дискредитирания си Центристски съюз, той сформирал нова партия. През декември 1974 г. провел референдум за лишената от доверие монархия и когато 69,2% от гласоподавателите поискали нейното премахване, той ръководил установяването на република. За да не отблъсне военните, той устоял на призивите за чистка в армията, като вместо това предпочел да наложи ранно пенсиониране на по-компрометираните старши офицери, като в същото време наградил и издигнал лоялистите ^[252].

След премахването на монархията и неутрализирането на армията Караманлис трябвало да се заеме с недовършения кипърски проблем. Нито той, нито неговите наследници имали намерение да отворят въпроса за „Еносис“, но пък не можели публично да игнорират турското присъствие на острова, дори след завръщането на Макариос през декември 1974 г. В един предимно символичен жест, предизвикал широко одобрение и отляво, и отдясно, Караманлис изтеглил Гърция от членство в НАТО за шест години в знак на протест към поведението на друга страна – членка на организацията. Гръцко – турските отношения навлезли в ледена епоха, белязана от едностранното обявяване през февруари 1975 г. на Турска федеративна държава Кипър – призната единствено от самата Турция – и от спорадични дипломатически скандали за териториални претенции в източната част на Егейско море.

Така самият Кипър станал предмет на международна опека: дипломати и адвокати на Обединените нации прекарвали безплодни десетилетия в неуспешни опити да разрешат конфликтите на острова. Междувременно гръцките политици били освободени от

отговорността за ситуацията на острова (макар да им останала вътрешнополитическата принуда да изразяват трайна загриженост за съдбата му) и могли да се обърнат към обещаващи хоризонти. По-малко от година след падането на полковниците, през юни 1975 – а, правителството в Атина подадо официална молба за членство в ЕИО. На 1 януари 1981 г. Гърция станала пълноправен член на Общността – ход, който мнозина в Брюксел щели да смятат за злощастен триумф на надеждата над разума.

За разлика от Гърция, Португалия нямала скорошен опит дори с най-рудиментарна форма на демокрация. Авторитарното управление на Салазар било силно и осъзнато ретроградно дори по господстващите стандарти на 1932 г., когато за пръв път поел властта. Всъщност в своята смесица от цензурен клерикализъм, корпоративни институции и селска изостаналост Португалия силно приличала на Австрия след 1934 г. Нищо чудно, че следвоенна Португалия била предпочитана от пенсионираните французи, които питаели носталгия към Франция на Виши: Шарл Морас, изпадналият в немилост лидер на *Action Frangaise*, будел силно възхищение у Салазар и си кореспондирал с него до смъртта си през 1952 г. ^[253].

Общият жизнен стандарт в Португалия по онова време е по-характерен за съвременна Африка, отколкото за континентална Европа: годишният приход на глава от населението през 1960 г. бил едва 160 долара (в сравнение напр. с 219 долара в Турция, 1 453 долара в САЩ). Богатите били наистина много богати, детската смъртност била най-високата в Европа, а 32% от населението било неграмотно. Салазар, икономист, който няколко години водил лекции в Университета в Куимбра, не само не се тревожел от изостаналостта на страната, но и виждал в нея ключ към стабилността: научавайки за открития в португалските територии на Ангола нефт, той коментирал само „Много жалко“.

Също като румънския диктатор Чаушеску, Салазар бил вманиачен на тема избягване на външен дълг и съвместно балансирали всеки годишен бюджет. Фанатично меркантилен, той натрупал необикновено високи златни резерви, които се стараел да не харчи нито за инвестиции, нито за внос. В резултат на това страната му била безнадеждно затънала в бедност, като по-голямата част от населението работело в малки семейни ферми в северната част на страната или в латифундии на юг. Без местен капитал за финансиране на националната промишленост и с явна неприязън към чужди инвеститори, Португалия силно зависела от експорта и реекспорта на стоки от първа необходимост, в това число и на собствените си жители.

До смъртта си през 1970 г. Салазар гордо се хвалел, че не само удържал страната си извън опустошителните войни на века, но и я навигирал между Сцилата на хищния пазарен капитализъм и Харибдата на държавния социализъм. Всъщност той твърде успешно изложил поданиците си и на двете: материалното неравенство и експлоатацията с цел печалба били по-силно изразени в Португалия, отколкото навсякъде другаде в Европа, а авторитарната държава в Лисабон задушавала всяко независимо мнение или инициатива. През 1969 г. само 18% от възрастното население на страната имало право да гласува.

В отсъствие на вътрешна опозиция единствената съпротива срещу режима на Салазар идвала от армията – друга независима институция в страната нямало. Португалските въоръжени сили били зле платени: вместо да харчи оскъдните ресурси за заплати, Салазар активно насърчавал безпаричните армейски офицери да си търсят жени сред по-заможната

буржоазия. До 1961 г. обаче режимът можел да разчита поне на пасивна лоялност въпреки двата неуспешни и лесно потушени опита за преврат през 1947 и 1958 г. Реформистки настроените младши офицери във войската и флотата можело да мърморят за стагнацията около тях, но нямали нито съюзници, нито някаква широка база.

Всичко това се променило през 1961 г., когато властите в Делхи анексирали насилствено индийската територия на Португалия Гоа, а в африканската колония Ангола избухнал въоръжен бунт. Загубата на Гоа била национално унижение, но въстанието в Африка било още по-сериозно. Значителните африкански „провинции“ на Португалия, както били известни, включвали Ангола, Гвинея – Бисау и островите Кабу Верде в Западна Африка, както и Мозамбик на югоизток. От тях Ангола, с почти половин милион европейски жители от общо население под шест милиона, била определено най-важната. Нейното неизползвано материално богатство – от желязо, диаманти и наскоро откритият по шелфа нефт – накарало Салазар неохотно да позволи чужди инвестиции (най-вече на американската компания „Гълф Ойл“) и в хода на шейсетте територията придобивала все по-силна икономическа значимост за самата Португалия.

Но и пламнала в открит бунт. За да смаже растящото анголско освободително движение, през 1967 г. Лисабон дал началото на „контра – революционна“ стратегия, основана на преселване на населението в големи, контролируеми села. Към 1974 г. повече от един милион селяни били преместени. Планът не успял да пречупи въстанието, макар да имал тежък и траен ефект върху обществото и селската икономика на Ангола. Затова пък успял още повече да отблъсне войниците, призовани да го наложат: безпаричните офицери, които влезли в колониалната армия като път към социалната мобилност и принудително извиканите на служба и изпратени зад граница.

В Ангола бунтовниците били разделени на различни фракции и португалската армия успяла да се справи с тях, поне за известно време. В Мозамбик, където 60 000 португалски войници трябвало да защитават едва 100 000 заселници, или в Гвинея и Кабу Верде, където харизматичният Амилкар Кабрал държал над 30 000 португалски войници в неблагодарна партизанска война срещу десет хиляди бунтовници, ситуацията ставала неконтролируема. Към началото на седемдесетте африканските войни изразходвали половината от годишния бюджет за отбрана на най-бедната европейска страна. Един на всеки четирима португалски мъже в годна възраст бил извикан на служба в Африка: след 1967 г. – за минимален задължителен срок от четири години. Към 1973 г. 11 000 от тези мъже загинали там; като дял от населението на страната тази смъртност значително надвишавала смъртността в американската армия по време на войната във Виетнам.

За Португалия защитата на колониалните владения била скъпа, кървава и все по-безнадеждна; войниците знаели това по-добре от всички. Имали и други причини за фрустрация. За да осигури собствената си власт и да отклони вниманието от задграничните проблеми на страната, Марселу Каетану – помазаният наследник на Салазар – отслабил ограниченията върху кредитите, взел големи заеми от чужбина и насърчил притока на вносни стоки. Между 1970 и 1973 г., допълнително зареждана с изпратените от португалските работници в чужбина пари, страната преживяла кратък потребителски бум. Той обаче скоро бил последван от спираловидно нарастваща инфлация, причинена от петролната криза. Заплатите в обществения сектор започнали да изостават далеч зад цените.

За пръв път от много години Португалия била засегната от стачки. Обитателите на бидонвилите около столицата, много от които наскоро били пристигнали от бедния регион Алентежу, страдали не само от върлуващата сиромашия, но и от гледката на новото и показно богатство в близкия Лисабон. Армията все по-силно негодувала срещу необходимостта да води „мръсните войни“ на страната в името на едно непопулярно правителство, водено от неизбираеми технократи. Сега нейното недоволство намирало широк отклик в страната. Настроенията на младшите офицери и техните семейства, неспособващи да се издържат с без друго ниските и съвсем смалени от инфлацията заплати, вече се споделяли от бизнесмените, фрустрирани от некомпетентността на управниците си и съзнаващи, че бъдещето на страната е в Европа, а не в Африка ^[254].

На 25 април 1974 г. офицери и други членове на Движението на въоръжените сили (*Movimento das Forças Armadas*) свалили Каетану и колегите му от постовете им и обявили временно управление, което трябвало да има за цел демократизацията, деколонизацията и икономическата реформа. Превратът (също като някогашното *pronunciamento*, което довело Салазар на власт) не срещнал почти никаква съпротива, а на лидерите на стария режим било позволено да забягнат в изгнание – първо в Мадейра и оттам към Бразилия. Генерал Антониу де Спинола, бивш заместник – началник щаб на португалската армия и губернатор на Гвинея от 1968 до 1972 г., бил назначен от останалите офицери да води хунтата. Тайната полиция била разпусната, всички политически затворници били пуснати, свободата на пресата била възстановена и лидерите на португалската социалистическа и комунистическа партия се върнали от изгнание, след като техните организации за пръв път от близо половин век били легализирани.

Революцията придобила огромна популярност навсякъде ^[255]. Спинола поканил във временния си кабинет центристи и социалисти, а през юли публично оповестил плановете си да предложи пълно самоопределение на африканските колонии. За по-малко от година всички колонии станали независими, а Индонезия поела контрола върху португалския Източен Тимор. Деколонизацията била доста хаотична – партизаните в Гвинея и Мозамбик игнорирали настояването на Спинола първо да сложат оръжие, а Ангола изпаднала в гражданска война – но от португалска гледна точка имала предимството да бъде бърза. Освен това тя предизвикала (след изтеглянето на армията и кървавите сблъсъци в анголската столица Луанда) завръщането в Португалия на около 750 000 европейци. Много от тях се заселили в по-консервативната северна част на страната и щели да играят важна политическа роля за в бъдеще.

Тези бързи промени смутили Спинола, чиито консервативни инстинкти не се сходяли с все по-радикалните проекти на по-младите му колеги, и през септември 1974 г. той подал оставка. През следващите четиринасет месеца Португалия като че ли се движела към широкомащабна социална революция. С ентузиазирания подкрепа на МФА и на безкомпромисно ленинистката Комунистическа партия на Алвару Кунял (РСР), банките и основните индустрии били национализирани. Била започната и масирана аграрна реформа: преди всичко в Алентежу, зърно производителния регион на Южна Португалия, където повечето имоти все още били в ръцете на едри и често отсъстващи земевладелци.

Национализацията била популярна в градовете, а аграрната реформа на Юг – основно

коллективизацията на земята – била водена първоначално от „спонтанни“ окупации и изземвания от страна на местни жители и работници, мобилизирани от комунистите и техните съюзници. Комунистите можели да се възползват от заслужената си репутация като най–добре организирани и най–ефективни нелегални опоненти на стария режим. Но същите практики в централната и северната част на страната, където земята вече била разделена на хиляди малки, семейни стопанства, определено не били приети добре. Северна Португалия на селата и малките градчета била (и все още е) активно католическа, а през 1972 г. на един свещеник се падали средно петстотин души; цифрата за южните райони на Централна Португалия била 1:4 500, а на юг била още по-ниска. Антиклерикалните, колективизационни проекти на комунистическите профсъюзни дейци и на селските водачи срещнали в гъсто населените северни райони силен и гръмък отпор.

По същество португалските революционери от 1974 г. повтаряли грешката на аграрните радикали от Испанската република през трийсетте: в стремежа си да наложат колективистка поземлена реформа, базирана на южните социални условия, върху предимно частните и по-ефикасни дребни земевладелци на Севера, те ги настроили срещу себе си. На изборите за Учредително събрание през април 1975 г. комунистите спечелили едва 12,5% от вота. Дясноцентристките партии се справили по-добре, но големият победител била Португалската социалистическа партия, основана в изгнание две години по-рано от Мариу Суариш, който водил много ефективна кампания под лозунга „Социализъм – да! Диктатура – не!“ и спечелил 38% от вота.

МФА и комунистите били недоволни от изборния резултат и Кунял открито признавал, че ако парламентарният път към властта бил блокиран, трябвало да се търси алтернативен подход. Както се изразил пред един италиански журналист през юни 1975 г., „Тук не е възможна демокрация като тези в Северна Европа... Португалия няма да бъде страна с демократични свободи и монополи. Тя няма да го позволи“. От април до ноември напрежението растяло. Чуждестранните коментатори предупреждавали за предстоящ комунистически преврат, а натовските съюзници и западноевропейските търговски партньори на страната обещавали помощ и приобщаване, ако Португалия избегне марксистка революция.

Положението се обострило към края на годината. На 8 ноември Учредителното събрание в Лисабон било обсадено от строителни работници и две седмици се носели слухове за непосредствено предстояща „Лисабонска комуна“ и дори гражданска война между Севера и Юга. На 25 ноември група радикални войници направили опит за пуч. Първоначално разполагали с негласната подкрепа на Португалската комунистическа партия, но когато станало ясно, че основната част от въоръжените сили и дори някои от самите леви офицери се противопоставяли на въстанието, дори Кунял се отметнал. Както по-късно щели да признаят някои от водачите на МФА, изходът от изборите през април 1975 г. дискредитирали предварително целите на революционно настроените офицери: левицата можела да има парламентарна демокрация или революционен „преход“, но не и двете едновременно.

През февруари 1976 г. португалските военни, които все още ефективно контролирали страната почти две години след преврата си, официално предали властта на гражданските власти. Страната щяла да бъде управлявана чрез Конституция, одобрена през април 1976 г. и все още отразяваща реториката и амбициите на политическите настроения след 1974 г. Тя

чертаела за Португалия „преход към социализъм чрез създаване на условия за демократично упражняване на властта от трудовите класи“. В законодателните избори от същия месец социалистите отново били първи, макар и с малко по-нисък процент, и Мариу Суариш сформирал първото демократично избрано правителство от почти половин век.

Перспективите за португалската демокрация оставали мъгляви. Вили Брант бил само един от многото симпатизиращи съвременни наблюдатели, които виждали в Суариш нов Керенски, неволен троянски кон за недемократичните сили, които щели да го заместят при първа възможност. Но Суариш оцелял – и нещо повече. Въоръжените сили останали в казармите, а ролята на техните политизирани фракции ставала все по-маргинална. Вотът за комунистите всъщност нараснал – качил се до 14,6% през 1976 г. и до 19% три години по-късно, когато икономиката западнала и умерените политици на Суариш дразнели лявото крило на неговата партия. Той му бил обещал бъдещото унищожение на капитализма в социалистическа Португалия – стига обаче членовете му да изоставят бунтовните си амбиции.

През 1977 г. парламентът прокарал Закон за аграрната реформа, който потвърждавал проведената наскоро колективизация на земите, но я ограничавал до Юга и поставял ограничения върху количеството земя, която можела да бъде иззета от настоящите си собственици. Този ход сложил край на риска от селски конфликт и консервативна реакция, но в краткосрочен план не направил много, за да облекчи икономическия хаос, който демократична Португалия получила в наследство. Лишена от евтините суровини на бившите си колонии (и сигурния пазар, който те предоставяли за иначе неконкурентния ѝ износ), неспособна повече да изнася към Европа неквалифицирана работна ръка и принудена по клаузите на жизненоважни договори с МВФ да балансира бюджета си и да упражнява строга фискална дисциплина, Португалия години наред страдала от безработица и ниско потребление.

Военните не слезли изцяло от сцената. Според Конституцията от 1976 г. „Съветът на революцията“, съставен от избрани представители на въоръжените сили, запазил правото на вето и през 1980 г. отхвърлил двама и три законодателни инициативи, включително план на дясноцентристкото правителство да денационализира банките в страната. Но те не възразили, когато в хода на следващите две години парламентът преработил конституцията, като намалил ролята на изпълнителната власт (закривайки самия „Съвет на революцията“ през 1982 г.) и тихомълком изличил антикапиталистическия заряд от първоначалния документ.

През следващите двама и три години социалистите и техните опоненти, центристките социалдемократи, водени от Анибал Кавасу Силва, щели да се редуват в управлението на страната. Самият Мариу Суариш, отдавна изоставил антикапиталистическата си реторика, поел президентството през 1986 г. – годината, в която Португалия била приета в Европейската общност. Страната останала стъписващо бедна по западноевропейските стандарти – белег за трайното наследство на Салазар. Ала въпреки всички очаквания Португалия избегнала както „белия“, така и „червения терор“. Комунистите, макар още да били популярни в селския Юг и индустриалните предградия на Лисабон, останали непоправими хардлайнери под ръководството на застаряващия Кунял, който останал начело на партията до 1992 г. Но тяхното влияние било отслабено завинаги. Репатрираните

колонисти така и не успели да сформират крайно дясна партия на огорчените националисти. При тези обстоятелства възникването на демократична Португалия било наистина значително постижение.

За всеки гост, преминаващ от Франция в Испания през 1970 г. (да речем), пропастта между двете страни на Пиренеите изглеждала огромна. Тридесетгодишното управление на Франко изострило социалната изостаналост и културната изолация, в която Испания тънела през по-голямата част от последните два века, а неговият авторитарен режим още по-силно контрастирал със съвременната европейска политическа култура, отколкото отначало. На пръв поглед шейсетте сякаш напълно били подминали Испания: неумолимата цензура, строгото налагане на законите, регулиращи облеклото и поведението на обществени места, вездесъщата полиция и драконовите наказателни закони за политически критици говорели за страна, замръзнала във времето. Стрелките на историческия часовник сякаш винаги били спрели на 1939 г. ^[256].

При по-внимателно вглеждане обаче Испания – или поне Северна Испания и градовете – се променяла доста бързо. Франко бил закостенял и наистина реакционен диктатор, но за разлика от съседа си Салазар бил икономически реалист. През 1959 г. Испания изоставила авторитарните практики от последните две десетилетия и, по настояване на група свещеници от Опус Деи, приела национален план за стабилизация, който трябвало да потуши инфлацията и да отвори страната за търговия и инвестиции. Първоначалният икономически ефект от плана бил суров: обезценяване, орязване на бюджета, замразяване на кредитите и рестрикции върху заплатите. Твърдо и безкомпромисно наложено, всичко това понижило инфлацията, но принудило десетки хиляди испанци да търсят работа в чужбина.

Частният сектор обаче, преди ограничаван от корпоративистки регулации и дългогодишната политика на заместване на вноса, бил свободен да се разраства. Митата били намалени. Испания се присъединила към Световната банка, МВФ и Общото споразумение за митата и търговията и била приета в Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (през 1962 г. Франко дори кандидатствал – неуспешно – за членство в ЕИО). Времето на новата икономическа политика на диктатора било добре подбрано. Националната икономика на Испания била защитена срещу конкуренцията в ранните години на следвоенния европейски бум, но се отваряла към чуждестранната търговия точно в подходящия момент. От 1961 г. нататък брутният вътрешен продукт започнал трайно да нараства. Процентът от заетото в земеделието трудово население – един от двама през 1950 г. – паднал рязко, тъй като селскостопанските работници от Юга и Запада се придвижвали на север, за да се вляят в заводите и развиващия се туристически бранш. През 1971 г. само един от всеки петима испанци бил останал в селското стопанство. Към средата на шейсетте Испания вече не можела да бъде квалифицирана като „развиваща се страна“ по критериите на Обединените нации.

„Икономическото чудо“ на Франко не трябва да се надценява. Испания не била обременена с имперски останки и затова не била изправена пред икономическата и социалната цена на деколонизацията. Повечето от чуждестранните капитали, вливащи се в страната през шейсетте, идвали не от износа на произведения в нея стоки, а от преведените пари на испанските емигранти или от туристите, идващи през ваканциите от Северна

Европа. Накратко, икономическата модернизация на Испания била преди всичко страничен продукт на просперитета на други страни. Извън Барселона, Коста Брава, части от баската провинция и (в по-малка степен) Мадрид транспортът, образованието, здравеопазването и инфраструктурата на услугите оставали далеч назад. Дори и през 1973 г. приходът на глава от населението в страната като цяло все още бил по-нисък от този в Ирландия и по-малко от наполовина на средния за ЕИО.

Въпреки това социалните последици дори от умерената икономическа модернизация били значителни. Във времето преди телевизията Испания може да била общо взето предпазена от *Културното* влияние на шейсетте в други страни, но икономическите неравенства и причинените от Стабилизационния план резки промени предизвикали широко недоволство у работниците. От края на шейсетте през смъртта на Франко и след това стачките, блокадите, демонстрациите и мащабните искания за колективно договаряне и профсъюзно представителство станали неразделна част от испанския живот. Режимът твърдо се противопоставял на всякакви политически отстъпки. Но не можел да си позволи публични репресии по време, когато толкова чужденци посещавали страната: 17,3 милиона през 1966 г., в годината преди смъртта на Франко броят им достигнал 34 милиона.

Освен това испанските власти не можели да се лишат от сътрудничеството и уменията на растящото градско трудово население. Затова били принудени да признаят *де факто* възникването на работническо движение, базирано предимно в Каталония и тежките индустрии от баския регион. Заедно с неофициалните профсъюзи, сформирани от държавни служители, банкови чиновници и други все по-многобройни квалифицирани професии, по времето на смъртта на Франко тази полулегална мрежа от представители на работниците и служителите можела да се разчита на почти десетилетен организационен опит.

Работническите протести в Испания обаче били твърдо ограничени около въпросите на насъщния. През последните си години режимът на Франко – като този на Янош Кадар в Унгария – разчитал не на откритите и силови репресии, а на нещо като наложено пасивно приемане, продължаващата с десетилетия деполитизация на културата. Студентите, които след 1956 г. искали по-голяма автономност на кампусите и отслабване на моралните правилници и други ограничения, получили известна свобода да се организират и да протестират в строго определени граници. Можели дори да разчитат на известна симпатия от страна на вътрешните критици на режима – сред които били реформистки настроените католици и разочарованите „социо – фалангисти“. Но и дума не можело да става за активен израз на съпричастност или сътрудничество между отделните сектори – със стачкуващите миньори например ^[257]. Същото се отнасяло и за възрастните критици на режима.

Всъщност *всички* истински политически мнения били твърдо заглушавани, а независимите политически партии били забранени. До 1967 г. страната нямала дори конституция, а съществуващите права и процедури били само замазване на очите на западните партньори на Испания. Официално „регент“ на суспендираната монархия, Франко помазал младия Хуан Карлос – внук на последния крал – да го наследя след време, но за повечето наблюдатели въпросът за монархията бил твърде маловажен за страната. Дори Църквата, все още значително присъствие в ежедневието на мнозина испанци, играла само ограничена роля в обществената политика.

Традиционната функция на Испания като бастион на християнската цивилизация срещу материализма и атеизма била в основата на учебната програма в началните класове; но самата католическа йерархия (за разлика от модернизиралите „крипто – монаси“ от Опус Деи) била държана далеч от юздите на властта в явен контраст с нео – кръстоносния „национално – католически“ дух от първото десетилетие на режима [258]. През юни 1968 г., отчитайки съвременните реалности, Франко за пръв път признал принципа на религиозната свобода, позволявайки на испанците открито да посещават църква по свой избор. По това време обаче самата религия започвала своя дълъг упадък: в страна, която в началото на шейсетте можела да се похвали с над 8 000 семинаристи, дванайсет години по-късно цифрата им била по-малко от 2 000. Между 1966 и 1975 г. една трета от испанските йезуити напуснали ордена.

Военните също били внимателно държани на разстояние. След като сам дошъл на власт чрез преврат, Франко разбирал много добре риска от отчуждаване на една военна каста, която наследила свръх развито чувство за своята отговорност за запазването на испанската държава и нейните традиционни ценности. В следвоенните години испанската армия била обсирана с грижи и ласкателства. Нейната победа в Гражданската война се чествала ежегодно по улиците на големите градове, а загубите ѝ били показно запечатани в монументалната „Долина на падналите“, завършена през септември 1959 г. Множали се чиновите и ордените: към края на режима имало 300 генерали, а съотношението на офицерите към другите чинове било 1:11, най-високото в Европа. През 1967 г. Институционалният закон на държавата направил въоръжените сили официално отговорни за гарантирането на националното единство и териториална цялост, както и за защитата на „институционалната система“.

На практика обаче въоръжените сили били станали излишни. От десетилетия Франко пазел военните си от всякакви външни или колониални войни. За разлика от френската или португалската армии, те не изстрадали унизителни поражения или насилствени отстъпления. Испания не била изправена пред никакви военни заплахи, а за вътрешната ѝ сигурност се грижела полицията, жандармерията и специалните отряди за борба с терористите – реални и въображаеми. Армията, ограничена до главно церемониална роля, все повече избягвала рисковете; нейният традиционен консерватизъм все по-често се изразявал в копнеж по връщането на монархията – идентифициране, което щяло да се окаже от полза за прехода на страната към демокрация.

Испания била движена от ограничена мрежа адвокати, католически професори и обществени служители, много от които имали активен интерес в частни компании, облагодетелствани от тяхната политика. Ала тъй като официалната политическа опозиция била забранена, тъкмо от тези управляващи кръгове – вместо от интелигенцията, чиито водещи фигури оставали в изгнание – щели да дойдат реформистките идеи и натискът за промяна, разпалвани от фрустриращата местна неефикасност, чуждестранните критики или примера на Ватикан II.

Най-сетне, на 20 ноември 1975 г., Франко умрял на 82 – годишна възраст. Докрай отхвърлил всяка сериозна либерализация или предаване на властта, той бил надживял своята полезност дори за собствените си поддръжници. Много от тях симпатизирали на

демонстрантите, които по-рано същата година искали снемане на рестрикциите върху пресата и политическите събирания. Така преходът към демокрация се водел от редиците на неговите министри и назначените от него служители, което донякъде обяснява скоростта и успеха му. През първите етапи на испанското сбогуване с франкизма традиционните сили на демократичната промяна в Испания – либералите, социалистите, комунистите и профсъюзите – играели второстепенна роля.

Два дни след смъртта на Франко Хуан Карлос бил коронован за крал. Отначало той запазил Карлос Ариас Наваро, последния министър – председател на Франко, заедно с неговия кабинет, за да успокои военните и останалите, че няма да има рязко скъсване с миналото. През април 1976 г. обаче Ариас си навлякъл кралската неприязън, като се нахвърлил върху новосформираната Демократическа координация – коалиция от все още неофициални леви партии – и арестувал лидерите ѝ. След два месеца кралят заместил Ариас с един от собствените му министри, Адолфо Суарес Гонсалес.

Четирийсет и четири годишният Суарес бил типичен технократ от късно – франкистката ера: всъщност той бил служил една година като ръководител на Фалангисткото национално движение на самия Каудильо. Оказал се забележително удачен избор. Той сформирал нова политическа партия, Съюз на демократичния център (UCD), и се заел да убеди действащото франкистко събрание да приеме национален референдум за политическите реформи – най-вече за одобрение на въвеждането на всеобщо гласоподаване и двукамерен парламент. Изненадани от човек, когото смятали за свой, франкистите от старата гвардия се съгласили – и референдумът минал, на 15 декември 1976 г., с над 94% „за“.

През февруари 1977 г. Суарес разрешил връщането на Испанската социалистическа партия (PSOE), най-старата политическа организация в страната, сега водена от младия Фелипе Гонсалес Маркес от Севиля, активист на нелегалното движение от двайсетгодишна възраст. В същото време профсъюзите били легализирани и получили правото да обявяват стачки. На 1 април Суарес забранил и разпуснал някога ръководеното от него Национално движение; седмица по-късно той легализирал Испанската комунистическа партия (PCE), водена от Сантяго Карильо и вече ориентирана (в драстичен контраст с португалската си посестрима) към действия в рамките на преход към парламентарна демокрация ^[259].

През юни 1977 г. се провели избори за сформиране на Учредително събрание, което трябвало да приеме нова конституция. Изборите – първи за Испания от 1936 г. – дали мнозинство на Съюза на демократичния център на Суарес, който спечелил 165 места в парламента; втората по брой на гласовете партия, социалистите на Гонсалес, спечелила едва 121, а всички други си поделили само 67 места. В много отношения това бил най-добрият възможен резултат: победата на Суарес успокоила консерваторите (много от които гласували за него), че няма да има рязко залитане наляво, докато отсъствието на ясно мнозинство го задължавало да работи с левите депутати. Така те споделяли отговорността за конституцията, която трябвало да бъде написана в новия парламент.

Тази конституция (надлежно утвърдена на втори референдум през декември 1978 г.) била в повечето отношения съвсем конвенционална. Испания ставала парламентарна монархия; нямало да има официална религия (макар в премерена отстъпка пред Църквата католицизмът бил признат като „социален факт“); минималната възраст за гласуване била

намалена на осемнайсет; смъртното наказание било премахнато. В знак на рязко скъсване с неотдавнашното минало обаче парламентът вписал в новите закони на Испания правото на автономия за историческите региони на страната, преди всичко Каталония и Баската област.

Член Втори от конституцията потвърждавал „неразривното единство на испанската нация, общо и неделимо отечество на всички испанци“, но след това се заемал да „признае и гарантира правото на автономия на съставляващите я народности и региони, както и солидарността между тях“. Последвалият Закон за автономията признавал древния факт на лингвистичното разнообразие и регионалните настроения в ултрацентрализираната до този момент испанска държава. Освен това той признавал особеното диспропорционално демографско значение на Каталония и остротата на автономистките настроения както там, така и в Баската област. Но това, което било дадено на някои испанци, не можело да бъде отказано на други. След по-малко от четири години Испания щяла да бъде разделена на седемнайсет самоуправляващи се региона, всеки със свое знаме и столица. Не само каталонците и баските, а и галисийците, андалусците, валенсианците, наварците и много други щели да бъдат признати за различни и отделни ^[260].

Според новата конституция обаче Мадрид запазвал отговорността си за отбраната, правосъдието и международните отношения – компромис, който баските националисти (най-вече) намирали за неприемлив. Както видяхме, ЕТА целенасочено вдигнала градус на насилието и убийствата в месеците, през които се обсъждала новата конституция, вземайки на мушка полицаи и войници, за да провокира ответна реакция и да срине демократичния процес, който вероятно щял да отслаби нейната кауза.

През 1981 г. можело и да успее. На 29 януари, насред пика на икономическото недоволство (виж по-долу), и тъкмо когато Каталония, Баската област, Галисия и Андалусия се впускали в сепаратистки експерименти по самоуправление, Суарес бил принуден да подаде оставка от собствената си партия. Тя не можела да му прости не провалите (на общите избори през 1979 г. под новата конституция UCD спечелил още една победа), а постиженията – и автократичния стил на управление. Преди друг политик от UCD, Калво Сотело, да го наследи на поста, в баските провинции избухнала всеобща стачка. За своите критици отясно демократична Испания изглеждала без лидер и на път да се разпадне.

На 23 февруари полковник Антонио Техеро Молина от Гражданската гвардия завладял с оръжие парламента (Кортесите). В съгласуван ход генерал Хайме Миланс дел Бош, командир на Валенсийския военен регион, обявил извънредно положение и призовал краля да разпусне парламента и да назначи военно правителство. Макар със задна дата действията им да изглеждат театрални и несръчни, Техеро и Миланс дел Бош със сигурност имали за съюзници традицията и прецедента. При това самият парламент, както и различните политически партии със своите последователи не можели да направят кой знае какво, за да блокират един военен преврат, а симпатиите на самата армия далеч не били сигурни ^[261].

Определящ за изхода и за хода на по-нататъшната испанска история бил пълният отказ на Хуан Карлос да разгледа исканията на конспираторите, както и неговата телевизионна реч, в която той безкомпромисно защитавал конституцията и недвусмислено идентифицирал себе си и монархията със зараждащото се в страната демократично мнозинство. И двете страни вероятно се изненадали от смелостта на младия крал, който дотогава живял в сянката на

собственото си назначение от покойния диктатор. Сега обаче съдбата му била необратимо свързана с парламентарното управление. Без институция или символ, около който да съберат силите си, повечето полицаи, войници и другите, които изпитвали носталгия по стария режим, изоставили мечтите си за бунт или реставрация и се ограничили да подкрепят Народния съюз на Мануел Фрага – новосформирана партия, посветена на борбата с „най-опасните врагове на Испания: комунизма и сепаратизма“, но в границите на закона.

Начинът, по който Техеро дискредитирал своята „кауза“, отначало отворил възможност на парламента да ореже военния бюджет и да прокара отдавна необходимия закон за легализиране на разводите. Но мнозинството на UDC все повече се разкъсвало между клерикалистката и националистическа десница, която била недоволна от скоростта на промените, притеснена от регионалните автономии и засегната от по-свободното обществено поведение в нова Испания, от една страна, и между новата настойчивост на социалистическата левица, отворена за компромиси по конституционните въпроси, но представляваща радикално лице пред разпокъсаното работническо движение в страната и растящия брой безработни.

Също като в Португалия, политическият преход дошъл в труден икономически момент. До голяма степен това било по вина на последните правителства от франкистката ера, които между 1970 и 1976 г. се опитали да си купят популярност, като увеличили обществените разходи и работните места в държавния сектор, субсидирали цените на енергията, докато оставили заплатите да се вдигат, и не обръщали внимание на дългосрочните последици. Към 1977 г. резултатите от това нехайство започвали да се чувстват: през юни същата година, по време на парламентарните избори, инфлацията достигнала 26% годишно, държавната хазна (отдавна обедняла покрай регресивния данъчен режим на Франко) се опразвала, а безработицата започвала дългото си покачване. Между 1973 и 1982 г. страната загубила около 1,8 милиона работни места ^[262].

Също като при кратко просъществувалата република от трийсетте, Испания строила демокрация между зъбите на икономическата рецесия. Говорело се, че страната тръгва по пътя на Аржентина – с индексирани заплати и държавно субсидирани цени, водещи до хиперинфлация. Ако това било избегнато, заслугата до голяма степен трябва да отдадем на подписалите така наречените „пактове Монклоа“ от октомври 1977 г. Това били първите от серия договорености, в които политици, работнически водачи и работодатели се съгласили да започнат широк набор от реформи: девалвация на валутата, политика на приходите, контрол върху държавните разходи и структурни реформи на огромния и разхитителен обществен сектор.

Пактовете Монклоа и последвалите ги споразумения (последното било подписано през 1984 г.) не направили чудеса. Благодарение отчасти на втория петролен шок разплащателният баланс на страната постепенно се влошавал: много от по-малките фирми затворили врати, безработицата и инфлацията нараствали едновременно, предизвиквайки вълна стачки, както и горчиво разединение сред левите профсъюзи и комунистическата партия, които не искали да продължат да делят отговорността за социалната цена на демократичния преход. Но без пактовете тези разделения и техните социални последици почти със сигурност биха били още по-тежки.

На изборите през октомври 1982 г., в ситуация на изострени икономически затруднения, Социалистическата партия спечелила абсолютно мнозинство в парламента и Фелипе Гонсалес поел министър – председателския пост, на който щял да остане през следващите четиринасет години. Центристките демократи на Суарес – който извел страната от франкизма – за малко не останали извън парламента, печелейки едва две места. Комунистическата партия спечелила четири – унижително поражение, предизвикало оставката на Сантяго Карильо. Оттук нататък испанската политика щяла да следва схемата на останалите западноевропейски страни и да се прегрупира около лявоцентристки и дясноцентристки формации: в този случай Народният съюз на Фрага (преименуван на Народна партия през 1989 г.), който спечелил изненадващите 26,5% от гласовете.

Социалистическата партия заложила в кампанията си на популистка и антикапиталистическа програма, обещавайки освен другото да запази работните места и покупателната сила на работниците и да извади Испания от НАТО. След като дошъл на власт обаче, Гонсалес продължил политиките на икономическа строгост, започнал модернизацията (и по-късно постепенната приватизация) на испанската индустрия и услуги, и през 1986 г. победил много от собствените си поддръжници в референдум по въпроса за членството в НАТО, за което междуременно се обявил ^[263].

Тези поврати не го направили особено мил на старите социалисти, чиято партия той водел далеч от дългогодишните ѝ марксистки цели ^[264]. Но за политик, чиято основна подкрепа все повече идвала от мъже и жени, твърде млади да помнят Гражданската война, и чиято открито призната цел била преодоляването на изостаналостта на Испания – широко обсъжданото *atraso* или „изоставане”, което тегнело над полуострова след Златната ера – старата идеологическа левица била част от проблема, а не от решението. По преценката на Гонсалес бъдещето на Испания се криело не в социализма, а в Европа. На 1 януари 1986 г. Испания, придружена от Португалия, получила пълно членство в Европейската общност.

Демократичният преход на Средиземноморска Европа бил най-забележителното и неочаквано развитие през този период. В началото на осемдесетте Испания, Португалия и Гърция не само претърпели мирен преход към парламентарна демокрация: и в трите страни местната социалистическа партия – нелегална и видимо антикапиталистическа само допреди няколко години – сега била доминантна политическа сила, управляваща де факто от центъра. Режимите на Салазар и Франко си отишли не само от управлението, но и от паметта, докато едно ново поколение политици се съревновавали за предпочитанията на младия, „модерен” електорат.

Причините били няколко. От една страна, както отбелязахме, особено в Испания политическата държава (а не обществото като цяло) била толкова изостанала. Икономическото развитие от последното десетилетие на Франко и свързаната с него широкомащабна социална и географска мобилност означавали, че ежедневието и очакванията в Испания се променили далеч повече, отколкото предполагали външните наблюдатели, които все още гледали на страната през призмата на периода 1936 – 1956. Младите хора в Средиземноморска Европа не срещали трудности в адаптацията към социалните рутинни, отдавна познати по-далеч на север; всъщност те правели това още преди политическите революции. Нетърпеливи да бъдат освободени от ограниченията на

друга епоха, те били отявлени скептични към политическата реторика на „дясно или ляво“, незатрогвани от стари лоялности. Посетителите на Лисабон и Мадрид през годините след прехода винаги се стъписвали от отсъствието на всякакво споменаване на близкото минало – както в политиката, така и в културата ^[265].

Все по-явната ирелевантност на трийсетте била прозорливо усетена в *La Guerre est finie* („Войната свърши“) – тъжната филмова елегия на Ален Рене от 1966 г. В нея испанският емигрант, комунистът Диего – изигран от несравнимия Ив Монтан – пътува нелегално от Париж до Мадрид, смело пренасяйки подривна литература и планове за „работническо“ въстание, което знае, че никога няма да се осъществи. „Не разбирате ли“, опитва се той да каже на базираните в Париж партийни ръководители, които си мечтаят за възраждане на надеждите от 1936 г., „Испания се е превърнала в поетично сборище на левицата, мит за ветераните от миналите войни. Междувременно 14 милиона туристи почиват там всяка година. Реалностите на света са срещу нас“. Не случайно сценарият за филма е дело на Хорхе Семпрун, сам десетилетия наред нелегален испански комунистически деец, преди да напусне партията – стъписан от заслепяващата я носталгия.

Към началото на осемдесетте нежеланието на испанците (особено младите) да се вглеждат в близкото минало било очевидно. То личало особено силно в явното отхвърляне на старите правила за обществено поведение: в езика, в облеклото и преди всичко в сексуалните нрави. Популярните филми на Педро Алмодовар предлагат един вид съзнателна инверсия на петдесетте години векто авторитарно управление, кратко упражнение в новите контракултурни конвенции. Режисирани с хитро, екзистенциалистко намигване към тематиката си, те обикновено показват объркани млади жени в сексуално заредена атмосфера. В *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del monton* („Пепи, Луси, Бом и други момичета от къпа“, 1980), излязъл само три години след първите свободни избори в страната, героите се смеят многозначително за „широкия електорат“ и „войната на еротиката, която ни залива“.

Две години по-късно, в *Laberinto de pasiones* („Лабиринт на страстта“) лагерните терористи и нимфоманки си разменят скатологични реплики, като по едно време обсъждат дали техните „весели занимания“ трябва да стоят преди или след бъдещето на страната. С всеки филм мястото на действието става все по-лъскаво, градските локации – все по-шикозни. Към 1988 г., с *Mujeres al borde de un ataque de nervios* („Жени на ръба на нервна криза“) Алмодовар успял убедително да улови на кино език трескавото и съзнателно ^[266] модерно общество, което отчаяно наваксвало изгубеното време.

Още по-ироничен е фактът, че тези промени станали възможни не благодарение на културните или политически радикали и обновители, а на консервативните държавници от самия стар режим. Константинос Караманлис, Антониу де Спинола и Адолфо Суарес – също като Михаил Горбачов няколко години по-късно – били типични продукти на системите, за чието разрушаване спомогнали. Наистина Караманлис преживял управлението на полковниците в изгнание, но бил безукорно тесногърд националист като всички останали и освен това носел пряка отговорност за опетнените гръцки избори през 1961 г., които изиграли толкова централна роля за дискредитирането на следвоенната система и довели армията на власт.

Ала тъкмо увереността, която тези мъже вдъхвали на собствения си електорат, им помогнала да разрушат авторитарните институции, на които преди това служели вярно. Те на свой ред били наследени от социалисти – Суариш, Гонсалес, Папандреу, – които убедително уверявали собствените си поддръжници в непоколебимия си радикализъм, докато прилагали умерени и често непопулярни икономически политики, наложени им от обстоятелствата. Преходът, по думите на един изтъкнат испански коментатор, „изисквал от франкистите да се преструват, че никога не са били франкисти, а от левите нагаждачи да се преструват, че са все още верни на левите принципи”^[267].

Така времената принуждавали мнозина да изоставят буквално за една нош дългогодишните си убеждения. Познатата воня на благоразумно нарушени обещания и удобно изтрити спомени тегнела тежко над средиземноморския обществен живот през онези години и донякъде може да обясни скептичната, аполитична нагласа на новото поколение в трите страни. Но онези, които се придържали вярно и неотклонно към ангажиментите си от миналото, от комунистите до фалангистите, бързо изостанали от събитията. Постоянството не можело да замести адекватността.

Най–сетне Испания, Португалия и Гърция можели да влязат или да се върнат в „Запада” с такива незначителни трудности въпреки самоналожената си политическа изолация, защото техните външни политики винаги били съвместими – или всъщност съобразени – с тези на НАТО или страните от ЕИО. Институциите на Студената война, да не говорим за общия антикомунизъм, спомогнали за растящата комуникация и сътрудничество между плуралистичните демокрации и военните или клерикални диктатури. След много години на срещи, преговори, планиране или просто икономически отношения с неизбраните си колеги, управляващите в Северна Америка и Западна Европа отдавна били престанали да се впечатляват демонстративно от вътрешното положение в Мадрид, Атина или Лисабон.

За повечето наблюдатели – включително и много от местните критици – неприятните режими на Южна Европа били не толкова морално банкрутирали, колкото институционално анахронични. И, разбира се, техните икономики приличали по основни параметри на тези на други западни нации и вече били добре интегрирани в международните пазари на парите, стоките и труда. Дори Португалия на Салазар била осезаемо част от международната система на капитализма – макар и откъм неблагоприятната ѝ страна. Зараждащата се средна класа, особено в Испания, имитирала не само в облеклото, но и в амбициите си мениджърите, бизнесмените, инженерите, политиците и държавните служители от Франция, Италия или Великобритания. При цялата си изостаналост обществата на Средиземноморска Европа вече принадлежали на един свят, към който сега се стремели да се присъединят на равна нога, а преходът от тоталитарно управление бил преди всичко подпомогнат от предложените им възможности за това. Техните елити, някога решително обърнати назад, сега гледали на север. Изглежда, че географията триумфирала над историята.

Между 1973 и 1986 г. Европейската общност преминала през един от периодичните си пристъпи на активизъм и разширяване, или както ги нарекъл един историк, „поредица нерегулярни Големи взривове“. Френският президент Жорж Помпиду, освободен след смъртта на дьо Гол от бремето на неодобрението на своя патрон – и немалко смутен, както видяхме, от стратегическите импликации на *Ostpolitik* на Вили Брант – дал да се разбере, че

ще приеме членството на Великобритания в ЕО. През януари 1972 г., в Брюксел, Европейската общност официално одобрила присъединяването на Великобритания, Ирландия, Дания и Норвегия, което щяло да влезе в сила година по-късно.

Успешната британска кандидатура била дело на консервативния министър – председател Едуард Хийт, единственият британски политически лидер след Втората световна война, който недвусмислено и ентузиазирано желал да обвърже съдбата на нацията си с тази на съседките ѝ от континента. Когато Лейбъристката партия се върнала на власт през 1974 г. и поискала референдум за британското членство в Общността, страната гласувала с 17 300 000 „за“ срещу 8 400 000 „против“. Но дори Хийт не можел да накара британците – особено англичаните – да се „почувстват“ европейци и значителен дял гласоподаватели както отляво, така и отдясно продължавали да се съмняват в предимството да бъдат „в Европа“. Междувременно норвежците били решително на мнение, че отвън им е по-добре: в референдум от септември 1972 г. 54% от страната отхвърлили членството в ЕО и предпочели ограничено споразумение за свободна търговия с Общността. Решението било потвърдено с почти идентичен вот двайсет и две години по-късно ^[268].

Британското членство в Общността щяло да провокира спорове години по-късно, когато министър – председателката Маргарет Тачър се противопоставила на възникващите проекти за все по-тесен съюз и изисквала на Великобритания да се изплатят „надзетите“ вноски в общия бюджет. През седемдесетте обаче Лондон имал свои собствени проблеми и, въпреки инфлационното влияние на членството върху цените, с облекчение станал част от търговската област, която сега осигурявала една трета от вътрешните инвестиции на Великобритания. Първите преки избори за нов Европейски парламент се състояли през 1979 г. – дотогава членовете на Европейската асамблея в Страсбург се избирали от съответните национални законодателни органи – но не събудили особено широк интерес. Във Великобритания процентът на гласувалите бил предсказуемо нисък, едва 31,6%. Но и другаде не бил особено висок – във Франция едва три от петима гласоподаватели си дали труда да отидат до урните; в Нидерландия още по-малко.

Прикрепянето на трите страни от „северния пояс“ към Европейската общност било сравнително безпроблемно както за новодошлите, така и за старите членки. Ирландия била бедна, но миниатюрна, докато Великобритания и Дания били богати и следователно като цяло допринасяли към общия бюджет. Също като следващия кръг от проспериращи допълнения (през 1995 г., когато Австрия, Швеция и Финландия се присъединили към вече назоваващия се Европейски съюз), новите участнички допринасяли за хазната и авторитета на разширяващата се общност, без значително да увеличават разходите и, нито да се конкурират в по-чувствителните области със съществуващите членки. Съвсем другояче стоял въпросът с новодошлите от Юга.

Гърция, също като Ирландия, била малка и бедна, а селското ѝ стопанство не застрашавало френските фермери. Така въпреки някои институционални пречки – Православната църква имала официална и влиятелна позиция, а гражданският брак (да вземем само един пример) бил разрешен едва през 1992 г. – нямало силни аргументи срещу нейното приемане, за което се обявил и френският президент Жискар д'Естен. Но когато се стигнало до Португалия и (най-вече) Испания, французите оказали силен отпор. Виното,

зехтинът, плодовете и другите земеделски продукти се отглеждали и продавали много по-евтино на юг от Пиренеите. Ако Испания и Португалия бяха допуснати при равни условия на общия европейски пазар, иберийските фермери щели да бъдат жестока конкуренция за френските производители.

Затова на Испания и Португалия им трябвали девет години, за да получат членство в ЕО (докато кандидатурата на Гърция минала за по-малко от шест). През това време публичният имидж на Франция, традиционно позитивен на Пиренейският полуостров, бил сериозно накърнен. Към 1983 г., когато били изминати две трети от серия остри жлъчни преговори, едва 39% от испанците имали „положително“ отношение към Франция – неблагоприятно начало за тяхното общо бъдеще. Донякъде проблемът бил, че присъединяването на средиземноморските нации не означавало само да се компенсират Париж с още по-големи плащания на френските фермери: трите нови страни водели в ЕО общо 58 милиона души, повечето от които били бедни и следователно имали право на най-разнообразни финансиращи от Брюксел програми и субсидии [269].

И наистина с присъединяването на три бедни, аграрни страни, Общият земеделски фонд поел ново тежко бреме – а Франция престанала да бъде основната благодетелствана. Затова трябвало да се сключат различни внимателно договорени сделки, с които французите да бъдат компенсирани за своите „загуби“. Новодошлите на свой ред били надлежно компенсирани за собственото си неизгодно положение и за дългия „преходен период“, който Франция успяла да наложи, преди да пусне техния износ в Европа на равни начала. „Интегрираните средиземноморски програми“ – регионални субсидии де факто, макар и не още по име, – които били осигурени на Испания и Португалия при влизането им през 1986 г., не били осигурени на гърците през 1981 г. Андреас Папандреу успешно изискал те да включат и неговата страна, като дори заплашил да извади Гърция от Европейската общност, ако това му бъде отказано! [270]

Така че тъкмо през тези години Европейската общност създала nelаскавия си образ на нещо като институционализиран пазар за говеда, на който страните търгуват политическите си съюзи срещу материална изгода. А печалбите били реални. Испанците и португалците спечелили достатъчно добре от „Европа“ (макар и не колкото Франция), като испанските преговарящи станали особено умели в разширяването и подсигурияването на финансови предимства за страната си. Най-чиста била обаче печалбата на Гърция: макар първоначално в течение на осемдесетте да изоставала зад останалата част на Общността (и да заменила Португалия като най-бедната ѝ членка), тя имала огромна полза от членството си.

Всъщност *тъкмо* защото Гърция била толкова бедна – през 1990 г. половината от най-бедните региони в Европейската общност били гръцки, – тя спечелила толкова много. За Атина членството в ЕО възлизало на втори План Маршал: само през периода 1985 – 1989 г. страната получила 7,9 милиарда долара от фондовете на ЕО, пропорционално повече от всяка друга страна. Докато нямало други бедни държави на опашката, това ниво на преразпределителна щедрост – цената на гръцкото подчинение на решенията на Общността – можело да бъде абсорбирано от държавите – ковчежници, преди всичко ФРГ. Ала както ще видим, със скъпоструващото обединение на Германия и с перспективата за нов наплив от

бедни държави – кандидатки от Източна Европа щедрите прецеденти с присъединяването на средиземноморските страни щели да се окажат спорни и обременителни.

Колкото повече растяла Европейската общност, толкова по-трудно ставало нейното управление. Необходимото единодушие в междуправителствения Съвет на министрите водело до нескончаеми дебати. Решенията се точели безкрайно – една директива за дефиницията и регулацията на минералните води излязла от залите на Съвета едва след единадесетгодишно обсъждане. Нещо трябвало да се направи. Отдавна съществувал консенсус, че европейският „проект” се нуждае от преливане на целенасоченост и енергия. Една конференция в Хага през 1969 г. била първата от нерегулярна серия срещи, които трябвало да „рестартират Европа” – а личната дружба на френския президент Валери Жискар д’Естен и германския канцлер Шмит през периода 1975 – 1981 г. благоприятствала такава програма.

По-лесно било обаче да се напредва чрез негативна икономическа интеграция – премахване на митата и търговските ограничения, субсидиране на изоставащите региони и сектори, – отколкото да се договарят целенасочени критерии, изискващи позитивно *политическо* действие. Причината била много проста. Докато се въртели достатъчно пари, икономическото сътрудничество можело да бъде представено като нетна изгода за всички участници. Докато всеки политически ход в посока на европейската интеграция или координация имплицитно застрашавал националната автономия и ограничавал вътрешнодържавната политическа инициатива. Промяната можела да се състои само когато силни лидери на доминантни държави се споразумеели по свои собствени съображения да работят за някаква обща цел.

Така първата система за валутна координация, „змията”, била въведена от Вили Брант и Жорж Помпиду; Хелмут Шмит и Жискар д’Естен я преработили в Европейска валутна система (EMS); а съответните им наследници Хелмут Кол и Франсоа Митеран щели да начертаят Договора от Маастрихт от 1992 г., от който се родил Европейският съюз. Жискар и Шмит изобретили и „дипломатията на върха” като начин да се заобиколят пречките на тежката наднационална бюрокрация в Брюксел – още едно напомняне, че както и досега, френско – немското сътрудничество било необходимото условие за обединението на Европа.

Френско – германските ходове през седемдесетте били задвижени от икономическа тревожност. Европейската икономика растяла бавно или никак, инфлацията била повсеместна и несигурността след рухването на системата Бретън – Уудс означавала, че обменните курсове ставали променливи и непредсказуеми. Змията, Европейската валутна система и екюто били второкачествен (в смисъл регионален, а не интернационален) отговор на проблема, тъй като последователно замествали долара с германската марка като стабилна отправна валута за европейските банкери и пазари. Следващата логична стъпка била замяната на националните валути с *еврото* няколко години по-късно, при всичките си смущаващи символични импликации. Така възникналата в крайна сметка единна европейска валута била резултат от прагматични реакции на икономически проблеми, а не пресметнат стратегически ход по пътя към предварително поставена европейска цел.

Въпреки това, убеждавайки мнозина наблюдатели – предимно скептичните дотогава социалдемократи, – че икономическото възстановяване и просперитетът не можели вече да се постигат само на национално ниво, успешното валутно сътрудничество на

западноевропейските страни послужило като неочакван етап към други форми на колективно действие. Без принципната опозиция на някаква мощна група избиратели, държавните глави и министър – председателите на Общността подписали през 1983 г. Тържествена декларация за сключването на един бъдещ Европейски съюз. Точната форма на този Съюз била изкована в хода на последвалите преговори, довели до създаването на Единния европейски акт (Single European Act или SEA), одобрен от Европейския съвет през декември 1985 и влязъл в сила през юли 1987 г.

Единният европейски акт бил първото важно преразглеждане на Римския договор. В Член 1 ясно се казвало, че „Европейските общности и европейското политическо сътрудничество ще имат за своя цел да допринасят за европейското единство“. Дори само като заместили „общност“ със „съюз“, лидерите на дванайсетте страни – членки направили решителна принципна крачка. Но подписалите избягвали или отлагали всички наистина щекотливи въпроси като растящото бреме на селскостопанския бюджет на Съюза. Освен това те внимателно заобикаляли смущаващото отсъствие на всякаква обща европейска политика по въпросите на отбраната и международните отношения. В разгара на „новата Студена война“ през осемдесетте, на ръба на важни събития, които щели да се разиграят на няколко десетки километра на Изток, страните – членки на Европейския съюз не отмествали поглед от вътрешните въпроси на онова, което по същество било все още предимно общ пазар, макар и обхващаш над 300 милиона души.

Все пак те постигнали споразумение да се придвижат целенасочено към истински единен вътрешен пазар на стоките и труда (който трябвало да влезе в сила до 1992 г.) и да приемат система на „гласуване с квалифицирано мнозинство“ в процеса на вземане на решения в Съюза. „Квалифицирано“, тоест по настояване на по-значимите страни – членки (особено Великобритания и Франция) те си запазили възможността да блокират предложения, които биха накърнили националните им интереси. Това били реални промени и те можели да бъдат договорени, защото за единния пазар принципно се обявявали всички от Маргарет Тачър до зелените, макар и по различни причини. Те подпомогнали и предшествали истинската икономическа интеграция от следващото десетилетие.

Подобно отстъпление от системата на националното вето в Европейския съвет било неизбежно, за да могат да се вземат каквито и да било решения във все по-тромавата междудържавна общност, която само за тринайсет години удвоила размерите си и очаквала кандидатури за членство от Швеция, Австрия и други страни. Колкото по-голям, толкова по-привлекателен – и някак „неизбежен“ – ставал бъдещият Европейски съюз за онези, които още не принадлежали към него. За гражданите на страните – членки обаче най-важната особеност на Европейския съюз през онези години не бил принципът на неговото управление (за който повечето хора продължавали да не знаят нищо), нито проектите на неговите лидери за по-тясна интеграция, а количеството пари, преминаващи през хазната му, и начините за тяхното преразпределение.

Първоначалният Римски договор предвиждал само една институция със специфичната функция да идентифицира сред държавите – членки нуждаещите се от помощ региони и да им изпраща пари от Общността: Европейската банка за развитие, създадена по настояване на Италия. Поколение по-късно обаче регионалните разходи под формата на парични субсидии, пряко подпомагане, стартови фондове и други инвестиционни стимули били водещата

причина за бюджетна експанзия в Брюксел и най-важният лост, с който разполагала Общността.

Това се дължало на сливането на регионалната политика в рамките на отделните страни – членки и растящите икономически неравенства *между* самите държави. През първите следвоенни години европейските страни все още били унитарни, управлявани от центъра без особено внимание към местните традиции и вариации. Само новата италианска конституция от 1984 г. изобщо признавала нуждата от регионална власт; а дори и постулираното в нея ограничено местно самоуправление останало само на хартия в продължение на четвърт век. Ала тъкмо когато местните искания за автономия станали сериозен фактор във вътрешнополитическите стратегии из целия континент, Европейският съюз започнал по свои собствени съображения система от регионални фондове, учредена през 1975 г. с Европейския фонд за регионално развитие (ERDF).

От гледна точка на управлението в Брюксел ERDF и така наречените „структурни фондове“ имали две цели. Първата била да решат проблема с икономическата изостаналост и неравномерното развитие в една Общност, която все още до голяма степен се ръководела от следвоенната култура на „растежа“, както ясно се заявявало в Единния европейски акт. С всяка нова група страни – членки идвали нови неравенства, които изисквали внимание и компенсиране, за да може икономическата интеграция да успее. Италианският Юг вече не бил единствената бедна област. По-голямата част от Ирландия, части от Великобритания (Ълстър, Уелс, Шотландия и северните и западни части на Англия); по-голямата част от Гърция и Португалия; южна, централна и северозападна Испания: всички тези области били бедни и се нуждаели от значителни субсидии и преразпределение на централна помощ, за да могат някога да настигнат останалите.

През 1982 г., ако приемем средния приход за Европейската общност за 100, Дания – най-богатата страна – членка – била 126, а Гърция – едва 44. През 1989 г. БВП на глава от населението в Дания бил все още повече от два пъти този на Португалия (в САЩ разликата между богати и бедни щати била с една трета по-малка). А това били средностатистическите данни на национално ниво – регионалните неравенства били още по-големи. Дори в богатите страни имало зони, които заслужавали подкрепа: когато Швеция и Финландия най-сетне се присъединили към Съюза в средата на деветдесетте, техните полярни региони, рядко населени и напълно зависими от поддържащи дарения и други субсидии от Стокхолм и Хелзинки, сега имали право на помощ и от Брюксел. За да се коригират географските и пазарни деформации, затварящи испанската Галисия и шведския Вастерботен в кръга на хроничната зависимост, институциите в Брюксел заделили голямо количество пари – които донесли несъмнена полза по места, но и междувременно създали скъпи, тромави и понякога корумпирани местни бюрокрации ^[271].

Вторият мотив зад изключително скъпите европейски проекти за регионално финансиране – взети заедно, към края на века различните „структурни“ и „кохезионни“ фондове щели да съставляват 35% от всички разходи на ЕС – бил да помогне на Европейската комисия в Брюксел да заобиколи неотстъпчивите централни власти и да си сътрудничи пряко с местните заинтересовани фактори вътре в държавите – членки. Тази стратегия се оказала много успешна. Още от края на шейсетте навсякъде никнели (а в някои

случаи се възраждали) регионалистки настроения. Като замествали политическата догма с регионални афинитети, някогашните активисти от 68 – а се стремели да съживят и използват стария окситански език в Югозападна Франция. Също като активистите в Бретан, те имали обща кауза с каталонските и баските сепаратисти, шотландските и фламандските националисти, северноиталианските сепаратисти и много други, които изразявали общо недоволство от „лошото управление“ на Мадрид, Париж, Лондон или Рим.

Новите регионалистки искания се поделляли на много припокриващи се подкатегории – исторически, лингвистични, религиозни; стремящи се към автономия, самоуправление или дори пълна национална независимост – но основното деление било между богатите провинции, негодуващи срещу необходимостта да субсидират бедните области в собствената си страна, и исторически онеправдани или наскоро деиндустриализирани зони, недоволни от пренебрежението на политиките в съответните си страни. В първата категория попадали Каталония, Ломбардия, белгийска Фландрия, западногерманските Баден – Вюртемберг или Бавария, както и регионът Рона – Алпи в Югоизточна Франция (който заедно с Ил – дьо – Франс съставлявал през почти 40% от френския БВП през 1990 г.). Във втората категория били Андалусия, голяма част от Шотландия, френскоговоряща Валония и много други.

И двете категории имали полза от европейските регионални политики. Богатите области като Каталония или Баден – Вюртемберг отворили офиси в Брюксел и се учели да лобират за своите интереси – за инвестиции или за политики на Общността, които да облагодетелстват локалните преди националните институции. Политическите представители на онеправданите региони също тъй бързо започнали да манипулират помощите и грантовете от Брюксел, за да увеличат местната си популярност – и съответно да притискат податливите власти в Дъблин или Лондон да насърчават и дори допълват щедростта на Съюза. Това положение било изгодно на всички: от европейската хазна можело да изтичат милиони, за да се субсидира туризмът в обезлюдената Западна Ирландия или за да се гарантират данъчни стимули, с цел да се привлекат инвеститори към областите на хронична безработица в Лотарингия или Глазгоу. Но макар да се водели само от просветен личен интерес, облагодетелстваните се превръщали във верни „европейци“. Така Ирландия успешно сменила или осъвременила голяма част от вехтата си транспортна и отпадъчна инфраструктура; и ^[272] съвсем не била единствена сред по-бедните и периферни държави – членки.

Единният европейски акт разширил силите на Общността в много области – околна среда, трудово – наемни практики, местни инициативи за изследване и развитие, в които ЕО досега не била въввлечена и които включвали раздаването на брюкселски пари директно на местни органи. Тази сумарна „регионалност“ на Европа била бюрократична и скъпа. Да вземем само един мъничък пример, който може да отразява стотици. Италианският регион Алто Адидже – Южен Тирол, или северната граница на страната с Австрия, бил официално класифициран от Брюксел през 1975 г. като „планински“ (едно безспорно твърдение). Тринайсет години по-късно бил официално обявен за над 90% „селски“ (също толкова очевидно за всеки случайно преминаващ оттам), или – на брюкселски жаргон – „Objective 5 – b Area“. В тази си двойна идентичност Алто Адидже можел да кандидатства за фондове за опазване на околната среда; фондове за подкрепа на селското стопанство; фондове за подобряване на професионалното обучение; фондове за насърчаване на традиционните занаяти; и фондове за подобряване на

условията на живот с цел задържане на населението.

Съответно между 1993 и 1999 г. миниатюрният Алто Адидже получил общо 96 милиона екю (които стрували горе – долу колкото същото количество евро през 2005 г.). В така наречения „Трети период“ на европейското структурно финансиране, който трябвало да протече от 2000 до 2006 г., на провинцията трябвало да бъдат отпуснати още 57 милиона. Под „Objective 2“ тези средства трябвало да се отпуснат в полза единствено на едва 83 000 – те жители, които живеели в „изключително“ планински или „селски“ зони. От 1990 г. нататък един държавен департамент в Болцано, столицата на провинцията, се занимавал единствено с това да инструктира местните жители как да се възползват от „Европа“ и европейските ресурси. От 1995 г. нататък провинцията поддържала и офис в Брюксел (който споделяла със съседната италианска провинция Трентино и австрийския регион Тирол). Официалният уебсайт на провинция Болцано (поддържан на италиански, немски, английски, френски и ладино, разновидност на швейцарския ретроромански диалект) е ентузиазизирано проевропейски, както може да се очаква.

В крайна сметка и в Южен Тирол, и навсякъде другаде интеграцията на континента „отдолу нагоре“, както я пропагандирали нейните защитници, сякаш проработила – колкото и да била скъпа. Когато през 1985 г. бил създаден „Съветът (по-късно Асамблея) на европейските региони“, той вече включвал 107 членуващи области, към които щели да се присъединят още много. Действително започвала да се очертава някаква обединена Европа. Регионализмът, някога занимание за шепа лингвистични рецидивисти или носталгични фолклористи, сега бил предлаган като алтернативна, „субнационална“ идентичност: изместващ самата нация и още по-легитимен, защото идвал с печата на официално одобрение от Брюксел и дори – макар и с видимо по-слаб ентузиазъм – от самите национални столици.

Жителите на тази все по-силно парцелирана Общност, чиито граждани вече имали множество избирателни принадлежности с различен културен резонанс и ежедневна значимост, били може би не толкова недвусмислено „италианци“, „британци“ или „испанци“ като през изминалите десетилетия. Но това не ги карало задължително да се чувстват повече „европейци“ въпреки непрекъснатото множение на „европейски“ етикети, избори и институции. Избуялите агенции, медии, служби, представители и фондове носели много ползи, но печелели редки симпатии. Една от причините вероятно се криела в самото изобилие от официални източници на разпределяне и контролиране на раздаването на европейски щедрости. Без друго сложната машина на съвременното държавно управление със своите министерства, комисии и директорати, сега била удвоена и дори утроена отгоре (от Брюксел) и отдолу (провинцията или региона).

Резултатът бил не само безпрецедентна бюрокрация, но и корупция, предизвикана и насърчавана от самия мащаб на достъпното финансиране, което в по-голямата си част изисквало преувеличаване и дори изобретяване на местни нужди. Така то привличало онези користни, местни злоупотреби, които оставали незабелязани от управляващите Общността в Брюксел, но рискували да дискредитират тяхното начинание дори в очите на онези, които се възползвали от него. Между репутацията на политическо планиране от далечни неизбрани служители и добре подплатените слухове за политическа спекула и размяна на услуги, „Европа“ през онези години не спечелила много от собствените си постижения.

Познатите недостатъци на местната политика – клиентелизъм, корупция, манипулации, – които по-добре управляваните нации смятали за преодолени, сега се появявали наново в континентален мащаб. Обществената отговорност за случващите се понякога „евроскандали“ били благоразумно прехвърлени от националните политици върху раменете на невидимата класа неизбирани „еврократи“, чието лошо име нямало политическа цена. Междувременно все по-раздуваният бюджет на Общността бил защитаван от своите реципиенти и поддръжници в името на международната „хармонизация“ или справедливата компенсация (и подхранван от привидно бездънните ѝ фондове).

Накратко, „Европа“ започвала да представлява значителен „морален риск“, както злорадо настоявали нейните заядливи критици, особено от Великобритания. Десетилетният импулс за преодоляване на континенталното разединение чрез чисто технически мерки изглеждал отявлено политически, лишен от спасителната легитимност на традиционния политически проект, следван от избрана класа познати политици. Доколкото „Европа“ имала ясна цел, нейната икономическа стратегия все още твърдо се кореняла в сметките и амбициите от петдесетте. Що се отнася до политическата: увереният, интервенционистки тон на изявленията на Европейската комисия – както и авторитетът и отворените портфейли, с които европейските експерти слизали в отдалечени региони – говорели за един тип управление, който твърдо се коренял в социалдемократическия пик от началото на шейсетте.

При всичките си похвални усилия да превъзмогнат недостатъците на националните политически сметки мъжете и жените, които конструирали „Европа“ през седемдесетте и осемдесетте, все още били изненадващо провинциални. Най-голямото им транснационално постижение от онова време, подписаното през юни 1985 г. Шенгенско споразумение, е показателно в това отношение. Според неговите клаузи Франция, Германия и страните от Бенелюкс приемали да отворят границите помежду си и да започнат общ режим на паспортен контрол. Оттук нататък щяло да бъде лесно да се премине от Германия към Франция, също както отдавна било безпроблемно да се движиш между, да речем, Белгия и Нидерландия.

Но страните от Шенген трябвало в замяна да се обвържат с изключително сурови визови и митнически режими. Ако примерно французите отваряли границата си за всеки пътуващ откъм Германия, те искали да бъдат сигурни, че самите немци са приложили възможно най-строгите пропускателни критерии на входа на *своята* страна. Отваряйки вътрешните граници между някои страни – членки на ЕС, споразумението само укрепило външните граници, които ги делели от останалите държави. Цивилизованите европейци можели наистина да бъдат над границите – „варварите“ обаче били държани твърдо извън тях ^[273].

XVII Новият реализъм

„Такова нещо като общество не съществува. Съществуват отделни мъже и жени, както и семейства“.

Маргарет Тачър

„Французите започват да разбират, че бизнесът е този, който създава богатството, определя жизнения ни стандарт и диктува мястото ни в глобален мащаб“.

Франсоа Митеран

„В края на експеримента „Митеран“ френската левица изглежда толкова лишена от идеи, надежди и подкрепа, колкото не е била в цялата си история“.

Доналд Сасуун

Всяка политически значима революция се предшества от трансформация на интелектуалния пейзаж. Европейските вълнения от осемдесетте не правят изключение. Икономическата криза от началото на седемдесетте подкопала оптимизма на следвоенните десетилетия в Западна Европа, като разцепила конвенционалните политически партии и изстреляла непознати теми в центъра на обществения дебат. Политическите спорове от двете страни на Желязната завеса късали решително с десетилетията закостенели умствени навици – и с неочаквана скорост формирали нови. За добро или лошо се раждал един нов реализъм.

Първата жертва на тази промяна в настроенята бил консенсусът, който дотогава опасвал следвоенната държава, както и нео – кейнсианската икономика, която строяла нейните интелектуални бастиони. Към края на седемдесетте европейската държава на благоденствието започвала да се вглежда в цената на собствения си успех. Поколението на следвоенния бейби – бум навлизало в средната си възраст, а правителствените статистики вече предупреждавали колко ще струват неговите пенсии – проблем, който ставал все по-неотложен благодарение на широко намаление на пенсионната възраст. Например през 1960 г. 72% от западногерманските мъже на възраст 60 – 64 години още работели; двайсет години по-късно само 44% от мъжете в тази възрастова група били още на работа. В Нидерландия спадът бил от 81% на 58%.

За няколко години най-голямата генерационна кохорта в запомнената история на Европа щяла да спре да внася данъци в националната хазна и да започне да тегли огромни суми – дали под формата на гарантирани държавни пенсии или, индиректно но със сходен ефект, и да отправя все по-високи изисквания към издържаните от държавата медицински и социални услуги. Нещо повече, като най-добре гледаното поколение въобще, то почти със сигурност щяло да живее по-дълго. Към тази грижа сега се прибавяла растящата цена на изплащането на помощи за безработни: към 1980 г. това представлявало едно от основните бюджетни пера във всяка западноевропейска държава.

Тези широко разпространени тревоги не били безпочвени. Следвоенната държава на благоденствието почивала върху две подразбиращи се условия: че икономическият растеж и

създаването на работни места (а оттам и ръстът на приходи за държавата) ще продължи да бъде на високите нива от петдесетте и шейсетте; и че раждаемостта ще остане високо над нивото на „възпроизвеждане“, осигурявайки готов приток от нови данъкоплатци, които да плащат пенсиите на своите родители и прародители. И двете условия сега били поставени под въпрос, но по-драматична била демографската грешка в изчисленията. В началото на осемдесетте в Западна Европа необходимата за възпроизвеждане на населението раждаемост от 2,1 деца на жена била достигната или надмината само в Гърция и Ирландия. В Западна Германия цифрата била 1,4. В Италия скоро щяла да падне още по-ниско: докато през 1950 г. 26,1% от италианците – повече от един на всеки четирима – нямал четиринайсет години, през 1980 г. съотношението било 20%, или един на всеки петима. До 1990 г. то щяло да падне на 15%, доближавайки една седма ^[274].

И така в просперираща Западна Европа изглеждало, че след две десетилетия нямало да има достатъчно хора, които да плащат сметките – и винаги сякаш се криела в самия просперитет, заедно с надеждната контрацепция и растящия брой жени, работещи извън къщи ^[275]. Това водело до все по-тежко бреме върху онези, които били в състояние да плащат. Цената на пенсиите и на държавните осигуровки на някои места (особено Франция) тежали много на работодателите – сериозен аргумент във време на повсеместна висока безработица. Но по-неотложна грижа били преките тегления от националната хазна: като процент от БВП държавният дълг към средата на осемдесетте достигал исторически високи нива – 85% в италианския случай. В Швеция към 1977 г. една трета от националния продукт отивал за социални разходи. Бремето върху бюджета можело да се посрещне или с дефицити, или с вдигане на данъците тъкмо на онези избиратели – работещите в производството, държавните служители и квалифицираните специалисти, – на които разчитал досега социалдемократическият консенсус.

От трийсетте години на двайсети век обществената политика почивала на един като цяло неоспорван „кейнсиански“ консенсус. Той приемал за даденост, че икономическото планиране, дефицитното финансиране и пълната трудова заетост са сами по себе си желателни и взаимно поддържащи се. Неговите критици предлагали две линии на аргументация. Най-просто казано, според първата било невъзможно да се задържи наборът от социални услуги и придобивки, с които западноевропейците били свикнали. Според втората, предлагана с особена настойчивост във Великобритания – където през повечето следвоенни десетилетия националната икономика кретала от криза на криза, – обречена или не, интервенционистката държава била пречка пред икономическия растеж.

Държавата, настоявали тези критици, трябвало да се отдръпне колкото се може повече от пазара на стоки и услуги. Тя не трябвало да притежава средствата за производство, да разпределя ресурси, да упражнява или насърчава монополи, нито да определя цените и доходите. Според възгледите на тези „неолиберали“, повечето от понастоящем предоставяните от държавата услуги – застраховането, жилищната политика, пенсионното осигуряване, здравеопазването и образованието – можели да се предлагат по-ефикасно от частния сектор, като гражданите ги заплащат от приходи, които вече няма да бъдат (неправомерно) насочвани към обществени ресурси. Според един от водещите говорители на пазарния либерализъм, австрийския икономист Фридрих Хайек, дори най-добре

управляваните държави не могат да обработват информацията ефективно и да я превръщат в добра политика: те изкривявали икономическата информация още при самото ѝ извличане.

Тези идеи не били нови. Те представлявали типичната панацея на едно по-ранно поколение пред – кейнсиански либерали, възпитани в пазарните доктрини на една неокласическа икономика. В по-нови времена те били познати на специалистите от трудовете на Хайек и неговия американски ученик Милтън Фридман. Но след Депресията от трийсетте и задвижвания от търсенето разцвет през петдесетте и шейсетте, подобни възгледи обикновено били отхвърляни (поне в Европа) като политически късогледи и икономически анахронични. След 1973 г. обаче теоретиците на свободния пазар отново се появили, уверени и гласовити, за да хвърлят вината за повсеместната икономическа рецесия и съпътстващите я неволи върху „силната държава“ и мъртвата хватка на облагането и планирането, в която тя задушавала енергиите и инициативността на нацията. На много места тази реторическа стратегия била много съблазнителна за младите гласоподаватели без личен опит с печалните последици от последния път, когато тези възгледи достигнали интелектуално надмощие преди половин век. Но само във Великобритания политическите ученици на Хайек и Фридман успели да поемат контрол върху обществената политика и да причинят радикална трансформация на политическата култура в страната.

Доста ироничен е фактът, че това се случило тъкмо във Великобритания – нейната икономика, макар и интензивно регулирана, била навярно най-малко „планираната“ в цяла Европа. Съществували постоянни правителствени намеси в ценовите механизми и фискалните „сигнали“; но единственият идеологически мотивиран аспект от британския икономически живот били национализациите, въведени за пръв път от лейбъристкото управление след 1945 г. И макар принципът на „държавна собственост върху средствата за производство, разпределение и обмен“ (Клауза IV от устава на Лейбъристка партия от 1918 г.) да бил запазен като партийна политика, малцина сред лейбъристите лидери го зачитали дори и на думи.

Същността на британската държава на благоденствието се криела не в икономическия „колективизъм“, а в универсализираните социални институции на страната със здрави корени в реформизма на либералните съвременници на Кейнс от началото на двайсети век. Повечето британски гласоподаватели от ляво и дясно отдавали най-голямо значение не на икономическото планиране и държавната собственост, а на безплатното здравеопазване, безплатното държавно образование и субсидирания обществен транспорт. Тези услуги не били много добри – цената на функционирането на държавата на благоденствието във Великобритания била по-ниска от навсякъде другаде благодарение на ниско финансираните услуги, неадекватните държавни пенсии и лошото жилищно осигуряване, – но били широко възприемани като изконно право. Колкото и яростно да ги осъждали либералните критици за тяхната неефективност и ниското им качество, те оставали политически недосегаеми.

Съвременната Консервативна партия, от Уинстън Чърчил до Едуард Хийт, прегърнала британския „обществен договор“ почти толкова ентусиазирано, колкото и кейнсианските „социалисти“ отляво. В продължение на дълги години тя останала здраво стъпила в центъра (в крайна сметка тъкмо Чърчил отбелязал още през 1943 г., че „няма по-добра инвестиция от тази да слагаш мляко в бебета“). Когато през 1970 г. Едуард Хийт събрал група привърженици на свободния пазар в Селсдън Парк до Лондон, за да обсъждат икономически

стратегии за едно бъдещо консервативно правителство, неговият кратък и твърде двусмислен флирт с техните доста умерени предложения му докарал буря от презрителни нападки. Обвинен в опит за завръщане към неандерталския примитивизъм на икономическата джунгла, „селсдънецът“ бил бързо отбой.

Ако британският политически консенсус се сринал през следващото десетилетие, това не се дължало на идеологическа конфронтация, а било последица от трайния провал на правителствата от *всички разцветки* да намерят и наложат успешна икономическа стратегия. Тръгвайки от идеята, че икономическите неволи на Великобритания били резултат от хронично ниски инвестиции, управленска неефективност и повсеместни трудови спорове за заплатите и разграниченията между професиите, лейбъристите и консервативните правителства се опитвали да заменят анархията на британските индустриални отношения с планиран консенсус по австро – скандинавски или германски модел – „политика на цените и доходите“, както била известна във Великобритания, с характерен емпиричен минимализъм.

Те не успели. Лейбъристката партия не можала да наложи индустриален ред, защото нейните спонсори от индустриалните профсъюзи предпочитали заводски сблъсъци в стилистиката на деветнайсети век – които имали добри шансове да спечелят – пред договорените споразумения, подписани на Даунинг Стрийт и връзващи ръцете им за години напред. Консерваторите, преди всичко правителството на Едуарт Хийт от 1970 – 1974 г., имали още по-малък успех, главно благодарение на доста основателната и исторически подкрепена подозрителност в някои сектори на британската работническа класа – особено сред миньорите – към всеки компромис с министерства на торите. Когато през 1973 г. Хийт предложил затварянето на редица неикономични въгледобивни мини и се опитал да постави юридически бариери пред способността на профсъюзите да инициират трудови спорове (нещо, което Лейбъристката партия първо предложила, а след това изоставила няколко години по-рано), неговото правителство било блокирано от стачна вълна. Когато насрочил избори, които да решат (по неговите думи) „кой управлява страната“, той изгубил с малка разлика от Харълд Уилсън, който благодарно се въздържал сам да се развърти.

Едва при лейбъристкото управление на наследника на Уилсън, Джеймс Калахан, между 1976 и 1979 г. започнала да се оформя нова политика. Водени от отчаянието и условията на заема от МВФ, Калахан и неговият министър на финансите (уважаваният Денис Хийли) започнали отстъпление от основната панацея на следвоенната управленска практика. Те се впуснали в реструктурираща програма, която признавала неизбежността на известно ниво безработица; намалявала плащанията по социалния трансфер и цената на труда, като защищавала квалифицираните работници, но позволявала появата на необлагодетелствана периферия от незащитени и необхванати от профсъюзите служители на непълен работен ден; и се стремяла да контролира и намали инфлацията и държавните разходи дори с цената на икономически трудности и по-бавен растеж.

Никоя от тези цели не била открито призната. До края лейбъристкото правителство твърдяло, че се придържа към основните си ценности и защитава институциите на държавата на благоденствието, макар в същото време да започнало внимателно планирано откъсване от нея, стремейки се да постигне потайно такива реформи, каквито неговите предшественици не успели да легализират открито. Стратегията не проработила: лейбъристите успели само да отблъснат собствените си поддръжници, без да получат

каквото и да било признание за постигнатото. През август 1977 г., благодарение отчасти на направените от лейбъристкото правителство големи съкращения в държавните разходи, нивото на безработицата в Обединеното кралство преминало 1,6 милиона и продължило да се покачва. На следващата година, през британската „зима на недоволството“ от 1978 – 1979 г., големите профсъюзи започнали серия гневни, упорити стачки срещу „собственото си“ правителство: боклукът оставал несъбран, мъртвите непогребани ^[276].

Министър – председателят Джеймс Калахан изглеждал напълно откъснат от действителността. В отговор на журналистически въпрос относно растящите индустриални протести, той надутно обявил, че няма повод за притеснения и така се родило прословутото вестникарско заглавие „Криза? Каква криза?“, помогнало му да загуби парламентарните избори, които бил принуден да свика на следващата пролет. Доста ироничен е фактът, че лейбъристите трябвало да излязат на историческите избори от 1979 г. с твърдението, че не са предизвикали социална криза с радикалното си отклонение от икономическата конвенция – след като направили точно това, – а Консервативната партия се изкачила стремително до властта под енергичното ръководство на една жена, според която британската болест изисквала тъкмо такова лечение.

На пръв поглед Маргарет Тачър не била правдоподобен кандидат за революционната роля, която щяла да изпълни. Родена в Грантъм, провинциално градче в Линкълншир, тя била дъщеря на примерни методисти, които държали малка зарзаватчийница. От самото начало била консерваторка: баща ѝ участвал като консерватор в местния градски съвет. Младата Маргарет Робъртс (както се наричала тогава) спечелила стипендия за Оксфорд – където учила химия – и се издигнала до председател на университетското Консервативно дружество. През 1950 г., на двацет и пет години, тя се кандидатирала (безуспешно) в парламентарните избори от консервативната квота – най-младата жена – кандидат депутат в страната. Химик и впоследствие данъчен адвокат по професия, тя влязла за пръв път в парламента през 1959 г., спечелвайки място в твърдо консервативното градче Финчли, което щяла да продължи да представлява до влизането си в Камарата на лордовете през 1992 г.

Преди да спечели пред много по-висшестоящи консервативни фигури ръководството на партията си през 1975 г., Маргарет Тачър била най-известна във Великобритания като образователната министърка в консервативното правителство на Хийт, която в името на бюджетните икономии преустановила доставките на безплатно мляко за британските училища. Това (неохотно взето) решение ѝ донесло славата на *Maggie Thatcher Milk Snatcher* („Маги Тачър крадлата на мляко“) и за пръв път намекнало за бъдещата ѝ траектория. И все пак този безспорно неблагоприятен публичен имидж съвсем не пречел на нейното издигане. Готовността ѝ да рискува непопулярност и да се справя с последствията не само не ѝ пречела сред нейните колеги, но вероятно дори допринасяла за нейната харизма.

А харизма безспорно не ѝ липсвала. Всъщност учудващо широк набор от врели и кипели държавници в Европа и Съединените щати признавали, макар и неофициално, че намират мисис Тачър за доста привлекателна. Франсоа Митеран, който съвсем не бил бос в тази област, веднъж я описал като жена с „очите на Калигула и устата на Мерилин Монро“. Тя можела да заплашва и надменничи по-безмилостно от всеки британски политик след Чърчил, но умеела и да съблазнява. От 1979 до 1990 г. Маргарет Тачър използвала заплахите,

надменността – и съблазънта, – за да вдигне британския електорат на политическа революция.

„Тачъризмът“ означавал различни неща: намалени данъци, свободен пазар, свобода на частната инициатива, приватизация на производствата и услугите, „викториански ценности“, патриотизъм, „индивидуалното“. Някои от тях – икономическите политики – били продължение на идеи, които вече циркулирали както в консервативните, така и в лейбъристички кръгове. Други, особено „етическите“ теми, били по-популярни сред бастионите на Консервативната партия в провинциалните избирателни райони, отколкото сред електората като цяло. Но те идвали в контекста на реакция срещу леконравие то на шейсетте и се харесвало на много от почитателите на мисис Тачър сред работниците и подолните слоеве на средната класа: мъжете и жените, които никога не се били чувствали комфортно в компанията на прогресивната интелигенция, доминирала обществените дела през онези години.

Но повече от всичко тачъризмът символизира „усещането за силна ръка“. Към края на седемдесетте се водели тревожни дебати за предполагаемата „неуправляемост“ на Великобритания – широкоразпространеното усещане, че политическата класа е изгубила контрол не само върху икономическата политика, но и на работното място и дори на улиците. Лейбъристка партия, традиционно уязвима към обвинението, че не умеє да управлява икономиката, след „зимата на недоволството“ била открито обвинявана, че не може дори да управлява държавата. В предизборната си кампания от 1979 г. торите доста си поиграли не само с нуждата от икономическа строгост и добре ръководени капитали, а и с осезаемия копнеж на нацията по силни, уверени лидери.

Първата изборна победа на Маргарет Тачър не била особено забележителна по стандартите на историята. Всъщност под ръководството на мисис Тачър Консервативната партия така и не събрала много нови гласове. Тя не толкова печелела изборите, колкото гледала как лейбъристите ги губят: голяма част от лейбъристичкия електорат се прехвърлял към либерални кандидати или въобще се въздържал от гласуване. В тази светлина радикалната програма на Маргарет Тачър и нейната решимост да я изпълни изглеждат непропорционални на получения мандат, неочаквано и дори рисковано скъсване със старата британска традиция да се управлява колкото се може по-близо до политическия център.

Но в равносметка изглежда ясно, че именно това довело до успеха на мисис Тачър. Отказът ѝ да отстъпи дори когато валутната ѝ политика очевидно се проваляла (на онези консерватори, които я молели да смени подхода и да направи обратен завой в политиката си, тя отвърнала следното: „Вие се обръщайте, като искате. Една дама не се врътка“); задоволството, с което приела прикачения ѝ от руснаците прякор „Желязната лейди“; видимото удоволствие, с което предизвиквала и побеждавала ред опоненти – от аржентинската военна хунта във войната за Фолклендските острови до профсъюзния лидер на миньорите Артър Скарджил; дамската чанта, размахана агресивно пред събраните лидери на Европейската общност, докато искала „парите да ни се върнат“: всичко това предполага ясно съзнание, че основното ѝ политическо качество е самото ѝ упорство, твърдоглавият отказ да прави компромиси, който така вбесявал критиците ѝ. Както показвало всяко проучване на общественото мнение, дори несъгласните с тачъристката политика често признавали известно неохотно възхищение към самата жена. Британците отново били

управлявани.

И наистина, при всичките си приказки за индивида и пазара, Маргарет Тачър оглавявала едно забележително и често смущаващо възраждане на британската държава. В администрацията тя била инстинктивен централизатор. За да бъде сигурна, че заповедите ѝ се изпълняват в цялата страна, тя намалила правомощията и бюджетите на местното самоуправление (Законът за местното самоуправление от 1986 г. обезсилил властите в британските метрополи и върнал техните прерогативи в Лондон, точно когато в останалата част от Европа се провеждала широкомащабна децентрализация на властта). Ръководството на образователната политика и регионалното икономическо планиране се прехвърлило обратно към подразделенията на централното управление под пряк политически контрол, а самите министерства открили, че традиционната им свобода на маневриране е все по-силно ограничена от един министър – председател, който разчита далеч повече на малка свита от приятели и съветници, отколкото на традиционния елитен корпус от висши държавни служители.

Маргарет Тачър инстинктивно (и основателно) подозирала вторите – също като колегите им от образователната и юридическата върхушка – в предпочитания към стария държавно – субсидиран патернализъм. В сложните конвенции на класово чувствителната политика на Великобритания Тачър (пробивна издънка на долните прослойки на средната класа със слабост към новозабогатели бизнесмени) била недолюбвана от достопочтения управляващ елит – и му отвръщала с лихвите. По-старите тори били шокирани от нейното безчувствено презрение към традицията или практиките от миналото: в разгара на приватизационната треска бившият министър – председател Харълд Макмилън я обвинил, че е продала „семеините сребърни прибори“. Нейният предшественик Едуард Хийт, който някога гневно описал добре известните начинания на един корумпиран британски бизнесмен като „неприемливото лице на капитализма“, не понасял Тачър и нейната политика. Ала нея това въобще не я трогвало.

Тачъриската революция укрепила държавата, култивирала пазара – и се заела да разтрогне връзките, които някога ги скрепявали заедно. Тя разрушила завинаги общественото влияние на британските профсъюзи, като прокарала закони, ограничаващи способността на техните водачи да организират стачки, а след това ги наложила в съдилищата. В един натоварен със символика сблъсък от 1984 – 1985 г. между въоръжената държава и една обречена общност от индустриални работници, тя смазала агресивния и емоционален опит на Националния профсъюз на миньорите да спре политиката ѝ на затваряне на губещите мини и на спиране на субсидиите за въгледобивната промишленост.

Миньорите имали лоши водачи и обречена кауза. Стачката им продължавала повече от отчаяние, отколкото по тактически причини. Но фактът, че Маргарет Тачър спечелила битка, която Едуард Хийт изгубил (а ред лейбъристски лидери избягвали) изключително затвърдила позициите ѝ – както и неуспешния опит на ИРА – Временна да я убие по време на стачката. Тачър, също като всички блестящи революционери, случила на врагове. Те ѝ позволили да твърди, че е единствен говорител на фрустрираните, затрупани с правила малки хорица, които освобождава от десетилетния гнет на скритите интереси и от субсидираните паразити върху щедростта на данъкоплатците.

Няма съмнение, че британската икономическа ефективност действително се подобрила

през годините на Тачър след първоначалния упадък през 1979 – 1981 г. След отърсването от неефективните фирми, ръстът на конкуренцията и заглушаването на профсъюзите продуктивността и печалбите на бизнеса рязко нараснали. Хазната била попълнена (еднократно) с пари от разпродажбата на държавна собственост. Това не влизало в първоначалните планове на Тачър от 1979 г., а и приватизацията не била част от някаква идеологически оцветена стратегия – в крайна сметка тъкмо Лейбъристка партия продала държавния дял от „Бритиш Петролиъм“ през 1976 г. (по настояване на МВФ). Но през 1983 г. политическите и финансови ползи от ликвидацията на притежаваните или управлявани от държавата активи накарали министър – председателката да започне продължилия десетилетие национален търг, „освобождавайки“ както производителите, така и потребителите.

Всичко, или почти всичко, било сложено на приватизационния тезгях. На първия рунд минали по-малките фирми и компании, преди всичко производствени, в които държавата имала частично или контролно участие. Те били последвани от „естествените“ до този момент монополи като телекомуникационната мрежа, енергийните съоръжения и въздушния транспорт, започвайки с продажбата на „Бритиш Телеком“ през 1984 г. Правителството разпродадо голяма част от следвоенните държавни жилища: първо на настоящите им обитатели, но в крайна сметка на всички желаещи. Между 1984 и 1991 г. една трета от приватизираните активи в света (по стойност) се дължали само на британските продажби.

Въпреки това привидно разрушаване на държавния сектор дялът на британския БВП, погълнат от обществените разходи, останал практически същият през 1988 г. (41,7%) като десет години по-рано (42,5%) въпреки обещанията на Тачър да „свали държавата от гърбовете на хората“. Това се дължало на факта, че консервативното правителство трябвало да плати безпрецедентни суми за обезщетения на безработните. „Скандално“ високата цифра от 1,6 милиона безработни, която толкова навредила на правителството на Калахан през 1977, през 1985 г. достигнала 3,25 милиона и останала една от най-високите в Европа за остатъка от мандата на мисис Тачър.

Много от онези, които изгубили работата си в неефикасните (и дотогава субсидирани от държавата) индустрии като стоманодобива, въгледобива, текстилната промишленост и корабостроенето никога вече не намерили работа и на практика били издържани от държавата до края на живота си. Ако бившите им работодатели в някои случаи (например стоманодобива) станали печеливши частни компании, то не било поради чудото на частната собственост, а защото правителствата на Маргарет Тачър ги спасили от бремето на високата фиксирана цена на труда, „социализирайки“ разходите за излишни работници под формата на държавно субсидирана безработица.

Трябва да се споменат известни плюсове на приватизацията на конкретни обществени индустрии и услуги. Години наред жизненоважни икономически активи били държани в обществения сектор без никакви инвестиции или модернизация. Те били финансово недохранени, продукцията им била предпазвана от натиск както откъм конкуренцията, така и откъм потребителите, а ръководителите им били спъвани от бюрократична инерция и политическа намеса ^[277]. Благодарение на мисис Тачър във Великобритания възникнал един много по-широк пазар за стоки, услуги и – впоследствие – на работна ръка. Имало по-голям

избор и (макар след повече време и с някои несъвършенства) по-голяма конкуренция на цените. Когато наследникът на Тачър Джон Мейджър отказал да включи страната в „социалната глава“ от договора за Европейския съюз, Жак Делор го обвинил, че е превърнал Великобритания в „рай за чуждите инвестиции“: обвинение, по което тачъристите с право и удоволствие биха се признали за виновни.

Следователно като *икономика* тачъристка Великобритания била едно по-ефикасно място. Като *общество* обаче тя страдала от разпад с катастрофални дългосрочни последици. Като презирала и разрушила всички колективно – притежавани ресурси, като шумно настоявала върху една индивидуалистична етика, отхвърляща всякакви неподлежащи на измерване активи, Маргарет Тачър причинила сериозни щети на самата тъкан на британския обществен живот. Гражданите били превърнати в акционери или аукционери; отношението на всеки към останалите и към общността се измервало в притежания и правомощия вместо в услуги и задължения. Когато всичко от автобусните компании до електрическото подаване минало в частни ръце, общественото пространство станало пазарно пространство.

Ако – както твърдяла мисис Тачър – нямало „такова нещо като Общество“, то с времето хората неминуемо щели да изгубят уважението си към обществено – дефинираните блага. Така и направили. Късно – тачъристка Великобритания започнала да придобива някои от непонравителните характеристики на американския модел, на който Желязната лейди толкова се възхищавала. Докато за останалите в държавни ръце услуги нямало ресурси, значително богатство се събирало в „еманципираните“ сектори на икономиката – най-вече в лондонското Сити, където инвестиционните банкери и борсовите посредници спечелили много от „Големият взрив“ от 1986 г., когато финансовите пазари на Великобритания били дерегулирани и отворени за международна конкуренция. Обществените пространства били занемарени. Дребната престъпност и хулиганството растели право пропорционално на растящия дял от населението, обречен на перманентна бедност. Както често се случва, частното богатство било придружено от обща мизерия ^[278].

Но Маргарет Тачър не била всесилна. Типичният „тачъристи“ гласоподавател – рисуван в карикатурите като трийсетинагодишен брокер на недвижими имоти от източните предградия на Лондон, недообразован, но добре платен, с материални придобивки (къща, кола, ваканции в чужбина, шепа акции във взаимни фондове и частна пенсионна схема), за които родителите му можели само да мечтаят – може и да бил част от света на нейния индивидуализъм. Но той и семейството му все още напълно зависели от държавата за осигуряването на жизненоважни услуги: безплатно образование, практически безплатно здравеопазване и субсидиран транспорт. Затова, когато мисис Тачър и нейният наследник Джон Мейджър загатнали, че може да започнат приватизация на Националната здравна система или да искат такси за държавното образование, обществената подкрепа се изпарила – сред тъкмо тези новозабогатели, но силно уязвими сектори от населението, които били първоначално привлечени от тачъризма.

Пет години след оттеглянето на мисис Тачър Джон Мейджър наистина успял да наложи приватизацията на железопътния транспорт. Консерваторите били насърчени от перспективата за допълнителни печалби от прехвърлянето на обществена собственост в частни ръце. Но преди всичко трябвало да се види, че Мейджър приватизирал *нещо*: мисис

Тачър била разпродавала почти всичко останало, а приватизацията била алфата и омегата в програмата на торите. Но некомпетентността и злоупотребите при провеждане на процедурата и последвалите бедствия – кулминирали в серия трагични и видимо предотвратими железопътни катастрофи – допринесли не само за поражението на консервативното правителство две години по-късно, но и за края на приватизационния цикъл, както и за ретроспективното дискредитиране на по-крайните превъплъщения на самия тачъризъм.

Сред основните жертви на Маргарет Тачър била собствената ѝ партия. Когато Желязната лейди приключила с нея, организацията на торите – „естествено“ управлявала страната почти век – нямала програма, нямала лидери и (както изглеждало на мнозина) нямала душа. Тази присъда звучи твърде строго за една жена, която донесла на партията си три поредни изборни победи и управлявала практически сама почти дванайсет години. Но, разбира се, тъкмо там е проблемът: Маргарет Тачър управлявала *сама*. По думите на Фридрих Велики, „Хората казват какво искат, след което аз правя каквото си искам“. Всеки колега, който ѝ възразявал по някакъв важен въпрос и следователно не бил „един от нас“, бил изстрелван в открития космос.

Повечето от торите – съвременници на мисис Тачър, да не говорим за партийната кохорта от по-възрастни държавници, които тя своевременно отстранила, били истински *консерватори*: достатъчно стари да помнят горчивите политически разделения от междувоенните години и да се боят да не разбудят демона на класовата борба. Тачър била *радикална* – тя държала да разрушава и обновява; презирала компромисите. За нея класовата борба, подходящо осъвременена, била самата същност на политиката. Нейните управленчески решения, често взети за много кратко време, били второстепенни спрямо целите ѝ; а те на свой ред до голяма степен били функция на стила ѝ. Важното при тачъризма било *как* управляващ, а не какво точно правиш. Нейните злощастни консервативни наследници, захвърлени върху опустошения пейзаж на пост – тачъризма, нямали нито политика, нито цели – нито стил ^[279].

Маргарет Тачър може и да разрушила Консервативната партия, но трябва да ѝ се признае спасението и прераждането на Лейбъристиката. В краткосрочен план, разбира се, тя смазвала лейбъристиките си опоненти – всъщност тя не би могла да приложи своите промени, ако не беше тяхната смайваща некомпетентност. Макар някои лейбъристички лидери през 1979 г. да разбирали проблемите, пред които били изправени, не им достигали нито увереност, нито последователи. С Тачър на власт британското лейбъристичко движение навлязло в бурно десетилетие. Войнственото профсъюзно партийно ядро виждало света почти като мисис Тачър, но от другата страна на огледалото: Великобритания трябвало да избере между една протекционистка, колективистична, егалитарна и регулаторна държава и свободния пазар, необузданата конкуренция, приватизираните ресурси и минимум общи блага и услуги. Изборът, благодарение на Желязната лейди, за пореден път бил ясен: социализъм или капитализъм.

Традиционно умерените лейбъристи, също като своите събратя от Консервативната партия, били отчаяни. Някои от тях – струва си да отбележим Рой Дженкинс, бивш президент на Европейската комисия – изоставили лейбъризма и сформирали

Социалдемократическа партия, която не издържала дълго и скоро се сляла с Либералите: вечната трета партия на Великобритания. Но повечето останали, макар и разтреперани. Песимизмът им бил основателен. Водена от интелектуално привлекателния, но политически неефективен Майкъл Фут, партията излязла на парламентарните избори през 1983 г. с безсрамно анахронична програма за отмяната не само на тачъризма, но и на много от компромисите, направени от собствените им правителства през последните години. Великобритания трябвало да се отдръпне от световната икономическа сцена (и от неотклонната си вярност към американския съюзник). Никакво вземане – даване с приватизацията, открития пазар, „Европа” или какъвто и да било външен проект. Скрити от защитните стени на една затворена икономика, левичарите на „Малка Англия” най-сетне щели дръзко да построят Новия Йерусалим, който техните колеги толкова често оплювали.

Лейбъристият предизборен манифест от 1983 г. бил лаконично и далновидно описан от един разочарован парламентарист от същата партия като „най-дългото предсмъртно писмо в историята”. На гребена на вълната след прясната си победа във войната за Фолклендските острови, в която установила партиен монопол върху „патриотизма” и за пореден път показала необикновения си вкус към конфронтацията ^[280], мисис Тачър спечелила изборите през юни 1983 г. с почти рекордна преднина. Лейбъристите загубили над три милиона гласа и 160 места в парламента. Техният дял паднал до 27,6% – най-лошото им представяне след Първата световна война. Не е ясно дали британците искали това, което мисис Тачър имала за продан (консервативният вот не се повишил), но те решително *не желаели* предлаганата алтернатива.

На лейбъристите им трябвали четиринайсет години и трима различни лидери, за да се възстановят от катастрофата на 1983 г. В политическо отношение партията трябвало да изолира и разруши влиянието на троцкистите и на другите „твърдолинейни” леви активисти в някои от регионалните си бастиони (най-вече Ливърпул). В социологически план тя трябвало да осъзнае, че не е успяла да се движи в крачка с грижите и стремежите на средната класа, без чиято подкрепа никога повече не би дошла на власт, и която била далеч по-многобройна от редеещото ядро индустриални работници и държавни служители, на които традиционно разчитала (също като всички социалдемократически партии). В интелектуално отношение лейбъристките лидери трябвало да открият нов набор от политически цели – и нов език, на който да ги представят.

Към средата на деветдесетте тези цели били постигнати – макар и само козметично. Партията сменила името си на *New Labour* през 1996 г. – година след като новоизлюпеният ѝ лидер Тони Блеър убедил колегите си най-сетне да изоставят спорната Четвърта клауза, обвързваща партията с плановете за национализация. Когато лейбъристите най-сетне се върнали на власт през 1997 г. с повсеместна победа над изтощената Консервативна партия, не се чула ни дума за отмяна на тачъристката революция. Вместо това кампанията им, насочена почти изключително към маргиналните, „меки” консервативни гласоподаватели, роптаела срещу високите данъци, корупцията и неефективността – обект на нападите на самата мисис Тачър поколение по-рано.

Ако Тони Блеър и неговите колеги спуснали дискретен воал над ерата на тачъризма, това не било случайно. Успехите на Блеър се дължали изцяло на тройното наследство на мисис

(вече „лейди“) Тачър. Първо, тя „нормализирала“ радикалното разрушаване на държавния сектор в индустрията и услугите и неговото заместване с „приватизираната“, предприемаческа Великобритания, която Блеър с толкова жар възхвалявал. Второ, тя междувременно унищожила старата Лейбъристка партия и улеснила задачата на онези, които се мъчели да я реформират: Блеър трябвало само да пожъне плодовете на труда им. И трето, както видяхме, нейната острота и нетърпимост към несъгласието и разнобоия разцепили собствената ѝ партия и я направили неизбираема.

Вървейки по отъпкания от мисис Тачър път, Тони Блеър споделял много от нейните предразсъдъци, макар и с не толкова рязък тон. Също като нея той не можел да понася старата политическа лексика. В неговия случай това означавало да се избягват всички приказки за „класи“ – овехтяла социална категория, заместена в реторическото снаряжение на лейбъристите с „раса“ или „пол“. Също като мисис Тачър, Тони Блеър демонстрирал нисък праг на търпимост към децентрализираното вземане на решения или вътрешните разногласия. Също като нея, той предпочитал да се обгражда с бизнесмени от частния сектор ^[281]. И макар „новите лейбъристи“ да оставали смътно верни на „обществото“, тяхното блеърстко ръководство изпитвало същата физическа подозрителност към „държавата“ като най–доктринерски настроените тачъристи.

И това е мярка на постигнатото от Маргарет Тачър. Тя не само разрушила следвоенния консенсус, а и изковала нов. Преди тя да се издигне на власт, британската обществена политика изхождала от аксиомата, че държавата е естествен източник на легитимност и инициатива. Когато слязла от сцената, този възглед бил на път да се маргинализира дори сред дълбоко държавностремителната Лейбъристка партия. За пръв път от две поколения ролята на държавата била поставена под въпрос и все по-малко гласове се чували в нейна защита, поне сред политическия мейнстрийм. Разбира се, някои продължавали да вярват, че тачъристката революция е причинила големи щети и едно връщане към прякото държавно управление на услугите (ако не и обществена собственост върху производството) все още било желателно. Но след мисис Тачър тази кауза трябвало да се защити – а като изключим основните социални блага като образованието и медицината, вече не било сигурно дали ще се посрещне благосклонно.

Понякога се намеква, че ролята на Тачър в тази промяна е преувеличена, че обстоятелствата без друго биха изстреляли Великобритания в „тачъристка“ посока: че следвоенният социален пакт вече започвал да буксува. Може би. Но дори със задна дата е трудно да видим кой точно освен мисис Тачър би могъл да изпълни ролята на гробокопача. Трябва да признаем самия *мащаб* на направените от нея промени – за добро или за зло. Ако някой заспял в Англия през 1978 г. и се събудел двацет години по-късно, страната би му се сторила непозната: съвсем различна от старото си „Аз“ и категорично несходна с останалата част на Европа.

Франция също се променила драматично през тези години и отчасти със същите последици. Но докато във Великобритания ключовите аксиоми на следвоенния консенсус били разтърсени от една дясна революция, отвъд Ламанша шаблонът бил счупен от възраждането и трансформацията на некомунистическата *левица*. Години наред френската политика била омайвана от успоредните и противоположни сирени на Комунистическата

партия отляво и голистите отдясно. Заедно с младшите си партньори и от двете страни те вярно въплъщавали и продължавали една типично френска традиция на политически съюзи, предопределени от региона, професията и религията.

Както видяхме, тези закостенелости на френската политическа социология, ненарушени от средата на деветнайсети век, вече били разклатени от социалните и културни промени през шейсетте. Левицата вече не можела да разчита на пролетарския вот на *блок*. Десницата вече не била свързвана от личността и аурата на дьо Гол, който умрял през 1970 г. И фундаменталната мярка за политически консерватизъм във Франция – вероятността консервативните гласоподаватели да бъдат практикуващи католици – била подкопавана от упадък на публичната религиозност, тъй като църквите по селата и малките градчета на Франция губели енорияшите си и особено децата на енорияшите в посока градските метрополии.

Ала вече била започнала и една по-дълбока промяна. В хода на седемдесетте и началото на осемдесетте традиционното френско общество и един по-стар начин на живот – сантиментално описвани ту като *la France profonde*, ту като *la douce France, la bonne vieille France* или *la France éternelle*^[282] – сякаш изчезвали пред очите на французите. Селскостопанската модернизация от петдесетте и шейсетте, както и миграцията на селските синове и дъщери към градовете, постепенно изтощавали и обезлюдявали провинцията. Съживената национална икономика преобработила труда, пътуванията и свободното време на една нова класа градски жители. Пътища и релси, които десетилетия наред събирали плевели и мръсотия, били възстановени, префасонирани или заместени с една де факто нова мрежа от национални връзки. Самите градове, дълго киснали във вехтото урбанистично желе на разрухата и ниските инвестиции, ставали многолюдни и енергични.

Понякога французите се плашели от скоростта на промените. Възниквали политически движения, които протестирали срещу темпото и урбанизацията на социалния живот, растежа на градовете и обезлюдяването на провинцията. Едно наследство от шейсетте – възобновеният интерес към местния и регионален език и култура – сякаш заплашвало териториалната цялост и единство на самата Франция. Хората гледали със страх как страната им като че ли едновременно се модернизирала и разпадала. Държавата обаче оставала над тези неща. Във Великобритания връзката между всеобхватната държава и неефикасната икономика, на която Маргарет Тачър поставяла толкова негативен акцент, изглеждала очевидна за мнозина. Във Франция обаче самата държава сякаш разполагала с ключа към икономическото възраждане. Нейните управници представлявали интелектуалният елит на страната; нейните плановници виждали себе си като класа безкористни държавни служители, неподвластни на преходните икономически страсти и социални изблици на народа. Политиката във Франция водела до яростни битки по въпроса *кой* трябва спечели властта и какви социални цели трябва да преследва; но по въпроса *как* да се упражнява тази власт съществувал забележителен практически консенсус.

От 1958 до 1969 г. френската държава била управлявана от Шарл дьо Гол. Съзнателно традиционният му стил и привидното му презрение към детайлите на икономическото планиране не се оказали пречка пред промяната. Тъкмо напротив: под камуфлажа на една полуавторитарна конституция, същата съобразно изискванията на един харизматичен военен

автократ, Франция започнала експлозивната модернизация, дала искрата на протестите от 1968 г. Всъщност те се родили тъкмо от тази смущаваща смесица от старомодна патерналистка власт и дестабилизиращи социални промени.

Опонентите и критиците на дьо Гол вдигнали доста шум около „недемократичния“ начин, по който генералът взел и упражнявал властта – *le coup d'etat permanent*, „перманентния преврат“, както го нарекъл Франсоа Митеран в един публикуван през 1965 г. памфлет. Но ресурсите и облагите на практически неограничената президентска власт се оказали не помалко привлекателни за неговите наследници от всички политически разцветки. А характерната система на преки президентски избори хвърляла сянка върху провеждащите се на всеки пет години избори за парламент, акцентирайки върху политическите умения и личността на отделните кандидати, около които политическите партии били принудени да се прегрупират. Тъкмо в този контекст щял да преуспее знаменитият Митеран.

Също като Маргарет Тачър, той с нищо не загатвал каква роля ще изиграе в съдбините на страната си. Роден в семейство на практикуващи католици в консервативния югозапад на Франция, през трийсетте Франсоа Митеран бил студент по право с десни убеждения и активист в някои от най-крайните антидемократични движения на епохата. Прекарал по-голяма част на Втората световна война като младши служител на колаборационисткото правителство на Виши, той сменил боята тъкмо навреме, за да може да претендира за военновременна слава като участник в Съпротивата. Парламентарната и министерската му кариера по време на Четвъртата република минавала през различни малки лявоцентристки партии, никоя от която не била свързана с марксисткия мейнстрийм.

Дори когато се кандидатира за президент през 1965 г. с подкрепата на партиите от официалната левица, Митеран се постарал да се дистанцира от тях и да покаже, че не е техният кандидат. Едва след имплозията на старата *Parti Socialiste* през 1969 след унизителните избори през 1968 г. Митеран започнал да крои ролята си в нейното възраждане. Анонсът за изкупуване започнал през 1971 г. под формата на нова Социалистическа партия, водена от Митеран и едно ново поколение амбициозни младежи, мобилизирани да му служат.

Връзката между Митеран и останките от гордото наследство на френския социализъм била взаимно инструментална. Партията се нуждаела от него: доброто му представяне на президентските избори през 1965 г., когато си осигурил подкрепата на 27% от регистрираните гласоподаватели (включително мнозина в консервативните бастиони на изток и запад) и стигнал до балотаж с дьо Гол, показали способността му да печели гласове. Още през 1967 г., на *парламентарни* избори, значките и фотографиите на Митеран се продавали добре. Страната навлизала в нова ера на телевизионна, персонализирана политика – както мрачно отбелязал през 1971 г. Мишел Дюрафур, кмет на Сент Етиен: „Франция живее само в очакване на следващите президентски избори“. Митеран щял да бъде козът на левицата.

А той на свой ред се нуждаел от социалистите. Без своя собствена организация, понесъл петната на компромисите и скандалите на Четвъртата република, в чиито правителства бил служил, този образцов опортюнист използвал Социалистическата партия, за да рециклира себе си като човек на твърдата левица, оставяйки настрана тежкия доктринален багаж на старите левичари. Веднъж описал религиозната си принадлежност така: *Je suis ne chretien*,

et je mourrai sans doute en cet état. Dans l'intervalle... („Роден съм християнин и сигурно ще умра като такъв. Но междувременно... „). Със същия циничен тон можел да добави, че е роден и ще умре като консерватор, макар междувременно да успял да стане социалист.

Този брак по сметка проработил по-добре от очакванията и на двете страни. В хода на седемдесетте, докато британската Лейбъристка партия навлизала в крайната степен на своя упадък, френските социалисти били на ръба на най-големия си успех. Двете пречки пред възраждането на ляво мнозинство във Франция били личната аура на дьо Гол и страхът на много гласоподаватели, че едно ляво правителство би било доминирано от комунистите. През 1970 г. дьо Гол бил мъртъв; за десет години същото сполетяло и шансовете на комунистите. За първото Митеран нямал преки заслуги; второто обаче било несъмнено негово постижение.

Признавайки логиката на необходимостта и лишен от идеологическата деликатност на своите действително социалистически предшественици, Митеран отначало съюзил новата си Социалистическа партия с комунистите. През 1972 г. той сформирал предизборна коалиция с тях зад смътно формулираната антикапиталистическа Обща програма. На изборите през 1977 г. комунистите, главната партия на левицата след 1945 г., били с десет процента след неговите социалисти. Едва тогава Жорж Марше, скучноватият генерален секретар на РСФ, започнал да разбира каква грешка направил, обвързвайки съдбата ѝ с тази на младата и енергична партия на Митеран – решение взето отчасти под оптимистичното, икуменично влияние на „еврокомунизма“. Но било твърде късно.

След като подобрил представянето си от 1965 на президентските избори през 1974 г. (където представлявал обединената левица и почти настигнал Жискар д'Естен), Митеран сглобил изключителна електорална машина. Той превърнал социалистическата партия в универсална мрежа за пристрастията на целия спектър на френското общество, включително католиците, жените, фермерите и дребните търговци – все групи, които до този момент били враждебни към социалистите ^[283]. С възрастта собственият му образ поулегнал. Огромни билборди из цяла Франция през пролетта на 1981 г. показвали Митеран в мек фокус на фона на същия извънвремеви селски пейзаж, който някога красял петенистката пропаганда по същите рекламни табла, под обещанието *La Force tranquille* – „Тихата сила“.

Комунистите междувременно били слаби – съветското нашествие в Афганистан през 1979 г. ги поставяло в доста конфузна ситуация, както и собствените им все по-лоши показатели в проучванията. В хода на седемдесетте Комунистическата партия спряла да бъде нетрепваща звезда на идеологическия небосклон: нейният престиж се сринал заедно с подкрепата за нея дори в индустриалния „червен пояс“ на Париж, който тя доминирала от средата на двайсетте. Въпреки това Марше бил твърдо решен да се кандидатира на предстоящите президентски избори: донякъде по навик, донякъде от високомерие, но най-вече от растящото съзнание колко важно е да откъсне партията си от отровната прегръдка на социалистическите другари.

На първия рунд през 1981 г. двамата консервативни кандидати, Жискар д'Естен и младият Жак Ширак, заедно изпреварили Митеран и Марше (последният взел едва 12,2% от вота). Ала на балотажа две седмици по-късно между двамата най-успешни претенденти Митеран си осигурил подкрепата на социалисти, комунисти, природозащитници и дори на обичайно

несклонните към сътрудничество троцкисти. Той спечелил над два пъти повече от гласовете си в първия тур, победил Жискар и станал първият пряко избран социалистически държавен глава в Европа. После моментално разпуснал парламента и свикал избори за нов, на които собствената му партия съсипала както комунистите, така и десницата, спечелвайки си абсолютно мнозинство във френската *Assemblée Nationale*. Социалистите контролирали напълно Франция.

Спонтанните тържества в чест на техните победи били безпрецедентни. За десетките хиляди (предимно млади) танцуващи по улиците поддръжници на Митеран това било *grand soir* („велика вечер“), навечерие на революция, праг на радикалното скъсване с миналото. Това твърдение би звучало доста любопитно, ако се основаваше само на изборните резултати. Също като в миналите електорални катаклизми – победата на френския Народен фронт през април 1936 г., с която постижението на Митеран било незабавно сравнявано, или изборът на Маргарет Тачър през 1979 г. – френският вот през 1981 г. не бил радикално преразпределен. Всъщност Митеран се представил *по-зле* на първия рунд, отколкото при предишните си кандидатираня за президентския пост през 1965 и 1974 г.

Разликата се състояла в дисциплината, демонстрирана този път от левите гласоподаватели, които се съюзили зад Митеран на втория рунд, вместо да се въздържат със сектантско упорство, както и в разногласието сред *десницата*. 16% от гласувалите за Ширак на първия тур дали гласовете си за Митеран две седмици по-късно – вместо да преизберат отиващия си Жискар Д'Естен, отявлено недолюбван от голистките поддръжници на Ширак. Ако десницата не се беше раздвоила така, нямаше да има нито президент Митеран, нито социалистически бум на последвалите парламентарни избори – нито *grand soir* на радикалните очаквания.

Струва си да подчертаем това, защото от изхода на изборите през 1981 г. сякаш зависело толкова много. В ретроспекция е ясно, както разбирал самият Митеран, че неговото постижение било „нормализацията“ на смяната на властите във Френската република, което позволило на социалистите да бъдат третираны като нормална управляваща партия. Но за неговите поддръжници по онова време картината изглеждала съвсем различно. Тяхната цел била не да нормализират двупартийния режим на властта за в бъдеще, а да я завладеят и използват – тук и сега. Те взели за чиста монета обещанията на своя лидер за радикална трансформация, намеренията му да премахне не само корупцията и скуката от годините на Жискар, но и самата капиталистическа система. Изключени от управлението толкова дълго, войнствените социалисти на Франция можели на спокойствие да лелеят мечти за революция.

Наистина, левията не била идвала на власт във Франция от десетилетия. Всъщност тя *никога* не била упражнявала властта, неограничавана от коалиционни партньори, неотзивчиви банкери, чуждестранни валутни кризи, екстремни международни ситуации и куп други оправдания за неприлагането на социализма. През 1981 г., както изглеждало, подобни фактори нямало и следователно нямало извинения за отстъплението. Нещо повече, радикалната политическа култура във Франция толкова неразривно свързвала контрола върху държавата с прилагането на революционни промени, че самият факт на спечелените избори се приемал като знак за приближаваща социална конфронтация.

Също като самия Маркс, френската левица асоциирала всяка *реална* промяна с

политическа революция въобще и по-специално с Великата френска революция. Така се родили ентузиазирани сравнения с 1871 г. и дори с 1791 г. Нищо казано от Митеран по време на кампанията не карало по-заклетите негови поддръжници да мислят другояче. За да „подмами“ комунистите и лявото крило на собствената си партия, Митеран откраднал революционните им одежди. Неговата предизборна кампания събудила очаквания, които сега се очаквало да изпълни.

Така годините на Митеран започнали с амбициозна и радикална програма: смесица от морално възвисяващи и отдавна назрели социални реформи (най-важната сред които било премахването на смъртното наказание) с фантазмагоричен план за „антикапиталистическо“ законодателство. Заплатите се вдигнали, пенсионната възраст паднала надолу, работното време било намалено. Но същественият елемент от програмата бил безпрецедентният списък с национализации. Ето само някои от нещата, които новото социалистическо правителство на Пиер Мороа взело под държавен контрол през първата година от своето управление: 36 банки, две големи финансови къщи, пет от най-едрите индустриални корпорации на Франция (включително „Томсон – Брант“, основния производител на електрически и електронни продукти в страната), и „Юзинор“ и „Сасилор“, гигантските стоманодобивни и железодобивни групировки.

Зад тези ходове не стояла никаква предварително начертана икономическа стратегия. Наистина, говорело се за съживяване на забавящата ход френска икономика чрез инжектиране на държавен капитал; но идеята не била нито нова, нито особено социалистическа. Още в средата на седемдесетте министър – председателят Ширак за кратко имал подобни основания на търсенето проекти за растеж. Основната функция на национализациите през 1981 – 1982 г., също като съпътстващите ги ограничения върху обмена, била да символизират антикапиталистическите *намерения* на новия режим; да потвърдят, че изборите през 1981 г. наистина променили нещо повече от личния състав на управлението.

В действителност от самото начало било ясно на всички засегнати, че държавните банки например можели да функционират само ако им се разреши „пълна автономност на решенията и действията“, което елиминирало регулаторните и преразпределителни цели, с които се оправдавало тяхното изземване. Тази прагматична отстъпка илюстрира по-сериозната спънка пред „революцията“ на Митеран. В продължение на една година новият режим се стараел да представи радикален имидж пред Франция и света. Отначало това било убедително. Според свидетелствата на близкия съветник на Митеран Жак Атали американските висши служители (които винаги следели за подобни отстъпления) твърдели, че не виждат особена разлика между френската икономическа политика и тази на СССР.

Но „социалистическият път“ за Франция през 1982 г. би означавал налагане не само на контрол върху обмена, но и на цяла гама регулации, които биха откъснали страната от нейните търговски партньори и биха поставили икономиката на практически авгаркична основа. Изваждането на Франция от международните финансови пазари вероятно не би било толкова невъобразимо, колкото щяло да стане по-късно: през 1977 г. само пазарната капитализация на „АйБиЕм“ била двойно по-голяма от тази на цялата парижка борса. По-съществен бил фактът, че подобен ход би предизвикал отделянето и дори откъсването на Франция от Европейската общност, чието споразумение за митата, пазарите и валутните

съгласувания – да не говорим за назриващите планове за единен пазар – вече строго ограничавали възможните действия на държавите – членки.

Тези фактори явно накарали Митеран да се замисли – подпомогнати несъмнено от доказателствата за растяща паника в бизнес кръговете и признаците, че парите, ценностите и хората все повече бързат да се изнесат зад граница, преди да е настъпила икономическа криза. На 12 юни 1982 г. президентът решил да направи обратен завои. Отхвърляйки съвета на по-радикалните си съветници, Митеран наредил на правителството си да замрази цените и заплатите за период от четири месеца; да ореже държавните разходи (щедро увеличени през предходната година); да вдигне данъците; да даде приоритет на борбата с инфлацията (вместо да печата пари, както настоявали да постъпи). На практика той приел стратегията на консервативния икономист Реймон Бар, чийто неосъществен „План” от 1977 г. де факто би привнесъл във Франция доза преждевременен тачъризъм, оставяйки с това настрана всички идеи за „френски път към социализма”.

Комунистическите съюзници на президента и част от колегите му социалисти били дълбоко шокирани. Но не трябвало да се учудват. Като завършен прагматик Митеран прекрасно разбирал, че за Франция е немислимо дори да говори за избор между оставането в западната икономическа (и политическа) орбита и обричането на някакъв съмнително устойчив трети път между капитализма и комунизма. Превръщайки временната необходимост в трайна добродетел, той начаса се префасонирал на водещ „европейски радетел”. Франция щяла да построи едно по-добро общество *чрез* обединението на Европа, а не срещу него. Вместо да се бори срещу капитализма, Париж щял да изобрети по-добра негова версия.

През 1984 г. Митеран вече бил отстранил четиримата комунистически министри в своето правителство; публично възхвалил достойнствата на „смесената” икономика; назначил за министър – председател един млад технократ, Лоран Фабиус; предал управлението на икономическите въпроси, финансите и бюджета на Жак Делор с инструкции да стабилизира френската икономика ^[284] и дори в една известна реч от същата година призовал към френска модернизация *a l'americaine* („по американски”).

Митеран имал на своя страна Франция. През 1983г. само 23% от собствените му социалистически гласоподаватели съжелявали, че той не е приложил социализма на практика. Не е толкова сигурно дали са искали да „модернизира” с чак такъв ентузиазъм, но така или иначе той го направил. Без изрично да изоставя по-безпроблемните от ранните си реформи – административната децентрализация, отхвърлянето на социалното осигуряване, даването на трудови права на жените и дълго очакваната реформа на правосъдната система – Митеран посветил остатъка от дългото си управление (той се оттеглил през 1995 г. след два седемгодишни президентски мандата, умирайки на осемдесет малко по-късно) на скъпоструващи обществени начинания със съмнителна естетика и качество, на възстановяването на френската международна инициатива ^[285], ... и на връщането в частни ръце на много услуги и индустрии, които съвсем наскоро бил взел под обществен контрол.

Първоначалният импулс за приватизация на огромния държавен сектор на Франция дошъл от консервативното парламентарно мнозинство, което спечелило победа на изборите през 1986 г. Но следващите правителства от всички разцветки следвали същата цел – всъщност

най-ентузиазираните приватизатори били социалистическите кабинети от последните години на Митеран. По британски модел първите преминали в частни ръце активи били големите банки и TF1, един от трите национални телевизионни канала. Те били последвани от държавни холдинги, застрахователни концерни, химически и фармацевтични корпорации и гигантските петролни конгломерати „Тотал” и „Елф”.

За разлика от мисис Тачър и нейните наследници обаче французите внимавали да не продават обществени съоръжения или „стратегически” фирми като автомобилната компания Рено (прясно спасена от банкрут чрез огромно вливане на държавни капитали през 1985 г.). В пазарите, както в градините, французите били подозрителни към непланирания растеж. Предпочитали да си оставят известна възможност за намеса, обикновено като задържали части дори от приватизираните фирми в държавни ръце. Така във Франция самата приватизация била отчетливо регулирана дейност: контролните пакети били внимателно насочвани към предприятията и бизнесите, на които държавата можела да разчита, а международните инвеститори години наред останали разбираемо недоверчиви. Въпреки това по френските стандарти промените били драматични и връщали рязко страната към европейските и международни тенденции.

Вероятно това е подходящият момент да кажем нещо за приватизационната вълна, която връхлетяла бреговете на Западна Европа през осемдесетте и щяла да залее континента в хода на следващото десетилетие. Тя не дошла съвсем изневиделица. Както видяхме, компанията „Бритиш Петролиъм” била последователно разпродавана още от 1977 г. Западногерманското правителство се разделило с химическия комбинат „Пройсаг” чрез продажба на акции още през 1959 г. и продало дяловете си във Фолксваген няколко години по-късно. Дори австрийската държава била продала 40% от дяловете си в две национализирани банки през петдесетте и се отказала от значителния си пакет акции от „Сименс” през 1972 г.

Това обаче били спорадични и сякаш *прагматични* приватизации. Случилото се през осемдесетте било съвсем друго нещо, наложено на правителствата от две напълно различни посоки. На първо място, все по-бързото развитие на технологиите – особено в областта на телекомуникациите и финансовите пазари – подкопавало старите „естествени“ монополи. Ако правителствата вече не можели да впрегнат радиовълните или движението на парите в свой изключителен интерес, нямало смисъл да ги „притежават“. Продължавала да съществува мощна политическа или социална мотивация държавата да задържи част от даден сектор – телевизионен канал, да речем, или пощенските служби. Но конкуренцията била станала неизбежна.

На второ място, управляващите били принудени да продават държавната собственост от краткосрочна икономическа нужда. Притиснати от инфлацията, петролната криза от 1979 – 1980 г., големите годишни дефицити и растящия държавен дълг, финансовите министри гледали на продажбата на обществените активи като на двойно изгоден ход. Държавата се освобождавала от губещи индустрии или услуги, а събраните по този начин средства трябвало да спомогнат за балансирането на бюджета, макар и еднократно. Дори ако дадена индустрия или услуга останела отчасти обществена (държавата обикновено си запазвала непечелившите части, които частните купувачи не искали), инжектираните чрез продажба на дялове средства можели да се приложат за бъдещи инвестиции. По тази причина дори много мениджъри от общественения сектор били ентузиазираны привърженици на такива частични

разпродажби, след като дълго негодували срещу отклонението на печалбите си за закърпване на дупките в националния бюджет.

Формата и степента на държавната собственост и контрол в Европа варирали значително. Общественият промишлен сектор бил най-малък в Нидерландия, Дания и Швеция, най-обширен в Италия, Франция, Испания и Австрия. Като изключим здравеопазването и социалните услуги, дялът на пряко работещото за държавата трудово население варирал от 15% в Западна Германия до 28% в Италия и почти една трета в Австрия. В някои страни – Австрия, Испания и Италия – държавният сектор бил организиран в огромни индустриални холдинги, най-големият сред които бил италианският IRI^[286].

На други места интересът на държавата бил филтриран през национална инвестиционна банка и фонд за индустриално гарантиране – както в Нидерландия – или белгийския им еквивалент, Националното инвестиционно дружество. Само стоманодобивната индустрия била подкрепяна по множество начини: във Великобритания хазната редовно погасявала дълговете на държавните компании. Във Франция правителството осигурявало заеми с ниска лихва и се намесвало политически в полза на местните производители и в ущърб на чуждата конкуренция. В Западна Германия стоманопроизводителите от частния сектор получавали преки парични субсидии.

При такива различия между отделните страни приватизацията в Европа естествено приела много форми. Във всички случаи обаче те включвали някакъв елемент на дерегулация: либерализация на пазарите и въвеждане на нови финансови инструменти, които да улеснят продажбата и препродажбата на дялове в частично или изцяло приватизирани компании. В Западна Германия, където главните експортни сектори (автомобилостроене, машинно инженерство, химически и електронни компании) вече били в частни ръце, пречките пред ефикасността и конкуренцията идвали не от държавния контрол, а по-скоро от високите фиксирани цени и от регулирането на трудовия пазар. Когато дошла, „приватизацията“ в Германия била предимно работа на т.нар. *Treuhandgesellschaft* – основаната през 1990 г. държавна корпорация, която трябвало да разпродаде предприятията на бившата ГДР^[287].

В Италия основният препъникамък по пътя към приватизацията бил прекият интерес не на държавата, а на политическите партии. Християндемократите и социалистите особено много използвали държавния сектор и обществените холдинги, за да награждават колегите си и да подкупват поддръжници, често облагодетелствайки ги с държавни поръчки и поглъщайки ги в т.нар. *sottogoverno* или скритата властова структура, на която се крепяло тяхното управление. Но въпреки тази мощна пречка италианският частен сектор постоянно нараствал през този период, особено сред манифактурите с по-малко от сто служители – далеч по-многобройни в Италия, отколкото във Великобритания, Франция или Германия.

През 1976 г. Конституционният съд вече сложил край на монопола на RAI, държавните радио – и телевизионни мрежи. Няколко години по-късно „Алфа Ромео“, до този момент все още управлявана под егидата на обществен холдинг, била „прехвърлена“ на Фиат. За шест години самите основни холдинги – IRI, INA, ENI и ENEL^[288] – били преобразувани в частни акционерни дружества. Сами по себе си те нямали стойност – даже напротив: през 1984 г.

IRI губела 4,5 милиона лири годишно за всеки от своите 500 000 служители. Но те можели да издават облигации, които да се трансформират в дялове от компаниите под техен контрол, които вече чакали приватизация.

Доста по-различна била ситуацията в страните, които наскоро се освободили от авторитарно управление. Общественият сектор в пост – франкистка Испания например дори се *разширил*. Обществените разходи като дял от БВП нараствали постепенно, докато центристите в управлението от 1976 до 1982 г. следвали стратегията на стария режим да избягват социални конфронтации, като просто прехвърлят фалиралите частни компании към държавата. Не можели да постъпят другояче – по една или друга причина национализацията под тази форма била предпочитана от работниците, собствениците, националните политици и регионалните власти. Във всеки случай един от главните общи аргументи за оряване на обществения сектор – а именно, че възплащаваната от него държава на благоденствието излизала твърде скъпо-не се отнасял за Испания, Португалия и Гърция. Там просто нямало социална държава за демонтиране.

И въпреки това дори в отсъствието на социални услуги и протекции на европейско ниво, държавният сектор – обременен с изоставените и губещи остатъци на ускорения и глезен пубертет на испанския капитализъм – бил безнадеждно претоварен. Още през 1976 г. само INI (*Instituto Nacional de Industria*) имал дял в 747 (предимно губещи) промишлени компании и контролен пакет в 379 други. Известна приватизация и дерегулация била неизбежна, ако Испания искала някога да стане платежоспособна. Също както във Франция този процес бил започнат от социалистическо правителство, което въвело частните пенсионни фондове през 1987 г. и премахнало държавния монопол върху телевизията две години по-късно.

В пост – революционна Португалия член 85 от Конституцията и последвал закон от 1977 г. експлицитно забранявали частното предприемачество в областта на банкирането, застраховането, транспорта, пощите и далекосъобщенията, електропроизводството и оръжейната индустрия. През 1983 г. социалистическата администрация на Мариу Суариш се опитала да внесе известна гъвкавост, като дала право на частния сектор да се конкурира с държавата в областта на банковите и застрахователните услуги и позволила сформирването на акционерни дружества в стоманодобивната, петролната, химическата и оръжейните промишленост. И все пак щяло да мине много време, преди останалите защитени сектори да се отворят дори за ограничена конкуренция.

Средиземноморска Европа – също като посткомунистическа Централна Европа няколко години по-късно – вероятно би се отказала от държавния контрол още по-бавно, ако не беше влиянието на Европейската общност/съюз. Фиксираният валутен паритет на Европейската валутна система (EMS) след 1979 г. бил един от първите инструменти за натиск. Една от причините правителствата на Митеран да започнат продажбата на държавни активи бил стремежът им да успокоят валутните пазари и така да поддържат франка на договореното му ниво в EMS. Но основното оръжие на Брюксел били приетите правила за оперирането на единния европейски пазар. Те задължавали всички предприятия – както частни, така и държавни – да спазват нормите на откритото съревнование отначало в рамките на страните, а след това и между тях. Не се допускало фаворизиране на национални „шампиони“, нито скрити субсидии или други предимства за държавните или контролираните от държавата предприятия, конкуриращи се за договори или митнически тарифи.

Колкото и да били заобикаляни на практика тези регулации, самото им съществуване задължавало държавните фирми да се държат на пазара не по-различно от частните – което обезсмисляло въвличането на държавата в тяхното опериране. Италианската реакция била типична за много други страни – членки на Общността. През 1990 г. Италия приела нови регулации, които повтаряли съответните клаузи на Единния европейски акт, изисквайки от всички държавни фирми да прилагат принципа на открита и равнопоставена конкуренция във всичките си действия – освен при онези фирми и предприятия, за които държавният монопол бил „жизненоважно условие за съществуване“. Гъвкавостта и неяснотата на тази клауза позволявали на правителствата да се адаптират към европейските норми, оставайки чувствителни към местния натиск.

Въпреки ентузиазираният приказки в Брюксел (и Лондон) за по-голяма откритост и „конкурентност“ европейската приватизационна треска от онези години вероятно донесла по-малко промени, отколкото нейните поддръжници обещавали или очаквали. Критиците предупреждавали, че резултатът ще бъде не повече конкуренция, а просто прехвърляне на концентрирана икономическа власт от държавната към частната сфера – и тъкмо това се случило. Благодарение на сложни кръстосано – акционерни решения много големи частни компании (например във Франция) имитирали поведението на старите държавни компании. Те монополизирали цели сектори и не били по-отговорни към дребните си „акционери“, отколкото към данъкоплатците или потребителите по времето, когато били под държавно управление.

По ирония на съдбата, приватизацията и по-голямата конкуренция не повлияли особено и върху размера на самия сектор. Вече видяхме, че в тачъристка Британия обхващат на държавата всъщност се *увеличил*. И другаде било същото. Между 1974 и 1990 г. (благодарение в известна степен на ендемичната безработица в частния сектор) дялът от наеманото на държавна работа трудоспособно население всъщност нараствал: от 13% на 15,1% в Германия; от 13,4% на 15,5% в Италия; от 22,2% на 30,5% в Дания. Повечето от тези държавни служители обаче сега били в третия сектор вместо в промишлеността: осигурявали и администрирали услуги (финансови, образователни, медицински и транспортни), вместо да произвеждат неща.

Икономическата либерализация не означавала края на държавата на благоденствието, нито дори фаталния ѝ упадък, въпреки надеждите на своите теоретици. Затова пък тя илюстрирала една сеизмична промяна в преразпределението на ресурсите и инициативата от държавния към частния сектор. Тази промяна стигала далеч отвъд техническия въпрос кой кои заводи притежава или колко регулации трябва да съществуват във всяка конкретна индустрия. В продължение на почти половин век европейците виждали държавата и обществените власти да играят все по-централна роля в техния живот. Този процес станал толкова обичаен, че презумпцията зад него – а именно, че активната държава била необходимо условие за икономически растеж и социална правда – като цяло се приемала за даденост. Без последователното разрушаване на тази презумпция през последните десетилетия на този век не биха били възможни нито тачъризмът, нито 180 – градусовият завой на Митеран.

XVIII Силата на безсилните

„Марксизмът не е една от философиите на историята, той е единствената ѝ философия и да го отхвърлим значи да изкопаем гроба на Разума в историята“.

Морис Мерло – Понти

„Говоря за права, защото само те ще ни помогнат да напуснем този театър на сенките“.

Кажимеж Брандис

„Тоталитарното общество е кривото огледало на цялата модерна цивилизация“.

Вацлав Хавел

„Мощта на държавната машина е нищо в сравнение с мощта на един убедителен аргумент“.

Чеслав Милош

Зад дългия „социалдемократически момент“ в Западна Европа се криели не само прагматична вяра в държавния сектор или кейнсиански икономически принципи, а едно усещане за характера на епохата, което засягало и дори заглушавало евентуалните критичности. Това широко разпространено разбиране за близкото минало на Европа смесвало спомена за Депресията, борбата между Демокрацията и Фашизма, моралната легитимност на държавата на благоденствието и – за мнозина от двете страни на Желязната завеса – очакването за социален прогрес. Това бил Големият разказ на двадесети век и когато неговите ключови предпоставки започнали да се пропукват и сричат, те повлекли със себе си не само шепа компании от държавния сектор, но и цяла политическа култура, плюс още много неща.

Ако търсехме символичния момент на тази трансформация, оста, на която се завъртяло следвоенното себеусещане на Европа, бихме ги намерили в Париж на 28 декември 1973 г. с първата западна публикация на „Архипелаг ГУЛАГ“ на Александър Солженицин. Рецензирайки английския превод в „Гардиън“, У. Л. Уеб пише: „Да живееш днес и да не познаваш тази творба означава да бъдеш нещо като исторически глупак, да пропуснеш съществена част от съзнанието на епохата“. По ирония на съдбата, както признавал самият Солженицин, посланието на книгата – че „реалният съществуващ социализъм“ бил варварска измама, основана на робски труд и масови убийства тоталитарна диктатура – не било нищо ново.

Самият Солженицин бил писал по този въпрос и преди, също като безброй жертви, очевидци и учени. „Архипелаг ГУЛАГ“ добавил стотици страници с подробности и информация към по-ранните разкази. Но по моралния си плам и емоционалното си въздействие не представлявал непременно по-велико свидетелство от „Крутой маршрут“ на Евгения Гинзбург, издадена през 1967 г., излезлите на немски през 1957 г. мемоари на Маргарете Бубер – Нойман за преживяното от нея в съветските и нацистките лагери; горчивият разказ на Волфганг Леонард за собствената му заблудена вяра, излязъл през 1955 г.; или още по-ранните текстове на Виктор Серж и Борис Суварин, разобличаващи съветския

Но решаващо било времето. Интелектуални критици на комунизма никога не липсвали; въпреки това тяхното влияние десетилетие наред било притъпявано от масовото желание в Западна Европа (и, както видяхме, в Източна през шейсетте) да се търсят светлите страни (колкото и да били мъгляви) на буреносния облак на държавния социализъм, покрил голяма част от континента след първото си сформирание над Русия през 1917 г. За свое нещастие „Антикомунизмът“, каквито и да били реалните или приписаните му мотиви, сякаш противоречал на формата на Историята и Прогреса, не виждал „голямата картина“, отричал естествената връзка между демократичната социална държава (колкото и да била неадекватна) и колективистичния проект на комунизма (колкото и да бил омърсен).

Затова опонентите на следвоенния консенсус били толкова маргинализирани. Да заявиш като Хайек и останалите, че ограничаващите пазара планове за общото благо, макар и добронамерени, били не само икономически неефикасни, но и първа стъпка по пътя към робството, означавало да скъсаш пътната карта на двайсети век. Дори противници на комунистическата диктатура като Артур Кьостлер, Реймон Арон, Албер Камю или Исая Бърлин, които се опитвали да настояват върху разликата между общополезна социалдемократични реформи и партийни диктатури, установени в името на един колективистичен мит, за мнозина от своите „прогресивни“ критици сякаш напомняли и следователно обслужвали поетите по време на Студената война твърди политически ангажименти.

Затова те се поддавали на широкоразпространеното нежелание, особено сред поколението на шейсетте, да се захвърли радикалният катехизис. Едно било да се надсмиваш многозначително над Сталин, отдавна мъртъв и във всеки случай осъден от собствените си наследници. Съвсем друго – да признаеш, че вината се криела не в човека, а в системата. Нещо повече, да стовариш отговорност за престъпленията и злосторствата на ленинизма върху самия радикален утопизъм означавало да подкопаеш самите опори на модерната политика. Както британският историк Е. П. Томпсън, нещо като култова фигура за едно помладо поколение „посткомунистически марксисти“, писал обвинително до Лешек Колаковски (след като последният публикувал осъдителен текст за съветския комунизъм след 1968 г.): *вашето* разочарование е заплахата за *нашата* социалистическа вяра.

През 1973 г. обаче тази вяра била сериозно застрашена не само от критиците, но и от самите събития. Когато „Архипелаг ГУЛАГ“ бил публикуван на френски, комунистическият ежедневник *L'Humanite* го отхвърлил, напомняйки на читателите си, че след като „всички“ вече знаели за Сталин, всеки който размахвал наново *това*, можел да бъде движен единствено от „антисъветизъм“. Но обвинението в „антисъветизъм“ губело тежест. След съветското нашествие в Прага и последвалите репресии, както и след процеждащите се от Китай разкази за Културната революция там, Солженициновото осъждане на целокупния комунистически проект звучало правдиво – дори и може би особено на някогашните симпатизанти.

Комунизмът, както ставало ясно, осквернил и плякосал радикалното си наследство. И продължавал да го прави, както скоро щели да разкрият геноцидът в Камбоджа и широко разгласеният случай на вьетнамските бежанци ^[290]. Дори тези в Западна Европа – а такива

имало много, – които обвинявали главно Съединените щати за катастрофите във Виетнам и Камбоджа, и чийто антиамериканизъм бил допълнително подхранен от организираното от американците убийство на чилийския президент Салвадор Алиенде само три месеца преди публикацията на „Архипелаг ГУЛАГ“, не бързали вече да заключат, че моралното превъзходство е на страната на социалистическия лагер. Американският империализъм наистина бил лош – но другата страна била по-страшна, може би много повече.

В този момент традиционното „прогресивно“ настояване атаките срещу комунизма да се третират като имплицитна заплаха към *всички* цели на социалния прогрес – т.е. твърдението, че комунизмът, социализмът, социалдемократията, национализацията, централното планиране и постъпателното социално инженерство били част от един общ политически проект – започнало да дава обратен ефект. Ако Ленин и неговите наследници са отровили кладенеца на социалната справедливост, гласял аргументът, то ние *всички* сме засегнати. В светлината на историята на двайсети век държавата изглеждала не толкова като решение, колкото като самия проблем, и то не само или основно по икономически причини. Това, което започвало с централно планиране, завършвало с централно избиване.

Това, разбира се, е едно твърде „интелектуално“ заключение, но пък от друга страна тъкмо интелектуалците почувствали най–пряко отдръпването на държавата: напълно уместно, нали тъкмо те радеели за управляван отгоре социален прогрес. Както отбелязал през 1984 г. чешкият писател Иржи Груша: „Ние (писателите) бяхме тези, които прославяхме съвременната държава“. По самата си природа модерната тирания – както писал Иняцио Силоне – изисквала съучастието на интелектуалците. Затова именно разочарованието на европейските интелектуалци от големия разказ за прогреса събудило последвалата лавина. И както подобавало, то се усещало най–силно в Париж, където този разказ за пръв път приел интелектуална и политическа форма два века по-рано.

Франция през седемдесетте и осемдесетте не била вече „огнената лупа на Западната цивилизация“ на Артур Кьостлер, но френските мислители все още били необичайно предразположени към задаване на универсални въпроси. Писателите и коментаторите в Испания или Западна Германия през онези години били заети с местни проблеми – макар терористичната заплаха, която ги занимавала, да имала свой собствен принос към дискредитирането на радикалния утопизъм. Интелектуалците в Обединеното кралство, които никога не се прехласвали особено по комунизма, били общо взето безразлични към неговия упадък и затова се дистанцирали от новите настроения на континента. Затова пък във Франция съществували широки и дългогодишни местни симпатии към комунистическия проект. Когато антикомунизмът набрал ход във френския обществен дебат, подпомаган от постепенния спад в електоралните резултати и влиянието на Комунистическата партия, тази тенденция се подхранвала с местни спомени и примери. Едно ново поколение френски интелектуалци се отърсило от марксизма с удивителна пъргавина, бързайки (не винаги пристойно) да се отрече от собствените си минали пристрастия.

Осъждайки изкривяванията на радикалния утопизъм, младите парижки „нови философи“ от средата на седемдесетте като Андре Глюксман или Бернар – Анри Леви в повечето отношения не били оригинални. Малко неща в *Les Maitres penseurs* („Великите мислители“) на Глюксман – посрещнатата с бурно одобрение при публикацията си през март 1977 г. – не били казани по-добре от Реймон Арон в неговия *Opium des intellectuels* („Опиум за

интелектуалците”) двайсет години по-рано. И в *Barbarie a visage humain* („Варварство с човешко лице”) на Леви (излязла два месеца след есето на Глюксман) нямало нищо, което френските читатели не биха могли да открият в *L'Homme revolte* („Разбунтуваният човек”) на Албер Камю. Но докато есето на Камю било безжалостно отхвърлено от Жан – Пол Сартр при публикацията си през 1951 г., текстовете на Леви и Глюксман били международни бестселъри. Времената се били променили.

Отцеубийственият характер на този местен интелектуален земетръс е очевиден. Неговата привидна мишена бил катастрофалният марксистки завој на западната мисъл. Но стрелбата била преди всичко насочена към онези доминантни фигури на следвоенния интелектуален живот във Франция и извън нея, които надзъртали зад тъчлинията на Историята, аплодирали победителите и любезно извърщали очи от жертвите им. Сартр, най-известният от тази група, сам изпаднал в немилост през онези години, още преди смъртта си през 1980 г., а творческото му наследство било опетнено от неговата апологетика първо на съветския комунизъм, а после и на маоизма ^[291].

Промяната в парижкия климат стигала отвъд уреждането на сметки сред едно поколение ангажирани интелектуалци. През 1978 г. излязла за пръв път на френски „Логиката на научното откритие“ на Карл Попър – предвестник на постепенното поглъщане в руслото на френската мисъл на цял един корпус „англоамерикански“ изследвания във философията и социалните науки, за които местният интелектуален елит десетилетия наред нямал почти никаква представа. През същата година историкът Франсоа Фюре публикувал първопроходната си книга *Penser la Revolution frangaise* („Да мислим Френската революция“), в която систематично развенчавал „революционния катехизис“, по който французите десетилетия наред били учени да разбират страната си и нейното минало.

Според неговата дисекция на този „катехизис“, Френската революция била пра – моментът на модерността: сблъсъкът, с който започнало разцеплението на Франция на противопоставени политически култури на лявото и дясното, привидно определени от класовата принадлежност на опонентите. Тази история, която почивала върху двата стълба от началото на деветнайсети век (либералният оптимизъм и марксистката визия за радикална социална трансформация) вече се била сринала – не на последно място защото съветският комунизъм, предполагаемият революционен наследник в тази проповед на целенасочено преобразуване на обществото, опетнил със задна дата цялото си наследство. По думите на Фюре, Френската революция била „мъртва“.

Както авторът добре разбирал, неговата теза имала изключително важни политически импликации. Недостатъците на марксизма като политика били нещо, което можело винаги да бъде извинено с обстоятелствата или малшанса. Но ако марксизмът бѐдел дискредитиран като „Голям разказ“ – ако в Историята не действат нито разумът, нито необходимостта – тогава всички престъпления на Сталин, всички погубени хора и ресурси при трансформацията на обществата под държавно управление, всички грешки и провали на радикалните експерименти на двајсети век при въвеждането на утопии чрез диктатура преставали да бъдат „диалектически“ обясними като погрешни стъпки по един верен път. Оказвали се точно това, за каквито техните критици поначало ги смятали: загуба, разруха, провал и престъпление.

Фюре и неговите по-млади съвременници отказвали да се позовават на Историята – навик толкова характерен за ангажираните интелектуалци в Европа след началото на трийсетте. Те настоявали, че не съществува никакъв „Голям разказ“, който да управлява хода на човешките действия, и следователно нищо не извинявало обществените политики или действия, които причинявали реално страдание днес в името на спекулативни печалби утре. Със счупените яйца стават добри омлети; но с прекършените хора не може да се построи едно по-добро общество. В ретроспекция това може да изглежда доста вяло заключение на десетилетия интензивен теоретически и политически дебат. Но тъкмо по тази причина то добре илюстрира мащабите на промяната.

Във филмовия поучителен разказ на Ерик Ромер от 1969 г. „Моята нощ у Мод“ един комунистически философ и неговият католически колега спорят надълго и нашироко за съперническите си облози на Паскал върху Бог и на марксизма върху Историята. С днешна дата удивителен е не толкова самият диалог, който би звучал познато на всеки, който помни шейсетте години в континентална Европа, а сериозността, с която той бил подет не само от героите на екрана, но и от милиони тогавашни зрители. Десет години по-късно темата, ако не филмът, вече била старомодна. Позоваването на Историята в защита на несмилаеми политически решения започнало да изглежда етически наивно и дори бездушно. Както отбелязал Камю преди много години: „Отговорността пред Историята освобождава от отговорност пред човешките същества“^[292].

Новата несигурност относно „Историята“ (и историята) дала началото на едно неприятно десетилетие за западноевропейските интелектуалци, които смутено усещали, че разпадането на големите исторически планове и едрите разкази не вещае нищо добро за дърдорещите класи, които били основно отговорни за тяхното разпространение и които сега – както се струвало на мнозина – сами били подложени на унизително безразличие. През септември 1986 г., в красноречиво солипсистичен коментар пред един френски журналист, френският социолог Пиер Бурдийо оплакал окаяното състояние на ангажирания обществен мислител: „Според мен ако днес има останала велика кауза, то тя е защитата на интелектуалците“^[293].

Интелектуалното себеотричане пред Историята някога било описано от Исая Бърлин като „ужасният немски начин да избегнеш бремето на моралния избор“. Звучи малко сурово спрямо немците, които надали били единствените европейци, готови да коленичат пред олтара на историческата необходимост, макар наистина корените на тази идея да се криели в немската философия. Но това твърдение показва появата на нов вакуум в европейската политическа мисъл: ако не е останала „велика кауза“; ако прогресивното наследство е сринато; ако Историята, или необходимостта, вече не може да бъде призована в защита на дадено действие, политика или програма, то как хората да решат голямата дилема на епохата?

Това не било проблем за тачъристките радикали, които гледали на обществената политика като на продължение на частните интереси и смятали пазара за необходим и достатъчен разпределител на ценности и доходи. Времената не били особено тревожни и за традиционните консерватори на Европа, за които мярката за добро и зло в човешките дела оставала закотвена в религиозните норми и социалните конвенции, пообрулени, но не съвсем изтръгнати от културното цунами на шейсетте. Само прогресивната *левица*, която все

още била доминантната сила в европейския политически и културен обмен, имала спешна нужда от различен сценарий.

Това, което намерила (за свое колективно учудване) бил новият политически говор – който всъщност бил много стар, но пък пряко преоткрит. Езикът на правата, или свободите, бил твърдо вписан във всяка европейска конституция, не на последно място в конституциите на народните демокрации. Като начин на мислене за политиката обаче „тези приказки за правата“ години наред били демоте в Европа. След Първата световна война правата – и особено правото на самоопределение – играели ключова роля в международния дебат за следвоенното разпределение, когато повечето заинтересовани страни на Версайската мирна конференция се позовавали доста гласовито на правата си, излагайки своята кауза пред Великите сили. Но това били *колективни* права: правата на нациите, народите, малцинствата.

Нещо повече, историята на колективно отстояваните права била доста злощастна. Там, където се сблъскали правата на повече от една етническа или религиозна общност – обикновено в спор за някакви територии – било потискащо очевидно как силата, а не законът, е единственият ефективен начин да се постигне надмощие. Правата на малцинствата не можели да бъдат защитени в рамките на страните, нито правата на слабите държави да бъдат отстоявани пряко претенциите на по-силните им съседи. Спомняйки си за разбитите надежди от Версай, победителите от 1945 г. заключили, че *колективните* интереси се обслужват по-добре от болезненото, но ефективно решение на териториалното прегрупиране (по-късно известно като етническо прочистване). Що се отнасяло до хората без държава, те вече не били третираны като юридическа аномалия в един свят на държави и нации, а като индивидуални жертви на преследване и несправедливост.

По такъв начин следвоенното говорене за права се фокусирало върху индивида. Това също било урок от войната. Въпреки че мъже и жени били преследвани заради тяхната обща идентичност (евреи, цигани, поляци и т.н.), те страдали като индивиди. И именно в качеството им на индивиди с индивидуални права новите Обединени нации се опитвали да ги защитават. Различните конвенции относно човешките права, геноцида или социалните и икономически права, които били вписани в международното право и договори, имали кумулативен ефект върху публичната чувствителност. Те съчетавали типична за осемнайсети век англо – американска загриженост за индивидуалните свободи с един твърде характерен за средата на дваисети век акцент върху задължението на държавата да осигури задоволяването на все по-широк спектър по-големи или по-малки искания: от правото на живот до „правото“ на „истина в рекламите“ и пр.

Това, което изстреляло тази правна реторика на индивидуалните права в пределите на реалната политика, било съвпадението между оттеглянето на марксизма и международната Конференция за сигурност и сътрудничество в Европа, открита в Хелзинки през годината на парижката публикация на „Архипелаг ГУЛАГ“. Дотогава темата за „правата“ дълго време била недолюбвана от европейските интелектуалци с ляв уклон в отглас от прословутата реплика на Маркс, отхвърляща „така наречените човешки права“ като егоистични и „буржоазни“. В прогресивните кръгове думи като „свободи“, „права“ и други абстракции, свързани с „човека изобщо“, се приемали насериозно само ако били предшествани от съответното прилагателно: „буржоазни“, „пролетарски“ или „социалистически“.

Така през 1969 г. група интелектуалци от лявото крило на Френската обединена социалистическа партия критикували собствената си организация (водена по това време от Мишел Рокар и Пиер Мендес – Франс), защото подкрепяла реформаторите в Прага. Последните, обявили те, били „съзнателни жертви на дребнобуржоазни идеологии (хуманизма, свободата, справедливостта, прогреса, всеобщото тайно гласуване и т.н.)“. Случаят не бил изолиран. В хода на шейсетте много леви западни коментатори с доста умерени иначе политически възгледи избягвали да споменават „права“ или „свободи“ от страх да не изглеждат наивни. В Източна Европа реформаторите – комунисти и техните поддръжници също избягвали подобен език: в техния случай поради неговото покваряване и обезценяване в официалната реторика.

От средата на седемдесетте обаче все по-често се срещали речи и писания от всички страни на политическия спектър в Западна Европа, които говорели без ограничения за „човешки права“ и „лични свободи“. Както отбелязал един италиански наблюдател през 1977 г., идеята и идеалът на „ненакърнимата“ свобода се обсъждал открито сред левицата „без мистификация или демагогия“ за пръв път след войната ^[294]. Това не се пренесло автоматично в политиката – през по-голямата част на осемдесетте западноевропейските лейбъристски и социалистически партии се оплитали безпомощно и в много случаи прибъгвали до незаконно присвояване на програмите на своите опоненти, за да прикрият собствената си голота. Ала новата откритост към речника на правата и свободите успяла да даде на западноевропейските учени и интелектуалци достъп до променящия се език на политическата опозиция в *Източна* Европа и начин да комуникират с „другата половина“. Тъкмо навреме, защото истински оригиналните и значими промени започвали да се извършват *на изток* от Желязната завеса.

През 1975 г. чешкият комунистически реформатор Зденек Млинарж написал „Отворено писмо до комунистите и социалистите в Европа“, адресирано преди всичко към първата от тези групи и апелиращо за подкрепа срещу репресиите на инакомислието в Чехословакия. Илюзиите за реформиране на комунизма умирали трудно. Ала Млинарж вече бил сред малцинството – вярата му както в социализма, така и в западните симпатизанти будела иронични усмивки у повечето вътрешни критици на комунизма в Съветския блок.

Тези критици, които още не се наричали „дисиденти“ (термин като цяло нехаресван от онези, които описва) в по-голямата си част били обърнали гръб на режима и на използвания от него „социалистически“ език. След 1968 г. този език, напяващ дървено за „мир“, „равенство“ и „братска добра воля“, звучал особено фалшиво – особено за онези активисти от шейсетте, които го били приели насериозно. Последните – предимно студенти, учени, журналисти, драматурзи и писатели – били основните жертви на репресиите. Така било най-вече в Чехословакия, където партийното ръководство под водачеството на Густав Хусак („президент на забравата“) правилно преценило, че има най-голям шанс да възстанови „реда“, като укроти народното недоволство с материални подобрения, докато енергично заглушава всички инакомислещи гласове и препратки към близкото минало.

Принудени да минат в „ъндърграунд“ – съвсем буквално в чешкия случай, където много безработни професори и писатели намерили прехрана като огняри и т.н., – опонентите на режима трудно можели да влязат в *политически* дебат със своите потисници. Вместо това,

изоставяйки марксисткия речник и ревизионистките дискусии от предишните десетилетия, те се възползвали от обстоятелствата и нарочно прегърнали „неполитически“ теми. Най-достъпната сред тях благодарение на Споразуменията от Хелзинки била темата за „правата“.

Всички конституции в Съветския блок обръщали формално внимание на правата и задълженията на гражданина. Така пакетът от допълнителни и съвсем конкретни права, договорени във финландската столица, давал на вътрешните критици на комунизма стратегически излаз. Както отбелязва чешкият историк Петър Питхарт, идеята била не да се изискват никакви непритежавани още права – сигурна подкана за допълнителни репресии – а да се потвърдят онези, които режимът вече признавал и които били увековечени в закона. Този ход придавал на „опозицията“ умерен и почти консервативен тон, принуждавайки Партията да се отбранява.

Сериозното приемане на буквата на „социалистическия“ закон било нещо повече от тактика, от начин да бъдат смутени господарите на комунизма. В затворените общества, където всичко било политическо – а съществуващата политика била предрешена – „правата“ предлагали път напред, пръв процеп в завесата на песимизма, обгърнала Източна Европа сред „мълчанието на седемдесетте“, край на монопола на режима върху „езика като власт“. Още повече, че по самата си природа конституционните права на личността формално свидетелствали за съществуването на личностите като такива – с претенции помежду си или спрямо общността. Те описват едно пространство между беззащитните индивиди и държавата.

Движението за права („човешки права“), както признавал младият унгарски теоретик Миклош Харасти, било свидетелство, че необходимият коректив за дефектите на комунизма не бил един по-добър комунизъм, а конституирането – или реконституирането – на едно гражданско (т.е. „буржоазно“) общество. Иронията да преобърнеш целите на марксизма и да се стремиш да замениш социалистическата държава с буржоазното общество не убягнала на интелектуалците в Прага или Будапеща. Но както обяснил унгарският колега на Харасти Михай Вайда, надмощието на буржоата определено било за предпочитане пред „непоносимия исторически опит на тиранията на гражданина“ в тяхната страна.

Значението на усилията за реконституиране на гражданското общество – мъглява фраза, описваща неясна цел, но масово прегърната от интелектуалната опозиция в Източна Европа от седемдесетте години насетне – било в признанието, че след 1968 г. всякакви опити за реформиране на Партията – държава били невъзможни. Малцина сериозно очаквали Хусак в Прага или Хонекер в Берлин (да не говорим за самия СССР) да признаят логиката на „приказките за правата“ и да вземат присърце собствената си конституция. Говоренето за права на теория илюстрирало именно тяхното отсъствие на практика и напомняло на наблюдателите в страната и чужбина колко всъщност несвободни били тези общества. Вместо да спори с комунистическите власти, новата опозиция целенасочено говорела така, сякаш не ги забелязвала.

За дисиденти като Харасти или Адам Михник в Полша, чието есе от 1976 г. „Новият еволюционизъм“ съдържало голяма част от стратегията на полската опозиция в последвалите години, това било радикално скъсване с младежката им ангажираност с марксизма и неговите социоекономически приоритети. За онези като Вацлав Хавел, които никога не се били чувствали привлечени от марксистките дебати, преходът бил много по-

лесен. Син на богат пражки бизнесмен, чието семейство комунистическото правителство лишило от собственост след 1948 г., Хавел нито изпитвал младежкия революционен ентузиазъм на своите ангажирани съвременници, нито играел активна роля в техните реформистки усилия преди 1968 г. Неговото отношение с комунистическите власти винаги било антагонистично, благодарение до голяма степен на буржоазния му произход, но никога не било политическо.

В хода на седемдесетте и осемдесетте, докато бил тормозен, арестуван и в крайна сметка затворен за своята дейност, Хавел щял да стане изключително политическа фигура. Но неговото „послание“ оставало решително „не – политическо“. Смишълът, настоявал той, не бил в това да се спори с властимащите. Той не бил дори в това *да кажеш* истината, макар това да било важно в един основан на лъжи режим. Единственото, което имало смисъл при обстоятелствата от онази епоха, пишел той, било „да живееш в истина“. Всичко останало било компромис – „Самият акт на сформирание на политическо сдружение принуждава човек да започне да играе на надмощие, вместо да даде приоритет на истината“.

Целта, както обяснил Хавел в едно есе от 1984 г. за целите и тактиката на крехката интелектуална опозиция в Чехословакия, била да действаш автономно, каквото и да се опита да ти наложи режимът; да живееш така, *сякаш* си наистина свободен. Той добре разбирал, че това предписание не можело да се отнася за повечето хора: „Тези методи вероятно са непрактични в днешния свят и много трудно приложими в ежедневието. Въпреки това аз не знам по-добра алтернатива“.

Позицията на Хавел не била без прецеденти, дори неотдавнашни. В речта си пред Четвъртия конгрес на Съюза на чехословашките писатели през юни 1967 г. Лудвик Вацулик още тогава препоръчал подобна „фантазмена“ стратегия. Трябва, заявил той, „да играем на граждани... да пишем речи така, сякаш сме пораснали и юридически независими“. Но в по-оптимистичната атмосфера на шейсетте Вацулик и останалите още можели да се надяват на известно приемане и пригаждане от страна на властта. Когато Михник или Хавел прегръщали подобни аргументи, обстоятелствата се били променили. Идеята вече не била да се съветва правителството как да управлява, а да се покаже на народа – с личен пример – как би могъл да живее.

В контекста на седемдесетте идеята, че източноевропейските интелектуалци можели да „подскажат на нацията“ как тя би трябвало да се държи може и да изглежда доста амбициозна – повечето интелектуалци не били в положение да подсказват каквото и да било дори един на друг, камо ли на съгражданите си като цяло. Интелигенцията, особено в Унгария и Полша, общо взето нямала представа за условията и нагласите в индустриалните центрове, а още по-малко в света на селячеството. Наистина може да се каже, че благодарение на комунизма – политическа система, която по думите на унгарските дисиденти Иван Селени и Дьорд Конрад, поставила „интелектуалците на пътя към властта“ – старото централноевропейско разграничение между „интелигенция“ и „народ“ (по-приложимо в аристократични общества като Унгария и Полша, отколкото в плебейски като Чехословакия, но изкуствено въведено дори там след 1948 г.) се появило отново в остра форма.

Първи прекрачили това разделение поляците. През 1976 г., след серия стачки срещу резките увеличения в цената на храните, режимът действал твърдо, пребивайки и

арестувайки работници в индустриалните градове Урсус и Радом. Целенасочено скъсвайки с взаимното безразличие на работническите и интелектуалните протести отпреди няколко години, Яцек Курон и няколко негови колеги обявили през септември 1976 г. сформиранието на KOR – акроним за „Комитет за защита на работниците“. Целта на KOR и на основания няколко месеца по-късно ROPCiO (Комитет за защита на човешките и гражданските права) била да се разгласи престъпването на гражданските свободи на работниците, да спомогне за юридическата им защита и да се сформира общ фронт. Три години по-късно, през декември 1979 г., интелектуалните лидери на KOR – някои евреи, някои католици, някои бивши комунисти, други не – щели да бъдат отговорни за съставянето и публикацията на „Харта за правата на работниците“.

Създаването – или по-скоро утвърждаването – на автономна гражданска сфера в Полша израснало от една социална конфронтация. Отвъд границата в Чехословакия, при още по-необещаващи политически обстоятелства, то се родило от една юридическа възможност. През януари 1977 г. група чехословашки граждани подписали документ (първоначално публикуван като манифест в западногермански вестник), в който критикували правителството за несъблюдаване на човешките права, заложили в конституцията на страната, в Заключителния акт от Хелзинки 1975 г. и в спогодбите на Обединените нации за политически, граждански, икономически и културни права, които Прага била подписала.

Хелзинкският Декрет 120 бил официално включен в чешкото законодателство ^[295].

Подписалите този документ („Харта 77“, както станал известен) описвали себе си като „широко, неформално и открито сдружение от хора... обединени от желанието да се стремят индивидуално и колективно към уважение спрямо човешките и гражданските права в страната и по света“. Стараели се да подчертаят, че Харта 77 не била организация, нямала устав или постоянни органи, и не „поставя основата на никаква опозиционна политическа дейност“ – уговорка, която трябвало да задържи техните действия в рамките на закона.

Харта 77 винаги била дело на малка група смели индивиди, които не представлявали никого освен себе си: 243 души подписали първоначалния документ. В хода на следващото десетилетие към тях се присъединили едва 1 621 други (при население от 15 милиона). Първите ѝ говорители били Хавел, Иржи Хайек (министър на външните работи при Дубчек) и възрастният Ян Паточка, водещият философ на Чехословакия – до един изолирани интелектуалци без обществен пост или влияние. Това обаче не възпряло властите да реагират яростно на техния манифест, „едно антидържавно, антисоциалистическо, демагогско, оскърбително писание“. Отделните подписали били описвани – в език, взет дословно от показните процеси на петдесетте – като „предатели и ренегати“, „верен слуга и агент на империализма“, „банкрутирал политик“ и „международен авантюрист“. Към тях били използвани различни методи за отмъщение и заплахи, в това число уволнение от работа, недопускане на децата им до образование, анулиране на шофьорските им книжки, насилствено изгнание, загуба на гражданство, задържане под стража, съд и затвор.

Суровото третиране на подписалите Харта 77 и отмъстителното преследване на едно ново поколение млади музиканти (особено рок – групата „The Plastic People of the Universe“) предизвикало през април 1978 г. сформиранието на група за подкрепа, „Комитет за защита на несправедливо преследваните“ (VONS) с цели, подобни на тези на KOR. Реакцията на

пражкия режим към това последно развитие на ситуацията била да арестува шест от водещите фигури на VONS, включително Хавел, и да ги съди за подривна дейност. През октомври 1979 г. те били осъдени на до пет години затвор.

След 1968 г. всички комунистически режими (като изключим Румъния на Чаушеску) приложили на практика подхода на Кадар в Унгария. Те вече не се и престрували, че търсят искреното съпричастие на своите поданици и изисквали хората само да показват външните символи на обществения конформизъм. Една от целите на Хартата под формата на VONS – или KOR – била да преодолее възникналото в резултат от това цинично безразличие към обществените въпроси. Хавел най-силно подчертавал колко важно е да се лишат управляващите от задоволството да виждат как хората непредпазливо се унижават, за да минат незабелязани. Иначе, писал той, режимът може да разчита на „аванпост“ във всеки гражданин – тема, илюстрирана в класическото му есе „Силата на безсилните“ с примера на зарзаватчията, който всеки ден закача на витрината си плакат „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“.

Някои от темите, които вълнували дисидентската интелигенция, били по-пригодни за преодоляване на страха и обществената апатия от други. Една от тях била екологичната катастрофа, вече спомената в Глава 15. По данни на самия режим в Словакия 45% от 6 100 – те километра реки били „опасно“ замърсени през 1982 г. Четири пети от кладенчовата вода в източната част на страната била негодна за консумация от хората. Това се дължало до голяма степен на злоупотребата с торове по кооперативните стопанства в района, довела до отравяне на почвите и провалени реколти като тези от черноземните области на Съветския съюз.

Към началото на осемдесетте Северна Бохемия имала най-тежкото замърсяване на въздуха в Европа благодарение на употребата на (евтини) кафяви въглища в индустриалното и енергийно производство там. От 73,5 – те милиарда киловатчаса енергия, генерирана в региона, 64 милиарда идвали от централи, работещи с това наситено на сярно гориво. В резултат от това към 1983 г. 35% от всички чешки гори били мъртви или умиращи, а една трета от всички чешки водоеми били твърде замърсени дори за промишлени цели. В самата Прага правителството било принудено да учреди специални болнични звена, които да се занимават с респираторни заболявания при децата. В разказа си под заглавие „Коледна конспирация“ Иван Клима описва какво значело да излезеш на улиците на чешката столица: „Тъмната, студена мъгла миришеше на дим, сярно и раздразнителност“.

При социализма замърсявала държавата. Но страдало обществото, така че замърсяването било проблем, който вълнувал всички. Освен това то било имплицитно политическо: трудностите при опазването на околната среда идвали от факта, че никой нямал интерес да вземе превантивни мерки. Само ефективни и трайно прилагани официални санкции можели да наложат подобрене, а те трябвало да дойдат от същите власти, които поначало насърчавали разхищението. Всеки ръководител на завод или стопанство, достатъчно неблагоприятен да рискува своите „квоти“ с прилагане на мерки за контрол върху замърсяването би си навлякъл сериозни проблеми. Комунистическата икономическа система била вътрешно предубедена спрямо околната среда, както започвали да разбират все повече

[296]
хора

Писателите и учените разбираемо се вълнували най-вече от цензурата. Барьерите пред публикуването или поставянето на сцена варирали значително между отделните комунистически държави. След 1969 г. в Чехословакия властите били несдържано репресивни: те изключвали от печатна или публична изява не само хиляди мъже и жени, а и много широк обхват от теми, личности и събития, които не можели да бъдат споменавани. Затова пък в Полша католическата църква и нейните институции и вестници осигурявали нещо като полузащитено пространство, в което можела да се практикува известна степен на литературна и интелектуална свобода, макар и предпазливо.

И тук като в Унгария проблемът често бил в автоцензурата. За да си осигурят достъп до публиката, интелектуалците, художниците и учените винаги се изкушавали да адаптират работата си, да орежат или подкастрият даден аргумент с оглед на вероятните официални възражения. Професионалните и дори материални ползи от подобна адаптация не били за пренебрегване в общества, където културата и изкуствата се приемали много сериозно. Но измерена в самоуважение, моралната цена можела да бъде значителна. Както писал Хайне преди сто и петдесет години с думи, които много източноевропейски интелектуалци веднага биха разпознали, „тези ексекutori на мисълта направиха от нас престъпници. Защото авторът... често извършва детеубийство: убива собствените си деца – мисли в безумния си ужас от ума на цензора“.

Това бил единият вид частично съучастничество. Другият било мълчанието – вътрешната емиграция тип „кетман“ в „Поробеният разум“ на Чеслав Милош. А онези, които наистина надигали глас, разпространявайки творбите си в нелегални индигови копия, били изправени пред мрачната перспектива да останат почти невидими, идеите и изкуството им да останат в границите на една миниатюрна, затворена публика – в най-добрия случай да изпитат онова, което един чешки интелектуалец мрачно нарекъл онанисткото удоволствие да публикуваш самиздат за онези две хиляди интелектуалци, които също като теб го списват.

Освен това смелостта сама по себе си не гарантирала качество. Неконформистките, опозиционни и често опасни аспекти на ъндърграунд – текстовете им придавали (особено за почитателите на Запад) романтична аура и понякога надценено значение. Наистина в гниещата купчина тор на Съветския блок можели да разцъфтяват оригинални и радикални идеи – творбите на Хавел и Михник са най-добрите, но далеч не единствените примери за подобни „Цветя на злото“ на комунизма ^[297]. Но за много други невъзможността за публикуване не било гаранция за качество. Нямало „муза на цензурата“ (Джордж Стайнър). Неприятностите с режима още не означавали, че притежаваш талант.

Затова репутацията на някои от най-известните опозиционни интелектуалци щяла да се свие и смали след излизането на свободния пазар на идеи. Унгарецът Дьорд Конрад – чиито доста самохвални есета за „Антиполитиката“ будели широко възхищение през осемдесетте – бил един от многото, които се изгубили от поглед след 1989 г. Други, като източноевропейската романистка Криста Волф, много добре разбирали, че именно трудността да бъдеш писател при комунизма ѝ дала тематика и известна енергия (и обществен престиж). Това е една от причините много интелектуалци в комунистическите общества да пренебрегнат възможността за емиграция и изгнание – по-добре да си преследван и значим, отколкото свободен и маловажен.

През онези години обаче страхът от нищожността изоставал зад едно друго съображение: популярното настояване върху неотложността на „връщането“ в Европа. Също като цензурата, този въпрос вълнувал само интелектуалците – всъщност най-вече писателите от западните провинции на бившата Хабсбургска империя, където наложените от съветската догма изостаналост и забавено развитие били особено болезнени. Най-известният изразител на това чувство бил чешкият романист и сценарист Милан Кундера (пищец в изгнание в Париж), за когото трагедията на *Централна Европа* (географски термин, специално възроден в подкрепа на неговата теза) се състояла в нейното превземане от една чужда, азиатска диктатура.

Самият Кундера не бил особено ценен в родината си, където изгнанието и успехът му будели неприязън у онези негови колеги, които избрали (по собствените им думи) да се лишат и от двете. Неговата основна теза обаче била широко споделяна, поне доколкото била адресирана към западните читатели, обвинени в пренебрегване и игнориране на „другия“ Запад източно от своите граници. Тази тема била вече засегната от Милош през петдесетте, когато той отбелязал, че „една глава в хипотетична книга за следвоенната полска поезия трябва да бъде посветена на иронията и дори презрението на западноевропейските и особено френските интелектуалци“.

За Кундера, който бил скептичен към граждански инициативи като Харта 77, положението на чехите при комунизма било продължение на по-стария проблем на националната идентичност и съдбата в сърцето на Европа, където малките нации и народи винаги били изложени на риск от изчезване. Смисълът на интелектуалната опозиция в страната и чужбина, чувствал той, бил да се насочи международното внимание към *този* въпрос, вместо да се губи време в опити за промяна на „византийската“ империя на Москва. Още повече, че Централна Европа била „съдбата на Запада, в концентрирана форма“. Хавел се съгласил: комунизмът бил тъмното огледало, което историята държала пред лицето на Запада.

Поляците като Михник не използвали термина „Централна Европа“, нито говорили толкова много за „завръщане към Европа“ – отчасти защото, за разлика от чехите, имали възможност да преследват по-близки и постижими цели. Това не означава, че поляците и другите народи не мечтаели един ден да споделят ползите на новата Европейска общност: да заменят проваления мит за социализма с успешната басня за „Европа“. Но както ще видим, имали по-непосредствени приоритети.

Източногерманците също имали свои собствени грижи. Един от парадоксите на прилаганата от Брант и неговите наследници *Ostpolitik* бил фактът, че като прехвърляли големи суми твърда валута в Източна Германия и обсипвали ГДР с признание, внимание и подкрепа, западногерманските политици неволно задушавали всеки шанс за вътрешна промяна, включително реформирането на източногерманската замърсена, безнадеждно остаряла промишленост. Като „строели мостове“, побратимявали градове, ходели по официални визити и се дистанцирали от западните критики към режимите от Източния блок, държавниците от Бон позволили на ръководството на ГДР едно фалшиво чувство на стабилност и сигурност.

Нещо повече, като „изкупувала“ политическите опоненти и затворници, Западна Германия лишила източногерманската опозиция от някои от най-известните дисиденти. Никое друго комунистическо общество нямало западен двойник, който да говори същия език.

Загова изкушението да избягаш присъствало винаги и „правото на придвижване“ обичайно оглавявало всеки списък с права, който занимавал писатели и художници в ГДР. Но много „вътрешни“ критици на източногерманския режим избрали да не изоставят нито страната си, нито старите си идеи. Всъщност към края на седемдесетте ГДР била *единствената* европейска комунистическа държава, която все още можела да се похвали с неформална и дори вътрешнопартийна марксистка опозиция. Най-известните дисиденти до един атакували комунистическата власт *отляво* – позиция, която ги правела хем нечути, хем ирелевантни в останалите страни на Източна Европа, както иронично отбелязал чешкият писател Иржи Пеликан.

Така Рудолф Баро, който след години на преследване бил депортиран на Запад през 1979 г., бил най-известен с есето си „Алтернативата“ – експлицитно марксистка критика на „реалния съществуващ социализъм“. Роберт Хавеман, по-стар комунист, който през въпросния период бил съден и глобен за застъпничество в полза на народния певец Волф Бирман (прогонен на Запад през 1976 г.), корял управляващата партия не за погазването на някакви права, а за предателство спрямо идеалите и насърчаване на масовата консумация и частното собственичество на потребителски стоки. Волфганг Харих, водеща фигура във философските кръгове на ГДР и дългогодишен критик на „бюрократичното“ изкривяване на режима, също тъй гръмко се противопоставял на „иллюзиите на консуматорството“, срещу които Партията била длъжна наново да ограмоти населението.

Доколкото съществувала в ГДР опозиция спрямо комунизма като такъв, също като в Полша тя се събирала около църквите: в германския случай – около протестантския *Bund der Evangelischen Kirchen* („Съюз на евангелските църкви“). Тук новият език на правата и свободите надграждал езика на християнската вяра и (отново като в Полша) се подсилвал от връзката с единствената оцеляла пред – социалистическа институция. Влиянието на църквата обяснява и важността на въпроса за „мира“ в източногерманските дисидентски кръгове.

В други страни на Източна Европа западните „борци за мир“ и активисти за ядрено разоръжаване били посрещани със значително недоверие. В най-добрия случай ги смятали за невинни наивници, по-често за неволни оръдия на съветските манипулатори ^[298]. Вацлав Хавел например гледал на растящото западноевропейско антивоенно движение от началото на осемдесетте като на перфектен инструмент за ангажиране, разсейване и *неутрализиране* на западната интелигенция. „Мирът“, настоявал той, не бил опция в страните, където държавата непрестанно воювала с обществото. Мирът и разоръжаването при преобладаващите обстоятелства биха оставили Западна Европа свободна и независима, зарязвайки източната половина от континента под съветски контрол. Било грешка да се разделя „мирният“ въпрос от искането за права и свободи. Или, както се изразил Адам Михник, „условието за намаляване на опасността от война е пълното уважение към човешките права“.

В Източна Германия обаче движението за мир намерило дълбок местен резонанс. Без съмнение това отчасти се дължало на връзките с ФРГ. Ала имало и нещо друго. ГДР – случайно възникнала държава без история или идентичност – можела с известна правдоподобност да опише мира или поне „мирното съвместно съществуване“ като свой

истински *raison d'etre*. И все пак в същото време тя била най-милитаризираната и милитаристичната от социалистическите държави: от 1977 г. в източногерманските училища било въведено военно обучение, а държавният комсомол бил необикновено военизиран дори по съветски стандарти. Породеното от този крещящ парадокс напрежение намерило отдушник в една опозиция, която дължала много от поддръжниците си на темата за мира и разоръжаването.

През 1962 г. източногерманският режим въвел задължителна военна служба от осемнайсет месеца за всички мъже на възраст 18 – 50 г. Две години по-късно обаче той добавил вратичка: онези, които не искали да отбиват казарма по морални съображения, можели да се присъединят към т.нар. *Bausoldaten*, алтернативни строителни войски. Макар че службата в последните можела да се окаже пречка по-нататък в живота, самото им съществуване означавало, че ГДР признава факта и легитимността на възраженията по съвест. Към 1980 г. хиляди източногермански мъже били минали през този корпус и представлявали значителна потенциална мрежа за активистите – миролобци.

Така, когато лутеранските пастори започнали през 1980 г. да предлагат подкрепа и защита на първите активисти, те можели до голяма степен да действат без особено неодобрение от страна на държавата. Назряващото движение за мир се разпространило от църквите към университетите, неизбежно издигайки призови не само за разоръжаване, но и за правото тези искания да се отправят без пречки. По този индиректен начин инакомислещите източногерманци със закъснение намерили начин да общуват с (и в известен смисъл да догонят) опозицията в други страни от Варшавския договор.

Румънците нямали този късмет. Появата на Харта 77 предизвикала едно смело писмо на подкрепа от писателя Паул Гома и още седем румънски интелектуалци, чиито усти били набързо затворени. Като изключим това, Румъния оставала също тъй няма, както и през предишните три десетилетия. Гома бил принуден да напусне страната; никой не заел мястото му. За това известна отговорност носел Западът: дори да възникнела румънска Харта 77 или местна версия на полската Солидарност (вж. Глава 19), тя едва ли би получила особена подкрепа от другата страна на Желязната завеса. Никой американски президент не призовал диктатора Николае Чаушеску да „остави Румъния да бъде Румъния“.

Дори Съветският съюз позволявал строго ограничена свобода на действие на определени интелектуалци – повечето видни учени, една открай време привилегирована категория. Биологът Жорес Медведев, чието разобличение на Лисенко през шейсетте отдавна циркулирало в самиздатски вариант, бил отначало подложен на тормоз, а после лишен от гражданство. Той се заселил в Обединеното кралство през 1973 г. Но Андрей Сахаров, най-известният ядрен физик на страната и дългогодишен критик на режима, оставал на свобода: докато публичното му противопоставяне на нахлуването в Афганистан през 1979 г. не направило присъствието му непоносимо. Сахаров също бил твърде смущаващ, за да бъде игнориран (той получил Нобелова награда за мир през 1975 г.), но и твърде важен, за да бъде изпратен зад граница. Вместо това той и съпругата му Елена Бонер били изпратени в принудително изгнание в затворения град Горки.

Но Сахаров винаги настоявал, че иска СССР да отговаря за недостатъците си и за преследването на своите критици, а не се стреми да събаря режима – позиция, която го

поставяла някъде между старото поколение комунистически реформатори и новите централноевропейски дисиденти. Други, по-малко известни и отявлено антисъветски настроени, били третираны доста по-сурово. Поетесата Наталия Горбаневская прекарала три години в затворническа психиатрична болница, диагностицирана като стотици други с „вяло протичаща шизофрения“. Владимир Буковски, най-известният сред по-младите радикали, прекарал дванайсет години в съветски затвори, трудови лагери и психиатрични клиники, преди международното възмущение от неговото третиране да доведе до замяната му с чилийския комунист Луис Корвалан през 1976 г.

Като изключим подобни единични протести в защита на отделни личности и една решителна кампания за правото на съветските евреи да емигрират, Западът обръщал забележително малко внимание на *вътрешните* работи на Съветския съюз. Много по-малко, отколкото в началото на осемдесетте се интересувал от вътрешната опозиция в Полша и дори в Чехословакия, да речем. Едва през 1983 г. Съветският съюз се оттеглил от Световната психиатрична асоциация, когато последната – с позорно закъснение – най-сетне започнала да критикува неговите злоупотреби.

Но със или без външно напомняне преобладаващото мнозинство от съветската интелигенция никога нямало да последва примера, даден макар и колебливо в други страни на Източна Европа. Внушеният от сталинистките репресии страх тегнел смразяващо над моралния пейзаж трийсет години след смъртта на диктатора, дори никой да не говорел за това, и всички освен най-прямите и храбри критици се стараели да остане в границите на позволения съветски език и тематика. Те с основание предполагали, че СССР ще просъществува. Писатели като Андрей Амалрик, чието есе „Дали Съветският съюз ще оцелее до 1984 г.“, се появило за пръв път на запад през 1970 г. и било публикувано наново в разширена форма десет години по-късно, били прозорливи, но нетипични. За разлика от поставените по границите си марионетни режими, през 1983 г. Съветският съюз съществувал откакто се помнели неговите граждани – и изглеждал фундаментално стабилен.

Интелектуалната опозиция в Централна Европа нямала особено непосредствено въздействие. Това не учудвало никого: новият реализъм в ерата на седемдесетте включвал не само лишено от илюзии разбиране за провала на социализма, но и ясна оценка за фактите на властта. Освен това човек не можел безкрайно да изисква от хората: в своето „Есе за храбростта“ чехословашкият писател Лудвик Вацулик убедително твърдял, че не бива да се прекалява с очакванията спрямо хората, които се борят да се справят с ежедневието си. Повечето живеели в нещо като морална „сива зона“ – безопасно, макар и задушавашо пространство, в което ентузиазмът бил заместен от приемането. Активната, рискована съпротива срещу властта рядко била оправдана, защото – отново за повечето обикновени хора – тя изглеждала ненужна. „Негероичните, реалистични дела“ били най-много, което можело да се очаква.

Интелектуалците говорили предимно един на друг, вместо да се обръщат към обществото като цяло: в някои случаи те имплицитно се реванширали за предишния си ентузиазъм. Нещо повече, те били наследници (в някои случаи съвсем буквално деца) на управляващата класа от първото поколение на социалистическата власт: образованието и привилегиите се предавали доста ефикасно през поколенията, особено в Полша и Унгария. Това невинаги предизвиквало симпатии сред останалата част на населението. Както в миналото, *когато*

говорели в подкрепа на същите режими, на които сега се противопоставяли, те били незначително малцинство и представлявали само себе си.

Така когато Дьорд Конрад писал малко афористично, че „никой мислещ човек не трябва да се стреми да свали другите от позициите на политическа власт, за да ги заеме сам“, той признавал една проста истина: никой „мислещ човек“ не бил в състояние там и тогава да направи нещо подобно. Същото признаване на мрачните факти от живота дава контекста на опозиционното искане за „ненасилие“: не само в Чехословакия, където пасивността в лицето на властта имала дълга история. Или в ГДР, където Лутеранската църква ставала все по-влиятелна в опозиционните кръгове, а дори в Полша, където то представлявало за Михник и останалите една прагматична и етическа бариера пред опасните и безсмислени „авантюри“.

Постижението на новата опозиция се криело другаде. На изток, както и на запад, седемдесетте и осемдесетте били времето на цинизма. Енергиите на шейсетте се били изпарили, политическите им идеали изгубили моралната си достоверност, а ангажирането с обществени интереси отстъпило място на планове за лична изгода. Като започнали разговор за правата, като фокусирали вниманието върху доста мъглявото понятие за „гражданско общество“, като настоятелно говорели за премълчаването на миналото и настоящето на Централна Европа – като морализирали публично сякаш без задръжки, – Хавел и останалите изграждали един вид „виртуално“ обществено пространство, с което да заместят разрушеното от комунизма.

Една от темите, по които интелектуалците – дисиденти не говорели много, била икономиката. В това също се криел известен реализъм. От Сталин насетне икономическият – или по-точно индустриалният – растеж бил както цел на комунизма, така и основна мяра за неговия успех. Икономиката, както видяхме в Глава 13, била първостепенна грижа на едно по-старо поколение реформистки настроени интелектуалци. Те отразявали обратно към комунистическия режим собствените му обесии и повтаряли презумпцията – споделяна както от марксистите, така и от много не – марксисти, – че всичко в политиката в крайна сметка се обуславя от икономиката. Критическият дебат, облечен във формата на препоръки за икономическа реформа, бил максимумът легитимна опозиция в ревизионисткото десетилетие между 1956 и 1968 г.

Към средата на седемдесетте обаче било трудно за всеки добре информиран наблюдател на Съветския блок да приеме сериозно възможността за икономическа реформа отвътре, и то не само защото езикът на марксистката икономика се бил сринал след десетилетия безогледни злоупотреби с него. От 1973 г. нататък икономиките на Източна Европа силно изоставали дори зад най-занижените темпове на растеж в западната половина на континента. Като изключим краткото възземане на финансите на богатия на петрол Съветски съюз, предизвикано от покачването на цените на енергията, инфлацията през седемдесетте и „глобализацията“ на търговията и услугите през осемдесетте поставили икономиките на Източния блок в непреодолимо губеща позиция. През 1963 г. международният търговски обмен на страните от СИВ бил 12% от общия за света. Към 1979 г. той бил паднал на 9% и продължавал бързо да се снижава ^[300].

Държавите от Съветския блок не могли да се съревновават по качество с

индустриалните икономики на Запада. А и никога освен СССР нямала трайни запаси от природни ресурси, които да продава навън, така че не можели да се конкурират дори с развиващите се страни. Затворената система на СИВ не допускала участие в новите търговски мрежи на Западна Европа и Общото споразумение за митата и търговията, пък и без това комунистическите държави не можели да адаптират икономиките си към световните нива на цените, без да рискуват гнева на вътрешните потребители (както се случило в Полша през 1976 г.).

Парализиращият ефект на комунистическите икономики по това време бил повсеместна, идеологически предизвикана неефикасност. Поради непреклонното настояване върху важността на първичната индустриална продуктивност за „строежа на социализма“ Съветският блок пропуснал прехода от екстензивно към интензивно, високостойностно производство, което преобразило западните икономики в хода на шейсетте и седемдесетте. Вместо това той продължил да разчита на един много по-стар модел на икономическа активност, напомнящ за Детройт или Рур през двайсетте или на Манчестър от края на деветнайсети век.

Така Чехословакия – страна с много ограничени ресурси от желязо – към 1981 г. била третият в света износител на стомана. До самия си край ГДР планирала все по-големи количества от безнадеждно остаряла продукция на тежката промишленост. При възможност за избор никой не би си купил чешка стомана или източногермански машини освен при стабилно субсидирани цени: затова тези стоки били произвеждани и продавани на загуба. На практика икономиките от съветски тип *сваляли* от стойността – суровините, които внасяли или добивали, стрували повече от готовите стоки, в които били преобразувани.

Дори в областите на сравнително предимство съветската икономика оставяла своя отпечатък. Също както Унгария била определена от СИВ като производител на камиони и автобуси, през осемдесетте на ГДР било възложено производството на компютри за индустрията. Но създадените в Източна Германия машини били не само ненадеждни и остарели: централизираната система просто не била в състояние да ги произвежда в достатъчни количества. Към 1989 г. ГДР (с население от 16 милиона) достигала едва една – петдесета от произведените в Австрия компютри (население 7,5 милиона) – а като производител Австрия била пренебрежима на международния пазар. Така „сравнителното предимство“ било строго относително. ГДР харчела милиони марки за създаването на нежелани стоки, които били достъпни на по-ниска цена и с по-високо качество на световния пазар.

До голяма степен отговорност за всичко това носели вътрешните недостатъци на централизираното планиране. Към края на седемдесетте Госплан, централната съветска агенция за икономическо планиране, имала четирийсет отдела за различните клонове на икономиката и двайсет и седем отделни икономически министерства. Вманиачаването по цифрово изразени цели стигало до пародия: Тимъти Гартън Аш цитира примера на „Народния икономически план за квартал Пренцлауер Берг“ (в Източен Берлин), където било заложено „Книжният фонд на библиотеките да се увеличи от 350 000 на 450 000 тома. Броят на заеманията да се увеличи със 108,2%“^[301].

Заради фиксираните ценови системи било невъзможно да се установят реалните цени, да

се реагира на нуждите и да се нагоди производството към ограниченията в ресурсите. Администраторите на всяко ниво се страхували да поемат рискове и да изпробват нещо ново, за да не намалят краткосрочната обща производителност. Във всеки случай нямали и стимул да го правят: постовеите им били сигурни независимо от некомпетентността благодарение на добре известното предпочитание на Брежнев към „кадрова стабилност“ (ключов израз след 1971 г.). Междувременно, за да могат със сигурност да покрият наложените отгоре квоти, директорите на заводи и цехове полагали големи старания да *крият* резервите си от суровини и работна ръка от властите. Така разхищението и недостигът се поддържали взаимно.

Предсказуемият ефект от подобна система насърчавал не само стагнацията и неефикасността, но и затворения цикъл на корупцията. Един от парадоксите на социалистическия проект се заключавал във факта, че отсъствието на собственост генерирало повече, а не по-малко корупция. Властта, общественото положение и привилегиите не можели да се купят директно, а вместо това разчитали на взаимно подсилващи се връзки на патронаж и клиентелизъм. Юридическите права били заменени от подлизурство, което било надлежно възнаграждавано със сигурна работа или напредък в кариерата. За да постигнат дори умерени и легитимни цели – медицинско лечение, основни материални нужди, образователни възможности, – хората трябвало да заобикалят закона в ред дребни, но генериращи корупция пунктове.

Това до голяма степен обяснява забележителното нарастване на цинизма през онези години. Един пример е достатъчен: заводите за трактори или камиони не си давали труда да произвеждат достатъчно резервни части, защото по-лесно можели да покрият „нормата“ с производството на големи машини – а когато те се повреждали, нямало с какво да бъдат поправени. Публикуваната официална информация отбелязвала само общия брой на произведените в даден сектор машини, без да уточнява колко от тях все още са в изправност. Работниците, разбира се, били по-наясно.

Социалистическият обществен договор бил иронично резюмиран в популярния виц: „вие се преструвате, че работите, ние се преструваме, че ви плащаме“. Много работници, особено по-неквалифицираните, имали полза от това положение, което им предлагало – срещу политическа инертност – социална сигурност и ниско ниво на натиск на работното място. Както било записано с неволна ирония в източногерманския официален „Малък политически речник“, „при социализма е премахнато типичното за капитализма противоречие между работа и свободно време“.

Единствените сектори на типичната комунистическа икономика, които работели сравнително ефикасно към края на осемдесетте, били високотехнологичната оръжейна индустрия и така наречената „втора икономика“ – черният пазар на стоки и услуги. Важността на тази втора икономика – чието съществуване не можело да бъде официално признато – свидетелствало за плачевното състояние на първата. В Унгария към края на осемдесетте едва около 84 000 занаятчии – действащи изключително в частния сектор – посрещали почти 60% от местното търсене на услуги, от водопроводните ремонти до проституцията.

Добавете към това частната селска продукция, заедно с обществените ресурси (тухли, медни жици, печатарски шрифтове), „отклонени“ за ползване от работниците в частно

предприятие, и ще видите, че комунизмът от съветски тип (също като италианския капитализъм) разчитал за своето съществуване на една паралелна икономика [302]. Връзката била симбиотична: комунистическата държава можела да поддържа своя публичен монопол само ако прехвърля в частната сфера всички дейности и нужди, които не можела нито да отрече, нито да покрие. Докато втората икономика разчитала на ресурсите и преди всичко на самата неефикасност на официалната, която ѝ гарантирала пазар и изкуствено повишавала стойността и съответно печалбите ѝ.

Икономическата стагнация сама по себе си била живо опровержение на съветските твърдения за превъзходство над капитализма. И дори да не била стимул за опозицията, тя определено представлявала източник на разочарование. За повечето хора, живеещи в комунизма от ерата на Брежнев от края на шейсетте до началото на осемдесетте, животът вече не се определял от терора или репресиите. Затова пък бил сив и мизерен. Възрастните имали все по-малко деца; те пиели повече – годишната консумация на алкохол на глава от населението в СССР се учетворила през онези години – и умирали млади. Обществената архитектура в комунистическите общества била не само естетически неприветлива, а и паянтова и неудобна: вярно огледало на опърпания авторитаризъм на самата система. Както веднъж отбеляза един таксиметров шофьор пред настоящия автор, сочейки сбитите редици усойни, мръсни блокове, обезобразяващи предградията на Будапеща: „Ей в такова живеем. Типична комунистическа сграда – през лятото е горещо, през зимата – много студено“.

Апартаментите, също като много други неща в Източна Европа, били евтини (наемите съставлявали средно 4% от типичния бюджет на едно семейство в СССР), защото икономиката била регулирана не чрез цените, а чрез недостига. Това имало своите предимства за властите – произволното разпределение на недостигащите стоки спомагало за поддържането на лоялността – но носело сериозен риск, който повечето комунистически лидери много добре разбирали. Откакто в края на шейсетте станало ясно, че вече не може да се разчита на обещанията за бъдещия „социализъм“ да обвързва гражданите с режима, комунистическите управници предпочели да третират поданиците си като потребители и да заменят (социалистическата) утопия утре с материално изобилие днес.

Този избор бил направен съвсем съзнателно. Както Васил Биляк (чешкият твърдолинеен ръководител, участвал в поканата към съветските войски да нахлуят в страната му през 1968 г.) се изразил пред Идеологическата комисия на своята партия през октомври 1970 г.: „(през 1948 г.) слагаме по витрините плакати как ще изглежда социализмът, и хората ги приемаха. Това беше различно възприятие и различно историческо време. Днес не можем да сложим плакати как ще изглежда социализмът, но витрините трябва да бъдат пълни със стоки, за да документираме, че вървим към него, че социализмът е тук“ [303].

Следователно потреблението трябвало да бъде насърчавано като мярка за успеха на социализма. Това не било същото като прочутия „кухненски дебат“ на Хрущов с Никсън от 1959 г., когато съветският лидер уверил американския вицепрезидент, че комунизмът ще изпревари капитализма в обозримо бъдеще. Биляк – също като Кадар в Унгария – нямал подобни илюзии. Достатъчно било комунизмът да бъде бледа имитация на капитализма, стига предлаганите стоки да задоволявали потребителите. Източногерманецът Ерих Хонекер, който заместил неоплакания Валтер Улбрихт като партиен лидер през 1971 г., също

се заел да предложи на гражданите на ГДР скромна адаптация на западногерманското „чудо“ от петдесетте години.

Известно време тази стратегия имала умерен успех. Жизненият стандарт в Чехословакия, Унгария и Полша се подобрил през седемдесетте, поне що се отнася до потребителите на дребно. Броят на колите и телевизорите – емблематичните потребителски стоки на епохата – постоянно нараствал. В Полша броят на частните автомобили на глава от населението се увеличил четири пъти между 1975 и 1989 г. Към края на осемдесетте имало четири телевизора на всеки десет души в Унгария; цифрите за Чехословакия били подобни. Ако купувачите били съгласни да приемат ниското качество, безличния стил и ограничения избор, те обичайно можели да намерят исканото – в официалните магазини или чрез „частния“ сектор. В Съветския съюз обаче подобни „избираеми“ стоки се намирили по-трудно – и били сравнително по-скъпи.

Същото се отнасяло до стоките от първа необходимост. През март 1979 г. един купувач от Вашингтон трябвало да работи 12,5 часа, за да си позволи типичната „кошница“ с основни храни (колбаси, мляко, яйца, картофи, зеленчуци, чай, бира и т.н.). Подобна кошница струвала 21,4 часа работа в Лондон и цели 42,3 часа работа в Москва въпреки високите нива на субсидии [304]. На всичко отгоре съветският или източноевропейски потребител трябвало да прекара много повече часове, за да намери и закупи храните и другите стоки. Измерен във време и усилия, ако не в рубли, крони или форинти, животът при комунизма бил както скъп, така и изтощителен.

Проблемът с дефинирането на комунизма чрез успеха му в задоволяването на частните потребители се състоял в това, че цялата икономика била ориентирана (както отбелязахме по-горе) към високоскоростното производство на индустриална техника и суровини. С изключение на храните комунистическите икономики не произвеждали желаните от консуматорите неща (и с храните не били особено ефикасни – СССР отдавна бил станал нетен *вносител* на зърно, утроявайки вноса си на храни само между 1970 и 1982 г.). Единственият начин да се заобиколи тази пречка бил вносът на потребителски стоки от чужбина, но за тях трябвало да се плаща с твърда валута. Последната можела да се получи само чрез износ: но като изключим съветския нефт, световният пазар нямал нужда от социалистическата продукция, освен ако не се продавала драстично по-евтино, а в много случаи дори и тогава. На практика единственият начин да се запълнят рафтовете на Изток било заемането на пари от Запада.

А той ги отпускарал с удоволствие. МВФ, Световната банка и частните банкери с готовност давали заеми на страните от Съветския блок: Червената армия била гаранция за стабилност, а комунистическите ръководители убедително лъжели за продукцията и суровините на своите държави [305]. Само през седемдесетте чехословашкият дълг в твърда валута нараснал дванайсет пъти. Полският се повишил с 3 000 процента, докато първият секретар Гиерек и неговите колеги всмуквали субсидирани западни стоки, въвеждали скъпи нови програми за социално осигуряване за селяните и замразявали цените на храните на нивата от 1965 г.

Веднъж започнало, вземането на заеми от такова ниво трудно можело да се спре. Въведеното от Гиерек през 1976 г. увеличение на цените на храните предизвикало гневни протести и било отменено набързо, като вместо това режимът избрал да продължи да заема.

Между 1977 и 1980 г. една трета от външните кредити на Полша се използвали за субсидиране на вътрешното потребление. Комунистическите икономисти в Прага препоръчвали постепенно спиране на субсидиите и въвеждане на „реални“ цени, но политическите им господари се страхували от социалните последици на подобно оттегляне и вместо това предпочитали да увеличават дълговете си. Също както през годините между войните, крехките малки държавици от Източна Европа за пореден път заемали капитал от Запада, за да финансират автаркичните си икономики и да избегнат трудния избор.

Миклош Немет, последният комунистически министър – председател на Унгария, щял да признае това няколко години по-късно. Заем от един милиард германски марки от Бон, получен през октомври 1987 г. и описан от западногерманските политици като „принос към унгарската икономическа реформа“, в действителност бил разпределен така: „похарчихме две трети от него за лихви и останалото за внос на потребителски стоки, с които да смекчим усещането за икономическа криза“. Към 1986 г. *официалният* дефицит на Унгария по текущата сметка бил 1,4 милиарда долара годишно. Между 1971 и 1980 г. полският дълг в твърда валута нараснал от 1 милиард долара на 20,5 милиарда, и това било само началото. По собствени сметки ГДР през последните си години харчела над 60% от печалбата за годишния си износ, за да покрива (доста щедро снижените) лихви по западните дългове. Югославия, винаги предпочитан клиент (от 1950 до 1964 г. САЩ покривали три пети от годишните дефицити на Белград) получавала щедри заеми и стенд – бай споразумения на базата на официални данни, които нямали дори приблизителна връзка с реалността.

Като цяло източноевропейският външен дълг, който през 1971 г. възлизал на 6,1 милиарда долара, нараснал до 66,1 милиарда долара до 1980 г. Към 1988 г. щял да достигне 95,6 милиарда. Тези цифри не включвали Румъния, където Чаушеску изплатил външните заеми на страната си на гърба на многострадалните си поданици; и можели да бъдат дори по-високи, ако не беше известна свобода в определянето на цените в Унгария през седемдесетте. Но тяхното послание било ясно: комунистическата система живеела не само с пари на заем, но и на отсрочки от време. Рано или късно щяло да се наложи да се правят болезнени и социално смущаващи икономически пренастройки.

В следващите години източногерманският шеф на разузнаването Маркус Волф щял да твърди, че още от края на седемдесетте вече бил стигнал до извода, че ГДР „няма да се получи“. И не бил единствен. Икономисти като унгареца Тамаш Бауер и полския му съвременник Лешек Балцеревич знаели прекрасно колко крехка е станала комунистическата кула от карти. Но комунизмът щял да оцелее, поне докато капиталистите го обезпечавали. Брежневата „епоха на застой“ (по думите на Михаил Горбачов) създавала много илюзии, и то не само в Източния блок. През 1978 г., когато доклад на Световната банка определил, че ГДР има по-висок жизнен стандарт от Великобритания, княз Потьомкин сигурно се е усмихвал в далечния си гроб ^[306].

Но комунистите разбирали нещо, което bankerите на Запад били пропуснали. Икономическата реформа в Съветския блок не била просто отложена. Тя била изключена. Както предсказал Амалрик в „Дали СССР ще оцелее до 1984 г.?“, комунистическият елит „смятал режима за по-малко зло в сравнение с болезнения процес на неговата промяна“. Икономическите реформи дори от най-локализирания и микро ефикасен характер биха

имали незабавни политически последици. Стопанските отношения при социализма не били автономна зона: те били изцяло интегрирани в самия политически режим.

Неслучайно всички източноевропейски сателити били управлявани от прослужващи времето си консервативни старци. В новата ера на реализма Едвард Герек във Варшава (роден през 1913 г.), Густав Хусак в Прага (роден 1913 г.), Ерих Хонекер в Берлин (роден 1912 г.), Янош Кадар в Будапеща (роден 1912 г.) и Тодор Живков в София (роден 1911 г.) – да не говорим за Енвер Ходжа в Тирана (роден 1908 г.) и Йосип Броз Тито в Белград (роден 1892 г.) – били най-големите реалисти. Също като Леонид Брежнев – роден през 1906 г., носител на седем Ленински ордена, четири пъти Герой на Съветския съюз, носител на Ленинската награда за мир, генерален секретар на КПСС, а след 1977 г. и държавен глава – тези мъже били остарели със старите си привички. Те нямали особен стимул да секат клона, на който седели. Били твърдо решени да умрат в леглата си ^[307].

Фактът, че „реалният социализъм“ бил дисфункционален и дискредитиран, сам по себе си не решавал съдбата му. В речта си по случай приемането на Нобеловата награда (присъдена в негово отсъствие) Александър Солженицин разбунил духовете с твърдението, че „щом лъжата се разкъса, голотата на насието ще лъсне в цялата си гнусота, и тогава насието ще бъде омаломощено и ще се срине“. Но това не било съвсем вярно. Голотата на съветското насиение отдавна била разкрита – и щяла да се разкрие отново в катастрофалното нашествие в Афганистан през 1979 г. – а лъжата на комунизма все повече прозирала и се пръсвала през годините след 1968 – а.

Но системата още не рухвала. Уникалният принос на Ленин към европейската история се състоял в присвояването на центробежното политическо наследство на европейския радикализъм и в канализирането му във властта чрез една оригинална система на монополизиран контрол: непоколебимо събрано и насилствено задържано на едно място. Комунистическата система можела безкрайно дълго да ерозира по периферията. Но инициативата за окончателния ѝ срив можела да дойде само от центъра. В историята на комунистическия колапс забележителното разцъфтяване в Прага или Варшава на един нов вид опозиция било само краят на началото. Възникването на един нов вид ръководство в самата Москва обаче щяло да се окаже началото на края.

XIX Краят на стария ред

„Не можем повече да живеем така“.

Михаил Горбачов (към жена си, март 1985 г.)

„Най-опасно за едно лошо управление е времето, когато то започва да се самореформира“.

Алексис дьо Токвил

„Нямаме никакво намерение да оцетяваме или дестабилизираме ГДР“.

Хайнрих Винделен, министър на ФРГ по интергерманските отношения

„Историческият опит показва, че понякога комунистите биват принудени от обстоятелствата да се държат рационално и да се съгласяват на компромиси“.

Адам Михник

„Хора, вашето управление отново е ваше“.

Вацлав Хавел, реч по случай приемането на президентския пост, 1 януари 1990 г.

Конвенционалният разказ за окончателния срив на комунизма започва с Полша. На 16 октомври 1978 г. Карол Войтила, кардинал на Краков, бил избран за папа като Йоан Павел II – първият поляк на този пост. Събудените от неговия избор очаквания били безпрецедентни за нашето време. Някои в католическата църква го смятали за вероятен радикал – той бил млад (само петдесет и осем годишен по време на избора си през 1978 г., назначен за архиепископ на Краков още преди да навърши 40 г.), но вече ветеран от Втория ватикански събор. Енергичен и харизматичен, този човек щял да завърши делото на папите Йоан XXIII и Павел VI и да поведе Църквата към нова ера – да бъде пастир, а не църковен бюрократ.

Същевременно консервативните католици разчитали на репутацията на Войтила за непоколебима теологическа твърдост и на моралния и политически абсолютизъм, роден от опита му като свещеник и прелат при комунизма. Това бил човек, който при цялата си репутация като „папа на идеите“, отворен към интелектуален обмен и научни дебати, не правел компромиси с враговете на Църквата. Също като кардинал Йозеф Рацингер, мощния водач на Конгрегацията за доктрината на вярата (и негов наследник като папа), Войтила бил сепнат в ранния си реформистки ентузиазъм от радикалния шок след реформите на Йоан XXIII. По времето на своето избиране той вече бил консерватор както по отношение на администрацията, така и по отношение на доктрината.

Полският произход и трагичните първи години на Карол Войтила донякъде обясняват необикновената сила на неговите убеждения и отличителния характер на неговото папство. Изгубил майка си на осемгодишна възраст. Три години по-късно щял да изгуби единствения си брат, по-големия Едмунд; последният оцелял негов роднина (баща му) умрял през войната, докато Войтила бил деветнайсетгодишен. След смъртта на майка си той бил заведен от баща си в марианското светилище в Калвария Зебжидовска и често ходел на поклонение там през следващите години: също като Ченстохова, Зебжидовска е важен център на култа към Дева

Мария в съвременна Полша. На петнайсетгодишна възраст Войтила вече бил председател на марианското братство в родния си град Вадовице: ранен знак за култа му към Божията майка (който на свой ред допринасял за огромното значение, което придавал на брака и аборта).

Християнската визия на новия папа се кореняла в характерно месианския стил на полския католицизъм. В съвременна Полша той виждал не само бойната източна граница на Правата вяра, а земя и народ, избрани да служат като пример и меч на Църквата в борбата както срещу източния атеизъм, така и срещу западния материализъм ^[308]. Заедно с дългата му служба в Краков, изолиран от западните теологически и политически течения, това вероятно обяснява склонността му към ограничена и понякога смущаваща полско – християнска ^[309] визия.

Но това обяснява също и безпрецедентния ентузиазъм, който пораждал в родната си страна. От самото начало папата скъсал с римския космополитизъм на своите предшественици, който приемал модерността, секуларизма и компромисите. Неговата кампания от международни изяви – заедно с внимателно режисираните изпълнения на огромни открити пространства, придружени с гигантски кръстове, допълнителни светлинни и звукови ефекти, и театралност – не била изградена току – така. Това бил голям папа, който носел на света себе си и своята Вяра: в Бразилия, Мексико, САЩ и Филипините; в Италия, Франция и Испания; но преди всичко в самата Полша.

Изоставяйки предпазливата „Ostpolitik“ на своите предшественици, Йоан Павел II пристигнал във Варшава на 2 юни 1979 г. за първото от три драматични „поклонения“ в комунистическата си родина. Бил посрещнат от огромни, изпълнени с обожание тълпи. Неговото присъствие потвърждавало и затвърждавало влиянието на католическата църква в Полша. Но папата не искал само да подкрепи пасивното оцеляване на християнството в условията на комунизъм. Макар това понякога да притеснявало собствените му епископи, той започнал отявлено да насърчава католиците в Полша и навсякъде в Източна Европа да не правят компромиси с марксизма, предлагайки Църквата си не само като тихо убежище, но и като алтернативен полюс на моралния и социален авторитет.

Както полските комунисти добре разбирали, подобна промяна в позицията на католическата църква – от компромис към съпротива – можела да има дестабилизиращо местно въздействие, отправяйки открито предизвикателство към партийния монопол върху властта. Отчасти това се дължало на факта, че поляците в огромната си част си оставали ентузиазирани католици; до голяма степен се дължало и на самия човек. Но те нямали особен избор – ако забранели на папата да посещава Полша или да говори там, това само би усилило неговата аура и би отблъснало още по-силно милионите му почитатели. Дори след обявяването на военно положение, когато папата се върнал в Полша през юни 1983 г. и говорил пред своите „сътотечественици“ в катедралата „Свети Йоан“ във Варшава за тяхното „разочарование и унижение, тяхното страдание и изгубената им свобода“, комунистическите лидери можели само да стоят и слушат. „Полша“, казал той на смутения генерал Ярузелски в телевизионна реч, „трябва да заеме полагаемото ѝ се място сред европейските нации – между Изтока и Запада“.

Папата, както веднъж отбелязал Сталин, не разполага с дивизии. Но Бог невинаги е на страната на големите батальони: Йоан Павел II компенсирал липсата на войници със своята

видимост – и навременност. През 1978 г. Полша вече била на ръба на социални брожения. След работническите бунтове от 1970 и 1976 г., провокирани от острите покачвания на цената на храните, първият секретар Едвард Герек положил всички усилия да предотврати вътрешното недоволство: преди всичко, както видяхме, като вземал огромни външни заеми и ги използвал, за да снабдява поляците със субсидирани храни и други потребителски стоки. Но стратегията му се проваляла.

Благодарение на възникването на KOR на Яцек Курон, интелектуалната опозиция и работническите лидери си сътрудничели много повече, отколкото в миналото. В отговор на предпазливата поява на „свободни“ (т.е. нелегални) профсъюзи в ред индустриални и крайбрежни градове, като се започне от Катовице и Гданск, през декември 1979 г. лидерите на KOR съставили „Харта на правата на работниците“. Нейните искания включвали правото на автономни, безпартийни профсъюзи, както и правото на стачка. Предсказуемата реакция на властта била да арестува интелектуалците – активисти и да уволни провинилите се работници – между които и още неизвестния електротехник Лех Валенса и още четиринадесет работници от „Електромонтаж“ в Гданск.

Дали полулегалното движение за правата на работниците би продължило да расте, не е ясно. Неговите говорители със сигурност набирали дързост от неотдавнашното посещение на папата и от чувството, че страхът от международно неодобрение може да възпре режима да реагира агресивно. Но все още ставало въпрос за миниатюрна и хаотична мрежа от активисти. Масовата подкрепа дошла след опита на комунистическата партия – трети за десетилетието – да реши икономическите си трудности, обявявайки на първи юли 1980 г. незабавно повишение на цените на месото.

В деня след повишението KOR се обявила за „агенция за стачна информация“. През следващите три седмици протестните стачки се разпространили от завода за трактори „Урсус“ (сцена на протестите през 1976 г.) до всеки голям промишлен град в страната, достигайки на 2 август до Гданск и неговия Ленински корабостроителен завод. Там корабостроителите окупирали съоръженията и се обединили в неофициален профсъюз „Солидарност“, воден от Валенса, който на 14 август 1980 г. се изкачил върху стената на корабостроителницата и начело на националното стачно движение.

След като инстинктивната реакция на властите – да арестуват „подбудителите“ и да изолират стачниците – се провалила, те се опитали вместо това да спечелят време, разделяйки опонентите си. В безпрецедентен ход представители на Политбюро били изпратени в Гданск да преговарят с „разумните“ работнически лидери, докато Курон, Адам Михник и други лидери на KOR били временно задържани за разпит. Ала други интелектуалци – историкът Бронислав Геремек, католикът адвокат Тадеуш Мазовецки – пристигнали в Гданск, за да помогнат на стачниците да преговарят, а и самите стачници настоявали да бъдат представяни от избрани от самите тях говорители: най-вече все по-популярния Валенса.

Режимът бил принуден да отстъпи. На 1 септември полицията пуснала всички останали арестанти, а две седмици по-късно полският държавен съвет официално удовлетворил основното искане на стачниците – правото да сформират и регистрират свободни профсъюзи. За осем месеца неформалната мрежа от стачки и нарочно създадени профсъюзи, която опасвала цялата страна, се превърнала в единна организация, чието съществуване

властите не можели повече да отричат. На 10 ноември 1980 г. „Солидарност“ станал първият официално регистриран независим профсъюз в комунистическа държава. В него членували около десет милиона души. На учредителния национален конгрес през следващия септември Валенса бил избран за негов президент.

От ноември 1980 до декември 1981 г. Полша живеела в едно приповдигнато и несигурно междинно състояние. Съветниците на Валенса – като имали предвид миналите грешки и се страхували да предизвикат ответния удар на унизеното комунистическо ръководство – настоявали за предпазливост. Това трябвало да бъде една „самовъзпираща се“ революция. Не забравяйки и за миг 56 – а и 68 – а година, Яцек Курон подчертавал несекващата си вяроност към „социалистическата система“ и отново заявявал, че „Солидарност“ приема „водещата роля на Партията“ – никой не искал да даде на властите във Варшава или Москва повод да пратят танковете.

Самоналожените ограничения си стрували, поне донякъде. Открито политическите въпроси – като разоръжаването или външната политика – не фигурирали сред публичните цели на „Солидарност“, която вместо това се фокусирала върху „практикуването на общество“: изграждането на връзки с католическата църква (от особен интерес за Адам Михник, който бил решен да преодолее традиционния антиклерикализъм на полската левица и да сключи съюз с набралото нова енергия католическо ръководство); сформирание на местни профсъюзи и заводски съвети; договаряне на самоуправление и социални права на работното място (последната формулировка била заета дословно от конвенциите на базираната в Женева Международна организация на труда).

В условията на комунизъм обаче дори такива предпазливо „неполитически“ тактики неизбежно се сблъскали с нежеланието на Партията да признае другиму *каквато и да било* реална власт или автономия. Нещо повече, икономиката продължавала да имплодира: индустриалната продуктивност се сринала през 1981 г., докато прясно обединените в профсъюзи полски работници свиквали митинги, протести и стачки, за да постигнат исканията си. От гледна точка на Варшава и особено на Москва страната се носела накъдето си поиска и режимът губел контрол. Освен това давала лош пример на съседките си. Въпреки всички усилия на предпазливите си лидери „Солидарност“ била обречена да събуди призраците на Будапеща и Прага.

Генерал Войчех Ярузелски се издигнал от министър на отбраната до министър – председател през февруари 1981 г., измествайки изпадналия в немилост Гиерек. През октомври той наследил Станислав Каня като генерален секретар на Партията. Уверен в подкрепата на армията и насърчаван от съветското ръководство да приеме твърди действия, за да попречи на Полша да излезе от контрол, той действал бързо, за да сложи край на една ситуация, която и според двете страни не можела да продължи безкрайно. На 13 декември 1981 г. – точно докато се провеждали американо – съветски преговори за ядрено разоръжаване в Женева – Ярузелски обявил военно положение в Полша, привидно за да предотврати съветска интервенция. Лидерите и съветниците на „Солидарност“ били откарани в затвора (макар самият съюз да не бил формално забранен до следващата година, при което той минал в „нелегалност“^[310]).

В ретроспекция след 1989 г. можем да кажем, че засилването на „Солидарност“ се явява

първи залп от финалната борба срещу комунизма. Ала полската „революция“ от 1980 – 81 г. може да бъде разбрана по-добре като последен от растящото кресчендо работнически протести, започнали през седемдесетте и насочени срещу репресивното и некомпетентно управление на икономиката от страна на Партията. Циничната некадърност, кариеризмът и пропиления живот; растежът на цените, протестните стачки и репресии; спонтанното възникване на местни профсъюзи и активното ангажиране на интелектуалците – дисиденти; симпатията и подкрепата на Католическата църква: това били познатите етапи от прераждането на едно гражданско общество, затрогващо пресъздадени от Анджей Вайда в „Човек от мрамор“ (1977) и „Човек от желязо“ (1981 г.), неговия дидактичен киноразказ за предадените илюзии и преродените надежди на комунистическа Полша.

Но нищо повече. Сами по себе си те не били предвестник на падането на комунистическата власт. Както продължавали да настояват Михник, Курон и другите преди и след обявяването на военно положение, комунизмът можел да бъде прогресивно подкопаван отвън и отвътре, но не можел да бъде свален. Откритата конфронтация щяла да бъде катастрофална, както историята убедително демонстрирала. Да, военното положение (останало в сила до юни 1983 г.) и последвалото „състояние на война“ били вид провал от страна на властите – никоя друга комунистическа страна не била принуждавана да приема такива мерки и самият Михник ги нарекъл „катастрофа за тоталитарната държава“ (макар в същото време да признавал, че са сериозна „спънка пред независимото общество“). Но комунизмът бил основан на властта, а властта била не във Варшава, а в Москва. Събитията в Полша били вълнуващ пролог към разказа за срива на комунизма, но те останали встрани от централното действие. Истинският сюжет бил другаде.

Военното положение в Полша допълнително допринесло за трайното охлаждане на отношенията Изток – Запад, започнало в края на седемдесетте. „Втората Студена война“, както станала известна, не трябва да бъде преувеличавана: макар в един момент Леонид Брежнев и Роналд Рейгън да се обвинявали един друг, че замислят и дори планират ядрена война, нито СССР, нито САЩ имали подобни намерения ^[311]. С подписването на Хелзинкските споразумения и на Вашингтон, и на Москва им се струвало, че Студената война е завършила в тяхна полза. Всъщност ситуацията в Европа била изгодна и за двете страни, като САЩ вече се държали като царистка Русия в десетилетията след поражението на Наполеон през 1815 г. Тоест като един вид континентален полицаи, чието присъствие гарантирало, че статуквото вече няма да бъде нарушавано от непокорни революционни сили.

Въпреки това източно – западните отношения западали. Съветското нашествие в Афганистан през декември 1979 г., подстрекавано от външния министър Андрей Громико и целящо възстановяването на стабилен и послушен режим по чувствителната южна граница на СССР, провокирало американски бойкот на предстоящите на следващата година Олимпийски игри в Москва (жестът бил върнат, когато Източният блок не отишъл на игрите в Лос Анджелис през 1984 г.). То накарало президента Джими Картер публично да преразгледа „схващането си за истинските цели на СССР“. („Ню Йорк Таймс, 1 януари 1980 г.). Освен това нашествието убедило западните лидери в мъдростта на взетото само две седмици по-рано на среща на върха на НАТО решение да разположат 108 нови ракети „Пършинг II“ и 464 ракети „Круз“ в Западна Европа. Това било само по себе си отговор на

разполагането в Украйна на ново поколение ракети със среден радиус на действие „СС20“. Една нова надпревара във въоръжаването като че ли набирала скорост.

Никой, най-малко лидерите на Западна Европа, чиито страни първи биха пострадали при ядрен конфликт, нямал каквито и да били илюзии за ползата от ядрени ракети. Като инструменти за водене на война те били уникално безполезни – за разлика от щиковете, на тях можело само да се седи. Въпреки това ядреният арсенал имал своята стойност – ако опонентът ти може да бъде убеден, че в крайна сметка могат да бъдат употребени. Във всеки случай нямало друг начин да се защити Западна Европа от един Варшавски договор, който в началото на осемдесетте можел да се похвали с повече от петдесет пехотни и бронирани дивизии, 16 000 танка, 26 000 бойни коли и 4 000 бойни самолети.

Затова британските министър – председатели (както Маргарет Тачър, така и Джеймс Калахан преди нея), германските канцлери и лидерите на Белгия, Италия и Нидерландия приветствали новите бойни ракети и позволили те да бъдат разположени на тяхна територия. В своя новооткрит ентузиазъм към западния съюз особено напорист бил френският президент Франсоа Митеран: в драматична реч пред леко развеселения Бундестаг през януари 1983 г. той обяснявал на западногерманците колко важно е да се държат твърдо и да приемат последните американски ракети ^[312].

„Новата“ Студена война отново отворила възможности за терор извън всякакви явни пропорции със спорните въпроси – или с намеренията на повечето участници. В Западна Европа антиядреното движение преживяло възраждане, подсилено от едно ново поколение „зелени“ активисти. Във Великобритания ентузиазирана смесица от феминисти, природозащитници и анархисти заедно с много свои приятели и роднини организирали дълга обсада на ракетната площадка в Грийнъм Комън – за изумление на многострадалния ѝ американски гарнизон.

Опозицията била най-силна в Западна Германия, където социалдемократическият канцлер Хелмут Шмит бил принуден да подаде оставка, след като лявото крило на собствената му партия гласувало против новите ракети. Те били одобрени и разположени от християндемократическия му наследник Хелмут Кол ^[313]. Миражът на свободната от ядрено оръжие, неутрална зона в Централна Европа още бил скъп на много немци и изтъкнати германски представители на Зелената и Социалдемократическата партия прибавили гласовете си към официалните източногермански призови срещу ядрените оръжия. На демонстрация в Бон през октомври 1983 г. бившият канцлер Вили Брант призовал подкрепящата го тълпа от 300 000 души да поиска от своето правителство едностранно да се откаже от всички нови ракети. Така нареченият „Крефелдски апел“ срещу разполагането на ракетите „Круз“ и „Пършинг“ във Федералната република събрал 2,7 милиона подписа.

Нито нашествието в Афганистан, нито военното положение в Полша предизвикало подобна загриженост в Западна Европа, дори в официалните кръгове. (Всъщност първата реакция на канцлера Хелмут Шмит след обявяването на военно положение от страна на Ярузелски била да изпрати във Варшава личен представител на високо равнище, за да спомогне за преодоляването на полската „изолация“ ^[314]). Що се отнася до „борците за мир“, те били далеч по-малко смутени от репресиите във Варшава, отколкото от

войнолюбивата реторика, която се сипела откъм Вашингтон. Макар решението на НАТО за разполагане на нови ракети да било съпътствано от предложение за преговори с цел намаляването на подобни оръжия (т.нар. „двупистов“ подход), изглеждало очевидно, че под управлението на новия си президент САЩ са приели нова и агресивна стратегия.

Войнствеността на Вашингтон до голяма степен била само на думи – когато Роналд Рейгън призовавал „Полша да остане Полша“ или наричал Москва „империя на злото“ (през март 1983 г.), той играел пред домашна публика. В крайна сметка същият президент инициирал преговори за намаляване на ядрените оръжия и предлагал да изтегли собствените си ракети със среден обсег, стига СССР да демонтира своите. Но САЩ наистина започвали голяма програма за превъоръжаване. През август 1981 г. Рейгън обявил, че САЩ ще трупат запаси от неутронни бомби. Ракетната система МХ, нарушаваща договорите за ограничаване на стратегическите оръжия, била обявена през ноември 1982 г., последвана пет месеца по-късно от Инициативата за стратегическа отбрана („Междувъздушни войни“), и накарала СССР убедително да протестира срещу нарушението на Договора за антибалистичните ракети от 1972 г. Официалната военна помощ и тайната подкрепа за Афганистан и Централна Америка постепенно се увеличавали. През 1985 г. американските разходи за отбрана нараснали с 6% – [\[315\]](#) безпрецедентно покачване в мирно време.

Още през септември 1981 г. Рейгън предупредил, че без доказуемо споразумение за ядрените оръжия ще последва надпревара във въоръжаването; а ако има подобна надпревара, САЩ ще я спечелят. Така и се оказало. Със задна дата нарастването на американския арсенал се представя като хитро измислен инструмент, довел до банкрута и съответно краха на съветската система. Това обаче не е съвсем точно. Съветският съюз наистина трудно можел да си позволи надпреварата във въоръжаването, в която се включил още през 1974 г. Но сам по себе си банкрутът не би могъл да постави комунизма на колене.

Втората Студена война и публичната войнственост на Америка несъмнено увеличили затрудненията пред една скърцаща и дисфункционална система. Съветският съюз изградил военна машина, която победила Хитлер, окупирала половин Европа и в продължение на четирийсет години не отстъпвали на Запада във въоръжаването – но на ужасна цена. В пика на надпреварата около 30 – 40% от съветските ресурси били заделени за военни разходи – четири до пет пъти американският дял. Вече ставало очевидно за мнозина съветски експерти, че страната им не може безкрайно да поддържа подобно бреме. В дългосрочен план икономическата сметка за трупания с десетилетия арсенал трябвало да се плаща.

В краткосрочен план обаче външнополитическото напрежение вероятно спомогнало за задържането на режима. Съветският съюз може и да бил потъомкинско село с континентални размери – „Горна Волта с ядрени ракети“, според лаконичното описание на Хелмут Шмит – но той в крайна сметка разполагал с тези ракети, които придавали известен статут и респект на своите собственици. Освен това възрастните съветски лидери и особено директорът на КГБ Юрий Андропов приемали американската заплаха много сериозно. Също като своите колеги във Вашингтон те смятали, че другата страна обмисля изпреварваща ядрена война. Твърдата линия на Рейгън и особено неговата Инициатива за стратегическа отбрана направили съветското ръководство още по-малко склонно към компромиси.

Истинската военна дилема пред съветските лидери обаче не била нито в Европа, нито във

Вашингтон, а в Кабул. Като изключим закъснялата чувствителност на Джими Картър към съветските стратегически амбиции, нашествието в Афганистан през 1979 г. не отваряло нов фронт в стратегическата борба със свободния свят. То било родено по-скоро от едно вътрешнополитическо притеснение. Преброяването през 1979 г. разкрило безпрецедентно увеличение на (предимно мюсюлманското) население на съветска Централна Азия. В Казахска ССР и в републиките по афганистанската граница – Туркменистан, Узбекистан и Таджикистан – цифрите били нараснали с над 25% от 1970 г. В хода на следващото десетилетие, докато населението на Украйна щяло да нараства с едва 4%, това на Таджикистан се увеличило с почти 50%. Европейска Русия, както смятали нейните лидери, била под демографската заплаха на вътрешните си малцинства: както признал Леонид Брежнев пред XXVI Партиен конгрес през февруари 1981 г., все още съществували „етнически въпроси“ за решаване.

Ако окупацията на Афганистан успеела да постави в Кабул стабилен, приятелски настроен режим, съветските лидери биха отбелязали двоен успех. Те биха препотвърдили колебливото присъствие на Москва в Близкия Изток, изпращайки същевременно „ясно послание“ до изкушеното от мечти за независимост ново поколение съветски мюсюлмани. Но руснаците, разбира се, се провалили в Афганистан. Брежнев, Громико и техните генерали пренебрегнали не само уроците от Виетнам, повтаряйки много от американските грешки: те забравили и провалите на царска Русия в същия регион осемдесет години по-рано. Вместо това катастрофалният опит на СССР да поддържа марионетен режим на непозната, враждебна територия предизвикал непримиримата опозиция на партизани и фанатици (*муджахидини*), въоръжени и финансирани от чужбина. Вместо да „реши“ етническите въпроси на самата империя, този опит само ги възпламенил: поддържаните от СССР „марксистки“ власти в Кабул не допринесли особено за авторитета на Москва в ислямския свят, в рамките на Съюза и извън него.

Накратко, Афганистан бил катастрофа за Съветския съюз. Неговото травматично влияние върху поколение наборни войници щяло да се прояви по-късно. Към началото на деветдесетте приблизително една пета от афганистанските ветерани били закоравели алкохолици. В постсъветска Русия много от останалите, не успяващи да си намерят постоянна работа, се оттекли към крайнодесни националистически организации. Ала дълго преди това дори самите съветски лидери можели да видят мащабите на своята грешка. Освен че им струвала много хора и средства, десетилетната война на изтощение в афганските планини представлявала продължително международно унижение. Тя направила изключено всяко разгръщане на Червената армия извън нейните граници: както по-късно щял да признае членът на Политбюро Егор Лигачов пред американския журналист Дейвид Ремник, след Афганистан не можело повече да става въпрос за използване на сила в Източна Европа.

За скритата крехкост на Съветския съюз може да се съди по факта, че той се оказал толкова уязвим към ефекта на една – наистина колосално неуспешна – неоколониална авантюра. Но катастрофата в Афганистан, също като цената на набиращата скорост надпревара във въоръжаването от началото на осемдесетте, сама по себе си не би предизвикала срив на системата. Поддържана от страха, инерцията и личния интерес на управляващите я старци, брежневата „ера на застой“ можела да продължи неопределено дълго. Определено никой отговорен авторитет, никое дисидентско движение – било в

Съветския съюз или в сателитите му – не би могло да сваля режима. Само един комунист можел да го направи. И точно комунист го направил.

Водещата предпоставка на комунистическия проект била неговата вяра в законите на историята и интересите на колектива, които винаги значели повече от мотивите и действията на индивидите. Затова по една уместна ирония в крайна сметка съдбата му била решена от човешката орис. На 10 ноември 1982 г., на седемдесет и шест годишна възраст, Леонид Брежнев най-сетне предал Богу дух, след като отдавна бил престанал да прилича на себе си. Неговият наследник, Андропов, бил вече на 68 г. и в лошо здравословно състояние. След малко повече от година, преди да приложи която и да било от планираните реформи, Андропов починал и бил заместен като генерален секретар от Константин Черненко, който пък бил 72 – годишен и толкова болен, че едва завършил речта си на погребението на Андропов през февруари 1984 г. Тринайсет месеца по-късно той също умрял.

Смъртта в бърза последователност на трима стари комунисти, и тримата родени преди Първата световна война, била някак симптоматична: поколението на партийните лидери, които лично помнели болшевишкия произход на СССР и чийто живот и кариера били белязани от Сталин, си отивало. Те наследили и ръководили една авторитарна, геронтократична бюрокрация, чийто основен приоритет било собственото ѝ оцеляване: в света, в който били израснали Брежнев, Андропов и Черненко, да умреш в леглото си било едно сериозно постижение. Оттук нататък обаче този свят щял да бъде управляван от по-млади мъже: те били също тъй инстинктивно авторитарни, но били принудени да решават проблемите на корупцията, застоя и неефикасността, които раздирали съветската система от горе до долу.

Наследникът на Черненко, надлежно издигнат до Генерален секретар на КПСС на 11 март 1985 г., бил Михаил Сергеевич Горбачов. Роден в село от южния Ставрополски регион през 1931 г., на 41 – годишна възраст той бил избран в ЦК. Сега, тринайсет години по-късно, той бил начело на Партията. Горбачов бил не само двайсет години по-млад от своите предшественици; той бил по-млад от всеки американски президент преди Бил Клинтън. Бързото му издигане било насърчено и подпомогнато от Андропов и на него общо взето се гледало като на вероятен реформатор.

Реформатор – да: но надали радикален. Михаил Горбачов бил възприеман предимно като апаратчик. Той се бил издигнал в Партията от първи секретар на Ставрополската комсомолска организация през 1956 г. през секретар на Областния комитет на държавните стопанства до член на Върховния съвет (избран през 1970 г.). Новият лидер въплъщавал много от настроенията на своето поколение комунисти: без никога да критикува открито Партията или нейната политика, той въпреки това бил дълбоко покъртен и развълнуван от разкритията през 1956 г., предаден от грешките на Хрущовата ера и разочарован от репресиите и инерцията през последвалите десетилетия на Брежнев.

В този смисъл Михаил Горбачов бил класически комунист – реформатор. Неслучайно в Юридическия факултет на Московския университет в началото на петдесетте той бил близък приятел на Зденек Млинарж, който щял да изиграе централна роля в Пражката пролет от 1968 г. Като всички от своето поколение обаче Горбачов бил първо комунист и чак след това реформатор. Както обяснил пред френския комунистически вестник *L'Humanite* в интервю от февруари 1986 г., ленинският комунизъм оставал за него красив и неопетнен идеал.

Сталинизмът? Понятие, измислено от опонентите на комунизма и използвано в широк мащаб, за да се петни Съветският съюз и социализмът като цяло [316].

Несъмнено това и трябвало да каже един генерален секретар на съветската компартия, дори през 1986 г. Но Горбачов определено го вярвал и започнатите от него реформи били съвсем съзнателно ленинистки – или „социалистически“ по своето намерение. Всъщност Горбачов може и да бил по-сериозен в идеологическо отношение от някои свои съветски предшественици: не е случайно, че докато Хрущов някога заявил, че би гласувал за торите, ако беше британец, любимият чуждестранен политик на Михаил Горбачов бил испанският Фелипе Гонсалес, чийто тип социалдемокрация съветският лидер след време започнал да смята за най-близък до своя.

Степента на заложените върху Горбачов надежди отразява повече от всичко отсъствието на всякаква вътрешна опозиция в Съветския съюз. Само Партията можела да разчисти забърканата от нея каша, а за щастие Партията била избрала за свой лидер човек с енергията и административния опит да направи подобно усилие. Защото освен че бил необикновено образован и начетен за висш съветски бюрократ, Горбачов показвал едно характерно ленинистко качество: той бил склонен да отстъпва от идеалите си, за да постигне целите си.

Нямало нищо необяснимо в трудностите, които наследил като Генерален секретар на КПСС. Впечатлен от видяното по време на пътуванията си в Западна Европа през седемдесетте, новият лидер от самото начало смятал да се посвети главно на трансформирането на умиращата икономика на Съветския съюз и взаимосвързаната неефикасност и корупция на неговия твърде тежък и централизиран бюрократичен апарат. Външният дълг непрестанно нараствал, след като международните цени на петрола – основен износ на СССР – паднали от върховата си стойност от края на седемдесетте: 30,7 милиарда долара през 1986, през 1989 г. дългът щял да стигне 54 милиарда. Икономиката, която почти не отбелязала растеж през седемдесетте, сега де факто се свивала: винаги изоставаща като качество, сега съветската продукция не била адекватна и като количество. Произволно планираните цели, дефицитът на различни продукти, лошата дистрибуция и липсата на ценови и пазарни индикатори на практика парализирали всякаква инициатива.

Отправната точка за „реформиране“ на подобна система, както отдавна усетили унгарските и други комунистически икономисти, била децентрализацията на цените и решенията. Това обаче срещало почти непреодолими пречки. Извън балтийските страни никой в СССР нямал личен опит в независимото селско стопанство или пазарната икономика: как да произведе нещо, да му определи цена или да намери купувач. Дори след като Законът за индивидуалната трудова дейност от 1986 г. разрешил ограничената (дребна) частна инициатива, учудващо малко хора се възползвали от него. Три години по-късно имало само 300 000 бизнесмени в целия Съветски съюз, при население 290 милиона.

Освен това всеки кандидат – реформатор в икономиката бил изправен пред дилемата за кокошката и яйцето. Ако икономическата реформа започнела с децентрализацията на решенията или с даването на автономия на местните предприятия и изоставяне на директивите от далеч, как щели да функционират без пазар производителите, мениджърите и бизнесмените? В краткосрочен план това щяло да доведе до *повече* дефицит и проблеми с дистрибуцията, тъй като всички щели да се скрият в регионалната самодостатъчност и дори

към местната бартерна икономика. От друга страна „пазарът“ не можел просто да бъде обявен. Самата дума криела сериозни политически рискове в едно общество, където „капитализмът“ бил официално унищожаван и ненавиждан десетилетия наред (самият Горбачов избягвал всички приказки за пазарна икономика до края на 1987 г., като дори тогава говорел само за „социалистически пазар“).

Реформаторският инстинкт означавал да се правят компромиси: да се експериментира със създаването – отгоре – на няколко фаворизирани предприятия, освободени от бюрократични пречки и подсигурени със стабилни доставки на суровини и квалифициран труд. Идеята била те да служат като успешни и дори печеливши модели за други подобни предприятия: целта била контролирана модернизация и постепенна адаптация към ценообразуване и производство в съответствие с търсенето. Но подобен подход бил обречен от своята основна презумпция, според която властите можели да създават успешни предприятия чрез административни декрети.

Като наливала оскъдни ресурси в няколко образцови ферми, фабрики, заводи или услуги, Партията наистина успяла да създаде временно жизнеспособни и дори теоретично печеливши икономически единици – но само чрез тежки субсидии и като лишавала по-необлагодетелствани предприятия другаде. Резултатът бил още по-голямо изкривяване и фрустрация. Междувременно местните директори и управители на стопанства, несигурни накъде духа вятърът, залагали на връщането на старите норми и се запасявали с всичко, до което можели да се докопат, преди централизираният контрол отново да се е затегнал.

За консервативните критици на Горбачов това не било нищо ново. Всяка съветска програма за реформи след 1921 г. започвала по същия начин и издъхвала по същите причини, като се започне с Лениновата Нова икономическа политика. Сериозните икономически реформи изисквали отслабване или изоставяне на контрола. Това не само първоначално изостряло проблемите, които трябвало да реши, а и означавало тъкмо това: загуба на контрол. Ала комунизмът зависел от контрола – всъщност комунизмът *представлявал* контрол: контрол върху икономиката, контрол върху знанието, контрол върху движението, възгледите и хората. Всичко останало било диалектика, а диалектиката – както обяснил един ветеран комунист на младия Хорхе Семпрун в Бухенвалд – била „изкуството и техниката винаги да падаш на краката си“^[317].

За Горбачов скоро станало очевидно, че за да падне на краката си в борбата със съветската икономика, трябвало да приеме, че икономическата главоблъсканица на СССР не можела да се реши сама по себе си. Тя била само симптом на един по-голям проблем. Съветският съюз бил управляван от хора, които имали интерес от политическите и институционални лостове на една командна икономика: повсеместните дребни абсурди и ежедневната корупция били самият източник на властта и авторитета им. За да реформира икономиката, Партията трябвало първо да реформира себе си.

Това също не било кой знае колко нова идея – периодическите чистки на Ленин и неговите наследници обикновено декларирали подобни цели. Но времената се били променили. Съветският съюз, при цялата си репресивност и изостаналост, вече не бил брутална тоталитарна тирания. Благодарение на Хрущовите монументални проекти за жилищно осигуряване повечето съветски семейства живеели в собствени апартаменти.

Грозни и неефикасни, тези евтини жилища все пак позволявали на обикновените хора известна степен на сигурност и самостоятелност, непознати на предишните поколения: те вече не били изложени на доноси, нито се боели да не бъдат предадени на властите от съседи или роднини. За повечето хора времето на терора било свършило и поне за поколението на Горбачов връщането към времето на масовите арести и партийните чистки било немислимо.

За да разтрогне задушаващата хватка на партийния апарат и да придвижи плановете си за икономическо реструктуриране, генералният секретар използвал т.нар. „гласност“ – официален подтик към публично обсъждане на внимателно ограничен кръг от проблеми. Като запознавал хората с предстоящите промени и събуждал очакванията на обществото, Горбачов искал да създаде лост, с който той и неговите поддръжници да се справят с официалната опозиция срещу неговите планове. Това също бил стар номер, използван между другото и от реформаторски настроените царе. За Горбачов обаче неотложната нужда от официална гласност била продиктувана от катастрофалните събития от 26 април 1986 г.

На този ден, в 1 ч. 23 мин. сутринта, един от четирите огромни графитни реактора на атомната електроцентра в Чернобил (Украйна) експлодирал, изпращайки в атмосферата 120 милиона кюри радиоактивен материал – повече от сто пъти *общата* радиация от Хиросима и Нагасаки. Атомният дим бил отвян на северозапад в Западна Европа и скандинавските страни, достигайки чак до Уелс и Швеция и излагайки около пет милиона души на своето влияние. В допълнение към убитите на място 30 работници около 30 000 души починали впоследствие от усложнения, свързани с радиацията от Чернобил, включително повече от 2 000 случая на рак на щитовидната жлеза сред жителите на най-близката околност.

Чернобил не бил първата екологична катастрофа на СССР. През 1957 г. в Челябинск – 40, тайна тестова площадка до Екатеринбург в планините Урал, избухнал контейнер с ядрени отпадъци, тежко замърсявайки район с ширина 8 километра и дължина 100 километра. 76 милиона кубически метра радиоактивни отпадъци се излези в уралските речни системи, замърсявайки ги за десетилетия. Макар и със закъснение, били евакуирани 10 000 души и изравнени с булдозер 23 села. Реакторът в Челябинск бил от първото поколение съветски атомни конструкции, построен с робски труд през 1948 – 1951 г. ^[318].

Други причинени от човека екологични бедствия в подобен мащаб включвали замърсяването на езерото Байкал; унищожаването на Аралско море; изхвърлянето в Северния Ледовит океан и Баренцово море на стотици хиляди тона повредени атомни плавателни съдове и тяхното радиоактивно съдържание; и замърсяването със серен диоксид от производство на никел на област с размерите на Италия около Норилск в Сибир. Тези и други екологични катастрофи били пряк резултат от безразличието, лошото управление и характерния за СССР безогледно грабителски подход към природните ресурси. Те били рожби на една култура на премълчаването. Експлозията в Челябинск не била официално признавана десетилетия наред, макар да се случила на няколко километра от голям град – същият град, където през 1979 г. няколкостотин души умрели от антракс, протекъл от разположения в центъра му завод за биологични оръжия.

Проблемите със съветските ядрени реактори били добре известни на хората, които се

занимавали с това: два отделни доклада на КГБ от 1982 и 1984 г. предупреждавали за „калпавото“ оборудване (доставено от Югославия) и сериозните недостатъци на трети и четвърти чернобилски реактор (последният бил този, който избухнал през 1986 г.). Но също както тази информация била държана в тайна (без да се предприемат каквито и да било действия), първата инстинктивна реакция на партийното ръководство към експлозията от 26 април била да я премълчи. В крайна сметка в страната работели четиринайсет атомни централи от същия тип като тази в Чернобил. Първото официално признание на Москва, че се е случило нещо нередно, дошло цели четири дни след събитието – и се заключавало в официално комюнике от две изречения.

Но Чернобил не можел да бъде пазен в тайна: международните опасения и неспособността на СССР да се справи с последствията принудили Горбачов първо да направи публично изявление две седмици по-късно, признавайки част, но не всичко от случилото се, а после да поиска чуждестранна помощ и експертиза. И докато неговите съграждани били за пръв път официално уведомени за мащаба на управленската некомпетентност и безразличие към живота и здравето им, Горбачов бил принуден да признае степента на проблемите в своята страна. Произволът, лицемерието и цинизмът на хората, отговорни за катастрофата и за опита тя да бъде прикрита, не можели да бъдат пренебрегнати като достойно за съжаление изкривяване на съветските ценности: те били съветски ценности, както започвал да разбира ръководителят на СССР.

От есента на 1986 г. Горбачов сменил тактиката. През декември същата година Андрей Сахаров, най-известният дисидент в света, бил освободен от домашния си арест в Горки (Нижни Новгород) – предвестник на започналото на следващата година мащабно освобождаване на съветски политзатворници. Цензурата била отслабена: през 1987 г. видяло бял свят дълго чаканото издание на „Живот и съдба“ на Василий Гросман (двайсет и шест години след като идеологическият комисар на Партията М. А. Сулов предсказал, че няма да излезе в близките „два или три века“). Полицията била инструктирана да спре заглушаването на чуждите радиопредавания. А Генералният секретар на КПСС се възползвал от своята излъчвана по телевизията реч пред ЦК на Партията през януари 1987 г., за да призове към по-широка демокрация – през главата на партийните консерватори и директно към нацията въобще.

Към 1987 г. повече от девет десети от съветските домакинства притежавали телевизор, така че тактиката на Горбачов отначало имала зашеметяващ успех. Като създал *де факто* публична сфера за полуоткрит дебат по проблемите на страната и разкъсал монопола на управляващата каста върху информацията, той принудил Партията да го последва – давайки на мълчащите досега реформатори вътре в системата нужната безопасност, за да проговорят и да го подкрепят. През 1987 – 1988 г. Генералният секретар почти пряко себе си сформирал национален електорат за промяната.

Започнали да никнат неформални организации: струва си да отбележим клуб „Перестройка“, основан в Московския математически институт през 1987 г. От него на свой ред се родил „Мемориал“, чиито членове се посветили на „живия спомен за жертвите“ на сталинското минало. Първоначално стъписани от собственото си съществуване – в крайна сметка Съветският съюз все още бил еднопартийна диктатура, – те скоро разцъфтели и се умножили. Към 1988 г. подкрепата за Горбачов все по-често идвала извън Партията, откъм

нововъзникналото обществено мнение в страната.

Случило се това, че логиката на реформистките цели на Горбачов и решението му да апелира към нацията срещу консервативните критици в апарата трансформирали динамиката на перестройката. Започнал като реформатор вътре в управляващата Партия, нейният Генерален секретар все по-често работел срещу нея или поне се опитвал да заобиколи нейното противопоставяне на промяната. През октомври 1987 г. Горбачов за пръв път говорил публично за сталинските престъпления и предупредил, че ако Партията не поведе реформата, тя ще загуби водещата си роля в обществото.

На партийната конференция през юни 1988 г. той отново потвърдил курса към реформи и отслабване на цензурата, призовавайки към подготовка за открити (т.е. оспорвани) избори за Конгреса на народните депутати на следващата година. През октомври 1988 г. той сменил някои от основните си опоненти – най-важният сред които бил дългогодишният му критик Егор Лигачов – и бил избран за председател на Върховния съвет (т.е. държавен глава) на мястото на Андрей Громико, последния от динозаврите. Вътре в партията той все още бил изправен пред силната опозиция на старата гвардия; ала в страната като цяло неговата популярност достигнала връхната си точка, което му позволило да продължи напред – и на практика не му оставило друга възможност ^[319].

Изборите през май/юни 1989 г. били първият общо взето свободен вот в СССР след 1918 г. Те не били многопартийни – това нямало да се случи до 1993 г., когато самият Съветски съюз отдавна не съществувал, – а изходът бил често предопределен чрез ограничаване на много места за партийни кандидати и забрана на вътрешнопартийното състезание за тях. Но избраният Конгрес включвал много независими и критически гласове. Неговите заседания били излъчвани пред публика от около 100 милиона зрители и исканията на Сахаров и другите за по-нататъшни промени – преди всичко детронирането на все по-дискредитираната Партия от нейната привилегирована позиция – не можели да бъдат пренебрегвани дори от първоначално изпълнения с нежелание Горбачов. Монополът върху властта се изплъзвал от ръцете на комунистите, а през следващия февруари с подкрепата на Генералния секретар

Конгресът щял да гласува за премахването на ключова клауза в съветската конституция – член Шести, който постулирал „водещата роля” на комунистическата партия ^[320].

Ходът на бурните вътрешни промени в СССР от 1985 до 1989 г. бил подпомогнат от една важна промяна в съветската външна политика, въведена от Горбачов и новия му външен министър Едуард Шеварнадзе. От самото начало Горбачов ясно заявил своята решимост да освободи СССР поне от най-тежкото му военно бреме. За по-малко от месец след идването си на власт той спрял разполагането на съветски ракети и започнал да предлага безусловни преговори по ядрените оръжия, започвайки с предложение двете суперсили да намалят наполовина стратегическите си арсенали. През май 1986 г., след изненадващо успешна среща „на върха” с Рейгън в Женева (първата от пет безпрецедентни подобни срещи), Горбачов се съгласил да позволи американските „базирани напред системи” да бъдат изключени от преговорите за стратегическите оръжия, за да могат тези преговори да започнат.

Последвала втора среща на върха, в Рейкявик през октомври 1986 г., където Рейгън и Горбачов не успели да се споразумеят за ядреното разоръжаване, но въпреки това поставили

основата на бъдещия успех. В края на 1987 г. Шеварнадзе и американският държавен секретар Джордж Шулц очертали Договор за ядрените сили със среден радиус на действие, подписан и ратифициран на следващата година. Този договор, приемайки предишното предложение „Нулева опция“ на Рейгън, включвал признанието на СССР, че в една ядрена война в Европа не можело да има победители. Той послужил като пролог към още един още по-важен договор, подписан през 1990 г. и строго ограничаващ присъствието и действието на *конвенционални* войски на европейския континент.

От гледна точка на Вашингтон отстъпките на Горбачов по въпроса за оръжията изглеждали като победа за Рейгън – и следователно, според винаги нулевия резултат на стратегите на Студената война, поражение за Москва. Ала за Горбачов, чиито приоритети били вътрешнополитически, постигането на по-стабилна международна среда само по себе си било победа. Истинското значение на тази серия от срещи и споразумения се криело в съветското признание, че военната конфронтация зад граница била не само скъпа, но и нефункционална: както се изразил Горбачов през октомври 1986 г. по време на визитата си във Франция, „идеологията“ не била подходяща основа за външна политика.

Тези възгледи отразявали съветите, които той започвал да получава от едно ново поколение съветски външнополитически експерти, особено Александър Яковлев, за когото било станало ясно, че СССР може да упражнява по-голям контрол върху външните си отношения чрез внимателно пресметнати отстъпки, отколкото чрез безплодна конфронтация. За разлика от нерешимите проблеми, с които се сблъсквал в страната, външната политика била арена, на която Горбачов имал пряко влияние и можел да се надява на бързо подобрене. Освен това не трябва да преувеличаваме значението на оста Москва – Вашингтон: Горбачов приемал за поне толкова важни отношенията си със Западна Европа. Той често ходел на посещения там и установил добри отношения с Гонсалес, Кол и Тачър (която го окачествила като „човек, с когото може да се работи“)^[321].

Всъщност в различни важни аспекти Горбачов мислел за себе си преди всичко като за *европейски* държавник с европейски приоритети. Неговият фокус върху спирането на надпреварата във въоръжаването и трупането на ядрени оръжия бил тясно свързан с един нов подход към ролята на СССР като категорично *европейска* сила. „Въоръженията, обявил той през 1987 г., трябва да бъдат намалени до необходимото за строго отбранителни цели равнище. Време е двата военни съюза да преосмислят стратегическите си понятия, пренастройвайки ги за целите на отбраната. Всеки апартамент в „европейския дом“ има право да се защити срещу крадци, но трябва да го направи така, че да не руши „собствеността“ на своите съседи“.

В подобен дух и по същите причини съветският лидер разбирал от самото начало неотложната нужда да изтегли СССР от Афганистан, „кървящата рана“, както го описал пред партийния конгрес през февруари 1986 г. Пет месеца по-късно той обявил изтеглянето на около 6 000 съветски войници, което било завършено през ноември същата година. През май 1988 г., след постигнато в Женева и гарантирано от двете велики сили споразумение с Афганистан и Пакистан, съветските войски започнали да напускат границите на мюсюлманската държава: последните части на Червената армия си заминали на 15 февруари 1989 г.^[322].

Както станало пределно ясно, афганската авантюра не само не решила съветския етнически проблем, но и го обострила. Ако СССР бил изправен пред неуправляем набор национални малцинства, това в известен смисъл било негово дело. В крайна сметка Ленин и неговите наследници били тези, които изобретили различните подопечни „нации“, на които надлежно раздали региони и републики. Повтаряйки имперски практики от други краища на света, Москва насърчила възникването – на места, където народността и националността били нещо нечувано само петдесет години по-рано – на институции и интелигенция, групирани около национален градски център или „столица“. Първите секретари на комунистическите партии в кавказките или централноазиатските републики обикновено били избирани сред доминантната местна етническа група. За да укрепят феодите си, тези мъже естествено се стремели да се идентифицират със „собствения си“ народ, особено след като в централния апарат започнали да се появяват пролуки. Партията започвала да се разцепва под центробежния натиск на притеснени местни администратори, защитаващи собствените си интереси.

Горбачов изглежда не разбрал напълно този процес. „Другари, заявил той пред Партията през 1987 г., можем наистина да кажем, че за нашата страна националният въпрос е решен“. Може би не е вярвал напълно в собствените си твърдения; но определено е смятал, че известно отслабване на централизирания контрол и воля за решаване на дългогодишни неправди щели да бъдат достатъчни (през 1989 г. на кримските татари например най-сетне било разрешено да се завърнат по домовете си след десетилетия азиатско изгнание). В една континентална империя с над сто етнически групи от Балтика до Охотско море, повечето от които отдавна хранели недоволство, което сега гласността ги насърчавала да изразят, това щяло да се окаже сериозна грешка.

Неадекватната реакция на Горбачов към исканията за автономия в далечните предели на съветската империя не трябва да ни учудва. Както видяхме, от самото начало той бил „комунист – реформатор“, макар и твърде необикновен: симпатизирал на нуждата от промяна и обновление, но не желал да атакува основните постулати на системата, сред която бил израснал. Като мнозина от своето поколение в Съветския съюз и извън него той искрено вярвал, че единственият път към подобрене на ситуацията минавал през връщането към ленинските „принципи“. Идеята, че може да има нещо сбъркано в самия ленинистки проект останала чужда на съветския лидер почти до края. Едва през 1990 г. той най-сетне позволил в страната да се публикуват открито антиленинистки писатели като Александър Солженицин.

Духът на ранните цели на Горбачов може да се усети по неподражаемия тон на новата официална толерантност към рок музиката, изразена от „Правда“ през октомври 1986 г.: „Рокендролът има право да съществува, но само ако е мелодичен, съдържателен и добре изпълнен“. Тъкмо това искал Горбачов: мелодичен, съдържателен и добре изпълнен комунизъм. Необходимите реформи щели да бъдат предприети, подходящите свободи щели да бъдат дадени, но нерегулирано своеволие нямало да има – чак до февруари 1988 г. държавата все още здраво стягала независимите издателства и печатници.

Една от странностите на комунистическите реформатори се състои в това, че те винаги тръгвали донкихотовски да променят даден аспект от своята система, оставяйки другите незасегнати: да въвеждат пазарни стимули, без да премахват механизмите на централното

планиране, или да позволят по-голяма свобода на словото, запазвайки партийния монопол върху истината. Но частичната реформа или реформата в един изолиран сектор била вътрешно противоречива. „Управляваният плурализъм“ или „социалистическият пазар“ били обречени от самото начало. Що се отнася до идеята, че „водещата роля“ на комунистическата партия може да се задържи, стига последната да се освободи от патологическите израстъци на седем десетилетия абсолютна власт, то тя предполага известна политическа наивност от страна на Горбачов. При една авторитарна система властта е неделима – отстъпи я частично и в крайна сметка ще я загубиш цялата. Почти четири века по-рано монархът от династията на Стюартите Джеймс I разбирал тези неща далеч по-добре. Срязвайки лаконично шотландските презвитерианци, протестиращи срещу дадената на неговите епископи власт, той заявил: „Няма ли епископ, няма и крал“.

В крайна сметка Горбачов и неговата контролирана революция били пометени от мащаба на започнатите от тях промени. Поглеждайки назад, той отбелязал с известно съжаление, че „естествено ме притеснява фактът, че не успях да задържа целия процес на перестройката в рамките на своите намерения“. Само че намеренията и рамките били несъвместими. След като веднъж били свалени подпорните стълбове на цензурата, контрола и репресиите, всичко по-значимо в Съветския съюз – плановата икономика, обществената реторика, монополът на Партията – просто се сринало.

Горбачов не постигнал своята цел – реформиран и ефикасен комунизъм, освободен от недостатъците си. Въсъщност той се провалил напълно. Но неговото постижение въпреки това е внушително. В СССР не съществували независими и дори полуавтономни институции, които критиците и реформаторите да мобилизират в своя полза: съветската система можела да бъде разглобена само отвътре и при инициатива отгоре. Въвеждайки един след друг елементите на промяна, Горбачов постепенно ерозирал самата система, чрез която се бил издигнал. Използвайки огромната власт на Генералния секретар на КПСС, той изтърбушил отвътре партийната диктатура.

Това бил забележителен и безпрецедентен подвиг. Никой не можел да го предскаже при смъртта на Черненко през 1984 г., и никой не го и предсказал. Горбачов, по думите на един от близките му съветници, бил „генетична грешка на системата“^[323]. Със задна дата се изкушаваме да заключим, че неговото издигане било странно навременно – тъкмо когато съветската система се разклатила, изведнъж се появил лидер, който разбирал какво става и успешно намерил стратегия за изход от империята. Като дойде часът, ще дойде и човекът? Може би. А Михаил Горбачов определено не бил какъв да е апаратчик.

Но със сигурност нямал представа какво прави и би се ужасил, ако знаеше. Критиците му били по-прозорливи. От една страна партийните хардлайнери естествено мразели Горбачов. Много от тях горещо подкрепили прословутото писмо, публикувано във вестник „Советская Россия“ на 13 март 1988 г., в което ленинградската учителка Нина Андреева гневно предупредила (както се оказало, с основание), че новите реформи неизбежно ще върнат страната към капитализма. От друга страна, Горбачов никога не разполагал с безусловната подкрепа на радикалните реформатори, които все повече се дразнели от явната му нерешителност. Една от слабостите на Горбачов се състои в това, че за да удържа контрол върху събитията, той се чувствал длъжен да заеме средна позиция при всеки удобен случай,

като насърчавал новите идеи, но после се плъзвал отново в ръцете на партийните консерватори, точно когато радикалните реформатори като Яковлев или Борис Елцин го подтиквали да стигне много по-далеч. Тези люшкания, явната неохота на Горбачов да следва докрай логиката на своите инициативи и настояването му да не се стига твърде далеч или твърде бързо карали много от ранните му почитатели да се чувстват предадени.

Проблемът бил, че като се отказал от партийния монопол върху властта и инициативата, Горбачов драстично намалил и собственото си влияние. Така той бил задължен да сключва тактически съюзи и да търси средата между крайните позиции на другите. Това е позната, макар и неприятна необходимост за демократичните политици; ала в очите на една свикнала на седемдесет години диктатура нация подобни маневри просто карали Горбачов да изглежда слаб. От първите месеци на 1989 г. нататък одобрението за съветския президент непрекъснато падало. През есента на 1990 г. Горбачов разполагал с подкрепата на едва 21% от обществото.

И така, дълго преди да изгуби властта, Горбачов изгубил симпатиите на гражданите. Но само в страната си: извън нея „горбиманията” процъфтявала. На все почестите си посещения в чужбина Горбачов бил посрещан радушно от западноевропейски политици и приветстван от ентузиазирани тълпи. Към края на 1988 г. Маргарет Тачър – една от най-пламенните почитателки на Горбачов – обявила Студената война за „приключила”. За Източна Европа това може би било малко преждевременно; но и там Михаил Горбачов бил извънредно популярен.

За „народните демокрации” вътрешните проблеми на съветския лидер, макар и винаги отбелязвани, стрували по-малко от външнополитическите му изявления и особено от една широко коментирана реч пред ООН на 7 декември 1988 г. След като обявил едностранни съкращения в конвенционалните войски на СССР в Европа, Горбачов заявил на публиката си, че „Свободата на избора е универсален принцип. Изключения не трябва да има”. Това било повече от отхвърляне на „Доктрината Брежнев” – обещание, че Москва няма да използва сила, за да наложи своята версия на „социализма” на братските държави. Както всички моментално разбрали, Горбачов признавал, че гражданите на сателитните държави вече имали свободата да тръгнат по свой път, бил той социалистически или не. Източна Европа отново щяла да влезе в историята.

Под ръководството на Михаил Горбачов след 1985 г. СССР постепенно се оттеглил от прякото надзираване на подопечните си държави. Ала импликациите на това нарастващо отдръпване оставали неясни. Народните демокрации все още били управлявани от авторитарни партийни клики, чиято власт почивала на огромен репресивен апарат. Техните полицейски и разузнавателни служби оставали тясно обвързани и подчинени на съветските служби за сигурност и продължавали да действат полунезависимо от местните власти. А докато управляващите в Прага, Варшава или Източен Берлин започвали да проумяват, че вече не могат да разчитат на безрезервната подкрепа на Москва, нито те, нито техните поданици имали ясна представа какво означава това.

Ситуацията в Полша ясно демонстрирала тази несигурност. От една страна, обявяването на военно положение препотвърдило авторитарното управление на комунистическата партия. От друга страна забраняването на „Солидарност” и заглушаването на нейните лидери по никакъв начин не облекчило фундаменталните проблеми на страната. Тъкмо

напротив: Полша още тънела в дългове, но сега – благодарение на международната реакция спрямо на репресиите, – нейните ръководители не можели вече да се измъкнат от трудностите с по-нататъшни заеми от чужбина. На практика полските власти били изправени пред същата дилема, която се опитвали да решат през седемдесетте, но разполагали с още по-малко опции.

Междувременно опозицията била криминализирана, но не се била изпарила. Нелегалните публикации продължили, както и лекциите, дискусиите, театралните представления и т.н. Самата „Солидарност“, макар и забранена, поддържала виртуално съществуване, особено след като най-известният ѝ говорител Лех Валенса бил освободен от затвора през ноември 1982 г. (и на следващата година получил задочно Нобелова награда за мир). Режимът не можел да си позволи риска да забрани повторното посещение на папата през юни 1983 г., след което Църквата се ангажирала още по-силно с нелегални и полулегални дейности.

Политическата полиция предпочитала да използва репресии. През 1984 г. тя организирала скандалното отвличане и убийство на един популярен радикално настроен свещеник, отец Йежи Попиелушко – за да обезкуражи евентуални следовници. Ала Ярузелски и повечето му колеги вече разбирали, че подобни провокации и конфронтации вече не помагали. На погребението на Попиелушко се стекли 350 000 души. Вместо да сплаши опозицията, този инцидент само направил публично достойние мащаба на обществената подкрепа за Църквата и за „Солидарност“, била тя легална или не. Към средата на осемдесетте Полша вървяла с бързи крачки към двубой между непокорното общество и все по-отчаяната държава.

Естественият инстинкт на партийното ръководство (във Варшава също като в Москва) бил да предложи „реформи“. През 1986 г. Ярузелски, вече президент на държавата, освободил от затвора Адам Михник и други лидери на „Солидарност“ и чрез новосформираното „Министерство на икономическата реформа“ предложил скромнен набор от икономически промени, отчасти с цел да привлече наново чуждестранно финансиране за националния дълг на страната, който вече приближавал 40 милиарда долара ^[324]. В едно ексцентрично кимване към демокрацията през 1987 г. правителството започнало да пита поляците какъв тип икономическа „реформа“ биха избрали. „Дали бихте предпочели – интересувало се то – петдесетпроцентно увеличение на цената на хляба и стопроцентно на бензина, или шейсетпроцентно на бензина и стопроцентно на хляба?“ Надали е изненадващо, че отговорът като цяло бил „нищо от гореизброените“.

Въпросът – и решението той да бъде зададен – добре илюстрирал политическия и икономически банкрут на полското комунистическо управление. Всъщност, за рушация се авторитет на властите може да се съди и по факта, че полското членство в МВФ станало възможно отчасти благодарение на *съгласието* на самата „Солидарност“. Макар да бил забранен, профсъюзът успявал да поддържа своя организация зад граница и тъкмо брюкселският му клон посъветвал управляващия директор на Фонда през септември 1985 г. да приеме Полша – макар да настоявал, че частичните подобрения на Ярузелски са обречени и че само пакет от безкомпромисни реформи може да реши проблемите на страната ^[325].

Към 1987 г. най-поразителният аспект на полската ситуация бил откровената безпомощност на Партията и нейните органи. Без реално да се сблъсква с каквато и да било видима заплаха към своя монопол върху властта, Полската обединена работническа партия

ставала все по-маловажна. „Контра – обществото”, за което Михник и останалите говорели десетилетие по-рано, се превръщало във фактически източник на авторитет и инициатива. След 1986 г. дебатът сред полската опозиция бил не толкова „как да научим обществото да бъде свободно”, колкото „доколко и с каква цел опозицията трябва да се съгласи да работи с режима”.

Група млади икономисти от Варшавската школа по планиране и статистика, водени от Лешек Балцерович, вече съставяли планове за автономен сектор на частния бизнес, независим от централното планиране – тоест, пазар. Тези и други предложения били разгорещено обсъждани сред „неформалните” поляци и широко дискутирани в чужбина. Ала водещите принципи на политическия „реализъм” и „самоограничаващите се” цели от 1980 – 81 г. оставали в сила. Конфронтацията и насилието, които можели само да дадат коз в ръцете на партийните хардлайнери, били старателно и успешно избягвани. Разговорите били едно, „авантюрите” – съвсем друго.

Повод за окончателния залез на Партията съвсем уместно станал друг опит за „реформиране” на икономиката – или, по-скромно казано, за намаляване на непосилния дълг на страната. През 1987 г. потребителските цени били вдигнати с около 25%; през 1988 г. – с още 60%. Случило се същото като през 1970, 1976 и 1980 г.: рязкото увеличение на цените предизвикало взрив от стачки, кулминиращи през пролетта и лятото на 1988 г. в масови блокади и окупации. В миналото, неразполагайки с никакво влияние сред трудещите се, властите или изоставяли опитите да вдигнат цените, или прибегвали към сила – или и двете. В този случай имали трета опция – да апелират за помощ към самите водачи на работниците. През август 1988 г. генерал Чеслав Кишчак, министър на вътрешните работи, призовал Лех Валенса – на теория частен гражданин, непризнат лидер на непризнавана организация – да се срещне с него за договаряне на край на трудовите проблеми в страната. Валенса отначало реагирал неохотно, но в крайна сметка приел.

За него било лесно да апелира пред стачниците – моралният авторитет на „Солидарност” само бил нараснал през годините след 1981 г., – но основните проблеми си оставали. Инфлацията в страната приближавала 1000% годишно. Последвали четири месеца спорадични неофициални контакти между „Солидарност” и правителството, предизвикали още повече публични призови за „реформи”. Носейки се безпомощно по течението, властите се лутали между жестове и заплахи: сменяли министри, отричали всякакви планове за преговори, обещавали икономически промени, заплашвали да затворят корабостроителния завод в Гданск. Общественото доверие в държавата, доколкото изобщо съществувало, се сринало напълно.

На 18 декември 1988 г. – симптоматично, макар и случайно само една седмица след плодотворната реч на Горбачов пред ООН – „Гражданският комитет” на „Солидарност” бил сформиран във Варшава, за да състави план за широкомащабни преговори с правителството. Ярузелски, явно изчерпал опциите си, най-сетне приел очевидното и принудил донякъде неохотния Централен комитет да се съгласи. На 6 февруари 1989 г. комунистите официално признали „Солидарност” като партньор в преговорите и открили „кръгла маса” за дискусии с нейните представители. Разговорите продължили до 5 април. На този ден (отново седмица след важни събития в СССР, този път откритите избори за Конгрес на народните представители) всички страни се съгласили за легализацията на независимите профсъюзи, за важни икономически закони и преди всичко за един новоизбран парламент.

В ретроспекция изходът от кръглата маса бил договаряне на края на комунизма в Полша, и това било ясно поне за част от участниците. Никой обаче не очаквал *бързината*, с която се развили събитията. Насрочените за 4 юни избори, макар да позволявали безпрецедентен елемент на действително различни опции, били предрешени, за да осигурят комунистическо мнозинство. Гласуването за националния Сенат било наистина открито, но в това за Сейма (парламентарното събрание) половината места били запазени за официални (т.е. комунистически) кандидати. А насрочвайки толкова скорошна дата, правителството се надявало да се възползва от неорганизираността и неопитността на своите опоненти.

Резултатите шокирали всички. Подкрепяна от импровизирания нов всекидневник на Адам Михник „Изборен вестник” (*Gazeta Wyborcza*), „Солидарност” спечелила 99 от 100 места в Сената и всички места в Сейма, за които имала право да се съревновава. Междувременно само двама от комунистическите кандидати спечелили необходимите 50% от вота, за да заемат местата си. Изправени пред абсолютен разгром и безпрецедентно публично унижение, комунистическите ръководители на Полша имали опцията да игнорират вота, да обявят за пореден път военно положение, или да приемат загубата и да сдадат властта.

Така поставен, изходът бил ясен – както казал недвусмислено Горбачов в частен разговор с Ярузелски, изборите трябвало да се признаят. Първата реакция на комунистическия лидер била да се помъчи да запази репутацията си, канейки „Солидарност” за съставяне на коалиционно правителство, но предложението му било отхвърлено. Вместо това след няколко седмици по-нататъшни преговори и неуспешни усилия на комунистите да номинират свой министър – председател партийното ръководство приело неизбежното и на 12 септември 1989 г. Тадеуш Мазовецки бил одобрен като пръв следвоенен некомунистически премиер (макар комунистите да си запазили контрола върху няколко ключови министерства).

Междувременно, в хитър политически ход, парламентарната група на „Солидарност” едновременно гласувала Ярузелски за държавен глава, като на практика асимилирала „умерените” комунисти в последвалия преход и смекчила срама им. Месец по-късно правителството на Мазовецки обявило планове за създаване на „пазарна икономика”, представени в стабилизационна програма – така нареченият „план Балцерович”, одобрен от Сейма на 28 декември. Ден по-късно „водещата роля на комунистическата партия” била официално премахната от конституцията на страната. След четири седмици, на 27 януари 1990 г., самата партия била разпусната.

Суматохата от последните месеци на комунистическа Полша не трябва да ни пречи да

видим предшестващото я дълго и доста бавно наслагване на събития. Повечето от действащите лица в драмата от 1989 г. – Ярузелски, Кишчак, Валенса, Михник, Мазовецки – вече били на сцената години наред. Страната преминала от кратък период на относителна свобода през 1981 г. към военно положение, следвано от дългото и несигурно чистилице на репресивната полутолерантност, която най-накрая била разрушена от поредния пристъп на икономическите кризи от предишните десетилетия. При цялата сила на Католическата църква, всенародната популярност на „Солидарност” и трайната неприязън на полската нация към комунистическите й управници, последните се задържали на власт толкова дълго, че в крайна сметка падането им дошло като изненада. Това било едно дълго сбогуване.

В Полша военното положение и неговите последици разкрили ограниченията и неадекватността на Партията. Но макар репресиите да втвърдили опозицията, те от друга страна я направили предпазлива. В Унгария подобна предпазливост била продиктувана от съвсем различен опит. Две десетилетия неясна толерантност размили точните граници на официално допустимото инакомислие. Все пак Унгария била комунистическата страна, в която Хилтън открил първия си хотел зад Желязната завеса през декември 1976 г.; където в хода на осемдесетте Били Греъм предприел не една, а *три* обиколки; и която през същото това десетилетие била посетена (и негласно фаворизирана) от двама американски държавни секретари и от вицепрезидента Джордж Буш. През 1988 г. комунистическа Унгария имала решително „добър” имидж.

Отчасти по тази причина опозицията спрямо Партията се проявила доста бавно. Прикриването и маневрите изглеждали по-оправдани от смелостта, особено за всеки, който помнел 1956 г.; а животът в Унгария на Янош Кадар бил поносим, макар и безцветен. В действителност официалната икономика, както видяхме в предишната глава, не била по-добре от тази на Полша въпреки различни реформи и „нови икономически механизми”. Със сигурност черната или „паралелна” икономика позволявали на много хора да поддържат малко по-висок жизнен стандарт от този в съседните страни. Но както вече разкривали изследванията на унгарските статистици, страната страдала от значително неравенство в приходите, здравеопазването и жилищното благоустройство. Социалната мобилност и социалните услуги на практика изоставали от Запада, а дългото работно време (много хора работели на две и дори три места), високите нива на алкохолизма и умствените разстройства, заедно с най-високия процент самоубийства в Източна Европа, оставяли своя отпечатък върху населението.

С други думи, съществували предостатъчно основания за недоволство. Нямало обаче организирана *политическа* опозиция. Макар в хода на осемдесетте да се появили някои независими организации, те предимно се ограничавали до екологичните въпроси или протестирали срещу малтретирането на унгарското малцинство в Румъния – въпрос, по който можели да разчитат на негласни симпатии на комунистите (което обяснява и официалната толерантност към явно националистическия Унгарски демократичен форум, сформиран през септември 1987 г.). Инакомислието и критиката били ограничени в рамките на управляващата Партия, макар на изборите през 1985 г. за пръв път да били допуснати множество кандидати и да били избрани шепа официално одобрени независими депутати. Но сериозните промени започнали едва през 1988 г.

Техен катализатор била фрустрацията на по-младите, „реформаторски” настроени

комунисти – открито възхитени от въведените от Горбачов трансформации в КПСС – от липсата на гъвкавост у тяхното собствено застаряващо партийно ръководство. През май 1988 г. на специално свикана за целта комунистическа конференция, те най-сетне успели да свалят седемдесет и шест годишния Кадар от поста му и да сложат на негово място министър – председателя Карой Грос. Строго практическите последици от този вътрешнопартиен преврат се ограничавали до програма за икономическа строгост, целяща да укрепи „пазарните сили”. Но той имал голяма символическа мощ.

Янош Кадар управлявал Унгария още от революцията през 1956 г., в чието потушаване изиграл съществена роля. Въпреки доста благоприятния си имидж в чужбина, за унгарците той въплъщавал официалната лъжа в сърцето на „гулаш – социализма”: твърдението, че унгарското реформистко движение не било нищо повече от „контрареволуция”. Освен това Кадар бил живо въплъщение на конспирацията на мълчанието, заобикаляща Имре Наги след неговото отвличане, тайно осъждане и още по-секретна екзекуция преди три

десетилетия ^[326]. Затова свалянето на Кадар сякаш внушавало, че нещо фундаментално се е променило в унгарския обществен живот. Това впечатление се затвърдило, когато неговите наследници не само позволили на група млади комунистически и други дисиденти да сформират Фидес (Младите демократи), но и през ноември 1988 г. официално позволили възникването на независими политически партии.

През първите месеци на 1989 г. комунистическите законодателни органи приели серия мерки, признаващи правото на свободно събиране, официално санкционирали „прехода” към многопартийна система, и през април формално зачеркнали „демократичния централизъм” в самата Партия. Още по-значим бил фактът, че комунистическите власти в Унгария мълчаливо признали, че тяхната Партия не може да се надява да задържи контрола върху страната, без да направи равносметка на миналото си, и обявили намерение да ексхумират и препогребат смущаващите останки на Имре Наги. В същото време Имре Пожгай и други реформатори от унгарското Политбюро убедили колегите си да открият комисия за разследване на събитията от 1956 г. и официално да ги предефинират. Те вече не били „контрареволуция”, а „народно въстание срещу унижителното за страната олигархическо управление”.

На 16 юни 1989 г. – на трийсет и първата годишнина от смъртта си – Имре Наги и четирима негови колеги били тържествено погребани наново като национални герои. Приблизително 300 000 унгарци се стекли по улиците, а милиони други гледали церемонията на живо по телевизията. Сред говорилите на гроба му бил Виктор Орбан, младият лидер на Фидес, който не пропуснал да отбележи, че някои от присъстващите комунисти били същите, които само допреди години толкова старателно изопачавали същата революция, която прославяли сега.

Вярно било. Една от особеностите на унгарското сбогуване с комунизма се състояла във факта, че то било извършено от самите комунисти – едва през юни била проведена кръгла маса с опозиционните партии в съзнателна имитация на полския прецедент. Това вдъхнало известен скептицизъм сред антикомунистически настроените унгарци, за които възкресението на Наги, също като екзекуцията му, било вътрешнопартийно дело, което не засягало особено множеството жертви на комунизма. Би било грешка обаче да подценяваме

символическата стойност на погребението. То било явно поражение, признание, че Партията и нейното ръководство са живели, проповядвали и налагали една лъжа.

Когато Янош Кадар умрял само три седмици по-късно – точно в деня, в който Унгарският върховен съд предложил пълната реабилитация на Наги, – с него издъхнал и унгарският комунизъм. Останало само да се договорят формалностите по неговата кончина. „Водещата роля” на Партията била зачеркната. Многопартийни избори били насрочени за следващия март, а на 7 октомври комунистите – Унгарската социалистическа работническа партия – се преименувала на Унгарска социалистическа партия. На 23 октомври парламентът, все още съставен предимно от избрани при стария режим комунистически депутати, на свой ред гласувал да преименува самата държава на, чисто и просто, Унгарска република.

Унгарската „революция” от 1989 г. имала две отличителни черти. Първата: както видяхме, тя представлявала единственият преход от комунистически режим към истинска многопартийна система, проведен изцяло отвътре. Втората се състояла в това, че докато в Полша (а по-късно в Чехословакия и други страни) събитията от 1989 г. засягали предимно самата страна, то унгарският преход изиграл ключова роля за сриването на друго комунистическо управление, това на Източна Германия.

За външния поглед властта в ГДР изглеждала най-малко уязвима от всички комунистически режими и то не само защото всички приемали, че никой съветски лидер не би позволил тя да падне. Физическата среда в страната, особено в градовете, може да изглеждала безвкусна и разнебитена; службите за сигурност, Щази, били вездесъщи; а Берлинската стена представлявала морално и естетическо оскърбление. Но всички смятали, че източногерманската икономика е в по-добра форма от тази на социалистическите ѝ съседки. Когато през октомври 1989 г. първият секретар Ерих Хонекер се похвалил на честванията по случай четирийсетгодишнината на страната, че ГДР е сред десетте най-успешни в икономическо отношение страни в света, неговият гост Михаил Горбачов изсумтял презрително и недотам тихо. Но ако не друго, режимът ефикасно произвеждал и експортирал фалшива информация: много западни наблюдатели приемали думите на Хонекер за чиста монета.

Най-ентузиазираните почитатели на ГДР се намирали във Федералната република. Привидният успех на *Ostpolitik* в свалянето на напрежението и развитието на човешките и икономически отношения между двете половини на Германия накарал почти цялата политическа класа да заложи на нейното продължаване за неопределен период. Западногерманските политически фигури не само насърчавали илюзиите сред номенклатурата на ГДР: те заблуждавали и себе си. Просто като повтаряли, че „Остполитиката” отслабва напрежението на Изток, те започвали да си вярват.

Посветени на „мира”, „стабилността” и „реда”, много западногерманци в крайна сметка започнали да споделят възгледите на източните политици, с които работели. Изтъкнатият социалдемократ Егон Бар обяснил през януари 1982 г. (непосредствено след обявяването на военно положение в Полша), че както германците са изоставили претенциите си за национално обединение в полза на мира, така и поляците трябвало да изоставят *своите* претенции за свобода в името на същия „върховен приоритет”. Пет години по-късно известният писател Петер Бендер гордо заявил в реч пред симпозиум върху *Mitteleuropa* ^[327]

на Социалдемократическата партия, че „в желанието си за разведряване ние сме по-близо до Белград и Стокхолм, до Варшава и Източен Берлин (курсивът е мой), отколкото до Париж и Лондон”.

Години по-късно щяло да стане ясно, че в не един случай националните лидери на социалдемократическата партия правели тайни и недвусмислено компрометиращи изявления пред посещаващи Запада високопоставени източногерманци. През 1987 г. Бьорн Енгхолм хвалел вътрешната политика на ГДР като „историческа”, а на следващата година колегата му Оскар Лафонтен обещал да направи всичко по силите си, за да осигури западногерманска подкрепа за заглушаването на източногерманските дисиденти. „Социалдемократите, уверил той своите събеседници, трябва да избягват всичко, което би довело до укрепване на тези сили”. Както се отбелязва в съветски доклад до източногерманското Политбюро от октомври 1984 г., „много от старите ни аргументи пред социалдемократите сега се използват от тях”^[328].

Илюзиите на западногерманските социалдемократи вероятно са разбираеми. Но те били споделяни с почти същия плам и от много християндемократи. Хелмут Кол, канцлер на ФРГ от 1982 г., също като опонентите си държал да изгражда добри отношения с ГДР. На погребението в Москва на Юрий Андропов през февруари 1984 г. той се запознал и говорил с Ерих Хонекер – повтаряйки разговора на погребението на Черненко година по-късно. Между двете страни били постигнати споразумения за културен обмен и премахване на мините по общата им граница. През септември 1987 г. Ерих Хонекер станал първият източногермански лидер, посетил ФРГ. Междувременно западногерманските субсидии за ГДР продължили да текат (но без никаква подкрепа за вътрешната опозиция в комунистическата страна).

Щедро спонсориран, уверен в подкрепата на Москва и свободен да изнася на Запад проблемните си дисиденти, режимът в ГДР можел да оцелее неопределено време. Той със сигурност изглеждал неподатлив на промяна: през юни 1987 г. демонстранти в Източен Берлин, протестиращи срещу Стената и скандиращи във възхвала на далечния Горбачов, били бързо разпръснати. През януари 1988 г. правителството не се поколебало да затвори и изгони над сто демонстранти, които отбелязвали годишнината от убийството през 1917 г. на Роза Люксембург и Карл Либкнехт, цитирайки самата революционерка: „Свободата означава свобода и за тези, които мислят различно”. През септември 1988 г. по време на визита в Москва Хонекер публично похвалил перестройката на Горбачов – но след завръщането си старателно я

избягвал^[329].

Въпреки случващите се по същото време безпрецедентни събития в Москва, Варшава и Будапеща, източногерманските комунисти все още фалшифицирали гласове в познатия от петдесетте години стил. През май 1989 г. официалните резултати от общинските избори в страната – 98,85% за правителствените кандидати – били толкова колосално натъкмени, че предизвикали всенародни протести от страна на свещеници, природозащитнически групи и дори на вътрешнопартийни критици. Политбюро упорито ги пренебрегнало. Сега обаче за пръв път източногерманците имали избор. Те вече не били длъжни да приемат статуквото, да рискуват арест или да се решат на опасно бягство на Запад. На 2 май 1989 г., отслабвайки контрола върху движението и гласността в самата Унгария, властите на съседната държава

свалили електрическата ограда по западната граница на страната, макар последната да оставала официално затворена.

Източногерманците започнали да се стичат в Унгария. Към 1 юли 1989 г. около 25 000 от тях пристигнали „на ваканция“ там. Последвали ги още хиляди, много от които търсели временно убежище в западногерманските посолства в Прага и Будапеща. Неколцина пресекли още затворената австро – унгарска граница, без да бъдат спрени от граничарите; но повечето просто останали в Унгария. До началото на септември в страната чакали 60 000 граждани на ГДР. Запитан по новинарска телевизионна програма какво би направило неговото правителство, ако част от тези хора тръгнат на Запад, унгарският външен министър Дюла Хорн отговорил: „Ще ги пуснем без проблем, а предполагам, че австрийците ще ги приемат“. Вратата към Запада била официално отворена: за седемдесет и два часа през нея се втурнали около 22 000 източногерманци.

Властите в ГДР протестирали бурно: унгарският ход нарушавал дългогодишно споразумение между комунистическите правителства да не позволяват страните им да бъдат използвани от братските съседи като канали за бягство. Но управляващите в Будапеща само заявили, че са обвързани от подписа си под Заключителния акт от Хелзинки. Хората се хванали за думата им. През следващите три седмици ръководството на ГДР било изправено пред катастрофален пиар, след като десетки хиляди техни сънародници се опитали да преминат по новия път за спасение.

В опит да си върнат контрола върху събитията, източногерманските власти предложили на бежанците в посолствата в Прага и Варшава безопасно преминаване обратно през собствената им страна към Западна Германия в запечатан влак. Това обаче само изострило растящото унижение на режима: докато влакът преминавал през ГДР, той бил приветстван от десетки хиляди аплодиращи и завивдащи местни жители. Около пет хиляди души се опитали да се покатерят на него при краткото му спиране в Дрезден. Когато полицията ги нападнала, последвал бунт – всичко това пред погледа на световните медии.

Несгодите на режима одързостили критиците му. В деня след отварянето на унгарската граница група източногермански дисиденти сформирали в столицата *Neues Forum* (Нов форум), последван няколко дена по-късно от ново гражданско движение, „Демокрация сега“. И двете групи настоявали за демократично „преструктуриране“ на ГДР. На 2 октомври, понеделник, тълпа от 10 000 демонстранти протестирали в Лайпциг срещу отказа на режима на Хонекер да се реформира – най-голямото публично събиране в страната сред злополучното Берлинско въстание от 1953 г. Седемдесет и седем годишният Хонекер останал глух. Стремящите се към емиграция източногерманци, обявил през септември той, били „изнудени чрез подкупи, обещания и заплахи да се откажат от основните принципи и ценности на социализма“. Въпреки нарастващото безпокойство на по-младите си колеги – които вече не можели да игнорират мащаба на назряващите промени – ръководството изглеждало безпомощно: замръзнало на място. На 7 октомври, по време на визитата си в чест на четирийсетгодишнината от основаването на ГДР, Михаил Горбачов дошъл и обявил пред каменното лице на своя домакин, че „животът наказва онези, които отлагат“. Никакъв резултат: Хонекер заявил, че е доволен от настоящото положение на нещата.

Насърчени от посещението на съветския лидер – и още повече от събитията в чужбина – демонстрантите в Лайпциг и други градове започнали да организират редовни митинги и

„бдения“ за промяна. Сбирките в Лайпциг, които вече се провеждали всеки понеделник, били нараснали до 90 000 души в седмицата след речта на Горбачов, а стеклите се тълпи скандирали „Ние сме народът!“ и призовавали „Горби“ да им помогне. Седмица по-късно цифрите отново нараснали: все по-разтревоженият Хонекер сега предлагал да се използва сила, за да се потуши всяка по-нататъшна опозиционна проява.

Перспективата за явен сблъсък сякаш най-сетне накарал вътрешнопартийните му критици да се концентрират. На 18 октомври някои от неговите колеги, водени от Егон Кренц, осъществили преврат и свалили стареца от властта, която заемал осемнайсет години [330]. Първото действие на Кренц било да отлети за Москва, да подкрепи (и да потърси подкрепата на) Михаил Горбачов и да се върне в Берлин, за да подготви предпазливата източногерманска перестройка. Но било твърде късно. На последната демонстрация в Лайпциг се събрали близо 300 000 души, за да искат промяна. На 4 ноември половин милион източногерманци се стекли в Берлин с призови за незабавни реформи. Междувременно, на същия този ден, Чехословакия отворила границите си: през следващите 48 часа през тях преминали 30 000 души.

Сега вече властите наистина се паникьосали. На 5 ноември правителството на ГДР колебливо предложило леко либерализиран закон за придвижването, който обаче бил отхвърлен от критиците като жалък и неадекватен. Тогава източногерманският кабинет драматично подал оставка, последван от Политбюро. На следващата вечер – 9 ноември, годишнина както от абдикацията на Кайзера, така и от *Kristallnacht* [331] – Кренц и неговите колеги предложили още един закон за придвижването, за да спрат масовото преселение. На пресконференция, предавана на живо по германските радио и телевизия, Гюнтер Шабовски обяснил, че влизащите незабавно в сила нови постановления разрешават задграничните пътувания без предварително предупреждение и позволяват преминаването през граничните пунктове към Западна Германия. С други думи, Стената била вече отворена.

Още преди да завърши предаването, хората излезли на улиците в Източен Берлин и се отправили към границата. Само за часове в западната част на града се стекли петдесет хиляди души: някои завинаги, други просто да го разгледат. На следващата сутрин светът се бил променил. Както всички можели да видят, Стената била окончателно нарушена и връщане назад нямало. Четири седмици по-късно била официално отворена Бранденбургската врата, която обкрачвала източно – западната граница. По време на коледните празници на 1989 г. 2,4 милиона източногерманци (една шеста от цялото население) посетили Запада. Това определено *не било* намерението на техните управници. Както по-късно обяснил самият Шабовски, властите нямали „никаква представа“, че отварянето на Берлинската стена може да доведе до падането на ГДР – тъкмо напротив, те го смятали за начало на „стабилизацията“.

Вземайки колебливото решение да отворят границата, лидерите на Източна Германия се надявали просто да отпушат предпазен клапан, може би да си спечелят малко популярност и преди всичко да спасят достатъчно време, за да могат да предложат програма от „реформи“. В крайна сметка Стената била отворена по същата причина, поради която била построена и затворена поколение по-рано: за да спре демографския кръвоизлив. През 1961 г. този отчаян ход успял; през 1989 г. той също в някакъв смисъл свършил работа – учудващо малко

източногерманци останали завинаги в Западен Берлин или емигрирали във ФРГ, след като се уверили, че след връщането си няма да попаднат в затвора. Но цената на това успокоение било падането на нещо повече от режима.

След отварянето на Стената ГЕСП минала през вече познатите последни ритуали на всяка умираща комунистическа партия. На 1 декември парламентът (*Volkskammer*) гласувал с 420: 0 гласа (с петима въздържали се) да изтрие от конституцията на страната клаузата, според която държавата била „водена от работническата класа и нейната марксистко – ленинска партия”. Четири дена по-късно Политбюро отново подало оставка. Бил избран нов лидер – Грегор Гизи, и името на партията било надлежно променено на Партия на демократическия социализъм. Старото комунистическо ръководство (включително Хонекер и Кренц) било изключено от редиците ѝ. Била организирана кръгла маса с представители на *Neues Forum* (по общо съгласие най-видимата сред опозиционните групи) и били насрочени свободни избори.

Но още преди най-новото (и последно) правителство на ГДР, водено от дрезденския партиен шеф Ханс Модров да започне съставяне на „партийна програма за действие”, неговите начинания и намерения станали почти ирелевантни. Та нали източногерманците имали опция, която не била достъпна на другите подчинени народи – нямало „Западна Чехословакия” и „Западна Полша” – и не смятали да се отказват от нея. Целите се променяли: през октомври 1989 г. лайпцигските демонстранти скандирали *Wir sind das Volk* – „Ние сме народът”. През януари 1990 г. същите тълпи провъзгласявали малко по-различно искане: *Wir sind ein Volk* – „Ние сме един народ”.

Понеже смъртта на германския комунизъм щяла да доведе (както ще видим в следващата глава) до смъртта на една немска държава – към януари 1990 г. целта била не просто да се *излезе* от социализма (още по-малко пък той да се реформира), а да се *влезе* в Западна Германия. Не е ясно как да интерпретираме със задна дата надеждите на хилядите, които свалили ГДР през есента на 1989 г. Затова пък е ясно, че нито Партията (като в Унгария), нито опозицията (като в Полша) не могат да си припишат заслугата за хода на събитията. Видяхме колко бавно Партията проумяла съдбата си. Но нейните интелектуални критици не били много по-бързи.

На 28 ноември Шефан Хайм, Криста Волф и други източногермански интелектуалци отправили апел „За страната ни”: за спасението на социализма и ГДР, за твърда позиция против т.нар. от Хайм „лъскав боклук” на Запада. Бербел Болай, водеща фигура в *Neues Forum*, дори описала отварянето на Берлинската стена като „злочастно”, защото то спирало „реформите” и ускорявало изборите, преди партиите и гласоподавателите да бъдат „готови”. Като много източногермански „дисидентски” интелектуалци (да не говорим за западногерманските им почитатели) Болай и нейните колеги все още си представяли един реформиран социализъм без тайна полиция и управляваща партия, но стоящ на безопасно разстояние от хищния си капиталистически двойник на Запад. Както щели да покажат събитията, това било също толкова нереалистично като фантазията на Хонекер за връщане към неосталинистко послушание. Така *Neues Forum* се обрекъл на политическа неадекватност, а неговите лидери били осъдени да роптаят горчиво срещу несъобразителността на масите

Така германското въстание от 1989 г. може би единственото наистина народно – т.е. масово – движение от онази година (и на практика единственият успешен народен бунт в немската история ^[333]). Падането на комунизма в съседна Чехословакия, макар да дошло по същото време като трансформациите в Източна Германия, следвало коренно различна посока. И в двете страни партийното ръководство било закостеняло и репресивно, а издигането на Горбачов било поне толкова нежелано в Прага, колкото и в Панков ^[334]. Но с това приликите свършвали.

И в Чехословакия като в Унгария комунистическото управление се базирало несигурно върху мълчаливия спомен за едно откраднато минало. Но докато в унгарския случай Янош Кадар полупуспешно бил дистанцирал себе си и своята партия от сталинисткото наследство, лидерите в Прага не успели да направят подобен преход. Не че се били опитвали. Нашествието на Варшавския договор през 1968 г. и последвалата „нормализация“ продължавали да живеят в лицето на Густав Хусак, на власт от 1969 г. Дори когато вече седемдесет и пет годишният Хусак подал оставка като Генерален секретар на Партията през 1987 г. (оставайки президент на страната), той бил заместен от Милош Якеш – наистина помлад, но затова пък известен най-вече с активната си роля в чистките през седемдесетте.

Чехословашките комунисти всъщност доста успешно удържали пълен контрол до самия край. Нито Католическата църква (винаги дребен играч в чешката, но не и в словашката политика), нито интелектуалната опозиция имали достатъчна подкрепа в обществото като цяло. Благодарение на брутално ефикасното управление на чистките, по-голямата част от интелигенцията в страната, от драматурзи през историци до реформатори – комунисти от ерата на шейсетте, били изхвърлени не само от работа, но и от сферата на публичната видимост. До 1989 г. някои от най-гласовитите вътрешни критици на комунизма, начело със самия Вацлав Хавел, били по-добре познати в чужбина, отколкото в собствената си страна. Както видяхме в предишната глава, собствената организация на Хавел, Харта 77, събрала помалко от две хиляди подписа при население от 15 милиона.

Разбира се, хората се бояли да поемат риска от открито критикуване на режима. Трябва да кажем обаче, че повечето чехи и словаци не били чак толкова недоволни от съдбата си. Чехословашката икономика, като повечето други източноевропейски икономики от началото на седемдесетте, била нарочно ориентирана към доставянето на основни потребителски стоки, а в чешкия случай и на нещо повече. Всъщност комунистическа Чехословакия съзнателно имитирала някои аспекти на западното консуматорско общество – особено телевизионните програми и популярните развлечения – макар и в по-посредствен регистър. Животът в страната бил скучен, природата западала, а младите хора негодували срещу вездесъщите и цензуриращи власти. Но стига да избягвали конфронтацията и формално да следват високопарната ѝ реторика, хората били оставени да си живеят по своему.

Режимът твърдо и дори брутално заглушавал всяко несъгласие. Демонстрантите в Прага и други градове, излезли през август 1988 г. да честват двайсетата годишнина от нашествието, били арестувани; смазани били неофициалните опити да бъде проведен „източно – западен“ семинар в столицата на страната. През януари 1989 г., на двайсетата годишнина от самоубийството на Ян Палах на Вацлавске намести, Хавел и още тринайсет активисти на Харта 77 били арестувани и отново затворени (макар за разлика от предишните си сурови

наказания сега Хавел – вече международна фигура, чието малтретиране можело да изложи пазачите му – бил освободен през май).

През пролетта и лятото на 1989 г. из страната изникнали неформални мрежи и групи, имитиращи с надежда събитията в съседните държави: след клуба за мир „Джон Ленън“, сформиран през декември 1988 г., дошъл протестът на „Пражките майки“ от май 1989 г., следван от природозащитни демонстрации в Братислава през следващия месец. Никое от тези малки и лесни за удържане мехурчета гражданска инициатива не представлявало заплаха за полицията или режима. Но през август, точно докато Мазовецки финализираше планове за своето правителство във Варшава и малко преди да се отворят унгарските граници, демонстранти изпълнили улиците на чешката столица, за да отбележат за пореден път потушаването на Пражката пролет.

В този случай обаче полицията била определено по-сдържана. Режимът на Якеш решил да се поукроти малко, признавайки поне привидно смяната на настроенията в Москва, без обаче да променя нищо съществено в управлението си. Същите сметки вероятно обясняват бездействието на властите по време на следващата голяма демонстрация на 28 октомври – годишнина от създаването на чехословашката държава през 1918 г. (официално пренебрегвана след 1948 г.). Но въпреки всичко все още нямало голям публичен натиск върху комунистическото ръководство – дори обявеното на 15 ноември отпадане на изходните визи за пътуване на Запад било не толкова отстъпка пред нечии искания, колкото стратегическа имитация на промените в други страни.

Тази видима липса на реални намерения за реформи от страна на партийните вождове и отсъствието на всякаква ефективна външна опозиция – летните демонстрации нямали обща цел, а още не се били появили лидери, които да канализират недоволството в някаква програма – правели правдоподобни масовите подозрения, че последвалото било до известна степен режисиран „заговор“: опит на кандидат – реформаторите в администрацията и полицията да тласнат умиращата Партия към чешка перестройка.

Това не е толкова екстравагантно, колкото звучи със задна дата. На 17 ноември пражката полиция официално одобрила студентско шествие през центъра на града в памет на друга мрачна дата: петдесетгодишнината от нацисткото убийство на един чешки студент, Ян Оплетал. Но когато маршируващите студенти започнали да скандират антикомунистически лозунги, полицията ги нападнала, разпръсвайки тълпата и пребивайки отделни жертви. Така самите полицаи насърчили слуха, че – повтаряйки гибелта на самия Оплетал – един от студентите бил убит. Това по-късно се оказало фалшива тревога; междувременно обаче то провокирало предсказуемия гняв на студентите. През следващите четирийсет и осем часа хиляди от тях се мобилизирали, университетите били окупирани и огромни тълпи започнали да се събират на улиците за протести. Сега обаче полицията стояла настрана.

Ако въобще имало заговор, той се обърнал срещу създателите си. Наистина събитията от 17 ноември и техните последствия свалили неосталинисткото ръководство на Комунистическата партия: за по-малко от седмица целият Президиум подал оставка начело с Якеш. Но техните наследници нямали абсолютно никакъв авторитет сред народа и във всеки случай били незабавно пометени от бързината, с която се развивали събитията. На 19 ноември Вацлав Хавел, който бил практически под домашен арест в селската част на Северна Бохемия, се върнал в размирната столица, където комунистите бързо губели властта,

но все още нямало кой да я вземе от ръцете им.

Настанявайки се – както им приличало – в един пражки театър, Хавел и неговите приятели от Харта 77 сформирали *Obcanske Forum* (Граждански форум) – неформална и флуидна мрежа, която само за дни се превърнала от общество за дебат в гражданска инициатива, а оттам – в правителство в сянка. Дискусиите в Граждански форум се водели отчасти от дългогодишните цели на най-известните участници, но преди всичко от драматично набиращите скорост събития на улиците навън. Първата работа на Форума била да поиска оставката на онези, които били отговорни за инвазията от 1968 г. и нейните последици.

На 25 ноември, ден след като партийните лидери си подали оставката накуп, на стадион „Летна“ в Прага се събрала тълпа от половин милион души – не толкова за да искат конкретни реформи, колкото да оповестят своето съществуване след две десетилетия страхливо обществено мълчание: сами на себе си и един на друг. Същата вечер Хавел дал безпрецедентно интервю по чешката телевизия. На следващия ден той се обърнал към събралите се на площад Вацлавске намести 250 000 души, споделяйки трибуната с комунистическия премиер Ладислав Адамец – и с Александър Дубчек.

На оформящото се ръководство на Гражданския форум вече ставало ясно, че въпреки желанията си, те управляват революция. За да осигурят известна посока – и да имат какво да кажат на събралите се навън тълпи – една група начело с историка Петър Питхарт съставила „Програмни принципи на Гражданския форум“. Те съдържали кратко резюме на общите цели на Форума и представлявали поучителен пътеводител из настроенята и приоритетите на мъжете и жените от 1989 г. „Какво искаме?“, пита програмата. **1. Правова държава. 2. Свободни избори. 3. Социална справедливост. 4. Чиста природа. 5. Образован народ. 6. Просперитет. 7. Връщане в Европа.**

Тази смесица от чисто политически искания, културни и природозащитни идеали и позоваването на „Европа“ е типично чешка и дължи много на различните изяви на Харта 77 от предишното десетилетие. Но тонът на Програмата добре улавял настроението на тълпите в шеметните дни на ноември: едновременно прагматично, идеалистично и страшно амбициозно. Освен това настроението в Прага и в останалата част на страната било пооткрито оптимистично, отколкото във всеки друг комунистически „преход“. Това бил ефект на ускорението ^[335].

По-малко от седмица след кървавото потушаване на студентската демонстрация партийното ръководство подало оставка. Седмица по-късно Гражданският форум и „Общество срещу насилието“ (неговото словашко алтер его) били легализирани и преговаряли с правителството. На 29 ноември Федералното събрание, отговаряйки плахо на исканията на Гражданския форум, премахнало от чехословашката конституция основополагащата клауза, гарантираща на Партията нейната „водеща роля“. В този момент правителството на Адамец предложило като компромис нова управляваща коалиция, но представителите на Гражданския форум – насърчени от големите и ентузиазирани тълпи, които вече постоянно окупирали улиците – отказали директно.

Комунистите вече не можели да си затварят очите пред събитията в чужбина: не стига, че техните източногермански колеги били изхвърлени, но и Михаил Горбачов седял на вечеря с

президента Буш в Малта, а държавите от Варшавския договор се подготвяли публично да се извинят за нашествието си в Чехословакия пред 1968 г. Дискредитирани и дисквалифицирани от собствените си началници, оцелелите членове на Хусаковата група чешки и словашки комунисти, включително премиерът Адамец, подали оставка.

След двудневна „кръгла маса“ (най-кратката от всички кръгли маси през годината) лидерите на Граждански форум се съгласили да влязат в кабинет. Министър – председателят – словакът Мариан Чалфа – все още бил партиен член, но не и болшинството министри – за пръв път от 1948 г. Иржи Динстбир от Харта 77 (само допреди пет седмици огняр) щял да стане външен министър; католическият адвокат Ян Чарногурски от „Общество срещу насилието“ трябвало да бъде заместник – премиер; Владимир Куси от Граждански форум – министър на информацията, а неизвестният досега пазарен икономист Вацлав Клаус щял да управлява Министерството на финансите. Новото правителство положило клетва на 10 декември пред президента Хусак, който след това незабавно подал оставка.

Повторната поява на Александър Дубчек след две десетилетия неизвестност открила възможност той да бъде избран да замести Хусак като президент: отчасти като символ на връзката със задушените надежди от 1968 г., отчасти за да уталожить наранените чувства на комунистите и може би дори да успокои хардлайнерите в полицията и другите служби. Но още щом започнал да изнася публични речи, станало смущаващо ясно, че бедният Дубчек бил анахронизъм. Речникът му, стилът му, дори жестовете му били тези на комунистически реформатор от шейсетте. Сякаш нищо не бил научил от горчивия си опит, а все още говорел за възраждането на един по-мек, по-нежен чехословашки път към социализма. За десетките хиляди младежи по улиците на Прага, Бърно или Братислава той отначало бил исторически куриоз, а скоро и дразнещо неуместен ^[336].

Като компромисно решение Дубчек бил избран за председател на Федералното събрание. На самия Вацлав Хавел се паднало да стане президент. Това била една толкова невероятна само допреди пет седмици идея, че той с лека ръка отхвърлил предложението, когато за пръв път било повдигнато от приветстващите го хора по пражките улици: „Хавел в Храда! “. На 7 декември обаче драматургът стигнал до извода, че приемането на поста може да се окаже най-ефикасен начин за сбогуване на страната с комунизма. На 28 декември 1989 г. същото комунистическо Събрание, което надлежно подпечатвало законите, осъждащи до момента Хавел и другите на затвор, сега го избрало за президент на Чехословашката социалистическа република. На 1 януари 1990 г. новият президент амнистирал 16 000 политзатворници; на следващия ден самата политическа полиция била разпусната.

Забележително експедитивният и мирен край на комунизма в Чехословакия – така наречената „Нежна революция“ – станал възможен благодарение на няколко обстоятелства. Също като в Полша, интелектуалната опозиция била обединена преди всичко от спомена за минали поражения и от решимостта да избягва пряка конфронтация: неслучайно водещата гражданска организация в Словакия се наричала „Общество срещу насилието“. Също като в ГДР, пълният банкрут на управляващата партия станал ясен толкова бързо, че възможността за организирани ариергардни действия била изключена почти от самото начало.

Но ролята на Хавел била също толкова ключова – в никоя друга комунистическа страна не се появил човек с подобен обществен престиж, и макар повечето от практическите идеи и

дори политическите тактики на Граждански форум да се оформяли в негово отсъствие, тъкмо Хавел уловил и канализирал общественото настроение, като тласкал колегите си напред и същевременно задържал очакванията на хората в удържими граници. Влиянието на Хавел и неговата притегателна сила трудно може да се надцени. Като Томаш Масарик, с когото все по-често го сравнявали, невероятно харизматичният Хавел бил смятан от мнозина за нещо като национален спасител. Един пражки студентски плакат от декември 1989 г. с вероятно неволна, но доста уместна религиозна алюзия изобразявал новия президент с думите „Той се жертва за нас“.

На този пиедестал го сложили не само затворите и неотклонното морално противопоставяне на комунизма, а и неговата отчетливо аполитична нагласа. Чешките граждани се обърнали към Хавел не въпреки неговите театрални занимания, а точно заради тях. Както един италиански коментатор отбелязал растящата роля на Хавел на чехословашката политическа сцена, неговият характерен глас му позволявал да артикулира чувствата на една заглушавана нация: „*Se un popolo non ha mai parlato, la prima parole che dice e poesia*“^[337]. Точно по тези причини само Хавел – известен със скепсиса си към изкушенията на капитализма (за разлика от финансовия си министър Клаус) – можел да хвърли мост между фалшивата, но изкусителна уравниловка при покойния комунизъм и неудобните реалности на свободния пазар.

За Чехословакия подобен мост бил важен. При все че в много отношения била най-западната от европейските комунистически страни, тя била и единствената с подчертано егалитарна и ляво ориентирана политическа култура. В крайна сметка това била единствената държава в света, където почти двама от всеки пет гласоподаватели предпочели комунистическа партия на свободни избори, тези през 1946 г. Въпреки четирийсетте години „реално съществуващ социализъм“ – и двайсетте години притъпяваща „нормализация“ – нещо от тази политическа култура все още присъствало. На първите посткомунистически избори през юни 1990 г. 14% от електората предпочели Комунистическата партия. Тъкмо трайното присъствие на това значително ядро симпатизанти на комунистите – заедно с далеч по-многобройната средна категория на аполитични граждани, недостатъчно недоволни, за да протестират срещу ситуацията – карала дисидентски писатели като Лудвик Вацулик да се съмняват във вероятността от големи промени в обозримо бъдеще. Историята сякаш играела срещу чехите и словаците: от 1938 г. нататък Чехословакия никога не успяла да си възвърне докрай контрола върху съдбата си.

Тъй че когато хората най-сетне поели инициативата през ноември 1989 г., последвалата Нежна революция звучала твърде добре, за да бъде истина. Затова се говорело за полицейски заговори и манипулирани кризи, сякаш чехословашкото общество толкова малко вярвало в себе си, че дори инициативата за разрушаване на комунизма трябвало да идва от самите комунисти. Подобен скептицизъм бил почти със сигурност неоправдан – всички по-късни свидетелства сочат, че на 17 ноември чешките сили за сигурност просто отишли твърде далеч. Нямамо „заговор“ за извиване на ръцете на управляващата клика. През 1989 г. народът на Чехословакия наистина започнал да управлява съдбата си.

Румънският случай бил съвсем друг. Там изглежда ясно, че през декември 1989 г. една фракция на управляващата Румънска работническа партия наистина решила, че шансът ѝ да

оцелее се крие в насилственото премахване на господстващата кохорта около Николае Чаушеску. Разбира се, Румъния не била типичната комунистическа държава. Ако Чехословакия била най-западната от сателитните комунистически страни, то Румъния била най-„ориенталската“. При Чаушеску комунизмът дегенерирал от национален ленинизъм до нещо като неосталинистка сатрапия, където византийските нива на шуробаджанащина и неефикасност се поддържали от пипалата на тайната полиция.

В сравнение със зловещата диктатура на Деж през петдесетте, режимът на Чаушеску използвал по-малко явна бруталност. Ала редките намеци за обществен протест – например стачките в минната долина на река Жиу през август 1977 г. или десет години по-късно в тракторния завод „Червена звезда“ в Брашов – били насилствено и ефективно потушени. Нещо повече, Чаушеску можел да разчита не само на сплашеното си население, но и на забележителна липса на чуждестранни критици за вътрешната си политика. Осем месеца, след като хвърлил в затвора по-изявените стачници от долината на Жиу (и избил лидерите им), румънският диктатор посетил Съединените щати като гост на президента Джими Картър. Разграничавайки се от Москва – видяхме как Румъния се въздържала от нашествие в Чехословакия през 1968 г., – Чаушеску спечелил свободата да действа както намери за добре и дори одобрението на западния свят, особено в ранните стадии на „новата“ Студена война през осемдесетте. Тъй като румънският лидер с удоволствие критикувал руснаците (и изпратил гимнастиците си на Олимпийските игри в Лос Анджелис), американците и още много други си затваряли очите пред вътрешнополитическите му престъпления ^[338].

Румънците обаче платили жестока цена за привилегирования статут на Чаушеску. През 1966 г., за да увеличи населението – традиционна румънска мания, – той забранил абортите на жени под четирийсет години с по-малко от четири деца (през 1986 г. възрастовата бариера била вдигната на четирийсет и пет). През 1984 г. минималната възраст за сключване на брак била свалена на петнайсет години за жените. Били въведени задължителни ежемесечни медицински прегледи за всички жени в детородна възраст с цел да се предотвратят абортите. Когато изобщо се разрешавали, последните се провеждали пред представител на Партията. Намалявали се заплатите на лекари в райони с намаляваща раждаемост.

Населението не се увеличило, но смъртността вследствие на аборт далеч надхвърляла тази на всяка друга европейска страна: като единствената достъпна форма на контрол върху раждаемостта нелегалните аборти се извършвали масово, често при най-отвратителни и опасни условия. През следващите двацет и три години законът от 1966 г. довел до смъртта на поне десет хиляди жени. Истинската детска смъртност била толкова висока, че след 1985 г. ражданията не се регистрирали официално, преди детето да оцелее до четвъртата си седмица – апотеоз на комунистическия контрол върху знанието. При падането на Чаушеску смъртността при новородените била 25 на хиляда, а децата в интернати били над 100 000.

Тази национална трагедия се разигравала на фона на икономика, която била нарочно върната назад от оцеляването към нищетата. В началото на осемдесетте Чаушеску решил да издигне още повече международния престиж на страната си, като плати огромните ѝ външни дългове. Институциите на интернационалния капитализъм – начело с Международния валутен фонд – били на седмото небе и не можели да нахвалят румънския диктатор. Букуреш получил пълно разсрочване на външния си дълг. За да плати на западните си кредитори,

Чаушеску приложил безмилостен и безпрецедентен натиск върху вътрешното потребление.

За разлика от комунистическите лидери в другите страни, които заемали на поразия, за да подкупят поданиците си с добре заредени магазини, румънският *Conducator* („вожд“) се заел да изнася всяка възможна произвеждана в страната стока. Румънците били принудени да използват в домовете си 40 – ватова крушки (когато въобще имало ток), за да може електроенергията да се изнася за Италия и Германия. Месото, захарта, брашното, маслото, яйцата и какво ли не още били строго разпределени на дажби. За да се вдигне производителността, били наложени фиксирани квоти за задължителен общественополезен труд през неделите и почивните дни (ангария, или както се наричало в монархическа Франция, *corvee*).

Консумацията на бензин била сведена до минимум: през 1986 г. била въведена програма за развъждане на коне, които да заместят моторизираните машини. Конските каруци станали основно средство за придвижване, а реколтата била прибирана с коса и сърп. Това било нещо наистина ново: всички социалистически системи зависели от централизирания контрол върху системно предизвиквания недостиг, но в Румъния икономиката на базата на свръх инвестиции в ненужно индустриално оборудване била успешно престоена на базата на прединдустриалното аграрно препитание.

Политиката на Чаушеску следвала някаква жестока логика. Румъния наистина платила на международните си кредитори, макар и за сметка на осъденото на нищета население. Но в последните години на диктатора имало нещо повече от икономическо безумство. За да контролира по-добре селските райони на страната – и да увеличи още повече натиска върху земеделците да произвеждат храни за износ, – режимът разработвал предложения за „систематизация“ на румънската провинция. Половината от 13 – те хиляди села в страната (диспропорционално избирани сред малцинствените общности) трябвало да бъдат насилствено сринати до основи, а жителите им прехвърлени в 558 „агрограда“. Ако времето му бе позволило да изпълни проекта си, Чаушеску щял да разруши малкото останало от социалната тъкан в страната.

Проектът за селска „систематизация“ бил тласкан от растящата мегаломания на диктатора. При Чаушеску ленинският импулс да контролираш, централизираш и планираш всеки детайл от ежедневиия живот прераснал в мания за хомогенност и величие, надминаваща дори амбициите на самия Сталин. Трайното физическо vyplъщение на този монотипен импулс трябвало да бъде столицата на Румъния, за която се предвиждало невиджано от времето на Нерон имперско преобразуване. Този проект за „обновление“ на Букурещ щял да бъде прекъснат с преврата от декември 1989 г.; но направеното било достатъчно, за да остави незаличими следи по лицето на съвременния град. Един исторически квартал с размера на Венеция бил напълно сравнен със земята. Четирийсет хиляди сгради, десетки църкви и други културни паметници били разрушени, за да направят място на новия „Дом на народа“ и пет километра дългия и широк 150 метра булевард на „Победата на социализма“.

Цялото начинание било само за показ. Зад блестящите бели стени край булеварда се криели познатите мръсни, мрачни панелни блокове. Но самата фасада била агресивно, унищително, безмилостно еднородна – визуална метафора на тоталитарното управление. „Домът на народа“, проектиран от два̀сет и пет годишна архитектка (Анка Петреску) за

личен палат на Чаушеску, бил необикновено и неопишуемо грозен дори по стандартите на своя жанр. Гротесков, жесток и безвкусен, той бил преди всичко *голям* (три пъти повече от Версайския дворец...). Пред входа му имало полукръгло пространство, побиращо половин милион души; фойето му било с размерите на футболен стадион. Дворецът на Чаушеску бил (и си остава) чудовищна лапидарна метафора на необузdana тирания – уникален румънски принос към тоталитарното градоустройство.

През последните си години румънският комунизъм стоял на неудобния праг между бруталността и пародията. Навсякъде висели портрети на партийния лидер и неговата съпруга; дитирамбите в негова възхвала биха смутили дори самия Сталин (макар и вероятно не севернокореяца Ким Ир Сен, с когото румънският лидер понякога бил сравняван). Един кратък списък на официално одобрените от Чаушеску епитети за описание на постиженията му включва: „Архитекта“, „Ваятеля на вярата“, „Мъдрия кормчия“, „Най-високата мачта“, „Ореола на победата“, „Визионера“, „Титана“, „Сина на слънцето“, „Дунав на мисълта“ и „Гения на Карпатите“.

Какво мислели всъщност за всичко това угодническите му съратници така и не се разбирало. Ясно е обаче, че към ноември 1989 г. – когато след шейсет и седем серии бурни аплодисменти и ставания на крака той бил преизбран за Генерален секретар на Партията и гордо обявил, че реформи няма да има – доста от тях започнали да го смятат за бreme. Откъснат от света, той не си давал сметка не само за духа на времето, но и за растящото ниво на отчаяние сред собствените си поданици. Но докато имал подкрепата на тайната полиция, Секуритате, Чаушеску изглеждал недосегаем.

И както подобавало, тъкмо Секуритате предизвикала падането на режима, когато през декември 1989 г. се опитала да премахне популярен унгарски протестантски пастор, Ласло Тьокеш, в западния град Тимишоара. Унгарското малцинство – специален обект на предразсъдъци и репресии при управлението на Чаушеску – било насърчено от събитията отатък границата в Унгария и още по-силно негодувало срещу несекващите неправди, на които било подложено у дома си. Тьокеш станал символ и фокус на неговите фрустрации и когато на 15 декември режимът го взел на мушка, църквата, в която се укрil, била обградена от енориаши, които организирали целonoщно бдениe в негова подкрепа.

На другата сутрин, когато бдението неочаквано се превърнало в демонстрация срещу режима, полицията и армията били доведени да стрелят срещу тълпата. Преувеличени репортажи за „клането“ били предавани по „Гласът на Америка“ и „Радио Свободна Европа“ и се разчули из цялата страна. За да задуши безпрецедентните протести, които вече се разпростирали от Тимишоара до самия Букурещ, Чаушеску се върнал от официална визита в Иран. На 21 декември той излязъл на балкон на Партийния дом с намерението да заклеми в реч „малцинството размирници“, но бил апострофиран и доведен до шокирано и зашеметено мълчание. На следващия ден, след неуспешен опит да се обърнат към събралите се тълпи, Чаушеску и съпругата му избягали от покрива на Партийния дом с хеликоптер.

В този момент балансът на силите се обърнал рязко в ущърб на режима. Отначало армията сякаш поддържала диктатора, окупирайки улиците на столицата и стреляйки срещу демонстрантите, които се опитвали да завземат студията на националната телевизия. Ала от 22 декември нататък войниците, водени вече от превзелия сградата на телевизията „Фронт за национално спасение“, застанали от другата страна и се оказали хвърлени срещу тежко

въоръжени отряди на Секуритате. Междувременно Чаушеску и жена му били заловени, арестувани и експедитивно осъдени. Признати за виновни в „престъпления срещу държавата“, те били набързо екзекутирани навръх Коледа, 1989 г.^[339].

Фронтът за национално спасение се преобразувал във временен управляващ съвет и – след като преименувал страната просто на „Румъния“, – назначил за президент лидера си Йон Илиеску. Също като останалите от Фронта, Илиеску бил бивш комунист. Той скъсал с Чаушеску няколко години по-рано и можел да претендира за известна правдоподобност като „реформатор“, макар и единствено на базата на студентското си познанство с младия Михаил Горбачов. Но реалните му компетенции да води пост – чаушескова Румъния се криели в способността му да контролира въоръжените сили и особено Секуритате, чиито последни бастиони сложили оръжие на 27 декември. Де факто, като изключим обявеното на 3 януари 1990 г. връщане на политическите партии, новият президент не направил почти нищо, за да демонтира институциите на стария режим.

Както щели да покажат по-късните събития, управляващият при Чаушеску апарат останал удивително невредим, разделяйки се само със семейството на диктатора и неговите по-фрапантно инкриминирани съратници. Слуховете за хиляди убити по време на протестите и битките през декември се оказали преувеличени – цифрата била по-близо до сто – и станало ясно, че при цялата смелост и ентузиазма на огромните тълпи в Тимишоара, Букурещ и други градове, реалната битка била между „реалистите“ около Илиеску и старата гвардия в антуража на Чаушеску. Победата на първите осигурила гладкото – всъщност подозрително гладко – румънско сбогуване с комунизма.

Абсурдите от последните години на Чаушеску били премахнати, но полицията, бюрокрацията и голяма част от Партията си останали непокътнати. Имената били променени – Секуритате била официално закрыта – но не и залегналите в тях практики и презумпции. Илиеску не направил нищо, за да спре безредиците в Търгу Муреш на 19 март, когато осем души били убити и около триста ранени в оркестрирани нападения срещу местното унгарско малцинство. Нещо повече – след като неговият Фронт за национално спасение спечелил огромно мнозинство на изборите през май 1990 г. (като преди това обещал да не ги оспорва) и сам бил официално преизбран за президент, през юни Илиеску не се поколебал да докара с автобуси до Букурещ миньори, които да пребият протестиращите студенти. Двайсет и двама демонстранти били убити и около 650 – ранени. Румъния имала да извърви доста дълъг път.

„Дворцовият преврат“ като особеност на румънската революция бил още по-явен на юг, където Централният комитет на Българската комунистическа партия безцеремонно свалил Тодор Живков от власт на преклонната възраст от 78 години. Най-прослужилият лидер в Комунистическия блок – издигнал се начело на Партията през 1954 г. – правил в типично български стил всичко възможно да следва плътно руския модел. В началото на осемдесетте въвел „Нов икономически механизъм“ за подобряване на производството, а през март 1987 г., по примера на Москва, обещал край на „бюрократичния“ контрол върху икономиката, уверявайки света, че България вече може да се похвали със свое собствено *преустройство*.

Но продължаващите проблеми на българската икономика и растящата несигурност на комунистическото ръководство след изясняването на новата ситуация в Москва подтикнали

Живков да търси алтернативен източник на вътрешна легитимност: етническият национализъм. Значителното турско малцинство в България (около 900 000 при по-малко от девет милиона население) било изкусителна мишена: то не само се отличавало явно в етническо и религиозно отношение, но се явявало и злочестен наследник и символ на времената на омразното османско владичество, за които доскоро българите имали преки спомени. И в България като в съседна Югославия несигурната партийна автокрация насочила пълния гняв на етническите предразсъдъци към една безпомощна вътрешна жертва.

През 1984 г. било официално обявено, че българските турци въобще не са „турци“, а насилствено асимилирани българи, които сега ще бъдат върнати към истинската си идентичност. Мюсюлманските обичаи (като обрязването) били ограничени и криминализирани; употребата на турския език в образованието и медиите била забранена; и в един особено унижителен (и посрещнат с негодувание) ход всички граждани с турски имена били принудени да ги сменят с подобаващо „български“ варианти. Резултатът бил катастрофален. Турците оказали значителна съпротива, което на свой ред предизвикало известна опозиция сред българските интелектуалци. Международната общност протестирала бурно: България била заклеймена в ООН и Европейския съд.

Междувременно колегите на Живков в комунистическата олигархия се разграничавали от него в чужбина. Към 1989 г. българските комунисти били по-изолирани от всякога и доста смутени от събитията в съседна Югославия, където Партията явно губела контрол. Ситуацията се обострила с преселението в Турция през лятото на 1989 г. на близо 300 000 етнически турци – пореден удар върху престижа на режима и икономиката на страната, която усетила недостиг от неквалифицирани работници ^[340]. Когато на 26 октомври полицията реагирала твърде остро на малка сбирка на природозащитници в софийски парк – активистите от *Екогласност* били бити и арестувани за организиране на петиция – партийните реформатори начело с външния министър Петър Младенов решили да действат. На 10 ноември (неслучайно в деня след падането на Берлинската стена) те изхвърлили злополучния Живков.

Последвала вече познатата поредица от събития: освобождаване на политическите затворници; разрешаване на политическите партии; премахване от конституцията на „водещата роля“ на комунистите; „кръгла маса“ за планиране на свободни избори; промяна в името на старата партия, вече наричана „Българска социалистическа партия“; и не след дълго самите избори, които – също като в Румъния – бившите комунисти спечелили лесно (при множество обвинения в електорална измама).

В България политическата „опозиция“ се появила общо взето постфактум. Също като в Румъния се чували слухове, че тя била донякъде изфабрикувана от низвергнати комунистически фракции за собствените им цели. Но промените въпреки това били реални. Ако не друго, България успешно избегнала катастрофата, която очаквала Югославия: на 29 декември, въпреки гневните националистически протести, мюсюлманите и турците получили пълни и равни права. През 1991 г. една предимно турска партия, Движението за права и свободи, си осигурило достатъчна електорална подкрепа, за да държи баланса на местата в Народното събрание на страната.

Защо комунизмът се сринал толкова главоломно през 1989 г.? Не трябва да залитаме по сирените на детерминизма със задна дата, колкото и съблазнителни да са те. Макар комунизмът да бил обречен от вътрешноприсъщите си абсурди, малцина предричали времето и начина на неговата кончина. Наистина по лекотата, с която се пръснала илюзията на комунистическата власт, може да се съди колко по-слаби от очакваното се оказали тези режими – и това показва в нова светлина по-ранната им история. Но илюзорен или не, комунизмът продължил дълго време. Защо не оцелял по-дълго?

Един възможен отговор е ефектът на „доминото”. Щом комунистическите лидери започнали да падат на едно място, тяхната легитимност била фатално накърнена навсякъде. Авторитетът на комунизма почивал отчасти върху претенциите му да бъде необходимост, логичен продукт на историческия прогрес, факт на политическия живот, неизбежно присъствие в модерния пейзаж. Щом това се оказало осезаема неистина – например в Полша, където „Солидарност” сякаш върнала хода на Историята, – то защо да вярват в него в Унгария или Чехословакия? Вече видяхме, че чуждият пример недвусмислено натежавал.

Въпреки това смайващото в краха на комунизма в Европа не било неговата заразност сама по себе си: всички революции се разпространявали по този начин, подривайки легитимността на установената власт чрез натрупване на прецеденти. Точно това се случило през 1848, 1919 и в по-скромни мащаби през 1968 г. Новото през 1989 г. била самата *скорост* на процеса. Чак до октомври същата година Имре Пожгай в Унгария или Егон Кренц в Източна Германия хранели надежди, че ще могат да контролират и управляват своята версия на перестройката. Повечето от опонентите им били склонни да се съгласят и продължавали да търсят някакъв временен компромис. През 1980 г. Адам Михник писал, че „можем да си представим едно хибридно общество, където тоталитарната организация на държавата да съществува редом с демократичните институции на обществото”. Чак до лятото на 1989 г. той нямал причини да очаква нещо друго.

Един нов фактор била ролята на средствата за масова комуникация. Унгарците, чехите и германците в най-голяма степен успели да гледат собствената си революция по телевизионните новини всяка вечер. За населението на Прага постоянните телевизионни повторения на събитията от 17 ноември представлявало нещо като експресно политическо образование с два лайтмотива: „Те са безпомощни” и „Ние успяхме”. Вследствие на това се изгубило ключовото предимство на комунизма – контролът и монополът върху информацията. Страхът да се окажеш сам – невъзможността да узнаеш дали чувствата ти се споделят от други – бил разпръснат завинаги. Дори в Румъния превземането на националните телевизионни студиа било определящият момент на бунта. Неслучайно мрачната съдба на семейство Чаушеску била заснета за излъчване в националния ефир. Това не било нов модел, разбира се – през целия двайсети век радиостанциите и пощите били първите цели на революционните тълпи от Дъблин до Барселона. Но телевизията била *бърза*.

Втората отличителна черта на революциите от 1989 г. бил техният мирен характер. Румъния правела изключение, разбира се, но това можело да се очаква предвид естеството на режима там. Истинска изненада било, че дори в Тимишоара и Букурещ мащабът на кръвопролитията бил далеч по-малък, отколкото всички се опасявали. Това също отчасти било функция на телевизията. Когато цялото население – да не говорим за останалия свят – гледал всеки техен ход, комунистическите режими били с вързани ръце. Този тип

наблюдение сам по себе си означавал загуба на власт и силно ограничавал техните опции [341].

Подобни съображения определено не възпряли комунистическите власти в Китай, които застреляли стотици мирни демонстранти на площад Тянанмън на 4 юни същата година. Николае Чаушеску не би се поколебал да последва примера на Пекин, стига да можеше. Както видяхме, Ерих Хонекер поне обмислял нещо подобно. Но за повечето от колегите им това вече не било вариант. В някакъв ключов момент всички отмиращи авторитарни режими се люшкат между репресиите и компромиса. В случая на комунистите увереността в собствената им способност да управляват се изпарявала толкова бързо, че шансовете да задържат властта насила започнали да изглеждат малки – а ползата от подобен ход доста съмнителна. Пресмятайки личната си изгода, комунистическите бюрократи и партийни апаратчици бързо започнали да откриват, че имат сметка да плуват по течението, вместо да бъдат отнесени от приливната вълна на промяната.

Тези сметки биха изглеждали различно, ако тълпите били гневни, а лидерите им – войнствено решени да отмъщават на стария ред. По ред причини обаче – включително примерът на събитията на Тянанмън, разиграващи се по телевизията точно в деня на полските избори – мъжете и жените от 1989 г. съзнателно избягвали насилието. Не просто защото полската революция била „самоограничаваша се“. Опетнени от десетилетия насилие, разполагащи с „огнестрелни“ съюзници, комунистическите режими недвусмислено показали на своите поданици колко неуместно и неблагоприятно е да прибегваш до сила. Докато полицията още трошала глави в Берлин и Прага до последните часове на стария режим, словаците не били единственото „Общество срещу насилието“.

Отвращението към кръвопролитията било единствената обща черта между революционерите от 1989 г. Те били необичайно пъстра група дори по стандартите на повечето предишни брожения. Комбинациите варирали, но обичайно „народът“ включвал смесица от комунисти – реформатори, социалдемократи, либерални интелектуалци, пазарни икономисти, католически активисти, профсъюзни лидери, пацифисти, неколцина непокаяли се троцкисти и какви ли не още. Самото им разнообразие допринасяло за силата им: то представлявало де факто тъкмо този неформален комплекс от граждански и политически организации, който бил антитезата на еднопартийната държава.

Поне една съществена линия на разлома – тази, която отделяла либералните демократи от националистическите популисти – вече започвала да се усеща; тя разделяла да речем Мазовецки от Валенса или ляво ориентираните Свободни демократи в Унгария (начело с Янош Киш и други дисиденти – интелектуалци) от стария тип националисти в Демократичния форум. Както видяхме, поколенията също били фактор в демонстрациите от 1989 г. Много от опитните лидери на интелектуалната опозиция споделяли обща история с вътрешнопартийните критици на режима. За студентите и останалите младежи обаче те изглеждали отлети по същия калъп: част от едно минало, което не можело и не бивало да се връща. По образ и подобие на двайсет и шест годишния си лидер Виктор Орбан, унгарската „Фидес“ първоначално била определена като политическа партия изключително за хора под

трийсет години [342].

Спомените и илюзиите на „поколението Дубчек“ не се споделяли от техните деца, които

явно не държали особено да си спомнят 1968 г. или да запазят „добрите“ страни на ГДР. Новото поколение искало не толкова да въвлича властта в дебат или да предлага радикални алтернативи на нейното управление, колкото просто да се измъкне от нея. Това допринесло за карнавалния характер на 1989 г., забелязан от някои наблюдатели в Полша и Чехословакия; а също и за равнодушието към идеята за ответно насилие. Комунизмът вече не бил толкова пречка, колкото отживелица.

Това си личи най-силно в езика, чрез който обичайно се изразявали целите от 1989 г. Темата за „връщане в Европа“ не била нова. Дълго преди комунизма източната половина на континента била онази Европа, която дирела признание и уважение; *западната* била тази, която „познавала“ себе си и чийто поглед бил тъй ревностно търсен ^[343]. С образуването на Съветския блок чувството за откъснатост от Европа станало лайтмотив на интелектуалното дисидентство и на опозицията в целия регион.

Но жалбата по изгубената европейска идентичност придобила особено значение, когато на Запад възникнало нищо ново – „Европейска общност“, „Европейски съюз“, – построено около съзнателно „европейски“ ценности, с които тези хора лесно могли да се идентифицират: индивидуални права, граждански задължения, свобода на словото и движението. Говоренето за „Европа“ станало по-малко абстрактно и следователно – освен всичко останало – по-интересно за младите. То вече не било само вопъл по изгубената култура на стара Прага или Будапеща, а представлявало конкретен и постижим набор от политически цели. Обратното на комунизма вече не бил „капитализмът“, а „Европа“.

Това било нещо повече от реторика. Докато старите комунистически кадри могли убедително (и дори убедено) да сочат разрушителното действие на абстрактно дефинирания „капитализъм“, те нямали какво да предложат на мястото на „Европа“ – защото тя представлявала не идеологическа алтернатива, а просто политическата норма. Понякога идеята била формулирана като „пазарна икономика“, друг път като „гражданско общество“, но и в двата случая „Европа“ означавала чисто и просто нормалност и съвременен начин на живот. Комунизмът вече не представлявал бъдещето – неговият коз в продължение на шест десетилетия, – а миналото.

Естествено, имало вариации. Националистите и дори някои политически и религиозни консерватори – много от които били активни и влиятелни през 1989 г. – не били склонни да мислят толкова за Европа, колкото за „Полша“ или „Унгария“. А някои от тях вероятно се интересували по-малко от свободата и индивидуалните права от своите колеги. Първостепенните приоритети на масите също варирали – идеята за някакъв вид връщане към Европа звучала по-вдъхновяващо в Чехословакия, отколкото в Румъния, където трябвало преди всичко да се свалят диктатори и да се осигури прехраната. А докато някои от лидерите на 1989 г. от самото начало се заели да градят пазарна икономика (при сформирането на първото си правителство през септември 1989 г. Тадеуш Мазовецки направил прочутото си изявление, че търси „своя Лудвиг Ерхард“!), други – най-вече Хавел – предпочитали да се фокусират върху гражданските основи на обществото.

Значението на тези нюанси щяло да се прояви едва по-късно. Тук обаче може би е моментът за едно наблюдение относно мястото на Съединените щати в тази история. Източноевропейците и особено жителите на Източен Берлин прекрасно съзнавали

възпиращата роля на САЩ спрямо Съветския съюз. Те разбирали и тънката разлика между западноевропейските политици – които като цяло били готови да съжителстват с комунизма, стига той да ги остави на мира – и американските политици като Роналд Рейгън, който открито го описвал като „Империя на злото”. „Солидарност” била финансирана предимно от Америка и тъкмо САЩ давали най-настоятелна официална подкрепа на протестиращите в Берлин и другите градове – след като се разбрало, че вероятно ще спечелят.

От това обаче не трябва да заключаваме – както се прави понякога, – че несвободните източноевропейски народи копнеели да станат... американци. Още по-малко можем да твърдим, че американската поддръжка и подкрепа предизвикали или подпомогнали тяхното освобождение ^[344].

Съединените щати изиграли удивително малка роля в драмите от 1989 г., поне преди тяхната развръзка. А самият американски социален модел – „свободният пазар” – рядко бил предлаган от масите или техните водачи като модел за възхищение или подражание. За повечето от живелите при комунизма освобождението по никакъв начин не предполагало копнеж по необузdana икономическа конкуренция, а още по-малко загуба на безплатните социални услуги, гарантираната заетост, ниските наеми или други от съпътстващите комунизма облаги. В крайна сметка едно от предимствата на „Европа” – такава, каквато си я представяли на Изток, – било обещанието за богатство и сигурност. Хем да бъдеш свободен като вълк, хем агнето на социализма да си остане цяло.

Подобни еврамечти били предвестници на бъдещи разочарования. Навремето обаче малцина виждали това. На пазара на алтернативни модели американският начин на живот все още се харесвал на малцина, а при цялото си глобално влияние Америка била доста далеч. Другата суперсила обаче се намирала в непосредствена близост. Сателитните държави от Източна Европа до една били колонии на базираната в Москва комунистическа империя. Затова толкова малко от промените през 1989 г. се дължали на местни обществени или политически сили – независимо дали ставало въпрос за нелегални католически организации в Словакия, рок групи в Полша или свободомислещи интелектуалци в другите страни. В последна сметка важната била винаги Москва.

В упоителната отмала на освобождението много източноевропейци омаловажавали значението на Русия, за да изтъкнат по-ясно собствените си постижения. През януари 1992 г. Йозеф Антал от „Демократически форум”, вече министър – председател на Унгария, се жалвал пред сънародниците си как Западът не оценявал героичната роля на централноевропейците в падането на комунизма: „Трябва да се сложи край на тази несподелена любов, защото ние останахме на поста си, водихме битките си без нито един изстрел и спечелихме за тях Третата световна война”. Колкото и да бил ласкателен за слушателите си, горчивият разказ на Антал пропуска основната истина за 1989 г.: ако народите, интелектуалците и профсъюзните водачи на Източна Европа „спечелили Третата световна война”, това се случило просто защото Михаил Горбачов им го позволил.

На 6 юли 1989 г. Горбачов се обърнал към Съвета на Европа в Страсбург и уведомил публиката си, че Съветският съюз няма да застане на пътя на реформите в Източна Европа: че това било „изцяло тяхно решение”. На конференция на лидерите на Източния блок на 7 юли 1989 г. в Букурещ съветският ръководител потвърдил правото на всяка държава да следва собствената си траектория без външна намеса. Пет месеца по-късно, в държавен кабинет на

борда на кораба „Максим Горки“ до бреговете на Малта, той уверил президента Буш, че няма да използва сила, за да задържи на власт източноевропейските режими. Позицията му била еднозначна. Както отбелязал Михник през 1988 г., Горбачов бил „заложник на външнополитическите си успехи“. След като един имперски център публично оповестил, че не може и не възнамерява да задържа колониалната си периферия – и бил акламиран от всички за това си твърдение, – колониите му били изгубени, а с тях и местните му съучастници. Оставало само да се определи начинът и посоката на тяхното падане.

Самите те определено разбирали какво се случва: между юли 1988 и юли 1989 г. Карой Грос и Миклош Немет, водещите реформатори в Унгарската комунистическа партия, направили четири отделни визити в Москва, за да се срещнат с Михаил Горбачов. Техният колега Режьо Ниерш говорил с него и в Букурещ на 7 юли 1989 г., в деня след смъртта на Кадар: вече било ясно, че каузата им е изгубена. Горбачов не предприел нищо, за да предизвика или насърчи революциите от 1989 г.: той просто стоял настрана. През 1849 г. руската интервенция решила съдбата на унгарската и други революции от същата година. През 1989 г. руската ненамеса подпомогнала успеха им.

Горбачов не просто оставил колониите да си отидат. Като показал, че няма да се намесва, той решително подкопал единствения реален източник на политическа легитимност, с който разполагали ръководителите на сателитните държави: обещанието (или заплахата) за военна интервенция от Москва. Без тази заплаха местните режими били политически голи. Икономически можели да изкретат още няколко години, но и тук логиката на съветското отдръпване била безупречна: когато Москва почнела да иска световни цени за износа си от страните на СИВ (както станало през 1990 г.), последните – силно зависими от имперските субсидии – щели да се сринат така или иначе.

Както показва последният пример, Горбачов оставял комунизма да рухне в Източна Европа, за да го запази в самата Русия: точно както Сталин изградил сателитните режими не заради самите тях, а за да подсигури западната си граница. Тактически Горбачов направил сериозна грешка – след по-малко от две години уроците от Източна Европа щели да бъдат използвани срещу освободителя на региона на собствената му територия. Стратегически обаче неговото постижение било огромно и безпрецедентно. Никая друга териториална империя от незапомнени времена не била изоставяла владенията си толкова бързо и с толкова малко кръвопролития. Не можем буквално да припишем на Горбачов заслугите за случилото се през 1989 г. – той не го бил планирал и само смътно разбирал дългосрочното му значение. Но той бил силата, която го предизвикала и позволила. Това било революцията на г – н Горбачов.

Четвърта част: След Стената: 1989 – 2005 г.

XX Континентът се разцепва

„Не е нужно да правя нещо, за да го спра. Руснаците ще го направят вместо мен. Те никога няма да позволят тази голяма Германия под носа си“.

Франсоа Митеран, 28 ноември 1989 г.

„Когато започнахме, не разбирахме дълбочината на проблемите пред нас“.

Михаил Горбачов, 1990 г.

„Страната ни нямаше късмет. Беше решено този марксистки експеримент да бъде проведен върху нас. Накрая доказахме, че за тази идея няма място – тя просто ни избута извън пътеката, поета от цивилизованите страни по света“.

Борис Елцин, 1991

„Съществуването на чешката нация никога не е било сигурно и тъкмо тази несигурност е най-удивителното в нея“.

Милан Кундера

Освободена от комунизма, Източна Европа преживяла втора и още по-удивителна трансформация. В хода на деветдесетте четири установени държави изчезнали от картата на континента, а други четиринайсет се родили – или били възкресени. Шестте най-западни републики на СССР – Естония, Латвия, Литва, Беларус, Украйна и Молдова – станали независими държави, заедно със самата Русия. Чехословакия се разделила на две – Словакия и Чешката република. А Югославия се разпаднала на съставните си части: Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина, Сърбия и Черна гора, и Македония.

Това създаване и разпадане на нации било сравнимо по мащаб с ефекта от Версайските договори след Първата световна война – и в някои отношения по-драматично. Възникването на нациите – държави във Версай представлявало кулминацията на един дълго проточил се процес, чиито корени се криели в деветнайсети век, ако не и още по-рано; то не изненадало никого. Но почти никой не очаквал нещо подобно да се случи в края на двайсети век. Всъщност трите държави, които щели да изчезнат през деветдесетте – Чехословакия, Югославия и СССР – сами били от реколтата на 1918 г.

Не е обаче съвпадение, че те били последните останали мултиетнически, федерални държави в региона. Териториалното разцепление през деветдесетте съпътствало края на последната от четирите континентални империи в Европа – руската. На практика то било късен епилог на постимперското държавно строителство, последвало падането на другите три: Османска Турция, Хабсбургска Австрия и Вилхелмова Германия. Ала сама по себе си логиката на имперския разпад не би предизвикала институционалното пренареждане на Източна Европа. Както често се случвало в миналото, съдбата на региона била определена от събитията в Германия.

Заслуга за немското обединение – единственият случай на сливане през това десетилетие на разцепление – има преди всичко Хелмут Кол. Западногерманският канцлер отначало се колебаел не по-малко от всички останали: на 28 ноември 1989 г. той представил пред Бундестага *петгодишна* програма за предпазливи стъпки към германско единство. Ала след като слушал източногерманските тълпи (и се уверил в подкрепата на Вашингтон), Кол пресметнал, че една обединена Германия била вече не само възможна, но и може би неотложна. Станало ясно, че единственият начин да се спре потокът на запад (по едно време преминавали 2 000 души на ден) била да се пренесе Западна Германия на изток. За да спре източногерманците да напускат страната си, западногерманският лидер се заел да я премахне.

Също като през 19 век, първата крачка към немското обединение бил валутният съюз; но след него неизбежно следвал политически. Приказките за „конфедерация”, които западногерманците отначало насърчавали, а източногерманският кабинет на Ханс Модров енергично прокламирал, рязко намалели, а в набързо проведените в ГДР избори през март 1990 г. кандидатите на християндемократите излезли с програма за обединение. Техният „Съюз за Германия” спечелил 48% от вота: социалдемократите, спъвани от благоразумното си колебание по въпроса, получили едва 22%^[345]. Бившите комунисти – сега Партия на демократическия социализъм – си осигурили приличните 16%; но „Съюз 90” – организация на бивши дисиденти, сред които и *Neues Forum* на Бербел Болай, – спечелил едва 2,8%^[346].

Първата работа на новото мнозинство в Народната камара на ГДР, представлявано от водената от Лотар де Мезиер коалиция на християндемократи, социалдемократи и либерали, била да заявят стремежа на страната си към обединение^[347]. На 18 май 1990 г. бил подписан „валутен, икономически и социален съюз” между двете Германия, а на 1 юли влязла в сила основната му клауза – приемането на дойче марката в ГДР. Източногерманците можели вече да обменят практически безползната си валута – до 40 000 източногермански марки – по извънредно изгодния курс 1:1. Оттук нататък заплатите в ГДР щели да се заплащат в същото количество дойче марки. Това бил изключително ефективен инструмент за задържане на източногерманците по местата им, който обаче щял да има тежки дългосрочни последици за източногерманските работодатели и западногерманския бюджет.

На 23 август, по предварително споразумение с Бон, парламентът на ГДР гласувал за присъединяване към Федералната република. Седмица по-късно бил подписан Договор за обединение, с който страната се присъединила към ФРГ – както пожелали гласоподавателите на изборите през март и както било записано в член 23 от Основния закон от 1949 г. На 3 октомври договорът влязъл в сила: ГДР „се присъединила” към Федералната република и престанала да съществува.

Разделението на Германия било дело на победителите във Втората световна война и нейното обединение през 1990 г. не би било възможно без тяхното насърчение или съгласие. Източна Германия била сателит на СССР, като през 1989 г. там все още били разположени 360 000 съветски войници. Западна Германия, при цялата си независимост, не била свободна да действа автономно по *този* въпрос. Що се отнася до Берлин, до подписването на

финалното мирно споразумение той си оставал град, чиято съдба формално зависела от някогашните окупационни сили – Франция, Великобритания, САЩ и СССР.

Нито британците, нито французите горели от нетърпение да видят Германия обединена. Доколкото този въпрос изобщо занимавал западноевропейците, те предполагали – съвсем основателно, – че това би се случило *в края* на дълъг процес на промени в Източна Европа, а не от самото начало. Както отбелязал през декември 1989 г. Дъглас Хърд (външен министър на Великобритания), разсъждавайки над скорошното приключване на Студената война: „Това беше система..., при която ние живяхме съвсем спокойно четирийсет години”.

Неговата министър – председателка, Маргарет Тачър, не криела страховете си. В мемоарите си тя разказва за спешно свикана среща с френския президент Митеран: „Извадих от чантата си карта с различните конфигурации на Германия в миналото, които не даваха големи надежди за бъдещето... (Митеран) каза, че в мигове на голяма опасност Франция винаги е установявала специални отношения с Великобритания и той чувствал, че отново е назрял такъв момент... Струваше ми се, че макар да не сме открили какво означава това, най-малкото и двамата имахме желание да спрем немската колесница. Това беше някакво начало”.

Госпожа Тачър – и не само тя – се притеснявала също така, че немското обединение може да дестабилизира Михаил Горбачов и дори да доведе до неговото падане от власт (по аналогия с позора на Хрущов след унижението в Куба). Но при всичките си притеснения британците нямали какво да предложат като алтернатива на събитията в Германия, така че в крайна сметка се примирили. Митеран не се предал толкова лесно. Повече от всички останали французите били искрено притеснени от краха на стабилното и познато положение в Германия и в Комунистическия блок като цяло ^[348].

Първата реакция на Париж била да се опита да блокира всяка стъпка към германско обединение – Митеран дори стигнал дотам да посети ГДР през декември 1989 г. в знак на подкрепа към нейния суверенитет. Той отклонил поканата на Хелмут Кол да присъства на церемония в чест на отварянето на Бранденбургската врата и се опитал да убеди съветските лидери, че като традиционни съюзници Франция и Русия имат общ интерес да възпрат немските амбиции. Всъщност французите разчитали на Горбачов да наложи вето върху обединението на Германия. Както обяснил Митеран на своите съветници на 28 ноември 1989 г., „Няма нужда да правя каквото и да било, за да ги спра. Руснаците ще го направят вместо мен. Те никога няма да допуснат тази голяма Германия под носа си”.

Ала след като станало ясно, че нещата не стоят така – и след решителната победа на Кол на източногерманските избори, – френският президент сменил курса. Немците можели да получат своето обединение, но не и току – така. И дума не можело да става новата по-силна Германия да поеме по независим път, още по-малко пък да се върне към старите си централноевропейски приоритети. Кол трябвало да се заеме със следването на европейски проект под френско – германско управление, а Германия трябвало да се обвърже във „все потесен” съюз. Неговите условия, най-вече общата европейска валута, щели да бъдат увековечени с нов договор (който щял да бъде уточнен на следващата година в холандския град Маастрихт) ^[349].

Немците приели с готовност всички френски условия (макар несръчният маниер на

френските дипломатични маневри да охладил отношенията им за известно време) – ехо от времето, когато след 1955 г. Бон се съгласил да ограничи „Европа” до първоначалните шест страни, за да успокои френските страхове от пълен суверенитет на Германия. През следващите месеци Кол дори приел набор от дребни отстъпки, които трябвало да възнаградят Париж за снизхождението му ^[350]. Обединението си струвало известни усилия за успокоение на нервните европейски съседи. Във всеки случай Кол – роден в Лудвигсхафен и също като земляка си от Райнланд Аденауер инстинктивно предразположен да гледа на запад – не бил особено смутен от идеята да обвърже Германия още по-силно с Европейската общност.

Но преди всичко германският канцлер се радвал на попътен вятър, както ще потвърди всяка негова снимка от онова време: немското обединение имало пълната подкрепа на Съединените щати. Също като всички останали, администрацията на президента Буш първоначално споделяла предположението на своите съюзници, че обединението на Германия ще дойде едва в края на серия непредсказуеми промени в СССР и Източна Европа, и то само със съветско съгласие. Но Вашингтон по-бързо доловил преобладаващите нагласи, особено след като едно проучване на общественото мнение от февруари 1990 г. показало, че 58% от западногерманците предпочитат обединена и неутрална Германия. Тъкмо от това най-много се страхували американците (и много западногермански политици): една обединена Германия, неутрална и необвързана наред Европа, дестабилизираща и тревожеща съседите си от двете страни.

Затова САЩ се заели да подкрепят с всички средства целите на Кол, така че немците никога да не трябва да избират между единството и НАТО. Под натиска на Вашингтон французите и британците се съгласили да седнат с представители на СССР и на двете немски държави и да нахвърлят условията за възникване на една нова Германия. Тези т.нар. „преговори 4+2”, водени от външни министри от февруари до септември 1990 г., довели до Договора за окончателно споразумение за Германия, подписан в Москва на 12 септември.

С този договор, който формално признавал границите на бъдеща Германия като тези на двете присъстващи немски държави, се сложило край на четиристранния статут на Берлин, който изтекъл в полунощ на 2 октомври 1990 г. Съветският съюз се съгласил да позволи обединена Германия да остане в НАТО и били договорени условията за изтегляне на Червената армия и на всички чуждестранни войски от Берлин (в четиригодишен срок, след който на немска земя щели да останат съвсем малобройни войски на НАТО).

Защо Михаил Горбачов с такава готовност позволил да се осъществи германското обединение? Десетилетия наред основната стратегическа цел на Москва била да поддържа териториалното статукво в Централна Европа. Москва – също като Лондон, Париж и Вашингтон, – била свикнала с разделена Германия и отдавна била изоставила следвоенните стремежи на Сталин да извади Бон от западния военен съюз. А за разлика от французите и британците съветското ръководство все още било в състояние да блокира процеса на обединение – поне по принцип.

Също като всички останали, Горбачов играел на сляпо. Нито на Изток, нито на Запад някой бил планирал какво да прави, ако ГДР се сгромоляса; нямало готови схеми за германско обединение. Но за разлика от немските си колеги съветският лидер нямал добър

ход. Не можел реалистично да се надява да спре обединението на Германия, без да преобърне всичките си добронамерени изявления от последните години и сериозно да компрометира собствената си репутация. Всъщност първоначално той се противопоставил на влизането на обединена Германия в НАТО. А дори след като отстъпил принципно ^[351] по този параграф, продължил да настоява войските на Алианса да не бъдат допускани на по-малко от 300 километра от границата с Полша – нещо, което американският държавен секретар Джеймс Бейкър впрочем обещал на руския си колега през февруари 1990 г. Но когато по-късно това обещание било нарушено, Горбачов бил безпомощен да се намеси.

Това, което можел да направи, било да изиска – съвсем буквално – цена за своите отстъпки. Както предвидил западногерманският канцлер, Съветският съюз бил открит за финансови аргументи. Отначало Горбачов се опитал да размени обединението срещу откуп от 20 милиарда долара, преди в крайна сметка да се договори за около 8 милиарда плюс още близо 2 милиарда в безлихвени кредити. Като цяло от 1990 до 1994 г. Бон превел на Съветския съюз (и по-късно на Русия) равностойността на 71 милиарда долара (а още 36 милиарда отишли за бившите комунистически страни от Източна Европа). Освен това Хелмут Кол се съгласил да успокои съветските (и полски) страхове от немски иредентизъм, като обещал (както видяхме) да приеме за постоянни източните граници на страната си – задължение, увековечено на следващата година с договор с Полша.

След като си осигурила възможно най-добрите условия, Москва се съгласила да изостави ГДР. Ако Вашингтон бил Богарт, СССР бил Сидни Грийнстрийт: изиграл възможно най-добре слабата си ръка и зарязал дребния си, негодуващ помощник със съответните протести, но с твърде малко действителни съжаления. По-логично било да изградиш стратегически отношения с приятелски настроената и благодарна нова Германия, отколкото да я превръщаш във враг, а от съветска гледна точка една обединена държава в здравата и възпираща преградка на Запада може би не била чак толкова лош вариант.

ГДР не била твърде обичана. Но и не се споминала съвсем неоплакана. В допълнение към западногермански интелектуалци като Гюнтер Грас и Юрген Хабермас, които се страхували за душата на една обединена „уголемена“ Германия ^[352], много непознаващи друга родина източногерманци изпитвали смесени чувства, когато „тяхната“ Германия била измъкната изпод краката им. В ГДР били израснали две поколения. Те може и да не вярвали в по-колосално абсурдните ѝ версии за самата нея, но не можели да бъдат напълно глухи за официалната пропаганда. Не трябва да се учудваме, че дълго след 1989 г. децата в източногерманските гимназии продължавали да вярват, че източногерманските войници са се били редом с Червената армия, за да освободят страната си от Хитлер.

Тази насадена заблуда била част от същностната идентичност на ГДР и никак не помогнала на дезориентираните ѝ бивши граждани да преминат „обратно“ в Германия, особено когато „тяхната“ Германия била систематично изличавана от официалната памет. Имената на градове, улици, сгради и провинции били променени, като често се връщали вариантите отпреди 1933 г. Възстановявали се ритуали и паметници. Това обаче не било възкресение на историята, а по-скоро нейно изличаване – като че ли ГДР никога не била съществувала. Когато Ерих Милке бил осъден за убийство, то не било за престъпленията, които поръчал като глава на Щази, а за политически атентат, извършен през трийсетте – като

свидетелствата били извадени от нацистките протоколи за разпит.

С други думи, вместо да се ровят в смутната история на ГДР, бившите ѝ граждани били насърчавани да я забравят – ироничен реприз на „ерата на забравата“ в Западна Германия през петдесетте. И също като през ранните години на Федералната република, така и след 1989 г. отговорът трябвало да бъде просперитетът. Германия щяла да си купи изходна виза от историята. А ГДР определено се поддавала на такова лечение. Не само институциите ѝ се разпадали – голяма част от материалната ѝ инфраструктура била разнебитена. Две от всеки пет жилища били строени преди 1914 г. (в Западна Германия през 1989 г. цифрата била по-малка от една пета); една четвърт от всички къщи нямали баня, една трета били само с външна тоалетна, а повече от 60% нямали никаква форма на централно отопление.

Също както в отношенията си с Москва, реакцията на Бон била да хвърли огромни суми пари за решаване на този проблем. През годините след обединението общият трансфер от Западна в Източна Германия възлизал на еквивалента на 1 200 милиарда евро; към края на 2003 г. цената на поглъщането на бившата ГДР достигнала 1,2 *трилиона* евро. Източногерманците във Федералната република били субсидирани: техните работни места, пенсии, транспорт, образование и жилища били гарантирани от огромни увеличения на държавните разходи. В краткосрочен план това проработило – укрепило източногерманската вяра не толкова в свободния пазар, колкото в бездънните ресурси на западногерманската хазна. Но след първоначалния ентузиазъм от съюза много „осита“^[353] всъщност били отблъснати от триумфалното снизхождение на западните си братовчеди – чувство, което бившите комунисти щели да използват с известен успех на бъдещи избори.

Междувременно, за да не разбуни западногерманските гласоподаватели – сред които далеч не всички посрещнали обединението с неподправен ентузиазъм – Кол решил да не вдига данъците. За да посрещне огромните си нови разходи, Федералната република – която до този момент имала значителни излишъци по текущата сметка – нямала друг избор, освен да премине към дефицит. Изплашена от инфлационния ефект на подобна политика, Бундесбанката започнала постепенно да увеличава лихвите, започвайки през 1991 г. – точно в момента, когато дойче марката била навеки скрепена като част от запланиваната европейска валута. Ударният ефект от тези лихвени проценти – нарастване на безработицата и забавяне на икономическия растеж – щели да се почувстват от цялата Европейска валутна система. На практика Хелмут Кол експортирал цената на обединението на своята страна, а европейските партньори на Германия били принудени да споделят товара.

Отстъпките на Михаил Горбачов по отношение на Германия със сигурност допринесли за упадък на вътрешнополитическия му престиж. Всъщност той предупредил Джеймс Бейкър, че една обединена Германия в НАТО може да означава „краят на перестройката“. Загубата на другите източноевропейски сателити можела да бъде отдадена на малшанса; но да оставиш да ти се изплъзне Германия изглеждало като небрежност. Съветският министър на отбраната маршал Сергей Ахромеев бил убеден, че ако Горбачов бил забелязал проблема навреме, той можел да получи от Запада подобри условия; и не само той мислел така. Това, разбира се, бил проблем на Горбачов: към края на осемдесетте той бил толкова погълнат от вътрешнополитическите предизвикателства, че реакцията му към бързото разрастване на проблемите в „близкия Запад“ на СССР била все по-често да оставя нещата да следват

собствения си ход.

Но добронамереното пренебрегване не било вариант, когато се касаело за сходни предизвикателства в границите на самия Съветски съюз. Руската империя се разраствала чрез завоевания и присъединяване векове наред и много от някогашните чужди територии сега били тясно свързани с родината. И дума не можело да става те да бъдат „пуснати“ в смисъла, в който Полша или Унгария били „пуснати“ да си вървят. Ала по-новите съветски завоевания все още били само полусмлени и, както видяхме, податливи на външно влияние и пример: в Централна Азия, в Кавказ, но преди всичко по най-западния край на империята до Балтийско море.

Балтийските републики на Съюза – Литва, Латвия и Естония – се отличавали в три важни аспекта. На първо място те били по-силно изложени на Запада от всеки друг регион в рамките на самия СССР. Естонците били в особено силна връзка със скандинавските страни – от седемдесетте насетне те гледали финландска телевизия и все по-силно съзнавали контраста между собственото си положение и това на проспериращите си съседи. Литовците, чийто основен исторически и географски афинитет бил към съседна Полша, трудно можели да не забележат, че дори при комунизма поляците били видимо по-свободни и заможни от тях.

Второ, въпреки неблагоприятното сравнение със западните съседи, балтийските държави все пак били богати по стандартите на СССР. Те били основните съветски производители на голям брой индустриални продукти – железопътни вагони, радиоапарати, хартиени изделия – както и водещ източник на риба, млечни продукти и памук. Между произвежданите и преминаващите през пристанищата им стоки естонци, латвийци и литовци имали поне бегла представа за един начин на живот и жизнен стандарт, за който останалите съветски граждани можели само да мечтаят.

Ала третата и най-важна отличителна черта на балтийските републики се състояла в това, че само в тяхната нова история имало истинска независимост. След като първоначално спечелили свободата си през 1919 г. след падането на царската империя, двацет години по-късно те били насилствено присъединени от съветските наследници на Романови според тайните клаузи на договора Рибентроп – Молотов. Но нашествието през 1940 г. все още било част от живата памет. В балтийските републики гласността на Горбачов – която на други места в Съветския съюз довела до искания за по-големи граждански или икономически права – неизбежно повдигнала наново въпроса за независимостта. Самиздатът в този регион бил винаги задължително националистичен по тон.

Това се дължало отчасти и на „руския“ проблем. През 1945 г. населението на трите балтийски републики било доста хомогенно, като повечето жители принадлежали към доминантната етническа група и говорели местния език. Към началото на осемдесетте обаче вследствие на насилственото експулсиране през войната и след нея и на постоянния приток на руски войници, администратори и работници населението било доста по-смесено, особено в северните републики. В Литва около 80% от жителите на републиката все още били литовци; в Естония обаче едва приблизително 64% от населението били етнически естонци и естоноговорящи. А в Латвия приблизителният дял латвийци по произход при преброяването от 1980 г. бил 1,35 милиона от общо 2,5 милиона население: едва 54%. Провинцията все още била населена от балтийци, но градовете ставали все по-руски и

рускоговорещи: едно преобразяване, което будело широко негодувание.

Така първите признаци на протести в региона били насочени към въпросите на езика и свързаните с тях спомени за депортацията в Сибир на хиляди местни „подривни елементи”. На 23 август 1987 г. се провели едновременни демонстрации във Вилнюс, Рига и Талин в чест на годишнината от пакта Рибентроп – Молотов, последвани три месеца по-късно в Рига от обществен митинг в памет на годишнина от обявяването на латвийската независимост през 1918 г. Насърчени от успеха си – или по-точно казано, от безпрецедентната толерантност към подобен публичен израз на имплицитно несъгласие, – в региона започнали да никнат независими групи и събрания.

Така на 25 март 1988 г. в Рига се събрали стотици в памет на латвийските депортации през 1949 г. Последвала необичайно оживена среща на летаргичния до този момент Латвийски писателски съюз, на който се заговорил за „Латвийски народен фронт”. Няколко седмици по-късно, под егидата на привидно аполитичния „Клуб за защита на околната среда”, се родило „Латвийското движение за национална независимост”. Ходът на събитията в Естония бил практически идентичен: след възпоменанията през 1987 г. и серия протести на природозащитници се родило първо „Дружеството за естонско наследство”, посветено на съхраняването и реставрирането на местни културни паметници. После, през април 1988 г., „Народният фронт на Естония”; и накрая, през август – месец след латвийския си събрат – „Естонското движение за национална независимост”.

Най-драматичният аспект на тези зараждащи се политически движения в Естония и Латвия било самото им съществуване – и техните необичайно подривни названия. Предизвикателството към съветската власт обаче било явно отправено в Литва, където руското присъствие било далеч по-ненатрапчиво. На 9 юли 1988 г. една демонстрация във Вилнюс с искания за защита на околната среда, демокрация и по-голяма автономия на страната привлякла 100 000 души в подкрепа на Саюдис, новосформираното „Движение за литовска реорганизация”. То открито критикувало Литовската комунистическа партия за нейното „раболепие” спрямо Москва и издигало плакати с надпис „Червена армия, върви си”. Към февруари 1989 г. Саюдис прераснал в политическа партия от национален мащаб. На следващия месец, на изборите за съветския Конгрес на народните депутати, тя спечелила 36 от 42 – те литовски места.

Изборите и в трите републики били забележителна победа за независимите кандидати и събудили все по-силно съзнание за общ балтийски маршрут. Това било символично препотвърдено на 23 август 1989 г. с образуването на 650 – километрова жива верига („Ръце през Балтийско море”), простираща се от Вилнюс през Рига до Талин, в памет на петдесетата годишнина от пакта Рибентроп – Молотов. Приблизително 1,8 милиона души – една четвърт от цялото население на региона – участвали в нея. След като естонското и латвийското движения за независимост повторили примера на литовския си аналог и открито обявили националния суверенитет като своя цел, конфронтацията с Москва изглеждала неизбежна.

И все пак тя дошла много бавно. Балтийските движения за независимост прекарвали 1989 г., облежнати на границата на позволеното. Когато новите стремящи се към независимост Върховни съвети първо в Литва, а после и в Латвия се опитали да имитират естонския закон от ноември 1988 г., който позволявал приватизацията на местни държавни предприятия,

Москва обявила декретите за нищожни, както постъпила и в естонския случай. Ала иначе държавата се въздържала от намеса. Когато на 8 октомври 1989 г. (ден след публичното предупреждение на Горбачов в Източен Берлин, че „животът наказва онези, които отлагат“) Латвийският народен фронт обявил намерението си да се бори за пълна независимост, съветските власти били твърде заети с ескалиращата криза в Германия, за да предприемат каквито и да било действия.

На 18 декември обаче Литовската комунистическа партия се разцепила. Преобладаващото мнозинство се обявило за незабавна независимост. Сега Горбачов не можел повече да мълчи. Той отпътувал за Вилнюс на 11 януари 1990 г., за да говори срещу исканото отцепване и да призове към „умереност“. Само че за пореден път собственият му пример работел срещу него. Окуражен от електоралната победа на Саюдис и от успешния опит на самия съветски президент да убеди ЦК да премахне конституционните гаранции за „водещата роля“^[354] на Партията, както и от водените по същото време преговори „4+2“, на 11 март Литовският върховен съвет гласувал със 124 на 0 гласа за възстановяване на литовската независимост. Той символично върнал „Конституцията на литовската държава“ от 1938 г. и анулирал действието на съветската конституция в Република Литва.

Показателен за несигурното състояние на нещата през 1990 г. – когато дори правителството на Руската република утвърждавало своя „суверенитет“ и върховенството на руските закони пред „всесъюзните“ декрети – е фактът, че след декларацията от Вилнюс съветските ръководители не предприели нищо по-заплашително от икономически бойкот. Неспособен да предотврати откъсването на Литва, Горбачов все още бил в състояние да спре военната намеса, за която настоявали много хардлайнери сред неговите колеги. Дори самият бойкот бил прекратен през юни, когато литовците се съгласили да „преустановят“ пълното прилагане на своята декларация за независимост.

След напрегнати шест месеца, през които практически всички големи съветски републики заявили своя „суверенитет“, ако не още пълна независимост, положението на Горбачов ставало неспасяемо. Усилията му да съдържа балтийските инициативи сериозно подкопавали имиджа му на „реформатор“, а неспособността му да потисне исканията за автономия, суверенитет и независимост будела негодувание сред колегите му и – по-страшното – сред армията и силите за сигурност. На 20 декември 1990 г. външният му министър, Едуард Шеварнадзе, подал оставка и публично предупредил за опасността от преврат.

На 10 януари 1991 г., докато САЩ и техните съюзници се занимавали със започналата по това време война в Ирак, Горбачов отправил към литовците ултиматум, с който изисквал в качеството си на президент на Съюза да се придържат към Конституцията на СССР. На следващия ден войници от елитния корпус на КГБ и на съветското Министерство на вътрешните работи завзели обществени сгради във Вилнюс и назначили „Комитет за национално спасение“. Двайсет и четири часа по-късно те атакували радио и телевизионните студиа в града, насочвайки дулата си към събралите се там многобройни демонстранти. Четиринайсет цивилни били убити, седемстотин – ранени. Седмица по-късно войници от същите подразделения нахлули в латвийското Министерство на вътрешните работи в Рига, убивайки четирима души.

Кръвопролитията в прибалтийските републики били знак за края на Съветския съюз. За по-малко от седмица над 150 000 души се събрали в Москва да протестираат срещу стрелбата. Борис Елцин, преди първи секретар на Московския градски комитет, а от май 1990 г. председател на Върховния съвет на Русия, отпътувал за Талин, за да подпише взаимно признаване на „суверенитета“ между Русия и балтийските републики, пренебрегвайки напълно съветските власти. През март 1991 г. референдумите в Латвия и Естония потвърдили, че и техните гласоподаватели в преобладаващата си част подкрепят пълната независимост. Горбачов, неохотно започнал репресии срещу непокорните републики, сега се върнал към по-ранната си позиция и напразно потърсил някакво временно споразумение с тях.

Сега обаче съветският президент бил атакуван от две страни. Неговото нежелание да смаже балтийците определено отблъснало военните му съюзници (двама от генералите, които режисирали атаките във Вилнюс и Рига, щели да бъдат сред главните участници в последвалия московски преврат). Но и бившите му приятели и почитатели престанали да му вярват. През март 1991 г. Елцин публично осъдил „лъжите и измамите“ на Горбачов и поискал оставката му въпреки официалния натиск да замълчи под заплахата от обвинение в държавна измяна. Междувременно примерът на Прибалтика бил последван от други републики.

Докато върховните структури на съветската власт оставали стабилни, комунистическите управници от Украйна до Казахстан ограничавали „реформите“ си до предпазливи имитации на самия Горбачов. След балтийския разгром обаче същите фини антени, които ги настройвали на перестроечна вълна, сега им подсказвали, че самият Съюз може да се окаже обречен. Във всеки случай те сами виждали, че в определени управляващи кръгове съветският президент бил белязан човек. Докато новата политика на балтийските републики отразявала действително и мащабно национално възраждане, движенията за „суверенитет“ в много от другите републики най-често били разнородна смесица от националистическо чувство и стремеж към самосъхранение на номенклатурата. Съществувал и все по-силен елемент на страх: чувството, че ако сигурността и авторитетът се рушат откъм върха – или, по-лошо, могат скоро да бъдат насилствено и едностранно възстановени от враговете на Горбачов, – по-разумно би било юздите на властта да преминават в местни ръце. А освен това на съветските мениджъри им просветнало, че ако центърът се разпадне, ще могат да заграбят огромно количество ценни обществени активи: партийна собственост, права за добив на минерали, земеделски стопанства, заводи, данъчни приходи и така нататък.

Безспорно най-важна от огласилите претенции си кандидат – „суверенни“ републики била Украйна ^[355]. Също като прибалтийските страни, тя имала (макар и откъслечен) опит с независимостта, за последен път постигната и веднага загубена след Първата световна война. Освен това страната била тясно свързана с историята на самата Русия: в очите на мнозина руски националисти, Киевска „Рус“ – държава от тринайсети век ^[356], базирана в украинската столица и простираща се от Карпатите до Волга – била толкова неразривна част от същностната идентичност на империята, колкото самата Русия. Ала по-непосредствено и практическо било значението на материалните ресурси в региона.

Разположена точно на пътищата, осигуряващи достъп на Русия до Черно (и Средиземно)

Море и Централна Европа, Украйна била стожер на съветската икономика. Макар да заемала само 2,7% от територията на СССР, тя съдържала 18% от населението му и генерирала почти 17% от брутния национален продукт, отстъпвайки само на самата Русия. През последните години на Съветския съюз Украйна съдържала 60% от въглищните резерви на страната и мажоритарен дял от находищата на титан (жизненоважен за съвременния стоманодобив). Нейната необикновено богата почва давала над 40% от съветската земеделска продукция (като стойност).

Диспропорционалното значение на Украйна в руската и съветска история се отразявало и в самото съветско ръководство. И Никита Хрущов, и Леонид Брежнев били руснаци от Източна Украйна – Хрущов се върнал там през трийсетте като Първи секретар на Украинската партия. Константин Черненко бил син на депортирани в Сибир украински „кулаци“, а Юрий Андропов се издигнал на върха, след като заемал стратегически централния пост на началник на КГБ в Украйна. Ала близките връзки между Украинската република и съветското ръководство не означавали никакво специално отношение към жителите на страната.

Тъкмо напротив. През по-голямата част от историята си като съветска република Украйна била третирана като вътрешна колония: природните ѝ ресурси били експлоатирани, а народът ѝ – държан под строг надзор (а през трийсетте и подложен на програма от наказателни репресии, която възлизала почти на геноцид). Украинските продукти – най-вече храните и съдържащите желязо метали – били експортирани към останалата част на Съюза на силно субсидирани цени: практика, която продължила почти до края. След Втората световна война Украинската съветска социалистическа република била значително разширена чрез анексията на полските провинции Източна Галиция и Западна Волиния: местното полско население, както видяхме, било прогонено на запад в замяна на етнически украинци, експулсирани от самата Полша.

Тази размяна на население – и избиването на голяма част от местната еврейска общност по време на войната – създали един доста хомогенен по съветските стандарти регион. Докато през 1990 г. Руската република съдържала над сто малцинства, от които трийсет и едно живеели в автономни области, Украйна била 84% украинска. Останалата част от жителите ѝ били руснаци (11%), а другите включвали малък брой молдовци, поляци, маджари, българи, заедно с оцелелите местни евреи. По-важен навярно е фактът, че единственото значимо малцинство – руското – било съсредоточено в индустриалния Изток и в столицата Киев.

Централна и Западна Украйна, особено районът около втория по големина град Лвов, била преобладаващо украинска по език и източноправославна или униатска (гръко – католическа) по вероизповедание. Благодарение на сравнителната толерантност на Хабсбургите, на украинците в Галиция било позволено да запазят майчиния си език. В различните окръзи между 78% и 91% от местните жители още го използвали като пръв език през 1994 г., докато в бившите царски владения дори тези, които се самоопределяли като украинци, често говорили повече руски.

Съветската конституция, както видяхме, приписвала национални идентичности на населението на отделните републики и на практика дефинирала всички свои граждани по етнонационални категории. И в Украйна като навсякъде другаде – особено в наскоро

анексираната Западна Украйна – теорията се превърнала в практика. Преди години, когато местният език се срещал предимно в далечната провинция, а градовете били рускоговорящи и доминирани от съветската власт, теоретически децентрализираният и федерален характер на този съюз от национални републики представлявал интерес само за учените и съветските апологети. Но с растящия брой украиноговорящи градски жители, медиите на украински език и политическият елит, който вече се идентифицирал със съзнателно „украински” интереси, национализмът в страната бил предсказуем спътник на съветския разпад [357].

През ноември 1988 г. в Киев било основано едно непартийно движение – РУХ (Народно движение за перестройка): първата автономна украинска организация от десетилетия насам. То събрало значителен брой поддръжници, особено в големите градове и сред комунистите – реформатори от шейсетте. Ала за разлика от движенията за независимост в прибалтийските републики не можело автоматично да разчита на масова подкрепа и не отразявало някакво надигане на народни чувства. На изборите за Украински върховен съвет през март 1990 г. комунистите спечелили отчетливо мнозинство: РУХ получило по-малко от една четвърт от местата.

В този смисъл инициативата се паднала не на украинските националисти, а на самите комунисти. На 16 юли 1990 г. комунистите в Украинския съвет гласували за обявяването на национален „суверенитет” и обявили правото на страната да притежава собствена армия, както и върховенството на нейните закони. Под ръководството на Леонид Кравчук – комунистически апаратчик и бивш „секретар по идеологическите въпроси” на украинската Партия – през март 1991 г. украинците участвали във всесъюзен референдум и заявили, че продължават да подкрепят федералната система (макар и „обновена”, по думите на Горбачов). Само в Западна Украйна, където гласуващите били попитани дали предпочитат пълна независимост пред интрафедерален суверенитет, украинските комунисти били изпреварени от онези, които се стремели към пълен разрыв с Москва. Кравчук и колегите му начело на Партията си взели бележка, докато търпеливо изчаквали резултата от събитията другаде.

Тази схема била повторена и в по-малките съветски републики с различни вариации според местните условия. На север от Украйна Белорусия (или „Беларус”) нямала сравнима национална идентичност или традиции. Ефимерната независима „Беларуска (*sic*) народна република” от 1918 г. така и не получила външно признание, а много от собствените ѝ граждани се чувствали по-свързани с Русия, Полша или Литва. След Втората световна война и анексацията на части от Източна Полша Белоруската съветска социалистическа република съдържала значително малцинство руснаци, поляци и украинци. Самите белоруси – макар определено да представлявали най-голямата лингвистична общност в страната – не показвали признаци, че искат или очакват какъвто и да било суверенитет; пък и страната им толкова силно зависела от Русия, че не можела да се надява да поддържа истинска независимост.

Бедна, блатиста област, по-подходяща за животновъдство, отколкото за широкомащабно земеделие, Беларус била опустошена през войната. Най-важният ѝ принос за съветската икономика били химическите продукти и ленът – и стратегическото ѝ положение по пътя на големи газопроводи и комуникационни връзки между Москва и Балтийско море. Най-близо

до идеята за независимост била „Адрадженне” („Възраждане”) – базирана в столицата Минск организация, която възникнала през 1989 г. и дословно следвала украинската РУХ. И в Беларус като в Украйна на съветските избори през 1990 г. комунистите спечелили голямо мнозинство: а когато Украинският съвет се обявил за „суверенен” през юли 1990 г., северният му съсед надлежно последвал примера му две седмици по-късно. И в Минск като в Киев местната номенклатура действала предпазливо и изчаквала събитията в Москва.

Съветска Молдавия, притисната между Украйна и Румъния, била различен и доста по-интересен случай ^[358]. Въпросната територия – по-известна в царско време като „Бесарабия” – била подмятана между Русия и Румъния през последния век в зависимост от войните. Нейните четири и половина милиона жители били преобладаващо молдовци, но с големи руски и украински малцинства и значителен брой българи, евреи, цигани и гагаузи (тюркоезичен православен народ, живеещ близо до Черно море). В тази типично имперска смесица от етноси мнозинството говорело румънски, но под съветско управление – за да бъдат разграничени от съседна Румъния – гражданите на Молдавия били задължени да пишат на кирилица и да описват себе си не като румънци, а като „молдовци”.

Затова тук националната идентичност била доста несигурна. От една страна много от хората, особено в столицата Кишиню (Кишинев) говорели руски добре и се смятали за съветски граждани; от друга страна румънската връзка (в историята и езика) предлагала мост към Европа и основа за никнещи искания за разширена автономия. Когато през 1989 г. се появило движението „Народен фронт”, неговата основна цел била румънският да стане официален език на републиката – отстъпка, която местните комунистически власти направили през същата година. Чували се и някои провокативни идеи, предимно спекулативни и активно обезкуражавани от Букурещ, за „връщане” на Молдавия към Румъния.

След изборите през 1990 г., на които Народният фронт спечелил мнозинство, първото действие на новото управление било да смени името на републиката от „Молдавска съветска социалистическа република” на „Съветска социалистическа република Молдова” (по-късно само Република Молдова), а после, през юни, да се обяви за суверенно. Тези предимно символични жестове предизвикали растяща тревога и идеи за изпреварващ сепаратизъм сред рускоговорящите, но и сред миниатюрното гагаузко малцинство. След референдум за автономия през есента на 1990 г. комунистическото ръководство в Тираспол – главният град на Източна Молдова, отвъд река Днестър, където руснаци и украинци представлявали местното мнозинство – провъзгласило Приднестровска автономна съветска социалистическа република: реплика на също толкова „автономната” Гагаузска съветска социалистическа република на югоизток.

Предвид факта, че гагаузите наброявали максимум 160 000 души и че „Приднестровието” било късче земя с формата на банан, със само 4 000 квадратни километра площ и по-малко от 500 000 население, възникването на подобни „автономни републики” може да изглежда нелепо, *reductio ad absurdum* на „изобретени традиции” и „въобразени нации”. Но ако Гагаузката република така и не стигнала по-далеч от обявяването на своето съществуване (бъдещата молдовска държава щяла да я приобщи мирно срещу правото на отцепване в случай, че Молдова някога се „върне” в Румъния), приднестровската „независимост” била

гарантирана от присъствието на Четиринайсета съветска (по-късно руска) армия, която помогнала на своите клиенти да отблъснат първоначалните молдовски опити за връщане на територията.

Във все по-несигурния дух на времето, съветските (по-късно руски) власти нямали нищо против да предложат патронаж на една микродържава, която по необходимост била лоялна към Москва и изцяло зависима от добрата воля на руснаците, и чиито ръководители били завзелите властта комунистически сатрапи, които скоро щели да превърнат страната в убежище за контрабандисти и перачи на пари. Тъй като от Приднестровието идвали 90% от молдовското електричество, новите управници разполагали дори с някакъв вид легитимен икономически ресурс, с чието спиране можели да заплашват Кишинев.

Приднестровската независимост не била призната нито от Молдова, нито от която и да било друга държава; дори Москва не стигнала дотам да признае на отцепническия регион официална легитимност. Но разделението в мъничка Молдова било предвестник на по-сериозни проблеми на няколкостотин километра на изток, в Кавказ. Там старият антагонизъм между арменци и азери, особено усложнен от присъствието в Азербайджан на значително арменско малцинство в областта Нагорни Карабах, вече бил довел до остри сблъсъци както между тях, така и със съветските войски през 1988 г., когато били дадени стотици жертви ^[359]. В азерската столица Баку стълкновенията продължили и през януари на следващата година.

В съседна Грузия двайсет демонстранти били застреляни по време на сблъсъци в столицата Тбилиси между призоваващи към отцепване от Съюза демонстранти и властите, които все още се стремяли към оставане в него. Но също като съседните съветски републики Армения и Азербайджан съветска Грузия била твърде географски уязвима и етнически комплицирана, за да приеме хладнокръвно несигурността, която би съпътствала съветския колапс. Затова и местните власти решили да се подготвят за тази възможност, като я ускорят. Управляващите комунистически партии се предефинирали като движения за национална независимост, а местните партийни лидери – най-известен сред които бил Едуард Шеварнадзе в Грузия – се позиционирали така, че да вземат властта в момента, в който тя падне на улицата.

И така през пролетта на 1991 г. всички в периферията чакали да видят какво ще се случи в центъра. Ключът, разбира се, била самата Русия – безспорно доминираща Съюза с половината от населението на страната, три пети от брутният национален продукт и три четвърти от територията. В известен смисъл държава „Русия“ не съществувала като такава: векове наред тя била империя, било то в действителност или според собствените си стремежи. Обхващаща единайсет часови зони и десетки различни народи, „Русия“ открай време била твърде голяма, за да бъде редуцирана до конкретна идентичност или общо чувство за цел ^[360].

По време на Великата отечествена война и след нея съветските власти заложили на руската карта, като насърчавали националната гордост и възхвалявали „победата на руския народ“. Но на този народ никога не била отредена „националност“ в смисъла, в който казахите, украинците или арменците били официални „народи“ на езика на СССР. Не съществувала дори отделна „Руска“ комунистическа партия. Да бъдеш руснак означавало да

бъдеш съветски гражданин. Двете понятия естествено се допълвали: в постимперската ера Съветският съюз осигурявал параван на руската имперска държава, а „Русия“ придавала на СССР историческа и териториална легитимност. За това границите между „Русия“ и „Съветския съюз“ били (нарочно) оставени размити ^[361].

По времето на Горбачов имало чувствително нарастване на акцента върху „руското“ – донякъде по същите причини, поради които източногерманската държава започнала публично да се гордее с Фридрих Велики и да възхвалява типично *немските* качества на ГДР. В последните години на народните републики патриотизмът започнал да служи като удобен заместител на социализма. Точно по тази причина той бил и най–лесната, и най–малко заплашителната форма на политическа опозиция. Както в Унгария, така и в Русия или ГДР интелектуалните критици рискували да бъдат репресирани, но съдържаните прояви на национализъм не били непременно потискани или дори обезкуражавани – те могли да бъдат канализирани в полза на властите. Възраждането на „великоруския шовинизъм“ в съветските издания и медиите трябва да бъде разбрано в тази светлина. Освен това, разбира се, то било допълнителен източник на тревога за уязвимите национални малцинства.

Това бил контекстът на неочакваната поява на Борис Елцин. Конвенционален апаратчик от ерата на Брежнев, специализирал се в индустриалното строителство, преди да стане секретар на ЦК, Елцин се издигал постепенно в партийните редици – докато не бил свален набързо през 1987 г. за прекаляване с критиките към по-старши колеги. В този повратен момент Елцин, който можел прекрасно да наблюдава колко ефективно Партията и държавната бюрокрация могли да спънат всяка реална промяна, имал политическия инстинкт да се препрограмира като характерно *руски* държавник: първо като депутат на Руската федерация след изборите през март 1990 г., а после като председател на Върховния съвет на Русия – т.е. на руския парламент.

От тази влиятелна и видима позиция Борис Елцин станал водещият реформатор в страната, показно напуснал КПСС през юли 1990 г. и използвал своята властова база в *руска* Москва, за да вземе на мушка бившите си другари от *съветска* Москва. Неговата основна цел станал самият Горбачов (въпреки факта, че Елцин първоначално бил твърд поддръжник на съветския президент, в чийто роден свердловски район бил работил повече от десетилетие). Недостатъците на съветския лидер ставали все по-болезнено видими – а популярността му спадала главоломно, както Елцин не пропуснал да забележи.

Основната тактическа грешка на Горбачов във вътрешната политика била да насърчи възникването на национално законодателство с национална видимост, реална власт и значителна независимост. Елцин и руските му поддръжници много по-бързо от самия президент усетили, че този нов, свободно избран Съвет ще бъде естествен форум за изразяване на всякакви недоволства. И Елцин станал особено сръчен в напасването на руските интереси с тези на различните народности и републики. Горбачов усещал заплахата, която подобни алианси отправяли към самия Съюз: но вече било твърде късно да направи каквото и да било, освен да се присъедини неохотно и неубедително към съветските функционери, които изпитвали носталгия по стария партиен монопол – същия монопол, за чието разкъсване той направил тъй много.

Така, докато Горбачов още „балансира“ между желаното и възможното, призовавайки

към „контролиран федерализъм“ (характерен за него компромис), Елцин страстно и съвсем публично защищавал борбите за балтийска независимост. През април 1991 г. Горбачов неохотно дал на републиките правото на отцепване в новата конституция на Съюза. Но този реверанс към реалността само го направил още по-слаб, убеждавайки консервативните му противници, че ще трябва да го свалят, ако искат да възстановят реда. Междувременно на 12 юни 1991 г. Елцин, който отдавна бил изместил Горбачов в националните сондажи на популярността, бил избран за президент на Руската съветска република – първият демократично избран ръководител на Русия въобще ^[362].

През следващия месец, на 12 юли, Върховният съвет на СССР гласувал в полза на един нов Съюз: децентрализиран и позволяващ значителна свобода на разколните републики. Заедно със свободния избор на вече открито антикомунистически настроения Елцин, това преляло чашата. Партийните консерватори се отчайвали и група високопоставени държавни лица – след които министър – председателят, министърът на отбраната, министърът на вътрешните работи и шефът на КГБ Владимир Крючков – започнали да се подготвят за преврат. В Москва било публична тайна, че се готви нещо подобно – още на 20 юни американският посланик предупредил Горбачов за съществуването на заговор – но това не довело до нищо.

Самият пуч бил насрочен така, че да съвпадне с годишната ваканция на Горбачов в Крим: последният насилствено свален партийен лидер, Никита Хрущов, също си отпочивал в съветския Юг, когато колегите му в Москва разиграли неговото изненадващо детрониране. В този смисъл заговорниците от 1991 г. безочливо повтаряли по-стари съветски практики. Съответно на 17 август Горбачов бил призован да сдаде президентските си правомощия на „Извънреден комитет“. Когато той отказал, Извънредният комитет обявил на 19 август, че президентът не е в състояние да упражнява властта си „по здравословни причини“ и че комитетът ще поеме управлението изцяло. Съветският вицепрезидент Геннадий Янаев подписал декрет, с който лишавал Горбачов от прерогативите му. Било обявено шестмесечно „извънредно положение“.

Но макар Горбачов да бил безпомощен и на практика затворник в черноморската си вила на южния полуостров Крим, заговорниците не били в много по-добра позиция. На първо място самият факт, че трябвало да обявят извънредно положение и на практика да наложат военновременни мерки, само за да заменят един комунистически лидер с друг, демонстрирал колко силно били разнищени традиционните структури на Съветския съюз. Участниците в пуча не разполагали с единодушната подкрепа на собствените си организации – на първо място мнозинството старши офицери от КГБ отказали да подкрепят Крючков. А макар да нямало съмнение *срещу* какво се обявяват заговорниците, те така и не могли да покажат ясно *за* какво се борят.

Освен всичко това представлявали неволна карикатура на всички проблеми на съветското минало: стари, сиви мъже от ерата на Брежнев, бавни и недодялани в говора си, изгубили връзка с промените в страната си, чийто часовник искали да върнат трийсет години назад. Когато по-рано подобни мъже заговорничели в Кремъл, те били скрити от очите на хората – единствените им появи се заключавали в далечни трибуни по време на публични церемонии. Сега обаче те били принудени да се появят по телевизията и в пресата, за да обяснят и защитят своите действия – а публиката имала прекрасната възможност да наблюдава отблизо

физиономията на официалния социализъм в неговото старческо слабоумие.

Междувременно Борис Елцин използвал момента. Неговите позиции били допълнително подсилени от лична среща с Джордж Буш по време на визитата на американския президент в СССР само три седмици по-рано. Сега, на 19 август, той публично осъдил смяната на властта в Кремъл като незаконен държавен преврат и се поставил начело на съпротивата спрямо него, насочвайки действията от щабквартирата си в руския парламент и мобилизирайки тълпите около него да защитят демокрацията срещу танковете. В същото време, сред блясъка на прожекторите на събраните международни медии, Елцин влязъл в дълги разговори и преговори със световните лидери, сред които всички без един му предложили пълната си подкрепа и старателно се въздържали да признават по какъвто и да било начин все по-

[363]

изолираните заговорници

Съпротивата не била само формалност: през нощта на 20 – 21 август трима демонстранти загинали при сблъсъци с армията. Но лидерите на преврата – след като загубили обществената инициатива – започнали да губят самообладание. Те не разполагали с широката подкрепа на въоръжените сили, без която не можели да овладеят страната, а с всеки изминал час от патовата ситуация по улиците на Москва те губели основния си коз: страха. Вместо да бъдат стреснати от събитията в Кремъл, демократите и националистите били поощрени от тях: на 20 август Естония се обявила за независима, а Латвия последвала примера ѝ на следващия ден. На 21 август един от водачите на преврата, Борис Пуго (вътрешен министър и бивш началник на КГБ в Латвия), извършил самоубийство. По нареждане на Елцин колегите му били арестувани. Още същия ден изтощеният и притеснен Горбачов бил върнат в Москва.

Формално съветският президент отново поел властта; в действителност обаче всичко се било променило завинаги. Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС) била окончателно дискредитирана – едва на 21 август партийните говорители публично осъдили извършения от колегите им преврат. По това време заговорниците вече били в затвора, а Елцин се бил възползвал от фаталните колебания на Партията, за да ѝ забрани да действа на територията на Руската федерация. Горбачов, който изглеждал объркан и несигурен на публични места, по разбираеми причини бавно схванал значението на тези събития. Вместо да похвали Елцин, руския парламент или руския народ за техния успех, той говорел пред камерите за „перестройка“ и за незаменимата роля на Партията за собственото ѝ обновление, за придвижването на реформите и т.н.

Този подход все още се котирал добре на Запад, където мнозина очаквали (и се надявали) след неуспешния преврат нещата да продължат горе – долу по старому. В самия Съветски съюз обаче анахроничното повтаряне от Горбачов на провалени цели и видимата му неблагодарност към неговите спасители били откровение. За много руснаци августовските събития били истинска революция, действително народно въстание не *за* реформаторите и тяхната Партия, а *срещу* тях. КПСС, както крещели демонстрантите пред Горбачов при закъснялата му поява в Руския парламент, била „криминално предприятие“, чиито министри се опитали да премахнат конституцията. Когато опомнилият се Горбачов най-сетне разбрал какво става, разпуснал КПСС и (на 24 август) си подал оставката като неин генерален секретар, било твърде късно. Комунизмът вече бил ирелевантен, както впрочем и самият той.

Разбира се, бившият генерален секретар все още бил президент на Съветския съюз. Ала

вече и самият смисъл от Съюза бил под въпрос. Проваленият пуч бил последният и най-силен тласък към разцепление. Между 24 август и 21 септември Украйна, Беларус, Молдова, Азербайджан, Киргизстан, Узбекистан, Грузия, Таджикистан и Армения последвали балтийските републики и се обявили за независими от СССР – като повечето направили изявленията си в обърканите и несигурни дни след връщането на Горбачов^[364]. Следвайки примера на Кравчук в Украйна, местни първи секретари като Нурсултан Назърбаев в Казахстан, Аскар Акаев в Киргизстан, Гейдар Алиев в Азербайджан, Станислав Шушкевич в Беларус и други хитро се дистанцирали от дългогодишната си партийна принадлежност и се препозиционирали начело на новите си държави, като побързали да национализират в най-кратки срокове местната партийна собственост.

Горбачов и Върховният съвет в Москва можели само да приемат реалността, да признаят новите държави и несръчно да предложат поредната „нова“ конституция, която трябвало да обхване независимите републики в някакъв вид конфедерална организация. Междувременно на няколкостотин метра от тях Борис Елцин и Руският парламент създавали независима Русия. През ноември Елцин бил взел под руски контрол практически цялата финансова и икономическа дейност на руска територия. Съветският съюз станал празна черупка, лишена от власт и ресурси.

По това време основните институции на СССР били или в ръцете на независими държави, или били престанали да съществуват: на 24 октомври била формално премахната и самата КГБ. Когато Горбачов предложил нов „Договор за икономическа общност на суверенни държави“, повечето от независимите републики просто отказали да го подпишат. На октомврийските сесии на Върховния съвет на СССР западните републики не присъствали. Накрая, на 8 декември, президентите и министър – председателите на Русия, Украйна и Беларус – централните славянски страни в съветската империя – сами поели инициативата да се срещнат близо до Минск и да отхвърлят Съюзния договор от 1922 г., на практика премахвайки Съветския съюз. На негово място те предложили създаването на Общност на независимите държави (ОНД).

Като чул това в Москва, Горбачов гневно осъдил хода им като „незаконен и опасен“. Ала възгледите на президента на СССР вече не вълнували никого: както най-сетне започвал да проумява, той на практика не управлявал нищо. Девет дни по-късно, на 17 декември, Горбачов се срещнал с Елцин и двамата се споразумели (или по-точно казано, Горбачов приел) Съветският съюз да бъде официално премахнат: неговите министерства, посолства и армии да минат под руски контрол, неговото място според международните закони да бъде наследено от Руската република.

Двайсет и четири часа по-късно Горбачов обявил намерението си да подаде оставка като съветски президент. Навръх Коледа през 1991 г. руското знаме заместило съветския флаг над Кремъл: Михаил Горбачов предал прерогативите си като главнокомандващ на руския президент Елцин и се оттеглил от поста си. За четирийсет и осем часа той опразнил своя кабинет и неговият наследник се нанесъл там. В полунощ на 31 декември 1991 г. Съюзът на съветските социалистически републики престанал да съществува.

Изчезването на СССР било нещо забележително, без паралел в съвременната история. Нямало нито международна война, нито кървава революция, нито природно бедствие. Една

голяма индустриална държава – военна суперсила – просто се сринала: властта ѝ се оттекла другаде, институциите ѝ се изпарили. Разпадът на СССР не бил съвсем ненасилствен, както видяхме в Литва и Кавказ; а в някои от независимите републики през идните години щели да последват още кръвопролития. Но като цяло най-голямата страна в света слязла от сцената почти без да протестира. Да опишем това като безкръвно оттегляне на империята със сигурност е вярно, но въобще не успява да предаде неочакваната *леснина* на целия процес.

Защо тогава всичко било така привидно безболезнено? Защо след десетилетия на вътрешнополитическо насилие и външна агресия първата в света социалистическа страна имплодирала, без дори да се опита да се защити? Един от възможните отговори е, разбира се, че тя никога не била съществувала: че, по думите на историка Мартин Малиа, „такова нещо като социализъм няма и Съветският съюз го е построил”. Но ако това обяснява безсилието на комунистическата власт в сателитните държави, неподдържана от нищо друго освен сянката на Червената армия, то не успява докрай да обясни какво се случило в самото имперско отечество. Дори ако *обществото*, което комунизмът претендирал да изгражда, било измамно по своята същност, то Лениновата *държава* в крайна сметка определено била реална. И била местно производство.

Част от отговора се крие в непреднамерения успех на Горбачов в изтърбушването на административния и репресивен апарат, от който зависела съветската държава. След като нещата се изплъзнали от партийната хватка, след като станало ясно, че КГБ няма да бъде използвана безмилостно, за да смаже критиците на режима и да накаже несъгласните – а това се разбрало чак през 1991 г., – естествено центробежните тенденции на огромната сухоземна империя излезли на преден план. Едва тогава станало ясно – въпреки седемдесетте години енергични претенции за обратното, – че наистина комунистическо общество като такова не съществувало: само една крееща държава и нейните неспокойни граждани.

Но – и това е вторият аспект от обяснението – съветската държава всъщност не изчезнала. По-скоро можем да кажем, че СССР се разбил на множество малки държави – наследници, повечето от които били управлявани от опитни комунистически автократи, чийто първи инстинкт бил да възпроизведат и наложат системите и властта, които досега упражнявали като съветски ръководители. В повечето от тези страни нямало никакъв „преход към демокрация”; този преход настъпил – ако въобще го имало – малко по-късно. Автократичната държавна власт, единствената позната на повечето граждани на съветската вътрешна империя, не била толкова детронирана, колкото смалена по размер. Погледната отвън, промяната била радикална; усетена отвътре, нейните импликации далеч не били толкова радикални.

При това ако местните комунистически секретари, които така гладко се преобразили в президенти на национални държави, имали хиляди причини да действат решително, за да укрепят феодите си, съветските власти в центъра нямали свои териториални владения, които да защитават. Можели да предложат само връщане към разнебитените структури, които Горбачов толкова ентузиазирано събарял: както можело да се очаква, те нямали волята да продължат да се борят ^[365]. Единственият бивш комунистически лидер, чиято власт била базирана в самата Москва, бил Борис Елцин. Както видяхме, той действал наистина

решително – но от името на възраждаща се „Русия”.

Така разцъфтяването на държави – наследници не трябва да бъде интерпретирано като свидетелство, че Съветският съюз се сринал под тежестта на досега латентния, но вече събуден национализъм на съставните си републики. С изключение на прибалтийските страни, чиято траектория повече напомняла тази на западните им съседи, съветските републики сами по себе си били продукт на съветското планиране и – както видяхме – обикновено имали сложен етнически състав. Дори в отскоро независимите държави съществували много уязвими малцинства (особено вездесъщите руснаци) – някогашни съветски граждани, които имали защо да оплакват загубата на „имперската” закрила и които щели да се окажат недотам доволни от новите обстоятелства.

Те не били единствените. Когато президентът Джордж Буш посетил Киев на 1 август 1991 г., той изрично и публично препоръчал на украинците да останат в Съветския съюз. „Някои хора, заявил той, призоваха Съединените щати да избират между подкрепата за президента Горбачов и подкрепата за стремящите се към независимост лидери в СССР. Аз смятам това за фалшива дилема. Президентът Горбачов постигна удивителни неща... Ние ще поддържаме възможно най-силните връзки със съветското управление на президента Горбачов”. Този доста несръчен опит да бъде подкрепен все по-уязвимият съветски президент не бил напълно равнозначен на подкрепа за Съветския съюз... но опасно приличал на нещо такова.

Публичното предупреждение на американския президент е поредното здравословно напомняне за ограничената роля на САЩ в тези събития. Въпреки самодоволния сюжет, записан в американските исторически документи, Вашингтон не „свалил” комунизма – комунизмът имплодирал сам. Междувременно, ако украинската публика пренебрегнала съвета на Буш и няколко месеца по-късно гласувала с голямо мнозинство за окончателно напускане на съюза, то не било поради внезапен прилив на патриотичен ентузиазъм. Независимостта в Украйна, Молдова или дори Грузия не била толкова самоопределение, колкото самозащита – здрава основа за държавно строителство, както се оказало, но лошо начало за демокрацията.

Нищо в цялото съществуване на СССР не му подобавало така, както неговият разпад. Същото до голяма степен се отнасяло за края на Чехословакия, „нежния развод“ между словаци и чехи, консумиран мирно и дружелюбно на 1 януари 1993 г. На пръв поглед това изглеждало като учебнически пример за естествен наплив на националистически чувства в оставения от комунизма вакуум: „завръщането на историята“ под формата на национално възраждане. И, разбира се, тъкмо така го пропагандират много от главните действащи лица. При по-внимателно вглеждане обаче разцеплението на Чехословакия на две отделни държави – Словакия и Чешката република – илюстрира за пореден път в провинциален мащаб и в сърцето на Европа ограниченията на подобен род обяснение.

Определено нямало недостиг на „история“, на която желаещите да могат да се позоват. Колкото и неразличими да изглеждали за объркания външен наблюдател, чехите и словаците имали много различно минало. Бохемия и Моравия – историческите територии, които съставяли чешките земи – можели да се похвалят не само със забележителна средновековна и ренесансова история в сърцето на Свещената римска империя, но и със забележителен дял в индустриализацията на Централна Европа. В рамките на австрийската половина от Хабсбургската империя чехите се радвали на растяща автономия и отчетлив просперитет.

Главният им град, Прага – една от естетическите гордости на континента – през 1914 г. се била превърнала във важен център на модернизма във визуалните изкуства и литературата.

От своя страна словаците нямали много, с което да се похвалят. Управлявани векове наред от Будапеща, те нямали ясен национален наратив – в унгарската половина на империята на тях се гледало не като на „словаци“, а като на славяноговорящи селяни от северните провинции на Унгария. Градските жители на словашката област били предимно немци, унгарци или евреи: неслучайно най-големият град в областта, непривлекателен сбор от слети селища по Дунава на броени километри източно от Виена, бил познат ту като Пресбург (за немскоговорящите австрийци), ту като Пожонь (за унгарците). Едва с независимостта на Чехословакия през 1918 г. и донякъде неохотното включване на словаците в нея той се превърнал във втори град на новата държава под името Братислава.

Междувоеенната Република Чехословакия била демократична и либерална по преобладаващите в региона стандарти. Но нейните централизирани институции силно облагодетелствали чехите, които заемали почти всички позиции, предполагащи власт и влияние. Словакия била само провинция, при това бедна и онеправдана. Същият импулс, който накарал много от трите милиона немскоговорящи граждани на страната да се вслушат в пронацистките сепаратисти, подтикнал известна част от два и половина милионното словашко население да погледне благосклонно на своите популисти, които искали автономия и дори независимост. През март 1939 г., когато Хитлер погълнал чешките области в „Протекторат Бохемия и Моравия“, била създадена марионетна клерикална словашка държава, управлявана от отец Йозеф Тисо. Така първата в историята независима словашка държава се появила по искане на Хитлер и през трупа на Чехословашката република.

Постфактум е трудно да преценим доколко популярна е била словашката военновременна „независимост“. В следвоенните години тя била дискредитирана както от собствените си действия (Словакия депортирала в лагери на смъртта практически цялото си предвоенно еврейско население от 140 000 души), така и от тясната си зависимост от нацисткия патрон. След освобождението си Чехословакия била възстановена като единна държава и на проявите на словашки национализъм не се гледало с добро око. Всъщност в първите сталинистки години „словашки буржоазен национализъм“ било едно от обвиненията, отправяни към евентуалните обвиняеми в подготвяните показни процеси – Густав Хусак прекарал пет години в затвора по този параграф.

Ала с времето комунистите в Чехословакия, както и на други места, започнали да виждат предимство в насърчаването на умерена доза национално чувство. Както видяхме, в отговор на растящите настроения в Братислава реформаторите от 1968 г. (много от които били от словашки произход) предложили нова федерална конституция с две отделни чешка и словашка републики; от всички важни нововъведения, обсъждани или приложени през Пражката пролет, единствено това оцеляло след последвалата „нормализация“. След като първоначално третирали католическа, селска Словакия като враждебна територия, сега партийните власти по-скоро я фаворизирали (вж. Глава 13).

Изостаналостта на Словакия – или по-точно отсъствието на големи средоточия на образовани градски жители от средната класа – сега се превърнала в нейно предимство. С по-малко коли и телевизори и по-лоша комуникация от по-напредналите западни провинции, словаците изглеждали по-слабо податливи на чуждо влияние от базираните в

Прага радикали и дисиденти с техния достъп до чужди медии. Затова те пострадали много по-малко от репресиите и чистките през седемдесетте. Било ред на *чехите* да изпаднат в немилост пред властите ^[366].

Като имаме предвид тази история, разцеплението на Чехословакия след 1989 г. би изглеждало ако не предрешено, то поне логичен изход от десетилетия взаимна неприязън: потискана и експлоатирана по време на комунизма, но не и забравена. Но не било така. През трите години, разделящи края на комунизма от окончателния разпад, всяко проучване на общественото мнение показвало, че някаква форма на обща чехословашка държава била предпочитана от мнозинството чехи и словаци. Политическата класа също не била дълбоко разединена по този въпрос: както в Прага, така и в Братислава от самото начало царяло съгласие, че новата Чехословакия ще бъде федерация със значителна автономия на съставните си части. А новият президент Вацлав Хавел твърдо и публично вярвал, че чехите и словаците трябва да продължат да живеят в една и съща държава.

За първоначалната маловажност на „националния“ въпрос може да се съди по резултатите от първите свободни избори през юни 1990 г. В Бохемия и Моравия Гражданският форум на Хавел спечелил половината от вота, а по-голямата част от остатъка била разделена между комунистите и християндемократите. В Словакия картината била по-сложна: посестримата на „Граждански форум“ „Общество срещу насилието“ се оказала най-голямата група, но значителен дял от вота бил разделен между християндемократите, комунистите, унгарските християндемократи и зелените ^[367]. Ала прясно възкресената Словашка национална партия спечелила едва 13,9% от гласовете на изборите за Словашки национален съвет и 11% от вота за делегати във Федералното събрание (парламента). По-малко от един на седем словаци предпочел единствената партия, която се обявила за разделяне на страната на етническите ѝ съставки.

Но в хода на 1991 г. „Граждански форум“ започнал да се разпада. Този съюз се базирал на един общ враг (комунизма) и един популярен лидер (Хавел), но сега бил лишен и от двете: комунизмът си бил отишъл, а Хавел бил президент на републиката, привидно над политическата врява. Политическите различия между някогашните колеги излезли на преден план, като все по-влиятелни ставали доктриналните привърженици на свободния пазар начело с финансовия министър Вацлав Клаус (описващ себе си като тачърист). През април 1991 г., след като парламентът одобрил широк закон за приватизация на държавните предприятия, „Граждански форум“ се разцепил и (доминантната) фракция на Клаус се превърнала в Гражданска демократическа партия.

Клаус бил твърдо решен бързо да придвижи страната към „капитализъм“. Но докато в чешките земи имало твърд електорат за подобна цел, в Словакия нещата стоели другояче. Приватизацията, свободният пазар и намаленият държавен сектор не били особено привлекателни за повечето словаци, които много повече от чехите разчитали на работа в непечелившите, остарели държавни заводи, фабрики и мини – „предприятия“, за чиито продукти вече нямало подсигурен пазар и които едва ли биха привлекли чужди капитали или частни инвеститори. В очите на определени икономически и политически кръгове в Прага Словакия била наследено бреме.

Междувременно „Общество срещу насилието“ също се разпаднала, по аналогични

причини. Нейна най-ефективна обществена фигура станал Владимир Мечиар – бивш боксьор, който изиграл сравнително второстепенна роля в събитията от 1989 г., но след това се оказал много по-сръчен от колегите си в маневрирането през подводните камъни на демократичната политика. След изборите през юни той сформирал правителство в Словакия национален съвет, но отблъскващият му личен стил довел до разцепление в коалицията му и Мечиар бил заместен от католическия политик Ян Чарногурски. Мечиар веднага напуснал „Общество срещу насилието“ и сформирал собственото си „Движение за демократична Словакия“.

От падането на режима през 1991 г. до лятото на 1992 г. представители на чешката и словашката администрации водели дълги преговори в търсене на взаимно приемлива основа за децентрализирана, федерална конституция – каквато предпочитало ясното мнозинство политици и гласоподаватели от двете страни. Но в стремежа си да създаде електорат за себе си и своята партия Мечиар подхванал каузата на словашкия национализъм – въпрос, по който преди не демонстрирал особен интерес. Словаците, информирал той своята публика, били заплашени от всичко – от чешките планове за приватизация през унгарския сепаратизъм до перспективите за вливане в „Европа“. Тяхното съществуване като нация (да не говорим за прехраната им) било заложено на карта.

На вълната на тази реторика и на кичозния си, но харизматичен публичен стил, Мечиар повел новата си партия към недвусмислена победа на федералните избори през юни 1992 г. с почти 40% от вота в Словакия. Междувременно в чешките земи новата Гражданска демократическа партия на Вацлав Клаус, в съюз с християндемократите, също спечелила изборите. С Клаус начело на кабинета в чешкия регион и двете автономни половини на федеративната република били в ръцете на хора, които по различни, но допълващи се причини нямало да съжаляват за разпадането на държавата. Единствено самият федерален президент продължавал да vyplъзва според конституцията и със собствената си личност идеала за обединена, федеративна Чехословакия.

Ала Вацлав Хавел вече не бил толкова популярен – а оттам и толкова влиятелен, – колкото бил допреди две години. За първата си официална визита като президент той избрал не Братислава, а Германия. Това бил разбираем ход в светлината на дългогодишната чешко – немска вражда и необходимостта страната да си намери приятели в Западна Европа, но въпреки това тактическа грешка от гледна точка на словашките настроения. А екипът му невинаги работел в негова полза: през март 1991 г. говорителят му Михаел Жантовски заявил, че словашката политика е все повече в ръцете на бивши комунисти и „хора, които си спомнят Словакия като златна епоха на словашкия народ“^[368].

Твърдението на Жантовски не било съвсем погрешно, но в този контекст то щяло до голяма степен да предизвика собственото си сбъдане. Като други бивши чешки дисиденти, Хавел и колегите му невинаги били склонни да мислят добре за словаците. Гледали на тях по-скоро като на провинциални шовинисти: в най-добрия случай наивно преследващи миража на суверенитета, в най-лошия изпълнени с носталгия по марионетната държава от времето на войната. По ирония на съдбата Клаус не споделял подобни либерални предразсъдъци, нито пък се интересувал по какъвто и да било начин от словашкото минало. Също като Мечиар, той бил реалист. Двамата мъже, които станали най-влиятелните

политици в съответните си страни, прекарвали следващите две седмици уж в преговори за условията на държавния договор на федеративна Чехословакия.

Вероятността изобщо да постигнат споразумение била нищожна: Мечиар искал практически суверенна Словашка република, която да има правото да печата пари и да взема заеми. Искал също така връщането на субсидиите от комунистическата ера и куп други мерки – до една анатема за Клаус, който упорито следвал плана си за принудителен поход към свободния пазар. Всъщност техните срещи през юни и юли 1992 г. изобщо не били преговори: Клаус се преструвал на изненадан и разстроен от исканията на Мечиар, но те не били тайна след многото му речи по този въпрос. На практика Клаус бил този, който навигирал словашкия лидер към скъсване, вместо да стане обратното.

Вследствие на това, макар мнозинството словашки депутати в Словашкия национален съвет и във Федералното събрание да биха одобрили държавен договор, отреждащ на всяка половина от страната пълна автономия и равни права в рамките на федеративна държава, те се оказали пред свършен факт. С прекъсването на преговорите Клаус практически казал на словашките си събеседници: след като изглежда не можем да се споразумеем, бихме могли да спрем с тези безплодни усилия и да се разделим. Словаците, изправени пред привидното изпълнение на собствените им желания, били принудени да се съгласят – в много случаи срещу собствения си здрав разум.

На 17 юли 1992 г. Словашкият национален съвет надлежно гласувал за приемането на ново знаме, нова конституция и ново име: Словашка република. Седмица по-късно Клаус и Мечиар (последният още малко объркан от собствения си „успех“) се съгласили разделението на страната да влезе в сила от 1 януари 1993 г. На този ден Чехословакия изчезнала, а двете ѝ републики се появили като отделни държави, чиито кабинети били оглавявани съответно от двете главни действащи лица в този сюжет. Вацлав Хавел, чиито усилия да задържи страната цяла били все по-отчаяни – и напълно игнорирани през последните месеци – престанал да бъде президент на Чехословакия и се превъплътил в президент на посъкратената Чешка република ^[369].

Известно време не било ясно дали разводът бил изгоден за двамата партньори – нито Чешката република, нито Словакия процъфтявали през първото посткомунистическо десетилетие. „Шоковата терапия“ на Клаус и национал комунизмът на Мечиар се провалили, макар и по различен начин. Но макар словаците след време да съжалили за флирта си с Мечиар, а звездата на Клаус да залязла в Прага, особена носталгия по Чехословакия така и не се усетила. Чехословашкият развод бил манипулиран процес, в който чешката десница предизвикала това, което уж не желала, а словашките популисти стигнали по-далеч, отколкото възнамерявали; малцина се радвали на резултата, но пък и никой не съжелявал дълго. Също като при разпада на Съветския съюз, властта на държавата и родената от нея политическа машина не била заплашена, а само удвоена.

Разделението на Чехословакия било продукт на случая и обстоятелствата. То било и дело на конкретни хора. Ако начело бяха други – ако резултатът от изборите през 1990 и 1992 г. беше различен – историята вероятно не би била същата. Малка роля изиграла и външната зараза: примерът на Съветския съюз – и събитията, които се разигравали на Балканите, – направили схизмата между двете „национални републики“ на една малка

централноевропейска държава сякаш по-малко абсурдна или недопустима, отколкото би изглеждала при други обстоятелства. Ако през 1992 г. бе подписан договор за федерално управление – ако Чехословакия бе издържала още няколко години, – надали някой в Прага или Братислава би видял смисъл да продължава разприте, когато вниманието било приковано от перспективите за влизане в Европейския съюз, а умовете били съсредоточени около кървавите кланета в недалечна Босна.

XXI Разплатата

„Ако отново избухне война в Европа, тя ще дойде от някаква проклета глупост на Балканите“.

Ото фон Бисмарк

„Изглежда, че тези враждуващи селяни едвам чакали някое нашествие в страната им, за да се преследват и избиват един друг“.

Милован Джилас, „Време на война“ (1977 г.)

„В този бой ние нямаме свое куче“.

Джеймс Бейкър, американски държавен секретар (юни 1991 г.)

„Най-лошото на комунизма е това, което идва след него“.

Адам Михник

„Истината винаги е конкретна“.

Г. В. Ф. Хегел

Мирното разцепление на Чехословакия драматично контрастира с катастрофата, която сполетяла Югославия през същите години. Между 1991 и 1999 г. стотици хиляди босненци, хървати, сърби и албанци били убити, изнасилени или изтезавани от своите съграждани; милиони други били принудени да напуснат домовете си и да отидат в изгнание. Дирейки обяснение на масовите убийства и гражданската война с невиджани след 1945 г. мащаби – в страна, отдавна смятана от западните радикали за нещо като образцово социалистическо общество, – чуждите коментатори обикновено предлагали две контрастни версии.

Единият възглед, широко приет в западните медии и подет в официалните изявления на европейски и американски държавници, представя Балканите като безнадежден случай, врящ казан от загадъчни вражди и древни омрази. Югославия била „обречена“. Тя се състояла, според едно често цитирано клише, от шест републики, пет нации, четири езика, три религии и две азбуки, удържани заедно от една партия. Случилото се след 1989 г. било просто: след като капакът бил свален, казанът избухнал.

Според тази версия, „вековните“ конфликти – в това, което маркиз дьо Салабери описал през 1791 г. като „нелъснатите покрайнини“ на Европа – кипнали точно като през миналите векове. Кървави вражди, подхранвани от спомени за несправедливост и мъст, обхванали цяло едно общество. По думите на американския държавен секретар Лорънс Игълбъргър от септември 1992 г.: „Докато босненци, сърби и хървати не решат да спрат да се избиват, външният свят не може да направи нищо по въпроса“.

Предлагайки съвсем друга интерпретация, някои историци и външни наблюдатели твърдели, че – тъкмо напротив – балканската трагедия се случила по вина на външни лица. Благодарение на чуждестранна намеса и имперски амбиции, през последните два века територията на бивша Югославия била окупирана, разделяна и експлоатирана в чужда полза

– в полза на Турция, Великобритания, Франция, Русия, Австрия, Италия и Германия. Ако хората в региона били злопаметни един към друг, историческите причини се криели в имперска манипулация, а не в местна враждебност. Според тази версия безотговорната намеса на чужди сили изострила местните проблеми. Ако германският външен министър Ханс – Дитрих Геншер например не бил настоял през 1991 г. за „преждевременно“ признаване на независимостта на Словения и Хърватия, бошняците никога нямаше да ги последват, Белград нямаше да изпрати войски и една десетилетна катастрофа можеше да бъде избегната.

Каквото и да мислим за тези два прочита на балканската история, удивително е как въпреки привидната си несъвместимост те имат една обща черта. И двете омаловажават или пренебрегват ролята на самите югославяни, отписани като жертви било на съдбата, било на чужди грешки и манипулации. Със сигурност в планините на бивша Югославия била погребана немалко история и доста лоши спомени. А външните действащи лица наистина допринесли значително за трагедията в страната, най-вече чрез безотговорно примирение с местните престъпления. Но разпадът на Югославия – напомнящ в това отношение рухването на други бивши комунистически държави – бил дело на хората, а не на съдбата. И основната отговорност за югославската трагедия пада не върху Бон или друга чужда столица, а върху политиците в Белград.

Когато Йосип Броз Тито умрял през 1980 г. на 87 – годишна възраст, сглобената от него през 1945 г. Югославия съществувала реално. Нейните съставни републики били отделни единици в рамките на федеративна държава, чието председателство включвало представители на шестте републики, както и на две автономни области (Войводина и Косово) в Сърбия. Различните региони имали различно минало. Словения и Хърватия на север били основно католически някогашни части на Австро – унгарската империя, в която за кратко била включена и Босна. Южната част на страната (Сърбия, Македония, Черна гора и Босна) векове наред била под османско владичество, което обяснява големия брой мюсюлмани в допълнение към преобладаващо православните сърби.

Ала тези исторически различия – макар да били достатъчно реални и изострени от преживяното през Втората световна война – били смекчени през последвалите десетилетия. Икономическите промени поставили изолирани дотогава селски населения в понякога нелек контакт в градове като Вуковар или Мостар; но същите промени ускорили и интеграцията на пук на старите социални и етнически граници.

Така, макар комунистическият мит за братство и единство да изисквал човек да бъде сляп и глух за спомените и разделенията от войната, – учебниците по история в Титова Югославия били благоразумно немногословни относно кървавите граждански войни, белязали общото минало на страната, – ползата от подобно официално мълчание била реална. Растящото следвоенно поколение било насърчавано да мисли себе си като „югославско“, а не „хърватско“ или „македонско“, и мнозина – особено младите, по-образовани и все по-многобройни градски жители – възприели този навик ^[370]. Младите интелектуалци в Любляна или Загреб вече не се интересували много от героиката или бурното минало на своите етнически предшественици. Към 1981 г. в космополитно Сараево, столицата на Босна, 20% от жителите описвали себе си като „югославяни“.

Босна открай време била етнически най-разнородният регион в Югославия и затова вероятно не била типичен случай. Но цялата страна била пъстър гоблен от припокриващи се малцинства. 580 – те хиляди сърби, живеещи в Хърватия през 1991 г., били 12% от населението на тази република. През същата година Босна била 44% мюсюлманска, 31% сръбска и 17% хърватска. Дори миниатюрната Черна гора представлявала смесица от черногорци, сърби, мюсюлмани, албанци и хървати – да не говорим за онези, които предпочитали да описват себе си пред преброителите като „югославяни“. Жителите на етнически смесени региони не обръщали голямо внимание на националността или религията на своите съседи. „Смесените бракове“ ставали все по-чести.

Всъщност етническите разделителни линии в Югославия никога не били добре дефинирани. Лингвистичните различия могат да послужат като представителна илюстрация. Албанците и словенците говорят различни езици. Македонците говорят македонски (т.е. български с дребни изменения). Но разликите между „сръбската“ и „хърватската“ форми на „сърбохърватския“, използван от преобладаващата част на населението били и си остават наистина малки. Сърбите използват кирилицата, а хърватите (и бошняците) – латиницата; но извън някои литературни и научни термини, редки вариации в правописа и различното произношение на буквата „е“ („йе“ в „йекавската“ или хърватска форма, „е“ в „екавския“ или сръбски вариант), двата „езика“ са идентични. На всичкото отгоре черногорците пишат на кирилица (като сърбите), но говорят „йекавски“ като хърватите и бошняците – също както и сърбите в Босна. Само жителите на Сърбия в тесен смисъл традиционно използват „екавския“ вариант. И когато националистическите лидери на босненските сърби се опитали след 1992 г. да наложат официалното „сръбско“ (т.е. „екавско“) произношение на сънародниците си сърби в зоната, която успели да отрежат от Босна, те срещнали широка съпротива.

Така „хърватският“ език, признат през 1974 г. като официален език на Република Хърватия – в отговор на искания, отправени през 1967 г. в „Декларация за езика“ на група загребски интелектуалци, – бил преди всичко маркер за идентичност: начин хърватите да протестирали срещу стремежа на Тито да потиска всеки израз на национална идентичност в своята федерация. Същото се отнасяло за манията на някои сръбски писатели да запазват или преутвърждават „чистия“ сръбски. Изглежда справедливо да заключим, че – в контраст с конвенционалните разлики между диалектите на един национален език, където местната употреба варира, но образованите елити споделят обща „правилна“ форма, – в бивша Югославия масата от населението всъщност говорело взаимозаменяем общ език, а малцинството националисти се стремели да се диференцират, акцентирайки върху нарцисизма на дребните различия.

Също толкова подвеждащи са широко цитираните религиозни вододели. Различията между католиците – хървати и православните сърби например били много по-важни през предишните векове – или през Втората световна война, когато усташите в Загреб размахвали католицизма като оръжие както срещу сърби, така и срещу евреи ^[371]. До деветдесетте обаче религиозната практика в бързорастящите градове на Югославия намалявала и само по селата връзката между религия и национални чувства все още означавала нещо. Мнозина привидно мюсюлмани бошняци били напълно секуларизирани – и във всеки случай нямали много общо

с албанците мюсюлмани (в никакъв случай не всички албанци били мюсюлмани, макар този факт да останал като цяло незабелязан от враговете им). Така макар несъмнено старата османска практика националността да се определя чрез религията да оставила своя отпечатък, предимно в преувеличаването на ролята на православно християнство сред южните славяни, свидетелствата в това отношение ставали доста по-меки.

Макар едно по-старо поколение югославяни все още да пазело много от предразсъдъците на миналото – бъдещият хърватски президент Франьо Туджман бил прословут с универсалния си мащаб в това отношение, презирайки еднакво мюсюлманите, сърбите и евреите, – вероятно единствената обща дискриминация през последните години била насочена към албанското малцинство на юг. То било смятано от много словенци, хървати, сърби, македонци и черногорци за престъпно и мързеливо. Тези настроения били най-силни в Сърбия ^[372].

Причините били различни. Албанците били най-бързо растящата група в страната. Докато през 1913 г. те представлявали едва 3,6% от населението на Югославия, през 1948 г. били вече 7,9% (благодарение на следвоенната имиграция от съседна Албания). През 1991 г., поради многократно по-високата си раждаемост (единайсет пъти по-голяма от тази на сръбските или хърватските общности), приблизително 1 728 000 албанци в Югославия представлявали 16,6% от общото население. Повечето от тях живеели в Сърбия, в автономната област Косово, където съставлявали 82% от местното население и далеч превъзхождали по брой 194 – те хиляди сърби – макар последните да се радвали на по-добрите работни места, по-добрите жилища и други социални привилегии.

Косово имало историческо значение за сръбските националисти като последен бастион на средновековна Сърбия срещу нашествието на турците и като място на историческа бойна загуба през 1389 г. Затова местното албанско надмощие се смятало от някои сръбски интелектуалци и политици както за демографски тревожно, така и за исторически провокативно – особено след като повтаряло изместването на сърбите от мюсюлманите като най-голямо малцинство в съседната босненска република. Сърбите, сякаш все губели – от подвластни до този момент малцинства, които спечелили от политиката на Тито за строго налагане на федеративно равенство ^[373].

Затова Косово било потенциално взривоопасна тема по слабо свързани с „вековните“ балкански вражди причини: както тънко отбелязал Андре Малро пред един югославски гост във Франция, „*Le Kosovo c'est votre Algerie dans l'Orleanais*“ ^[374].

Докато сръбската неприязън към албанците била подхранвана от близостта и несигурността, в далечния север на Югославия растящата враждебност към лекомислените южняци била етнически безсистемна и се основавала не на етноса, а на икономиката. Също като в Италия, по-състоятелният Север все по-силно се дразнел от бедните южняци, издържани – или поне така изглеждало – чрез трансфери и субсидии от по-продуктивните си съграждани. Контрастът между богатството и бедността в Югославия ставал доста драматичен: и провокативно обвързан с географията.

Така докато Словения, Македония и Косово имали приблизително еднакъв дял (8%) от населението на страната, през 1990 г. мъничката Словения създавала 29% от общия износ,

Македония генерирала едва 4%, а Косово – 1% Доколкото може да се съди по официалната югославска информация, БНП на глава от населението в Словения бил двоен на този в самата Сърбия, три пъти по-голям от този в Босна и осем пъти по-голям от този в Косово. В алпийска Словения нивото на неграмотност през 1988 г. било по-малко от 1%; в Македония и Сърбия то било 11%. В Косово възлизало на 18%. В Словения към края на осемдесетте детската смъртност била 11 на 1000 живи раждания. В съседна Хърватия цифрата била 12 на 1000; в Босна – 16 на 1000. В Сърбия обаче тя възлижала на 22 на 1000; в Македония – 45 на 1000, а в Косово – 52 на 1000.

Тези цифри подсказват, че Словения и (в по-малка степен) Хърватия вече се нареждали до по-незаможни страни от Европейската общност, докато Косово, Македония и селска Сърбия повече напомняли на части от Азия и Латинска Америка. Ако словенците и хърватите се чувствали все по-неспокойни в общия си югославски дом, това не се дължало на връщането на дълбоко вкоренени настроения на езикова или религиозна основа, нито на възраждането на етническият партикуларизъм. Причината се криела в тяхното растящо убеждение, че биха били много по-богати, ако можели сами да управляват делата си, без да трябва да се съобразяват с нуждите и интересите на нископродуктивните югославяни на юг.

Личният авторитет на Тито и енергичното потискане на всякакви сериозни критики държали подобни разногласия встрани от вниманието на обществото. След смъртта му обаче ситуацията бързо се влошила. През шейсетте и началото на седемдесетте, когато западноевропейският бум всмуквал югославска работна ръка и изпращал обратно преводи в твърда валута, свръхнаселението и ниската заетост на юг не били такъв проблем. От края на седемдесетте обаче югославската икономика започнала да се срива. Също като другите комунистически държави, страната била силно задлъжняла на Запада, но докато реакцията на Варшава или Будапеща била да продължат да заемат чужди пари, Белград избрал да печата все повече и повече от своите. В хода на осемдесетте страната постепенно изпаднала в хиперинфлация. Към 1989 г. годишно тя възлижала на 1 240% и продължавала да расте.

Икономическите грешки били направени в столицата Белград, но техните последици се усещали и будели негодувание преди всичко в Загреб и Любляна. Мнозина хървати и словенци (комунисти или не) смятали, че ще им бъде много по-изгодно сами да вземат икономическите си решения без корупцията и шуробаджанашината на управляващите кръгове във федералната столица. Тези чувства се изостряли от растящия страх, че една малка група апаратчици около Слободан Милошевич (слабоизвестния до момента председател на Съюза на комунистите в родната си Сърбия) се опитва да вземе властта в политическия вакуум след смъртта на Тито – като възбужда и манипулира националистически емоции.

Поведението на Милошевич не било само по себе си необичайно за комунистическите лидери през онези години. Както видяхме, в ГДР комунистите се опитвали да печелят симпатии, напомняйки за пруската слава от осемнайсети век; а „националкомунизмът” бил демонстриран от известно време в съседните България и Румъния. Когато Милошевич публично приветствал патриотичен меморандум на Сръбската академия на науките и изкуствата през 1986 г. или на следващата година посетил Косово, за да изрази съчувствието си към оплакванията на сърбите от албанския „национализъм”, сметките му не се

различавали особено от тези на други източноевропейски лидери от онова време. В ерата на Горбачов, когато идеологическата легитимност на комунизма и управляващите му партии бързо се рушала, патриотизмът предлагал алтернативен начин да си подсигуриш властта.

Но докато в останалите страни от Източна Европа това инструментализиране на национализма и съответното разравяне на националните спомени рискувало да събуди тревога сред *чужденците*, в Югославия цената щяла да бъде платена в самата страна. За да укрепи по-добре позициите си в сръбската република, през 1988 г. Милошевич започнал открито да насърчава националистически митинги, в които военните символи на четниците от Втората световна война били публично издигнати за първи път от четири десетилетия – спомен от едно потискано от Тито минало и ход, чиято цел била да събуди реални притеснения най-вече сред хърватите.

Национализмът бил начин Милошевич да си осигури контрола върху Сърбия – потвърден през май 1989 г. с избирането му на поста председател на сръбската република. Ала за да запази и укрепи влиянието на Сърбия над Югославия като цяло, той трябвало да преобразува самата федеративна система. Внимателно изчисленият баланс на влияния между различните съставни републики бил създаден първо чрез харизматичната лидерска фигура на Тито, а след това чрез ротацията на президентския пост. През март 1989 г. Милошевич се заел да смени тази подредба.

Налагайки поправка в конституцията на самата Сърбия, той „абсорбирал” автономните до този момент провинции Косово и Войводина в рамките на републиката – като им позволил да запазят двете си места във федералното председателство. Оттук нататък Сърбия можела да разчита на четири от осемте федерални вота във всеки спор (Сърбия, Косово, Войводина и послушната просръбска република Черна гора). Тъй като неговата цел била да създаде една по-унитарна (водена от сърбите) държава, другите четири републики естествено щели да се противопоставят и федеративната система на управление изпадала в патова ситуация. От гледна точка особено на Словения и Хърватия ходът на събитията сочел едно единствено възможно решение. След като повече не можели да очакват да постигат или защитават интересите си чрез нефункционалната федеративна система, единствената им надежда била да се дистанцират от Белград, ако трябва чрез обявяването на пълна независимост.

Защо към края на 1989 г. нещата вече били минали този предел? В други страни изходът от комунизма бил „демократията”: партийните функционери и бюрократи от Русия до Чешката република се префасонирали за месеци от номенклатурни послушковци в сръчни адепти на плуралистична партийна политика. Оцеляването зависело от уменията да престоиш публичните си пристрастия спрямо конвенционалните партийни подредби на либералната политическа култура. Колкото и неправдоподобен да изглеждал преходът в много отделни случаи, той проработил. И това станало, защото нямало друга алтернатива. В повечето посткомунистически страни „класовата” карта била дискредитирана, а нямало много вътрешни етнически разделения, върху които да паразитираш; затова новите политически категории – „приватизацията”, „гражданското общество” или „демократизацията” (или „Европа”, която обхващала и трите), заемали по-голямата част от новия политически терен.

Югославия обаче била различна. Тъкмо защото многобройните ѝ етноси били така

омесени (и не били преживели геноцида и преселенията, които пренаредили места като Полша или Унгария през предишните десетилетия), страната предлагала щедри възможности за демагози като Милошевич или хърватския му аналог Франьо Туджман. Планирайки *своя* изход от комунизма около една нова политическа база, те можели да заложат на етническата карта, която вече не била достъпна другаде в Европа – и да я използват вместо загрижеността за демокрацията.

В прибалтийските страни, Украйна или Словакия, посткомунистическите политици можели да прибегнат към националната независимост като възможен изход от комунистическото минало – да строят едновременно нова държава и нова демокрация, – без да се притесняват от присъствието на национални малцинства. В Югославия обаче разкъсването на федерацията на съставните ѝ републики щяло във всеки един случай (освен словенския) да остави значително малцинство или група от малцинства незащитени в нечия чужда страна. При тези обстоятелства, щом една република се обявяла за независима, другите щели да се почувстват длъжни да я последват. Накратко, Югославия била изправена пред същите нерешими проблеми, които Удроу Уилсън и неговите колеги не успели да решат във Версай седемдесет години по-рано.

Катализаторът, както мнозина предричали, било Косово. През осемдесетте имало спорадични протести и демонстрации на албанците срещу лошото отношение от страна на Белград, особено в столицата Прищина. Институциите им били затворени, лидерите им – уволнени; ежедневието им било ограничено от сурови мерки, а след март 1989 г. и от полицейски час. Поправките в сръбската конституция лишили албанците (без друго потискана и бедна долна класа) от всякаква автономия и политическо представителство. Тази тенденция била ознаменувана и подчертана от посещението на Милошевич през юни 1989 г. в чест на шестстотната годишнина от „Битката на Косово поле“.

В реч пред публика от почти един милион души Милошевич уверил местните сърби, че те отново си „възвърнаха държавното, национално и духовно единство... Досега, по вина на своите лидери и на васалния си манталитет (сърбите) се чувстваха виновни пред себе си и другите. Тази ситуация продължи десетилетия, продължи години наред, но сега ние сме на Косово поле, за да кажем, че нещата вече не стоят така“. Няколко месеца по-късно, след кървави сблъсъци между полиция и демонстранти с много загинали и ранени, Белград закрил областната косовска скупщина, поставяйки областта под прякото управление на Белград.

Ходът на събитията в далечния Юг на страната пряко повлиял на решенията в северните републики. В най-добрия случай леко съчувстващи на неволите на албанците, Любляна и Загреб били много по-пряко загрижени от надигането на сръбския авторитаризъм. На словенските избори през април 1990 г. мнозинството гласоподаватели все още предпочитали да останат в Югославия, но дали подкрепата си на кандидатите от некомунистическата опозиция, които открито критикували федералните механизми. Месец по-късно в съседна Хърватия една нова националистическа партия спечелила преобладаващо мнозинство, а лидерът ѝ Франьо Туджман поел поста президент на републиката.

Показателен е фактът, че чашата преляла през декември 1990 г., когато – по нареждане на Милошевич – сръбското ръководство в Белград взело без оторизация 50% от общите права за теглене на Югославската федерация, за да осигури неизплатените заплати и бонуси на

бюджетните служители и работници в държавни предприятия. Словенците – чиито 8% от населението внасяли една четвърт от националния бюджет – били особено силно вбесени. На следващия месец словенският парламент обявил, че се оттегля от федеративната фискална система и провъзгласил независимостта на републиката, макар и без да започва процедура за отделяне. За по-малко от месец хърватският парламент направил същото (македонският в Скопие надлежно последвал примера им).

Първоначално последиците от тези събития били неясни. Значителното сръбско малцинство в Югоизточна Хърватия – особено по отдавна установения пограничен регион със сръбско население Крайна – вече влизало в сблъсъци с хърватската полиция и призовавало Белград на помощ срещу „ушашките“ потисници. Но дистанцирането на Словения от Белград и присъствието на по-малко от 50 000 сърби в републиката давало основания за надежда, че може да се постигне мирен изход. Чуждестранните мнения били разделени: Вашингтон, който замразил всякаква икономическа помощ за Югославия заради сръбските мерки в Косово, въпреки това публично се противопоставял на всякакво отцепване.

Няколко седмици преди визитата на президента Буш в Киев държавният секретар Джеймс Бейкър посетил Белград през юни 1991 г. и уверил ръководителите му, че САЩ подкрепят „демократична и обединена Югославия“. По това време обаче „демократична и обединена“ било оксиморон. Пет дни след изказването на Бейкър Словения и Хърватия поели контрола върху границите си и започнали едностранно отделяне от федерацията с широката подкрепа на своите граждани и мълчаливата поддръжка на ред изтъкнати европейски държавници. В отговор федералната армия се придвижила към новата словенска граница. Югославската война била на път да започне.

Или по-точно югославските *войни*, тъй като те били пет. Атаката срещу Словения през 1991 г. продължила само няколко седмици, след което армията се оттеглила и оставила отцепническата държава да си отиде с мир. Последвала много по-кръвава война между Хърватия и разбунтувалото се сръбско малцинство (подкрепяно от армията на „Югославия“ – на практика Сърбия и Черна гора), която продължила до нестабилното примирие, постигнато на следващата година с посредничеството на Обединените нации. След като босненските хървати и мюсюлмани гласували за независимост през март 1992 г., сърбите от Босна обявили война на новата държава и се заели да изрежат от нея „Република Сръбска“, отново с подкрепата на югославската армия, като обсадили ред босненски градове – включително и столицата Сараево.

Междувременно през януари 1993 г. избухнала отделна гражданска война между хърватите и мюсюлманите в Босна, като някои хървати се опитвали да отцепят ефимерна държавица в доминираната от тях област Херцеговина. И накрая, когато тези и други конфликти били доведени докрай (макар и не преди хърватско – сръбската война да избухне отново през 1995 г. след успешния опит на Загреб да си върне Крайна, завоювана от сръбските сили три години по-рано), дошла войната в и за Косово. След като на практика изгубил навсякъде другаде, Милошевич отново се обърнал към Косово и щял да унищожи или прогони албанското му население, ако не било безпрецедентното нападение над самата Сърбия от силите на НАТО през пролетта на 1999 г.

Във всеки от тези конфликти имало както вътрешна динамика, така и външна намеса.

Както видяхме, словенската и хърватската независимост били ускорени от обосновани вътрешнополитически аргументи. Но прибързаното признаване на двете нови държави от страна на Германия – а след това и на Европейската общност – потвърдило тяхното официално съществуване както пред приятелите, така и пред враговете им. След като вече имало независима Хърватия, истеричната пропаганда по радио и телевизионните станции в Белград можела да си играе със страховете на сръбските граждани на новата държава, разравяйки спомена за военновременни кланета и призовавайки сърбите да се вдигнат на оръжие срещу „усташките“ си съседи.

В Босна, където сърбите били далеч по-многобройни, перспективата за независима страна с хърватско – мюсюлманско мнозинство будела подобни страхове. Трудно може да се определи дали босненската независимост била неизбежна. Това била най-интегрираната от предвоенните републики, която щяла да загуби най-много от всеки опит да раздели насила съставните си общности, които били разпръснати като кръпки на тъкан по цялата ѝ територия. Преди издигането на Милошевич никое от етническите или религиозни малцинства не показвало трайно желание за институционално отделяне. Ала след като северните съседки на страната се отцепили, въпросът бил решен.

След 1991 г. босненските хървати и мюсюлмани естествено предпочели суверенна независимост пред статута на малцинство в онова, което останало от Югославия на Милошевич, и гласували в този дух на референдум в края на февруари 1992 г. Ала сърбите в страната, които няколко месеца слушали откъм Белград да се говори не просто за *усташки* кланета, а и за назряващ мюсюлмански *джихад*, също тъй разбираемо предпочитали съюз със Сърбия или поне своя собствена автономна област пред статута на малцинство в управлявана от Сараево мюсюлманско – хърватска държава. Щом Босна (или по-точно нейните мюсюлмански и хърватски лидери – сърбите бойкотирали както референдума, така и парламентарния вот) се обявила за независима през март 1992 г., нейната съдба била предрешена. На следващия месец лидерите на босненските сърби обявили създаването на Република Сръбска и югославската армия нахлула, за да им помогне да запазят и „прочистят“ нейната територия.

Сърбохърватската и сърбобосненската войни коствали на тези народи ужасяващи жертви. Макар първоначално да имало някои открити битки между повече или по-малко редовни войски, особено във и около стратегически градове като Сараево или Вуковар, много от боевете се водели от нередовни войници, особено сръбски. Те не били нищо повече от шайки престъпници и главорези, въоръжени от Белград и водени или от професионални бандити като „Аркан“ (Желко Ражнатович), чиято „Сръбска доброволческа гвардия“ („Тигрите“) избили стотици в източните области на Хърватия и Босна. Или от бивши югославски армейски офицери като подполковник Ратко Младич (описан от американския дипломат Ричард Холбрук като „харизматичен убиец“), който застанал начело на босненските сръбски сили от 1992 г. и помогнал за организирането на първите нападения над хърватски селяни в преобладаващо сръбските общини в Крайна.

Основната стратегическа цел била не толкова поражението на противниковите сили, колкото експулсирането на несръбските граждани от техните домове, земи и работни места на териториите, към които сърбите проявявали претенции ^[376]. Това „етническо

прочистване“ – нов термин за много стара практика – се извършвало от всички, но сръбските сили имали недвусмислена преднина. В допълнение към убитите (приблизително 300 000 души в края на босненската война) милиони били принудени да заминат в изгнание. Молбите за убежище в Европейската общност се увеличили повече от три пъти между 1988 и 1992 г.: през 1991 г. само Германия трябвало да реши дали да приеме 256 000 бежанци. През първата година на войните в Хърватия и Босна 3 милиона югославяни (една осма от предвоенното население на страната) потърсили убежище в чужбина.

Така че международната общност надали тънела в неведение за югославската трагедия – която във всеки случай се разигравала на живо по телевизионните екрани на света с разтърсващи кадри на гладуващи мюсюлмани в сръбски затворнически лагери, а и по-страшни неща. Европейците първи се опитали да се намесят, изпращайки министерски екип на ЕО в Югославия през юни 1991 г. Тъкмо тогава злополучният Жак Поос, външен министър на Люксембург, изтърсил безсмъртната фраза, че най-сетне е изгрял „часът на Европа“. Но въпреки учредяването на комисии на високо равнище, които да разследват, арбитрират и да предлагат решения, Европейската общност и различните ѝ агенции се оказали доста безпомощни. Така станало не на последно място, защото нейните членки се делели на такива като Австрия и Германия, които стоели зад отцепническите републики, и други начело с Франция, които искали да запазят съществуващите граници и държави, и по тази и други причини съчувствали донякъде на Сърбия.

Тъй като САЩ (и НАТО) оставали решително над балканските крамоли, оставали само Обединените нации. Но извън налагането на санкции спрямо Белград те сякаш не можели да направят кой знае какво. В миналото войници под тяхно командване били изпращани в разкъсвани от войни региони, за да постигнат и поддържат мира. В Югославия обаче още нямало мир за опазване, а и не съществували воля и средства за неговото постигане. Също като в сходния случай на Испанската гражданска война привидно неутралното чуждо присъствие на практика облагодетелствало агресора в гражданския конфликт. Международното оръжейно ембарго, наложено на бивша Югославия, по никакъв начин не възпирало сърбите, които разполагали със значителната оръжейна индустрия на старата югославска федерация, но значително възпрепятствало босненските мюсюлмани и до голяма степен обяснява техните значителни военни загуби между 1992 и 1995 г.

Единственото практическо постижение на международната общност преди 1995 г. било разполагането на 14 000 войници от Силите за защита на ООН (ЮНПРОФОР), които да разделят хърватите и сърбите след стихването на боевете, последвано от въвеждането в определени босненски градове – дефинирани като „Зони за сигурност“ – на няколкостотин униформени миротворци на Обединените нации, които да пазят растящия брой (предимно мюсюлмански) бежанци, скупчени в тези региони. По-късно в някои части на Босна били създадени оторизирани от ООН „зони, забранени за полет“, които трябвало да ограничат способността на Югославия да заплашва цивилните (и да нарушава наложените от ООН санкции).

С по-голямо дългосрочно значение вероятно било създаването в Хага през май 1993 г. на Международен трибунал за военни престъпления. Самото съществуване на подобен съд потвърждавало онова, което вече било очевидно – че военни престъпления и по-страшни неща се извършвали само на няколко десетки километра южно от Виена. Ала тъй като

повечето от предполагаемите престъпници, включително Младич и съратника му сред босненските сърби Радован Караджич (президент на Република Сръбска) продължавали безнаказано да вършат престъпления, Съдът си оставал нереален и маловажен страничен спектакъл.

Ситуацията започнала да се променя едва през 1995 г. Дотогава всяка идея за външна интервенция била задушавана от твърдението – енергично излагано от френските и британски офицери във и извън корпуса на ООН, че босненските сърби са силни, решителни и добре въоръжени. Те не трябвало да бъдат провокирани: намеквало се, че всеки сериозен опит за налагане на мирно споразумение в Босна срещу волята или интересите им не просто щял да бъде несправедлив, но и можел да влоши положението... логика активно насърчавана от Милошевич, който въпреки това малко неубедително претендирал, че не играе почти никаква роля в решенията на сънародниците си в Босна.

Получавайки на практика картбланш ^[377], босненските сърби злоупотребили с него. Макар сред международната общност (включително неуморно търсещата споразумение „контактна група“ от чужди дипломати) да царяло съгласие, че „Мюсюлманско – хърватската федерация“ (сформирана през март 1994 г. на церемония във Вашингтон, която сложила край на хърватско – мюсюлманските борби) трябва да получи 51% от новофедерализираната Босна, а сърбите да вземат 49%, базираните в град Пале сръбски лидери не обръщали внимание и продължавали с атаките си. През февруари 1994 г. техните сили атакували от околните планини с минохвъргачка сараевския пазар, като убили шейсет и осем души и ранили стотици други. След този акт НАТО – с подкрепата на ООН – заплашил с въздушни удари в случай на нови нападения и настъпило временно затишие.

През май 1995 г. обаче, след като босненските сили предприели известно настъпление, а Хърватия успяла да си върне Крайна (опровергавайки мита за сръбската военна мощ), сърбите подновили обстрела на Сараево. Когато самолети на НАТО бомбардирали в отговор инсталации на босненските сърби, последните взели за заложници 350 души от мироопазващия корпус на ООН. Ужасени за съдбата на войниците си, западните правителства призовали ООН и НАТО да се въздържат от по-нататъшни действия. Вместо да възпира сърбите, сега международното присъствие им осигурявало допълнително прикритие.

Насърчени от това свидетелство за западното малодушие, на 11 юли босненските сръбски войски под водачеството на Младич влезли в една от така наречените „зони на сигурност“ на ООН, в източния босненски град Сребреница, по това време преливащ от ужасени мюсюлмански бежанци. Сребреница била официално „защитена“ не само от мандата на ООН, но и от мироопазващ контингент от 400 въоръжени холандски войници. Но когато хората на Младич пристигнали, холандският батальон сложил оръжие и не оказал никаква съпротива, докато сърбите пресявали мюсюлманската общност и систематично отделяли мъжете и момчетата. На следващия ден, след като Младич дал „честната си офицерска дума“, че никой няма да пострада, хората му отвели мюсюлманите от мъжки пол, сред които имало и тринайсетгодишни момчета, на полята около Сребреница. През следващите четири дни почти всички – 7400 – били избити. Холандските войници се върнали благополучно в страната си.

Сребреница била най–страшното масово убийство в Европа след Втората световна война: военно престъпление с мащабите на Орадур, Лидице или Катин, извършено пред очите на международните наблюдатели. За няколко дни новините за случилото се там били излъчени по медиите из целия свят. И въпреки това единствената първоначална реакция била предупреждение на НАТО към сърбите, че въздушните нападения ще бъдат възобновени в случай на нови нападения върху „зони за сигурност”. Едва на 28 август, цели седем седмици по-късно, международната общност най–сетне реагира – и само защото босненските сърби, предполагащи не без основание, че имат картбланш да убиват на воля, направили грешката да подложат пазара в Сараево на повторен обстрел, при който загинали още трийсет и осем цивилни, много от които деца.

Чак сега НАТО реагира. Въпреки продължаващата неохота на ръководството на ООН, някои европейски лидери и дори част от собствените си военни, президентът Клинтън дал позволение за сериозни и продължителни бомбардировки с цел да намали и в крайна сметка да елиминира способността на сърбите да причинят по-нататъшни щети. Макар и закъснял, този ход дал резултат. Прословутата сръбска военна машина се изпарила. Изправени пред перспективата за продължителна и неограничена атака срещу своите позиции и лишени от подкрепата на Милошевич (който вече се стараел да се дистанцира от хората в Пале), босненските сърби свили знамената.

След като Белград бил извън играта, а САЩ били силно въввлечени в нея, станало учудващо лесно на Балканите да се наложи мир – или поне отсъствието на война. На 5 октомври президентът Клинтън обявил примирие и заявил, че двете страни са се съгласили да участват в мирни преговори в САЩ. На 1 октомври обсъжданията започнали в базата на американските въздушни сили в Дейтън, Охайо. Три седмици по-късно те завършили със споразумение, подписано в Париж на 14 декември 1995 г. ^[378] Туджман представлявал Хърватия, Алия Изетбегович говорел от името на босненските мюсюлмани, а Слободан Милошевич подписал от името както на Югославия, така и на босненските сърби.

Целта на Дейтън от американска гледна точка била да се намери решение на югославските войни, което да не включва подялба на Босна. Това би представлявало победа за сърбите (които биха се опитали да присъединят своя дял към основната сръбска територия, създавайки мечтаната от тях Велика Сърбия); и би сложило печата на международното одобрение върху етническото прочистване като държавотворчество. Вместо това била създадена сложна тристранна система на управление, в която сърбите, хърватите и мюсюлманите в Босна имали известна степен на административна и териториална автономия в рамките на единна босненска държава, чиито външни граници щели да останат непроменени.

Така формално Босна оцеляла след своята гражданска война. Но ефектът на терора и експулсирането не можел да бъде изтрит. Повечето от хората, които били прогонени от домовете си (предимно мюсюлмани) никога не се върнали въпреки уверенията на местните и международните власти. Наистина имало още „прочиствания” – този път на сърби, систематично принуждавани от властите в Загреб да напуснат новозавзетата Крайна или притискани от собствената си въоръжена милиция да оставят домовете си в Сараево и други градове и да се „преселят” в преобладаващо сръбски области. Като цяло обаче мирът бил

опазен и Босна била удържана цяла – от шейсетхилядната армия на НАТО, действаща като Сили за изпълнение (по-късно Сили за стабилизация) и цивилен Висш представител, упълномощен да администрира страната, докато тя бъде в състояние да поеме отговорността за собствените си действия.

По време на писането на тази книга (десет години след Дейтън), Висшият представител и международните сили все още са в Босна и продължават да надзирават нейното управление – свидетелство за катастрофалното състояние на страната след войната и за продължаващата омраза и липса на сътрудничество между трите общности ^[379]. В Босна се настанили ред международни организации: правителствени, междуправителствени и неправителствени. Всъщност босненската икономика след 1995 г. зависела почти изцяло от тяхното присъствие и разходи. Според приблизителни изчисления на Световната банка от януари 1996 г. за възстановяването на страната щели да бъдат нужни над 5,1 милиарда долара за три години. Тази цифра се оказала изключително оптимистична.

След като босненската война приключила и различни международни агенции се заели да осигурят мира, световният интерес стихнал. Европейският съюз, както обикновено, бил погълнат от собствените си институционални грижи. А Клинтън, зает първо с изборите в страната си, а после с разширяването на НАТО и нестабилността на Русия под управлението на Елцин, престанал да се фокусира върху балканската криза. Но макар Словения, Хърватия и Босна да били вече привидно независими държави, югославският проблем не бил решен. Слободан Милошевич все още контролирал остатъка от страната си, а конфликтът, който го довел на власт, бил на път да експлодира.

Албанците в Сърбия продължавали да страдат от дискриминация и репресии – всъщност, докато международното внимание било приковано от кризата на север, те били по-уязвими от всякога. След Дейтън шансовете на Милошевич в международен план решително се подобрили: макар да не успяла да постигне свалянето на всички санкции (основната причина той да съдейства с такава готовност на американските усилия за постигане на мир в Босна), Югославия вече не била възприемана като парий. И така, посрамен от серия поражения и подложен на критиките на сръбските националистически политици в Белград заради компромис с „враговете” на Сърбия, Милошевич отново се обърнал към Косово.

През пролетта на 1997 г. Елизабет Рен, специален докладчик за човешките права към ООН, вече предупреждавала за назряващата в провинцията катастрофа, след като Белград притиснал албанското мнозинство, отхвърляйки всички искания за местна автономия и лишавайки местното население дори от минимално институционално представителство. Пренебрегвайки безпомощното и унижено умерено ръководство на Ибрахим Ругова, едно помладо поколение албанци – въоръжени и насърчавани от самата Албания – изоставили ненасилствената съпротива и все по-често преминавали към АОК (Армията за освобождение на Косово).

Създадена в Македония през 1992 г., АОК имала за цел въоръжена борба за косовска независимост (и може би съюз с Албания). Нейната тактика – състояща се предимно от партизански нападения над изолирани полицейски управления – давала на Милошевич възможност да осъди *цялата* албанска съпротива като „терористична” и да започне кампания на растящо насилие. През март 1998 г., след като сръбските сили – въоръжени с

минохвъргачки и подкрепяни от бойни хеликоптери – убили и ранили десетки хора в Дреница и други албански села, международната общност най-сетне откликнала на молбите на Ругова и започнала по-внимателно да следи ситуацията. Но когато САЩ и ЕС заявили, че са „ужасени от полицейското насилие в Косово”, войнствената реакция на Милошевич била да предупреди, че „тероризъм, който се стреми да пренесе проблема в международен мащаб, ще навреди най-вече на онези, които прибягват към подобни средства”.

Към този момент всички албански лидери – повечето в изгнание или нелегалност – били решили, че само пълното отделяне от Сърбия може да спаси тяхната общност. Междувременно САЩ и страните от все още съществуващата „контактна група” продължавали да посредничат между Милошевич и албанците – отчасти за да спомогнат за „справедливо” решение, отчасти за да предотвратят по-широка война в южните Балкани. Този страх не бил неоснователен: ако Югославия не бъдела принудена да третира прилично албанските си граждани – и те решили да се отцепят, – това можело да има сериозни последици за съседна Македония, която също разполагала с голямо и недоволено албанско малцинство.

Отскоро независимата Македония, позната по гръцко настояване като Бивша югославска република Македония (FYROM)^[380], била исторически чувствителна зона. Нейните граници с България, Гърция и Албания до една били оспорвани както преди, така и след двете световни войни. На нея гледали с подозрение всички съседни страни – от които малката държава без излаз на море напълно зависела за търговията и достъпа си до останалия свят. А оцеляването ѝ след разпада на Югославия в никакъв случай не било сигурно. Сринела ли се обаче Македония, то Албания, България, Гърция и дори Турция можели да бъдат въввлечени в конфликта.

Така продължаващото малтретиране – избиване – на албанците в Косово от страна на Милошевич неизбежно щяло да му донесе неодобрението и в крайна сметка намесата на западните сили. Колкото и да е странно, той сякаш никога не осъзнал докрай този факт въпреки многократните предупреждения през лятото на 1998 г. на американския държавен секретар Мадлин Олбrait (която казала, че ще държи сръбския лидер „лично отговорен”), френския президент Жак Ширак и генералния секретар на НАТО Хавиер Солана. Също като Саддам Хюсеин няколко години по-късно, Милошевич бил изолиран и непробиваем за западните мнения, твърде уверен в собствената си способност да манипулира чуждите политици и да маневрира между тях.

Вината за това не била изцяло негова. Поласкан от честите визити на определени американски дипломати – суетно убедени в своите дипломатически умения, – Милошевич имал солидни причини да вярва, че Западът гледа на него не като на твърдоглав враг, а като на привилегирован събеседник^[381]. А югославският диктатор добре съзнавал всеобщия стремеж на международната общност да избегне всякакво по-нататъшно преначертаване на международните граници. Дори през юли 1998 г., въпреки ясните свидетелства, че ситуацията в Косово е отчаяна, контактната група чуждестранни министри публично изключила независимостта като опция.

Това, което Милошевич не проумявал, било преобразяващото въздействие на босненската катастрофа върху международното обществено мнение. Човешките права – и особено

етническото прочистване – вече били всеобщ приоритет, макар и само заради разяждащата колективна вина поради предишната неспособност на света да действа навреме. През юни 1998 г. Трибуналетът за военните престъпления в Хага се обявил за компетентен да упражнява юрисдикция над извършените в Косово зверства. Главният прокурор Луиз Арбур заявила, че мащабът и естеството на военните действия в провинцията ги характеризирали като въоръжен конфликт според международните закони и на 19 юли американският сенат настоял магистратите в Хага да обвинят Милошевич за „военни престъпления, престъпления срещу човечеството и геноцид“.

Тези обвинения ставали все по-убедителни. Междувременно не само стотици албански „терористи“ били избивани от пратени от Сърбия специални полицейски отряди, а и имало все повече доказателства, че под прикритието на този конфликт Белград планирал да „насърчи“ изтеглянето на албанското население, да принуди албанците да изоставят дома и прехраната си, за да останат живи. През цялата зима на 1998 – 1999 г. пристигали репортажи за сръбски полицейски действия – понякога в отговор на атаки на АОК, най-често включващи масови екзекуции на един или повече кланове, – които трябвало да тероризират цели общности, принуждавайки ги да изоставят селата си и да забягнат през границата в Албания или Македония.

Сега международната реакция била все по-раздвоена. САЩ и повечето от партньорите на НАТО открито поддържали някаква форма на военна интервенция в защита на обсадените албанци още през октомври 1998 г. Само че в Обединените нации (които трябвало да оторизират подобна намеса във „вътрешните“ работи на суверенна държава) имало силна опозиция от страна на Китай и Русия – чийто парламент приел резолюция, с която обявявал за „незаконна агресия“ всяко бъдещо действие на НАТО. В рамките на Европейския съюз и самия Северноатлантически пакт Гърция, по свои съображения, се противопоставяла на всяка намеса в Югославия. Междувременно Украйна и Беларус предложили „безусловна солидарност“ и „морална подкрепа“ на своите братя славяни в Сърбия.

Тази патова сякаш ситуация щяла да продължи безкрайно, ако Белград не вдигнал мизата със серия брутални масови убийства в началото на 1999 г., първо на 15 януари в село Рачак в Южно Косово, а после и през март из цялата провинция. Нападението над Рачак, при което били убити 45 албанци (23 от тях явно екзекутирани) най-сетне подтикнало – като агентатът на пазара в Сараево – международната общност към действие ^[382]. След безплодни преговори в Рамбује между Мадлин Олбrait и югославската делегация, които свършили с предсказуемия отказ на Белград да изтегли силите си от Косово и да приеме чуждо военно присъствие там, интервенцията станала неизбежна. На 24 март въпреки отсъствието на одобрение от ООН, кораби, самолети и ракети на НАТО влезли в атака над Югославия, практически обявявайки война на режима в Белград.

Последната югославска война продължила само три месеца, през които силите на НАТО нанесли сериозни щети в самата Сърбия, но не успели особено да повлияят на продължаващото експулсиране на албанското население от Косово. В хода на войната 865 000 бежанци (половината от албанското население на Косово) преминали в импровизирани лагери оттагък границата в Черна гора, Босна, Албания и в етнически албанските райони на Западна Македония. Но въпреки неблагоприятно публичното изказване на президента

Клинтън, че няма да използва войници на НАТО по земя – задължаващо Алианса да води война от въздуха с неизбежните злополуки, които захранвали югославската пропаганда и сръбския култ към мъченичеството – изходът бил предрешен. На 9 юни Белград се съгласил да изтегли всичките си войски и полиция от Косово, нападенията на НАТО били прекратени и ООН дала мандат за „временна“ окупация на провинцията от водените от НАТО мироопазващи сили за Косово (КейФОР).

Окупацията на Косово бележи края на десетилетен цикъл югославски войни – и началото на края на самия Милошевич. След като авторитетът му бил подкопан от тази последна и най-тежка спънка пред сръбския националистически проект, Милошевич претърпял безусловно поражение на югославските президентски избори от септември 2000 г., спечелени от опозиционния кандидат Воислав Кошунница. Когато Милошевич цинично признал, че Кошунница има повече гласове, но обявил, че разликата била твърде малка и се налагал втори тур, той най-сетне предизвикал буря от протести сред самите изстрадали сърби. Десетки хиляди демонстранти се събрали на улиците на Белград и на 5 октомври Милошевич най-после признал поражението си и слязъл от власт. Шест месеца по-късно правителството на Сърбия, което отчаяно търсело западната икономическа помощ, се съгласило да арестува Милошевич и да го предаде на Хагския трибунал, където той бил обвинен в геноцид и военни престъпления.

Кой бил виновен за трагедията в Югославия? Вината определено стигала за всички. Обединените нации първоначално не показали особена загриженост – техният неадекватен и невъзмутим генерален секретар Бутрос Бутрос – Гали описал Босна като „войната на богатите“. И когато техните представители най-сетне пристигнали на Балканите, през повечето време те блокирали всяко решително военно действие срещу извършителите на най-бруталните действия. Европейците не били много по-добри. Франция показала особено явно нежелание да търси каквато и да било отговорност от Сърбия – и на практика подчертана неохота да се въвлеча изобщо.

Така, когато през септември 1990 г. Вашингтон поискал да включи югославския проблем в дневния ред на предстоящата среща на върха на ОССЕ в Париж, Франсоа Митеран обвинил американците в „преиграване“ и отказал. Четири месеца по-късно, когато въпросът бил повдигнат отново, френското външно министерство заявило, че било „твърде късно“ за външна интервенция... Париж останал също толкова неотзивчив дори след като международните сили били принудени да се ангажират в региона: френският генерал Бернар Жанвие, командващ мироопазващите сили на Обединените нации в Босна, лично забранил въздушни нападения над войските на босненските сърби в Сребреница ^[383]. Що се отнася до холандското правителство, то стигнало дотам да наложи вето на *всякакви* удари на НАТО върху укрепленията на босненските сърби, преди всички холандски войници да бъдат безопасно изведени от страната.

Други страни се представили малко по-добре, но не кой знае колко. Макар Лондон в крайна сметка да подкрепил американския натиск за интервенция, през първите и най-важни години от югославския конфликт британските власти тихомълком бавели всяко пряко ангажиране на Европейския съюз и НАТО. И тяхното поведение спрямо югославските бежанци било позорно: през ноември 1992 г., когато потокът отчаяни и бездомни босненци

стигнал връхната си точка, Лондон обявил, четете нямат право да пътуват до Обединеното кралство без виза. Това бил перфидният Албион, постигнал върха на своя цинизъм. Тъй като в Сараево нямало британско посолство, което да издава такива визи, единственият начин едно босненско семейство да ги получи било да се добере до британско посолство в трета страна... при което правителството на Острова се възползвало от възможността да заяви, че след като са намерили убежище другаде, не е необходимо Великобритания да ги приема. Така докато Германия, Австрия и Скандинавските страни станали щедри домакини на стотици хиляди югославски бежанци между 1992 и 1995 г., през същия период Обединеното кралство почувствало *спад* в броя на търсещите убежище.

На Вашингтон му трябвало необичайно дълго време, за да се съсредоточи върху събитията на Балканите, ала след като веднъж се ангажирали, САЩ се представили доста по-добре. Наистина фактът, че американската инициатива тласкала напред всеки етап от международната интервенция, бил източник на серийно унижение за западноевропейските съюзници. Но САЩ също се размотавали – предимно защото американското военно ръководство не желало да поема никакви рискове и защото много американски политици продължавали да смятат, че страната им „няма свое куче” в тази война. Идеята да се използва НАТО при тези обстоятелства – или САЩ едностранно да се намесят във вътрешните работи на суверенна държава, с която нямат особени спорове – не била лесна за прокарване. Както се изразил в разгара на босненската война държавният секретар Уорън Кристофър, това бил „проблем от ада”.

Що се отнася до самите югославяни, никой не излязъл с чест. Провалът на югославската федеративна система бил предизвикан от Белград, но Любляна и Загреб не съжалявали за нея. Наистина босненските мюсюлмани имали твърде ограничена възможност да извършат собствени военни престъпления – през повечето време те били потърпевши от чужда агресия. Те претърпели най-тежките загуби – а разрушението на Сараево им донесло особено много скръб. В своя ограничен мащаб босненската столица била истински космополитен град: може би последният от мултиетническите, разноезични, икуменически градски центрове, които някога били гордостта на Централна Европа и Източното Средиземноморие. Макар и построен наново, той никога нямало да се съвземе.

От своя страна въоръжените хървати били отговорни за безброй актове на насилие спрямо цивилни – под ръководството на Загреб и по своя собствена инициатива. В Мостар, град в Западна Босна ^[384] с необикновено висок процент смесени бракове между различните религии, хърватските екстремисти се заели целенасочено да прогонят мюсюлманите и смесените семейства от западната половина на града. Заместили ги с хърватски селяни, доведени насила в града и радикализирани от собствения си опит с етническото прочистване в селата, и подложили на обсада мюсюлманските източни квартали. Междувременно, през ноември 1993 г., те систематично разрушили останалия от 16 век османски мост на река Неретва – символ на задружното и мултикултурно минало на града.

Така че хърватите нямали с какво да се гордеят – а от всички оцелели от руините на войната посткомунистически лидери, Франьо Туджман бил един от най-колосално неприятните. Повече от всеки друг той персонално се захванал да изличи югославското минало от спомените на своите съграждани: докъм март 1993 г. самата дума „Югославия”

била премахната от учебници, христоматии, енциклопедии, заглавия на книги и карти, публикувани в новата Хърватия. Едва след смъртта на Туджман основаната от него хърватска държава можела с известна убедителност да се препозиционира като кандидатка за членство в международната общност.

Но в крайна сметка основната отговорност за югославската катастрофа трябва да бъде отредена на сърбите и техния избран лидер Слободан Милошевич. Той бил този, чийто стремеж към властта накарал другите републики да напуснат федерацията. Милошевич бил този, който след това насърчил сънародниците си в Хърватия и Босна да отцепят териториални анклави и ги поддържал с армията си. И той бил този, който поръчал и ръковолил продължителните атаки срещу албанското население, които в крайна сметка довели до войната в Косово.

Действията на Белград довели до повсеместна катастрофа за сърбите. Те загубили земите си в хърватската област Крайна; били принудени да приемат независима Босна и да изоставят плановете си да отцепят от нея независима сръбска държава; били победени в Косово, откъдето по-голямата част от сръбското население впоследствие избягало под основателен страх от албанско отмъщение; а в окастрения остатък от Югославия (от който поискала да се отцепи дори Черна гора) техният жизнен стандарт паднал до исторически ниско равнище. Този ход на събитията допълнително изострил старата склонност на сърбите към колективно самосъжаление пред несправедливостта на историята: и действително в дългосрочен план сърбите могат да се определят като големите губещи в югославските войни. Показателен за състоянието на страната им е фактът, че днес дори България и Румъния стоят преди Сърбия като жизнен стандарт и перспективи за бъдещето.

Но тази ирония не трябва да ни пречи да видим тяхната отговорност. Отблъскващата жестокост и садизъм на войните в Хърватия и Босна: серийното малтретиране, унижение, изтезаване и убийство на стотици хиляди техни съграждани били дело на сръбски мъже, предимно млади, настървени до пароксизмите на обикновената омраза и безразличие към страданието от пропагандата и управлението на местни вождове, получаващи власт и директива откъм Белград. Последвалото не било толкова необичайно: то се случило в Европа едва няколко десетилетия по-рано, когато – из целия континент и под претекста на войната – обикновени хора извършвали доста необикновени престъпления.

Няма съмнение, че особено в Босна съществувала история, на която сръбската пропаганда можела да се позове – история на минали страдания, които лежали близо до измамно спокойната повърхност на следвоенния югославски живот. Но решението да се разровят тези спомени, да се манипулират и експлоатират за политически цели било взето от хора: и по-конкретно от един човек. Както Слободан Милошевич лукаво признал на един журналист по време на преговорите в Дейтън, той не очаквал войните в страната му да продължат толкова дълго. Това несъмнено е вярно. Но тези войни не избухнали като спонтанен етнически взрив. Югославия не паднала: тя била съборена. Не умряла, а била убита.

Югославия била най-тежкият случай, но посткомунизмът бил труден навсякъде. Пътят от авторитаризъм към демокрация в Португалия или Испания вървял успоредно с ускорената модернизация на една изостанала аграрна икономика – комбинация, която останалата част от Западна Европа познавала от собственото си минало. Но краят на комунизма нямал подобен прецедент. Дългоочакваният преход от капитализъм към социализъм бил

теоретизиран до втръсване в академии, университети и кафенета от Белград до Бъркли. Никой обаче не се сетил да предложи модел за преминаване от социализъм към капитализъм.

От многото тежки наследства на комунизма най-осезаемо било икономическото. Отпадащите от употреба промишлени заводи в Словакия, Трансилвания или Силезия съчетавали икономическа неефективност с екологична безотговорност. Между двете имало тясна връзка: отравянето на езерото Байкал, смъртта на Аралско море или киселинните дъждове в горите на Северна Бохемия представлявали не само екологична катастрофа, но и огромна ипотека върху бъдещето. Преди да се инвестира в нови индустрии, старите трябвало да бъдат демонтирани и някой трябвало да поправи нанесените от тях щети.

В източните провинции на Германия сметката за компенсирани вредите от комунизма била платена от федералното правителство. През следващите четири години неговият *Treuhand* (вж. Глава 17) похарчил милиарди марки, за да изкупува и разпродава остарели заводи и фабрики, да плаща обезщетения на съкратените им работници и да поправя – доколкото било възможно – последиците от тяхната дейност. Но макар резултатите да били неравни и почти да довели до банкрут федералната хазна, бившите източногерманци имали късмет: *техният* преход от комунизма бил платен от най-силната икономика на Западна Европа. В другите страни икономическият живот трябвало да бъде измислян наново на гърба на самите жертви.

Основният избор пред посткомунистическите правителства бил или да опитат еднократен, светкавичен преход от субсидиарни социалистически икономики към пазарен капитализъм – подходът на „големия взрив“, – или внимателно да се опитат да затворят или продадат по-явно нефункционалните сектори на „плановата икономика“, задържайки максимално дълго онези нейни черти, които били най-важни за местното население: ниски наеми, гарантирани работни места, безплатни социални услуги. Първата стратегия била най-съвместима с любимите на зараждащото се поколение посткомунистически икономисти и бизнесмени теории за свободния пазар; втората била по-благоразумна в политическо отношение. Проблемът бил, че в краткосрочен (и може би в не толкова краткосрочен) план и двата подхода щели да донесат значителна болка и загуба. В Русия на Борис Елцин, където били приложени *и двата*, икономиката се свила радикално за осем години – за първи път в съвременната история една голяма икономика се връщала толкова много назад.

Подходът на „големия взрив“ бил приложен най-рано и с най-голяма последователност в Полша, под решителния надзор на Лешек Балцеревич (първо като финансов министър, после като управител на централната банка в страната). Очевидно, твърдял Балцеревич, страната му – банкрутирала във всичко, освен на думи – не можела да се възстанови без международна помощ. Такава помощ обаче нямало да дойде, ако Полша не въведяла сериозни структури, които да вдъхват доверие на западните банкери и отпускащите заеми организации. По такъв начин не Международният валутен фонд налагал сурови мерки на страната, а изпреварвайки ограниченията на МВФ, Полша щяла да заслужи и получи необходимата ѝ помощ. И това можело да стане единствено *бързо*, през посткомунистическия меден месец, преди хората да са осъзнали колко болезнен може да бъде този процес.

Така на 1 януари 1990 г. първото посткомунистическо правителство на Полша започнало амбициозна програма от реформи: изграждане на валутни резерви, премахване на контрола

върху цените, затягане на кредитите и орязване на субсидиите (т.е. позволило на предприятията да фалират) – всичко за сметка на реалните заплати в страната, които паднали незабавно с около 40%. Като изключим експлицитното признание на неизбежността на безработицата (смекчено от основаването на фонд за подкрепа и преквалифициране на останалите без работа) – нищо по-различно от онова, което било опитвано без успех на два пъти през седемдесетте. Промяната била в политическия климат.

В съседна Чехословакия под ръководството на финансовия министър (по-късно министър – председател) Вацлав Клаус била следвана сходна в амбициите си програма – с допълнителен акцент върху конвертируемостта на валутата, либерализацията на външната търговия и приватизацията – все в тон с открито заявления „тачъризм“ на Клаус. Също като Балцерович и някои от по-младите икономисти в Кремъл, Клаус предпочитал „шоковата терапия“: не намирайки нищо достойно за съхранение в социалистическата икономика, той не виждал смисъл да отлага преминаването към капитализъм.

В другата крайност стоели политици като словакът Мечиар, румънецът Илиеску или украинският министър – председател (впоследствие президент) Леонид Кучма. От страх да не разстроят избирателите си те отлагали възможно най-дълго въвеждането на промяната – и се отнасяли с особена неохота към либерализацията на вътрешния пазар или намаляването на държавния дял в икономиката. През септември 1995 г. Кучма щял да аргументира своята позиция – с позната за региона формулировка, – предупреждавайки колко погрешна е „сляпата имитация на чуждия опит“.

След като преминали през благоденствието на икономическата безнадеждност в началото на деветдесетте, първият ешелон бивши комунистически страни излезли от него на по-твърда основа, способни да привлекат западни инвеститори и да планират бъдещото си влизане в Европейския съюз. Сравнителният успех на полската или естонската икономически стратегии в сравнение със съдбата на Румъния или Украйна е видна за всеки посетител на тези страни. Всъщност на нивото на дребната бизнес активност или дори на обществения оптимизъм по-успешните източноевропейски страни се справили по-добре от бившата Източна Германия при все привидните предимства на последната.

Изкушаващо е да заключим, че „по-напредналите“ посткомунистически държави като Полша – или Чешката република, Естония, Словения и може би Унгария – успели по този начин да преодолеят за няколко неприятни години пропастта между държавния социализъм и пазарния капитализъм, макар техните по-възрастни и бедни граждани да платили известна цена. Междувременно вторият ешелон страни на Балканите и в бившия Съветски съюз останали да се влачат след тях, спъвани от некомпетентния си и корумпиран управляващ елит, неспособен и нежелаещ да предприеме нужните промени.

В най-общи линии това било вярно. Но дори без Клаус, Балцерович или техните унгарски и естонски аналози някои бивши комунистически страни винаги щели да се справят по-добре от другите в прехода към пазарна икономика. Това е така отчасти защото – както видяхме – те вече били тръгнали по този път преди 1989 г., отчасти защото изкривяванията през съветската ера не били толкова патологични като на техните по-злополучни съседи (сравнението между Унгария и Румъния говори красноречиво в това отношение). И, разбира се, чудесата на икономическата трансформация, които можело да се видят в столиците на някои страни – в Прага, Варшава или Будапеща например – не винаги били повторени в

далечните им провинции. И днес като в миналото реалните граници в Централна и Източна Европа били не между страните, а между проспериращите градски центрове и пренебрегваните и обеднели селски райони.

По-показателни от разликите в посткомунистическия опит на тези страни са приликите между тях. В крайна сметка във всяка от тях новите управляващи елити били изправени пред същите дилеми. „Залитането по пазарната икономика”, както пренебрежително го нарекъл руският премиер Виктор Черномирдин през януари 1994 г., било всеобщо ^[385]. Същото се отнасяло и за общите икономически цели: либерализация на икономиката, преход към някаква форма на свободен пазар и достъп до Европейския съюз – с изкусителното обещание за чуждестранни потребители, инвестиции и регионални фондове, които да облекчат болката от демонтажа на командната икономика. Това били целите, към които се стремели почти всички – във всеки случай друга алтернатива нямало, дори според най-информираните мнения.

Ако съществували дълбоки различия в обществената политика на посткомунистическите общества, те не се дължали на някакви широки разногласия по това накъде трябва да тръгнат тези страни или как да стигнат там. Истинският проблем бил какво да се прави с ресурсите. Икономиките на комунистическите държави може да били изкривени и неефикасни, но те включвали огромни и потенциално примамливи активи: енергия, полезни изкопаеми, оръжия, недвижима собственост, комуникационни медии, транспортни мрежи и още много неща. Освен това в постсъветските общества единствените, които знаели как да управляват лаборатория, ферма или завод – които имали опит в международната търговия или управлението на големи институции – и които знаели как да действат, били хората на самата Партия: интелигенцията, бюрокрацията и *номенклатурата*.

Тези хора щели да бъдат начело на страните си и след 1989 г. – поне до появата на едно ново, посткомунистическо поколение. Но сега те щели да действат под нов облик: вместо да работят за Партията, те щели да участват в множество състезаващи се за властта политически партии. Вместо да бъдат наети от държавата, те щели да бъдат независими участници в един конкурентен пазар на уменията, труда и капитала. Когато държавата разпродавала своите дялове във всичко, от правото за сондажи до жилищните блокове, това били мъжете (а те били предимно мъже, като изключим бъдещия премиер на Украйна Юлия Тимошенко), които щели да извършват продажбите – и покупките.

Според веруюто на посткомунистическа Европа същността на капитализма били пазарите. А пазарите означавали приватизация. Светкавичната разпродажба на обществена собственост в Източна Европа след 1989 г. нямала исторически прецедент. Култът към приватизацията в Западна Европа, набрал скорост от края на седемдесетте (както видяхме в Глава 16), предлагал модел за безредното оттегляне от държавната собственост на Изток. Но иначе между тях нямало много общи неща. Капитализмът – такъв, какъвто възникнал в атлантическия свят и Западна Европа в хода на четири века – бил придружен от закони, институции, регулации и практики, от които силно зависели неговото осъществяване и неговата легитимност. В много посткомунистически страни подобни закони и институции били съвсем непознати – и опасно подценявани от новопокръстените поклонници на свободния пазар.

Резултатът бил приватизация под формата на клептокрация. В най-безсрамния случай, Русия под управлението на Борис Елцин и неговите приятели, след прехода икономиката преминала в ръцете на шепа хора, които станали необикновено богати. До 2004 г. трийсет и шест руски милиардери („олигарси“), събрали приблизително 110 милиарда долара, една четвърт от целия вътрешен продукт на страната. Разграничението между приватизация, присвояване и чиста кражба едва ли не изчезнало: имало толкова много – петрол, газ, минерали, скъпоценни метали, тръби – за крадене и нищо, което да възпрепятства подобни действия. Обществените активи и институции били раздробени и пренасочвани между началниците, които изтръгвали и си присвоявали всичко, което можело да бъде преместено или легално приписано на частни лица.

Русия била най-тежкият случай, но Украйна почти не ѝ отстъпвала. Кучма и други политици били избирани с огромната финансова подкрепа на „бизнесмените“ под формата на първи вноски за бъдещи доходи: в постсъветска Украйна, както добре разбирали тези хора, властта носела пари, а не обратното. Обществените блага, държавните заеми и субсидиите минавали директно от ръцете на правителството към джобовете на няколко клана, които след това ги транзитирали към частни сметки в чужбина. Новите „капиталисти“ в тези страни всъщност не произвеждали нищо: те само перяли обществени активи за частна изгода.

Семействеността процъфтявала – също както при комунизма, но при доста по-големи залози. Когато украинският „Криворижстал“, един от най-големите стоманодобивни заводи в света – с 42 000 работници и ежегодна предданъчна печалба от 300 милиона долара (в страна, където средният приход бил 95 долара на месец) – със закъснение бил обявен за продажба, никой в Киев не се учудил, че „търгът“ бил спечелен от Виктор Пинчук, един от най-богатите бизнесмени в страната и зет на украинския президент.

В Румъния и Сърбия държавната собственост имала същата съдба или пък въобще не била продадена, като местните политически вождове изоставили първоначалните приказки за приватизация и предпочели да запазят властта и влиянието си по старому. Също като при албанците горе – долу по същото време, на търсещите незабавно пазарно удовлетворение румънци били предложени пирамидални схеми, които обещавали огромни краткосрочни печалби без риск. В пика си една подобна операция, пирамидата „Каритас“, просъществувала от април 1992 до август 1994 г., имала може би четири милиона акционери – почти една пета от румънското население.

Също като „легитимната“ приватизация, тези пирамиди (разпространени и в Русия) служели предимно за преливане на частни средства в мафиите, базирани на старите партийни мрежи и бившите служби за сигурност. Междувременно, четиринайсет години след падането на Чаушеску, 66% от румънската промишленост още била държавна собственост, макар някои от по-печелившите и атрактивни предприятия да били сменили притежателя си. Години наред чуждите инвеститори с основание се бояли да рискуват капиталите си в такива страни: перспективата за значителна възвръщаемост трябвало да се измерва спрямо хроничното отсъствие на правна защита.

На други места в Централна Европа балансът на риска облагодетелствал чуждите инвеститори, макар и само защото шансовете за членство в ЕС ускорявали необходимите реформи и законодателни мерки. Дори и така голяма част от приватизацията в Унгария или

Полша се състояла или в трансформацията на пазарни дейности от комунистическата епоха в легитимен бизнес, или в бързата разпродажба на по-очевидно жизнеспособните късчета от държавната индустрия на местни предприемачи, подкрепени с чужди пари. Три години след революцията едва 16% от държавната промишленост в Полша били продадени на частни собственици. В Чешката република една умно измислена ваучерна схема, предлагаща на хората шанса да купят акции от държавни предприятия, трябвало да превърне гражданите в народ от капиталисти. Основният му ефект обаче през следващите няколко години бил да положи основата за бъдещи скандали и политическа реакция срещу безсрамното „печалбарство“.

Една от причините за изкривяванията на приватизацията в посткомунистическа Европа било практическото отсъствие на западна ангажираност. Отначало, разбира се, Москва или Варшава преливали от млади американски икономисти, които предлагали да научат домакините си да строят капитализма, а най-вече немските фирми показали първоначален интерес към сравнително по-добрите комунистически компании като чешкият автомобилостроителен завод Шкода^[386]. Не съществувал обаче практически никакъв ангажимент от страна на западните правителства, никакъв План Маршал или нещо, което дори далечно да напомня за него. Освен в Русия, където Вашингтон вливал значителни суми като дарения и заеми, за да закрепи режима на Елцин – които отново изтичали в джобовете на приятелите и поддръжниците на руския президент.

Вместо това чуждите инвестиции напомняли не на трайните усилия след Втората световна война, спомогнали за реконструкцията на Западна Европа, а на разпокъсаните действия на частния сектор след Версайското споразумение: направени при попътен вятър, изтегляни в случай на трудности^[387]. Така че също като в миналото източноевропейците трябвало да се състезават със Запада на силно неравен терен – те не разполагали нито с местни капитали, нито с чужди пазари и можели да изнасят само нископечеливши храни и суровини или промишлени и потребителски стоки, чиято ниска цена се поддържала от ниските заплати и обществените субсидии.

Нищо чудно, че много нови посткомунистически правителства се изкушавали (също като предшествениците си между войните) да се предпазят от политическата цена на ситуацията, като създадат протекции – в този случай закони, ограничаващи чуждата собственост върху земите и предприятията. Донякъде неправомерно осъдени от чуждестранните критици като „националистически“, тези отгласи от минали опити за авгаркия постигнали твърде малко (както можело да се предположи): възпрепятствайки външните инвестиции и изкривявайки местния пазар, те само допълнително засилили корупционните тенденции в приватизационния процес^[388].

Така на всеки незаконно забогатял руски олигарх с второ жилище в Лондон или Кан, или ентузиазирани млад полски бизнесмен с BeEmBe и мобилен телефон се падали милиони недоволни пенсионери и съкратени работници, за които ползата от прехода към капитализма била в най-добрия случай съмнителна. Да не говорим за милионите селяни, които не можели нито да бъдат прехвърлени в друг сектор, нито да станат икономически самодостатъчни: в Полша към края на двайсети век селското стопанство генерирало едва 3%

от БВП – но все още с него се занимавала една пета от трудовото население. В много части на страната безработицата все още била ендемична – а със загубата на работното място си отивали евтините услуги и други предимства, традиционно съпътстващи работата в тези страни. С постоянното нарастване на цените – къде поради инфлация ^[389], къде в подготовка за влизане в Европейския съюз – хората с фиксирани доходи или държавни пенсии (тоест повечето от учителите, лекарите и инженерите, които някога били гордостта на социализма) имали сериозни причини да изпитват носталгия по миналото.

Мнозина в Източна Европа – предимно хората над четирийсет – горчиво оплаквали загубата на материална сигурност и евтини жилища, храна и услуги; това обаче не означавало, че те непременно копнеели да се върнат в комунизма. Както обяснила през 2003 г. една петдесетгодишна пенсионирана руска военна инженерка, живееща със съпруга си с 448 долара месечно: „Искаме животът ни да бъде толкова лесен, колкото беше в Съветския съюз, с гаранциите за добро стабилно бъдеще и ниски цени – но и със свободата, която тогава не съществуваше“.

Проучванията на общественото мнение сред латвийците, които биха се ужасили от идеята за връщане към руско управление, въпреки всичко показват, че най-вече селяните били убедени, че по съветско време са били по-добре. Това може и да е вярно, и то не само за тях. В края на осемдесетте, преди революциите, източноевропейците били активни кинолюбители. През 1997 г. посещаемостта на кината в Латвия била паднала с 90%. Същото важало навсякъде: в България тя намаляла с 93%, в Румъния – с 94%, в Русия – с 96%. Любопитен е фактът, че през същите години в Полша тя намаляла едва със 77%, в Чешката република – със 71%, в Унгария – с 51%. В Словения почти не била паднала. Тези данни насочват към пряка връзка между просперитета и посещаемостта на кината и потвърждават обяснението, дадено в едно българско проучване на общественото мнение по този въпрос: след края на комунизма изборът на филми станал по-добър, но хората вече не могли да си позволят билетите.

При тези обстоятелства трудният и незавършен икономически преход в Източна Европа ни припомня изказването на Самюел Джонсън, че макар да не е направено добре, удивително е, че е сторено изобщо. С изключение на Чехословакия, никое от бившите комунистически общества между Виена и Владивосток нямало жив спомен за истинска политическа свобода и много от местните коментатори гледали песимистично на шансовете за плуралистична политика. Ако в отсъствието на правни ограничения капитализмът можел лесно да премине в кражба, то – в отсъствието на договорени и осмислени граници на обществената реторика и политическата конкуренция – имало опасения, че демокрацията рискува да се приплъзне към конкурентната демагогия.

Този страх не бил неоправдан. Концентрирайки властта, информацията, инициативата и отговорността в ръцете на партията – държава, комунизмът създад общество от индивиди не просто подозрителни един към друг и скептични спрямо всякакви официални твърдения и обещания, но и хора без опит с индивидуалната и колективна инициатива, без база, на която да правят информиран обществен избор. Неслучайно най-важната журналистическа инициатива в постсъветските държави била появата на вестници, посветени на осигуряването на чиста информация: „Аргументи и факти“ в Москва, „Факти“ в Киев.

По-възрастните хора били най-зле подготвени да се справят с прехода към отворено общество. Младото поколение имало по-голям достъп до информация – от чуждите телевизии и радиостанции, а все по-често и от интернет. Но макар това да правело много млади гласоподаватели в тези страни по-космополитни и дори софистицирани, то създавало разрыв между тях и техните родители, баби и дядовци. Едно изследване сред младите словаци, направено десетилетие след независимостта на страната, показва ясно пропастта между поколенията. Младите били напълно откъснати от миналото преди 1989 г., за което знаели твърде малко. От своя страна те се оплаквали, че в прекрасния нов свят на посткомунистическа Словакия техните родители били неориентирани и безпомощни: те не могли да предложат на децата си нито помощ, нито съвет.

Този разрыв между поколенията щял да има политически последствия навсякъде, тъй като по-старите и бедни гласоподаватели все по-често се изкушавали от партии, предлагащи носталгични или ултранационалистически алтернативи на новия либерален консенсус. Както може да се предположи, този проблем бил най-тежък в някои части на бившия Съветски съюз, където разпадът и дезорганизацията били най-силни, а демокрацията – непозната до този момент. Смазващо бедни, несигурни и изпълнени с негодувание спрямо очебийното ново богатство на едно нищожно малцинство, старите – и недотам стари – гласоподаватели, особено в Русия и Украйна, били лесно привлечени от авторитарни политици. Така, макар посткомунистическите страни да създали с лекота своите образцови конституции и демократични партии, далеч по-трудно се оказало изграждането на един умеещ да отсява електорат. Навсякъде първите избори били в полза на либералните или дясноцентристки съюзи, спомогнали за свалянето на стария режим. Но реакцията спрямо икономическите трудности и неизбежните разочарования често играела в полза на бившите комунисти, междувременно рециклирани в националистически облик.

Тази трансформация на старата номенклатура не била толкова странна, колкото изглеждала на външните наблюдатели. Национализмът и комунизмът си приличали помежду си повече, отколкото с демокрацията: като че ли ги свързвал един политически „синтаксис“ – докато либерализмът бил съвсем друг език. Ако не друго, то съветският комунизъм и традиционните националисти имали общ враг – капитализма или „Запада“ – и техните наследници щели сръчно да манипулират широкоразпространения завистлив егалитаризъм („навремето поне *всички* бяхме бедни“), за да хвърлят вината за посткомунистическите несгоди върху чуждата намеса.

Така няма нищо особено нелепо в издигането например на Корнелиу Вадим Тудор: известен литературен подмазвач в двора на Николае Чаушеску, посветил се на писането на оди във възхвала на Ръководителя, преди да премине от национален комунизъм към ултранационализъм. През 1991 г., финансиран с емигрантски пари, той основал партията „Велика Румъния“, чиято платформа съчетавала иредентистка носталгия с нападки към унгарското малцинство и открито прегръщала антисемитизма. На президентските избори през декември 2000 г. един на всеки трима румънски гласоподаватели избрал Тудор пред единствената възможна алтернатива – бившия комунистически апаратчик Йон Илиеску ^[390].

Дори когато националистите в политиката започнали като критици на комунизма – както в случая на руското „национално – патриотично“ движение „Память“ – те се плъзвали гладко

В симбиотична симпатия към съветското минало, смесвайки някакъв вид националистически ресантиман с носталгия по съветското наследство и неговите паметници. Същото смесване на патриотична реторика със съжаление за изгубения свят на авторитаризма от съветски тип обяснява популярността на новите националисти в Украйна, Беларус, Сърбия и Словакия – и има своите аналози в различните селски и „народни” партии, изникнали в Полша в края на деветдесетте, особено широко подкрепяната партия „Самоотбрана” на Анджей Лепер.

Макар рециклираните комунисти навсякъде да влизали в съюзи с истинските националисти ^[391], притегателната сила на откровения национализъм се оказала най–силна и трайна в Русия. Това не бива да ни изненадва: по думите на Владимир Жириновски, ревностен нов публичен персонаж, изградил електоралния си успех върху безсрамна староруска ксенофобия, „Руският народ стана най–унизената нация на планетата”. При всичките си ограничения Съветският съюз бил световна суперсила: териториален и културен гигант, легитимен наследник и продължение на имперска Русия. Неговият разпад бил източник на дълбоко унижение за по-старите руснаци, много от които споделяли негодуванието на съветските военни, когато НАТО погълнало руския „Близък Запад”, а страната била неспособна да попречи. Желанието за възвръщане на някакъв международен „респект” движело голяма част от постсъветската външна политика на Москва и обяснява както естеството на президентството на Владимир Путин, така и широката подкрепа, на която той можел да разчита въпреки (и поради) все по-нелибералната си вътрешна политика.

По очевидни причини гражданите на бившата руска империя в Централна Европа не били предразположени към такъв род носталгия. Но изгубеният свят на комунизма имал известна привлекателност дори в Източна Германия, където проучвания в средата на деветдесетте показвали разпространеното схващане, че с изключение на пътуванията, електронните медии и свободата на словото, животът бил по-добър преди 1989 г. В други страни дори старите комунистически медии будели известно умиление. През 2004 г. най–популярната програма по чешката телевизия било повторението на „Майор Земан” – детективски сериал от началото на седемдесетте, чиито сценарии не били нищо повече от упражнения по пропаганда за „нормализацията” след 1968 г.

Само в Чешката република (заедно с Франция и страните от бившия СССР) комунистическата партия безочливо запазила името си. Но във всяка посткомунистическа страна в Централна Европа един на всеки пет гласоподаватели подкрепял сходни „анти – ” партии: антиамерикански, антиевропейски, антизападни, антиприватизационни... или най–често всичко гореизброено. Особено на Балканите „антиамериканизъмът” или „антиевропеизъмът” обикновено били кодови думи за антикапитализъм, прикритие за бившите комунисти, които не можели открито да изразят носталгия по старото време, но въпреки това търгували именно с нея в своите замаскирани публични изявления.

Този протестен вот индиректно илюстрирал неизбежния консенсус, обхващаш политическия мейнстрийм: за региона имало само едно бъдеще и то било на Запад, в Европейския съюз и глобалния пазар, на каквато и да било цена. При тези цели почти нищо не разграничавало основните съревноваващи се партии, които до една печелели изборите с критики срещу „провалените” политики на своите опоненти, след което прилагали

удивително сходни програми. Резултатът в Централна и Източна Европа бил новият „дървен“ език на обществената политика: „демокрация“, „пазар“, „бюджетен дефицит“, „растеж“, „конкуренция“ – думи, които не значели и не стрували нищо за много граждани.

Така желаещите да отбележат протеста си или да изразят болката си гласоподаватели били привлечени от маргиналите. В началото на деветдесетте наблюдателите виждали в надигането из посткомунистическа Европа на национал – популистките партии и управляващите ги демагози опасна антидемократична реакция, атавистично отстъпление на един изостанал регион, затворен за половин век в някакво изкривяване на времето. През последните години обаче успехът на Йорг Хайдер в Австрия, Жан – Мари льо Пен във Франция и близките им аналози навсякъде от Норвегия до Швейцария поразми снизходителния тон на западноевропейските коментари. Атавизмът не питае респект към границите.

Успехът на политическата демокрация в много бивши комунистически страни имал амбивалентни последици за интелектуалците, които допринесли толкова много за него. Някои, като Адам Михник в Полша, запазили своето влияние чрез журналистиката. Други, като Янош Киш в Унгария, преминали от интелектуално дисидентство към парламентарна политика (в случая на Киш като лидер на Свободните демократи), само за да се върнат към академичния живот след няколко бурни години в полезрението на обществото. Но повечето от опозиционните интелектуалци от предишните години не се превърнали успешно в посткомунистически политици или общественици, освен като преходни фигуранти, а мнозина от онези, които се опитали, се оказали жалко нелепи. Вацлав Хавел бил изключение – а дори и той нямал особен успех.

Както отбелязал презрително Едмънд Бърк за едно по-старо поколение революционни активисти: „Най–добрите бяха само по теорията“. Повечето били съвсем неподготвени за обърканите политически и технически въпроси на идното десетилетие. Те били неподготвени и за драматичния срив в обществения статут на интелектуалците като цяло, когато читателските навици се променили, а едно по-младо поколение обърнало гръб на традиционните източници на мнения и напътствия. Към средата на деветдесетте част от влиятелните някога издания на едно по-старо интелектуално поколение за жалост били станали маргинални.

Zeszyty Literackie на Барбара Торунчик – широко адмирирано литературно списание, издавано в Париж от полски изгнаници от поколението на 68 – а – изиграло основна роля в поддържането на полския културен дебат преди 1989 г. Сега, след триумфалното си установяване в столицата на освободената си родина, то едва успявало да събере 10 000 души читатели. *Literarni Noviny*, най–старият и влиятелен чешки културен седмичник, се справял незначително по-добре: към 1994 г. тиражът му бил по-малко от 15 000. Тези цифри, съотнесени към населението, не биха се видели толкова мизерни на издателите на литературни вестници и списания в повечето западни страни; в Централна Европа обаче тяхното все по-маргинално място означавало траматична промяна в културните приоритети.

Една от причините за упадъка на интелектуалците се криела във факта, че тяхното широко коментирано настояване върху *етиката* на антикомунизма, нуждата да се конструира едно морално осъзнато гражданско общество, което да запълни неназованото пространство между

индивида и държавата, било засенчено от практическата задача на изграждането на пазарна икономика. За няколко кратки години „гражданското общество“ в Централна Европа станало архаично понятие, от което се интересували само шепа чужди социолози. Нещо подобно се било случило след Втората световна война в Западна Европа (вж. Глава 3), когато високият морален тон на военновременната Съпротива бил разсеян и изместен първо от практическите задачи на реконструкцията, а след това от Студената война. Но докато френските или италиански писатели от онези години все още имали значителна публика – благодарение отчасти на гръмко демонстрираната им политическа ангажираност – техните унгарски или полски аналози нямали този късмет.

Интелектуалците, които *успели* да прескочат в демократичния обществен живот, били обичайно технократи – адвокати или икономисти, – не играли особена роля в дисидентската общност преди 1989 г. Без да са извършили каквито и да било геройства, те предлагали успокояващ модел на своите също тъй негероични съграждани. Скоро след като наследил Хавел като чешки президент през 2003 г., Вацлав Клаус формулирал това доста прямо в президентското си обръщение: „Аз по малко приличам на всички вас. Нито бивш комунист, нито бивш дисидент; нито подмазвач, нито морализатор, чието присъствие на сцената ви напомня за смелостта, която не сте притежавали: вашата гузна съвест”.

Алюзиите за гузната съвест повдигали тревожния въпрос за възмездието – за това какво сторили хората по времето на комунизма и какво трябва да се случи с тях сега (ако въобще трябвало да се прави нещо). Тази дилема щяла да се окаже травматична за почти всеки посткомунистически режим. От една страна имало широко съгласие (и не само сред морализиращите интелектуалци), че извършените през съветската ера престъпления трябвало да бъдат извадени на светло, а техните извършители да бъдат наказани. Ако истината за комунистическото минало не бъдела публично призната, без друго трудният преход към свобода щял да стане още по-тежък: апологетите на стария режим щели да замажат греховете му и хората щели да забравят какъв бил смисълът на 1989 г.

От друга страна комунистите били на власт в тези страни над четирийсет години – петдесет години в балтийските държави, седемдесет в самия Съветски съюз. Партията – държава упражнявала монопол върху властта. Нейните закони, нейните институции и нейната полиция били единствената налична сила. Кой може да каже със задна дата, че комунистите не били легитимни управници? Те определено били признати като такива от чуждите правителства и никой международен съд или трибунал не бил обявявал комунизма за престъпен режим. Как тогава някой би могъл да бъде наказан постфактум, защото е спазвал комунистическите закони или е работил за комунистическата държава?

Нещо повече, някои от онези, които най-силно надигали глас за отмъщение срещу комунистическата тирания, сами били със съмнително потекло – антикомунизмът в обръканите времена от началото на деветдесетте често се преплитал с известна носталгия по изместените от комунистите режими. Не винаги било лесно да се отдели осъждането на комунизма от реабилитацията на неговите фашистки предшественици. Много разумни хора признавали, че ще трябва да се тегли черта на сталинистката ера: било твърде късно да се наказват съучастниците в превратите, показните процеси и преследванията от петдесетте, а повечето от техните жертви били мъртви.

Мнозина чувствали, че е най-добре да оставят тези въпроси на историците, които вече

имали достъп до архивите и можели да представят вярно истината пред бъдещите поколения. По отношение на постсталинистките поколения обаче имало широк консенсус, че трябва да се държи известна сметка за най-тежките престъпления и престъпници: чешки комунистически лидери, съучастници в смазването на Пражката пролет; полски полицаи, отговорни за убийството на отец Попиелушко (вж. Глава 19); източногермански власти, наредили да бъде застрелян всеки опитал се да прескочи Берлинската стена, и т.н.

Но това все още оставяло нерешени две много по-трудни дилеми. Какво трябвало да се направи с бившите членове на комунистическите партии и с полицейските началници? Ако не били обвинени в конкретни престъпления, трябвало ли да понесат изобщо някакви наказания за миналите си действия? Трябвало ли да им се позволи да участват в обществения живот – като полицаи, политици и дори министър – председатели? Защо не? В крайна сметка много от тях сътрудничили активно за свалянето на собствения си режим. Ако не – ако трябвало да бъдат поставени ограничения върху гражданските и политическите права на подобни хора, то колко дълго трябвало да се прилагат тези рестрикции и колко надолу по стълбицата на старата номенклатура трябвало да стигнат? Тези въпроси били общо взето съпоставими с проблемите пред окупиралите следвоенна Германия съюзници, които се опитвали да приложат своята програма за денацификация. Само че след 1989 г. решенията се вземали не от окупационна армия, а от пряко засегнатите страни.

Това бил единият щекотлив проблем. Другият бил в известен смисъл още по-сложен и се появил едва след време. Комунистическите режими не просто налагали своето управление на неохотното гражданство; те насърчавали хората да съдействат за собственото си потискане, като сътрудничели на службите за сигурност и докладвали за действията и възгледите на своите колеги, съседи, познати, приятели и роднини. Машабът на тази подземна мрежа от шпиони и доносници варираше от страна до страна, но тя съществувала навсякъде.

И така, понеже цялото общество попадало под подозрение – кой не бил работил за полицията или режима в даден момент, макар и непреднамерено? – било трудно да се разграничи користното и дори продажно съучастие от обикновената страхливост и дори желанието да защитиш семейството си. Един отказ да доносничиш на Щази можел да струва бъдещето на децата ти. Сивото було на моралната амбивалентност падало върху много от личните избори на безпомощните индивиди ^[392]. Поглеждайки назад, кой – с изключение на шепа героични и непоколебими дисиденти – можел да се сметне безгрешен? Удивително е, че много от същите тези бивши дисиденти – сред които изпъква Адам Михник – най-активно се противопоставяли на всякакво възмездие за своите съграждани.

Макар тези трудности да били общи за всички посткомунистически държави, всяка страна се справяла с тях по своему. Там, където преход на практика не съществувал – където комунистите или техните приятели останали на власт с нова номенклатура и пряко преплакната „западна“ програма – миналото останало недокоснато. В Русия, също като в Украйна, Молдова и малкото останало от Югославия, въпросът за възмездието така и не бил сериозно повдигнат и висшите служители на стария режим били тихомълком рециклирани обратно във властта. Под управлението на Владимир Путин комунистическите *силоваци* (прокурорите, полицията, военните и хората от силите за сигурност) съставлявали над

половината от неформалния кабинет на президента.

В Германия от друга страна нацията била стъписана от разкритията относно размера и обсега на бюрокрацията в държавната сигурност. Оказало се, че освен своите 85 000 служители, Щази разполагала с около 60 000 „нешатни сътрудници“, 110 000 редовни информатори и над половин милион „временни“ информатори, много от които нямало откъде да знаят, че попадат в подобна категория ^[393]. Съпрузи шпионирали съпругите си, професори донасяли за студентите си, свещеници – за своите енорияши. Съществували досиета за 6 милиона жители на бившата Източна Германия – една трета от населението. Цялото общество на практика било инфилтрирано, атомизирано и замърсено от самопровъзгласили се настойници.

За да парира надигането на взаимен страх и подозрение, през декември 1991 г. федералното правителство назначило комисия начело с бившия лутерански пастор Йоахим Гаук, която да надзирава досиетата на Щази и да предотвратява злоупотреба с тях. Всеки можел да провери дали има досие и ако иска, да отиде да го види. Така хората щели да научат – понякога с опустошителни домашни последствия – кой е донасял за тях; но материалът нямало да бъде отворен за широката публика. Това бил странен, но – както се оказало – доста успешен компромис: до 1996 г. 1 145 000 души подали молби да видят досиетата си. Нямало как да се поправят щетите в човешки план, но след като на комисията Гаук било гласувано доверие да не злоупотребява с контролираната от нея информация, тя почти не била използвана за политически цели.

Тъкмо страхът от такава експлоатация спирал подобни процедури в други части на Източна Европа. В Полша обвиненията в минало доносничество станали познат начин за дискредитиране на политически опоненти. През 2000 г. дори Лех Валенса бил (макар и за кратко) обвинен в сътрудничество с бившите специални служби. Един посткомунистически вътрешен министър даже заплашил да публикува имената на всички свои политически опоненти, носещи дамата на доносничеството. Тъкмо поради опасения от подобно поведение Михник и останалите предпочитали просто да теглят финалната черта на комунистическото минало и да продължат нататък. В съответствие с този възглед Михник дори се противопоставил на опита през 2001 г. да бъде съден бившият комунистически президент Ярузелски (тогава на 78 г.) за издадената от него през 1970 г. заповед за стрелба срещу стачкуващи работници. През 1989 г. пресният спомен за военното положение и последвалите го събития правел нецелесъобразно разравянето на миналото и претеглянето на вината. Когато това станало безопасно, моментът бил минал, общественото внимание било насочено другаде и търсенето на закъсняла ретроспективна справедливост изглеждало повече като политически опортюнизъм.

В Латвия било прието решение да се забрани достъпът до обществени служби на всички бивши съучастници на КГБ. Следвайки германския модел, след 1994 г. всички латвийски граждани можели да видят собствените си досиета от комунистическата епоха; съдържанието им обаче се оповестявало само в случай, че някой се кандидатира за държавен пост или за назначение в службите на реда. Позовавайки се на френската практика след режима Виши, новото българско правителство учредило съдилища, които били оторизирани да налагат „гражданско порицание“ на виновните за определени, свързани с

предишното управление, престъпления.

В Унгария поради положителната роля на комунистическата партия в собствената ѝ раздяла с властта било трудно да се оправдаят чистките или наказанията за минали грехове – особено предвид факта, че във времето след Кадар основната спорна точка била 1956 г.: дата, която скоро щяла да бъде далечна история за по-голяма част от населението. В съседна Румъния, където наистина имало предостатъчно поводи за възмездие, усилията за създаване на местна версия на Комисията Гаук се сблъскали години наред с твърдата опозиция на посткомунистическия политически елит, сред чиито светила мнозина (начело със самия президент Илиеску) биха пострадали от всяко сериозно разследване на стореното от режима на Чаушеску. След време бил учреден „Национален съвет за изследване на архивите на Секуритате“, но той никога не успял да се доближи до авторитета на немския оригинал.

В никоя от тези страни проблемът за помирението с комунистическото минало не бил решен напълно справедливо или по удовлетворителен за всички начин. В Чехословакия обаче приетото решение събудило противоречия, които стигали извън границите на страната. Тук сталинизмът бил дошъл по-късно и продължил по-дълго, отколкото където и да било другаде, а грозният спомен за „нормализацията“ бил все още доста жив. В същото време комунизмът имал по-твърда политическа основа в чешкия регион, отколкото във всяка друга източноевропейска държава. Освен това се усещал известен национален дискомфорт спрямо серийната неспособност на Чехословакия да се противопостави на тиранията – през 1938, през 1948 и след 1968 г. По една или друга причина цялата страна – както изглеждало на побезкомпромисните ѝ вътрешни критици – страдала от гузна съвест. Вацлав Клаус знаел какво говори.

Първият посткомунистически чехословашки закон, реабилитирал през 1990 г. всички неправомерно осъдени между 1948 и 1990 г. (и предвиждал последвалото изплащане на 100 милиона евро компенсация), не провокирал особени дебати. Той обаче бил последван от закон за „лустрацията“^[394] (подновен за пет години през 1996 г. и отново, когато срокът му на действие изтекъл в началото на двайсет и първи век), чиято цел била да проверява всички висши държавни служители (или кандидати за такива) за връзки със старите служби за сигурност. Тази легитимно звучаща цел водела обаче до изобилни възможности за злоупотреба. Много от имената, открити в старите списъци на полицейски доносници, били, както се оказало, само „кандидати“ – мъже и жени, които режимът се надявал да принуди да сътрудничат. Те включвали много от най-известните чешки писатели, някои от които дори не живеели в страната.

Списъците на тайната полиция скоро стигнали до пресата, публикувани и разпространявани от политици и кандидат – депутати, надяващи се да дискредитират своите опоненти. В хода на масовото очерняне дори Хавел бил споменат като някогашен кандидат за привличане към полицейската мрежа от шпиони. А, както предупредили някои критици, макар полицейските папки да предоставяли обилна информация за онези, които службите искали да вербуват, те общо взето премълчавали самоличността на полицаите, които извършвали вербуването. Една карикатура в ежедневника *Lidove Noviny* показва двама мъже, разговарящи пред парламента в Прага: „Не се притеснявам за лустрацията“, казва един от тях. „Аз не бях доносник. Аз само изпълнявах заповеди“^[395].

Лустрацията не била наказателна процедура, но тя причинила остро чувство на срам у много от несправедливо набедените си жертви. По-лошото било, че от самото начало тя представлявала открито политически инструмент. Това било една от темите, разцепили стария Граждански форум. Дългогодишните дисиденти (в това число и Хавел) се противопоставили на новия закон, докато Клаус ентусиазирано го поддържал като начин „да се изясни кой къде е” (и да притисне критиците си сред бившите дисиденти, някои от които едновременно комунистически реформатори). Струва си да отбележим, че Владимир Мечиар в Словакия също се противопоставил на закона за лустрацията, не на последно място защото вече се говорело за собствените му връзки с бившата тайна полиция: макар че след като извел страната си до независимост, той сам не пропуснал да се възползва широко от информацията в полицейските досиета за собствените си политически цели.

През първите дванайсет години от своето прилагане законът за лустрацията нанесъл сравнително малко преки щети. Той бил приложен към около 300 000 души, които кандидатствали за държавни постове. Приблизително 9 000 от тях имали досиета – изненадващо малък брой в сравнение с половината милион чехи и словаци, които изгубили работата си или били изгонени след 1968 г. Ала по-трайният ефект от този закон бил лошият вкус, който оставял след себе си: той допринасял за разпространения в чешкото общество цинизъм за начина, по който се разиграла „Нежната революция”. „Лустрацията” в Чешката република служела по-скоро за легитимиране на новия елит, отколкото за честна разправа с миналото.

През юли 1993 г. чешкият парламент приел „Закон за неправомерността и противопоставянето на комунистическия режим”, с който де факто обявявал комунистическата партия за престъпна организация. На теория това трябвало да криминализира милиони бивши партийни членове, но въздействието му било чисто реторично и не последвали никакви действия. Вместо да дискредитира комунизма и да легитимира неговото падане, законът само усилил скептичното отчуждение на обществото, към което бил насочен. Десет години след приемането на закона проучванията на общественото мнение разкрили, че един на всеки пет чешки гласоподаватели симпатизира на нереформираната (и напълно легална) комунистическа партия, която си оставала най-голямата политическа организация в страната със своите 160 000 членове.

XXII Старата Европа – и Новата

„Не можем да не се запитаме защо Европа изглежда неспособна да предприеме решителни действия на собствения си терен”.

Ричард Холбрук

„Si c’etait a refaire, je commencerais par la culture” („Ако трябваше да започна наново, бих започнал с културата”).

Жан Моне

„Винаги е възможно да обвържеш значителен брой хора в любов, стига да останат други, към които те да проявяват своята агресивност”.

Зигмунд Фройд

„Какво е обяснението на тази странна комбинация от постоянна безработица на единайсет процента от населението с общото чувство за сравнителен просперитет у основната част на населението? ”

Биатрис Уеб (1925 г.)

Разединителният политически дух на деветдесетте не се ограничавал до страните от бившия комунистически Изток. Същият порив за бягство от спойките на централизираното управление – или от отговорността за по-бедните граждани в далечните провинции – се усещал и на Запад. От Испания до Обединеното кралство установените териториални единици на Западна Европа били подложени на засилена административна децентрализация, макар всички да успяли донякъде да запазят поне формата на традиционната национална държава.

На места тази центробежна тенденция вече се проявила още преди десетилетия, както видяхме в Глава 16. В Испания, където дългогодишните искания за автономия в Каталония или Баския регион били признати от новата конституция, за едно поколение първата от тях се била превърнала в държава в държавата със свой собствен език, институции и управителни съвети. Благодарение на Закона за лингвистичната нормализация (*sic*) от 1983 г. каталонският щял да стане „водещ език в образованието”. Десет години по-късно Генералитатът (каталонският парламент) постановил изключителната употреба на каталонския в детските градини и началните училища. Както можело да се очаква, макар кастилският испански да останал в употреба навсякъде, много млади хора говорели по-свободно каталонски.

Никой от останалите испански региони нямало да достигне толкова високо ниво на национална обособеност; но и никой нямал подобна тежест в страната като цяло. През 1993 г. Каталония, един от седемнайсетте испански региона, осигурявал една пета от брутният вътрешен продукт на страната. Той привличал една четвърт от всички външни инвестиции в страната, като повечето се вливали в процъфтяващата му столица Барселона. Приходът на глава от населението в провинцията като цяло бил над 20% повече от средния за Испания.

Ако Каталония била независима страна, тя би се наредила сред по-проспериращите държави на европейския континент.

Една от причините за надигането на обособената каталонска идентичност било лесно подклажданото недоволство от значителните вноски, които провинцията трябвало да внася в държавната хазна, благодарение отчасти на учредяването през 1985 г. на „Интертериториален компенсационен фонд“ в полза на най-бедните испански региони. Ала Каталония – също като Баската област, Галисия, Навара и други отскоро настояващи за правата си автономни провинции – се възползвала и от изпразването на понятието „испански“. Франко експлоатирал до крайност традиционната гама национални претенции – славата на Империята, честта на военните, авторитетът на испанската Църква – и след падането му много испанци изгубили интерес към реториката на наследството и традициите.

И наистина, също като едно предишно поколение пост – авторитарни немци, испанците определено се въздържали от „национални приказки“. Регионалната или провинциалната идентификация, от друга страна, не била опетнена от авторитарни асоциации: тъкмо напротив, тя била любима мишена на стария режим и като такава можела убедително да бъде представена като неделима част от самия преход към демокрация. Тази връзка между автономията, сепаратизма и демокрацията не била толкова ясна в баския случай, където ЕТА следвала своя кървав път (като през 1995 г. дори направила опит за покушение върху краля *и* премиера). Нещо повече, докато шестте милиона каталонци просперирали, старите индустриални области на баската провинция били в упадък. Безработицата била повсеместна, а нивото на доходите в областта било по-ниско от това в Каталония, близо до средното за страната.

Ако баските националисти не успели да се възползват от тези проблеми, това до голяма степен се дължало на факта, че множество от двата милиона жители на региона били нови тук. През 1998 г. едва една четвърт от тях можели да говорят *Euskera*, баския език. Както може да се предположи, те не показвали особен интерес към сепаратистките движения: едва 18% от баските подкрепяли идеята за независимост, като предпочитали вече извоюваната регионална автономия. Дори мнозинството от гласоподавателите на Баската национална партия се чувствали по същия начин. Що се отнася до Хери Батасуна, политическото крило на ЕТА, то губело гласове в полза на умерените привърженици на автономията и дори централните испански партии. Към края на десетилетието Батасуна изпаднало до универсална аутсайдерска партия за разочаровани зелени, феминисти, марксисти и антиглобалисти.

В Испания разцепването на нацията – държава било тласкано от спомените за миналото. В Италия то по-често било продукт на настоящи недоволства. Традиционно недоволстващите региони тук се намирили в далечния Север: пограничните зони, където местното население помнело времената, когато му била отредена италианска идентичност – често вследствие на война и обикновено против волята му – и където повечето хора още предпочитали да говорят френски, немски или словенски, отколкото италиански. До голяма степен недоволството по тези места било уталожено със серия споразумения, учредяващи нови автономни области: Вале д’Аоста в алпийския Северозапад, където се срещат Италия, Франция и Швейцария; Трентино – Алто Адидже по границата с австрийския Тирол; и Фриули – Венеция Джулия в етнически несигурните райони по югославската (по-късно

словенска) граница. Освен това тези области били облагодетелствани (както видяхме в случая на Алто Адидже) от ред регионални субсидии и други насърчения от страна на Европейския съюз в Брюксел. Към деветдесетте, с допълнителната помощ на алпийския туризъм и с течение на времето, северните погранични области на Италия излезли от политическото ползрение: регионални ниши в един разделен на региони континент.

Мястото им обаче заела една доста по-заплашителна форма на регионален сепаратизъм. След 1970 г., в закъсняло съответствие с постулатите на следвоенната конституция, Италия била разделена на петнайсет области в добавка към петте автономни провинции (трите погранични области плюс Сардиния и Сицилия). Прецеденти определено не липсвали: Пиемонт, Умбрия или Емилия можели да претендират за историческа обособеност поне толкова убедително, колкото Каталония или Галисия, и макар очевидните само допреди няколко десетилетия езикови различия да отмирали, те все още не били изчезнали напълно.

Ала новите области на Италия – за разлика от испанските – като цяло били само административна фикция. Макар да можели да се похвалят със собствени избрани съвети и власти – и многобройни служители – регионалните единици на Италия не можели нито да преодолеят ултралокалната идентификация на италианците с родните им села или градове, нито да скъсат с политическия и преди всичко финансов контрол на столицата. Създаването на регионите успяло главно да напомни на италианците за фундаменталния и все още съществуващ разрыв между проспериращия Север и зависимия Юг – и да предложи политически израз на роденото от този разрыв негодувание.

Това довело до възникването на нещо ново, поне за Италия: сепаратизмът на богатите. Италианският Север – особено индустриалните и предприемачески градове в Пиемонт и Ломбардия, както и процъфтяващите ферми и дребни предприятия в Болоня и околностите ѝ – десетилетия наред бил видимо по-заможен от останалата част на страната, като разликата продължавала да нараства. Към края на осемдесетте брутният *регионален продукт* на глава от населението в района на Ломбардия около Милано бил 132% от средния за страната; в Калабрия, на долния край на италианския ботуш, той бил 56%. Процентът на бедността в италианското *Mezzogiorno* в края на осемдесетте бил три пъти повече, отколкото в северните области на страната. Докато Северна и Северно – централна Италия можели да се сравняват по богатство и услуги с Франция и Великобритания, Югът изостанал още повече, а отворилата се пропаст можела да се компенсира само отчасти със значителни парични трансфери.

В хода на осемдесетте възникнал нов политически съюз, Ломбардската лига (по-късно Северната лига, *Lega Nord*), който играел върху широкоразпространеното схващане, че „Югът“ твърде дълго е смукал от северното богатство. Решението, според харизматичния основател и лидер на Лигата Умберто Боси, било да се изтръгнат финансовите прерогативи на Рим, да се отдели Северът от останалата част на страната и в крайна сметка да се постигне независимост за Ломбардия и съседите ѝ, оставяйки бедния, „паразитиращ“ остатък от страната да се оправя сам. Приликата с Каталония (или Словения, а защо не и Чешката република при Вацлав Клаус) е ясна.

На националните избори през деветдесетте Северната лига успявала да получи достатъчно от вота в Ломбардия и Венето, за да стъпи в консервативните управляващи коалиции. По ирония на съдбата нейното участие във властта зависело от съюза ѝ с

движението на Силвио Берлускони „Форца Италия” и екс – фашистите от партията Национален съюз на Джанфранко Фини – а и двете (най-вече последната) зависели от подкрепата тъкмо на бедните, субсидирани гласоподаватели, които Лигата толкова презирала. Затова въпреки взаимните антипатии и илюзиите на по-безразсъдните поддръжници на Боси не можело да се говори сериозно за разделяне на Италия или за независимост на която и да било от нейните провинции.

Същото се отнасяло и за Франция, където президентството на Митеран предприело ограничена административна децентрализация и започнало донякъде безцелни усилия да разпръсне институциите и ресурсите към провинциите. Сред новоучредените регионални единици дори Елзас или френските баски области не показвали особено желание да скъсват връзките си с Париж въпреки обособената си историческа идентичност. Само на остров Корсика се надигнало движение на национален сепаратизъм, базирано на истинско чувство за лингвистична и историческа уникалност и неправдоподобното твърдение, че островът би процъфтявал, ако се отдели от страната. Ала също като при ЕТА вкусът към насилието (и междуфамилното уреждане на сметки) у корсиканските националисти силно ограничавали тяхната популярност.

Франция имала друга особеност: докато в останалите страни на Европа политиците и коментаторите обръщали официално внимание на достойнствата на автономията и местното самоуправление, дори най-вялите пориви на регионален сепаратизъм събуждали в Париж лавина от нео – якобинско презрение у целия политически спектър. Освен това френските провинции с най-силно чувство за различие – като например Бретан или обезлюдените планини в горен Лангедок – от десетилетия били най-силно зависими от правителствената щедрост. Всичко, от инфраструктурните разходи за високоскоростни железопътни линии до данъчни облекчения за вътрешни инвестиции, идвало от Париж, така че трудно се намирала подкрепа за малцината останали бретонски или окситански сепаратисти – предимно застаряващи войнствени активисти, останали на сухо след отлива на ентузиазма от шейсетте години. От друга страна богатите области като региона Рона – Алпи около Лион и Гренобъл биха просперирали самостоятелно: но те отдавна били изгубили всякакъв спомен за независимостта и не показвали политическа воля да си я възвърнат.

От другата страна на Ламанша обаче келтската периферия на Великобритания – въпреки тежката си икономическа зависимост от Лондон – преживявала нещо като национално възраждане. В Уелс то приело предимно културна форма с нарастващ натиск за обучение и медии на уелски език. Само в по-планинските и слабо заселени области в северен Уелс исканията за пълна независимост, артикулирани от националистката партия *Plaid Cymru*, били посрещнати с разбиране. Урбанизираният Юг с по-добрите си транспортни връзки с Англия и установените политически отношения както с националното профсъюзни движение, така и с либералната и лейбъристката партии, оставал предубеден спрямо дребнодържавническите националистически амбиции на онези, които поставяли на първо място Уелс.

В резултат от това, макар кандидатите от *Plaid Cymru* да постигнали първоначален пробив на националните избори през 1974 г. и да поддържали малко, но видимо присъствие след тях, те никога не успели да убедят съотечествениците си в националистическата кауза. От малкото уелски гласоподаватели, участвали през март 1979 г. във вота за самоуправлението

на регионалните събрания, повечето били против. Когато самоуправлението все пак било въведено в Уелс две десетилетия по-късно, то било не по искане на местните националисти, а като част от административните преобразувания на Новите лейбъристи на Тони Блеър – който пресметнал (както се оказало, достатъчно хитро), че ограничената власт на новия уелски парламент в Кардиф почти със сигурност щяла да падне в ръцете на същите хора, които понастоящем я упражнявали в Уестминстър.

Резултатът – уелско Народно събрание със значителна символична стойност, но малко реална власт – въпреки всичко явно задоволил малкото съществуваща в провинцията воля за отделна национална идентичност. В края на краищата Уелс бил присъединен към Англия през 1536 г. при управлението на Хенри VIII – сам потомък на уелска династия – и макар неотдавнашният интерес към езика и историята на страната да били достатъчно реални, те не трябвало да се вземат за пълноправно възраждане на някакво национално съзнание. Ако под повърхността на уелския живот имало гняв и негодувание, те се дължали на икономически несгоди, а не на потиснати национални стремежи. Изправени пред избора между независим Уелс и английска помощ за възстановяването на тежко пострадалите от деиндустриализацията и безработицата мини, села и пристанища, малцина биха се поколебали.

Шотландия била съвсем друг въпрос. И там упадъкът на старите индустрии оставил своя страшен отпечатък; но възникналата през седемдесетте Шотландска национална партия (SNP) можела да разчита на четири пъти по-голям дял от националния вот в сравнение с уелския си аналог. За две десетилетия след пробива си като „еднотемна” партия на изборите през 1974 г. – когато вкарала 11 депутати в парламента – SNP изпреварила консерваторите и оказвала сериозен натиск върху традиционните бастиони на лейбъристите. За разлика от уелците, гласоподавателите в Шотландия действително предпочитали децентрализацията на властта. И макар да трябвало да почакаат до 1997 г., шотландският парламент в Единбург безспорно говорил от името на страна, която мислела за себе си като за отделна и обособена нация, макар и не съвсем държава.

Шотландският национализъм се подхранвал както от ненадейното откриване на петрол и газ в Северно море – което донесло просперитет на Абърдийн и Североизтока, – така и от регионалните политики на Европейската общност, които позволявали на шотландските администратори и бизнесмени да прескочат Лондон и да осъществят преки връзки с Брюксел. Но макар и прикрепена към Англия със Закона за съюз от 1707 г., Шотландия винаги била нещо отделно. Нейното чувство за самоличност почивало не толкова върху лингвистичните или религиозни особености, които – макар и напълно реални – ставали все по-маловажни за повечето ѝ жители, колкото върху любопитна смесица от превъзходство и ресантиман.

Също както много от класиците на съвременната английска литература всъщност са *ирландци*, някои от най-големите постижения на англоезичната политическа и социална мисъл от Просвещението насетне – от Дейвид Хюм до Адам Смит, Джон Стюарт Мил и така нататък, всъщност били *шотландски*. Не стига, че Единбург бил интелектуална столица на Великобритания в началото на индустриалната ера, а Глазгоу – радикалното ядро на британското лейбъристко движение в първите години на двайсети век; но и шотландските бизнесмени, шотландските мениджъри – и шотландските емигранти – били отговорни за

създаването, установяването и управлението на голяма част от империята на Англия. Освен това Шотландия винаги демонстрирала и поддържала отделна и обособена идентичност: дори във връхната точка на централизираното управление откъм Лондон тя запазила собствена образователна и правна система.

Следователно независима Шотландия била напълно правдоподобно предложение – особено в един Европейски съюз, в който тя в никакъв случай не би била най-малката и бедна нация – държава. Не е толкова сигурно обаче дали мнозинството от шотландското население някога ще пожелае да стигне толкова далеч, след като получило много от външните белези и част от съществените елементи на независимостта. Нейната зависимост от Великобритания се обуславяла от все още съществуващи ограничения в географията, демографията и суровините; а в края на деветдесетте изглеждало вероятно да се предположи, че двигателят на национализма вече е започнал да гасне.

Дали същото се отнасяло за наследниците на преминалите в Ирландия шотландски емигранти не било толкова ясно. Проливът между Шотландия и Северна Ирландия е широк по-малък от осемдесет километра, но различията в светогледа на двете общности си остават дълбоки. Докато шотландският национализъм произлизал преди всичко от желанието да се даде отпор на англичаните, националният патриотизъм на протестантите в Ълстър се състоял от всепоглъщащо упорство да останат на всяка цена „в Съюза”. Трагедията на ирландските „неволи” се състояла в противоположните, но иначе идентични цели на ултрасите от двете страни: ИРА – Временна искала да изгони британските власти от Ълстър и да обедини провинцията с независима, католическа Ирландия; протестантите – юнионисти и техните паравоенни доброволци се фиксирали върху заглушаването на „папистите” и запазване за неопределено време на тристагодишната връзка с Лондон (виж Глава 14).

Ако и през последните години на века и двете групи да били най-сетне принудени да направят компромис, това не говорело за липса на решимост у екстремистите от двете страни. Но по същите причини, заради които кланетата в Босна и Косово довели до чуждестранна интервенция, сякаш безкрайният цикъл жестокост и контра – жестокост в Ълстър не само подкопал местните симпатии към въоръжените войнстващи групировки в общностите, които те претендирали да представят, но и накарали Лондон, Дъблин и дори Вашингтон да се намесят с повече от събраната дотук енергия, за да постигнат поне временно споразумение между воюващите страни.

Дали подписаното през април 1998 г. „Споразумение от Разпети Петък“ можело да реши националния въпрос в Ирландия не било още ясно. Временното решение, за което двете страни неохотно се договорили, оставяло много нерешени проблеми. Всъщност условията на споразумението, в което посредничали премиерите на Ирландия и Обединеното кралство с помощта президента Клинтън – местно самоуправление чрез базирано в Ълстър събрание, гаранции за представителство на католическото малцинство, край на протестантския монопол в полицията и другите власти, мерки за изграждане на доверието между двете общности и постоянна междуправителствена конференция, която да следи за прилагането на всичко това, – съдържали много неща, които при добра воля от всички страни можели да бъдат предвидени още преди двайсет години. Но като примирие в Стогодишната война на Ирландия споразумението давало надежди да се задържи. Не за пръв път в подобни случаи

застаряващите радикали начело на бунта сякаш били спечелени от перспективата да получат постове.

Освен това през деветдесетте самата Република Ирландия претърпяла безпрецедентна икономическа трансформация и твърде слабо напомняла за онази „Ейре“ от представите на националистите. От гледна точка на младежите в Дъблин, погълнат от новооткритата си роля на мултикултурен и данъчно изгоден спътник на постнационалния европейски просперитет, сектантските фиксидеи на ИРА – Временна изглеждали така, както и имперско – юнионистките обесии на Оранжевия орден изглеждали откъм Лондон: странни овехтели останки от една друга епоха.

За всеки запознат с по-ранната история на големите страни в Западна Европа тяхната нова политика на субнационален партикуларизъм би звучала просто като връщане към прототипите след централизационните опити от предходния век. Дори голямото съвременно европейско изключение всъщност илюстрира това правило: Германия, най-голямата европейска държава западно от бившия Съветски съюз, *не* преживяла подобно възраждане на сепаратизма. Причината не били никакви особености на нейната история, а фактът, че постнацистка Германия *без друго* била истински федерална република.

Независимо дали били базирани директно на древни държави (като в случая с Бавария) или били новосъставени комбинации от независими някога княжества и републики (като Баден – Вюртемберг или Северен Рейн – Вестфалия), отделните *Lander* на съвременна Германия упражнявали значителна степен на финансова и административна автономия в много от онези аспекти на управлението, които най-пряко се отразявали на ежедневието на хората: образованието, културата, екологията, туризма и местните телевизионни и радиостанции. Доколкото *териториално* дефинираните политики на идентичността изобщо привличали немците – а тук особеното минало на страната вероятно наистина изиграло възпираща роля – автономните провинции предлагали удобен сурогат.

И така политиката на национален сепаратизъм приела максимално концентрираната си форма не в най-голямата страна на Западна Европа, а в една от най-малките. Белгия, държава с размерите на Уелс и гъстота на населението, надмината само от съседна Холандия, била единствената западноевропейска страна, чиито схизми напомняли донякъде за развиващите се по същото време събития в бившия комунистически Изток. Затова нейната история може да обясни защо, след като сепаратистката вълна от края на двайсети век утихнала, националните държави на *Западна* Европа останали непокътнати.

Към деветдесетте градовете и долините на Валония тънели в пост – индустриален упадък. Въгледобивът, стоманодобивът, металургията, текстилната индустрия и производството на шисти – традиционната люлка на белгийското индустриално богатство – на практика се стопили. През 1998 г. белгийският въгледобив бил по-малко от два милиона тона годишно, след като през 1961 г. възлизал на 21 тона. В най-печелившия някога европейски промишлен район останали само разнебитените мелници от долината на Маас над Лиеж и мрачните, мълчаливи инсталации около Монс и Шарльороа. Повечето от бившите миньори и стоманолеяри заедно със своите семейства и общности зависели от системата на социалните помощи, управлявана от двуезичната столица на страната и финансирана – както изглеждало на фламандските националисти – от данъците на добре печелещите северняци.

Защото Фландрия процъфтявала. През 1947 г. над 20% от фламандското трудово

население все още било заето в селското стопанство; петдесет години по-късно по-малко от 3% от нидерландскоговорящите белгийци се изхранвали от земята. В десетилетието от 1966 до 1975 г. фламандската икономика растяла с безпрецедентен темп от 5,3% годишно. Дори по време на икономическия спад през седемдесетте и началото на осемдесетте тя продължавала да расте с почти двойни на валонските темпове. Необременени от стара индустрия или непригодна за наемане работна ръка, градове като Антверпен и Гент процъфтявали с разрастването на услугите, технологиите и търговията, подпомагани от своето разположение наред „златния банан“ на Европа от Милано до Северно море. Сега в страната имало много повече нидерландскоговорящи, отколкото френскоговорящи граждани (в съотношение три към две) и при тях продукцията и приходите на глава от населението били по-високи. Белгийският Север изместил Юга като привилегирован, доминантен регион – трансформация, придружена от кресчендо от фламандски искания за политически придобивки, съответстващи на новата им икономическа хегемония.

Накратко Белгия съчетавала всички компоненти на националистическите и сепаратистки движения в Европа: древно териториално разделение ^[396], подсилено от също тъй древна и сякаш непреодолима езикова бариера (докато много жители на фламандскоговорящите области имат поне бегла представа от френски, повечето валонци не говорят фламандски въобще) и укрепено от остри икономически контрасти. И едно допълнително усложнение: през по-голямата част от кратката история на Белгия бедните общности на селска Фландрия били доминирани от своите урбанизирани, индустриализирани, френскоговорящи валонски съотечественици. Фламандският национализъм бил породен от негодувание срещу задължението да говориш френски, от привидния монопол на френскоговорящите върху силата и влиянието, и от претенциите на франкофонския елит за всички лостове на културната и политическа власт.

Така фламандските националисти традиционно възприемали роля, сравнима с тази на словаците преди чехословашкия развод – стигайки дори до активно сътрудничество с окупаторите през Втората световна война в отчаяна надежда за някакви трохи на сепаратистка автономия, изпаднали от нацистката маса. Към шейсетте обаче икономическите роли се били обърнали: сега Фландрия била представяна от своите политици не в образа на изостанала, онеправдана Словакия, а по-скоро като Словения (или както биха предпочели, Ломбардия): динамична модерна нация, задушаваша се в една анахронична и нефункционална държава.

Тези две самоприписани идентичности – на потиснато лингвистично малцинство и фрустрирано икономическо динамо – били *едновременно* въткани във фламандската сепаратистка политика. Тъй че, дори след като били премахнати старите несправедливости и макар и нидерландскоговорящите провинции на Север отдавна да получили правото да използват собствения си език в обществените структури, обидата и негодуванието от техните спомени просто се прехвърлили върху новите проблеми, завещавайки на белгийските дебати върху обществената политика напрежение – и злост, – която самите въпроси трудно можели да обяснят.

Един от ключовите символични моменти на „езиковата война“ дошъл през шейсетте. Половин век след като нидерландският бил официално одобрен за използване във

фламандските училища, съдилища и местно самоуправление, и четири десетилетия след като употребата му станала задължителна, нидерландскоговорящите студенти от Университета в Льовен (Лувен) възразили срещу наличието на френскоговорящи професори в университет, разположен в нидерландскоговорящата провинция Фламандски Брабант. Марширувайки под лозунга „*Walen buiten!*“ („Валонците вън! „), те успели да разделят университета, чиито франкофонски членове се насочили на юг към френскоговорящия Валонски Брабант и основали там Университета Лувен – ла – Ньов (университетската библиотека също била разделена на свой ред и фондът ѝ бил преразпределен – в ущърб и на двете страни).

Драматичните събития в Льовен – странно тесногърдо и шовинистично ехо от тогавашните студентски протести по други места – свалили едно правителство и довели пряко до серия преработки на конституцията (общо седем) в хода на следващите трийсет години. Макар и замислени от умерени политици като отстъпки, които да удовлетворят исканията на сепаратистите, институционалните преобразувания в Белгия поначало били смятани от последните за стъпки по пътя към окончателен развод. В крайна сметка и двете страни не постигнали целите си докрай, но едва не унищожили единната белгийска държава.

Изходът бил византийски по своята сложност. Белгия била разделена на три „региона“: Фландрия, Валония и „Брюксел – столица“, всеки със свой избран парламент (в допълнение към националния парламент). После следвали трите формално институционализирани „общности“: нидерландскоговорящата, френскоговорящата и немскоговорящата (последната представлявала приблизително 65 000 немскоговорящи граждани в Източна Валония близо до германската граница). На общностите също били отредени собствени парламенти.

Между регионите и лингвистичните общности няма точно съответствие: съществуват немскоговорящи жители на Валония и ред френскоговорящи градове (или части от градове) във Фландрия. За всички тях били създадени специални привилегии, отстъпки и протекции, които довели до трайно недоволство от всички страни. Два от регионите, Фландрия и Валония, били на практика едноезични: с гореспоменатите изключения. Брюксел бил обявен за официално двуезичен, макар поне 85% от населението да говори френски.

В допълнение към регионалните и лингвистичните общности Белгия била разделена и на десет провинции (по пет във Фландрия и във Валония). Те също получили административни и управленчески функции. В хода на различните преработки на конституцията обаче реалната власт все повече била упражнявана или от региона (в сферата на градоустройството, околната среда, икономиката, обществените съоръжения, транспорта и външната търговия), или от лингвистичната общност (в образованието, езика, културата и някои социални услуги).

Изходът от всички тези промени бил комично обременителен. Лингвистичната коректност (и конституцията) изисквали например всички национални правителства, независимо от политическата си окраска, да бъдат „балансирани“ между нидерландско – и френскоговорящи министри, като единствено премиерът задължително трябвало да бъде двуезичен (и затова обикновено бил родом от Фландрия). Лингвистичното равенство в Конституционния съд (*Cour d'Arbitrage*) бил съставен на сходен принцип, като председателският пост се въртял ежегодно от двете страни на езиковата бариера. В Брюксел четирите члена на изпълнителната власт на столичния регион трябвало да заседават заедно (и да говорят на избрания от тях език), за да решават въпроси от обща значимост. За

проблемите на фламандската или франкофонската „общности“ обаче те заседавали отделно, двама по двама.

Вследствие на това Белгия вече не била една или дори две държави, а неравен кърпеж между припокриващи се и дублиращи се власти. Да се сформира правителство било трудно: това изисквало многопартийни сделки вътре в регионите и между тях, „симетрия“ между националните, регионални, общностни, провинциални и местно – партийни коалиции, работещо мнозинство в двете големи езикови групи, както и лингвистичен паритет на всяко политическо и административно ниво. А когато правителство все пак се сформирало, то имало твърде ограничено право на инициатива. Дори външната политика – на теория една от последните останали отговорности на националното управление – била на практика в ръцете на регионите, тъй като за съвременна Белгия тя означавала предимно външнотърговски споразумения, а те били регионален прерогатив.

Политиката на тези тектонични конституционални преобразувания била също толкова сложна, колкото и самите конституционни реформи. От фламандска страна изникнали крайни националистически и сепаратистки партии, които настоявали за промените и се възползвали от породените от тях нови възможности. Когато „Влаамс Блок“, духовен наследник на ултранационалистите от войната, станала водеща партия в Антверпен и в някои нидерландскоговорящи предградия северно от Брюксел, по-традиционните нидерландскоговорящи партии се почувствали задължени да приемат по-сектантски позиции, за да останат конкурентни.

По същия начин във Валония и Брюксел политици от франкофонските основни партии приели по-твърда „комунитарна“ линия, за да угодят на валонските гласоподаватели, които негодували срещу господството на фламандците в политическия дневен ред. В резултат на това всички централни партии били принудени да се разделят на лингвистичен и общостен принцип: в Белгия християндемократите (след 1968 г.), либералите (след 1972 г.) и социалистите (след 1978 г.) съществуват в два варианта, с по една партия за всяка лингвистична общност. Това неизбежно довело до задълбочаване на разрива между лингвистичните групи, тъй като политиките вече се обръщали само към „своите“^[397].

Така укротяването на лингвистичните и регионални сепаратисти струвало скъпо. На първо място била икономическата цена. Неслучайно към края на двайсети век Белгия имала най-високото съотношение на вътрешен дълг спрямо брутен вътрешен продукт в Западна Европа – не било евтино да се удвоява всяка услуга, всеки заем, всяко дарение, всеки знак. Установената практика да се харчат държавни пари (включително регионалните трансове от ЕС) на пропорционална база, за да се удовлетворят клиентите на различните комунитарни „стълбове“, сега се прилагала към политиката на езиковите общности: министрите, държавните секретари, техният персонал, бюджет и приятелски кръгове се срещали навсякъде, но само в Белгия всеки бил придружен от своя лингвистичен двойник.

Към края на века „Белгия“ придобила видимо *формален* характер. Влизайки в страната с кола, пътникът лесно можел да пропусне възплахата табелка със ситен надпис *Belgie* или *Belgique*. Трудно обаче би могъл да не види цветният плакат, осведомяващ го за името на провинцията (да речем *Liege* или *West – Vlaanderen*), в която е влязъл, още по-малко пък информационното табло (на нидерландски или френски, но никога и на двата езика),

указващо дали се намира във Фландрия или Валония. Конвенционалната подредба сякаш била изкусно преобърната: международните граници на страната се оказвали чиста формалност, но вътрешните били импозантни и напълно реални. Защо тогава Белгия просто не се разпаднала?

Три фактора обясняват невероятното оцеляване на страната и в по-широк смисъл запазването на всички западноевропейски държави. На първо място със смяната на поколенията и въвеждането на конституционни реформи сепаратистката кауза изгубила своята неотложност. Старите комунитарни „стълбове“ – йерархично организирани социални и политически мрежи, които замествали нацията – държава – вече били в упадък. Едно по-младо поколение белгийци се оказало доста по-слабо изкушено от сектантските призови, макар старите политици бавно да оценявали този факт.

Упадъкът на религиозните практики, достъпното висше образование и миграцията от селото към града разхлабили хватката на традиционните партии. По очевидни причини това се отнасяло най-силно за „новите“ белгийци: стотиците хиляди второ и трето поколение имигранти от Италия, Югославия, Турция, Мароко или Алжир. Също като новите баски, тези хора имали свои собствени неотложни грижи и слабо се интересували от прашните стремления на застаряващите сепаратисти. Проучванията на общественото мнение през деветдесетте показвали, че дори във Фландрия повечето хора вече не смятали за свой приоритет регионалните или езиковите проблеми.

На второ място Белгия била *богата*. Очевидната разлика между нея и други, по-злополучни европейски територии, където националистите успешно експлоатирали настроената на общностите, се криела в спокойния и материално задоволен живот на огромното мнозинство нейни жители. Страната била в мир – ако не със себе си, поне с всички останали – и същият просперитет, който способствал за „фламандското чудо“, смекчил и политиката на езиково недоволство. Това наблюдение се отнася със същата сила за Каталония и дори за части на Шотландия, където най-крайните защитници на каузата за национална независимост виждали как аргументите им постепенно се притъпяват от демобилизиращия ефект на непривичното благосъстояние.

Третата причина за оцеляването на Белгия – и на другите вътрешно фрагментирани западноевропейски нации – държави – се отнасяла не толкова до икономиката, колкото до географията, макар двете да били тясно свързани. Ако Фландрия – или Шотландия – можели в крайна сметка да останат удобно прикрепени към Белгия или Великобритания, то било не защото им липсвало интензивното национално чувство, което сякаш избликло в бившите комунистически страни. Тъкмо напротив – желанието за самоуправление било осезаемо по-силно в Каталония, отколкото да кажем в Бохемия; а пропастта между фламандците и валонците била по-широка, отколкото тази между чехите и словаците и дори между Сърбия и Хърватия. Разликата се криела във факта, че държавите в Западна Европа вече не били напълно самостоятелни национални единици с монопол на властта над своите поданици. Те били все повече част и от нещо друго.

Формалният механизъм за преминаване към пълноценен европейски *съюз* бил заложен в Единния европейски акт (SEA) от 1987 г.; но това, което наистина дало тласък на този процес, бил краят на Студената война. Единният европейски акт обвързал дванайсетте членки на Общността да постигнат до 1992 г. пълното и свободно придвижване на стоки,

услуги, капитали и хора – нещо, което трудно можело да се сметне за пробив, тъй като същите цели били принципно предвидени още преди десетилетия. Но подписаният през същата година Договор от Маастрихт и последвалият го пет години по-късно Договор от Амстердам тласнали членките на Съюза към наистина нов набор от институционални и финансови уредби, произтичащи пряко от радикално променените външни обстоятелства.

В Маастрихт общественото внимание било приковано от широко популяризираното споразумение за установяване на обща европейска валута. За да преодолеят страха си от германското обединение, французите обвързали здраво Федералната република, принуждавайки Бон да изостави дойче марката в пола на единна европейска валутна единица – *еврото* – и да задължи обединената германска държава да оперира според ограниченията на един Европейски съюз, обхванат от все по-гъста мрежа закони, правила и споразумения. На свой ред Бон настоявал новата валута да бъде точно копие на германската марка, регулирана – също като нея – от автономен борд на централни банкери и обвързана с фискалните принципи на Германската централна банка: ниска инфлация, строг контрол върху парите и минимални дефицити. Преговарящите от немска страна – опасяващи се от разпуснатите наклонности на страните от „средиземноморския клуб“ като Италия или Испания – наложили драконови условия за членство в новата валута, като Европейската комисия получила правото да налага глоби на безпътните правителства.

Така по повеля на Бон финансовите министри на Европа щели да бъдат вързани – като Одисей – за евро мачтата: неспособни да отвърнат на зова на сирените (гласоподаватели и политици) за лесни пари и по-големи обществени разходи. Тези условия, които трябвало да направят новото евро също толкова неподатливо на инфлация като самата марка, не били популярни навсякъде. В по-бедните страни – членки имало широки и основателни опасения, че те ще ограничат държавната политика и може би дори ще възпрепятстват растежа. И така, за да направят условията на Маастрихт по-смилаеми, били въведени парични бонуси за непокорните правителства: президентът на Комисията Жак Делор едва ли не подкупвал финансовите министри на Гърция, Испания, Португалия и Ирландия, обещавайки големи увеличения на структурните фондове на ЕС в замяна на техните подписи под Договора.

Междувременно Великобритания и Дания подписали основния текст на документа, но се отказали от предложената обща валута: отчасти защото предугаждали икономически рестриктивното ѝ влияние, отчасти заради символичния ѝ резонанс в нации, които и без това показвали повече нежелание да предадат еполетите на неутралитета на транснационални институции. А в случая на Великобритания и защото – както често се случвало в миналото – походът към Съюза бил възприеман с дълбоки резерви като поредна стъпка към една Европейска свръхдържава ^[398].

Действително Договорът от Маастрихт доста се заигравал със „субсидиарността“ – нещо като бръснача на Окам за еврократите, според който „Съюзът не предприема действия (освен в областите, които попадат в неговите изключителни компетенции), освен ако те не са по-ефективни от действията на национално, регионално или локално равнище“. Но дори това говорело различни неща на различните уши: във Франция то означавало да се ограничи властта на наднационалните институции извън контрола на Париж; за немците – специални привилегии и правомощия на регионалните правителства; за британците представлявало

механизъм, чрез който да се блокира институционалната интеграция.

Маастрихт имал три значими странични ефекта. Един от тях бил непредвиденият подем на НАТО. Според рестриктивните условия на Договора било ясно (както поне французите били планирали), че новоосвободените страни на Източна Европа не биха могли да се присъединят към Европейския съюз в обозримо бъдеще – нито крехките им правни и финансови институции, нито оздравяващите им икономики били минимално способни да оперират под строгите фискални и други регулации, които членките на Съюза наложили върху всички настоящи и бъдещи участници в него.

Вместо това в коридорите на Брюксел било предложено на Полша, Унгария и техните съседи да получат оферта за ранно членство в НАТО като един вид компенсация: временна награда. Символичното значение на подобно разширение на НАТО очевидно било значително и съответно незабавно приветствано в новите кандидат – членки. Практическата полза била недотам очевидна (за разлика от влошаването на отношенията с Москва, което било реално и незабавно). Ала тъй като Вашингтон имал свои причини да иска разширяването на Северноатлантическата отбранителна общност, първата група централноевропейски нации била своевременно приета в НАТО няколко години по-късно [399]

Второто отражение било върху европейското обществено съзнание. Договорът от Маастрихт провокирал безпрецедентно ниво на интерес към безизвестните дотогава действия на Евросъюза и неговата анонимна бюрокрация. Макар Договорът да бил одобрен във всяка страна, в която бил подложен на национално гласуване (едва с 50,1% във френския случай), той повдигнал достатъчно възражения, за да постави въпроса за „Европа“ на вътрешнополитически дневен ред, често за пръв път. В продължение на четири десетилетия институциите и правилата на новата континентална система били тихомълком създавани и решавани в неизвестни градчета от Бенелюкс без справка с желанията на обществото или демократичните процедури. Тези дни сякаш били свършили.

На трето място, Маастрихт разчистил пътя за сближаването ако не на Европа, то поне на западната ѝ половина. Краят на Студената война и решението на ЕС за създаване на единен пазар премахнали пречките пред присъединяването на останалите членки на старата Европейска зона за свободна търговия [400]. Швеция, Финландия и Австрия своевременно се кандидатирали, необременявани повече от заявления си за неутралитет (или в случая на Финландия, от необходимостта за поддържане на добри отношения с Москва) и все по-притеснени да не останат извън общото европейско пространство.

Преговорите за присъединяване на новите кандидатки били завършени само за три месеца, подпомогнати от факта, че и трите страни били не само стабилни и малки – общото им население не надвишавало една четвърт от това на Германия – но и определено богати. Същото би се отнасяло и за последните останали да протакат – Норвегия и Швейцария. Но въпреки значителния ентузиазъм от страна на местните бизнес лидери населението на двете страни гласувало против членството – притеснени да не загубят автономията и инициативата си в една наднационална федерация и скептични към ползите от участие в новата валута.

Сходен скептицизъм поставил на карта вота в Швеция през ноември 1994 г., на референдума за членството в ЕС. Само 52,3% гласували „за“, а дори и те само при

положение, че страната им ще остане извън общата валута (десет години по-късно, когато правителството в Стокхолм препоръчало на народа най-сетне да изостави кроната и да се присъедини към еврото, то било решително и унизително победено в референдум, също като датското правителство през септември 2000 г., когато поставило същия въпрос). Реакцията на Пер Гартон, депутат на Зелената партия в шведския Риксдаг и яростен противник на членството в ЕС, отразявала широкоразпространен скандинавски страх: „Това е денят, в който Риксдагът реши да превърне Швеция от независима нация в нещо като провинция на една разширяваща се свръхсила, като междуременно се трансформира от законодателно тяло в нещо не по-различно от консултативен панел“.

Чувствата на Гартон били споделяни от много северноевропейци, включително и някои, които въпреки всичко гласували за членството. Дори тези от скандинавските или швейцарските бизнес елити, които искали да се присъединят към ЕС, за да не пропуснат ползите от единния пазар, не отричали икономическата и политическа цена на тази опция: в частни разговори те признавали, че евентуалният вот срещу тях не би довел до еднозначна катастрофа за техните страни. В Швеция – както и в Норвегия и дори в Дания и Великобритания – на Европейския съюз (да не говорим за неговата пряко интегрирана валута) се гледало като на избор, а не като на необходимост.

В Централна и Източна Европа обаче членството в „Европа“ било единственият възможен вариант. Каквото и да искали да постигнат – да модернизират икономиките си, да си осигурят нови пазари, да получат чуждестранна помощ, да стабилизируют вътрешната си политика, да се прикрепят към „Запада“ или просто да избегнат изкушението за завръщане към националния комунизъм, – новите управници от Талин до Тирана гледали към Брюксел. Перспективата за присъединяване към Европейския съюз с неговите обещания за богатство и сигурност била развявана съблазнително пред освободените електорати на посткомунистическа Европа. Не се поддавайте на онези, които ви казват, че при старата система сте били по-добре, предупреждавали те. Болката от прехода ще си струва: вашето бъдеще е Европа ^[401].

Откъм Брюксел обаче картината изглеждала доста по-различно. От самото си начало европейският проект бил дълбоко шизофреничен. От една страна в културно отношение той бил инклузивен, т.е. отворен към всички народи на Европа. Участието в Европейската икономическа общност, Европейската общност и най-сетне в Европейския съюз било право на всяка европейска държава, „чиято система на управление се основава на принципите на демокрацията“ и която била съгласна да приеме условията на членството.

От друга страна обаче Съюзът бил функционално ексклузивен. Всяко ново споразумение и договор допълнително усложнявали изискванията към страните – членки в замяна на тяхното обвързване с „европейското“ семейство. И съвкупността от тези правила и разпоредби изграждала все по-високи огради пред страните и народите, които не можели да издържат изпита. Така Шенгенският договор (1985 г.) бил благодат за гражданите на страните – участнички, които вече се придвижвали безпрепятствено през отворените граници на суверенни държави. Ала жителите на страните извън Шенгенския клуб били принудени да се редят на опашки – съвсем буквално, – за да бъдат допуснати.

Със строгите си изисквания за общата валута и настояването всички страни кандидат –

членки да интегрират в своите системи на управление т.нар. *acquis communautaire*, бързо набъбващия кодекс от европейски практики, Маастрихт представлявал образцовата бюрократична бариера. Той не поставял пречки пред скандинавските кандидатки или Австрия, но слагал непреодолими спънки пред бъдещите кандидати от Изтока. Задължен по условията на собствената си харта да приветства новите европейци в лоното си, на практика ЕС се заел да не ги допусне колкото се може по-дълго.

За това имало сериозни причини. Дори най-богатите сред новите кандидатки – да речем Словения или Чешката република – били осезаемо по-бедни от всяка настояща членка на ЕС, а повечето били наистина много бедни. Пропастта, разделяща Източна и Западна Европа била огромна по всички критерии: през 1996 г. детската смъртност в прибалтийските държави била два пъти по-голяма от тази на петнайсетте членки на ЕС. Средната продължителност на живота при мъжете в Унгария била с осем години по-ниска от средната за Евросъюза; в Латвия разликата била единайсет години.

Ако Унгария, Словакия или Литва – да не говорим за Полша с нейните 38 милиона жители – бѐдели приети в Съюза при същите условия като настоящите му членки, то цената в субсидии, регионални помощи, инфраструктурни фондове и други трансфери със сигурност щяла да съсипе бюджета на ЕС. През декември 1994 г. фондация „Бертелсман” в Германия публикувала изследване, според което ако шестте тогавашни кандидатки за членство (Полша, Унгария, Словакия, Чешката република, Румъния и България) бѐдели приети при същите условия като настоящите членки, цената само в структурни фондове би надхвърлила трийсет милиарда германски марки *годишно*.

Това, както мнозина се опасявали, щяло да провокира недоволството на електоратите в страните, които плащали по-голямата част от сметките на Съюза и на които със сигурност щяло да се наложи да платят още повече: Холандия и Великобритания, но особено много (и обезпокоително) Германия. Във всеки случай страните – реципиентки от Изтока не били в състояние да внесат дори минималните ответни суми, изискуеми според настоящите правила на Евросъюза. В действителност посткомунистическите страни се нуждаели от План Маршал, ала никой не им го предлагал.

Освен че били скъпи, новите попълнения щели да бъдат размирни. Съдебните им системи били корумпирани или неефективни, политическите им лидери – непроверени, валутите – нестабилни, границите – пропускливи. Мнозина се опасявали, че техните бедни и нуждаещи се граждани или ще се отправят на Запад в търсене на социални помощи, или ще останат у дома и ще приемат смешни надници – изкушавайки чуждите инвеститори и работодатели далеч от старите страни на Евросъюза. Говорело се как Западна Европа ще бъде „залята”: далечно, но ясно различимо ехо на страховете на Хердер от грохота на „дивите народи” от Източна Европа. Никой не се съмнявал, че ЕС може да направи чудеса за Източна Европа. Но какво можела да направи тя за Евросъюза?

С тези съображения наум западноевропейците прилежно протакали. Непосредствено след 1989 г. германският външен министър Ханс – Дитрих Геншер първоначално предложил Европейският съюз да приеме колкото се може по-бързо всички страни от Източна Европа като профилактична мярка срещу националистически засечки. Скоро обаче го накарали да се опомни. И макар Маргарет Тачър да продължавала ентузиазирано да настоява за ранно разширение (изчислявайки, че един уголемен Съюз неизбежно би се размил в

паневропейската свободна търговска зона от британските мечти), в крайна сметка френският подход бил този, който доминирал стратегията на ЕС.

Първата реакция на Франсоа Митеран била да предложи хлабава „европейска конфедерация“ – нещо като външен пояс на младшите членове, отворен за всички без никакви условия и с минимални материални облаги. В следващите години френските дипломати щели да оплакват липсата на подкрепа за това предложение и да жалят за изгубената възможност за „спокойно сътрудничество“ в посока към един разширен Съюз. По онова време обаче то с основание било сметнато за прозрачна маневра, целяща да ограда новоосвободените източноевропейци в ерзац на „Европейската общност“ и така да оправдае неопределеното им задържане извън истинския съюз. Вацлав Хавел разбирал това от самото начало и отхвърлил предложението моментално (с което станал персона нон грата в Елисейския дворец).

Вместо това отношенията между Източна и Западна Европа останали през следващите няколко години застопорени на ниво двустранни обмени и търговски споразумения, като определени страни – Унгария, Полша, Чешката република и Словакия – получили строго ограничен „присъединителен“ статут спрямо Европейския съюз, но нищо повече. Ала московският преврат от 1991 г. и избухналите малко по-късно балкански войни фокусирали западното внимание върху рисковете да оставят посткомунистическите страни да гният в несигурност. На среща на върха на ЕС в Копенхаген през юни 1993 г. своевременно се решило по принцип – датата щяла да се определи по-късно – „асоциираните страни от Централна и Източна Европа да станат членки на Европейския съюз, ако имат такова желание“.

Това слабо облекчило фрустрацията на кандидат – членките, чиито преговори с Брюксел и западните столици ги оставили – по твърде меките думи на полския премиер Хана Сухоцка – „разочаровани“. И наистина политическите лидери на Източна Европа прекарвали повечето от остатъка на десетилетието в търпеливо и безплодно търсене на твърди ангажименти от неохотните си западни партньори. Обещавали на вътрешните си гласоподаватели, че еврочленството им наистина е на дневен ред, използвайки всяка възможност да натъртят пред чуждестранните си събеседници колко неотложно е това наистина да стане така.

Но вниманието на Запада било другаде. Преходът към нова обща валута и практическото изражение на плановете за институционална интеграция на Маастрихт били основната грижа на всяка западноевропейска столица. В Германия нараствали опасенията от цената и трудностите, свързани с интеграцията на бившата ГДР. Междувременно югославската катастрофа – която отначало напомнила на западните държавници колко рисковано е да подценяват посткомунистическите проблеми като цяло – станала истинска obsesia.

Погледът на видните интелектуалци – сигурен барометър за променящите се политически моди – се бил отместил. Едва допреди няколко години „Централна Европа“ била преоткрита от западните коментатори, а Хавел, Кундера, Михник и техните колеги били венецът на редакционните страници и на по-авторитетните издания от Париж до Ню Йорк. Но историята се движела бързо: докато споменът за чудодейния им преход от тиранията избледнявал, Прага и Будапеща били оставени на туристите и бизнесмените. Бернар – Анри Леви и Съюзът Зонтаг можели по-лесно да бъдат открити в Сараево. Петнайсетте минути слава на Централна Европа били отминали, а с тях и всеки обществен натиск за по-бързото ѝ

приемане в западните институции. Пред публика политиците и мениджърите в Брюксел преповтаряли несекващото си желание да видят Съюза разширен на изток, когато условията „назреели“. Неофициално били по-откровени. Както отбелязал един старши служител на Европейската комисия към средата на деветдесетте, „никой тук не говори сериозно за разширяване“.

И въпреки това разширяването било на дневен ред. Според собствените си правила Евросъюзът не можел да откаже на тези страни да се кандидатира за членство. Затова Европейската комисия била принудена да приеме кандидатурите на Унгария и Полша през 1994 г., на Румъния, Словакия, Латвия, Естония, Литва и България през 1995 г., на Словения и Чешката република през 1996 г. Така десетте бивши комунистически кандидати се присъединили към Малта и Кипър, които подали кандидатури през 1989 г., и към Турция (чиято кандидатура креела от 1987 г.). Всички тези страни – кандидати били настанени в едно доста претъпкано преддверие, за да чакат вниманието на Съюза.

През 1997 г. Договорът от Амстердам добавил серия важни технически поправки към първоначалния Римски договор, като изпълнил със съдържание целите на Маастрихт и доказал сериозността на обявеното от Съюза намерение да развие програма за европейско гражданство и общоевропейски институции в областта на заетостта, здравеопазването, екологията и фрапантното отсъствие на обща външна политика. Към този момент и при положение, че общата валута трябвало да влезе в сила през 1999 г., Съюзът приключвал едно десетилетие на вътрешна интеграция, което погълнало цялата му бюрократична енергия. Вече нямало извинения за отлагането на далеч по-трънливия въпрос за разширяването.

Някои национални лидери и много от висшите чиновници на Европейската комисия биха предпочели да ограничат преговорите по разширяването до „лесните“ случаи: малки страни като Словения или Унгария, близки до настоящите граници на Съюза и със сравнително модернизирана икономика, които не отправяли особено предизвикателство към институционалната рамка и бюджета на ЕС. Скоро обаче станало ясно, че това би било политически неблагоприятно: оставени на сухо, Румъния или Полша можели да нагазят в опасно недемократични води. Така че от 1998 г. Европейският съюз официално започнал процеса на присъединяване и на десетте източноевропейски кандидати плюс Кипър. Малта била добавена малко по-късно. Турция обаче била задържана.

От този момент нататък разширяването придобило своя собствена динамика, независимо от продължаващите резерви на ред съществуващи членки на Съюза и – съдейки от проучванията на общественото мнение – масова липса на ентузиазъм сред тяхното население. Даден бил ход на двустранните преговори за присъединяване – първо на предполагаемото вътрешно ядро кандидати: Кипър, Чешката република, Естония, Унгария, Полша и Словения, а година по-късно и на останалите: България, Румъния, Словакия, Литва, Латвия и Малта. Присъствието на Полша в първата група, въпреки свързаните с нея трудности, се обяснява с размерите и значимостта на страната. От друга страна Словакия била „понижена“ във втория ешелон в отговор на стагнацията и корупцията, ширещи се благодарение на авторитарното управление на Мечиар – като предупреждение и пример за другите.

Последвали пет години напрегнати и понякога язвителни преговори. „Брюксел“ напълнил в столиците на всички страни – кандидати, обсипвайки ги със съветници, препоръки,

примери, програми и инструкции в опит да направи институциите, законите, регулациите, практиките и обществените им услуги поне минимално съвместими с тези на Съюза. Кандидатките на свой ред настоявали колкото се осмелявали по-остро за уверения, че ще имат свободен достъп до потребителите на ЕС, като в същото време защитавали вътрешния си пазар от нахлуването на по-привлекателни и ефикасни стоки и услуги от Запада.

Борбата била очевидно неравна. Ако ЕС бил дългогодишен и открито признат обект на източните желания, то предполагаемите нови членки не можели да предложат в замяна нищо повече от обещание за добро държане. Така било договорено, че макар новите участнички да получат няколко ограничени отстъпки – сред които временни ограничения върху покупката на земя от чужденци, една политически чувствителна тема, – те трябвало да приемат, че въпреки ангажимента си към единния пазар Европейският съюз ще наложи значителни рестрикции върху собствения им износ на стоки и най-вече на хора.

В отговор на силно преувеличени предвиждания за вероятен наплив на имигранти (един публикуван през 2000 г. доклад предсказвал годишното преселение на 335 000 души от десетте източни кандидатки, ако границите бъдели отворени без ограничения) повечето от западните държави – членки настоявали да се определят квоти за броя източноевропейци, които можели да отидат на Запад – грубо пренебрегвайки духа, а и буквата на десетилетие договори и прокламации. Германия, Австрия и Финландия наложили строги ограничения за две години, запазвайки си правото да ги удължат с още пет. Белгия, Италия и Гърция последвали техния пример. Само Великобритания и Ирландия декларирали желанието си да спазят съюзния принцип на „отворените врати“ – като обявили, че социалните помощи за търсещите работа източноевропейци ще бъдат сведени до минимум.

Разширяването на земеделските субсидии и другите придобивки на изток също било поставено под строги ограничения. Отчасти, както се казвало в „Доклад за прехода 2003“ на Европейската комисия, това било продиктувано от „въпроса за способността на страните – кандидатки да усвоят и използват ефикасно следприсъединителните грантове от кохезионните и структурни фондове“. Основната причина обаче била просто стремежът да се намали цената на разширението и да се минимизира конкуренцията за западните производители. Едва през 2013 г. източноевропейските фермери щели да получат същите субсидии като тези, които вече се изплащали на Запад – а дотогава имало надежда повечето от тях да са се пенсионирали или да са фалирали.

По времето, когато преговорите били завършени, условията – договорени, а 97 – те хиляди страници на съюзния *acquis communautaire* надлежно инкорпорирани в управляващите кодекси на държавите – кандидатки, фактическото разширение било доста разочароваш финал. След петнайсет години очакване трудно бихме могли да се сърдим на новите членки, че не показали ентузиазма, който биха изпитали десетилетие по-рано. Във всеки случай много от практическите ползи от присъствието на Запада вече не се броели – особено в автомобилостроенето, където бившите комунистически държави разполагали с готова евтина, квалифицирана работна ръка и където компании като Фолксваген, Рено и Пежо – Ситроен инвестирали стабилно през деветдесетте. Между 1989 и 2003 г. общата сума чужди преки инвестиции в Източна Европа като цяло достигнала 117 милиарда долара.

Към началото на двайсет и първи век тези инвестиции на практика започнали да спадат. По ирония на съдбата това се дължало предимно на предстоящото разширение на ЕС. След

като страни като Полша или Естония влезели в Евросъюза, определено щяло да бъде по-лесно да се прави бизнес в тях или с тях. А те на свой ред щели да бъдат в състояние да продават повече на Запада: Полша очаквала да удвои износа си на храни за ЕС за първите три години след присъединяването. Но това били плодовете на сравнителната изостаналост. След като влезели в ЕС, заплатите и другите разходи в страните от Източна Европа щели да започнат да нарастват до западните равнища. Ценовото предимство на региона пред заводите в Индия или Мексико щяло да бъде изгубено. Чистата печалба – поне в производствения сектор – щяла да започне да пада.

Междувременно, вследствие на тежката цена на разглобяването на комунистическите икономики, в навечерието на своето присъединяване Източна Европа оставала далеч зад страните от ЕС. Брутният вътрешен приход на глава от населението дори в най-проспериращите сред новите държави – членки оставал далеч под западните им съседки: в Словения той бил 69% от средния за Евросъюза, в Чешката република – 59%, в Унгария – 54%. В Полша той бил едва 41%, в Латвия, най-бедната от новите членки, 33%. Дори ако икономиките на новите европейски държави продължавали да растат средно с 2% по-бързо от тези на съществуващите членки ^[402], на Словения щели да й трябват двайсет и една години, за да настигне Франция. За Литва този срок бил петдесет и седем години. Гражданите на бившите комунистически държави, естествено, нямали достъп до такава информация. Но повечето не хранили особени илюзии за предстоящите трудности. Когато през 2000 г. чехите били запитани в серия проучвания на общественото мнение кога смятат, че положението им ще се „подобри“, 30% отговорили „след пет години“, 30% отговорили „след десет години“, 30% посочили „след петнайсет или повече години“ и 10% отвърнали „никога“.

И въпреки всичко, при все оправдания скептицизъм на облагодетелстваните народи, формалните импликации от „големия взрив“ на европейското разширяване били напълно реални. Когато подписаният в Атина през 2003 г. договор за присъединяване влязъл в сила на първи май 2004 г., Европейският съюз се разраснал с един замах от петнайсет на двайсет и пет члена (България и Румъния били отложени, като тяхното присъединяване се предвиждало за 2007 г.). Населението му се увеличило с една пета (макар икономиката му да нараснала с по-малко от 5%); територията му почти толкова. А границите на „Европа“, която чак до 1989 г. не стигала на изток по-далеч от Триест, сега опирала в онова, което някога било Съветски съюз.

В зората на двайсет и първи век Европейският съюз бил изправен пред плашещ набор от проблеми: някои стари, някои нови и такива, които той сам си бил навлякъл. Икономическите тревоги били може би най-познатите и в крайна сметка най-малко сериозните от неговите грижи. Със или без новите държави – членки ЕС продължавал да харчи – както правел от самото начало – огромни и непропорционални парични суми за своите фермери. Четирийсет процента от бюджета на Съюза – или 52 милиарда долара през 2004 г. – отивали за политически мотивираните „преки плащания за фермерите“, много от които отивали за големите механизирани агробизнеси във Франция или Испания, които нямали особена нужда от помощ.

Дори след като се постигнало споразумение за намаляване на тези субсидии и орязване

на Общата селскостопанска програма, все още се предвиждало субсидирането на цените на земеделската продукция да съставлява над една трета от общите разходи на ЕС и през второто десетилетие на новия век – непоносимо бреме за бюджета. И не защото Съюзът бил беден. Тъкмо напротив: общото богатство и ресурси на неговите членки били сравними с тези на Съединените щати. Бюджетът му обаче, по думите на един независим доклад, поръчан от Брюксел през 2003 г., бил „реликва от миналото“.

Преди половин век Европейският съюз започнал съществуването си като митнически съюз – „общ пазар“, – скрепен едва ли не само от общата външна митническа тарифа. Логиката на неговите разходи била ту тласкана напред, ту ограничавана от договорените споразумения за тарифите, цените, субсидиите и помощите. През годините неговите амбиции се разраснали в областите на културата, правото, управлението и политиката, тъй че той приел – и в Брюксел, и не само там – много от външните белези на едно конвенционално правителство.

Но докато конвенционалните правителства имат правото да събират пари, за да посрещнат своите предвидени разходи, Европейският съюз имал и има много малко собствени начини да събира постъпления. Неговите приходи идват от фиксираните нива на митата, земеделски налози, общосъюзен данък върху непреките продажби (ДДС) и преди всичко вноски от страните – членки, възлизащи на едва 1,24% от брутния национален приход. Така твърде малко от приходите на ЕС са под пряк контрол на собствената му администрация – и всички са уязвими към политически натиск в отделните държави – членки.

Повечето от последните разчитат на щедростта на Евросъюза, а не внасят в бюджета му. През 2004 г., след разширяването на изток, деветнайсет от страните – членки на Съюза получават от Брюксел повече, отколкото плащат. Цената на работата на ЕС практически се покрива от нетните постъпления от едва шест държави: Великобритания, Франция, Швеция, Австрия, Нидерландия и Германия. Бъдещите перспективи на Евросъюза са заплашени от факта, че през 2003 г. и шестте подадоха пред Комисията молба за намаляване на бъдещите вноски в бюджета от 1,24% на едва 1% от brutния национален приход.

Така бюджетът на ЕС, минимален в сравнение с този дори на най-малката държава – членка и изразходван предимно за структурни фондове, поддържане на цените и скъпоструващата администрация на самия Съюз, остава перманентно подвластен на интересите както на своите вносители, така и на своите реципиенти. Ефикасността на лостовете на неговата икономическа машина зависят от съгласието на всички негови компоненти. В областите, в които има приблизително единомислие за принципите и ползите от дадена политика – за откритите национални граници или неограничените пазари на стоки и услуги – ЕС е отбелязал забележителен прогрес. Там, където съществува реално несъгласие на шепа негови членки (или дори на една, особено ако е между главните вносители), политиката удря на камък: хармонизацията на данъците, също като намаляването на земеделските помощи, се обсъжда от десетилетия.

А понякога часовникът върви назад. След двацет години усилия на Брюксел да елиминира държавните субсидии за облагодетелстваните национални „шампиони“ и така да осигури равен терен за вътрешноевропейска икономическа конкуренция, през юли 2004 г. комисарят за единния пазар на ЕС (холандецът Фриц Болкестейн) изрази изненадата си, че Франция и Германия се връщат към „протекционистките“ политики от седемдесетте в защита на застрашени местни компании. От друга страна обаче Париж и Берлин, за разлика от неизбраните комисари в Брюксел, имат гласоподаватели, които плащат данъци и просто не могат да бъдат игнорирани.

Тези парадокси на съюза са нагледно отразени в неволите на еврото. Проблемът с общата валута се крие не в техническото заместване на множество национални парични единици с една обща отправна валута – започнал дълго преди премахването на франка, лирата или драхмата, този процес се оказал изненадващо гладък и безболезнен ^[403], – а в необходимата за това хармонизация на националните икономически политики. За да се избегнат моралният риск и практическата опасност от разхищения, Бон (както видяхме) настоявал на т.нар. по-късно „пакт за растеж и стабилност“.

Желаещите да се присъединят към еврото страни били задължени да запазят държавния си дълг под 60% от БВП и да не допускат бюджетни дефицити, възлизащи на повече от 3% от него. Всяка неотговаряща на тези критерии страна щяла да бъде подложена на санкции, в това число значителни глоби, наложени от Съюза. Смисълът на тези мерки бил да попречат на правителствата от еврозоната да свалят фискалния си гард, да превишават безогледно бюджета си и така да хвърлят несправедлива тежест върху икономиките на другите членки на еврозоната, върху които щяло да легне бремето на стабилността на общата валута.

За всеобщо учудване традиционно разточителните страни от южния пояс се оказали изненадващо дисциплинирани. Испания се „квалифицирала“ за членство в еврото с (както

звизително отбелязал един коментатор) комбинация от *fortuna* и *virtu*: един подем на икономиката позволил на правителството да плати държавния дълг на страната точно навреме за въвеждането на валутата през 1999 г. Дори Италия успяла да издържи тевтонския изпит (за който много италианци с основание подозирали, че е нарочно създаден да ги държи настрана), макар и с немалко цифрови акробатики и еднократна разпродажба на държавна собственост. Към 2003 г. еврозоната включвала дванайсет страни от Ирландия до Гърция.

Ала – както много скептици предвидили – скоро започнало да личи обтягането на „универсалния размер“ валута. Новосъздадената Европейска централна банка (ЕЦБ) във Франкфурт поддържала от самото начало сравнително висока лихва, за да поддържа еврото и да го подсигури срещу инфлация. Но икономиките на държавите от еврозоната се различавали както по нивото си на развитие, така и по своето място в икономическия цикъл. Някои, като Ирландия, процъфтявали; други – Португалия е добър пример – изоставали далеч зад тях и биха имали полза от тласъка на вътрешната активност и износа, който традиционно се постигал с намаляване на лихвите и „омекотяване“ на валутата.

Лишено от правото да прилага подобни мерки, португалското правителство било задължено по силата на „пакта“ да намали държавните разходи – или да плати солидни глоби – тъкмо когато според конвенционалната икономическа теория то трябвало да излезе от рецесията чрез харчене. Това не му донесло вътрешнополитическа популярност, но поне страната можела да се похвали, че не е отстъпила от условията за участието си в новата валута: към 2003 г. Лисабон успешно намалил държавния си дълг на 59,4% от БВП и годишния си дефицит на 2,8%, свивайки се под официалните лимити.

На следващата година обаче Франция имала дефицит от почти 4,1% – а *Германия*, чиято остаряваща икономика най-сетне платила цената на обединението, я последвала с дефицит от 3,9% и съотношение на дълга от почти 65%. Предвид размера на съответните им икономики фактът, че нито Франция, нито Германия се придържали към собствените си правила, представлявал значително предизвикателство към цялото споразумение. Този път обаче, когато Комисията задвижила наказателните процедури, Париж и Берлин дали да се разбере, че смятат „временните“ дефицити за икономически неизбежни и нямат намерение да плащат глоби или дори да се ангажират да подобрят значително представянето си на следващата година.

По-малките европейски държави – както тези като Гърция и Португалия, които положили огромни усилия и платили известна цена, за да отговорят на условията на пакта, така и тези като Нидерландия и Люксембург, които се бояли за стабилността на станалата вече и тяхна валута – веднага се възмутили от фала, но урокът бил ясен. По-малко от десетилетие след своята поява пактът за растеж и стабилност бил мъртъв. По никакъв начин не било ясно колко точно ще пострада еврото, ако на страните – участнички бъде позволена по-голяма гъвкавост във вътрешните им бюджети. А мнозина чувствали, че реалният проблем се крие не в националните правителства, а в ригидната и сякаш неотзивчива Централна банка, която непоколебимо настоявала на пълната си независимост и още водела антиинфлационните битки от седемдесетте.

Трудностите на еврото сочели към един по-широк недостатък на европейския проект: неговата необикновено тромава система на управление. Проблемът се криел в

първоначалната концепция. Жан Моне и неговите наследници целенасочено отбягвали всяко усилие да се въобрази, а още по-малко приложи демократична или федерална система. Вместо това те задвижили един проект за модернизация на Европа отгоре: стратегия за продуктивност, ефикасност и икономически растеж, замислена в духа на Сен – Симон, управлявана от експерти и чиновници без особено внимание към желанията на онези, на които трябвало да носи полза. Енергията на нейните поддръжници и противници отивала предимно за сложните *технически* измерения на „построяването на Европа“. Доколкото възниквали други въпроси, те били постоянно отлагани.

И тъй до деветдесетте Европейският съюз още бил управляван по принципите, заложили преди десетилетия предимно за административно удобство. Неизбираемата Комисия в Брюксел управлявала значителна бюрокрация, инициирала политики и прилагала насоки и решения, подлежащи на одобрение от Съвета на министрите от държавите – членки. Един тронав Европейски парламент, заседаващ ту в Страсбург, ту в Брюксел и пряко избран след 1979 г., упражнявал бавно разширяваща се надзорна роля (в първоначалния Римски договор тази функция била строго консултативна), но нямал право на инициатива.

Решенията по недотам спорни въпроси обичайно се вземали в Брюксел от експерти и чиновници. Политиките, които можели да се отразят на важни електорални общности или национални интереси, били изковавани в Съвета на министрите и представлявали сложни компромиси или скъпоструващи сделки. Каквото не можело да бъде решено или договорено, просто се оставяло да чака. Доминиращите страни – членки – Великобритания, Германия и преди всичко Франция – не можели винаги да разчитат, че ще получат това, което искали; но пък ако *не искали* нещо, то нямало да се случи.

Тези принципи на действие били уникални. Те нямали никаква връзка със ситуацията на отделните северноамерикански щати през 1776 г., които до един се появили като сателити на една страна – Великобритания – чийто език, култура и правна система споделяли. Нито пък можели да се сравнят с Швейцарската конфедерация, макар понякога да се предлагала подобна аналогия: с вековната си мрежа от припокриващи се суверенитети, административни анклави и местни права и привилегии швейцарските кантони напомнят повече Франция от стария режим, само че без краля ^[404].

За разлика от нея страните – членки на Европейския съюз оставали напълно независими и отделни единици в едно доброволно съдружие, на което с времето предали безсистемно събран набор от правомощия и инициативи, без да кажат какъв принцип стоял зад тази уредба и докъде ще стигне това общо начинание. „Брюксел“ – подобаващо анонимно седалище на неопределена административна единица, нито демократична, нито авторитарна – управлявал само чрез съгласието на членуващите в него правителства. От самото начало той се представял пред тях като недвусмислено позитивно начинание: общността/съюз щяла да допринесе за тяхното благосъстояние, без да отнема нищо важно от тяхната независимост. Но това не можело да продължава безкрайно.

Положението се изострило не поради вътрешно сложното и диференциално естество на системата на управление на Съюза, а поради невъзможността тя да се поддържа с двайсет и пет членки. Досега председателството на Съвета на министрите се въртяло на всеки шест месеца, като всяка страна имала правото да бъде домакин на представителна европейска

конференция, която се провеждала два пъти годишно – система, която вече будела доста негодувание у постоянните администратори на Съюза. Перспективата този цирк да се мъкне из двайсет и пет различни столици от Лисабон до Любляна била откровено абсурдна. Нещо повече – системата за вземане на решения, измислена за шест членки и вече твърде тежка за дванайсет, да не говорим за петнайсет, просто щяла да спре с петдесет еврокомисари (по два за всяка страна) или с Европейски съвет, представляващ двайсет и пет държави – всяка с право на вето.

Вероятните трудности се проявили твърде ясно на една среща в Ница през декември 2000. Привидно свикана, за да постави основите на разширяването и да приеме нова система за гласуване в Съвета на министрите на ЕС – такава, при която тежестта на гласовете да съответства на населението, но все пак да може да се вземат решения с мнозинство – конференцията завършила с настървено и дълбоко позорно търгуване. Французите настоявали да запазят паритет с Германия (въпреки двайсет милиона души разлика в населението), докато страни като Испания и Полша (последната получила статут на наблюдател на срещата), се стремели да увеличат бъдещата си тежест при гласуването в Съвета, като продавали подкрепата си на онзи, който предлагал най-висока цена.

Неприличното боричкане за влияние в Ница показало цената на предходното пренебрегване на конституционните подробности: водещи европейски държавници като Тони Блеър, Жак Ширак и Герхард Шрьодер прекарвали безсънни нощи, пазарейки и разправяйки се за статут и влияние в общия им европейски дом. Като демонстрирала колко ниско може да падне Съюзът, Ница пряко довела до учредяването на „Конвент за бъдещето на Европа“: нещо като неизбрано учредително събрание, оторизирано да създаде практическа система за управлението на разширена „Европа“ и, дай боже, да формулира правдоподобно целите на всичко това. След известно (вече познато) лобиране откъм Париж, за президент на Конвента бил назначен застаряващият, но все тъй тщеславен Валери Жискар д’Естен.

След двугодишни дебати Конвентът произвел нещо повече от проект, но определено по-малко от конституция. Като изключим надутия си преамбюл (моментално и неблагоприятно сравнен с елегантната краткост на Джеферсън), документът не предлагал почти нищо от класическите конституционни предложения – никакви широки дефиниции на индивидуалната свобода, никакъв ясен постулат за разделението на властите и т.н. В това отношение, както мнозина предсказвали, той бил разочарование.

Ала текстът на Жискар – който след известни дебати бил приет като Конституционен договор в Рим през 2004 г. – действително задавал работеща схема за практическо управление на работата на Съюза: подобрени системи за координация в сферите на отбраната и емиграцията; опростено и унифицирано резюме на съюзното право; Харта за фундаменталните права на гражданите на ЕС, целяща да засили влиянието на европейските съдилища; ясна и дори амбициозна дефиниция на формалните компетенции и правомощия на Съюза.

Преди всичко предложената конституция щяла да намали – с времето – твърде тежката откъм върха система на национално представителство в Комисията; и предвиждала система на гласуване в Европейския съвет, която след известно пазарене се оказала приемлива за всички страни и демографски справедлива. Дали новите мерки щели да доведат до ясни

мнозинства по трудните въпроси, оставало неясно: още повече, че по истински спорните въпроси като данъчното облагане и отбраната било договорено – по британско настояване, но за неизреченото облекчение на много други страни – да се запази старият голистки принцип на националното вето. А никой не се съмнявал, че при все внимателното разпределение на тежестта на гласовете, реалната власт все още принадлежала на най-големите страни: както заключил през 1930 г. Ортега – и – Гасет, на практика „Европа” била „светата троица на Франция, Англия и Германия”. Но поне – и то при положение, че конституцията бѣдела ратифицирана във всяка държава – членка, което се оказало непредвидена пречка – вече щяло да бѣде възможно да се вземат решения.

Така за изненада на много наблюдатели през 2004 г. Европейският съюз сякаш бил преодолял или поне смекчил практическите трудности на управлението на тромавата и недоразвита общност от двайсет и пет отделни държави. Но това, с което не успял да се справи – и което ни Конвентът на Жискар, ни различните договори, нито Европейската комисия с всевъзможните ѝ доклади и програми, нито скъпите публикации и уебстраници, които трябвало да образуват европейското общество за съюза и неговите дейности нямали шанс да решат – бил проблемът с хроничната липса на интерес от страна на европейската общественост.

Ако технократите, които построили институциите на нова „Европа”, показали надменно безразличие към мнението на широката публика, тя определено отвърнала на чувствата им. Разсъждавайки мрачно върху вторачването на колегите си от Лейбъристка партия в техниките и правилата на партийно – политическото управление, британският премиер Клемънт Атли предупреждавал за „фундаменталната грешка” да смяташ, че „усъвършенстването на механизмите може да ти позволи да избегнеш необходимостта да се доверяваш на другите човешки същества”^[405]. Но това била тъкмо презумпцията, върху която били построени институциите на следвоенното европейско единство – с последици, които ставали видими едва сега. Европейският съюз страдал от значителен „демократичен дефицит”.

С всеки преки избори за европейския парламент процентът на гласувалите падал. Единственото изключение били случаите, когато националните и европейските избори съвпадали и гласоподавателите, които били мобилизирани покрай местни или национални полемики, използвали възможността да дадат своя вот и за европарламента. Извън това спадът бил непрекъснат: във Франция процентът на участие паднал от 60% през 1979 г. на 43% през 2004 г.; в Германия от 66% на 43%; в Нидерландия от 58% на 39%^[406].

Контрастът между нивото на интерес, показано от избирателите към националната политика и растящото безразличие за парламента в Страсбург е особено показателен. На европейските избори от юни 2004 г., първите след разширението на Съюза, вотът във Великобритания спаднал с 20% спрямо последните национални избори; в Испания с 23%; Португалия преживяла спад от 24%, Финландия 39%, Австрия – 42%, а Швеция – 43% (от 80% участие на изборите в самата Швеция до едва 37% за европейския вот).

Тенденцията е твърде последователна, за да я припишем на местни обстоятелства. При това – и с по-сериозни последици за бъдещето на Съюза – тя била повторена почти дословно в новите страни – членки на Изток, макар това да било първата им възможност да гласуват на

избори за парламента на онази Европа, към която тъй дълго чакали да се присъединят. В Унгария участието на евроизборите през юни 2004 г. било с 32% по-ниско от това на последните национални; в Естония – с 31%; в Словакия, където на последните национални избори гласували 70%, на европейските си дали труда да участват едва 17% от електората. В Полша вотът бил едва 20%, с 26% по-нисък от този на националните избори през 2001 г. и най-ниският след падането на комунизма.

Защо европейците, били те „стари” или „нови”, изпитвали така дълбоко безразличие към делата на Европейския съюз? До голяма степен поради широкото убеждение, че нямат никакво влияние върху тях. Повечето европейски правителства не били провеждали допитване за или против присъединяването към ЕС или еврозоната – не на последно място защото там, където този въпрос бил зададен на национален референдум, идеята била отхвърлена или приета на косъм. Така Съюзът не бил „притежание” на своите граждани – той стоял някак встрани от обичайните инструменти на демокрацията.

Освен това сред европейската общественост съществувало широкоразпространено (и вярно) усещане, че от всички институции на Европейския съюз 732 – а избрани членове на Европарламента били най-маловажните. Реалната власт била в ръцете на Комисията, назначена от националните правителства, и на Съвета на министрите, съставен от техни представители. Накратко, *националните* избори били тези, на които се вземали важни решения. Защо да губим време да подбираме маймуната, когато трябва да внимаваме кой ще върти латерната?

От друга страна дори за най-неангажираните граждани ставало ясно, че „безличните” мъже и жени в Брюксел вече упражнявали реална власт. Всичко от формата на краставиците до цветовете и формулировките в паспортите вече се решавало в Брюксел. „Брюксел” можел да дава (от субсидии за мляко до студентски стипендии) и „Брюксел” можел да взема (валутата ти, правото ти да уволняваш служители, дори етикета на сиренето ти). И всяко национално правителство в един или друг момент през последните две десетилетия било счело за удобно да обвини „Брюксел” за непопулярните закони или данъци, или за икономическите политики, които негласно одобрявало, но не искало да поеме отговорност за тях.

При тези обстоятелства демократичният дефицит на Съюза лесно можел да се превърне от незаинтересованост във враждебност, в чувството, че „там” се вземат решения с неблагоприятни последици за „нас тук”, за които „ние” нямаме думата: предразсъдък, подхранван от безотговорни мейнстрийм политици, но и разпалван от националистически демагози. Неслучайно на същите европейски избори от 2004 г., които показали такъв остър спад в интереса на гласоподавателите, много от онези, които си дали труда да отидат до урните, дали подкрепата си на открито – и понякога яростно – антиевропейски кандидати.

В Западна Европа тази реакция била отчасти предизвикана от самото разширяване. Във Великобритания еврофобската Партия на независимостта на Обединеното кралство и проповядващата „господството на белите” Британска национална партия спечелили общо 21% от вота, като обещавали да държат страната далеч от „Европа” и да я пазят от предсказваното нашествие на имигранти и търсещи убежище. В Белгия „Влаамс Блок”, в Дания „Данск Фолкепарти” (Народна партия), а в Италия Северната лига свирели на същата струна – както били правели и преди, само че не чак с такъв успех.

Във Франция Националният фронт на Жан – Мари льо Пен заел подобна позиция; ала френските съмнения относно европейското разширяване не се ограничавали до политическите крайности. За никого не било тайна, че френският политически елит отдавна се противопоставял на разширяването на ЕС, което щяло да размие влиянието на Париж. Митеран, Ширак и техните политически представители положили големи усилия, за да отложат неизбежното колкото се може по-дълго. Общественото мнение отразявало тези нагласи: на едно проучване месеци преди предстоящото присъединяване на новите членки 70% от френските гласоподаватели намирали Съюза за „неподготвен“ за тяхното идване, а 55% изцяло се противопоставяли на включването им (срещу 35% от всички гласоподаватели в ЕС) ^[407].

Но антипатията към Евросъюза имала своята роля и в Източна Европа. В Чешката република Гражданската демократическа партия – в линия с Вацлав Клаус и гласовито скептична към ЕС и неговите „всемогъщи“ прерогативи – била явен победител през 2004 г., спечелвайки 38% от местата на страната в Европейския парламент. В съседна Полша евроскептичните партии от крайната десница де факто се представили по-добре от управляващата лявоцентристка коалиция. И нищо чудно, след като само няколко месеца порано проучването „Евробарометър“ показало, че съвсем малко над половината полски електорат смята, че Европейският съюз е „нещо добро“.

И все пак, като теглим чертата, ЕС е нещо добро. Икономическата полза от единния пазар бе реална, както трябваше да признаят дори най-пламенните британски евроскептици, особено след отмирането на страстта по „хармонизация“, белязала Комисията на Жак Делор. Новооткритата свобода да пътуваш, работиш и учиш навсякъде в Съюза била благодатна особено за младите. И нещо друго. В сравнително отношение така нареченият „социален“ елемент от бюджета на ЕС бил микроскопичен – по-малко от 1% от БВП на еврозоната. От края на осемдесетте обаче бюджетите на Европейската общност и Съюза все пак придобили отчетливо „редистрибутивен“ характер – те преразпределяли ресурси от по-богатите към по-бедните региони и допринасяли за постепенното намаляване на пропастта между богати и бедни, замествайки на практика социалдемократическите програми на едно предишно поколение ^[408].

През последните години гражданите на Европа се сдобиха дори със свой собствен съд. Създаден през 1952 г. по силата на Парижкия договор, учредил Европейската общност за въглища и стомана, Европейският съд започнал със скромната задача да следи законодателството на ЕО („Правото на общността“) да се интерпретира и прилага по един и същ начин във всяка държава – членка. Към края на века обаче неговите съдии – първоначално по един от страна – получили правото да уреждат правни спорове между държави – членки и европейски институции, както и да гледат дела, водени срещу решения на по-низшестоящи съдилища и дори срещу национални правителства. На практика Европейският съд придобил много от правомощията и атрибутите на паневропейски апелативен съд ^[409].

Както показва примерът със Съда, твърде индиректният и често непреднамерен начин, по който възниквали институциите на Съюза, имал своите предимства. Много малко адвокати

или законодатели дори в най-проевропейските страни от „ядрото” на ЕС биха се съгласили да отстъпят върховенството на местните инстанции, ако биха били запитани от самото начало. По същия начин, ако пред отделните гласоподаватели в западноевропейските държави бил представен един ясно артикулиран „европейски проект”, описващ целите и институциите на Съюза такива, каквито еволюирали в крайна сметка, той със сигурност би бил отхвърлен.

Така предимството на европейската идея в десетилетията след Втората световна война се криело точно в нейната неяснота. Също като „растежа” или „мира” – две понятия, с които била тясно свързана в умовете на своите поддръжници, – „Европа” звучала твърде беззъбо, за да предизвика сериозна опозиция^[410]. Още в началото на седемдесетте, когато френският президент за пръв път заговорил лекомислено за „Европейски съюз”, външният министър Мишел Жобер запитал колегата си Едуар Баладюр (бъдещия френски премиер) какво точно означава това. „Нищо”, отговорил Баладюр. „И точно това му е хубавото”. Самият Помпиду омаловажавал идеята като „неясна формула... за да се избегнат парализиращите доктринални спорове”^[411].

Разбира се, тъкмо тази мъглява фразеология в комбинация с твърде конкретните детайли на законодателните директиви на ЕС създали въпросния демократичен дефицит: за европейците е трудно да се вълнуват от един Съюз, чиято идентичност тъй дълго била оставена неясна, но който в същото време сякаш се натрапвал във всички аспекти на тяхното съществуване. И все пак, при всичките си недостатъци като система на непряко управление, Европейският съюз има някои интересни и оригинални качества. Решенията и законите може да се приемат на междуправителствено равнище, но се прилагали от и чрез националната власт. Всичко трябва да се осъществява по споразумение, тъй като ЕС не притежава инструменти за принуда: няма нито европейски данъчни инспектори, нито европейски полицаи. Така Европейският съюз представлява необичаен компромис: международно управление, упражнявано от националните власти.

И накрая, макар Европейският съюз да не разполага нито със средствата, нито с механизмите, с които да попречи на членките си да се бият помежду си, самото му съществуване прави идеята някак абсурдна. Урокът, че войната е твърде висока цена за политическото или териториално предимство, вече бил усвоен от победителите в Първата световна война, макар да била нужна и Втората, за да го проумеят и *победените*. Но фактът, че една трета световна война би била катастрофална, още не значи, че не би могла да се случи, поне в ранните следвоенни години.

Към края на века обаче елитите и институциите на Европейския съюз били толкова преплетени и взаимнозависими, че военният конфликт, макар и никога невъзможен, бил някак невъобразим. Затова „Европа” била такъв обект на желание у страни – кандидатки като Латвия или Полша, път за бягство от миналото и застраховка за бъдещето им. По ирония на съдбата това била и причината лидерите на ЕС да се окажат толкова нелепо безпомощни пред реалността на войната на Балканите.

Унижението в Югославия^[412] ни напомня, че Европейският съюз не може да избяга от пороците на своите добродетели. Понеже *не е* държава, Съюзът успява да обвърже около 450

милиона души в единна, широко артикулирана общност със забележително малко разногласия. Но тъй като не е държава – и гражданите му остават лоялни преди всичко към страната, в която се намират, чиито закони спазват, чиито език говорят и чиито данъци плащат, – ЕС не разполага с механизъм за определяне или налагане на интересите на собствената си сигурност.

Това не означава, че „Европа” няма обща външна политика. Тъкмо напротив, Европейската общност и нейният наследник ЕС от десетилетия изключително ефикасно следват и защитават интересите си на международни форуми и срещу външната конкуренция. От самото начало обаче тези интереси са дефинирани в преобладаващо икономически – или по-точно протекционистки – смисъл. Европейските министри на икономиката и комисарите по търговията влизат в открити битки с Вашингтон по въпроса за данъчните облекчения за американските износители или рестрикциите за вноса на европейски продукти.

Повече спорове предизвикал фактът, че ЕС се борил много ефикасно за поддържането на високи външни тарифи в защита на субсидираните европейски фермери – ограничавайки свободната търговия със стоки като захарта например в ущърб на фермерите в Африка и Централна Америка^[413]. Но докато отделните държави – членки на ЕС – дори и най-силните – с удоволствие прехвърляли на Брюксел отговорността да защитава икономическите им интереси в Световната търговска организация и други подобни форуми, те запазвали за себе си основния, ключов прерогатив на всяка модерна държава. Европейският съюз няма армия.

Отчасти това е стечение на историческите обстоятелства. В началото на петдесетте мнозина смятали, че западноевропейците могат и трябва да организират колективно военните си дела – на среща на Консултативната асамблея на Съвета на Европа от август 1950 г. французинът Пол Рено дори пледирал за европейски министър на отбраната. Но провалът на предложението за Европейска отбранителна сила (вж. Глава 8) и влизането на Западна Германия в НАТО сложили край на тези идеи за цяло поколение. Вместо това Западна Европа се наместила удобно под американския ядрен чадър.

След края на войната в Корея и разпада на империите всяка западноевропейска държава орязала военния си бюджет. С падането на комунизма разходите за отбрана паднали още пониско. В края на осемдесетте средният им дял спрямо бюджетите на страните – членки на НАТО бил достигнал 3,4% от БВП; към 2003 г. Дания харчела едва 1,6% от брутният си продукт за отбрана; Италия – 1,5%; Испания – едва 1,4%. Само французите и британците харчели значително повече, макар и в двата случая разходите да не надхвърляли 5% – пренебрежими цифри по стандартите на историята.

Нещо повече: никоя от въоръжените сили на Европа не била под „европейски” контрол, нито имало вероятност да бъде в обозримо бъдеще въпреки обявените през 2000 г. планове за европейски „Сили за бързо реагиране”. Макар от няколко години да съществувал Европейски комисар по външните отношения, след Договора от Амстердам неговите функции били дублирани (а авторитетът му – съответно намален) от Висш представител за общата външна и отбранителна политика, който отговарял само пред Съвета на министрите на ЕС. И нито Комисарят, нито Висшият представител имали право да инициират своя собствена политика, да изпращат въоръжени сили или да говорят от името на външните политики или

министрите на държавите – членки без предварителен инструктаж. Саркастичният въпрос на Хенри Кисинджър отпреди десет години – „Ако искам да се обадя на Европа, кой номер да набера?“ – не изгубил нищо от остротата си.

Ала тези ограничения – фактът, че въпреки размера и богатството си ЕС не бил държава, още по-малко пък велика сила – парадоксално укрепвали неговия имидж както на континента, така и в чужбина. Поне в това отношение Евросъюзът наистина започвал да прилича на Швейцария – като вместилище на международни агенции и сътрудничество, образец за „пост – национални“ стратегии за решаване на проблеми и за социална кохезия, не толкова мрежа от институции или корпус от закони, колкото набор от ценности – „европейските ценности“, вплътени в новата Харта на фундаменталните права.

Ако ценностите и нормите на тази нова Европа били подложени на натиск в края на двайсети век, този натиск не идвал от установените нации – държави, на които европейската идея била традиционно, но подвеждащо противопоставяна. Вместо това както ЕС, така и различните страни – членки били изправени пред безпрецедентна вълна от икономически и социални предизвикателства, отправени от сили, които общо взето били извън техния контрол и в по-голямата си част били по един или друг начин свързани с онова, което все по-често бивало обозначавано като глобализация.

В глобализацията нямало нищо особено загадъчно. Тя не била дори безпрецедентна – влиянието на новата и бърза мрежа на транспорта и комуникациите в края на *деветнайсети* век било поне толкова драматично, колкото трансформацията след навлизането на интернет и дерегулацията и либерализацията на финансовите пазари сто години по-късно. Нищо ново нямало и в неравномерното глобално разпределение на печалбите от либерализираната търговия – особено когато (в края на двайсети век не по-малко, отколкото преди 1914 г.) международните търговски режими толкова последователно действали в интерес на силните и богатите.

От европейска гледна точка обаче последните трансформации в световната икономика били различни в един важен аспект. В края на *деветнайсети* век европейските държави тъкмо започвали да разширяват вътрешния си периметър на действие: с времето много от тях щели да притежават, ръководят или регулират големи сектори от икономиката. Правителствените разходи – подплатени с нови и все по-високи данъци – щели да се увеличат драматично, за да финансират войните, но и все повече за да обслужват обществените и социални нужди, за които държавата поемала отговорност.

Икономическата интернационализация от *деветдесетте* години на двайсети век обаче дошла непосредствено след първата голяма вълна европейски приватизации и дала тласък на следващите (вж. Глава 17). Сега европейската държава била в отстъпление – първо във Великобритания, после в голяма част от Западна Европа и накрая в посткомунистическия Изток – процес, засилен впоследствие от приемането след 1987 г. на Единния европейски акт с неговите клаузи за открита конкуренция във и през границите. Чрез сливания, поглъщания и чрез интернационализацията на своите операции компаниите и корпорациите вече се развивали в глобален мащаб. Производството и дистрибуцията на стоките често били извън контрола на отделните държави.

Що се отнася до парите, те започвали да се умножават и да мигрират по начини, които биха били немислими само допреди няколко години. През 1980 г. сумата от всички

международни банкови заеми била 324 милиарда долара годишно; през 1991 г. тази цифра нараснала на 7,5 трилиона долара – увеличение с 2000% само за едно десетилетие. А това било само началото. Механизмите за контрол върху движението на капиталите – елиминирани от повечето европейски държави в началото на осемдесетте – сега изглеждали толкова остарели, колкото и купоните за храна. „Крахът” от септември 1993 г. – когато първо Великобритания, а след това и Италия били принудени да напуснат Европейската валутна система и да обезценят валутите си заради частни спекулатори и международни инвеститори, чиито действия били безсилни да предотвратят – бил един високо символичен момент.

Предимствата на тази революция за световната икономика били очевидни. Инвестиционният капитал, неограничаван повече от националните граници, режимите на обмен или местните валутни регулации, потичал безпрепятствено там, където имало нужда от него (и можело да се очаква печалба) – към 1990 г. 34% от външният дълг вече бил в чужди ръце. Имало обаче и недостатъци: европейските производители, чиито маржове на печалба били ограничени от високите заплати и допълнителните разходи около наемането на квалифицирана работна ръка в Германия, Франция или Швеция, вече били свободни да търсят не само международни инвеститори, но и по-отстъпчива и евтина работна ръка.

Вместо да внасят в Европа евтини работници от бедни страни – както правели в миналото, – немските, британски или френски фирми намирали за по-ефикасно да експортират заводите си, разполагайки ги в Бразилия или Нигерия, Португалия или Румъния, след което директно продавали готовия продукт на останалия свят. Това допълнително ускорило деиндустриализацията на Западна Европа и допринесло за вече хроничната безработица в много региони – увеличавайки бремето на осигуряваните от държавата компенсации и други социални помощи.

Когато през април 2004 г. била затворена и последната въгледобивна мина във Франция – при Кройцвалд в Мозел – никой не се и преструвал, че бившите миньори ще могат някога да намерят редовна работа. Безработицата в Мозел се въртяла около 10% от активното население; още по-на север, в бившите миньорски градове около белгийската граница, тя била 15%. Франция като цяло се лишила от 1,5 милиона индустриални работни места през последните три десетилетия на века, повечето от тях след 1980 г. Испания, която бързо загубила сравнителното си предимство като една от най-изостаналите икономики в Западна Европа, закрила 600 000 работни места през двайсетте години след прехода към демокрация. В разгара на рецесията от средата на деветдесетте 44% от работоспособното население под 25 г. било безработно.

Безработицата не била нещо ново. А при щедрата социална мрежа в повечето страни на ЕС икономическият ѝ ефект върху отделните хора и общностите изобщо не можел да се сравнява с катастрофата от междувоенните години (психологическите последици били друг въпрос). Особеното на социалната цена на икономическия разпад от последните години на двайсети век било, че всичко това се случвало във време на изобилие. Приватизацията и отварянето на финансовите пазари създали огромно богатство, макар и за сравнително малко хора; на някои места – да речем Лондон или Барселона – последиците били стъписващо видими. А благодарение на скъсяването на разстоянията и нарасналата скорост на комуникациите – чрез компютрите и електронните медии – информацията за начина на

живот на другите била незабавно и изобилно достъпна за всички.

Тъкмо това усещане за крещящ контраст между богатството и бедността, просперитетата и несигурността, частното благосъстояние и обществената мизерия довело до растящия в Европа скептицизъм относно шумно превъзласяните достойнства на нерегулираните пазари и неограничаваната глобализация – макар много европейци сами да били непряко облагодетелствани от ненавистните им промени. В миналото подобни настроения – допълнени от натиска на организирани профсъюзи и личния интерес на политиците – можели да доведат до връщане към някаква форма на ограничен протекционизъм.

Но сега държавите били с вързани ръце, а обединеното работничество в традиционния смисъл на думата почти не съществувало. Само във Франция профсъюзите успели с помощта на общественото мнение временно да блокират разпродажбата на държавни компании; при това само в специални случаи като *Electricite de France*, икона на следвоенния национализиран сектор, чиито служители били сред малкото останали членове на някога гигантската (водена от комунистите) *Confederation General du Travail* (CGT). През последните години на века, докато останалата част от европейския енергиен пазар била дерегулирана, *EdF* останал държавна собственост.

Но CGT, някога водещият работнически профсъюз в Европа, бил сянка на предишното си аз – френското профсъюзно движение като цяло загубило две трети от членовете си след 1980 г., – а работниците, които представлявал, вече не били типични за трудовото население във Франция и извън нея. На много места възниквала нова система, състояща се от четири класи. На върха била новата професионална прослойка: концентрирана в метрополиите, космополитна, богата и образована – често свързана с банките и други финансови предприятия, основните облагодетелствани от новата глобална икономика. След тях идвал вторият пласт, защитеното ядро традиционни работници – в заводите, в сферата на услугите или държавния сектор, – чиито работни места били още сравнително сигурни, а много от традиционните им придобивки и гаранции още били непокътнати.

Третият пласт се състоял от малките предприятия и услуги – бакалнички, туристически бюра, шивачи, електротехници и т.н., които най-често били притежавани и обслужвани от имигрантските общности или техните наследници (арабите във Франция, турците или кюрдите в Германия, индийците и пакистанците във Великобритания). Към тях трябва да добавим значителната и обичайно организирана на семеен принцип „сива” икономика в Южна Европа. В Италия, където всичко от обувки до облекло и машинни части често се произвеждало и разпространявало извън радара на официалното, през 1997 г. неформалният сектор се равнявал на поне една четвърт от брутния вътрешен продукт на страната. В Португалия цифрите на национално равнище – по необходимост приблизителни – били 22%; но в някои региони – като град Брага в далечния север на страната – „неофициалните” работници съставлявали цели 45% от местното трудово население.

А после идвал четвъртият пласт – най-бързо растящият: хората, които били заети (ако изобщо имали работа) на места без дългосрочната сигурност на традиционния квалифициран труд и без придобивките, станали стандартни през бума от петдесетте и шейсетте. Наистина нивата на безработица в някои страни – като Великобритания или Холандия – с времето паднали до задоволително ниски равнища: доказателство, както се тръбяло, за добрите механизми на невъзпираня и глобализиран пазар. Но много от онези,

които вече не фигурирали в списъците за безработни – особено жените и младите хора – сега вършели нископлатена, почасова работа без социални придобивки; или пък били заети на срочен договор по програми за заетост, субсидирани или гарантирани от държавата.

Тези, чиито заплати били твърде ниски, за да издържат себе си и семействата си, могли все още да ползват социални помощи, и мнозина го правели. Във Великобритания, където тачъристката атака срещу държавата и обществото била почувствана най-остро, 14 милиона души живеели в бедност, 4 милиона от тях деца ^[414]. Един на всеки шест души зависел от програми като „Income Support” или „Family Credit”, за да остане над чертата на бедността. Проблемът с бездомните, който поне в Северна Европа бил на практика изкоренен в края на петдесетте, отново се задълбочавал: през годините на Тачър броят на бездомните само в Лондон се увеличил десет пъти. Към средата на осемдесетте той достигнал 80 000 души. На няколко километра от някои от най-скъпите недвижими имоти в света, части на британската столица започнали да напомнят за печално известния от късната викторианска епоха „Лондон на отхвърлените” ^[415].

Докато в миналото икономическият подем издигал много от бедните на по-добре платена и по-сигурна работа, това вече не се случвало. С други думи, Европа развивала низша класа във време на благоденствие. Както предсказал още през шейсетте френският социолог Андре Горц, краят на индустриалната ера родил нова каста на случайни, временни работници – „некласата на неработниците” – едновременно маргинална спрямо съвременния живот и все пак някак точно в сърцето му ^[416].

Също като американския си еквивалент, европейската низша класа била определена не само от бедността и безработицата (или частичната безработица), но и все повече от расата: в средата на деветдесетте нивото на безработица в Лондон за младите *чернокожи* мъже било 51%. Бедните, също като цяла Европа в края на века, били удивително многонационални – или „мултикултурни”, както станало обичай да се казва, в признание на факта, че много тъмнокожи холандци, немци или британци били родени в страната деца или дори внуци на някогашните марокански, турски или пакистански емигранти. Градове като Ротердам или Лестър станали многоезични и многоцветни по начин, който би удивил човек, върнал се там само след двайсетгодишно отсъствие. През 1998 г. белите деца били малцинство в държавните училища в центъра на Лондон.

Големите градове на Европа, и преди всичко Лондон, станали истински космополитни. Ако добре платената градска работа все още била за белите европейци (и северноамериканци), почти всички нископлатени места, от почистването на улиците до отглеждането на деца, били заети не от традиционните „второкласни” европейци от Алентежу или от италианския Юг, а от „малцинства” често с черна или кафява кожа, много от тях без разрешение за работа. Според официалните цифри нетното увеличение на броя на чужденците, живеещи в Лондон и Югоизточна Англия между 1992 и 2002 г. бил 700 000; действителният брой обаче бил доста по-висок.

Макар и постоянно възпирана и строго контролирана в цяла Западна Европа, имиграцията все още била основен демографски фактор: от същите деца в центъра на Лондон една трета не използвали английския като първи език. Те често били от семейства на бежанци или

казано на жаргона на деня, „търсеци убежище”, чийто брой нараснал драматично след югославската война. Но също така работници – мигранти от Централна и Югоизточна Азия, от Близкия Изток и голяма част от Африка – много от тях били нелегални и затова недокументирани.

В Германия, чиято система за приемане на бежанци била (и си остава) безспорно най-щедрата в Европа ^[417] (но по чиито закони имигрантите много трудно постигали пълно гражданство), към края на века имало пет милиона души, като се броят семействата и близките им, които били на тяхна издръжка. Мнозинството от молбите за убежище в Германия към началото на новия век идвали от Ирак, Турция и страните на бивша Югославия, но имало и все повече от Иран, Афганистан, Русия и Виетнам.

Страхът, че Западна Европа може да бъде „заята” от „икономически бежанци”, нелегални имигранти, търсачи на убежище и тям подобни допринасял за разпространената липса на ентузиазъм за разширяването на ЕС. През осемдесетте в строителния бранш на Великобритания и Германия вече присъствали значителен брой недокументирани полски работници. Но проблемът не били толкова Полша, Унгария или другите кандидат – членки от Централна Европа, а страните източно от тях. През 1992 г. в самата Полша имало 290 000 „нелегални” имигранти, предимно от България, Румъния и бившия СССР; със своето население от едва 10 милиона Унгария приела около 100 000 бежанци. Макар животът там – или в Словакия, или в Чешката република – да бил труден, той не бил непоносим, а разликата между тези страни и западните им съседи вече се заличавала, макар и бавно. Пропастта между Централна Европа и остатъка от посткомунистическия свят обаче зеела далеч по-голяма.

Така ако към края на деветдесетте средната месечна заплата в Полша и Чешката република вече достигала 400 долара, в Беларус, Украйна и Румъния тя била около 80, в България под 70, а в Молдова едва около 30 – като тази средна цифра била подвеждаща, защото извън столицата Кишинев доходите били още по-ниски сред население, от което 48% още обработвали земята. А за разлика от Полша и дори България състоянието на бившите съветски републики не се подобрявало. Към 2000 г. един на всеки двама молдовци все още печелел по-малко от 220 долара годишно – само 19 на месец.

При тези обстоятелства единствената надежда за молдовците – или украинците, та дори и за много руснаци извън големите градски центрове – била да намерят работа на Запад. И така стряскащо много от тях – преди всичко млади жени – попаднали в ръцете на престъпни синдикати и били внасяни в ЕС през Румъния и Балканите, за да работят в най-добрия случай като зависими чираци в работилници и ресторанти, в най-лошия – и по-често – като проститутки: в Германия и Италия – или дори в Босна, където обслужвали добре платена клиентела от западни войници, администратори и „хуманитарни работници”. Така насилствено докараните молдовски и украински „гастарбайтери” се присъединили към ромите (циганите) на дъното на мултикултурния насип на континента ^[418].

Жертвите на сексуалната търговия били най-често невидими – също като предишните поколения от покрайнините на Европа, те се смесвали достатъчно лесно с местното мнозинство и затова на полицията и социалните служби им било толкова трудно да ги открият. Но повечето от хората, които френските социолози и критици започнали да описват

като *les exclus* („изключените“) се виждали безпроблемно. Новата низша класа се състояла от хора, изключени не толкова от работа, колкото от „жизнени възможности“: те оставали извън икономическия мейнстрийм, децата им били зле образовани, семействата им захвърлени в приличащите на казарми жилищни блокове накрай града без магазини, услуги и транспорт. През 2004 г. едно изследване на френското вътрешно министерство заключило, че близо два милиона души живеят в такива градски гета и са жертви на социално отхвърляне, расова дискриминация и високи нива на домашно насилие. В някои от тези *quartiers chauds* безработицата при младежите достигала 50%; най-зле били засегнати младите хора от алжирски или марокански произход.

Твърде често тази нова класа се отличавала не само по цвят, но и по вяра. Освен мултикултурен, Европейският съюз ставал все повече мултирелигиозен. Християните оставали преобладаващо мнозинство, макар и в повечето случаи да били непрактикуващи. Евреите били вече незначително малцинство, като броят им бил сравнително голям само в Русия, Франция и в много по-малка степен Великобритания и Унгария. Но индусите и преди всичко мюсюлманите имали значително и видимо присъствие в Обединеното кралство, Белгия, Нидерландия и Германия, както и в големите градове на скандинавските страни, Италия и Централна Европа. При това – единствен сред големите световни религии в Европа – броят на изповядващите исляма нараствал бързо.

През първите години на двайсет и първи век имало може би шест милиона мюсюлмани във Франция (мнозинството от северноафрикански произход) и почти толкова в Германия (предимно с турско или кюрдско потекло). Заедно с почти двата милиона мюсюлмани във Великобритания (предимно от Пакистан и Бангладеш) и значителното им присъствие в Италия и страните от Бенелюкс, тези цифри предполагат общо около петнайсет милиона мюсюлмани в Евросъюза като цяло.

Мюсюлманското присъствие в преобладаващо светски до този момент общности поставяло трудни въпроси за социалната политика: какви правила трябвало да се въведат за носенето на религиозно облекло или символи в държавните училища? Доколко държавата трябвало да насърчава (или напротив) отделните културни институции и услуги? Добра политика ли е да се подкрепят мултикултурните (и следователно практически сепарирани) общности или властите трябвало да се стремят да подпомагат и дори налагат интеграцията? Официалната политика във Франция проповядвала културна интеграция и забранявала демонстрирането на знаци на вярата в училище; в други страни, особено във Великобритания и Нидерландия, имало по-широка толерантност към културните различия и активната религиозна идентификация. И все пак навсякъде съществували разногласия (вж. Глава 23).

Ако подобни въпроси бързо заели водещо място в националната политическа проблематика и все по-често се свързвали с дебатите за емиграцията и правото на убежище, това се дължало на нарастващите из целия континент опасения от надигането на ново поколение ксенофобски партии. Корените на някои от тях се криели в една по-стара епоха на сектантска или националистическа политика. Други – като изненадващо успешната „Данск Фолкепарти“ или „Листата Пим Фортейн“ в Холандия – били родени съвсем наскоро. Но всички те се оказали неочаквано сръчни в експлоатирането на „антиимигрантските“ настроения.

Все едно дали се обединявали срещу „етническите малцинства“ като Британската

национална партия или вземали на мушка „имигрантите“ като Националния фронт на Жан – Мари льо Пен (на немски предпочитаният термин бил „чужденци“), партиите от крайната десница пожънали богата реколта през онези години. От една страна забавеният растеж в комбинация с уязвимостта към глобалните икономически сили излагал много работещи хора на безпрецедентни в обзримото минало нива на икономическа несигурност. От друга страна вече ги нямало старите органи на политическата *левица*, които да улавят и мобилизират тази несигурност под знамената на класата: неслучайно Националният фронт постигнал най–добрите си резултати в някогашни бастиони на Френската комунистическа партия.

Присъствието сред тях на все по-голям брой видими и културно чужди малцинства – и перспективата още повече чужденци да се хранят от коритото на социалните помощи или да вземат „техните“ работни места след отварянето на шлюзовете от Изток – било черешката на тортата за новата десница. Обявявайки, че „лодката е пълна“ – или че техните правителства са предали контрола върху границите в ръцете на „космополитни интереси“ или на „бюрократите в Брюксел“, – популистките демагози обещаваха да спрат имиграцията, да репатрират „чужденците“ и да върнат държавата на обсадените ѝ бели граждани, които се чувствали аутсайдери в собствената си страна.

В сравнение с фашизма от една по-стара епоха тази нова проява на ксенофобия може да изглежда мека – макар в Германия в началото на деветдесетте да имало вълна от престъпления срещу чужденци и малцинства, която накарала някои коментатори да повдигнат по-широки въпроси. Гюнтер Грас посочил обвинително егоистичното безразличие на западногерманската политическа култура и късогледия ентузиазъм на страната от „незаслуженото“ обединение. Според него отговорност за расисткото насилие (особено в загниващите, замиращи промишлени градове на бившата ГДР, където ксенофобските чувства били най–силни) безспорно носел самодоволният, късопаметен политически елит на страната.

Но дори ако нивото на насилие било удържано, мащабът на обществената подкрепа за новата десница бил причина за сериозна загриженост. Начело с харизматичния си и телегеничен водач Йорг Хайдер Партията на свободата (FP) в съседна Австрия – наследница на следвоенната Лига на независимите, но привидно без навяваните от нея нацистки асоциации – се издигала уверено в проучванията, представяйки се за защитничка на „малките хора“, предадени от взаимноизгодното сътрудничество на двете управляващи партии и застрашени от ордите „престъпници“, „наркомани“ и други „чужди боклуци“, които заливали родината им.

За да избегне престъпването на закона, Хайдер общо взето внимавал да избягва поведение, което твърде очевидно би го белязало с четката на нацистка носталгия. Общо взето австриецът (също като Жан – Мари льо Пен) разкривал предразсъдъците си само непряко – например цитирайки като възмутителни примери от обществения живот имена, които просто по случайност били еврейски. Както той, така и слушателите му се чувствали по-комфортно с нови мишени като Европейския съюз: „Ние австрийците трябва да отговаряме не пред ЕС, не пред Маастрихт, не пред една или друга международна идея, а пред тази наша Родина“.

На австрийските парламентарни избори от 1986 г. Партията на свободата на Хайдер

спечелила 9,7% от вота. Четири години по-късно тя достигнала 17%. На изборите през октомври 1994 г. тя разтърсила виенската политическа класа, достигайки 23%, само с четири процента по-малко от Народната партия, която управлявала страната през първите двайсет и пет години след войната и все още доминирала селските провинции на Австрия. Още по-застрашителен бил фактът, че Хайдер се врязал дълбоко в традиционно социалистическия електорат на работническа Виена. Като вземем предвид, че (според социологическите проучвания от 1995 г.) един на всеки трима австрийци вярвал като него, че „гастарбайтерите“ и другите чужденци в Австрия се радват на твърде много привилегии и придобивки, това не трябва да ни изненадва.

Влиянието на Хайдер достигнало връхната си точка в самия край на века, след изборите от октомври 1999 г., когато партията му получила подкрепата на 27% от австрийските гласоподаватели: изтласквайки Народната партия на трето място и оставайки едва с 290 000 гласа зад социалистите. През февруари 2000 г., за донякъде преувеличен ужас на европейските партньори на Австрия, Народната партия сформирала коалиционно правителство с Партията на свободата (макар да не включила самия Хайдер). Ала новият австрийски канцлер, Волфганг Шюсел, направил сметката си хитро: Партията на свободата била движение на протеста, партия „срещу Тях“, която допадала на „ограбените и излъгани хорица“ (по израза на архетипният популист Пиер Пужад). Включена в управлението, амортизирана от властта и принудена да споделя отговорността за непопулярни мерки, тя скоро щяла да загуби своята привлекателност. На изборите през 2002 г. Партията на свободата спечелила едва 10,1% (докато Народната партия се изкачила до почти 43%). На европейските избори през 2004 г. партията на Хайдер паднала до 6,4% от вота.

Възходът и падението на Хайдер (който все пак останал популярен губернатор на родната си Каринтия) били емблематични за траекторията на ксенофобските партии и в други страни. След като спечелила 17% от вота през 2002 г., след убийството на лидера си, Листата Пим Фортейн влязла за кратко в холандското управление, само за да види как подкрепата ѝ се сринала на едва 5% на следващите избори, а парламентарното ѝ представителство паднало от 42 на 8 души. В Италия възкачването на Северната лига под крилото на Берлускони предшествало постепенното намаляване на нейните поддръжници.

В Дания никому неизвестната през 1995 г. „Данск Фолкепарти“ съставила през 2001 г. третата по големина парламентарна група в страната. Като останала извън властта и се фокусирала почти изключително върху проблема с имиграцията, партията и нейната лидерка Пиа Керсгор успели да упражнят абсолютно непропорционално на мащаба си влияние. И двете водещи датски партии – либералите и социалдемократите – вече се надпреварвали в новооткритата си „твърдост“ по отношение на законите за бежанците и чуждестранните граждани. „Ние – както заявила Керсгор, след като партията ѝ спечелила 12% на изборите през 2001 г. – ръководим парада“^[419].

И била права – доколкото почти никой от водещите политици вляво или вдясно не смеел да изглежда „мек“ по тези въпроси. Дори миниатюрната, грубиянска Британска национална партия (BNP) успяла да хвърли сянка върху политиката на правителствата на Новите лейбъристи във Великобритания. Традиционно маргинална – най-доброто ѝ представяне било 7% от вота през 1997 г. в един квартал на Източен Лондон, където бенгалците

изместили евреите като местното етническо малцинство – BNP спечелила 11 643 гласа (14%) четири години по-късно в два квартала на Олдъм – бивш заводски градец в Ланкашир, където малко преди изборите били избухнали расови размирици.

Тези цифри били пренебрежими в сравнение със събитията на континента, а BNP била далеч от спечелването на парламентарно място. Ала тъй като (според социологическите проучвания) повдигнатите от нея проблеми сякаш отразявали тревогите на голяма част от нацията, твърдата десница успяла да изплаши премиера Тони Блеър достатъчно, за да затегне още повече без друго немилостивите наредби за бежанците и емигрантите. За духа на времето можем да съдим по факта, че правителството на Новите лейбъристи с огромно парламентарно мнозинство и почти 11 милиона гласоподаватели на изборите през 2001 г. въпреки всичко реагирало така на пропагандата на една неофашистка клика, привлякла подкрепата на едва 48 000 души в цялата страна: една пета от 1% от вота и само с 40 000 гласа повече от Партията на смахнатите беснеещи чудовища (*The Monster Raving Loony Party*).

Франция била съвсем друг случай. Там Националният фронт разполагал с тема – имигрантите; с масова подкрепа – 2,7 милиона на парламентарните избори през 1986 г.; и с харизматичен лидер, умещ бляскаво да преобразува смътното обществено недоволство в целенасочен гняв и политически предразсъдъци. Наистина крайната десница не би се справила така добре, ако Митеран не бе въвел цинично през 1986 г. пропорционалното представителство, което имало за цел да осигури парламентарния успех (и националната видимост) на Националния фронт и така да раздели и отслаби традиционните френски консервативни партии.

Но това не отменя факта, че 4,5 милиона френски гласоподаватели подкрепели Льо Пен на президентските избори през 1995 г. Цифра, която нараснала до 4,8 милиона през април 2002 г., когато лидерът на Националния фронт постигнал безпрецедентен успех, заел второ място на президентските избори със 17% от вота и изтласкал от съревнованието кандидата на левицата, зловещия социалистически премиер Лионел Жоспен. И във Франция политиките от традиционните партии стигнали до заключението, че трябва да извадят жилото на Льо Пен, като си присвоят неговата проблематика и обещаят твърди мерки по отношение на „сигурността“ и емиграцията, без експлицитно да толерират нито езика, нито програмата му („Франция за французите“ и репатриране на всички останали).

Въпреки връзките на самия Льо Пен с една по-стара традиция на крайнодясна политика – чрез младежката му подкрепа за пужадистите, преминаването през тъмните организации на крайната десница по време на Алжирската война и внимателно формулираната му защита на Виши и петенистката кауза – неговото движение, също като аналозите си из целия континент, не можело да бъде отхвърлено просто като атавистично, носталгично предъвкване на фашисткото минало на Европа. Фортейн или Керсгор определено не влизали в тази категория. Всъщност и двамата се стараели да подчертаят желанието си да запазят традиционната толерантност на своите страни – заплашена, както твърдели те, от религиозния фанатизъм и ретроградните културни практики на новите мюсюлмански малцинства.

И Партията на свободата в Австрия не била нацистко движение, нито пък Хайдер бил Хитлер. Тъкмо напротив, той видимо се стараел да подчертае, че е изцяло следвоенен

политик. Роден през 1950 г., той имал – както често напомнял на слушателите си – „*die Gnade der späten Geburt*“: късметът на късното раждане. Част от успеха на Хайдер – както и на Кристоф Блохер, чиято Швейцарска народна партия спечелила 28% от вота през 2003 г. с антиимигрантска, анти ЕС програма – се дължала на умението му да скрива расисткия подтекст зад образа на модернизатор, национал – популист с либерални убеждения. Това се котираше изненадващо добре сред младите гласоподаватели: в един момент Партията на свободата била водеща сред австрийците под трийсетгодишна възраст ^[420].

И в Австрия като във Франция страхът и омразата към емигрантите (във Франция от юг, в Австрия от изток, но и в двата случая откъм някога управлявани от тях земи) заместили старите обесии – особено антисемитизма – като връзката, която споявала крайната десница. Ала новите насочени „срещу системата“ партии имали и друго предимство: чистите ръце. Изключени от властта, те не били опетнени от корупцията, която в началото на деветдесетте сякаш разяждала корените на европейската система. Не само в Румъния, Полша или (преди всичко) Русия, където можела да бъде обяснена като колатерална щета от прехода към капитализъм: но и в самото демократично сърце на континента.

В Италия, където от края на войната християндемократите се радвали на удобни и изгодни отношения с банкери, бизнесмени, изпълнители, градоначалници, държавни служители и – както твърждали слухове – с мафията, едно ново поколение магистрати започнало храбро да човърка десетилетията наложено обществено мълчание. По ирония на съдбата първа паднала Социалистическата партия след скандала *tangentopoli* („градът на подкупите“) от 1992 г. вследствие разследвания на управлението на град Милано. Партията била опозорена, а лидерът ѝ – бившият премиер Бетино Кракси – принуден да избяга през Средиземно море в изгнание в Тунис.

Но делата на социалистите били неразривно свързани с тези на християндемократите, техен дългогодишен коалиционен партньор. И двете партии били допълнително дискредитирани от последвалата вълна арести и обвинения, повличайки със себе си цялата мрежа политически уговорки и взаимни отстъпки, която формирала италианската политика в продължение на две десетилетия. На изборите през 1994 г. *всички* водещи управляващи партии в страната освен бившите комунисти и бившите фашисти били на практика изличени. Макар трайна полза от този политически земетръс да имал единствено бившият салонен певец, медийният магнат със съмнителна репутация Силвио Берлускони, който влязъл в политиката не толкова за да разчисти корупцията, колкото да се погрижи *собствените му* бизнес дела да останат незасегнати.

В Испания краят на политическата кариера на Фелипе Гонсалес дошъл след скандал от малко по-друг тип, след като в средата на деветдесетте било разкрито (от ентузиазирано младо поколение разследващи репортери от ежедневниците *El Mundo* и *Diario 16*), че неговото правителство е водило „мръсна война“ срещу баския тероризъм през периода 1983 – 1987 г. То допускало и насърчавало ескадрони на смъртта да отвличат, изтезават и убиват сепаратисти в Испания и дори отвъд границата, в баските райони на Франция, където ЕТА често действала (вж. Глава 14).

Предвид репутацията на ЕТА това вероятно не би било достатъчно, за да дискредитира харизматичния Гонсалес – благодарение на циничната обществена нагласа от последните

години на Франко много от неговите съвременници имали доста инструментални възгледи за държавата и нейните закони, – ако не бяха паралелните разкрития за лично благодетелстване и продажба на влияние на социалистическите колеги на Гонсалес, повторили италианския пример и събудили широки тревоги за моралното състояние на едва прохождащата испанска демокрация.

Във Франция – или Германия, или Белгия – пороят от скандали, опозорили обществения живот през деветдесетте, говорел не толкова за крехкостта на институциите и *нравите*, колкото за растящата цена на практикуването на демокрация при съвременните условия. Политиката – екипът, рекламата, консултациите – стрували скъпо. Държавните пари за политическите партии в Европа били строго ограничени от закона и традицията и обикновено се отпусkali само за представянето на изборите. Ако имали нужда от повече, в миналото политиките се обръщали към традиционните си поддръжници: партийните членове, масовите профсъюзи (за левицата) и частните бизнесмени и корпорации. Но тези ресурси пресъхвали: партийното членство намалявало, масовите профсъюзи западали, а при растящият междупартиен консенсус по икономическите въпроси компаниите и отделните индивиди не виждали особена причина да правят щедри дарения на дадена конкретна партия.

Може би разбираемо, но във всеки случай почти повсеместно основните политически партии на Западна Европа започнали да търсят алтернативни начини да привличат финансиране – тъкмо навреме, когато благодарение на премахването на контролните мерки и глобализацията на бизнеса имало много повече пари. Както беше разкрито, голистите и социалистите във Франция – също като християндемократите в Германия и новите лейбъристи във Великобритания – събирали пари през последните две десетилетия по най-разнообразни начини: като продавали услуги, пробутвали влияние или просто притискали по-настоятелно отпреди обичайните дарители.

Нещата стигнали малко по-далеч в Белгия: един от многото скандали – т.нар. афера Дасо/Агуста – може да послужи за илюстрация. В края на осемдесетте белгийското правителство сключило договор за покупката на четирийсет и шест военни хеликоптера от италианската фирма Агуста и възложило на френската компания Дасо да ремонтира неговите F – 16. Конкурентните участници в търга били замразени. Само по себе си това не било необичайно, а фактът, че участвали три страни, дори придавал някакъв универсален паневропейски привкус на цялата сделка.

По-късно обаче станало ясно, че Белгийската социалистическа партия (управляваща по това време) се благодетелствала доста добре от рушветите за двете сделки. Малко по-късно един водещ социалистически политик, който знаел твърде много – Андре Коолс – бил убит на паркинг в Лиеж през 1991 г. Друг, Етиен Манж, бил арестуван през 1995 г.; трети – бившият премиер на Белгия, някогашен (1994 – 1995 г.) генерален секретар на НАТО и външен министър по времето на сключване на сделките Вили Клаас – бил признат за виновен през септември 1998 г. за взимане на подкупи за своята партия. Четвърти заподозрян, тясно замесеният в аферата бивш армейски генерал Жак Льофевр – умрял при подозрителни обстоятелства през март 1995 г.

Ако тази история е типично белгийска („*La Belgique*, според Бодлер, *est sans vie, mais non*

sans corruption ^[421]), то е защото удвояването и размиването на конституционната власт в тази страна довело не просто до липса на правителствен надзор, но едва ли не до срыв на голяма част от държавния апарат, включително системата на наказателно правосъдие. На други места, с гореспоменатото изключение на Италия, съществувала удивително малко *лична* корупция – повечето от престъпленията и простъпките били предприети съвсем буквално за доброто на партията ^[422], но въпреки това ред много изтъкнати мъже били принудени да напуснат рязко политическия живот.

Това се отнасяло не само за Гонсалес, бившия френски премиер Ален Жюпе и историческите лидери на италианските християндемократи, а дори и за бившия германски канцлер Хелмут Кол, героя на обединението, чиято репутация била помътнена, когато отказал да разкрие имената на тайни дарители на своята партия. Ако не бил защитен от имунитета на поста си, френският президент Жак Ширак – кмет на Париж по времето, когато градът плувал в партийно – политически подкупи и комерсиално фаворизиране – със сигурност щял да се нареди сред тях.

Може би по-удивителното в тези събития било сравнително *слабото* дискредитиране на политическата система като цяло. Спадът в участието на избори определено говори за обща загуба на интерес към обществените въпроси; но това се долавяло от десетилетия по растящия брой на въздържалите се от гласуване и намалелия интензитет на политическите дебати. Истинската изненада е не надигането на новата генерация десни популистки партии, а техният повсеместен неуспех да постигнат нещо повече, капитализирайки върху разпада и недоволството след 1989 г.

Това не било случайно. Европейците може да са загубили вяра в своите политици, но в сърцето на европейската система на управление има нещо, което дори най-радикалните насочени срещу системата партии не смеят да атакуват фронтално и което продължава да привлича почти всеобща преданост. Това нещо определено не е Европейският съюз, при всичките му многобройни достойнства. Не е и демокрацията: твърде абстрактна, твърде мъглява и може би твърде често споменавана, за да бъде сама по себе си предмет на възхищение. Не е нито свободата, нито правовото управление – и двете не били сериозно заплашени на Запад от десетилетия и вече се приемали за даденост от едно по-младо поколение европейци във всички държави от ЕС. Това, което обвързва европейците дори когато са дълбоко критични към някои аспекти на практическото му действие, е същото, което обичайно наричаме – в неточен, но красноречив контраст с „американския начин на живот” – „европейския обществен модел”.

XXIII Разновидностите на Европа

„Мъдри щяхме да бъдем наистина, ако можехме да различим знаците на нашето собствено време; и като знаем нуждите и предимствата му, мъдро да настроим собственото си разположение в него. Нека, вместо да гледаме напосоки в неясната далечина, се огледаме спокойно за малко около нас, на обърканата сцена, на която стоим”.

Томас Карлайл

„Създателят на Европа я е направил малка и дори я е разделил на дребни късчета, тъй че сърцата ни да намират радост не в размера, а в множествеността”.

Карел Чапек

„В Европа бяхме азиатци, а в Азия и ние сме европейци”.

Фьодор Достоевски

Когато комунизмът паднал, а Съветският съюз имплодирал, те помели със себе си не само една идеологическа система, а политическите и географски координати на цял един континент. В продължение на четирийсет и пет години – отвъд личната памет на повечето европейци – нестабилният изход от Втората световна война бил замръзнал на мястото си. Случайното разделение на Европа с всичките си последици започнало да изглежда неизбежно. А сега то било напълно пометено. Следвоенните десетилетия придобивали със задна дата радикално променено значение. Някога разбирани като началото на нова ера на перманентна идеологическа поляризация, сега те се явявали такива, каквито били в действителност: проточил се епilog на започналата през 1914 г. европейска гражданска война, четиридесетгодишно междувластие между поражението на Адолф Хитлер и окончателното решаване на недовършените проблеми, останали след неговата война.

С изчезването на света от 1945 – 1989 г. неговите илюзии дошли на фокус. Толкова възпяваното „икономическо чудо” на следвоенна Западна Европа върнало на региона неговите позиции в световната търговия и промишленост, загубени между 1914 и 1945 г., а темповете на икономическия растеж постепенно се върнали до нива, общо взето сравними с тези от края на деветнайсети век. Това било немалко постижение, но не и пробивът към безкрайно нарастващ просперитет, който доволно предвиждали съвременниците му.

Нещо повече, възстановяването било постигнато не въпреки Студената война, а тъкмо поради нея. Също като османската заплаха от една по-ранна епоха, сянката на съветската империя смалявала Европа, но налагала на оцелелия остатък предимствата на единството. В отсъствието на затворените източноевропейци гражданите на Западна Европа просперирали: свободни от всяко задължение да реагират срещу бедността и изостаналостта на държавите – наследници на старите континентални империи, защитени от американския военен чадър срещу обратните политически течения откъм близкото минало. От гледна точка на Изтока те открай време били коне с капаци. След падането на комунизма и разпада на съветската империя вече не можели да продължават така.

Тъкмо напротив. Щастливият пашкул на следвоенна Западна Европа – със своите икономически общности и свободни търговски зони, с вдъхващите увереност външни съюзи

и излишни вътрешни граници – внезапно изглеждал уязвим, призван да отговори на фрустрираните очаквания на желязните да станат „еврограждани“ на Изток и вече неприкован към подразбиращата се връзка с великата сила през океана. Принудени отново да признаят широките източни предели на своя континент при скицирането на общото европейско бъдеще, западноевропейците били върнати насила в общото европейско минало.

Вследствие на това годините между 1945 и 1989 г. били сякаш заскобени. Откритите военни действия между държавите, основна характеристика на европейския начин на живот в продължение на триста години, стигнали апокалиптични нива между 1913 и 1945 г.: около шейсет милиона европейци загинали в държавно – спонсорирани убийствени войни през първата половина на двайсети век. От 1945 до 1989 г. обаче междудържавната война изчезнала от европейския континент ^[423]. Две поколения европейци израснали с невъобразимото до този момент впечатление, че мирът бил естествен порядък на нещата. Като продължение на политиката войната (и идеологическата конфронтация) били изнесени в така наречения Трети свят.

При все това си струва да си припомним, че макар да оставали в мир със съседите си, комунистическите държави практикували особена форма на перманентна война вътре в собствените си общества: предимно под формата на строга цензура, наложени дефицити и репресивни полицейски мерки, но понякога и на открит конфликт – особено в Берлин през 1953, Будапеща през 1956, Прага през 1968 и Полша спорадично от 1968 до 1981 г. и при военното положение след това. Така следвоенните десетилетия в Източна Европа изглеждат доста по-различно в колективната памет (макар и също толкова заскобени). В сравнение с предходните събития обаче Източна Европа също преживяла време на необичайно, макар и наложено, затишие.

Дали следвоенната ера, която бързо оставала само спомен с началото на новия световен (без)порядък, щяла да стане обект на носталгичен копнеж и съжаление, зависело от мястото и датата на раждането на всеки човек. От двете страни на Желязната завеса децата на шейсетте – т.е. основната част на бейби – бум поколението, родените между 1946 и 1951 г. – определено се връщали с топли чувства към „своето“ десетилетие и продължавали да хранят светли спомени и преувеличено усещане за неговата значимост. А поне на Запад техните родители оставали благодарни за политическата стабилност и материалната сигурност на епохата, която рязко контрастирала с предхождащия я ужас.

Ала онези, които били твърде млади да помнят шейсетте, често негодували срещу солипсистичната самовъзхвала на застаряващите им мемоаристи: докато много от по-старите преживели комунизма хора си спомняли не само сигурната работа, ниските наеми и безопасните улици, а преди всичко сивия пейзаж на пропилените таланти и попарените надежди. От двете страни на завесата не всичко можело да бъде спасено от руините на историята на двайсети век. Мирът, просперитетът и сигурността – определено. Но оптимистичните настроения на една по-ранна епоха си били отишли завинаги.

Преди да се самоубие през 1942 г., виенският писател и критик Стефан Цвайг писал с копнеж за изгубения свят на Европа отпреди 1914 г., изразявайки „жалост към тези, които не са били млади през онези последни години на самоувереност“. Шейсет години по-късно, в края на двайсети век, почти всичко друго било възстановено или построено наново. Но

увереността, с която европейците от поколението на Цвайг навлезли в своя век, не можела да бъде уловена наново: твърде много се било случило. Спомняйки си за *belle époque*, хората между войните можели да промърморят „ех, ако само...”. Но след Втората световна война преобладаващото чувство у всеки, който размишлявал върху трийсетгодишната катастрофа на континента, било „никога повече”^[424].

Накратко, нямало път назад. Комунизмът в Източна Европа бил грешен отговор на един реален въпрос. Същият въпрос в Западна Европа – как да преодолеем катастрофата от първата половина на двайсети век – бил третиран чрез отместване встрани на цялата близка история и рекапитулация на някои от успехите на втората половина на *деветнайсети* век – вътрешна политическа стабилност, увеличена икономическа продуктивност и постоянно разширяване на външната търговия – които получили етикета „Европа”. След 1989 г. обаче проспериращата, постполитическа Западна Европа била изправена за пореден път пред източната си близначка и „Европа” трябвало да бъде преосмислена.

Както видяхме, не всички били във възторг от перспективата да напуснат пашкула. Пишейки през март 1993 г. за полското списание „Политика“, Яцек Курон не преувеличавал с предположението, че „някои западни политически фигури съжеляват за стария световен ред и СССР“. Ала този „стар световен ред“ – познатият *застой* от последните четири десетилетия – си бил отишъл завинаги. Сега европейците били изправени не само пред несигурното бъдеще, но и пред бързо променящото се минало. Онова, което доскоро било много праволинейно, изведнъж ставало доста сложно. В края на двайсети век половин милиард души на западната издатина на евразийската земна маса били заети да човъркат собствената си идентичност. Кой са европейците? Какво значи да бъдеш европейец? Какво е Европа – и какво място искаме да бъде?

Трудно бихме спечелили нещо от опитите да дестилираме „същността“ на Европа. „Идеята за Европа“ – сама по себе си дълго дебатирана тема – има дълга история, част от нея твърде достойна. Но макар и някаква „идея“ за Европа – преповтаряна в различни конвенции и договори – да стои зад Съюза, към който днес принадлежат повечето жители на континента, тя предлага съвсем частична идея за водения от тях начин на живот. Във века на демографски преход и преселение днешните европейци са по-многобройни и хетерогенни от когато и да било. Всяко описание на общото им състояние в зората на двайсет и първи век трябва да започне с признание за това разнообразие, с картографиране на застъпващите се контури и разломни линии на европейската идентичност и опит.

Думата „картографиране“ е използвана неслучайно. В крайна сметка, Европа е място. Ала нейните граници открай време са доста флуидни. Древните контури – на Рим или Византия, на Свещената Римска империя или християнска Европа – достатъчно тясно кореспондират с по-късните политически разделения, за да предполагат някакъв действителен континуитет. Проблематичните точки на срещата между германска и славянска Европа били също толкова ясни на автори от единайсети век като Адам от Бремен, колкото и за нас; средновековните граници на католическото и православното християнство, от Полша до Сърбия, са горе – долу същите като днешните; а понятието за една Европа, разделена при Елба на Изток и Запад, би било познато на администраторите в империята на Каролингите, ако мислеха в подобни формулировки.

Но дали тези отдавна установени граници можели да укажат местоположението на *Европа* винаги е зависело от конкретното местоположение на говорещия. Да вземем един добре известен случай: през осемнайсети век повечето унгарци и бохемци били католици от векове, а много от тях говорили немски. За просветените австрийци обаче „Азия“ все пак започвала от Ландштрассе, големия път, който водел на изток от Виена. Когато Моцарт тръгнал *на запад* от града си на път към Прага през 1787 г., той казал, че пресича *ориенталска* граница. Изток и Запад, Азия и Европа били открай време не само линии върху земята, но и стени в ума.

Тъй като доскоро голяма част от Европа не била разделена на държави, а разпределена в империи, би било полезно да мислим за външните маркери на континента не като за граници, а като неопределени погранични райони – *марки (marches), limes, Militärgrenze, krajina*: зони на имперско завоевание и заселване, невинаги топографически точни, но очертаващи важен политически и културен ареал. От Балтика до Балканите тези региони и техните жители от векове възприемали себе си като защитна стена на цивилизацията, уязвимата и чувствителна точка, където свършва познатият свят и варварите трябва да бъдат спрени.

Ала тези гранични земи са флуидни и често са се променяли в зависимост от историята и обстоятелствата: техните географски импликации могат да бъдат объркващи. И поляците, и литовците, и украинците се представят в своята литература и политическа митология като пазители на пределите на „Европа“ (или християнството) ^[425]. Бегъл поглед върху картата обаче показва, че техните твърдения се изключват взаимно: невъзможно е всички те да са прави. Същото се отнася за конкурентните унгарски и румънски наративи или за едновременното настояване на сърбите и хърватите, че тъкмо *тяхната* южна граница (съответно с турците и сърбите) представлява ключовата отбранителна линия на цивилизована Европа.

Това объркване показва, че външните граници на Европа от векове били достатъчно важни, за да накарат заинтересованите страни да настояват особено упорито на противоположните си претенции за членство. Да бъдеш „вътре“ в Европа предлагало известна сигурност; уверение – или поне обещание – за убежище и съпричастие. С вековете тя все по-често служела като източник на колективна идентичност. Да бъдеш „гранична държава“, образец и пазител на същностните ценности на европейската цивилизация, носело уязвимост, но и гордост: затова чувството, че са изключени и забравени от „Европа“ правело съветската доминация толкова унижителна за много централно – и източноевропейски интелектуалци.

В този смисъл Европа не е въпрос на *абсолютна* география – къде всъщност се намират даден народ или държава, – колкото на *относителна* география: къде стоят те по отношение на останалите. В края на двайсети век писатели и политици на места като Молдова, Украйна или Армения настоявали на своята „европейска същност“ не на историческа или географска основа (правдоподобна или не), а тъкмо като защита *срещу* историята и географията. Освободени набързо от московската империя, тези постимперски държави – сираци търсели друга „имперска“ столица: Брюксел ^[426].

Онова, което тези периферни нации се надявали да спечелят от далечната перспектива за

включване в нова Европа не било толкова важно като онова, което можели да загубят, оставайки извън нея. Последниците на изключването вече били ясни дори на най-случайния посетител през първите години на новия век. Всичко космополитно и „европейско“ в градове като Черновци в Украйна или Кишинев в Молдова отдавна било изличено от нацисткото или съветско управление. А околната провинция дори и днес представлявала „предмодерен свят на черни пътища и конски каруци, външни кладенци и плъстени навуца, безбрежна тишина и кадифено –черни нощи“^[427]. Идентификацията с „Европа“ не била въпрос на общо минало, истински и докрай разрушено в наши дни. Тя била заявка – макар крехка и безнадеждна – за едно общо минало.

Страхът от оставане извън Европа не се ограничавал до външния периметър на континента. От перспективата на румънскоговорящите молдовци техните западни съседи в самата Румъния били благословени от историята. За разлика от Молдова те били разглеждани от Запада като легитимни, макар и изоставачи претенденти за членство в ЕС и следователно можели да разчитат на истински *европейско* бъдеще. Откъм Букурещ обаче картината се променя: самата Румъния е заплашена да остане отвън. През 1989 г., когато колегите на Николае Чаушеску най-сетне започнали да се обръщат срещу него, те написали писмо, в което обвинявали вожда (*Conducator*), че се опитва да откъсне страната от европейските ѝ корени: „Румъния е и си остава европейска държава... Вие започнахте да променят географията на селските области, но не можете да преместите Румъния в Африка“. През същата година възрастният румънски драматург Йожен Йонеско писал, че родната му страна е „на път да напусне завинаги Европа, което значи да напусне историята“. Това притеснение не било ново. През 1972 г. Емил Чоран, вглеждайки се в мрачната история на родината си, повтаря една широко разпространена румънска несигурност: „Това, което най-много ме потисна, беше една карта на Османската империя. Като я гледах, разбрах миналото ни и всичко останало“^[428].

Румънците – също като българите, сърбите и всички с основателни причини да смятат, че „ядрото“ на Европа гледа на тях като на аутсайдери (когато изобщо ги вижда) – се люшкат между отбранително утвърждаване на своите изконно европейски характеристики (в литературата, архитектурата, топографията и т.н.) и признание за безнадеждността на каузата си и бягство на Запад. След падането на комунизма се наблюдават и двете реакции. Докато бившият румънски премиер Адриан Нъстасе описвал пред читателите на *Le Monde* през юли 2001 г. „добавената стойност“, която Румъния носи на Европа, съотечествениците му съставлявали над половината от общото число чужденци, прекосяващи нелегално полско – германската граница. В проучване от самото начало на новия век 52% от българите (и преобладаващото мнозинство от тези под 30 г.) заявили, че при възможност биха емигрирали от България – за предпочитане към Европа.

Това чувство, че се намиращ в периферията на нечий чужд център, че си нещо като втора ръка европеец, днес се ограничава предимно до бившите комунистически страни, почти всички разположени в зоната на малките нации, чието възникване предсказал Томаш Масарик – от Нордкап до нос Матапан в Пелопонес. Но нещата невинаги стояли така. В неотдавнашното минало другите предели на Европа били поне толкова периферни – икономически, лингвистично и културно. Поетът Едуин Мюир описва детското си

преселение от Оркнис в Глазгоу през 1901 г. като „сто и петдесет години, покрити с пътуване от два дни“; това чувство не би било неуместно и половин век по-късно. Чак докъм средата на осемдесетте планинските райони и островите в перифериите на Европа – Сицилия, Ирландия, Северна Шотландия, Лапландия – имали повече общи неща едни с други и със своето минало, отколкото с проспериращите метрополни региони на центъра.

Дори сега – всъщност преди всичко сега – разломните линии и граници невинаги следват границите на държавите. Съветът на прибалтийските държави е добър пример. Създаден през 1992 г., той включва скандинавски участници: Дания, Финландия, Норвегия и Швеция; трите балтийски републики на бившия СССР: Естония, Латвия, Литва; Германия, Полша, Русия (а след 1995 г., по скандинавско настояване и въпреки географските дадености, Исландия). Това символично преутвърждаване на древните търговски връзки било високо оценено от някогашните градове на Ханзата като Хамбург или Любек – и дори по-силно приветствано от градоначалниците на Талин или Гданск, които бързали да се ситуират в центъра на една изобретена наново (и подправена със западен привкус) балтийска общност, дистанцирайки се от континенталния си хинтерланд и близкото си минало.

Обаче в други области на някои от страните – участници, особено на Германия и Полша, Прибалтика не означава почти нищо. Тъкмо напротив: през последните години перспективата за печалба от международния туризъм накарала Краков например да акцентира върху южната си ориентация и да рекламира някогашното си превъплъщение като столица на хабсбургска „Галиция“. Мюнхен и Виена, макар да се съревновавали за задгранични промишлени инвестиции, въпреки всичко преоткрили общото си „алпийско“ наследство, подпомагани от практическото изчезване на границата между Южна Бавария, Залцбург и Тирол.

В този смисъл регионалните културни разграничения определено са важни – макар още по-важни да са икономическите неравенства. Австрия и Бавария са свързани не само от южногерманския католицизъм и алпийските пейзажи: през последните десетилетия и двата региона бяха трансформирани във високоплатени икономики на услугите, разчитащи не на труда, а на технологиите, и задминаващи по продуктивност и просперитет по-старите индустриални региони на север. Също като Каталония, италианските Ломбардия и Емилия – Романя, френските региони Рона – Алпи и Ил – дьо – Франс, Южна Германия и Австрия – заедно с Швейцария, Люксембург и части от белгийска Фландрия – съставят общата зона на европейската икономическа привилегированост.

Макар абсолютните нива на бедност и икономически неблагоприятно положение все още да били най-високи в бившия Източен блок, най-острите контрасти вече били *вътре* в държавите, а не между тях. Сицилия и Южна Италия, също като Южна Испания, изоставали от проспериращия Север не по-малко, отколкото преди десетилетия; към края на деветдесетте безработицата в южните области на Италия надвишавала трикратно тази северно от Флоренция, а разликата в брутният вътрешен приход на глава от населението между Севера и Юга била практически по-голяма, отколкото през петдесетте.

И във Великобритания разрывът между богатите области на югоизток и бившите индустриални области на север нараснал през последните години. Лондон определено процъфтявал. Макар да запазвала дистанция спрямо еврозоната, британската столица станала безспорният финансов център на континента и се изпълнила с лъскава,

високотехнологична енергия, в сравнение с която други европейски градове изглеждали старомодни и попрехвърлили младостта си. Пълен с млади професионалисти и далеч открит към приливите и отливите на космополитните култури и езици от други европейски столици, Лондон в края на двайсети век сякаш възвърнал лустрото си от „шешметните 60 – те години” – опортюнистично vyplътен от блеъриското преетикетиране на страната като „Cool Britannia”.

Ала гланцът бил тънък като ципа. В инфлационния пазар на недвижимите имоти в най-претъпканата метрополия в Европа автобусните шофьори, медицинските сестри, чистачите, учителите, полицаите и келнерите, които обслужвали космополитните нови британци, вече не можели да си позволят да живеят до тях и били принудени да търсят жилища все по-далеч и по-далеч, пътувайки до работа както можели по най-претъпканите пътища в Европа или разчитайки на скъпата и разнебитена железопътна мрежа в страната. Отвъд външните граници на периметъра на Лондон, които вече протягали пипала дълбоко в селския Югоизток, възниквал безпрецедентен в новата английска история регионален контраст.

В края на двайсети век от десетте административни области на Англия само три (Лондон, Югоизтокът и Източна Англия) достигали или надвишавали средния национален капитал на глава от населението. Цялата останала част на страната била по-бедна, понякога наистина доста бедничка. Североизтокът на Англия, някога сърце на минната и товаро – транспортна индустрия на страната, имал брутен вътрешен продукт на глава от населението само 60% от този на Лондон. След Гърция, Португалия, селска Италия и бившите комунистически провинции на Германия, Великобритания през 2000 г. получавала най-много средства от структурните фондове на ЕС – което е начин да кажем, че части от нея били сред най-мизерстващите региони на Евросъюза. Скромните цифри на общата трудова заетост в страната, шумно рекламиран повод за гордост както на тачъристите, така и на блеъристите, били изкривени от непропорционално проспериращата столица: безработицата в Северна Англия оставала много по-близо до най-високите нива в континентална Европа.

Осезаемите регионални неравенства на богатството и бедността във Великобритания били изострени от зле премислени обществени политики; но те били и предсказуемо следствие от края на индустриалната епоха. В Германия обаче сходни неравенства били пряка, макар и непредвидена последица от едно политическо решение. Присъединяването на източните провинции към обединена Германия струвало на Федералната република повече от хиляда милиарда евро в трансфери и субсидии между 1991 и 2004 г. Но вместо да настигне Запада, източната половина на Германия към края на деветдесетте започнала да изостава още повече.

Частните немски фирми нямали изгода да се местят на Изток – в Саксония или Мекленбург, – когато можели да намерят по-добри работници за по-ниски заплати (както и по-добра транспортна инфраструктура и местни услуги) в Словакия или Полша. Застаряващото население, лошото образование, ниската покупателна способност, заминаването на запад на квалифицирани работници и дълбоко насадената враждебност на останалите към чужденците правели Източна Германия особено непривлекателна за външните инвеститори, които сега имали много други опции. През 2004 г. безработицата в бившата ФРГ била 8,5%; на изток тя надхвърляла 19%. През септември същата година неонацистката Националдемократическа партия спечелила 9% от вота и вкарала дванайсет

депутати в парламента на Саксония.

Пропастта, която разделяла „весита“ от „осита“ не била само въпрос за работа и безработица или богатство и бедност, макар от източна гледна точка това да бил най-очевидният и болезнен симптом. Немците, като всички останали в нова Европа, били все повече разделени от един нов набор различия пряко конвенционалните географски или икономически вододели. От едната страна стоял изтънченият елит на *европейците*: мъже и жени, обикновено млади, добре образовани и доста пътували, които можели да са учили в два или дори три различни университета на континента. Тяхната квалификация и професии им позволявали да намират работа навсякъде в Европейския съюз: от Копенхаген до Дъблин, от Барселона до Франкфурт. Високите приходи, ниските цени на самолетните билети, отворените граници и интегрираната железопътна мрежа (вж. по-долу) благоприятствала лесната и честа мобилност. За целите на потреблението, свободното време и забавлението, както и по служебни причини, тази нова класа европейци пътувала с лекота и увереност из континента – общувайки като средновековните учени, които сновяли между Болоня, Саламанка и Оксфорд, на космополитната *lingua franca*: тогава латински, а днес английския език.

От другата страна били тези – все още преобладаващо мнозинство, – които не можели да бъдат част от този прекрасен нов континент или (засега) не искали да се присъединят към него: милионите европейци, чиято липса на умения, образование, тренинг, възможности или средства ги задържали по местата им. Тези мъже и жени, *крепостниците* на новия средновековен пейзаж на Европа, не можели толкова лесно да се възползват от единния европейски пазар на стоки, услуги и работа. Вместо това оставали обвързани със страната си или с местната си общност, незапознати с далечните възможности и чужди езици и често далеч по-враждебни към „Европа“ от космополитните си съграждани.

В това ново международно класово разделение, което започвало да размива старите национални контрасти, си струва да отбележим две важни изключения. За независимите занаятчии и работници от Източна Европа новите трудови възможности в Лондон, Хамбург или Барселона се сливали безпроблемно с отдавна установените традиции на трудовата миграция и сезонната задгранична работа. Винаги е имало мъже (и то винаги преди всичко мъже), които пътували до далечни страни, за да намерят работа: незнаещи чужди езици, приемани с враждебно недоверие от домакините си и във всеки случай решени да се върнат у дома с внимателно спестената си печалба. В това нямало нищо уникално европейско и словашките бояджии – като турските автомонтъори или сенегалските амбулантни търговци преди тях – надали биха били забелязани да вечерят навън в Брюксел, да почиват в Италия или да пазаруват в Лондон. И все пак и техният начин на живот вече бил типично *европейски*.

Второто изключение били британците – или, по-точно казано, прословутите с евроскептицизма си англичани. Попаднали в чужбина поради метеорологичните недостатъци на родното си небе и пост – тачъристкото поколение евтини аеролинии, предлагащи да ги отведат навсякъде в континентална Европа (понякога за по-малко от цената на един обяд в пъба), едно ново поколение британци, не по-образовани от родителите си, въпреки всичко навлезли в два и първи век като част от най-много пътувалите, макар и не съвсем космополитни, европейци. Иронията на тази съпоставка между широкото

английско презрение и недоверие към институциите и амбициите на „Европа” и желанието на голяма част от нацията да троши там времето и парите си не убягвала на континенталните наблюдатели, за които останала озадачаваща странност.

Но британците – също като ирландците – не трябвало да учат чужд език. Те вече говорили английски. На други места в Европа лингвистичната находчивост (както отбелязахме по-горе) бързо се превръщала в основен разграничителен белег на идентичността на континента, мярка за личен социален престиж и колективна културна власт. В малките страни като Дания или Нидерландия отдавна било прието, че нацията не може повече да си позволи да остане само с един език, който почти никой друг не говори. Студентите от Амстердамския университет вече учили на английски, а и най-нискостоящият банков чиновник в провинциално датско градче трябвало да умее да проведе с увереност транзакция на същия език. Помогнал и фактът, че в Дания и Нидерландия – както и в много малки европейски държави – студентите и банковите чиновници отдавна владеели поне пасивно езика, гледайки недублирани англоезични програми по телевизията.

В Швейцария, където всеки завършил средното си образование често владее три или дори четири местни езици, все пак се смятало за по-лесно, а и за по-тактично да прибегнеш до английския (който не бил първи език на никого), когато общуваш с човек от друга част на страната. И в Белгия, където – както видяхме – валонците и фламандците не се чувствали комфортно да говорят езика на другата общност, и двете страни с готовност ползвали английския като общо средство за комуникация.

В страните, където регионалните езици – като каталонския или баския – вече се преподавали официално, не било рядкост младите хора („поколение Е” – като Европа, както често ги наричали) да учат съвместно местния език, но да прекарват свободното си време – като жест на младежки бунт, социален снобизъм и просветен личен интерес, – *говорейки* английски. От това губел не езикът или диалектът на малцинството – който без друго имал оскъдно местно минало и никакво международно бъдеще, – а националният език на държавата като цяло. След като английският станал по подразбиране желаното средство за комуникация, големите езици били принудени да останат в сянка. Като типично *европейски* език испанският – също като португалския или италианския – вече не се преподавал широко извън родината си. Той бил запазен като средство за комуникация отвъд

Пиренеите само благодарение на статута си на официален език на Европейския съюз ^[429].

Немският също бързо губел мястото си в европейската езикова лига. Умението да четеш на немски някога било задължително за всеки участник в международната научна или университетска общност. Заедно с френския, немският бил и универсален език на образованите европейци – а до войната бил и по-разпространеният от двата, език в активна

ежедневна употреба от Страсбург до Рига ^[430]. Ала с унищожаването на евреите, изгонването на немците и навлизането на руснаците Централна и Източна Европа рязко му обърнали гръб. Едно по-старо поколение в градовете продължавало да чете и – по-рядко – да разговаря на немски; и в изолираните немски общности в Трансилвания и на други места той продължавал да крета като маргинален език с ограничена практическа употреба. Ала всички останали учили – или поне били обучавани – на руски.

Асоциацията на руския със съветската окупация значително ограничавала неговата

привлекателност дори в страни като Чехословакия или Полша, където лингвистичната близост го правела достъпен. Макар гражданите на сателитните държави да били задължени да учат руски, повечето хора не полагали особени усилия да овладеят езика, а още по-малко да го говорят, освен когато не били принудени ^[431]. За няколко години след падането на комунизма вече било ясно, че един от парадоксалните ефекти на германската и съветска окупация бил изкореняването на всяко трайно познаване на техните езици. В земите, които били притиснати между Германия и Русия, сега само един чужд език имал значение. Да бъдеш „европеец“ в Източна Европа след 1989 г. означавало да говориш английски.

За говорещите по рождение немски в Австрия, Швейцария и самата Германия постепенната провинциализация на езика им – до степен, в която дори тези, чийто собствен език бил исторически близък до немския, като холандците, вече не го изучавали или разбирали – била свършен факт и нямало смисъл да се оплаква загубата. В хода на деветдесетте големи германски компании като Сименс се възползвали от ситуацията и наложили английския като свой корпоративен работен език. Немските политици и бизнес ръководители се прочули с лекотата, с която се движели в англофонски кръгове.

Съвсем друг бил случаят с упадъка на френския. Като език на обикновеното ежедневие той не играел важна роля в Европа след упадъка на имперските аристокрации на старите режими. Извън Франция само няколко милиона белгийци, люксембургци и швейцарци заедно с миниатюрни общности в италианските Алпи и испанските Пиренеи го говорили като роден език – а много от тях използвали диалектни форми, отхвърлени от официалните наставници от Френската Академия. В строго статистическо отношение, а и сравнен с немския – та и с руския, – френският отдавна бил в лингвистичната периферия на Европа.

Ала след упадъка на латинския френският бил основният език на изтънчените космополитни кръгове – и така важният *европейски* език пар екселанс. Когато в ранните години на двайсети век за пръв път било предложено да се въведе изучаването на френски като част от програмата по чужди езици в Оксфорд, не един преподавател отхвърлил идеята с правдоподобния аргумент, че всеки достоен за прием в университета вече би го говорил свободно. Чак до средата на века тези неща все още се приемали за даденост – макар да не се изказвали така смело – в университетите и посолствата по целия континент. Настоящият автор може да свидетелства за необходимостта и достатъчността на френския като средство за общуване между студентите от Барселона до Истанбул чак до 1970 г.

За трийсет години всичко това се било променило. Към двехилядната година френският престанал да бъде сигурно средство за международно общуване дори сред елитите. Само във Великобритания, Ирландия и Румъния той бил препоръчителен избор за учениците, които за пръв път се захващали с чужд език – всички останали учили английски. В части от бившата Хабсбургска империя френският вече не бил дори *вторият* предлаган в училищата чужд език – мястото му заемал немският. „Франкофонията“ – световната общност на френскоговорящите, повечето жители на бивши колонии – останала лингвистичен играч на световната сцена; но упадъкът на френския в европейския дом бил безспорен и вероятно необратим.

Дори в Европейската комисия в Брюксел, където френският бил доминантен език през първите години на Общността и това носело на французите в бюрокрацията значително

психологическо и практическо предимство, нещата се били променили. И това се дължало не толкова на присъединяването на самата Великобритания – изпратените от Лондон държавни служители говорели френски свободно, – колкото на пристигането на скандинавците, които владеели *английски*; разширението (благодарение на немското обединение и присъединяването на Австрия) на немскоговорящата общност, която се отърсила от следвоенната си плахост; и перспективата за нови членки на Изток. Въпреки употребата на симултантни преводачи (които да покрият 420 – те възможни езикови комбинации на 25 – членния Съюз), общуването на един от трите основни езика на ЕС било задължително за всеки, който искал да оказва реално влияние върху политиките и тяхното прилагане. А френският вече бил малцинство.

За разлика от немците обаче френските власти не преминали към английски, за да осигурят своята търговска и политическа ефикасност. Макар все повече и повече млади французи да изучавали английски и да пътували в чужбина, за да го практикуват, официалната позиция станала видимо дефанзивна: несъмнено отчасти поради неприятното съвпадение между упадък в употребата на френския език и все по-малката роля на Франция на международната сцена. На Великобритания това било спестено, защото американците също говорели английски.

Отначало французите реагирали на признаците за лингвистично поражение, като настоявали другите да продължават да говорят езика им: както се изразил в началото на седемдесетте президентът Жорж Помпиду, „ако френският някога престане да бъде първостепенен работен език на Европа, то самата Европа никога няма да бъде напълно европейска”. Скоро обаче станало ясно, че това е изгубена кауза. Тогава интелектуалци и политици предпочели манталитета на обсадените: ако френският не се говорел вече извън границите на страната, то поне трябвало да има монопол вътре в тях. Една петиция, подписана през юли 1992 г. от 250 изтъкнати личности – сред които писателите Режи Дебре, Ален Финкелкрот, Жан Дютур, Макс Гало и Филип Солерс – настоявала правителството да изиска по закон изключителната употреба на френския в конференции и срещи, провеждащи се на френска територия, в заснетите с френско финансиране филми и т.н. В противен случай, предупреждавали те, „les angloglottes” ще ни принудят всички да говорим английски, „или по-точно американски”.

Френските правителства от всяка политическа окраска с удоволствие се съгласили, макар и само *pour le forme* ^[432]. „Битката за френския е належаща”, обявила социалистическият министър Катрин Таска. „В международните организации, в науките, дори по стените на градовете ни”. Две години по-късно консервативният министър на културата Жак Тубон поел темата и изрекъл гласно това, което Таска оставила неизказано: че повод за тревога бил не само упадъкът на френския, но преди всичко хегемонията на *английския*. Би било по-добре французите да учат нещо друго – *каквото и да било* друго. „Защо, питал Тубон, нашите деца да учат един обеднял английски – нещо, което могат да прихванат на всяка възраст, – когато би трябвало да оценят по достойнство немския, испанския, арабския, японския, италианския, португалския или руския?”

Мишената на Тубон – презрително нареченият от него „меркантилен английски”, който измествал френския („основния капитал, символа на достойнството на френския народ”) –

вече излизала от обсега му, още докато се прицелвал. Интелектуалците като Мишел Сер може да се оплаквали мрачно, че през окупацията парижките улици имали по-малко немски имена, отколкото в днешно време английски, но едно младо поколение, отгледано с филми, телевизионни програми, видеоигри, интернет сайтове и международна поп – музика – и говорещо мобилен френски жаргон, пълен със заемки, адаптирани думи и фрази – не давало пет пари за това.

Законите, които задължавали французите да говорят френски един с друг, били едно на ръка – макар и забелязвани само в процеса на своето нарушаване. Ала опитът да се наложи на чуждите учени, бизнесмени, членове на мозъчни тръстове, адвокати, архитекти и т.н. да се изразяват на френски – или да разбират, когато другите го говорят – всеки път, когато се съберели на френска територия, можел да доведе само до едно: да ги накара да отнесат бизнеса и идеите си другаде. В началото на новото хилядолетие положението било пределно ясно и повечето (макар и далеч не всички) френски общественици и политици се били примирили със суровите реалности на Европа от дваисет и първи век. Новите европейски елити, които и да били те, не говорели и не желали да говорят френски: „Европа” не била вече френски проект.

За да разберем що за място била Европа в края на второто хилядолетие, изкушаващо е да проследим (както направихме) нейните вътрешни разделения, разцепления и разломи – които неизбежно отразявали дълбоко схизматичната нова история на континента и непреодолимото разнообразие на неговите преплетени общности, идентичности и истории. Но европейците определяли кои са и как живеят не само по онова, което ги свързвало, но и в не по-малка степен по това, което ги разделяло: а сега те били свързани по-тясно от всякога.

Най-добрата илюстрация на „все по-тесния” съюз, в който европейците се били събрали – или по-точно били събрани от своите просветени политически лидери, – е породената от него все по-гъста мрежа от транспортни връзки. Инфраструктурата на интересевропейския транспорт – мостове, пътища, влакове и фериботи – се разширила до неузнаваемост през последните десетилетия на века. Сега европейците имали най-бързата и (с изключение на справедливо критикуваните британски железници) най-безопасната железопътна система в света.

В един претъпкан континент, чиито сравнително къси разстояния благоприятствали наземния пред въздушния транспорт, железниците открай време били безспорен обект на трайни обществени инвестиции. Същите страни, които преди време се свързали в Шенген, сега си сътрудничели – със значителната подкрепа на ЕС, – за да положат разширена мрежа подобрени високоскоростни релси от Мадрид до Рим, Амстердам и Хамбург, с планове за по-нататъшно разширяване на север към скандинавските страни и на изток през Централна Европа. Дори в тези региони и страни, които никога нямало да бъдат облагодетелствани с влакове TGV, ICE или ES^[433], европейците можели да пътуват из своя континент не непременно по-бързо, отколкото преди век, но далеч по-безпрепятствено.

Също като през деветнайсети век железопътните нововъведения в Европа дошли за сметка на онези градове и райони, които не се обслужвали от тях, рискували да загубят пазари и население и да изостанат от по-облагодетелстваните си съперници. Но сега съществувала и широка мрежа високоскоростни пътища – а извън бившия Съветски съюз, южните Балкани и

най-бедните провинции на Полша и Румъния повечето европейци имали вече достъп до кола. Заедно с фериботите с подводни криле и дерегулираните аеролинии тези промени позволили на хората да живеят в един град, да работят в друг и да пазаруват или почиват някъде другаде – не винаги евтино, но с безпрецедентна ефикасност. Станало обичай за младите европейски семейства да планират да живеят например в Малмьо (Швеция) и да работят в Копенхаген (Дания); или пък да пътуват между Фрайбург (Германия) и Страсбург (Франция) или дори през морето от Лондон до Ротердам; или от Братислава (Словакия) до Виена (Австрия), съживявайки една обичайна някогашна хабсбургска връзка. Възниквала една наистина интегрирана Европа.

Все по-мобилни, европейците вече се познавали по-добре отвсякога. И можели да пътуват и да общуват на равни начала. Някои европейци обаче останали значително по-равни от другите. Два века и половина, след като Волтер говорил за контраста между Европа, която „знае” и Европа, която „чака да бъде позната”, това разделение запазило много от силата си. Властта, просперитетът и институциите били скупчени в далечния западен ъгъл на континента. Моралната география на Европа – Европа в главите на европейците – се състояла от ядро „истински” европейски държави (някои от които, като Швеция, доста периферни в географско отношение), чиито конституционни, правни и културни ценности били предлагани за образец на по-второстепенните кандидат – европейци: тези, които сякаш се стремели да станат наистина себе си ^[434].

И тъй, от източноевропейците се очаквало да знаят много за Запада. Когато знанието течало в обратната посока обаче, то невинаги било особено ласкателно. Въпросът не бил само в това, че обеднелите източно – и южноевропейци пътували на север или на запад, за да продават труда или телата си. Към края на века някои източноевропейски градове, след като изчерпали възможностите си като преоткрити аванпостове на изгубената Централна Европа, започнали да се препозиционират като изгоден нишов пазар на евтини и безвкусни ваканции за нискобюджетен масов туризъм от Запада. Талин и Прага в най-голяма степен развили незавидна репутация като място за британските „гуляйджийски полети” – евтини пакетни уикенди за англичани, търсещи изобилен алкохол и евтин секс.

Туристическите агенции и туроператорите, чиято клиентела някога би се задоволила с Блекпул или (по-отскоро) Бенидорм, сега разказвали за възторжен ентузиазъм към предлаганите в европейския Изток екзотични удоволствия. Ала и англичаните били по своему периферни – и тъкмо за това Европа оставала за много от тях нещо екзотично. През 1991 г. софийският седмичник „Култура” попитал българите коя чужда култура чувстват най-близка: 18% отговорили „френската”, 11% „немската” (и 15% „американската”). Само 1,3% обаче отбелязали някаква близост с „английската култура”.

Неоспорван *център* на Европа, при всичките си постобединителни неволи, си оставала Германия. По население и приходи категорично най-голямата държава в ЕС, тя била самата същност на „ядрото на Европа”, както настоявал всеки канцлер от Аденауер до Шрьодер. Германия била и единствената страна, която стояла от двете страни на някогашното разделение на континента. Вследствие на обединението, имиграцията и преместването на федералното правителство големият периметър на Берлин вече бил шест пъти колкото Париж – символ на относителното положение на двете водещи членки на ЕС. Германия

доминирала европейската икономика. Тя била най-големият търговски партньор на повечето страни – членки на ЕС. Две трети от нетния приход на Евросъюза идвал само от Федералната република. И макар да били основните вносители в бюджета му – или тъкмо по тази причина, – немците останали сред най-ревностните му граждани. Германските държавници периодично предлагали създаването на „скоростна отсечка“ за страните, предпочитайщи напълно интегрирана федерална Европа, само за да се отдръпнат с неприкрито разочарование от протакането на партньорите си.

Ако Германия – да продължим още малко образа на Волтер – най-добре „познавала“ Европа, то напълно уместно в началото на двайсет и първи век две други бивши имперски държави най-настоятелно се стремели да бъдат „опознати“ от нея. Също като нея Русия и Турция някога играели имперска роля в европейските дела. А много руснаци и турци споделяли нелеката съдба на етническите немски общности: отхвърлени наследници на авторитарна власт, сведени до недолюбвани и уязвими малцинства в чужда национална държава, захвърлени от вълните отпадъци от имперския отлив. В края на деветдесетте било изчислено, че повече от сто милиона руснаци живеели извън Русия в независимите страни на Източна Европа ^[435].

Но с това приликата свършвала. Постсъветска Русия била по-скоро евразийска империя, отколкото европейска държава. Заета с кървавите бунтове в Кавказ, тя стояла на разстояние от останалата част на Европа, разделена от новата буферна зона на Беларус, Украйна и Молдова, както и от собствената си все по-нелиберална политика. И дума не можело да става да се присъедини към ЕС: както видяхме, „новодошлите“ трябвало да се съобразяват с „европейски ценности“ – по отношение на законността, гражданските права и свободи и институционалната прозрачност, – каквито Москва на Владимир Путин далеч не смятала да признава, а още по-малко да въвежда ^[436]. Във всеки случай руските власти се интересували много повече от изграждането на газопроводи и възможността да продават газ на ЕС, вместо да влизат в него. Много руснаци, включително жителите на западните градове, инстинктивно не мислели за себе си като за европейци: когато пътували на Запад, те казвали (като англичаните), че „отиват в Европа“.

И въпреки това Русия била действаща европейска сила от триста година и това наследство оставало. Латвийските банки били обект на изкупуване от руски бизнесмени. Един литовски президент, Роландас Паксас, бил принуден да напусне поста си през 2003 г. поради подозрения за близки връзки с руската мафия. Москва запазила балтийския си анклав около Калининград и продължила да иска неограничен транзит (през Литва) за руския търговски и военен транспорт, както и безвизов режим за посещаващите ЕС свои граждани. Изпраните пари от бизнес – начинанията на руските олигарси се претакали през пазара на недвижими имоти в Лондон и по френската Ривиера.

Така в краткосрочен план Русия определено била неудобно присъствие по външния периметър на Европа. Ала не и заплаха. Руската армия била ангажирана другаде, пък и била в окаяно състояние. Здравето на руското население било сериозен проблем – продължителността на живота особено при мъжете падала драстично и международните агенции от известно време предупреждавали, че страната преживява връщане на туберкулозата и е на ръба на епидемия от СПИН. Но това било преди всичко повод за

загриженост на самите руснаци. В близко бъдеще Русия определено била погълната от собствените си проблеми.

В по-далечен план простият факт на нейната близост, самите ѝ мащаби и несравнимите ѝ залежи от фосилно гориво неизбежно щели да хвърлят сянка върху бъдещето на бедния на енергия европейски континент. През 2004 г. половината от природния газ и 95% от петрола в Полша още идвали от Русия. Междувременно обаче това, което руските власти и отделните руснаци търсели от Европа, било „уважението”. Москва искала да бъде по-тясно въввлечена в интересевропейското вземане на решения – все едно дали в НАТО, в администрацията на балканските селища, или в търговските споразумения (както двустранните, така и тези, които протичали през Световната търговска организация): не защото взетите в нейно отсъствие решения непременно биха били в ущърб на нейните интереси, а просто заради принципа.

Европейската история, както смятали мнозина наблюдатели, била направила пълен кръг. Двайсет и първи век приличал на осемнайсети: Русия била хем в Европа, хем извън нея – „европейската нация” на Монтезкьо и „скитската пустош” на Гибън. За руснаците европейският Запад оставал – както и преди векове – противоречив обект на привличане и отблъскване, на възхищение и ресантиман. Управниците и народът на Русия оставали забележително чувствителни към външното мнение, докато показвали дълбоко подозрение към всички чужди критики или намеси. Историята и географията завещали на Европа един съсед, когото тя не можела нито да игнорира, нито да укроти.

Същото някога можело да се каже за Турция. Почти седемстотин години османските турци били европейският „Друг”, измествайки арабите, които заемали тази роля през предишното половин хилядолетие. Векове наред „Европа” започвала там, където свършвали турците (затова Чоран бил толкова депресиран от спомена за дългото османско владичество над Румъния). Често се говорело за „спасяването” на Европа – дали при портите на Виена или Будапеща, или в битката при Лепанто през 1571 г. – от зъбите на турския ислям. От средата на осемнайсети век, когато започнал упадъкът на Османска Турция, „Източният въпрос” – какво да се прави със залега на Османската империя и с териториите, които излизали от вековно турско управление – бил най-важното предизвикателство пред европейските дипломати.

Поражението на Турция в Първата световна война, падането на османците и тяхното заместване със светската на вид, модернизираща се държава на Кемал Ататюрк, свалило Източния въпрос от европейския дневен ред. Управлявани от Анкара, турците имали достатъчно свои проблеми. И макар тяхното изтегляне от Балканите и арабския Близък Изток да завещало объркана мрежа конфликти и избори със съдбовни дългосрочни последици за Европа и света, самите турци не били вече част от проблема. Ако не било стратегическото разположение на Турция на пътя на СССР към Средиземно море, страната можела напълно да изчезне от западното съзнание.

Вместо това, докато траела Студената война, Анкара станала сговорчив участник в Атлантическия съюз със значителен контингент от войници. Американски ракети и бази били установени в Турция като част от санитарния кордон, който опасвал съветските граници от Балтийско море до Тихия океан. А западните правителства не само снабдявали страната със значителни парични помощи, но и гледали благосклонно и безкритично на

нестабилните и диктаторски режими – често резултат от военни преврати – и тяхното неограничено погазване на правата на малцинствата (особено тези на кюрдите в далечния Изток на страната, една пета от цялото население). Междувременно турските „гастарбайтери”, като останалото излишно селско население от средиземноморския регион, мигрирали масово към Германия и други западноевропейски земи в търсене на работа.

Но османското наследство щяло отново да надвисне над новата Европа. С края на Студената война особеното разположение на Турция придобило различно значение. Страната вече не била граничен аванпост и бариера в една международна геополитическа конфронтация. Вместо това тя станала проводник между Европа и Азия, с връзки и зависимости и в двете посоки. Макар Турция формално да била светска република, повечето от седемдесетте и милиона граждани били мюсюлмани. Много от по-старите турци не били особено религиозни, но с надигането на радикалния ислям нараствали страховете, че дори безапелационно наложената от Ататюрк светска държавност може да се окаже уязвима пред новото поколение, което въставало срещу секуларизираните си родители и търсело корени в старото наследство на османския ислям.

Образованите професионални и бизнес елити на Турция обаче били непропорционално разположени в европейския град Истанбул и се идентифицирали ентусиазирано с облеклото, културата и практиките на Запада. Като други амбициозни източноевропейци те виждали Европа – европейските ценности, европейските институции, европейските пазари и кариери – като единственото възможно бъдеще за себе си и амбивалентно разположената си страна. Целта им била ясна: да избягат от историята и да влязат в „Европа”. Нещо повече, това била едничката цел, която споделяли с традиционно влиятелния офицерски корпус, който се идентифицирал безрезервно с мечтата на Ататюрк за светска държава и открито изразявал раздразнението си от пълзящата ислямизация на турския обществен живот.

Само че Европа – или поне Брюксел – изпитвала немалко колебания: турската кандидатура за присъединяване към ЕС останала дълги години без отговор. Поводите за предпазливост били сериозни: затворите на Турция, разправата с вътрешната критика и неадекватните граждански и икономически кодекси били само част от многото проблеми, които трябвало да се решат, преди страната да се надява на нещо повече от строго търговски отношения с европейските си партньори. Висши европейски комисари като австриецът Франц Фишлер открито изразявали съмнения за дългосрочните демократични перспективи на Турция. Съществували и практически трудности: като страна – членка тя би била втора по големина в Съюза след Германия, както и една от най-бедните. Пропастта между проспериращия западен край и огромния беден Изток била огромна и при възможност милиони турци можели да тръгнат на запад към Европа в търсене на прехрана. Последниците за националните имиграционни политики, както и за бюджета на ЕС, не можели да бъдат пренебрегнати.

Но реалната пречка се криела другаде ^[437]. Ако Турция влезела в ЕС, външната граница на Съюза би стигнала до Грузия, Армения, Иран, Ирак и Сирия. Дали отнасянето на „Европа” на стотина километра от Мосул имало географски смисъл било легитимен въпрос: при актуалните обстоятелства безспорно и риск за сигурността. А и колкото повече Европа разтягала своите граници, толкова повече хора мислели – включително авторите на проекта

за конституция от 2004 г., – че Съюзът трябва изрично да заяви какво дефинира общия им дом. Това на свой ред подтикнало ред политици в Полша, Литва, Словакия и други страни – да не говорим за полския папа в Рим – да се опитат безуспешно да включат в преамбюла на новия конституционен текст напомняне, че Европа някога е била *християнска* Европа. Нима Вацлав Хавел, говорейки в Страсбург през 1994 г., не припомнил на своите слушатели, че „Европейският съюз се основава на широк набор от ценности, с корени в античността и християнството“?

Каквито и да били, турците със сигурност не били християни. По ирония на съдбата тъкмо по тази причина – понеже не можели да се определят като християни (или „юдео – християни“) – кандидат – европейските турци повече от всички европейци щели да настояват на светските, толерантни и либерални измерения на европейската идентичност^[438]. Освен това те все по-тревожно цитирали европейските ценности и норми като лост срещу реакционните влияния в турския обществен живот – цел, която страните – членки на самата Европа отдавна насърчавали.

Но макар че през 2003 г. турският парламент най–после премахнал по настояване на Европа много дългогодишни рестрикции върху кюрдския културен живот и политическо себеизразяване, дългият валс на колебанието, изигран от правителствата и висшите чиновници в Брюксел започнал да дава отражение. Турските критици на членството в ЕС настоятелно сочели унижението на имперската някога нация, принизена до статута на молител пред европейските врати, просеща подкрепа за кандидатурата си от своите бивши колонии. Нещо повече, постоянното нарастване на религиозните настроения в Турция не само донесло електорална победа на умерената ислямистка партия в страната, но и подтикнало националния парламент да обсъди проектозакон, според който прелюбодеянието отново щяло да стане криминално престъпление.

В отговор на изричните предупреждения от Брюксел, че това определено би застрашило кандидатурата на Анкара за членство в ЕС предложението било изоставено и през декември 2004 г. Европейският съюз най–сетне се съгласил да открие преговори за присъединяване с Анкара. Ала злото било вече сторено. Опонентите на турското членство – а такива имало много, в Германия^[439] и Франция, както и по-наблизо в Гърция и България – можели отново да се позоват на нестабилността на страната. През 2004 г. европейският комисар Фриц Болкестейн предупредил за назряваща „ислямизация“ на Европа. Вероятността преговорите да протекат гладко намаляла още повече: Гюнтер Ферхойген, европейският комисар по разширяването, признал, че не очаква Турция да стане членка на ЕС „преди 2015 г.“ Междуременно цената на бъдещото отхвърляне или по-нататъшното отлагане – за турската гордост и политическата стабилност на уязвимата граница на Европа – се вдигнала още повече. Източният въпрос бил повдигнат отново.

Парадоксално е как при цялата тежест на историята върху европейските дела от началото на двайсет и първи век самите съвременни европейци подхождали тъй лековато към нея. Проблемът не бил толкова в образованието – правилното или неправилно преподаване на история в училищата, макар в някои части на Югоизточна Европа това също да било повод за загриженост, – колкото обществените употреби на миналото. В авторитарните общества това, разбира се, не било нищо ново; но Европа по собствената си дефиниция била

поставгоритарна. Правителствата вече нямали монопол върху знанието и историята не можела току – така да бъде променяна за политическо удобство.

И, общо взето, не била. Заплахата за историята в Европа идвала не от нарочното изкривяване на миналото с користна цел, а от нещо, което отначало изглеждало естествен придатък към историческото знание: носталгията. През последните десетилетия на века хората все по-често се любували на миналото като на отдалечен артефакт, капсулиращ не близките спомени, а *изгубените* спомени: историята не толкова като извор на светлина върху настоящето, а като илюстрация колко различни са били някога нещата. Историята по телевизията – разказана или разиграна; историята в тематичните паркове; историята в музеите: тя подчертавала не онова, което свързвало хората с миналото, а това, което ги разделяло от него. Настоящото било рисувано не като наследник на историята, а като неин сирак: откъснато от някогашното състояние на нещата и от изгубен вече свят.

В Източна Европа носталгията черпела директно от съжалението по изгубената сигурност на комунизма, вече очистен от тъмната си страна. През 2003 г. Музеят на декоративните изкуства в Прага поставил изложба на „предреволюционно“ облекло: ботуши, бельо, рокли и тям подобни от един свят, който свършил едва преди четиринайсет години, но вече бил гледан с отстранена обаяност. Изложбата привлякла много възрастни хора, за които сивата еднаквост на зле изработените изложени предмети вероятно била пресен спомен. И въпреки това реакцията на посетителите предполагала изненадваща за кураторите степен на привързаност и дори съжаление.

„Осталгията”, както я наричали в Германия, се подхранвала от подобен тип слабопаметно припомняне. Като вземем предвид, че ГДР (адаптирайки описанието, което Мирабо дал на Хохенцолернова Прусия) не била нищо повече от държавна сигурност с прилежаща към нея държава, тя демонстрирала в светлината на ретроспективата изненадваща способност да буди умиление и дори копнеж. Докато чехите се възхищавали на старите си дрехи, немците се тълпели на „Сбогом, Ленин! „: филм, чиято привидна подигравка с дефицитите, догмите и общия абсурд на живота при Ерих Хонекер била умно балансирана с известна симпатия към неговите граждани и доста смесени чувства по отношение на неговата загуба.

Но немците и чехите, като други централноевропейци, имали предостатъчно опит с внезапните, травматични национали рестартове. В тяхната селективна носталгия по всичко, което можело да бъде спасено от руините на изгубеното минало имало много логика. Неслучайно *Heimat – Eine deutsche Chronik* на Едгар Райц привлякъл средно девет милиона западногермански зрители на епизод, когато се излъчвал по телевизията през 1984 г. Завладяващата носталгия, която заляла остатъка от *Западна* Европа през последните години на стария век, пораждайки индустрии на „наследството“, мемориали, реконструкции, реставрации и театрални възстановки, не може да се обясни така лесно.

Разбира се, описаната от Ерик Хобсбаум през 1995 г. „велика епоха на историческата митология“ не била нещо безпрецедентно. Самият Хобсбаум писал бляскаво за „изобретяването на традицията“ в Европа през деветнайсети век, в зората на националната ера: онзи тип ерзац – култура, презирана от Едуин Мюир (пишейки за Бърнс и Скот в „Шотландия 1941“) като „фалшиви бардове на фалшива нация“. Но творческото преобразяване на националното минало във Франция и Великобритания в края на двайсети век било от съвсем друг порядък.

Неслучайно „историята като носталгия“ била така изразена най-вече в тези два национални контекста. Влезли в дваисети век като горди имперски сили, и двете страни били лишени от територия и ресурси от войните и деколонизацията. Увереността и сигурността на глобалната империя били заменени с болезнени спомени и несигурни перспективи за бъдещето. Вече не било толкова ясно какво означава да бъдеш французин или британец. Алтернативата – да станеш ентузиазирано „европеец“ – била далеч по-лесна в малки страни като Белгия или Португалия или на места – като Италия или Испания, – където било по-добре близкото национално минало да бъде оставено в сянка ^[440]. Но за нациите, които пазели пресни спомени за величие и слава, „Европа“ винаги щяла да си остане неудобен преход: компромис, а не избор.

В институционален аспект британският завой към носталгия започнал почти незабавно след Втората световна война, когато лейбъристкия министър Хю Далтън създаде „Национален фонд за земята“, с който притежаващите „красота и история“ места и сгради да бъдат запазени за обществото и управлявани от Национален тръст. В рамките на едно поколение имотите на тръста – паркове, замъци, дворци и „области с изключителна природна красота“ станали важни туристически атракции. Някои от тях били още обитавани от първоначалните си собственици, които завещали наследствените си имоти на нацията в замяна на значителни фискални облаги.

От петдесетте до края на седемдесетте една успокоителна версия на близкото минало периодично се връщала под формата на филми за войната, костюмни драми и облекла. Рециклирането на модата от времето на крал Едуард, от „teddy boys“ до косматите лицеви орнаменти, било характерно за този период, който достигнал през 1977 г. връхната си точка в съзнателно „ретро“ и в носталгичното честване на сребърния юбилей на Кралицата сред улични празненства, фотографски изложби и масово припомняне на по-старите и по-добри времена. Ала след тачъристката революция през осемдесетте дори този елемент на континуитет бил изгубен. В хода на това десетилетие онази Великобритания – и по-точно Англия, – която можела да почувства топлото сияние на познатото, когато се връщала към четирийсетте или дори към 1913 г., била пометена встрани.

На нейно място се появила страна, неспособна да осмисли близкото си минало другояче, освен през непреднамерената ирония на отрицанието или като един вид безстрастно, безплатно „наследство“. Това отрицание било добре уловено в несигурността на старите образователни институции в Оксфорд и Кеймбридж, униженно принудени от новата блеърстка атмосфера на егалитарен опортюнизъм да настояват на своя „антиелитизъм“. Или гротескното самоподценяване на културни институции като музея „Виктория и Албърт“ в Лондон, стигнал през деветдесетте дотам да се рекламира с намигване като „готино кафене с доста приличен музей към него“.

Що се отнася до историческото наследство на страната, то съвсем открито било трансформирано в бизнес предложение – „индустрия на наследството“ – продуцирана и гарантирана от новия правителствен „Департамент за националното наследство“. Създаден през 1992 г. от консервативното правителство, но в съответствие с първоначалните лейбъристски планове, новото министерство по-късно щяло да бъде абсорбирано в правителството на Новите лейбъристи под красноречивото име „Департамент за културата,

медиите и спорта”. Широкият контекст на неговото създаване е важен: наследството не било партиен проект. Миналото не било изкривявано или експлоатирано: то било санитаризирано и увенчано с щастливо лице.

Барнсли, в сърцето на закритите мини в Южен Йоркшир, е добра илюстрация. Някога важен миннодобивен център, в пост – тачъриската ера градът бил променен до неузнаваемост. Центърът му бил изтърбушен, гражданската му сърцевина – изтръгната и заменена с безвкусни пешеходни търговски улички, общити с бетонни паркинги. Останали само кметството и шепа съседни сгради, архитектурни останки от общинската слава на града през деветнайсети век, към които посетителите били насочвани от фалшиво – старинни табели на древен правопис. Междувременно сергиите за книги на местния пазар вече се специализирали в продажбата на носталгични сувенири на самите местни жители (Барнсли не бил включен в установените туристически маршрути): пожълтели снимки и репродукции, книги със заглавия като *The Golden Years of Barnsley* („Златните години на Барнсли”) или *Memories of Old Doncaster* („Спомени за стария Донкастър” – един съседен градец). Сувенири от един свят, изгубен съвсем наскоро и вече наполовина забравен.

На няколко километра от Барнсли, до село Оргрийв, „Битката при Оргрийв” била заснета за телевизията през 2001 г. Сблъсъкът от юни 1984 г. между стачкуващите миньори и полицията бил най–кръвавият и отчаян сред стълкновенията, които белязали конфликта на Маргарет Тачър с Националния съюз на миньорите през тази година. Оттогава насетне много от миньорите били безработни – някои от тях участвали (за пари) във възстановката, облечени в подходящи „за периода” дрехи. Това „разиграване” на прочути битки било старо английско развлечение. Но фактът, че Оргрийв бил третиран като „наследство”, илюстрирал ускорения процес на „историзация”. Все пак трябвало да минат триста години, преди англичаните да се решат да пресъздадат битката от Гражданската война при Нейзби на няколко часа на юг. Оргрийв бил излъчен по телевизията само седемнайсет години след събитията.

Град Барнсли фигурирал сериозно в „Пътят към Уигън Пиър”, където Джордж Оруел писал незабравимо за трагедията на безработицата сред британската работническа класа между войните. Седемдесет години по-късно, в самия Уигън, имало не само пристан ^[441] (Оруел паметно отбелязал отсъствието му), но и табела на близката магистрала, насърчаваща хората да го посетят. До разчистения канал бил построен музей *The Way We Were* („Как живяхме”) и „Оруел при пристана Уигън” – безличен модерен пъб, в който се продавали бургери и пържени картофи. Страховитите северни коптори на Оруел наистина били изличени – не само от пейзажа, но и от местната памет: „Спомени за Уигън 1930 – 1970”, продаваният в музея пътеводител, предлагал красиви снимки в сепия на свенливи продавачки и гиздави, забравени магазинчета. За шахтите и работниците, описани от Оруел и създали съмнителната слава на Уигън, нямало и дума.

Не само Северът бил третиран като „наследство”. В западните грънчарски райони туристите и местните ученици били насърчавани да учат как Джозая Уеджууд, производител на керамика от осемнайсети век, измислял дизайна на прочутите си стоки. Но те напусто биха търсили свидетелства как живеели работниците в грънчарските заводи или защо районът бил наречен Черната страна (Оруел описвал как дори снегът почернявал от бълвания

от стотици комини дим). И подобни примери – какви *трябвало да бъдат* нещата, вместо как били (или продължавали да бъдат) наистина – били умножени стократно.

Така реалните, съществуващи британски железници били признат национален скандал. Към двехилядната година обаче Великобритания имала повече парни локомотиви и музеи на парните локомотиви от цяла останала Европа: сто и двацет, като деветдесет и един от тях били само в Англия. Повечето от тези влакове не ходели никъде. А дори и тези, които пътували, успявали да вплетат реалността и фантазията с нотка на удивително нехайство: летните туристи в йоркширския Уест Райдинг били приканени да вземат Локомотивчето Томас по линията Кейли – Хауърт, за да посетят дома на енорийския свещеник Бронте.

Така в съвременна Англия историята и фикцията се смесват гладко. Индустрията, бедността и класовите конфликти са официално забравени и замаскирани. Дълбоките социални контрасти са отречени или хомогенизирани. А дори най-близкото и спорно минало е достъпно само в носталгична пластмасова репродукция. Масовото зачеркване на неблагозвучията в паметта били сигналното постижение на новия политически елит на нацията. Вървейки по стъпките на госпожа Тачър, Новите лейбъристи успешно се отървали от миналото. А процъфтяващата английска индустрия на „наследството“ успешно го заменила с „Миналото“.

Способността на англичаните да засадят и поддържат Градина на забравата, умилено да припомнят миналото и да го отричат усърдно, е нещо уникално. Сходната по мащаб френска obsesия по националното наследство – *le patrimoine* – приела друга форма. Във Франция страстта към идентифицирането и запазването на ценни предмети и места от националното минало продължавала от десетилетия. Тя започнала между войните с аграрни изложби, които вече внушавали носталгия по изгубения свят отпреди 1914 г., и забързала ход с усилията на режима Виши да замести неудобното градско настояще с идеализираното селско минало.

След войната, при Четвъртата и Петата република, държавата наляла значителни парични суми за запазване на националните и регионални артефакти, събирайки *patrimoine culturel* („културно наследство“) като един вид осезаема педагогика: замръзнало във времето напомняне (след един болезнен и бурен век) за уникалното минало на страната. Но през последните десетилетия на века Франция – тази на президентите Митеран и Ширак – се променяла до неузнаваемост. Коментари привличало не това, което свързвало французите с някогашната им слава, а онова, което ги разделяло от нея. Миналото – революционното минало, селското минало, лингвистичното минало, но преди всичко близкото минало от Виши до Алжир – не предлагало особени насоки за бъдещето. Разпокъсана от демографски трансформации и две поколения социо – географска мобилност, линейната някога история на Франция сякаш била на път да изчезне напълно от националната памет.

Страхът от загубата имал двойк ефект. От една страна – увеличеният обseg на официалния *patrimoine*, публично подкрепеният набор от паметници и артефакти, подпечатани като „наследство“ от властта и авторитета на държавата. През 1988 г., по настояване на културния министър на Митеран Жак Ланг, списъкът с официално защитените обекти във френския *patrimoine culturel* – дотогава ограничен до ценности в стила на ЮНЕСКО като Пон дю Гар до Ним или крепостните стени на Филип Храбри в Ег – Морт – бил чувствително разширен.

За подхода на Ланг и неговите последователи можем да съдим по факта, че сред новите

обекти на „наследството“ във Франция била рушащата се фасада на *Hotel du Nord* на парижкия кей Жемап: открито носталгична почит към едноименната филмова класика на Марсел Карне от 1938 г. Но Карне заснел филма си изцяло в студио. Тъй че запазването на една сграда (или на една фасада), която дори не се появила във филма, можело да се разглежда – по желание – или като изискано френско упражнение по постмодерна ирония, или като неизбежно фалшивата природа на паметта, подложена на официално препариране.

Уникалният личен принос на Митеран към националния *patrimoine* бил не толкова да го запазва или класифицира, колкото да го произвежда в реално време. Никой френски държавен глава след Луи XIV не белязал управлението си с такова изобилие от сгради и церемонии. Четиринадесетте години на президентството на Митеран били белязани не само от непрекъснато трупане на музеи, мемориали, тържествени откривания, погребения и препогребвания, но и от херкулесови усилия да се осигури място на *самия президент* в националното наследство: от отвратителната *Grande Arche* в квартал Дефанс в западен Париж през изящната Пирамида пред Лувъра и агресивно модернистичната опера на Бастилията до спорната нова Национална библиотека по южния бряг на Сена.

Докато Митеран бил зает с лапидарен монументализъм и се опитвал съвсем буквално да се впише във физическата памет на нацията, гложещото чувство, че страната губи досег със своите корени, накарало изтъкнатия парижки историк Пиер Нора да състави „Местата на памет“: колективен труд от три части, седем тома, 5 600 страници, публикуван между 1984 и 1992 г. Той се опитвал да открие и обясни реалните места и абстрактните области на някога споделената памет на Франция: имената и понятията, местата и хората, проектите и символите, които са – или са били – Франция, от катедралите до гастронимията, от почвите до езика, от градоустройството до картата на Франция в съзнанието на нейните граждани.

Подобна публикация не била замисляна за никоя друга нация и е трудно да си представим подобна възможност. Защото „Местата на памет“ на Нора улавя както удивителната увереност на френската колективна идентичност – неоспорваната презумпция, че осемстотин години национална история са завещали на Франция уникалност и общо наследство, поддаващи се на мнемонично представяне от този тип, – така и тревожното чувство, изказано от съставителя в увода, че тези обикновени колективни символи на споделеното минало са на път да бъдат изгубени завинаги.

Това е носталгията като *Angst*: страхът, че един ден – съвсем скоро – кафеникавите информационни табели около великолепно проектираните, безупречно вписани в пейзажа френски *autoroutes* (магистрала) няма да говорят нищо на самите французи. Какъв смисъл би имало да се споменава – първо със символи, малко по-нататък по име – катедралата в Реймс, амфитеатърът в Ним, лозята на Кло дьо Вужо, планината Сент Виктоар или бойното поле при Вердюн, ако алюзията не означава нищо? Какво би останало от Франция, ако случайно преминаващият край тези имена е изгубил досег със спомените, които те би трябвало да извикват, и чувствата, които са предназначени да бъдат?

Индустрията на наследството в Англия внушава обсебване по *небивалото* – един вид култивиране на истинска носталгия по едно фалшиво минало. За разлика от нея в страстта на французите по техния духовен *patrimoine* има известна културна автентичност. „Франция“ винаги е представлявала себе си алегорично: вижте различните изображения и възплъщения на „Мариана“, Републиката. Затова било напълно уместно съжалението за ключовете към

изгубената френска същност да се фокусира върху формален списък на символи, били те физически или интелектуални. Те „са“ Франция. Ако се изгубят или престанат да бъдат споделяни, Франция не може да бъде себе си – в смисъла, който вложил Шарл дьо Гол, когато казал, че „Франция не може да бъде Франция без слава“.

Тези мисли се споделяли от политици, интелектуалци и хора с всякакви политически убеждения – затова „Места на паметта“ била толкова успешна. За десетки хиляди читатели тя улавяла преходната френска същност, която вече им убягвала в ежедневието. Затова е много показателно, че докато християнството – християнските идеи, християнските сгради, практики и символи – заемат важно място в томовете на Нора, там има само една кратка глава за „евреите“ – предимно като обект на асимилация, сегрегация или преследване – и нито една статия за „мюсюлманите“.

Това не било недоглеждане. Ислямът нямал отредено място във френския дворец на паметта и би било противно на целта на начинанието да се създава такова постфактум. Но пропускът все пак илюстрирал проблемите, които Франция (също като съседите си) щяла да има с приемането на милионите нови европейци. От 105 – мата членове на Европейския конвент, на който било възложено да пише конституцията на ЕС, *ниито един* нямал не европейски произход. Като остатък от политическия елит на континента от Португалия до Полша те представлявали преди всичко бялата, християнска Европа.

Или по-точно казано, бившата християнска Европа. Макар разновидностите на християнството в Европа да оставали много – от украинските униати до уелските методисти, от закарпатските гръко – католици до норвежките лутерани, – броят на християните, които реално практикували вярата си, продължавал да се свива. В Испания, която в края на двайсети век още можела да се похвали с 900 метоха и манастира – 60% от всички в света, – активната вяра преживявала спад и се свързвала твърде тясно с изолацията, напредналата възраст и селската изостаналост. Във Франция само един на седем възрастни признавал, че изобщо ходи на църква, и то средно по веднъж на месец. В скандинавските страни и Великобритания цифрите били още по-ниски. Християнството отстъпвало дори в Полша, където гражданите били все по-глухи за моралните проповеди на мощната някога католическа йерархия. Към края на века почти половината от всички поляци (и далеч по-голямо мнозинство от тези под трийсет години) се обявили за легализирани аборти.

От своя страна ислямът разширявал популярността си – особено след младите, за които той все повече служел за източник на общностна идентичност и колективна гордост в страните, където гражданите от арабски, турски или африкански произход били все още често възприемани и третирани като „чужденци“. Докато техните родители, дядовци и баби полагали сериозни усилия да се интегрират и асимилират, младите мъже и жени в Антверпен, Марсилия или Лестър все по-гласно се идентифицирали както със страната на своето раждане – Белгия, Франция или Великобритания, – така и с религията и региона на семейните си корени. Особено момичетата започнали да носят традиционно облекло и религиозни символи – понякога под натиск от семейството, но често в знак на бунт срещу компромисите на по-старото поколение.

Реакцията на обществените власти, както видяхме, варира донякъде в зависимост от местната традиция и обстоятелствата: само френската Национална асамблея в праведен изблик на секуларен републиканизъм решила с вот от 494 на 36 гласа да забрани носенето на

всякакви религиозни символи в държавните училища. Ала този ход, предприет през февруари 2004 г. и насочен срещу *voile* – забрадките на религиозните мюсюлмански момичета – трябва да бъде разбран в по-широк и тревожен контекст. Расовите предразсъдъци на много места били използвани за политически цели от крайната десница. И антисемитизмът се надигал в Европа за пръв път от над четирийсет години.

Гледан откъм Америка, където станал задължителен елемент от речите на политиците – еврофоби и на неоконсервативните гурута, антисемитизмът във Франция, Белгия или Германия бил незабавно определян като връщане към тъмното минало на континента. Пишейки за „Вашингтон Поуст“ през май 2002 г., влиятелният колумнист Джордж Уил стигнал дотам да описва новата поява на антиеврейски настроения в Европа като „втората – и финална? – фаза на борбата за „окончателно решение на еврейския въпрос“. Американският посланик в ЕС, Рокуел Шнабел, казал в Брюксел пред специално събрание на Американския еврейски комитет, че антисемитизмът в Европа „стига дотам, че е толкова силен, колкото и през трийсетте“.

Това било възпламенителна и дълбоко погрешна реторика. Антиеврейските настроения били като цяло непознати в съвременна Европа – освен между мюсюлманите и особено европейците от арабски произход, където били пряк резултат от мъчителната криза в Близкия Изток. Арабските телевизионни станции, вече достъпни по сателита из цяла Европа, редовно предавали репортажи от Газа и окупирания Западен бряг. Вбесени от видяното и чуто и насърчавани от арабските и израелски власти да идентифицират Израел с местните си еврейски съседи, младите мъже (предимно) от предградията на Париж, Лион или Страсбург се нахвърляли срещу съкварталците си, пишели графити по сградите на еврейските общности, осквернявали гробища, пускали бомби в училища и синагоги, а в някои случаи нападали еврейски тийнейджъри или семейства.

Нападенията срещу евреи и еврейски институции – концентрирани в първите години на новия век – събудили загриженост не заради мащаба си или дори заради расисткия си характер, а заради своята имплицитно междуобщностна природа. Това не бил старият европейски антисемитизъм: за тези, които търсели изкупителна жертва за недоволството си, евреите вече не били предпочитана мишена. Всъщност те се класирали доста ниско по скалата на тормоза. Едно френско проучване от януари 2004 г. показало, че докато 10% от анкетираните признали, че не харесват евреите, далеч по-многобройни – 23% – били тези, които не харесвали северноафриканците. Расово мотивираните нападения срещу араби – или, в зависимост от страната, турци, индийци, пакистанци, сенегалци и други видими малцинства – били далеч по-многобройни от нападенията срещу евреи. В някои градове те били ендемични.

Смущаващият аспект на новия антисемитизъм се състоял в това, че докато евреите за пореден път били жертви, сега извършителите били араби (или мюсюлмани). Единственото изключение от това правило била Германия, където възраждащата се крайна десница не си давала труда да прави разлика между емигранти, евреи и други „не – германци“. Но Германия била специален случай по очевидни причини. На други места властите се притеснявали повече от растящото отчуждение на арабските и други мюсюлмански общности, отколкото от някакво евентуално възраждане на фашизма. Вероятно били прави.

За разлика от Съединените щати, които продължавали да третират „исляма“ и

мюсюлманите като далечно предизвикателство, чуждо и враждебно, най-добре посрещнато с повишени мерки за сигурност и изпреварваща война, правителствата на Европа имали основателни причини да гледат доста по-различно на този въпрос. Особено във Франция, където кризата в Близкия Изток вече не била въпрос на външна политика: тя била вътрешен проблем. Миграцията на страстите и фрустрациите от преследваните араби в Палестина към техните сърдита, обезнадеждени братя в Париж не трябвало да учудва никого – в крайна сметка и тя била имперско наследство.

XXIV Европа като начин на живот

„Безплатното здравеопазване е триумфален пример за превъзходството на колективното действие и обществената инициатива, приложени към един сегмент от обществото, към който комерсиалните принципи се проявяват най-зле“.

Анейрин Беван

„Искаме хората в Нокиа да чувстват, че сме партньори, а не шефове и подчинени. Това може да е европейски маниер, но за нас той върши работа“.

Йорма Олила (главен изпълнителен директор, Нокиа) ^[442]

„Европейците искат да са сигурни, че в бъдещето няма приключения. Преживели са достатъчно такива“.

Алфонс Верплаце (управител на Белгийската национална банка), 1996 г.

„В Америка си струва да идееш, когато си млад и неженен. Но като дойде време да пораснеш, трябва да се върнеш в Европа“.

(Унгарски бизнесмен в проучване на общественото мнение, 2004 г.)

„Модерното общество... е демократично общество, което трябва да бъде наблюдавано без излишъци от ентузиазъм или възмущение“.

Реймон Арон

Разрастващата се множественост на Европа в края на двайсети век: променливата география на нейните региони, страни и Съюз; контрастните перспективи и настроения на християнството и исляма, двете основни религии на континента; безпрецедентната скорост на комуникациите и обмена вътре в европейските граници и извън тях; множеството разломни линии, които размиват ясните някога национални или социални разделения; несигурността както по отношение на бъдещето, така и по отношение на миналото: всичко това затруднява откриването на обща форма на колективен опит. В края на двайсети век в Европа липсва хомогенността, присъстваща в уверените описания на предишното краевековие.

И все пак *било* налице възникването на характерна европейска идентичност, долавяща се в много области на живота. Във високата култура – особено сценичните изкуства – държавата запазила ролята си на спонсор, поне в Западна Европа. Музеите, галериите, оперните театри, оркестрите и балетните трупи зависели сериозно, а в много страни и изключително, от щедрите ежегодни субсидии на обществените фондове. Забележителното изключение на посттачъристка Великобритания, където националната лотария освободила частично хазната от бремето да поддържа културата, е подвеждащо. Лотариите са само друг способ за събиране на обществени средства: те са само по-социално регресивни от конвенционалните институции с подобни функции ^[443].

Високата цена на това обществено финансиране повдигнала съмнения относно възможността да се поддържат безкрайно разточителните субсидии, особено в Германия, където през деветдесетте управите на някои провинции обичайно покривали около 80% от разходите на даден театър или опера. Но културата на това равнище била пряко обвързана с престижа и регионалната идентичност. Въпреки растящите дефицити и застоя на постъпленията град Берлин поддържал цели три опери: *Deutsche Oper* (бившата западноберлинска опера), *Staatsoper* (бившата източноберлинска опера) и *Komische Oper*, към които трябва да прибавим Берлинския камерен оркестър и Филхармонията. Всички черпели от значителните обществени субсидии. Франкфурт, Мюнхен, Щутгарт, Хамбург, Дюселдорф, Дрезден, Фрайбург, Вюрцбург и много други немски градове продължавали да поддържат първокласни балетни или оперни трупи, да плащат годишни заплати с пълни осигуровки и държавни пенсии на артисти, музиканти и сценични работници. Към 2003 г. в Германия имало около 615 000 души, официално класифицирани като „творчески работници“ на пълен трудов договор.

И във Франция изкуствата (особено театърът) процъфтявали в далечни провинциални градчета – във френския случай благодарение на пряката помощ, разпределяна от централните фондове от единственото Министерство на културата. Освен изграждането на кръстената на самия него библиотека и други паметници, президентът Митеран похарчил безпрецедентни суми не само за Лувъра, Парижката опера и „Комеди Франсез“, но и за регионални музеи, центрове за изкуства, провинциални театрални трупи и национална мрежа кинотеки, които да складират и излъчват класически и модерни филми.

Докато в Германия високото изкуство било гордо космополитно (Владимир Деревянко, руският директор на Дрезденската опера – балет, възлагал постановки на американския хореограф Уилям Форсайт за ентузиасираната немска публика), до голяма степен идеята на творческите субсидии във Франция била да запазят и показват богатствата на наследството на самата Франция – нейната *exception culturelle* („културна изключителност“). Високата култура във Франция запазила широко призната педагогическа функция, а канонът най-вече на френския театър все още бил строго вписан в националната учебна програма. Джейн Браун, лондонската директорка, която през 1993 г. забранила училищно посещение на постановка на „Ромео и Жулиета“ – с обяснението, че пиесата била политически некоректна („крещящо хетеросексуална“, по думите ѝ) – не би направила особена кариера от другата страна на Ламанша.

Мащабът на общественото финансиране бил навярно най-удивителен във Франция и Германия, но държавата била основен – и в повечето случаи единствен – спонсор на изкуствата из цяла Еворпа. Всъщност „културата“ била последната важна област на обществения живот, в която националната държава – вместо Европейския съюз или някое частно предприятие – можела да играе характерната си роля на почти монополен източник на пари. Дори в Източна Европа, където по-старото поколение имало причини да си спомня с известен страх защо не било дотам добре да дадеш решаващата дума на държавата в културния живот, опустяващата държавна хазна била единствената алтернатива на гибелното влияние на пазарните сили.

При комунизма сценичните изкуства били по-скоро достойни, отколкото вълнуващи: обикновено технически компетентни, почти винаги предпазливи и консервативни.

Контрастът не би убягнал на никой слушател на „Вълшебната флейта“ във Виена и Будапеща например. След комунизма обаче, въпреки значителния брой нискобюджетни експерименти – особено в София, която станала разсадник на изследователски постмодерни експерименти в хореографията и театралните постановки, – ресурси почти нямало и много от най-добрите музиканти, танцьори и дори актьори се насочили на запад. Присъединяването към Европа можело да означава и провинциализация.

Друга причина за това се криела във факта, че самата публика на европейското високо изкуство била станала европейска: националните трупи в големите градове играели пред все по-международен кръг от зрители. Новата каста транснационални *clerics*, които се движели без проблем между границите и езиците, имали средствата и времето да пътуват свободно в търсене на развлечения и израстване не по-малко, отколкото в търсене на дрехи или кариери. Рецензиите за дадена изложба, пиеса или опера можели да се появят в пресата на много различни страни. Успешна постановка в един град – да речем Лондон или Амстердам – можела да се надява да привлече публика и посетители чак от Париж, Цюрих или Милано.

Доколко новите космополитни публики били наистина софистицирани – вместо просто състоятелни – можело да се спори. Отдавна наложили се събития като ежегодния Залцбургски фестивал или периодичните изпълнения на „Пръстенът на нибелунгите“ в Байройт все още привличали една по-стара публика, познаваща не само изпълнявания материал, но и съпътстващите го социални ритуали. Но тенденцията била към енергични усилия за популяризиране на традиционния материал за по-млади публики, чието познанство с класиката (и оригиналния език) не можело да се смята за даденост – или да се поръчват нови, достъпни творби за едно ново поколение.

За онези, които гледали благосклонно на тях, обновените оперни постановки, свръхактуални танцови трупи и „постмодерни“ изложби илюстрирали трансформацията на европейската културна сцена. Тя ставала млада, иновативна, непочтителна и преди всичко популярна: както подобавало на индустрия, толкова зависима от обществената щедрост и следователно задължена да привлича и задоволява широка публика. За критиците си обаче новата творческа сцена в Лондон („Брит арт“), като бъдещите спорове балетни постановки на Форсайт във Франкфурт или чудатите оперни „адаптации“, поставяни от време на време в Париж, потвърждавали киселото предвиждане, че количеството може да доведе само до занижаване на качеството.

Погледната от този ъгъл, европейската „висока“ култура – която някога следвала наследената запознатост на патроните с общия канон, – сега експлоатирила културната несигурност на една новопокръстена публика, която не можела уверено да различи доброто от бездарното (но със сигурност реагирала ентусиазирано на диктатите на модата). Тази ситуация не била толкова безпрецедентна, колкото били склонни да твърдят културните песимисти – поддаващите се на експлоатиране притеснения на една ниско култивирана класа новобогаташи били обект на литературни и театрални подигравки поне от Молиер насетне. Новото обаче бил континенталният мащаб на културната промяна. Съставът на публиките от Барселона до Будапеща бил станал удивително еднакъв – също както и предлаганият материал. За критиците това само потвърждавало, че изкуствата и тяхната клиентела са вплетени във взаимно унищожителна прегръдка: еврокулт към евротраша.

Дали все по-тесният Съюз на европейците правел своите граждани по-космополитни или

просто смесвал отделните им тесногърдия бил въпрос, чието място не било само по страниците за високо изкуство на „Франкфуртер алгемайне цайтунг“ или „Файненшъл таймс“. Както горните два вестника, така и „Монд“ и в по-малка степен италианския „Ла Република“ станали истински европейски вестници, достъпни навсякъде и четени по целия континент. Масовата таблоидна преса обаче се придържала строго към националните езици и граници. Нейните читатели все пак намалявали навсякъде – най-многобройни във Великобритания, най-малобройни в Испания, – тъй че характерните национални традиции в популярната журналистика ставали все по-маловажни. Изключение за пореден път правела Англия, където популярната преса разпалвала и експлоатирила еврофобските предразсъдъци. В Източна Европа и на Пиренейския полуостров дългото отсъствие на свободна преса означавало, че много хора, особено извън големите градове, изцяло пропуснали ерата на вестниците и преминали директно от пред – грамотността към електронните медии.

Последните – преди всичко телевизията – станали основен източник на информация, идеи и култура (висока и ниска) за повечето европейци. Телевизията следвала пътя на вестниците: и тук британците били най-привързани към тази медия и редовно оглавявали класациите за гледаемост, следвани плътно от Португалия, Испания, Италия и – макар и все още с известно забавяне – източноевропейците. Традиционните държавни телевизионни станции трябвало да се конкурират както с наземните комерсиални компании, така и със сателитните канали. Но те запазили учудващо голям дял от публиката. Освен това повечето последвали примера на ежедневната преса и рязко намалили предаването на чужди новини.

Вследствие на това европейската телевизия в края на двайсети век представлявала любопитен парадокс. Предлаганите забавления не се различавали особено в различните страни: вносни филми и ситуационни комедии, реалити – предавания, телевизионни игри и други типични продукти можели да се гледат от единия до другия край на континента, като единствената разлика била в това дали вносните програми били дублирани (като в Италия), със субтитри или оставени на оригиналния си език, както все по-често се случвало в малките или многоезични държави. Стилът на представяне – в новините например – бил удивително сходен и в много случаи копирал модела на американските местни новини ^[444].

От друга страна телевизията останала типично национална и дори изолирана медия. Така италианската телевизия била недвусмислено *италианска* – от изненадващо старомодните си вариететни предавания и скованите си интервюта до прочутата красота на своите водещи и характерния ъгъл на камерата при заснемане на оскъдно облечени млади жени. В съседна Австрия една ревностна морална сериозност изпълвала местно продуцираните „talk – shows“, контрастирайки с почти пълния германски монопол върху останалата част от програмата. В Швейцария (както и в Белгия) всеки регион на страната имал свой собствен телевизионен канал, използвал различен език, предавал различни събития и действал в напълно обособен стил.

БиБиСи, както горчиво отбелязвали критиците ѝ, изоставила естетиката и идеалите на миналите си дни като морален арбитър и добронамерен педагог на нацията в стремежа си да се съревновава с комерсиалните си конкуренти. Но макар и „затъпена“ (или точно по тази причина), тя била по-безпогрешно британска отвсякога. Достатъчно било да сравните репортаж, дебат или постановка по БиБиСи с подобни програми по френската *Antenne 2* или

TF1, за да разсеете всяко съмнение: това, което се променило от двете страни на Ламанша, било по-маловажно от нещата, които си останали същите. Интелектуалните и политическите приоритети, противоположното отношение към властта и авторитета били също толкова различни и характерни, колкото и преди половин век. В епоха, когато повечето други колективни дейности и всеобщи организации западали, телевизията била това, което свързвало масата от населението на всяка страна. И тя много добре успявала да подсили националните разделения и високите нива на взаимно непознаване.

Защото като изключим големите кризи, телевизионните канали показвали забележително нисък интерес към събитията в съседните страни. Доста по-малко впрочем, отколкото през първите години на тази медия, когато очарованието от технологията и любопитството към близката чужбина довело до множество документални филми и „външни предавания“ от екзотични градове и морета. Ала тъй като Европа вече се приемала за даденост и – като изключим неспокойния и беден Югоизток – била решително неекзотична за повечето зрители, туристическите и други подобни програми по европейската телевизия отдавна се били „глобализирали“, като обръщали вниманието си към по-далечни хоризонти и обръщали гръб на остатъка от Европа: предполагаемо близка територия, но на практика като цяло непозната.

Големите обществени спектакли – държавните погребения в имперски стил във Франция; кралските сватби и кончини във Великобритания, Белгия, Испания или Норвегия; повторните погребения, възпоменанията и президентските извинения в различни посткомунистически земи – били строго местни събития, изобилно отразени пред вътрешната публика, но гледани само от непредставителни малцинства в чужбина ^[445]. Изборните резултати в другите европейски страни били отбелязвани от националните масмедии само ако имали шокиращи или транснационални импликации. Като цяло европейците имали твърде слаба представа какво се случва в съседните държави. Тяхната извънредна незаинтересованост от европейските избори не се дължала само на подозрителност или отегчение спрямо излизащите откъм Брюксел дълбокомислия. Тя била естествен страничен продукт на предимно неевропейската умствена нагласа на повечето жители на континента.

Съществувало обаче и едно универсално изключение: спортът. Един сателитен канал – „Евроспорт“ – бил посветен на излъчването на широка гама спортни събития на различни европейски езици. Всяка национална телевизионна станция от Естония до Португалия отделяла значително ефирно време на спортните състезания, много от които били интересни европейски и често дори не включвали местните или национални отбори. Апетитът към зрителските спортове нараснал драматично през последните десетилетия на века, макар публиката по стадионите като цяло да намалявала. А в три средиземноморски страни имало достатъчно търсене за излизането на три високо ценени, масови всекидневници, изцяло посветени на спорта („Екип“ във Франция, „Марка“ в Испания, „Гадзета дело спорт“ в Италия).

Макар много страни все още да можели да се похвалят с типично национални спортове и спортни събития – хоккеят на лед в Чешката република, баскетболът (изненадващо) в Литва и Хърватия, Тур дьо Франс и ежегодният тенис – турнир в Уимбълдън – в континентален мащаб това били малки събития, макар в някои случаи способни да привлекат милиони

зрители. (Колоездачната обиколка на Франция била единственото спортно събитие, чиято публика на живо се увеличила през последните десетилетия.) Бикоборството в Испания не било особено привлекателно за младите испанци, макар да било възродено през деветдесетте като един вид доходоносна „историческа индустрия“. Дори крикетът, култовата лятна игра на англичаните, се свил до нишова позиция в развлеченията въпреки усилията да бъде направен по-кolorитен и динамичен – и да се сложи край на спокойните, но катастрофални в търговско отношение петдневни игри. Спортът, който наистина обединявал Европа, бил футболът.

Нещата не стояли така открай време. Футбол се играел във всяка европейска страна, но в първите следвоенни десетилетия играчите си стояли близо до дома. Зрителите гледали мачовете от националното първенство. Сравнително редките международни мачове се посрещали на някои места като косвени и емоционално натоварени повторения на военната история. Никой зрител на футболни мачове между Англия и Германия през онези години, или между Германия и Нидерландия (да не говорим между Полша и Русия), не би хранил каквито и да било илюзии за Договора от Рим и „все по-тесния“ съюз. Важният исторически контекст съвсем експлицитно била Втората световна война.

В първите следвоенни десетилетия играчите от различните европейски страни изобщо не се познавали помежду си и обикновено никога не се срещали извън терена. Когато през 1957 г. уелският нападател Джон Чарлс влязъл в историята, като напуснал Лийдс Юнайтед, за да се присъедини към торинския Ювентус за нечуваната сума от 67 000 паунда, действията му били водеща новина и в двете страни. Чак до края на шейсетте било извънредно необичайно даден клуб да намери чужденец за отбора си – освен в Италия, където изобретателните мениджъри тъкмо започвали да откъкват талантливите чужденци. Славният тим на Реал Мадрид от петдесетте наистина можел да се похвали с несравнимия унгарец Ференц Пушкаш, но Пушкаш не можел да се нарече представителен случай. Капитан на унгарския национален отбор, той напуснал Будапеща след съветското нашествие и приел испанско гражданство. До този момент, като всеки друг унгарски футболист, той бил практически непознат извън страната си – дотолкова, че когато повел Унгария на лондонския Уембли през ноември 1953 г., един от противниковите английски играчи бил чут да казва за него: „Гледай го тоя дребния дебеланко. Ще ги изтрепем тия“ (Унгария спечелила с 6: 3, първа загуба на Англия на свой терен).

Поколение по-късно Ювентус, Лийдс, Реал Мадрид и общо взето всеки голям европейски футболен клуб имал космополитна сбирка от играчи, събрани от много различни страни. Талантлив младеж от Словакия или Норвегия, някога обречен да бута кариерата си в Кошице или Трондхайм с редки появи в националния отбор, можел да се надява да играе в големите първенства: да получи видимост, опит и много добра заплата в Нюкасл, Амстердам или Барселона. Мениджърът на английския отбор през 2005 г. бил от Швеция. Арсенал, водещият британски футболен отбор в началото на двацет и първи век, бил ръководен от французин. В най-добрия тим на Северен Лондон участвали играчи от Франция, Германия, Швеция, Дания, Исландия, Ирландия, Нидерландия, Испания, Швейцария, Бразилия, Кот д'Ивоар и САЩ – както и неколцина от Англия. Футболът бил игра без граници както за играчите, така и за мениджърите и зрителите. Модните клубове като Манчестър Юнайтед дължали успеха си пред конкуренцията на „имидж“, който можел да бъде (и бил) продаван с еднакъв успех от

Ланкашир до Латвия.

Шепа отделни футболни звезди – не непременно най-талантливите, а тези, които можели да се похвалят с добър външен вид, красиви жени и скандален частен живот – приели в европейското публично пространство и популярните вестници ролята, запазена дотогава за филмовите старлетки или второстепенните членове на кралските фамилии. Когато Дейвид Бекъм (английски играч с умерени способности, но с ненадминат талант за самореклама) се преместил от Манчестър Юнайтед в Реал Мадрид през 2003 г., това било водеща новина във всяка държава – членка на Европейския съюз. Позорното представяне на Бекъм на Европейското футболно първенство в Португалия на следващата година – английският капитан пропуснал две дузпи и ускорил ранното отпадане на страната си – не прекършило особено ентузиазма на феновете му.

По-красноречив бил фактът, че отпадането на английския отбор от състезанието не повлияло осезаемо върху британската телевизионна публика за останалите мачове между отбори от малки страни (Португалия, Холандия, Гърция и Чешката република), които не засягали пряко британските фенове. Въпреки разпалените страсти на международните игри с развети знамена, гербови лъвове и надпяване с химни, общата емоция от гледането на мача – който и да било мач – била по-силна от повечето фанатични пристрастия^[446]. Във връхната си точка предаванията на БиБиСи на играните в Португалия през това лято мачове привлекли двайсет и пет милиона зрители само в Обединеното кралство. Официалният сайт на шампионата „Еуро. com“ регистрирал четирийсет милиона посещения и половин милиард прегледи на страницата по време на игрите.

Футболът бил добре адаптиран към своята новооткрита популярност. Той бил недвусмислено егалитарно развлечение. Не изисквал особена екипировка освен някаква топка, можел да се играе навсякъде и от всички – за разлика от тениса, плуването и атлетиката, които изисквали определено равнище на доходи или някакви обществени съоръжения, които не били широкодостъпни в много европейски страни. Нямало особено предимство в това да си необикновено висок или плещест – тъкмо напротив, – и играта не била особено опасна. Като професия футболът отдавна бил нископлатена алтернатива за работническите момчета в индустриалните градове. Сега той бил път към висшите ешелони на крайградския просперитет, ако не и повече.

Освен това при целия си талант и популярност отделните футболисти по необходимост били част от отбора си. Те не можели така лесно да бъдат превърнати – като вечно неуспелия френски колоездач Реймон Пулидор – в символи на напразните усилия на нацията. Пък и футболът бил твърде разбираем, за да бъде подлаган на метафоричните и квази – метафизични употреби, с които понякога бил свързан американският бейзбол. Играта била открита за всеки мъж (и все по-често за всяка жена) по начин, който вече не се отнасял за професионалните отборни спортове в Северна Америка например. Футболът, накратко, бил една много *европейска* игра.

Понякога се казва, че като обект на европейското обществено внимание футболът замествал не само войната, а и политиката. Той определено заемал много повече място във вестниците, а политиците навсякъде се стараели да ухажват спортните герои и да демонстрират нужната запознатост с техните постижения. Но пък политиката в Европа била

изгубила конкурентния си хъс. Изчезването на старите големи разкази (социализмът срещу капитализма; пролетарии срещу собственици; империалисти срещу революционери) не означавало, че конкретни въпроси на държавната политика вече не мобилизирали или разделяли общественото мнение. Но то затруднявало описанието на политическите избори и пристрастия в традиционните партийни рамки.

Старите политически крайности – крайната левица, крайната десница – сега често се обединявали: обичайно в омразата си към чужденците и споделения страх от европейската интеграция. Антикапитализмът – предрешен малко неубедително като антиглобализация, сякаш строго *националният* капитализъм бил някак различен и по-малко оскърбителен – привличал както родолюбиви реакционери, така и интернационалистични радикали. Що се отнася до политическия мейнстрийм, старите различия между партиите от дясноцентристка и лявоцентристка ориентация общо взето се били изпарили. По широк набор от съвременни въпроси шведските социалдемократи и френските неоголисти например имали много повече допирни точки от своите съответни идеологически предшественици. Политическата топография на Европа се била променила драматично през последните две десетилетия. Макар по навик още се говорело за „ляво“ и „дясно“, вече не било сигурно какво разграничават тези категории.

Традиционната политическа партия била жертва на тези промени, с намаляваща членска маса и спад в изборната активност, както вече видяхме. Другият пострадал била една почти толкова достопочтена европейска институция: общественият интелектуалец. Зората на двайсети век довела първия разцвет на политически ангажираните интелектуалци – във Виена, Берлин, Будапеща, но преди всичко Париж: хора като Теодор Херцел, Карл Краус или Леон Блум. На европейската сцена век по-късно техните кандидати – наследници били ако не отсъстващи, то все по-маргинални.

Причините за смъртта на континенталния интелектуалец били различни (неговата порода винаги била рядка във Великобритания и съществувала предимно като страничен продукт на изгнанието, както в случая на Артур Кьостлер или Исая Бърлин). В Централна и Източна Европа проблемите, които някога мобилизирали политическата интелигенция – марксизмът, тоталитаризмът, човешките права или икономиката на прехода – сега предизвиквали отегчена и безразлична реакция у младите поколения. Застаряващи моралисти като Хавел – или някогашните политически герои като Михник – били безвъзвратно свързани с едно минало, към което малцина си давали труд да се връщат. Това, което Чеслав Милош някога описал като „раздразнението на източноевропейските интелектуалци“ от втрещването на американците в материалното, сега все по-често било насочено към собствените им съграждани.

В Западна Европа будителската функция на интелектуалеца не изчезнала напълно – читателите на качествената германска или френска преса периодично били подлагани на нажежени политически проповеди от Гюнтер Грас или Режи Дебре – но изгубила обекта си. Не липсвали конкретни грехове, срещу които да ругаят обществените моралисти, но нямало обща цел или идеал, в чието име да мобилизират своите последователи. Фашизмът, комунизмът и войната били прогонени от континента заедно с цензурата и смъртното наказание. Абортите и контрацепцията били достъпни почти навсякъде, хомосексуалността била разрешена свободно и практикувана открито. Разрушителното действие на

неограничения капиталистически пазар – бил той глобален или локален – продължавало да привлича интелектуална стрелба от всички посоки, но в отсъствието на уверен антикапиталистически контра – проект този дебат подхождал повече на мозъчните тръстове, отколкото на философите.

Единствената останала арена, на която европейските интелектуалци още могли да комбинират морална праволинейност с универсални политически предписания била външната политика, свободна от обърканите компромиси на вътрешното управление. Тя била място, където въпроси като ляво и дясно, живот и смърт все още важали. По време на войните в Югославия интелектуалците от Източна и Западна Европа усърдно надигнали боздуганите. Някои, като Ален Финкелкрот в Париж, се идентифицирали отдън душа с хърватската кауза. Неколцина – най-вече във Франция и Австрия – осъдили западната намеса като водено от американците оскърбление към сръбския суверенитет, мотивирано (както твърждали) от подправени репортажи за несъществуващи престъпления. Повечето призовавали към интервенция в Босна или Косово на принципна основа, като отново подхващали аргументите за човешките права отпреди двайсет години и наблюдавали на геноцидните практики на сръбските сили.

Но дори Югославия при цялата си неотложност не можела да върне интелектуалците в центъра на обществения живот. Бернар – Леви Анри в Париж можел да получава покани за консултации с президента в Елисейския дворец, също както Тони Блеър понякога канел предпочитаните си британски журналисти и други литературни придворни. Ала тези внимателно режисирани упражнения по изграждане на политически имидж не влияели върху политиката: нито Франция, нито Великобритания или техните съюзници променили курса си по какъвто и да било начин вследствие на интелектуален натиск. А и както станало ясно при атлантическия разрыв от 2003 г., общественото ангажираните интелектуалци не можели да играят и ключовата си някога роля – да мобилизират мнението на масите.

Европейската общественост (за разлика от определени европейски държавници) била преобладаващо против както американското нашествие в Ирак, така и против по-широката рамка на американската външна политика при президента Джордж У. Буш. Но отприщеният от това противопоставяне поток от гняв и тревожност, макар да бил споделян от много европейски интелектуалци, не зависел от тях за своето артикулиране или организация. Някои френски писатели – отново Леви или Паскал Брюкнер – отказвали да осъдят Вашингтон, отчасти от страх да не прозвучат безкритично антиамерикански, отчасти от симпатии към решителната му позиция спрямо „радикалния ислям”. Те останали практически нечути.

Влиятелни някога фигури като Михник и Глюксман призовавали читателите си да подкрепят политиката на Вашингтон в Ирак, твърдейки по аналогия със собствените си писания за комунизма, че политиката на „либерален интервенционизъм” в защита на човешките права навсякъде била оправдана по принцип и че Америка била, също като някога, авангард на борбата срещу политическото зло и моралния релативизъм. След като убедили себе си, че американският президент води *своята* външна политика по *техните* причини, те искрено се изненадали, когато се оказали изолирани и игнорирани от традиционната си публика.

Но тази ирелевантност на Михник или Глюксман нямала нищо общо с конкретната

насоченост на техните мнения. Същата съдба чакала онези интелектуалци, които заели противоположната позиция. На 31 март 2003 г. Юрген Хабермас и Жак Дерида – двама от най-прочутите писатели/философи/интелектуалци в Европа – публикували във „Франкфуртер Алгемайне Цайтунг“ статия със заглавие *Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas* („Нашето обновление. След войната: прераждането на Европа“), в която твърдели, че новата и опасна посока на Америка е зов за събуждане на стария континент. Тя била повод европейците да преосмислят общата си идентичност, да стъпят върху споделените си просвещенски ценности и да заемат изразено европейска позиция в световните дела.

Есето им било публикувано така, че да съвпадне с появата из цяла Западна Европа на подобни статии от също толкова прочути обществени фигури: Умберто Еко в „Ла Република“, италианският му колега философ Джани Ватимо в „Ла Stampa“, швейцарският президент на Германската академия на изкуствата Адолф Мушг в „Нойе Цюрхер цайтунг“, испанският философ Фернандо Саватер в „Ел Паис“, и един самотен американец, философът Ричард Рорти, в „Зюддойче цайтунг“. По почти всяко време на предишния век интелектуална инициатива от този мащаб, в толкова влиятелни вестници и от фигури от подобен ранг би била важно обществено събитие: манифест и призив за действие, който би разтърсил до дъно политическата и културната общности.

Но инициативата Дерида – Хабермас, макар да артикулирала споделяни от много европейци чувства, останала практически незабелязана. Тя нито била предадена като новина, нито била цитирана от симпатизанти. Никой не замолил авторите ѝ да вземат перата си и да поведат хората напред. Правителствата на значителен брой европейски страни, сред които Франция, Германия, Белгия и впоследствие Испания, несъмнено симпатизирали в общи линии на изразените в тези есета възгледи. Но на никое от тях не му хрумвало да покани професорите Дерида или Еко за консултанти. Целият проект се разпаднал. Сто години след аферата „Драйфус“, петдесет години след апотеоза на Жан – Пол Сартр, водещите интелектуалци на Европа излезли с петиция – и никой не се отзовал.

Шест десетилетия след края на Втората световна война в Атлантическия съюз между Европа и Съединените щати царяло объркване. От една страна това бил предсказуем резултат от края на Студената война – макар малцина да искали да видят НАТО разтрогнат или изоставен, той нямал особен смисъл в съществуващата си форма, а бъдещите му цели били неясни. Алиансът пострадал допълнително в хода на югославските войни, когато американските генерали негодували срещу необходимостта да вземат решения съвместно с европейските си аналози, които не желали да поемат инициативата и могли да предложат твърде слаба практическа подкрепа на бойното поле.

Но най-вече НАТО бил поставен под безпрецедентен стрес след реакцията на Вашингтон на нападенията от 11 септември 2001 г. Безкомпромисната и нетактична едностранчивост на президента Буш („с нас или против нас“), презрителното отхвърляне на предложената от съюзниците в НАТО помощ и американският поход към война в Ирак въпреки преобладаващата международна опозиция и липсата на какъвто и да било мандат на ООН довели дотам, че Америка – не по-малко от „терора“, на който обявила неограничена война – била смятана за основна заплаха за световния мир и стабилност.

Разделението „Стара Европа – Нова Европа“, заявено от американския секретар по

отбраната Доналд Ръмсфелд през пролетта на 2003 г., за да все разкол между европейските съюзници на Вашингтон, не казвало много за вътрешноевропейските разграничения и зле тълкувало своя обект. Само в Полша Америка можела да разчита на солиден масов респект и подкрепа. В останалата част на Европа, била тя стара или нова, американската политика в Ирак и по много други въпроси срещала искрено неодобрение ^[447]. Но фактът, че висш американски политик се стремял към подобно разединение на европейците само няколко години, след като те с толкова мъки започнали да се съединяват, накарал мнозина да заключат, че самите Съединени щати са се превърнали в най-сериозния проблем пред Европа.

Северноатлантическият съюз бил създаден, за да компенсира неспособността на Западна Европа да се защитава без американска помощ. Постоянният провал на европейските правителства да съставят свои собствени военни сили бил факторът, който го поддържал жив. С Договора от Маастрихт през 1993 г., Европейският съюз поне признавал нуждата от обща външна и отбранителна политика, макар да оставало неясно какво е това и как трябва да се дефинира и прилага. Десет години по-късно обаче ЕС бил близо до създаването на Сили за бързо реагиране от 60 000 войници за интервенции и мироопазващи цели. По френско настояване и за видимо раздражение на Вашингтон европейските правителства били на път да се споразумеят и за автономна организация за отбрана, способна да действа извън територията им и независима от НАТО.

Но атлантическият разрив не бил само разногласие по въпроса за армиите. Не се свеждал дори до икономически конфликт, макар Европейският съюз да бил станал достатъчно голям, за да окаже ефективен натиск върху американския Конгрес и отделни американски производители да спазват нормите и разпоредбите му или да рискуват да бъдат изтласкани от пазарите си: един развой, който изненадал много американски конгресмени и бизнесмени. Европа не само не била вече сянката на Америка, но и отношението било едва ли не преобърнато. Преките европейски инвестиции в САЩ през 2000 г. достигнали 900 милиарда долара (срещу по-малко от 650 милиарда долара преки американски инвестиции в Европа). Почти 70% от всички външни инвестиции в САЩ идвали от Стария континент; а европейските мултинационални компании притежавали значителен брой знакови американски продукти, включително Брукс Брадърс, Рандъм Хауз, цигарите Кент, Пензойл, Бърд'с Ай и лосанджелиския бейзболен отбор „Доджърс“.

Но колкото и да било напрегнато, икономическото съревнование било някакъв вид близост. Онова, което наистина разделяло двата континента, било растящото разногласие по въпроса за „ценностите“. По думите на „Монд“, „трансатлантическата общност от ценности се руши“. От гледна точка на Европа Америка – която в хода на Студената война станала повърхностно позната – започвала да изглежда много чужда. Ревностната религиозност на растящ брой американци – отразена в последния им „прероден“ президент – била неразбираема за повечето европейски християни (ако не за по-набожните им мюсюлмански съседи). Американското пристрастие към личното оръжие, без да изключваме напълно екипираните полуавтоматични пушки, карало живота в САЩ да изглежда опасен и анархичен, а за преобладаващото мнозинство европейски наблюдатели честото и безцеремонно прибягване към смъртното наказание сякаш поставяло Америка отвъд

пределите на модерната цивилизация .

Към това се добавяло растящото презрение на Вашингтон към международните договори, уникалните му позиции по всичко от глобалното затопляне до международното право и преди всичко пристрастните му позиции в израелско – палестинската криза. В никой от тези случаи американската политика не сменила напълно курса си след избирането на президента Джордж У. Буш през 2000 г.; атлантическият разрыв започнал да се отваря дълго преди това. Но по-острият тон на новата администрация потвърдила за много европейски коментатори нещо, което те без друго подозирали: това не били просто несъгласия по отделни политически теми. Те били растящи свидетелства за един фундаментален културен антагонизъм.

Идеята, че Америка е културно различна – или по-низша, или заплашителна – не била никак нова. През 1983 г. френският културен министър Жак Ланг предупредил, че масово гледаният телевизионен сериал „Далас“ представлява сериозна заплаха за френската и европейска идентичност. Девет години по-късно, когато „Джурасик парк“ тръгнал по френските кина, той бил повторен дословно от един от своите консервативни наследници. След откриването на „Евродисни“ през пролетта на 1992 г. радикалната парижка театрална режисьорка Ариан Мнушкин отишла една крачка по-напред и предупредила, че увеселителният парк ще се окаже „културен Чернобил“. Но това били познатите разменни монети на интелектуалния снобизъм и културната несигурност, примесени – както във Франция, така и другаде – с немалко шовинистична носталгия. На петдесетата годишнина от десанта на американските сили във Франция Жанфранко Фини, лидер на ексфашистката партия Национален алианс, казал пред италианския всекидневник „Ла Stampa“: „Надявам се да не решат, че оправдавам фашизма, ако се запитам дали с американския десант Европа не е изгубила част от културната си идентичност“.

Новото в ситуацията в началото на двайсет и първи век бил фактът, че тези настроения ставали повсеместни, измествайки се от интелектуалните или политически периферии дълбоко в центъра на европейския живот. Дълбочината и широчината на антиамериканските нагласи в континентална Европа далеч надхвърляли всичко видяно по време на войната във Виетнам и дори в пика на движенията за мир от началото на осемдесетте. Макар и мнозинството в повечето страни още да вярвало, че атлантическите отношения могат да бъдат запазени, трима от всеки петима европейци през 2004 г. (много повече от това в някои страни, особено Испания, Словакия и – изненадващо – Турция) смятали силните лидерски позиции на Америка в света за „нежелателни“.

Част от това може да бъде отдадено на широкото неодобрение на политиката и личността на президента Джордж Буш, за разлика от симпатиите, с които се ползвал неговият предшественик Бил Клинтън. Много европейци били ядосани на президента Линдън Джонсън в края на шейсетте: и все пак техните чувства спрямо войната в Югоизточна Азия рядко мутирвали в нехаресване на Америка и американците като цяло. Четирийсет години по-късно мнозина из целия континент (като определено трябва да включим и британците, които гневно възразявали срещу ентузиазирания идентификация на своя премиер с американския му съюзник) смятали, че има нещо нездравово в това, в което се превръщала Америка – или както мнозина вече настоявали, което била открай време.

Всъщност предполагаемо „не – американските“ качества на Европа бързо се оказвали най–голямото общо кратко на европейското самоопределение. Европейските ценности били противопоставяни на американските ценности. Европа била – или трябвало да се стреми да бъде – всичко онова, което не достигало на Америка. През ноември 1998 г. Жером Клеман, президент на *Arte* (франко – германския телевизионен канал, посветен на културата и изкуствата), предупредил, че „европейската креативност“ била единственият бастион срещу сирените на американския материализъм, сочейки като пример посткомунистическа Прага. Това бил град, заплашен от поддаване на *une utopie liberale mortelle* („смъртоносна либерална утопия“): омаян от нерегулираните пазари и стръвта на печалбата.

В първите посткомунистически години Прага, като остатък от Източна Европа, несъмнено трябвало да се признае за виновна в копнеж по всичко американско, от индивидуалната свобода до материалното изобилие. И никой гост на източноевропейските столици от Талин до Любляна не можел да пропусне агресивния нов елит от шикозно облечени млади мъже и жени, свистящи към срещи и пазарни експедиции в скъпите си нови коли, наслаждавайки се на смъртоносната либерална утопия от кошмарите на Клеман. Но дори източноевропейците вече се дистанцирали от американския модел: отчасти в знак на почит към новата си връзка с Европейския съюз, но все повече защото като икономическа система и обществен модел Съединените щати вече не изглеждали така очевидно пътят към бъдещето ^[449].

Крайният антиамериканизъм в Източна Европа си останал рядък вкус. В страни като България и Унгария той станал индиректен, политически приемлив начин за изразяване на носталгия по националния комунизъм – и, както често се случвало в миналото, удобен сурогат на антисемитизма. Но дори сред обикновените коментатори и политици вече не било обичай да се сочат американските институции или практики като извор на вдъхновение или модел за подражание. Години наред Америка била едно друго време – бъдещето на Европа. Сега тя била просто друго място. Наистина, много млади хора още мечтаели да отидат в Америка. Но както казал в анкета един унгарски бизнесмен, работил няколко години в Калифорния: „В Америка си струва да идеш, докато си млад и неженен. Но когато е време да пораснеш, трябва да се върнеш в Европа“.

Образът на Америка като вечната земя на младостта и приключенията – и на Европа от двайсет и първи век като разточителен рай за възрастни и за онези, които се страхували да рискуват, – бил широко популярен, особено в самите Съединени щати. И наистина Европа остарявала. От двайсетте страни в света през 2004 г. с най–голям дял от населението над 60 г. всички освен една били европейски (изключението била Япония). Раждаемостта в много европейски държави била доста под нивото на възпроизводство. В Испания, Гърция, Полша, Германия и Швеция тя била под 1,4 деца на жена. В части от Източна Европа (например България, Латвия или Словения) цифрата приближавала 1,1 – най–ниската в света. Приложени до 2040 г., тези тенденции показвали, че много европейски държави можели да очакват населението им да спадне с една пета или повече.

Никое от традиционните обяснения за спада на раждаемостта сякаш не обяснявало назряващата демографска криза в Европа. Бедни страни като Молдова и богати като Дания били изправени пред едно и също предизвикателство. В католически държави като Италия и

Испания младите хора (женени и неженени) често живеели в дома на родителите си доста след трийсетгодишна възраст, докато в лутеранска Швеция те имали собствени домове и достъп до щедри държавно – финансирани детски и майчински надбавки. Но макар скандинавците да раждали малко повече деца от средиземноморските европейци, разликите в раждаемостта не били толкова впечатляващи като приликите. А цифрите навсякъде щели да бъдат още по-ниски, ако не били емигрантите от другите континенти, които имали далеч по-голяма склонност да се възпроизвеждат. В Германия през 1960 г. броят на децата с един родител чужденец бил едва 1,3% от общия брой на родените през годината. Четири десетилетия по-късно цифрата нараснала на една пета.

Демографската сцена в Европа всъщност не се различавала особено от тази от другата страна на Атлантика – към началото на новото хилядолетие раждаемостта на американските граждани също била паднала под равнището на възпроизводимостта. Разликата била там, че броят на имигрантите в САЩ бил толкова по-висок – при непропорционален превес на младите, – че общата раждаемост в САЩ обещавала да изпревари значително европейската в обозримо бъдеще. А макар демографските сривове да означавали, че и Америка, и Европа могат да имат проблеми с покриването на държавните пенсии и други придобивки в идните десетилетия, социалните системи на Европа били несравнимо по-щедри и затова по-застрашени.

Европейците били изправени пред привидно проста дилема: какво би станало, ако (когато?) няма достатъчно млади работещи хора, които да покриват цената на разрастващата се общност от пенсионирани граждани, които днес живеели много по-дълго от преди, не плащали данъци и представлявали все по-голямо бреме за полагащите им се медицински услуги^[450]? Един възможен отговор бил да се намалят пенсионните придобивки. Друг бил да се вдигне прагът, над който те да се изплащат – т.е. да се накарат хората да работят повече преди пенсионирането си. Трета алтернатива била да се обложат с повече данъци трудовите пакети на онези, които още били на работа. Четвърта алтернатива, обсъждана само във Великобритания (и то с половин уста) била да се имитират САЩ и да се насърчат или дори задължат хората да се обърнат към частния сектор за социално осигуряване. Всички тези варианти били потенциално политически експлозивни.

За мнозина поддръжници на свободния пазар и критици на европейските държави на благоденствието ключовият проблем пред Европа бил не демографският спад, а икономическата закостенялост. Не че нямало или нямало да има достатъчно работници – просто имало твърде много закони, защитаващи работните места и заплати или гарантиращи такива високи плащания в случай на безработица или пенсиониране, че хората нямали мотивация изобщо да работят. Ако тази „липса на гъвкавост в трудовия пазар“ бждела преодоляна, а скъпите социални придобивки – намалени или приватизирани, повече хора щели да се хванат на работа, бремето върху работодателите и данъкоплатците щяло да намалее и „евросклерозата“ щяла да бъде излекувана.

Като диагноза това било и вярно, и погрешно. Несъмнено някои от придобивките на държавата на благоденствието, договорени и увековечени през пика на следвоенния бум, сега били сериозно бреме. Всеки изгубил работата си немски работник имал право на 60% от последната си заплата през следващите трийсет и два месеца (67%, ако имал дете). След

това месечните плащания падали на 50% (или 57%) за неопределен срок. Дали тази предпазна мрежа демотивирала хората да търсят платена работа не било ясно. Но тя струвала скъпо. Множеството регулации, които трябвало да защитят интересите на работниците, пречели на работодателите в повечето страни на ЕС (особено във Франция) да уволняват наетите на трудов договор работници. Съответното им нежелание да наемат хора допринасяло за упорито високите нива на младежка безработица.

От друга страна фактът, че европейските икономики били силно регулирани и ригидни по американските стандарти не означавал, че те били непременно неефикасни или непродуктивни. През 2003 г., измерени по продуктивност на изработен час, икономиките на Швейцария, Дания, Австрия и Италия били сравними със САЩ. По същия критерий Ирландия, Белгия, Норвегия, Нидерландия и Франция (*sic*) надминавали Съединените щати. Ако Америка въпреки това била по-продуктивна като цяло – ако американците имали повече стоки, услуги и пари, – това се дължало на факта, че повечето от тях били на платена работа. Те работели повече часове седмично от европейците (средно триста часа годишно повече през 2000 г.) и имали далеч по-малко и по-кратки отпуски.

Докато британците имали законовото право на 23 дни платен отпуск годишно, французите на 25 и шведите на над 30, много американци трябвало да се задоволят с по-малко от половината дни платен отпуск в зависимост от това къде живеели. Европейците направили съзнателен избор да работят по-малко и да печелят по-малко – и да живеят по-добре. В замяна на своите уникално високи данъци (друга пречка пред растежа и обновяването в очите на англоамериканските критици) европейците получавали безплатно или почти безплатно медицинско обслужване, ранно пенсиониране и изумителен набор от социални и обществени услуги. До края на средното си образование те имали по-добри училища от американците. Живеели по-безопасно и – отчасти по тази причина – по-дълго, радвали се на по-добро здраве (макар да харчели далеч по-малко ^[451]) и имали много по-малко бедни.

И тъй, това бил „европейският социален модел“. Без съмнения той бил много скъп. Но за повечето европейци неговите обещания за сигурна работа, прогресивно данъчно облагане и големи плащания по социалния трансфер представлявали имплицитен договор между правителството и гражданите, както и между отделните граждани. Според ежегодните проучвания „Евробарометър“ преобладаващото мнозинство европейци споделяли възгледа, че бедността се дължи на социални обстоятелства, а не на лична непригодност. Освен това те изразявали желание да плащат по-високи данъци, ако те бъдат насочени към премахване на бедността.

Както може да се предположи, подобни настроения били разпространени в скандинавските страни. Но те били почти толкова обичайни във Великобритания, Италия или Испания. Съществувал широк международен, междукласов консенсус за дълга на държавата да защитава гражданите си от рисковете на неблагоприятното или пазара: нито фирмите, нито държавата трябвало да третират работниците като заменими производствени единици. Социалната отговорност и икономическата полза не се изключвали задължително – „растежът“ бил нещо похвално, но не на всяка цена.

Този европейски модел съществувал под няколко форми: „нордически“, „райнландски“, „католически“ със съответните вариации на всеки един от тях. Общото било не отделен

набор от услуги или икономически практики, нито конкретно ниво участие на държавата. То било по-скоро чувство – понякога изразено в документи и закони, понякога не – за баланса на социалните права, гражданската солидарност и колективната отговорност, който бил подходящ и възможен за съвременната държава. Съвкупният резултат можел да изглежда много различно да речем в Италия или Швеция. Но залегналият в тях социален консенсус се приемал от много граждани като формално обвързващ. Когато през 2004 г. социалдемократическият канцлер на Германия въвел промени в системата от социални помощи в страната, той се сблъскал с буря от обществени протести, точно както голисткото правителство десет години по-рано, когато предлагало подобни реформи във Франция.

Още от осемдесетте били правени различни опити за решаване на дилемата между европейската социална солидарност и икономическата гъвкавост в американски стил. Едно по-младо поколение икономисти и предприемачи, някои прекарвали известно време в американски бизнес училища или фирми и фрустрирани от ригидната в техните очи стопанска среда в Европа, настоявали пред политиците върху нуждата да се „опростят“ процедурите и да се насърчава конкуренцията. Сполучливо назованата *Gauche americaine* („американска левица“) във Франция се заела да освободи левицата от антикапиталистическия ѝ комплекс, запазвайки социалното ѝ съзнание. В скандинавските страни спъващият ефект на високите данъци бил обсъждан (макар и невинаги признаван) дори в социалдемократическите кръгове.

Усилията да се комбинира най-доброто от двете страни неслучайно се припокривали с търсенето на проект, който да замести изчерпвания дебат между капитализма и социализма, формирал ядрото на западната политика в продължение на повече от век. Резултатът, за един кратък момент в края на деветдесетте, бил така наречения „Трети път“: наглед смесваш ентузиазма от неограничаваното капиталистическо производство с нужната грижа за социалния ефект и колективния интерес. Този подход не бил твърде нов: той не добавял нищо съществено към „социалната пазарна икономика“ на Лудвиг Ерхард от петдесетте. Но политиката, особено постидеологическата политика, се върти около *формата*: и тъкмо формата на Третия път, имитираща осъщественото от Бил Клинтън успешно „балансиране“ на левицата и десницата и артикулирана преди всичко от новия лейбърист Тони Блеър, прелъстила наблюдателите.

Блеър, разбира се, имал предимствата на своето уникално време и място. Във Великобритания Маргарет Тачър отместила политическите цели далеч вдясно, а предшествениците на Блеър в лейбъристкото ръководство свършили черната работа по унищожаването на старата партийна левица. Така в посттачъристкия контекст Блеър можел да звучи правдоподобно прогресивен и „европейски“, стига да се изказвал положително колко желателни били добре разпределените социални услуги. Междувременно добре рекламираното му възхищение от частния сектор и облагодетелстваната от него благоприятна бизнес среда го поставяли твърдо в „американския“ лагер. Той говорел топло за впитането на Великобритания в европейската тъкан, но въпреки това настоявал страната му да остане встрани от социалните протекции на европейското законодателство и фискалната хармонизация, имплицитна в „единния пазар“ на Съюза.

Трети път бил рекламиран *едновременно* като прагматично решение на икономическите и социални дилеми и значителен концептуален пробив след десетилетия теоретическа

стагнация. Неговите континентални почитатели, забравили изоставените „трети пътища“ в собственото си национално минало – най-вече популярния фашистки „трети път“ от трийсетте години на двайсети век, – бързали да се приподпишат. Под ръководството на Жак Делор (1985 – 1995 г.) Европейската комисия изглеждала малко погълната от измислянето и налагането на норми и правила – замествайки „Европа“ с изгубеното наследство на бюрократичния социализъм във фабиански стил. Брюксел също като че ли се нуждаел от Трети път: своя собствена вдъхновяваща история, която да ситуира Съюза между институционалната невидимост и регулаторните излишества ^[452].

Новият имидж на блеъриската политика нямало да оцелее дълго след катастрофалното решение на британския премиер да въвлече страната и репутацията си в нашествието в Ирак през 2003 г. – ход, който само напомнил на чуждите наблюдатели, че „Третият път“ на новите лейбъристи е неразривно свързан с нежеланието на Обединеното кралство да избира между Европа и Съединените щати. А свидетелствата, че във Великобритания, също като в САЩ, броят на бедните се увеличавал драматично – в контраст с останалата част на ЕС, където бедността нараствала скромно, почти никак – рязко намалявали привлекателността на британския модел. Но „Третият път“ така или иначе щял да просъществува кратко. Самото му име намеквало за наличието на две крайности – капитализмът на ултра свободния пазар и държавния социализъм, – които вече не съществували (а в случая на първата открай време били плод на доктринално въображение). Нуждата от драматичен теоретически (или реторичен) пробив била отминала.

Така приватизацията в началото на осемдесетте била спорна, провокирала широк дебат върху обхвата и легитимността на държавния сектор и поставяла под въпрос постижимостта на социалдемократическите цели и моралната легитимност на мотива за печалба в осигуряването на обществените блага. Към 2004 г. обаче приватизацията била строго прагматичен въпрос. В Източна Европа тя била необходимо условие за членство в ЕС, в съответствие с налаганите от Брюксел ограничения върху изкривяващите пазара държавни субсидии. Във Франция или Италия продажбата на обществена собственост се прилагала вече като краткосрочна счетоводна мярка за намаляване на годишния дефицит и оставане в еврозоната.

Дори проектите от „Третия път“ на самия Тони Блеър – за половинчатата приватизация на лондонското метро, да речем, или за въвеждането на „конкурентност“ в болничните услуги – били предприемани като мерки за ценова ефикасност с допълнителни ползи за националния бюджет. Доколкото били обвързани с аргумента за социалния принцип, той бил прикачен като неубедителна, допълнителна хрумка. А популярността на Блеър намалявала с времето (както щяла да покаже далеч по-скромната му електорална победа през май 2005 г.). Макар да орязала държавните разходи, да останала извън социалната харта на ЕС, да намалила данъците на бизнеса и да насърчавала вътрешните инвестиции с всевъзможни подсладители, Великобритания оставала упорито непродуктивна. По показателите за производителност на час тя постоянно изоставала след своите „склеротични“, обвързани с регулации партньори от ЕС.

Нещо повече, планът на новите лейбъристи да избегнат назряващата криза с недостатъчно финансираните схеми на държавно пенсионно осигуряване – чрез прехвърляне на

отговорността към частния сектор – вече бил осъден на провал по-малко от десетилетие след гордото си начало. И във Великобритания като в САЩ компаниите, които инвестирали пенсионните си фондове в капризния стоков пазар, трудно можели да се надяват да посрещнат дългосрочните си задължения към своите служители, особено след като те – не по-малко от зависещите от държавно финансиране – щели да живеят доста по-дълго от преди. Както ставало ясно, повечето от тях никога нямало да видят пълна фирмена пенсия... освен ако държавата не бъдела принудена да се върне в пенсионната сфера, за да компенсира недостига. „Третият път“ започвал ужасно да прилича на игра на „Третият е излишен“.

В началото на двайсет и първи век дилемата пред европейците не била Социализъм или Капитализъм, Ляво срещу Дясно, нито „Третият път“. Тя дори не била „Европа“ срещу „Америка“, тъй като този избор бил на практика решен в съзнанието на повечето хора в полза на Европа. Тя била по-скоро въпрос – *основният* въпрос, – който историята поставила на дневен ред през 1945 г. и който тихо, но настоятелно изместил или надживял всички други претенденти за вниманието на европейците. Какво бъдеще имали отделните европейски нации – държави? Имали ли те *изобщо* някакво бъдеще?

И дума не можело да става за връщане към автономната, самостоятелна национална държава, която не дележала със съседите си нищо освен общата граница. Поляците, италианците, словенците и датчаните – та дори и британците – вече били европейци. Също както милиони сикхи, бенгалци, турци, араби, индийци, сенегалци и много други. В икономическия си живот всеки, чиято страна се намирала в Европейския съюз – или искала да бъде – бил станал безвъзвратно европеец. ЕС бил най-големият вътрешен пазар в света, най-големият вносител и износител на услуги и единствен източник на авторитет за своите членки по всички въпроси на икономическите регулации и законността.

В един свят, където сравнителното предимство във фиксираните ресурси – енергия, минерали, обработваема земя, дори разположение – стрували по-малко от политиките, подпомагащи образованието, науката и инвестициите, било безкрайно важно, че Съюзът упражнявал все по-голяма инициатива в тези области. Също както държавите открай време били жизненоважни в конституирането на пазарите – създавайки правила за търговията, труда и придвижването, – така днес тези правила се ковяли от ЕС. Благодарение на своята валута Евросъюзът упражнявал и почти пълен монопол върху пазарите на самите капитали. Единствената важна икономическа дейност, оставена под национална, а не общоевропейска инициатива, било данъчното облагане – и то само защото Великобритания настоявала за това.

Но хората не живеят в пазари, а в общности. През последните няколко години тези общности били прегрупирани, доброволно или (по-често) принудително, в държави. След преживяното през 1941 – 1945 г. европейците навсякъде чувствали належаща нужда от държавата: политиките и социалните проекти от четирийсетте отразяват преди всичко тази тревожност. С икономическия просперитет, социалния мир и националната стабилност обаче тази нужда бавно се изпарила. На нейно място дошло подозрение към намесата на държавната власт и желанието за индивидуална автономия и премахване на ограниченията пред частната инициатива. Нещо повече, в ерата на свръхсилите съдбата на Европа като че ли до голяма степен не била в нейни ръце. Затова и европейските национални държави изглеждали все по-излишни. И все пак: след 1990 г. – и *a fortiori* след 2001 г. – тези държави

за пореден път се оказват доста важни.

Ранномодерната държава имала две тясно свързани функции: да вдига данъците и да води война. Европа – Европейският съюз – не е държава. Тя не вдига данъците и няма способността да води война. Както видяхме, трябвало да мине много време, преди да развие дори зачатъчен военен капацитет, да не говорим за външна политика. През по-голямата част от петдесетте години след края на Втората световна война това не било спънка: перспективата за започване на нова европейска война ужасявала почти всички европейци, а тяхната защита срещу единствения вероятен враг била делегирана отатък Атлантическия океан.

Ала след 11 септември 2001 г. ограниченията на пост – националната рецепта за по-добро европейско бъдеще ставали ясни. Все пак традиционната европейска държава не само водела война навън, но и налагала мира в страната. Това, както отдавна разбирал Хобс, давало на държавата нейната уникална и незаменима легитимност. В страните, където кървавата политическа разправа с невъоръжени граждани била често срещана през последните години (Испания, Великобритания, Италия и Германия) значението на държавата – на нейните полицаи, нейната армия, нейните разузнавателни служби и юридически апарат – никога не било забравено. В епохата на „тероризма“ монополът на държавата върху въоръжената сила вдъхвал сигурност на повечето ѝ граждани.

Работа на държавите е да осигуряват безопасността на хората. А нямало признаци Брюксел (Европейският съюз) да може или иска да поеме тази отговорност в обозримо бъдеще. В този жизненоважен аспект държавата оставала ключовият легитимен представител на своите граждани по начин, с който транснационалният съюз на европейците при всичките си паспорти и парламенти, не би могъл да се мери. Европейците можели да се радват на свободата да се жалват през главите на собствените си правителства пред европейските съдии, и мнозина продължавали да се дивят как много национални съдилища в Германия или Великобритания приемали с такава готовност присъдите от Страсбург или Люксембург. Но когато ставало въпрос да се спре човекът с бомбата или картечницата, отговорността – и съответно властта – оставали твърдо в Берлин или Лондон. Какво в крайна сметка трябвало да направи един гражданин на Европа, ако някой взриви къщата му? Да извика бюрократ?

Легитимността е функция на капацитета: тъкмо защото зле съчленената, ултра – федерална държава Белгия (например) понякога изглеждала неспособна да осигури безопасността на гражданите си, нейната легитимност била поставяна под въпрос. И макар капацитетът на държавата да започва с оръжията, той не свършва там – дори днес. Докато държавата (а не някаква трансдържавна единица) е тази, която плаща пенсии, осигурява безработните и образова децата, то държавният монопол върху определен вид политическа легитимност ще продължи да съществува неоспорван. В хода на двацети век европейската национална държава пое значителни отговорности за социалната стабилност, сигурността и благоденствието на своите граждани. През последните години тя се лиши от прекомерния надзор върху частния морал и донякъде но не докрай – от икономическата си инициатива. Останалото е непокътнато.

Легитимността е функция и на територията. Европейският съюз, както отбелязват мнозина наблюдатели, е напълно уникално животно: териториално дефиниран, без да бъде

постоянна териториална единица. Неговите закони и регулации се прилагат по цялата му територия, но гражданите му не могат да гласуват в националните избори на другите държави (макар да са свободни да дадат глас си в местните и европейските избори). Географският обсег на Съюза контрастира със сравнителната му маловажност в ежедневието на европейците в сравнение със страната, в която са родени или живеят. Наистина ЕС е основен източник на икономически и други услуги. Но това дефинира гражданите му като потребители вместо като участници – „общност на пасивни граждани..., управлявани от непознати” и така рискува да провокира неласкави сравнения с преддемократична Испания или Полша, или с летаргичната политическа култура на ФРГ на Аденауер: необещаващи прецеденти за толкова амбициозно начинание.

Гражданството, демокрацията, правата и задълженията са тясно обвързани с държавата – особено в страни с жива традиция на активно гражданско участие в обществените въпроси. Физическата близост също е важна: за да участваш в една държава, трябва да се чувстваш част от нея. Дори в ерата на свръхбързите влакове и електронната комуникация в реално време не е ясно как някой примерно в Куимбра или Жешув може да бъде активен гражданин на *Европа*. За да може понятието да запази някакво значение – и за да могат европейците да останат политически в някакъв полезен смисъл на думата, – тяхната отправна точка в обозримо бъдеще ще остане Лисабон или Варшава, а не Брюксел. Неслучайно в съвременната епоха гигантските държави – Китай, Русия, САЩ – или са управлявани авторитарно, или остават решително центробежни, а гражданите им – доста подозрително настроени към федералната столица и всичките ѝ дела.

Тъй че привидностите били подвеждащи. През 2005 г. Европейският съюз не изместил конвенционалните териториални единици и нямало да го направи в обозримо бъдеще. Шест десетилетия след поражението на Хитлер множеството идентичности, суверенитети и територии, които заедно дефинирали Европа и нейната история, наистина се припокривали и свързвали помежду си много повече, отколкото когато и да било. Онова, което било ново и затова по-трудно доловимо от външния наблюдател, била възможността да бъдеш французин и европеец, или каталонец и европеец – или арабин и европеец.

Отделните нации и държави не изчезнали. Също както светът не се срещал в една – единствена „американска” норма – развитите капиталистически общества показвали широк набор от социални форми и много различно отношение както към пазара, така и към държавата, – така и Европа съдържала характерен букет от народи и традиции. Илюзията, че живеем в постнационален или постдържавен свят идва от прекомерното внимание към „глобализираните” икономически процеси... и приемането, че подобни транснационални механизми би трябвало да действат във всяка друга сфера на човешкия живот. Погледната единствено през призмата на производството и търговията, Европа наистина се превърнала в непрекъсната графика на транснационални вълни. Ала като вместилище на властта, политическата легитимност или културните афинитети, тя оставала точно такава, каквато била отдавна: познато струпване на отделни частици – държави. Национализмът като цяло дошъл и си отишъл ^[453]; но нациите и държавите оставали.

Като вземем предвид какво си причинили европейците през първата половина на двайсети век, това било забележително. То определено не можело да се предскаже от

руините на 1945 г. Наистина възраждането на измъчените народи на Европа и техните отделни национални култури и институции от развалините на трийсетгодишната война на континента може да се сметне дори за по-голямо постижение от колективния им успех да сключат транснационален съюз. Последното все пак влизало в плановете на различни европейски страни доста преди Втората световна война и било по-скоро улеснено от причинените от този конфликт разрушения. Но възкресението на Германия, на Полша или Франция, да не говорим за Унгария или Литва изглеждало доста по-слабо вероятно.

Дори по-непредсказуемо – всъщност направо немислимо само допреди няколко кратки десетилетия – било оформянето на Европа в зората на два̀сет и първи век като венец на международни добродетели: общност на ценности и система от междудържавни връзки, издигната и от европейци, и от неевропейци като образец за всеобщо подражание. Отчасти това се дължало на растящото разочарование от американската алтернатива; но репутацията била напълно заслужена. И тя представляла безпрецедентна възможност. Дали обаче лустросаният нов образ на Европа, излъскан от миналите грехове и превратности, щял да преодолее предизвикателствата на новия век, до голяма степен зависело от това как европейците щели да реагират на не – европейците сред тях и до техните граници. В тревожните първи години на два̀сет и първи век този въпрос оставал открит.

Преди сто и седемдесет години, в зората на ерата на национализма, немският поет Хайнрих Хайне посочил една важна разлика между два вида колективно чувство. „На нас (немците), писал той, ни наредиха да бъдем патриоти и ние станаме патриоти, защото правим всичко, което ни заповядат нашите управници. Този патриотизъм обаче не трябва да се разбира като чувството, което носи това име тук във Франция. Патриотизмът на един французин означава, че сърцето му е стоплено, а с тази топлина то се разтяга и разширява, тъй че неговата любов вече не обгръща само най-близките му роднини, а цяла Франция, целия цивилизован свят. Патриотизмът на един немец означава, че сърцето му се свива и стеснява като парче кожа на студа, и тогава немецът мрази всичко чуждо и вече не иска да бъде гражданин на света, европеец, а само провинциален немец”.

Франция и Германия, разбира се, вече не са отправните точки на тази критика. Но поставеният от Хайне избор между два вида патриотизъм говори съвсем директно за съвременното състояние на европееца. Ако зараждащата се Европа поеме в „германска” посока и се свие като „парче кожа на студа” в отбранителен провинциализъм – вероятност, за която намеквали референдумите във Франция и Холандия през пролетта на 2005 г., когато категорични мнозинства отхвърлили предложената европейска „конституция” – то възможността ще бъде пропусната и Европейският съюз никога няма да надрасне функционалния си произход. Той ще си остане само сборът и най-високото общо кратко на отделните интереси на своите членки.

Но ако патриотизмът на Европа може да намери начин да стигне отвъд себе си, да улови духа на идеализираната от Хайне Франция, като „се разтяга и разширява, за да обгръне целия цивилизован свят”, би било възможно нещо повече. Два̀сети век – векът на Америка – видял как Европа пропада в бездната. Възстановяването на стария континент било бавен и несигурен процес. В известен смисъл този процес никога няма да бъде завършен: Америка ще притежава най-голямата армия, а Китай ще произвежда повече и по-евтини стоки. Но нито Америка, нито Китай разполагат с работещ модел, който да предложат за всеобщо

подражание. Въпреки ужасите на близкото си минало – и до голяма степен тъкмо поради тях – *европейците* са тези, които днес имат уникалното право да дадат на света един скромнен съвет как да избегне собствените им грешки. Малцина биха го предсказали преди шейсет години, но два̀сет и първият век би могъл да принадлежи на Европа.

Епилог

От дома на мъртвите: Есе за съвременната европейска памет

„Проблемът за злото ще бъде фундаменталният проблем на следвоенния интелектуален живот в Европа – така, както смъртта стана фундаменталният проблем след последната война”.

Хана Арент (1945 г.)

„Забравянето, бих казал дори историческата грешка, е ключов фактор за създаването на една нация; така прогресът на историческите изследвания често представлява опасност за националната идентичност... Същността на една нация е в това, че индивидите споделят много неща, но и че много неща са забравили”.

Ернест Ренан

„Цялата историографска работа по събитията от този период ще трябва да бъде извършена или оценена спрямо събитията от Аушвиц... Тук всяка историзация стига своите граници”.

Сол Фридландер

За евреите, смятал Хайнрих Хайне, покръстването било „билет за влизане в Европа”. Но това било през 1825 г., когато цената за допускане в модерния свят била захвърлянето на потискащото наследство на еврейската различност и изолация. Днес цената на допускането в Европа е променена. Това е ирония, която Хайне – с неговите пророчески намеци за „диви, тъмни времена, тътнещи към нас” – би оценил повече от всички: желаещите да станат напълно европейци в зората на двайсет и първи век първо трябва да приемат едно ново и много по-потискащо наследство. Днес съществената европейска отправна точка не е покръстването. А изстреблението.

Признаването на Холокоста е днешният ни билет за влизане в Европа. През 2004 г. президентът на Полша Квашневски – в опит да затвори една болезнена глава в миналото на своята нация и да приравни Полша към партньорите ѝ от ЕС – официално признал военновременните страдания на полските евреи, включително тяхната виктимизация от страна на самите поляци. Дори отиващият си румънски президент Илиеску, за да подпомогне амбициите на страната си да се присъедини към Европейския съюз, бил принуден на следващата година да признае това, което той и колегите му отдавна и усърдно отричали: че Румъния също е изиграла своята роля в унищожението на евреите в Европа...

Със сигурност съществуват и други критерии за пълно участие в европейското семейство. Продължаващият отказ на Турция да признае „геноцида” над арменското си население през 1915 г. ще бъде пречка пред нейната кандидатура за членство в ЕС, също както Сърбия ще продължи да виси пред европейския праг, докато политическата ѝ класа не поеме отговорност за масовите убийства и другите престъпления от югославските войни. Но причината престъпления като тези да носят днес такъв политически заряд – и причината

„Европа“ да се натовари с отговорността да следи за отделяното им внимание и да дефинира „европейците“ като хора, които реагират на подобни неща – е фактът, че те са частни случаи (съответно преди и след факта) на най-значимото престъпление: все още помнения опит на една група европейци да изтреби всички членове на друга група европейци, тук на европейска почва.

Предприетото от Хитлер „окончателно решение на еврейския проблем“ в Европа е не само източник на ключови области на следвоенното международно право – „геноцида“ и „престъпленията срещу човечеството“. То определя и моралния (а в някои европейски страни и правния) статут на онези, които говорят за него. Да отричаш или омаловажаваш *Шоа* – Холокоста – означава да се поставиш отвъд пределите на цивилизования обществен дискурс. Затова нормалните политици отбягват, доколкото могат, компанията на демагози като Жан – Мари льо Пен. Днес Холокостът е много повече от поредния неоспорим факт за едно минало, което европейците повече не могат да игнорират по желание. Докато Европа се приготвя да остави зад себе си Втората световна война – докато се откриват последните мемориали, докато се почитат последните живи поборници и жертви, – възроденият спомен за мъртвите евреи на Европа се превърна в самата дефиниция и гаранция за възврънатата хуманност на континента. Но не винаги е било така.

Никога не е било загадка какво се е случило с евреите на Европа. Избиването на около шест милиона от тях по време на Втората световна война станало широко известно още месеци след нейния край. Шепата оцелели, било в бежански лагери или в родните си страни, сами по себе си свидетелствали за броя на мъртвите. От 126 000 прогонени от Австрия евреи след войната се върнали 4 500. В Нидерландия, където преди войната имало 140 000 евреи, 110 000 били депортирани – и по-малко от 5 000 се върнали. От депортираните през 1940 – 1944 г. 76 000 (предимно чуждестранни) евреи във Франция оцелели по-малко от 3%. Подалеч на изток цифрите били дори по-лоши: от почти 3 милиона евреи в предвоенна Полша били избити цели 97,5%. В самата Германия през май 1945 г. били останали едва 21 450 от 600 000 евреи.

Малцината завърнали се не били добре дошли. След години на антисемитска пропаганда местното население навсякъде било не само склонно да обвинява абстрактно „юдеите“ за собствените си страдания, но и определено съжалявало за връщането на мъжете и жените, чиято работа, собственост и жилища било присвоило. В четвърти район на Париж на 19 април 1945 г. стотици излезли да протестираат, когато завърнал се депортиран евреин се опитал да си върне (присвоения) апартамент. Преди да бъде разпръсната, демонстрацията за малко не преминала в безредици, а тълпата скандирала *La France aux Français!* („Франция на французите! „). Уважаваният френски католически философ Габриел Марсел несъмнено не би прибягнал до такъв език. Но той не се смутил да пише няколко месеца по-късно в списание *Temoignage chretien* за „арогантната самонадеяност“ на „евреите“ и техния стремеж „да завземат всичко“.

Нищо чудно, че бъдещият френски правителствен министър Симон Вейл щяла да пише за връщането си от Берген – Белзен: „Имахме чувството, че животът ни не се брои; и все пак бяхме толкова малко“. Във Франция (както и в Белгия) депортираните участници в Съпротивата, които оцелели и сега се връщали, били третираны като герои: спасители на честта на нацията си. Но евреите, депортирани не заради политическите си убеждения, а

заради расата си, не можели да служат на такава полезна цел. Във всеки случай дьо Гол (също като Чърчил) бил странно сляп за расовата специфика на жертвите на Хитлер, тълкувайки вместо това нацизма като форма на пруски милитаризъм. В Нюрнберг френският прокурор Франсоа дьо Мантон се чувствал некомфортно със самото понятие „престъпления срещу човечеството“ – предпочитал „престъпления срещу мира“ – и по време [454]

на целия процес не казал и дума за депортирането или избиването на евреи

Три години по-късно редакционна статия в „Монд“ от 11 януари 1948 г. под заглавие „Оцелелите от лагерите на смъртта“ успяла да говори затрогващо за „280 000 депортирани, 25 000 оцелели“, без нито веднъж да спомене думата „евреин“. Според прокараното през 1948 г. законодателство терминът „депортирани“ можел да се прилага само за френски граждани или резиденти, депортирани по политически причини или за съпротива срещу окупатора. Не се правела разлика на базата на разпределението по лагери или съдбата след пристигането. Така еврейските деца, заключени във влакове и изпратени в газовите камери на Аушвиц, били описани в официалните документи като „депортирани по политически причини“. С остра (макар и непреднамерена) ирония тези деца, повечето от които били синове и дъщери на родени в чужбина евреи и които френските жандарми насила откъснали от родителите им, били отбелязани във възпоменателните документи и плочи като „загинали за Франция“ [455].

В Белгия католическите партии в първия следвоенен парламент протестирали срещу идеята да се изплащат каквито и да било компенсации на „евреите, арестувани само по расови мотиви“ – повечето от които, както се намеквало, вероятно били черноборсаджийи. Наистина в Белгия изключването на евреите от всякакви следвоенни помощи стигнало още по-далеч. Понеже 95% от депортираните от Белгия евреи били чужди или ничии поданици, следвоенният закон постулирал, че – освен ако не се били сражавали в организирани съпротивителни движения – намиращите се в Белгия оцелели след войната евреи нямат право на никаква държавна помощ. През октомври 1944 г. белгийските власти автоматично приписали националността „германец“ на всеки оцелял евреин в Белгия, който не можел да докаже своето белгийско поданство. Теоретично това премахвало всички „расови“ разграничения от времето на войната – но освен това превръщало оцелелите евреи в *de facto* жители на вражеска държава, които можели да бъдат интернирани и чиято собственост била иззета (и върната чак през януари 1947 г.). Като допълнително предимство подобни разпоредби бележели тези евреи за връщане в Германия, след като вече не били заплашвани от нацистко преследване.

В Нидерландия, където според вестника на тамошната съпротива *Vrij Nederland* самите нацисти били стъписани от усърдието, с което местните граждани и граждански лидери участвали в собственото си унижение, шепата завърнали се евреи определено не били добре дошли. Една от тях, Рита Коопман, си спомня как била посрещната с думите: „Доста от вас се върнаха. Радвайте се, че не бяхте тук – такъв глад ни мъчеше! „ Наистина холандците страдали много през „Зимата на глада“ на 1944 – 1945 г. и много от празните къщи на депортираните евреи (особено в Амстердам) били ценен източник на дърва и други консумативи. Но при все ентузиазираното сътрудничество на холандските военновременни власти в идентифицирането и събирането на евреите в страната, следвоенните власти – нали

тяхната съвест била чиста – не се чувствали длъжни да компенсират особено евреите. Вместо това те гордо и показно отказали да правят разлика между холандските граждани на расова и каквато и да било основа и така обрекли изгубените евреи в страната на ретроспективна анонимност и невидимост. През петдесетте години католическите премиери на Нидерландия дори отказали да участват в изграждането на предложения международен монумент в Аушвиц, отхвърляйки го като „комунистическа пропаганда“.

В Източна Европа, разбира се, и дума не можело да става страданието на евреите да се признае, камо ли да се компенсира. В първите следвоенни години евреите в този регион се грижели най-вече за самото си оцеляване. Полякът от нееврейски произход Витолд Кула писал през август 1946 г. по време на пътуване с влак от Лодз до Вроцлав, където станал свидетел на антисемитски подигравки към еврейско семейство: „Повечето полски интелектуалци не осъзнават, че днес в Полша един евреин не може да кара кола, не рискува да пътува с влак, не смее да изпрати детето си на училищен излет; не може да ходи в отдалечени места, предпочита големите пред средните градове и ако е разумен, избягва да излиза след залез слънце. Трябва да си герой, за да продължаваш да живееш в такава атмосфера след шест години мъчения“.

След поражението на Германия много евреи в Източна Европа следвали своята военновременна стратегия: криели еврейската си идентичност от колегите, съседите и дори децата си, сливали се колкото можели със следвоенния свят и се връщали поне към привидност на нормален живот. И не само в Източна Европа. Във Франция, макар новите закони да забранявали откритата антисемитска реторика на предвоенния обществен живот, наследството на Виши си оставало. Табутата на едно по-късно поколение още не били въведени и все още било приемливо поведение, на което след време щяло да се гледа с лошо око. Също както през трийсетте, левицата не била имунизирана. През 1948 г. комунистическият парламентарист Артюр Рамет посочил няколко известни еврейски политици – Леон Блум, Жюл Мош, Ръоне Майер, – за да ги противопостави на депутатите от собствената си партия: „Ние комунистите имаме само френски имена“ (твърдение колкото некрасиво, толкова и невярно).

При тези обстоятелства изборът за повечето европейски евреи изглеждал очевиден: да се изселят (в Израел след създаването му или в Америка, след като вратите ѝ били отворени през 1950 г.) или да мълчат и да се стараят да останат невидими. Безспорно много от тях чувствали непреодолимо желание да говорят и да свидетелстват. Примо Леви разказва, че бил тласкан от „абсолютен, патологичен наративен стремеж“ да запише онова, което току – що бил преживял. Но съдбата му била поучителна. Когато през 1946 г. занесъл *Se questo e un uomo* („Ако това е човек“), историята на своето затворничество в Аушвиц, във водещото ляво италианско издателство „Ейнауди“, тя била отхвърлена моментално. Неговият разказ за преследване и оцеляване, започващ с депортацията му като евреин вместо като борец против окупаторите, не бил в тон с възвисяващите италиански сюжети на всенародна антифашистка съпротива.

Вместо това *Se questo e un uomo* бил публикуван от малко издателство в едва 2 500 екземпляра, повечето от които останали в склад във Флоренция и били унищожени при голямото наводнение там двайсет години по-късно. Мемоарите на Леви не били публикувани във Великобритания до 1959 г., когато от „Ако това е човек“ се продали едва няколко стотин

бройки (а и американското издание под заглавието „Оцеляване в Аушвиц“ започнало да се продава добре едва двайсет години по-късно). „Галимар“, най-престижната сред френските издателски къщи, дълго време отказвала да купи каквото и да било от Леви: едва след смъртта му през 1987 г. неговите творби и тяхната значимост започнали да получават признание във Франция. И тъй, също като тематиката си, Леви останал нечут години наред: никой не искал да слуша. През 1955 г. той отбелязал, че е станало „неделикатно“ да се говори за лагерите: „Рискуваш да те обвинят, че се правиш на жертва или се държиш непристойно“. Джулиана Тедески, друга оцеляла в Аушвиц италианска еврейка, говори за същото: „Срещам хора, които не искаха да знаят нищо, защото в крайна сметка италианците също били страдали, дори тези, които не били в лагери.... Казваха ми, „За бога, всичко свърши“, тъй че аз дълго време мълчах“^[456].

Дори във Великобритания Холокостът не бил публично дискутиран. Също както за французите представителният концентрационен лагер бил Бухенвалд със своите добре организирани комитети на комунистически политзатворници, така в следвоенна Британия символичният образ на нацистки лагер бил не Аушвиц, а Берген – Белзен (освободен от британски войници). А подобните на скелети лагерници, записани на филм и показани в кинопрегледите в края на войната обичайно не били идентифицирани като евреи^[457]. В следвоенна Великобритания евреите също предпочитали да не бият на очи и да запазят спомените си за себе си. Пишейки през 1996 г. за английското си детство като син на бивши затворници от лагерите, Джеръми Адлър си спомня, че докато у дома му не било забранено да се говори за Холокоста, навсякъде другаде темата била табу: „Приятелите ми можеха да се похвалят как татковците им са се борили с чудовища в пустинята. За преживяването от баща ми не можеше да се говори. За него доскоро нямаше място. На публиката във Великобритания ѝ трябваша около петдесет години, за да премине цикъла от репресия към обсебя“^[458].

В ретроспекция най-стъписващото е универсалният характер на това мълчание. Холокостът на евреите бил игнориран не само там, където имало сериозни причини да не се мисли за него – като да речем в Австрия (която имала едва една пета от населението на предвоенна Германия, но осигурила половината от всички пазачи в концентрационните лагери) или Полша, но също така и в Италия – където по-голямата част от нацията нямала причина за срам в това отношение – или Великобритания, където на военните години иначе се гледало с гордост и дори с известна носталгия. За това допринесло скорошното начало на Студената война, разбира се^[459]. Ала имало и други причини. За повечето европейци Втората световна война не се въртяла около евреите (освен доколкото те били обвинявани за нея) и всеки намек, че еврейското страдание можело да претендира за достойно място, се посрещал с дълбока неприязън.

Холокостът бил само едно от многото неща, които хората искали да забравят: „През тлъстите години след войната... европейците намериха подслон в колективната амнезия“ (Ханс – Магнус Енценсбергер). Между компромисите си с фашистките администратори и окупационни сили, сътрудничеството на военни организации и ръководства, личните си унижения, материалните трудности и частните си трагедии милиони европейци имали

сериозни причини да обърнат гръб на близкото минало или да изкривят паметта си за подобър ефект. Това, което френският историк Анри Русо по-късно щял да кръсти „Синдромът Виши“ – десетилетните затруднения да признаеш какво наистина се е случило през войната и непреодолимото желание да блокираш спомена или да го преобоядисаш по приемлив начин, който не би разял крехките връзки в следвоенното общество – в никакъв случай не бил уникален за Франция.

Всяка окупирана страна в Европа развила свой собствен „синдром Виши“. Страданията на италианците по време на войната, у дома и в затворническите лагери, отвличали общественото внимание от страданията, които италианците причинявали на другите – например на Балканите или в африканските колонии на Италия. Това, което холандците или поляците си разказвали за войната, щяло да поддържа десетилетия наред представата на нацията за самата нея. Особено холандците залагали много на образа си на оказал съпротива народ, полагайки всички усилия да забравят, че 23 000 от тях се записали доброволно във Вафен – СС: най-големият контингент от Западна Европа. Дори Норвегия трябвало някак да смели спомена, че повече от една пета от военните ѝ офицери доброволно се присъединили към неонацисткия *Nasjonal Samling* („Национален сбор“) на Видкун Квислинг преди или след април 1940 г. Но докато освобождението, съпротивата и депортираните – дори героичните поражения като Дюнкерк или Варшавското въстание от 1944 г. – можели да бъдат от полза за компенсаторното национално митотворчество, в Холокоста нямало нищо „годно за употреба“^[460].

В някои отношения се оказало по-лесно за немците да обхванат и признаят мащаба на своето престъпление. Не и отначало, разбира се: видяхме как се провалила „денацификацията“. Преподаването на история в ранната Федерална република спирало до Вилхелмовата империя. С рядкото изключение на държавници като Курт Шумахер – който предупредил сънародниците си още през юни 1947 г., че е най-добре „веднъж завинаги да се научат да говорят за евреите в Германия и по света“ – германските обществени фигури през четиридесетте и петдесетте успявали да избегнат всяко споменаване на Окончателното решение. Американският писател Алфред Кейзин отбелязал факта, че за неговите студенти в Кьолн през 1952 г. „войната беше свършила. Тя не трябваше да се споменава. Студентите ми не казваха и дума за войната“. Когато западногерманците се връщали назад, те си спомняли собствените си страдания: в проучванията в края на петдесетте преобладаващото мнозинство определило следвоенната съюзническа окупация като „най-тежкия момент в живота си“.

Както предсказали още през 1946 г. някои наблюдатели, немците успешно се дистанцирали от Хитлер: избягвали както възмездието, така и моралната отговорност, предлагайки фюрера на света като изкупителна жертва. Неговите дела *наистина* будели значително негодувание – но заради бедите, които докарал до главите на немците, а не заради това, което той и те причинили на другите. През онези години много от тях смятали, че опитът за унищожение на евреите бил не толкова най-голямото престъпление на Хитлер, колкото най-голямата му *грешка*: в проучване от 1952 г. почти двама от всеки пет възрастни в Западна Германия не се поколебали да информират интервюиращите, че според тях би било „по-добре“ за Германия да няма евреи на своя територия.

Подобни нагласи били подпомогнати от сравнителното отсъствие на видими свидетелства

за нацистките зверства в близкото им обкръжение: нацистите внимавали да разположат основните лагери на смъртта далеч от „стария Райх“. Не че близостта сама по себе си била гаранция за чувствителност. Фактът, че Дахау бил предградие на Мюнхен и до него от градския център можело да се стигне с трамвай, сам по себе си не помагал на местните да осъзнаят какво се било случило. През януари 1948 г. баварският парламент единодушно гласувал да преустрои нацисткия лагер там в *Arbeitslager*, принудителен трудов лагер за „нежелаещите да работят асоциални елементи“. Както отбелязала Хана Арент при посещението си в Германия през 1950 г.: „Навсякъде забелязваш, че няма реакция спрямо случилото се, но е трудно да решиш дали това се дължи на преднамерен отказ да скърбиш или е израз на истинска емоционална неспособност“. През 1955 г. един франкфуртски съд оневинил д – р Петерс, генералния ръководител на компания, осигурявала на СС газа „Циклон – Б“, мотивирайки се, че имало „недостатъчни доказателства“, че той бил използван за избиване на депортирани.

В същото време обаче немците – единствени в Европа – не можели да отрекат онова, което сторили на евреите. Можели да избягват да го споменават; можели да настояват върху собствените си страдания; можели да прехвърлят вината на „шепа“ нацисти. Но не можели да избегнат отговорността по този въпрос, като припишат другиму извършения геноцид. Дори Аденауер, макар да се ограничавал на обществени места да изразява съчувствие към еврейските „жертви“, без дори да назове онези, които ги направили такива, бил принуден да подпише договора за репарации с Израел. И докато нито британците, нито французите, нито дори италианските му сънародници не проявили интерес към мемоарите на Примо Леви, „Дневникът на Ане Франк“ (наистина по-достъпен документ) щял да се превърне в най-продаваната книга с меки корици в немската история, с разпродадени към 1960 г. над 700 000 екземпляра.

Гласък на немския самоанализ, както видяхме, дала серия процеси, предизвикани от закъснели разследвания на германските престъпления на Източния фронт. Започнали в Улм през 1958 г. със съдебни дела срещу членове на военновременните „Групи за интервенция“, последвани от ареста и процеса срещу Адолф Айхман и достигнали кулминацията си с франкфуртските процеси срещу надзирателите от Аушвиц от декември 1963 до август 1965 г., те били първата възможност след края на войната оцелелите от лагерите да говорят публично за преживяното. В същото време предвиденият в Закона за давността двайсетгодишен срок за убийство бил удължен (макар и не още премахнат).

Тази промяна в настроенята била до голяма степен породена от вълна антисемитски вандализъм в края на петдесетте и от растящите свидетелства, че младите немци са напълно невежи по въпроса за Третия райх: техните родители не им казвали нищо, а учителите им избягвали темата. През 1962 г. десет западногермански провинции обявили, че оттук нататък историята на периода 1933 – 1945 г. – включително избиването на евреите – щяла да бъде задължителен предмет във всички училища. Така било преобърнато първоначалното следвоенно съждение на Конрад Аденауер: здравето на германската демокрация сега изисквало нацизмът да бъде запомнен, а не забравен. И вниманието все по-често се насочвало към геноцида и „престъпленията срещу човечеството“, вместо към „военните престъпления“, с които националсоциализмът бил предимно асоцииран до този момент. Едно ново поколение трябвало да бъде накарано да осъзнае естеството – и мащаба – на

нацистките зверства. Популярни списания като „Щерн“ и „Куик“ вече нямало да могат да омаловажават значението на лагерите, както правели през петдесетте, нито да възхваляват „добрите“ нацисти. Започнало да се появява известно публично съзнание за неприемливостта, недопустимостта на близкото немско минало.

Тази промяна не трябва да бъде преувеличавана. През шейсетте както един западногермански канцлер (Кизингер), така и един федерален президент (Ханс Любке) били бивши нацисти – крещящо противоречие в изграждания от републиката на Бон образ, надлежно отбелязано от по-младите коментатори, както видяхме в Глава 12. А и едно било да кажеш истината за нацистите, съвсем друго – да признаеш колективната отговорност на немския народ – тема, по която по-голямата част от политическата класа все още мълчала. Нещо повече, докато броят западногерманци, които вярвали, че Хитлер би бил един от най-великите германски държавници „ако не беше войната“ паднал от 48% през 1955 г. на 32% през 1967 г., втората цифра (макар съставена предимно от по-възрастни респонденти) далеч не била успокоителна.

Истинската трансформация настъпила през следващото десетилетие. Серия събития – Шестдневната арабско – израелска война от 1967 г., падането на колене на канцлера Брант пред мемориала във Варшавското гето, убийството на израелските спортисти на Олимпийските игри в Мюнхен през 1972 г. и най-накрая излъчването в Германия на минисериала „Холокост“ през януари 1979 г. – поставили евреите и тяхното страдание на дневен ред в германското общество. От тях безспорно най-голямо влияние оказал телевизионният сериал. Чист продукт на американската комерсиална телевизия – прост сюжет, двуизмерни като цяло герои, структурирана за максимално емоционално въздействие фабула, – „Холокост“ (както отбелязахме в Глава 14) бил презиран и ненавиждан от европейските поклонници на киното от Едгар Райц до Клод Ланцман, който го обвинил, че превръща немската история в американска сапунена опера и прави достъпно и разбираемо онова, което би трябвало да остане завинаги непроизносимо и непроницаемо.

Ала точно тези недостатъци обясняват въздействието на сериала. Той се излъчвал четири последователни вечери по западногерманската национална телевизия и бил гледан от приблизително двама милиона зрители – доста над половината от населението. Освен това по случайност съвпаднал с друг процес – този на бившите надзиратели от лагера на смъртта Майданек: напомняйки на зрителите, че тази страница не била затворена. Общественото въздействие било огромно. Пет месеца по-късно Бундестагът гласувал да премахне Закона за давност за убийство (макар че трябва да отбележим, че сред гласувалите против бил бъдещият канцлер Хелмут Кол). Оттук нататък немците щели да бъдат сред най-добре информираните европейци по въпроса за Холокоста и в предните редици на всички усилия за запазване на общественото съзнание за изключителното престъпление на тяхната страна. Докато през 1968 г. Дахау бил посетен от едва 471 училищни групи, в края на седемдесетте годишният им брой далеч надхвърлял пет хиляди.

Съзнанието – и публичното признание – за това, което немците сторили на евреите четири десетилетия по-рано представлявало значителен напредък. Но разполагането му в немската и европейската история си оставало трудна и нерешена дилема, както щял да покаже „спорът на историците“ през осемдесетте. Някои консервативни учени, сред които и уважаваният дотогава Ернст Нолте, се смутили от настояването да се третира Хитлер,

неговото движение и неговите престъпления като уникални и единствени по рода си. Ако искаме да разберем нацизма, твърдели те, трябва да го сложим в контекста на неговото време и място. Според Нолте възходът на националсоциализма и някои от неговите по-гротескни практики били преди всичко отговор на болшевиизма: те следвали и в някаква степен имитирали примера и заплахата на Ленин и неговите наследници. Това не омаловажава престъпленията на нацизма, заявил Нолте в прословутата си статия във „Франкфуртер алгемайне цайтунг“ от юни 1986 г.; но без болшевишкия прецедент те трудно биха могли да бъдат обяснени. Време било да се преосмисли нацистката ера, разполагайки Холокоста в по-широкия контекст на съвременните геноциди.

Реакцията спрямо Нолте дошла преди всичко от Юрген Хабермас, който – също като Енценсбергер, Гюнтер Грас и други представители на „скептичното поколение“ – бил достатъчно стар да помни нацизма и затова изключително подозрително настроен към всеки опит за „ограничаване“ на немската отговорност. Глупости, отвърнал Хабермас на Нолте: важното при нацизма не е той да бъде „ситуиран“ или „историзиран“ – това е тъкмо изкушението, на което никой немец не бива повече да има правото да се поддава. Нацисткото престъпление – немското престъпление – е уникално: уникално по мащаба си, уникално в амбициите си, уникално в своето неподвластно на разума зло. Контекстуализацията в смисъла на Нолте, неизбежно намекваща за относителността на германската отговорност, била просто запрeтeна.

Но безкомпромисната позиция на Хабермас поставяла стандарт, към който малцина от неговите съотечественици (включително историците, чийто занаят се основава върху сравненията и контекстите) можели да се придържат дълго. Новият акцент върху Холокоста в германския обществен диалог – достигнал връхната си точка през деветдесетте с изобилните прояви на официално разкаяние за минали грехове, когато немците се отдавали на така наречената от писателя Петер Шнайдер „самодоволна самоомраза“ – не можел да продължи безкрайно. Да се иска от всяко ново поколение немци да живеят завинаги в сянката на Хитлер, да се изисква от тях да приемат отговорността за уникалната вина на Германия и да се направи от нея мерило за националната им идентичност било най-малкото, което можело да се желае – но повече, отколкото можело да се очаква.

В други страни на Западна Европа процесът на припомняне и признаване трябвало първо да преодолее самоугодните местни илюзии – за което обичайно трябвало да минат две поколения и няколко десетилетия. В Австрия – където сериалът „Холокост“ бил пуснат само два месеца след германското си излъчване, но с несравнимо по-слабо въздействие, – сериозното и все още непълно вглеждане в нацисткото минало на страната започнало едва след като през осемдесетте се разбрало, че президентът й Курт Валдхайм участвал в бруталната хитлеристка окупация на Югославия по време на войната. Всъщност фактът, че преди това Валдхайм служил като Генерален секретар на Обединените нации, без никой в международната общност да не се смути от действията му по време на войната, разпалил подозрението на много австрийци, че към страната им се прилагат уникално високи стандарти. Все пак Австрия след войната имала канцлер – евреин (социалистът Бруно Крайски), което не можело да се каже за германците.

Но никой не очаквал много от австрийците. Тяхното като цяло несмутимо отношение към близката история – чак до 1990 г. почти двама на всеки пет австрийци смятали страната си за

жертва на Хитлер вместо за негов съучастник и 43% от австрийците вярвали, че нацизмът „си имал и добрите страни“ – само потвърждавало собствените им предразсъдъци, както и тези на другите ^[461]. Съвсем другояче стоял въпросът с Швейцария, алпийската съседка на Австрия. В продължение на 40 години след 1945 г. тя разполагала с индουλгенция за стореното по време на войната. Не само било забравено, че швейцарците положили всички усилия да държат евреите навън. Тъкмо напротив, в популярните романи и филми страната била представяна като безопасно, гостоприемно убежище за всеки преследван, който успеел да стигне границите ѝ. Швейцарците се къпели в чистата си съвест и завистливото възхищение на света.

Всъщност към 1945 г. те били приели едва 28 000 евреи – седем хиляди от които преди началото на войната. На бежанците им била отказвана работна виза – те се издържали от сумите, удържани на богатите еврейски жители на страната. Едва през юни 1994 г. властите в Берн официално признали, че швейцарската молба (отправена към Берлин през октомври 1938 г.) буквата „J“ да се отпечатва в паспортите на всички немски евреи – за да ги връщат по-лесно – било акт на „недопустима расова дискриминация“. Ако простъпките на швейцарците се изчерпвали с това, нямало да се вдигне много шум – Лондон и Вашингтон не стигнали дотам да искат идентификация на еврейските паспорти, но когато ставало въпрос за спасяване на еврейски бежанци, британската и американската истории не дават повод за особена гордост. Но швейцарците отишли значително по-далеч.

Както станало болезнено ясно в хода на проведените през деветдесетте официални разследвания, Швейцария не само търгувала с ограбено злато и дала значителен практически принос за германското военно начинание (вж. Глава 3), но и швейцарските банки и застрахователни компании съзнателно присвоили неприлично големи суми пари, принадлежащи на еврейски сметкопритежатели или на ищци на застрахователните полици на избитите си роднини. В тайно следвоенно споразумение с комунистическа Полша – за първи път разкрито през 1996 г. – Берн дори предлагал да припише банковите сметки на мъртви полски евреи на новите власти във Варшава в замяна на обезщетения за швейцарските банки и предприятия, експроприирани след комунистическия преврат ^[462]. След като подобен род свидетелства започнали да излизат на бял свят, лъснатият образ на Швейцария се разпаднал и никакво количество (неохотно отпуснати) възмездия, плащания и „фондове за жертвите“ няма скоро да го скрепят наново. Една редакционна статия в немския „Ди Цайт“ от 13 ноември 1996 г. – в която се отбелязвало, че Швейцария най-сетне била застигната от „дългата сянка на Холокоста“ – намирисвала немалко на *Schadenfreude*, злорадство. Но това било чистата истина.

Излъсканият образ на военновременна Холандия – където се смятало, че едва ли не всеки е „участвал в съпротивата“ и е направил всичко по силите си да спъва германските планове, – бил атакуван и дискредитиран малко по-рано, и то по местна инициатива. Към средата на шейсетте многотомни официални истории на Втората световна война предлагали изобилна информация „какво“ станало по това време в страната, но усърдно избягвали да се впускат в подробности „кой“, „как“ и „защо“ спомогнал специално за еврейската катастрофа. Във всеки случай малцина ги четяли. Но през април 1965 г. един холандски историк – Якоб Пресер – публикувал *Ondergang*, първата официална история на избиването на холандското

еврейство. Само през същата година тя се продала в стохияден тираж и предизвикала вълна от обществен интерес по този въпрос ^[463]. Скоро книгата била последвана от лавина телевизионни документални филми и други програми за военновременната окупация – една от които, *De bezetting* („Окупацията“), щяла да се излъчва над две десетилетия, – и от промяна в общественото настроение. През 1965 г. холандското правителство за пръв път предложило да направи финансов принос към мемориала в Аушвиц – макар да минали още седем години, преди властите най–сетне да се съгласят да платят на оцелелите депортирани евреи пенсията, отредени на участниците в съпротивата и другите нацистки жертви след 1947 г.

Също както в Германия, тласък на интереса към потъналото в сянка холандско минало дали израелските и германски процеси от началото на шейсетте. И в Холандия като на много други места децата на следвоенния бейби – бум били любопитни към близката си история и доста скептични към това, което им разказвало – или по-скоро пропускало да им разкаже – „мълчаливото поколение“ на техните родители. Социалните промени от шейсетте спомогнали да се срути стената на официалното мълчание по въпроса за окупацията: разрушаването на социалните и сексуални табута – което в части на Нидерландия и особено в Амстердам, имало дълбоко смущаващ ефект върху консервативното до този момент общество – довело със себе си вълна от подозрения към други наследени практики и културни труизми. За една нова генерация читатели основния текст на холандския Холокост – дневникът на Ане Франк – сега звучал в съвсем различна светлина: нали Ане и нейното семейство били издадени на немците от холандските си съседи.

Към края на века периодът 1940 – 1945 г. бил най–подробно изследваният в холандската история. Но макар истината за приноса на холандците за идентифицирането, ареста, депортацията и смъртта на еврейските им съграждани да станала обществено достояние през шейсетте, трябвало да мине доста време, преди хората да осъзнаят какво означава това. Едва през 1995 г. действащият държавен глава – кралица Беатрикс – публично признала трагедията на холандските евреи, докато била на посещение в Израел. Може би едва към средата на деветдесетте, с образа на въоръжените холандски мироопазващи сили към ООН, които стоели кротко настрана, докато сръбските неформални отряди събрали и избили седем хиляди мюсюлмани в Сребреница, най–сетне станало ясно за какво става дума. Дълго отлаганият национален дебат за цената, която холандците платили за своето наследство на ред, сътрудничество и послушание, можел най–накрая да започне.

В своя защита холандците – също като белгийците, норвежците и италианците (след 1943 г.) и по-голямата част от окупирана Източна Европа – можели да твърдят, че колкото и срамно да било съучастието на отделни бюрократи, полицаи и т.н. с окупационните власти, инициативата винаги идвала отгоре: от немците. Това не е толкова вярно, колкото се смятало някога, а на определени места – особено територии като Словакия и Хърватия (или Унгария през последните месеци на войната), където местните марионетни правителства следвали свои собствени престъпни проекти, – това винаги било само половината истина. Но в окупирана Западна Европа, с едно важно изключение, нямало широко акредитирани местни режими, нямало видимо легитимно местно управление, което да упражнява властта и така да бъде напълно отговорно за своите действия. Немците не можели да направят това, което

сторили в окупирана Норвегия, Белгия или Нидерландия, без съдействието на местните (в единствената страна, където подобно съдействие липсвало – Дания, – евреите оцелели). Но във всички тези случаи заповедите издавали немците.

Изключението, разбира се, е Франция. И тъкмо измъченият, дълго отричан и вечно непълен спомен за водената от нея война – за режима Виши и неговата съучастническа, активна роля в нацистките проекти, преди всичко в Окончателното решение – хвърля сянка върху всички следвоенни усилия на Европа да се изправи пред наследството на Втората световна война и Холокоста. Не че Франция се била държала най-зле. Просто тя била най-важна. До 1989 г. Париж – по причини, дискутирани в тази книга – все още бил интелектуалната и културна столица на Европа: може би в по-голяма степен, отколкото когато и да било след Втората империя. Освен това Франция била безспорно най-влиятелната държава в континентална Западна Европа благодарение на забележителния успех на Шарл дьо Гол да наложи страната си в коридорите на международната власт. И тъкмо Франция – френските държавници, френските институции и френските интереси – движели напред, според френските условия, проекта за обединение на континента. Докато Франция не съумеела да погледне миналото си в очите, над нова Европа щяла да тегне сянка – сянката на една лъжа.

Проблемът Виши може да се дефинира просто. Режимът на маршал Петен бил гласуван през юли 1940 г. от последния парламент на Третата френска република. В този смисъл той бил единственият военновременен режим, който можел да претендира за известен континуитет, макар и изопачен, с предвоенните демократични институции. Поне до края на 1942 г. преобладаващото мнозинство от французите смятали Виши и неговите институции за легитимната власт във Франция. Що се отнася до германците, за тях той бил огромно удобство – спестявал им усилията да налагат скъпоструващ окупационен режим в една толкова голяма страна, докато в същото време им осигурявал всичко, от което биха имали нужда: примирение с поражението, „военни репарации”, суровини, евтина работна ръка... и какво ли не още.

Защото Виши не просто приспособил себе си и своите поданици към поражението на Франция и управлявал страната за удобство на Германия. Под ръководството на Петен и неговия министър – председател Пиер Лавал Франция започнала свои собствени колаборационистки проекти. Най-скандалният сред тях е въвеждането през 1940 и 1941 г. на „еврейски закони” без какъвто и да било германски натиск, както и споразумението френските власти сами да съберат еврейското население на страната (започвайки с многото родени в чужбина еврейски резиденти), за да покрият исканите от немците квоти в хода на Окончателното решение. Като следствие от това успешно утвърждаване на френската административна автономия повечето депортирани евреи от Франция не видели чужда униформа, преди да бъдат предадени на немци за финалното прехвърляне в Аушвиц от железопътните депа в Дранси (северно от Париж). Дотогава цялата организация била във френски ръце.

След Освобождението, при всички злословия, излети върху режима на Петен и неговите сътрудници, за приноса на Виши за Холокоста почти не се говорело, най-малко пък от следвоенните френски власти. Французите не просто успели да натъпчат режима в един ъгъл на националната памет и да го покрият с вълма прах. Те просто не правели връзката между

Виши и Аушвиц. Виши предал Франция. Колаборационистите извършили предателство и военни престъпления. Но „престъпленията срещу човечеството“ не били част от френския юридически речник. Те били работа на немците.

Ситуацията си оставала същата двайсет години по-късно. Когато настоящият автор учеше френска история във Великобритания през шейсетте, научната литература върху Франция на Виши – доколкото съществуваше, – не обръщаше почти никакво внимание на „еврейското“ измерение. „Изследванията на Виши“ във Франция и извън нея се фокусираха върху въпроса дали режимът на Петен бил „фашистки“ или „реакционен“ и доколко представлявал континуитет или скъсване с републиканското минало на страната. Все още съществуваше уважавана школа френски историци, които твърдяха, че петенисткият „щит“ запазил страната им от „полонизация“ – като че ли Хитлер някога възнамерявал да третира завладените западни страни с варварската свирепост, с която действал на Изток. И всяко усъмняване в мита за героичната и повсеместна съпротива все още беше забранено – както в националния живот, така и в историографията.

Единствената отстъпка на френските власти през онези години към променящите се настроения в чужбина дошла през декември 1964 г., когато Националната асамблея със закъснение включила категорията „престъпления срещу човечеството“ (за пръв път дефинирани в Лондонските споразумения от 8 август 1945 г.) във френското законодателство и ги обявила за престъпления без давност. Но и това нямало нищо общо с Виши. То било отговор на провеждащия се по онова време във Франкфурт процес за Аушвиц и трябвало да подпомогне всички бъдещи разследвания на френска почва на индивиди (били те немци или французи) за пряко участие в нацистките планове за унищожение. Колко далеч било това от официално намерение за повторно отваряне на въпроса за *колективната* отговорност на Франция станало ясно през 1969 г., когато властите забранили на френската телевизия да излъчи *Le Chagrin et la pitié* („Скръбта и състраданието“) от Марсел Офюлс.

Филмът на Офюлс, документална лента за военновременната окупация на Клермон Феран в Централна Франция, бил базиран на интервюта с френски, британски и германски поданици. В него нямало почти нищо за Холокоста и съвсем малко за Виши: темата му била повсеместната подкупност и ежедневната колаборация през годините на войната: Офюлс надничал зад самодоволната следвоенна история на Съпротивата. Но дори и това било твърде много за властите през последната година от президентството на дьо Гол. И не само за властите: когато филмът най-сетне бил пуснат две години по-късно, не по националната телевизия, а в малко кино в парижкия Латински квартал, жена на средна възраст била чула да коментира на излизане от киното: „Срамно – но какво очаквате? Офюлс е еврейин, нали?“

Струва си да отбележим, че само във Франция пробивът към по-честно ангажиране с военната история бил дело на *чужди* историци, двама от които – Еберхард Йекел от Германия и Робърт Пакстън от САЩ, публикували най-важните си книги между края на шейсетте и средата на седемдесетте, – първи използвали немски източници, за да демонстрират колко от престъпленията на Виши били предприети по френска инициатива. Никой френски учен не се чувствал комфортно с изследванията по тази тема: трийсет години след освобождението на Франция нацията била още остро чувствителна по този въпрос. Дори през 1976 г., научавайки подробности за планираната възпоменателна изложба в чест на френските жертви в Аушвиц, *Ministere des Anciens Combattants* (Министерството за

ветераните) поискало известни промени: на имената в списъка им липсвал „подобавашо френски резонанс“^[464].

Както толкова често се случвало във Франция през онези години, подобни чувства били свързани по-скоро с наранена гордост, отколкото с чист расизъм. До 1939 г. Франция била голяма международна сила. За три кратки десетилетия обаче тя преживяла разтърсващо военно поражение, унижителна окупация, две кървави и позорни колониални загуби и (през 1958 г.) промяна на режима почти под формата на преврат. *La Grande Nation* натрупала толкова провали и унижения след 1914 г., че компенсаторната склонност за утвърждаване на националната чест при всеки възможен случай станала втора природа. Безславните (в най-добрия случай) епизоди трябвало да бъдат разпределени в дупките на паметта. Все пак Виши не бил единственото, което французите се стремели да оставят зад себе си: никой не искал да говори за „мръсните войни“ в Алжир и Индокитай, още по-малко за практикуваните от армията там изтезания.

Слизането от власт на дьо Гол не променило много в това отношение, макар едно по-младо поколение да не показвало особен интерес към националната слава и да нямало личен залог в митовете около близката история на страната си. В следващите години французите несъмнено разбрали повече за Холокоста и станали по-чувствителни към еврейското страдание като цяло: отчасти благодарение на скандала около прословутата пресконференция на дьо Гол от 27 ноември 1967 г., когато (след израелската победа в Шестдневната война) френският президент нарекъл евреите „народ самонадеян и високомерен“. А документалният филм от 1985 г. „Шоа“ на френския режисьор Клод Ланцман имал драматичен ефект върху френската публика, въпреки че (или може би защото) се занимавал почти изключително с избиването на евреите на Изток.

Но макар френските историци – следвайки чуждестранните си колеги – да установявали без съмнение основната отговорност на военновременните управници на Франция за съдбата на депортираните от страната им евреи, официалната френска позиция не се променила нито веднъж. От Жорж Помпиду (президент от 1969 до 1974 г.) през Валери Жискар д'Естен (1974 – 1981 г.) до Франсоа Митеран (1981 – 1995 г.) линията оставала същата: всичко сторено при режима Виши или от него си било работа на Виши. Този режим може да се бил състоял във Франция и да бил дело на определени французи. Но той бил само авторитарна скоба в историята на Френската република. С други думи, Виши не бил „Франция“ и така френската обществена съвест била чиста.

Президентът Митеран, последният френски държавен глава, преживял Втората световна война като възрастен (той бил роден през 1916 г.) имал специална причина да поддържа това йезуитско разграничение. Като бивш държавен служител на Виши той изградил последвалата си политическа кариера до голяма степен върху замазването на компромиси и колебания в собствената си биография и проектирането на тези колебания върху страната като цяло. Усърдно избягвал всяко споменаване на Виши по време на обществени събития; и макар никога да не отказвал да говори за Холокоста изобщо – дали в Йерусалим през 1982 г. или у дома на петдесетата годишнина от арестуването на 12 884 парижки евреи през юли 1942 г., – той не оставил да му се изплъзне намек, че французите може да имат някакви неплатени дългове в тази работа.

Табуто, което Митеран наложил, vyplътил и със сигурност би отнесъл в гроба си, било най-накрая разкъсано (както често се случва в тази материя) от серия процеси. През 1994 г., след почти петдесет години в нелегалност, Пол Тувиер – активист във военновременната милиция на Виши – бил заловен и изправен пред съда за убийството на седем френски евреи през юни 1944 г. до Лион. Сам по себе си Тувиер бил маловажен: дребен винт от машината на Виши и сътрудник на Клаус Барби, началника на Гестапо в Лион, който бил заловен и осъден през 1987 г. Но процесът срещу Тувиер – и изскочилите доказателства за сътрудничеството между властите на Виши и Гестапо и тяхната роля в депортацията и избиването на евреите – послужил като един вид ерзац за други процеси, които така и не се състояли: особено този на Ръоне Буске, висш полицейски администратор във Виши. Делото срещу Буске, който през 1942 г. лично преговарял с германските власти за предаването на евреите, би дало на Франция повод да види истината за режима на Петен. И не само за него, защото Буске живял здрав и читав десетилетия наред в следвоенна Франция, защитаван от приятели на високи постове – включително от самия Митеран. Но преди да бъде изправен пред съда, Буске бил услужливо убит (от „смахнат“) през юни 1993 г.

След осъждането на Тувиер и в отсъствие на Буске френските съдии най-сетне събрали куража (след смъртта на Митеран) да обвинят, арестуват и съдят друга важна фигура, Морис Папон. Някогашен министър и началник на полицията в Париж по времето на дьо Гол, Папон бил генерален секретар на административния регион Бордо по време на войната. Постът бил чисто бюрократичен и задълженията му там в служба на Петен не били пречка за успешна следвоенна кариера като държавен служител. В Бордо обаче Папон бил пряко отговорен за ареста и прехвърлянето на евреите от областта в Париж и последвалата им депортация. За този си акт – вече дефиниран по френските закони като престъпление срещу човечеството – той бил изправен пред съд през 1997 г.

Процесът срещу Папон, който продължил шест месеца, не разкрил нови свидетелства – освен може би срещу самия човек, който показал смайваща липса на съжаление и угризения. И, разбира се, делото закъсняло с петдесет години: твърде късно, за да бъде наказан осемдесетгодишният Папон за неговите престъпления; твърде късно, за да бъдат вземздени жертвите и твърде късно, за да се спаси честта на страната. Ред френски историци, призовани да свидетелстват като експерти, отказали да участват. Тяхната задача, настоявали те, била да разкажат и обяснят случилото се във Франция преди петдесет години, а не да използват това знание за съдебно преследване ^[465]. Но процесът въпреки това послужил за пример. Той демонстрирал решително, че така внимателно прокараното от всички, от дьо Гол до Митеран, разграничение между „Виши“ и „Франция“ никога не било съществувало. Папон бил французин, служил на режима Виши и на последвалата го Френска република: и двете напълно съзнавали делата му в префектурата на Бордо и не се смущавали особено от тях.

Освен това Папон не бил единствен – всъщност както човекът, така и неговите престъпления били съвсем често срещани. Като много други той не направил нищо повече от това да подпише смъртната присъда на хора, които не познавал и към чиято съдба бил безразличен. Най-интересното в случая Папон (и този на Буске) било защо на официална Франция ѝ трябвали петдесет години, за да ги разпознае в редиците си – и защо в самия край

на века коричката на мълчанието най-сетне била напукана. Има много обяснения и не всички са ласкателни за френската политическа класа или националните медии. Най-уместно е навярно да посочим преминаването на времето и на психологическото значение на края на една епоха.

Докато Франсоа Митеран оставал на поста си, той vyplъщавал в самата си персона националната неспособност да се говори открито за срама на окупацията. С неговото слизване от власт всичко се променило. Наследникът му Жак Ширак бил само на единайсет години, когато Франция била освободена през 1944 г. Седмици след встъпването си в длъжност на петдесет и третата годишнина от същия арест на парижките евреи, за който Митеран винаги говорел с толкова уговорки, президентът Ширак нарушил едно петдесетгодишно табу и за пръв път явно признал ролята на страната си за избиването на европейските евреи. Десет години по-късно, на 13 март 2005 г., в новооткрития Музей на Холокоста в Йерусалим, министър – председателят на Ширак Жан – Пиер Рафарен тържествено заявил: *La France a parfois ete le complice de cette infamie. Elle a contracte une dette imprescriptible qui l'oblige* („Франция понякога е била съучастник в този позор. Тя е навеки натоварена с дълга, който си е навлякла“).

Към края на двайсети век централното място на Холокоста в западноевропейската идентичност и памет изглеждало сигурно. Наистина оставали тук – там индивиди и организации – „ревизионисти“, – които упорито се опитвали да докажат, че масовото избиване на евреите не би могло да се състои (макар те да били по-активни в Северна Америка, отколкото в самата Европа). Но тези хора се ограничавали до крайната политическа периферия – а тяхното настояване върху техническата невъзможност на геноцида неволно показвало самата чудовищност на нацисткото престъпление. Ала компенсаторната последователност, с която европейците вече признавали, преподавали и почитали с мемориали загубата на своите евреи, носела други рискове.

На първо място съществувала опасността от обратна реакция. Понякога дори политици от германския мейнстрийм били чути да изразяват фрустрация от бремето на националната вина. Още през 1969 г. лидерът на баварските християнсоциалисти Франц – Йозеф Щраус изпуснал публично мисълта, че „един народ, който е постигнал такъв забележителен исторически успех, има правото да не трябва да слуша повече за „Аушвиц““. Разбира се, политиките имат своите мотиви ^[466]. По-показателен за приближавашата културна промяна бил може би широкоразпространеният импулс в началото на двайсет и първи век да се отвори наново въпросът за *немското* страдание след години на обществено внимание към германските жертви.

Творци и критици – сред които Мартин Валзер, съвременник на Хабермас и влиятелен литературен глас в следвоенната Федерална република – сега започвали да дискутират друго „неоправено минало“: не избиването на евреите, а слабо признатата друга страна на близката немска история. Защо, питали те, след всички тези години да не говорим за изгарянето на германските градове, или дори за неудобната истина, че животът в хитлеристка Германия (за немците) далеч не е бил неприятен, поне до последните години на Втората световна война? Защото трябва вместо това да говорим какво е сторила Германия на евреите? Но ние говорихме за това десетки години – вече се е превърнало в рутина, навик. Федералната

република е една от най-открито семитофилските нации в света – колко още трябва ние (немците) да гледаме назад? Новите книги за „престъпленията на Съюзниците” – бомбардировките на Дрезден, изгарянето на Хамбург и потопяването на германските бежански кораби по време на войната (тема на *Im Krebsgang*, „Рачешката”, роман на Гюнтер Грас от 2002 г.) се продавали в огромен тираж.

На второ място новият акцент върху Холокоста в официалните разкази за миналото на Европа носел опасност от различен тип изкривяване. Защото наистина неудобната истина за Втората световна война била, че случилото се с евреите между 1939 и 1945 г. съвсем не било толкова важно за повечето действащи лица, колкото би ни се искало впоследствие. Ако много европейци успели десетилетия наред да игнорират съдбата на своите еврейски съседи, то не било защото били погълнати от вината и подтискали непоносими спомени. То се дължало на факта, че – освен в съзнанието на шепа високопоставени нацисти – Втората световна война не се водела за евреите. Дори за нацистите тяхното избиване било част от един по-амбициозен проект на расово прочистване и презаселване.

Обяснимото изкушение да разчетем в четирийсетте знанието и емоциите, които изпитваме половин век по-късно, е покана за пренаписване на историята: за поставяне на антисемитизма в центъра на европейската история. Как иначе в крайна сметка да обясним случилото се в Европа през онези години? Но това е твърде лесно – и в известен смисъл твърде успокоително. Ако Виши бил приемлив за повечето французи след поражението от 1940 г., то не било защото на повечето французи им било приятно да живеят под преследващ евреите режим, а защото петенисткото управление им позволявало да продължат живота си с илюзия за нормалност и сигурност при минимални смущения. Как режимът третира евреите не ги интересувало: евреите просто не били толкова важни. А същото се отнасяло и за повечето други окупирани земи.

Днес можем да намираме подобно безразличие за шокиращо – симптом на нещо сериозно събрано в моралното състояние на Европа през първата половина на двайсети век. И сме прави да напомняме, че във всяка европейска страна имало и такива, които виждали какво ставало с евреите и полагали всички усилия да преодолеят безразличието на своите съграждани. Но ако игнорираме това безразличие и приемем вместо това, че повечето европейци са преживели Втората световна война по начина, по който тя изглеждала на евреите – като *Vernichtungskrieg*, война на унищожение, – тогава ще се обзаведем с нов пласт лъжливи спомени. В ретроспекция „Аушвиц” е най-важното, което трябва да знаем за Втората световна война. Но не така изглеждали нещата навремето.

И не така изглеждали в Източна Европа. За източноевропейците, освободени със закъснение след 1989 г. от бремето на официално зададената комунистическа интерпретация, краевековният западен фокус върху Холокоста на евреите носи смущаващи импликации. От една страна, след 1945 г. Източна Европа имала много повече да си спомня – и да забравя. В източната половина на континента имало много повече евреи и повечето от тях били избити; повечето от убийствата били извършени в този регион и много повече местни хора взели активно участие в тях. От друга страна обаче следвоенните власти положили много повече усилия да изтрият в обществото всеки спомен за Холокоста. Не че ужасите или престъпленията на войната били подценявани – напротив, те били непрекъснато преповтаряни от официалната реторика и увековечени навсякъде в мемориали

и учебници. Просто евреите не били част от историята.

В Източна Германия, където бремето на отговорността за нацизма било приписано единствено на западногерманските наследници на Хитлер, новият режим изплатил репарации не на евреите, а на Съветския съюз. В учебникарските текстове на ГДР Хитлер бил представен като оръдие на монополистичния капитализъм, който заграбвал територии и започвал войни, следвайки интересите на големия бизнес. „Денят на паметта”, създаден от Валтер Улбрихт през 1950 г., чествал не само жертвите на Германия, но и единайсетте милиона мъртви „борци против Хитлеровия фашизъм”. Бившите концентрационни лагери на германска територия – особено Бухенвалд и Заксенхаузен – били за известно време преустроени в „специални изолационни лагери” за политически затворници. Много години по-късно, след като Бухенвалд бил трансформиран в мемориал, пътеводителят към него описвал заявените цели на „германския фашизъм” като „Унищожение на марксизма, отмъщение за изгубената война и брутален терор срещу всички участници в съпротивата”. В същото книжле снимки от рампата за подбор в Аушвиц били придружени с цитат от немския комунист Ернст Телман: „Буржоазията сериозно се е заела да унищожи партията и целия авангард на работническата класа”^[467]. Този текст бил премахнат едва след падането на комунизма.

Същата версия на събитията можела да се открие из цяла комунистическа Европа. В Полша не било възможно да се отрича или омаловажава случилото се в лагерите за изстребление Треблинка, Майданек или Собибор. Но тези места вече не съществували – немците положили изключителни усилия да ги заличат от пейзажа, преди да избягат от напредващата Червена армия. А там, където свидетелствата оцелели – като в Аушвиц, на няколко километра от Краков, втория по големина град в Полша, – на тях със задна дата им било приписано друго значение. Макар 93% от избитите в Аушвиц приблизително милион и половина души да били евреи, учреденият там при следвоенния комунистически режим музей изброявал жертвите само по гражданство: поляци, унгарци, германци и т.н. Полските ученици наистина били разведани покрай шокиращите фотографии; показвани им били купищата обувки, коси и очила. Но не им било казано, че повечето от всичко това принадлежало на евреи.

Наистина съществувало Варшавското гето, чийто живот и смърт били мемориализирани на едновременното му място. Но еврейският бунт от 1943 г. бил засенчен в паметта на поляците от тяхното собствено Варшавско въстание година по-късно. В комунистическа Полша, макар никой да не отричал какво немците били сторили на евреите, темата не била много дискутирана. „Повторното затворничество” на поляците под съветско управление, заедно с широкоразпространеното убеждение, че евреите приветствали и дори подпомогнали комунистическото завземане на властта, размътвало общия спомен за германската окупация. Във всеки случай страданията на самите поляци по време на войната размивали общественото внимание към еврейския Холокост и в някаква степен си съперничели с него: проблемът на „сравнителната жертвеност” щял да отравя полско – еврейските отношения десетилетия наред. Съпоставката винаги била неуместна. През Втората световна война загинали три милиона (нееврейски) поляци: пропорционално по-малко от смъртността в части от Украйна или сред евреите, но въпреки това страховита

цифра. И все пак имало разлика. За поляците било трудно да оцелеят при немската окупация, но по принцип било възможно. За евреите имало вероятност да оцелеят при немската окупация – но по принцип било невъзможно.

Там, където местни марионетни режими сътрудничели на нацистките господари, жертвите им били надлежно мемориализирани. Рядко обаче се обръщало внимание на факта, че те били преобладаващо евреи. Имало национални категории („унгарци“) и преди всичко социални категории („работници“), но етническите и религиозни маркери били усърдно избягвани. Втората световна война (както видяхме в Глава 6) била назовавана и преподавана като антифашистка война; расисткото ѝ измерение било загърбено. През седемдесетте правителството на Чехословакия дори си дало труда да замаже надписите на пражката Пинкасова синагога, където били изписани имената на убитите през Холокоста чешки евреи.

Когато преправяли близката история в този регион, следвоенните комунистически власти определено можели да разчитат на траен резервоар от антиеврейски настроения. Същите били една от причините те да положат усилия да скрият свидетелствата за тях дори със задна дата (през седемдесетте полските цензори последователно забранявали алюзиите към междувоенния антисемитизъм в страната). Но ако източноевропейците обръщали в ретроспекция по-малко внимание на страданията на евреите, то не било просто защото тогава те били безразлични към тях или заети със собственото си оцеляване. А защото комунистите наложили достатъчно страдания и несправедливости, за да създадат цял нов слой негодувание и спомени.

Между 1945 и 1989 г. общото количество депортации, арести, показни процеси и „нормализации“ направили почти всеки в Съветския блок или потърпевш, или съучастник в нечие чуждо страдание. Апартаментите, магазините и другите присвоени имоти на мъртвите евреи или прогонените немци най-често били повторно експроприирани няколко години по-късно в името на социализма – в резултат на което въпросът за компенсациите за минали загуби след 1989 г. бил безнадежно оплетен в дати. Трябвало ли хората да бъдат компенсирани за онова, което изгубили, когато комунистите взели властта? И ако се правели подобни реституции, при кого трябвало да отидат те? При онези, които придобили имотите след войната, през 1945 г., само за да ги изгубят няколко години по-късно? Или реституцията трябвало да бъде за наследниците на онези, чиито фирми и апартаменти били иззети или откраднати в някакъв момент между 1938 и 1945 г.? В кой момент? 1938 г.? 1939 г.? 1941 г.? Към всяка дата били прикрепени политически чувствителни дефиниции с национална или етническа легитимност, както и морални йерархии ^[468].

Съществували и специфични за вътрешната история на комунизма дилеми. Трябвало ли да бъдат подведени под съд онези, които поканили руските танкове да смажат Унгарската революция от 1956 г. или Пражката пролет от 1968 г.? Непосредствено след революциите от 1989 г. мнозина смятали, че това било нужно. Но някои от жертвите им били бивши комунистически лидери. Кой заслужавал вниманието на поколенията: неизвестните словашки или унгарски селяни, изгонени от имотите си, или комунистическите апаратчици, които ги изхвърлили, но сами станали жертва няколко години по-късно? Кой жертви – кои спомени – трябвало да имат приоритет? Кой трябвало да реши?

Така падането на комунизма довело със себе си порой горчиви спомени. Разгорещените

дебати какво да се прави с тайните полицейски досиета били само част от тях (вж. Глава 21). Реалният проблем бил изкушението да се преодолее споменът за комунизма, като се преобърне. Някогашната официална истина днес била дискредитирана от корен – станала сякаш официално невярна. Но този вид разрушаване на забраните носел своите собствени рискове. Преди 1989 г. всеки антикомунист бил очернян като „фашист“. Но ако „антифашизмът“ бил поредната комунистическа лъжа, било много изкушаващо да погледнем с ретроспективно съчувствие и дори благосклонност на *всички* дискредитирани досега антикомунисти, включително и фашистите. Националистическите писатели от трийсетте години на двацети век се върнали на мода. Посткомунистическите парламенти в ред страни гласували предложения за честването на маршал Антонеску в Румъния или неговите аналози на Балканите и в Централна Европа. Ненавиждани доскоро като националисти, фашисти и сътрудници на нацистите, сега те щели да имат статуи в чест на военния си героизъм (румънският парламент дори отредил на Антонеску минута мълчание).

Други табута също паднали заедно с дискредитираната реторика на антифашизма. Ролята на Червената армия и на Съветския съюз можела вече да бъде дискутирана в различна светлина. Новоосвободените прибалтийски държави искали Москва да признае нелегитимността на договора Рибентроп – Молотов и едностранното погазване на тяхната независимост от страна на Сталин. Поляците, които най-сетне (през април 1995 г.) получили официално руско признание, че избитите в гората Катин 23 000 полски офицери били наистина жертва на НКВД, а не на Вермахта, искали пълен достъп на полското разследване до руските архиви. През май 2005 г. нито едно от тези желания не срещало руско съгласие и спомените продължавали да гноясват ^[469].

Руснаците обаче имали свои собствени спомени. От гледна точка на сателитните страни съветската версия на близката история била осезаемо фалшива; но за много от самите руснаци тя съдържала немалко истина. Втората световна война *действително* била Велика отечествена; Червената армия *действително* освободила огромни територии от Източна Европа от ужасите на германското управление; а поражението на Хитлер *било* извор на неподправено задоволство и облекчение за повечето съветски граждани – и далеч не само за тях. След 1989 г. много руснаци били искрено стъписани от видимата неблагодарност на някогашните братски народи, които били освободени

Но при все това руската памет била поделена. Всъщност това разделение приело конституционна форма с възникването на две граждански организации, защитаващи критични, но диаметрално противоположни разкази за комунистическото минало на страната. „Мемориал“ била основана през 1987 г. от либерални дисиденти и имала за цел разкриването и обнародването на истината за съветската история. Членовете ѝ се вълнували предимно от погазването на човешките права и необходимостта да се признае стореното в миналото, за да се предотврати повторението му в бъдеще. „Память“, сформирана две години по-рано, също се стремяла да разкрие и почете миналото, но с това приликите свършват. Основателите на „Память“ – антикомунистически дисиденти, но съвсем не либерални, – искали да предложат подобрена версия на руското минало: изчистена от съветските „лъжи“, но свободна и от други чужди на руското наследство влияния, преди всичко от това на „ционистите“. За няколко години „Память“ навлязла в националистката политика,

размахвайки пренебрегнатата и „изопачена“ история на Русия като оръжие, с което да пъди „космополитните“ предизвикателства и намеси.

Политиките на накърнената памет – колкото и да се различавали в детайлите и дори да си противоречали помежду си – съставлявали последната останала връзка между бившия съветски център и имперските му владения. И едните, и другите негодували срещу международната общност, която недооценявала миналите им страдания и загуби. А какво да кажем за жертвите на ГУЛАГ? Защо те не били компенсирани и увековечени в паметници като жертвите на нацистките репресии? А какво да кажем за милионите, за които нацистките преследвания по време на войната преминали в следвоенни комунистически преследвания без осезаемо прекъсване? Защо Западът им обръщал толкова малко внимание?

Желанието комунистическото минало да бъде изравнено и осъдено на блок – да се разчете всичко от Ленин до Горбачов като немодулирана история на диктатурата и престъпленията, безшевен разказ за режимите и репресиите, наложени отвън или извършени в името на народа от нерепрезентативни власти – носело други рискове. На първо място това била лоша историография, елиминираща от анализите искрения ентузиазъм и ангажираност на първите десетилетия. На второ място новата ортодоксия имала съвременни политически импликации. Ако чехите – или хърватите, унгарците и който и да било друг – не играли активна роля в тъмната страна на собственото си близко минало; ако източноевропейската история след 1939 г. – или, в руския случай, от 1917 до 1991 г. – била изключително дело на други, то цялата ера ставала нещо като скоба в националния разказ: сравнима с мястото, което французите след войната отредили на Виши, но покриваща многократно по-дълъг период и още по-мрачен архив лоши спомени. А последиците щели да бъдат подобни: през 1992 г. чехословашките власти забранили документален филм на БиБиСи за извършеното през 1942 г. в Прага убийство на Райнхард Хайдрих да участва в кинофестивала в Карлови Вари, защото показвал „неприемливи“ кадри с чехи, демонстриращи в подкрепа на военновременния нацистки режим.

С това посткомунистическо пренареждане на паметта в Източна Европа табуто върху сравненията между комунизма и нацизма започнало да се пропуква. Всъщност политици и учени започнали да настояват на такива сравнения. На Запад тази съпоставка оставала спорна. Въпросът не бил в преките сравнения между Хитлер и Сталин: малцина вече оспорвали чудовищния характер на двамата диктатори. Но идеята самият комунизъм – преди и след Сталин – да бъде поставен в същата категория като фашизма или нацизма носела неудобни импликации за миналото на самия Запад, и не само в Германия. За много западноевропейски интелектуалци комунизмът бил провален вариант на едно общо прогресивно наследство. За техните централно – и източноевропейски аналози обаче той бил едно твърде успешно приложение на престъпните патологии на авторитаризма през двайсети век и трябвало да бъде запомнен така. Европа може да била обединена, но европейската памет си оставала дълбоко асиметрична.

Подходът на Запада към смущаващите спомени бил да ги фиксира, съвсем буквално, в камък. В самото начало на двайсет и първи век паметни плочи, мемориали и музеи на жертвите на нацизма никнели из цяла Западна Европа, от Стокхолм до Брюксел. В някои случаи, както видяхме, те били поправени или „редактирани“ версии на съществуващи паметници; но имало и много нови. Някои се стремели към открито педагогическа функция:

мемориалът на Холокоста, открит в Париж през януари 2005 г. комбинирал две съществуващи институции, „Мемориала на неизвестния еврейски мъченик” и „Центъра за съвременна еврейска документация”. Увенчан с каменна стена, гравирана с имената на 76 000 евреи депортирани от Франция в нацистките лагери, той повтарял както американския Виетнамски мемориал, така и – в много по-умален мащаб – амбициите на Мемориалния музей на Холокоста във Вашингтон или Яд Вашем в Йерусалим. Преобладаващото мнозинство подобни инсталации били наистина посветени – отчасти или изцяло – на паметта на Холокоста: най-внушителната от тях била открита в Берлин на 10 май 2005 г.

Експлицитното послание на последната група паметници рязко контрастира с амбивалентността и уклончивостта на по-старото поколение лапидални възпоменания. Берлинският мемориал, заемащ забележителните 19 000 квадратни метра до Бранденбургската врата, е най-красноречивият между тях: вместо да почита всеобщо „жертвите на нацизма”, той е съвсем открито „Мемориал на избитите евреи в Европа”^[470]. В Австрия младите противници на военната повинност можели да изберат да я заместят с период в държавно – финансираната *Gedenkdienst* („Възпоменателна служба”, създадена през 1991 г.) и да работят в основни музеи на Холокоста като стажанти и гидове. Няма съмнение, че западноевропейците – особено немците – днес имат предостатъчно възможности да видят пълния ужас на близкото си минало. Както германският канцлер Герхард Шрьодер напомни на публиката си на шейсетата годишнина от освобождението на Аушвиц, „споменът за войната и геноцида са част от живота ни. Нищо няма да промени това: тези спомени са част от нашата идентичност”.

Другаде обаче сенките си остават. В Полша, където новоучреденият Институт за национална памет положил големи усилия да насърчи сериозното научно изследване по спорните исторически въпроси, официалното разкаяние за отношението на страната към еврейското ѝ малцинство предизвикало гръмки възражения. Те са потискащо илюстрирани от реакцията на Нобеловия лауреат и герой на „Солидарност“ Лех Валенса на публикуването през 2000 г. на книгата на американския историк Ян Томаш Грос „Съседни” – важно изследване на избиването на евреи от техните полски съседи по време на войната. „Грос, оплакал се Валенса в радио интервю, е искал да посее раздор между поляци и евреи”. Той бил „посредствен писател... еврейин, който се опитва да прави пари”.

Трудността да се инкорпорира избиването на евреите в съвременната памет на посткомунистическа Европа е красноречиво илюстрирана от унгарския опит. През 2001 г. правителството на Виктор Орбан обявило 16 април (годишнината от създаването през 1944 г. на гето в Будапеща) за Ден в памет на Холокоста. Три години по-късно наследникът му на този пост, Петер Медеши открил Мемориален център на Холокоста в будапещка къща, някога използвана за интерниране на евреи. През повечето време обаче този Център на Холокоста стои почти празен, неговите изложби и изнесените факти се виждат от тънка струйка посетители – много от които чужденци. Междувременно в другата част на града унгарците се тълпят в *Terrorhaza*.

„Домът на терора”, както предполага името, е музей на ужасите. Той разказва историята на държавното насилие, изтезания, репресии и диктатура в Унгария от 1944 до 1989 г. Датите са важни. Така, както е представена пред хилядите ученици и останалите преминаващи през

неговите мрачни, изпълнени а ла Мадам Тюсо репродукции на намиралите се някога там полицейски килии, инструменти за изтезание и стаи за разпит („Домът на терора“ се намира в дирекцията на бившата тайна полиция), версията на *Terrorhaza* за унгарската история не прави разлика между бандитите от Партията на кръстосаните стрели на Ференц Салаш, държал властта от октомври 1944 до април 1945 г., и въведения след войната комунистически режим. Ала хората на Кръстосаните стрели – и избиването на шестстотинте хиляди евреи, за което те активно допринесли – са представени само в три стаи. Останалата част от внушителната по размери сграда е посветена на обилно илюстрирания и определено пристрастен каталог на престъпленията на комунизма.

Не особено скритото послание тук е, че комунизмът и фашизмът са еквивалентни. Само дето не са: представянето и съдържанието на будапещката *Terrorhaza* ясно дава да се разбере, че в очите на нейните куратори комунизмът не само е продължил по-дълго, но и е нанесъл далеч повече поражения от своя нацистки предшественик. За мнозина унгарци от по-старото поколение това било още по-правдоподобно, защото съответствало на собствения им опит. А посланието било потвърдено от посткомунистическото унгарско законодателство, което забранявало публичното излагане на *всички* емблеми на недемократичното минало на страната: не само свастиката или символа на кръстосаните стрели, но и вездесъщата дотогава червена петолъчка с придружаващите я сърп и чук. Вместо да претегля разграниченията между представените от тези символи режими, Унгария – по думите на премиера Орбан при откриването на *Terrorhaza* на 24 февруари 2002 г. – просто „затръшнала вратата на нездравия двайсети век“.

Но тази врата не се затваря така лесно. В Унгария, също като в останалата част на Централна и Източна Европа, също се усещат обратни повеи ^[471]. Същите балтийски държави, които настояваха пред Москва да признае греховете си към тях, никак не бързат да разследват собствените си отговорности: след извоюването на своята независимост нито Естония, нито Латвия или Литва са провели и едно дело срещу още живите техни военнопръстъпници. В Румъния – въпреки признанието на бившия президент Илиеску за участието на страната му в Холокоста – „Мемориалът на жертвите на комунизма и антикомунистическата съпротива“, открит в Сигет през 1997 г. (финансиран отчасти от Съвета на Европа) отдава почит на различни активисти на Желязната гвардия и други румънски фашисти и антисемити между войните и по време на Втората световна война, днес рециклирани като мъченици на комунистическите гонения.

В подкрепа на своето настояване за „равностойност“ коментаторите в Източна Европа могат да посочат култа към „жертвата“ в съвременната западна политическа култура. Движим се от история на победителите към история на жертвите, отбелязват те. Много добре, дайте тогава да бъдем последователни. Дори ако нацизмът и комунизмът са напълно различни по намерения – дори ако, според формулировката на Реймон Арон, „съществува разлика между една философия, чиято логика е чудовищна, и такава, на която може да бъде дадено чудовищно тълкувание“ – това трудно би утешило жертвите им. Човешкото страдание не трябва да бъде измервано според целите на причинителите. В тази линия на разсъждения за онези, които били наказани или избити там, комунистическите лагери били не по-добри или по-лоши от нацистките.

По същата логика акцентът върху „правата“ (и компенсациите за тяхното погазване) в съвременната международна юриспруденция и политическа реторика предостави аргумент на онези, които чувстват, че *техните* страдания и загуби са останали непризнати – и некомпенсирани. Някои консерватори в Германия, позовавайки се на международното осъждане на „етническите прочиствания“, предявиха наново претенциите на немските общности, прогонени от земите си в края на Втората световна война. Защо, питат те, тези хора да са по-малко жертви? Определено това, което Сталин сторил на поляците – или, по-наскоро, което Милошевич сторил на албанците – не било принципно различно от онова, което чехословашкият президент Бенеш сторил на судетските немци след войната. В първите години на новия век в някои уважавани кръгове се заговорило в Берлин да бъде издигнат още един мемориал: „Център срещу експулсиранията“ – музей, посветен на всички жертви на етническо чистене.

Тази последна вариация с прилежащото ѝ внушение, че *всички* форми на колективна жертва са същностно сравними, взаимнозаменими дори, и затова трябва да получат еднакви възпоменания, била енергично опровергана от Марек Еделман, последния жив ръководител на бунта във Варшавското гето, когато през 2003 г. подписал петиция срещу предлагания Център. „Какво възпоменание! Нима са страдали толкова? Защото са загубили къщите си? Разбира се, че е тъжно, когато трябва да напуснеш дома си и да изоставиш земите си. Но евреите загубили къщите си *и* всичките си роднини. Експулсирането носи страдание, но на света има толкова страдания. Болните хора страдат, но никой не строи паметници в тяхна чест. „ (*Tygodnik Powszechny*, 17 август 2003 г.).

Реакцията на Еделман е навременно припомняне на рисковете от прекомерното отдаване на култа към възпоменанията – и от изместването на вниманието от извършителите към жертвите. От една страна, принципно няма ограничения за заслужаващите припомняне спомени и преживявания. От друга, начинът да се мемориализира миналото в паметници и музеи е и начин то да бъде удържано и дори пренебрегнато – да се остави на други отговорността за паметта. Докато край нас има мъже и жени, които наистина си го спомнят, от личен опит, това може би няма значение. Но сега, както напомнил 81 – годишният Хорхе Семпрун на другите бивши лагерници на шейсетгодишнината от освобождението на Бухенвалд, на 10 април 2005 г., „цикълът на активната памет се затваря”.

Дори ако Европа *можела* някак да задържи неопределено дълго живия спомен за миналите престъпления – което всъщност мемориалите и музеите са създадени (колкото и неадекватно) да постигнат – не би имало особен смисъл. Паметта е спорна и пристрастна по своята същност: признанието за едни е пропуск за други. А и тя е лош пътеводител към миналото. Първата следвоенна Европа била построена върху съзнателно незапомняне – върху забравянето като начин на живот. След 1989 г. Европа бе конструирана върху компенсаторен излишък от памет: институционализираното обществено припомняне като самата основа на колективна идентичност. Първото не можело да издържи – но и второто няма да може. Известна степен на занемаряване и дори забрава е необходимо условие за гражданско здраве.

С това не искам да предписвам амнезия. Една нация първо трябва да си спомни нещо, преди да почне да го забравя. Докато французите не разбрали Виши такъв, какъвто бил – а не какъвто били избрали да го запомнят – те не можели да го оставят настрана и да продължат напред. Същото се отнася за поляците и сложния път, по който си спомнили за живялите

сред тях евреи. Същото ще се отнася и за Испания, която през двайсетте години след прехода си към демокрация хвърлила негласно було върху болезнения спомен за Гражданската война. Публичната дискусия за тази война и нейния изход едва сега започва ^[472]. Едва след като немците осъзнали и смлели чудовищността на своето нацистко минало – шейсетгодишен цикъл на отрицание, образование, дебати и консенсус – те можели да започнат да живеят с него: т.е. да го оставят зад себе си.

Инструментът за припомняне във всички подобни случаи не е самата памет. *А историята*, в двете значения на думата: като отминаването на времето и като професионалното изучаване на миналото – най-вече последното. Злото, особено злото в мащаба, практикуван от нацистка Германия, никога не може да бъде задоволително запомнено. Самата чудовищност на престъплението прави всяко запамятаване непълно ^[473]. Неговата присъща невероятност – чистата трудност да го възприемеш в спокойна ретроспектива – отваря вратите към омаловажаването и дори отричането. Невъзможно за запомняне такова, каквото било, то е вътрешно податливо към запомняне такова, каквото не е. Срещу *това* предизвикателство паметта сама по себе си е безсилна: „Само историкът, със своята непреклонна страст към централните за занаята му факти, доказателства и свидетелства, може да бъде надежден страж” ^[474].

За разлика от паметта, която потвърждава и подсилва сама себе си, историята допринася за размагьосването на света. Повечето от това, което има да предложи, е смущаващо и дори разрушително – затова невинаги е политически благоразумно да размахваме миналото като морална тояга, с която да корим и налагаме хората за миналите им грехове. Но историята въпреки това трябва да се учи – наново и наново. Според един популярен виц от съветската епоха един слушател задал на Радио Ереван следния въпрос: „Възможно ли е да се предскаже бъдещето?” Отговор: „Да, няма проблем. Знаем с точност какво ще е то. Проблемът ни е с миналото: то непрекъснато се променя”.

Така и става – и то не само в тоталитарните общества. Въпреки всичко строгото изучаване и разследване на съперническите си версии за миналото на Европа – и мястото, което заемат в колективното самосъзнание на европейците – бе едно от невъзпятите постижения и извори на европейското единство през последните десетилетия. То е обаче постижение, което със сигурност ще изгубим, ако не го подновяваме непрестанно. Варварската близка история на Европа, мрачното „друго”, срещу което следвоенна Европа бе така трудно изградена, вече не се помни от младите европейци. След едно поколение паметниците и музеите ще събират прах – посещавани, като бойните полета на Западния фронт днес, само от любители и роднини.

Ако през бъдните години искаме да си спомним защо е изглеждало толкова важно да се изгради определен вид Европа върху крематориумите на Аушвиц, само историята може да ни помогне. Новата Европа, скрепявана от знаците и символите на своето ужасно минало, е забележително постижение; но тя остава завинаги заложник на това минало. Ако европейците искат да запазят тази жизненоважна връзка – ако искат миналото на Европа да продължи да изпълва настоящето ѝ с предупредителен смисъл и морална цел, – то ще трябва да се *преподава* наново с всяко отминаващо поколение. „Европейският съюз” може да бъде

отговор на историята, но никога няма да бъде неин заместител.

[Bibliography \(PDF\)*](#)

The END

Book digitized by PVD

[1] В следващите глави бележките под линия като цяло са от традиционния тип: т.е. те коментират текста, вместо да посочват източник. За да не утежнявам допълнително една без друго много дълга книга, адресирана до широк читателски кръг, не съм включил пълен списък с препратки. Вместо това източниците на "След войната", заедно с пълна библиография, ще бъдат съевременно публикувани на уебсайта на Институт "Ремарк" (<http://www.nyu.edu/pages/remarque/>)

[2] Или от Сталин, който наредил разстрела на 23 000 полски офицери в Катинската гора през 1940 г. и после хвърлил вината върху германците.

[3] За сравнение: ежедневният дневен прием на калории във Франция през 1990 г. бе 3 618.

[4] Страхът им бил основателен. По - късно британската армия в Австрия щяла да ги предаде на югославските власти (според съюзническото споразумение такива затворници да се връщат на правителството, срещу което са се били) и поне 40 000 от тях щели да бъдат убити.

[5] Но и те нямали голям реален избор - по време на Депресията всеки, който откажел предложения от Германия работен договор, рискувал да загуби холандските си помощи за безработни.

[6] В реч в Братислава от 9 май 1945 г. Бенеш обявил, че чехите и словациите вече не искат да живеят в една държава с немци и унгарци. Това чувство и последвалите го действия тегнат над чешко - германските и унгаро - словашките отношения и до днес.

[7] Със значимото изключение на турците и гърците след Лозанския договор от 1923 г.

[8] В края на май 1945 г. британската армия предала на югославските власти 10 000 словенски войници и цивилни, избягали в Австрия. Повечето от тях били извозени с камиони на юг в горите Кочевье и набързо разстреляни.

[9] „Халичина” или Галицийската дивизия била съставена от украинци - граждани на междувоенна Полша, родени в области, които след войната били присъединени към СССР. Така те не били репатрирани в Съветския съюз, макар да се били срещу него заедно с Вермахта, а третираны от Западните власти като безотечественици.

[10] Военновременните "четници" били кръстени на хайдушки дружини, борили се срещу османските владетели на Сърбия през осемнайсети век.

[11] Не изцяло - опортюнистичната подкрепа на гръцките комунисти за присъединяването към комунистическа България на етнически славянските региони на Северна Гърция не спомагала особено за тяхната кауза. (Всъщност Комунистическата партия на Гърция никога не е подкрепяла присъединяване към България на райони от Северна Гърция. През 1924 г. ККЕ подкрепя създаването на македонска държава в рамките на Балканска федерация и десет години по - късно правото на „славомакедонския народ” на отцепване е потвърдено. Но през декември 1935 г. линията завива в посока „равноправие” на „славомакедонците” в рамките на гръцката държава. Тази политика се поддържа и по време на Гражданската война (1946 - 1949) до януари 1949 г., когато ККЕ отново предоставя право на отделяне на славяноезичното население в Егейска Македония, но в никакъв случай не става дума за присъединяването му към България. Тук Джуд изглежда е подведен от обичайното стигматизиране на комунистите в речника на гръцката десница като „славокомунисти”, „българи” и пр. - бел. ред.)

[12] Забележете, че Протекторатът Бохемия бил управляван през 1942 г. от едва 1900 немски бюрократи. В този аспект, както и в други, Чехословакия била поне отчасти западна.

[13] През 1960 г. 62 от 64 - те префекта, отговарящи за провинциалното администриране на Италия, някога били на служба при фашистите, както и всички 135 полицейски началници.

[14] Домобранците били военновременната Хърватска национална гвардия. Разбира се, партизаните - комунисти на Тито често се държали не по - добре от тях, но пък били победители.

[15] Ръководител на Националната фашистка партия (PNF) в Италия (бел. ред.).

[16] През 1946 г. западногерманският Лендеррат (Съвет на провинциите) препоръчал на Съюзническите власти с оглед настоящите дефицити в Германия да се намалят хранителните дажби на попадналите в страната чужденци. Генерал Лусиус

Клей се задоволил да напомни, че въпросната храна е осигурена от други европейски нации, жертви на военната агресия на самата Германия.

[17] Stephan Hermlin, *Bestimmungsorte* (Берлин, 1985 г.), стр. 46, цитирано у Frank Stern, *The Whitewashing of the Yellow Badge* (1992 г.), стр. xvi

[18] Протестиращи (бел. прев.).

[19] Цитирано в Maureen Waller, *London 1945* (2004), стр. 150.

[20] Т.е. бързо отстъпление (бел. прев.).

[21] Забележете обаче, че 4 от 10 гласоподаватели - комунисти във Франция гласували за приемането на Плана Маршал, въпреки противопоставянето на Партията. Френската подозрителност към Плана била не толкова политическа, колкото културна; мнозина били особено засегнати от онова, което описвали като *des questionnaires insipides et nombreux* (отегчителни и много на брой въпросници - бел. ред.), бълвани от американските бюрократи - особено дразнещо напомняне за подчинената им роля спрямо една по - низша цивилизация.

[22] Границата между Полша и Съветска Русия, предложена от британския външен министър след Първата световна война.

[23] Сталин скъсал отношения с базираното в Лондон полско правителство в изгнание, след като последното поискало международно разследване на избиването в Катин. Немците, които разкрили мястото, правилно обявили, че съветските служби извършили там масово убийство на пленени полски офицери. Съветските власти и техните западни поддръжници гневно отричали това и тогава, и през следващия половин век.

[24] Индия и някои от задморските доминиони на Британия имали значителни стерлингови запаси, натрупани под формата на кредит най - вече през годините на войната. Ако паундът станел напълно конвертируем в долари през първите следвоенни години, много от тези запаси биха се изчерпали, което би отслабило без друго крехките ресурси в чужда валута на Великобритания. Затова след първоначалния катастрофален експеримент с конвертируемостта, наложен от Вашингтон като условие за американския заем, през 1947 г. Великобритания си върнала контрола върху стерлинга.

[25] Според Кенан “нашите национални лидери във Вашингтон нямат никаква идея и вероятно са неспособни да си представят какво означава съветската окупация, подкрепена от руската тайна полиция от времето на Берия, за подложените на нея хора”.

[26] През февруари 1945 г., запитани кой би спомогнал най - много за възстановяването на Франция, 25% от анкетираните посочили СССР, а 24% - САЩ.

[27] Маршал вероятно не бил възхитен да научи от Бидо, че публичният акцент върху *германската* заплаха бил предназначен строго за вътрешна употреба.

[28] Според условията на тайно чешко - съветско споразумение от март 1945 г. СССР имал правото да добива и извлича уран от депозитите Яхимов в Западна Бохемия.

[29] В Полша, разбира се, тя съвсем не била успокоителна - точно защото била така позната.

[30] През 1990 г. съветският външен министър Едуард Шеварнадзе отбелязал, че въпреки четирийсетгодишната Студена война със Съединените щати, Германия все още била “врагът” в игрите на война на неговите внуци.

[31] Италия изгубила всичките си колонии, платила 360 милиона долара репарации на СССР, Югославия, Гърция, Албания и Етиопия, като освен това отстъпила на Югославия полуостров Истрия. Владението на граничния град Триест останало спорно още осем години.

[32] Това се оказало лесно за договаряне. По думите на един американски пехотинец, приятно учуден от посрещането в Германия след доста ледения прием, който французите дали на своите освободители, “По дяволите, тези хора са по - чисти и адски по - дружелюбни от французите. Те са наши хора”. Цитирано в Earl Ziemke, *The U. S. Army in the Occupation of Germany, 1944 - 46* (Вашингтон, 1985), стр. 142.

[33] През септември 1947 г. Андрей Жданов, както винаги говорещ от името на господаря си, щял да информира делегатите на учредителната конференция на Коминформа, че Доктрината Труман е насочена поне толкова срещу Великобритания, колкото и срещу СССР, “защото тя означава прогонване на Великобритания от нейната сфера на влияние в Средиземноморието и Близкия Изток”.

[34] Както е добре известно, Никола Петков е министър без портфейл в първото правителство на ОФ (бел. ред.)

[35] През годините българите всъщност видимо се лашкали между ентузиазирани прогермански настроения и ултра славофилия. И двете не им донесли нищо добро. Както забелязал навремето един местен коментатор, “България винаги избира грешната карта... и я плясва на масата!”

[36] В действителност, Василе Лука (Ласло Лука) е етнически унгарец (секей) от Трансилвания (бел. ред.).

[37] Това не бил първият път, когато въоръжени руснаци лично надзиравали важни полски избори: по време на местните парламентарни избори през 1772 г., когато поляците трябвало да посочат представителите, които да потвърдят разделението на страната им, чуждите войници стояли заплашително, за да гарантират желанния резултат.

[38] Аграрната партия в Чехия и нейната партньорка, Народната партия в Словакия, били забранени след войната заради съучастничество в нацистката политика.

[39] Западното обществено мнение било повлияно и от смъртта на Масарик на 10 - и март 1948 г. - било съобщено, че той “паднал” от прозореца си на двора на Външното министерство. Точните обстоятелства на смъртта му така и не били изяснени.

[40] Когато Тито затворил гръцката сухоземна граница с Югославия през юли 1949 г. след скъсването си със Сталин, гръцката комунистическа съпротива се сринала почти моментално.

[41] Всъщност резултатите на Италианската комунистическа партия на изборите през 1948 г. леко нараснали, но само за сметка на социалистите, които претърпели тежка загуба. Победилите християндемократи задминали общия резултат на левицата с над четири милиона гласа.

[42] Неслучайно руските съветници били изтеглени от Югославия на 18 март 1948 г., само 48 часа, преди генерал Соколовски да напусне срещата на Съюзническата контролна комисия в Германия.

[43] Ако искал да го направи, почти нищо не можело да го спре. През пролетта на 1948 г. Съветският съюз имал триста дивизии близо до Берлин. САЩ имали едва 60 000 войници в цяла Европа, като по - малко от 7 000 от тях били в немската столица.

[44] Основният закон бил нарочно описан като временен - “да внесе нов ред в политическия живот за преходния период”: т.е., докато страната бъде обединена.

[45] „Имам в изобилие нищо”, композиция на Джордж Гершуин (бел. ред.).

[46] Френският финансов министър Анри Кьой се оплакал на американския посланик във Франция от “пълната липса на лоялност” от страна на Великобритания.

[47] Една гледна точка, добре уловена в анонимни стихчета, написани по време на преговорите за следвоенния заем на Великобритания:

Лорд Халифакс във Вашингтон
на лорд Кейнс в полуглас
пошушна: “Злато имат тон,
но мозъкът е в нас!”

[48] Германците несъмнено не помнели войната в тази светлина и в следващите десетилетия щели да бъдат озадачени от виковете на английски запалнянковци и от заглавията в британски таблоиди, където се говорело за “хуните”, “швабите” и пр.

[49] Професор Кенет Джоует от университета Бъркли.

[50] Институциите на Германската демократична република били малко по - особени, защото отразявали временния статут на страната в очите на СССР. Но духът на нейните закони и практики бил безупречно ортодоксален.

[51] Предсрочно, преди да му е настъпил часът (бел. ред.)

[52] Балтийските държави, напълно инкорпорирани в самия Съветски съюз, били дори по - зле от останалата част на Източна Европа. През 1949 г. колхозите в Северна Естония били задължени да започнат доставки на зърно още преди началото на жътвата, за да не изостават от Латвия, която била на четиристотин километра на юг. През 1953 г. селскостопанските условия в проспериращата дотогава Естония западнали дотолкова, че съборените от вятъра крави били твърде слаби, за да се изправят на крака без помощ.

[53] Първоначалните участнички в СИВ били България, Чехословакия, Унгария, Полша, Румъния и СССР, към които скоро се

присъединили Албания и ГДР. В по - късни години Югославия, Монголия, Китай, Северна Корея и Северен Виетнам също станали негови членки. През 1963 г. дялът на страните от СИВ в международната търговия бил 12%; през 1979 г. той бил 9% и продължавал да пада. (Югославия е асоцииран член на СИВ, а Китай от 1961 г. е само наблюдател, както и Северна Корея - бел. ред.)

[54] Става дума по - скоро за преброяването от 1948 г. (бел. Ред.).

[55] Според Конституцията от 1946 г. съставните републики - Сърбия, Хърватия, Словения, Босна и Херцеговина, Македония и Черна гора - били свободни да напуснат Федерацията: право, от което били лишени седем години по - късно.

[56] Важно е да отбележим, че Сталин оставил ядрените си физици на мира и никога не се опитвал да се съмнява в *техните* изчисления. Той може и да бил луд, но не бил глупав.

[57] Въпреки това били екзекутирани. Три седмици след смъртта на Никола Петков режимът обнародвал негова посмъртна "изповед". Тя обаче било толкова очевидно подправена, че дори властите в комунистическа България бързо усетили компрометиращия ѝ ефект. Те спрели да коментират случая, а отговорният за публикацията началник от тайната полиция бил надлежно разстрелян.

[58] Чак до 1966 г. четири пети от държавните служители в Полша имали само начално образование. Държавата била управлявана от удивително нискообразована административна каста.

[59] През 1924 г. 27 - годишният Костов бил арестуван и изтезаван от българската полиция. Страхувайки се да не предаде (нелегалните) комунисти, той скочил от четвъртия етаж на полицейското управление в София и счупил и двата си крака.

[60] Бунд бил еврейско работническо движение, чиито корени се криели в предвоенна царистка Русия и чиято междувоенна дейност се ограничавала до Полша.

[61] Вж. Хеда Марголиус Ковай, "Под жестока звезда" (1986 г.). През осемнайсетте месеца след края на Втората световна война в Полша, Унгария и Чехословакия били избити повече евреи, отколкото в десетте години преди войната.

[62] "Тайният погром на Сталин: Следвоенното разследване на Еврейския антифашистки комитет" (Yale University Press, 2002) под редакцията на Джошуа Рубенщайн и Владимир Наумов, стр. 52. По - късно самият Комаров щял да бъде хвърлен в затвора и екзекутиран по подобен модел - като до последния момент се опитвал да докаже антисемитските си заслуги.

[63] Всички оцелели били освободени след години, макар и те, и другите жертви да не били напълно реабилитирани и оправдани чак до 1968 г.

[64] Сценарият бил *изключително* точен. Когато Андре Марти бил неофициално "съден" от Централния комитет на Френската комунистическа партия, неговият "прокурор" Леон Мове го обвинил в защита на "троцкисткия интернационал" вместо "троцкистката измет" или "групата от троцкистки политически шпиони", които били "естествените и обичайни" комунистически изрази в тази връзка. Дори тази проста езикова грешка поставила Марти под тежко подозрение.

[65] Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in 20th - Century Russia* (2000), стр. 249.

[66] Задължен съм на професор Шор за цитата от Лудек Пахман.

[67] Zdenek Mlynar, *Night Frost in Prague* (London, 1980), стр. 2

[68] В типично свой стил Брехт подсигурил залозите си, запазвайки австрийския си паспорт.

[69] Най - известното сред тях е - разбира се - Артур Кьостлер, но пък той може със същия успех да бъде описан като унгарец, австриец, французин или евреин.

[70] PSI била уникална сред западноевропейските социалистически партии по своята близост до комунистите и подчиненото си положение спрямо тях - модел, който бил по - познат в *Източна* Европа.

[71] В "Шуша" на Де Сика (създаден през 1946 г. и ситуиран през същата година) директорът на един затвор за момчета не само поздравява по фашистки (навик, който не може да пропъди), но и говори с неприкрита носталгия за ниските статистически данни за престъпността по времето на Мусолини.

[72] Въображаемо (бел. ред.)

[73] Въпреки собствените си резерви към съветската културна политика Елюар отказвал да критикува ждановизма пред другарите си работници от своята местна партийна ядка. Както обяснил на Клод Роа: "Горките, това само ще ги обезсърчи.

Човек не трябва да разстройва онези, които участват в борбата: те няма да разберат”.

[74] Живеещият в Париж Франсоа Фейтго отбелязал няколко години по - късно, че докато италианските комунисти приели неговата история на Източна Европа топло, макар и предпазливо, Френската комунистическа партия я осъдила като творба на поредния ренегат.

[75] Така Еманюел Муние казва в *Esprit* през февруари 1946 г.: “Антикомунизмът... е необходимата и достатъчна кристализираща сила за връщането на фашизма”.

[76] По същия начин култът към Мао на Запад достигнал зенита си в разгара на Културната революция, точно когато и *тъкмо защото* Мао преследвал писателите, творците и учителите.

[77] През тези години “прогресизмът”, както мрачно отбелязал Реймон Арон, се състоял в това да се представят съветските аргументи така, сякаш са възникнали спонтанно от свободни размишления.

[78] Духовно безсрамие (бел. ред.).

[79] Тези настроения са неволно окарикатурени в следния разказ за първия урок на едно пражко дете с начален - учител комунист през април 1948 г.: “Деца, всички знаете, че в Америка хората живеят в землянки и робуват на няколко капиталисти, които обират цялата печалба. Но в Русия всички са щастливи - а и ние в Прага също, благодарение на управлението на Клемент Готвалд. А сега, деца, повтаряйте с мен на висок глас: “Ние сме много доволни и одобряваме управлението на Готвалд”.

[80] Алюзия за Свободния град Данциг (днес Гданск), създаден през 1920 г. и просъществувал до германската инвазия в Полша през 1939 г. Смисълът в случая е „чуждо тяло”, „Троянски кон”, „лета колона”: Данциг бил анклав в Полша, а населението му било немско и про - нацистко (бел. ред.).

[81] “Ние не търпяхме идиотщини в областите, които познавахме добре, пише френският поет Клод Роа (който се присъединил към комунистическата партия през войната след по - ранно заиграване с крайно дясната Action Frangaise), но прощавахме престъпленията в сферите, които не познавахме особено”.

[82] Luc Sante, *The Factory of Facts* (1998), стр. 27

[83] Тя не беше сама в своите викториански илюзии. Тогавашният британски министър - председател, Уинстън Чърчил, имаше навика да напомня на слушателите си, че е яздил в последната кавалерийска атака на британската армия - в Омдурман, Судан - през септември 1898 г.

[84] В гимназиалните учебници смисълът от идването на Франко на власт бил недвусмислен: “Бъдещето на Испания, свързано след три века с предназначението на миналото!... Старото шествие не е свършило... По неговата пътека вървят мъртвите и живите, преизпълнени с християнството, в което един объркан и обхванат от катастрофални гърчове свят намира център и котва... Това е великата задача, която Бог е запазил за днешна Испания... Изключителна съдба... Чрез Империята към Бог! ” Feliciano Cereceda, *Historia del imperio espanol y de la hispanidad* (Madrid, 1943), стр - 273 - 274, цитирани в Carolyn Boyd, *Historia Patria: Politics, History and National Identity in Spain, 1875 - 1975* (Princeton, 1997), стр. 252.

[85] Бинг Кросби.

[86] Военновременният хумор във Великобритания обичайно се състоял от шеги за материалната оскъдица, леки сексуални закачки и подмолно негодувание срещу твърде привилегированите американски пехотинци. Понякога и трите наведнъж: “Have you heard about the new Utility underpants? One Yank and they are off! ” (Игра на думи: Yank означава силно дръпване, но и “янки”; т.е. за да паднат новите практични гащи, е достатъчно едно дръпване или един американец - бел. прев.).

[87] Забележете обаче, че във Франция имало повече публикации на тема кино, отколкото в другите две страни, взети заедно.

[88] Лукса и сладострастието (бел. ред.).

[89] Trevor Grundy, *Memoir of a Fascist Childhood* (1998), стр. 19

[90] Купонната система в Източна Европа продължила до 1953 г. в Чехословакия, Унгария, Полша и България; до 1954 г. в Румъния, 1957 г. в Албания и 1958 г. в Източна Германия. Но тъй като комунистическата икономика налагала систематичен недостиг, сравненията със Западна Европа са неуместни.

[91] J. H. Plumb, *The Growth of Political Stability in Early Eighteenth - Century England 1675 - 1725* (London, 1967), стр. xvii.

[92] През март 1951 г., под американски натиск, холандците преодолели значителните неутралистки настроения в страната и

неохотно се съгласили да удвоят военния си бюджет и да подготвят пет дивизии за изпращане през 1954 г.

[93] Основаваща се, според Идън, на негово хрумване по време на сутрешната му вана.

[94] Единственото изрично ограничение върху германското превъоръжаване била абсолютната забрана върху всяка германска програма за ядрено оръжие, тогава или когато и да било.

[95] Неутралитетът на Австрия не присъствал в оригиналния текст: той бил вмъкнат от австрийския парламент по време на дебата за Държавния договор.

[96] Старото име на Буркина Фасо (бел. прев.).

[97] Американците не били единствените, които се паникьосали при демонстрацията на съветската машинария. През 1960 г. британският консервативен министър - председател Харълд Макмилън заключил в частен разговор, че "Те (СССР) вече не се страхуват от агресия. Те имат почти толкова мощни ядрени сили, колкото и Западът. Имат вътрешни линии (на комуникация). Имат процъфтяваща икономика и скоро ще изпреварят капиталистическото общество в надпреварата за материално богатство".

[98] Не става ясно дали британците изобщо биха имали думата, и до каква степен. По това време (1952 г.) съвместно комюнике на Чърчил и Труман заявява доста мъгляво, че "използването на тези бази в извънредни случаи ще бъде въпрос на общо решение... в светлината на актуалните обстоятелства".

[99] Американският натиск върху британците и французите да се изтеглят от Суец през ноември 1956 г. (вж. глава девета) събужда у страните от НАТО страхове, че в случай на война САЩ могат да се изтеглят в своето полукукло и да изоставят изложените на риск европейци. Оттук и усещаната във Вашингтон необходимост от "твърда позиция" първо в Берлин, а след това и в Куба, за да се успокоят уязвимите съюзници на Америка.

[100] Забележката на Кенеди по това време била не само конфиденциална, но и дори останала извън документите от тази среща на върха, когато те били публикувани за пръв път трийсет години по - късно.

[101] Както щели да открият през 1990 г., страховете им не били неоснователни.

[102] Anatoly Dobrinin, *In Confidence* (Times Books, 1995), стр. 46. Отвращението на Хрущов към войната било искрено. Както писал на Кенеди на 26 октомври, в разгара на Кубинската криза: "Ако наистина избухне война, няма да бъде в наша власт да я спрем, защото такава е логиката на войната. Аз съм участвал в две войни и знам, че войната свършва тогава, когато е разорала градове и села, сеейки навсякъде смърт и разрушения".

[103] Дори през 1971 г. 95% от висшите държавни служители в Италия били започнали кариерата си преди падането на фашизма.

[104] Макар че в светлината на по - ранната история на Италия не е напълно честно да обвиняваме американската външна политика за институционалната корупция в страната. Вж. Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. A History of the World, 1914 - 1991* (New York, 1994), стр. 238 - 239.

[105] На изборите през 1945 г. австрийските комунисти получили едва 174 000 гласа - 5% - и вкарали в парламента четирима депутати. След това те не играли никаква роля в австрийската политика.

[106] В навечерието на Аншлуса от 1938 г. във Виена имало 189 000 евреи. Когато градът бил освободен през 1945 г., там били останали по - малко от 1000.

[107] В Белгия създадената отдавна *Католическа* партия променила името си на *Християнска*, за да подчертае привлекателността си за всички изповедания и по - модерните си, реформистки стремления. В Нидерландия, където разграниченията между различните разновидности на християнството още били важни, Католическата партия запазила името си.

[108] На което Рене отвърнал: "Естествено не си бях дал сметка, че националсоциалистическият режим ще бъде представен в Кан. Сега, разбира се, осъзнавам това".

[109] "Никой не може да махне този срам от нас".

[110] С неволно издайническа хипербола той описал Договора за неразпространение на ядрените оръжия като "Планът Моргентгау на квадрат".

[111] Много от висшите обществени фигури в съвременна Германия (включително федералният канцлер и външният министър

в момента, когато тази книга бе написана - 2005 г.) са деца на това време, отгледани без баща от работещи майки.

[112] Португалският диктатор д - р Антониу де Оливейра Салазар бил запитан през 1968 г. (седем години след началото на Анголската революция, която започнала през февруари 1961 г.) кога смята да даде независимост на португалските колонии Ангола и Мозамбик. “Този проблем е за векове”, отвърнал той. “В следващите петстотин години. А междуременно те ще трябва да продължат да участват в процеса на развитие”. (Вж. Tom Gallagher, *Portugal. A Twentieth - Century Interpretation*, 1983, стр. 200). Но от друга страна Салазар бил прочут с принципното си отричане на съвременния свят: през по - голяма част от петдесетте години той успял да държи “Кока - кола” извън страната си - нещо, което дори французите не успели да постигнат.

[113] От време на време във френските претенции имало известна съдържателност: Феликс Ебуе, генерал - губернатор на Френска екваториална Африка през 1945 г., бил висш френски колониален функционер - и чернокож.

[114] Според някои източници дьо Гол не насърчавал откритите приказки за колониално самоуправление, за да не би европейските заселници (най - вече в Алжир) да се възползват от случая, за да се откъснат от Франция и да установят сегрегационистка държава по южноафрикански модел. Този страх не бил неоснователен, както щели да покажат последвалите събития.

[115] Въплъщението на Хо Ши Мин като международна комунистическа икона била затвърдена пред приятели и врагове на 14 януари 1950 г., когато Мао и Сталин първи признали новообявената му Демократична република Виетнам.

[116] Тези събития са паметно описани във филма на Жил Понтекорво от 1965 г. *La Battaglia di Algeri* (“Битката за Алжир”).

[117] Референдумът установил нова, Пета република. Дьо Гол бил избран за неин пръв президент три месеца по - късно.

[118] Когато белгийците изоставили Конго през 1960 г., те оставили след себе си едва трийсет конгоанци с университетски дипломи, които трябвало да запълнят четири хиляди висши административни позиции.

[119] Декларация за обявяване на военна диктатура (бел. прев.).

[120] Между 1954 и 1962 г. 2 милиона френски войници служили в Алжир. 1, 2 милиона от тях били на редовна военна служба.

[121] “Pied - noirs”, букв. “чернокраките”, е термин, с който са били наричани белите колонисти в Алжир преди независимостта. Съществуват различни обяснения за произхода на израза, стабилизиран се около 1955г. (бел. прев.)

[122] Бившият монархически режим (бел. прев.).

[123] Цитирано у Fernand L’Huillier, *Dialogues Franco - Allemands 1925 - 1933* (Strasbourg, 1971), стр. 35 - 36.

[124] Самият канал винаги бил на египетска територия и неоспорима част от Египет. Повечето му приходи обаче отивали за чуждестранната компания.

[125] Цитирано у Alan Milward, *The European Rescue of the Nation - State* (Berkeley and Los Angeles, U of California Press, 1992), стр. 429.

[126] Andrew Moravcsik, *The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht* (Ithaca, Cornell University Press, 1998), стр. 137.

[127] Сталинисткото ръководство останало на мястото си, процесите продължили при закрити врати още две години, а на 1 май 1955 г. една гротескна, гигантска статуя на Сталин била издигната на хълм над Прага. Десталинизацията щяла да достигне Чехословакия едва десетилетие по - късно, и то с драматични последици.

[128] Кадар, когото Наги освободил от затвора три години по - рано, бил назначен за първи секретар на Унгарската комунистическа партия на 25 октомври. Той заменил Герьо, чиито сили за сигурност стреляли срещу невъоръжени демонстранти на Парламентарния площад същата сутрин.

[129] Фактът, че съветският лидер можел да знае това още на 28 октомври, три дни преди началото на англо - френското нашествие, предполага, че съветското разузнаване било дори по - добро, отколкото се бояли западните съюзници.

[130] Дори Гомулка в Полша се присъединил с готовност към съветските аргументи. В Полша откъсването на Наги от Варшавския договор било източник на тревожност: страхът на поляците от германски териториален ревизионизъм разпалвал интереса им към мерките за сигурност, гарантирани от съветските оръжия. Трябва да отбележим обаче, че в среща с Хрущов през март 1957 г. Гомулка положил много усилия, макар и безуспешни, да убеди съветския лидер да не устройва процес срещу Наги.

[131] В особено назадничавите организации като Френската комунистическа партия (която дълго време се правела, че изобщо не знае за обвиненията на Хрушчов срещу Сталин) много членове напуснали Партията не толкова заради случващото се в Съветския блок, а защото местното ръководство забранявало то изобщо да се обсъжда.

[132] “Тридесетте славни години, или Невидимата революция от 1946 до 1975 г.” (бел. ред.).

[133] Не трябва обаче да преувеличаваме скоростта, с която старите регулации били сметени под килима. Доста след началото на шейсетте италианското правителство например намирало за благоразумно да поддържа тарифите и квотите върху чуждите коли, останали от фашистката ера, за да може по - добре да защитава местните производители (основно Фиат). Британското правителство следвало сходни стратегии.

[134] Много от тях щели да бъдат рециклирани като заеми за същия този Трети свят, който вече бил обременен с осакатяващи дългове.

[135] Както често се случвало, Великобритания била различна. През 1956 г. 74% от британския експорт излизал извън Европа, предимно към настоящите и бивши колонии на страната. Дори през 1973 г., когато Обединеното кралство най - сетне влязло в ЕИО, едва една трета от износа бил насочен към дванайсетте страни, които през 1992 г. щели да сформират Европейския съюз.

[136] За сравнение трябва да отбележим, че цифрата за САЩ през 1950 г. била 12% заети в селското стопанство.

[137] Швеция представлява частично изключение - ключът към шведския следвоенен просперитет бил създаването на производство, специализирано в продукти с висока стойност. Но шведите имали достъп до евтини и лесно достъпни (финландски) гастарбайтери, както и хидроелектрическа индустрия, която предпазвала страната от шоките на цените на петрола. Също като Швейцария, и по подобни причини, страната представлява специален случай.

[138] Показателен е контрастът с миналите практики. В по - ранните стадии на френската индустриализация дори големите парижки инвестиционни банки не разполагали с ресурси, за да подкрепят модернизацията на индустриалната инфраструктура в страната, а не получавали и помощ или насърчение от държавата. Окаяното състояние на френските заводи, пътища, железопътни мрежи и съоръжения през 1945 г. красноречиво свидетелства за тези пропуски.

[139] Към 1950 г. Югославия, Полша, Румъния и Албания били единствените европейски страни, в които повече от едно на десет деца умирали преди едногодишна възраст. В Западна Европа на последно място била Португалия, където детската смъртност през 1950 г. била 94, 1 на хиляда.

[140] На следващата година, през март 1956 г., това право получили всички френски работници. Работниците в Рено получили четвърта седмица платен отпуск през 1962 г., но в този случай минали седем години, преди остатъкът от страната да последва примера им.

[141] В резултат на това с развитието на туризма в края на шейсетте се получил недостиг на работна ръка в самата Гърция - преди всичко за неквалифицирания труд.

[142] Само петнайсет години по - рано, през 1958 г., имало 25 000 италианци, 4 000 югославяни и толкова малко турци, че не фигурирали в официалните преброявания.

[143] Тези Драконови мерки върху колониалната имиграция отразявали широко разпространените нагласи в двете основни партии. Ала по - малко от поколение по - рано и в съвсем различни условия лейбъристият министър - председател Клемънт Атли писал през юли 1948 г. следното: “По традиция британските поданици, независимо дали произхождат от доминионите или колониите (и независимо от расата и цвета си) се допускат свободно в Обединеното кралство. Тази традиция по моему не бива да бъде отхвърляна с лека ръка, особено във време, в което внасяме голям брой чуждестранни работници”.

[144] Изключението била Италия, където през 1971 г. по - малко от 5% от всички покупки били направени в 538 - те супермаркета в страната, а почти всички продължавали да използват местните специализирани магазинчета. Това бил случаят и двайсет години по - късно: през 1991 г., когато броят на хранителните магазини в Западна Германия бил паднал на 37 000, а във Франция - само на 21 500, в Италия имало цели 182 432. На глава от населението се падали повече само в Полша.

[145] Съществували и “културни” възражения. През 1952 г. френският комунистически писател Роже Вайан заявил, че “в страна като Франция, където - с изключение на два месеца годишно, и то не всяка година - винаги е толкова студено, че кутия за храна на перваза държи телешкото прясно цял уикенд, че и повече, хладилникът е “символ”, една (американска) “мистификация””.

[146] Едва през 1963 г. *Electricite de France* започнали да подобряват градската си мрежа, за да позволят включването на

множество уреди. В селата това се случило няколко години по - късно.

[147] Показателно увеличение, добре уловено в началната сцена от "Осем и половина" на Фелини (1963 г.). Дори по стандартите на самия Фелини това градско задръстване би било абсурдно и невероятно само няколко години по - рано.

[148] Местният отклик на това нововъведение следвал историческия прецедент: английските водачи, смятайки паркинговите автомати за форма на неоторизирано данъчно облагане, отказвали да платят. Французите демонстрирали неодобрението си, като обезглавявали парижките.

[149] Първите европейски хипермаркети, дефинирани като магазини с поне 7 600 квадратни метра пространство на едно ниво и обичайно разположени поне на три километра от градския център, започнали да се появяват в края на шейсетте. Към 1973 г. в Западна Европа имало около 750 от тези гигантски магазини, 620 от тях само във Франция и Западна Германия. В Италия през същата година те били едва три. Двайсет години по - късно във Франция имало цели 8 000 хипермаркета... и все още едва 118 в Италия.

[150] Вид екскурзионен автобус (бел. прев.).

[151] Персоналът, който трябва да забавлява туристите (бел. прев.).

[152] Между 1959 и 1973 г. броят на туристите само в Испания нараснал от 3 милиона на 34 милиона. През 1966 г. годишният брой на туристите в Испания - 17, 3 милиона - вече далеч надхвърлял общите цифри за Франция или Италия. В части на североизтока и средиземноморското крайбрежие на страната преходът от преиндустриална икономика към века на кредитната карта бил постигнат за половин поколение. Естетическото и психологическо въздействие не било винаги позитивно.

[153] С изключение на Иберийския полуостров и Южните Балкани, където броят на притежаваните радиа през 1960 г. бил грубо съпоставим с този на Западна Европа трийсет и пет години по - рано и където хората все още се събирали в кафенетата, за да слушат новини и музика.

[154] Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy. Society and Politics 1943 - 1988* (1990), стр. 240.

[155] Вероятно си струва да подчертаем маргиналността на джаза. Също като американската фолк музика през шейсетте, джазът бил ценен и купуван само от малък брой хора в Западна Европа: обичайно образовани буржоа или бохеми (а обичайно и двете наведнъж) и доста по - възрастни от типичния рокендрол ентузиаст. Ситуацията в Източна Европа била малко по - различна. Там джазът бил американски (и черен), затова едновременно екзотичен и подривен, западен, но радикален - и носел заряд, който съвсем липсвал на Запад.

[156] Жертви на рекламата, публика, която лесно се влияе от рекламите по медиите (бел. ред.).

[157] Американският писател Уилям Стед публикувал *The Americanization of the World* през 1902 г.: изпреварвайки събитията, може би, но не прекалено много.

[158] "Говорите ли франглийски?" (бел. прев.).

[159] През 1960 г. германската икономика растяла с 9, 0 % годишно, а британската с 2, 6%: най - бавното темпо в развития свят, като изключим Ирландия - която по онова време далеч не била "развита".

[160] Цитирано в Peter Hennessy, *Never Again. Britain 1945 - 1951* (1993), стр. 117.

[161] Либералните партии и мислители в Германия и Италия, също като малкото крило защитници на свободния пазар в британската Консервативна партия, не участвали в този консенсус. Но по това време - и отчасти по тази причина - те нямали особено влияние.

[162] Сравнете с Италия, която имала 13 различни правителства и 11 различни министър - председатели през същия период - или с Франция, която имала 23 правителства и 17 министър - председатели между 1945 и 1968 г. Дългогодишните партийни лидери били шведски специалитет: предшественикът на Ерландер като председател на Шведската социалдемократична партия, Пер Албин Хансон, държал този пост от 1926 до 1946 г.

[163] Пактът Салтсйобаден напомнял в някои отношения Arbeitsfrieden (работническият мир), постигнат в Швейцария през предишната година, в който работодатели и работници се съгласили да установят система на неконфронтационни колективни преговори, която щяла да се окаже траен крайгълен камък на бъдещите просперитет и стабилност в страната. Но докато швейцарският Arbeitsfrieden бил предназначен да не допуска държавата да се меси в икономическите преговори, пактът Салтсйобаден задължавал правителството да работи в хармония със собствениците и работниците за общия интерес.

[164] Дялът на самоубийствата в Западна Европа към 1973 г. наистина бил най - висок в най - развитите и проспериращи

страни: Дания, Австрия, Финландия и Западна Германия. Той бил най - нисък в бедните периферии: на глава от населението датските самоубийства били шест пъти повече от тези в Италия, четиринайсет пъти повече от ирландските. Какво означавало това за депресирация ефект на просперитета, климата, географската дължина, начина на хранене, религията, семейните структури или социалната държава било мъгляво тогава и си остава неясно днес.

[165]

По ирония на съдбата тъкмо шведските социалдемократи дълго време показвали по - голям интерес към виенските “австро - марксистки” теоретици от началото на двайсети век Ото Бауер и Рудолф Хилфердинг. Техните австрийски наследници обаче предпочитали да загърбят всичко това - като изключим някое и друго ехо като това в програмата на Австрийската социалистическа партия от 1958 г., където неясно се споменавало, че “демократическият социализъм заема позиция между капитализма и диктатурата”

[166]

За този превод вж. Bark & Gress, *From Shadow to Substance. A History of West Germany*, том 1 (1992), гл. 16.

[167]

Разрушаването на селективните държавни училища на Англия само пропъдило по - голяма част от средната класа към частния сектор, като така подобрило перспективите и печалбите на изискващите такса “public schools” (частни училища), които лейбъристите радикали така презирали. Междувременно селекцията продължила, но на базата на приходи вместо на достойнства: родители, които можели да си го позволят, си купували къща в района на “добро” училище, като оставяли децата на бедните на милостта на най - слабите училища и най - лошите учители, с много по - ниски перспективи за придвижване по образователната стълбица. “Повсеместният характер” на британското средно образование бил най - ретроградната в обществено отношение юридическа мярка в следвоенна Великобритания.

[168]

С края на клерикалната политика политическият антиклерикализъм загубил смисъла си - което сложило край на цикъла от сблъсъци и обесии, продължили почти два века.

[169]

В Ирландия обаче авторитетът на Църквата и нейното участие в ежедневната политика продължило доста по - дълго - чак до деветдесетте.

[170]

В представителен за творчеството му изблик Осбърн описва британското кралско семейство като “златна пломба в гниеща уста”.

[171]

Годар имал особено еkleктични вкусове. Разказват, че бил запленил от “Джони Китарата” (1954 г.) на Никълъс Рей с Джоан Крофорд.

[172]

Италианците определено ги бивало в *дизайна* на колите, както ще потвърди всеки почитател на автомобилните състезания. Тъкмо италианските майстори премахнали първи калниците, стъпалата и други излишни израстъци от малките семейни коли - също както миланските шивачи през същите години елиминирали маншетите на панталоните и изобрели чистите, остри линии на съвременния италиански костюм. Това, което италианските производители изглеждали неспособни да направят с някаква последователност, било да сглобят колите, които техните чертожници измисляли.

[173]

Според възхитения коментар на един парижки критик хилядите идентични апартаменти, напъхани в новите *grands ensembles* били “истински мънички къщички, включени във вертикална структура като множество различни бутилки на една и съща поставка за вино”. Вж. Pierre Agard, “L’Unite de residence” в *Esprit*, октомври - ноември 1953 г. Задължен съм на д - р Никол Рудолф за тази препратка.

[174]

Вижте обаче Ротердам: изтърбушено от немските бомби и построено на етапи през следващите десетилетия, холандското пристанище било град със съзнателно и истински промишлен “дизайн”.

[175]

Очевидно това не се отнасяло за малките, елитарни академии като френската *Ecole Polytechnique* или *Ecole Normale Supérieure*, които приемали студенти със строг селекционен изпит и им преподавали наистина много добре. Но те били необичайни и силно нетипични

[176]

Към средата на шейсетте само 44% от италианските студенти се дипломирали; в течение на седемдесетте тези цифри щели да намалеят още повече.

[177]

В Комунистическия блок “шейсетте” като поп - култура по неволя били преживени втора ръка. Но тази разлика не трябва да се преувеличава. Да приложим архетипната референция на епохата: в Източна Европа знаели кои били Бийгълс и мнозина били чували тяхна музика. И не само Бийгълс: когато френската рок звезда Джони Холидей пял в малкото градче Кошице в Словакия през 1966 г. 24 000 души дошли да го чуят.

[178]

Бийгълс идвали от ливърпулската работническа класа - или в случая на Пол Макартни, стъпчица - две над нея. Другата култова рок - група от шейсетте, Ролинг стоунс, били по - конвенционално бохемски в тематиката си, както подходило на произхода им от средната класа на Лондон. Този недостатък се преодолявал с добре преценена суровост на стила и с широко

разгласяваната разпуснатост на частния живот на членовете ѝ.

[179] Забележете обаче, че през по - голямата част на шейсетте в много части на Западна и Източна Европа още било забранено да се разпространява информация за контрацептивите. Великобритания била единствената, която одобрила противозачатъчното хапче през 1961 г. От другата страна на Ламанша певецът Антоан продал милиони плочи, описвайки плачливо мечтата си за една Франция, където Хапчето един ден “ще се продава в супермаркетите “Монопри””.

[180] Тук времето вървяло по - бавно в далечните провинции, където черните баретки, кепетата от плат и дори женските бонета още влизали в ежедневна употреба. За известно време шапките останали достоверен индикатор на регионалния произход и социалната класа.

[181] Освен това то щяло да еволюира без особени трудности в скинхед дегизировката от следващото десетилетие.

[182] Към 1960 г. “екзистенциализмът” (също като “структурализъмът” няколко години по - късно) бил станал оборотен лайтмотив, който се използвал за какво ли не, подобно на “бохемски” няколко години по - рано: безработните студенти по изкуствата, които идвали да слушат Бийгълс в “Репербан” в Хамбург, също се наричали “екзи - та”.

[183] В този случай може да изглежда странно, че модният психоаналитичен теоретик Жак Лакан бил обичайно приспадан към тази категория. Но Лакан бил особен случай. Дори за хлабавите стандарти на Париж от ерата на шейсетте той останал забележително незапознат със съвременното развитие на медицината, биологията и неврологията, без това да навреди особено нито на практиката, нито на репутацията му.

[184] SPGB продължава да съществува по времето на писане на тази книга. Безразлична към промените и твърде малка, за да пострада от собствената си ирелевантност, тя вероятно ще оцелее неопределено дълго.

[185] Като немския марксист Карл Корш, почти съвременник на Грамши, или австро - марксистките писатели Ото Бауер и Рудолф Хилфердинг.

[186] Твърденията на Алтюсер почивали върху ексцентричен прочит на Маркс, чиято привлекателност за тогавашните млади следовници на Теорията била право пропорционална на йезуитската му непроницаемост (по - старите учени не били впечатлени). Претенциите за авторитетност обаче били достатъчно ясни: има само един адекватен начин да се мисли за Маркс и той е моят. Във Франция звездата на Алтюсер избледняла с упадъка на Партията, чиято кауза той прегърнал. Днес неговият обскурантистки чар се ограничава главно до външните периферии на англосаксонския академичен свят.

[187] Имали право. Така Раул Ванейгем, белгийски ситуационист, писал през 1967 г.: “Когато имаш да спечелиш цял свят от екстатични удоволствия, не можеш да загубиш друго освен скуката”. Трудно е да бъдем сигурни в ретроспекция дали подобни лозунги били духовити, невинни или просто цинични. Във всеки случай те не застрашавали почти с нищо статуквото.

[188] Това бил стар източник на напрежение. През януари 1966 г., след месеци пререкания в студентските общежития в Антони (Южен Париж) новоназначеният директор въвел режим, който по онова време бил радикален. Момчетата и момичетата над двайсет и една години можели да приемат в стаите си представители на срещуположния пол. Тези под двайсет и една можели да го правят с *писменото съгласие* на своите родители. Подобни либерализации не били въведени никъде другаде.

[189] Министърът за младежта, Франсоа Мисоф, бил дошъл в Нантер да открие ново спортно съоръжение. Кон - Бендит, местен буен студент, попитал защо Министерството на образованието не прави нищо по въпроса за споровете с общежитията (или “сексуалните проблеми”, както ги формулирал той). Министърът, откликвайки на провокацията, предложил Кон - Бендит да реши сексуалните си проблеми, като скочи в прекрасния нов плувен басейн. “Това, отговорил полунемецът Кон - Бендит, казваха и Хиглерюгенд”.

[190] Както се разбрало, за да посети френската армия в Германия и да се увери в нейната лоялност и възможността да я извика, ако се наложи. Но навремето това не било известно.

[191] Това било видимо невярно. През 1968 г. Френската комунистическа партия нямала кохерентна стратегия, освен да лее презрение върху студентите - радикали и да се опитва да запази влиянието си върху работническото движение. Тя нямала нито способността, нито въображението да завземе политическата власт.

[192] Сред студентските лидери нямало жени. На фотографиите и видеозаписите от онова време момичетата стърчат кацнали на раменете на своите приятели, но в най - добрия случай били пехотинците от обоза на студентската армия. Младежката революция от 1968 г. говорела много за секс, но въобще не се занимавала с неравенството между половете.

[193] Цитирано у Robert Lumley, *States of Emergency. Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978* (London, 1990), стр. 96.

[194] През тези години самият Западен Берлин възприел един вид контракултурен тон. Застинал в специфичната си изолация в

сърцето на международните политически напрежения, зависим от даренията на Бон и Вашингтон, с отдавна неопределено бъдеще, градът висял във времето и пространството. Това го правело доста привлекателен за дисиденти, радикали и други, които търсели политическата и културна периферия. Иронията в ситуацията на Западен Берлин - фактът, че неговото оцеляване като бохемски аванпост на Запада зависело изцяло от присъствието на американски войници - убягвала на много от младите му жители.

[195] Отзвук на тази инверсия ще бъде чул още веднъж по време на първата Война в Залива през 1991 г. Тогава нейните немски опоненти не се поколебаха да определят САЩ като главния военнопръстъпник на 20 век... и Германия като първата му жертва.

[196] Макар да били заменени с нова митологизирана версия, в която самият Сталин - и неговите престъпления - оставали полунепризнати.

[197] Авторитетът на съветската система почивал в изключителна степен на нейната способност да извлича добиви от земята. През по - голямата част от осемдесетгодишния живот на системата селското стопанство било в една или друга степен в извънредна ситуация. Това не би се сторило необичайно на някой европейски наблюдател от осемнайсети век или дори африкански наблюдател от двайсети, но Съветският съюз трябвало да покрива доста високи стандарти.

[198] Година след освобождаването си Синявски емигрирал във Франция и получил място като преподавател по руска литература в Сорбоната. Даниел останал в Русия, където умрял през 1988 г.

[199] Макар най - известният икономически реформатор през шейсетте да бил чех, Ота Шик, тъкмо унгарската школа имала най - широко влияние и най - голямо практическо въздействие.

[200] Джилас лежал в затвора четири години, след като "Новата класа" се появила на Запад, и бил върнат там за още четири години скоро след освобождаването си.

[201] Ричард Никсън в никакъв случай не бил последният американец, омаян от румънския диктатор. Впечатлен от Николае Чаушеску по време на визита в Румъния през 1978 г., сенатор Джордж Макгавърн го възхвалил като "един от най - големите световни радатели за контрол върху въоръжаването". И дори през септември 1983 г., когато истината за режима на Чаушеску била широко известна, вицепрезидентът Джордж Буш му дал паметното определение "един от добрите комунисти на Европа".

[202] Френският превод на „Отвореното писмо“, който обикалял Париж на следващата година, бил разпространен от троцкистката организация *Jeunesse Communiste Revolutionnaire*.

[203] От приблизително 30 000 евреи в Полша от средата на шейсетте по - малко от 7 500 принадлежали към официалната еврейска организация.

[204] През 1966 г. полскоезично издание на антисемитския фалшификат "Протоколи на старейшините от Сион" официално циркулирало сред партийни ядки, в университетите и армията.

[205] Новотни не бил единственият, който се боял от ответна реакция. На 5 април 1963 г. италианският комунистически лидер Палмиро Толиати писал тайно, за да помоли Новотни и неговите колеги да отложат новината за реабилитацията на Слански и други жертви на процесите за след предстоящите италиански избори. Както добре разбирал италианският вожд, не само чехите имали причини да се отвращават от съучастието на лидерите си в прикриването на широкомащабното юридическо убийство само десет години по - рано.

[206] През декември 1967 г. партийните членове съставлявали 16,9 % от населението на Чехословакия - най - високият дял сред комунистическите държави.

[207] Jiri Pelikan, ed. *The Czechoslovak Political Trials. The Suppressed Report of the Dubcek Government's Commission of Inquiry, 1968* (Stanford, 1971), стр. 17.

[208] Както и на много други места, авторът употребява названието "чешки" (*Czech*) вместо по - уместното "чехословашки" или "чешки и словашки": например Дубчек, както самият Джуд отбелязва, е словак (бел. ред.).

[209] Тази молба едва ли била спонтанна. Две седмици по - рано - на тайна среща край езерото Балатон в Унгария, където домакин бил Янош Кадар - Васил Биляк (един от опонентите на Дубчек в ръководството на чехословашката Партия) бил уведомен от Шелест, че Москва би желала "писмена покана". Последвалото писмо говори експлицитно за "загубата на контрол" от страна на Партията, вероятността от "контрареволуционен преврат" и "рисковете за социализма", преди да поиска "намесата и всяческата помощ" на Москва. То завършва така: "молим ви да разгледате нашето искане в пълна секретност и по тази причина се обръщаме лично към вас, на руски".

[210] Понеже Чаушеску отказал да вземе участие в инвазията или да позволи на войски на Варшавския договор да пресекат територията на страната му, българският контингент трябвало вместо това да бъде пренесен по въздух в Украйна. Присъствието му едва ли си струвало труда, но необходимостта да се разпростре отговорността за нападението върху възможно най - голям брой братски страни стояла над другите съображения.

[211] След 1989 г. се разбрало, че в годините на нормализация чешката тайна полиция създава специален отдел, който да следи и притиска евреите в страната: ехо от миналото на самата Чехословакия, както и от събитията в тогавашна Полша. Властите не пропуснали да забележат, че само един от водещите колеги на Дубчек отказал да подпише московския документ, с който се отказвал от действията си. Това бил Франтишек Кригел - единственият евреин в групата.

[212] Milan Simecka, *Obnoveni Poradku* (Възстановяването на реда), (Bratislava, 1984 - самиздат). Осемдесет хиляди чехи и словаци забягнали в чужбина след съветската инвазия.

[213] Самото бейби - бум поколение никога не усетило безработица. Но това непосредствено след него - генерацията, родена след 1953 г., - излязло на трудовия пазар точно когато работните места се намирили по - трудно. Не трябва да се учудваме, че политическите му възгледи били доста по - различни.

[214] Само в Испания, където цикълът на социалния протест продължил до средата на седемдесетте, преди да се слее с движението за връщане към парламентарна демокрация, размириците от шейсетте възвестили истинска политическа трансформация - история, която ще разкажем в глава 16.

[215] Британската афера "Профумо" от 1963 г. представлявала пикантно многостранен скандал с елементи на секс, класа, наркотици, расизъм, политика и шпиони, погълнал вниманието на страната месеци наред. Тя би била немислима само няколко години по - късно. Простъпките на падналия елит може да продължавали да възбуждат известен нездрав интерес, но след шейсетте те определено не можели да *шокират*.

[216] Превод Цветан Стоянов (бел. прев.).

[217] Дефицитът на американския федерален бюджет нараснал от 1, 6 милиарда долара през 1965 до 25, 2 милиарда долара през 1968 г.

[218] За сравнение американският внос на петрол в разгара на кризата през 1973 г. съставлявал не повече от 36% от вътрешното потребление в страната.

[219] Средностатистическите цифри, разбира се, са си средностатистически цифри. През особено мрачната 1976 г., когато британската безработица за пръв път надхвърлила един милион след края на войната и годишната инфлация наближила 25%, темпото на растеж навсякъде спаднало рязко. В Италия националната икономика всъщност се свила за пръв път след войната.

[220] Лотарингия (Lorraine) е в Североизточна Франция (бел. ред.).

[221] National Association of Local Government Officers; National Union of Public Employees; Association of Scientific, Technical and Managerial Staff.

[222] Акронимът (ECU = European currency unit) имал явна политическа употреба: като съживявал името на френска сребърна монета от осемнайсети век, той успокоявал притесненията на Париж от необходимостта да признае зараждащата се водеща роля на Германия в европейските въпроси.

[223] Цитирано у Harold James, *International Monetary Cooperation Since Breton Woods*, (NY, Oxford, 1966), стр. 180.

[224] Най - прочутият случай бил на 17 октомври 1961 г., когато френската полиция избила около двеста алжирци, много от които били удавени в Сена, след протестно шествие през Париж. Началник на полицията по това време бил Морис Папон, по - късно обвинен и осъден за престъпления срещу човечеството заради участието си в събирането и депортацията на френски евреи в Аушвиц. Вж. Епилог.

[225] Тъпящи се на лодки бежанци от комунистически Виетнам (бел. ред.).

[226] Временните взели името си от Декларацията от 24 април 1916 г. в Дъблин, с която въстаниците провъзгласили Временно правителство.

[227] По онова време било пресметнато, че цената на поддържането на британско присъствие в Северна Ирландия възлизала на 3 милиарда паунда годишно по време, когато Лондон полагал отчаяни усилия да балансира бюджета си.

[228] Безупречно спазващата закона Френска социалистическа партия дори сформирала "Комитет за защита на човешките

права” във Федералната република, предлагайки експертна и практическа помощ на обвинените в терористични актове там.

[229] Също като в Германия полицията де факто открила лидерите в един момент, само за да ги загуби отново. Арестуван през 1974 г., Ренато Курцио избягал от затвора през февруари 1975 г. и бил заловен отново единайсет месеца по - късно.

[230] Първоначално освободен, Негри бил арестуван отново през 1983 г. През юни 1984 г. той бил изправен пред съда и осъден на трийсет години затвор.

[231] Една такава мрежа, печално известната “Ложа Р2”, била мистериозна масонска организация на десни политици, банкери, войници и полицаи, организирана от Личио Джели, бивш военствен привърженик на “Социалната република” на Мусолини от 1943 до 1945 г. Нейните 962 члена включвали трийсет генерали, осем адмирала, четирийсет и трима парламентарни депутати, трима действателни правителствени министри и представителна извадка от най - високите рангове на католическата църква, индустрията и частния банков сектор.

[232] „Духът на времето” (бел. ред.).

[233] Западноевропейският пънк оставил особено гнусен послевкус в годините на залеза на комунистическа Източна Европа, където бил подет от nihilistични ъндърграунд - групи. Те цинично се прикрепяли към наследството на политическо и музикално инакомислие за свои собствени цели. В отблъскваща смесица от порнография и политическа некоректност “Шпионите”, унгарска пънк - група от осемдесетте, записали “Ане Франк”: “Малко секс насила, преди да дойдат да те отведат, Ане Франк! Чукай ме! Ане Франк! Плачи, кучко! Ане Франк! Иначе ще те издам! Ане Франк - момчетата те чакат”.

[234] Алюзия към песента „The Age of Aquarius” от мюзикъла „Коса” (*Hair*), емблематичен за шейсетте години (бел. ред.).

[235] Във Великобритания тази тенденция може да бъде проследена до дългогодишния ентузиазъм на тема вегетарианство, “автентични” строителни и текстилни материали и т.н. - често преплитачи се с мрежа от социалистически дружества и планинарски клубове. Това бил отговорът на левичата на лова, стрелбата и риболова, с които се занимавали консерваторите. Докато британският *Good Food Guide* бил основан и издаван от фабиански социалисти и представен от самото начало като принос към издигането на класата на гастрономическия фронт, френският *Guide Michelin* бил винаги и единствено комерсиално начинание, макар да бил насочен към същата публика.

[236] Към 1980 г. СССР изпускаше в атмосферата почти толкова въглероден двуокис, колкото и САЩ - статистика, която доскоро би била източник на гордост, а не на смущение у неговите почитатели.

[237] В определени граници екологическият протест - поради привидно аполитическия си характер - предлагал безопасно пространство за политически действия и национално себеизразяване в иначе рестриктивни режими. Към 1983 г. проблемът със замърсяването на водата накарал цели 10% от населението на съветска Литва да се включат в "Литовска асоциация за защита на природата".

[238] Хайдегерианският екзистенциализъм в тази тоналност отварял друга връзка към Запада: френският философ Еманюел Муние години преди това заявил, че вижда в екзистенциализма на своите съвременници (като Сартр) "субективна бариера" срещу онова, което отричал като "обективен материализъм" и "технология". Десетилетия по - късно интелектуалните наследници на Муние в писателския кръг около списание *Esprit* щели да бъдат сред първите в Западна Европа, които публикували и оценили Хавел и другите дисиденти като него.

[239] През същите години Москва дори финансирала миниатюрната Американска комунистическа партия с цели 43 милиона долара - красноречиво упражнение по безразборна щедрост.

[240] На 13 април 1976 г., само девет седмици преди италианските избори, Кисинджър публично обявил, че САЩ "няма да приветстват" комунистическа роля в управлението на Италия - с което потвърдили интуициите на Берлингуер.

[241] Букв. „Източна политика” (бел. ред.).

[242] Едно от първите решения на Брант след поемане на поста през 1969 г. било да преименува "Министерството по общогерманските въпроси" на "Министерство на междугерманските връзки": за да успокои източногерманските страхове, че Федералната република ще продължи да утвърждава юридическите си претенции да говори от името на всички немци, и да покаже своята готовност да третира ГДР като отделна и трайна цялост.

[243] Тази юридическа фикция и свързаните с нея емоционални въпроси обясняват първоначалното нежелание на Християндемократическата партия да подпише Основния договор от 1973 г., който установявал отношения с Източна Германия - и продължаващото настояване на християндемократите да остане отворен въпросът за източните граници чак до 1990 г.

[244] От самото начало на Остполитиката специално внимание и привилегии били отредени на *Volksdeutsche* - немците, които още живеели отвъд границите на Германия на изток или на юг. Определени по семеен или етнически произход, тези хора получавали пълно гражданство, ако успеели да стигнат до Федералната република. Стотици хиляди жители на Украйна, Русия, Румъния, Унгария и други страни внезапно преоткрили немския произход, който така старателно отричали през предишния половин век.

[245] "Който царува, негова е религията" (бел. прев.).

[246] Първата "Хелзинкская група" била основана на 12 май 1976 г. в Москва. Сред единайсетте ѝ първоначални членове били Юрий Орлов, Елена Бонер и Анатолий Шарански. Две години по - късно се родила "Хелзинки Уоч" - международната организация - шапка, създадена специално за да оповестява нарушаването на човешки права в страните, подписали Хелзинкските споразумения.

[247] Методите, с които пазачите от Макронисос принуждавали комунистите да се покаят и да предадат останалите била забележително сходна с техниките на румънските комунисти в затвора в Питещ през същите години, макар и незначително по - нежестоки.

[248] И дало сюжета на важния филм на Костас Гаврас "Z" от 1969 г., базиран на аферата Ламбракис.

[249] От испански "прокламации": установяване на военна диктатура (бел. ред.).

[250] Офицерите, повечето от които били формирани във военни кадетски училища под предвоенната диктатура на Йоанис Метаксас, вероятно не били толкова непопулярни, колкото твърждали техните чуждестранни критици. Но за тях основателно се смятало, че разполагат със симпатиите (а може би и нещо повече) на Съединените щати. Това, което по същността си било закъсняло продължение на Гръцката гражданска война от четирийсетте, бързо започнало да се разглежда като последната велика кауза на вековната европейска гражданска война. "Гърция" заместила "Испания" като разделителна линия за поляризиращи политически настроения.

[251] От 1962 г. Гърция имала "асоцииран" статут към Европейската икономическа общност.

[252] Самата хунга обаче не избегнала възмездието. Единайсет от нейните лидери били изправени пред съд и осъдени през

август 1975 г. Трима получили смъртни присъди, по - късно променени на доживотен затвор. Пападопулос умрял под домашен арест през 1999 г., без да се покае до края. Бригаден генерал Йоанидис бил осъден на по - късен процес за ролята си в потушаването на бунта в Политехниката. Той още бе в затвор по времето, когато се пишеше тази книга.

[253] Морас умрял през 1952 г. на 84 - годишна възраст. Самият Салазар, син на управител на имение, бил роден във Вимейру, Португалия, на 28 април 1889 г., само седмица след Хитлер. За човек, който все още управлявал европейска държава в края на шейсетте, той бил необичайно дълбоко свързан с предишния век - майка му била родена през 1846 г.

[254] Към 1973 г. две трети от вноса и износа на Португалия били от и за Западна Европа.

[255] Пуритански настроените млади офицери и техните леви съюзници не били обаче особено доволни от последвалия наплив на - според тях - порнографска литература и филми, докато Португалия компенсирала петдесет години културни ограничения. Те дори в един момент се опитали да спрат изпълненията на *фаду*, традиционните португалски народни песни: според тях те насърчавали “горчивината и фатализма” и затова били пречка пред просвещението и социалния прогрес.

[256] Дори през 1963 г. испанският лидер не се поколебал да екзекутира един заловен комунист, Хуан Гримау, напук на широките международни критики.

[257] Една иронична последица от внимателно премерените свободи, които Франко позволил на университетските активисти през последното си десетилетие се състои в това, че испанските студенти от поколението на шейсетте обикновено преувеличават със задна дата ролята, която изиграли в последвалата борба за демокрация в страната.

[258] Вж. Глава седма. В резултат на това католическите водачи, неопетнени от франкистко минало, можели да играят активна роля в прехода към демокрация, служейки като “мост” между радикалите и консерваторите.

[259] Месец *преди* да бъде обявена за легална, Испанската комунистическа партия свикала в Мадрид публично събрание на комунистическите партии в Западна Европа.

[260] Социогеографският разбив на вота от 1977 г. бил смайващо близък до този на изборите през 1936 г. - на практика политическата култура в страната била замразена за четири десетилетия.

[261] Предстоели още два заговора срещу краля и парламента, през 1982 и 1985 г., и двата лесно осуетени.

[262] Към средата на осемдесетте официалните цифри на безработицата показват, че повече от една пета от работоспособното население нямало работа. Реалните числа вероятно били по - скоро една четвърт. В страна, в която все още липсвала пълноценна социално - осигурителна мрежа и където малцина имали частни спестявания, тези числа показват масова мизерия.

[263] През 1982 г. Испанската социалистическа партия водила кампания с лозунга “OTAN, de entrada no!” („Не на влизането в НАТО!”) Четири години по - късно на плакатите им пишело: “OTAN, de entrada si!” („Да на влизането в НАТО!”)

[264] Традиционната социалистическа платформа за национализация не се отнасяла за Испания, където авторитарната държава без друго притежавала голяма част от икономиката.

[265] Новата испанска конституция от 1978 г., чийто замисъл бил насочен преди всичко към примиряване на антагонистичните полюси на испанската история - ляво/дясно, църква/антиклерикали, център/периферия - мълчала загадъчно за режима, който заменила.

[266] Неговите филми - последният от които бе *La mala educacion* (“Лошо възпитание”, 2004) - бяха също така отявлено антиклерикални: може би единственият аспект, в който Алмодовар остава верен на по - старата традиция на испанското културно инакомислие.

[267] Vidor Perez - Diaz, *Spain at the Crossroads. Civil Society, Politics and the Rule of Law* (Cambridge, MA, 1999), стр. 65.

[268] И в двата случая столицата, Осло, гласувала твърдо “за”. Но за решението натежала антиевропейската коалиция от радикали, природозащитници, “лингвистични националисти” и фермери от крайбрежните и северни провинции на страната, както и рибарите, които твърдо се противопоставяли на европейските рестрикции върху ексклузивната крайбрежна рибодобивна зона от едва дванайсет мили. Влизането на Дания довело и Гренландия, която по това време също се управлявала от Копенхаген. Но след като Гренландия получила самоуправление през 1979 г. бил свикан референдум, в който страната гласувала да напусне ЕИО - единствената държава - членка, направила това.

[269] Това обаче се балансираше с новите инвестиционни възможности за частния сектор: пропорционалният дял на притежаваните от чужденци дялове в испански компании нараснал с 374% през периода 1983 - 1992 г.

[270] В Брюксел се чул не един глас, който умолявал Европейската комисия да се хване за блъфа им...

[271] Разбира се, Общата селскостопанска политика, другото голямо бреме върху европейския бюджет, отдавна водела до изостряне на онези регионални изкривявания, които кохезионните и други фондове сега трябвало да елиминират...

[272] По - богатите страни обичайно били по - слабо задължени на Брюксел и по - отблизо контролирали своите дела. Във Франция въпреки “децентрализацията”, увековечена в прокараните през осемдесетте години закони, юздите на бюджетната власт оставали твърдо в парижки ръце. В резултат на това проспериращите региони на Франция последвали международната тенденция и се възползвали от връзките си с ЕС, но по - бедните останали зависими преди всичко от държавната помощ.

[273] Впоследствие “Шенгенската зона” беше разширена, за да включи и други държави - членки на ЕС, но Великобритания остана извън нея, а Франция, както и други участнички, си запази правото да върне граничния контрол по съображения за сигурност.

[274] Ако не беше отявлено *растящата* крива на раждаемостта на емигрантските общности от Азия, Африка и Карибите, цифрите щяха да бъдат още по - ниски.

[275] В Източна Европа първа стигнала подобни ниски равнища на раждаемостта Унгария, където “нелегалната” икономика (вж. Глава осемнадесета) осигурявала на мнозина по - висок стандарт на живот, отколкото в която и да е друга комунистическа страна.

[276] Най - високото ниво на гняв и негодувание можело да се открие в профсъюзите на обществения сектор, които обхващали нископлатени държавни служители от метачи до медицински сестри. Основните *индустриални* профсъюзи приемали далеч по - леко мерките на Калахан: докато лейбъристите спазвали обещанието си да защитават традиционните квалифицирани работници в промишлеността и да оставят непокътнати техните привилегии, лидерите им нямали нищо против да толерират апостазите на правителството. Дори били стъписани да открият, че подобни сделки не можели да се сключват с мисис Тачър.

[277] През 1996 г. (последната година от своето съществуване) британските национализирани железници можели да се “похвалят” с най - ниските държавни субсидии за железница в Европа. През тази година французите планирали за своята железопътна мрежа инвестиции от 21 паунда на глава от населението; италианците 33 паунда; а британците едва 9.

[278] Частната собственост също. Като разкъсала връзката между пенсии и заплати, Тачър рязко намалила пенсиите на повечето свои съграждани. Към 1997 г. държавните пенсии във Великобритания съставлявали едва 15% от средните доходи: най - ниското съотношение в ЕС.

[279] В десетилетието след нейното пенсиониране наследниците на Тачър начело на Консервативната партия западнали от отегчително банални (Джон Мейджър) през наперено неадекватни (Уилям Хейг) и фатално неспособни (Иън Дънкан Смит). След дългото царуване на Кралицата - слънце последвал потоп от посредственост.

[280] Както обяснила на партийната конференция на шотландските тори на 14 май 1982 г.: “Вълнуващо е да имаш пред себе си истинска криза, след като си прекарал половината си политически живот, разправяйки се със скучни въпроси като околната среда”.

[281] Може би с тази разлика: докато Маргарет Тачър вярвала в приватизацията като нещо сходно на морална добродетел, Тони Блеър просто обичал богатшите.

[282] “Дълбока Франция”, “сладката Франция”, “добрата стара Франция”, “вечната Франция” (бел. ред.).

[283] Както показало едно проучване от 1979 г., електоралният профил на Социалистическата партия на Митеран поразително съвпадал с този на страната като цяло - нещо, с което никоя друга партия не можела да се похвали.

[284] Бивш banker и някогашен съветник на голисткия министър - председател Жак Шабан - Делмас, Делор щял да председателства Европейската комисия от 1985 до 1995 г.

[285] Дори в разгара на общественото недоволство от държавната политика, по време на икономическия спад в средата на осемдесетте, 57% от гласоподавателите се обявили за доволни от *външната* политика на Митеран.

[286] През 1982 г. IRI (*Istituto per la Ricostruzione Industriale*) контролирал, между много други неща, цялото производство на чугун в Италия, две - трети от производството на специализирана стомана, една четвърт от производството на сладолед и 18% от това на белени домати.

[287] Първоначалната цел на *Treuhand* била да преобразува колкото се може повече от деветте хиляди източногермански компании (осигуряващи работа на седем милиона мъже и жени) в реални фирми и да ликвидира останалите. Под политически

натиск обаче тя предпочела да рехабилитира или консолидира много от губещите концерни, като така парадоксално създала един нов, полу - държавен сектор, субсидиран от държавни фондове. Вж. Глава 21.

[288] Istituto per la Ricostruzione Industriale, Istituto Nazionale delle Assicurazioni, Ente Nazionale Idrocarburi, Ente Nazionale per l'Energia Elettrica.

[289] Evgenia Ginzburg, *Journey into the Whirlwind* (Harcourt, 1967); Margarete Buber - Neumann, *Von Potsdam nach Moskau: Stationen eines Irrweges* (Stuttgart: Deutsche Verlags - Anstalt, 1957); Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution* (Pathfinder Press, 1979), публикувано за пръв път в Кьолн през 1955 г. като *Die Revolution entlasst ihre Kinder*; Vidor Serge, *Memoires d'un revolutionnaire* (Paris, 1951); Boris Souvarine, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism* (публикувано за пръв път на английски през 1939 г.).

[290] Между 1975 и 1981 г. само Франция приела 80 000 бежанци от Индокитай.

[291] През 1963 г., дълго след като изгубил интерес към комунистите в самата Франция, авторът на *Les Mains sales* („Мръсни ръце“) още можел да бъде чул в Прага да се прехласва по соцреализма пред учудена и развеселена публика от чешки писатели и интелектуалци.

[292] „*La responsabilite envers l 'Histoire dispense de la responsabilite envers les etres human*“.

[293] „*Pour ma part, je pense que s'il y a une grande cause aujourd'hui, c'est la defense des intellectuels*“. Вж. *Le Nouvel Observateur*, 1140, septembre 1986, *Les Grandes Causes, ga existe encore?*.

[294] Antonino Bruno, *Marxismo e Idealismo Italiano* (1977), стр. 99 - 100.

[295] Любопитно е да отбележим, че тъкмо решението на чехословашкото правителство да ратифицира Пактовете на ООН за човешките права през 1976 г. - трийсет и петата държава, направила това - превърнало тези пактове в задължителни според международното право.

[296] Но дори екологичното движение имало своите вътрешни дисиденти. Словашкият писател Милан Шимечка предупредил колегите си (сред които и Хавел) да не подценяват ползите от модерността: „Аз съм на мнение, че дори придружаващото индустриалния просперитет замърсяване е по - добро от хаоса и бруталността, измъчващи онези общества, в които хората не могат да задоволят най - основните си нужди“. Milan Simecka, "A World With Utopias or Without Them", *Cross - Currents*, 3 (1984), стр. 26.

[297] Югославия е изключението, което потвърждава правилото: „Тъй като в Югославия така и не беше установена официална култура (което не пречеше на съществуването на официални фигури в културния живот), не можеше да съществува и естествената ѝ противоположност, алтернативната или паралелна култура, така скъпа на другите социалистически страни“. Dubravka Ugresic, *The Culture of Lies* (1998), стр. 37.

[298] И неслучайно. Както научихме по - късно, съветските и източногерманските разузнавателни служби били проникнали дълбоко в британските и западногермански движения за мир от онова време.

[299] Основание за съществуване (бел. прев.).

[300] През осемдесетте както Полша, така и Чехословакия изпаднали в отрицателен икономически растеж - техните икономики на практика се свивали. Икономиката на самия СССР се свивала вероятно от 1979 г.

[301] Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity* (NY, 1989), стр. 9.

[302] В селското стопанство голяма част от Съветския съюз, Унгария и Румъния отново напомняли за големите земевладелски имения от деветнайсети век: зле платените, неефективно работещи и неефикасно екипирани селскостопански работници правели минимума за своите отсъстващи работодатели, пестейки енергията си за истинския труд, който полагали на семейните парцели.

[303] Благодарен съм на д - р Паулина Брен за тази препратка.

[304] В годините на Брежнев половин кило телешко се произвеждало за 3, 5 рубли, но се продавало в магазините за две рубли. Европейската общност също субсидирала фермерите си и приблизително в същите пропорции. Разликата обаче била в това, че Западна Европа можела да си позволи Общата аграрна политика, а Съветският съюз - не.

[305] Унгария се присъединила към МВФ през май 1982 г. за взаимно удовлетворение и на двете страни. Едва през 1989 г. станало ясно, че правителството сериозно е излъгало за вътрешния и външния си дълг от предишното десетилетие.

[306] Става дума за граф Григорий Потьомкин (1739 - 1791). Известен с приписвания му строеж на камуфлажни села (фасади, зад които нямало домове) с цел да впечатли с „многолюдни селища” Екатерина II по време на нейно пътуване в нови и незаселени територии на Южна Русия (бел. ред.).

[307] Още повече, че - като самия Брежнев - били сред водещите консуматори на епохата. Според един виц от онова време съветският лидер показал на майка си своята дача, колите си и ловните си хижи. “Чудесно, Леонид”, казала тя. “Ами ако комунистите се върнат на власт?”.

[308] Разбира се, Католическата църква е по условие длъжна да бичува материалните идоли и гордостта като грях. Но Карол Войтила отишъл доста по - далеч. В своите Великопостни упражнения във Ватикана през 1975 г., три години преди да стане папа, той експлицитно заявява, че от двете заплахи срещу Църквата, консуматорството и преследването, първата е далеч по - опасна и следователно представлява по - големият враг.

[309] Забележете първоначалната му подкрепа на планове за изграждане на кармелитски метох в Аушвиц, по - късно оттеглени пред надигането на международни протести. Неговото небрежно описание на Полша при военното положение като “огромен концентрационен лагер” показва подобен недостатък.

[310] С насърчението на Ватикана САЩ щели да окажат значителна финансова подкрепа на “Солидарност” през нелегалните му години - по приблизителни данни около 50 милиона долара.

[311] Макар че в началото на президентския си мандат, през ноември 1981 г., Рейгън се изпуснал, че смята, че една ядрена война в Европа няма задължително да доведе до стратегически обмен на атаки. Западноевропейските съюзници били поне толкова притеснени, колкото и Москва, и отправили шумни протести.

[312] Разбира се, никога не ставало въпрос да се разполагат ракети “Пършинг” или “Круз” в самата Франция...

[313] След 1990 г. станало ясно, че поне 25 членове на Бундестага през тези години били платени агенти на ГДР.

[314] На 13 декември 1981 г., в деня, когато в Полша било обявено военно положение, Шмит водел “разговори на върха” в ГДР със своя колега Ерих Хонекер и бил малко раздразнен - не толкова от хвърлянето в затвора на стотици полски дисиденти, колкото от потенциално “дестабилизиращия” ефект от полските събития върху подобряващите се отношения между двете Германия.

[315] Благодарение на все по - високия БВП делът за отбрана в американските държавни разходи бил паднал значително в сравнително отношение от средата на петдесетте до 1979 г., та дори и по време на войната във Виетнам. След това той нараснал драматично: като процент от федералния план разходите за отбрана през 1987 г. били с 24% по - високи спрямо нивата от 1980 г.

[316] Всъщност семейството на самия Горбачов пострадало много по времето на Сталин: и двамата му дядовци лежали в затвора или били пратени в изгнание в хода на предприетите от диктатора чистки. Но новият съветски лидер дори не признавал този факт до ноември 1990 г.

[317] “*Mais c'est quoi, la dialectique? C'est l'art et la maniere de toujours retomber sur ses pattes, mon vieux!*” Jorge Semprun, *Quel beau dimanche* (Paris: Grasset, 1980), стр. 100.

[318] Това била темата на книга от Жорес Медведев, *Nuclear Disaster in the Urals*, публикувана в изгнание през 1979 г.

[319] Според проучване на общественото мнение през януари 1990 г. Горбачов идвал веднага след Петър Велики в очите на обществеността - но далеч зад Карл Маркс и Владимир Илич Ленин...

[320] Сахаров бил човекът, който поставил публично въпроса, като поискал - на живо по телевизията - премахването на член Шести и връщането на “откраднатата” от Партията през 1918 г. власт на народа. Самият Горбачов най - накрая изключил микрофона на Сахаров, но било твърде късно.

[321] Освен това той се постарал, на погребението на Черненко през март 1985 г., да срещне и поздрави главата на Италианската комунистическа партия Алесандро Ната, който дотогава вечно бил в немилост пред Москва.

[322] В иронично обратно ехо от американското фиаско във Виетнам марионетният режим в Кабул - сега лишен от въоръжена подкрепа от чужбина - продължил да крета до 1992 г., преди да падне (въпреки международните си гаранции) пред силите на талибаните.

[323] Андрей Грачов, цитиран у Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1997), стр. 88.

- [324] През 1986 г. САЩ вдигнали ветото върху полското членство в МВФ в замяна на освобождаването на всички останали политзатворници и всеобща амнистия.
- [325] Вж. Harold James, *International Monetary Cooperation since Bretton Woods* (IMF + Oxford University Press, 1996), стр. 567.
- [326] Официално мястото на гроба на Наги останало неизвестно трийсет години. Всъщност местонахождението му в един невзвращен и неотбелязан ъгъл на Общинското гробище в Будапеща било публична тайна.
- [327] Немскоговорящата или повлияна от германската култура Централна Европа (бел. ред.).
- [328] Благодарен съм на професор Тимъти Гартън Аш за тази препратка.
- [329] Изглежда Хонекер пресметнал, доста логично, че Горбачов няма да се задържи дълго и може да бъде игнориран.
- [330] Три дни след визитата на Горбачов Хонекер приел посетилия страната висш китайски сановник и сравнил вълненията в ГДР с неотдавнашната “контрареволуция” в Китай. Изглежда вероятно той поне да е обмислял немски реприз на убийствата на площад Тянанмън - една от причините неговите колеги да вземат решение да го свалят.
- [331] „Кристалната нощ” през 1938 г., когато отряди на СА и СС извършили антиеврейски погроми в Германия и Австрия (бел. ред.).
- [332] За да бъдем честни, немските дисиденти наистина разчели погрешно смелостта на тълпите през ноември 1989 г. като база за една нова социалистическа република. От друга страна източникът на тази грешка бил сляпото им неразбиране какво означавал вече “социализмът” - и собствените им инвестиции в неговото оцеляване.
- [333] В някои отношения полският еквивалент дошъл през 1980 - 81 г. - политическият преход в Полша десетилетие по - късно бил въпрос на далеч повече сметки и договорености.
- [334] Панков или Панкоу (Pankow) - квартал на Източен Берлин, където се намирили домовете на представители на висшата източногерманска номенклатура (бел. ред.).
- [335] Авторът, който беше в Прага по това време, може да свидетелства за опияняващото чувство, че историята се кове час по час.
- [336] Карикатура в един от ефимерните пражки студентски вестници от декември 1989 г. перфектно улавя пропастта между поколенията. Шкембест застаряващ мъж по потник гледа с неодобрение в огледалото си за бръснене към мърлява жена с мръсна нощница, ролки в косата и висяща от устните цигара. “Не ме ли позна?”, дразни го тя. “Аз съм мечтата ти от 1968 г”.
- [337] Ако един народ никога не е говорил, първите му думи са поезия”. Фердинандо Камон в *La Stampa*, “*Tutto Libri*”, 16 декември 1989 г.
- [338] Поне до идването на власт на Горбачов, след което Западът вече не се нуждаел от антисъветски отцепник.
- [339] Процесът и екзекуцията чрез разстрел били заснети за телевизията, но излъчени едва два дни по - късно.
- [340] Официално, разбира се, турците не съществували: “В България няма турци” (Димитър Стоянов, вътрешен министър).
- [341] Подобни съображения невинаги касаели отдалечените селски общности и малките провинциални градове, където полицията продължила да действа до самия край, невъзпирана от телевизионни камери или обществено неодобрение.
- [342] Небрежно кимване към единствения траен паметник от шейсетте - идеята, че младостта е вътрешно по - висше състояние. По думите на Джери Рубин: “Никога не вярвайте на човек над 30 г.”
- [343] Тази логическа линия била развита от Волтер (и други) и е елегантно обяснена от Лари Улф в *Inventing Eastern Europe* (Stanford, 1994). (Превод на български: “Изобретяването на Източна Европа”, София: Кралица Маб, 2004 - бел. ред.)
- [344] Дори първоначалната реакция на Рейгън спрямо обявяването на военно положение в Полша била доста незаинтересована. Едва след шумни публични критики (включително от страна на Хенри Кисинджър) официален Вашингтон приел твърдата линия, с която е по - известен.
- [345] През август 1989 г. заместник - председателят на Социалдемократическата партия обвинил правителството на Кол, че “задълбочило” кризата, като приело немските бежанци, които се опитвали да дойдат на запад през новоотворената унгарска граница. Ала в Берлин (традиционна социалдемократическа крепост) Социалдемократическата партия се справила значително

по - добре на изборите през 1990 г., като спечелила 35% от вота.

[346] Реакцията на самата Болай била да отбележи доста кисело: “Искахме правда, а получихме *Rechtstaat* (правова държава)”.

[347] Второто действие на де Мезиер било да признае споделената отговорност на Източна Германия за Холокоста и да отдели 6, 2 милиона марки за обезщетения.

[348] Неслучайно Митеран бил единствената голяма западна политическа фигура, която без колебание се обявила в полза на свалянето на Горбачов в неуспелия московски преврат на следващата година.

[349] По ирония на съдбата сега наследниците на Митеран трябва да се борят с бюджетните ограничения и социалните последици на същия този договор.

[350] Не на последно място назначението на приятеля на Митеран Жак Атали начело на новата институция - Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР) - с мандат да инвестира във възстановяването на Източна Европа. След като похарчил милиони, за да преустрои престижна сграда за собствено ползване - но твърде малко за предполагаемите бенефициенти на банката - Атали бил позорно свален. Случката не накарнала осезаемо значителното му самочувствие.

[351] Има известни свидетелства, че Горбачов отстъпил по този ключов параграф неволно, когато приел през май 1990 г. предложението на Буш правото на самоопределение на Германия да включва свободата ѝ да “избира съюзниците си”.

[352] Според Грас съвременната немска история се състои от постоянна предразположеност към надуване и разширяване, последвано от отчаяни опити за удържане от страна на останалата част на континента. Или по неговите думи: “На всеки няколко години за нашия великонемски запек получаваме европейска клизма”.

[353] “Оси” (*Ossi*) - популярно обозначение на източногерманците, в противоположност на “веси” (*Wessi*), западногерманците (бел. ред.).

[354] Забележете, че само осем седмици по - рано Горбачов твърдо отказвал да обсъжда подобна промяна.

[355] Петте централноазиатски републики - Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан - обхващали заедно повече земи (18% от съветската територия) от всяка друга република извън самата Русия, макар общият им дял от съветския БВП през септември 1991 г. да бил едва 9, 9%. Ала тяхната история излиза извън обсега на настоящата книга.

[356] В действителност, възникналата през IX век Киевска Рус престава да съществува през XIII век (бел. ред.).

[357] Но като цяло непредсказан. За едно внушително изключение вж. есетата на Roman Szporluk, писани в течение на седемдесетте и осемдесетте и събрани в *Russia, Ukraine and the Break - Up of the Soviet Union* (Hoover Institution, Stanford, 2000).

[358] И не трябва да се бърка с историческа Молдова от другата страна на река Прут в Румъния.

[359] Тъй като азерите били от тюркски произход, част от историята на тези напрежения може да бъде проследена до арменските кланета през Първата световна война в Османска Турция.

[360] Характерната представа на руснаците за самите тях, нестабилна смесица от несигурност и надменност, е добре уловена в бележките на либералния философ Пьотр Чаадаев в неговите “Философски писма” от 1836 г.: “Ние сме един от онези народи, които не изглеждат съставна част от човешката раса, а съществуват само за да дадат на света някакъв голям урок. Поуката, която сме обречени да предадем, със сигурност няма да се изгуби, но кой знае кога ще се окажем част от човечеството и колко мъки ще преживеем, преди да изпълним съдбата си”.

[361] Една от причините краят на СССР да бъде - тогава и сега - източник на искрено съжаление у мнозина руснаци. “Независимостта” за всички останали означавала нещо спечелено; за руснаците тя представлявала недвусмислена загуба.

[362] Елцин получил 57% от вота при 74% избирателна активност.

[363] Изключението бил френският президент Франсоа Митеран, който все още се притеснявал от дестабилизацията на Източна Европа и твърде прибързано признал успеха на заговорниците да възстановят предишното статукво.

[364] Дори в Украйна, където много рускоговорящи се притеснявали от приказките за национална независимост, августовският преврат имал драматично въздействие върху общественото настроение: на 24 август Украинският върховен съвет гласувал с 346 на 1 глас да се проведе референдум за независимостта на страната. Когато този референдум се провел на първи декември, 90, 3% (при избирателна активност 84%) гласували за излизане от СССР.

[365] Волята, но не и средствата. Ако Горбачов - или августовските заговорници - бяха решили да използват армията, за да смачкат всяка опозиция, в никакъв случай не е сигурно, че биха се провалили.

[366] Това породило известна неприязън сред чехите. При едно посещение в Прага през 1985 г. настоящият автор беше удостоен от либерални чехи с разкази за привилегиите, с които режимът обсищал словашкото малцинство. Учителите от Словакия - наемани да преподават в пражките начални училища и смятани от родителите за безнадежно провинциални и некомпетентни - будели особено негодувание.

[367] Появата на отделна унгарска партия отразява присъствието на словашка територия на около 500 000 унгарци, 10% от населението на Словакия.

[368] Цитирано в *Mlada Fronta dnes*, 12 март 1991 г. Вж. Abby Innes, *Czechoslovakia: The Short Goodbye* (Yale U. P., Newhaven, 2001), стр. 97.

[369] Политическото разделение се оказало по - лесно от икономическото: едва през 1999 г. най - сетне било постигнато споразумение за разделянето на чехословашките федерални активи.

[370] Загреб, Белград и Скопие (столицата на Македония) били сред най - бързо растящите градове в Централна Европа между 1910 и 1990 г.

[371] “Ще избием някои сърби, ще депортираме други и ще задължим останалите да приемат католицизма”, както казал усташкият министър на религията в Загреб, на 22 юли 1941 г.

[372] На “лов за факти” в Скопие непосредствено след войната в Косово през 1999 г. настоящият автор беше “конфиденциално” информиран от македонския министър - председател, че на албанците (включително на току - що напусналия залата негов колега - министър) не можело да се има доверие: “Не може да се вярва на една тяхна дума - просто не са като нас. Те не са християни”.

[373] Разбира се, нещата изглеждали различно за хърватите и другите народности, които можели да се позоват на сръбското надмощие в националната армия (60% от офицерския корпус бил сръбски през 1984 г. - вярно отражение на сръбското присъствие в населението като цяло, но това не го правело по — успокоително) и непропорционалния дял на Белград в инвестициите и федералните разходи.

[374] “Косово е вашият Алжир наред Орлеане”. Орлеане е област в северната част на Централна Франция около град Орлеан. В случая смисълът е област в „самото сърце на страната” с огромно историческо значение (бел. ред.).

[375] Анализът, предложен от Джуд, на разпада на Югославия често не е съвсем прецизен: например, Милошевич не „приветствал публично” Меморандума на сръбската академия (САНУ), а го заклеил; през 1987 г. бил изпратен в Косово от тогавашния лидер на Съюза на комунистите на Сърбия Иван Стамболич, а не го посетил заради свои „сметки”. (бел. ред.).

[376] Тъй като етническата идентичност в Югославия не можела да се отгатне по външния вид или речта, скитащите въоръжени групи разчитали селяните да “посочат” съседите си - семейства, с които често били живели в мир, понякога приятелски, години и дори десетилетия наред.

[377] Между 1992 и 1994 г. представителствата на ООН на Балканите едва ли не сътрудничели на босненските сърби - позволявайки им например ефективно вето върху хората и стоките, които можели да влизат и да излизат от обсадения град Сараево.

[378] Тъкмо по френско настояване церемонията по подписването се провела в Париж - упражнение по церемониална свръхкомпенсация, което само привлякло внимание към предишното нежелание на Париж да предприеме действия срещу сърбите.

[379] Силите за стабилизация на НАТО бяха заместени от ЕВРОФОР на Европейския съюз на 2 декември 2004 г.

[380] Застаряващият гръцки премиер Андреас Папандреу, манипулирайки националистическите настроения с предизборна цел, твърдял, че думата “Македония” е част от древното наследство на страната му и може да се прилага само към най — северния регион на самата Гърция. Ако изрязаната от южна Югославия славянска държава се наричала така, то самото ѝ име предполагало иредентистки амбиции. Папандреу не можел да признае, че много от “гърците” от Гръцка Македония сами били от славянски произход - макар и официално погърчени с патриотична цел.

[381] През зимата на 1996 г., след осезаемо подправените резултати на местни избори, сръбски студенти демонстрирали три месеца по улиците на Белград срещу диктатурата на Милошевич с искания за промяна. Те не получили никаква подкрепа или

насърчение от страна на западните сили, които смятали Милошевич за стабилизиращ фактор в годините след Дейтънското споразумение и не направили нищо, за да отслабят позициите му.

[382] Също както при сараевското зверство, белградските власти настоявали първо, че това не се е случвало, а след като тази теза се провалила - че било „провокация”, режисирана от самите жертви.

[383] Поведението на Жанвие предизвикало искания във Франция и в други страни той да бъде съден за съучастничество в последвалото масово убийство.

[384] В действителност Мостар се намира в Южна Босна и Херцеговина и е център на областта Херцеговина (бел. ред.).

[385] Сред едно по - младо поколение, бизнес ориентирано и нетърпеливо да загърби обременителното минало на страната си, то дори донесло един нов конформизъм, който изместил тромавия публичен език на комунизма: безкритично възхваляване на неокласическата икономика, непомрачавано от никакво съзнание за социалната ѝ цена.

[386] Събуждайки националистически страхове пред перспективата за ново поглъщане на Прага в сферата на просперитет на Велика Германия - и раждайки един известен виц: “Имам една добра и една лоша новина за бъдещето на Чехословакия след комунизма”. “Каква е добрата? ” “Немците идват! ” “А лошата? ” “Немците идват. ”

[387] Важно изключение от този сюжет прави Естония, която имала огромна полза от практическото си осиновяване от страна на скандинавските си съседи. През 1992 г., когато напуснала зоната на рублията, 92% от нейната търговия била със Съветския съюз. Пет години по - късно над три четвърти от тази търговия била със Запада, голяма част от нея - със страните от татък Балтийско море.

[388] И неефикасността - една от ирониите на ритуализираната приватизация в Източна Европа била, че след като кооперативните стопанства били разкъсани на малки парцели, те вече не можели да бъдат обработвани с трактор, а само ръчно.

[389] По приблизителни данни инфлацията в посткомунистическа Украйна достигнала през 1993 г. годишни стойности от 5 371 процента.

[390] Но Румъния може би е уникална. На изборите за кмет на Букурещ през 1998 г. Румънската работническа партия покрила града с плакати на Николае Чаушеску. “Те ме застреляха”, пишело на тях. “По - добре ли живеете сега? Спомнете си всичко, което направих за румънския народ”.

[391] А понякога дори с nereформирани фашисти, изпитващи носталгия към доброто време на Втората световна война - по - специално в Хърватия.

[392] Макар и може би не върху користните мотиви на някои известни писатели, които биха рискували малко, ако бяха отказали услугите си: напр. Криста Волф, чиято прехвалена литературна амбивалентност изглежда някак си не толкова достойна за възхита в светлината на по - късните разкрития за сътрудничеството ѝ със Щази.

[393] За сравнение Гестапо през 1941 г. разполагало с по - малко от 15 000 души, за да надзирава цяла Голяма Германия.

[394] От чешкото *lustrace*, т. е. “осветяване”, макар преводът да носи и очистителни конотации.

[395] Задължен съм на д - р Жак Рупник за тази препратка.

[396] *Gallia Belgica*, на Гай Юлий Цезар минава през линията, която щяла да раздели гало - романските територии от франките и да маркира границата, която оттук нататък отделяла латинска, френскодоминирана Европа от германския Север.

[397] Основните вестници, *Le Soir* и *De Standaard*, нямат почти никакви читатели извън - респективно - френско и нидерландско - говорящите общности. В резултат от това никой от тях не си дава труда да отбелязва новини от другата половина на страната. Когато някой говори нидерландски по валонската телевизия (и обратно), отдолу текат субтитри. Дори автоматичните информационни табла на междурегионалните влакове преминават от нидерландски на френски или обратно (или на двата, в случая на Брюксел), докато пресичат регионалните граници. Да кажем, че английският вече е общият език на Белгия, е само донякъде на шега.

[398] Хората с вкус към историята вероятно си спомнят пасажа в *Memorial de Sainte - Helene* от Comte de Las Cases, където заточеният Наполеон Бонапарт визира бъдеща *association europeenne* с "един закон, един двор, една валута".

[399] Полша, Унгария и Чешката република се присъединили през 1999 г. - тъкмо навреме, за да бъдат (малко неохотно) включени в офанзивата на НАТО в Косово. България, Румъния, Естония, Латвия, Литва, Словакия и Словения били приети през 2004 г.

- [400] Икономическата рецесия в началото на деветдесетте също е спомогнала, като допринесла за широко разпространение най-вече в Швеция възглед, че износителите на страната не могат да оцелеят без неограничен достъп до европейския пазар.
- [401] Вж. Глава 21. Болката била съвсем реална. Източноевропейските страни изгубили между 30% и 40% от националния си приход в годините след 1989 г. Първа възобновила равнището си от 1989 г. Полша - през 1997 г.; други едва през 2000 г. или след това.
- [402] Доста оптимистична презумпция. В годините след присъединяването си към ЕИО през 1986 г. икономиките на Испания и Португалия растели средно с между 1% и 1,5% по - бързо от останалата част на Общността.
- [403] На 1 януари 2002 г. общо 600 000 000 000 евра в брой били безпроблемно разпределени и въведени в страните от еврозоната - забележително техническо постижение.
- [404] Ако все още работел така гладко, това поне отчасти се дължало на доброто смазване на федералната машина - не на последно място с пари: през деветдесетте Швейцария все още била в повечето отношения най - богатата страна в света.
- [405] Цитирано у Kenneth Harris, *Attlee* (London, 1984), стр. 63.
- [406] Упадъкът на холандската избирателна активност може да се окаже особено лошо знамение. Някога ядрото на европейския ентузиазъм и щедър вносител във фондовете на ЕИО и ЕС, в последните години Холандия се оттегля в себе си - тенденция, илюстрирана и ускорена от издигането и последвалото убийство на Пим Фортейн.
- [407] Струва си може би да добавим, че през януари 2004 г. само един възрастен французин на всеки петдесет можел да изброи новите десет държави - членки на ЕС.
- [408] Не навсякъде обаче: във Великобритания - както и в САЩ - разликата в доходите между богатите и останалите се разширявала постепенно след края на седемдесетте.
- [409] Европейският съд не трябва да се бърка с Европейския съд по правата на човека, създаден под егидата на Съвета на Европа, за да наложи Конвенцията за защита на човешките права и основни свободи от 1953 г.
- [410] В "Конституция на Европа" на Жискар, член 3 (I) дефинира целите на Съюза като предназначен "да подпомага мира, неговите ценности и благоденствието на своите народи".
- [411] Цитирано от Андрю Моравчик в *The Choice for Europe* (New York, 1998), стр. 265.
- [412] Саркастично предсказано навремето от американския държавен секретар Лоурънс Игълбъргър, който предвидил, че "европейците ще я оплескат и това ще им даде урок".
- [413] ЕС не е единствен в субсидирането на собствените си фермери в ущърб на останалите. Дори не е и най - тежкият случай: Норвегия, Швейцария, Япония и САЩ плащат повече на човек. Но ЕС звучи някак си по - лицемерно. Докато Брюксел проповядва добродетелност на целия свят, собствените му практики често са твърде селективни. Източноевропейците, инструктирани да инкорпорират и приемат цяла библиотека от регулации на ЕС, трудно биха могли да не забележат честотата, с която западноевропейските правителства заобикалят същите тези правила.
- [414] През 1995 г., според проучване на УНИЦЕФ, едно на всеки пет британски деца живеело в бедност - спрямо едно на десет в Германия и едно на двайсет в Дания.
- [415] Използвайки малко по - различни критерии, за да докаже подобна теза, кеймбриджкият политолог Джон Дън разделя работещото население на богатите страни на "тези, които индивидуално се грижат много добре за себе си на пазара... тези, които могат да удържат на своето, само защото принадлежат към оцелели ядра на колективно действие със заплаха извън всякаква пропорция спрямо стойността на работата на всеки отделен член, и тези, които вече потъват, защото никой не би платил много за техния труд". Dunn, *The Cunning of Unreason. Making Sense of Politics* (London, 2000), стр. 333.
- [416] Горз, както подобавало на човек от неговото време и с неговите политически възгледи, предполагал, че тази нова класа на свой ред ще възпламени едно ново поколение радикални социални движения. До този момент няма особени свидетелства за това.
- [417] Само през 1992 г. Федералната република отворила вратите си за почти четвърт милион югославски бежанци. Великобритания приела 4 000; Франция едва 1 000.
- [418] В края на двайсети век в Европа има приблизително 5 милиона цигани: около 50 000 в Полша, 60 000 в Албания, половин милион в Унгария, може би по 600 000 в България, бивша Югославия и Чешката република и поне 2 милиона в Румъния.

Предразсъдъците и тормозът, на който са изложени, са общи за всяка страна, в която живеят (да не говорим за Великобритания, където им е отказан достъп).

[419] Датската Народна партия се родила чрез откъсване от Датската партия на прогреса, сама по себе си продукт на антиданъчните движения от началото на седемдесетте (вж. Глава 14), но смятана от едно ново поколение радикали за твърде “мека” по отношение на ЕС и недостатъчно антиимигрантска.

[420] В Швейцария, където антиимигрантските предразсъдъци били особено широко разпространени в немскоговорящите кантони, расизмът не винаги бил скрит. Един предизборен плакат показвал множество тъмнокожи лица над надписа: “Швейцарците стават негри”.

[421] „Белгия е без живот, но не и без корупция” (бел. ред.).

[422] С едно изключение: Едит Кресон - бивша френска социалистическа министър - председателка, станала еврокомисар - допринесла за дискредитирането на цялата Комисия, когато през 1999 г. станало ясно, че е използвала властта си в Брюксел, за да изобрети добре платена консултантска длъжност за бившия си зъболекар.

[423] Дори като вземем предвид югославските войни от деветдесетте, броят на военните жертви в Европа през втората половина на века е по - малък от милион.

[424] Реймон Арон (роден през 1905 г.) споделял някои от носталгичните спомени на Цвайг, ако не и отчаянието му: “Оттогава насетне, под юлското слънце, буржоазна Европа навлезе в един век на войни, хората изгубиха контрол върху историята си”.

[425] Трябва да отбележим, че мнозина поляци настояват и на мястото на страната си в *центъра* на Европа - едно показателно объркване.

[426] Същото се отнася до голяма степен и за косовските албанци. След като НАТО ги освободи от сърбите, те се стремят към независима държавност не толкова от националистически амбиции, колкото като застраховка срещу риска да останат в Сърбия - и извън Европа.

[427] Anna Reid, *Borderland. A Journey through the history of Ukraine* (2000), стр. 20. Оттук мястото на "Европа" в езика и надеждите на украинската революция от декември 2004 г.

[428] Вж. Tony Judt, “Romania: Bottom of the Heap”, *New York Review*, 1 ноември 2001 г.

[429] Като общ език на десетки милиони хора в Северна и Южна Америка, от Сантяго до Сан Франсиско, международният престиж на испанският въпреки това бил сигурен. Същото се отнасяло за португалския, поне в доста характерната му бразилска форма.

[430] С изключение на Румъния, където ситуацията била обратна и френският имал далеч по - голяма популярност.

[431] Изключение в случая прави България, където Русия и нейният език винаги намирали по — радушен прием.

[432] Про форма (неправ. фр. - бел. ред.).

[433] Знаковите експресни влакове съответно на Франция, Германия и Италия.

[434] През юни 2004 г. настоящият автор получи следния поздрав от кореспондент във външното министерство на Загреб: “Нещата тук са добре. Хърватия получи покана за членство в ЕС. Това ще промени картата на много умове”.

[435] Унгарците в съвременна Румъния, Словакия и Сърбия били друго, по - малко постимперско малцинство: някога доминиращи, днес уязвими. В областта Войводина в Северна Сърбия унгарците, които живеели там от векове, били периодично нападани, а собствеността им - вандализирана от сръбски младежи. Реакцията на властите в Белград, които сякаш не били научили нищо и забравили всичко от катастрофата през деветдесетте, била потискащо предсказуема: нападенията не били “сериозни” и във всеки случай “те” ги били предизвикали.

[436] Тъкмо напротив. В серия мерки през пролетта и лятото на 2004 г. властите значително ограничили правата на пресата и вече орязаните възможности за обществен протест. Краткият прозорец свобода на Русия - всъщност безпорядък и отсъствие на принуда, отколкото истинска конституционно защитена свобода - бързо се затварял. През 2004 г. руските наблюдатели коментираха, че обучени в КГБ служители заемат приблизително един от всеки четири административни поста в страната.

[437] Включително вътрешните политически сметки на гръцките политици, които години наред използвали вота си в Брюксел, за да бавят и блокират всяко придвижване на турската кандидатура.

[438] Плюс това били склонни да смятат "Европа" за идеализиран свободен пазар, противопоставяйки я на корупцията и приятелските кръгове в икономиката на самата Турция.

[439] Християндемократическият съюз в Германия открито се противопоставил на турското членство в ЕС.

[440] Демократична Испания наистина развила официална индустрия на "наследството", подпомагана от своя *Patrimonio Nacional*, но тя се стараела да акцентира върху далечния Златен век на страната, вместо върху новата ѝ история.

[441] „Уигън Пиър“ означава „пристанът на Уигън“ (бел. ред.).

[442] В T. R. Reid, *The United States of Europe. The New Superpower and the End of American Supremacy* (NY, 2004), стр. 131.

[443] Великобритания не била единствена. За една седмица през септември 2004 г. в испанската национална лотария, *El Gordo*, постъпили 5 920 293 евро.

[444] Макар още да не следвал задължителната в Америка комбинация от бял мъж (водец) с чернокож мъж (водец на спортните новини), бяла жена (по - леките новини и някои специални репортажи) и водач на прогнозата за времето (цвет и пол по избор).

[445] Смъртта и нездравият интерес към принцеса Даяна може да изглеждат изключение от това правило. Но макар много други европейци да гледали погребението ѝ по телевизията, те бързо загубили интерес. Странното изливане на публична скръб се отнасяло само за британците.

[446] Прословутото изключение било малкото, но изключително твърдо ядро немски и (особено) английски фенове, които пътували по международни мачове, специално за да търсят сбиване - будейки пълното недоумение на всички останали.

[447] През януари 2003 г., по инициатива на британския и испанския министър - председатели осем европейски правителства (Великобритания, Испания, Португалия, Дания, Италия, Полша, Унгария и Чешката република) подписали съвместна декларация за проамериканска солидарност. След няколко месеца унгарците и чехите изразявали неофициално своето съжаление и недоволството си, че са били изнудени да подпишат от испанския премиер Хосе Мария Аснар. Година по - късно самият Аснар бил свален от поста си от испанските гласоподаватели - до голяма степен затова, че въвел Испания в "коалицията" за нахлуване в Ирак - нещо, на което по - голямата част от нацията се противопоставяла.

[448] "Да, американците слагат огромни билборди с надпис "Обичай ближния си", но убиват и насилват своите близки с темпове, които биха шокирали всяка европейска нация". Т. Р. Райд, *The United States of Europe* (NY, 2004), стр. 218.

[449] Трябва да отбележим, че новата бизнес класа в Източна Европа се хранела, обличала, телефонираше и шофираше по европейски. За да бъдеш модерен, вече не било необходимо да имитираш американците. Тъкмо напротив: американските потребителски стоки често били презирани като "старомодни" и "безвкусни".

[450] Във Франция през 1960 г. на един пенсионер се падали четирима работници. През 2000 г. - двама. Към 2020 г., при сегашните тенденции, би имало само един.

[451] През 2004 г. разходите за здравеопазване погълнали 8% от БВП в Швеция и 14% в САЩ. Четири пети от цената се покривала от правителството в Швеция и по - малко от 45% от федералното правителство в САЩ. Остатъкът бил пряка тежест върху американските компании и техните служители. Четирийсет и пет милиона американци нямали здравно осигуряване.

[452] При наследниците на Делор махалото се залюляло: Комисията била активна както винаги, но нейните усилия били насочени към дерегулиране на пазарите.

[453] В Европа, но не и в Америка. В международни проучвания от края на двайсети век броят американци, заявили, че са "много горди" със страната си надвишавал 75%. В Европа само ирландците и поляците показвали подобен патриотичен уклон; навсякъде другаде броят на "много гордите" вариал от 49% (латвийците) до 17% (бившите западногерманци).

[454] Американският прокурор Телфърд Тейлър впоследствие се впечатлил от този факт, но признава, че навремето дори не го забелязал - едно красноречиво признание. Вж. Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials* (NY, 1992), стр. 296.

[455] В град Питивие до Орлеан, където събраните в Париж еврейски деца били държани до своето извозване, издигнатият през 1957 г. монумент носел следния надпис: "A nos deportes morts pour la France" („На нашите депортирани - загинали за Франция“). Едва през 1992 г. местната община сложила нова плака - по - точна, макар и не така успокоителна. Тя гласи: "В памет на 2300 еврейски деца, интернирани в лагера Питивие от 19 юли до 6 септември 1942 г., преди да бъдат депортирани и избити в Аушвиц".

[456] Джулиана Тедески е цитирана от Никола Карачоло в *Uncertain Refuge: Italy and the Jews During the Holocaust* (University of Illinois Press, 1995), стр. 121.

[457] В следвоенна Великобритания всеки необикновено слаб или болнав човек можел да бъде описан "като излязъл от Белзен". Във Франция "къщите на ужаса" по панаирите били наричани "Бухенвалди" като покана за воайорско търгашество.

[458] Вж. *The Times Literary Supplement* от 4 октомври 1996 г. Евреите не били първите хора във Великобритания, които предпочели да бъдат дискретни по отношение на Холокоста. Военновременното управление на Чърчил решило да не използва информация за лагерите на смъртта в своята пропаганда срещу Германия - да не би това да разпали антисемитските настроения, които без друго били доста високи в някои части на Лондон, както отбелязват докладите от военновременното разузнаване.

[459] Особено в Америка. През 1950 г. Комисията за бежанци към Американския конгрес заявила, че "Балтийските Вафен - СС трябва да се смятат за отделни и различни по цел, идеология, дейности и квалификация от немските СС. Затова Комисията не ги смята за движение, враждебно на правителството на Съединените щати". Балтийските есесовци били сред най- бруталните и ентузиазирани, когато ставало въпрос за изтезаване и избиване на евреите по Източния фронт. Но при новите обстоятелства на Студената война те, разбира се, били "нашите" нацисти. Благодарен съм на професор Даниел Коен от Университета Райс за тази информация.

[460] Освен, разбира се, в Израел.

[461] През октомври 1991 г., след оскверняването на еврейското гробище във Виена, „Галъп“ анкетира австрийците за тяхното отношение към евреите: 20% смятали, че "властови позиции" трябва да бъдат недостъпни за тях; 31% обявили, че "не искат евреи за съседи"; цели 50% били готови да се съгласят с изказването, че "евреите са виновни за преследванията си в миналото".

[462] Поляците с удоволствие се съгласили - за тези цели Варшава не виждала пречки да дефинира евреите като поляци...

[463] *Ondergang* била публикувана на английски през 1968 г. под заглавие *The Destruction of the Dutch Jews*.

[464] Вж. Sonia Combe, *Archives interdites: Les peurs frangaises face a l'histoire contemporaine* (Paris: Albin Michel, 1994), стр. 14.

[465] Професор Пакстън от Колумбийския университет, който започнал историческите разследвания на престъпленията на режима Виши почти четвърт век по-рано (когато повечето му френски колеги били ангажирани с друго), приел не чак толкова монашеска роля и дал важни сведения.

[466] Когато американският президент Роналд Рейгън бил посъветван по време на посещение в Западна Германия през 1985 г. да избягва военното гробище в Битбург (където имало много гробове на есесовци) и да посети вместо това концентрационен лагер, канцлерът Кол му писал, за да го предупреди, че това "би имало сериозни психологически последици върху приятелските чувства на немския народ към Съединените щати". Американците послушно капитулирали: Рейгън посетил Белзен и Битбург.

[467] Цитирано от Иън Бурума в 'Buchenwald', *Granta* 42, 1992.

[468] Когато чехословашкият парламент гласувал през 1991 г. да рестигуира имотите, иззети след войната, той изрично ограничил закона до собствеността, експроприирана след 1948 г. - за да изключи судетските немци, прогонени през 1945 - 1946 г., преди комунистите да вземат властта.

[469] Под управлението на Путин Русия продължава да настоява, че балтийците са били освободени от Червената Армия, след което доброволно се присъединили към Съюза на съветските социалистически републики.

[470] Мемориалът не бил посрещнат без спорове: освен многото, които не харесвали абстрактната му концепция, имало и такива, включително християндемократическият кмет на града Еберхард Дипген, които го критикували, че превръща града в "столица на покаянието".

[471] През март 2004 г. 84 унгарски писатели, включително Петер Естерхази и Дьорд Конрад, напуснаха писателския съюз в страната в знак на протест срещу толерирането на антисемитизма. Повод за напускането им бяха коментарите на поета Корнел Дьобренгей след Нобеловата награда за литература на преживелия Холокоста писател Имре Кертес. Наградата според него била "гузни пари" за един писател, който само угаждал на "вкуса към ужасите" на "своето малцинство".

[472] Последната статуя на Франко в Мадрид била тихомълком свалена призори, пред публика от сто души, на 17 март 2005 г.

[473] "Ние, оцелелите, не сме истинските свидетели... Ние сме... едно аномално малцинство: ние сме онези, които по силата на

своите извъртания, качества или добър късмет не сме стигнали дъното. Тези, които го стигнаха, които видяха Горгоната, не се върнаха да разкажат за нея, или се върнаха неми.” Примо Леви (*The Drowned and the Saved*, NY, 1988, стр. 83 - 84).

[474] Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (Seattle, 1983), стр. 116.

[i] Солипсизъм (от латински: "солус" - един, "ипсе" - аз сам) е философско гледище, според което съществува само индивидуалното съзнание, а в епистемологичен план целият останал свят, включително и всички хора, фактически не съществуват, а са създадени от съзнанието и въображението. Солипсизмът приема възгледа, че външният свят и съзнанията извън собственото не могат да бъдат опознати и затова може да не съществуват извън съзнанието.

[ii] Враг на просветата, науката и прогреса; мракобесник.

[iii] Конкордат се нарича договорът между папата и някоя държава. Обикновено целта на договора е засилване и осигуряването на определени (договорени в договора) права на католическата църква в съответната държава.